VILÁGTÖRTÉNET

VILÁGTÖRTÉNET

TÍZ KÖTETBEN

Szerkesztő bizottság:

J. M. Zsukov (főszerkesztő),

P. N. Fedoszejev, J. P. Francev, M. J. Geftyer,

A. A. Guber, V. M. Hvosztov, B. M. Kedrov, M. P. Kim,

Sz. V. Kiszeljov, N. I. Konrad, J. A. Koszminszkij,

V. V. Kuraszov, A. F. Miller, I. I. Minc,

B. F. Porsnyev, F. V. Potyomkin, A. L. Szidorov,

Sz. D. Szkazkin, V. V. Sztruve, M. N. Tyihomirov,

A. I. Tyumenyev, Varga Jenő, V. P. Volgin

VILÁGTÖRTÉNET

V. KÖTET

Szerkesztették:

J. J. Zutyisz (felelős szerkesztő),
O. L. Vajnstejn, N. I. Pavlenko, V. F. Szemjonov

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1964

Az orosz eredeti címe:

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
ИЗДАТЕЛЬСТВО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1958

A SZOVJETUNIÓ TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁJA

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
KELETKUTATÓ INTÉZET
SINOLÓGIAI INTÉZET
SZLAVISZTIKAI INTÉZET
NÉPRAJZI INTÉZET

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Kiadványunk V., VI. és VII. kötetét az *újkornak* szenteljük. Ebben a korszakban arat győzelmet a feudalizmus fölött, majd szilárdul meg és bontakozik ki az emberiség történetének utolsó antagonisztikus társadalmi-gazdasági rendszere, a kapitalizmus, amely a korszak végén legfelsőbb szakaszába: az imperializmusba lép.

A kapitalista termelési mód elemei még az előző, feudális rend méhében jönnek létre, majd annak végső szakaszában a kapitalista viszonyok összefüggő rendszerré alakulnak. A polgári forradalom győzelmével uralkodóvá válik a tőkés rendszer társadalmi-gazdasági alapja, s létrejön a kapitalista társadalom. Ennek legfőbb jellegzetességei a következők: 1. az alapvető termelési eszközök tőkés magántulajdonba kerülnek; 2. a társadalom két fő antagonisztikus osztályra szakad: a burzsoáziára, amely ténylegesen az államhatalmat is kezében tartja — s a kizsákmányolt proletariátusra, amely nem rendelkezik saját termelési eszközökkel, és ezért arra kényszerül, hogy munkaerejét eladja a tőkéseknek.

A bérmunkás által létrehozott, s a burzsoázia által kisajátított értéktöbblet termelése a kapitalizmus alapvető gazdasági törvénye.

Az újkor történelmi korszakának kezdetét és végét is egy-egy forradalom jelzi. Az egyik: a XVII. századi angol polgári forradalom, amely a kapitalizmus győzelmének kezdetét jelentette Európában, a másik: az 1917. évi oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalom, amely az emberiség történetében megnyitotta a szocializmus létrejöttének és a kapitalista világrendszer fokozódó szétesésének korszakát. Az 1917-es esztendővel kezdetét veszi a legújabb kor.

A kapitalizmus már a XVI. század végén, Hollandiában győzelmet aratott a feudalizmus fölött. Azonban, bár e győzelem messzemenő gazdasági következményekkel járt, s Hollandiát „a XVII. század tőkés mintanemzetévé"[1] tette, más országokra csak a hitelélet, a nemzetközi kereskedelem és a gyarmati politika terén gyakorolt hatást. Európa, sőt, az Európán kívüli országok fejlődésén is sokkal mélyebb nyomot hagyott a XVII. századi angol forradalom. Ez volt az első „európai stílusú"[2] forradalom, amely Nyugat-Európa egyik leghatalmasabb országában mért megsemmisítő csapást a feudalizmusra, és nyitott utat a burzsoá társadalmi viszonyok gyorsabb fejlődése előtt. Az angol polgári forradalom a termelőerők sokkal magasabb fejlettségi fokán ment végbe, mint a XVI. századi németalföldi forradalom, és összehasonlíthatatlanul nagyobb nemzetközi vissz-

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 695. old.
[2] *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1962. 100. old.

hangot keltett, mint az. A korabeli forradalmi mozgalmakon — Franciaországban, Spanyolországban, Olaszországban — az angol események hatása lelhető fel.

Az angol forradalom, bár a puritanizmus vallási zászlaja alatt zajlott le, első ízben hirdette meg nyíltan az új, burzsoá rendet, amely később Európa többi országában is felváltotta a feudalizmust. Más szavakkal: a kapitalizmus létrejötte Angliában olyan általános folyamat kezdetét jelentette, amely fokozatosan újabb és újabb országokat kerített hatalmába, és — gyarmatokként — a kapitalizmus hatáskörébe vont a feudalizmus különböző szakaszain vagy éppen a törzsi-nemzetségi viszonyok fokán megrekedt Európán kívüli országokat is.

Ezek a megfontolások támasztják alá azt a szovjet történettudományban általánosan elfogadott periodizációt, amely az újkor kezdetének a XVII. század közepén lejátszódott angol forradalmat tekinti. Ez a korszak-meghatározás azonban csak feltételes érvényű. Van bizonyos alapja annak is, hogy az újkori történet kezdetének a XVI. századot tekintsük, amikor megjelennek a manufaktúrák és megkezdődik a „kapitalista korszak", illetve a XVIII. század végét, midőn az 1789—1794. évi francia polgári forradalom győzelmével a kapitalista termelési mód vezető szerepre emelkedik. Ugyanebben az időben zajlik le Angliában az ipari forradalom, s veszi kezdetét a gépi-gyáripari termelés, amely a kapitalizmus győzelme volt az iparban.

Az újkor története két periódusra tagolódik: a kapitalizmus megszilárdulásának és győzelmének időszakára (ezzel kiadványunk V. és VI. kötete foglalkozik), és az imperializmus szakaszába lépett, hanyatló és rothadó kapitalizmus időszakára (VII. kötet).

Az első periódusban gyors fejlődésnek indulnak a termelőerők, megjelenik az új, gépi technika, amely először Angliában, majd más országokban is ipari forradalmat idéz elő. „A burzsoázia alig százéves osztályuralma alatt — írta Marx és Engels 1847-ben — tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint valamennyi letűnt nemzedék együttvéve."[3]

A polgári forradalmak a tőkés viszonyok végleges győzelmét eredményezték Európa és Amerika legnagyobb államaiban. Ezek az államok gyarmatosító terjeszkedésük során kapitalista kizsákmányolás alá vontak számos elmaradott országot és népet. A kapitalizmus győzelme megszilárdította a polgári társadalmi rendet, a burzsoázia kezébe adta a politikai hatalmat, és egy új társadalmi osztályt hívott életre: az ipari proletariátust, a burzsoázia ellenfelét és „sírásóját".

A feudalizmus romjai fölött kibontakozott polgári társadalom nem szüntette meg az osztályellentéteket, „csak új osztályokkal, az elnyomás új feltételeivel, a harc új formáival cserélte fel a régieket."[4] A kapitalizmus megszilárdulásának időszakában a proletariátusnak a burzsoázia ellen vívott osztályharca egyre szervezettebb formákat öltött. Marx és Engels, a proletariátus lángeszű vezérei, a tudományos kommunizmusról szóló tanításukkal forradalmi fordulatot idéztek elő az elméletben, tanaikkal felfegyverezték a munkásosztályt, és létrehozták nemzetközi szervezetét, az I. Internacionálét.

A kapitalista társadalom történetének második periódusát az imperializmusba való átmenete nyitja meg. „Az imperializmus: a kapitalizmus külön történelmi fejlődésszakasza. Hármas sajátossága van: az imperializmus (1) — monopolkapitalizmus; (2) — élősdi vagy rothadó kapitalizmus; (3) — halódó kapitalizmus."[5]

Az osztályellentétek kiéleződése, amely az imperializmusba való átmenetet kísérte, az európai proletariátus forradalmi harcának, valamint a gyarmati és függő helyzetben levő országok felszabadító mozgalmának megerősödésében jutott kifejezésre. Már az 1871. évi párizsi kommün csapást mért a kapitalizmusra. A XIX. század végétől a forradalmi mozgalom központja Oroszországba helyeződött át. V. I. Lenin, Marx és Engels művének zseniális folytatója, új típusú proletárpártot

[3] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 446. old.
[4] Ugyanott, 442. old.
[5] *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 107. old.

hozott létre, amelynek vezetése alatt győzelmet aratott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, megdőlt a kapitalizmus uralma Oroszországban, s ezzel megszakadt a világimperializmus lánca.

*

A jelen kötet csak az újkor kezdeti, az angol forradalomtól a francia forradalomig (1640-től 1789-ig) terjedő szakaszát tekinti át. E szakasz átmeneti jellegű. A kialakulóban levő kapitalizmus fejlődését, XVII. és XVIII. századi jelentős sikerei ellenére, magában Európában is súlyosan akadályozták a még uralmon levő feudális viszonyok vagy azok erős maradványai. Közép- és Kelet-Európában teljes mértékben megőrződött, egyes országokban pedig éppenséggel fokozódott a parasztság legdurvább és legkegyetlenebb feudális-jobbágytartó kizsákmányolása. Európában csaknem mindenütt megmaradt a monarchia feudális-abszolutisztikus formája, amelyben a nemesség volt az egyetlen uralkodó, kiváltságos osztály és rend (a hozzá szorosan kapcsolódó papi renddel együtt). A polgárságnak még Hollandiában és Angliában is — ahol már győzelmet aratott — meg kellett osztania a hatalmat a földbirtokos arisztokráciával, átengedve a legfelsőbb katonai, közigazgatási és diplomáciai tisztségeket. Oroszországban a XVIII. században megerősödött a feudális abszolút monarchia orosz változata: a cári önkényuralom, fokozódott a parasztság feudális kizsákmányolása, és tovább terjedt a jobbágyok röghözkötése.

Mégis, Európa egészét tekintve, a XVIII. század legjellemzőbb vonása, a fejlődés fő tendenciája a feudális rendszer fokozódó szétzilálódása, a feudális rend elleni növekvő társadalmi elégedetlenség és a legkülönfélébb formákat öltő antifeudális harc erősödése volt. Az egyes országok gazdaságilag és politikailag természetesen igen egyenlőtlenül fejlődtek. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet történetének megrajzolásához nemcsak e folyamat általános vonásait, hanem Európa különböző országainak és területeinek konkrét sajátosságait is szemügyre kell venni.

A kapitalista termelési módra való áttérés legfontosabb általános feltétele az ún. eredeti tőkefelhalmozás. Erről már az előző kötetben is szó esett, s a jelen kötet szintén nagy figyelmet fordít erre a folyamatra.

Az eredeti tőkefelhalmozás különösen a XVII—XVIII. században bontakozott ki. A folyamat lényege egyrészről a közvetlen termelők (parasztok, városi kézművesek) erőszakos elválasztása a termelési eszközöktől, másrészről nagy, a termelésbe fektethető tőkék felhalmozódása. A nincstelenné vált parasztokból és a tönkrement kézművesekből került ki a tőkés ipar bérmunkásainak első törzsgárdája. A tőkés ipar, amely a késő középkorban született meg, még tárgyalt korszakunkban is manufaktúra jellegű maradt: egyaránt megtartotta a manufaktúra mindkét — központosított és szétszórt — formáját.

A kézi technikán alapuló manufaktúra nem volt alkalmas arra, hogy az egész termelési folyamatot a saját keretei közé vonja és átalakítsa, de a később megjelenő tőkés gyáripar számára megteremtette a képzett ipari munkások gárdáját és a kapitalista termelés szervezeti formáit. A gépi technikát alkalmazó gyári termelés először csak a XVIII. század második felében tűnt fel Angliában; a jelen kötetben tárgyalt másfél évszázad kapitalista ipari fejlődése még a manufaktúra uralmának jegyében zajlik le. E századokat ezért a kapitalizmus történetében manufaktúrakorszaknak nevezzük.

Az eredeti tőkefelhalmozás nem minden európai országban ment végbe olyan klasszikus formában, mint Angliában. Különösen bonyolult és ellentmondásos volt Közép- és Kelet-Európa feudális-jobbágytartó országaiban.

A XVII—XVIII. század folyamán az ipari fejlődés élén haladó nyugat-európai országok tartós és egyre növekvő élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyag-kereslete lényeges változásokat idézett elő sok közép- és kelet-európai ország földesúri gazdaságában. Az árugabona-feleslegekért folytatott hajszában a földesurak a paraszti telkek rovására kiterjesztették majorsági földjeiket, növelték

a robotot, s a végletekig fokozták a jobbágyok feudális kizsákmányolását. Lényegében ezt a változást nevezzük „a jobbágyság (Leibeigenschaft) második kiadásának" (Engels). A folyamat különösen Északkelet-Németország nagybirtokain jelentkezett világosan; hasonló jelenségek léptek fel a Habsburg-monarchia egyes területein, a Baltikumban, Lengyelországban és Oroszországban is.

A szovjet tudományban uralkodó felfogás szerint „a jobbágyság második kiadása" mint társadalmi-gazdasági folyamat nem állott közvetlen kapcsolatban az eredeti tőkefelhalmozással, sőt: rendkívül kedvezőtlenül hatott az érintett területek tőkés fejlődésére. Az eredeti tőkefelhalmozás itt sajátos módon ment végbe: a feudális-jobbágytartó rendszer akadályozta a paraszti és városi lakosság elszakítását a termelési eszközöktől, az iparban kisebb vagy nagyobb mértékben jobbágyparasztok munkáját alkalmazták. A kormányzat törvényhozási vagy közigazgatási úton hozott rendszabályaival manufaktúrába kényszerített jobbágyokat a manufaktúra-kizsákmányolás lassú kínhalálára kárhoztatták,

A XVII—XVIII. század gazdasági fejlődésének a legtöbb európai országra jellemző általános vonása a feudális abszolút monarchia aktív közreműködése a tőkefelhalmozás folyamatában. Az állam az adók, az államkölcsönök, a kereskedelmi és ipari monopóliumok rendszerével, merkantilista és protekcionista gazdaságpolitikával, valamint a sok kereskedelmi és gyarmati háborúval mindenképpen azon igyekezett, hogy előmozdítsa a külkereskedelem kiszélesedését és a kisárutermelésről a nagy kapitalista manufaktúrákra való áttérést. Franciaország, Svédország, Ausztria, Poroszország, Oroszország és több más állam története gazdag példatárát szolgáltatja a kereskedelem és a manufaktúrák fejlődését serkentő politikának. E politika révén a nemesi állam saját jövedelmeit és hatalmát igyekezett megnövelni. Ugyanez a cél vezette a XVIII. század hatvanas-nyolcvanas éveiben több európai ország uralkodóját, midőn reformok útján igyekeztek kiküszöbölni a feudális rendszer legszembetűnőbb visszásságait („felvilágosult abszolutizmus"). Ezek az intézkedések azonban nem bizonyultak eléggé hatásosaknak.

Az európai eredeti tőkefelhalmozás egyik fontos forrását az ázsiai, afrikai és amerikai gyarmatok kiszipolyozása szolgáltatta. A gyarmatok dolgozó tömegeit az európai gyarmatosítók a legembertelenebb módon kizsákmányolták. A gyarmatokról Európába beáramló értékek tőkévé váltak, s a kapitalista nagyipar vérkeringését táplálták.

A keleti államok nagyobb része (Kína, Japán, Irán, Törökország és a közép-ázsiai államok) a XVII. és XVIII. században még kívül maradt a gyarmati rendszeren. Ezek ebben a korszakban végig, sőt még azon túl is megőrizték feudális jellegüket.

Az ázsiai országokban a tőkés termelésre való áttérést a legkülönfélébb akadályok hátráltatták. A lényeg azonban az, hogy elmaradásuk Európától semmiképpen sem jelentett teljes megtorpanást. A Kelet története megcáfolja azt a burzsoá keletkutatásban uralkodó nézetet, hogy — úgymond — az újkor kezdetére az ázsiai népek teremtő erői már kimerültek, és e népek a teljes mozdulatlanság, megcsontosodottság állapotába kerültek. Ez az álláspont, amikor felállítja a történelmi haladásra képes, illetve erre képtelen népek kategóriáit, lényegében a faji megkülönböztetésből indul ki, és az európai hatalmak gyarmatosító politikájának igazolását szolgálja.

Valójában — ha rendkívül lassan is — ebben az időszakban Keleten szintén előrehaladt a történelmi fejlődés. Az újkor kezdetén még a külvilágtól mesterségesen elszigetelt Japánban és Kínában is megjelennek a kapitalizmus elemei, születőfélben van a kapitalista manufaktúra szétszórt és központosított formája, a felvásárlók mindinkább függésbe vonják a kisárutermelőket, kialakul a munkaerőpiac stb. E gazdasági változások alapja a falu életébe is behatoló áru- és pénzviszonyok térhódítása volt. Az európai gyarmatosítók megjelenése előtti ázsiai korakapitalista viszonyok fejlettségi fokával kapcsolatban különféle nézetekkel találkozunk, azonban e viszonyok megjelenésének ténye vitathatatlan.

A haladottabb kapitalista termelési mód elemei, amelyek néhány keleti országban létrejöttek, még túlságosan gyengék és fejletlenek voltak ahhoz, hogy polgári forradalmak közvetlen előfeltételéül szolgáljanak. Amikor pedig ezeket az országokat az európai gyarmatosítás megfosztotta az önálló fejlődés lehetőségétől, elmaradásuk az európai és észak-amerikai tőkésállamok mögött még tovább növekedett. A hallatlanul kegyetlen, nyíltan rabló jellegű gyarmati rendszer sok ázsiai országban a termelőerők pangásához és megsemmisüléséhez, ősi civilizációjuk hanyatlásához vezetett.

A XVII. század derekától a XVIII. század végéig terjedő időszak a növekvő társadalmi ellentétek, a régi, feudális és az új, kapitalista viszonyok közti elkeseredett harc jegyében telik. Az osztályok legsúlyosabb összecsapásai e korban a nagy parasztmozgalmak és a korai polgári forradalmak voltak.

A jelen kötet két nagy polgári forradalommal foglalkozik: a XVII. századi angol forradalommal és az észak-amerikai gyarmatoknak az angol uralom ellen irányuló felkelésével, amely az Amerikai Egyesült Államok burzsoá köztársaságának megalakulásához vezetett. A Franciaország történetével foglalkozó fejezetek megvilágítják a XVIII. század végi francia polgári forradalom előfeltételeinek létrejöttét.

A polgári forradalmak szükségszerű következményei annak, hogy a termelőerők jelentős gyarapodása alapján a feudális társadalmi rend méhében megérlelődtek az új, kapitalista termelési viszonyok. E forradalmak történelmi hivatása az, hogy eltakarítsák a régi termelési viszonyokat védelmező feudális-abszolutisztikus politikai felépítményt, és megtisztítsák az utat a polgári társadalom akadálytalan fejlődése számára.

E forradalmak élén az akkor haladó burzsoázia állt, amelynek létérdeke volt a feudalizmus felszámolása. A polgári forradalmak fő mozgatóereje a nép volt: a parasztság, a városi kispolgárság és a városi plebejus elemek. A feudalizmus megdöntéséből azonban a legnagyobb hasznot a burzsoázia húzta. Az angol forradalom, amelyben a parasztság igen nagy szerepet játszott, végső soron a paraszti földtulajdon megsemmisüléséhez, a parasztok nagy részének proletársorba süllyedéséhez vezetett. Az amerikai forradalom szintén a néptömegek: a farmerek, a városi kézművesek, a városi szegények és részben a néger rabszolgák részvételének köszönhette győzelmét, de a köztársaságban, amelyet világra segített, a tényleges hatalom a kereskedelmi és ipari burzsoázia, valamint a rabszolgatartó ültetvényesek kezébe került.

A XVII. és XVIII. századi parasztfelkelések közül kiemelkednek a hatalmas méreteket öltő oroszországi parasztháborúk: a XVII. század második felében Sztyepan Razin és a XVIII. században Jemeljan Pugacsov vezetése alatt kibontakozott felkelések. E századokban nagy parasztmozgalmak bontakoztak ki Lengyelországban, Ukrajnában, Csehországban és Magyarországon is. A Balkán-félsziget népeinek a török feudális urak ellen vívott nemzeti felszabadító küzdelme, mozgató erőit és jellegét tekintve, lényegében szintén parasztmozgalomnak tekinthető. A nagyszabású parasztmozgalmak több ázsiai ország történetében is jelentős helyet foglalnak el. Különösen nagy méreteket öltött a XVII. század derekán kirobbant kínai parasztháború. A különféle hódítókkal és elnyomókkal — köztük az európai gyarmatosítókkal — vívott harcokban is kiemelkedő szerepet játszottak a Kelet parasztttömegei.

A parasztság mozgalmai azonban ösztönös jellegűek voltak; a helyi érdekek előtérbe nyomulása, a parasztok begyökeresedett monarchista illúziói, a politikai program tisztázatlansága elkerülhetetlenné tették vereségüket. A parasztmozgalmakhoz képest a korai polgári forradalmak, amelyekben a parasztság a burzsoázia vezetése alatt viszonylag szervezett erőként vett részt, az osztályharc sokkal magasabb formáját képviselték. A parasztfelkelések csak meglazították a feudális-jobbágytartó rendszert; a polgári forradalmak e rend felszámolására vezettek: teljes mértékben vagy részlegesen kisajátították a feudális-nemesi földtulajdont, megsemmisítették a jobbágyság intézményét, a rendi privilégiumokat és a feudális-abszolutisztikus kormányformát.

Európa legfejlettebb országaiban a tárgyalt időszak végén jelenik meg, ekkor teszi első lépéseit a munkásmozgalom. Ez lényegében még a manufaktúramunkások mozgalma, azonban Angliában már a XVIII. század hatvanas-hetvenes éveiben megkezdődnek az éppen csak hogy megszületett gyári munkásság fellépései. A burzsoázia és a proletariátus kibékíthetetlen érdekellentéte az új, kialakulófélben levő polgári társadalomban már az újkor történetének e korai szakaszában is érezteti hatását.

Az adott korszak történetének egyik legfontosabb problémája a nemzetek kialakulása. Néhány erősen fejlett országban, elsősorban Angliában és Franciaországban, a nemzet kialakulása a középkor végén már olyan ütemben haladt előre, hogy az újkor kezdetekor e folyamat már közel állt befejeződéséhez. A polgárság itt a feudalizmus ellen folytatott küzdelmében az egész nemzet képviselőjeként lépett fel: ideológusai a nemzet gazdasági, politikai és kulturális egységének elvéért szálltak síkra. A XVII. század végén és a XVIII. században a feudális abszolút monarchiák közigazgatásának egységesítése szembeszökő eredményeket ért el. A szépirodalom után, amelyben a latin már a XVI. században holt nyelvvé vált, a nemzeti nyelvek a tudományos munkák lapjairól is fokozatosan kiszorították azt. Még a feudális széttagoltság állapotában levő Németországban is megfigyelhető ez idő tájt a nemzeti öntudat ébredése, amely a német klasszikus irodalomban nyert világos megfogalmazást.

Oroszországban a nemzetté válást meggyorsították I. Péter reformjai a XVIII. század első negyedében. E reformok mintegy lökést adtak az ipar, a kereskedelem, a városok és a közlekedés további fejlődésének. Az összoroszországi piac — amely még a XVII. században jött létre — jelentősen kiszélesedett, s a határvidékeket: Szibériát, a Balti-tenger mellékét, Ukrajnát és a Fekete-tenger vidékét is magába foglalta. Mindez megerősítette az orosz állam különböző területeinek gazdasági egységét, és előmozdította számos nép, elsősorban az orosz, nemzetté válását. A XVIII. század folyamán az orosz nemzet kialakulásának eredményei a kultúra több ágában tükröződnek: kialakul és végleg elválik az egyházi-szláv nyelvtől a népnyelv elemeivel gazdagodott orosz irodalmi nyelv, virágzásnak indul az orosz irodalom és mind erőteljesebben jelentkeznek a képzőművészetben a nemzeti motívumok.

Ázsiában a nemzetek kialakulása sokkal lassabban ment végbe, mint Európában, mivel itt a kapitalista viszonyok elemei igen gyengék voltak. Mégis, az árugazdálkodás fejlődése, az egyes területek közti gazdasági kapcsolatok erősödése, a népi nyelvű irodalmak terjedése és más, egymással szorosan összefüggő jelenségek arról tanúskodnak, hogy Ázsiában is megindult a nemzetek kialakulása.

A nemzet kulturális egységének tudata különösen Kínában és Japánban vált érezhetővé. A XVII—XVIII. században népi irodalom virágzott fel, amely szembefordult a feudális nemesség és a bürokrácia irodalmával, és nagy népszerűségre tett szert a városi lakosság széles köreiben. Nyelve a beszélt népnyelv volt.

A nemzeti öntudat fejlődésére a gazdasági és kulturális tényezők mellett több ázsiai országban erős hatást gyakorolt a külső ellenséggel vívott tartós és állhatatos küzdelem: a kínaiak hősies védekezése a mandzsu hódítókkal szemben, Észak-India népeinek az afgán, Irán népeinek az afgán és a török, Transzkaukázia népeinek a török és az iráni betolakodók ellen vívott harca.

A polgári társadalmi viszonyok fejlődése a legfejlettebb európai országokban ideológiai síkon is tükröződött. Az angol forradalom győzelme elősegítette az erős materialista tendenciákat mutató új, polgári filozófia kialakulását. A korszak materializmusának Angliában Hobbes, majd Locke, Hollandiában Spinoza, Oroszországban Lomonoszov a legkiemelkedőbb képviselői. De a középkor feudális-egyházi ideológiájával szemben álló új, világi filozófia virágkora a XVIII. század. A francia felvilágosítók s más országbeli elvrokonaik és követőik filozófiai, politikai és művészi alkotásaikban ízzé-porrá zúzták a természeti és a társadalmi ismeretekben addig uralmon levő középkori néze-

teket. A XVIII. század polgári filozófusainak harcos materializmusa; az egyház, az abszolút monarchia despotizmusa, a jobbágyság intézménye és a rendi egyenlőtlenség ellen intézett elkeseredett támadásaik a kapitalizmus fejlődésének eredményeiről tanúskodnak. A francia felvilágosodás képviselői, Montesquieu, Voltaire, Rousseau és az enciklopédisták mellett nagy munkát fejtettek ki ebben az irányban az angol, német, olasz, spanyol és orosz felvilágosítók. Az orosz felvilágosodás képviselői közül kiemelkedik A. N. Ragyiscsev, akinek műveit a feudális-jobbágytartó rend és a cári despotizmus iránti mély gyűlölet hatja át.

*

Ezek a legfontosabb folyamatok és jelenségek, amelyekről a „Világtörténet" V. kötete képet ad, szoros kölcsönhatásban játszódtak le a katonai és diplomáciai eseményekkel, amelyek a világ politikai térképén bekövetkező változásokat közvetlenül meghatározták.

Európában e változások a harmincéves háború nyomán létrejött, Franciaország és Svédország kontinentális hegemóniájának jegyében kiépülő politikai egyensúlyi rendszer teljes felbomlását eredményezték. A nemzetközi erőviszonyok megváltozásában különösen nagy szerepet játszott az 1701—1713 közötti spanyol örökösödési háború és az 1700—1721. évi északi háború.

Spanyolország, Hollandia és Svédország, a XVII. század három vezető nagyhatalma, e század végén és a következő évszázad elején elvesztették korábbi befolyásukat. Spanyolország fokozatos hanyatlását 1714-ben itáliai és németalföldi birtokainak felosztása pecsételte meg. Hollandia, amely a XVII. század derekán még hatalma csúcspontján állott, néhány évtizeddel később már arra kényszerült, hogy átengedje Angliának legfontosabb kereskedelmi és gyarmati pozícióit. Svédország katonai hatalma a XVIII. század első negyedében, az északi háború során tört meg. Az európai „nagyhatalmak koncertjében" Spanyolország, Hollandia és Svédország végül is Oroszországnak, Poroszországnak és Ausztriának engedte át a helyét.

A XVIII. század folyamán Oroszország megszerezte a Balti-tenger és a Fekete-tenger feletti uralmat. Nyugati és déli szomszédai, Lengyelország és az Oszmán Birodalom, hanyatlásnak indultak. Oroszország még a XVII. században magához csatolta Szibériát, északkeleten előrenyomult a Csendes-óceán partjaihoz, és így az amerikai kontinens északi nyúlványának közvetlen közelébe jutott.

Közép-Európában a porosz királyság (a korábbi brandenburgi választófejedelemség), területi szétszórtsága ellenére, elsőrendű katonai hatalommá vált, és Lengyelország, Svédország, a kis német fejedelemségek, sőt Ausztria rovására lépésről lépésre kikerekítette birtokait.

Poroszország felemelkedése meggyengítette az osztrák Habsburgok németországi befolyását; ráadásul ezeknek erőfeszítéseiket a törökellenes küzdelmekre és soknemzetiségű birodalmuk megszilárdítására kellett összpontosítaniuk. Ilyen módon a Habsburgok gyakorlatilag évtizedekre elszakadtak Németországtól, amellyel csak dinasztiájuk öröklődővé vált címe, a „német nemzet szent római birodalmának" császári méltósága kötötte őket össze. A Habsburgoknak igen fontos érdekeik fűződtek Magyarországhoz, a Törökországtól elhódított szláv területekhez, valamint Németalföld déli részéhez és Észak-Itáliához, ahol 1714-től Spanyolország örökébe léptek.

A nyugat-európai hegemónia a XVII. század közepén Spanyolországról Franciaországra szállt, de ez utóbbi már a következő évszázad első felében, az Anglia és szövetségesei ellen vívott háborúk következtében elvesztette uralmi helyzetét, s legfontosabb amerikai és indiai gyarmatait is.

A XVIII. század derekán a nyugat-európai országok közül Anglia nyomult az első helyre. Az ország, gyors kapitalista fejlődése következtében, győztesen került ki a Franciaországgal vívott hosszú küzdelmekből, megszerezte a tengerek feletti uralmat, s uralkodó helyzetet vívott ki a nemzetközi kereskedelemben és a gyarmatokon. Hatalmát még észak-amerikai gyarmatainak elszakadása sem rendítette meg.

Az ázsiai államok közül a legélénkebb külpolitikai tevékenységet a Csing-birodalom (Kína) fejtette ki, amely Mandzsúria, Tibet, Korea meghódításával kiszélesítette határait, és a dzsungáriai állam megsemmisítése után Közép-Ázsia nagy részét is befolyása alá vonta. Itt azonban a XVIII. században Oroszország ellenakcióiba ütközött. A mandzsu Csing-dinasztia a „barbár és hermetikus izoláció" (Marx) reakciós rendszerét erőszakolta a kínaiakra és a leigázott népekre. Ez a rendszer hátráltatta a birodalom társadalmi-gazdasági fejlődését, a későbbiekben pedig Kína külpolitikai aktivitásának hanyatlását is maga után vonta.

A feudális Japán, amely szintén az izoláció, a külvilágtól való mesterséges elzárkózás politikáját folytatta, e korszak világtörténelmi eseményeitől általában távol maradt.

Indiában a XVIII. században befejeződött a Nagymogul Birodalom szétesése; ez megkönnyítette az angoloknak az indiai feudális fejedelemségek szisztematikus meghódítását. Az angolok kiszorították Indiából veszedelmes versenytársukat, a franciákat, majd elragadták Hollandiától Ceylon szigetét és Malaka városát.

India északnyugati szomszédja, az iráni állam számára e másfél évszázad a szakadatlanul fokozódó hanyatlás kora volt. Irán elvesztette Irakot, a Kaukázust, a Kaszpi-tenger nyugati partvidékének egy részét. Az ország déli részén megkezdődött a Brit Kelet-Indiai Társaság behatolása és berendezkedése. Nadir sah indiai és közép-ázsiai hódításai (a XVIII. század harmincas-negyvenes éveiben) nem bizonyultak tartósnak. Közép-Ázsia hamarosan felszabadult az iráni uralom alól, s ebben a térségben új feudális állam alakult, a kokandi kánság. Korszakunkban vált önálló országgá Afganisztán is.

Afrikában ekkortájt csak néhány terület kapcsolódott be a világtörténelem menetébe. Ilyen volt Egyiptom, Algéria, Tunisz és Marokkó, amelyek fokozatosan felszabadultak a török uralom alól és ténylegesen független fejedelemségekké váltak, bár formálisan még az Oszmán Birodalom keretében maradtak.

Az afrikai földrész déli csücskén 1652-ben holland gyarmat létesült: Fokföld. A nyugati partvidéken fennmaradt néhány XVI. századi portugál gyarmati település. Belső-Afrika hatalmas térségei a XVIII. század végéig csaknem teljesen ismeretlenek maradtak az európaiak számára.

Az amerikai kontinenst viszont ekkorra már elég alaposan felderítették, és részben meghódították az európai gyarmatosítók. A dél-amerikai területek, a francia Guayana, a holland Suriname és a portugál Brazília kivételével, továbbra is spanyol gyarmatok maradtak. Spanyolországhoz tartozott egész Közép-Amerika és Észak-Amerika jelentős része is (Mexikó, Florida stb.). Észak-Amerika politikai térképén a legfontosabb változás az Angliától elszakadt 13 gyarmatból alakult Amerikai Egyesült Államok megjelenése volt. Az angolok kezén csak a franciáktól elhódított Kanada maradt meg, néhány szigettel egyetemben.

La Pérouse, Bering és mások utazásai nyomán ismertebbé vált az amerikai kontinens legészakibb része. Bering és Pribilov expedícióihoz fűződött Alaszka orosz gyarmatosítása. A XVIII. század második felében fontos földrajzi felfedezéseket tettek Ausztráliában és Óceániában is. Bougainville, La Pérouse és Cook utazásai értékes tudományos adatokat szolgáltattak a déli félteke tengeri térségeiről, valamint az egyenlítő és az Antarktisz közti szárazföldekről.

Ausztrália, Óceánia, Belső-Afrika és az európai gyarmatosítás által még nem érintett amerikai övezetek újonnan felfedezett területein az őslakosság csaknem mindenütt az osztályok kialakulása előtti társadalmi rend különféle fokozataiban élt.

Az V. kötet által felölelt másfél évszázad fontos helyet foglal el a világtörténet menetében. Ez az a kor, amelyben a burzsoázia — a haladó termelési módot képviselő osztály — történetének leghősiesebb korszakát élte, s a haladás érdekében bátran szembeszállt a bomlófélben levő feudális társadalom konzervatív erőivel. Ez a kapitalizmus első győzelmeinek kora, amikor Európában és Amerikában részint már zajlottak, részint készülőben voltak a hatalmas polgári forradalmak.

E másfél évszázad során az idealizmus és a vallás ellen vívott harcokban megerősödött és megedződött a materialista filozófia, nagy sikereket ért el a természettudomány, új értékekkel gazdagodott a képzőművészet, a zene és az irodalom.

*

A kötetet a következő szerzők írták: a Bevezetést a szerkesztő bizottság; az I. és II. fejezetet M. A. Barg; a III. fejezet 1. részét V. F. Szemjonov, 2. részét V. J. Bahmutszkij; a IV. fejezetet N. B. Tyer-Akopjan (a 3. részben a Spinozáról szóló alfejezetet B. F. Porsnyev, a képzőművészettel foglalkozó alfejezetet J. I. Rotenberg); az V. fejezetet B. F. Porsnyev (a 4. részben az irodalomról és a képzőművészetről szóló alfejezetet J. B. Vipper); a VI. fejezetet V. F. Szemjonov; a VII. fejezetet M. N. Tyihomirov; a VIII. fejezetet I. B. Grekov; a IX. fejezet 1. részét A. F. Miller (a kultúráról szóló alfejezetet I. V. Borolina), 2. részét I. Sz. Dosztyan, 3. részét V. B. Luckij; a X. fejezetet K. Z. Asrafjan és N. A. Kuznyecova; a XI. fejezetet V. A. Romogyin (a kultúráról szóló alfejezetet I. Sz. Braginszkij); a XII. fejezetet I. M. Rejszner (a kultúrával foglalkozó alfejezetet A. M. Oszipov); a XIII. fejezetet L. V. Szimonovszkaja (az 5. rész kivételével, amelyet N. I. Konrad írt); a XIV. fejezetet B. I. Sarevszkaja (a 3. rész kivételével, amelyet A. Sz. Szamojlo írt); a XV. fejezetet I. M. Rejszner; a XVI. fejezetet B. B. Kafengauz és N. I. Pavlenko; a XVII. fejezetet O. L. Vajnstejn és V. F. Szemjonov (a 3. részt M. A. Lifsic anyaga alapján); a XVIII. fejezet 1. részét V. F. Szemjonov (a kultúrára vonatkozó alfejezetet B. Sz. Stejnpressz), 2. részét L. P. Laptyeva, 3. részét V. L. Iszraeljan; a XIX fejezetet O. J. Ivanova, I. B. Grekov, U. A. Susztyer; a XX. fejezetet N. A. Jerofejev (a 3. rész kivételével, melyet V. J. Bahmutszkij írt); a XXI. fejezetet M. N. Zaharova; a XXII. fejezetet F. V. Potyomkin (a 3. rész kivételével, melyet M. D. Cebenko írt, e részben a szépirodalomról és a művészetekről szóló alfejezetet Sz. D. Artamonov írta); a XXIII. fejezet 1. részét K. E. Kirova (a művészetekről szóló alfejezetet J. P. Zenkevics), 2. részét N. N. Koszorez, 3. részét V. F. Szemjonov, 4. részét B. J. Ramm; a XXIV. fejezetet J. J. Zutyisz (a 3. rész kivételével, melyet A. Sz. Kan írt); a XXV. fejezetet V. V. Mavrogyin (a 6. részt E. Sz. Vilenszkaja); a XXVI. fejezetet B. G. Kuznyecov és V. P. Zubov.

Ezenkívül felhasználásra kerültek az A. I. Kozacsenko által (a VIII. fejezet számára), N. A. Szmirnov által (a IX. fejezet számára), N. M. Szegal által (a XXIV. fejezet számára) és M. T. Beljavszkij által (a XXI. fejezet számára) készített anyagok. A XII. fejezet szövegének sajtó alá rendezésében részt vett A. M. Oszipov.

A képanyagot N. A. Baklanova, J. P. Zenkevics és V. Sz. Csada válogatta. A térképeket B. G. Galkovics és A. P. Levandovszkij készítette. A térképek szerkesztési munkáját B. G. Galkovics végezte. Az irodalomjegyzéket O. L. Frolova állította össze.

A kötet második részének szerkesztésében a munka kezdeti szakaszán nagy munkát végzett I. M. Rejszner. A szóban forgó rész szerkesztési munkálatait I. J. Zlatkin fejezte be.

A kézirat sajtó alá rendezésében értékes segítséget nyújtott A. C. Mjerzon.

A kötet kiadásra való előkészítésében Z. Sz. Belouszova, B. G. Veber, J. L. Glusickaja, V. P. Zolotuhin, J. V. Kozakovszkaja, I. Sz. Kremer, N. A. Kuznyecova, K. V. Kukuskin, G. I. Fomicseva és V. Sz. Csada vett még részt.

A kötet szerkesztő bizottsága hálás köszönetét fejezi ki a Kínai Népköztársaság, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság, a Bolgár Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság történészeinek, akik észrevételeikkel nagy segítséget nyújtottak a szerkesztő bizottságnak.

Megköszöni továbbá a szakértők számos észrevételét és javaslatát, amelyeket a szöveg sajtó alá rendezése során figyelembe vett.

A kötet tudományos szervező munkáját M. J. Besszmertnaja és L. N. Gorjunova végezte.

A FÖLD TÉRKÉPE A XVII—.

A térképen számmal jelölt államok és országok:

1 Haiti francia része, 2 Haiti spanyol része, 3 Suriname, 4 Hollandia, 5 Svájc, 6 Észak-itáliai államok, 7 Az osztrák Habsburgok birtokai, 8 Toscana, 9 Pápai állam, 10 Kettős Szicíliai Királyság, 11 Hivai kánság, 12 Buharai kánság, 13 Bhutan, 14 Assam, 15 Arakan, 16 Pegu, 17 Khmer, 18 Dél-maláji szultanátus, 19 Atjeh, 20 Mataram

Rövidítések: C. = Calcutta (brit) Ch. = Chandernagor (francia)

V. KÖTET

I. RÉSZ

AZ ANGOL POLGÁRI FORRADALOM. A FEUDÁLIS-JOBBÁGYTARTÓ RENDSZER EURÓPÁBAN A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

I. FEJEZET

ANGLIA A FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

A XVII. századi angol forradalom villámcsapás volt, amely messzevilágító fénnyel adott jelt a régi rend helyébe lépő új társadalmi rendszer megszületéséről. Az első, valóban európai jelentőségű forradalom volt; meghirdetett elvei nemcsak az Angliában bekövetkezett változásokat tükrözték, de első ízben fejezték ki a polgári társadalmi rend megteremtése felé haladó Európa fejlődésének követelményeit.

Az angol forradalom győzelme „. . . a polgári tulajdon győzelme a feudális tulajdonon, a nemzetiség győzelme a provincializmuson, a konkurrencia győzelme a céhen, a felosztás győzelme a majorátuson, a föld tulajdonosa uralmának győzelme a földnek a tulajdonos fölötti uralmán, a felvilágosodás győzelme a babonán. . . az ipar győzelme a hősi lustaságon, a polgári jog győzelme a középkori kiváltságokon."[1]

Mindazok, akik a későbbiekben harcba szálltak az önmagát túlélt középkorral és abszolutizmussal, az angol forradalom gazdag eszmei arzenáljából merítették ideológiai fegyvereiket.

Az angol forradalom burzsoá forradalom volt, amely a szocialista forradalomtól eltérően csupán a dolgozók kizsákmányolásának módját változtatta meg, csupán felváltotta az egyik kizsákmányoló kisebbség uralmát a másikkal. Az angol forradalom során első ízben tárultak fel a maguk teljes világosságában valamennyi polgári forradalom törvényszerűségei, s ezek között a legfőbb: az, hogy a burzsoázia történelmi feladatai szűk körre korlátozódnak, forradalmi képességei nagyon is végesek.

Mint minden forradalomnak, az angolnak is a dolgozó tömegek képezték a fő mozgató erejét. Csupán az ő határozott fellépésük segítségével arathatott győzelmet a régi rend fölött. Végeredményben azonban a néptömegek megcsalatottan, kisemmizetten maradtak a színen: az általuk kivívott diadal gyümölcseinek legjavát a burzsoázia aratta le.

A polgári forradalmak ez általános vonásai mellett az angol forradalomnak megvoltak a maga specifikus, egyedi sajátosságai is. Ezek főleg az osztály-erőviszonyok sajátos alakulására vezethetők vissza, amelyek a forradalom végső társadalmi, gazdasági és politikai eredményeit meghatározták.

[1] *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1962. 100. old.

London

1. AZ ANGOL FORRADALOM GAZDASÁGI ELŐFELTÉTELEI

A termelőerők a termelés legmozgékonyabb és legforradalmibb elemei. Az új termelőerők spontán módon, az emberek akaratától függetlenül alakulnak ki a régi rend méhében. Az ilyen módon létrejött termelőerők azonban csak addig fejlődhetnek viszonylag békésen és megrázkódtatások nélkül, amíg többé-kevésbé meg nem érlelődtek. Ekkor a békés fejlődés átadja helyét az erőszakos fordulatnak, az evolúció — a revolúciónak.

AZ IPAR ÉS A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A XVI. századtól erőteljes fejlődésnek indultak a különféle iparágak. Az új technikai találmányok és tökéletesítések, főként pedig az ipari munkának az árucikkek tömegtermelését célzó új szervezeti formái arról tanúskodtak, hogy az angol ipart mindinkább hatalmába kerítette a kapitalista fejlődés.

A kőszén- és ércbányászat fejlődéséhez jelentős mértékben hozzájárult az, hogy a víznek a járatokból való kiemelésére bevezették a légszivattyú alkalmazását. Száz év leforgása alatt (1551—1651) a széntermelés tizennégyszeresére emelkedett, vagyis elérte az évi hárommillió tonnát. A XVII. század derekán az európai kőszéntermelés négyötödét Anglia szolgáltatta. A szenet már nemcsak a közvetlen életszükségletek kielégítésére (a lakóházak fűtésére stb.) használták, hanem itt-

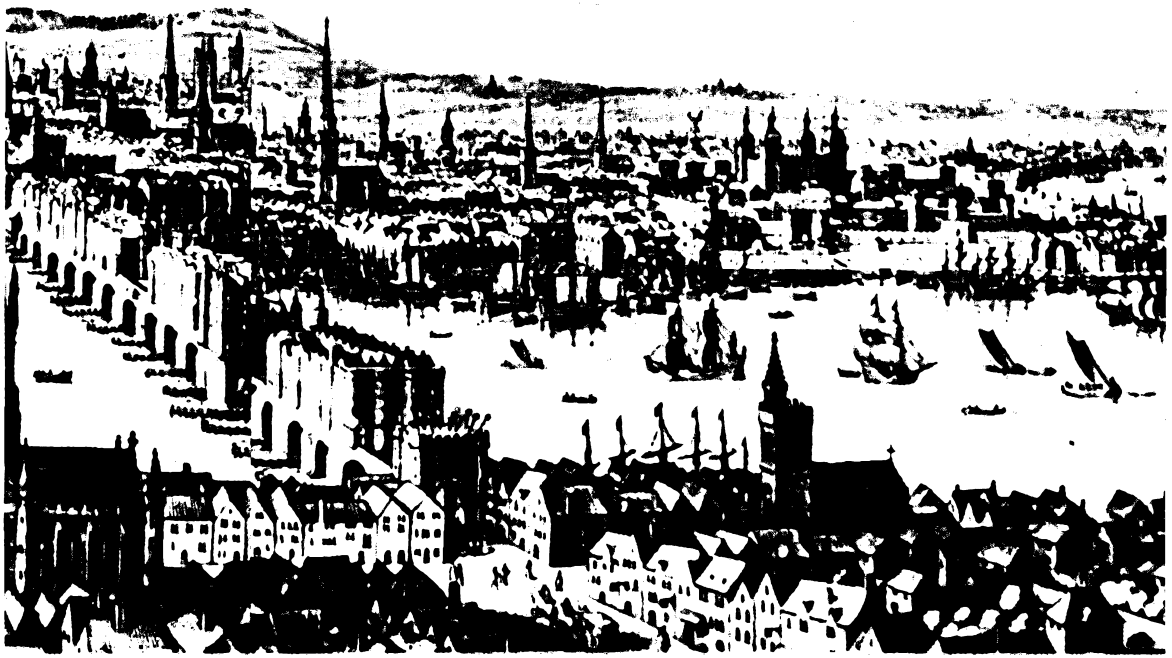

Metszet a XVII. század második feléből

ott már ipari célokra is alkalmazni kezdték. E száz esztendő alatt a vasérckitermelés megkétszereződött, az ólom-, réz-, ón- és sóbányászat termelése pedig hat-nyolcszorosára emelkedett.

A fújtatóberendezések tökéletesítése (számos helyen vízi erőt használtak működtetésükre) a kohászat fejlődésének adott lökést. Angliában már a XVII. század elején 800 vasolvasztó-kemence működött — a legtöbb Kent, Sussex, Surrey, Staffordshire és Nottinghamshire területén —, amelyek hetente átlag három-négy tonna fémet állítottak elő. Sokat fejlődött a hajóépítés, valamint a fazekasáruk és fémkészítmények termelése.

A régi iparágak közül a posztógyártás emelkedett a legnagyobb jelentőségre. A gyapjúfeldolgozás az ország minden részét meghódította. A velencei követ ezt jelentette haza: „Itt a posztókészítéssel az egész királyságban foglalkoznak, még a kisvárosokban, apró falvakban, sőt a tanyákon is." A gyapjúfeldolgozás központja keleten Norfolk grófsága volt Norwich városával, nyugaton Somersetshire, Wiltshire és Gloucestershire grófságok, északon pedig Leeds és a többi yorkshire-i „posztóváros". Ezeken a helyeken már különféle posztófajták gyártására specializálódtak. A nyugati grófságok elsősorban finom, festetlen posztót, a keletiek főleg finom fésűsposztót, az északi grófságok pedig durvagyapjúból készült fajtákat termeltek. A XVII. század első felében csupán a gyapjúkészítmények főbb fajtáinak listája több tucat megnevezést tartalmazott.

A posztókivitel már a XVI. század derekán az egész angol export 80 százalékára emelkedett. 1614-ben végleg megtiltották a feldolgozatlan gyapjú kivitelét. Anglia a középkori gyapjúkivivő országból kész gyapjúárukat exportáló országgá vált.

A forradalom előtti Angliában a régi iparágak fejlődése mellett sok manufaktúra alakult az új iparágakban is: a pamutiparban, a selyemgyártásban, az üvegiparban, az írópapírgyártásban, a szappanfőzésben stb.

A XVII. század folyamán a kereskedelem is erőteljesen fejlődött. Angliában már a XVI. században kialakulóban volt a nemzeti piac. A külföldi kereskedők, akik korábban szinte az egész angol külkereskedelmet a kezükben tartották, most mindinkább kiszorultak a kereskedelmi életből. 1598-ban bezárták a Hanza-városok londoni úgynevezett Vas-udvarát. Az angol kereskedők behatoltak a külföldi piacokra, és kiszorították onnan konkurrenseiket. Az európai kontinens északnyugati partjain sikeresen tevékenykedett a régi, a XIV. században alapított „Merchant Adventurers" társaság. Egymás után alakultak az új kereskedelmi egyesülések. 1555-ben jött létre a Moszkvai, 1585-ben a Marokkói, 1579-ben a Keleti Társaság (a Balti-tenger melléki kereskedelem lebonyolítására), 1581-ben a Levantei, 1588-ban az Afrikai, 1600-ban pedig a Kelet-Indiai Társaság, amelyek tevékenységi körüket messze Európán túl is kiterjesztették. Nyugaton a Baltikum és a Nyugat-indiai szigetek, keleten Kína jelezte befolyási övezetük határait. Az angol kereskedők, a hollandokkal versenyezve, a XVII. század első harmadában telepeket létesítettek India több pontján (Suratban, Madrasban és Bengáliában). Ezzel egyidőben angol telepek jelentek meg Amerikában is: a Barbados-szigeten, Virginiában és Guayanában. A külkereskedelem busás haszna a rendelkezésre álló tőkék nagy részét magához vonzotta. A XVII. század elején a „Merchant Adventurers" társaságban több mint 3500 tag tömörült. A Kelet-Indiai Társaság 1617-ben 9514 részvényest számlált, 1 629 000 font alaptőkével. A forradalom idejére az angol külkereskedelem forgalma a XVII. század elejéhez képest megkétszereződött, a vámok összege pedig több mint háromszorosára emelkedett, s 1639-ben elérte a 623 964 fontot.

A külkereskedelem lendületes fejlődése meggyorsította az ipar kapitalizálódásának folyamatát. „Az ipar űzésének eddigi feudális vagy céhes módja már nem tudta kielégíteni az új piacokkal megnövekvő szükségletet."[2] Helyét fokozatosan a kapitalista manufaktúra foglalta el.

A forradalom előtti Angliában a különféle iparágakban már több olyan üzem működött, ahol munkások százai dolgoztak egy fedél alatt egy tőkésnek. Ilyen központosított manufaktúrák voltak pl. a Keswick városi rézolvasztók: műhelyeikben összesen 4 000 munkás tevékenykedett. Viszonylag nagy manufaktúrák alakultak ki a posztóiparban, a bányászat, a hajóépítés, a fegyvergyártás terén és még néhány más iparágban.

A XVII. század első felének Angliájában azonban a tőkés ipar leginkább elterjedt üzemformája nem a központosított, hanem a szétszórt manufaktúra volt. Mivel a régi városokban a gazdag posztókészítők vállalkozói tevékenységét a céhek uralma akadályozta, a tőkések a környező falusi övezetek felé fordultak, ahol a parasztság legszegényebb rétegeiben az otthon dolgozó bérmunkások hatalmas serege kínálkozott. Adatok maradtak fenn egy hampshire-i posztógyártóról, aki 80 egyházközség területén fogadott fel otthon dolgozó munkásokat. Tudunk arról, hogy Suffolkban 5000 kézműves és munkás dolgozott 80 posztóipari vállalkozónak.

A manufaktúrák terjedésének nagy lökést adtak a bekerítések. A parasztok, akiket a földesurak, a landlordok elűztek földjükről, az ipari grófságokban zömükben a szétszórt manufaktúrák munkásai lettek.

A középkori céhszervezet uralma ellenére a városokban is megindult a tőke behatolása a termelésbe. Ez a folyamat itt a céhen belüli, illetve az egyes céhek közötti differenciálódásban jutott kifejezésre. A kézműves testületek tagjai közül kiemelkedtek a gazdag mesterek, kialakult az ún. livery-csoport (libériások). Ezek már nem vettek részt közvetlenül a termelésben, hanem a tőkés közvetítő szerepét játszották a műhely és a piac között, és a céh egyszerű tagjait otthon dolgozó

[2] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 443. old.

ANGLIA GAZDASÁGI TÉRKÉPE
A XVII. SZ.-BAN ÉS A XVIII. SZ. ELSŐ FELÉBEN

100 50 0 100 km

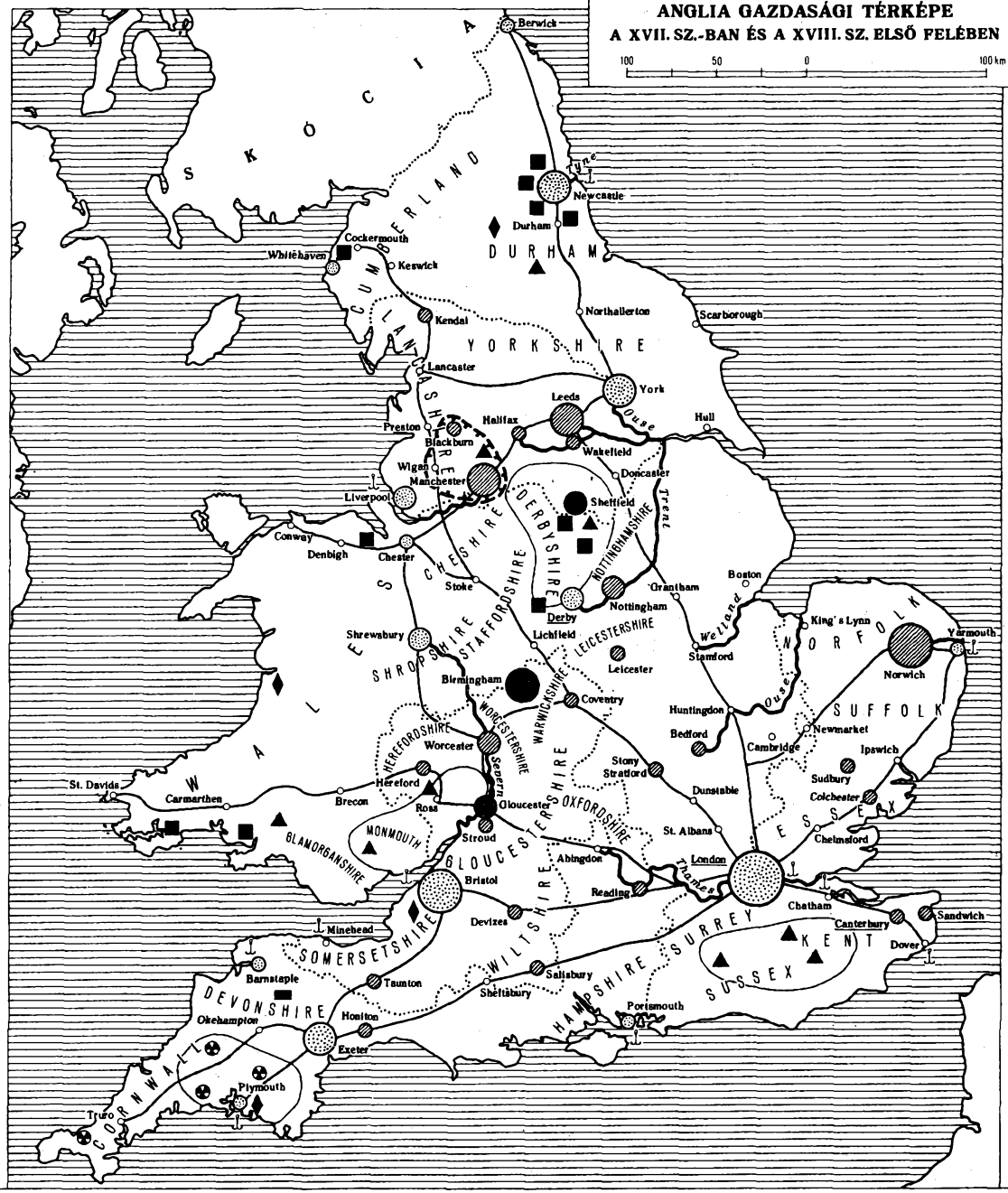

Termelési körzetek

- Finom posztó
- Durva posztó
- Fésűsszövet
- Pamutszövet
- Textilipari központok

A harisnyakötés körzete

London A selyemipar központjai

Bányászat

- Szén
- Vas
- Ón
- Réz
- Ólom

A kohászat fontosabb körzetei

- A fémfeldolgozás fő központjai
- Egyéb termelési központok
- Főbb kikötők
- Folyami útvonalak
- Utak

Megjegyzés: A körök mérete a központ gazdasági jelentőségével arányos

Szénégetés
Rajz. XVII. század közepe

munkásaikká változtatták. Ilyen tőkés közvetítők tevékenykedtek például a londoni posztókészítők és tímárok testületeiben. Másrészt egyes céhek, amelyek főleg a munkafolyamat befejező szakaszaival foglalkoztak, függésbe vonták az iparág velük kapcsolatban álló céheit, és iparos testületből gyakorlatilag kereskedő-szervezetté alakultak. Ugyanakkor egyre mélyebb szakadék tátongott a kézművesmesterek és segédek között, az utóbbiak „örök segédekké" váltak.

A kapitalista termelés mellett továbbra is jelentős szerepet játszottak még az önálló kisárutermelők. Éppen az ipari termelés formáinak e tarkasága adja meg az angol gazdasági élet sajátosan átmeneti jellegét a XVII. század első felében.

A sikerek ellenére az ipar és kereskedelem fejlődését fékezte az uralkodó feudális rendszer. Anglia még a XVII. század közepén is alapjában agrárország maradt, amelyben a földművelés túlsúlyban volt az ipar, a falu a város fölött. Még a XVII. század végén is az ország 5,5 millió főt számláló lakosságából 4,1 millió a falvakban élt. A legnagyobb város és a legfontosabb ipari és kereskedelmi központ London volt, amely lakosságának számát tekintve jóval kiemelkedett a többi város közül. A forradalom előestéjén mintegy 200 000 ember élt falai között. Nem találunk hozzá mérhető nagyságú angol várost: Bristol lakossága mindössze 29 000-re, Norwiché 24 000-re, Yorké és Exeteré 10—10 000-re rúgott.

Anglia — gyors gazdasági fejlődése ellenére — a XVII. század első felében az ipar, kereskedelem és hajózás terén még lényegesen elmaradt Hollandia mögött. Az angol iparágak egy része (a selyemgyártás, a pamutszövet-készítés, a csipkekészítés stb.) még fejletlen volt, más részük (a bőripar, a fémmegmunkálás) pedig továbbra is a középkori kézművesség keretei között maradt, és főleg a helyi szükségleteket elégítette ki. A belföldi szállítás szintén középkori színvonalon bonyolódott le. Több helyütt, különösen Észak-Angliában, a rossz utak miatt az árukat csak málhásállatokon lehetett továbbítani. A szállítás költségei gyakran meghaladták az áru árát. Az angol kereskedelmi flotta űrtartalma, különösen a hollandhoz képest, elenyészően csekély volt. Még 1600-ban is külföldi hajók szállították az angol külkereskedelem által forgalomba hozott árucikkek egyharmadát.

Anglia társadalmi és gazdasági fejlődésének a középkor alkonyán, az újkor hajnalán sajátos vonása, hogy a tőkés fejlődés nem korlátozódott az iparra és a kereskedelemre. A XVI—XVII. században a mezőgazdaság e tekintetben nemcsak hogy nem maradt el az ipar mögött, de sokban meg is előzte. A feudális termelési viszonyok felbomlása a mezőgazdaságban mindennél jobban mutatta a kapitalista termelési mód forradalmasító szerepét. A piaccal már régóta szoros kapcsolatban álló angol falu melegágyul szolgált az új, tőkés iparnak és földművelésnek egyaránt. Az utóbbi sokkal hamarabb vált a nyereséggel kecsegtető tőkebefektetés területévé, mint az ipar; az angol faluban különösen erőteljesen ment végbe az eredeti tőkefelhalmozás.

A kapitalizmust megelőző ama folyamat, amelynek során a munkást elszakították a termelési eszközöktől, Angliában korábban zajlott le, mint másutt, és itt lépett fel klasszikus formájában.

Az angol falu gazdasági életének alapjai a XVI—XVII. század folyamán mélyreható változásokon mentek keresztül. A XVII. század elejére a termelőerők — akárcsak az iparban — a földművelésben is szemlátomást tovább fejlődtek. A mocsarak lecsapolása, a talajjavítás, a füves vetésforgó rendszerének bevezetése, a talajnak márgával és tengeri iszappal való feljavítása, a répafélék meghonosítása, a tökéletesített mezőgazdasági eszközök — ekék, kezdetleges vetőgépek stb. — alkalmazása mind erről tanúskodott, szintúgy a mezőgazdasági szakirodalom felvirágzása is (a XVII. század első felében Angliában mintegy 40 agronómiai értekezést adtak ki, amelyek az új, racionális földművelési eljárásokat népszerűsítették).

A mezőgazdasági termelés magas jövedelmezősége a falura csalogatta, földbirtok és falusi gazdaság szerzésére ösztönözte a gazdag emberek nagy részét. „. . . Angliának — írta Marx — a XVI. század végén az akkori viszonyokhoz képest gazdag »tőkés bérlő« osztálya volt."[3]

A landlord — földesúr — számára előnyösebb volt, ha bérlővel műveltetti birtokát, aki semmiféle jogi igényt nem formálhat a földre, mint ha a hagyományok védelmét élvező parasztbirtokossal kell egyezkednie. Az utóbbiak viszonylag alacsony járadékot fizettek, s ezt — a régi szokás megsértése nélkül — nem lehetett addig felemelni, míg a birtok az örökösre nem szállt.

A leaseholderektől — rövid lejáratra szerződő bérlőktől — befolyó változó, a piaci viszonyoktól függő járadék sok manorben — birtokon — a jövedelmek legnagyobb tételévé vált. Így Gloucestershire három manorjében a XVII. század elejére már minden föld leaseholderek kezébe került; ugyanennek a grófságnak további 17 manorjében a leaseholderek által fizetett összeg csaknem elérte az összes feudális szolgáltatások felét. Még tekintélyesebb helyet vívott ki magának a tőkés bérlet a Londonhoz közel fekvő grófságokban. A paraszti földbirtoklás középkori formáját — a copyholdot — mind jobban kiszorította a rövid lejáratú bérlet, a lasehold. A kis- és középnemesek közül is egyre többen tértek át a gazdálkodás tőkés módszereire. Vagyis: a kisparaszti gazdaság fokozatosan átadta helyét a kapitalista nagygazdaságnak.

Annak ellenére azonban, hogy a tőkés viszonyok mélyen behatoltak a mezőgazdaságba, a forradalom előtt az angol falu két alapvető osztálya a hagyományos parasztbirtokosok, illetve a feudális landlordok osztálya maradt.

A landlordok és a parasztok között elkeseredett harc folyt a földért. A lordok a kedvező konjunktúrát igyekeztek kihasználni gazdaságuk jövedelmezőségének fokozására, és már a XV. század végétől valóságos hadjáratot indítottak a parasztbirtokosok, a közösségi földhasználat, illetve a parcellagazdaság rendszere ellen. A lord of manor, a földesúr számára a föld új gazdaságformák keretében történő kiaknázásának legfőbb akadályát a hagyományos parasztbirtokosok jelentették. A vállalkozó szellemű angol nemesek legfőbb célja az lett, hogy elűzzék földjükről a parasztokat.

[3] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 688. old.

Rajz „Az angol kovács" című névtelenül megjelent könyvből. 1636

A nemesi „hadjárat" két támadási iránya a következő volt: 1. a paraszti földek és a közös haszonvételű területek (erdők, mocsarak, legelők) bekerítése (inclosure) és erőszakos kisajátítása; 2. a földjáradék minden módon való felemelése.

A forradalom kirobbanásának pillanatáig Kent, Essex, Suffolk, Norfolk, Northamptonshire, Leicestershire, Worcestershire és Hertfordshire grófságokban s az ország középső, keleti és délkeleti vidékeinek más grófságaiban a bekerítéseket már teljesen vagy részlegesen végrehajtották. Különös lendülettel bontakozott ki a bekerítés Kelet-Angliában, ahol tíz- és tízezer acre-nyi mocsaras területet csapoltak le. A talajvíz-levezető munkálatokra hatalmas összegeket fordítottak, lebonyolításukra külön társaságot alakítottak. Nyugaton, ahol a királyi tilalmas erdők magánföldesúri parkokká váltak, a bekerítés a paraszti közösségek haszonvételi jogainak megsemmisítésével járt együtt. A kormányzati vizsgálatok során kiderült, hogy az 1557 és 1607 között bekerített egész terület 40 százalékát a szóban forgó időszak utolsó tíz esztendejében sajátították ki.

A XVII. század első felében teljes erővel folytak a bekerítések. Ugyanakkor a járadékösszegek is hallatlanul megnövekedtek. Egy acre földért a XVI. század végén még nem egészen egy shillinget, ekkor azonban már öt-hat shillinget kértek. Norfolkban és Suffolkban a szántóföld bérleti díja a XVI. század vége óta a többszörösére emelkedett. (Ezt nagymértékben befolyásolta az árforradalom is.)

A PARASZTSÁG DIFFERENCIÁLÓDÁSA

A parasztság különböző csoportjainak érdekei eltérőek voltak. Az angol parasztság jogilag még a középkorban két főcsoportra oszlott: a freeholderekre és a copyholderekre. A XVII. században a freeholderek földhasználatának jellege már megközelítette a polgári tulajdont. A copyholderek viszont a feudális szokásjog alapján birtokolták földjüket, s ez tág teret nyitott a lord of manor önkényeskedésének és zsarolásának.

Harrison, a XVI. század második felének ismert írója és publicistája szerint a copyholderek alkotják a lakosság „legnagyobb részét, amelynek vállain nyugszik egész Anglia jóléte". A XVII.

század elején Közép-Angliában a parasztbirtokosok 60 százaléka a copyholderek közül került ki. Még Kelet-Angliában is, ahol pedig különösen magas volt a freeholderek száma, a copyholderek a parasztbirtokosok egyharmadát-felét alkották. Az északi és nyugati grófságokban a copyhold a paraszti földbirtoklás alapvető formája volt.

A copyholderek, a yeomanry — parasztság — túlnyomó többsége, egy kortárs találó hasonlata szerint úgy reszkettek a lord előtt, „mint fűszál a szélben". Nem volt biztosított birtokjoguk: csak viszonylag kis csoportjuk maradt a föld örökletes birtokosa, többségük viszont csak 21 évi időtartamra birtokolta földjét. A lord akaratától függött, hogy a paraszt fia megkapja-e az atyai telket, vagy a 21 év birtoklási idő leteltével elűzés lesz-e az osztályrésze. Bár a copyholderek járadékát „változhatatlannak" tekintették, a lordok a telek átörökítésekor újra és újra emelték a járadék összegét. Emellett a földesurak kezében igen veszélyes fegyver volt a fine, az átengedési díj kivetése, amelyet az örököstől vagy az új birtokostól a föld átvételekor szedtek. Minthogy e díj összege teljesen a lordtól függött, ha valamelyik birtokostól meg akart szabadulni, átengedési díj fejében teljesíthetetlenül magas összeget követelt tőle, s ezzel valójában elűzte földjéről. A fine a XVI. századtól a XVII. század derekáig több helyütt megtízszereződött. A birtokuktól megfosztott copyholderek leaseholderekké, „a lord akaratából" egy-egy talpalatnyi föld rövid lejáratú bérlőivé vagy az idegen földet a termés egy részéért megművelő részes bérlőkké alakultak át.

A lordok a járadékon kívül egyéb terheket is róttak a copyholderekre. Így örökségi adót (heriot), piaci vámokat, malom-, legelő- és erdőhasználati díjat szedtek tőlük. Több helyütt megtalálhatók még a robot- és a terményszolgáltatások maradványai is. A copyholderek csak korlátolt jogú birtokosai voltak földjüknek. Nem adhatták el, nem zálogosíthatták el és nem adhatták bérbe a lord tudta nélkül, sőt gazdaságukban még fát sem vághattak ki a földesúr engedélye nélkül. S hogy a lord beleegyezését elnyerjék: ismét fizetniük kellett. Végül a copyholderek kisebb vétségei a manoriális bíróságok jogkörébe tartoztak. Ilyenképpen a copyhold a paraszti birtoklás korlátozott és jogilag kevéssé biztosított változata volt.

Vagyoni tekintetben a copyholderek között jelentős különbségek mutatkoztak. A többé-kevésbé „erős", tehetős réteg mellett a copyholderek zöme közép- és szegényparasztokból állt, akik csak nagy üggyel-bajjal éltek meg gazdaságuk jövedelméből.

A freeholderek differenciálódása még szembetűnőbb volt. Míg a gazdag freeholderek sok tekintetben közelálltak a falusi gentlemanekhez[4], a szegényebbek a copyholderekkel éreztek együtt, és harcot folytattak parcellagazdaságuk s közös haszonvételi jogaik megtartásáért, valamint a paraszti földekre vonatkozó földesúri jogok megsemmisítéséért.

Az angol faluban a freeholderek és copyholderek mellett sok földnélküli cottert találunk, akik mint béresek, napszámosok vagy manufaktúramunkások dolgoztak. A XVII. század végén — a kortársak számításai szerint — a cotterek száma mintegy 400 000 volt. A falusi lakosságnak ez a része a feudális és kapitalista kizsákmányolás kettős igája alatt görnyedt. Életük — egy kortárs kifejezése szerint — „a harc és a kínszenvedések szüntelen váltakozásában" telt, ezért körükben mindig visszhangra találtak a felkelések legradikálisabb jelszavai: „milyen jó lenne leszámolni minden gentlemannel, és általában kiirtani minden gazdag embert..." vagy: „a mi sorsunk mindaddig nem javul meg, amíg meg nem ölünk minden gentlemant".

E kisemmizett népesség — részben a szó szoros értelmében nyomorgók, pauperek, otthon nélküli csavargók, a bekerítések és az evikciók[5] áldozatai — a szükség és a tudatlanság terhe alatt nem volt képes semmiféle önálló politikai mozgalomra. Szerepe mégis igen jelentős a XVI. század során és a XVII. század elején lezajlott nagy parasztfelkelésekben.

[4] Lásd e fejezet „Az új nemesség" című alfejezetét (30. old.) — *A kiadó.*

[5] Az angol „eviction" = „kitelepítés" szó a parasztok földjükről történő elűzésére és otthonuk lerombolására is használatos.

2. AZ OSZTÁLY-ERŐVISZONYOK ALAKULÁSA ANGLIÁBAN A FORRADALOM ELŐTT

A forradalom előtti Anglia gazdasági fejlődésének sajátosságai meghatározták az angol társadalom szerkezetét, s ezzel a forradalomban összeütköző osztályerők alakulását.

Az angol társadalom, akárcsak a korabeli Franciaország, három rendre tagozódott: a papságra, a nemességre és a harmadik rendre, az úgynevezett „egyszerű (köz)népre", vagyis az ország lakosságának fennmaradó részére. Azonban Franciaországtól eltérően az angliai rendek nem voltak zártak, elszigeteltek: az egyik rendből könnyen át lehetett kerülni a másikba. Angliában az arisztokrácia rendkívül szűk körre korlátozódott. A peer, vagyis a lord fiai, a legidősebb fiú kivételével (aki apja címét örökölte), csak lovagi címet kaptak, s gyakran nemcsak formálisan kerültek a nemesség alsó rétege, a gentry soraiba, de ténylegesen is a burzsoáziához közelálló nemesi vállalkozók lettek. Másrészt a városi polgár akkor is az új, kapitalista termelési mód hordozója maradt, ha nemesi rangot és címert szerzett.

Ennek következtében az angol nemesség, amely mint rend egységes egészet alkotott, társadalmi szempontból lényegében két különálló rétegre bomlott, s a forradalom idején sem állt egy oldalon.

AZ ÚJ NEMESSÉG

A nemesség jelentős része, főleg a kis- és középnemesség, a forradalom idejére már szorosan az ország kapitalista fejlődéséhez kötötte sorsát. Ez a réteg továbbra is a földbirtokos osztályhoz tartozott, de lényegében már új nemességnek tekinthető, mivel földtulajdonát többnyire nem feudális járadék, inkább tőkés profit szerzésére használta fel. A kard lovagjai a profit lovagjaivá változtak. A gentlemanek[6] ügyes üzletemberek lettek, semmivel sem maradva el a városi kereskedők mögött. A gazdagság elérésére minden foglalkozási ágat jónak tartottak. A „nemesi" cím nem zavarta a vállalkozó szellemű gentlemant abban, hogy bőrrel vagy sajttal kereskedjék, sört főzzön vagy fémet olvasszon, salétromot vagy kőszenet fejtsen — egyetlen foglalkozást sem tartott megvetendőnek, ami busás jövedelmet hozott. E folyamat másik oldala az volt, hogy a gazdag kereskedők és pénzemberek földet szereztek, s ezzel a gentry soraiba kerültek.

Az angol gentry jövedelme már 1600-ban jelentősen felülmúlta a peerek, a püspökök és a tehetős parasztok együttes jövedelmét. A leggyakrabban a gentryhez tartozók vették meg a korona eladásra kerülő földjeit és az elszegényedett arisztokraták birtokait. Így az 1625 és 1634 között összesen 234 437 fontért eladott földnek több mint fele lovagok és gentlemanek kezébe került. 1561-től 1640-ig a koronabirtokok 75 százalékkal csökkentek, a peerek is elvesztették birtokaiknak több mint a felét. A gentry ezalatt csaknem 20 százalékkal gyarapította földbirtokállományát.

Ilyenképpen az új nemesség gazdasági boldogulása egyenes következménye volt annak, hogy beleilleszkedett az ország kapitalista fejlődésébe. A nemesi rendnek ez a része társadalmi tekintetben külön osztállyá vált, amelyet létérdekei a polgársághoz fűztek.

Az új nemesség arra törekedett, hogy növekvő földbirtokait a feudális béklyóktól szabad, polgári típusú tulajdonná változtassa. Az abszolutizmus azonban az új nemesség óhajaival a földbirtokok mindenre kiterjedő és egyre terhesebbé váló feudális jellegű ellenőrzési rendszerét szegezte szembe. A gyámsági és elidegenítési kamara, amelyet még VIII. Henrik idején alapítottak, az első Stuartok korában a pénzügyi elnyomás eszközévé lett. A korona hűbérúri igényeinek alapjául és adójövedelmeinek egyik forrásául a nemesi földtulajdon jogi formája: az ún. lovagi birtoklás szolgált.

[6] A XVII. században főként az új nemesség, a gentry tagjait nevezték gentlemaneknek; a gazdagabb gentlemaneket squire-nak hívták; egy részük lovagi címet kapott.

Így a forradalom előestéjén a parasztság forradalmi agrárprogramjával — amely meg akarta semmisíteni a landlordok jogait a paraszti földekre, és a copyholdot freeholddá kívánta átalakítani — szemben állt az új nemesség agrárprogramja, amely meg akarta semmisíteni a korona feudális jogait a nemesi földek felett. Egyszersmind a gentry a parasztok hagyományos földbirtoklási jogait (öröklődő copyhold) is fel akarta számolni.

E két agrárprogram — a különálló polgári-nemesi és paraszti-plebejus törekvések — a XVII. századi angol forradalom egyik legjellemzőbb sajátossága volt.

A RÉGI NEMESSÉG

Csaknem teljesen eltérő társadalmi arculatot és törekvéseket mutat a nemesség másik része, amely főleg az arisztokratákból, valamint az északi és nyugati grófságok nemességéből került ki. A régi nemesség, jövedelemforrásait és életmódját tekintve, feudális maradt. Földjei után a hagyományos feudális járadékot élvezte. Földbirtoka csaknem teljes egészében megőrizte középkori jellegét. Lord Berkeley manorjében például a XVII. század elején is ugyanazokat a pénzszolgáltatásokat és járandóságokat szedték be, mint a XIII. században: fine-okat és heriotokat követeltek a birtokosoktól (copyholderektől), bírságpénzeket róttak ki stb. E nagyurak anyagi helyzete távolról sem volt valami fényes, mivel hagyományos jövedelmeik messze elmaradtak határtalan fényűzési igényeiktől. Mégis lenézték a nemesi üzletembereket, és nem akarták megosztani velük hatalmukat és privilégiumaikat.

A külső csillogás hajszolása, a szolgák és ingyenélők hatalmas serege, a fővárosi élet iránti rajongás és az udvari intrikák kedvelése jellemezte a „fenséges lordok" életét. Elkerülhetetlen anyagi csőd jutott volna osztályrészül az arisztokratáknak, ha a korona nem nyújt nekik rendszeres támogatást: különféle évjáradékokat, szinekúrákat, bőkezű ajándékokat és földadományokat. A feudális nemesség mint osztály elszegényedéséről tanúskodik az arisztokrácia eladósodása: 1642-re, vagyis a polgárháború kezdetére a királyt támogató nemesek tartozásai hozzávetőlegesen kétmillió

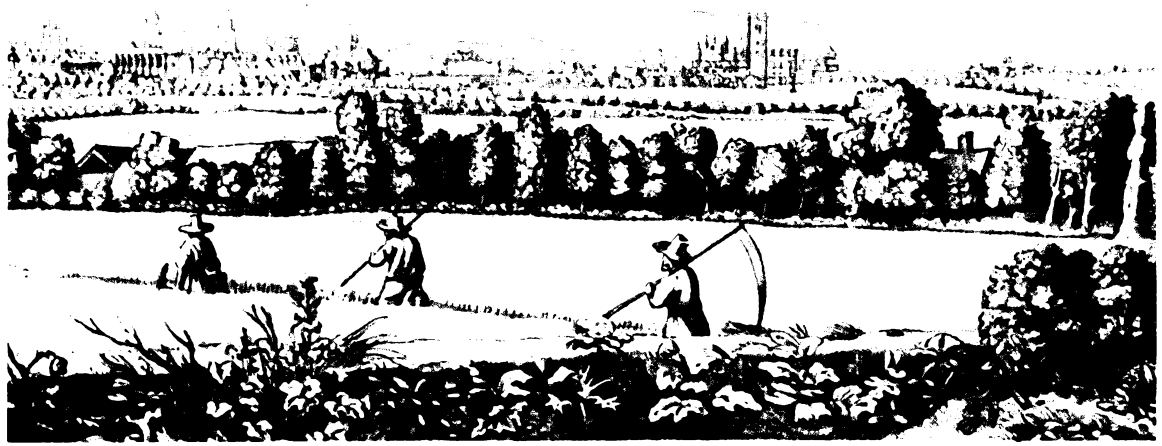

Oxford környéki földek
XVII. századi metszet

fontot tettek ki. A régi nemesség a feudális rendet védelmező abszolút monarchiához kötötte sorsát.

Ilyen módon a feudális abszolutizmus ellen lázadó burzsoázia nem az egész nemesi renddel, hanem csupán annak egy részével találta magát szemben. A nemesség másik — nagyobb — része a polgárság szövetségesévé szegődött. Ez is az angol forradalom egyik sajátos vonása volt.

A POLGÁRSÁG ÉS A NÉPTÖMEGEK

A XVII. század elején az angol burzsoázia, összetételét tekintve, távolról sem tekinthető egységesnek. Legfelső rétegét a londoni City és a vidék néhány száz vagyonosa alkotta, az ipart és kereskedelmet pártfogoló Tudor-politika első számú haszonélvezői. Szoros kapcsolatban álltak a koronával és a feudális arisztokráciával. A királyhoz mint adóbérlők, pénzemberek, királyi monopóliumok és pátensek (szabadalomlevelek) birtokosai, az arisztokráciához pedig mint hitelezők és még inkább mint a kiváltságolt kereskedelmi társaságok tagjai kerültek közel.

Az angol polgárság zöme a közepes vagyonú kereskedőkből és a céhmesterek felső rétegéből állt. Az utóbbiak tiltakoztak a pénzügyi elnyomás, az abszolutizmus visszaélései és az udvari arisztokrácia erőszakoskodása ellen. Ugyanakkor azonban a koronában középkori testületi kiváltságaik támaszát is látták, azoknak az előjogoknak éber őrzőjét, amelyek lehetővé tették számukra, hogy monopoljogaik birtokában kizsákmányolhassák segédeiket és inasaikat. Ezért e csoport magatartása rendkívül ingadozó és következetlen. — A burzsoázia soraiban a céhen kívüli vállalkozókból, a szétszórt és központosított manufaktúrák megszervezőiből, a gyarmati vállalkozások kezdeményezőiből álló réteg foglalt el leginkább ellenséges álláspontot a királlyal szemben. Vállalkozói tevékenységüket béklyóba verte a kézművesipar céhszervezete és a királyi monopóliumok politikája. Mint kereskedők, a tengerentúli és a belkereskedelemben jelentős mértékben háttérbe szorultak a királyi szabadalomlevelek birtokosai mögött. A feudális ipar- és kereskedelemszabályozás a burzsoáziának éppen ebben a rétegében talált legelkeseredettebb ellenfeleire. „A termelőerők, melyeket a burzsoázia képviselt, fellázadtak a termelési rend ellen, melyet a feudális földbirtokosok és a céhmesterek képviseltek."[7]

Az ország lakosságának túlnyomó többségét a dolgozó tömegek alkották: a városi kis kézművesek és a falusi kisparasztok, valamint a viszonylag nagyszámú városi és falusi bérmunkások. Az alsó néprétegek, az anyagi értékek közvetlen termelői, a teljes politikai jogtalanság állapotában éltek. Érdekeiknek nem akadt képviselője sem a parlamentben, sem a helyi önkormányzatban. A helyzetükkel elégedetlen néptömegek erőteljesen harcoltak a feudális rendszer ellen, ők képviselték azt a döntő erőt, amely siettette a forradalmi válság érlelődését az országban. A polgárság és az új nemesség csak a népmozgalomra támaszkodva, ezt saját érdekeinek megfelelően felhasználva tudta megdönteni a feudalizmust és az abszolutizmust, s csak így kerülhetett hatalomra.

[7] *Engels:* Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. MLKK 3. sz. füzet. Budapest 1949. 42. old.

3. A FORRADALOM ESZMEI ÉS POLITIKAI ELŐFELTÉTELEI

A PURITANIZMUS

Amint a feudális társadalom méhében kialakul az új, kapitalista termelési mód, ezzel párhuzamosan létrejön a polgári ideológia, amely természetszerűen szemben áll a középkor eszmevilágával.

Az angol forradalom azonban, amely a legelső polgári forradalmak egyike volt, ezt az új ideológiát a középkori tömegmozgalmaktól örökölt vallási formába öltöztette.

Engels kifejezése szerint a középkori tömegeknek, „amelyeknek lelkét kizárólag vallással táplálták, saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni".[8] S valóban, az angol burzsoázia ideológusai osztályuk jelszavait az új, „igazi" vallás leple alatt hirdették meg, amely lényegében véve az új, polgári rend szentesítése volt.

Az angol egyház királyi reformációja, amelyet Erzsébet idején rögzítettek véglegesen az anglikán hitvallás „39 pontjában", felemás, befejezetlen volt. A megreformált anglikán egyház megszabadult a pápa főhatóságától, s helyette a király hatalmát ismerte el. A kolostorokat feloszlatták, vagyonukat elkobozták, azonban a püspökök és az egyházi intézmények földbirtoka érintetlen maradt. Megmaradt a középkori, a parasztságra rendkívül nagy terhet rakó egyházi tized, továbbra is fennállott a püspöki méltóság, amelyet nemesek töltöttek be, és társadalmi helyzetét tekintve is nemesi jellegű volt.

Az anglikán egyház a korona engedelmes kiszolgálója lett. A király által vagy hozzájárulásával kinevezett egyházi személyiségek gyakorlatilag az ő hivatalnokaivá váltak. A templomok szószékeiről kihirdették a királyi rendeleteket, s megfenyegették és átokkal sújtották azokat, akik szembe mernek szegülni a király akaratával. Az egyházközség lelkészei a hivők minden lépésére szigorúan felügyeltek. A püspöki bíróságok sora, mindenekelőtt a Magas Bizottság, a legfelső egyházi ítélőszék, kegyetlenül leszámolt mindenkivel, akire akár csak a leghalványabb árnyéka is esett annak a gyanúnak, hogy eltér az államegyház hivatalos dogmáitól. A püspökök az anglikán egyházban is megőrizték hatalmukat, és az abszolutizmus támaszaivá váltak.

Az egyház és állam ily szoros összefonódása arra vezetett, hogy a népnek az abszolutizmussal szemben táplált gyűlölete az anglikán egyházra is kiterjedt. A politikai ellenzékiség egyházszakadás, a dissenter irányzat[9] formájában jelentkezett. Az abszolutizmus polgári ellenzéke — még Erzsébet uralkodásának utolsó éveiben — vallási áramlatként lépett fel, követelve az anglikán egyház reformációjának végigvitelét, teljes megtisztítását mindattól, ami, akárcsak külsőségekben is, a katolikus vallásgyakorlatra emlékeztetett. Innen kapta az irányzat a puritanizmus[10] elnevezést.

Első pillantásra úgy látszik, hogy a puritánok követelései távol álltak a politikától, s nem jelentettek közvetlen veszélyt a király hatalmára. Azonban az angol forradalom egyik igen fontos sajátossága éppen az, hogy ideológiai előkészítése, a néptömegeknek — a forradalom eljövendő hadseregének — „felvilágosítása" nem racionálisan kifejtett politikai és erkölcsi-filozófiai tanítások formájában, hanem az egyik vallási tantételnek vagy egyházi szertartásnak a másikkal, az egyház új szervezeti elveinek a régiekkel való szembeállítása formájában zajlott le. E tantételeket, szertartásokat és elveket teljes mértékben a születőben levő társadalom követelményei határozták meg. Nem lehetett megsemmisíteni az abszolutizmust anélkül, hogy ne mérjenek döntő csapást eszmei támaszára, az anglikán egyházra, hogy be ne feketítsék a néptömegek szemében a régi rendet szen-

[8] Ugyanott, 47. old.

[9] Az angol „dissent" = „szakadás, nézeteltérés" szóból.

[10] A „puritanizmus", „puritánok" elnevezés a latin „purus" illetve angol „pure" = „tiszta" szóból származik.

tesítő régi hitet. Hasonlóképpen nem lehetett a tömegeket a polgári rend győzelméért harcba vinni anélkül, hogy ezt a rendet az „igaz hit" nevében „szentté" ne avatták volna. A forradalmi ideológiát, hogy népi ideológiává váljék, a hagyományos formáknak és képzeteknek megfelelően kellett meghirdetni. Ennek az ideológiának a kidolgozásához az angol burzsoázia Kálvin János genfi reformátor vallási tanításait használta fel, amely a XVI. század közepén hatolt be Skóciába és Angliába. Az angol puritánokat lényegében kálvinistáknak tekinthetjük.

A puritánok azt követelték, hogy távolítsanak el a templomból minden díszítést, képet és oltárt, szőnyeget és színes üvegablakot; nem tűrték az orgonaszót; az istentiszteleti könyvből történő imamondás helyett a kötetlen szóbeli prédikációhoz és a rögtönzött imákhoz folyamodtak; a himnuszok éneklésébe az istentisztelet minden résztvevőjének be kellett kapcsolódni. A puritánok ragaszkodtak mindazoknak a szertartásoknak kiküszöböléséhez, amelyek az anglikán egyházban a katolicizmusból még megmaradtak (az ima közbeni keresztvetések, térdhajtás stb.). Mivel nem kívántak részt venni a hivatalos „bálványimádásban", vagyis az anglikán államegyház vallásgyakorlatában, a puritánok, egyre többen, magánházakban kezdtek istentiszteletet tartani, oly formában, amely — az ő kifejezésükkel — „a legkevésbé homályosította el lelkiismeretük világát". Az angol puritánok, akárcsak az európai kontinens más protestánsai, mindenekelőtt az egyház „egyszerűsítését", következésképpen olcsóbbá tételét követelték. A puritánok életmódja is teljes mértékben megfelelt az eredeti tőkefelhalmozás követelményeinek. Legfontosabb „erényük" a nyeresztkedés és a fukarság volt. A „gyűjtésért való gyűjtés" lett a jelszavuk. A puritán-kálvinisták a kereskedelmi és ipari tevékenységet isteni küldetésnek tekintették, magát a gazdagságot a különleges „kiválasztottság" jelének, az isteni kegyelem megnyilatkozásának tartották. A puritánok az egyház átalakítását követelve tulajdonképpen az új társadalmi viszonyokért szálltak síkra. Egyházi ügyekben tanúsított radikalizmusuk csak politikai radikalizmusuk kifejeződése volt.

A puritánok között azonban már a XVI. század végén különböző irányzatok jelentek meg. A mérsékeltebbek, az úgynevezett presbiteriánusok, követelték ugyan, hogy tisztítsák meg az anglikán egyházat a katolicizmus maradványaitól, de szervezetileg nem szakítottak azzal. A presbiteriánusok a püspökség eltörlését sürgették és azt ajánlották, hogy a püspökök helyébe a hivők által választott presbiterek[11] zsinatai (gyűlései) lépjenek. Az egyház bizonyos fokú demokratizálását követelték, de az egyházon belüli demokráciát csak a hivők felső vagyonos rétegére terjesztették ki.

A puritanizmus balszárnyát a szeparatisták alkották, akik teljes egészében elítélték az anglikán egyházat. Később ennek az irányzatnak a képviselőit independenseknek nevezték. Az elnevezés onnan származik, hogy teljes függetlenséget (independence) és önkormányzatot követeltek minden egyes hivő-közösség számára, a legkisebbeket is beleértve. Az independensek nemcsak a püspökök, de a presbiteriánus zsinatok hatalmát is elutasították, s a presbitereket „új zsarnokoknak" nyilvánították. Az independensek „szenteknek", „az ég eszközeinek", „Isten tegezében levő nyílnak" nevezték magukat, és lelkiismereti kérdésekben „Isten hatalmán" kívül nem ismertek el maguk felett semmiféle tekintélyt. Emberi előírást nem tartottak kötelezőnek, ha ellentmondott „az igazság kinyilatkoztatásának". Egyházukat mint a hivők egymástól független, autonóm közösségeinek konföderációját szervezték meg. Minden közösséget a többség óhaja kormányzott.

A puritanizmus talaján politikai és alkotmányjogi elméletek is létrejöttek, amelyek nagy népszerűségre tettek szert az angol polgárság és nemesség ellenzéki köreiben.

A szóban forgó elméletek legfontosabb mozzanata a „társadalmi szerződésről" szóló tanítás volt. E felfogás hirdetői azt vallották, hogy a királyi hatalom nem isteni, hanem emberi eredetű. A nép, boldogulása érdekében, létrehozza a legfelső hatalmat és azt átadja a királynak. A korona

[11] „Presbiter" (görög eredetű szó) =„idősebb". Az őskeresztény egyházban így nevezték a helyi keresztény közösségek vezetőit.

jogai ezzel nem válnak korlátlanokká, éppen ellenkezőleg: eljárását a kezdet kezdetétől megköti az a szerződés, amelyet a nép és a legfelső hatalom hordozója, a király kötött. A szerződés legfontosabb pontja az, hogy a király a népjólét követelményeivel összhangban kormányozza az országot. Hatalma csak addig érinthetetlen, míg a szerződést betartja. Amikor azonban feledi, hogy hatalma milyen célokat szolgál, és a szerződést megszegve „mint zsarnok" a nép érdekeibe ütköző módon kezd kormányozni, az alattvalóknak joguk van semmissé nyilvánítani a szerződést, és visszavenni a királytól a ráruházott teljhatalmat. E tanítás néhány radikális hirdetője arra a következtetésre jutott, hogy az alattvalóknak nemcsak joguk, de egyenesen kötelességük megtagadni az engedelmességet a zsarnokká lett királynak. Sőt kijelentették, hogy az alattvalók kötelesek felkelni az ilyen király ellen, letaszítani a trónról és meg is ölni őt, hogy elrablott jogaikat így visszaszerezhessék. A XVI. században Angliában John Ponet és Edmund Spenser, Skóciában George Buchanan e zsarnokellenes eszmék legkiemelkedőbb képviselői. Ez eszméknek a fennálló rend ellen vívott harcban játszott nagy szerepét mutatja, hogy Ponet „Rövid értekezés a politikai hatalomról" című munkáját, amely először 1556-ban látott napvilágot, 1639-ben, a forradalom előestéjén másodszor is kinyomtatták, majd 1642-ben, a forradalom csúcspontján ismét megjelentették.

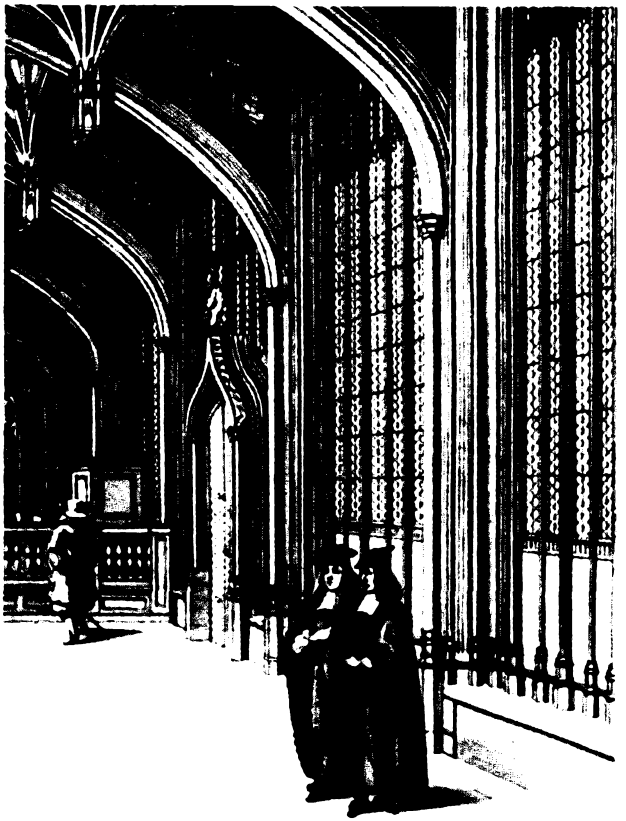

Oxfordi tudósok
XVII. századi metszet

A XVII. század harmincas és negyvenes éveiben Henry Parker adott ki több puritán jellegű politikai munkát, amelyekben az alkotmány kérdéseit elemezte. Tanítása, amely a hatalmat a társadalmi szerződésből származtatta, és ebből vezette le az angol nép alapvető jogait is, a későbbiekben nagy hatást gyakorolt a forradalmi korszak irodalmára.

A forradalom előtti és forradalmi évek puritán szellemben fogant politikai irodalmának mozgósító szerepéről később John Milton, a hírneves independens író és politikus is megemlékezett: „A könyvek egyáltalában nem holt dolgok, mivel ugyanolyan tevékeny életerő rejtőzik bennük, mint az emberekben, akik megalkották őket... Hatalmas vonzerőt hordoznak magukban, és a görög mitológia sárkányfogaihoz hasonlóan, elvetve termést hoznak: a földből kinövő fegyveres emberek tömegét."

I. STUART JAKAB GAZDASÁGPOLITIKÁJA

A XVII. század első felében a termelőerők rohamos fejlődése következtében a feudális termelési viszonyok köteléke elviselhetetlenné vált. Az ország további gazdasági fejlődésének érdekei sürgetően követelték a feudális rend felszámolását és kapitalista társadalmi viszonyokkal való fel-

váltását. A kivénhedt, önmagukat túlélt társadalmi erők azonban a feudális viszonyok védelmében léptek fel. A régi rendszer védelmében és az új polgári rend győzelmének feltartóztatásában nagy szerepet játszott az angol abszolutizmus.

1603 márciusában elhunyt Erzsébet királynő. A trónt egyetlen rokona, a kivégzett Stuart Mária fia, VI. Jakab skóciai király foglalta el, aki Angliában I: Jakab néven uralkodott.

Már az első Stuart kormányzása során teljes világossággal kiderült, hogy a feudális nemességnek a korona által képviselt érdekei kibékíthetetlen összeütközésbe kerültek a burzsoázia és az új nemesség érdekeivel. Fokozta a nehézségeket, hogy Jakab idegen volt Angliában, nem ismerte az angol viszonyokat, és teljesen hamis képet alakított ki magában mind tulajdon személye „kimondhatatlan bölcsességéről", mind a ráruházott királyi hatalom erőtartalékairól.

I. Jakab, útját szegve a vállalkozói szabadságra törekvő, a meggazdagodás újabb és újabb lehetőségeit hajszoló burzsoáziának, tovább szélesítette a monopóliumok, vagyis a meghatározott áruk gyártására és az azokkal való kereskedésre kizárólagos jogokkal felruházott személyek és társaságok rendszerét. A monopóliumok rendszere fokozatosan egyre több iparágra, csaknem az egész külkereskedelemre és a belkereskedelem jelentős részére kiterjedt. A királyi kincstár a szabadalomlevelek árusításából tetemes összegeket szedett be. E jövedelmek az udvari arisztokrácia szűk klikkjének zsebeibe vándoroltak. A monopóliumokon néhány, az udvarral szoros kapcsolatban álló tőkés is meggazdagodott, a burzsoázia egészének azonban e gazdaságpolitika nagy veszteségeket okozott: megfosztotta a szabad konkurrencia és a polgári tulajdon feletti szabad rendelkezés lehetőségétől, vagyis a kapitalista fejlődés elengedhetetlen feltételeitől.

A polgárság érdekeire nézve ugyanilyen káros következményekkel járt az állami ipar- és kereskedelemszabályozás. A statútumok bármiféle iparűzés feltételeképpen megkövetelték a hétéves inaskodást. A kormány megbízottainak kötelező felügyeletét írták elő, amely nemcsak a készítmények minőségére, de a termelési eszközök számára és jellegére, az egy műhelyben alkalmazott inasok és segédek létszámára, valamint a termelési eljárásokra is kiterjedt, tág teret engedve a felügyelők akadékoskodásainak. Mindez rendkívül megnehezített minden technikai újítást, gátolta a termelés növelését és a kapitalista elveknek megfelelő átépítését.

A békebírák iratai között sok hosszú névjegyzék található, felsorolások azokról, akik ellen a kézművesipart és a kereskedelmet szabályozó, középkori szellemben fogant királyi statútumok megszegése miatt indítottak bírósági eljárást. Így például Somersetben négy posztógyártót „a posztónak a statútum előírásai ellenére, melegen történő vasalásáért" vontak felelősségre. Öt posztógyártót megbüntettek „a posztó megnyújtásáért és kifeszítéséért, hulladéknak és hajnak a posztóba keveréséért, valamint azért, mert meg nem szőtt rövid fonalakat tartottak". Bíróság elé került egy tímár is, aki bélyegzés nélkül adta el a bőrt.

Az ipar és kereskedelem feletti hivatalos gyámkodás látszólag a fogyasztók érdekeit védte, lényegében azonban egyetlen célt szolgált: hogy a kincstár büntetések és zsarolások útján kifoszthassa a kereskedőket és kézműveseket.

Az ipari fejlődést gátló feudális kötöttségek miatt a manufaktúrák, noha munkásaikat kegyetlenül kizsákmányolták, a tőkeelhelyezés szempontjából kevéssé jövedelmező területté váltak. A tőkések nem szívesen fektették pénzüket ipari vállalkozásokba. Ennek következtében a manufaktúrák fejlődése megtorpant, a technikai találmányok kihasználatlanul hevertek. Azok a mesterek, akik a Tudorok alatt Németországból, Flandriából és Franciaországból költöztek át Angliába, és itt számos technikai újítást honosítottak meg, most elhagyják a szigetországot és áttelepülnek Hollandiába.

A külkereskedelem gyakorlatilag egy szűk, főként londoni nagykereskedői kör monopóliumává vált. Még a XVII. század elején is a főváros kereskedelmi vámjainak összege 160 000 fontot tett ki, míg a többi kikötővárosra együttvéve mindössze 17 000 font jutott. A belkereskedelem fejlődése

beleütközött a városi céhszervezetek privilégiumaiba. E testületek minden eszközzel azon voltak, hogy kirekesszék a városi piacról az „idegeneket". A bel- és külkereskedelem fejlődése lefékeződött, az angol export különösen érzékeny veszteségeket szenvedett. A külkereskedelem mérlege passzív lett: 1622-ben a behozatal csaknem 300 000 fonttal haladta meg a kivitelt.

A STUARTOK ÉS A PURITANIZMUS

A feudális-abszolutista reakció támadása I. Jakab egyházpolitikájában is kifejezésre jutott. Az új nemesség és a burzsoázia, amely VIII. Henrik idején megszedte magát a kolostoroktól elkobzott birtokokból, mindennél jobban tartott a katolicizmus restaurációjától. A Stuartok alatt azonban a „katolikus veszedelem" elleni harc háttérbe szorult: a kormány elsősorban a puritanizmussal akart leszámolni.

I. Jakab még Skóciában meggyűlölte a presbiteriánus rendszert. Trónra kerülésekor nyomban ellenséges álláspontra helyezkedett az angol puritánokkal szemben. 1604-ben a hamptoncourti egyházi konferencián kijelentette az angol lelkészek előtt: „Ti skót módra presbiter összejöveteleket akartok, ez azonban úgy fér meg a monarchiával, mint Isten az ördöggel. Akkor aztán összedugja fejét Jack a Tommal, Will a Dickkel és bírálgat engem, tanácsomat, egész politikánkat..." „Ha nincs püspök, király sincs" — mondotta továbbá. Jakab felismerte, hogy „ezek az emberek" (vagyis a puritánok) csak azért kezdik az egyházon, hogy szabad kezet nyerjenek a monarchiával szemben, és azzal fenyegetőzött, hogy a nyakaskodó puritánokat „kipenderíti az országból" vagy „még különbül bánik el velük". A puritánüldözés csakhamar hatalmas méreteket öltött. Megindult az emigránsok áradata. A börtön, a korbács és a súlyos büntetések elől a puritánok először Hollandiába, majd az óceánon túlra, Észak-Amerikába menekültek. Anglia észak-amerikai gyarmatainak tulajdonképpen ez a puritán emigráció vetette meg az alapjait.

I. JAKAB KÜLPOLITIKÁJA

I. Jakab külpolitikájában is teljesen figyelmen kívül hagyta a polgárság érdekeit. Az angol tengerentúli kereskedelem s ennek legjövedelmezőbb ága, a gyarmati kereskedelem, mindenütt Spanyolország koloniális túlsúlyába ütközött. Erzsébet egész uralkodása szakadatlan küzdelemben telt el a protestáns Anglia eme „nemzeti ellenségével". Jórészt ez táplálta Erzsébet népszerűségét a londoni Cityben.

I. Jakab azonban ahelyett, hogy a barátság és szövetség hagyományos politikáját folytatta volna a protestáns Hollandiával, az egykori közös ellenség, a katolikus Spanyolország felé kezdte egyengetni a béke és szövetség útját.

A spanyol kormánnyal 1604-ben megkötött békeszerződés teljesen elhanyagolta a Spanyolország indiai és nyugat-indiai birtokaihoz fűződő angol kereskedelmi érdekeket. Jakab, hogy kedvében járjon Spanyolországnak, megkegyelmezett a „lőpor-összeesküvés"[12] néhány részvevőjének, elnézte a katolikusok és jezsuiták angliai térhódítását, teljességgel hátat fordított annak a küzdelemnek, amelyet az angol tőke a gyarmatokért vívott. Börtönbe vetette, majd vérpadra küldte Erzsébet egyik kimagasló „királyi kalózát": Walter Raleigh-t.

Spanyolország londoni követe, Gondomar gróf, aki 1613-ban érkezett az angol fővárosba, I. Jakab belső tanácsadója lett. „A spanyol követ nélkül — jegyezte fel a velencei követ — a király egy lépést sem tesz."

[12] 1605-ben a parlament palotájában, ahol a királynak is meg kellett jelennie, a pincében robbantásra előkészített lőporos hordót találtak. A katolikusok részesei voltak az összeesküvésnek.

A harmincéves háború idején Jakab lagymatag és passzív politikája elősegítette a csehországi protestantizmus szétverését, s ennek következtében apósa, V. Frigyes pfalzi választófejedelem nemcsak a cseh koronától esett el, de saját örökét, Pfalzot is elvesztette. Segélykérő levelére válaszolva Jakab azzal a váddal támadta meg, hogy „lázadásra" bujtogatja a cseheket. „Szóval — jelentette ki haragosan a pórul járt választófejedelem követének — Ön azt vallja, hogy az alattvalók megdönthetik királyaikat. Éppen jókor érkezett Angliába, hogy ezeket az elveket az én alattvalóim között is terjessze." I. Jakab a Habsburgok elleni fegyveres fellépés helyett azzal a tervvel foglalkozott, hogy összeházasítja fiát, Károly trónörökös a spanyol infánsnővel. Így kívánta tovább erősíteni az angol—spanyol szövetséget, egyszersmind azt remélte, hogy a bőkezű hozomány ismét megtölti a kiürült kincstárat. A nemzetközi és a belső, angliai feudális reakció szorosra zárta sorait; az angol feudális arisztokrácia a feudális-katolikus Spanyolországban természetes szövetségesét látta.

A POLGÁRI ELLENZÉK ELŐRETÖRÉSE A PARLAMENTBEN

Ugyanabban a mértékben azonban, ahogy az abszolutizmus mellőzte a polgári fejlődés érdekeit, a burzsoázia is mellőzte az abszolutizmus pénzügyi szükségleteinek fedezését. A korona anyagi függése a parlamenttől: ez volt az angol abszolutizmus legsebezhetőbb pontja. Következésképp a feudális osztály és a polgárság között kialakuló éles politikai összeütközés a legvilágosabban abban nyert kifejezést, hogy a parlament megtagadta a korona által kívánt új adók megszavazását. „Az angol forradalom, amely I. Károlyt a vérpadra juttatta, adómegtagadással kezdődött — hangsúlyozta Marx. — Az adómegtagadás csak tünete a korona és a nép közötti meghasonlásnak, csak bizonyítéka annak, hogy a kormány és a nép közötti konfliktus már egy magas, veszélyes fokra hágott."[13]

Jakab, a királyi hatalom „isteni" eredetére hivatkozva, az abszolút, semmi által sem korlátozott és ellenőrzött monarchia elveit igyekezett meghonosítani Angliában. A parlament azonban első ülésén kinyilatkoztatta: „Felségedet megtévesztenék, ha valaki azt hitetné el felségeddel, hogy Anglia királya valamiféle önmagában álló abszolút hatalommal rendelkezik, vagy hogy az alsóház privilégiumai a király jóindulatán, s nem saját ősi jogain alapulnak..."

Sem az első (1604—1611), sem a második (1614. évi) parlament nem bocsátott Jakab rendelkezésére olyan anyagi eszközöket, amelyek birtokában, ha csak egy időre is, függetleníthette volna magát a parlamenttől. Pedig közben az államvagyon rendszeres elsikkasztása, az udvar tékozlása és a királynak kegyencei — elsősorban Buckingham herceg — iránti, minden képzeletet felülmúló bőkezűsége csak tovább fokozta a korona pénzszükségét. Míg Erzsébet uralkodásának idején a királyi kincstár rendes jövedelmei 220 000 fontot tettek ki egy évben, örökösének jövedelmei átlag 500 000 font körül mozogtak. 1617-ben a korona adósságai mégis 735 000 fontra emelkedtek. A király elhatározta, hogy a parlament megkerülésével tölti fel kincstárát.

Jakab a parlament hozzájárulása nélkül új, magas összegű vámokat vezetett be; kereskedni kezdett a nemesi címekkel és a különféle kereskedelmi és ipari monopóliumok szabadalomleveleivel; sorra-rendre elárvereztette a királyi földbirtokokat. Régi feudális jogokat húzott elő a feledés porából, feudális pénzszolgáltatásokat, subsidiumokat[14] hajtott be a lovagi jogon földet birtoklóktól, s megbüntette őket, ha földjeiket engedély nélkül elidegenítették. Jakab visszaélt a termékek olcsó megvásárlására vonatkozó udvari elsőbbségi joggal is, továbbá kényszerkölcsönökhöz és kényszer-ajándékoztatásokhoz folyamodott. Mindezek az intézkedések azonban csak rövid időre enyhítették, de nem szüntették meg a korona súlyos anyagi gondjait.

[13] *Marx—Engels* Művei. 6. köt. 244. old.

[14] Subsidium — segély, adó, hozzájárulás. — *A kiadó.*

1621-ben Jakab arra kényszerült, hogy összehívja harmadik parlamentjét. A király kül- és belpolitikáját azonban már az első üléseken éles hangú bírálatok érték. Különösen nagy felháborodást keltett a parlamentben a „spanyol házasság", vagyis az angol trónörökös és a spanyol infánsnő frigyének terve. A második ülésszak alatt a parlamentet feloszlatták. Kétségtelen, hogy ebben a spanyol követ tanácsa is közrejátszott.

Jakab nem tudta megvalósítani az angol—spanyol szövetségre vonatkozó terveit. Ehhez túlságosan mélyek voltak az angol—spanyol ellentétek, noha Jakab mindent elkövetett enyhítésük érdekében. Károly hercegnek, a trónörökösnek leánykérési kísérlete a spanyol udvarnál kudarcba fulladt, s ezzel összeomlottak azok a remények, amelyeket Pfalzi Frigyes birtokainak békés visszaszerzéséhez, valamint a spanyol hozományhoz fűztek. A 200 000 font értékben kivetett kényszerkölcsönből csak 70 000 fontot sikerült beszedni. Az angol kereskedelem és ipar a királyi monopóliumok gátlástalan szaporítása következtében rendkívül nehéz helyzetbe került.

AZ OSZTÁLYELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE. NÉPI FELKELÉSEK

A Stuartok feudális-abszolutisztikus rendszerével azonban nem a parlament boltívei alatt, hanem a városok és falvak utcáin, terein kellett megvívni a döntő harcot. A paraszttömegek, a kézművesek, a manufaktúramunkások és napszámosok elégedetlensége — a súlyosbodó kizsákmányolás, az adórablás és a Stuartok egész politikája ellen — egyre gyakrabban robbant ki kisebb-nagyobb kiterjedésű felkelésekben és lázongásokban az ország különböző vidékein.

I. Jakab uralkodása alatt a legerősebb parasztfelkelés 1607-ben tört ki Anglia középső grófságaiban (Northamptonshire, Leicestershire stb.), ahol a XVI. században és a XVII. század elején a bekerítés a legnagyobb méretű volt. Mintegy 8000, karókkal, villákkal és kaszákkal felfegyverkezett paraszt vonult a békebírák elé, és itt kijelentették: azért gyűltek össze, hogy „megsemmisítsék a kerítéseket, amelyek őket szegényekké tették, kikre éhség és pusztulás vár". A felkelők egyik felhívása a következőket írta a nemesekről: „Miattuk néptelenedtek el a falvak, ők semmisítettek meg egész településeket... Jobb bátran meghalni, mint a nyomortól lassan elpusztulni." Ezen a területen a kerítések lerombolása tömeges méreteket öltött. E felkelés során tűnt fel először a „leveller" (egyenlősítő) és a „digger" (ásó) elnevezés, amelyek később, a forradalom idején, a népi szárny két pártjának megjelölései lettek. A felkelést katonai erővel verték le.

A parasztfelkelések hulláma ezután a XVII. század húszas éveiben a nyugati és déli grófságokon söpört végig, amikor a közösségi erdőket magánföldesúri parkokká változtatták. A harmincas években Közép-Angliában a közösségi földek bekerítésének megújulása robbantott ki felkeléseket, a harmincas és negyvenes években pedig Kelet-Angliában és Északkelet-Angliában a „nagy mocsarak síkságának" lecsapolása, s az így nyert földek magántulajdonba vétele, megfosztva a parasztokat a mocsaras területekre vonatkozó közös haszonvételi jogaiktól.

E felkelések jellegzetes példája volt a lord Berkeley birtokán 1620-ban lezajlott mozgalom. Amikor a lord az egyik manorben megkísérelte a közösségi földek bekerítését, a lapátokkal felfegyverkezett parasztok betemették az árkot, elkergették a munkásokat és megölték a nyomozás céljából helyszínre érkező békebírákat. Hasonló küzdelem lobbant fel számtalan más manorben is.

Gyakoriak voltak ebben az időben a városi népmozgalmak is. Az elhúzódó kereskedelmi és ipari válság nagymértékben súlyosbította a posztógyártásban foglalkoztatott kézművesek, inasok és segédek amúgy is nyomorúságos helyzetét. A kézművesipari és manufaktúramunkások munkanapja elérte a 15—16 órát, míg a reálbér, a gabona és más élelmiszerek árainak emelkedése folytán, egyre csökkent. A XVI. század elején a falusi kézműves hetenként három shillinget keresett, 1610-ben hat shillinget, de a búza ára ezalatt megtízszereződött. Különösen veszélyesnek ítélte a kormány a munka nélkül maradt kézművesek, segédek és manufaktúramunkások tömegét. Ezek

gyakran kifosztották a gabonaraktárakat, megtámadták az adószedőket, a békebírákat és felgyújtották a gazdagok házait.

1617-ben robbant ki a londoni kézművesinasok felkelése, 1620-ban a nyugati grófságok városaiban zajlottak le nagyobb mozgalmak. Az újabb felkelés veszélye olyan nagy volt, hogy a kormány külön rendelettel kötelezte a posztógyártókat, hogy a piaci konjunktúrától függetlenül foglalkoztassák munkásaikat.

Mindezek a népmozgalmak világosan jelezték a forradalmi válság érlelődését az országban. A Stuartok parlamenti ellenzéke csak a néptömegek egyre határozottabb formákat öltő antifeudális harcának légkörében tudott megszilárdulni és tevékenykedni.

Jakab utolsó parlamentje 1624-ben ült össze. A kormány ekkor több engedményre kényszerült: hatálytalanította a monopóliumok legnagyobb részét, és háborút indított Spanyolország ellen. Amikor Jakab megkapta a parlamenttől az általa kért hozzájárulás (subsidium) összegének felét, sebtiben összegyűjtött expedíciós hadtestet küldött a Rajnához, ahol teljes vereséget szenvedett a spanyoloktól. Jakab azonban már nem élte meg a kudarcot. 1625-ben fia, I. Károly örökölte Anglia és Skócia trónját.

POLITIKAI VÁLSÁG A XVII. SZÁZAD HÚSZAS ÉVEIBEN

A trónváltozás nem vonta maga után a politikai irányvonal módosulását. I. Károly túlságosan korlátolt volt ahhoz, hogy megértse az országban kialakult bonyolult politikai helyzetet, és továbbra is görcsösen ragaszkodott apja abszolutisztikus doktrínájához. Mindössze néhány év kellett ahhoz, hogy a király és a parlament közti szakítás teljessé váljon.

Már Károly első, 1625 júniusában összehívott parlamentje is azt követelte az új adók megszavazása előtt, hogy váltsák le a mindenható kegyencet, Buckingham herceget. A Buckingham irányította angol külpolitika egyik vereséget a másik után szenvedte el. A Spanyolország ellen szervezett tengeri hadjáratok teljes kudarcot vallottak. Az angol hajóhad nem tudta megkaparintani a spanyol „ezüst flottát", amely kincseket szállított Amerikából. A Cádiz ellen intézett támadást a spanyolok visszaverték; az angol flotta érzékeny veszteségeket szenvedett. A spanyol háború még folyt, amikor 1624-ben Anglia Franciaországgal is háborúba bonyolódott. A hadjárat azonban, amelyet maga Buckingham vezetett, s elsősorban a hugenották ostromgyűrűbe zárt La Rochelle-i erődjét kívánta felszabadítani, szégyenletes vereséggel végződött. Angliában általánossá vált a Buckingham elleni felháborodás. I. Károlynál azonban süket fülekre talált a közvélemény figyelmeztetése; továbbra is minden módon védelmezte kegyencét. A Buckingham megbüntetését követelő első, majd második (1626) parlamentet feloszlatta. Nyíltan fenyegetőzött: vagy meghajol az alsóház az uralkodói akarat előtt, vagy egyáltalán nem lesz parlament Angliában. I. Károly, mivel nem kapta meg a parlamenti subsidiumokat, kényszerkölcsönhöz folyamodott. Ez alkalommal azonban még a peerek is megtagadták a pénzt a koronától.

A külpolitikai kudarcsorozat és a pénzügyi válság arra kényszerítette I. Károlyt, hogy ismét a parlamenthez forduljon. A harmadik parlament 1628. március 17-én kezdte meg tanácskozásait. A polgárságból és az új nemességből toborzódó ellenzék ekkor már többé-kevésbé szervezetten lépett fel az alsóházban. Elismert vezérei Eliot, Hampden és Pym — a squire-ok soraiból kikerült követek — lettek. Beszédeikben élesen támadták a kormányzat balsikerű külpolitikáját. A parlament tiltakozott az általa meg nem szavazott adók behajtása ellen, és kifogásolta a kényszerkölcsönöket. Eliot szemléletesen magyarázta meg az ellenzék követeléseinek jelentőségét: „Nemcsak vagyonunkról és birtokainkról van szó, kockán forog mindaz, amit magunkénak mondhatunk, azok a jogok és privilégiumok, amelyek birtokában őseink szabad emberekként élhettek." Az alsóház, hogy határt szabjon I. Károly abszolutista törekvéseinek, kidolgozta a „Jogok kérvényét" (Petition

of Rights), amely elsősorban az alattvalók személyének, vagyonának és szabadságának sérthetetlenségét követelte. A pénzhiány rákényszerítette I. Károlyt, hogy jóváhagyja a „Jogok kérvényét" (június 7.), azonban nem sokkal ezután a parlament ülésezését október 20-ig elnapolták. A közben eltelt idő alatt két fontos esemény történt: egy Felton nevű tiszt megölte Buckinghamet; átpártolt a királyhoz Wentworth, a parlamenti ellenzék egyik vezetője (a későbbi Strafford gróf).

A parlament második ülésszaka I. Károly egyházpolitikájának éles bírálatával kezdte munkáját. Az alsóház kinyilatkoztatta, hogy amíg nem kap megfelelő biztosítékokat a király politikájának megváltoztatásáról, nem hajlandó jóváhagyni a vámtarifát. 1629. március 2-án az uralkodó elrendelte az ülésszak megszakítását. Az alsóház, ekkor először, nyíltan szembeszállt az uralkodó akaratával. Miközben a speakert (elnököt) erőszakkal a székében tartották,[15] zárt ajtók mögött három határozatot fogadtak el: 1. A királyság legfőbb ellenségének tekintendő mindenki, aki pápista újításokat akar meghonosítani az anglikán egyházban; 2. Az ország ellenségének tekintendő mindenki, aki a királynak azt tanácsolja, hogy vámokat szedjen a parlament beleegyezése nélkül; 3. Anglia szabadságát árulják el mindazok, akik önként megfizetik a parlament jóváhagyása nélkül kirótt adókat.

PARLAMENT NÉLKÜLI KORMÁNYZÁS

I. Károly feloszlatta az alsóházat és elhatározta, hogy a továbbiakban parlament nélkül fog kormányozni. Buckingham halála után Strafford grófot és Laudot, az anglikán egyház érsekét választotta legközelebbi tanácsadóivá. Strafford és Laud az elkövetkező 11 évben a feudális-abszolutista reakció fő ösztönzőivé váltak. I. Károly, hogy szabad kezet nyerjen az országban, nagy sietve békét kötött Spanyolországgal és Franciaországgal. Angliában a terror rendszere vált uralkodóvá. A parlamenti ellenzék kilenc vezetőjét a Towerbe, a királyi börtönbe vetették. A nyomtatott betű és az élő szó könyörtelen cenzúrájával akarták hallgatásra kényszeríteni a „lázadást szító" puritán ellenzéket. Teljes erővel dolgoztak a politikai és vallási ügyek rendkívüli bíróságai: a Csillag Kamara (Star Chamber) és a Magas Bizottság. Ha valaki nem járt templomba vagy tiltott (puritán) könyveket olvasott, ha elítélőleg nyilatkozott egy püspökről vagy célzást tett a királyné könnyelműségére, ha nem volt hajlandó megfizetni a parlament által jóvá nem hagyott adókat, vagy tiltakozott a királyi kényszerkölcsön ellen — máris elég okot adott arra, hogy azonnal bíróság elé állítsák, és rendkívüli kegyetlenséggel elítéljék.

1637-ben a Csillag Kamara bestiális ítéletet hozott Prynne ügyvéd, Bastwick orvos és Burton lelkész ügyében. Bűnük mindössze az volt, hogy puritán pamfleteket írtak és adtak ki. Szégyenoszlophoz kötötték, nyilvánosan megvesszőzték, fülüket levágták, majd életfogytiglani büntetéssel börtönbe vetették őket. 1638-ban puritán írásművek terjesztéséért nyilvános megkorbácsolásra és meghatározatlan idejű börtönbüntetésre ítélték John Lilburne londoni kereskedőinast. Egy Chambers nevű kereskedőt, aki megtagadta a vámok fizetését, 12 évi börtönbüntetéssel sújtottak s a Towerbe zártak. A puritán ellenzéket átmenetileg illegalitásba szorították. Az üldözések elől sok ezer puritán települt át a tengerentúlra. Megkezdődött a „nagy kivonulás". 1630 és 1640 között 65 000 ember emigrált, közülük 20 000 Amerikába, az új-angliai gyarmatokra.

A puritánok kegyetlen üldözése közben az anglikán egyház mindjobban közeledett a katolicizmushoz. Laud, Canterbury érseke, kegyes jóindulattal fogadta a pápai legátust, aki a pápa nevében felajánlotta neki a bíbornoki kalapot; a királyné kápolnájában nyíltan katolikus misét szolgáltattak.[16] Mindez felháborodást keltett a burzsoázia és az új nemesség körében, amely földbirtokát jórészt a katolikus kolostorok szekularizálásának köszönhette.

[15] A speaker nélkül az alsóház nem ülésezhetett, a távollétében hozott határozatot érvénytelennek tekintették.

[16] I. Károly felesége, Henriette-Marie francia hercegnő, Angliába érkezése után is katolikus hiten maradt.

A harmincas évek elején, amikor az európai kontinensen új szakaszába lépő háború fokozott keresletet támasztott az angol árucikkek iránt, némileg megélénkült a külkereskedelmi és ipari élet. A kedvező piaci konjunktúra egy időre mérsékelte a polgári ellenzék ingerültségét. Ezekben az években úgy tűnt, hogy az abszolutizmus teljes győzelmet aratott. Látszólag csak arra volt még szükség, hogy a kincstár megtalálja állandó jövedelemforrásait, s ezzel aztán a korona végleg megszabadulhat a parlamenttől. Strafford Weston pénzügyminiszterrel együtt lázas igyekezettel kutatott ilyen pénzforrások után. Az említett 1628—1629. évi parlamenti határozatok ellenére behajtották a vámilletékeket. Nagymértékben kibontakozott az ipari monopóliumok szabadalomleveleivel folyó üzérkedés. 1630-ban az irattárak porából kiemeltek egy törvényt, amely a királyi udvarnál történő megjelenésre és a lovagi cím felvételére kötelez mindenkit, akinek földbirtokból eredő jövedelme eléri a 40 fontot. Ha valaki húzódozott ettől a költséges megtiszteltetéstől, büntetést fizetett. 1634-ben a kormányzat elhatározta, hogy ellenőrzi a királyi tilalmas erdők határait. Ezek jó része már régen magánkézbe került. Az erdők határainak megsértőit (köztük az arisztokrácia több képviselőjét) súlyos pénzbüntetésekkel sújtották. A gyámsági és elidegenítési kamara bevételeinek emelkedése jól tükrözi, milyen intenzíven hasznosította a korona a maga feudális jogait: míg a kamara 1603-ban 12 000 fontot szedett be, 1637-ben jövedelme elérte a hatalmas összegnek számító 87 000 fontot.

Az alsó és középrétegekben a legnagyobb felháborodást mégis az az intézkedés váltotta ki, hogy 1634-ben a tengerparti grófságok egyik réges-régen elfelejtett szolgáltatását, a királyság partjaira támadó kalózok elleni védelmet szolgáló „hajópénzeket" ismét kivetették. 1635-ben és 1637-ben ezt az adót az ország összes grófságaira kiterjesztették. E lépés törvényességét még néhány királyi jogász is kétségbe vonta. A hajópénzek fizetését a lakosság tömegesen megtagadta. Az egész országban ismertté vált John Hampden squire neve, aki követelte, hogy a bíróság bizonyítsa be neki ennek az adónak a törvényes voltát. A bírák szótöbbséggel azt a királyra nézve kedvező ítéletet hozták, hogy joga van oly gyakran beszedni a hajópénzeket, ahányszor csak szükségét látja. Hampdent elítélték. Úgy tűnt, hogy ezzel a kamara végre ráakadt a parlamenttől független jövedelemforrásra. „A király mától fogva egyszer s mindenkorra mentesült attól, hogy a parlament beleszólhasson dolgaiba" — foglalta össze a Hampden-ügy bírósági ítéletének jelentőségét Strafford lord. „Szabadságjogaink egy csapásra megsemmisültek" — így fogadta az ítéletet a puritánok Angliája. Azonban csak egy külső lökésre volt szükség, s azonnal előtűntek az abszolutizmus gyengeségének jelei. Ezt a lökést a skót háború adta meg.

A SKÓT HÁBORÚ. AZ ANGOL ABSZOLUTIZMUS VERESÉGE

1637-ben Laud érsek kísérletet tett az anglikán szertartáskönyv bevezetésére Skóciában, amely ugyan Angliával 1603-tól perszonálunióban volt, de a polgári és egyházi ügyekben megőrizte teljes autonómiáját. E lépés általános felzúdulást váltott ki Skóciában. Az ellenállás az úgynevezett covenant (társadalmi szerződés) aláírásával indult meg. A skótok ebben esküt tettek, hogy a kálvinista „igaz hitet" „életük fogytáig minden erővel és eszközzel" megvédelmezik. A lordkancellár azt bizonygatta Károlynak, hogy az anglikán szertartáskönyvet 40 000 katona segítségével rá lehet erőszakolni a skótokra. A dolog azonban nem volt ilyen egyszerű. A küzdelemmel, amely Laud „pápista újításai" ellen kibontakozott, a skót nemesség és polgárság tulajdonképpen országa politikai függetlenségét védelmezte, s az anglikán egyház által hordozott abszolutisztikus rend meghonosításának veszélyét igyekezett elhárítani.

A skótok elleni büntető expedíció 1638-ban indult meg. A király által nagy üggyel-bajjal összetoborzott 20 000 főnyi sereg azonban szétfutott anélkül, hogy csatába bocsátkozott volna. Károlynak fegyverszünetet kellett kötnie. A londoni polgárság e hír hallatán kivilágította ablakait:

az abszolutizmus ellenfelei számára ünnep volt az angol király felett aratott skót győzelem. Károly azonban csak időt akart nyerni. Visszahívta Írországból Strafford lordot, és megbízta, hogy „tanítsa móresre a lázadókat". Ehhez viszont nagy hadseregre volt szükség, s egy ilyen hadsereg megszervezésére és fenntartására a kincstárnak nem álltak rendelkezésére a kellő anyagi eszközök. Strafford tanácsára a király 1640 áprilisára összehívta a parlamentet. Károly igyekezett az angol nemzeti érzelmekre hatni, s azonnali subsidiumot követelt. De amikor a „skóciai veszéllyel" ijesztgette a parlamentet, az alsóház egyik tagja válaszképpen kijelentette: „A skót betörés veszélye sokkal kevésbé fenyegető, mint az ország önkényes kormányzásának veszedelme. Az a veszély, amelyet az alsóház elé festettek, messze van... Az a veszedelem azonban, amelyről én fogok beszélni, itt van, idehaza van..." Az ellenzéki hangulatú alsóház együttérzett a covenant híveinek ügyével: Károly vereségei egyenesen megörvendeztették. Jól megértették, hogy „minél rosszabbul áll a király ügye Skóciában, annál jobban áll a parlamenté Angliában". Május 5-én, mindössze három héttel az összehívás után, feloszlatták a parlamentet, amely a történelemben a „rövid parlament" nevet kapta.

Újra megindult a háborúskodás Skóciával, de I. Károlynak nem volt elég pénze a hadakozás folytatásához. Strafford mint az angol hadsereg főparancsnoka képtelen volt megbirkózni feladatával. A skótok támadásba lendültek, betörtek Angliába, és elfoglaltak két északi grófságot: Northumberlandet és Durhamet.

A FORRADALMI HELYZET KIALAKULÁSA

Az angol abszolutizmus veresége a skót háborúban meggyorsította Angliában a forradalmi válság érlelődését. Az országot kormányzó feudális arisztokrácia, élén a királlyal, saját bel- és külpolitikájának következményeit szenvedte, kegyetlen pénzügyi válságba került, és már a polgárság és a néptömegek nyíltan ellenséges érzelmeivel találta szemben magát. 1637-től az angol ipar és kereskedelem mindinkább katasztrofális helyzetbe került. A kormányzat monopólium- és adópolitikája, a tőkék külföldre áramlása, a puritán kereskedők és iparosok tömegének amerikai emigrációja a termelés csökkenéséhez vezetett és nagy munkanélküliséget idézett elő.

A néptömegek elégedetlenségének lángja — amely a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején parasztmozgalmakban, nagyszabású városi felkelésekben és lázongásokban nyert kifejezést — egyre magasabbra csapott. A nyomor és a munkanélküliség által elkínzott londoni kézművesek és munkások 1639-ben és 1640-ben több ízben viharos tüntetéssel tiltakoztak sorsuk ellen. A grófságok egy részéből, különösen Kelet- és Közép-Angliából Londonba érkező tudósítások szerint a parasztság egyre ellenségesebb magatartást tanúsított a lordokkal és általában minden nagybirtokossal szemben. „Olyan összejövetelek és megbeszélések zajlanak a nép között, amelyeket ön még elképzelni sem tud" — írta az események egy szemtanúja. „A falusi nép ott árt nekünk, ahol csak tud — panaszolta egy bekerítést végrehajtó földbirtokos. — A szomszédos települések egyesültek, közös szövetségbe tömörültek, hogy megvédjék egymást ezekben a dolgokban."

Csaknem teljes mértékben megszűnt a királyi adók befizetése. A hajópénzek még egytizedét sem hozták annak az összegnek, amelyre a kormány számított.

Az ország minden részéből kérvények tömegében követelték a kormánytól, hogy fejezze be a skót háborút, és haladéktalanul hívja össze a parlamentet. Szerte a grófságokban királyellenes röpiratokat és pamfleteket terjesztettek. A puritán prédikátorok különböző bibliai idézetekre hivatkozva felszólították a lakosságot, hogy ne engedelmeskedjék a királynak. Még a korona támogatói előtt is kétségtelenné vált, hogy a robbanás elkerülhetetlen. Szeptember 24-én a peerek Yorkban ülésező tanácskozása is a parlament összehívása mellett nyilatkozott. I. Károly számára nem maradt más kiút: ismét a parlamenthez folyamodott.

II. FEJEZET

AZ ANGOL POLGÁRI FORRADALOM (1640—1660)

1. A HOSSZÚ PARLAMENT ÉS HARCA AZ ABSZOLUTIZMUSSAL

Abban a forradalmi helyzetben, amely Angliában 1640 őszére kialakult, óriási jelentősége volt a választásoknak és a parlament megnyitásának. A parlament, amelyben már korábban is fellépett az abszolutizmus polgári ellenzéke, most, a végsőkig kiéleződött válság, a néptömegek forradalmi megmozdulásainak idején a feudális abszolutizmus ellen vívott harc természetes szervező központjává vált. A XVII. századi angol polgári forradalom egyik sajátos vonása volt, hogy első szakaszában a forradalom szerve a parlament lett, amelyben túlnyomórészt a polgárság és az új nemesség képviselői foglaltak helyet. Ez az úgynevezett hosszú parlament (1640. november 3-án ült össze Westminsterben, s csak 13 év múlva, 1653 tavaszán oszlott fel) egy időre az egész nép antifeudális mozgalmának élére került.

A HOSSZÚ PARLAMENT TEVÉKENYSÉGÉNEK ELSŐ SZAKASZA

A hosszú parlament képviselőinek többsége a nemesek közül került ki. Az alsóház 511 tagjából 91 követ a grófságokat, 4 az egyetemeket, a többi pedig a városokat képviselte. De a városi képviselők túlnyomó többségét is vidéki gentlemanek és squire-ok alkották, akik békebírói vagy királyi biztosi tevékenységük során, a grófságok mindennapi életében szoros kapcsolatba kerültek a burzsoáziával, s mintegy a polgárság bizalmi embereivé váltak. Az új nemesség Anglia kapitalista fejlődésének érdekeit képviselte, s teljes mértékben felkészült arra, hogy a parlamentben az abszolutizmus ellen indított harcot vezesse, s az új vagyonos osztályok nevében kezébe ragadja a hatalom gyeplőjét.

A parlamentnek megnyitásakor három alapvető feladata volt: 1. meg kellett büntetnie a király fő tanácsadóit, az önkény és erőszak politikájának sugalmazóit; 2. meg kellett akadályoznia, hogy ez a politika a jövőben megismétlődhessék; 3. a puritánok követeléseinek megfelelően végig kellett vinnie a reformációt. Amíg az első két cél eléréséről volt szó, a parlamentben teljes egyetértés uralkodott, s a feudális abszolutizmus több intézményét meglepő gyorsasággal és határozottsággal számolták fel.

Az alsóház, mindjárt első ülésein, bírósági eljárás megindítását rendelte el Strafford lord, a királyi despotizmus legfőbb sugalmazója ellen. Egy hónap múlva a lordot Laud érsek is követte a Towerbe. A királyi önkény szerveit, a Csillag Kamarát, valamint az északi és walesi ügyek közigazgatási tanácsait feloszlatták. Az egyházi Magas Bizottság szintén beszüntette tevékenységét. A politikai foglyokat, köztük John Lilburne-t, kiengedték a börtönből. Az alsóház hatálytalaní-

totta a monopóliumokra vonatkozó szabadalomleveleket, és tulajdonosaikat kizárta a parlamentből. Törvénytelennek nyilvánította a Hampden-ügyben hozott ítéletet, és megtiltotta, hogy a jövőben a parlament engedélye nélkül bármilyen adót beszedjenek. Végül 1641. május 10-én a király olyan törvény aláírására kényszerült, amely szerint a parlamentet csak saját határozata alapján lehet feloszlatni. Ilyképpen ledőltek az abszolutizmus tartóoszlopai.

A parlament e vívmányokat csak a nép, s elsősorban a londoni plebejusok egyre fokozódó aktivitásának segítségével tudta elérni. A londoni segédek, inasok, kis kézművesek, kikötőmunkások és tengerészek határozott utcai megmozdulásaikkal bátorságot öntöttek a parlament szónokaiba. Nem a parlamenti jogászok puritán ékesszólása, hanem a felkelt és felfegyverkezett nép kényszerítette ki minden esetben a parlamentnek adott királyi engedményeket. Ez különösen a hazaárulással és más bűnökkel vádolt Strafford kegyvesztéséről szóló bill (törvény) esetében mutatkozott meg. Károlyt csak a királyi palotához vonuló és annak megostromlására készülő nép szorította rá az „Elfogatási törvény" (Bill of Attainder) jóváhagyására. Straffordot 1641. május 12-én nagy néptömeg előtt lefejezték. Ezzel az eseménnyel zárult a forradalom első szakasza.

Strafford kivégzése után a parlamentben megszűnt az egyetértés. Az alsóház minden tagja előtt világos volt, hogy e sikert a néptömegek megmozdulása vívta ki. A parlament tagjainak egy csoportja nyugtalankodni kezdett, mások erőteljesen jobbratolódtak és határozottan szembeszegültek a további forradalmi változásokkal: az alsó néprétegek forradalmi kezdeményezésének kibontakoztatása egyáltalán nem felelt meg számításaiknak. Mindez világosan megmutatkozott a püspökségről szóló törvény tárgyalásakor. E törvényjavaslatot egy kérvény alapján állították össze, amelyen 15 000 londoni lakos aláírása szerepelt, s amely azt követelte, hogy vágják ki „a püspökség fáját gyökerestül-ágastul". A törvényjavaslatot 1641 januárjában terjesztették a parlament elé. Szerzői közt volt Oliver Cromwell squire (1599—1658), Cambridge grófság képviselője, aki az egykori egyházi földek többi birtokosaihoz hasonlóan, közvetlenül érdekelt volt a reformáció végigvitelében.

Az alsóház tagjainak mérsékelt csoportja azonban élesen szembehelyezkedett a törvényjavaslattal. „Ha bevezetjük az egyenlőséget az egyház ügyeiben, be kell vezetnünk az egyenlőséget az állami ügyekben is" — jelentette ki Strangeways squire. Edmund Waller, az alsóház másik tagja még világosabban fejezte ki magát: „Az egyház és az állam úgy össze van keverve, mint a bor és a víz. Ha ők (a nép) azzal, hogy felemelik kezüket és a parlamenthez petíciókat nyújtanak be, elérik az egyenlőséget az egyházi ügyekben, akkor legközelebb az agrártörvényt (vagyis a földosztást — *Szerk.*) fogják követelni." Waller az egyházi szervezet sérthetetlenségében a tulajdon „védősáncát" látta. A törvényjavaslatot elvetették.

AZ ÍR FELKELÉS. A „NAGY TILTAKOZÁS"

1641 októberében Írországban nagy népi felkelés robbant ki, amely az angol landlordok több évszázados írországi gyarmatosító politikájának egyenes következménye volt.

Az ír nemzetségek (clanok) földjeinek elkobzása, az írek nemzeti, politikai és vallási elnyomása a XVII. század harmincas éveiben, Strafford helytartósága idején, különösen kegyetlen formákat öltött. Ha egy angol megölt egy írt, csupán jelentéktelen büntetést kapott. Az írek az 1640—1641. évi angliai forradalmi eseményekből levonták következtetéseiket. A nemzetségi arisztokrácia és a katolikus papság vezetésével konföderációt szerveztek. Céljuk az volt, hogy minden idegent kiűzzenek földjükről, és kivívják Írország függetlenségét.

A hosszú parlamentben ülésező squire-ok és kereskedők (közöttük sok írországi birtokos) halálos veszedelmet láttak az ír felkelésben. Miközben Anglia szabadságáért harcoltak, teljesen természetesnek és megengedhetőnek tartották Írország gyarmati elnyomását. Sőt: Anglia szabadságát

egyenesen elválaszthatatlannak tekintették az írek leigázásától. A parlament puritánjai képmutatóan megsiratták a felkelés során elesett angol telepeseket (akiknek száma egyre növekedett), de közben sietve nyerészkedésre használták fél az ír mozgalmat. A parlament kölcsönt bocsátott ki. Fedezetéül azt a harmadfél millió acre ír földet jelölte meg, amelyet még a későbbiekben kívántak elkobozni a „lázadóktól". Az új kölcsönt Londonban örömmel fogadták, kötvényeit gyorsan megvásárolták. Az ír felkelés azonban egy másik kérdést is napirendre tűzött: a fegyveres erők ügyét, s azt, ki rendelkezzék velük — a király vagy a parlament. A király szemmel láthatóan azon igyekezett, hogy az írországi eseményeket a maga érdekében használja fel. A parlament viszont szilárdan eltökélte, hogy nem engedi ki a kezéből a fegyveres erők ellenőrzését.

1641 novemberében a parlament kidolgozta a „Nagy tiltakozás"-t (Grand Remonstrance), hosszú lajstromát azoknak a visszaéléseknek, amelyeket a király egyeduralmának éveiben elkövetett. A „Nagy tiltakozás" 204 paragrafusának elemzése világosan bizonyítja, hogy a burzsoázia „visszaélésnek" tekintett mindent, ami a polgári vállalkozás szabadságát korlátozta vagy a burzsoá tulajdon sérthetetlenségét veszélyeztette. A többi között panasz tárgyává tették a király beavatkozását az ipar és a kereskedelem ügyeibe, az önkényes adókivetéseket; kifogásolták I. Károly Spanyolországgal és Franciaországgal folytatott sikertelen háborúit, a katolikusok és jezsuiták büntetlenségét, valamint a puritánüldözést. E nyilatkozatban azonban — jellemző módon — egyetlen szó sem esett a bekerítésekről, a parasztság kirablásáról, a falusi és városi munkásság nélkülözéseiről.

A „Nagy tiltakozás" utolsó pontjai fontos politikai követelést rögzítettek. A parlament jogot formált a király minisztereinek tevékenysége fölötti ellenőrzésre, s így a polgári parlamentarizmusnak azt az alapelvét fogalmazta meg, amely Angliában csak a XVIII. században nyert végleges és teljes elismerést.

A lezajlott vitában újra felszínre törtek az alsóház tagjainak jelentős nézeteltérései. A commonerek[1] nagy csoportja félelemmel tekintett a „Tiltakozás" következményei, egy esetleges polgárháború elé. Cromwell az abszolutizmus leghatározottabb ellenfeleinek véleményét fejezte ki, midőn kijelentette, hogy abban az esetben, ha a „Remonstrance"-t elvetik, a maga és „minden tisztességes ember" számára nem marad más hátra, mint hogy elhagyják Angliát. 1641. november 22-én a parlament jelentéktelen szótöbbséggel elfogadta a „Nagy tiltakozást".

A NÉPTÖMEGEK HARCA AZ ELLENFORRADALMI ÁLLAMCSÍNY-KÍSÉRLETEK ELLEN

A parlament soraiban bekövetkezett szakadás arra ösztönözte Károlyt, hogy ellenforradalmi államcsíny végrehajtását kíséreljе meg. A Tower parancsnokává a király odaadó hívét nevezték ki. A várban levő ágyúk csöveit a Cityre irányozták. Azzal az ürüggyel, hogy a király maga fog gondoskodni a képviselők biztonságáról, eltávolították a parlament őrségét. Károly valójában a parlament szétkergetésére és az alsóház vezéreivel való leszámolásra készült. Szorongatott helyzetében a parlament ismét a néphez fordult.

London és a környező grófságok alsó néprétegei 1641 november-decemberében szüntelenül mozgásban voltak. November 29-én felfegyverzett kézművessegédek serege fogta körül a Whitehallt[2], s „Le a püspökökkel!" kiáltásokkal tüntetett. A palotaőrség tisztjei tűzparancsot adtak, de a katonák megtagadták az engedelmességet. December 11-én 20 000 aláírással ellátott kérvényt nyújtottak be a parlamenthez, amelyben követelték a püspökök kizárását a felsőházból. A parlament épületét nap mint nap nagy tömeg vette körül. A püspökök és egyes világi lordok,

[1] Az alsóház tagjait nevezték így.

[2] Whitehall („fehér palota") — a király londoni lakóhelye.

az abszolutizmus legodaadóbb hívei, a nép haragjától félve, távolmaradtak a felsőház üléseiről. A tüntetők azt követelték, nevezzék meg a „pápista lordokat", hogy leszámolhassanak velük.

A felsőház a népmozgalom fegyveres leverését javasolta, de Pym, a parlamenti ellenzék egyik vezére, sokatmondó figyelmeztetéssel válaszolt: „Isten őrizzen attól, hogy a képviselők valahogyan lehűtsék a nép lelkesedését..." A polgárság abban a pillanatban, amikor ügyét végső veszedelem fenyegette, a népnél keresett támaszt és védelmet. A parlamenti ellenzék vezérei előtt nyilvánvaló volt, hogy az udvar döntő csapást készül mérni a parlamentre. 1642. január 3-án a királyi ügyész hazaárulás vádját emelte az alsóház öt tagja, köztük Pym és Hampden ellen, s letartóztatásukat követelte. Az alsóház azonban megtagadta kiadatásukat. A következő napon a király, az ősi szokásokat megsértve, fegyveres katonák kíséretében személyesen jelent meg az alsóházban, azzal a szándékkal, hogy letartóztatja a szóban forgó követeket. Ezeket azonban még idejében figyelmeztették, s így elrejtőzhettek. Károly bosszúsan távozott az alsóházból. Amikor elhaladt a parlament körül táborozó fegyveres tömeg között, hangos kiáltásokat hallott: „Privilégium, privilégium!"[3]

A január 3-án és 4-én, valamint a következő napokon lejátszódó események a legszemléletesebben bebizonyították, hogy a parlament igazi támaszát a felkelt néptömegek alkotják. London ezekben a napokban katonai táborhoz hasonlított. Az alsóház megszakította ülésezését a Westminsterben, s a Citybe költözött át, ahol ideiglenesen az öt vád alá helyezett parlamenti képviselő is menedéket talált. A lordmayor elzárkózott a király követelése elől, és nem adta ki az üldözötteket. Londonban egyre fokozódott az izgatottság. Január 7-én a vaklárma több mint 100 000 embert csalt ki a főváros utcáira. Buckinghamshire-ből mintegy 5 000 freeholder érkezett Londonba, hogy földijüket, John Hampdent támogassák. A többi, Londonnal határos grófságokból is sok squire, freeholder és copyholder sietett a fővárosba. A parlament őrségét a kézművesekből, kézművessegédekből és inasokból álló londoni polgárőrségre (milícia) bízták. Az udvarnak a parlament ellen tervezett összeesküvése ily módon meghiúsult. Január 10-én a király elhagyta a lázadó fővárost s északra indult, hogy csapatokat toborozzon. Ezzel a király és a parlament közti fegyveres harc elkerülhetetlenné vált.

2. AZ ELSŐ POLGÁRHÁBORÚ

1642. augusztus 22-én a király Nottinghamben felvonta lobogóját. Anglia nyíltan két táborra: a király híveire: a „gavallérokra" és a parlament támogatóira: a „kerekfejűekre"[4] szakadt. Megkezdődött a polgárháború. A gavallérok és kerekfejűek egymás ellen harcoló csoportjai kezdetben minden grófságban kialakultak. A szemben álló táborok többé-kevésbé éles területi elkülönülése csupán a hadiesemények során bontakozott ki: a gazdaságilag elmaradott, ritkán lakott északi és nyugati grófságok a királyt támogatták, Délkelet- és Közép-Anglia jómódú, gazdaságilag leginkább fejlett grófságai pedig ugyanolyan egyhangú lelkesedéssel a parlament mellé álltak. A feudális arisztokrácia és vazallusai, udvari szolgái, az anglikán államegyház képviselői, az udvari tisztviselők, az udvarhoz közelálló pénzemberek és monopólium-tulajdonosok „Az istenért és a királyért!" jelszóval szálltak harcba; ezzel szemben a polgárság és az új nemesség, a néptömegek — a yeomanry, a városi kispolgárság és plebejus elemek — élén, a parlament támaszát alkotta.

[3] I. Károly megszegte azt a hagyományt, amely szerint a király nem jelenhetett meg az alsóház ülésén. E tradíciót a parlament privilégiumának tekintették.

[4] A gavalléroktól (arisztokraták, nemesek) eltérően a nem nemesek nem hordhattak hosszú hajviseletet — innen a „kerekfejű" csúfnév.

A két ellenséges tábor hívei nemcsak az egyes grófságokban, de gyakran a falvakban is szembekerültek egymással. Mindenütt gyülekeztek a polgárőrség osztagai, újra és újra fellángolt a harc a fegyverraktárak birtoklásáért. Londonban csupán egyetlen napon mintegy ötezren léptek önként a milícia soraiba. Sok fegyvert, pénzt és értéket gyűjtöttek a parlament részére. A király ismert híveire súlyos hadisarcot vetettek ki. Azonban a royalisták (a király hívei) is nagy lendülettel fogtak hozzá erőik megszervezéséhez. Több lord egész ezredeket szerelt fel saját költségén, és vezetett a király zászlói alá. Glamorgan gróf például óriási összeget, 918 000 fontot költött ilyen célokra.

PRESBITERIÁNUSOK ÉS INDEPENDENSEK

A parlament már a polgárháború kezdetétől több fontos előnnyel rendelkezett: kezében tartotta az ország minden valamirevaló kikötőjét és a flottát, következésképpen a tengeri forgalom feletti ellenőrzést is. London birtoklása révén pedig sokkal nagyobb ember- és anyagtartalékai voltak, mint a királynak.

Azonban a polgárháború kimenetele nem annyira a parlament ezen előnyeitől, mint inkább attól függött, hogy képes-e vezetni a forradalmi néptömegeket, amelyek a harcot készek a végsőkig folytatni. A parlament jelentős része azonban éppen ezt nem kívánta, sőt ettől rettegett a legjobban. A parlamentben bekövetkezett szakadás, amely már a püspökség eltörléséről szóló törvény tárgyalásakor megmutatkozott, a polgárháború első évének végére két párt kialakulásához vezetett. A többség pártja a burzsoázia (elsősorban London) konzervatív beállítottságú felső rétegeire és az arisztokraták ellenzéki részére támaszkodott. A kisebbségi párt főleg a középpolgárság érdekeit képviselő falusi kis- és középnemesekből állt. Az előbbiek számára a háború célja csak a királlyal való megegyezés és bizonyos engedmények kikényszerítése volt; a kisebbség viszont kész volt a tömegek forradalmi energiájának felhasználásával a király és a gavallérok teljes szétzúzásáig folytatni a küzdelmet. E két politikai csoportosulás a puritanizmus két fő irányzatáról kapta nevét: a többség pártja a presbiteriánusokról (a presbiterianizmus a londoni kereskedők és bankárok között terjedt el); a kisebbség pártja pedig az independensekről (a puritanizmus e radikális irányzata Közép- és Kelet-Anglia gentry társadalmának alsó rétegeiben, valamint a kézművesek és a freeholderek soraiban eresztett mély gyökereket).

AZ ELSŐ POLGÁRHÁBORÚ KÉT SZAKASZA

Az első polgárháború (1642—1646) két szakaszra oszlott: 1. 1642-től 1644 nyaráig a katonai kezdeményezés lényegében a király kezében volt, míg a parlament többnyire védekezésbe szorult; 2. 1644 nyarától a kezdeményezést teljesen a parlament ragadta magához, s a polgárháború végéig, 1646-ig nem engedte ki a kezéből.

Már az Edgehillnél lezajlott első nagyobb ütközetben (1642. október 23.) bebizonyosodott, hogy Essex gróf, a parlamenti hadsereg főparancsnoka, egyáltalán nem kíván döntő csapást mérni a királyra, noha ez ekkor módjában állt volna. A király így szilárdan befészkelhette magát Oxfordba, Londontól mindössze 30 mérföldnyire. Ugyanebben az ütközetben kitűnt, hogy a royalisták fölényben vannak a legfontosabb fegyvernem, a lovasság terén. A parlament hadseregének legfőbb gyengesége azonban abban rejlett, hogy főként zsoldosokból állt, akik pénzért bárkinek hajlandók voltak szolgálni. Ezt ismerte fel Oliver Cromwell, aki az edgehilli csatában egy maga toborozta egység: néhány tucat paraszti lovaskatona élén harcolt. „A ti csapataitok — jelentette ki ezekben a napokban Hampdennek, a parlamenti hadsereg ezredesének — nagyobbrészt vén, megrokkant zsoldosokból meg kocsmatöltelékekből és hasonló fickókból állnak, azokéi (ti. a királypártiaké) meg gentlemanek fiaiból... Csak nem gondolod, hogy ezek a nyomorult, aljas em-

A XVII. SZÁZADI ANGOL POLGÁRI FORRADALOM (1642–1646 KÖZÖTTI IDŐSZAK)

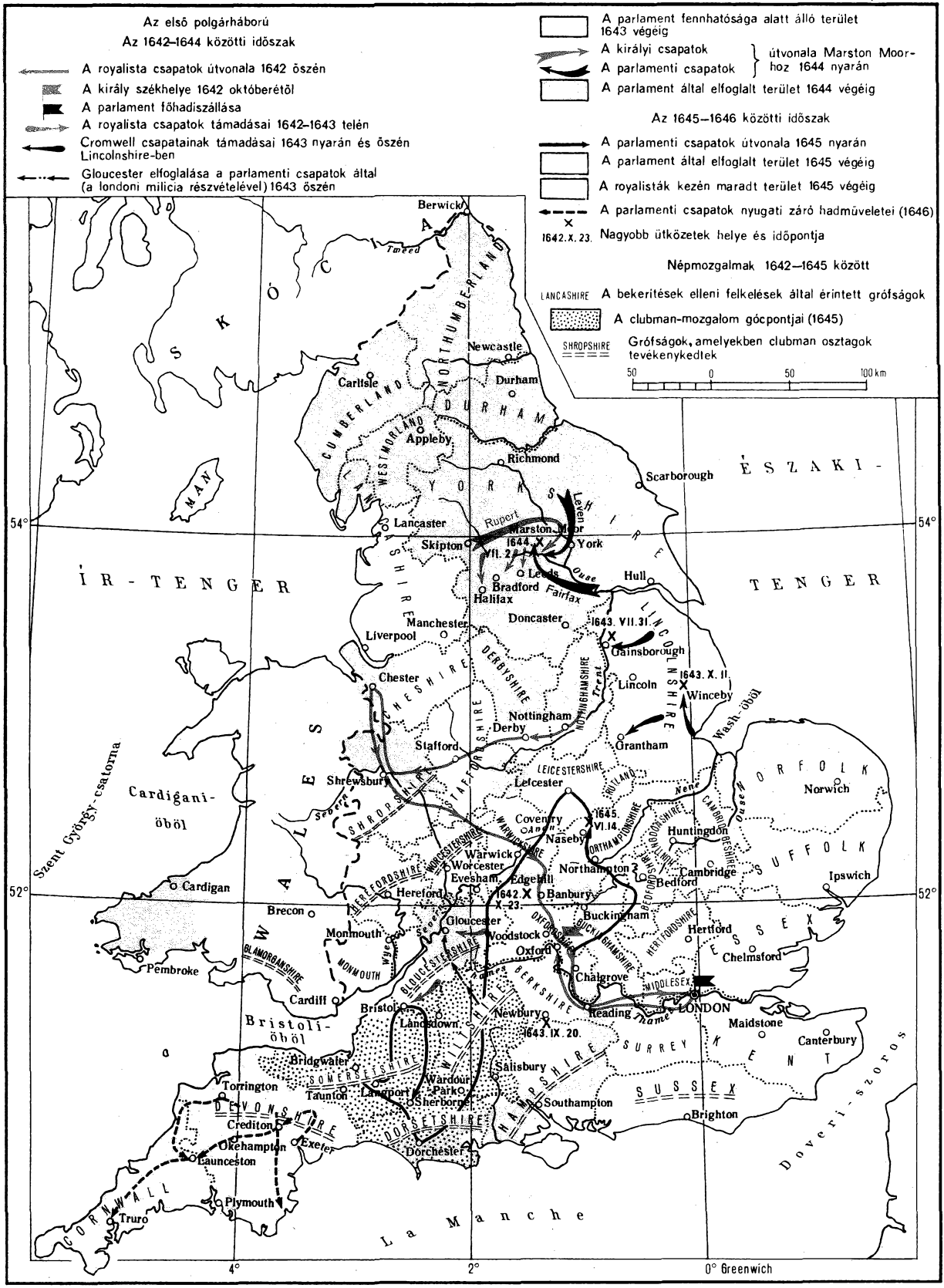

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

berek valaha is lelket vesznek maguknak, hogy összemérjék erejüket a gentlemanekkel . . . ?" — „Hogy megmérkőzhessünk a becsület embereivel, meg kell nyernünk a vallás embereit (vagyis a puritánokat — *Szerk.*). . ., és én azt is tudom, hol találhatjuk meg ezeket . . ."

Cromwell kétségtelenül eltúlozta a gentlemanek „becsületét" és „férfiasságát", de teljes mértékben igaza volt, amikor azt állította, hogy a csapatok forradalmi lelkesedése nélkül a parlament nem arathat döntő győzelmet.

A gavallérok rémtettei
Metszet egy 1644. évi röpiratból

A parlament presbiteriánus többségének a polgárháborúval kapcsolatban elfoglalt álláspontját megvilágítja az a levél, amelyet Waller, a parlament presbiteriánus tábornoka küldött a királypárti Hoptonnak, mielőtt megütköztek. „Az ön iránti vonzalmam — írta a presbiteriánus hadvezér — olyannyira változatlan marad, hogy barátságunk szálait még a frontvonal sem vághatja el. A nagy Isten a megmondhatója, micsoda undorral vállaltam ezt a szolgálatot, és milyen gyűlölettel nézek erre az ellenség nélküli háborúra."

Az efféle hangulat sokat ártott a parlamenti csapatok harci szellemének, és végül is a forradalom ügyének bukásához vezethetett volna. S valóban, 1643 nyarára a parlament helyzete válságosra fordult. Essex hadserege, amely lassan nyomult előre a király székhelye, Oxford felé, rohamosan fogyatkozott a dezertálás és a járványok következtében. Eközben I. Károly megnövelte erőit; a királyné, aki még 1642-ben Franciaországba utazott, emberekkel, felszereléssel és számottevő pénzösszeggel tért meg. Waller parlamenti hadserege, amely nyugaton vette ostromzár alá a királypártiakat, teljesen megsemmisült. 1643. július 26-án megadta magát a royalistáknak a királyság második legnagyobb kikötője: Bristol. Északon a Ferdinand és Thomas Fairfax parancsnoksága alatt álló parlamenti erők nagy vereséget szenvedtek. Egész Yorkshire a gavallérok kezébe került. 1643 őszére megérett a koncentrált royalista támadás terve London ellen: északról Newcastle hercegének, nyugatról a cornwalli osztagoknak, középen pedig a király rokona, Rupert herceg parancsnoksága alatt álló csapatoknak kellett támadniuk. A forradalmat halálos veszély fenyegette. A néptömegek azonban ismét útját állták az ellenforradalomnak, s ezzel megteremtették a parlament győzelmének előfeltételeit.

A londoni milícia, amely főleg a főváros plebejus elemeiből toborzódott, példátlan gyorsasággal a királypártiak által ostrom alá fogott Gloucester falainál termett, és felszabadította a várost. Ugyanebben az időben az úgynevezett keleti szövetségben (öt grófság: Norfolk, Suffolk, Essex, Cambridge és Hertford 1642 végén létrejött egyesülése) a gavallérok elleni harcban kitüntették magukat a Cromwell vezérlete alatt harcoló yeoman-lovaskatonák. Nemcsak a szövetség területét fenyegető gavallér-betörést hárították el, hanem ellentámadásba mentek át, és a Vincebynél lezajlott csatában (1643. október 11.) jelentős győzelmet arattak, majd hamarosan egész Lincolnshire-t megtisztították a royalistáktól. Végül a parlament mellett belépett a küzdelembe Skócia, s húszezres sereget küldött segítségül. Anglia a maga részéről kötelezte magát, hogy skót mintára bevezeti a presbiteriánus államvallást, és ellátja a skót hadsereget.

Az 1644. évi hadjárat során ismét megmutatkozott a parlament katonai politikájának két tendenciája. A polgárháború egyik legnagyobb ütközetében, a Marston Moornál, York közelében

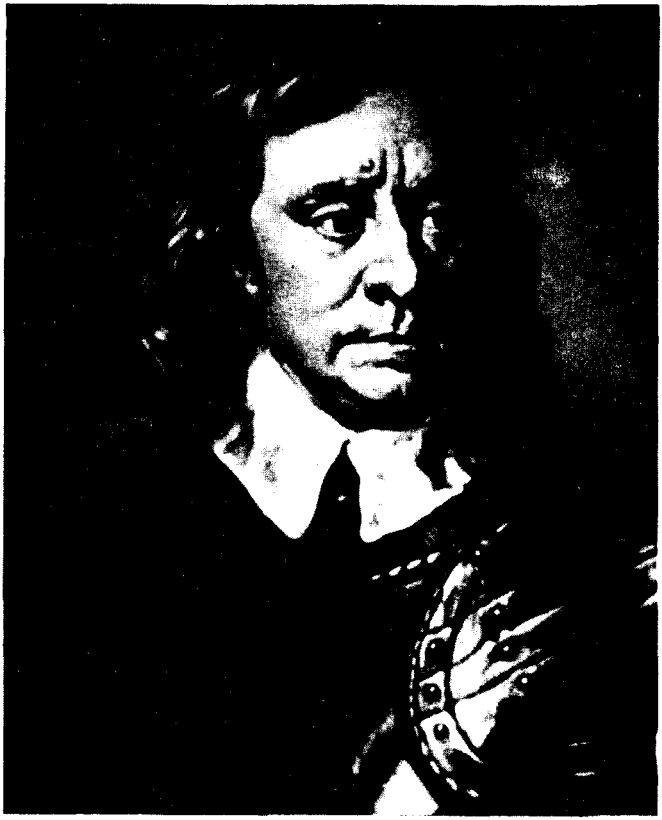

Oliver Cromwell
Samuel Cooper miniatúrája

lezajlott csatában (július 2.) Cromwell hadászati tehetsége és „vasbordájú" (ironside) osztagainak bátorsága révén a parlamenti hadsereg fényes győzelmet aratott, sok foglyot szerzett és nagy hadizsákmányra tett szert. Azonban a presbiteriánus hadvezérek délen és nyugaton követett hibás taktikája, amely a háború elhúzását célozta, semmivé tette e győzelem eredményeit. Waller feltöltött serege másodszor is vereséget szenvedett; Essex hadseregét szétverték, s maga Essex kis híján fogságba esett. Manchester gróf, Essex legközelebbi segítőtársa, aki a keleti szövetségben mintegy húszezer embert tartott fegyverben, egy tapodtat sem mozdult helyéről. „A nevezett gróf — jelentette ki a parlamentben Cromwell — mindig elutasító magatartást tanúsított a csatákkal szemben, és ellenezte, hogy a háborút a fegyverek erejével fejezzük be..." Manchester nemegyszer nyíltan kijelentette: „Ha mi kilencvenkilencszer megverjük a királyt, mégis király marad ő is, meg utódai is. De ha bennünket a király akár csak egyetlenegyszer is megver, mindannyiunkat felkötnek, utódainkat pedig szolgasorba süllyesztik." E presbiteriánus haditaktika végtelenül elnyújtotta a háborút, bizalmatlanságot keltett a néptömegekben a parlament iránt és bukással fenyegette a forradalmat.

A népnek a háború előrehaladtával növekedő nyomora és elégedetlensége egy időre meggyengítette a presbiteriánusok parlamenti pozícióit. A Cromwell vezette independensek kihasználták ezt a körülményt, és kivívták, hogy a parlament fogadja el a hadsereg gyökeres átszervezésének tervét. A polgárőrség területi alapon szervezett osztagai és a zsoldoscsapatok helyett a terv egy egységes és állandó „új mintájú hadsereg" (New Model Army) megteremtését irányozta elő, amely a parlament fennhatósága alatt álló grófságok önkénteseiből nyeri utánpótlását, egységes, központosított parancsnoksággal rendelkezik, és fenntartását az állami költségvetés biztosítja. Az 1644. december 9-én elfogadott úgynevezett „önkéntes lemondási határozat" alapján a hadseregben szolgálatot teljesítő parlamenti tagok mindegyikének meg kellett válnia parancsnoki tisztségétől.

E tervet 1645 tavaszára végrehajtották. A 22 000 embert számláló „új mintájú hadsereg" és ezen belül a 6000 fő körül járó lovasság — köztük Cromwell „vasbordájú" serege — a parlament ütőereje lett. Sorait forradalmi szellem és puritán lelkesedés hatotta át. Sok tisztjét a nép fiainak soraiból nevezték ki: Pride ezredes — régebben kocsis, Hewson ezredes — egykori csizmadia, Fox ezredes — volt kazánkovács stb. Az új hadsereg égett a vágytól, hogy mihamarább leszámoljon a gyűlölt gavallérokkal és a zsarnok királlyal. Az „új mintájú hadsereg" főparancsnokává a 33 éves Thomas Fairfaxet nevezték ki, aki addig a parlament északi csapatainak élén állott. Az „önkéntes lemondási határozat" alapján minden presbiteriánus hadvezért (köztük Essex főparancsnokot is)

eltávolítottak a hadseregből. Kivételt a parlament egyetlen tagjával tettek: Oliver Cromwellt erre az időre már a forradalom legtehetségesebb és legodaadóbb hadvezérének dicsősége övezte. Cromwell a lovasság parancsnoka és Fairfax helyettese lett. A hadsereg vezetése tehát az independensek kezébe került.

Az „új mintájú", népi összetételű, központosított és fegyelmezett hadsereg a parlament javára döntötte el a polgárháborút. 1645. június 14-én a Northamptonshire grófságbeli Naseby mellett lezajlott ütközetben megsemmisítő vereséget mértek a gavallérokra. A csatában kiemelkedő szerepet játszott a királypárti gyalogságot oldalba és hátba támadó cromwelli lovasság. A királypártiak 5000 katonája fogságba esett, elvesztették egész tüzérségüket és felszerelésüket. Kis híján magát a királyt is elfogták. Naseby után a hadműveletek már inkább csak az egyes északnyugati és északi körzeteknek és erősségeknek a royalistáktól való rendszeres megtisztítására korlátozódtak. A király északra szökött, és 1646. május 5-én, az angol—skót ellentétekre spekulálva, a skótoknak adta meg magát. A skótok azonban előnyösebbnek tartották, ha 400 000 font fejében (amit hivatalosan a háborús kiadások megtérítéseként ítéltek meg) átadják a királyt az angol parlamentnek. Ezzel befejeződött az első polgárháború.

3. A NÉPTÖMEGEK HARCA A FORRADALOM TOVÁBBI ELMÉLYÍTÉSÉÉRT. SZAKADÁS AZ INDEPENDENS PÁRTBAN. A LEVELLEREK

A PRESBITERIÁNUS PARLAMENT NÉPELLENES POLITIKÁJA A POLGÁRHÁBORÚ IDEJÉN

A Naseby mellett aratott győzelem után a nagypolgárságot és a nemesség felső rétegeit képviselő presbiteriánusok — a parlament többsége — befejezettnek tekintették a forradalmat. Az ország polgári fejlődését gátló feudális monarchia megsemmisült. Az új uralkodó osztályok nemcsak megvédték saját tulajdonukat a feudális arisztokrácia igényeivel szemben, de lehetőséget kaptak arra is, hogy a korona és a feudális urak rovására megszedjék magukat.

1643-tól kezdve a parlament sorra elkobozta a királypártiak, az úgynevezett „delikvensek" (bűnösök) birtokait, majd az anglikán egyház és végül a korona földjeit is. Az elkobzott földeket olcsón kiárusították. Így a földbirtokállomány újabb jelentős hányada került a burzsoázia és a gentry kezébe. Nem sokkal Naseby után a parlament külön határozata (1646. február 24.) a landlordok szabad magántulajdonává nyilvánította a lovagi birtokokat, azaz minden földet, amely korábban a király hűbérúri fennhatósága alatt állott; eltörölték a királynak e jog alapján addig járó pénzszolgáltatásokat; szilárdan körülbástyázták a pénztőkéket a kincstár illetéktelen beavatkozásaival szemben.

A földbirtokosok és a nagypolgárság számára már csak az volt hátra, hogy minél gyorsabban megegyezzenek a fogoly királlyal: milyen feltételek ellenében hajlandó koronájával a „törvényesség" dicsfényét vonni az általuk megkaparintott hatalom köré. 1647-re már nemcsak a presbiteriánusok, de az independens-nemesek is jórészt elvesztették forradalmi lelkesedésüket. Az independensek, Cromwell vezetésével, lényegében szintén befejezettnek tekintették a forradalmat, és a presbiteriánusokkal csak olyan másodrangú kérdésekben vitáztak, mint a királytól követelt engedmények mértéke és jellege.

A néptömegek érdekei különböztek a polgárság és annak szövetségese, az új nemesség érdekeitől. A nép kivívta a győzelmet a polgárháborúban, de nem érezte, hogy sorsa jobbra fordult volna. A burzsoázia és az új nemesség megszabadult a feudális kötelékektől, arra azonban már nem gondolt, hogy a paraszti birtokokat is felszabadítsa a feudális terhek alól, mentesítse a copyholdot

a feudális szolgáltatásoktól és szabad birtokká (freehold) tegye. A parasztság zömét képező copyholdereket továbbra is kiszolgáltatták „a lord akaratának". Megmaradt az egyházi tized is.

A parlament a háború minden terhét a néptömegekre hárította. Különösen megromlott a városi plebejusok helyzete. A parlament bevezette a közszükségleti cikkek fogyasztási adóját: 1643 májusában adót róttak ki a sörre, sóra, szövetre, tüzelőanyagra stb. Ennek következtében az élet természetesen rendkívül megdrágult. A fogyasztási adók a későbbiekben még emelkedtek is.

A parlament hosszú hónapokig késlekedett a zsoldfizetéssel, s így arra kényszerítette a katonákat, hogy a lakosság rovására tartsák fenn magukat. A katonai beszállásolások és rekvirálások teljes anyagi romlásba taszították a paraszti és városi tömegeket. A nyugati grófságok lakossága által benyújtott egyik kérvény (1643) a következőket írta: „Vajon nem tudják önök, hogy házainkat kifosztották, hosszas munkánk gyümölcseit elvették tőlünk, s nem tudják, hogy földjeink megműveletlenül hevernek...?" Az északi angol grófságoknak a nagy skót szövetséges hadsereget kellett eltartaniok. Csupán két északi grófság — Northumberland és Durham — a skót csapatok számára naponta 30 000 font kenyeret, 6000 font sajtot, valamint húst és sört volt köteles szolgáltatni. Az egész országban szétszórt seregek tönkretették a falvakat és megsarcolták a városokat.

Ugyanakkor a polgárháborús események megszakították az ország belső és külső gazdasági kapcsolatait, ami az angol kereskedelem és ipar, különösen pedig a posztógyártás hosszan elhúzódó válságához vezetett. A kézművesek és manufaktúramunkások ezrei vesztették el kenyerüket. 1642-ben London 15 000 munka nélkül álló, „a kétségbeesésig jutott" kikötőmunkása már azzal fenyegetőzött petíciójában, hogy „olyan végletekhez folyamodik, amelyeket még csak megnevezni sem szabad". Az éhező essexi és suffolki takácsok és szövőmunkások azt követelték, hogy lássák el őket kenyérrel. London város tanácsa hivatalosan közölte a parlamenttel, hogy a szegény sorsú kézművesek megszámlálhatatlan sokasága az éhhalál küszöbén áll.

NÉPMOZGALMAK. FORRADALMI MOZGALOM A HADSEREGBEN

1642 januárjának utolsó napjaiban, amikor Holles képviselő a lordoknak átadta a londoniak soron következő kérvényét, azt mondotta nekik: „A szegények nyögése az eget éri, a nyomor és az éhség üvöltésre kényszeríti őket, már pedig a nyomorral és az éhséggel szemben erőtlenek a kőfalak..." „Ne ébresszék fel az alvó oroszlánt." — De a vagyontalanok panaszai a parlament mindkét házában süket fülekre találtak: egyetlen valamirevaló intézkedés sem történt a városi és falusi dolgozó lakosság helyzetének könnyebbé tételére.

Az alsó néprétegek már a polgárháború idején is hol itt, hol ott fegyvert ragadtak. 1642—1643-ban a bekerítések ellen irányuló mozgalmak lángoltak fel Hertford, Lancashire, Huntingdon, Cambridge, Dorset, Somerset grófságokban. A nyugati grófságokban paraszti önvédelmi egységek alakultak, tagjaik clubmaneknek („furkós emberek") nevezték magukat. Céljuk — saját szavaik szerint — az volt, hogy „segítsenek egymásnak jogaik és tulajdonuk kölcsönös megvédelmezésében minden rabló ellen és minden törvénytelenséggel és erőszakkal szemben, akárkitől induljon is az ki". E mozgalom olyan fenyegető méreteket öltött, hogy elfojtására Cromwell és Fairfax csapatait rendelték ki. Ha a forradalom kezdetén a tömegek között erős volt is a hosszú parlamentbe vetett hit, most, a polgárháború néhány esztendeje után az egyszerű angol emberek már megértették, hogy a parlament nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Így például az „Anglia legelnyomottabb és legtöbbet szenvedő községeinek egyetemes panaszai" című, 1647-ben készült kérvény a következőket írta: „Mi bíztunk az önök őszinteségében, s ezért megbízottainkul és védelmezőinkül választottuk önöket. Önökre bíztuk a vagyonunkat, önök pedig kifosztottak és tönkre tettek bennünket; önökre bíztuk a szabadságunkat, önök pedig rabszolga- és jobbágysorba süllyesztettek bennünket; önökre bíztuk az életünket, önök pedig napról napra öldökölnek és kínoznak bennünket."

Az „új mintájú hadsereg" több ezer katonája, akik nem sokkal azelőtt maguk is parasztok és kézművesek voltak, együttéreztek a nép érdekeivel. A nép győzelmét kizárólag a saját érdekében hasznosítani kívánó polgári-nemesi blokk és a reményeikben csalatkozott egyszerű emberek közti összeütközés a hadsereg és a parlament összeütközésének formájában jelentkezett.

A presbiteriánusok az „új mintájú hadsereget" már jó ideje a „lázadás és az anabaptisták fészkének" tekintették. „Katonái — jegyezte meg Baxter prédikátor — szemben állnak a királlyal, szemben minden hatalommal, amely nem a néptől való... A királyt zsarnoknak és ellenségüknek tekintik. A katonák szentül meg vannak győződve arról, hogy ha harcolnak ellene, ahhoz is joguk van, hogy megöljék."

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy amint ez a hadsereg megtette kötelességét, vagyis kivívta a győzelmet a király és a gavallérok fölött, a parlament haladéktalanul meg akart szabadulni tőle. 1647 februárjában határozatot hoztak a hadsereg feloszlatásáról; egy részét pedig Írországba akarták küldeni az ott kibontakozó felkelés leverésére.

A parlamentnek a hadsereg feloszlatására vonatkozó határozata a katonák egységes ellenállásába ütközött: megtagadták fegyvereik átadását. Kezdetben a parancs végrehajtása ellenében követelték: az elmaradt zsoldok kifizetését, gondoskodást az elesettek özvegyeiről és árváiról stb. Ahogy azonban kiderült, hogy a tisztikar felső rétege a parlamenttel érez, a katonák soraiból választott vezetők, az úgynevezett agitátorok, politikai síkra terelték a mozgalmat. 1647 májusában az összes lovasegységnél és a legtöbb gyalogos alakulatnál működő agitátorok, akik a hadsereg vezetésében mindinkább háttérbe szorították a tisztikar felső rétegét — a hadsereg úgynevezett grandjait —, már a következőket írták Fairfax tábornoknak: „Mi a háború minden nehézségét és veszélyét azért viseltük, hogy a nép számára és a magunk számára kiverekedjük a szabadságjogok bő aratását... De ehelyett, szívünk nagy keserűségére és fájdalmára, azt kell látnunk, hogy az elnyomatás most is ugyanakkora, mint azelőtt, ha ugyan nem nagyobb."

Lilburne az esküdtszék előtt
XVII. századi metszet

A LEVELLEREK

Az independens pártból egy új párt, a kispolgárság érdekeit képviselő leveller irányzat vált ki. Nemcsak a hadseregben akadtak hívei, de sok városban és grófságban is, mindenekelőtt Londonban és külvárosaiban. A levellerek a politikai jogegyenlőség kivívását tűzték célul, innen elnevezésük is.[5]

A levellerek elismert vezetője a fentebb már említett John Lilburne (1618—1657) volt,

[5] „Leveller" = „egyenlősítő", a „to level" = „egyenlősíteni" angol szóból. — *A kiadó.*

az „igaz ügy nagy mártírja", akit a nép körében a „becsületes John" néven ismertek. 1641 májusában szabadította ki börtönéből a hosszú parlament. Miközben a hadsereg soraiban részt vett a polgárháború küzdelmeiben, mindenki másnál hamarabb észrevette a parlament politikája és a a nép érdekei közötti kibékíthetetlen ellentétet. 1645-ben Lilburne kilépett a hadseregből. „Inkább kapálok répát és murkot — jelentette ki —, semmint hogy olyan hatalom megszilárdításáért harcoljak, amely rabszolgasorba akarja azt (ti. a népet) süllyeszteni." Még ugyanez év júniusában a hosszú parlament — amely négy évvel korábban kiszabadította — börtönbe vetette. Fogsága idején írt harcos, forradalmi szenvedélytől fűtött pamfletjei nagymértékben hozzájárultak a levellerek önálló politikai párttá formálódásához.

„Minden hatalom — írta Lilburne — eleve és lényegében a néptől származik, tehát csakis a népet illeti meg. Minden igazságos kormányzat egyedüli alapja éppen a népnek szabad választása és képviselői útján nyilvánított egyetértése." Minden ember születésénél fogva egyenlő, hangoztatta Lilburne; minden embernek egyaránt joga van a biztonságra és a szabadságra. A természetjog és a népkormányzat leveller tantétele az abszolút uralkodó és az oligarchikus parlament hatalmával egyképpen összeegyeztethetetlen volt. A levellerek minden rendi kiváltság eltörlését követelték, a születési előjogokét éppúgy, mint a szerzett privilégiumokét. Síkraszálltak a parlament rendszeres és demokratikus újjáválasztásáért, az igazságszolgáltatás demokratizálásáért és olcsóbbá tételéért. Vallásszabadságot, a kereskedelem szabadságát és arányos adórendszer bevezetését szorgalmazták.

A NÉPTÖMEGEK FORRADALMI KEZDEMÉNYEZÉSE

A levellerek tehát sokkal tovább kívánták vinni a forradalmat, mint ahogy ez a presbiteriánusoknak, de még az independenseknek is kedvezett volna. Ez egyre világosabbá vált, ahogyan a parlament és a hadsereg között a konfliktus elmélyült. A parlament tervei szerint a hadsereg feloszlatásának 1647. június 1-én kellett volna megkezdődnie. A hadseregbeli agitátorok forradalmi szervezete azonban, amely szoros kapcsolatot tartott fenn a levellerekkel, meghiúsította a parlament elképzeléseit. Rainborough ezredesnek az agitátorokhoz csatlakozó katonái hatalmukba kerítették a hadsereg egész tüzérségét. Ezalatt Joyce kornétás (lovassági tiszt), egykori szabósegéd, ötszáz dragonyossal elfoglalta Holmby várát, ahol az uralkodó tartózkodott, és a királyt a hadsereg kezére adta.

A grandok attól féltek, hogy a kalapács és az üllő közé kerülnek; a befolyásuk alól egyre jobban kicsúszó forradalmi hadsereg és az irántuk gyűlölettel eltelt presbiteriánus parlamenti hangadók közös célpontjává válnak. Ez a félelem arra késztette az independens hadvezetést, hogy a katonákhoz csatlakozzon. Június 3-án a hadsereg szálláshelyére érkezett Oliver Cromwell, a „selyemruhás independensek" (a katonák így nevezték a nemesi tiszteket) vezetője. Cromwell mindent megtett, hogy megtartsa pártja hatalmában a hadsereget. Taktikából jóváhagyta, hogy hadseregtanácsot alakítsanak, de az agitátorok mellett ezredenként két-két tisztet, továbbá minden ezredest és tábornokot is felvétetett a tagok sorába.

Eközben Londonban ellenforradalmi államcsínyt hajtottak végre. A parlament presbiteriánus többsége menekülésre kényszerítette a fővárosban tartózkodó independens képviselőket. Válaszképpen a hadsereg megindult London felé, s augusztus 6-án egyetlen puskalövés nélkül bevonult a fővárosba; a harcias presbiteriánus klikk semmi támogatásra nem talált a nép körében.

A grandok legfőbb gondja két cél elérése volt: megegyezni a királlyal az államrend „végleges" formáját illetően, és útját szegni a hadsereg további demokratizálásának. E célok elérése végett Cromwell személyes tárgyalásokat kezdett a királlyal. Az I. Károllyal kötendő megegyezés alapjául az Ireton tábornok, Cromwell veje által erre a célra kidolgozott „Alaptételek" (Heads of Proposals) szolgáltak. Az okmány legfőbb pontjai a következők voltak:

1. A királyi vétójog nem abszolút, hanem csupán ideiglenes (halasztó) jellegű. Az a törvényjavaslat, amelyet két egymás után következő parlament megszavaz, a király jóváhagyása nélkül is törvényerőre emelkedik.

2. Azok a royalisták, akik fegyverrel harcoltak a parlament ellen, tíz évig nem tölthetnek be közhivatalt. A hadsereg feletti ellenőrzést egy időre a parlament veszi át.

3. A püspökség intézménye megszűnik, a püspöki földeket kiárusítják.

Cromwell kivágja a királyság tölgyét
Royalista karikatúra. 1649

A grandok törekvése, hogy egyezségre lépjenek a királlyal, a felháborodás viharát váltotta ki a hadsereg soraiból. „Miért olyan előzékenyek (ti. a grandok)... a király főtanácsadóihoz? — tette fel a kérdést egy korabeli leveller pamflet. — Miért borulnak előtte (a király előtt) térdre? Micsoda szégyen így viselkedni azzal az emberrel, aki legkedvesebb barátaitok és katonáitok vérével van tetőtől talpig befröcskölve!"

A levellerek a grandok monarchista programjával a demokratikus átalakulás célkitűzéseit állították szembe, amelyek lényegében a burzsoá köztársaság megteremtését jelentették. 1647. október 18-án az agitátorok nevében Fairfaxnek átadták a hadsereg követeléseit a következő címmel: „A hadsereg helyesen előadott ügye".

Nem sokkal ezután e dokumentum alapján kidolgozták a levellerek „Nép szerződése" (Agreement of the People) című politikai kiáltványát, amely Anglia új államrendjének részletes tervezetét tartalmazta: követelte a hosszú parlament haladéktalan feloszlatását; a parlamentet a jövőben kétévenként szabadon újra kell választani;[6] a képviselői helyeket úgy kell elosztani a választókerületek között, hogy a képviselők száma arányban legyen a lakosság számával (a választások arányosságának elve); meg kell valósítani a lelkiismereti szabadságot (a protestantizmus keretei között). A levellerek legfontosabb célkitűzése azonban az általános választójog bevezetése volt (a férfiak számára). A „Nép szerződése" a királyt és a felsőházat, a lordok házát még csak nem is említette. Az ország legfőbb hatalmának a 400 tagból álló egykamarás parlamentet tekintette. A levellerek követelték a fogyasztási adók eltörlését, vagyonadó bevezetését, minden rendi privilégium, az egyházi tized és az állandó hadsereg megszüntetését; a szegények, rokkantak és elaggottak eltartását a kincstár terhére.

A levellerek a magántulajdon sérthetetlenségét hirdették. Nem volt bátorságuk nyíltan kimondani a „köztársaság" szót, s ehelyett óvatosan csak arról beszéltek, hogy az alsóház határozatai nem szorulnak senkinek a jóváhagyására. Teljesen megkerülték a copyhold problémáját, vagyis lemondtak a forradalom egyik legfontosabb kérdésének megoldásáról. Főleg a yeomanry alapvető érdekeinek mellőzése okozta a forradalom demokratikus szárnyának gyengeségét.

A „Nép szerződése" hamarosan a hadsereg forradalmi erőinek lobogója lett a grandok ellen folytatott küzdelemben. A katonák a leveller program haladéktalan megvalósítását követelték.

A levellerek társadalmi programja, kispolgári illúziói és korlátoltsága ellenére, fontos szerepet

[6] Később (1649-ben), a „Nép szerződése" új változatában, a levellerek a parlament évenkénti megújítása mellett szálltak síkra.

játszott a forradalom továbblendítésében, elmélyítésében. Abban az időben, amikor a győzelmet aratott burzsoázia és új nemesség azon igyekezett, hogy félúton megállítsa a forradalmat, s lehetőleg minél többet megőrizzen a középkor maradványaiból, a levellerek politikai programja forradalmi és haladó jellegű volt. Következetes megvalósítása a feudális maradványok (a rendiség, a monarchia, az államegyház stb.) radikális eltakarítását és demokratikus burzsoá köztársaság megteremtését eredményezte volna.

A PUTNEYI KONFERENCIA

Cromwell a saját befolyása alá akarta vonni a „Nép szerződéséért" kibontakozott mozgalmat. Ezért hozzájárult, hogy London Putney nevű külvárosában összeüljön a hadseregtanács, és megvitassa ezt az elé terjesztett dokumentumot. A hadseregtanács 1647. október 28-án kezdte meg ülésezését. A vitáiról ránk maradt jegyzőkönyvek világosan tükrözik azt az éles konfliktust, amely a demokratikus szárnyat képviselő levellerek és ellenfeleik, a forradalom további elmélyülését akadályozni kívánó independensek között kialakult.

A vitát egy Sexby nevű agitátor nyitotta meg. Cromwell és a többi tábornok szemére vetette, hogy meghunyászkodnak a király előtt. Ireton tábornok nyíltan fellépett az agitátorok ellen, s kijelentette: „Sohasem fogok egy úton járni azokkal, akik a parlament és a király pusztulására törnek." Cromwell, habár igen óvatosan nyilatkozott, leplezetlen elégedetlenséggel beszélt a „Nép szerződéséről". „Amiket most elénk tártak, azok új dolgok számunkra — mondotta Cromwell az agitátoroknak. — Bizony, ez az irat az ország egész kormányzására nézve igen nagy változásokat tartalmaz... És hogy egy ilyen változtatásnak mik lennének a következményei..., meg kellene hogy fontolják. Nem zűrzavar-e? Nem teljes zűrzavar-e?" Amire Cromwell csak finoman célzott, azt nyíltan kimondta Ireton. A grandok számára úgy tűnt, hogy az általános választójog megsemmisüléssel fenyegeti a polgári tulajdont. „Szerintem — jelentette ki Ireton — nincs olyan jog, amely mindenki számára közös volna... senkinek sincs joga részt venni a királyság ügyeinek intézésében, azokon kívül, akiknek állandó érdekeltségük fűződik hozzá (vagyis azoknak, akik tulajdonnal rendelkeznek — *Szerk.*)." „Önök egyetlen természetes törvényhez akarnak ragaszkodni — folytatta —, de ennek alapján önöknek sincs több joguk erre a darab földre, vagy akármi másra, mint nekem; nekem csakúgy meg szabad kaparintanom mindent, ami táplálkozásomhoz vagy személyes kedvtelésemhez szükséges, mint önöknek... Rettegés fog el, ha arra gondolok, micsoda következményekkel járhat ez a javaslat." A gentlemanek és polgárok tulajdonféltése érződött a grandok minden szavából. Lényegében véve semmit sem tudtak ellene vetni a levellerek meggyőző forradalmi logikájának. „De hát vajon az a körülmény — kérdezte Rainborough, a levellerek híve —, hogy én szegény vagyok, jogcím-e arra, hogy el is nyomjanak?... Csak azt szeretném tudni, miért harcoltak hát a katonák? Úgy látszik, azért, hogy szolgák lehessenek, hogy hatalmat adjanak a gazdag urak és földbirtokosok kezébe, magukat pedig örökös szolgaságra kárhoztassák." „Cromwell és a levellerek — összegezte a Putneyban lefolyt küzdelem eredményeit az egykorú újság — úgy békéltek egymással össze, mint a tűz és a víz. Az egyik célja — a népuralom, a másiké — az oligarchia." Végül is a parancsnoki kar elhatározta, hogy erőszakhoz folyamodik. A hadseregtanács tárgyalásait megszakították. Az agitátorok parancsot kaptak, hogy térjenek vissza ezredeikhez. Amikor pedig november 15-én a hadseregszemlén két ezred nyíltan megtagadta az engedelmességet, s úgy jelent meg a szemlén, hogy a katonák a „Nép szerződése" egy-egy példányát tűzték a kalapjukra, 14 „kezdeményezőt" azonnal letartóztattak és átadták a hadbíróságnak. Egyiküket, Richard Arnold leveller meggyőződésű közkatonát a felsorakozott legénység előtt lőtték főbe.

Ezzel a katonák felkelését csírájában elfojtották. A hadseregben tisztogatást hajtottak végre. Egyeseket leszereltek, másokat börtönbe vetettek, ismét másokat lepénzeltek és hallgatásra kényszerítettek. A hadsereg egy időre ismét a grandok engedelmes eszköze lett.

Mialatt az independens grandok és a presbiteriánusok közeledni próbáltak a királyhoz, ő új polgárháborút készített elő. A parlament táborában mutatkozó meghasonlás és viszálykodás igazolni látszott a végső győzelembe vetett reményeit. A skót presbiteriánusok a pártjára álltak. A néptömegek önálló fellépésétől való félelem az angol presbiteriánusokat is mindinkább a gavallérokhoz közelítette. A királypárti összeesküvés akkor vált nyilvánvalóvá, amikor a király, a parlament fogságából megszökve, Wight szigetre távozott. Azt remélte, hogy ott megnyerheti magának Carisbrooke várának parancsnokát. Az independens grandok, a presbiteriánusok erőszakos fellépésétől tartva, a királlyal szemben ellenséges álláspontra helyezkedtek.

A gavallérok új zendülésének veszedelme ismét ideiglenes szövetséget kovácsolt az independensek és a levellerek között. 1648 áprilisában a hadsereg vezetőinek windsori értekezletén az agitátorok részvételével történelmi jelentőségű határozatot fogadtak el: „Stuart Károlyt, e véres kezű embert felelősségre kell vonni az általa kiontott vérért, s Isten és e szegény nemzet ellen elkövetett súlyos vétkeiért." A király sorsa megpecsételődött: hivatalosan bűnösnek nevezték. Ezzel a levellerek régi követelése teljesült.

1648 tavaszán megkezdődött a második polgárháború. A hadműveletek három, egymástól elszigetelt körzetben bontakoztak ki: délkeleten, nyugaton (beleértve Walest) és északon. A Cromwell által vezetett parlamenti hadsereg, miután délkeleten leverte a presbiteriánusok lázadását s nyugaton is elfojtotta a reakciós gentry zendülését, északra, a király mellett harcba szálló skótok ellen sietett. Miközben Hamilton húszezres skót serege Lancashire-en keresztül délre vonult, Cromwell nyugatra fordult, és váratlanul a skót sereg oldalán termett. Bár mindössze 8600 katonával rendelkezett, 1648. augusztus 17-én a sűrű köd védelme alatt oldalba támadta a skótok Wigantól Prestonig elhúzódó menetoszlopát. A skótok katasztrofális vereséget szenvedtek. Tízezer emberük esett fogságba, a többiek északra menekültek. Augusztus végére a polgárháború gyakorlatilag befejeződött. A királypárti kaland dicstelen befejezése megmutatta, hogy a néptömegek határozottan elfordultak a monarchiától.

Ennek ellenére a presbiteriánus parlament sietett felújítani a tárgyalásokat a királlyal. Csupán jelentéktelen engedményeket követelt tőle: három évre a parlament vegye át a milícia felett gyakorolt ellenőrzést, az összenemzeti zsinat összehívásáig vezessék be az egyházban a presbiteriánus rendszert. A presbiteriánusok és a király közti alkut azonban meghiúsította a levellerek és independensek felújuló együttműködése. December 2-án a parlamenti hadsereg ismét bevonult Londonba. Küldöttei ezalatt foglyul ejtették a királyt, és Wight szigetről átszállították Hurst-Castle magányos sziklavárába. 1648. december 6-án, miután egy dragonyososztag Pride ezredes parancsnoksága alatt megszállta az épület bejáratát, az alsóházat megtisztították a presbiteriánusoktól. Mintegy 150 képviselőt őztek ki a parlamentből, s többet közülük börtönbe vetettek. Ezzel az independensek többségre tettek szert a parlamentben.

1648. december 23-án a parlament határozatban mondotta ki, hogy a királyt bíróság elé állíttatja, 1649. január 4-én pedig saját magát nyilvánította az Anglia feletti legfőbb hatalom letéteményesének. Anglia köztársaság lett. A parlament által kinevezett, 135 tagból — képviselőkből, jogászokból, katonai személyiségekből stb. — álló legfőbb bíróság nagy ingadozások után és a forradalmi hadsereg közvetlen nyomása alatt halálra ítélte a királyt. 1649. január 30-án, a Whitehall előtti téren, óriási néptömeg előtt lefejezték I. Stuart Károlyt.

Így tehát „csakis ennek a yeomanrynek és a városok plebejus elemeinek beavatkozása tette lehetővé..., hogy... I. Károly a vérpadra került."[7]

[7] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 99—100. old.

4. AZ INDEPENDENS KÖZTÁRSASÁG ÉS BUKÁSA

A forradalom győzelmet aratott. A feudális monarchiát megdöntötték. A parlament 1649. március 17-én megszavazott törvényével a királyi hatalmat, mint amely „szükségtelen, terhes és veszélyes a nép boldogulására nézve", megszüntette. Két nap múlva a lordok háza is ugyanerre a sorsra jutott. Május 19-én Angliát ünnepélyesen köztársasággá (Commonwealth) nyilvánították. „Az Isten kegyelméből visszaállított szabadság első évében" — olvashatjuk az új állami pecséten, amely ezt a történelmi jelentőségű okmányt megerősítette. Az independensek — a városi középburzsoázia és a nemesség egy részét képező gentry képviselői — kerültek hatalomra.

AZ 1649. ÉVI KÖZTÁRSASÁG ÉS OSZTÁLYJELLEGE

Az országban az egész törvényhozói hatalom az alsóházban megtestesült egykamarás parlament kezében nyugodott. Tulajdonképpen ez csak a parlament maradványa, „csonka parlament"[8] volt, mivel a megmaradt mintegy száz tag közül az üléseket legfeljebb ötvenen-hatvanan látogatták. A végrehajtó hatalmat formálisan a parlament által egy évre választott államtanácsra bízták, de az államtanács 41 tagja közül 30 egyidejűleg a parlamentnek is tagja volt. Az államtanács irányítása teljesen a Cromwell vezette felső katonatiszti csoport kezében összpontosult. Ilyenképpen a nagy ünnepélyességgel kikiáltott köztársaság ténylegesen az independens tábornokoknak a parlament homlokzatával leplezett diktatúrája volt.

Ahogy a forradalom haladt előre, úgy merült ki egyik polgári réteg „szabadságszeretete" a másik után. Míg a presbiteriánusok a király ellen még képesek voltak polgárháborút kezdeni, arra már teljességgel képteleneknek mutatkoztak, hogy a néptömegek által kivívott győzelmet meg is szilárdítsák, sőt e tömegek mozgalma őket is lesöpörte a történelem színpadáról. A helyükbe lépett independensek a nép nyomására rászánták magukat a király kivégzésére és a köztársaság kikiáltására, ezzel azonban forradalmi energiáik ki is merültek. A következő időszakban kezdetét vette az independens burzsoá reakció.

A polgári forradalmak „haladó gondolkodású vezérei — írta Lenin az angol és francia forradalmakról — százötven-kétszázötven évvel ezelőtt megígérték a népeknek, hogy megszabadítják az emberiséget a középkori kiváltságoktól..., egyik vagy másik vallás állami előjogaitól..., a nemzetiségek jogi egyenlőtlenségétől. Megígérték, de nem váltották be ígéretüket. Nem válthatták be, mert gátolta őket ebben — a »szent magántulajdon« iránti »tisztelet«."[9]

A néptömegek azonban nem kívántak megállni ezen a ponton. A forradalom az ő számukra még távolról sem fejeződött be. Anyagi helyzetük évről évre súlyosbodott. A kereskedelemben és az ipari termelésben tovább tartó pangás tömeges munkanélküliséget idézett elő Londonban és más ipari körzetekben. Az 1647—1648. évi rossz termés következtében a kenyér sokak számára elérhetetlen luxussá vált. Az 1620 és 1640 közötti húsz esztendő alatt a búza ára ritkán emelkedett a 45 shilling fölé quarterenként, 1645—1647-ben azonban egy quarter búza már 52 shillingbe, 1647—1648-ban 62,5 shillingbe, 1648—1649-ben pedig már majdnem 68 shillingbe került. Az államtanácshoz benyújtott rengeteg kérvény mind szóvátette az alacsony munkabéreket, az élelmiszer és a fűtőanyag drágaságát. A hadsereg számára végrehajtott rekvirálások és a katonák rablásai sok parasztot és kézművest a nincstelenségbe taszítottak. Az angol városok és falvak szegényeinek az éhség lett az osztályrésze. Az egyik kérvény így hangzik: „Ó, parlamenti tagok és katonák! ...Hallgassátok meg ajtóinkon keresztül, hogy sírnak gyermekeink: »Kenyeret! Kenyeret!«"

[8] A „Pride-féle tisztogatás" után így nevezték a kortársak a parlamentet.

[9] *Lenin* Művei. 33. köt. Szikra 1953. 36. old.

Ugyanakkor továbbra is elviselhetetlen súllyal nehezedtek a néptömegekre az adók. A polgárháború ugyan befejeződött, de a kormány mégsem gondolt a fogyasztási adók, sem a többi háborús adó megszüntetésére. A köztársaság kikiáltását kivéve, a „Nép szerződése" sok programpontja közül egyetlen egyet sem teljesítettek. A koronabirtokok és az egyházi uradalmak tömeges kiárusításán csak a felvásárlók és az ingatlanspekulánsok gazdagodtak. A paraszti földbirtoklást továbbra sem vonták ki a „lordok akarata" alól, sőt, a parasztokat még jobban elnyomták az „új tulajdonosok". Az 1649. évi köztársaság nemcsak hogy nem tiltotta meg a közösségi földek bekerítését, de ez a folyamat egyenesen fellendült. Nem valósult meg a jog és bíráskodás reformja sem: az igazságszolgáltatás — drágasága és bürokratizmusa folytán — hozzáférhetetlen maradt a szegény emberek számára. Végezetül semmit sem tettek azért, hogy az ínség pusztításának kitett nincsteleneket munkához juttassák. Az independens köztársaság csak a gazdagok számára volt „paradicsom".

AZ INDEPENDENSEK ÉS LEVELLEREK VÉGLEGES SZAKÍTÁSA

A nép megsértett érdekei mellett ezúttal is a levellerek emeltek szót. A leveller mozgalom, amely 1649 tavaszán volt a legerősebb, feltárta a győzelmét ünneplő polgári-nemesi blokk és a várakozásaikban megcsalt tömegek között keletkezett szakadékot. Az independensek, miután 1648 őszén és telén néhány engedményt tettek a levellereknek (a „Nép szerződése" kompromisszumos, megcsonkított változatát a parlament elé bocsátották megvitatás végett), most végleg elzárkóztak a „Nép szerződése" elől, amely a demokratikus mozgalom zászlajává vált.

Lilburne, akit 1648 augusztusában engedtek ki börtönéből, az independens hatalmat egy pamfletje címében „Anglia új láncainak" nevezte. Ezt írta: „A népet a teljes nincstelenségbe sodorták, közben pedig hízelegnek neki, s azzal áltatják, hogy ő minden igazságos hatalom egyedüli kútfeje." A levellerek egy másik pamfletben így szóltak a néphez: „Azoktól várjátok sorsotok jobbrafordulását és szabadságotokat, akik éppen elnyomnak benneteket; mert kik a ti elnyomóitok, ha nem a lordok és a gentry, és ki elnyomott, ha nem a yeoman, a bérlő, a kézműves és a napszámos?" „Keljetek fel egy emberként és szálljatok harcba felszabadulástokért azok ellen, akik megtévesztettek benneteket." A levellerek szava erős visszhangra talált a londoni külvárosokban és a laktanyákban.

Az államtanács mindenáron meg akarta akadályozni az újabb forradalmi robbanást; elhatározta, hogy maga teszi meg az első lépést. Amikor a leveller vezetők — Lilburne, Walwyn, Prince és Overton — aláírásával megjelent az „Anglia új láncai" című pamflet második része, az államtanács ennek ürügyén elrendelte az említett személyek azonnali letartóztatását, és a Towerbe záratta őket.

Hogy a tulajdonosokat és a fanatikus puritánokat ellenük hangolják, ellenfeleik azt híresztelték a levellerekről, hogy istentagadók, vagyonegyenlősítést és vagyonközösséget akarnak. A levellerek vezetői elhárították magukról ezeket a vádakat: „Kijelentjük — írták a börtönből —, hogy soha még csak nem is gondoltunk az emberek vagyonának egyenlősítésére. Legfőbb törekvésünk az, hogy... olyan állapotok uralkodjanak, amelyek mellett mindenki szabadon élvezheti a maga tulajdonát." A „Nép szerződése" 1649. május 1-én megjelent új változatába külön pontot iktattak be, amely megtiltotta a parlamentnek, hogy „egyenlősítse a vagyont, megsemmisítse a tulajdont és minden dolgot közössé tegyen". Ebben világosan kifejezésre jutott a leveller mozgalom kispolgári osztályjellege. Korlátozták az általános választójog követelését is: a választásra jogosultak köréből kizárták a bérért dolgozókat és a koldusokat.

A „Nép szerződésének" valóra váltásáért folyó harc élén ekkor is, akárcsak 1647-ben, a hadsereg leveller meggyőződésű elemei álltak. A lázongás elsősorban az írországi hadjáratra kijelölt egységeket kerítette hatalmába. Csak abban az esetben voltak hajlandók elhagyni a fővárost, ha teljesítik követeléseiket. 1649 áprilisában e csapatoknál zendülés tört ki.

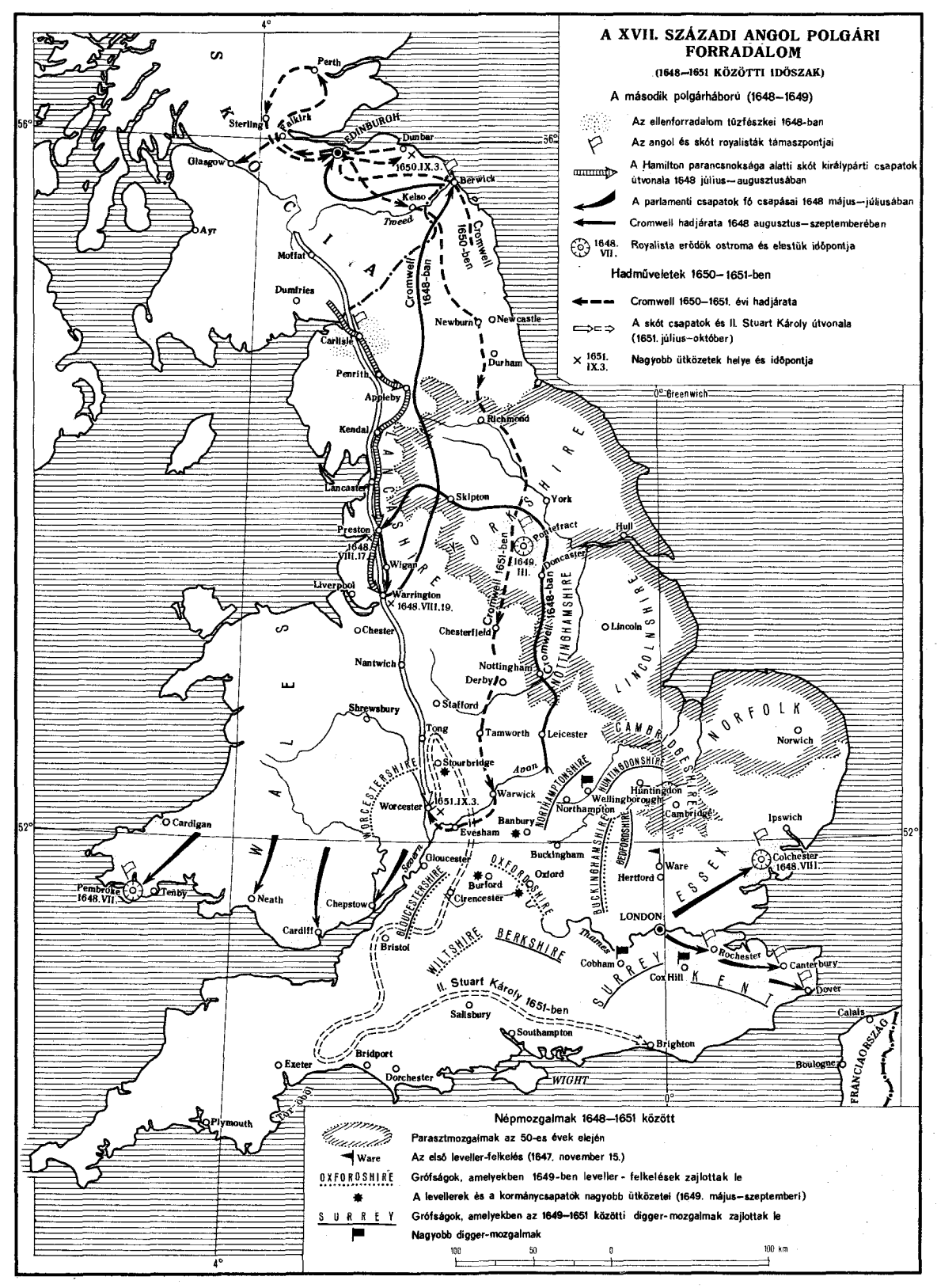
A XVII. SZÁZADI ANGOL POLGÁRI FORRADALOM
(1648–1651 KÖZÖTTI IDŐSZAK)
A második polgárháború (1648–1649)
Az ellenforradalom tűzfészkei 1648-ban
Az angol és skót royalisták támaszpontjai
A Hamilton parancsnoksága alatti skót királypárti csapatok útvonala 1648 július–augusztusában
A parlamenti csapatok fő csapásai 1648 május–júliusában
Cromwell hadjárata 1648 augusztus–szeptemberében
1648. VII. Royalista erődök ostroma és elestük időpontja
Hadműveletek 1650–1651-ben
Cromwell 1650–1651. évi hadjárata
A skót csapatok és II. Stuart Károly útvonala (1651. július–október)
1651. IX.3. Nagyobb ütközetek helye és időpontja
Népmozgalmak 1648–1651 között
Parasztmozgalmak az 50-es évek elején
Ware Az első leveller-felkelés (1647. november 15.)
OXFORDSHIRE Grófságok, amelyekben 1649-ben leveller-felkelések zajlottak le
A levellerek és a kormánycsapatok nagyobb ütközetei (1649. május–szeptemberi)
SURREY Grófságok, amelyekben az 1649–1651 közötti digger-mozgalmak zajlottak le
Nagyobb digger-mozgalmak
100 50 0 100 km
SKÓCIA
WALES
YORKSHIRE
LANCASHIRE
NOTTINGHAMSHIRE
LINCOLNSHIRE
NORFOLK
CAMBRIDGESHIRE
WORCESTERSHIRE
NORTHAMPTONSHIRE
HUNTINGDONSHIRE
BUCKINGHAMSHIRE
BEDFORDSHIRE
OXFORDSHIRE
GLOUCESTERSHIRE
WILTSHIRE
BERKSHIRE
SURREY
KENT
ESSEX
FRANCIAORSZÁG
WIGHT
Perth
Sterling
Falkirk
EDINBURGH
Dunbar
Glasgow
1650.IX.3.
Berwick
Kelso
Tweed
Ayr
Moffat
Dumfries
Cromwell 1648-ban
Cromwell 1650-ben
Newburn
Newcastle
Carlisle
Durham
Penrith
Appleby
Richmond
Kendal
Lancaster
Skipton
York
Preston
1648. VIII.17.
Pontefract
Hull
Wigan
1649. III.
Doncaster
Liverpool
Warrington
1648.VIII.19.
Cromwell 1651-ben
Cromwell 1648-ban
Chester
Chesterfield
Lincoln
Nantwich
Nottingham
Derby
Stafford
Shrewsbury
Tong
Tamworth
Leicester
Norwich
Stourbridge
Avon
Warwick
Huntingdon
Wellingborough
Northampton
Cambridge
Worcester
1651.IX.3.
Banbury
Ipswich
Cardigan
Evesham
Buckingham
Colchester
1648.VIII.
Gloucester
Oxford
Ware
Hertford
Pembroke
1648.VII.
Tenby
Neath
Burford
Cirencester
Chepstow
LONDON
Cardiff
Bristol
Thames
Cobham
Rochester
Canterbury
Cox Hill
Dover
II. Stuart Károly 1651-ben
Salisbury
Calais
Southampton
Brighton
Bridport
Exeter
Dorchester
Boulogne
Plymouth
Tor-öböl
0° Greenwich
56°
52°
4°
0°

Példájukat több grófság helyőrsége követte. Banburyben (Oxford mellett) kétszáz dragonyos lázadt fel Tompson kapitány vezetése alatt, Wiltshire-ben és Buckinghamshire-ben felkeltek Ireton, Skippon, Scrope és Harrison ezredei. Azonban az erők szétforgácsoltsága és az egységes irányítás hiánya lehetővé tette Cromwell számára, hogy gyorsan és különösebb nehézségek nélkül leverje a felkelést. 2000 főt számláló lovascsapat élén sietve a felkelők ellen vonult, és Burfordnál rájukcsapott. A meglepetésszerű támadás eldöntötte a csata kimenetelét. A levellereket szétverték. 400 ember megadta magát, a többi, fegyvereit szétszórva, megfutamodott. Az elfogottak legnagyobb részét még ott a helyszínen agyonlőtték.

A levellerek — Lilburne párthívei — vereségében kétségtelenül nagy szerepet játszott agrárprogramjuk fent említett szűkös volta. Nem fordultak felhívással az egész parasztsághoz, nem kísérelték meg harcba vinni a falusi tömegeket a landlordok ellen, a földért. Ennek következtében a leveller mozgalom 1649-ben is, akárcsak 1647-ben, a katonaság és a városi plebejusok elszórt felkeléseire korlátozódott, amelyek egy tömegméretű parasztfelkelés támogatása híján kudarcra voltak ítélve.

A DIGGEREK MOZGALMA

1649 tavaszán bontakozott ki a diggerek demokratikus mozgalma. Lilburne követelése — a polgári jogok egyenlősítése, tekintet nélkül a vagyoni helyzetre — nem könnyíthette meg a béresek és munkások százezreinek sorsát, akik nem rendelkeztek semmiféle tulajdonnal. A földnélküli béresek és tönkrement kisparasztok ajkán az „egyenlőség" követelése természetszerűleg a vagyoni egyenlőség követelésévé változott. Lilburne követőitől eltérően ezért nevezték magukat ezek, a legjobban elnyomott és kizsákmányolt emberek képviselői, hamisítatlan, „igazi" levellereknek. Szellemi vezetőjük, Gerrard Winstanley (1609—kb. 1657), tönkrement londoni kiskereskedő volt, akinek a Londonnal szomszédos Surrey grófságban egy ideig béresként kellett megkeresnie kenyerét. A politikai közírók sorában azokban a napokban minden bizonnyal Winstanley volt az egyetlen, aki felismerte, hogy milyen következményekkel jár majd a parasztokra a feudális birtoklás egyoldalú, csupán a lordoknak kedvező felszámolása. „Hát nem az egész nemzetnek ígértek önök szabadságot — kérdezte a puritán squire-okat —, mihelyt sikerül elkergetni a gavallérok pártját? Hogy lehet az, hogy önök most csak maguknak óhajtják fenntartani a szabadságot... és ugyanezt a jogot elvitatják az egyszerű emberektől, akik pedig a legsúlyosabb veszteségeket szenvedték?..." A forradalom még nem fejeződött be, magyarázta Winstanley, megsemmisítette ugyan a királyi hatalmat, de érintetlenül hagyta a lord of manorok hatalmát. Pedig ez a kettő ugyanannak a fának két ága csupán. Amíg a paraszt földje a lord tulajdona marad, nem lehet szó igazi szabadságról. Winstanley az agrárkérdésnek a parasztttömegek érdekeit szem előtt tartó forradalmi megoldásáért szállt síkra, amikor követelte, hogy töröljék el a copyholdot, a közösségi földeket pedig fordítsák a földnélküliek igényének kielégítésére. Vagyis a diggerek ajkáról a forradalom paraszti-plebejus agrárprogramja hangzott fel. Egyszersmind Winstanley „A szabadság törvénye" (1652) című művében utópikus formában megrajzolta azt a társadalmi rendszert, amelyben már megsemmisült a magántulajdon, s nem létezik többé az embernek ember által való kizsákmányolása.

Winstanley azonban, hogy ezt az új társadalmat létrehozza, nem szólította fegyveres harcba az elnyomottakat elnyomóik ellen, hanem a meggyőzés eszközével akart hatást elérni. „A szeretet és a tűrés segít bennünket győzelemre" — jelentette ki. A diggerek úgy gondolták, hogy a jó példa önmagában is elég arra, hogy mások is kövessék őket. Winstanley és barátai kísérletet tettek terveik gyakorlati megvalósítására. Az államtanács 1649 áprilisában jelentést kapott, hogy Surrey grófságban, egy Cobham nevű kis falu mellett, Winstanley és egy Everard nevű volt katona vezetésével 30—40 ember ásót-lapátot fogott, és nekilátott, hogy a St. George's Hill körüli puszta földeket megművelje. Magukat diggereknek nevezték. Mindenkit felszólítottak a csatlakozásra és azt állították, hogy

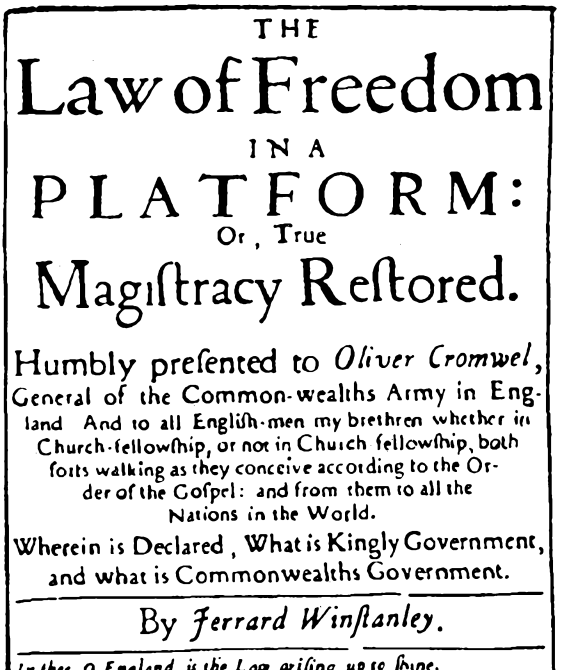

THE
Law of Freedom
IN A
PLATFORM:
Or, True
Magiſtracy Reſtored.

Humbly preſented to *Oliver Cromwel*, General of the Common-wealths Army in England And to all Engliſh-men my brethren whether in Church-fellowſhip, or not in Church fellowſhip, both ſorts walking as they conceive according to the Order of the Goſpel: and from them to all the Nations in the World.

Wherein is Declared, What is Kingly Government, and what is Commonwealths Government.

By *Jerrard Winſtanley*.

In thee, O England, is the Law ariſing up to ſhine,
If thou receive and practiſe it, the crown it will be thine
If thou reject, and ſtil remain a froward Son to be,
Another Land will it receive, and take the crown from thee
Revel. 11. 15. ——— Dan. 7. 27.

LONDON,
Printed by *J. M.* for the Author, and are to be ſold by *Giles Calvert* at the black Spred Eagle at the Weſt end of *Pauls*. 1652.

Winstanley „A szabadság törvénye" című röpiratának címoldala. 1652

nemsokára ötezren lesznek. A diggerek mozgalma Northampton, Kent és más szomszédos grófságok területére is átterjedt.

Annak ellenére, hogy a mozgalom békés jellegű volt, a diggerek ellen megmozdult az egész independens köztársaság: a londoni államtanács, a helyi hatóságok, a békebírák, a milícia, a puritán prédikátorok. Még Lilburne is elhatárolta magát a diggerektől. Mindenütt szétkergették, letartóztatták, kegyetlenül bántalmazták őket, legázolták vetésüket, lerombolták összetákolt kunyhóikat, megcsonkították állataikat. A vagyonos osztályok ezekben a békés munkásokban a polgári tulajdon legveszedelmesebb ellenségeit látták. Amikor később Cromwell visszaemlékezett erre a félelmetes 1649. évre, kijelentette: „Ha már egyszer az állam szenvedésre van kárhoztatva, inkább szenvedjen a gazdagoktól, mint a szegények kezétől..."

A leveller mozgalom — Lilburne követői és a diggerek — veresége igen leszűkítette az independens köztársaság társadalmi bázisát; éppen azoknak a rétegeknek a támogatásától fosztotta meg, amelyeknek erőfeszítései döntő módon hozzájárultak létrejöttéhez. Ezzel azonban az 1649. évi köztársaság a saját bukásának feltételeit teremtette meg. Ugyanilyen végzetesnek bizonyult az angol köztársaság számára az independensek írországi és skóciai politikája.

ÍRORSZÁG LEIGÁZÁSA

Cromwell, miután magában Angliában leverte a demokratikus mozgalmat, 1649 augusztusában egy expedíciós hadsereg élén az írországi felkelés elfojtására, tulajdonképpen pedig a „zöld sziget" újabb meghódítására indult.

Az írországi háború az angol köztársaság első gyarmati hadjárata volt. Embertelenségét és kegyetlenségét tekintve felülmúlt mindent, amit Írország szenvedésekkel teli történelme során addig átélt.[10] Az írországi hadjáratot vezető Cromwell, felhasználva a felkelők táborában mutatkozó nézeteltéréseket (mindenekelőtt a katolikusok és a protestánsok közti ellentéteket) és az angol haderők anyagi fölényét, kifejezetten „irtó" jellegű háborút folytatott. Az erődjeiket feladó helyőrségeket az ő parancsára lemészárolták. Így például Drogheda 3000 főt számláló helyőrségéből Cromwell egyenes utasítására csupán 30 embert hagytak életben. Wexford bevétele után az angol csapatok a város utcáin és terein mészárolták le a védelem 2000 katonáját. A rosszul felfegyverzett és szétszórtan harcoló ír egységek sorsa kitartó helytállásuk ellenére már jó előre megpecsételődött. Részint kiirtották, részint Nyugat-Írország pusztaságaiba szorították őket.

[10] Írországot az angol feudális urak a XII. században kezdték függésbe vonni, az ország meghódítása azonban évszázadokig elhúzódott, és még a köztársaság létrejöttekor sem fejeződött be.

Írország az 1649—1652. évi hódítás következtében a teljes pusztulás képét mutatta. Másfél millió lakosából a háború után alig a fele maradt meg. Az íreket ezrével hurcolták át Anglia amerikai gyarmataira, hogy ott „fehér rabszolgákként" használják őket. A felkelők földjeinek tömeges elkobzása Írország területének kétharmadát angol tulajdonosok kezére juttatta. E hatalmas földalapot arra használták fel, hogy kielégítsék az állam hitelezőit (főleg a City pénzeszsákjait), s törlesszék a hadsereg elmaradt illetményeit, illetve a hadsereg fenntartására hatalmas összeget fordító magas rangú tisztek követeléseit.

A negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején tehát Angliában az egykor forradalmi hadsereg a gyarmatosítók hadseregévé, más népek szabadságának elnyomójává vált. Másrészt új angol nemesi réteg jött létre — az írországi landlordok —, amely Angliában a reakció támaszává vált, és arra törekedett, hogy mielőbb visszaállítsa a nemesi uralom hagyományos rendszerét. „Az angol köztársaság Cromwell alatt valójában Írországon szenvedett hajótörést"[11] — így jellemezte Marx az írországi katasztrófa következményeit Anglia társadalmi és politikai fejlődésére.

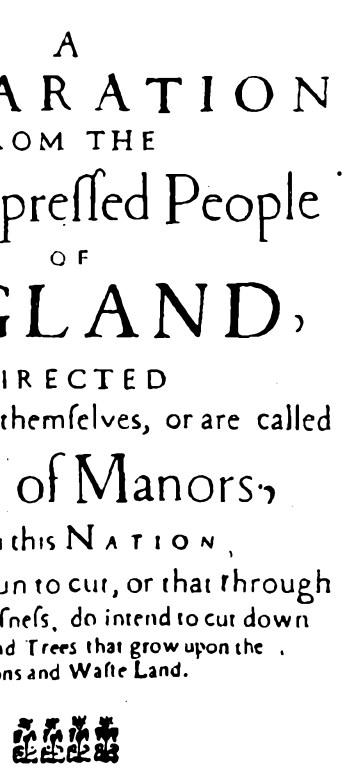
A
DECLARATION
FROM THE
Poor oppreſſed People
OF
ENGLAND,
DIRECTED
To all that call themſelves, or are called
Lords of Manors,
through this NATION,
That have begun to cut, or that through
fear and coveteouſneſs, do intend to cut down
the Woods and Trees that grow upon the
Commons and Waſte Land.
Printed in the Yeer, 1649

Az „Anglia szegény elnyomott népének deklarációja" című digger röpirat címoldala. 1649

A SKÓT HÁBORÚ

A cromwelli hadsereg jellegének megváltozásához a skót háború is hozzájárult. Az independens köztársaság létrejötte nemcsak a skót arisztokráciát taszította el Angliától, hanem általában a skót vagyonos osztályokat is. A skót puritánok abban az igyekezetükben, hogy elzárják az Angliából fenyegető veszély útját, lelkes híveivé váltak ugyanannak a Stuart-monarchiának, amelyre nem is olyan régen maguk mérték az első csapást. A kivégzett király fiát, a Hollandiába menekült Károly herceget, nyomban I. Károly lefejezése után Edinburghben királlyá kiáltották ki. Károly, aki szerette volna visszaszerezni magának az „atyai trónt", hajlandó volt megígérni, hogy Skóciában meghagyja, Angliára és Írországra pedig államvallásként kiterjeszti a presbiteriánus egyházat, egészen úgy, ahogy egy évvel azelőtt az írországi katolikusokkal szemben is minden lehető engedményre késznek mutatkozott.

Az angol köztársaság számára a Skócia elleni háború, különösen Károly odaérkezése után, elkerülhetetlenné vált. A skóciai hadjárat fővezérévé ismét Cromwellt nevezték ki, aki az írországi vállalkozást lényegében már 1650 első felében befejezte, és visszatért Angliába. Hosszas menetelések és ellenfelvonulások után Cromwell 1650. szeptember 3-án Dunbarnál csatára kényszerítette a skó-

[11] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 267. old.

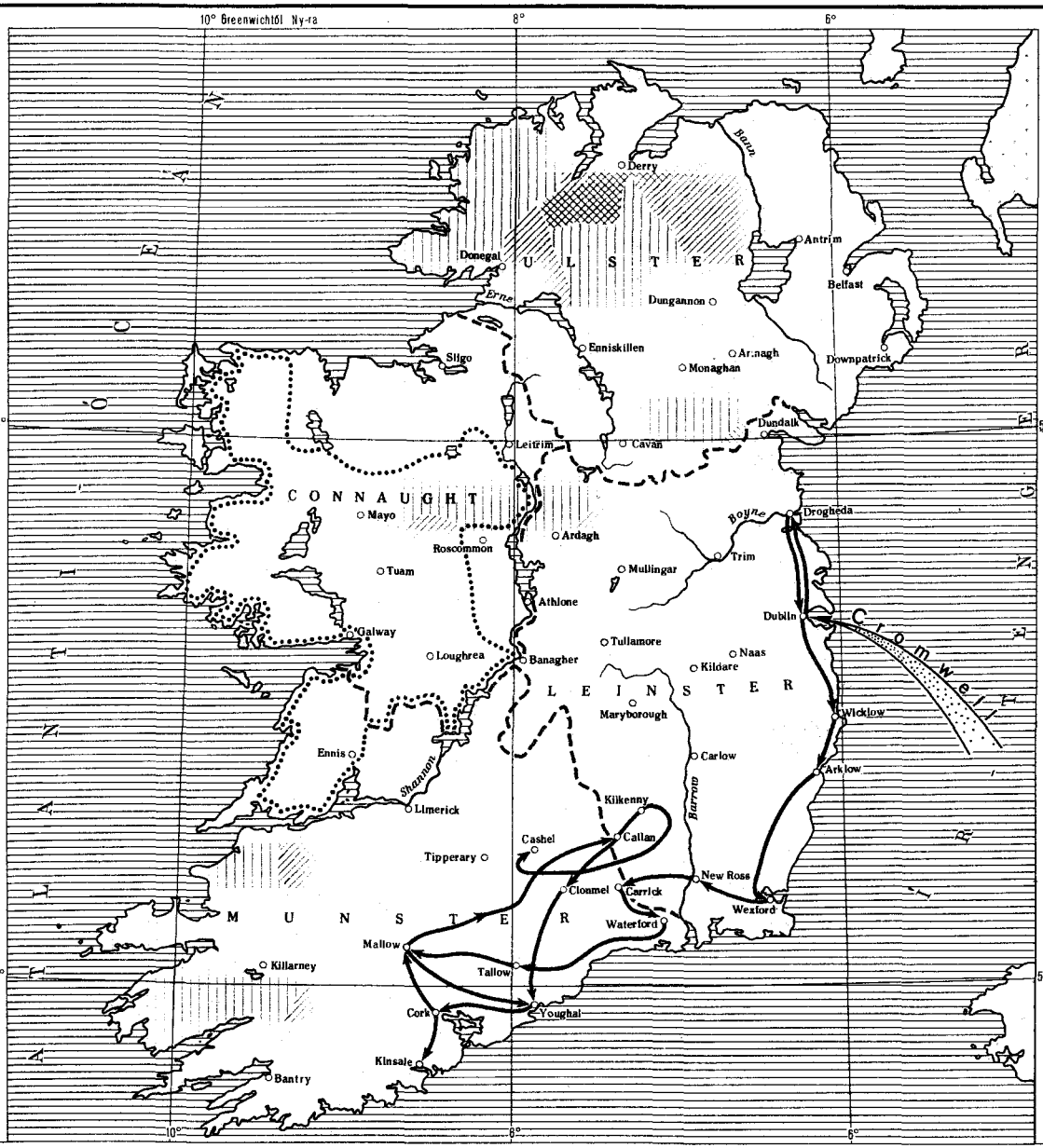

ÍRORSZÁG MEGHÓDÍTÁSA
(1649–1652)

Cromwell írországi hadjárata (1649. VIII. 15. –1650. V. 26.)

Elfoglalt területek

1649 február végéig

1650 május végéig

1652 februárig

1652 május közepéig

Az „Írországi berendezkedésről" szóló (1653. IX. 26.) angol törvényben az írek letelepedésére kijelölt terület határa

Tartományhatárok

50 0 50 km

tokat, és tönkreverte őket. A háború azonban e győzelem után még egy egész esztendeig folytatódott. A skótok ellenállását csak 1651. szeptember 3-án, a nyugat-angliai Worcesternél lefolyt ütközetben sikerült végleg megtörni.

A köztársaság skóciai politikája sokban különbözött az írországitól, annál is inkább, mert a skót hegyek kevésbé gerjesztették fel az angol gyarmatosítók mohóságát, mint a „zöld sziget" termékeny síkságai. De — noha itt nem rendeztek tömegvérengzéseket és nem kobozták el a földeket — Skóciában is a nemzeti elnyomás rendszere épült ki.

AZ INDEPENDENS KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA

A külső sikerekkel és a rendszer látszólagos megszilárdulásával egyidejűleg ment végbe a köztársaság belső elfajulása. 1651-re még a mérsékelt Oliver Cromwell is „radikálisnak" tűnt a csonka parlament independenseihez képest. Az independens köztársaság egész politikája most már abban merült ki, hogy minden eszközzel megkönnyítse a hatalomra jutott polgárság és új nemesség meggazdagodását a dolgozó tömegek rovására. Mit sem törődött a parasztság érdekeivel, vagyis azok sorsával, akiknek tulajdon létét elsősorban köszönhette. Ugyanakkor, amikor az új tulajdonosok a parlament szeme láttára űzték el földjükről a parasztokat, a parlament a királypártiak birtokait a magas rangú tiszteknek osztogatta szét. Fairfaxnek évi 5000 font jövedelmet hozó földet „ajándékoztak"; Cromwell két alkalommal összesen 7000 font jövedelmű birtokot kapott. Az országban fantasztikus méretekben elburjánzott az ingatlanspekuláció. A pénzemberek és a grandok fillérekért vásárolták fel a delikvensek földjeit és a katonák — zsold gyanánt kapott — „adóskötelezvényeit", amelyek révén jogot formálhattak az elkobzott földek alapjából való részesedésre. Így például Wildman őrnagy, a volt leveller, néhány év leforgása alatt Anglia húsz grófságában több mint ötven birtokot vásárolt össze.

Az independens köztársaság elsősorban a nagyburzsoázia érdekeit védte — mégpedig nemcsak Angliában, de annak határain kívül is. Elkeseredett harcot kezdett legfőbb kereskedelmi vetélytársa, a protestáns Hollandia ellen. Az 1651-ben kiadott „Hajózási törvény" (Navigation Act) kimondta, hogy Angliába külföldi árut csak angol hajón vagy annak az országnak a hajóján lehet behozni, amelyben az illető árukat előállították. Ez a korlátozó intézkedés háborút robbantott ki Hollandia és Anglia között. A költséges tengeri háború tovább fokozta a lakosság elégedetlenségét.

A tömegek forrongása és a népfelkelés veszélye határozott intézkedésekre késztette Cromwellt. 1653. április 20-án katonaság segítségével szétkergette a „megcsonkult" hosszú parlamentet. A parlament feloszlatása semmiféle tiltakozást nem váltott ki az országban. Az egykor kiváló testület ekkorra már teljesen túlélte magát, s a mindenki számára gyűlöletes oligarchia fészkévé vált. A nép együttérzett Cromwell lépésével és azt remélte, hogy egy új, demokratikusabb képviseleti szervet hívnak majd össze. Marx megjegyzi, hogy Cromwell képében az angol nép kergette szét a hosszú parlamentet.[12]

Az 1653 júliusában összeülő új képviselőház, amelyet „kis" vagy „Barebone-parlamentnek"[13] neveztek, a szokástól eltérően nem a grófságok és városok küldötteiből állt. A képviselőket az independens gyülekezeteknek (kongregációk) a helyi independens hatóságok által javasolt tagjai közül az államtanács nevezte ki.

Azonban még ez a — korabeli gúnynevén — „szentek parlamentje" sem elégítette ki a hadsereg independens főtiszti karának igényeit. Az országszerte erősödő elégedetlenség következtében

[12] Lásd *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1962. 3. old.

[13] A parlament az utóbbi elnevezést egyik aktív tagja, Barebone bőrgyáros nevéről kapta.

Cromwell szétkergeti a hosszú parlamentet
Metszet a XVII. századból

a radikális szekták több képviselője bekerült a kis parlamentbe. Ezek néhány demokratikus reformot vittek keresztül: bevezették a házasság polgári nyilvántartását, és bizottságot hoztak létre az angol jog kodifikálására. Arra törekedtek, hogy megszüntessék az aktatologatásáról és megvesztegethetőségéről hírhedt kancelláriai bíróságot, enyhítsék az adóterheket, eltöröljék az egyházi tizedet. Javasolták a hadsereg létszámának csökkentését. A grandok mindezt oly veszedelmesnek találták a polgári tulajdonra, hogy az új parlamentet már az összehívást követő ötödik hónapban feloszlatták. Később Cromwell szörnyülködve emlékezett meg a Barebone-parlament tevékenységéről; ez a gyülekezet — szerinte — a tulajdon elleni támadásában odáig ment, hogy attól, akinek két tehene van, kész lett volna elvenni az egyiket, hogy olyannak adja, akinek semmije sincs.

5. CROMWELL PROTEKTORÁTUSA

A Barebone-parlament feloszlatásával gyakorlatilag a köztársaságot is felszámolták. Az ellenforradalmi polgárság, „szerzett tulajdonáért" rettegve, Oliver Cromwellnek, a győzelmek tábornokának nyílt katonai diktatúrájához menekült. A Lambert tábornok vezetésével működő bizottság „A kormányzás eszköze" címmel új alkotmányt dolgozott ki. Ezt az államtanács 1653. december 16-án jóváhagyta. Az alkotmány a hatalmat Anglia, Skócia és Írország lord-protektora (ezzel a címmel ruházták fel Cromwellt), az államtanács és a parlament között osztotta meg. A parlamentbe most első ízben vonták be Írország és Skócia képviselőit.[14] A grófságok képviseletét

[14] Írországból valójában az ott élő angol protestánsoknak — távolról sem maguknak az íreknek — a képviselőit.

ugyan valamelyest megnövelték néhány régi kis község rovására, de a választói cenzust 200 fontra emelték fel. Ez világosan feltárta a protektorátus rendszerének népellenes jellegét.

Az új alkotmány, amely látszólag mivel sem törődött jobban, mint a „hatalom megosztásával", ténylegesen azt eredményezte, hogy a hatalom teljesen a protektor kezében összpontosult. Cromwell volt a hadsereg és a hajóhad főparancsnoka, ő ellenőrizte a pénzügyeket és az igazságszolgáltatást, ő irányította a külpolitikát, és a parlament ülésszakai közötti időszakokban törvényerejű rendeleteket bocsátott ki.

A PROTEKTORÁTUS ELSŐ PARLAMENTJE

A protektorátus első parlamentjének összehívását két fontos esemény előzte meg. Az egyik: rendeletet (ordonance) adtak ki, amely Skóciát és Írországot bevonta az angol állam kereteibe. A másik: Anglia számára előnyös békét kötöttek Hollandiával.

Az 1654. szeptember 3-án összeült parlamentben sok köztársasági politikus foglalt helyet (Bradshaw, Haselrig, Scott stb.). E képviselők nem kívántak belenyugodni abba, hogy a protektor lényegében korlátlan hatalom birtokosa legyen. Befolyásuk alatt a parlament azzal kezdte munkáját, hogy kétségbe vonta a protektor alkotmányos felhatalmazását. A köztársasági politikusokat Cromwell ismételt rábeszélési kísérletei sem tették engedékenyebbé. Igazuk mellett szilárdan kitartottak azután is, hogy több mint száz képviselőt, akik nem voltak hajlandók aláírni egy, a fennálló politikai rendszer elismeréséről szóló nyilatkozatot, erőszakkal eltávolítottak a parlamentből. 1655. január 22-én a parlamentet feloszlatták. Ezután azonban Cromwellnek igen súlyos feladatot kellett megoldania: eszközöket kellett találnia a kincstár feltöltésére.

Annak ellenére, hogy 1654-ben a költségvetés bevételi tételei elérték az 1,5 millió fontot, amely akkor rendkívül nagy összegnek számított, az államháztartás évi deficitje mégis 500 000 font körül mozgott. A költségvetés stabilizálása a hadsereg és a hajóhad fenntartására fordított összegek erőteljes csökkentését követelte volna, azonban Cromwell és magas rangú tisztekből álló környezete teljesen tisztában volt azzal, hogy a hadsereg a protektorátus alapvető támasza. Ezért annak ellenére, hogy beköszöntött a rég várt béke, továbbra is érintetlenül megőrizték a háborús idők súlyos adóterheit — a fogyasztási adókat, az úgynevezett havonkénti kirovásokat stb. —, mindezt azért, hogy fenntartsák az ötvenes években már 60 000 embert számláló állandó hadsereget.

A BELPOLITIKAI HELYZET

A gavallérok a növekvő elégedetlenséget saját céljaikra igyekeztek felhasználni. 1655 márciusában több városban royalista összeesküvéseket lepleztek le, Salisburyben pedig nyílt lázadás robbant ki. Az ország demokratikus elemeinek tevékenysége is megélénkült. Új vallási szekták terjedtek el. A legnépszerűbb a quakerek[15] szektája volt, vagy ahogy magukat nevezték: „a belső megvilágosodás barátainak társasága".

A tömegek kiábrándultsága és fáradtsága olyan vallásos tanok terjedéséhez vezetett, amelyek a társadalmi átalakulás eszközét nem az aktív társadalmi harcban, hanem az egyes emberek „belső megvilágosodásában" látták. Azonban az akkori quakereket mégsem lehet politikamentességben elmarasztalni. Prédikációikkal, leleplezéseikkel, de egész magatartásukkal és életmódjukkal is szembeszálltak a grandok kegyetlen és önző rendszerével. Nem szűnt meg teljesen a levellerek és néhány más radikális szekta tevékenysége sem. Pamfletjeik és megmozdulásaik egyre gyakoribbá váltak az ötvenes évek derekán. Azonban a századközép levellerei elszakadtak a tömegektől,

[15] „Quaker" = „reszkető"; az imádságaikat kísérő vallásos révületről nevezték őket így gúnyosan ellenségeik.

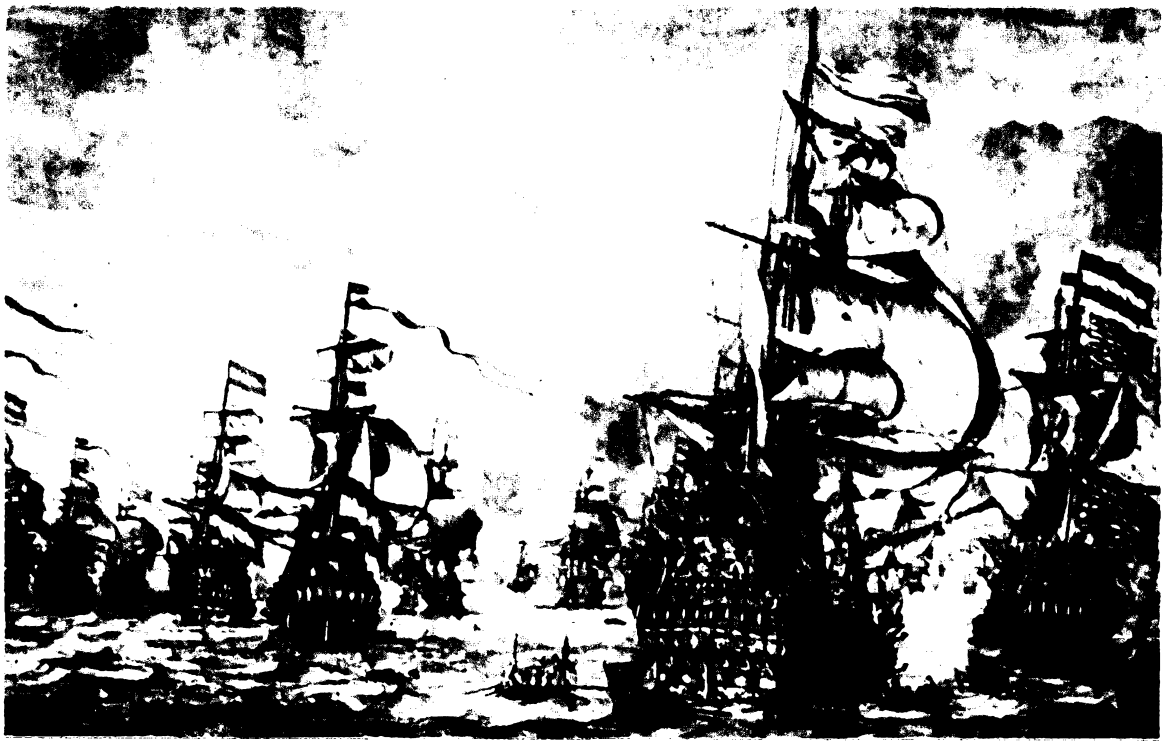

Angol—holland tengeri ütközet a Temze torkolatánál
Willem van de Velde. 1653

nem bíztak abban, hogy sikeres felkelést lehetne szervezni a protektor ellen, s így elvtelen összeesküvőkké, terroristákká váltak. Cromwell hatalmának megdöntése érdekében mindenre hajlandók lettek volna, még arra is, hogy a királypártiakkal és a spanyol király ügynökeivel kössenek szövetséget. Cromwellt csak a barátja, John Thurloe irányítása alatt álló titkosrendőrség kiterjedt besúgóhálózata mentette meg a leveller terroristáktól. Ezek legismertebb képviselője Edward Sexby volt, aki „Megölése nem gyilkosság" jellegzetes címmel adott ki pamfletet Cromwell ellen.

Oliver Cromwell lord-protektor leplezetlen katonai diktatúrát vezetett be. 1655 nyarán az egész országot 11 katonai-közigazgatási kerületre osztotta fel, amelyek élére tábornokokat nevezett ki. Minden egyes kerületi parancsnok megannyi kis lord-protektor volt a maga területén. A grófsági milíciák parancsnokságától és az adók begyűjtésétől kezdve az erkölcsök fölötti felügyeletig a szó szoros értelmében minden a hatáskörükbe tartozott. Engedélyük nélkül nem lehetett sem kocsmát nyitni, sem prédikációt tartani. Ha a nép bármilyen okból összeverődött, irgalmatlanul szétkergették. Még az olyan ártalmatlan hagyományos tömegmulatságokat is szigorúan eltiltották, mint a kakasviadal, a medvetáncoltatás, a zsonglőrök és kötéltáncosok fellépése stb.

Angliára a Kálvin-korabeli Genf nyomasztó légköre nehezedett — komorság, hallgatagság és gyanakvás ülte meg a lelkeket. Az ország felett katonai-rendőri rendszer lett úrrá. Nem hiába hasonlította magát egyik parlamenti beszédében a protektor a „jó constable-hez (rendőr), akinek az a hivatása, hogy rendet tartson a parókia területén".

A PROTEKTORÁTUS OSZTÁLYJELLEGE

A protektorátus osztályjellegét világosan feltárja „A lovagi birtoklás eltörléséről és a hűbéri illetékek kamarájának megszüntetéséről" szóló, 1656-ban megjelent rendelet is. Cromwell, a hosszú parlament 1646. február 24-i, tehát még a presbiteriánus hegemónia idején hozott törvényét megerősítve, nem változtatott annak népellenes jellegén. A rendelet alapján a földre vonatkozó minden jog kizárólag a landlordokat illette.

A protektorátus a földtulajdonosok érdekében érintetlenül hagyta az egyházi tizedet. A protektor, aki egykor maga vette védelmébe a bekerítő arisztokratákkal szemben grófságában a szomszédos parasztbirtokosokat, most a bekerítők, a falusi szegények ádáz ellenségeinek odalára állt. A protektorátus idején ismét nagy lendületet vett Kelet-Anglia mocsaras területeinek bekerítése. A keleti grófságok mocsárlecsapolási társaságai az államhatalom közvetlen támogatását élvezték.

A protektorátus ugyanilyen következetesen védelmezte az angol nagypolgárság érdekeit is. Cromwell a forradalom által létrehozott reguláris hadsereg minden erejét a burzsoázia külpolitikai érdekeinek szolgálatába állította. A protektorátus külpolitikai célja az volt, hogy kivívja Anglia vezető szerepét a világkereskedelemben, és hogy hatalmas brit gyarmatbirodalmat hozzon létre. Mint fentebb utaltunk rá, Cromwell 1654-ben békét kötött Hollandiával, amelyben arra kényszerítette, hogy kötelezőnek ismerje el magára nézve az 1651. évi „Hajózási törvényt". A Dániával kötött előnyös szerződés szabad kereskedelmet biztosított az angol kereskedőknek az Északi- és a Balti-tenger vidékén, míg a Portugáliával kötött egyezmény Indiában és Indonéziában nyitott számukra utat. 1656-ban Cromwell Franciaországgal szövetkezve háborút indított Spanyolország ellen, hogy megszerezze az amerikai spanyol gyarmatokat.

A protektor sikeres külpolitikája egy időre kibékítette a nagyburzsoáziát a „bitorlóval". Kivívott hatalmának stabilizációja érdekében ez a réteg most már csak azt kívánta, hogy Cromwell protektorátusa alakuljon át Cromwell királyságává. Azt várták, hogy ez véget vet majd a royalista összeesküvéseknek és egyszersmind megszünteti a katonák beavatkozását az államigazgatásba.

A MÁSODIK PARLAMENT. A PROTEKTORÁTUS BUKÁSA

A protektorátus második parlamentje 1656. szeptember 17-én nyílt meg. Annak ellenére, hogy a választások a kerületek élén álló tábornokok felügyelete alatt zajlottak le, a parlamentbe sok radikális képviselő került be. Az államtanács mindjárt a kezdet kezdetén csaknem száz olyan köztársasági meggyőződésű képviselőt távolított el, akik a protektor számára kellemetlenek voltak. A parlament első törvényével megszüntette a kerületi parancsnoki rendszert. A továbbiakban felvetette a legfőbb hatalom átszervezését is. 1657. március 25-én elfogadta a külön szavazásra bocsátott „Alázatos kérelem és tanács" című petíciót (143 szavazattal 63 ellenében), amelyben azt ajánlotta, hogy „fel kell kérni Cromwellt a királyi cím felvételére". „A protektori cím — hangzott a parlamenti javaslat érvelése — teljesen ismeretlen az angol jogban, míg a királyi méltóság évszázadokon keresztül megvolt." Itt napvilágra került hát a polgárság és a nemesség titkos vágya: a monarchia visszaállítása Angliában.

A legfelsőbb tisztikar azonban nem akarta feladni az államügyekre gyakorolt befolyását. Nyomásuk alatt Cromwell a királyi cím elutasítására kényszerült. De ez nem zavarta a parlamentet abban, hogy a protektort ténylegesen királyi hatalommal ruházza fel. A protektori címet Cromwell családjában öröklődővé nyilvánították. Visszaállították a felsőházat, amelynek tagjait a protektor nevezte ki élethossziglan. Számuk nem lehetett hetvennél több és negyvennél kevesebb. 1657. június 26-án az új alkotmányt életbe léptették. Azonban a protektorátus második parlamentje sem kívánt engedelmes eszközül szolgálni Cromwell kezében. A parlamenti küldöttek ahelyett,

hogy új adókat szavaztak volna meg, végnélküli vitákba bocsátkoztak a felsőház jogköréről. Cromwell hamarosan, 1658 tavaszán, ezt a parlamentet is feloszlatta.

Anglia ekkor már hadban állt Spanyolországgal. Még 1654 decemberében angol expedíciós sereget indítottak a Nyugat-indiai szigetekre. Az angol polgárság reményei azonban — ti. hogy az amerikai háború könnyű és jövedelmező lesz — nem igazolódtak be. Az angoloknak Hispaniola (Haiti) elfoglalása helyett, amit eredetileg terveztek, be kellett érniük egy másik, kevésbé fontos spanyol sziget, Jamaica megszerzésével.

Blake tengernagy elfogta ugyan a spanyol „ezüst flotta" egy részét, azonban ez a zsákmány csak egy csepp volt a hadikiadások tengeréhez képest. A protektorátus pénzügyi helyzete egyre siralmasabbá vált. Az állam adósságai nem sokkal Cromwell halála előtt két millió fontra rúgtak. A háború elzárta a külső piacokat az angol árucikkek elől; Angliára újabb súlyos kereskedelmi és ipari válság szakadt.

„Anglia egész nyugati partjának kereskedelmét tönkretették — írta egy kortárs. — Bristol vesztesége 250 hajó volt, ennyit foglalt le az ellenség. A Hamburg felé irányuló posztókivitel 100 000 báláról 20 000-re zuhant; Essexben és Suffolkban ezer és ezer család jutott koldusbotra." A City nem bízott többé az új rendszer szilárdságában: elzárkózott Cromwell hitelkérései elől. Jóllehet az angol—spanyol háború ismét bebizonyította Cromwell katonáinak hősiességét, s Dunkerque városával fontos támaszponthoz juttatta Angliát a kontinensen, a La Manche-csatorna partján — a köztársaság politikai válságát már semmiféle hadisiker nem volt képes feltartóztatni. A protektorátus egész rendszere elkerülhetetlenül a monarchia restaurációjához vezetett.

Cromwell 1658. szeptember 3-án meghalt. Ez meggyorsította a protektorátus bukását. Fiát, Richardot még kikiáltották protektorrá, azonban hatalmát csak rövid ideig tudta megtartani. Politikai és katonai tehetségtelensége folytán kezdettől fogva a katonai klikk bábja volt csak. S amint szembekerült ezzel a csoporttal, le kellett mondania a protektori címről (1659 tavaszán).

Az ezután bekövetkező néhány kormányváltozás (egy időre visszaállították a „megcsonkult" hosszú parlamentet), valamint a megélénkülő leveller, illetve anabaptista népmozgalmak „új zavar" rémképét idézték a vagyonos osztályok elé. E körökben egyre inkább megérett a „Stuartok törvényes dinasztiáját" szolgáló összeesküvés terve. Az összeesküvés végrehajtó eszköze a reakciós tábornoki kar lett. Monk tábornok, a skóciai angol hadsereg parancsnoka, a nagypolgárság és a forradalom alatt meggazdagodott új nemesség akaratát teljesítve, 1659-ben hadjáratot indított a főváros ellen, hogy ilyen módon támogassa a monarchista beállítottságú londoni burzsoáziát. Nem sokkal később Monk a hollandiai Breda városában közvetlen tárgyalásokat kezdett az emigrációban tartózkodó II. Károly királlyal és udvarával a monarchia restaurációjának feltételeiről. 1660. április 25-én összeült az új, alkotmányozó parlament, a konvent, amelyben a presbiteriánusok és gavallérok voltak többségben. A konvent szentesítette a Stuartok visszatérését. Egy hónap múlva II. Károly ünnepélyesen bevonult Londonba.

III. FEJEZET

A STUARTOK RESTAURÁCIÓJA ÉS AZ 1688. ÉVI ÁLLAMCSÍNY

1. ANGLIA A RESTAURÁCIÓ ÉVEIBEN

Angliában nem úgy következett be a királyság visszaállítása, hogy a feudális gavallérok erősebbeknek bizonyultak a polgárságnál és fegyverrel ráerőszakolták hatalmukat. Az 1660. évi restaurációt az a konzervatív irányú hangulatváltozás magyarázza, amely magában az angol burzsoáziában és új nemességben ment végbe. Az utóbbit teljesen kielégítette az, hogy feudális földtulajdona korlátlan polgári tulajdonná változott, és hogy birtokállománya Angliában és különösen Írországban megnövekedett. A polgárságot és a gentryt félelemmel töltötte el az a gondolat, hogy a tulajdonukat fenyegető népmozgalmak kiújulhatnak. E rétegek számára az a körülmény is fontos volt, hogy II. Károly nem abszolút uralkodóként, hanem szerződésben rögzített feltételek alapján tért vissza Angliába. II. Károly az 1660. április 4-én kelt „Bredai nyilatkozatban" megígérte, hogy politikai közkegyelmet hirdet, tiszteletben tartja a vallásszabadságot és a forradalom alatt szerzett vagyonra vonatkozó tulajdonjogot. Angliába érkezése után több nagy fontosságú alkotmányos törvényt hagyott jóvá: „A szabadságjogok Magna Chartáját", a „Jogok kérvényét", a parlament kizárólagos adómegajánlási jogáról szóló statútumokat. II. Károly kötelezte magát arra, hogy az országot a parlamenttel együttesen kormányozza. A király — a testőrségen és Skócia, valamint Írország néhány pontján elhelyezett, viszonylag kis létszámú helyőrségeken kívül — nem rendelkezett állandó hadsereggel. A — forradalom idején elkobzott és kiárusított — koronabirtokok nélkül Károly pénzügyi tekintetben teljes mértékben a parlamentre volt utalva, amely a király és udvara eltartására az ún. civillista alapján meghatározott összeget állapított meg.

REAKCIÓ ANGLIÁBAN A RESTAURÁCIÓ ELSŐ ÉVEIBEN

Azt gondolhatnánk, hogy az adott körülmények között a Stuartok és a velük együtt visszatért gavallérok lojálisan betartották az alkotmány előírásait, okultak a nem is olyan régen lezajlott forradalom tanulságaiból, és mindörökre lemondtak az abszolutizmus restaurálásáról. A valóságban azonban másként történt. II. Károly, testvére, Jakab trónörökös yorki herceg, legfőbb tanácsadójuk, Clarendon gróf kancellár, valamint a gavallérok más képviselői rövidesen már nem is titkolták, hogy a forradalom előtti politikai viszonyok visszaállítására törekednek. Amikor kiderült, hogy az 1660. évi parlament (konvent) helyébe lépő, 1661-ben megválasztott képviselőházban a gavallérok vannak többségben, II. Károly kormánya durván megsértette a „Bredai nyilatkozatot". A presbiteriánusok és az independens szekták rovására visszaállították az anglikán államegyházat. A kilátásba helyezett közkegyelemből kizárták a „királygyilkosokat" — s ide soroltak

az I. Károlyt elítélő bíróság tagjain kívül minden köztársasági meggyőződésű, a monarchiát elvileg elítélő embert. 1661 januárjában az angol anabaptisták egy csoportja Thomas Wenner kádár vezetésével felkelést kísérelt meg. Mozgalmuk elfojtása után a kormány módszeresen üldözni kezdte a demokratikus szektákat, amelyekben még elevenen élt Anglia „régi jó ügyének", vagyis a negyvenes évek forradalmának emléke.

A restauráció kormánya az új földbirtokosok tulajdonának elismerésére vonatkozó ígéretét is megszegte. Az elkobzott földek egy részét visszaszármaztatták a régi birtokosok, a lordok és az anglikán egyház tulajdonába. Igaz, a korábbi hűbéri tulajdon teljes visszaállítására a kormányzat nem volt elég erős. A földek igen nagy részét a forradalom idején pénzbüntetésre (ún. kompozícióra) kényszerített feudális előkelőségek maguk adták el. A kiárusítást annak idején a jogi formaságok szigorú betartásával, készpénz ellenében bonyolították le. Az ilyen földterületeket annál kevésbé lehetett visszaadni, mert nagy részük a köztársaság és a protektorátus alatt többször is gazdát cserélt. A korona, az anglikán egyház és a gavallér-delikvensek birtokait szintén nehéz lett volna visszaszerezni. Ezek a földek is sokszor cseréltek gazdát: gyakori jelenség volt a birtokok megvásárlása és viszonteladása. Az új tulajdonosok örökösei befészkelték magukat a királyi hivatalokba, és görcsösen ragaszkodtak vagyonukhoz. Minden kísérlet, amely a szóban forgó területek visszaszerzésére irányult, végnélküli bírósági aktatologatáshoz és a nemesség széles köreinek felháborodásához vezetett.

Az arisztokráciának végül is kompromisszummal kellett beérnie. A földek egy részét (köztük Cromwell birtokait) visszakapták, más részét azonban továbbra is az új tulajdonosok kezén hagyták, azzal a feltétellel, hogy részben megtérítik a régi tulajdonosok veszteségeit. A király nem kapta vissza birtokait; az udvar fenntartásának fedezését szolgáló, évenként megítélt civillistát a parlament a koronabirtokok kárpótlásának tekintette.

A gavallérok még 1660-ban jóváhagyták a forradalomnak a lovagi birtoklás eltörlésére vonatkozó rendelkezéseit (az 1646. és 1656. évi törvényeket). A hosszú parlament és a protektorátus agrártörvényei, amelyek előmozdították a parasztságnak földjétől való megfosztását, és a nemeseket — a királytól való függéstől és a hűbéri kötelezettségektől szabaddá téve — a föld egyedüli tulajdonosainak nyilvánították, a gavalléroknak is megfeleltek. A későbbiekben a restauráció parlamentje 1677-ben hozott újabb törvényes intézkedésével külön is megerősítette, hogy a parasztbirtokosok rövid lejáratú bérlőknek tekintendők, akiket a lord bármikor elűzhet földjéről.

Ez a törvény újabb kisajátítási hullám előtt nyitotta meg az utat. A restauráció korában a bekerítés új lendületet nyert. A parasztság tömegei földnélküli pauperekké, gazdasági cselédekké, manufaktúramunkásokká váltak, vagy a tengeren túl szerencsét kereső kivándorlók közé kerültek.

A Clarendon gróf vezette restaurációs kormánynak számolnia kellett Anglia kapitalista fejlődésének tényével, a burzsoázia megnövekedett gazdasági hatalmával. A merkantil politika, amelyet Cromwell az ötvenes években megvalósított, a restauráció első éveiben is folytatódott. A parlament a hatvanas és hetvenes években több szigorú törvénnyel tiltotta a nyersanyagok (gyapjú, bőr, len, különféle ércfajták stb.) kivitelét és az ipari termékek (posztó, vászon és csipke) behozatalát. Következetesebben alkalmazták az 1651. évi „Hajózási törvényt". A restauráció korában megnövekedtek az angol gyarmati birtokok Amerikában és Indiában. Anglia Hollandiával 1665—1667-ben és 1672—1674-ben kereskedelmi háborúkba bonyolódott, amelyek mintegy az 1652—1654. évi angol—holland háború folytatásai voltak.

A XVII. század hatvanas-nyolcvanas éveiben Angliában erőteljesen folytatódott a tőkefelhalmozódás. Charles Davenant, a XVII. század végén működő angol közgazdász és statisztikus kiszámította, hogy 1660 és 1688 között Anglia ipari termelése és kereskedelmi forgalma több mint a kétszeresére növekedett. Megkétszereződött az angol flotta tonnatartalma is. Anglia még soha nem élt meg ilyen gyors gazdasági felvirágzást. Egyenes következménye volt ez annak, hogy

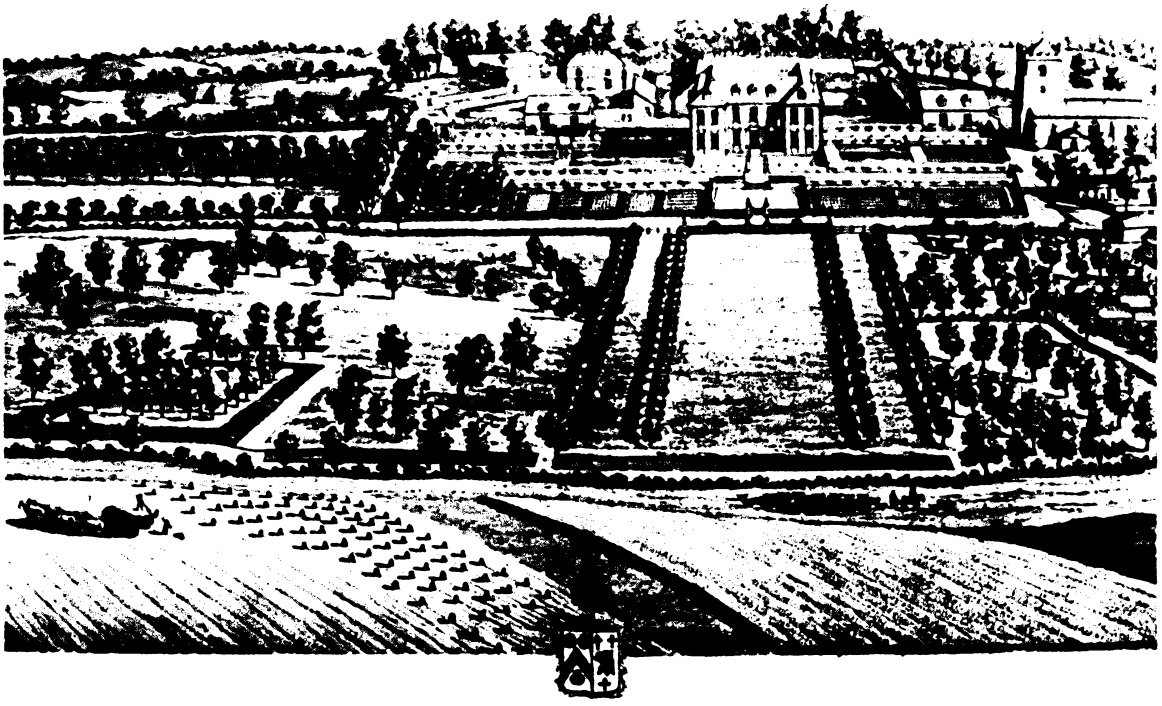

Yorkshire-i uradalom
J. Kip metszete. 1715

a forradalom eltakarította az útból a kapitalista fejlődés akadályait (megsemmisült a feudális földtulajdon, megszűntek az ipari és kereskedelmi monopóliumok és a céhek), szaporodtak a gyarmatbirtokok és kiszélesült a belső piac.

Bár a Stuartok, arisztokrata környezetükkel egyetemben, kénytelenek voltak alkalmazkodni az ország kapitalista fejlődéséhez, s akarva-akaratlan számolniuk kellett a polgárság érdekeivel, mégsem vették eléggé tekintetbe a forradalom utáni Anglia sajátosságait. Politikájuk nem biztosított teljes védelmet az angol burzsoázia és az új nemesség gazdasági érdekeinek. A Stuartok arra törekedtek, hogy a parlament mellőzésével kormányozzák az országot. Ehhez Anglián kívül kerestek maguknak támaszt — XIV. Lajos franciaországi abszolutizmusában és a katolikus egyházban, amellyel az emigrációban szoros kapcsolatba kerültek. Ez új összeütközésre vezetett egyrészt a restauráció kormánya, másrészt a burzsoázia és a gentry között.

A POLITIKAI HARC ÉLÉNKÜLÉSE. A PARLAMENTI ELLENZÉK FELLÉPÉSE

1667-ben Clarendont elbocsátották. A Hollandia elleni háború kudarcai Anglia teljes felkészületlenségéről tanúskodtak. Bebizonyosodott, hogy a tengernagyi hivatal rosszul végzi munkáját, s fény derült az ott elkövetett különféle visszaélésekre is. Mindezt a kancellár rovására írták. Clarendonnak másodszor is száműzetésbe kellett mennie.

II. Károly új kormánya a külpolitikai ügyek viteléből teljesen kizárta a parlamentet. A képviselők semmiféle felvilágosítást sem kaptak a külhatalmakkal kötött titkos szerződések tartal-

Politikai összejövetel a kávéházban
Ismeretlen művész. XVII. század második fele

máról. A kormány külpolitikája formálisan protestáns orientációt követett. 1668-ban a három protestáns hatalom: Anglia, Hollandia és Svédország szövetséget kötött egymással. II. Károly kormánya azonban már a következő esztendőben tárgyalásokat kezdett XIV. Lajossal. 1670-ben angol—francia titkos egyezményt írtak alá: a doveri szerződést. Ez a megállapodás szöges ellentétben állott Anglia nemzeti érdekeivel. A szerződés értelmében az angol kormány feladta a hazai ipar védelmének politikáját, teljesítette Franciaország minden követelését az angol—francia kereskedelem dolgában, sőt arra is kötelezte magát, hogy támogatja XIV. Lajos európai hódító politikáját. XIV. Lajos a maga részéről rendszeres évjáradékot biztosított II. Károlynak, és kötelezettséget vállalt, hogy amennyiben Angliában „zavargás" törne ki, expedíciós hadtestet küld a király segítségére. Az angol burzsoázia most kénytelen volt lenyelni azt is, hogy felemeljék az angol cikkekre kivetett francia vámtételeket, és francia kereskedők hatoljanak be angliai és gyarmati piacaira. Marx és Engels e politikát így jellemezték: „... a Stuartok a maguk és udvari nemességük előnye kedvéért az egész angol ipart a kereskedelemmel egyetemben eladták Franciaország, azaz az egyetlen olyan ország kormányának, amely akkoriban az angoloknak veszélyes és sok tekintetben győzelmes konkurrenciát támasztott..."[1]

A doveri titkos szerződés értelmében az angol kormány 1672-ben váratlanul hadat üzent a szövetséges Hollandiának. E lépés XIV. Lajos kívánságára történt, aki döntő csapásra készült a protestáns ország ellen. II. Károly ugyanekkor kibocsátotta „A vallási türelemről szóló nyilatkozatot". Ez feljogosította a királyt, hogy egyes személyeket kivonjon a más hitűek ellen hozott

[1] *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 204. old.

törvények hatálya alól. Az intézkedés mindenekelőtt a katolikusellenes törvények enyhítését célozta; lépés volt afelé, hogy a katolikusok az anglikán egyházhoz tartozókkal egyenlő politikai jogokhoz jussanak. A deklaráció egyben súlyosan megsértette az alkotmányt: a királyt a parlament által hozott törvények fölé helyezte, és lehetővé tette számára, hogy tetszése szerint döntsön a törvények érvényéről.

A kormány reakciós politikája a parlamenti ellenzék határozott fellépését váltotta ki. Bármily konzervatív is volt az 1661. évi parlament, tagjai között mégis akadtak ellenzéki burzsoá és nemesi képviselők, akik lassanként önálló politikai irányzatot teremtettek, és létrehozták az udvari párttal szemben álló, úgynevezett vidéki pártot. Ez elsősorban a londoni polgárságra és a Londonhoz legközelebb eső grófságok gentryjére támaszkodott. 1673-ban az ellenzék követelésére kiadták az „Eskü-törvényt" (Test Act). Eszerint mindenkinek, aki állami szolgálatba lépett, anglikán szertartás szerint kellett esküt tennie. Ezzel a katolikusok és a protestáns dissenterek előtt bezárult a közigazgatási szolgálathoz vezető út. A katolikus vallású Jakab yorki hercegnek az „Eskü-törvény" alapján meg kellett válnia a tengernagyi hivatal lordjának magas tisztségétől, sőt egy időre el kellett hagynia az országot is. 1675-ben a parlamenti ellenzék fokozta támadásait a kormány ellen.

A vitában már a monarchia lényegét illető elvi kérdések is felvetődtek. Míg az udvari párt azt hirdette, hogy a királyt „minden körülmények között" feltétlen engedelmesség illeti meg, az ellenzék azt vallotta, hogy az uralkodó hatalmát a törvény korlátozza. A királyi hatalmat az ellenzéki képviselők „a természet tanításának megfelelően" az „első király" szerződéséből származtatták, amelyet az őt megválasztó „néppel" kötött. Vagyis az oppozíció ismét azon a nyelven kezdett beszélni, amelyet a harmincas évek végén és a negyvenes években megjelent politikai pamfletek használtak.

Az ellenzéki politikai párt megszervezésében nagy szerepet játszott a Londonban ez idő tájt megalakult „zöld szalag klub", amelynek élén Shaftesbury gróf állott. A gróf II. Károly minisztere volt, de azután az ellenzékhez csatlakozott, s annak elismert vezére lett. Az oppozícióhoz húzó arisztokrata pártfogókon kívül a klubban részt vettek londoni kereskedők, a fővárosi és környékbeli gentry képviselői, néhány költő, író és újságíró társaságában. A klub balszárnyát az Algernon Sidney körül tömörülő köztársaságpártiak alkották, köztük néhány volt levellerrel.

A politikai küzdelem 1679-ben különösen kiéleződött. Az ellenzék legközvetlenebb követelése az volt, hogy a reakciós udvari kamarillát irányító yorki herceget zárják ki a trónöröklésből. Követelte továbbá a külpolitika irányának megváltoztatását és a Franciaországgal kötött szövetség felbontását. Ekkor II. Károly elhatározta, hogy feloszlatja a gavallérok tizennyolc éve (1661—1679) ülésező parlamentjét, és új választásokat ír ki.

Az 1679. évi választások rendkívül feszült politikai légkörben zajlottak le, és ellenzéki győzelmet hoztak. Az ellenzék arra az időre már a whigek[2] pártjába tömörült. A kormány hívei a toryk[3] pártjába szerveződtek. Annak ellenére, hogy a tory párt messzemenően kihasználta saját érdekében a rendkívül aránytalan képviseletet biztosító régi választási rendszert, és több grófságban közvetlen közigazgatási nyomást gyakorolt a választókra, mégis kisebbségbe került az új parlamentben. A képviselőház 1679 májusában rendkívül fontos törvényt hozott. A „Habeas Corpus Act"[4] mindenekelőtt a parlamenti ellenzék vezéreinek személyét volt hivatva biztosítani

[2] A „whig" elnevezés a „whiggamor" sértő gúnynév módosult alakja. Ez a skót „whiggom"=„kocsisok" szóból származik, a XVII. század negyvenes éveiben így nevezték Skóciában az engesztelhetetlen presbiteriánusokat.

[3] A „tory" elnevezés (ír szó, jelentése: „tolvajok") az ír katolikus népfelkelők gúnynevéből származik, akik a XVII. század ötvenes éveiben harcban álltak az Írországot meghódító és gyarmatosító angolokkal.

[4] A bírósági poroszló számára kiadott elfogatási parancs „Habeas corpus..." kezdőszavai után. Jelentésük: „Köteles vagy (a bíróságra előállítani a vádlott) testét..."

az önkényes letartóztatásokkal szemben. Pontosan meghatározta a letartóztatáskor követendő eljárást, s különösen azt kötötte ki, hogy a letartóztatási végzést a bíró írja alá. A törvény kötelezte a bírót, hogy (a letartóztatást törvénytelennek minősítő személy követelésére) rendelje a bíróság elé a letartóztatottat a szabadságvesztés törvényességének megállapítása céljából. Gyors bírósági eljárást követelt és lehetővé tette, hogy kezesség ellenében, nagyobb óvadék lefizetése mellett, szabadlábra helyezzék a letartóztatott személyt. A törvény tehát csupán a gazdagokra volt tekintettel, és semmit sem könnyített a szegény sorsú foglyok, különösen az adósság miatt bebörtönzöttek helyzetén (a 8. cikkely az adósokat kivonta a rendelkezés hatálya alól).

II. Károly nem sokkal később feloszlatta a whig többségű parlamentet. Ugyanerre a sorsra jutott 1680-ban, illetve 1681-ben a két következő parlament is. Abban, hogy a király ilyen határozottan lépett fel, kétségtelenül része volt annak is, hogy XIV. Lajostól rendszeresen kapott nagy összegű évjáradékokat és segélyeket. Energikus fellépésének legfőbb oka azonban abban rejlett, hogy számíthatott a whig ellenzéki vezérek határozatlanságára, a monarchista és a köztársasági whigek ellentéteire, végső soron pedig szakításukra is. Világosan látta azt is, mennyire fél a burzsoázia és a gentry egy új forradalom kirobbantásától.

II. Károly uralkodásának utolsó négy esztendeje a legádázabb reakció jegyében telt. A parlamentet egyáltalán nem hívták össze. A whigeket szétverték, soraikat szétzilálták. Néhányuknak (köztük Shaftesbury grófnak) menekülni kellett Angliából. Mások (például Algernon Sidney) a fejükkel fizettek. Az országban egymást követték a politikai ügyekben lefolytatott bírósági eljárások. Sok kortárs Anglia akkori helyzetét a XVI. század második felének Hollandiájához, Alba herceg véres rémuralmához hasonlította.

A REAKCIÓ MEGERŐSÖDÉSE II. JAKAB IDEJÉN

1685 februárjában II. Károly meghalt. A trónt fivére, a yorki herceg foglalta el II. Jakab néven. Jóllehet az új király reakciós beállítottsága közismert volt, trónra lépése kezdetben nem váltott ki semmiféle ellenállást. A II. Jakab által összehívott parlament rendkívül mérsékeltnek bizonyult. Többsége torykból állt, akik teljes mértékben készek voltak támogatni a királyt a whigekkel szemben. Az ellenzék rosszul szervezett, passzív csoportja mindössze 30—40 whig képviselőből állt.

Valójában azonban az ország közvéleménye sokkal ellenségesebben fogadta az új királyt és kormányát, ha ez a parlamentben nem is jutott kifejezésre. Alig telt bele néhány hónap, s Anglia sok vidékén már megkezdődött a különböző ellenzéki csoportok mozgalma a pápista király ellen. A mozgalomba demokratikus elemek — parasztok és kézművesek — is bekapcsolódtak. II. Jakab ellen először a skót presbiteriánusok (whiggamorok) mozdultak meg Argyll gróf vezetése alatt 1685 májusában. Szándékuk az volt, hogy egész Dél-Skóciát (a skót alföldet) és Észak-Skóciát (a skót felföldet) fegyverbe szólítsák. Azonban Argyll gróf jelszavai túlságosan szűk körre korlátozódtak: csak az angol tisztviselők és a katolikus király ellen irányultak. A mozgalom kibontakozását gátolták a skót társadalom belső feszültségei is: a dél-skóciai városi polgárok és nemesek ellenséges magatartása az észak-skóciai hegyilakókkal szemben, valamint az egyes nemzetségek közti torzsalkodás. Mindehhez még szervezési, előkészítési hibák is járultak; a felkelés elbukott. Argyllt több összeesküvő társával együtt elfogták és kivégezték. Skóciát elárasztották a király katonái.

Sikertelenül végződött az 1685. év másik felkelése is, amely Anglia másik végén, a délnyugati grófságokban — Devonshire-ben, Somersetshire-ben és Dorsetshire-ben — robbant ki júniusban. Itt Monmouth herceg (II. Károly házasságon kívül született fia) állt a mozgalom élére, aki annak idején Shaftesbury gróf köréhez tartozott, sőt a „zöld szalag klubnak" is tagja volt. A whigek nagy

része még Károly idejében Monmouth herceget szánta a királyi trónra. A whigeken kívül az eléggé fejlett iparú vidék parasztjai és kézművesei is tömegesen felsorakoztak Monmouth oldalán.

E délnyugati mozgalom, ha gondosabban megszervezik és konkrét társadalmi követeléseket tűz a zászlajára, minden bizonnyal nagy méreteket ölthetett volna, és komolyan veszélyeztethette volna II. Jakab uralmát. Azonban sem a whigek, sem Monmouth nem törekedett a néptömegek mozgósítására. A whigek elismerték, hogy számukra egyenesen meglepetést jelentett a „köznép" ilyen nagy mértékű csatlakozása.

A whigek a helyi gentryre és a városi polgárok jómódú felső rétegére kívántak támaszkodni. Monmouth rendkívül határozatlanul viselkedett, elszalasztotta az alkalmat a London elleni támadásra, s időt hagyott II. Jakabnak, hogy jelentős fegyveres erőt gyűjtsön össze. Mindennek következtében Monmouth július 6-án vereséget szenvedett (Somersetshire területén, Bridgwater városa közelében). A harc során foglyul ejtették, majd kivégezték. II. Jakab kegyetlen megtorlást alkalmazott. Több száz felkelőt felakasztottak, több mint nyolcszázat Barbados szigetére száműztek és rabszolgamunkára ítéltek.

A két felkelés leverése elkápráztatta a királyt. Az újabb népmozgalmaktól tartó vagyonos osztályok félelmét és a whig párt nagy véreszteségét kihasználva a nyílt abszolutizmushoz folyamodott. A „lázadók" elleni harc ürügyén 30 000, sőt később 40 000 főt számláló állandó hadsereget hozott létre, amelyben nemcsak angolok, de skót, ír, francia, olasz és német zsoldosok is szolgáltak. 1685 novemberében feloszlatták a parlamentet, s II. Jakab ettől kezdve képviseleti szerv nélkül kormányzott.

A király nem bízott az anglikán püspökökben; ezek egy része a whigekkel került kapcsolatba. Jakab elhatározta, hogy a kedvező helyzetet felhasználja, s hivatalosan visszaállítja Angliában a katolikus vallást. A katolicizmus restaurációja felé az 1687. április 2-án kiadott újabb „Türelmi nyilatkozat" jelentette az első lépést. Ez a rendelkezés formailag csupán a protestáns dissenterek és a katolikusok ellen régebben kiadott megtorló törvényeket érvénytelenítette, valójában azonban a katolicizmus államvallássá tétele előtt nyitotta meg az utat.

A katolikus vallás visszaállítása azonban ellentétben állt az angol polgárság és nemesség érdekeivel. A katolikus restauráció mindenekelőtt veszélyeztette a nemesség földbirtokait, hiszen jó részük azokból a katolikus kolostori birtokokból került ki, amelyeket még a XVI. században, VIII. Henrik idején szekularizáltak. A puritán burzsoázia népes tábora régóta gyűlölte a katolikus vallást, évtizedeken át harcolt azért, hogy az anglikán egyház megtisztuljon ennek maradványaitól. Végül: a katolicizmus az angol polgárság számára idegen, „nemzetellenes vallás" volt, a spanyolok és a franciák vallása, akikkel szemben az angolok különböző okokból évszázadokon keresztül elkeseredett ellenségeskedést tanúsítottak. A katolikus veszély ideiglenesen egy táborba egyesítette a legkülönbözőbb angol vallási áramlatokat, az anglikán államegyház püspökeitől kezdve egészen a protestáns dissenterekig, a presbiteriánusoktól az independensekig, sőt a quakerek egy részéig. Egyszerre megtalálták a közös nyelvet a whigek és a toryk is. A toryk, minthogy szoros kapcsolatban álltak a vidéki squire-okkal, a nemesi, mérsékelten protestáns anglikán államegyház szilárd hívei voltak, s minél előbb meg akartak szabadulni a pápista királytól is. A két párt vezérei között létrejött megegyezés alapján a whigek és toryk 1688. június 30-án üzenetet intéztek III. Orániai Vilmos herceghez, II. Jakab vejéhez, a holland köztársaság helytartójához, amelyben felkérték, hogy sereggel jöjjön Angliába, és feleségével, Máriával (II. Jakab leányával) együtt foglalja el a trónt.

Lényegében tehát államcsíny-tervről volt szó, amelyet fegyveres erővel, de a néptömegek részvétele nélkül, pusztán az uralkodók „családi átcsoportosítása" útján, lehetőség szerint a törvényes formákhoz ragaszkodva kívántak végrehajtani.

Orániai Vilmos elfogadta az ajánlatot. Ebben az elhatározásában a holland polgárság is támogatta, amely ki akarta vonni Angliát a holland köztársaság létét veszélyeztető XIV. Lajos szövetsé-

geseinek táborából. 1688 nyarán Vilmos tizenkétezres sereget gyűjtött össze. Zsoldosai között voltak hollandok, németek, olaszok, francia hugenották. A hadjáratban whig emigránsok is részt vettek. Vilmos november elején egy délnyugat-angliai öbölben (Tor-öböl) szállt partra seregével. November 8-án bevonult Exeterbe, majd innen London ellen indult.

AZ 1688. ÉVI ÁLLAMCSÍNY. A FORDULAT TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

Noha II. Jakab hadereje nagyobb volt, Orániai Vilmosnak mégis viszonylag könnyen sikerült végrehajtania az államcsínyt. A királyi csapatokkal egyetlen összeütközésre sem került sor. A burzsoázia és a gentry először Délnyugat-Angliában, majd Közép-, Észak- és Kelet-Angliában átpártolt Vilmoshoz. London — pontosabban: a polgárságnak a városi tanácsban képviselt felső rétege — türelmetlenül várta a tulajdon, a rend és a protestantizmus védelmét hirdető Orániai herceg érkezését. A vagyonos osztályok tetszését különösen megnyerte a herceg azon intézkedése, mellyel szigorúan megakadályozta, hogy csapatai kapcsolatba kerüljenek az angol néptömegekkel. Azt is megelégedéssel fogadták, hogy Vilmos felhívásaiban erőteljesen hangsúlyozta: felvonulása London ellen egyáltalán nem forradalmi jellegű, hanem tisztán katonai rendszabály, s célja éppen az, hogy a fővárosban meggátolja az anarchia kialakulását. Vilmos oldalára álltak a miniszterek, a királyi család tagjai, sőt a királyi hadsereg főparancsnoka, John Churchill[5] is. II. Jakab, csaknem minden hívétől elhagyatva, elmenekült Angliából. Ez nagyon is kapóra jött az államcsíny szervezőinek. A menekülő királyt útjában senki sem tartóztatta fel. Jakab Kent grófságának egyik pontjára érkezett (Anglia délkeleti partvidékén), majd hajón átkelt Franciaországba, XIV. Lajos védőszárnyai alá. Még mielőtt az öreg király hajóra szállt volna, Orániai Vilmos 1688. december 18-án bevonult Londonba.

Az Orániait régenssé nyilvánították, majd a külön erre a célra összehívott parlament-konvent 1689 január végén III. Vilmost (1689—1702) és feleségét, Máriát, megválasztotta a „megüresedett" királyi trónra. 1689. február 13-án az alkotmányozó parlament-konvent elfogadta a „Jogok nyilatkozatát" (Declaration of Rights), amelyet még ugyanaz év őszén a „Jogok törvényévé" (Bill of Rights) emeltek. A „Jogok törvénye" nagy fontosságú alkotmányos garanciákat tartalmazott az abszolutizmus visszaállítására irányuló esetleges újabb kísérletekkel szemben. A törvény megfosztotta a királyt attól a jogtól, hogy a törvények hatályát felfüggessze vagy érvénytelenítse (az ún. felfüggesztési, illetve abszolút vétójog); megtiltotta, hogy a parlament hozzájárulása nélkül adókat vessen ki és szedjen, és hogy a parlament engedélye nélkül állandó hadsereget tartson. Az új törvény több paragrafusban rögzítette a parlamenti tevékenység feltételeit: a parlamenti választások szabadságát, a képviselők szólásszabadságát, a parlament rendszeres összehívását. A „Jogok törvénye" kiszélesítette az esküdtbíróságok hatáskörét, biztosítékokat létesített azellen, hogy a kormány önkényesen leváltsa az esküdtszéki ülnököket. A vallási türelemről szóló külön törvény (1689. június 3.) gyakorlatilag lehetővé tette, hogy protestáns dissenterek is állami szolgálatba léphessenek, bár a legradikálisabb szekták tagjait továbbra is kizárta a közszolgálatból.

Így hát lezajlott Angliában a polgári történészek által olyannyira magasztalt „dicsőséges forradalom", amelyet rendszerint mint „békés" és „vértelen forradalmat" állítanak szembe a XVII. század negyvenes éveinek „véres lázadásával".

A valóságban azonban az 1688. évi államcsínyt nem lehet forradalomnak nevezni. A forradalom legfőbb ismertetőjegyét, a lakosság valamennyire is széles rétegeinek részvételét, hasztalanul keresnők benne.

[5] Később Marlborough hercege.

Az 1688—1689. esztendők eseményei, formájuk szerint, palotaforradalomnak tekinthetők. Ami pedig a fordulat tartalmát illeti: a föld arisztokráciája és a pénz arisztokráciája — a nemesség és a burzsoázia felső rétegei — között létrejött kompromisszum volt, amelyben ezek megosztották a hatalmat egymással.

Engels így jellemezte ezeket az eseményeket: „A politikai spolia opima [győzelmi zsákmány] — hivatalok, szinekurák, nagy fizetések — a nagybirtokos nemesi családok kezén maradtak azzal a feltétellel, hogy kellő tekintettel lesznek a fináncz-, ipari és kereskedő-burzsoázia gazdasági érdekeire... Ettől az időtől fogva a burzsoázia szerény, de elismert alkotórésze volt Anglia uralkodó osztályainak. Valamennyivel közös érdeke volt a nép nagy dolgozó tömegeinek fékentartása."[6]

III. Vilmos
P. L. Gunst metszete

Az 1688. évi államcsínynek — korlátozott jellege ellenére — nagy jelentősége volt az angol kapitalizmus további fejlődésére nézve. Az alkotmányos monarchia létrejötte azt jelentette, hogy a nagyburzsoázia és a polgárosodott nemesség előtt ténylegesen megnyílt a hatalomhoz vezető út. Ezek az osztályok a parlament segítségével eredményesen felhasználhatták az államhatalmat a kapitalista gazdaság szolgálatában. Az állam következetes protekcionista gazdaságpolitikája; az államkölcsönök rendszere; az állami vagyon közvetlen fosztogatása a földbirtokosok részéről; az angol és az ír parasztság földjeinek kisajátítása állami segítséggel a lordok és gentlemanek számára (az úgynevezett parlamenti bekerítések); az ázsiai, afrikai és amerikai hódító, gyarmatosító politika — ezek a legfontosabb mozzanatok jellemzik Anglia gazdasági fejlődését a XVIII. század első felében, az ipari forradalom előestéjén. Az alkotmányos állam e korszakbeli tevékeny és következetes közreműködése az ország gazdasági fejlődésében az angol kapitalizmus történetének egyik jellemző mozzanata. A vagyonos osztályokért tehát valóban sokat tett a „dicsőséges forradalom"; biztosította számukra a korlátlan tőkefelhalmozás lehetőségét egyrészt a nagy-britanniai néptömegek, másrészt a világ legkülönbözőbb részein fekvő angol gyarmatok lakosságának rovására.

A XVII. SZÁZADI ANGOL POLGÁRI FORRADALOM TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

A XVII. századi angol burzsoá forradalom a világtörténet kiemelkedő eseménye volt. A klasszikus polgári forradalmak sorába tartozik, amelyek eredményeképpen egész Európában megszilárdult a burzsoá rendszer. Bár a legkiemelkedőbb a XVIII. század végi francia forradalom volt, a XVII. századi angol forradalom megelőzte ezt, s Marx kifejezése szerint: a francia forradalom mintaképévé lett. Első ízben Angliában tárultak fel teljes világossággal a polgári forradalom jelleg-

[6] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 101. old.

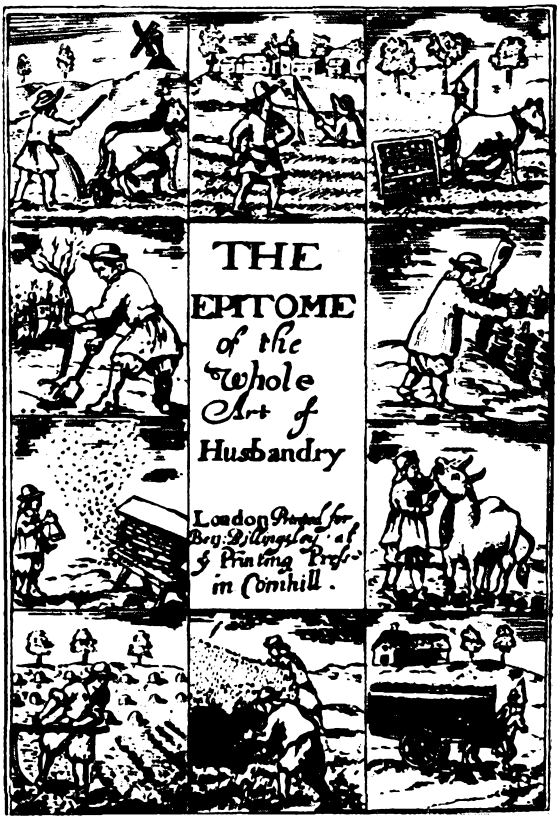

Joseph Blackgrave „A gazdálkodás valamennyi ágazatának rövid leírása" című könyvének címoldala. 1685

zetes vonásai és a győzelme nyomán megszilárdult polgári társadalmi rendszer sajátosságai. Olyan forradalom volt ez, amelyben az angol nemzet túlnyomó többsége kelt fel az uralkodó feudális kisebbség ellen. A forradalom vezető ereje a fiatal, haladó burzsoázia volt, amely közvetlenül részt vett a forradalom ütközeteiben, s — ha vallási formába burkoltan is — meghirdette a feudális urak és az élükön álló király ellen irányuló küzdelem polgári demokratikus feladatait. Az angol forradalom lényeges sajátossága volt a polgárosodott új nemesség részvétele, amely energikus vezetőket adott a forradalomnak (Cromwell stb.). Azonban a döntő szerepet ebben a forradalomban is a néptömegek játszották. A parasztok, a városi kézművesek, a falusi és városi plebejusok viselték a forradalmi harc minden terhét. Ők voltak azok, akik felkelések egész sorában küzdöttek a feudális urak és a feudális kormányzat ellen a forradalmat megelőző időszakban és a forradalom alatt, Londonban és másutt egyaránt. Ők szolgáltatták azt a biztos tartalékot, amelyből mindig erőt meríthetett a parlamenti hadsereg. Az ő tevékeny forradalmi közreműködésükkel tudta csak megtörni a parlament a király híveinek ellenállását és juttathatta őt magát a vérpadra.

A néptömegek a XVII. századi angol polgári forradalomban némileg pontosabb és világosabb programkövetelésekkel léptek föl, mint az azt megelőző németalföldi korai polgári forradalomban. Így például a forradalom során mind a forradalmi hadsereg számos dokumentumában, mind a levellerek és különösen a diggerek politikai röpirataiban kifejezésre jutott az a követelés, hogy adjanak földet a parasztoknak. E politikai csoportosulások több kísérletet tettek arra is, hogy némi szervezettséget vigyenek a néptömegek mozgalmaiba, egyes területeken irányították azok osztályharcát is. A tömegek azonban még az angol forradalomban sem léptek föl elég szervezetten; nem tudták a maguk számára biztosítani a feudális urak felett aratott győzelem eredményeit. A forradalom sem a társadalmi, sem a politikai kérdésekben nem hozott demokratikus megoldásokat: eredményei a szűk polgári érdekeknek megfelelők, kompromisszumos jellegűek. A burzsoázia csak ideiglenesen lépett szövetségre a néptömegekkel. Miután az ellenség — a feudalizmus — legyőzetett, a polgárság sietett a győzelmet felhasználni saját külön osztályérdekeinek kielégítésére. Különösen önző módon járt el az agrárkérdésben szövetségese, az új nemesség. Minden földet magának akart megszerezni, hogy azon minden feudális kötöttségtől szabadon gazdálkodhasson. A feudális függésben élő parasztok szabad és önálló kistulajdonosokká tétele semmiképpen sem fért össze számításaival.

A konfliktus, amely egyrészt a burzsoázia és az új nemesség, másrészt a néptömegek között kialakult, először a polgári köztársaságnak a protektorátussal való felváltásához, majd a Stuart-monarchia restaurációjához vezetett. A küzdelemben, amelyet ezután a polgárság és a földbirtokosok hozzá kapcsolódó része a Stuartokkal folytatott, a néptömegek már nem vettek részt. Néhány

népi felkelés a restauráció idején is kirobbant, s a polgári ellenzék közvetve ezeket is felhasználta a feudális reakció elleni harcában. A burzsoázia azonban ekkor már tudatosan arra törekedett, hogy visszatartsa a tömegeket egy új forradalomtól. Már itt világosan kirajzolódik tehát a polgári forradalmakban rendszerint megfigyelhető két szakasz. Az első: a népesség többségének össznemzeti mozgalma a feudális urak kis csoportja ellen; a néptömegek a burzsoázia vezetése alatt harcolnak; a második: a burzsoázia felszámolja a szövetséget a néptömegekkel, és kompromisszumra lép a földbirtokos arisztokráciával. Az 1688. évi államcsíny a polgárság felső rétege és a nagybirtokosok között létrejött ilyen osztálykompromisszum tipikus példája. Később, a XVIII. század végi francia forradalomban, a burzsoázia szintén megteszi ugyanezt a fordulatot a néptömegek szövetségétől a nemességgel kötött kompromisszumhoz, azonban — részint a fejlettebb, érettebb társadalmi viszonyok, részint a franciaországi történelmi fejlődés sajátosságai folytán — az angoltól sok tekintetben eltérő módon.

A forradalom jelentős nemzetközi hatást gyakorolt. Éreztette hatását mind az európai, mind az amerikai kontinens további fejlődésében. A szomszédos Írország és Skócia sorsát, amelyeket ebben az időszakban kapcsoltak be végleg az angol állam kötelékébe és az angol kapitalizmus rendszerébe, közvetlenül meghatározta. Az Angliában győzelmet aratott polgári rendet kiterjesztette az észak-amerikai gyarmatokra is. (Noha ezeknek később még meg kellett vívniuk a maguk polgári forradalmát — burzsoá-arisztokratikus anyaországuk ellen.) Az angol forradalom sok más országban is visszhangra talált (a „parlamenti Fronde" Franciaországban, felkelések Katalóniában, a köztársasági párt átmeneti győzelme Hollandiában stb.).

A XVII. századi angol forradalom azonban nem idézett elő forradalmi robbanást az európai kontinensen. A holland polgári forradalom már jóval korábban lezajlott, s a burzsoá rendszer kialakulása a szigetországban csak bonyolultabbá tette az angol—holland kapcsolatokat, melyekben a két tőkés nemzet vetélkedése mellett az angol és holland republikánusok, illetve monarchisták politikai együttműködése is teljes mértékben kifejezésre jutott. Franciaországban és Svédországban a XVII. században még nem volt elég érett a helyzet a polgári forradalomra. A többi nyugat-európai országban — Itáliában, Németországban és Spanyolországban — gazdasági hanyatlás vagy a gazdasági fejlődés megtorpanása jellemezte ezt az időszakot. Tehát még Nyugat-Európa is (nem szólva Kelet-Európáról) felkészületlen volt a polgári forradalomra, s ezért a XVII. századi angol forradalom nem válthatott ki közvetlenül széles körű forradalmi hullámot. A történelem más szerepet adott számára: Anglia ekkor mintegy messze elébe vágott a többi ország fejlődésének (Hollandia kivételével). Forradalmi tapasztalatai csak később tettek szert rendkívüli jelentőségre, amikor a kontinens országaiban kialakultak a burzsoá forradalom előfeltételei. A szigetország alkotmányos rendszere, valamint a forradalmi és a forradalom utáni — polgári — Anglia filozófiája és politikai eszméi adták azt a kiindulópontot, amelyről a forradalom előtti ideológiák fejlődése ezekben az országokban megindult. Ez különösen Franciaország történetében nyilvánvaló. A XVIII. századbeli francia felvilágosodás, amely valójában a későbbi francia forradalom programját dolgozta ki, a XVII. századi angol forradalom ideológiájának eredményeit folytatta, és világosan magán viselte az eszmei rokonság jegyeit.

Az angol forradalmat mind hatalmas méretei, mind az, hogy a polgári rend első igazán nagyarányú győzelmét hozta, mind pedig az, hogy az európai kapitalizmus megteremtésében döntő szerepet betöltő francia forradalom közvetlen elődje volt — nemcsak Európa, de a világ történetének is kiemelkedő mérföldkövévé avatja.

2. AZ ANGOL KULTÚRA A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A FILOZÓFIA ÉS A POLITIKAI TANOK

A XVII. század második felének angol kultúrája a forradalmi események közvetlen hatása alatt fejlődött. Ez a történelmi helyzet határozta meg sok vonatkozásban Thomas Hobbes (1588—1679) munkásságát is, aki a XVII. század közepének legjelentősebb filozófusa volt, Engels kifejezésével: „az első modern materialista... (a XVIII. század értelmében)"[7]. Hobbes rendszerbe foglalta Francis Bacon materialista tanítását, következetesebbé, de ugyanakkor egyoldalúbbá, elvontabbá téve azt. Hobbes az anyag különféle mozgásformáit a tisztán mechanikai vagy matematikai mozgásra vezeti vissza. Még a gondolkozást is egyszerű mechanikus mozgásnak tekinti. „Az érzékiség — írta Marx Hobbes filozófiájáról — elveszti virágját és a *geométer* elvont érzékiségévé válik."[8]

Hobbes munkái közül legjelentősebbek az állam- és jogfilozófiával foglalkozó művei („A polgárról" és a „Leviathan"). A forradalmat ellenségesen ítéli meg, és írásaiban azt hirdeti, hogy a nép feltétlen engedelmességgel tartozik a királyi hatalomnak. Filozófiája mégis magán viseli a polgári forradalom bélyegét. A filozófus reakciós következtetésekre jut — de a bizonyításukra felsorakoztatott érvek más jellegűek; a polgárháború eseményein való töprengésének eredményei. Robert Filmer királypárti politikus, az abszolutizmus patriarchális-teokratikus elméletének védelmezője, nem hiába írta Hobbes filozófiájáról: „Az épületet elfogadom, de tagadom a fundamentumot."

Hobbes politikai elmélete: kísérlet az állam eredetének racionalisztikus magyarázatára és a társadalomban elfoglalt helyének meghatározására. Marx ezért sorolta Hobbest azok közé a filozófusok közé, akik igyekeztek „az államot emberi szemmel nézni és természeti törvényeit az észből és a tapasztalatból, nem pedig a teológiából levezetni..."[9] Kora más gondolkodóihoz hasonlóan Hobbes is abból indul ki, hogy a társadalmi állapotot egy természetes állapot előzte meg, amikor az emberek még egymástól elkülönülten éltek. Hobbes, a felvilágosodás korszakának filozófusaival és több kortársával (például Milton, Lilburne stb.) ellentétben, a legkevésbé sem hajlamos „a természetes ember" idealizálására. A „természetes embert" kora burzsoá típusának vonásaival ruházza fel. Meggyőződése, hogy az ember természeténél fogva egoista, nem társadalmi lény, s hibásan tulajdonítanak neki — mint Arisztotelész — társadalmi ösztönt. Éppen ellenkezőleg, Hobbes szerint a „természetes állapot" a még zabolátlan önkény állapota volt, „mindenki háborúja mindenki ellen" (bellum omnium contra omnes). Mivel azonban így senki sem érzi magát biztonságban, szükségessé válik a háborúskodás felszámolása, s — szerződés útján — létrejön a társadalom. E szerződés Hobbes szerint előírta, hogy az ember teljes mértékben mondjon le természetes jogairól, átruházva azokat az államra, amelynek legjobb formája — megint csak Hobbes szerint — a monarchia. Azt vallotta, hogy csak az erős, semmi által nem korlátozott államhatalom képes békét teremteni, s tudja garantálni polgárai biztonságát.

A magántulajdon megjelenését Hobbes az állam létrejöttével hozza kapcsolatba. A természetes állapotban „mindent a természet adott az embernek", éppen a természet javainak birtoklásáért folyt akkor a mindenkit mindenkivel szembeállító általános küzdelem. Az „enyém" és a „tied" létrejötte nem más, mint a természet által nyújtott javak felosztása, ez pedig „a kormányzat minden formája mellett csakis a főhatalom dolga lehet".

Hobbesnak a vallás keletkezéséről és szerepéről alkotott felfogása teljes mértékben materialista jellegű. A vallást a tudatlanság és a jövőtől való félelem termékének tekinti. A polgárok békéje érde-

[7] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 500. old.
[8] *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 127. old.
[9] *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 102. old.

kében azonban ápolni kell a nép vallásos érzelmeit. A materializmus és az ateizmus — felfogása szerint — csak a művelt emberek szűk köre számára érthető, és csak az ő számukra megengedhető.

A Hobbes által felvetett kérdéseket a forradalom korszakának közírói részletesen feldolgozták. Hobbes ellen irányuló, nézeteivel élesen szembeszálló sajátságos replika volt James Harrington (1611—1677) műve, az „Oceana" (1656). Harrington politikai nézetei az independensekhez állottak közel. Könyvében azt bizonyítja, hogy nem a hatalom hozza létre a tulajdont — ahogy Hobbes tanította —, hanem ellenkezőleg, a tulajdon hozza létre a hatalmat. Az államberendezkedés különféle formái (a monarchia, oligarchia és köztársaság) a tulajdon egyensúlyától függnek, vagyis a tulajdon megoszlásától az uralkodó, az arisztokrácia és a nép között. „Amilyen az országban a tulajdon egyensúlya — hangoztatta Harrington —, olyan a kormányzás." Harrington, miután megvizsgálta a tulajdon megoszlását a korabeli Angliában, arra a következtetésre jutott, hogy a XVII. században a földtulajdon a korona, az arisztokrácia és az egyház kezéből átment a nép kezébe. A tulajdon „gótikus egyensúlyát" a tulajdon „népi egyensúlya" váltotta fel. Harrington szerint éppen ez idézte elő a forradalmat: a monarchiát fel kellett hogy váltsa a köztársaság, az a hatalmi forma, amely megfelel a tulajdon új, „népi egyensúlyának". Az új „népi egyensúly", s következésképpen a köztársasági államforma tartósítására, valamint a köztársaság oligarchiává fajulásának megakadályozására olyan agrártörvényt ajánlott, amely a földtulajdon felső határát évi 2000 font jövedelemnél állapítja meg.

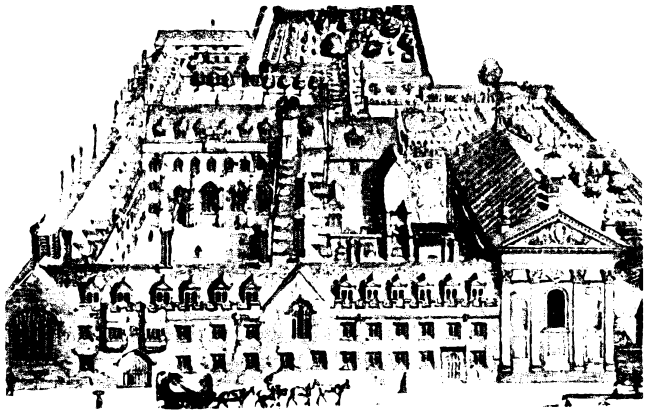

A cambridge-i Pembroke egyetem XVII. századi metszet

Harrington a polgári köztársaság híve, aki félelemmel szemléli a néptömegek önálló mozgalmát. Meggyőződése, hogy „az arisztokrácia elemei nélkül semmiféle népállam sem létezhetik". Az általa elképzelt eszményi köztársaságban, Oceanában, a tulajdonnal nem rendelkező embereknek nincs szavazati joguk, s csupán azok vehetnek részt a törvényhozásban, akik legalább 100 font évi jövedelemmel rendelkeznek.

A restauráció korában Henry Neville (1620—1694), Harrington barátja és elvrokona fejlesztette tovább e nézeteket. Azt igyekezett bizonyítani, hogy II. Károly politikai rendszere nem lehet tartós, mert nem felel meg az angol „tulajdon-egyensúlynak". Neville a parlament által korlátozott polgári monarchia gondolatát hirdette.

Algernon Sidney (1622—1683) szintén a restauráció korában fejtette ki az alkotmányos monarchia megteremtésére vonatkozó tervezetét. Sidney — bár a népfelség elvét védelmezi — ellenzi a demokratikus köztársaság létesítését; a kormányzat „kevert" formáját ajánlja, amelyben a király hatalmát a nép képviselete, a parlament korlátozza. Sidney tervezete szerint a királynak nincs joga törvényeket hozni vagy az alattvalókat adókkal terhelni, ha ehhez a parlament nem járul hozzá. Mint a forradalom több más publicistája, az abszolút hatalom forrását ő is a normann hódításban látja. Neville és Sidney tervezetei tulajdonképpen már előrevetítették az 1688. évi osztálykompromisszumot.

Radikálisabb volt a levellerek és — még inkább — a diggerek tanítása. Lilburne, valamint legközelebbi barátai és fegyvertársai: Richard Overton és William Walwyn a népfelség eszméjét vallották. Állameszményük a demokratikus köztársaság volt, évente újjáválasztott egykamarás parla-

menttel, széles körű választójoggal. Hirdették, hogy a törvény előtt minden ember egyenlő, követelték a hatalom megosztását, a feudális szolgáltatások eltörlését, a lelkiismereti és sajtószabadságot, az egyház és az állam szétválasztását, a rendi kiváltságok eltörlését, az ipari és kereskedelmi egyedáruságok felszámolását és a közösségi földek bekerítésének megtiltását. Lilburne az ember természetes jogairól szóló tanításra alapozta politikai tanait. Természetes jognak tekintette nemcsak a szabadságot, de a magántulajdonra való jogot is.

A levellerek elutasítottak minden olyan kísérletet, amely ki akarta egyenlíteni a vagyoni különbségeket; az ilyen törekvésekben az ember szabadsága és természetes jogai ellen elkövetett merényletet láttak. Elméletük mégis veszélyesnek tűnt a polgárság és az új nemesség számára. Az independensek egyik vezetője kijelentette: „Ha önök erre (ti. a természetjogra) alapítják véleményüket, akkor minden tulajdont fel kell számolniuk, mert hiszen e doktrína szerint minden embernek egyenlő joga van minden vagyontárgyra, amit éppen maga előtt lát."

A diggerek ideológusa, Gerrard Winstanley, nemcsak a feudális, hanem a polgári társadalmi viszonyokat is bírálta. A kor szellemének megfelelően Winstanley vallásos mítoszokba ágyazza nézeteit, s gyakran ír a bibliai próféták stílusában. Az emberiség története az ő számára az Isten és az Ördög, a Jó és a Gonosz örök harcát jelenti. Azonban a vallásos szimbolika mögött meghatározott történelmi tartalom rejtőzik: a nép harca elnyomói ellen. Winstanley gyakran tesz tanúbizonyságot a reális viszonyok mély megértéséről.

Winstanley az emberiség történetében a legboldogabb időszaknak a „természetes állapotot" tekinti, amikor az emberek még nem ismerték a különbséget az „enyém" és a „tiéd" között. A rossz forrását és a nép későbbi szenvedéseinek okát a magántulajdonban jelöli meg. Bírálattal illeti az independens köztársaságot, amiért csupán a gazdagoknak biztosított szabadságot, és követeli a vagyoni egyenlőtlenség felszámolását, amely véleménye szerint idegen munka kisajátításából származik. Fő művében („A szabadság törvényének tervezete vagy az igaz kormányzat helyreállítása") az utópikus paraszti szocializmus szellemében rajzolja meg a jövő köztársaságát. Pamfletjeiben a XVII. századi angol falu nincstelenné vált tömegeinek hangulata jut kifejezésre.

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN

A politikai elméletekkel egy időben a közgazdaságtan is előrehaladt. A közgazdaságtan kibontakozásában fontos helyet foglal el William Petty (1623—1687) munkássága, aki az angol materialista filozófia eredményeire támaszkodva, a Bacon és Hobbes által kidolgozott indukciós módszert alkalmazza a politikai gazdaságtan kutatásában. Petty nem tartja elegendőnek, hogy a merkantilisták módján csupán felszínesen, empirikus módon közelítse meg a gazdasági jelenségeket, hanem belső törvényszerűségeik feltárására törekszik. Megcáfolja például azt a merkantilista nézetet, hogy a nemzeti vagyont a forgalomban levő pénz mennyisége határozza meg, és kimutatja, hogy a forgalomban levő pénzjegyek mennyisége közvetlenül függ az árutömeg nagyságától.

Petty vetette meg a munkaérték-elmélet alapjait. „A munka a gazdagság atyja — írja — és a föld az anyja." Petty már bizonyos fokig megérti az értéktöbblet-elmélet lényegét. Mivel a munkabért a munkás létfenntartásához szükséges eszközök minimumának, vagyis lényegében a munkaerő értékének tekinti, közeljár a munkanapnak szükséges munkaidőre és többletmunkaidőre történő felosztásához. Az értéktöbblet általános formájának a földjáradékot és a pénzjáradékot (kamat) tekinti. A profitot mint önálló kategóriát még nem ismeri.

Marx a burzsoá politikai gazdaságtan atyjának nevezte Pettyt. A XVII. század történeti körülményei természetesen az ő gazdasági nézeteit is meghatározták. Nyoma sincs még nála a XVIII. századi polgári közgazdászok követelésének, a kereskedelem és az ipar minden korlátozástól mentessé tételének; az állam beavatkozása a gazdasági életbe szerinte szükségszerű.

A forradalom győzelme után uralomra jutott puritán ideológia nem kedvezett a művészetek felvirágzásának. Hanyatlásnak indult az angol reneszánsz vezető irodalmi műfaja, a dráma is. A hatalomra került puritánok betiltották a színielőadásokat. A szigorú képrombolók kidobálták a templomokból a műalkotásokat. A nagyszerű márványszobrokat vastag gipszréteggel borították be, hogy elfedjék az emberi test meztelenségét. Az ősi népünnepélyeket, játékokat és táncokat sem engedélyezték. A „régi vidám Anglia", amelyből a reneszánsz irodalma táplálkozott, a múlté lett. A forradalomnak azonban megvolt a maga fenséges pátosza és komor költőisége. Ez a pátosz és ez a forradalmi szigor hatja át a XVII. század legnagyobb költőjének, John Miltonnak (1608—1674) alkotásait.

John Milton

XVII. századi metszet

Milton első művei, amelyeket a harmincas években írt, a humanista hagyományhoz kapcsolódtak. A forradalom idején felhagyott a költészet művelésével, s teljesen a szabadság szolgálatába állította írásművészetét. Egymás után adta ki pamfletjeit, amelyek fontos szerepet töltöttek be az angol forradalmi mozgalom fejlődésében. Az „Areopagiticá"-ban a szólás- és sajtószabadságért szállt síkra, az „Eikonoklastes"-ban megsemmisítő kritikát gyakorolt a royalista Gaudennek a kivégzett I. Károlyt eszményítő „Eikon Basilike"[10] című könyve fölött. „Az angol nép védelmében" írt első (1651) és második (1654) röpiratában az államkeletkezés szerződéses elméletének álláspontjáról védelmezi a népfelség eszméjét, és igazolja a király kivégzésének jogosságát.

Politikai nézeteiben Milton az independensekhez állt közel. Az angol forradalom szélső baloldali irányzataival és a vagyonegyenlőség követelésével határozottan szembefordult. Még Harrington agrártervezetét is túlságosan radikálisnak tartotta. Azonban az új, burzsoá Anglia alapelveinek védelmével a haladás ügyét szolgálta. Alkotásaiban az az új személyiség-tudat tükröződik, amelyet a forradalom keltett életre a tömegekben.

Milton utolsó éveit a Stuart-restauráció árnyékolta be. A magára maradt vak költőt mélyen megrázta a forradalom veresége. A reakció mégsem tudta megtörni. Ebben az időszakban írta legnagyobb műveit: „Az elveszett paradicsom"-ot (1667), „A visszanyert paradicsom"-ot (1671) és a „Sámson"-t (1671).

„Az elveszett paradicsom"-ban Milton a puritán forradalom eposzát, vagy ahogy Belinszkij

[10] „Eikon Basilike" (görög) = „királyi képmás"; „Eikonoklastes" = „képrombolók". — *A kiadó.*

írta, „a tekintély elleni felkelés apoteózisát" alkotta meg. „Az elveszett paradicsom" forradalmi szelleme leginkább a Sátán, e komor és büszke lázadó alakjában jut kifejezésre, aki inkább vállalja a paradicsomból való kiűzetést, mintsem hogy lemondjon a szabadságról s meghunyászkodjék „az égi zsarnok" előtt. A Sátán alakjának e megformálása természetesen ellentmondásban van a vers vallásos témájával és Milton puritán eszmevilágával. A költemény vallási és forradalmi pátosza azonban szerves egységet alkot: az angol forradalom ószövetségi mítoszokba burkolta eszményeit, hősei a biblia nyelvén beszéltek. A mű középponti epizódja — Ádám és Éva bűnbeesése és kiűzetésük a paradicsomból — az eredeti szabadságát elvesztett emberiség történetének szimbóluma. „Az elveszett paradicsom"-ot a haladás eszméje hatja át. Mihály arkangyal felfedi Ádám előtt az emberiség jövendő sorsát: sok kín, szenvedés, munka és bánat árán az ember a saját kezével új paradicsomot teremt magának, s ez sokkal nagyszerűbb lesz, mint amit elveszített.

Milton a reakció győzelmét azzal magyarázta, hogy a néptömegek még éretlenek, készületlenek voltak a szabadságra. A forradalom eszményeibe vetett hitét azonban sohasem vesztette el. Tragédiája, a „Sámson": a vak költő lelkesült próféciája az új forradalmi fellendülés közelségéről és a zsarnokság elkerülhetetlen pusztulásáról.

Az angol irodalomban John Bunyan (1628—1688) a puritán hagyományok utolsó képviselője. „A zarándok útja" című allegorikus szatírája a restaurációs korszakban úrrá lett korruptság és erkölcsi züllés fölött mond szenvedélyes ítéletet.

A restauráció éveiben újjászülettek a világi művészetek, amelyeket addig a puritán türelmetlenség és a szigorú valláserkölcs uralma elnyomott. A színház ellen hozott parlamenti dekrétumok eltörlése után ismét fejlődésnek indult az angol dráma. Azonban a reneszánsz-drámával ellentétben a restauráció színháza, amely a francia udvari drámát tekintette mintaképének, idegen maradt a néptől. Az új drámairodalom és költészet vezető alakja John Dryden (1631—1700) volt, aki a klasszicizmus esztétikai szabályait igyekezett meghonosítani az angol színpadon és irodalomban. A klasszicizmusnak voltak ugyan gyökerei az angol nemzeti kultúrában, de széles társadalmi bázisra nem tudott szert tenni: e művészi irányzat az abszolutizmus eszményeivel fonódott össze, amelyek Angliában már régen elvesztették haladó jellegüket. Ezért Dryden kísérletei, hogy a hősi tragédiát angol talajra ültesse át, meddők maradtak.

A restauráció korának vígjátékírói közül a ragyogó dramaturgiai technikával dolgozó William Wycherley (1640—1716) és William Congreve (1670—1729) aratták a legnagyobb sikereket a nemesi közönség előtt. Tematikájuk nem terjedt túl a nagyvilági élet és a gáláns kalandok körén. Wycherley azonban — bár minden leleplező él nélkül — bemutatta a társadalom felső rétegeinek erkölcsi lazaságát, Congreve művein pedig már a moralizálás nyomai látszanak, ami némi rokonszenvet keltett iránta a polgári körökben is.

IV. FEJEZET

HOLLANDIA A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

1. HOLLANDIA A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. AZ ANGOL—HOLLAND HÁBORÚK

A polgári forradalom győzelme Németalföld északi részén a gazdaság és a kultúra gyors felvirágzásához vezetett. Míg a spanyol fennhatóság alatt maradt déli tartományokban továbbra is a gazdasági hanyatlást szülő feudális reakció uralkodott, a szövetséges holland köztársaságba (Egyesült Németalföldi Tartományok) tömörült hét északi tartomány fejlődése néhány évtized leforgása alatt messze megelőzte a többi európai országét, s Hollandia „a XVII. század tőkés mintanemzete"[1] lett. Anglia még csak akkor kezdte learatni polgári forradalma gyümölcseit, amikor Hollandiában a tőkés rendszer már mély gyökeret eresztett.

A burzsoá Hollandia megszerezte a világkereskedelmi hegemóniát, hódítás útján nagy kiterjedésű gyarmati birtokokra tett szert, és kiemelkedő helyet biztosított magának az európai hatalmak sorában. A nem sokkal a harmincéves háború befejezése előtt, 1648 januárjában Münsterben megkötött holland—spanyol különbékében Spanyolország kénytelen volt elismerni az Egyesült Tartományok politikai önállóságát. Ugyanez év októberében, a vesztfáliai békében a német birodalom is elismerte Hollandia függetlenségét.

HOLLANDIA GAZDASÁGI HELYZETE

A holland köztársaság viszonylag kis területe (25 000 km²) és lakosságának alacsony száma (mintegy kétmillió) ellenére jelentős sikereket ért el a gazdasági élet minden ágában.

A tengertől és a mocsaraktól több ezer hektár földet hódítottak el (polderek). Hollandia a fejlett agrotechnika és a magas hozamú tejgazdaságok országa lett. A holland gazdasági életben fontos szerepet játszott a halászat, mely a lakosság számottevő részét foglalkoztatta. A heringfeldolgozás fontosságát érzékelteti a holland szólásmondás, mely szerint Amsterdamot heringszálkákra építették. A XVII. század második felében a Spitzbergák és Izland partjainál megkezdődött a holland bálnavadászat. Csupán a Spitzbergák mellett (e vállalkozásokban 200—250 hajó vett részt) évente 1300—1400 bálnát sikerült elejteni, s a tiszta jövedelem a jó esztendőkben meghaladta a 10 millió guldent.

A manufaktúraipar és a kézművesség fejlődése szintén rendkívül gyors és sokoldalú volt. Elterjedt a textilipar és a vele kapcsolatos (kelmefestő, fehérítő stb.) iparágak. Leiden az európai gyapjúfeldolgozás egyik legjelentősebb központjává vált. Tucatjával alakultak a nagy manufaktúrák, szá-

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 695. old.

Falusi vendégfogadó
Isaak van Ostade. 1646

számra a kisebb műhelyek, s ezekben a munkások tízezreit foglalkoztatták. A város textilipara 1664-ben érte el termelésének csúcspontját, amikor üzemeiben 144 000 vég különféle szövetanyagot állítottak elő. Amsterdam, Rotterdam és a köztársaság más városai szintén nagy mennyiségű szövetet vittek piacra. A fehérítőműhelyek Haarlemben összpontosultak, amely egyébként selyemiparával is hírnevet szerzett. Nemzetközi jelentőségre tett szert a holland hajóépítő ipar. Fejlődésének csúcspontján, a XVII—XVIII. század fordulóján, egyszerre több száz hajó készült Hollandiában. Csupán Amsterdamban több tucat hajóépítő dokk működött, az Amsterdammal versengő Zaandam környékén pedig 60. Hollandiában mintegy feleannyiba került a hajó előállítása, mint Angliában és sokszorta kevesebbe, mint a többi országban. Ezért az európai országok nagy része Hollandiában építtette kereskedelmi hajóit. Még az angol hajótulajdonosok is gyakran keresték fel rendeléseikkel a holland dokkokat. A köztársaság sok városában működtek kötélverő, vitorlakészítő, papírkészítő, üveggyártó, téglavető és famegmunkáló manufaktúrák, valamint fűrészmalmok és fegyverkovács-műhelyek. Magas színvonalat ért el a könyvnyomtatás, s messze földön ismerték a holland navigációs eszközöket. Csaknem minden város saját serfőző- és vajüzemmel rendelkezett, az országban több tucat cukor- és dohányfeldolgozó működött. Világmárkának számítottak a holland finom kézműipari termékek: a művészi csempe és porcelán, az órák és ötvösmunkák, amelyek fontos kiviteli cikkek voltak.

A mezőgazdaság és az ipar eredményei jó alapot adtak a kereskedelem fejlődéséhez. A holland gazdaságban a Baltikum országaival folytatott kereskedelem játszotta a legnagyobb szerepet:

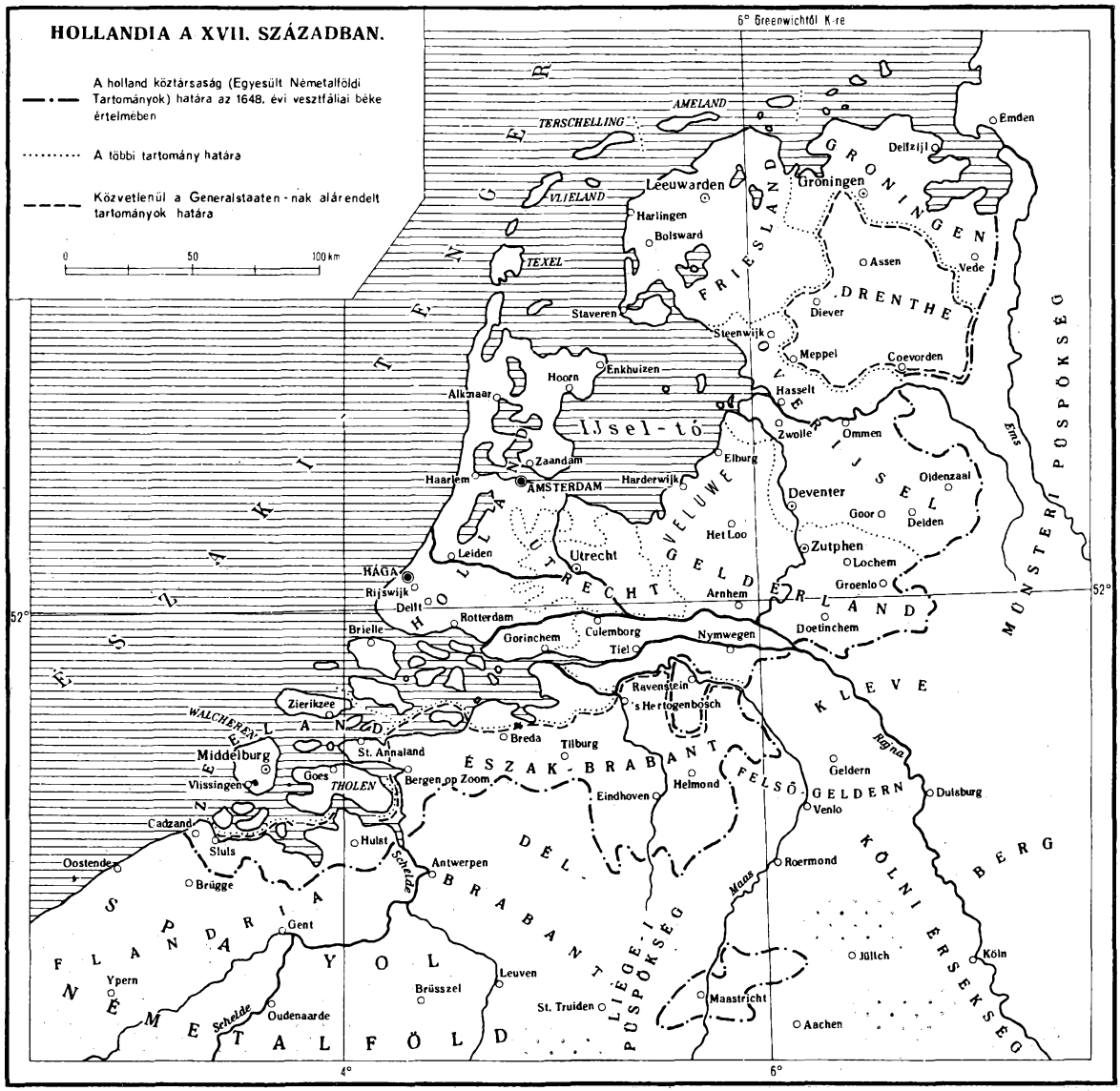

Hollandia gabonát, fát és fémeket kapott tőlük, ott pedig vevőkre talált a holland hering, vászon, posztó és sajt. A közvetítő kereskedelem kezdetben nem volt jelentős. De a XVI. században már ez az üzletág vonta magához a holland tőke legnagyobb részét, minthogy az európai országok piacain mutatkozó nagy árkülönbségek rendkívüli haszonnal kecsegtettek. A polgárság jövedelmeinek jó része a tengeri szállításból származott. Az európai szárazföldi utak rossz állapotban voltak, s így a mintegy 15 000 hajóval rendelkező holland kereskedelmi flotta a XVII. században elsőrangú szerepet játszott a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében. A holland kereskedők és hajótulajdonosok — ahogy akkor nevezték őket: Európa tengeri fuvarosai — az idegen áruk szállítását közvetítő ügyletekkel kapcsolták össze. A XVII. század derekán már csaknem teljesen az ő kezükben összpontosult az Európa északi és déli országai közötti kereskedelem. A Baltikumban megvásárolt gabonát a földközi-tengeri országok piacain adták tovább; a német borok, a francia manufaktúra- és kézműipari áruk, a spanyol gyümölcsök és a gyarmatáruk csaknem kizárólag az ő közvetítésükkel kerültek Észak-Európába. Az angol posztót Hollandiában külön kikészítő eljárás-

Üvegfúvók

Papírkészítés

Frederik Ottens metszetei

nak vetették alá, s azután külföldön tovább adták. A balti-tengeri hajózás 70 százaléka a hollandok kezében volt. Az angolokat kiszorítva ők foglalták el az első helyet az Oroszországgal kereskedő államok sorában is. Hajóik évente tucatszámra keresték fel Arhangelszket, ahonnan orosz prémmel, kaviárral, gyantával, hamuzsírral, kenderrel, faggyúval és iráni selyemmel, sőt egyes esztendőkben gabonával megrakodva tértek vissza. A XVII. század második felében a Franciaország és Anglia felé irányuló holland kereskedelemnek érzékeny veszteségeket okoztak a háborúk és e két ország áttérése a protekcionista politikára. Ennek ellenére a holland kereskedelem a XVII. század folyamán egészében véve tovább növekedett, s a század utolsó éveiben már több mint 100—120 millió gulden értékű forgalmat bonyolított le évenként.

A holland polgárság nem érte be az európai kereskedelemből szerzett busás haszonnal: a nyerészkedés lázától űzve, a spanyol és portugál gyarmatok felé törekedett. Az 1602-ben létrejött Holland Kelet-Indiai Társaság s az 1621-ben alapított Nyugat-Indiai Társaság hatalmas tőkével, saját hajóhaddal és hadsereggel rendelkezett, s a kormánytól korlátlan felhatalmazást nyert a gyarmatokra vonatkozóan. A hollandok a fűszerféleségek termelési övezeteiben, a Szunda- és Malukuszigeteken az erődítmények és telepek egész hálózatát építették ki Batavia központtal (Jáva szigetén). A XVII. század második felében a Holland Kelet-Indiai Társaság délkelet-ázsiai pozíciói még inkább megszilárdultak. A feudális fejedelemségek egymás közötti harcát kihasználva a hollandok fokozatosan uralmuk alá vonták az indonéz feudális urakat, és kezükbe kaparintották egész fűszerkereskedelmüket. 1656-ban megszerezték Negapattinam városát, amelyet legfőbb indiai támaszpontjukká építettek ki, s az ötvenes évek végére teljesen kiszorították a portugálokat Ceylon szigetéről.

A nyugat felé irányuló holland terjeszkedés már nem volt ilyen eredményes. Kezdetben a Nyugat-Indiai Társaságnak sikerült megszereznie a portugál Brazília nagyobb részét, és meg-

Vitorlakészítés

Hajóácsok

Frederik Ottens metszetei

vetette lábát Észak-Amerika keleti partjain is. Az angol birtokok között 1626-ban a hollandok is megalapították saját gyarmatukat, Új-Hollandiát, Új-Amsterdam központtal (a mai New York). Ezeket a területeket azonban nem tudták megtartani. A XVII. század második felében amerikai gyarmataik csak az 1665—1667. évi háború idején az angoloktól elragadott Suriname-ra (ez a holland cukorgyártás nyersanyagbázisa lett) és a Karib-tenger néhány szigetére szorítkoztak. A hollandok Afrika nyugati partjain is több erődöt létesítettek, déli nyúlványán pedig megalapították Kaapstadtot (Fokváros).

A gyarmati rendszer a holland kereskedelmi nagytőke valóságos melegágya lett. A burzsoázia kereskedelmi hasznának csaknem 10 százalékát a gyarmati kereskedelem szolgáltatta. Ennek legfőbb haszonélvezője Holland tartomány kereskedő polgárságának mohó, vállalkozó szellemű felső rétege volt, amely magáénak tudhatta a Kelet-Indiai Társaságot.

A XVII. században a gyarmatok felvevő piaca még kevéssé jelentős. A holland burzsoázia bevételeinek főforrását ekkor a gyarmatok természeti kincseinek kirablása és az őslakosság kegyetlen kizsákmányolása biztosította. „A holland gyarmati gazdálkodás története... »az árulás, megvesztegetés, orgyilkosság és aljasság felülmúlhatatlan képét tárja elénk«."[2]

A kereskedelmi hegemónia és a hatalmas gyarmati birtokok egy időre az iparban is túlsúlyt biztosítottak Hollandia számára. A holland polgárság szabadon hozzáférhetett sok más ország nyersanyagforrásaihoz, és előnyösen tudta elhelyezni saját ipari termékeit a külső piacokon; szabad tőkékkel rendelkezett, melyeket a nagyiparba fektethetett; végül a kor viszonyaihoz képest rendkívül fejlett pénzügyi és hitelszervezet állott a rendelkezésére.

Hollandia azonban nem annyira az ipari, mint inkább a kereskedelmi és uzsoratőke fejlődésé-

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. 695. old.

nek útján haladt. Ékesszólóan tanúskodik erről legfontosabb gazdasági centruma, Amsterdam története is, amely a holland nagypolgárság központja, világkereskedelmi kikötő, valamint a tőzsdeügyletek, a kereskedelmi, a pénzügyi és hitelműveletek központja volt.

Az amsterdami tőzsde jelentősége már a XVII. század elején megnövekedett; az egykor nevezetes antwerpeni tőzsde helyére lépett, sőt messze túlszárnyalta azt. Az amsterdami tőzsdén kötöttek üzleteket, holland tőzsdeügynökök közvetítésével, egész Európa kereskedői és bankárai; itt állapították meg a holland közvetítő kereskedelem által forgalomba hozott árucikkek árait. A kereskedelmi társaságok részvényeinek jegyzése, az állami értékpapírok árfolyamának megállapítása, a külföldi kormányok által kibocsátott kölcsönök elhelyezése szintén az amsterdami tőzsdén bonyolódott le.

A tőzsdével szoros kapcsolatban állt az 1609-ben alapított Amsterdami Bank tevékenysége. Eredetileg e bank letéti, pénzváltó és átutalási ügyletekkel foglalkozott. Idővel azonban kiszélesítette üzletkörét, és úgyszólván egész Európa leszámítoló és hitelbankjává vált. Az Amsterdami Bank útján jutott hitelhez Amsterdam városa és a két gyarmati kereskedelmi társaság, de a holland köztársaság, sőt európai monarchiák is. A holland államadósság-kötvények birtokában (a XVII. század derekán elérték a 120 millió guldent, a spanyol örökösödési háború idején pedig már a 250 milliót) a bank nyomást gyakorolhatott a holland kormányszervekre; mivel pedig külföldi kormányok is adósai közé tartoztak, befolyása a nemzetközi politikára is kiterjedt. Az Amsterdami Bank tehát a holland kereskedő burzsoázia hatalmának és nemzetközi befolyásának eszközévé vált. A bank igazgatóságában, a Kelet-Indiai Társaság igazgatóságában és Amsterdam város tanácsában is ugyanazok az emberek ültek: a legnagyobb kereskedelmi cégek képviselői.

Hollandia XVII. századi gazdasági felvirágzása ingatag alapokon nyugodott. A közvetítő kereskedelem kibontakozásával a holland kereskedő polgárság uralma alá vonta az ország gazdaságának minden ágazatát. A közvetítő kereskedelem kedvező feltételei azonban a többi ország kapitalista fejlődésével fokozatosan eltűntek. Midőn más európai államok, elsősorban Anglia és Franciaország, már a módszeres ipari protekcionizmus politikájának útjára léptek, a holland burzsoázia a kereskedői haszon kedvéért olcsó külföldi készítményekkel árasztotta el belső piacát, s ezzel pusztulásra kárhoztatta a hazai ipart. Ez a rendszer vezetett oda, hogy Hollandia már a XVII. század végén elvesztette ipari vezető szerepét, s ennek nyomán kereskedelmi pozícióit is át kellett engednie Angliának, a gyorsan fejlődő ipari kapitalizmus országának. Marx joggal állapította meg, hogy Hollandia viszonylag gyors lehanyatlását és az ipari jellegű Angliának való alárendelését a kereskedelmi tőke uralma okozta. „A holland kereskedelmi világuralom hanyatlásának története — írta Marx — annak története, hogyan rendeli alá magának az ipari tőke a kereskedelmi tőkét."[3]

A NÉPTÖMEGEK HELYZETE ÉS AZ OSZTÁLYHARC

A kapitalizmus hollandiai sikereit, a holland polgárság meggazdagodását a néptömegek elnyomorodása kísérte. „Hollandia népét már 1648-ban jobban túldolgoztatták, elszegényítették és brutálisabban elnyomták, mint Európa többi országának népét együttvéve."[4] A tőkés Hollandia a vagyoni ellentétek országa volt. A kereskedővilág nagyjainak mesébe illő jövedelmével a manufaktúramunkások kolduskevés munkabére és a parasztság reménytelen nyomorúsága állt szemben.

A köztársaság legfejlettebb tartományaiban — Hollandban és Zeelandban — a parasztság a lakosságnak alig 20—25 százalékát tette ki. A tehetős parasztgazdák keskeny rétegén kívül ezek túlnyomóan törpebirtokos vagy teljesen földnélküli szegényparasztok voltak, akik arra kényszerül-

[3] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 333. old.
[4] *Marx:* A tőke. I. köt. 697. old.

Polderek és gátak a holland tengerparton
Metszet. XVII—XVIII. század fordulója

tek, hogy a nagybirtokosoktól — a városi kereskedőktől és nemesektől — béreljenek földet. A bérleti díj olyan magas volt, hogy sok bérlő, végképpen elszegényedve, kénytelen volt visszaadni a bérelt földet, s vagy béresnek szegődött, vagy a városban keresett megélhetést. Még nehezebben élt a parasztság a keleti tartományokban, ahol a feudális kötöttségek még a forradalom után is erősek maradtak. Néhány tartományban — Gelderland, Overijsel és Észak-Brabant területén — még a parasztság félfeudális függése is fennmaradt, s csak a XVIII. század végén, a francia forradalom idején szűnt meg. Végül, a parasztság mindenütt sokat szenvedett az erejét meghaladó sokféle állami és helyi adó, a különféle illetékek terhétől. A parasztok — hogy valahogy eltengődjenek — gyakran kénytelenek voltak éhbérért manufaktúramunkát vállalni.

A XVII. században a holland falu életét mindvégig heves osztályküzdelmek jellemezték. A források számos paraszti „zavargásról" és „lázadásról" adnak hírt. Időnként nagy felkelésekre is sor került. Így 1655—1656-ban több hónapig tartott a Walcheren-sziget parasztjainak felkelése. 1657-ben Groningen és Overijsel tartományokban robbantak ki komoly zavargások. A parasztok több ízben támogatták a városi tömegek felkeléseit.

A városi dolgozók kizsákmányolása nem maradt el a falusiaké mögött. Leidenben a manufaktúramunkások halálozási arányszáma hallatlanul magas volt, és a munkaerő-utánpótlást csak az ál-

Parasztcsalád
Adriaen van Ostade. 1653

landó külső munkaerő-kínálat fedezte. Néhány munkáskategória olyan kevés hetibért kapott, amely legfeljebb két-három napra lehetett elég. Könyörtelenül kizsákmányolták a nőket és gyermekeket is. Amsterdam több manufaktúrájában kizárólag gyermekek és serdülők dolgoztak. Anglián kívül Hollandiában is megtalálhatók az ún. „dologházak"; ezekben valóságos börtönviszonyok között kényszerítették munkára a dolgozókat. A kézművessegédek és a kis kézművesek sem éltek könnyen. A holland flotta tengerészeit is roszszabbul fizették, mint a többi európai hajóhadak legénységét.

A 14—16 órás munkanap, az alacsony munkabér — az akkori Európa legdrágább megélhetési viszonyai mellett —, az óriási egyenes és közvetett adók, a női és gyermekmunka kizsákmányolása; ezek a jellemző vonásai a holland „minta"-kapitalizmusnak, amelyre irigyen nézett a többi ország burzsoáziája. Marx ironikusan jegyzi meg de Wittről, Hollandia egyik kiemelkedő államférfiújáról, hogy ez a „nagy hazafi" „Maximái"-ban úgy dicsőítette a nép mértéktelen megadóztatását, „mint a legjobb rendszert arra, hogy a bérmunkásokat alázatossá, mértékletessé, szorgalmassá és... munkával túlterheltté tegyék".[5] A valóságban más volt az eredmény. A kézművessegédek szövetségei mellett mindenütt létrejöttek a manufaktúramunkások egyletei. 1643—1644-ben kitartó, több hónapos sztrájkok zajlottak le a leideni manufaktúrákban; a század második felében a sztrájkok más holland városokban is megszokott jelenséggé váltak. A sztrájkmozgalmak elleni harc céljából alakult meg a posztógyártó vállalkozók szövetsége, amely 1637-től rendszeresen tanácskozott.

Az osztályharc a holland városokban olykor nyílt népmozgalmakban robbant ki. Brielle-ben és Middelburgban (1651), valamint Groningenben (1657) a városi alsó néprétegek gazdasági és politikai természetű követeléseikért léptek fel: a legterhesebb adók eltörléséért, a városi önkormányzatban való részvételért stb. A nagypolgárság uralma ellen különösen nagyméretű felkelések robbantak ki 1653-ban, az első angol—holland háború idején, és 1672-ben, a francia csapatok betörésekor. E felkelések osztályharcos és egyben hazafias jellegűek voltak: a munkások határozott rendszabályokat követeltek az ország védelmére. A következő években is jelentős népmozgalmakra került sor: 1680-ban Rotterdamban, 1695—1696-ban Amsterdamban, ahonnan a forrongás az ország más városaira is átterjedt.

A XVII. századi holland bérmunkások azonban még nem szerveződtek a proletariátus osztályává. Fellépéseik elszigeteltek maradtak, életkörülményeik megjavítására tett kísérleteiket a burzsoá állam könyörtelenül elnyomta.

[5] *Marx:* A tőke. I. köt. 699. old.

Az Egyesült Tartományok államrendszere azt a kompromisszumot tükrözte, amely a nagyburzsoázia és a nemesség között még a németalföldi forradalom során létrejött. Az állam legfőbb szerve a tartományok rendi gyűlése — Generalstaaten — volt, amelyben a hét tartomány delegációkkal képviseltette magát. Ez a testület döntött a háború és a béke kérdésében, rendelkezett a pénzügyek és a fegyveres erők felett. A tartományok rendi gyűlésén — polgársága gazdasági hatalmának megfelelően — Holland tartomány rendelkezett a legnagyobb befolyással. Az egyes tartományokban a tartományi rendi gyűlés gyakorolta a hatalmat. E testület a városi tanácsok küldötteiből és a helyi nemesség képviselőiből állt. Tulajdonképpen azonban mindezekben a testületekben a holland kereskedő burzsoázia 2—3000 főre tehető felső rétege volt hangadó, amely fokozatosan az ún. „régensek" zárt uralkodó kasztjává vált.

E köztársasági intézmények mellett megmaradt a tartományi helytartó tisztsége, a feudális monarchia maradványa is. A helytartó felhatalmazása lehetővé tette, hogy több kérdésben beavatkozzék a tartományi rendi gyűlések és a Generalstaaten hatáskörébe. A helytartók a tartományok többségében az Orániai-ház hercegei voltak, s e család tagjaira bízták a hadsereg parancsnokságát is. Az Orániai-ház és a kereskedő-oligarchia szinte a köztársaság megalakulásának pillanatától kezdve harcolt egymással a hatalom birtoklásáért.

Az Orániai-ház befolyása különösen 1621 után erősödött meg, mikor lejárt a korábban megkötött fegyverszünet, és ismét felújult a háború Hollandia és Spanyolország között. A harmincéves háborút követően a harc a helytartó hívei — az Orániai-párt — és a nagyburzsoázia között még ádázabbá vált. II. Orániai Vilmos, midőn 1650 nyarán fegyveres államcsínyt kísérelt meg, nem talált megfelelő támogatásra az országban. Halála után a hatalom teljes mértékben a kereskedő nagyburzsoázia Jan de Witt vezette pártjának kezébe került. Jan de Witt Holland tartomány „nagy

Az amsterdami felkelés 1696-ban
XVII. századi metszet

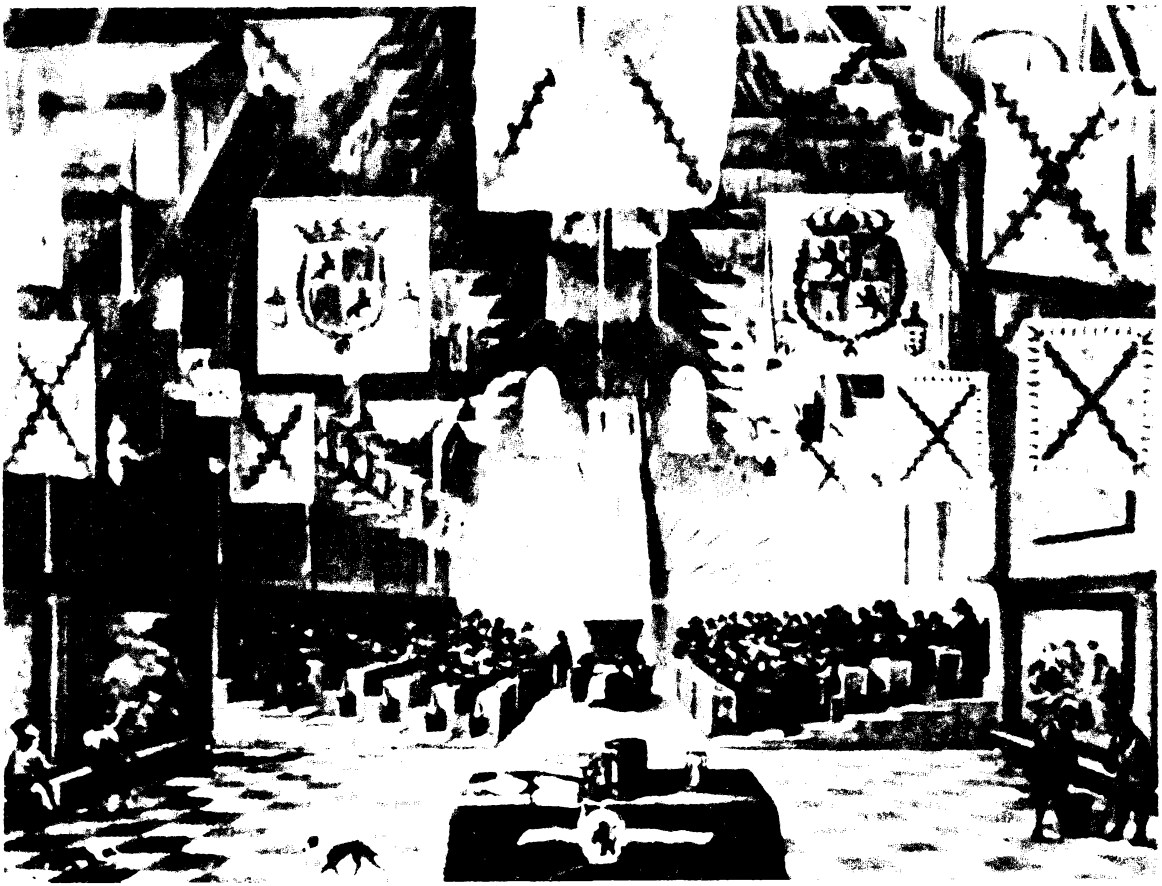

A Generalstaaten ülése Hágában 1651-ben
Dirk van Delen

pensionáriusának"[6] tisztségében tulajdonképpen mint az Egyesült Tartományok köztársaságának elnöke és külpolitikájának irányítója tevékenykedett. Az Orániai hercegek elvesztették befolyásukat. Holland tartományban a rendi gyűlés megszüntette a helytartói tisztséget. Az 1667. évi „Örök ediktum" összeférhetetlennek nyilvánította a helytartói méltóságot a hadsereg és a hadiflotta feletti főparancsnoksággal, megfosztva ezzel az Orániaiakat attól a lehetőségtől, hogy a hadsereg és a hadiflotta tisztikarára támaszkodhassanak. Ezután a nemesi tiszteket, akik csaknem kivétel nélkül az Orániai-párthoz húztak, polgári származású tisztekkel váltották fel.

A burzsoá oligarchia azonban, miután megerősítette pozícióit a hadseregben és a hadiflottában, igen kevéssé törődött az ország védelmének erősítésével. A katonai kiadások terén — a nemzetközi helyzet alakulásától függetlenül — rendkívül szigorú takarékossági rendszert vezetett be. Ezért az 1672. évi francia betörés felkészületlenül találta az országot. A nép elégedetlensége felkelésben robbant ki, amelynek Jan de Witt is áldozatul esett. A hatalom a kereskedő-oligarchia kezéből III. Orániai Vilmos személyében a reakciós Orániai-párt kezébe került.

A nép politikai aktivitásától megrémült burzsoázia hosszú időre megbékélt Vilmos csaknem abszolút uralkodói hatalmával. A polgárságot képviselő Fagel és Heinsius, de Witt utódai Holland „nagy pensionáriusának" tisztségében, készségesen végrehajtották Vilmos akaratát. Miután azonban

[6] A rendi gyűlés szünetelése idején az államügyeket intéző bizottság elnöke. — *A kiadó.*

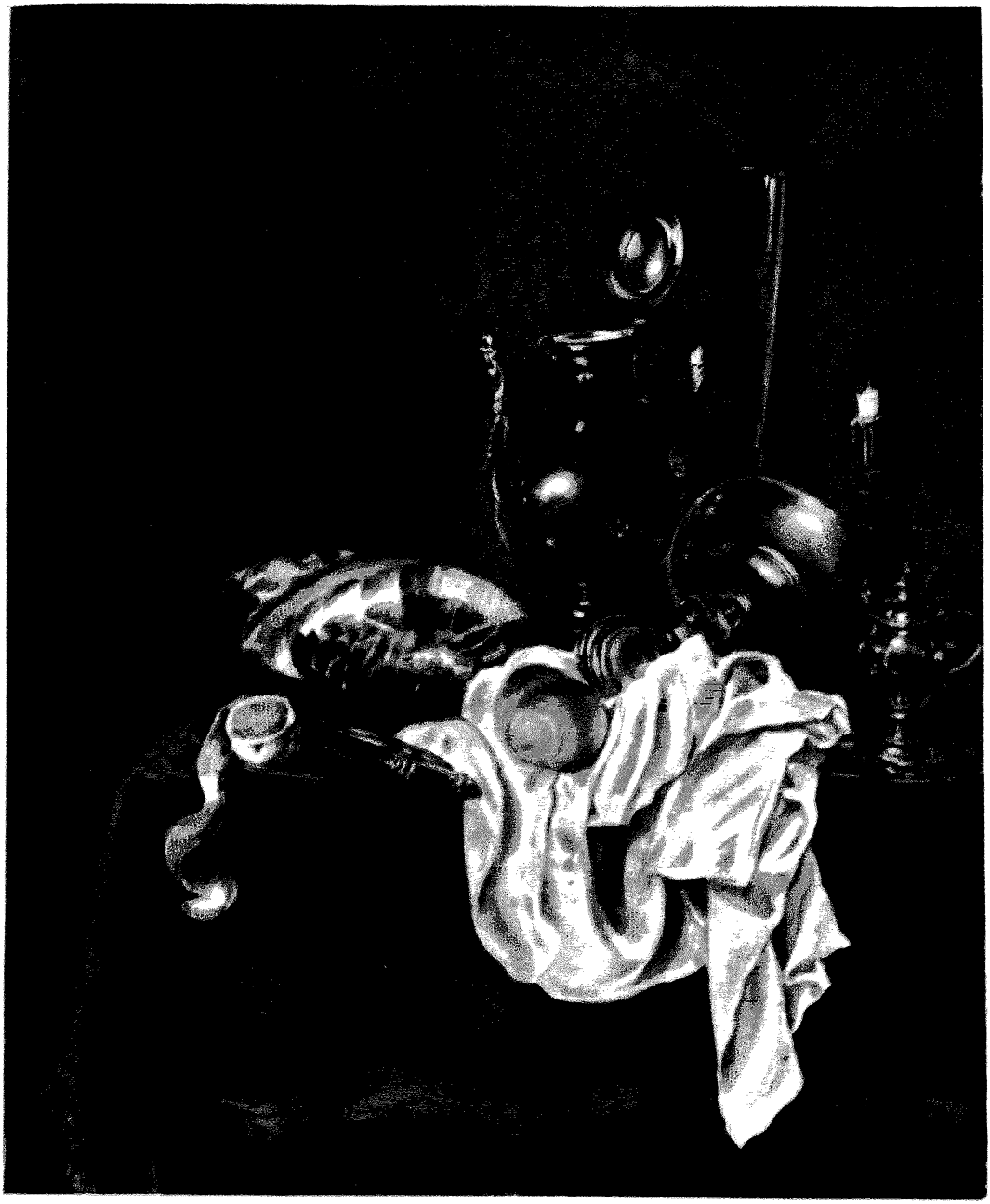

CSENDÉLET
Willem Claes Heda

Órániai Vilmost angol királlyá választották, és létrejött az angol—holland unió (1689), a holland burzsoázia elégedetlenkedni kezdett uralmával, annál is inkább, mert Vilmos gyakorlatilag a holland polgárság fő versenytársa, az angol burzsoázia pártfogójaként lépett fel. Vilmos halála (1702) után a holland polgárság nem választott új helytartót, s újra saját kezében összpontosította az egész hatalmat.

AZ ANGOL—HOLLAND VERSENGÉS. HÁBORÚK ANGLIÁVAL ÉS FRANCIAORSZÁGGAL

A XVII. században Hollandia külpolitikai helyzete több ízben igen bonyolulttá vált: gyakran összeütközésbe került azoknak az államoknak kormányzatával, amelyeket többé-kevésbé igyekezett alárendelni kereskedelmi monopóliumának.

Hollandia nyugalma Németország felől többé-kevésbé biztosítva volt. „Hollandia — a Hanza egyetlen olyan része, amely kereskedelmi jelentőségre tett szert — elszakadt, Németországot két kikötő (Hamburg és Bréma) kivételével elvágta a világkereskedelemtől és attól fogva az egész német kereskedelmen uralkodott — írta Marx és Engels. — A német polgárok túlságosan tehetetlenek voltak ahhoz, hogy a hollandus kizsákmányolásnak korlátokat szabjanak. A kis Hollandia burzsoáziája fejlett osztályérdekeivel hatalmasabb volt, mint Németország sokkal számosabb polgárai a maguk érdeknélküliségében és szétforgácsolt kicsinyes érdekeikkel."[7]

A külkereskedelmi monopóliumra formált holland igényeket Oroszország, Svédország és Dánia elutasította ugyan, de nyílt összeütközésre ezekkel az államokkal általában nem került sor. Másként alakult a helyzet a két legnagyobb nyugat-európai állammal, Franciaországgal és Angliával.

Attól a pillanattól kezdve, hogy Hollandia a nemzetközi küzdőtérre lépett, azonnal felszínre kerültek a holland és az angol burzsoázia közti ellentétek. A konkurrenciaharc az európai piacokon és a gyarmatokon a XVII. század első felében annyira kiéleződött, hogy a két ország többször is a háború küszöbére jutott. A gazdagabb holland kereskedők Oroszországban és a balti államokban, az észak-amerikai gyarmatokon és Kelet-Ázsiában, a Földközi-tenger vidékén és a nyugat-afrikai partokon, egyszóval mindenütt háttérbe szorították az angolokat. Időnként, mint 1617—1618-ban a Szunda- és a Maluku-szigetek térségében, fegyveres tengeri összetűzésekre is sor került a riválisi kereskedelmi társaságok között. Az angol polgárháború idején a holland polgárság jóindulatú semlegességet tanúsított az angol parlament iránt, közben azonban felhasználta Anglia gyengeségét, hogy fokozza az angol kereskedelem hadállásai elleni támadásait. Az angol burzsoáziát Oroszországban, a balti államokban, a földközi-tengeri országok piacain és a spanyol gyarmatokon érték a legérzékenyebb veszteségek.

Az angol forradalom győzelme után az angol—holland közeledés rövid időszaka következett. Hágában és Londonban tárgyalások folytak katonai-politikai szövetség megkötéséről és a befolyási övezetek felosztásáról. A Hollandia és Anglia közti ellentétek azonban végül is erősebbnek bizonyultak, mint azok a tényezők, amelyek a két országot közeledésre ösztönözték. A kapcsolatok gyengülésében hathatósan közrejátszottak az Órániai-párt és a forradalom idején Hollandiába menekült angol royalisták fondorlatai, valamint a francia és spanyol diplomácia erőfeszítései, hogy háborút robbantsanak ki a két polgári köztársaság között.

Az 1651-ben elfogadott angol „Hajózási törvény" a hollandoknak az angol külkereskedelemben játszott közvetítő szerepe ellen irányult. E lépés az angol külpolitikai irányvonal megváltozását jelentette. Az első angol—holland háború (1652—1654) kirobbanásának egyik oka az volt, hogy az angolok nem voltak hajlandók a törvényt hatálytalanítani.

A háború a kor viszonyaihoz képest hatalmas méretű tengeri ütközetek sorozata volt. Egy-egy

[7] *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 180. old.

ilyen csatában gyakran mindkét részről több mint 200 hajó vett részt összesen 20—30 000 főnyi legénységgel s 6—8000 ágyúval. A holland tengerészek kiváló katonai erényei és admirálisaik (élükön Maarten Tromp tengernagy állt) mesteri hadvezetése ellenére a holland hajóhad az 1653 június-júliusában lezajlott döntő ütközetek egész sorában vereséget szenvedett.

A hollandok kudarcát elsősorban az angoloknak a polgárháború során kialakított jobb katonai szervezete és haditechnikája idézte elő. Az első angol—holland háború kemény megpróbáltatást jelentett a holland gazdaság számára. A világ különböző részein szétszórt kereskedelmi hajóik nagy része az angolok zsákmányául esett. Nagy veszteségek érték a halászflottát is. Amikor 1653 nyarán az angol hajóhad blokád alá vette a holland partvidéket, egyszeriben előtűnt a holland gazdasági élet leggyengébb pontja: a külkereskedelemtől való túlzott függés. A blokád kis híján katasztrófába döntötte Hollandiát. A Westminsterben 1654. április 15-én aláírt békeszerződésben Hollandia elismerte a „Hajózási törvényt", és kötelezte magát, hogy 1611-ig visszamenően megtéríti a Brit Kelet-Indiai Társaságnak okozott veszteségeket. A westminsteri békével megkezdődött Hollandia fokozatos meghátrálása Anglia előtt.

Az első angol—holland háború nem oldotta meg a két ország gazdasági ellentéteit. Viszonyuk már a protektorátus éveiben több alkalommal kiéleződött. A holland diplomácia évek hosszú során át hasztalanul igyekezett olyan szerződést kötni Angliával, amely semlegesítette volna a „Hajózási törvény" hatását.

A Stuart-restauráció nem enyhítette az angol—holland versengést. II. Károly udvara anyagilag és politikailag is érdekelt volt a Hollandia elleni háborús kalandokban, s agresszív politikát folytatott. A II. Károly által 1660-ban kiadott új „Hajózási törvény" még kevésbé volt elfogadható a hollandok számára, mint az 1651. évi. Az összeütközések, amelyek a gyarmatokon különösen sűrűn követték egymást, végül is a második angol—holland háború kirobbanásához vezettek. Formális hadüzenetre csak 1665 elején került sor, azonban a háború ténylegesen ekkor már egy éve folyt, amióta az angolok megtámadták a nyugat-afrikai partvidék holland erődjeit és Észak-Amerikában elfoglalták Új-Amsterdamot. A hollandok az első háború óta lényegesen kibővítették és szervezetileg is tökéletesítették hadiflottájukat, amely de Ruyter parancsnoksága alatt megverte az angolokat, sőt felhatolva a Temzén, magát Londont fenyegette. Ilyen körülmények között az angoloknak 1667. július 31-én el kellett fogadniuk a bredai szerződést. Anglia megtartotta Új-Amsterdamot, Hollandia pedig megkapta a dél-amerikai Suriname-ot és megtartotta az angoloktól elhódított Pulo Ran-szigetet (Maluku-szigetek). A „Hajózási törvény" rendelkezéseit némileg enyhítették.

A második angol—holland háború fordulópontot jelentett a két állam kapcsolataiban. Az angolok kivonulása Indonéziából és a hollandoké Észak-Amerikából gyakorlatilag a befolyási övezetek felosztását jelentette a holland és az angol burzsoázia között. Ezért a harmadik angol—holland háború (1672—1674) nem hozott olyan elkeseredett küzdelmeket, mint az előző kettő. Hollandia legfőbb ellenségeként ezúttal már Franciaország lépett fel; számára az európai hegemónia megszerzésének egyik feltétele Hollandia meghódítása volt. Angliát II. Károly vitte bele ebbe a háborúba, akit titkos kötelezettségek fűztek XIV. Lajoshoz. Az angol polgárságot azzal az ígérettel sikerült megnyernie, hogy Anglia bekebelezheti a holland Walcheren-szigetet, valamint Brielle és Cadzand városát; ilyenképpen a Schelde megnyílt volna az angol kereskedők előtt, s az angol hajóhad ellenőrzése alatt tarthatta volna a holland partvidéket. A Hollandia széttagolására vonatkozó tervek azonban nem váltak valóra. A hatalmas francia sereg szárazföldi támadásának elhárítására a hollandok megnyitották a gátakat, s az ország egy részét elárasztó víztömeg áthatolhatatlan akadályt vont a francia hódítók útjába. A tengeren de Ruyter, kisebb flottaegységet hagyva csupán a franciák lekötésére, hajóhadának zömét az erős angol flotta ellen irányította, és így teljes mértékben sikerült megóvnia a partvidék biztonságát. Angliában a holland hajóhad győzelmei és az udvar titkos szándékainak lelepleződése elégedetlenséget váltott ki a burzsoázia körében. A parlament

sürgetésére a király 1674 februárjában különbékét kötött Hollandiával. A béke nem változtatta meg lényegesen a két fél helyzetét. A holland—francia háborúskodásnak az 1678-as nymwegeni béke vetett véget.

A XVII. század ötvenes-hetvenes éveinek angol—holland háborúi eredményeképpen Hollandia katonai és állami hatalma alább szállott, kereskedelme és gyarmati terjeszkedése korlátok közé szorult. A háborúk tehát meggyorsították Hollandia kereskedelmi hatalmának hanyatlását. Az osztályharc kiéleződése, a népi felkelések, amelyek bizonyos mértékben szintén a háborúk következményei voltak, megingatták a holland burzsoázia uralmát, és arra indították, hogy külső támaszt keressen. A legalkalmasabb szövetségesül az angol burzsoázia kínálkozott, amellyel a Franciaország ellen vívott közös harc a továbbiakban összefűzte Hollandiát.

Hollandia 1672—1678, 1688—1697 és 1702—1713 között viselt hadat Franciaország ellen. E háborúk Hollandia számára még sokkal pusztítóbbaknak bizonyultak, mint az Angliával folytatott küzdelmek. A köztársaság területén lejátszódott hadiesemények nagy károkat okoztak: megtizedelték az állatállományt, szétrombolták a bonyolult öntözési rendszert stb. Közben az ország mindinkább alárendelt helyzetbe került a szövetséges Angliával szemben. Hollandia területe Anglia előretolt hadállása lett a kontinensen, a holland hajóhad az angol flotta kisegítő egységének szerepét játszotta. Az egyetlen eredmény, amelyet Hollandia e háborúk során kivívott, az 1713-ban megkötött utrechti békeszerződésnek az a kikötése volt, hogy Hollandiának az esetleges francia agresszióval szemben jogában áll úgynevezett „sorompó-erődöket" felállítani a spanyol Németalföldön. E garanciák csalóka mivoltát jól feltárták az 1747—1748. évi események, amikor az osztrák örökösödési háború idején a francia seregek könnyűszerrel bevették a holland erődöket, s Hollandiát csak Anglia beavatkozása mentette meg a teljes összeomlástól. Ezzel a vereséggel véget ért Hollandia nagyhatalmi szerepe.

Az észak-amerikai gyarmatok függetlenségi háborúja idején Hollandia Franciaországgal és Spanyolországgal egyetemben Anglia ellen lépett fel. Haditengerészete azonban ekkor már a teljes hanyatlás állapotában volt. Az angolok gyakorlatilag blokád alatt tartották a köztársaságot: 1781-ben csak 11 holland hajó haladt át a Sund-szoroson. A negyedik angol—holland háború (1780—1784) újabb csapást mért Hollandia gyarmati hatalmára. Anglia megszerezte Negapattinamot, a hollandok fontos indiai támaszpontját. Az angolok negapattinami térhódítása már a ceyloni holland uralmat is veszélyeztette. Ceylon szigete nem sokkal később (1795) szintén az angolok kezére került. Anglia szabad hajózást vívott ki magának az indonéziai szigetvilágban, s ez aláásta a hollandok fűszerkereskedelmi monopóliumát. A háborúk következtében a Holland Kelet-Indiai Társaság adóssága tovább növekedett, s a XVIII. század hetvenes éveinek végére elérte a 85 millió guldent; a társaság a csőd küszöbére került. Hasonló helyzetben volt a Nyugat-Indiai Társaság is. Az állam rövidesen kénytelen volt magára vállalni mindkét társaság adósságainak kiegyenlítését.

2. HOLLANDIA HANYATLÁSA A XVIII. SZÁZADBAN

GAZDASÁGI HANYATLÁS

A pusztító háborúk csak meggyorsították Hollandia gazdasági hanyatlását, amelyet mély társadalmi és gazdasági okok idéztek elő. A kapitalizmus fejlődése és a nagyipar megjelenése a többi európai országban, a szállítási eszközök tökéletesedése és az államok közvetlen áruforgalmának kiépülése a XVIII. század folyamán fokozatos hanyatlásra kárhoztatta a holland közvetítő kereskedelmet. Messzeágazó kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatai tették csak lehetővé a holland burzsoázia számára, hogy néhány évtizeden keresztül még megtartsa kereskedelmi pozícióit. A XVIII.

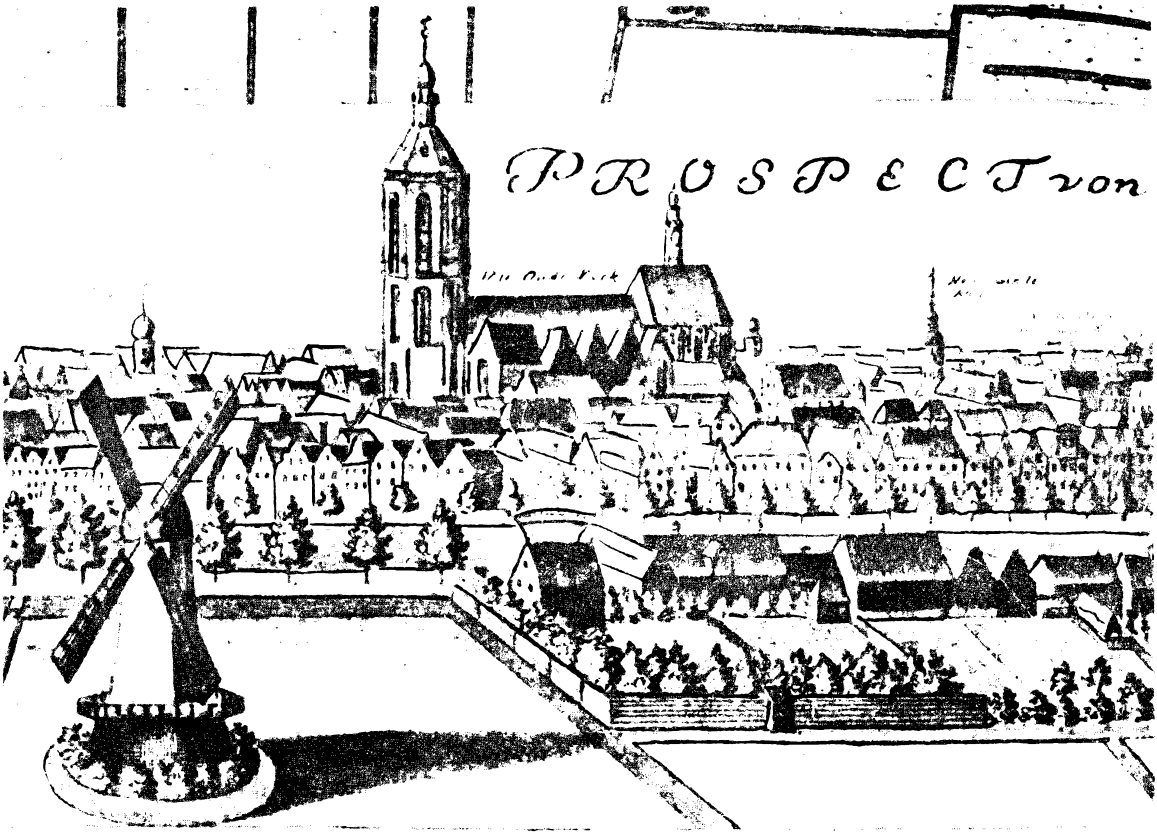

Hága

század végén a kelet-európai országok exportgabonájának 80 százalékát még holland hajók szállították. A svéd fémek, a norvég faáruk stb. nagy része szintén holland kézen ment keresztül. A holland gyarmatáru-kereskedelem kétszer akkora volt, mint az angoloké, forgalma egyes években meghaladta a hárommillió fontot. A XVIII. században is virágzott a Hollandia és Oroszország közötti kereskedelem. Amsterdam a hétéves háború végéig Európa legfontosabb kereskedelmi és pénzügyi központja maradt.

Más képet mutatott az ipar. A leideni posztómanufaktúrák termelése a XVII. századi 120 000 végről a XVIII. század utolsó éveire 30 000 végre csökkent. Még többet vesztett a hajóépítő ipar: a XVIII. század folyamán a legnagyobb dokkokban épülő hajók száma tizedére-tizenötödére csökkent. Hanyatlásnak indult a halászat is. Míg a XVII. század derekán évente 1500—2000 halászhajó futott ki a tengerre, a XVIII. század közepén legfeljebb 200. A burzsoázia haladóbb, az iparhoz kötődő rétegeinek a protekcionista politika bevezetésére irányuló minden igyekezete megtört a kereskedő-oligarchia önző érdekein. Az angol—holland kereskedelmi vetélkedés kimenetele már eleve eldőlt a XVII—XVIII. század fordulóján, amikor az angol iparfejlődés megelőzte a hollandot. A XVIII. században a holland tőke, miután egymás után vesztette el kereskedelmi pozícióit, mindinkább áttért más országok, elsősorban Anglia hitelellátására. Az angol—holland kereskedelem struktúrája módosult: míg a külkereskedelmi mérleg Hollandia számára rendszeresen passzív eredménnyel zárult, fizetési és váltómérlege aktív lett. Hollandia a vállalkozó kereskedők és gyarmatosítók országából a járadékosok országává alakult át. A XVIII. század derekán Anglia már a hajózás

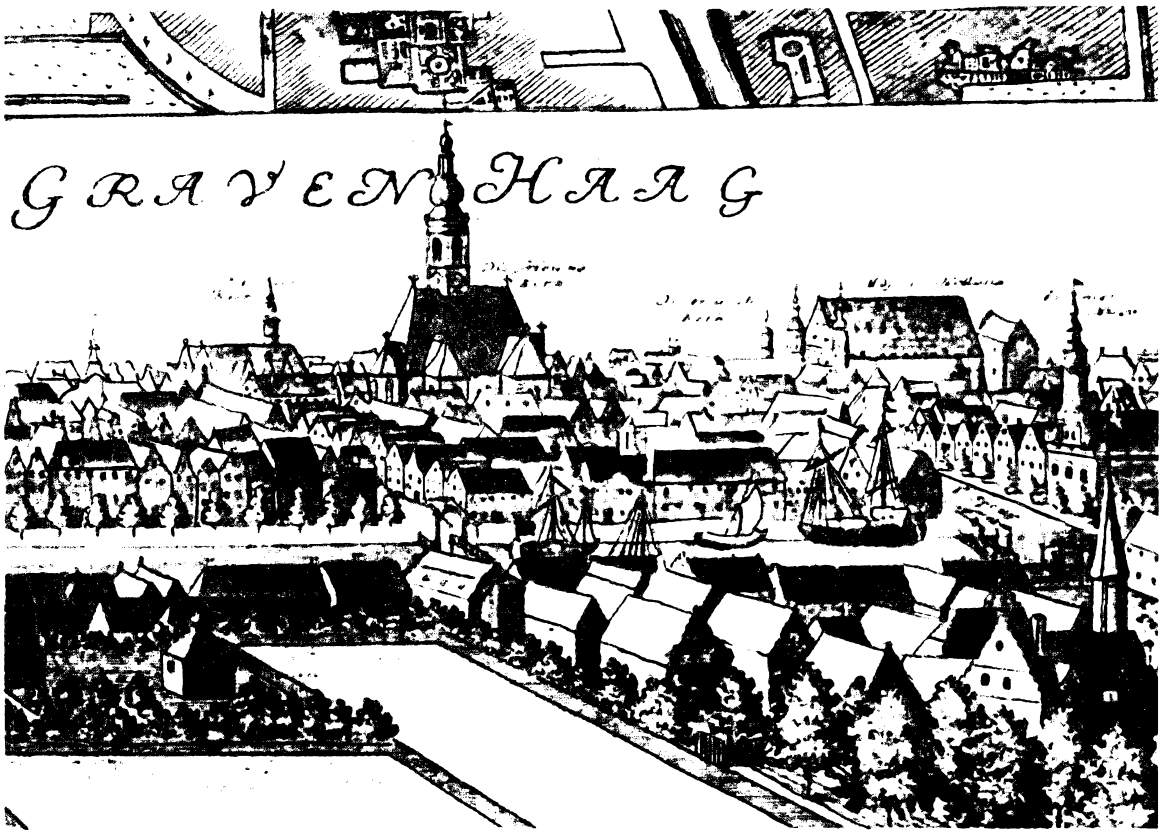

XVII. századi metszet

és a külkereskedelmi forgalom terén is megelőzte Hollandiát. Ettől kezdve az angol ipari tőke függő viszonyba vonta a holland kereskedelmi tőkét.

TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI HARCOK

A holland gazdasági élet megtorpanása és hanyatlása kiélezte a társadalmi és politikai küzdelmeket. A helytartó nélküli kormányzás újabb időszakát (1702—1747) az uralkodó kaszt leggyűlöltebb elemei ellen kirobbanó kisebb városi felkelések sorozata nyitotta meg. A legnagyobb megmozdulások Zeeland tartomány Middelburg és Goes városaiban, valamint a Tholen-szigeten zajlottak le. A forrongások véres összecsapásokhoz vezettek a felkelők és a katonaság, valamint a polgárőrség között. A nyugtalanság nagy paraszttömegeket is a hatalmába kerített. Gelderland tartomány Veluwe körzetében a parasztok több éven keresztül megtagadták az adófizetést.

Az ipari termelés csökkenése tömeges munkanélküliséget idézett elő, amely különösen a század második felében vált erősen érezhetővé. „Az egyszerű munkásnép — írta az egykorú holland újság — pusztul a nyomorúságtól és a bajtól. A dologházak zsúfolásig megteltek." Azoknak az élete sem volt sokkal könnyebb, akik munkát kaptak. Egy kortárs tanúsága szerint Hollandiában a bűnözőket jobb körülmények között tartották, mint ahogy a szétszórt manufaktúra által foglalkoztatott brabanti parasztok éltek. Csak a központosított manufaktúrák munkásainak volt lehetőségük a kollektív küzdelemre (a posztókészítő munkások 1718—1721. évi sztrájkjai, a dokkmunkások munka-

beszüntetései stb.). 1729-ben az egyik sztrájk a vállalkozó és a munkások kollektív szerződésével végződött. A munkásmozgalom történetében minden bizonnyal ez az első ilyen jellegű dokumentum.

Az oligarchikus kormányzattal szembeni elégedetlenség szüntelenül fokozódott. A francia hadsereg 1747—1748. évi betörése újabb népmozgalmakat váltott ki. A néptömegektől való félelmükben a „régensek" ismét kiegyeztek az Orániai-párttal, s 1747-ben helytartóvá kiáltották ki IV. Henriket, aki nőágon rokonságban állott az Orániai-házzal. Ennek ellenére 1748 május-júniusban az adóbérlők önkényeskedése és az elviselhetetlenül magas adók miatt kitört felkelés-hullám árasztotta el az egész országot. A lázongás Frieslandban kezdődött, majd átterjedt más tartományokra is. Viharos megmozdulások zajlottak le Leidenben, Hágában, Haarlemben s végül Amsterdamban, ahol a felkelés a legnagyobb méreteket öltötte. A felkelők az adók eltörlését követelték, feldúlták az adóbérlők házait, s több alkalommal megfutamították a katonákat.

E felkelések figyelemre méltó jellegzetessége volt, hogy a városi polgárokból álló milícia nem volt hajlandó megvédelmezni az őrizetére bízott gyűlölt adóbérlő patríciusokat. A városok középrétegei (elsősorban a kézművesmesterek, valamint az ipari burzsoázia) ekkortájt lépnek fel először önállóan: szembefordulnak a városi „csőcselékkel" és a „régensekkel", s részt kérnek a kormányzásból. IV. Vilmos nem váltotta be az ipari polgárság várakozásait, előnyösebbnek tartotta, ha megőrzi az oligarchiával kötött szövetségét. Vilmos politikája az Orániai-párt ellen fordította a kézművesek és az ipari burzsoázia hangulatát. A XVIII. század ötvenes éveiben az Orániai-párt ellen több pamfletet adtak ki, amelyek Jan de Witt emlékét védelmezték.

A hetvenes években polgári párt alakult, melynek hívei patriótáknak nevezték magukat. A patrióták a kormányzat feletti ellenőrzés létesítését, valamint azt követelték, hogy Hollandia kössön szövetséget Franciaországgal és újra vegye fel a harcot Angliával. Pártjuk és különösen egyik tekintélyes vezetőjük, Jan Derk van der Cappellen, kiállt az amerikai forradalom mellett is. Követeléseiket a „régensek" egy része is támogatta. Az 1780-ban valóban megkezdődött angol—holland háború során bebizonyosodott, hogy az oligarchia teljesen képtelen a harc sikeres irányítására. Ekkor a patrióták a polgári milíciát ellenőrzésük alatt álló önkéntes hadtestekké szervezték át. 1784-ben V. Vilmos helytartó elhagyta Hollandiát, s csak három év múlva tért vissza, porosz szuronyok segítségével. Hollandia számára a XVIII. század utolsó évei a nyomorúságos tengődés esztendői voltak a „régensek" kasztjának uralma alatt, akik már régen alkalmatlanná váltak az állam kormányzására. Amikor a francia forradalmi hadsereg 1795 januárjában átlépte az ország határait, a nép szabadítóként üdvözölte. Az Egyesült Tartományok rozzant épülete kártyavárként omlott össze.

3. A HOLLAND KULTÚRA A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Hollandia gazdasági és politikai erejének fokozatos hanyatlása a kultúra terén is éreztette hatását. Igaz, a kultúra különféle ágazatainak helyzete különbözőképpen alakult. A természettudományok és az egzakt tudományok területén például, amelyek szoros kapcsolatban álltak a társadalom gazdasági szükségleteivel, tovább folytatódott az ismeretek felhalmozódása, és újabb fontos felfedezések születtek. A társadalmi ellentétek feszült volta kifejezésre jutott a holland filozófia és társadalmi gondolat legjobb képviselőinek merész következtetéseiben. A holland kultúra azonban már a XVII. század második felében a válság időszakába lép, amelyet azután a nyilvánvaló hanyatlás periódusa követ. A válság különösen szemléletesen jelentkezett a festészet területén, vagyis abban a művészeti ágban, amely korábban oly nagy értékekkel gazdagította az egész világ kultúráját.

A XVII. század végétől kezdődő kulturális hanyatlás szorosan összefüggött az ország általános hanyatlásával és az egykor forradalmi burzsoázia arculatának megváltozásával. A holland burzsoázia, a gazdasági és politikai hatalom birtokába jutva, reakciós erővé vált. Az elnyomott tömegektől való szüntelen rettegésében a népi elégedetlenség legcsekélyebb megnyilatkozásait is elfojtotta. A gazdasági pangás eredményeképpen a holland polgár típusa is erősen megváltozott. A nemrég még energikus, kezdeményező szellemű kereskedők és vállalkozók a tőkéik kamataiból élő járadékosok élősdi osztályává alakultak át. Ezeknek a járadékosoknak a számára már idegen volt elődeik demokratikus ízlésvilága és életmódja. A XVII. századi holland burzsoá elfordult saját nemzeti kultúrájától, s a francia arisztokrácia szokásait és divatját igyekezett utánozni. Még anyanyelvére is megvetéssel tekintett, s inkább angolul vagy franciául beszélt.

SPINOZA

A XVII. század második felében a holland kultúra kimagasló alakja volt Baruch (Benedictus) Spinoza (1632—1677). Rembrandt festészetéhez hasonlóan Spinoza filozófiája is a XVI. századi németalföldi forradalom terméke. Igaz, a forradalom óta nagy idő telt el, s a tizenhatéves Spinoza már a spanyolok ellen vívott függetlenségi harc befejezésének lehetett szemtanúja. Azonban éppen ez a bonyolult társadalmi és politikai ellentétekkel terhes forradalom utáni időszak volt a táptalaja az új eszmék érlelődésének. A materialista eszmék, amelyeknek forrásait a viharos forradalmi idők hangulatában kell keresnünk, csak jóval a forradalom után öltöttek határozott formákat. Spinoza filozófiájának keletkezésében közrejátszott a Hollandiában megvalósult elég széles körű sajtó- és vallásszabadság s a vallási és politikai tanok éles küzdelmének légköre is.

Baruch Spinoza
XVIII. századi metszet

Spinoza Amsterdamban, zsidó kereskedőcsalád sarjaként született. Érdeklődése már a rabbiképzőben folytatott tanulmányai idején is túllépett a vallási oktatás szűk keretein, és a Hollandiában akkor felvirágzó természettudományok és filozófia felé fordult. Később Spinoza teljesen felhagyott a vallásgyakorlással. 1656-ban szabadgondolkodás vádjával kitagadták a hitközségből és átokkal sújtották. Ilyenképpen Spinoza felekezeten kívülivé vált, ami abban az időben nagy ritkaságnak számított. Elhagyta családját, és lencsecsiszolással kereste meg kenyerét. Műveinek nagy része névtelenül jelent meg. Élete főműve, az „Etika" pedig csak a barátai által halála után, 1678-ban kiadott „Posthumus művek"-ben látott napvilágot. Ezt a hatóságok azonnal betiltották mint „szentségtörő és istentelen tanokat" hirdető könyvet.

Spinoza társadalmi és politikai nézetei korántsem forradalmiak; inkább a hatalomra került polgárság érdekeit tükrözik, amely a „rendben" és a nép szilárd féken tartásában volt érdekelt. Spinoza szerint az „ész emberein" kívül létezik egy „sokaság" is, amelyet nem az ész, hanem a szenvedély vezérel. Éppen ezért szükség van egy erős (azonban feltétlenül köztársasági) államra:

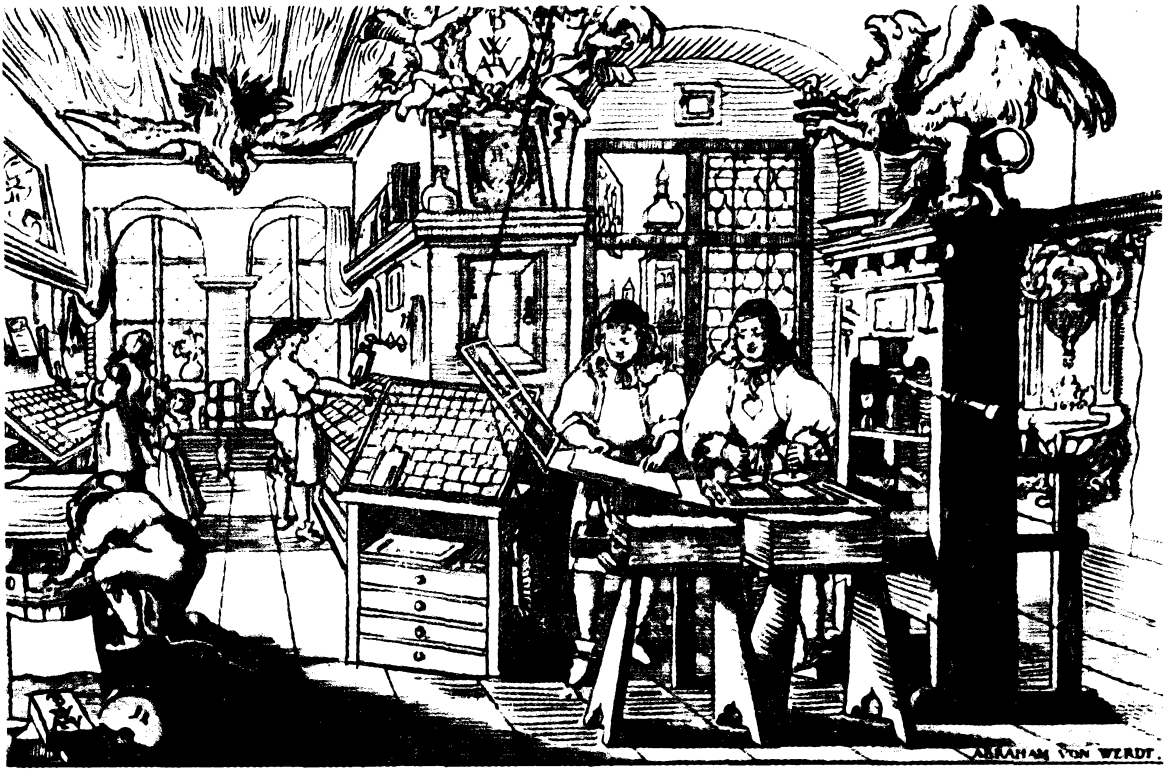

Nyomda
A. de Weerdt metszete

„semmiféle társadalom nem állhat fenn — írta a „Teológiai-politikai tanulmány"-ban — kormányzás s... erőszak nélkül". Az egyének és a hatalom joga addig terjed, ameddig erejük; a társadalom: erők rendszere, s a feladata az, hogy megtalálja ezeknek az erőknek a szilárd egyensúlyát. Ha a társadalomban valaki kárt okoz az embereknek, ha zavarja őket létezésükben és az ésszerű élet élvezetében, akkor „megengedhető, hogy olyan úton távolíttassék el, amilyent legbiztosabbnak tekintünk". (Spinoza itt közvetve a forradalmi erőszakot igazolja.) Az állam a maga részéről biztosítja az emberek számára a békés életet, „természetes, elidegeníthetetlen jogaikat", mint például a magántulajdon jogát, a lelkiismereti és gondolatszabadságot. Ha vallási türelem uralkodik, ha az állam féken tartja az egyházi viszályokat, akkor lehetővé válik a tudomány és a felvilágosodás felvirágzása, amiben Spinoza minden társadalmi baj végleges gyógyszerét látja.

Szerinte a társadalmi visszásságok szülőokai a passzív affektusok (szenvedélyek, indulatok) — a szeretet és a gyűlölet, a harag és az irigység, a rokonszenv és a dicsőségvágy stb. Amíg az ember nem ismeri meg a saját szenvedélyeit, addig rabjuk marad. S ellenkezőleg, szabaddá válik, ha az ész affektusa a többi affektus fölé kerekedik. A szenvedélyeket nem elítélni vagy dicsőíteni kell — tartja Spinoza —, nem sírni kell miattuk vagy nevetni rajtuk, hanem meg kell érteni azokat: hiszen ugyanolyan sajátosságai az emberi természetnek, akár a meleg és a hideg, az eső és a szél a légkörnek. Nincs abszolút jó és rossz, nincsenek felülről adott erkölcsi normák, nincs önmagában vett igazságos és igazságtalan. Az emberek szenvedélyei csupán természeti erők, amelyek az ész ugyancsak természeti erejével megismerhetők és az állam erejével irányíthatók.

Spinoza tehát az embert úgy tekintette, mint az egész természet elidegeníthetetlen részét, amely lényegileg egynemű a rajta kívül létező természettel. Ez a felfogás a test és lélek princípiumai,

illetve a természettudomány és teológia descartes-i dualizmusának cáfolatát jelentette. „Etiká"-jában Spinoza világos, logikus, harmonikus, geometriai bizonyításokhoz hasonló formában kifejtett, monisztikus rendszert alkotott — csak egyetlen szubsztancia létezik: a természet. A természetet istennek nevezi abban az értelemben, hogy nincs alkotója és „önmaga oka". Spinoza „szubsztanciája" nem más mint az anyag; minden dolog csak ennek az egyetlen szubsztanciának a megjelenésformája, része s e szubsztancián kívül nem létezik. A világban oksági szükségszerűség uralkodik, amely nem ad teret csodáknak és természetfeletti eseményeknek. Csak az egyes dolgok változnak és mozognak: maga a szubsztancia változatlan és örök.

Spinoza materializmusa metafizikus és mechanikus jellegű volt. Mivel nem tudta kiterjeszteni materializmusát a társadalmi élet jelenségeire, a kiutat az anyagi szubsztancia attributumairól (lényegi, elidegeníthetetlen sajátosságairól) szóló tanításban kereste. Azt tanította, hogy a szubsztancia végtelen számú attributumai közül kettőt ismerünk: a kiterjedést és a gondolkodást. A kiterjedés az ő értelmezésében a világ térbeli-mechanikus kölcsönös összefüggését, vagyis a szubsztancia tulajdonképpeni anyagiságát jelenti. Azáltal, hogy Spinoza a gondolkodást is a materiális szubsztancia attributumának ismerte el, elfogadta azt a hibás gondolatot, hogy a természet minden tárgyának lelke van.

Spinoza nézeteinek magvát mint a XVII. században merész és rendkívül mély ateizmust és materializmust jellemezhetjük. Az egyházi körök üldözték, mert a bibliát nem tekintette isteni kinyilatkoztatásnak, hanem úgy közelítette meg, mint bármely más, embertől származó művet. Üldözték utilitárius erkölcsi tanításáért, azért, mert tagadta a vallás minden alapját: szerinte a vallás semmi egyéb, mint „a képzelet szüleménye", a „szomorú és félénk lelkület káprázata" s egyben eszköz: „azt sugallja a népnek, hogy istenként tisztelje királyait".

Spinoza a vallás elleni támadásával a felháborodás viharát idézte fejére. Egy kortárs ezt írta róla: „Joggal lehet kételkedni, vajon azok között, akiket maga az ördög szegődtetett töménytelen nagy számban minden isteni és emberi jogok felforgatására, található-e valaki is, aki buzgóbb lett volna megrontásukban ennél a hamis prófétánál, aki csak az egyház és az állam romlására született."

A természetet önmaga okaként jelölve meg, Spinoza a tudományos természetvizsgálat egyik megalapozójává vált. „Az akkori filozófia legnagyobb becsületére válik — írta Engels —, hogy ...Spinozától a nagy francia materialistákig — kitartott amellett, hogy a világot önmagából magyarázza, a részletekben való igazolást pedig a jövő természettudományára bízta."[8]

A KÉPZŐMŰVÉSZET

A holland építészet fejlődése a XVII. század közepétől éles fordulattal a klasszicizmus felé kanyarodott. Az Egyesült Tartományok legnagyobb épülete, a monumentális amsterdami Raadhuis (városháza) klasszicista stílusban készült. E hatalmas épület, amelynek alapjait 1648-ban rakták le, gazdag belső díszítésével és egész kiállításával a burzsoá hatalom erejének eszméjét volt hivatva megtestesíteni. Hogy megalapozhassák, a vízzel átitatott talajba több mint 13 000 cölöpöt kellett leverni. Építője Jacob van Kampen (1595—1657), a holland építőművészet egyik legnagyobb alakja. A holland építészek a század második felében új patrícius lakóháztípust alakítottak ki, amelynek homlokzatdíszét pontos szabályok szerint tervezett falpillérek és oromzatok alkották. Ez az épülettípus az egész XVIII. század folyamán követett mintakép maradt.

A holland kultúra belső ellentmondásai a legélesebben a festészetben jelentkeztek. Hollandiában, ahol a festő létezése műveinek piaci keresletétől függött, az uralkodó osztály művészi ízlésének

[8] *Engels:* A természet dialektikája. Budapest 1952. 38. old.

megváltozása tüstént erősen éreztette hatását mind egyes mesterek, mint pedig egész alkotói irányzatok helyzetében.

Az új nemzedékhez tartozó művészek mellett a XVII. század ötvenes és hatvanas éveiben még több, a század első felében induló kiváló mester tevékenykedett (többek között Frans Hals és Rembrandt), sőt ezek éppen ezekben az évtizedekben alkották legkiemelkedőbb műveiket. Éppen ekkor vált élesen szét a legnagyobb holland realista művészek és a velük ellenségesen szemben álló akadémikus tábor képviselőinek útja. Sok korábban realista alapon álló mester behódolt az új „művészi divat" előtt, és az akadémikus művészeket követte.

A nemzeti művészet nagy hagyományainak igazi folytatói, Frans Hals, Rembrandt, Jacob Ruysdael és a hozzájuk hasonló mesterek elvesztették a polgári közönség érdeklődését, magányosságba és mélységes nyomorba süllyedtek. A legnagyobb sikert azok aratták, akik a flamand és francia festészetet utánozták.

A holland burzsoá társadalmi típusának átalakulása és ízlésének megváltozása különösen a portréfestészetben mutatkozott meg. A portrében ekkor már nem annyira az egyéni jellem elmélyült ábrázolását, mint inkább a mesternek azt a képességét becsülték, mennyire tud hízelegni a megrendelőnek. A holland bürger azt kívánta, hogy olyan legyen a képen, mint egy francia főnemes. Bartholomeus van der Helst, Abraham Tempel, Nicolaes Maes és a hozzájuk hasonló festők barokk stílusú díszportrék tömegét készítették a holland polgárokról. A bibliai és mitologikus témákat feldolgozó mesterek közül a francia klasszicizmus másolói, mint Gerard de Lairesse (1641—1711) és Adriaen van der Werff (1659—1722) aratták a legnagyobb sikert. Műveikben a keresett szépség sem tudta eltakarni a hamisságot és az ürességet. A zsánerfestészetet elárasztották a gáláns jelenetek, mulató gavallérok és dámák ábrázolásai. A tájképfestészetben az itáliai témák, valamint a holland városok utcáinak és tereinek rideg bemutatása örvendtek a legnagyobb népszerűségnek. A csendéletben a gazdagság levegőjét árasztó díszes használati tárgyak s élettelen, herbáriumra emlékeztető virágcsokrok festése dívott.

Ebből a háttérből a realista hagyományokhoz való hűségével csak néhány művész emelkedik ki. Köztük foglal helyet Aert de Gelder (1645—1727), Rembrandt utolsó tanítványainak egyike, aki mindenkinél jobban megértette zseniális mesterének sajátos festői alkotó módszerét, és még a XVIII. század elején is az ő modorához igyekezett ragaszkodni, amikor Rembrandtot már régen elfeledték.

A XVIII. századi hollandiai művészet már nem állja ki az összehasonlítást az előző évszázad eredményeivel. A XVIII. század első felének művészei közül jelentős alkotóként lehet kiemelni Cornelis Troostot (1697—1750), a finom és szellemes mestert, aki főként a polgári élet jeleneteit ábrázolta.

A TUDOMÁNY ÉS AZ IRODALOM

A kultúra egyéb területein a hanyatlás nem volt olyan nyilvánvaló, mint a festészetben. Sőt a különböző tudományokban, különösen az egzakt természettudományokban, jelentős sikereket értek el. A holland egyetemek és a holland tudósok továbbra is európai hírnévnek örvendtek. A hajóépítés fejlesztése terén igen sokat tett Nicolaes Witsen (1641—1717), aki saját szakterületén a legkülönbözőbb tudományágakhoz tartozó kutatásokat végzett. Witsen az akkori viszonyokhoz képest kiváló térképet szerkesztett Szibériáról. Hermann Boerhaave (1668—1738) nevéhez értékes orvostudományi munkák sora fűződik. Wilhelm Jacob's Gravesande (1688—1742) fontos fizikai eszközöket alkotott, amelyeket még a XIX. századi fizikai kísérletekben is felhasználtak. A humán tudományok terén is több holland tudós szerzett elismerést. Lambertten Kate (1674—1731) nyelvész sok művel gazdagította a germanisztikát, és egyik megalapítója volt az összehasonlító nyelvtudománynak. Jan Vagenaar (1709—1773), Amsterdam levéltárnoka, „Az Egyesült Német-

alföldi Tartományok általános története" című hatalmas munkájában nagy precizitással adta elő az eseményeket.

Ebben az időszakban a szépirodalom terén is bizonyos megélénkülés tapasztalható. A holland irodalomtörténetben fontos helyet foglal el Elisabeth Wolff (1738—1804) és Aghata Deeken (1741—1804) írónők közös munkássága, akik megteremtették a holland realista társadalmi regényt.

Az irodalmi nyelv fejlődésére nagy hatást gyakorolt Justus van Effen (1682—1735) író és moralista, aki a XVIII. század harmincas éveiben „De Hollandsche Spectator" címmel adott ki folyóiratot. Végül nagy népszerűségnek örvendtek a parasztszármazású Huibert Poot (1689—1733) költeményei és Pieter Langendijk (1683—1756) Molière hatása alatt íródott, tehetséges vígjátékai.

V. FEJEZET

A FEUDÁLIS-ABSZOLUTISZTIKUS FRANCIAORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1. TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

Franciaország — Angliához hasonlóan — a XVII. században Nyugat-Európa legnagyobb és legfejlettebb országai közé tartozott. Azonban az a folyamat, amelynek során a francia feudális társadalom méhében megértek az új, tőkés viszonyok, Angliához képest sok lényeges eltérést mutat. Ezek a — francia feudalizmus gazdasági sajátszerűségéből fakadó — vonások magyarázzák, miért játszódott le a polgári forradalom csaknem 150 évvel később, mint az angol.

A FEUDÁLIS REND. A PARASZTSÁG HELYZETE

Franciaországban a XVII. században is fennmaradt az alapvető termelési eszköz, a föld feudális tulajdona. A föld legnagyobb része a „fief" (feudum) kategóriájába tartozott, vagyis a tulajdonosok formálisan a felettük álló seigneuröktől kapták „birtoklásra": a hercegek és a márkik a királytól, a grófok és a bárók pedig a hercegektől és a márkiktól stb., jóllehet — a régi gyakorlattól eltérően — a seigneuröknek már semmiféle fizetséggel vagy szolgálattal sem tartoztak.

Gazdasági tekintetben e rendszer lényege az volt, hogy a földtulajdon egy szűk uralkodó réteg monopóliumát képezte.

A legelőkelőbb feudális urak hatalmas területekkel, egyesek egész országrészekkel rendelkeztek. Nagy földbirtokok voltak az egyház — a főpapok és a kolostorok — tulajdonában is. A kisebb nemesség szintén jelentős örökletes birtokokat mondhatott a magáénak.

A feudális úr rendszerint a megművelt föld kisebb részét tartotta közvetlenül birtokában, míg nagyobb részét paraszti használatba adta. Franciaország egész földterületének közel a fele — tartományonként 30—60 százalék — paraszti birtoklásban volt. A XVII. és XVIII. században a paraszti földhasználat alapvető formája Franciaországban a censive, a cens- (cenzus, örökbérleti díj) köteles telek. A földtulajdonosok közvetlen birtoklásában maradt földeken (domaine) a francia földesurak, az angol és a kelet-európai nagybirtokosoktól eltérően, nem tartottak saját gazdaságot. Franciaország agrárstruktúráját — néhány körzet kivételével — a földesúri majorság hiánya jellemezte. A földesúr domaine-jét kisebb parcellákra osztva parasztoknak adta bérbe, a termésből való részesedés (részesbérlet, métayage) vagy meghatározott összegű bérleti díj ellenében. A bérleti szerződést különböző időtartamra kötötték; egy, három vagy kilenc évre (azaz a háromnyomásos vetésforgó három periódusára), máskor még hosszabb időre, a bérlő haláláig vagy akár több nemzedékre. A megállapított idő leteltével a parcellával ismét a földesúr rendelkezett. Ezzel szemben a censive-ot — a szokásjog értelmében — a földesúr sohasem csatolhatta domaine-jéhez. Vagyis,

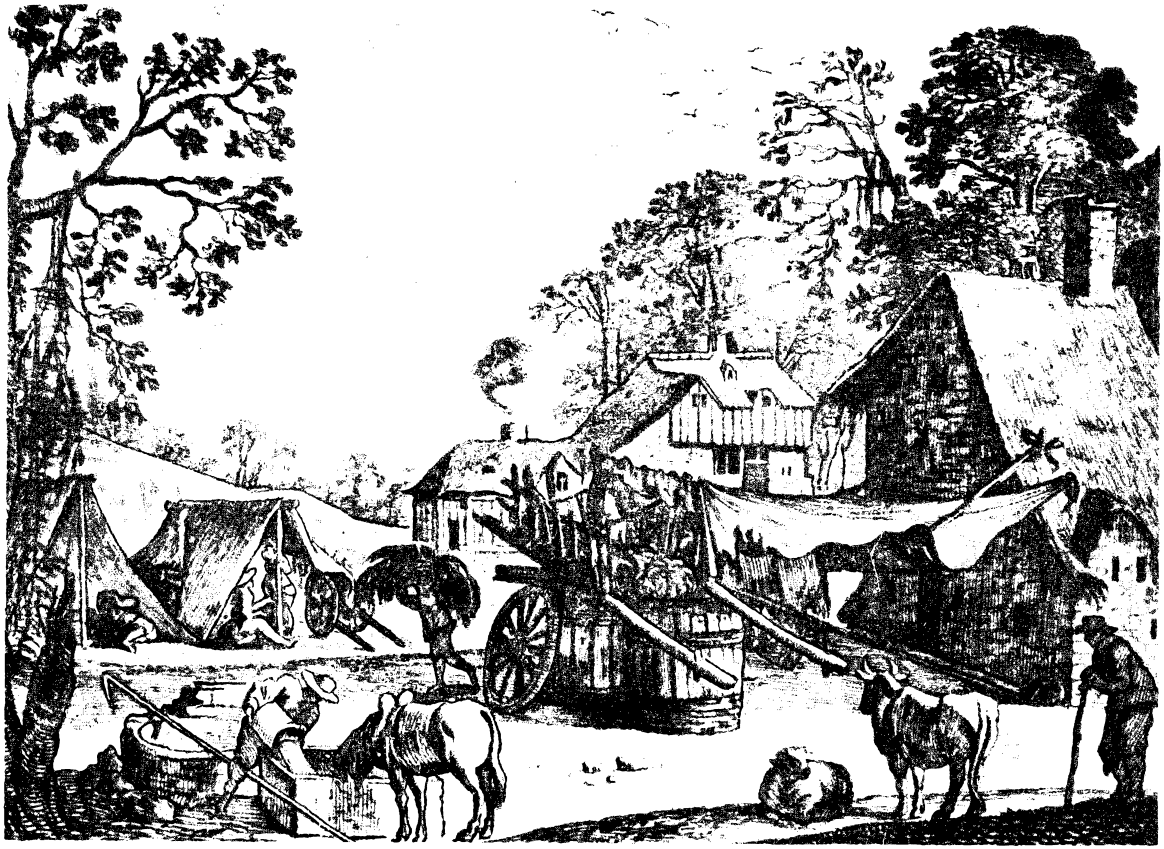

Paraszti udvar
Pierre Lepautre metszete. 1676

ha a censitaire hiánytalanul teljesítette fizetési kötelezettségeit, az általa megművelt telek az ő és utódai kezén maradt.

A nemesség, a papság és az udvar létfenntartásának legfőbb forrását az önálló kistermelők — censitaire (telekbirtokos) parasztok és paraszti bérlők — kizsákmányolása szolgáltatta. A feudális termelési viszonyok rendszere a XVII. századi Franciaországban eljutott fejlődésének legmagasabb és legutolsó fokára, amikor a feudális járadék pénzformája válik uralkodóvá. A robot és a természetbeni szolgáltatások bizonyos maradványai ugyan továbbra is megtalálhatók, de a paraszti kötelezettségek túlnyomó részét a pénzbeli fizetségek alkották. Az áru- és pénzviszonyok elterjedése azonban önmagában még nem vezetett kapitalizmushoz, bár létrehozta keletkezésének néhány előfeltételét.

A parasztok jogilag személyükben szabadok, földjüket tekintve feudális függésben álló birtokosok voltak. Igaz, Franciaország keleti és részben északi körzeteiben még megmaradt a személyileg függő jobbágyok jelentéktelen rétege (a serfek és a „holtkézi" parasztok, akik nem rendelkeztek vagyonuk átörökítésének teljes jogával), a tipikus és leggyakoribb jelenség azonban a paraszt személyi szabadsága volt. A paraszt szabadon költözhetett, bármiféle vagyoni ügyletet köthetett, örökhagyó és örökös is lehetett. Azonban e jogi formula mögött tényleges függőség húzódott meg. A parasztbirtokos a földesúr — seigneur — jogszolgáltatása alá tartozott, köteles volt teljesíteni a középkori feudális monopóliumok (banalité-jogok) előírásait, s bizonyos személyi jellegű kötelezettségek is terhelték. A censive nem teljes jogú tulajdona, hanem csak birtoka volt, s a birtoklás fel-

tétele a földesúrnak járó cens megfizetése és a seigneuri jogok tiszteletben tartása volt. A bérlő paraszt lényegében véve szintén feudális, nem örökletes birtokos, aki a földesúrnak bérleti díj formájában feudális járadékot fizetett. A földesúr gyakran a bérlőkkel szemben is alkalmazta a gazdaságon kívüli kényszer bizonyos formáit.

Mint erre fentebb rámutattunk, a legtöbb paraszti szolgáltatást pénzben kellett fizetni. Nemcsak a cens-t és a bérleti díjat, de a robotot és a tizedet is pénzben állapították meg; mindezek a régi feudális kötelezettségek ténylegesen már hosszú idő óta különböző mértékben pénzszolgáltatássá alakultak át. Még ha a szolgáltatás a termés meghatározott részéből állott is, ennek értékét a piaci árfolyamnak megfelelően pénzben határozták meg, és így is fizették. A naturális gazdálkodás azonban továbbra is lényeges vonása maradt az agrárstruktúrának: a paraszti gazdaság újratermelése általában a piac segítsége nélkül ment végbe, s a paraszt a maga szükségletére viszonylag keveset vásárolt a piacon. Termékeinek csak azt a részét adta el, vagyis tette pénzzé, amelyet szolgáltatások és adók formájában kellett befizetnie. Így a francia iparnak a parasztság körében nem volt széles piaca. A XVII. századi Franciaországban a szűk belső piac gördítette az egyik legnagyobb akadályt az iparfejlődés útjába. A mezőgazdaság technikája is rendkívül kezdetleges: a legfőbb mezőgazdasági szerszámok a házilag készített faeke, kapa és ásó voltak. A paraszt házilag szőtt, durván festett posztóból készült ruhát viselt, és facipőt (sabot) hordott. Általában félig a földbe vájt, ablak és kémény nélküli fakunyhóban lakott, melynek agyagpadlója és szalmateteje volt, s nyomorúságos bútorzattal rendelkezett. A barmokat és az aprójószágot rendszerint az emberekkel egy helyiségben vagy tőlük válaszfallal elkerítve tartották. Csak a tehetősebb parasztok viszonylag szűk rétege élt jobb körülmények között. A francia parasztság vagyoni rétegeződése szembetűnő volt. A kortársak két alapvető csoportot különböztettek meg: a „laboureurs", vagyis az önálló parasztokat és a „manouvriers", akik nem annyira mezőgazdasági, mint inkább háziipari munkával keresték kenyerüket.

Néhány parasztkunyhó alkotott egy falut, amelynek bizonyos területekre közösségi jogai voltak. Néhány faluból állt a közigazgatási egységet is jelentő egyházközség. Ugyanakkor a falu gazdaságilag és jogilag a seigneur várához vagy falusi kastélyához tartozott. A parasztok ide hordták fizetségeik jelentős hányadát.

A PAPSÁG ÉS A NEMESSÉG. AZ UZSORATŐKE SZEREPE FALUN

A francia nemesség a közvetlen földesúri adók mellett a parasztság kizsákmányolásának más forrásait is felkutatta. Az előkelő családok ifjabb sarjai, nem elsőszülött fiai gyakran egyházi méltóságokhoz jutottak. A francia (gallikán) egyház kiváltságai értelmében az egyházi tisztségekre való kinevezés joga a királyt illette meg, aki ezt a nemesség támogatására használta fel. A magasabb egyházi méltóságokat — érsekségeket, püspökségeket és apátságokat —, ezeket a jelentős jövedelemforrásokat mind a francia arisztokraták között osztották szét. Épp ezért az első rend (a papság) és a második rend (a nemesség) felső rétegeit Franciaországban igen szoros rokoni szálak fűzték egymáshoz. Az egyház jövedelme nemcsak abból állott, amit saját, tulajdonképpeni egyházi földjei után kapott, hanem a (többnyire szintén pénzre változtatott) tizedből is, amelyet minden parasztgazdaságon behajtottak. Az egyházi tized a paraszti birtokok egyik legnagyobb feudális terhe volt.

Az előkelő családok nem elsőszülött fiainak zöme és az elszegényedett nemesek a hadseregbe áramlottak, s elfoglalták a magas fizetéssel járó parancsnoki tisztségeket. Egyes kiváltságos csapatnemek (például a muskétások) kizárólag királyi fizetésből élő nemesekből állottak.

Végül: az arisztokrácia egy része elhagyta vagy el is adta keveset jövedelmező falusi birtokait és várait, és Párizsba telepedvén, udvari emberré lett. A nemesek, akik megvető gőggel utasítottak

vissza minden hivatali szolgálatot, csakúgy mint a kereskedelmet, szívesen fogadtak el a királytól mesés javadalmazással járó udvari tisztségeket, bármilyen posztot, ami nem járt munkával — szinekúrákat, hatalmas összegű életjáradékokat vagy akár egyszeri bőkezű királyi ajándékokat és segélyeket.

Honnan teremtette elő a király a katonai és udvari nemesség fizetéséhez szükséges összegeket? Mindenekelőtt az adókból, amelyeket szintén a parasztgazdaságoktól hajtottak be. Az egyenes és közvetett királyi adók csupán módosult formájú feudális szolgáltatások voltak. Az ország minden részéből összegyűjtött paraszti többlettermék a királyi kincstárba áramlott, hogy azután innen aranypatakokként a nemesi zsebekbe csörgedezzen.

Tehát a feudális urak négy csoportja élt a parasztság számláján: a falusi nemesek, a papság, a katonai nemesek és az udvari arisztokraták.

A XVII. századi francia faluban széles körben elterjedt az uzsora intézménye. A paraszt, aki nehéz pillanatában kölcsönhöz folyamodott (leggyakrabban városi hitelezőkhöz, ritkábban a falusi gazdagokhoz fordult), földjét adta zálogba az uzsorásnak, és azután évente fizetnie kellett a kölcsön kamatait. Az effajta kamattörlesztés többnyire a paraszt élete fogytáig tartott, sőt a gyermekeire is áthagyományozódott — ezzel egy állandó jellegű kiegészítő földjáradék, az úgynevezett surcens (többletcenzus) jött létre. Egy-egy censive-ra gyakran két-három surcens halmozódott fel. Az uzsoratőke nem változtatta meg a feudális termelőmódot, csak piócaként rátapadt a falura, és még tovább súlyosbította a feudális adókkal amúgy is agyonnyomorgatott parasztság helyzetét.

A francia parasztság különböző kötelezettségeinek és fizetségeinek teljes összegét gazdasági szempontból a parasztságból kisajtolt többlettermék egészének tekinthetjük. Ez a többlettermék négy egyenlőtlen részre oszlott: a) a földesúri járadékra, b) az egyházi járadékra (tized), c) az állami adókra, d) a konstituált járadékra, ahogyan a kortársak az uzsorásnak járó surcens-t nevezték. A részesedésért, azért, hogy milyen arányban oszoljék meg a többlettermék teljes összege a kizsákmányolók eme négy kategóriája között, megfeszített harc folyt köztük, ami sok mindent megmagyaráz Franciaország korabeli társadalmi és politikai történetéből. A feudális pénzjáradék teljes összegének nagysága viszont nagyrészt attól függött, hogyan tudta a paraszt mezőgazdasági terményeit realizálni a városi piacon. Az utóbbi felvevőképességét pedig a francia ipar fejlődésének jellege és üteme határozta meg.

A TŐKÉS VISZONYOK ÉRLELŐDÉSE. A VÁROSI KÉZMŰVESSÉG. A MANUFAKTÚRÁK

Ha a tőkés viszonyok be is hatoltak a francia mezőgazdaságba, ez — Angliával ellentétben — nem a földesúri birtok polgári átalakulása útján ment végbe, hanem a parasztságon belül, a bérleti viszonyok, a földnélküli és kisföldű szomszédok bérmunkájának felhasználása, a falusi burzsoázia kiválása révén. Mindezek azonban nem jelentettek többet, csak a kapitalizmus csíráit a mezőgazdaságban. A vállalkozói jellegű paraszti nagygazdaság a francia faluban nemcsak a XVII., de még a XVIII. században is igen ritka jelenség.

Jóval mélyebben benyomultak a faluba a tőkés viszonyok a háziipar területén. A parasztok azért folyamodtak a háziiparhoz, mert mezőgazdasági terményeik eladása után sem mindig rendelkeztek elegendő pénzzel a feudális kötelezettségek és adók kiegyenlítésére. A pénzben mutatkozó hiányt nem mezőgazdasági jellegű munkával kellett pótolniuk: fonalat, mindenféle gyapjú- és lenszövetet, csipkét, fazekasárukat stb. készítettek a városi felvásárlók számára. A termelőknek a felvásárlók részéről történő kizsákmányolása már bizonyos fokig nem feudális, hanem kapitalista jellegű volt; a háziiparos — ha burkolt és fejletlen formában is — a bérmunkás jellegzetes vonásait

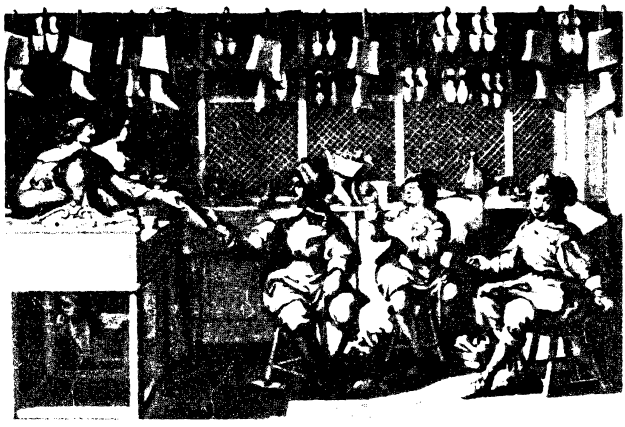

Cipészműhely
Abraham Bosse metszete

öltötte magára. A jobbmódú parasztok gyakran maguk is tartottak „munkásokat", akik a család tagjaival együtt egész éven át a gazda házában dolgoztak. Fizetésüket általában nem pénzben, hanem természetben kapták. Természetes, hogy egyes háziiparos parasztok kedvező körülmények között maguk is részeseivé váltak munkásaik tőkés kizsákmányolásának.

A főleg a városok körül összpontosuló falusi ipar a kapitalista szétszórt manufaktúra korai válfaja volt. A városokban a manufaktúra fejlettebb formái is létrejöttek. Annak ellenére, hogy a XVII. századi francia város még erősen megőrizte középkori jellegét, sőt középkori külsejét is, a városi ipar már elég mély átalakuláson ment keresztül. A kézművescéhek inkább csak mint pénzügyi és közigazgatási szervezetek maradtak meg. Fékezték ugyan a városi termelés fejlődését, de már nem tudták megakadályozni a kézművesek gazdasági differenciálódását. Egyes mesterek elszegényedtek, sőt bérmunkásokká váltak, mások meggazdagodtak, megrendeléseket adtak iparostársaiknak vagy kibővítették műhelyeiket, s mind több és több segédet (compagnon) és inast alkalmaztak, akiknek középkori elnevezése alatt sem nehéz felismerni a bérmunkást. A tíz-húsz munkással dolgozó műhely egyáltalában nem volt ritka a XVII. századi francia városban. Ez már a központosított manufaktúra csíraformája. Akadtak több tucat munkást foglalkoztató üzemek is, de a valóban nagy központosított manufaktúra a XVII. század derekán még ritkaságnak számított. Mégis éppen a XVII. században, s különösen a század második felében Franciaországban több nagyüzem jön létre, az úgynevezett királyi manufaktúrák.

A városi lakosság felső rétegeit Franciaországban burzsoáziának (bourgeoisie) nevezték, s e rétegek egy részét a XVII. században már a szó mai értelmében is burzsoáziának lehet tekinteni. A városi lakosság legalsó rétegét a plebejusok alkották. E réteg a következő társadalmi csoportokból tevődött össze: a) a kézművesmesterek elszegényedett része, b) céhlegények, manufaktúramunkások és más előproletár elemek, c) deklasszált szegények, köztük olyanok is, akik a falvakból áramlottak a városokba, és ott mint napszámosok, teherhordók, szakképzetlen munkások keresték meg kenyerüket vagy pedig egyszerűen koldultak.

A céhlegények szakmák szerinti titkos szövetségekbe, compagnonage-okba szervezkedtek. A mesterek elleni sztrájkok Franciaországban a XVII. század második felében egyre gyakoribbakká váltak. Ez az osztályellentétek kiéleződéséről tanúskodott a kezdeti kapitalista fejlődés körülményei között. 1697-ben Darnétalban (Rouen közelében) mintegy 3—4000 posztómunkás egy egész hónapon át nem dolgozott. Ebben az időben a híres közgazdász, Boisguillebert, a következőket írta: „Mindenütt a felháborodás szelleme uralkodik... Az ipari városokban azt látja az ember, hogy valamely termelési ág 7—800 munkása hirtelen és egy időben elmegy, otthagyja a munkát, mert napszámukat egy sous-val csökkenteni akarták."

A munkásosztály Franciaországban — akárcsak Angliában — jelentős mértékben a pauperizálódott falusi lakosságból alakult ki. Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata a XVII—XVIII. századi Franciaországban is előrehaladt, bár sokkal lassabban, mint a szigetországban. A parasztság földtelenné válásának folyamata az eladósodott paraszti telkek kényszerű eladása, a közösségi földek nemesek részéről történő elragadása (triage) stb. útján haladt előre. Franciaországban a városok

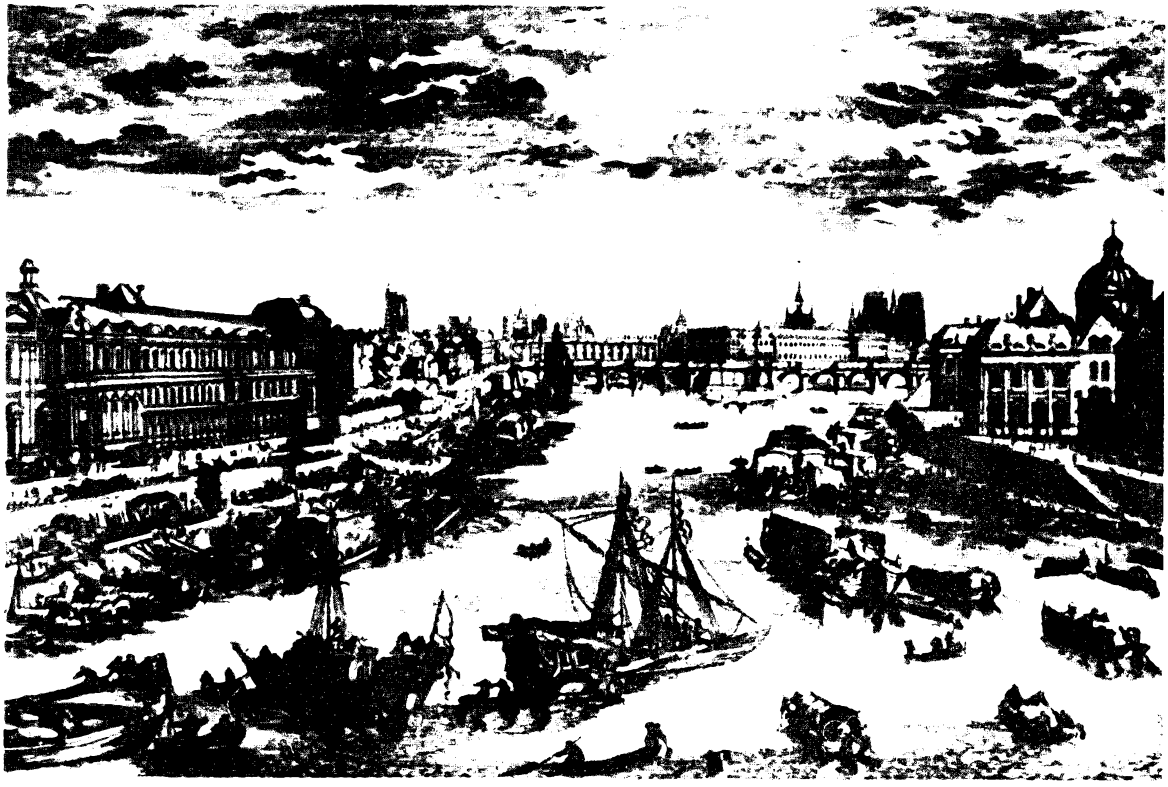

Párizs
Metszet a XVII—XVIII. század fordulójáról

már a XVI. században tele vannak csavargókkal és nyomorgókkal, akik egyik tartományból a másikba tódulnak. A XVII. század közepén a párizsi csavargók még úgynevezett csavargó-királyságot is alapítottak. A kormány, amelyet nyugtalanított a deklasszált elemek szaporodása, az angol kormányhoz hasonlóan, törvényeket adott ki a pauperek ellen. „Franciaországban — írta Marx —, ahol a kisajátítás más módon ment végbe, az angol szegénytörvényeknek az 1571. évi moulins-i rendelet és az 1656. évi ediktum felel meg."[1] Ha Franciaországban a parasztság földnélkülivé válása és pauperizálódása általában kisebb mértékű volt is, és ha lényegesen különbözött is az angol úttól, „a kisajátítottak elleni véres törvényhozás" mindkét államban igen hasonló mozzanatokat mutat fel. „Az angol és a francia törvényhozás párhuzamosan halad és tartalmilag azonos" — írta Marx.[2]

A BURZSOÁZIA

A nagykereskedők különösen a nagy tengeri kikötők — Marseille, Bordeaux, Nantes, St. Malo, Dieppe — életében játszottak fontos szerepet. E kikötőkbe áramlott s innen került exportra a francia falusi és városi ipar termelésének nem csekély hányada, sőt részben mezőgazdasági termékek is (például a bor). Legjelentősebb volt a Spanyolországba — és a spanyol kereskedők közvetítésével a spanyol és portugál gyarmatokra —, valamint az Itáliába és a Levante országaiba irányuló kivitel. Franciaországnak a XVII. század közepére már saját gyarmati felvevő piacai is voltak Kanadában,

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 669. old. lábjegyzet.
[2] Ugyanott, 683. old.

Guayanában és az Antillákon. Innen, továbbá Levantén, Németalföldön át s más utakon hozták be az országba a gyarmatárut. Franciaországnak azonban a külföldi piacokon meg kellett mérkőznie Hollandia, majd Anglia konkurrenciájával; ezek olcsóbb áruval rendelkeztek, mint a feudális-abszolutisztikus Franciaország.

Ami a belső piac alakulását illeti, a feudalizmus uralma a XVII. századi Franciaországban különösen korlátozta és fékezte a csere fejlődését. A lakosság döntő többségét a feudális adókkal agyonsanyargatott parasztság alkotta, amely — noha sok árut vitt piacra — elenyészően keveset vásárolt. Az ipar így arra szorult, hogy főként a királyi udvar, a nemesség és a polgárság igényeit elégítse ki, azokat, akiknél a pénz összpontosult. Innen a francia manufaktúraipar jellegzetes sajátossága, hogy ti. elsősorban hadicikkeket (a hadsereg és a flotta számára szükséges felszereléseket, egyenruhákat) és fényűzési cikkeket (bársonyt, atlaszt, brokátot és más drága szöveteket, szőnyeget, csipkét, stílbútort, ékszereket, aranyozott bőrárukat, finom üveget, fajanszt, tükröt, illatszereket) — vagyis drága és ritka, s csupán igen korlátozott fogyasztói rétegnek szánt árukat állított elő. A kapitalista tömegtermelésnek még nem volt talaja, annál kevésbé, mert a városi lakosság áruszükségleteit még főként a régi kiskézművesség látta el. Minthogy nem volt széles belső piac, a tőke számára az iparban és a kereskedelemben csak szűk lehetőségek nyíltak.

A feudális rend nyomasztó súlya még szembetűnőbben nyilvánult meg abban, hogy az ipart és a kereskedelmet óriási adókkal terhelték meg. A városi ipar és kereskedelem hasznának egy része — a pénzügyi gépezet és a királyi kincstár útján — rendszeresen a (katonai és udvari) nemesség jövedelmévé vált, és a nemesi állam megerősítését szolgálta. Épp ezért a drágább francia áruk nemcsak a külföldi, de a belföldi piacon sem állták a versenyt a holland és angol árucikkekkel. Mindezen túl pedig a tőkés felhalmozás fölött állandóan ott lebegett a közvetlen feudális kisajátítás fenyegető réme. A taille-t (egyenes adó) a falun a vagyon arányában elosztva, de emellett a kölcsönös kezesség alapján hajtották be. Tehát az egyházközség vagy a céh gazdagjainak ki kellett fizetniük a közösséghez tartozó szegények tartozásait, s ha ezt megtagadták, elkobozták vagyonukat. A kincstár számtalan ürügyet talált arra, hogy valóságos hajtóvadászatot indítson városban és falun a „tehetősek" ellen. Elegendő volt, hogy valaki belekössön a mesterbe azzal, hogy valamilyen apróságban nem tartotta be a termék minőségére vonatkozó kötelező előírásokat, s a kincstár máris nagy büntetést szedett be, esetleg a mester egész vagyonát kisajátította. Egyszóval, amíg a felhalmozott gazdagság az iparban és a kereskedelemben maradt, a tőke tulajdonosa ki volt téve annak, hogy csődbe jut, megfojtják az adók, megfosztják tulajdonától. A kincstár pénzügyi politikájához hozzájárult még a társadalmi-erkölcsi nyomás. Ha Angliában egy nemes ember nem átallt ipari vagy kereskedelmi foglalkozást űzni, ettől még nem vesztette el társadalmi rangját. Franciaországban azonban más volt a helyzet: itt az ilyen nemest a kormányzat megfosztotta a legfőbb nemesi privilégiumtól — az adómentességtől, a társadalom pedig úgy tekintett rá, mint aki ténylegesen kiesett a nemesi rendből. Az ipart és a kereskedelmet a nem nemesek, a roturier-k[3] foglalkozásának tartották.

Érthető tehát, hogy a tőkés felhalmozás jelentős része szakadatlanul olyan területekre áramlott át, ahol a tőke adóktól és társadalmi korlátozásoktól valamivel szabadabb helyzetet élvezhetett.

A polgárok nemesi domaine-ek és egész hűbérbirtokok vásárlására fordították tőkéjüket. Néhány nagyobb város — mint például Dijon — környékén a XVII. században szinte minden föld új tulajdonosok kezébe került. Magában Dijonban pedig szinte egyáltalán nem akadt olyan tekintélyesebb polgár, aki ne lett volna egyúttal földbirtokos is. Ezek az új tulajdonosok rendszerint nem fektettek be tőkéket a mezőgazdasági termelésbe, nem változtatták meg a gazdálkodás ha-

[3] A szó jelentése: „nem nemes"; eleinte jobbágyot, majd polgárt jelentett. — *A kiadó.*

gyományos formáit, hanem egyszerűen a feudális járadék élvezőivé váltak. Időnként birtokaikkal együtt feudális címeket is vásároltak, és minden erővel arra törekedtek, hogy mielőbb elsajátítsák a „nemesi életmódot".

A burzsoák állami és municipiális tisztségeket is vásároltak. Franciaország óriási bürokratikus gépezetében szinte minden tisztség eladó volt, még hozzá nemcsak élethossziglan, hanem örökölhető jelleggel is. Ez az államkölcsön sajátos formája volt, melynek kamatait a megvásárolt tisztséggel járó fizetés vagy jövedelmek szolgáltatták. A kereskedő vagy a manufaktúratulajdonos nemegyszer azért szűkítette le üzleti tevékenységét, hogy tisztséget szerezzen fia számára. A hivatalnokok, a „taláros emberek", a nemesekhez hasonlóan adómentességet élveztek, sőt magas közigazgatási és bírósági tisztség esetében még nemesi címet is kaptak.

Felhalmozott pénzüket a burzsoák hitelnyújtásra fordították. Hiteleztek parasztoknak, itt a censive volt a biztosíték; vagy világi és egyházi feudális uraknak s az államnak; itt a feudális járadék, az egyházi tized, illetve az állami adók szolgáltak biztosítékul. E hitelműveletek jó részét bérletnek nevezhetjük. Formáik rendkívül változatosak voltak. Ha például egy gazdagparaszt sok pénzt halmozott fel, kölcsönadhatta saját hűbérurának, s ennek fejében egy vagy több évre megkaphatta az őrlési jogból (banalité) befolyó összes jövedelmet, azaz bérbe vette az urasági malmot, ahol a parasztok gabonájukat őröltetni kötelesek voltak. Ugyanígy a városi polgár gyakran bérbe vette a hűbérúr jövedelmeinek egy tételét vagy éppen a hűbérbirtok egész jövedelmét, és azután a hűbérúr meghatalmazottjaként gazdálkodott. A legnagyobb tőkéket azonban az állami adók, különösen a közvetett adók (accise) bérbevételére fordították. Pénzemberekből álló társaságok hatalmas összegű készpénzelőlegeket fizettek a kincstárnak, és ennek fejében jogot nyertek arra, hogy valamelyik adónemet vagy akár az adók egy egész csoportját a maguk javára szedjék be. Az adóbérlők az állam nevében jártak el, igénybe vehették az egész közigazgatási és rendőri apparátust, de megvolt a saját hivatalnoki karuk és csendőrségük is. Természetesen a bérlő busás kamatokkal együtt nyerte vissza az előlegezett összeget. Néhány pénzember ilyen úton hatalmas tőkéket halmozott fel. A francia burzsoázia kamatozó államkölcsönkötvények megvásárlása útján is nyújtott hiteleket az állam részére.

A FRANCIA ABSZOLUTIZMUS

A XVII. századi francia állam, amely az abszolút királyi hatalom elvére épült, osztályjellegét tekintve a nemesség diktatúrája volt. Az abszolút állam legfőbb rendeltetése: hogy megvédje a feudális rendszert, a feudális gazdasági alapot minden antifeudális erőtől.

A legfőbb antifeudális erőt a parasztság képezte. A paraszti ellenállás ereje a késő középkor folyamán egyre növekedett, s csak a központosított erőszakszervezetnek, az államnak volt meg a lehetősége, hogy sikeresen szembeszálljon vele. A parasztság szövetségeseként léptek fel a városi plebejusok. De az antifeudális erők ösztönös küzdelmét csakis a burzsoázia csatlakozása és vezetése változtathatta át forradalommá. Az abszolutizmus egyik legfontosabb feladata tehát az volt, hogy meggátolja a burzsoázia, a parasztság és a plebejusok blokkjának kialakulását. A királyi abszolutisztikus kormány egyrészt bizonyos támogatással elvonta a burzsoáziát a népi antifeudális erőkkel való szövetségtől, másrészt könyörtelenül elnyomta a parasztság és a plebejusok megmozdulásait.

De abból a tényből, hogy az abszolutizmus pártolta a burzsoáziát, egyáltalán nem következik, hogy igazuk van azoknak a polgári történészeknek, akik azt állítják, hogy az abszolutizmus kettős osztályjellegű, „nemesi-burzsoá" állam, sőt egyszerűen „burzsoá" állam volt. Az abszolutizmus abban a korszakban jött létre, amikor a polgárság potenciális ereje (feltéve, ha szövetkezik a néppel) bizonyos mértékben kezdte megközelíteni a nemességét, és a királyi hatalom egy ideig kétségtelenül barátságos politikát folytatott a burzsoázia irányában. Azonban az abszolutizmus,

amint ezt Engels is hangsúlyozta, csak „látszólagos" közvetítő volt a nemesség és a polgárság között.[4] Az abszolutizmus azon igyekezett, hogy a burzsoáziát a nemesi állam oldalára vonja, ezzel leválassza a polgárságot demokratikus szövetségeseinek oldaláról, s a feudalizmus elleni harc útjáról a feudalizmushoz való alkalmazkodás útjára terelje. Már Richelieu kifejtette, hogy az, aki pénzét a fennálló rendszerbe fekteti be, nem segíti elő a rendszer megdöntését, ezért is fontos lehetőséget adni a burzsoázia számára, hogy tőkéit tisztségek vásárlása és bérletek útján busás haszonnal gyümölcsöztethesse.

A hivatalnokok, a „taláros emberek" mintegy arisztokráciát alkottak ahhoz a polgári osztályhoz képest, amelynek soraiból kikerültek. A XVII. században a városi polgárság az abszolutizmus fegyveres rendőri erőinek rendszerében is fontos helyet foglalt el: minden városi polgár fegyvert kapott, városonként polgárőrségbe szervezkedett, és a népi felkelések válságos pillanataiban, noha időnként ingadozások után, engedett „idősebb fivérei", a magisztrátusok felhívásainak, „lojálisan" küzdött a fennálló rendért, az egyszerű népből kikerülő „lázadók" ellen.

A francia feudális nemesség — egyes kivételektől eltekintve — hű támasza volt az abszolutizmusnak. Következésképpen az ellenzékiség útjára lépő burzsoáziának egyedül a néppel lehetett volna szövetkeznie, összefognia, s így a mozgalom elkerülhetetlenül demokratikus jelleget öltött volna. Ehhez azonban a XVII. században még nem voltak meg az objektív feltételek. Éppen ez volt az oka annak, hogy a polgárőrség rendszerint a burzsoázia nemessé vált csoportjának hatása alá került, és a feudális-abszolutisztikus rendszer védelmében fogott fegyvert.

Az abszolutizmus rá volt utalva a polgárságra azért is, mert pénzre volt szüksége, nemcsak hogy a nemesek közt ossza szét, hanem hogy saját politikai hatalmát növelje. A XVII. század hadseregei többnyire zsoldosseregek voltak. A királyi hatalom tényleges ereje, Franciaországon belül és határain túl egyaránt, mindenekelőtt a pénzügyi helyzettől, vagyis a behajtott adó összegétől függött. Annak azonban, hogy több adót lehessen beszedni, a pénzforgalom növekedése elengedhetetlen feltétele volt. Éppen ezért az államnak, amelynek feladata a feudalizmus védelme volt, magának is ösztönöznie kellett a burzsoázia fejlődését, pártolnia kellett a kereskedelmet és az ipart. Hogy a „tehetősekről" állandóan és minél több gyapjat nyírhassanak le a kincstár javára, arra volt szükség, hogy ezek a „tehetősek" ne fogyjanak el, hogy a kispolgárság középpolgársággá, a középpolgárság pedig nagypolgársággá hízzon. Ellenkező esetben az állam arra kényszerült volna, hogy a parasztok többlettermékének egyre nagyobb hányadát vegye el, s így magától a nemesi osztálytól vonja el — bár ez osztály általános érdekeinek védelmére — jövedelmének egy részét. Midőn az abszolutizmus az adóztatás súlypontját a városra helyezte át, s ezzel együtt a burzsoáziát pártfogolta, végső soron a nemesi osztály érdekeit szolgálta.

Az ügyvédnél
Abraham Bosse metszete

Természetesen a királyi hatalom növekedése az egyes hűbérurak jogait és önállóságát csorbította. A közös osztályérdekek azonban arra késztették ezeket, hogy a XVII. században, a fran-

[4] Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 316. old.

cia nemesség konszolidációjának idején, minden részleges konfliktus és elégedetlenség-nyilvánítás ellenére is a királyi hatalom köré tömörüljenek.

Egyes sértődött nagyurak időnként élére álltak a kormányzat ellen irányuló ellenzéki politikai mozgalmaknak, azonban kizárólag személyi célokért szálltak síkra (életjáradék szerzése, kormányzói tisztségek vagy egyházi méltóságok elnyerése stb.). Esetenként az is megtörtént, hogy a főurak önző céljaik érdekében ideiglenesen még népi, különösen plebejus jellegű ellenzéki mozgalmakkal is szövetségre léptek.

XIV. Lajos korában az abszolutizmusnak nem volt számottevő feudális ellenzéke. A módszerek, amelyekkel néhány arisztokrata saját személyes érdekeit védelmezte, még gyakran a régimódi feudális politika fegyvertárából kerültek ki („hadat üzentek" a királynak, esetleg más fejedelem szolgálatába szegődtek), de az általuk követett céloknak már semmi közük sem volt a királyi hatalom tényleges korlátozásához vagy Franciaország valamiféle új széttagolásához. A XVII. századi politikai konfliktusokban nem az arisztokrácia mint társadalmi csoport törekvése nyilvánult meg a politikai rendszer megváltoztatására, hanem csupán egyes nagyurak törekvése arra, hogy jobb helyzetbe kerüljenek az adott politikai rendszeren belül.

A XVII. századi Franciaországban nem voltak meg a feudális széttagoltság reális előfeltételei. A felbomlás veszélye már a múlté volt, s így a XVII. században az abszolutizmus sem képviselt már a feudális szeparatizmussal szemben álló nemzeti erőt. A francia monarchia feudális, nemesi jellege, a királynak mint az egész nemesi osztály fejének helyzete éppen XIV. Lajos korában szembetűnőbb és világosabb volt, mint valaha.

A FRANCIA NEMZET KIALAKULÁSA

A kapitalista viszonyok fejlődése alapján fokozatosan előrehaladt a francia nemzet kialakulása. E folyamat már a XV—XVI. században megindult, de még a XVII. században sem lehet befejezettnek tekinteni.

A nemzetnek mint történelmileg létrejött emberi közösségnek néhány ismérve már a kapitalizmus előtti korszakban kialakult. Így például a közös terület Franciaországban már jóval korábban adva volt, mintsem hogy a kapitalizmusnak akárcsak a csírái is megjelentek volna. Azonban a nemzet olyan ismérveit, mint a közös nyelv illetve a közös kultúra, még a XVII. században sem lehet teljesen kialakultnak és a francia életre jellemző vonásnak tekinteni. A francia nyelv még magán viselte a középkori tarkaság, az északi és déli területek elszigeteltségének mély nyomait. Az ország különböző tájainak lakói — a gascogne-iak, a provence-iak, a burgundok, a picardok, a normannok vagy az auvergne-iek — kultúrájukat tekintve még különböző típusokat képviseltek; időnként ők maguk is más „népnek" és „nemzetiségnek" nevezték egymást. A franciák nyelvi és kulturális közössége azonban éppen a XVII. század folyamán, amikor egységesítették és szabályozták a helyesírást és az irodalmi nyelv szabályait, s amikor Párizs mint összfrancia kulturális központ jelentősége megnövekedett, hétmérföldes léptekkel haladt előre.

Iskola
Abraham Bosse metszete

A gazdasági egység kialakulását viszont hátráltatta a feudális széttagoltság. A XVII. századi Franciaországot belső vámhatárok szabdalták fel. Az egyes tartományok gazdasági és közigazga-

tási tekintetben elkülönültek egymástól. A hivatalos állami okmányokban egyik-másik tartomány még mint „ország" („föld") szerepel, s ez a megjelölés nem pusztán a régi terminológia csökevénye volt. A belső piac fejletlensége következtében a burzsoázia természetszerűleg nem léphetett fel a kiformálódóféiben levő nemzetet összefogó, összetartó erőként. Franciaország gazdasági egységgé fejlődése azonban jelentékenyen haladt előre. Ez kifejezésre jutott a francia burzsoázia arra irányuló kísérletében, hogy a politikai küzdőtéren a nemzet vezetőjeként és a nemzet nevében lépjen fel, noha eleinte e kísérlet sikertelennek bizonyult.

2. XIV. LAJOS URALKODÁSÁNAK KEZDETI IDŐSZAKA. A FRONDE ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

XIII. Lajos 1643-ban meghalt. A trónörökös, XIV. Lajos, még ötéves sem volt. Régenssé anyját, Ausztriai Annát nevezték ki, ténylegesen azonban ennek kegyence, Richelieu utóda az első miniszter tisztségében, az olasz Mazarini bíboros kormányzott. Ez az előrelátó és erélyes államférfi, Richelieu politikájának folytatója, tizennyolc éven keresztül (1643—1661) korlátlanul uralkodott Franciaországban.

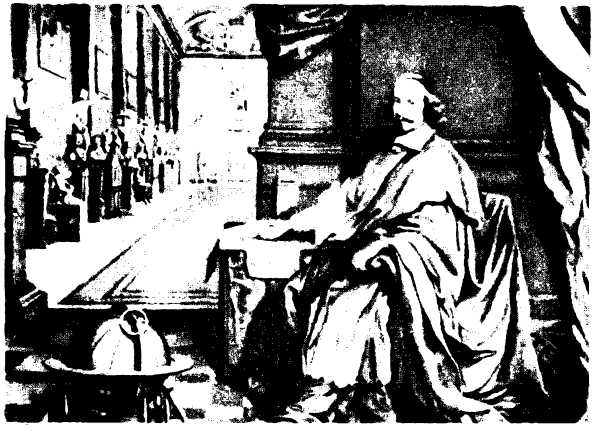

Giulio Mazarini
Robert Nanteuil metszete

A régensség azzal kezdődött — mint a király kiskorúságának idejében azelőtt is történni szokott —, hogy a legelőkelőbb arisztokraták, különösen pedig a „vérbeli hercegek" (a király nagybátyjai: Orléans-i Gaston, Condé herceg, Conti herceg és mások) nagyobb részt követeltek maguknak az állami javakból. Mazarini korlátozni kényszerült e nagyurak étvágyát és Ausztriai Anna bőkezűségét, minthogy a harmincéves háború és a belső ellenzékkel folytatott küzdelem kimerítette Franciaország pénzügyi tartalékait. Az udvarban könnyűszerrel elnyomták a „főurak összeesküvését", amelynek élén Beaufort herceg állt, s célja az volt, hogy eltávolítsa Mazarinit és véget vessen a német birodalom elleni háborúnak. A nagyurak egy időre elcsendesedtek. Az országban azonban egy jóval veszélyesebb ellenzék volt növekedőben. A paraszti-plebejus felkelések már Richelieu korában hatalmas lendületet vettek, különösen 1635-ben. Mazarininek 1643—1645-ben újabb felkeléshullámmal kellett megbirkóznia. Franciaország délnyugati tartományaiban, főleg Rouergue vidékén, a felkelő parasztok ellen nagy katonai erőket kellett bevetnie. Ugyanakkor Mazarini abban az igyekezetében, hogy a háború befejezéséhez új jövedelmi forrásokra tegyen szert, több új adót vezetett be, elégedetlenséget keltve a burzsoázia köreiben, elsősorban pedig a párizsi polgárságban. Ezzel megnövelte az ellenzék táborát. Mazarini ezen felül a parlament[5] tagjaitól újabb pénzösszeget követelt tisztségük örökletességének elismerése fejében. Ezzel megsértette a „taláros emberek" tulajdonjogát tisztségükre vonatkozólag, s így megfosztotta az abszolutizmust a befolyásos bírói hivatalnoki kar támogatásától. Csak a pénzembereknek ment jobban, mint azelőtt. A felbőszült „talárosok", akiket az angol parlamentnek a király elleni

[5] Franciaországban a parlament (parlement) — eltérően Angliától — királyi bíróságot, főtörvényszéket jelentett. A legfontosabb szerepet a párizsi parlament játszotta. — *A kiadó.*

háborús sikereiről érkező hírek is fellelkesítettek, a párizsi parlament tagjaival az élükön, ideiglenesen szövetségre léptek az elégedetlenkedő burzsoáziával, s az abszolutizmussal szakítva a népi antifeudális erőkkel közös tömböt hoztak létre.

A FRONDE

Kezdetét vette a feudális-abszolutisztikus rendszer súlyos válsága, az úgynevezett Fronde[6] (1648—1653). A Fronde történetét két szakaszra osztják: a „régi" vagy „parlamentek" Fronde-jára (1648—1649) és az „új" vagy „hercegek" Fronde-jára (1650—1653).

Az első időszakban a párizsi parlament némileg az angol hosszú parlamentére emlékeztető reformprogramot terjesztett elő. E program a királyi abszolutizmus korlátozására irányult, s olyan pontokat is tartalmazott, amelyek nemcsak a parlamenti „taláros emberek", hanem a polgárság követeléseit és a néptömegek vágyait is kifejezték (új adó kivetéséhez a parlament beleegyezése legyen szükséges; tiltsák meg a vádemelés nélküli letartóztatást stb.). Ennek következtében a parlament fellépése országszerte rendkívül erős támogatásra talált. A parlament döntéseire hivatkozva, a parasztok beszüntették az adófizetést, helyenként ezzel együtt a földesúri kötelezettségek teljesítését is, és fegyverrel támadtak a kincstár megbízottaira.

Mazarini megkísérelt gátat vetni a mozgalomnak: letartóztatta a parlament két népszerű vezérét. Válaszként azonban 1648. augusztus 26—27-én Párizsban fegyveres tömegfelkelés tört ki. Egyetlen éjszaka alatt 1200 barikádot emeltek. Ez már a forradalmi nép nagyszabású akciója volt, amely félelemmel töltötte el az udvart. A felkelés viharos napjaiban a párizsi polgárok a plebejusokkal vállvetve harcoltak a királyi csapatok ellen. A kormány végül is arra kényszerült, hogy szabadon bocsássa a letartóztatottakat. Nem sokkal később nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben elfogadta a párizsi parlament követeléseinek nagyobb részét.

Mazarini azonban titokban ellentámadásra készült. Hogy a francia hadsereget mentesítse a külső háborútól, minden erejével siettette a kedvezőtlen vesztfáliai béke aláírását. Röviddel ezután az udvar váratlanul Párizsból Rueilbe menekült. Mazarini — távol a lázadó fővárostól — visszavonta a parlamentnek és a népnek tett minden ígéretét. Megkezdődött a polgárháború. A királyi csapatok 1648 decemberében ostrom alá fogták Párizst. A párizsi polgárőrség népfelkeléssé alakult, és derekasan harcolt több mint három hónapon át. Guyenne, Normandia, Poitou és még néhány más tartomány tevékenyen támogatta a párizsiakat. A falu lakossága is felfegyverkezett a mazarinisták elleni háborúra. A parasztok hol itt, hol ott — többek között Párizs környékén is — harcba bocsátkoztak a királyi csapatokkal és a csendőrséggel.

Az ostromlott Párizsban csakhamar szakadásra került sor a polgárság és a nép között. Az ellentétek rohamosan növekedtek. Az éhező párizsi szegények lázongtak a gabonaspekulánsok ellen. Követelték, hogy kobozzák el vagyonukat a védelem szükségleteire. Ugyanakkor a különböző tartományokból a tömegek növekvő aktivitását hírül adó tudósítások érkeztek a párizsi parlamenthez. A párizsi sajtó radikalizmusa és a fennálló rend ellen irányuló támadásai megijesztették a „törvénytisztelő" parlamenti tisztviselőket. Különösen nagy hatást gyakoroltak rájuk az Angliából érkező hírek I. Károly király kivégzéséről. Ráadásul néhány párizsi röpirat arra szólította fel az embereket, hogy az angol példa szerint bánjanak el Ausztriai Annával és XIV. Lajossal. Házak falaira kifüggesztett plakátok és utcai szónokok buzdították a népet, hogy kiáltsa ki Franciaországban a köztársaságot. Még Mazarini is attól tartott, hogy az események az angol útra kanyarodnak. De az osztályharc elmélyülése megriasztotta a burzsoázia vezető köreit, élükön a párizsi parlamenttel.

A parlament titkos tárgyalásokat kezdett az udvarral. 1649. március 15-én váratlanul nyil-

[6] A „fronde" szó eredeti jelentése: „parittya"; átvitt értelemben: „rendbontás, lázadás". — *A kiadó.*

vánosságra hozták a békeszerződést, amely tulajdonképpen a parlament kapitulációját jelentette. Az udvar diadalmasan bevonult Párizsba. A parlamentek Fronde-ja véget ért. Nem a kormány csapatai verték le a polgári ellenzék fellobbanó mozgalmát; maga a burzsoázia tántorodott vissza a harc folytatásától és tette le a fegyvert.

Az 1648—1649. évi parlamentek Fronde-jának története szemléletesen bizonyította, hogy a XVII. század derekán Franciaországban már erősen megbomlott az összhang az új termelőerők és a régi, feudális termelési viszonyok között, azonban ez a feszültség egyelőre csak egyes forradalmi mozgalmakat és forradalmi eszméket tudott kiváltani, forradalmat még nem.

Az 1650—1653. évi új, nemesi Fronde — a réginek torz visszhangja — egy maroknyi főúr kísérlete volt arra, hogy Mazarinival való személyes viszályukban felhasználják a burzsoázia által cserbenhagyott nép háborgását, amelynek tüze Párizsban s néhány más városban még nem aludt ki. Emellett a francia polgárság egyes radikális elemei is igyekeztek az új Fronde éveiben tevékenyen fellépni. Különösen jellemzők voltak ebből a szempontból a bordeaux-i események: átmenetileg köztársasági demokratikus kormány létesítésére került sor. A mozgalom vezérei szoros kapcsolatban álltak az angol levellerekkel, programnyilatkozataikban magukévá tették eszméiket, többek közt az általános választójog követelését. Ez azonban csak elszigetelt epizód volt.

Falun a hercegek Fronde-ja nem kockáztatta meg, hogy játsszék a tűzzel. Ellenkezőleg: a frondeurök csapatai minden tartományban kegyetlen megtorló akciókat hajtottak végre a parasztság ellen. E tekintetben Mazarini kormányának ügye az ő ügyük is volt. A belharc azzal végződött, hogy az udvar a lázadó nagyurakkal külön-külön egyezségre lépett; nagyösszegű életjáradékokat, jövedelmező kormányzóságokat vagy kitüntető címeket adományozott nekik. Mazarini, akinek kétszer is el kellett hagynia Párizst és Franciaországot, s kétszer tért vissza a fővárosba, végeredményben megszilárdította politikai helyzetét és hatalmasabb lett, mint valaha.

A feudális Fronde néhány követelése nemcsak a nagyurak érdekeit, hanem a nemesség hangulatát is tükrözte. E követelések lényege: a) fel kell számolni azt az állapotot, hogy az első miniszter „bitorolja" a királyi hatalmat (ez állandó ürügyéül szolgált az udvari csoportharcoknak, s így zavarta a nemesség konszolidációját); b) csökkenteni kell a parlamentek és egyáltalán az egész bürokrácia jogait és befolyását; c) ki kell venni az adóbérlők és általában a pénzemberek kezéből a paraszti többletterméknek azt az óriási hányadát, amelyet elragadtak, s ilyen módon az udvari és katonai nemesség jövedelmeinek csökkentése nélkül kell megoldani a pénzügyi nehézségeket; d) növelni kell a falusi nemeseknek jutó többlettermék-hányadot: az addiginál nagyobb mértékben kell áthárítani az állami adóterheket a kereskedelemre és az iparra; e) be kell tiltani a protestantizmust, amely viszályt kelt a nemesség soraiban, s fölöslegesen alkalmat ad a polgárságnak és a népnek arra, hogy ne engedelmeskedjenek a hatóságoknak.

E nemesi program a továbbiakban XIV. Lajos politikájának vezérfonalává vált. A győzelemittas abszolutizmus a Fronde után kezdett kevésbé tekintettel lenni a burzsoáziára mint potenciális társadalmi erőre, és fokozottan a reakciós beállítottságú feudális nemesség hatása alá került. E nemesi követelések megvalósulása kezdetben a „Napkirály" (így nevezték XIV. Lajost az udvaroncok) „fényes századának" beköszöntéséhez vezetett, később azonban meggyorsította a francia monarchia bukását.

Az említett nemesi elveket már Mazarini kormányzata idején, a Fronde-ot követő első esztendőkben kezdték átültetni az életbe, eleinte azonban eléggé tartózkodóan. Egyrészt a nemzetközi helyzet még rendkívül feszült volt; Franciaországnak továbbra is háborút kellett viselnie Spanyolország ellen, ennek érdekében szövetségre kellett lépnie Cromwell Angliájával (bár Mazarini titkon egészen másról: a Stuartokat ismét trónra segítő angliai intervencióról álmodozott). Másrészt az ötvenes évek során a végletekig kimerült Franciaországban a Fronde maradványaival összefonódó újabb ellenzéki megmozdulások érlelődtek. Franciaország különböző vidékein a vá-

rosi plebejusok mozgalmai szinte egy percre sem szüneteltek. A tartományokban a nemesség egyes csoportjai önkényes gyűléseket (assemblée) tartottak, amelyeket a kormánynak néha fegyveres erővel kellett szétvernie. A nemesek időnként saját parasztjaik fegyveres „védelmezőinek" csaptak fel a katonákkal és a kincstár megbízottaival szemben. A valóságban ezzel az ürüggyel a nekik járó fizetségeket és kötelezettségeket növelték meg. 1658-ban Orléans környékén kirobbant a „facipősök háborúja" néven ismert nagyszabású parasztmozgalom, amelyet csak nagy üggyelbajjal tudtak elfojtani. Többek között ez az esemény késztette arra Mazarinit, hogy felhagyjon Spanyolország teljes szétzúzására irányuló terveivel, és siettesse az 1659. évi pireneusi béke megkötését. Ezzel Franciaország katonai erői teljes mértékben felszabadultak. Már az angliai beavatkozásra sem volt szükség, hiszen Cromwell halála után, 1660-ban bekövetkezett a Stuartok restaurációja. Az angol trónra II. Károly került, aki teljes odaadással viseltetett Franciaország iránt, ahol csaknem egész emigrációját eltöltötte. A francia abszolutizmus, hatalma csúcspontjára érve, végre a belső győzelmek gyümölcseit is learathatta. Lehetővé vált, hogy messzemenően kielégítsék a nemesi uralkodó osztály óhajait és követeléseit.

3. XIV. LAJOS ABSZOLUTIZMUSA. A COLBERTIZMUS

XIV. LAJOS ABSZOLUTIZMUSÁNAK JELLEGE

Mazarini 1661-ben meghalt. XIV. Lajos ekkor huszonkét éves volt. Amíg a bíboros élt, tekintélyével és energiájával teljesen háttérbe szorította az ifjú királyt. Most XIV. Lajos egyszerre előtérbe lépett, és a közélet színpadán 54 éven keresztül főszerepl őmaradt, úgyannyira, hogy a nemesi és polgári történetírók szemében egyénisége gyakran szinte elfedi Franciaország történetének e szakaszát, amelyet „XIV. Lajos századának "(1661—1715) neveznek. Az igazi főszereplő azonban nem a király, hanem a francia nemesség volt. A Fronde leckéi után a nemesség a diktatúra megerősítésére törekedett. XIV. Lajos udvarát át- meg áthatotta a gyűlölet a Fronde emléke iránt. Az udvar, hogy elhagyja Párizst, a „lázadások fészkét", a Párizstól 18 kilométerre épített pompás palotavárosba, Versailles-ba költözött. XIV. Lajos egész életében nem tudta elfeledni serdülő korának nyomasztó élményeit.

A polgári történetírás XIV. Lajos uralkodását hagyományosan két, elvileg különböző periódusra osztja: a haladó politika időszakára, amelynek eredménye állítólag az ország felvirágzása volt — és a reakciós politika időszakára, amelynek eredménye az ország hanyatlása lett. A két korszak határvonalának általában az 1683—1685. éveket tekintik. A valóságban XIV. Lajos belés külpolitikája egész uralkodása alatt egységes egészet alkot. Fő feladatának a központosított diktatúra nemesi programjának megvalósítását, a nemesi osztály-kívánságoknak az addiginál teljesebb kielégítését tekintette.

Amint Mazarini meghalt, XIV. Lajos mindjárt kijelentette, hogy ezentúl „ő maga lesz a maga első minisztere". És valóban, apjával, XIII. Lajossal ellentétben arra törekedett, hogy ne engedje ki kezéből a hatalmat. Ettől kezdve az udvari összeesküvéseket és az arisztokrata lázadásokat nem lehetett azzal igazolni, hogy nem a király, hanem első minisztere ellen irányulnak. De ha ilyen módon a feudális osztály politikailag szorosabban tömörült is, és az uralkodó tekintélye a közvélemény előtt eleinte hallatlanul magasra emelkedett is, hamarosan megmutatkozott az érem másik oldala: az első miniszter személyével eltűnt a politikai bírálat és a népi gyűlölet villámhárítója. XIV. Lajost „nagynak" és „Istenhez hasonlónak" mondották, de ugyanakkor ő volt az első a francia királyok között, akit az illegális sajtó gúnyolni és ostorozni mert a rendszer minden bűne miatt.

XIV. Lajos
Antoine Benoist viaszszobra

A régi intézmények közül, amelyek a XVII. század első felében még bizonyos mértékig kapcsolatot teremtettek a nemesi állam és a polgárság vezető körei között, nagy szerepet játszottak a parlamentek mint számos kiváltságra szert tett legfőbb törvényszékek. XIV. Lajos a hatvanas évek folyamán a parlamenteket — elsősorban a párizsi parlamentet — lépésről lépésre megfosztotta egykori politikai súlyuktól. 1668-ban személyesen megjelent a parlamentben, és saját kezűleg tépte ki a jegyzőkönyvekből a Fronde időszakára vonatkozó összes lapokat. A hagyomány szerint ekkor mondotta híres szavait a parlament hivatalnokaihoz fordulva: „Önök azt hitték, uraim, hogy az állam önök? Az állam én vagyok." A „taláros emberek" befolyását semlegesítették. A polgári származásúak tulajdonában levő állami tisztségek jelentős részét megszüntették.

XIV. Lajos kiszorította a burzsoázia képviselőit a feudális osztály soraiban elfoglalt néhány pozíciójukból. Így például semmissé nyilvánítottak sok roturier-nemesítést. Az összes feudális címek és jogok törvényességének felülvizsgálására helyszíni vizsgálatokat folytattak le, mivel a roturier-k gyakran önhatalmúlag sajátították ki ezeket a maguk számára. A harmadik rend vezető köreire nehezedő általános nyomással szoros összefüggésben támadást indítottak a pénzemberek ellen. 1661-ben XIV. Lajos elrendelte Fouquet pénzügyi főintendáns letartóztatását. A vizsgálat során az állami javak hatalmas méretű elsikkasztására derült fény. Fouquet-t a vele kapcsolatban álló nagy és kis pénzemberek hosszú sora követte a vádlottak padjára és a Bastille-ba. Egy kortárs szavai szerint e nagyszabású „szivacs-kifacsarás" nemcsak az államadósságok rendezését, de a királyi pénzesládák megtöltését is lehetővé tette. Ezenkívül önkényesen semmisnek nyilvánítottak egyes államadósságokat és leszállították az államkölcsönök kamatait. Természetesen e rendszabályok eleinte erősen megnövelték az állam pénzforrásait és hatalmát, végeredményben azonban aláásták hitelét a burzsoázia előtt.

A COLBERTIZMUS

Mazarini egykori segítőtársai közül a bíboros halála után különösen Jean-Baptiste Colbert (1619—1683) tűnt ki. Colbert 1665-től a pénzügyek főellenőre címet viselte. E bizonytalanul körülhatárolt tisztség formailag még nem emelte őt a többi miniszter fölé, de mivel ezekben az években a pénzügyek alkották a tengelyt, amely körül a többi politikai kérdés forgott, Colbert vezető szerepre tett szert a kormányban.

Gazdag kereskedő fia volt, aki lépésről lépésre emelkedett fel a hivatali ranglétrán, s odaadással szolgálta a feudális-abszolutisztikus rendszer érdekeit. Egész életét annak szentelte, hogy egy ellentmondásos fejtörő feladványra keressen megoldást: hogyan lehet szaporítani az állam jövedelmét olyan körülmények között, amikor a monarchia hitelét vesztette a polgárság előtt, a nemesség jövedelmeihez pedig nem lehet hozzányúlni.

Colbert idején teljes erővel folytatódott a falun a feudális reakció, amely még Mazarini

alatt vette kezdetét. A földesurak felemelték a feudális pénzjáradékokat és kötelezettségeket. Az intendánsok a hatvanas években azt jelentették a különböző tartományokból, hogy a hűbérurak által a parasztoktól behajtott szolgáltatások és adók összege rendkívül megnőtt. Colbert testvére Bretagne-ból arról adott hírt, hogy az utóbbi években a földesurak a többszörösére emelték a parasztok pénzszolgáltatásait; beszámolója szerint még a legkisebb földesúri birtokok tulajdonosai is kisajátították maguknak a bíráskodás jogát, és ezt hallatlan zsarolásokra használták fel. Hasonló állapotok uralkodtak országszerte. Colbert, hogy a nemesi állam politikája össze ne ütközzék a nemesség e törekvésével, csökkentette a parasztoktól beszedett királyi adót. A taille-t — amely a XVII. század első felében szakadatlanul növekedett, s az ötvenes évek végén évi 50 millió livre jövedelmet hozott az államnak — Colbert alatt több mint egyharmadával csökkentették, ami lehetővé tette a földesúri járadék megfelelő arányban való növelését. Igaz, a király nevében kiszálló bíróságok (Grands Jours) a helyszínen kivizsgálták a túlságosan messze merészkedő földesurak egyes visszaéléseit és bitorlásait. A központi hatalom „a parasztok védelmezőjének" igyekezett magát feltüntetni. Valójában a kincstár kevesebbet, a földesurak viszont többet vettek el a parasztoktól, mint azelőtt. XIV. Lajos abszolutizmusa azzal adta a legértékesebb ajándékot a francia nemességnek, hogy lehetővé tette számára a feudális reakció eredményeinek megszilárdítását.

Jean-Baptiste Colbert
Robert Nanteuil metszete

Colbert másrészt az állami adóteher megfelelő hányadát áthárította a kereskedelemre és iparra, azaz a gazdasági életnek arra a szektorára, amely a feudális kizsákmányolás számára gyakorlatilag hozzáférhetetlen volt. Amikor a taille-t csökkentette, többszörösére emelte a közvetett adókat (például a borra kivetett aide-et); ezek nem annyira a parasztságot, mint inkább a polgárságot terhelték.

A burzsoázia megadóztatásából származó állami bevételek fokozása érdekében a kormányzat támogatta és ösztönözte a fejlődésben levő kapitalista ipart, de olyannyira a nemesség igényeinek megfelelően, hogy a XVII. századi francia burzsoázia, bár kihasználta ezt a támogatást, semmiféle hálát sem érzett e politika kezdeményezője iránt. A burzsoázia gyűlölte Colbert-t és felujjongott, amikor meghalt.

A colbertizmus figyelme (mint minden merkantilista gazdaságpolitikáé) főképpen az aktív külkereskedelmi mérleg elérésére irányult.

Hogy a francia nemesség ne költse pénzét idegen árukra, Colbert minden rendelkezésére álló eszközzel ösztönözte a francia ipart: kövesse és érje utol a velencei tükör- és csipkekészítést, az angol harisnya- és a holland posztóipart, a német rézművességet. Némileg megkönnyítették a francia termékek számára az országon belüli értékesítést: megszüntették a belső vámok egy részét, leszállították a vámtarifákat, jelentékenyen megjavították a szárazföldi és folyami közlekedési utakat. 1666 és 1681 között elkészült a Languedoc-csatorna, amely összeköttetést létesített az Atlanti-

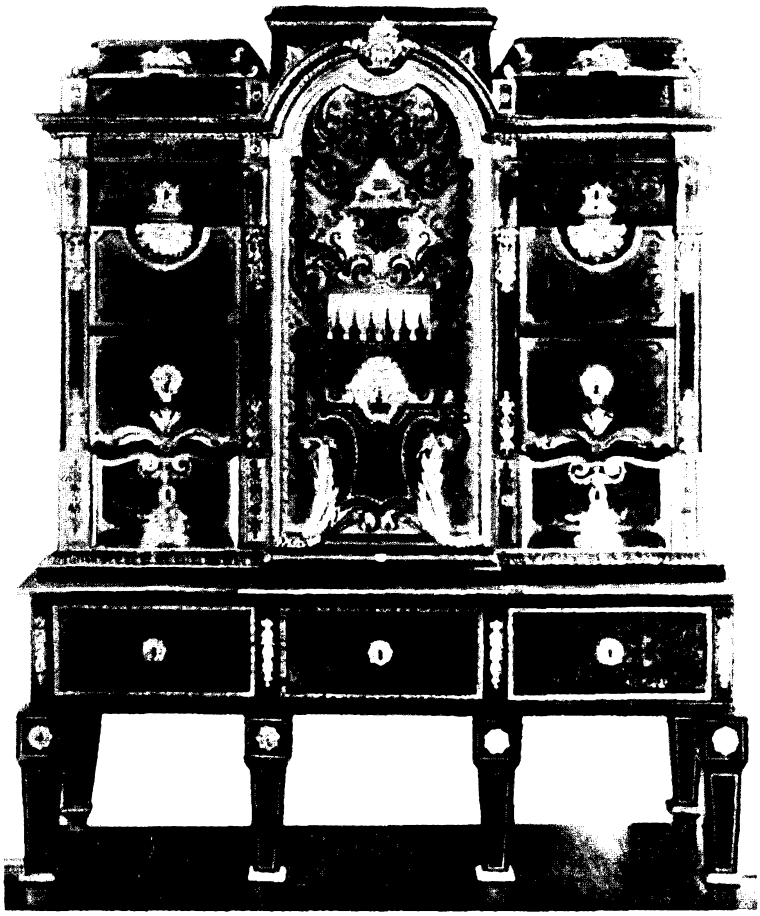

Ébenfa pénzszekrény, teknősbékapáncél és réz berakással
André Charles Boulle munkája

óceán és a Földközi-tenger között. A külföldi áruk beszerzését viszont igen megnehezítették a külföldi luxuscikkek ellen irányuló különleges törvényekkel, elsősorban vámpolitikai rendszabályokkal. 1667-ben olymértékben felemelték e cikkek vámtételeit, hogy a külföldi gyártmányok behozatala szinte lehetetlenné vált.

Colbert több intézkedést foganatosított a francia ipar fejlesztése érdekében. Figyelmét elsősorban a nagyvállalatokra összpontosította; a szétszórt manufaktúrákkal nem nagyon törődött. A nagy, központosított manufaktúrák száma azonban csekély volt. Az első időkben nem voltak életképesek, az állam támogatására és gyámkodására szorultak. Mégis e nagy manufaktúrák jelentik Colbert tevékenységének legprogresszívebb eredményét; bizonyos technikai bázist teremtettek a tőkés ipar további fejlődése számára. A Colbert alatt létesített manufaktúrák némelyike a kor viszonyaihoz képest hatalmas üzem volt, mint például a holland van Robais abbeville-i posztómanufaktúrája, amelyben egy időben több mint 6000 ember dolgozott. A nagy manufaktúrák fontos szerepet játszottak a királyi hadsereg ellátásában a XVII. század második felében és a XVIII. század elején lezajlott háborúk során.

A francia áruk kivitelének támogatása és fejlesztése céljából Colbert monopolizált kereskedelmi társaságokat alapított (a Kelet-Indiai, a Nyugat-Indiai, a Levantei Társaságot stb.). Előmozdította egy nagy kereskedelmi (és hadi) flotta kiépítését, Franciaországnak ugyanis addig szinte egyáltalán nem volt flottája. Colbert-t nem alaptalanul tartják a francia gyarmatbirodalom egyik megalapítójának. Kormányzása idején szerezte meg Franciaország Indiában Pondichéryt és néhány más helyet, melyek támaszpontul szolgáltak a francia befolyás kiterjesztésére. Itt azonban Franciaország más hatalmak (Anglia és Hollandia) leküzdhetetlen versenyébe ütközött. Afrikában a franciák elfoglalták Madagaszkárt és a kontinens több területét. Észak-Amerikában a Mississippi mentén terjedelmes gyarmatot alapítottak — Louisianát —, s erőteljes ütemben folytatódott Kanada és az Antillák gyarmatosítása is. Mindez azonban igen kevéssé járult hozzá a francia export megnöveléséhez. A kiváltságolt kereskedelmi társaságok a beléjük ölt hatalmas állami pénzek ellenére elsatnyultak, kevés hasznot hoztak. A kapitalista vállalkozás-szabadság hiánya megbénította tevékenységüket.

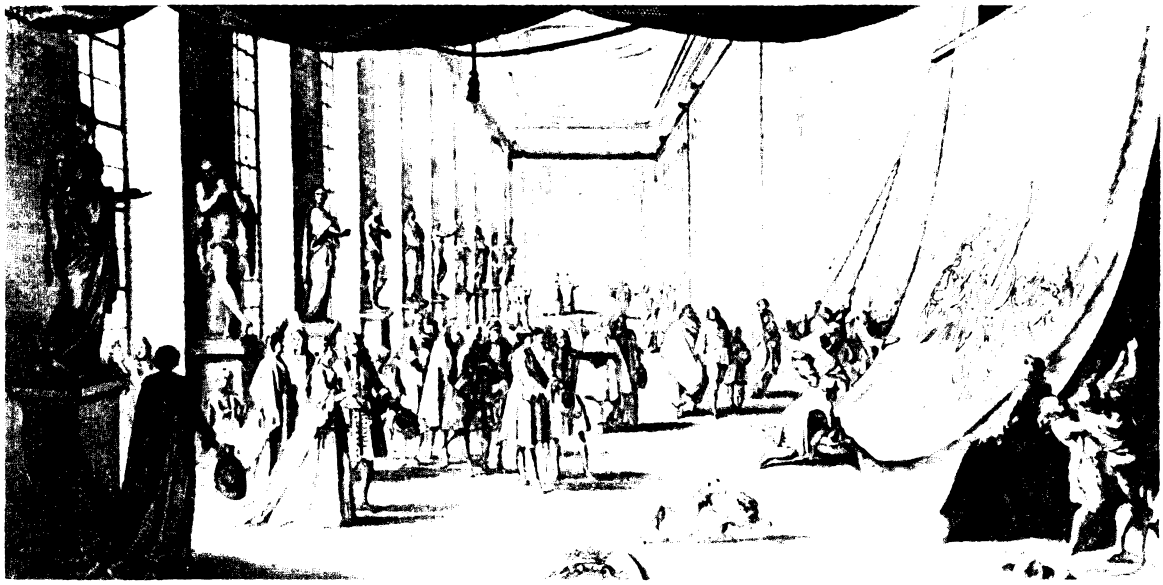

Colbert látogatása egy gobelinkészítő manufaktúrában
Sébastien Leclerc metszete

NÉPI FELKELÉSEK

Végső soron mind a királyi hatalom, mind pedig az uralkodó osztály jövedelmeinek forrása a parasztság mértéket nem ismerő kizsákmányolása maradt. „XIV. Lajos fényes századában" a nép túlnyomó többsége a szükség kegyetlen szorításában vergődött. Erről tanúskodnak a gyakori ínséges esztendők, amelyek borzalmasan megtizedelték a francia falvakat, továbbá a tömeges járványok, a rettenetes nyomor gyümölcsei. Az 1662. évi különösen kegyetlen éhínség idején egész falvak haltak ki. Később az éhínségek periodikusan megismétlődtek. Különösen súlyosak voltak az 1693—1694-es és az 1709—1710-es téli éhínségek.

A nép nem adta meg magát sorsának ellenállás nélkül. Az ínséges esztendőkben a falvakban és a városokban lázadások lobbantak fel, amelyek a gabonaspekulánsok, molnárok, helyi uzsorások ellen irányultak. A parasztság és a plebejusok társadalmi harca azonban főképpen abban nyilvánult meg, hogy nem voltak hajlandók megfizetni az elviselhetetlen állami adókat. Egyes falvaknak és egyházközségeknek olykor huzamosabb ideig is sikerült kivonniuk magukat a taille fizetése alól. Megtörtént, hogy a pénzügyi tisztviselők közeledtére a falvak lakossága mind egy szálig az erdőkbe, hegyekbe menekült. Végül is a hatóságoknak erőszakkal kellett fizetésre kényszeríteni őket. A katonai egységek segítségével történő adóbehajtás nem kivétel, hanem inkább szabály volt. Az országon belül láthatatlan, de szakadatlan háború folyt.

A parasztok és a városi plebejusok mozgalmai időről időre népi felkelésekké nőttek. Így például az 1662. évben egyidejűleg sok városban (Orléans, Bourges, Amboise, Montpellier stb.) plebejusfelkelés és több tartományban parasztfelkelés tört ki. Különösen jelentős volt a „szegények háborúja" néven ismeretes felkelés Boulonnais tartományban. A parasztok itt hosszú ideig harcoltak a nagyszámú királyi fegyveresek ellen, míg végül az Ecly melletti csatában szétverték őket. A felkelés sok résztvevőjét még a harcokban megölték. Colbert azt követelte a bíróságtól, hogy az 1200 fogságba esett felkelőt sújtsa kegyetlen büntetéssel, s így Franciaország egész lakosságának „elrettentő leckét adjon". Colbert és XIV. Lajos a többi helyi mozgalom leverésénél is így járt el.

Míg Richelieu csak ritkán folyamodott a felkelők „példás megbüntetéséhez", Colbert minden egyes esetben megkövetelte ezt.

A következő nagyobb felkelés 1664-ben tört ki Gascogne tartományban. „Odigeot-felkelés" néven vált ismertté, vezére, a szegénynemes Bernard Odigeot nevéről, aki hosszú hónapokon keresztül vezette a felkelő parasztok partizánháborúját Délnyugat-Franciaország kiterjedt hegyes területein. A felkelők ellen reguláris csapatokat vetettek be. A katonák szörnyű kegyetlenkedéseket követtek el a felkelők támogatásával gyanúsított városokban és falvakban. 1666—1669-ben ugyanilyen paraszti partizánháború folyt le a Spanyolországgal szomszédos Roussillon tartományban.

1670-ben a felkelés kiterjedt Languedocra, ahol szintén egy nemes, Antoine de Roure volt a parasztok katonai vezetője. Antoine de Roure „az elnyomott nép generalisszimusza" címét vette fel. A felkelők egységei elfoglaltak több várost, köztük Privas-t és Aubenas-t. Nemcsak a pénzügyi tisztviselőkön álltak bosszút, de leszámoltak a nemesekkel, papokkal és mindazokkal, akik valamiféle tisztséget viseltek vagy vagyonnal rendelkeztek. „Eljött az idő — hangoztatta egyik felhívásuk — amikor beteljesül a prófécia: az agyagfazekak szétzúzzák a vasfazekakat." „Átok a nemesekre és a papokra — ők mindnyájan ellenségeink"; „ki kell irtani a nép vérszívóit" — hirdették a felkelők.

A helyi hatóságok minden rendelkezésükre álló katonai erőt mozgósítottak, fegyverbe szólították a tartomány egész nemességét, mégsem tudták leverni a felkelést. Az egész országban, sőt külföldön is nyugtalanul szemlélték a languedoci eseményeket. Egy krónika szerint „ez mintegy a tragédia első felvonása volt, amelyre Provence, Guyenne, Dauphiné és szinte az egész királyság bizonyos megelégedéssel tekintett, s talán még példát is akart venni róla". A velencei követ a következőket jelentette Párizsból: „Fontos változások várhatók az európai ügyekben, ha a felkelést nem sikerül gyorsan leverni." Mivel Franciaország ez idő tájt nem folytatott külháborút, XIV. Lajos és hadügyminisztere, Louvois, jelentős katonai erőt tudott Languedocba küldeni. Többek közt ide irányították az összes királyi muskétást. E hadsereg végül is szétzúzta Antoine de Roure csapatait, ezt követően rettenetes vérengzést vitt véghez a lázadás által érintett területen.

Néhány év múltán, 1674—1675-ben, amikor Franciaország katonai erőit már külföldi hadiesemények kötötték le, különböző tartományokban még veszélyesebb felkelések kezdődtek. Igaz, Louvois hadsereg-reformjainak eredményeként a kormányzatnak sikerült belső célokra igénybevehető tartalékot biztosítani a hadiesemények idejére is. Colbert szavai szerint „a király Párizs környékén, mintegy 20 lieue-re[7] a fővárostól, állandó készenlétben tart 20 000 főnyi katonaságot, hogy ha bármely tartományban felkelés törne ki, a hadsereget odairányítsa, és ez a felkelést villámgyorsan leverve leckét adjon az egész népnek: miként kell engedelmeskednie Őfelségének". A mozgalmak azonban egyidőben robbantak ki az ország különböző — sok esetben igen távol fekvő — tartományaiban, s erre már nem futotta ebből a tartalékból. 1675-ben a felkelések elborították Guyenne, Poitou, Bretagne, Maine, Normandia, Bourbonnais, Dauphiné, Languedoc és Béarn tartományokat, nem beszélve a nagyszámú városi felkelésről az ország más részein. A mozgalom különösen nagy erővel bontakozott ki Guyenne és Bretagne tartományokban.

Guyenne fővárosában, Bordeaux-ban, a városi plebejusok egyesültek a városba betört parasztokkal, és az új adók eltörlését követelték. A polgárőrség tétlenül szemlélte az eseményeket: „ami számomra a legveszélyesebbnek tűnik — jelentette egy tisztviselő Párizsba —, az az, hogy a polgárság hangulata semmivel sem kedvezőbb, mint a népé". A kormány engedni kényszerült, az adókat eltörölték, s csak több hónap elteltével küldtek erős csapatokat Bordeaux-ba a lázadó város szigorú megbüntetésére. Ezt követően úgy építették át a város citadelláját, hogy a tüzérség szükség esetén tűz alatt tarthassa onnan a város minden terét és főbb utcáját.

[7] 1 lieue = kb. $4^1/_2$ km. — *A kiadó.*

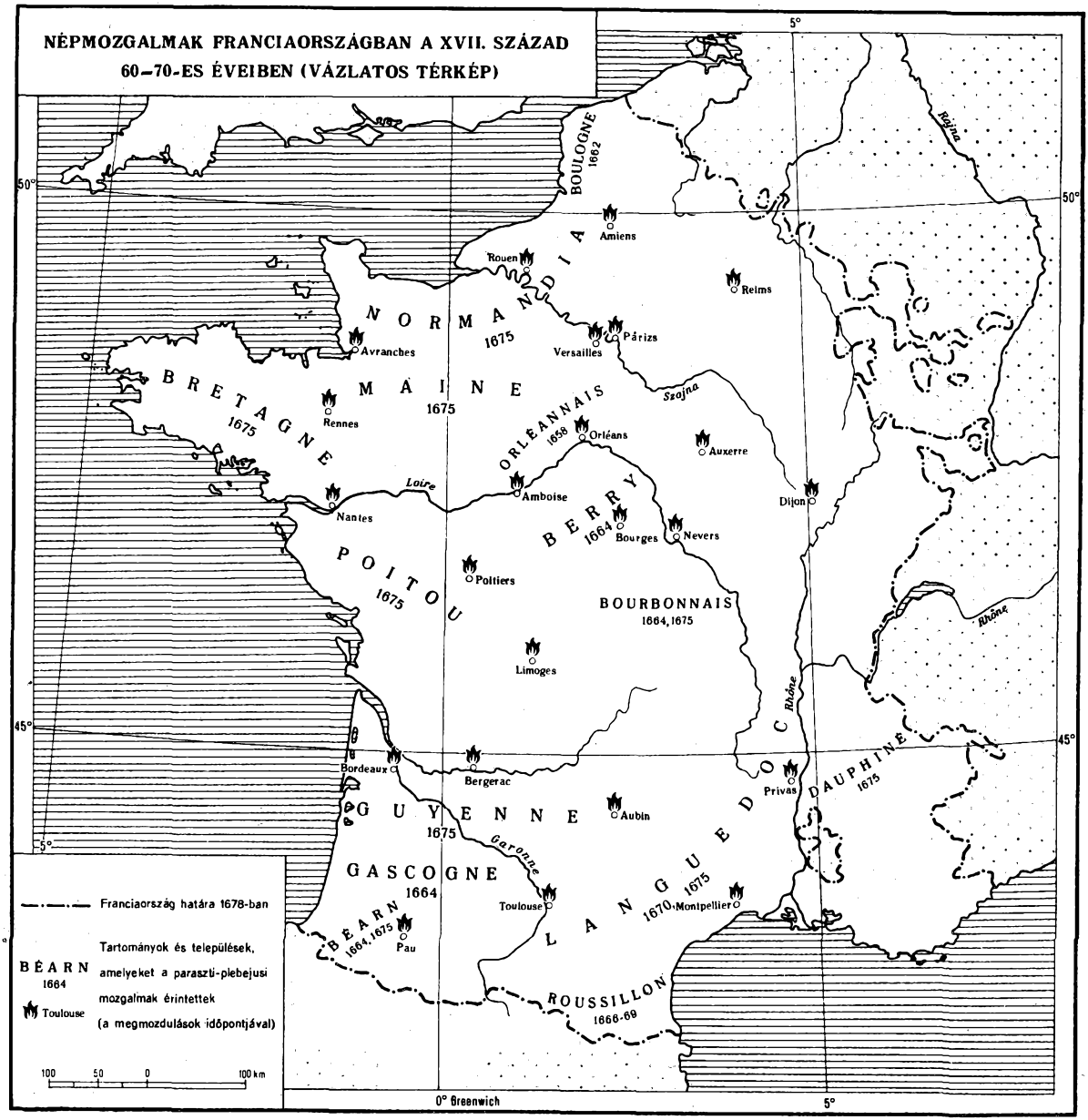

Bretagne-ban a felkelés városokra is kiterjedt (Rennes, Nantes stb.), de különösen a falvakat gyújtotta lángra. A parasztok nagy hadseregbe tömörültek, amelynek élén egy elszegényedett közjegyző, Lebalpe állott. A felkelők lerombolták a nemesi kastélyokat és megtámadták a gazdag városi polgárokat. A legszélsőségesebbek közülük azt hirdették, hogy ki kell irtani minden nemest „az utolsó szálig". A „vagyonközösség" követelése is felmerült. A külön „törvénykönyvbe" („paraszt-kódex") foglalt mérsékeltebb program legfőbb követelése az volt, hogy mentsék fel a parasztokat csaknem az összes földesúri adó, kötelezettség és pénzszolgáltatás, valamint a legtöbb állami adó alól. A helyi hatóságok kénytelenek voltak tárgyalásokba bocsátkozni a felkelőkkel, amíg a frontról a katonai csapatok nem érkeztek meg. Ekkor aztán Bretagne-ban szörnyűséges terror kezdődött. Az utakat a bitófák százai szegélyezték, melyekről — a lakosság megfélemlítésére — nem vágták le az akasztottak holttesteit.

A nyolcvanas években nem voltak nagy felkelések. Az itt-ott fellángoló kisebb városi és paraszti megmozdulásokat a nymwegeni béke megkötése után felszabaduló katonai erővel kegyetlenül elfojtották. A kilencvenes években azonban újra fellángolt az osztályharc, s a XVIII. század elején (a spanyol örökösödési háború idején) néhány helyen valóságos parasztháborúvá szélesedett.

A CAMISARDOK FELKELÉSE

Különösen nagy jelentősége volt a camisardok[8] felkelésének, amely 1702-ben tört ki Languedoc tartományban, a Cévennek hegyvidékén. A felkelés résztvevői — parasztok és a languedoci városok munkásrétegei — hugenották voltak. A camisardok felkelését többek között a hugenották üldözése váltotta ki. A camisardok vallási meggyőződése azonban csak az osztályellentétek ideológiai burka volt. A felkelés legfőbb okát a parasztok súlyos feudális kizsákmányolásában, valamint az állami adók növekedésében kell keresni, ami a tárgyalt időszakban különös súllyal nehezedett Franciaország városi és falusi lakosságára. A camisardok felkelése egyike volt azoknak a népmozgalmaknak, amelyek megbontották a feudális-abszolutisztikus rend alapjait, és közrejátszottak a francia nép nagy forradalmi hagyományainak kialakulásában. A felkelők közel két évig harcoltak a kormánycsapatokkal. Huzamosan kezükben tartották a nagy kiterjedésű Languedoc tartomány területének egyharmadát. Harminc nemesi várat foglaltak el, s mintegy 200 katolikus templomot romboltak le.

1704 őszén egy 25 000 főt számláló, nemesi önkéntes egységekkel megerősített királyi sereg leverte a felkelést. A felkelés egész vidékét kegyetlen megtorlásokkal sújtották. Ennek ellenére 1705—1709-ben a népmozgalmak ismét felújultak.

AZ ABSZOLUTIZMUS HATALMI APPARÁTUSA

Az abszolutisztikus állam katonai ereje, amelyet az antifeudális felkelések nyomásával szembeszegezhetett, két alkotórészből állott: a felfegyverzett városi burzsoáziából (polgárőrség) és a reguláris hadseregből. Az egyik intendáns írta Colbert-nek, hogy tartományában a lakosság engedelmes, amíg tudja, hogy ott csapatok állomásoznak, de ha nincsenek ott katonák, azonnal zabolátlankodni kezd.

A tartományokban az összes katonai erő a kormányzó parancsnoksága alatt állt. A kormányzók, akik mindenekelőtt a katonai hatalom helyi képviselői voltak, a központosított katonai gépezet fontos láncszemét alkották. A központosítás volt a hatóságok legfőbb stratégiai előnye, hiszen a népmozgalmakat még legnagyobb fellendülésük pillanataiban is az ösztönösség és a helyi korlátozottság jellemezte.

Központosították az államapparátus más ágazatait: az igazságszolgáltatási, közigazgatási stb. szerveket is. A városok XIV. Lajos alatt végleg elvesztették önkormányzatukat. Az önkormányzati szervek választott testületekből központilag kinevezett közigazgatási hatóságokká váltak. A tartományi közigazgatásba a fővárosból kiküldött intendánsok avatkoztak be. A pénzügyi, igazságszolgáltatási, rendőri, közigazgatási, katonai funkciókkal felruházott intendánsok csorbították a hatósági szervek hatáskörét, olykor pedig nyíltan is összeütközésbe kerültek ezekkel. Az intendánsok és segítőtársaik, a szubdelegátusok már Colbert idején a hatalom első számú helyi képviselőivé emelkedtek. Az intendánsok közvetlenül a párizsi központi kormányzattal álltak érintkezésben. Az egyes tartományok ügyeivel a legfőbb királyi tanács tagjai — miniszterek vagy

[8] Elnevezésük a latin „camisa" = „ing" szóból származik. A felkelők támadásaik idején fehér inget húztak ruhájuk fölé (innen nyerte a „camisade" a „váratlan éjjeli támadás" jelentést).

EURÓPA A XVII–XVIII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

államtitkárok — foglalkoztak. Az intendánsokkal a legszorosabb összeköttetésben a pénzügyek főellenőre állt, aki mindenekelőtt az államkincstár ügynökeinek tekintette őket.

A XVII. század második felében a központi kormányzat egyrészt a királyi tanácsokból — ilyen volt a legfőbb tanács, a pénzügyi tanács, a külügyi tanács stb. —, másrészt az államtitkárokból állott; ezek közül mindegyiknek megvolt a maga hivatalnoki apparátusa — a későbbi specializált állami hivatalok kezdeti formája. Bár a tanácsok széles jogkörrel rendelkeztek, s maga a király nap mint nap részt vett egy vagy két tanács ülésén, alapjában véve szerepük hanyatlóban volt, és fokozatosan a különböző hatóságok funkcióinak összeegyeztetésére szorult össze. Az ügyek intézésében az államtitkároké volt a döntő szó, rendszeresen személyes jelentéseket kellett a király — a központosított bürokratikus rendszer legfelső fóruma — elé terjeszteniük.

A gyakorlatban a király „személyes" kormányzásának elve elkerülhetetlenül késleltette az ügyintézést, kicsinyeskedéshez, a tényleges ellenőrzés hiányához és az udvaroncoknak a király háta mögött történő különféle mesterkedéseihez vezetett.

A KÜLPOLITIKA

A harmincéves háborúban Franciaország részvételének még bizonyos fokig védekező jellege volt. Mindenekelőtt azért lépett be a Habsburg-ellenes koalícióba, mert az a veszély fenyegette, hogy a Habsburg-hatalmak (a német birodalom és Spanyolország) — V. Károly korához hasonlóan — birtokaik gyűrűjébe zárják, s végső soron függő helyzetbe süllyesztik. A harmincéves háború és a vesztfáliai béke után azonban Franciaország külpolitikáját mindinkább az agresszív, hódító törekvések jellemezték. Immár XIV. Lajos kezdett igényt támasztani arra a szerepre, amelyre nem sokkal azelőtt a német császár törekedett: „az összeurópai" uralkodó szerepére. Politikai nyilatkozataiban azt hangsúlyozta, hogy hatalma az Ottók birodalmánál ősibb és nagyobb impériumtól, Nagy Károly birodalmától ered. Jelöltette magát a „szent római birodalom" császárválasztásain. Megparancsolta, hogy egy emlékművön birtokai keleti határaként az Elba allegorikus ábrázolását helyezzék el.

A francia abszolutizmus mindenekelőtt Németország nyugati részére igyekezett kiterjeszteni hatalmát. Agresszív politikájának másik célpontja a spanyol Németalföld és Hollandia volt. Angliát XIV. Lajos a Stuartok pénzügyi és diplomáciai támogatásával igyekezett ellenőrzése alá vonni. Spanyolországot, valamint annak európai és tengerentúli birtokait a francia abszolutizmus a Bourbon-dinasztiának a spanyol örökségre formált jogai ürügyén kívánta megkaparintani.

Ezeket az igényeket ugyan nem sikerült valóra váltani, de a XVII. század második felében a francia abszolutizmus vitathatatlanul kezében tartotta a nyugat-európai hegemóniát és minden szomszédjára nyomást gyakorolt.

Mazarini még az 1659. évi pireneusi békeszerződésbe — amely Spanyolországtól elszakította Roussillont, Artois nagyobb részét és más területeket — egy külön pontot vétetett fel, amely a spanyol trónra támasztott újabb francia igények ürügyéül szolgált: Mária Teréziát, IV. Fülöp spanyol király leányát XIV. Lajoshoz adták feleségül. Ezzel a spanyol Habsburgok férfiágának kihalása esetén a Bourbonok jogot nyertek volna a spanyol trónra vagy legalábbis a spanyol örökség egy részére. E veszély elhárítására a spanyol kormány kieszközölte Mária Terézia lemondását a spanyol koronára vonatkozó jogairól, azonban ennek ellenében kötelezettséget kellett vállalnia arra, hogy XIV. Lajosnak óriási összeget: 500 000 aranytallért (écu) fizet jegyajándék gyanánt. Az előrelátó Mazarini jól tudta, hogy ilyen megterhelést nem bír el a spanyol költségvetés, s így Franciaország jogot szerez arra, hogy vagy területi kárpótlást követeljen, vagy érvénytelennek nyilvánítsa Mária Terézia lemondását a spanyol koronáról. Így is történt. Mikor 1665-ben IV. Fülöp meghalt, a francia kormányzat követelte, hogy a király örökségéből a ki nem fizetett jegyajándék fejében adják át

Franciaországnak Dél-Németalföldet. Mivel a spanyol kormány elutasította ezt, a francia abszolutizmus úgy döntött, hogy fegyverrel szerzi meg „örökrészét". 1667-ben megkezdődött a francia—spanyol „devolúciós"[9] háború. A németalföldi spanyol birtokok — Flandria és Brabant — gazdaságilag rendkívül csábító zsákmányként lebegtek Franciaország szeme előtt; ezt csak fokozta, hogy katonailag teljesen védtelenek voltak: saját hadsereggel nem rendelkeztek, a siralmas állapotban levő spanyol flotta pedig nem tudott spanyol csapatokat szállítani Németalföldre. XIV. Lajos kormányát azonban kellemetlen meglepetés érte: Hollandia, Svédország és Anglia — Franciaország iménti szövetségesei a Habsburg-ellenes koalícióban — váratlanul Spanyolország segítségére siettek. Ez államok mindegyikét nyugtalanította Franciaország agresszivitása. A hollandokat felháborította az 1667. évi francia vámtarifa, amely magas tételeivel aláásta kereskedelmüket; féltek továbbá attól is, hogy a harcias francia feudális abszolutizmus, Dél-Németalföld megszerzésével, közvetlen szomszédságukba kerül. Ezért a holland burzsoázia jobbnak látta, hogy szövetségre lépjen régi ádáz ellenfelével, Spanyolországgal. A koalícióba sikerült bevonni Svédországot és Angliát is. A franciaellenes koalíció létrejöttét segítette az is, hogy a II. Stuart Károly politikájával elégedetlen angol parlament arra kényszerítette az uralkodót, hogy külpolitikai irányvonalában éles fordulatot hajtson végre: szakítsa félbe a Hollandiával folyó háborút és kössön vele szövetséget Franciaország ellen.

Bebizonyosodott, hogy a francia kormány diplomáciailag rosszul készítette elő a háborút. Bár a francia csapatok gyorsan elfoglalták Flandria és Franche-Comté egy részét, s készen álltak arra, hogy bevonuljanak Spanyolországba és Németországba, XIV. Lajosnak a következő évben, 1668-ban sietve be kellett fejeznie a háborút. Az aacheni béke alapján Franciaország csak Flandria egy részét (több várost, köztük Lille-t) kapta meg.

Toborzás
1688-ban készült rajz

A francia diplomácia azonban tüstént megkezdte az új háború előkészítését. Mindenekelőtt fel kellett bomlasztani a franciaellenes koalíciót. A Hollandiához — vagy ahogy az ingerült XIV. Lajos nevezte, a „boltosok nemzetéhez" — való közeledés teljesen reménytelen volt: a két országot túlságosan éles kereskedelmi és politikai ellentétek választották el egymástól. Angliát és Svédországot azonban sikerült bőkezű pénzsegélyekkel szövetségesnek megszerezni.

1672-ben az elsőrangú hadvezérek — Turenne és Condé — parancsnoksága alatt álló francia hadsereg megtámadta Dél-Németalföldet és Hollandiát. A franciák, számos nagy holland erődítmény bevétele után, mélyen behatoltak az ország területére. Ekkor a holland hadvezetőség úgy döntött, hogy átszakítja a gátakat. Hatalmas területek kerültek víz alá, s a tenger visszavonulásra kényszerítette a francia csapatokat. Közben a francia kormánynak a csapatok egy részét az osztrák Habsburgok ellen, Pfalzba kellett irányítania. A francia egységek borzalmas rombolást és vérengzést vittek itt véghez. 1674—1675-ben Anglia eltávolodott a francia szövetségtől. Franciaország nemzetközi helyzete ismét kedvezőtlenre fordult. Mégis: XIV. Lajos kormányának, a francia had-

[9] Ius devolutionis — háramlási jog, örökösödési jog. A francia kormányzat Flandriára és Brabantra formált „devolúciós" jogot. — *A kiadó.*

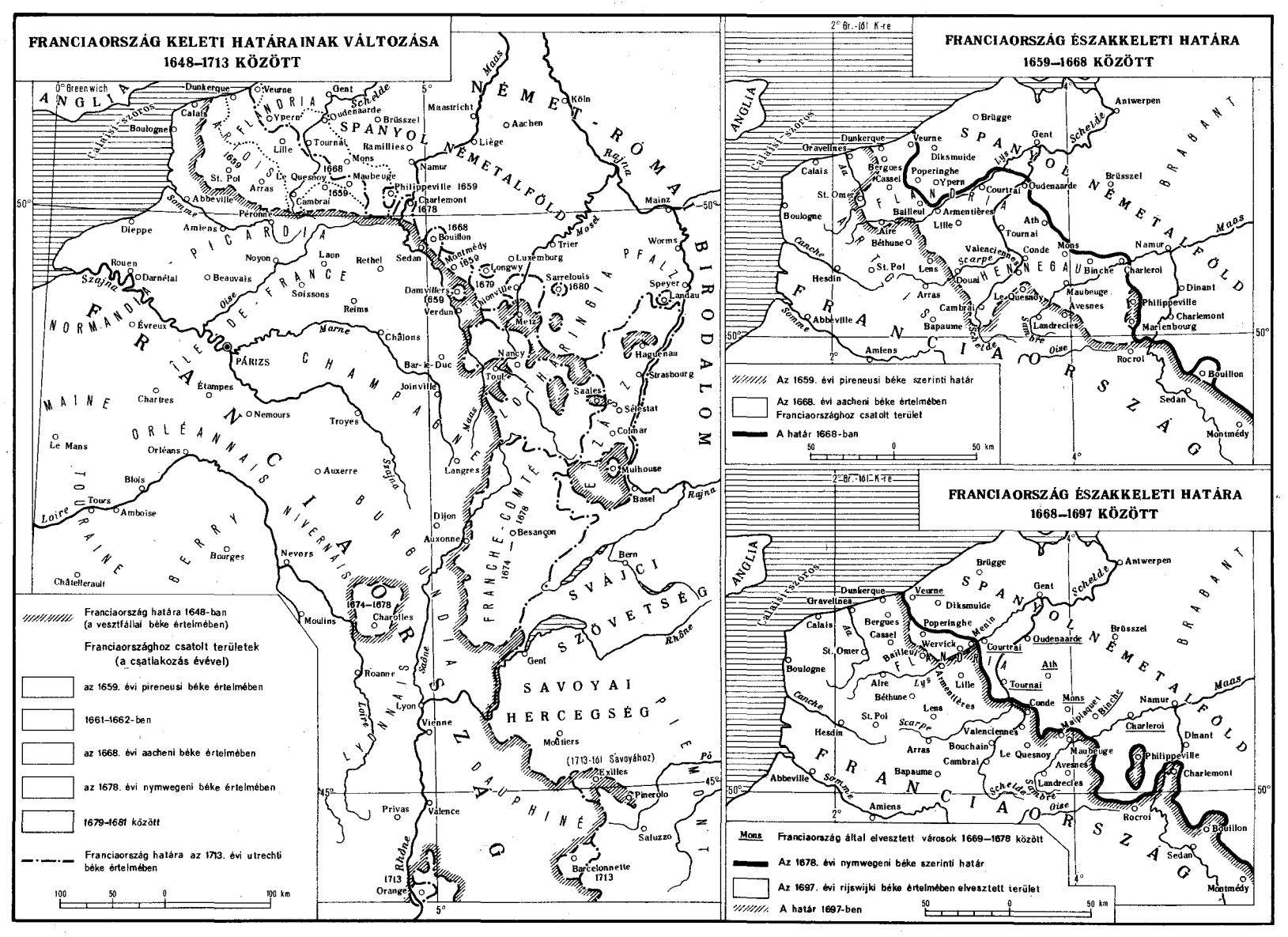
FRANCIAORSZÁG KELETI HATÁRAINAK VÁLTOZÁSA
1648–1713 KÖZÖTT
FRANCIAORSZÁG ÉSZAKKELETI HATÁRA
1659–1668 KÖZÖTT
FRANCIAORSZÁG ÉSZAKKELETI HATÁRA
1668–1697 KÖZÖTT
Franciaország határa 1648-ban (a vesztfáliai béke értelmében)
Franciaországhoz csatolt területek (a csatlakozás évével)
az 1659. évi pireneusi béke értelmében
1661–1662-ben
az 1668. évi aacheni béke értelmében
az 1678. évi nymwegeni béke értelmében
1679–1681 között
Franciaország határa az 1713. évi utrechti béke értelmében
Az 1659. évi pireneusi béke szerinti határ
Az 1668. évi aacheni béke értelmében Franciaországhoz csatolt terület
A határ 1668-ban
Mons Franciaország által elvesztett városok 1669–1678 között
Az 1678. évi nymwegeni béke szerinti határ
Az 1697. évi rijswijki béke értelmében elvesztett terület
A határ 1697-ben
ANGLIA
NÉMET-RÓMA BIRODALOM
NÉMETALFÖLD
SPANYOL NÉMETALFÖLD
FRANCIAORSZÁG
SVÁJCI SZÖVETSÉG
SAVOYAI HERCEGSÉG
PÁRIZS
Dunkerque
Calais
Boulogne
Veurne
Ypern
Gent
Brüsszel
Maastricht
Aachen
Köln
Lille
Tournai
Mons
Ramillies
Namur
Maubeuge
Le Quesnoy
Philippeville 1659
Charlemont 1678
Arras
St. Pol
Abbeville
Péronne
Cambrai
Amiens
Dieppe
Rouen
Darnétal
Beauvais
Noyon
Laon
Rethel
Sedan
Bouillon
Montmédy
Longwy
Luxemburg
Trier
Mainz
Worms
Speyer
Landau
Sarrelouis
Damvillers
Verdun
Thionville
Metz
Soissons
Reims
Évreux
Châlons
Bar-le-Duc
Nancy
Toul
Haguenau
Strasbourg
Saales
Sélestat
Colmar
Mulhouse
Basel
Joinville
Étampes
Chartres
Nemours
Troyes
Le Mans
Orléans
Blois
Tours
Amboise
Auxerre
Langres
Dijon
Auxonne
Besançon
Bern
Genf
Bourges
Châtellerault
Nevers
Moulins
Charolles
Roanne
Lyon
Vienne
Moûtiers
Exilles
Pinerolo
Saluzzo
Barcelonnette
Privas
Valence
Orange
Gravelines
Diksmuide
Poperinghe
Cassel
Ypern
Courtrai
Oudenaarde
Antwerpen
Brügge
Bergues
Bailleul
Armentières
Lille
Ath
Béthune
Alre
Conde
Valenciennes
Douai
Lens
Hesdin
Bouchain
Le Quesnoy
Avesnes
Landrecies
Maubeuge
Philippeville
Charleroi
Namur
Dinant
Marienbourg
Rocroi
Bouillon
Sedan
Montmédy
Wervick
Menin
Maplquet
Blinche
Charleroi
Dinant
Philippeville
Charlemont
Marienbourg
Rocroi
Bouillon
Sedan
Montmédy
Calais-szoros
Somme
Szajna
Loire
Marne
Oise
Rajna
Rhône
Pó
Maas
Mosel
Scheldt
Lys
Canche
Scarpe
Sambre
Meuse
Sadne
Doubs
Aa
0° Greenwich
2° Gr.-tól K-re
50°
45°
5°
2°
4°
100 50 0 100 km
50 0 50 km

sereg győzelmeit és félelmes tekintélyét kihasználva, 1678-ban sikerült Franciaország számára előnyös és megtisztelő békét kötnie. A nymwegeni békeszerződés kötelezte Spanyolországot Franche-Comté és néhány dél-németalföldi város átadására. Egyébként ez volt az első nemzetközi szerződés, amelyet az addigi európai szokástól eltérően nem latinul, hanem francia nyelven foglaltak írásba. A francia abszolutizmus tekintélye Európában hallatlanul magasra emelkedett. Mindenünnen remegve tekintettek fel rá, a kis német fejedelmek megalázkodva keresték a francia udvar kegyeit.

XIV. Lajos étvágya megnőtt: már Észak-Itáliára és a német császári koronára is jogot formált. Felhasználva azt, hogy I. Lipót császárt a törökökkel vívott harc kötötte le, háborítatlanul uraskodni kezdett a nyugatnémet területen. Külön reuniós kamarákat hozott létre, amelyek különféle jogcímeken a francia király fennhatósága alatt állóvá nyilvánították Németország különböző pontjait és területeit — köztük Strassburgot is. A nyugatnémet fejedelmek gyakorlatilag francia protektorátus alá kerültek.

A francia abszolutizmus 1684-ben hatalma csúcspontjára ért: a német császár és a spanyol király a regensburgi békeszerződésben minden hódítását elismerte. Nem sokkal később, 1686-ban azonban több európai ország (a német birodalom, Spanyolország, Hollandia, Svédország stb.) megalakította a további francia terjeszkedés ellen irányuló védelmi szövetséget, az augsburgi ligát. Az 1688. évi államcsíny Anglia csatlakozását is biztosította: az angol trónra az augsburgi liga legfőbb szervezője, III. Orániai Vilmos holland helytartó került.

Erre az időre a francia abszolutizmus már újabb agressziót kezdett: betört Pfalz területére. Az augsburgi liga tagjai — vállalt kötelezettségüknek megfelelően — szembeszálltak Franciaországgal. Nagyszabású európai háború kezdődött, több fronton, tengeren és szárazföldön egyaránt. A franciák — az ellenség számbeli fölénye ellenére — a Rajna menti, németalföldi, itáliai és spanyolországi szárazföldi harcokból általában győztesként kerültek ki, míg a tengeren az angol flotta néhány súlyos vereséget mért rájuk. Az 1697. évi rijswijki béke lényegtelen módosításokkal visszaállította a háború előtti status quót.

Amikor XIV. Lajos a rijswijki békét megkötötte, biztos volt abban, hogy rövid időn belül nagy zsákmánnyal kárpótolja magát a spanyol örökségből. A spanyol Habsburg-ág utolsó képviselője, II. Károly, férfi örökös nélkül hunyt el. Az örökségre a Bourbonokon kívül csak az osztrák Habsburgok támaszthattak igényt. A francia diplomácia cselszövényei folytán halála előtt (1700-ban) II. Károly minden birtokát francia trónkövetelőre hagyta, azonban mégsem XIV. Lajos fiára, hanem második unokájára, Anjou Fülöpre, s csak azzal a feltétellel, hogy a spanyol és a francia korona sohasem kerülhet egy kézbe. XIV. Lajos azonban nem szándékozott betartani ezt a kikötést. Amint unokáját Madridban V. Fülöp néven királlyá koronázták, azonnal hozzálátott, hogy annak a nevében maga kormányozza Spanyolországot és a spanyol gyarmatokat. Neki tulajdonítják ezt a kijelentést: „Nincsenek többé Pireneusok!" Anglia és Hollandia követeléseit, hogy a spanyol gyarmatokon és az indiai francia birtokokon kereskedelmi kiváltságokat nyerjenek, Franciaország elutasította. Anglia és Hollandia erre elismerte az osztrák Habsburg, I. Lipót császár spanyol trónigényét. Megkezdődött a spanyol örökösödési háború (1701—1713). Franciaországnak olyan koalícióval kellett megküzdenie, amelyben csaknem az összes nyugat-európai ország helyet foglalt. A háború során Franciaország súlyos vereségeket szenvedett. A francia csapatokat kiszorították Németországból, Spanyolországból és Hollandiából. A határmenti városok elvesztése, a koalíció csapatainak betörése francia földre, megműveletlen és elvadult szántóföldek, a manufaktúrák és a kereskedelem hanyatlása, munkanélküliség, a nép általános elnyomorodása, járványok, éhínség, pénzügyi összeomlás — ez jellemezte a reakciós történészek által dicsőített XIV. Lajos uralkodásának utolsó időszakát. A „megmentő békét" Angliával és Hollandiával Utrechtben 1713 áprilisában, a német birodalommal pedig Rastattban 1714-ben írták alá. V. Fülöp megtartotta a spanyol trónt, de mind ő, mind pedig utódai elvesztették jogukat a francia koronára. Anglia

megszilárdította a tengerek feletti uralmát; megtartotta az általa elfoglalt kereskedelmi és stratégiai támaszpontokat (Gibraltárt és Menorca szigetét), és megkapta az asiento jogát, vagyis monopolizálta az afrikai néger rabszolgáknak az amerikai spanyol gyarmatokra való bevitelét. Angliához került Új-Fundland és Acadie, amelyek a további angol behatolás támaszpontjaivá váltak Kanadában. Az osztrák Habsburgok megkapták a spanyol Németalföldet, a milánói hercegséget, Mantuát, a nápolyi királyságot, valamint Szardínia szigetét.

A spanyol örökösödési háború eredményeképpen Franciaország lényegében elvesztette a harmincéves háború óta birtokolt európai hegemóniáját. A háború feltárta XIV. Lajos, a „Napkirály" uralkodásának pompás homlokzata mögött a feudális-abszolutisztikus rendszer belső gyengeségét.

4. A TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI ESZMÉK. A KULTÚRA

A feudális rendszert nemcsak az államgépezet védelmezte, hanem az uralkodó nemesi osztály egész eszmerendszere is. Ugyanakkor a régi társadalom méhében érlelődő új gazdasági szükségletek talaján kísérletek történtek az egész régi ideológiai rendszer cáfolatára, új, progresszív nézetek keltek harcra a régi eszmék ellen. A XVII. századi Franciaország eszmei konfliktusai korántsem voltak olyan nyíltak és határozottak, mint a következő évszázad küzdelmei, de nagy szerepet játszottak a XVIII. századi harcos polgári ideológia előkészítésében.

A KATOLICIZMUS ÉS BÍRÁLATA

A XVII. századi Franciaországban a katolikus egyház továbbra is igen fontos fegyvere volt a feudális rendszer védelmének. Az egyszerű ember egész életét a helyi bürokrácia ellenőrzése alatt élte le, s ugyanez a paraszt — s részben a városlakó is — más oldalon az egyház éber felügyelete és szüntelen befolyása alatt állott. A papság arra nevelte a népet, hogy engedelmeskedjék urainak és a királyi hatalomnak.

A katolikus vallás egykor megingathatatlan és ellentmondást nem tűrő tekintélyét azonban valamelyest aláásta az a körülmény, hogy Franciaországban egy másik törvényes vallás, az 1598. évi nantes-i ediktum által elismert protestáns hugenotta felekezet is létezett. A két — törvény által engedélyezett — vallás egymás melletti létezése teret engedett a kételkedésnek, és meggyengítette a katolicizmust. Ezért XIV. Lajos 1661-től az intézkedések egész sorozatát léptette életbe a hugenotta vallás teljes felszámolására. A sanyargatások és a jogfosztottság hatására a hugenották egy csoportja áttért a katolikus hitre, mások pedig elhagyták az országot. Mivel az emigránsok elsősorban a burzsoázia és az iparosok közül kerültek ki, a hugenotta-üldözés súlyos kárt okozott a francia iparnak. Az 1685. esztendő meghozta a hugenottáknak a kegyelemdöfést: eltörölték a nantesi-i ediktumot. A vallási türelmetlenség politikája azonban nem sokat használt a katolicizmus hatalmának a francia elmék felett. A hugenotta írók külföldről tovább terjesztették üzeneteiket és műveiket, amelyekben nagy erővel ostorozták az abszolutizmust és a katolicizmust.

A francia társadalomban az egyház szellemi befolyása általában észrevehetően hanyatlott. A népmozgalmak idején elég gyakoriak voltak a „szentségtörő", vagyis a vallási kultusszal szemben ellenséges megnyilvánulások. Ez arról tanúskodik, hogy a francia nép gondolkozásában megjelentek az ateizmus csírái. A vallás válságának e kétségtelen tényét a különböző társadalmi körök különbözőképpen fogadták. A katolikus egyház, a jezsuiták, az udvar, a nemesség igyekeztek „katolikus reneszánszt" előidézni, újjáéleszteni a katolikus vallás szellemi erejét. Ebbeli törekvésükben a tömegek lelkének megnyerésére felhasználták a vallásos jótékonykodást is. A nemesi „szentadományok társasága", amely a jezsuiták módjára minden eszközzel harcolt a hitetlenség

ellen, a „jámborság" hanyatlása ellen, új vallási szervezetek hálózatát építette ki az egyszerű nép körében. A papság egy része, amelyet a hivatali burzsoázia is támogatott, a nép vallásos érzületének megújulását a katolicizmus modernizálásának útján kereste. Ez az irányzat — a janzenisták (Cornelius Jansen holland teológus követői) — a párizsi Port Royal-kolostor körül csoportosult, és rendkívül élesen szembefordult a jezsuitákkal. De a janzenisták befolyása a nép körében jelentéktelen volt, mozgalmuk e tekintetben nem ment túl egy sajátos, arisztokratikus jellegű szekta keretein. Ugyanekkor a XVII. század leghaladóbb francia filozófusai — Gassendi és Bayle — anélkül, hogy nyíltan szakítottak volna a vallással, figyelmüket már a materializmus, a vallási szkepticizmus megalapozására összpontosították, vagyis igazolták és közvetve megalapozták a hitetlenséget.

Pierre Bayle (1647—1706) hugenotta emigráns a vallási türelmetlenség kritikájával és a vallási szkepticizmus propagandájával vált ismertté. Nézetei legvilágosabban „Történelmi és kritikai szótár" című munkájában nyertek kifejezést, amely az első újkori enciklopédia volt.

Bernard Fontenelle (1657—1757) a tudomány lelkes hirdetésének, a tudatlanság és a babona elleni küzdelemnek szentelte hosszú életét. Elmés és irodalmi csillogású népszerű munkái — például „A világok sokaságáról szóló társalgás" — több tekintetben megelőzték az enciklopédisták felvilágosító eszméit, a természettudományokban jelentkező idealista nézetek ellen írt filozófiai munkái pedig a mechanikus materializmus győzelmét készítették elő, amely a felvilágosodás korának francia tudományos irodalmában teljesedett be.

Végül Jean Meslier (1664—1729), a paraszti származású falusi lelkész, már a XVIII. század elején összefüggő filozófiai rendszerbe foglalta az ateizmust és a materializmust.

AZ ABSZOLUTISTA ÉS ABSZOLUTIZMUSELLENES IDEOLÓGIA HARCA

A feudális uralkodó osztály a polgári ellenzéki ideológusok ellensúlyozására saját politikai programot igyekezett kidolgozni. Az abszolutizmus ideológiáját a legvilágosabban maga XIV. Lajos fogalmazta meg írásaiban. Szerinte az alattvalók úgy kötelesek engedelmeskedni a királynak, akár az istennek, mert a királyi hatalom az isten hatalmának megtestesítője a többi ember előtt. A királynak nemcsak joga, de kötelessége is, hogy szigorúan elnyomjon minden ellenszegülést, az engedetlenség legcsekélyebb jelét is. Már az „egyszerű népnek" tett legkisebb kedvezés is a politikai gyengeség jele. A nép sohasem elégszik meg az engedményekkel. Ezért a király, alighogy rálép az engedmények útjára, máris meredek lejtőre került, amely előbb vagy utóbb katasztrófához vezet. Következésképpen, mondotta XIV. Lajos, csupán a király korlátlan hatalma és az alattvalók teljes jogfosztottsága biztosíthatja az állam szilárdságát és nagyságát.

Némileg másképpen, leplezettebb módon, teológiai érveléssel igyekezett eszmeileg igazolni az abszolutizmust Bossuet püspök „A szentírásból levezetett politika" című könyvében.

Az abszolutizmus ideológusaival szállt szembe „A rabszolgává tett Franciaország sóhajai" című, Hollandiában 1689-ben névtelenül kiadott pamflet szerzője (egyes feltevések szerint Pierre Jurieu hugenotta publicista). Röpiratában kijelenti, hogy a francia nép „szívében őrzi azt a vágyat, hogy lerázza nyakáról az igát, s e magból sarjadnak ki a felkelések. Hogy a népet a reá nehezedő erőszakkal megbékítsék, a királyok hatalmáról prédikálnak neki. De bármennyit beszélhetnek, bárhogy prédikálhatnak is a népnek, hogy az uralkodónak mindent szabad, hogy úgy kell neki engedelmeskedni, akár Istennek, hogy a nép semmit sem tehet az uralkodói erőszak ellen, csak imádkozhat, csak Istenhez menekülhet — lelke mélyén ezt senki sem hiszi el."

Az abszolutizmus propagandájának tehetetlensége, amely számos gondolkodó kortárs számára nyilvánvaló volt, olyan elméletek kialakulásához vezetett, amelyek valamiképpen elismerték a nép

jelentőségét. Claude Joly (1607—1700) és Pierre Jurieu (1637—1713), a XVII. század haladó gondolkodói, kidolgozták a népfelség elméletét. Amikor az emberek természetes állapotban voltak — írták — nem létezett az embernek más ember felett gyakorolt hatalma. A királyi hatalom a király és a nép szerződéséből ered, s a népnek jogában áll, hogy képviselői által határt szabjon a király cselekedeteinek. A francia protestánsok vezető ideológusának, Jurieunek egyes gondolatai már a társadalmi szerződés rousseau-i elméletének előfutárai.

Az abszolutizmus hívei azt hirdették, hogy a franciák minden vagyona végső soron a király tulajdona, s az uralkodónak jogában áll, hogy — ha szüksége van rá — adók formájában elvegye. A polgárság ideológusai ezzel az abszolutisztikus doktrínával a magántulajdon szentségéről és érinthetetlenségéről szóló tanítást állították szembe.

Az abszolutisztikus tanokat bírálta a nemesség néhány képviselője is, akiket nyugtalanítottak a közeledő katasztrófa előjelei. Ezeket a szerzőket a francia belpolitikai helyzet értékelése választotta el az abszolutizmus tanaitól. XIV. Lajos a hatvanas években még úgy vélte, hogy a Fronde leverése után Franciaországban nincs és nem is lehet többé semmiféle komoly ellenállás az abszolutizmussal szemben. De már a XVII. század végén lehetetlen volt nem észrevenni, hogy — éppen ellenkezőleg — az abszolút monarchia aligha lesz képes kiállni az ellenzék támadásait. Innen ered az abszolutizmus nemesi kritikája, melynek lényege: a fennálló rend alapjainak megmentése akár az új áramlatoknak tett engedmények (Vauban, Boulainvilliers, Fénèlon), akár pedig a régebbi feudális viszonyokhoz való visszatérés árán (Saint-Simon herceg).

A szerzők másik csoportja az abszolutizmussal szemben álló burzsoá ellenzéket képviselte. Az ő bírálatukban mérhetetlenül több az igazi eszmeújítás, szabadgondolkodás, merészség, azonban távolról sem nevezhetők forradalmároknak: a népi mozgalmakban rejlő eszméknek csak erősen enyhített és tompított formában adnak kifejezést. „A rabszolgává tett Franciaország sóhajai" című pamflet szerzője például kegyetlenül ostorozza XIV. Lajos abszolutizmusát, de végső soron azért, mert az abszolutizmus elkerülhetetlenül népforradalmat szül, „a király fejének vételével" és „féktelenséggel", ahogy Angliában történt. Hogy ettől a „szerencsétlenségtől" Franciaország megmenekedjék, a szerző arra inti honfitársait, hogy amíg nem késő, számolják fel az abszolutizmust, és hozzák létre az alkotmányos monarchiát felülről, vértelen fordulat útján, az 1688. évi angliai osztálykompromisszum mintájára.

AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZET

A XVII. század második fele a francia kultúra történetének fényes korszaka volt. Fő jellemvonása az a szellemi fellendülés, amelyet a gazdasági és társadalmi fejlődéssel kapcsolatban a haladó társadalmi erők átéltek.

Az abszolút monarchia ellenőrzése alá igyekezett vonni az ország egész kulturális életét. Ez a cél vezette a kormányzatot az akadémiák megalapításakor. A Francia Akadémia mintájára 1663-ban megszervezték a Régészeti Akadémiát, 1666-ban pedig a Tudományos Akadémiát. 1663-ban jóváhagyták a Festészet és Szobrászat Akadémiájának új alapszabályát, s 1671-ben életre hívták az Építészeti Akadémiát. A király járadékokat és díjakat utalt ki íróknak és művészeknek, pártfogásába vette, s így szinte állami tisztviselőkké tette őket. Kötelességük az volt, hogy dicsőítsék az abszolutista Franciaország erejét és nagyságát, szórakoztassák a királyt és udvaroncait. A királyi udvar a művészi ízlés terén törvényhozói szerepre tört.

1661-ben XIV. Lajos hatalmas építkezésbe kezdett Versailles-ban. Itt épült fel a királyi palota, Louis Le Vau és Jules Hardouin-Mansard építőművészek alkotása. A hozzátartozó óriás parkot, amelyet fasorok, medencék, szobrok és szökőkutak tömkelegével ékesítettek, André Le Nôtre (1613—1700) irányításával alakították ki. Versailles díszítését hírneves francia építőmű-

vészek, festők, szobrászok, kertészek és bútorkészítők végezték. A palota felépítésében a legjobb mérnökök és technikusok százai, a munkások és kézművesek ezrei vettek részt. Az abszolút monarchia magasztosságát szimbolizáló Versailles megteremtése és fenntartása óriási anyagi áldozatokat követelt.

Versailles kiképzésében, különösen pedig a belső terek díszítésében sok volt a külsődleges és túlhalmozott fényűzés, amelyet XIV. Lajos annyira kedvelt a művészetben. A XVII. századi palotaépítkezés e legnagyobb szabású alkotásában azonban a korabeli francia képzőművészet erős oldalai is megmutatkoztak. Erről tanúskodik az egész hatalmas épületegyüttes logikus harmóniája és szigorú belső arányossága. De különösen világosan bizonyítja ezt a park, amely térségeivel, végtelenbe vesző levegős útjaival és arányainak tisztaságával elbűvölő képet nyújt.

A XVII. század második felében Franciaországban sok más nagy esztétikai értékű, monumentális építészeti műremeket is alkottak. A legjelentősebbek közé tartozik az Invalidusok Háza, amelynek építését 1670-ben kezdték el, az Obszervatórium, a Louvre nagyszerű keleti főhomlokzata (építőművész: Claude Perrault), valamint a kor egyik legjelentősebb francia építésze, François Mansard (1598—1666) irányításával felépített Val-de-Grâce-templom.

Az 1672-ben megnyitott operaszínház — a királyi Zeneakadémia — élére Jean-Baptiste Lully (1632—1687), a kiváló hegedűművész, zeneszerző, a francia opera egyik megalapítója és Molière több vígjátékának megzenésítője került. Lully, a király kedvence, kizárólagos jogot kapott drámai művek zenei kíséretének megalkotására és operaelődások bemutatására. 1680-ban Párizs összes színtársulatai egyesültek egy privilegizált drámai színház, a napjainkig fennálló Comédie-Française keretében.

A festészet és a szobrászat fejlődésére kedvezőtlen hatást gyakorolt az Akadémia kicsinyes gyámkodása. A művészek alkotó kísérletezését megbénította, hogy megmásíthatatlan és általános érvényű esztétikai szabályok feltétlen betartását követelték tőlük. XVI. Lajos idején néhány kivételtől eltekintve — Claude Lorrain (1600—1682), a neves tájképfestő és Philippe de Champaigne (1602—1674), a mélységre törekvő és kérlelhetetlen hűségű portré mestere — a külsőleg hatásos, de rideg akadémikus klasszicizmus uralkodik. Legismertebb képviselői közé tartozik Charles Lebrun (1619—1690), a király első művésze, a Művészetek Akadémiájának igazgatója és a versailles-i belső díszítő munkálatok irányítója, valamint versenytársa és az Akadémia élén utóda: Pierre Mignard (1610—1695). A XVII. század végén nagy hírnévre tett szert az ünnepélyes díszportré két mestere, Hyacinthe Rigaud (1659—1743) és Nicolas de Largillière (1656—1746) is.

A kor nagy francia művészei közül Pierre Puget-nek (1622—1694), e nagy teremtő erővel megáldott, gazdag fantáziájú szobrásznak sikerült leginkább megőriznie függetlenségét az udvarral és az Akadémiával szemben. A festészetbe viszont csak a XVIII. század elején hatolt be a humanista szellem és a realista törekvések levegője Jean-Antoine Watteau (1684—1721) munkásságával. E művésszel új fejezet kezdődött a haladó francia képzőművészet történetében.

A XVII. század második felének francia irodalmában nagyjában-egészében ugyanazokat az irányzatokat találjuk meg, amelyek már a század elején világosan kirajzolódtak. Erőviszonyaikban azonban bizonyos eltolódások történtek.

A reakciós irányzatok művelői voltak azok az írók, akik az úgynevezett précieuse (modoros, tudálékos) irodalom hagyományát folytatták. Igaz ugyan, hogy az új történelmi körülmények között a précieuse irodalom képe némileg megváltozott. Írói most lemondanak a szeszélyes eredetieskedés végleteiről, s magukévá teszik a klasszicizmus elméletének sok szabályát. A XVII. század második felének précieuse irodalmára teljes joggal használhatjuk az „udvari klasszicizmus" kifejezést. Az irányzat lényege azonban a régi maradt.

A précieuse írók továbbra is a hagyományos, számukra megszokottá vált műfajokat kedvelték: a lírát (Benserade, Deshoulières asszony) és a drámát. Az utóbbi műfaj elismert képviselői

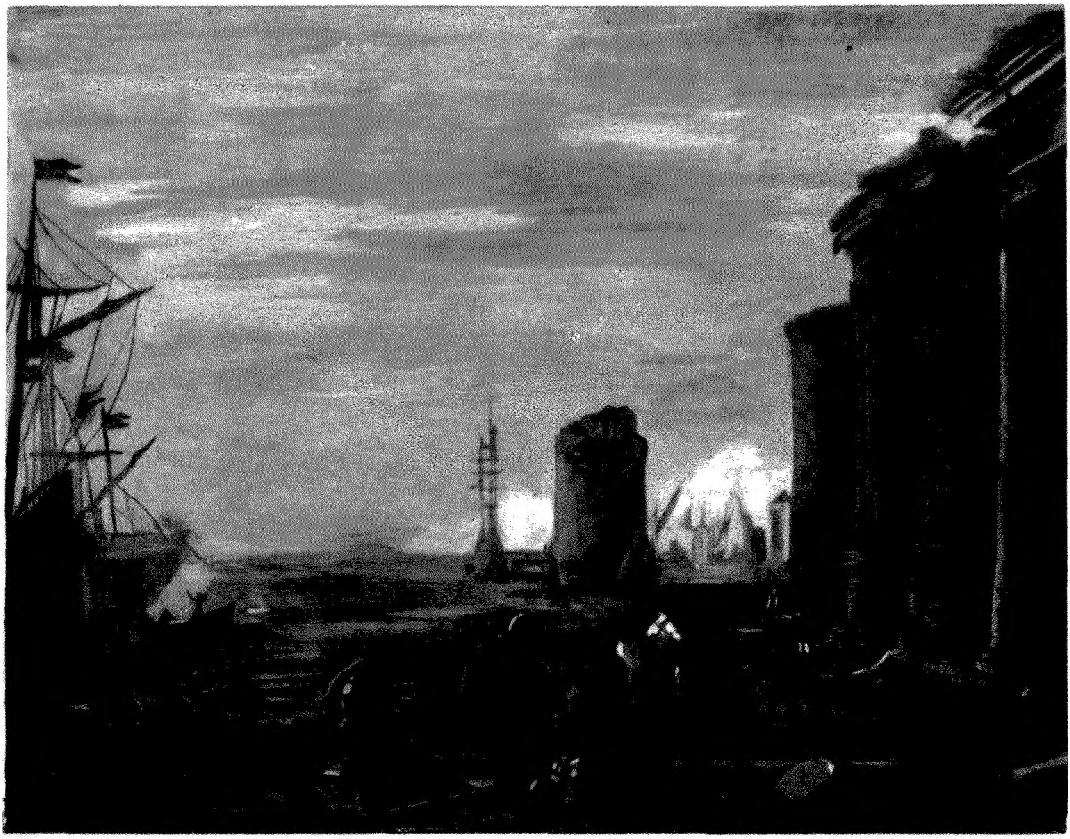

REGGEL A KIKÖTŐBEN
Claude Lorraine. 1645—1650

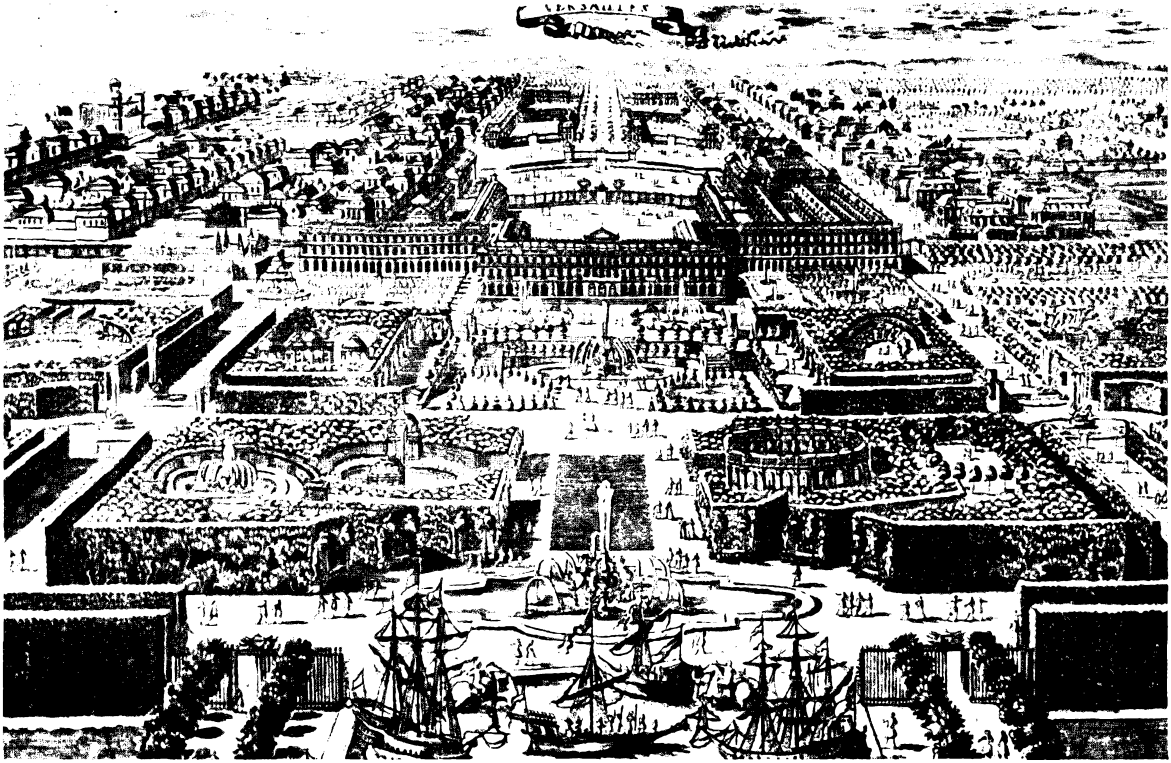

Versailles
Antoine Aveline metszete

közé tartozik Thomas Corneille (1625—1709), Pierre Corneille öccse, és Philippe Quinault (1635—1688). Sikerüket annak köszönhették, hogy kedvében jártak az arisztokrata nézőközönség ízlésének. Egyre inkább közkedveltté vált a gáláns tragédia műfaja. A précieuse irányzathoz tartozó drámaírók alkotásai az arisztokrata nézőközönség és a társadalom felső köreinek pompájától elvakult kispolgárok szórakozását szolgálták: rafinált drámai formában ábrázolták az udvari élet időszerű eseményeit, s hősi mezbe öltöztették Versailles előkelő lakóinak könnyed kalandjait.

Az arisztokrata körökben egyre inkább terjedt az aktív irodalomművelés divatja. Az így létrejött munkákból azonban csak néhány emelkedett irodalomtörténeti jelentőségre, amelyeket a nemesség haladóbb, XIV. Lajos politikájával szemben ellenzéki részének képviselői írtak. Elsősorban François de La Rochefoucauld herceg (1613—1680) és barátnője, Marie de La Fayette (1634—1693) neve érdemel itt említést.

La Rouchefoucauld „Maximák" című aforizma- és szentencia-gyűjteménye (1665) sok keserű és igazságos ítéletet mond a korabeli arisztokrata társadalomról. Meggyőzően tárja fel az arisztokraták életének sivárságát, és bebizonyítja, hogy viselkedésük mozgató rugója az önzés. La Rochefoucauld világnézete azonban pesszimisztikus színezetű. Meg lévén győződve az emberi természet romlottságáról, azt tartotta, hogy csak az erőszak és a kényszer védheti meg kora társadalmát az anarchiától, s ezzel közvetve az abszolutizmus rendszerének szükségességét igazolta.

La Rouchefoucauld „Maximái"-t, La Fayette asszony regényét, a „Clèves hercegnő"-t és Sévigné asszony (1626—1696) leveleit — az utóbbi szoros baráti kapcsolatban állt két írótársával — rendkívül szabatos és kifejező stílus jellemzi. Műveik a francia próza valóságos gyöngyszemei. A korabeli francia próza kialakulásában lényeges szerepet játszott Blaise Pascal (1623—1662),

a hírneves matematikus, fizikus és filozófus publicisztikája is. Az egész ország irodalmi és társadalmi életében kiemelkedő eseménynek számított Pascal „Vidéki levelek" című sorozatának közrebocsátása (1656). A ragyogóan megformált, epés pamfletekből álló gyűjteménnyel Pascal — mint meggyőződéses janzenista — a jezsuiták ellen emelte fel szavát.

A francia klasszicizmus másik két kiemelkedő képviselője Nicolas Boileau-Despréaux és Jean Racine. Mindkettőre nagy hatást gyakorolt a janzenizmus, azonban életművük messze túlmutat e mozgalom ideológiai törekvésein.

Boileau (1636—1711) bírósági tisztviselő fia volt. Művészi pályája során bonyolult és tekervényes utat járt be. A hatvanas években bátor, szellemes és igen metsző hangú „Szatírái"-val mutatkozott be az irodalmi életben. E művében ironikus megjegyzéseket tesz a vallásra, támadásokat intéz az államférfiak ellen, magát Colbert-t sem kíméli. Boileau tevékenységében azonban 1668-tól fordulat figyelhető meg. Közeledik a janzenisták köreihez, és ugyanakkor keresi a királyi udvarhoz vezető utakat.

1674-ben Boileau közzétette híressé vált verses értekezését, az „Art poétique"-t, amellyel a klasszicizmus irodalomkritikusai és -teoretikusai között az első helyre emelkedett.

Boileau e művében kiemelte a művészet nevelő jelentőségét, és az ész által megnemesített és megtisztított természet utánzására szólította a művészeket. Az észt mint az élet művészi megismerésének forrását és a józan értelmet dicsőítve, káros végletek gyanánt ítélte el mind a précieuse esztétika modorosságát, mind a valóság ellentmondásainak mélyebb feltárására irányuló realista kísérleteket. A maga elé tűzött feladatot Boileau tökéletes mesterségbeli tudással oldotta meg. „Art poétique"-jának nemes veretű verssorai bővelkednek szállóigévé vált, találó és könnyen megjegyezhető formulákban, amelyek azután sokáig közkeletűek maradtak az irodalmi szóhasználatban.

Racine (1639—1699), a hírneves drámaíró, előkelő bíró fia volt. Gyermekkorát és serdülő éveit különféle, janzenisták vezette oktatási intézmények falai közt töltötte. A rideg, aszkétikus szellemet árasztó janzenista nevelés maradandó hatást gyakorolt Racine lelkivilágára. 1663-tól azonban — nevelői akarata ellenére — teljesen az irodalomnak szentelte életét. A hatvanas-hetvenes években írt tragédiáinak legjobbjai a francia irodalom nagyjai közt biztosítanak számára helyet.

Racine tragédiái áttekinthető, szabatos szerkezetűek. Mivel a mű súlypontját a hősök lelkivilágának ábrázolására helyezte, kerülte a bonyolult, kusza intrikát. A szigorú klasszikus szabályokat, mint például a hármas egység elvét, nem érezte nyűgnek. Ellenkezőleg, ezek arra serkentették, hogy még egyszerűbben építse fel műveit. Racine a verselés kiváló mestere volt, szövegei rendkívül dallamosak és harmonikusak. Tragédiáinak kiegyensúlyozott formái azonban heves szenvedélyekkel, éles drámai konfliktusokkal és rendkívül gazdag eszmei tartalommal párosulnak.

Racine művészi hagyatékának nem minden darabja egyenlő értékű. Egyes műveiben az alattvalói hűség érzése és a versailles-i udvar vakító fényének káprázata hagy nyomot (ilyen például a „Nagy Sándor" és az „Iphigenia"). Legnagyobb munkáiban azonban a kritikus és humanista tendenciák válnak uralkodóvá. Koronás főkről írt, akiket a korlátlan hatalom elkerülhetetlenül az önkény és az erőszak útjára taszított („Andromaché", „Britannicus"). Nagy költői erővel jelenítette meg olyan emberek lelki tragédiáját, akik társadalmi kötelességük teljesítésére törekedve tönkreteszik személyes boldogságukat („Berenice"). Monumentális képben festette meg: mint győzedelmeskedik végül a fényre, értelemre és igazságosságra való feltartóztathatatlan törekvés abban az emberben, akit romlott környezete zavaros ösztönökkel és szenvedélyekkel telített („Phaedra"). Az író haladó társadalmi törekvéseinek különösen leplezetlenül és közvetlenül ad hangot utolsó, zsarnokellenes eszméktől áthatott tragédiája, az „Atália" (1691).

Corneille alkotásai után Racine életműve új szakaszt jelent a klasszikus tragédia fejlődésében. Míg Corneille erőteljes, heroikus szellemet árasztó alakjaiban elsősorban az egységes közpon-

tosított állam megszilárdulásának folyamatát énekelte meg, Racine-nál gyakran az uralkodói önkény és a lélektelen udvari élet felett kimondott erkölcsi ítélet került előtérbe. Racine drámáinak e vezető eszmei motívumai kora haladó francia társadalmi köreinek hangulatát tükrözték. Az arisztokratikus tábor éppen ezért gyűlölte és üldözte a nagy drámaírót.

A haladó társadalmi törekvéseket a legerőteljesebben és leglendületesebben azok az írók fogalmazták meg, akiknek egyes alkotásai túlnőttek a klasszicizmus határain és realista vonásokat nyertek: Molière és La Fontaine.

Molière és La Fontaine nem azt a filozófiai irányzatot követték, mint Racine és Boileau. Molière pályakezdésétől fogva Gassendi materialista filozófiájának meggyőződéses híve volt, La Fontaine pedig alkotói virágkorában vált azzá. Molière és La Fontaine alkotásaikban bőven merítettek a népművészet dús kincsestárából. Boileau gőgös megvetéssel nyilatkozott a folklórról — Molière egyik legfontosabb ihletforrása a népi bohózat volt, a meseíró La Fontaine pedig az antik költészet mellett a nemzeti irodalom hagyományait is felhasználta, mégpedig nemcsak a reneszánszkori novellisztikát és költészetet, hanem a középkori francia folklór gazdag termését is. Molière és La Fontaine szatírájának éppen az adott olyan kivételes leleplező erőt, hogy tudatosan törekedtek a századok során felhalmozódott népi bölcsesség kiaknázására, az egyszerű emberek vágyainak és törekvéseinek kifejezésére.

A Racine-drámák első kiadásának címképe
Sébastien Leclerc metszete Charles Lebrun rajza után.
1676

A francia nemzeti vígjáték megalapítójának, Molière-nek (Jean-Baptiste Poquelin, 1622—1673) egész alkotó munkássága a reakciós erők ellen folytatott szakadatlan, ádáz harcban telt. Legnagyobb műveinek bemutatói megannyi támadást jelentettek a reakció tábora ellen. Nem is maradt el a reakció dühödt ellenállása és hajszája az író ellen. Molière egyszerre támadta a hamis précieuse „kultúrát" és a nyárspolgári begyepesedettséget. Ostorozta a skolasztikusokat és a tudálékoskodó pedantériát. A „Nők iskolájá"-tól kezdve (1662) Molière műveiben előtérbe lépett a katolikus egyház népbutításának leleplezése és a valláserkölcs kritikája. Ezek az eszmei tendenciák a „Tartuffe"-ben érték el csúcspontjukat. A „Don Juan"-ban (1665) Molière feltárta a korabeli francia társadalom szembeszökő ellentmondásait. Csodálatra méltó típusalkotó erővel és sokoldalúsággal formálta meg a felvilágosult, de egyszersmind cinikus és amorális arisztokrata alakját. A „Mizantróp"-ban (1666) kivételes lélekábrázoló művészettel rajzolta meg kora haladó emberének belső drámáját. Alceste-et mélyen felháborítják az uralkodó rendszer bűnei, azonban magára marad, s így lehetetlenné válik számára, hogy megtalálja a tevékeny harc útját. A hatvanas évek második felében Molière elsősorban azokat a korabeli polgárokat állítja a szatíra pellengérére, akik szövetségre törekedtek a nemességgel, és ezzel erősítették a nemesség uralmát. Végül „A fösvény" és a „Képzelt beteg" utolérhetetlen vígjátéki művészettel, humorral mond ítéletet azoknak az egoizmusa fölött, akik szentül hisznek a pénz mindenhatóságában, abban, hogy pénzzel min-

Molière
Étienne Ficqet metszete

den megvásárolható — még az egészség és az élet is.

Molière az egész nép körében elismerést vívott ki a komédiának. A vígjátékot a legfontosabb aktuális társadalmi problémák előtérbehelyezésére használva fel, egyszersmind gazdagította és kiszélesítette e műfaj sajátos művészi kifejező eszközeit.

Molière művészi öröksége mélyen hatott a francia vígjáték további fejlődésére. A molière-i komédia realista hagyatékának közvetlen folytatói Regnard (1655—1709) és Lesage (1668—1747) voltak.

Molière írói életművén kívül a színházi élet más területein is nagy érdemeket szerzett. Ragyogó tehetségű, jellegzetes egyéniséggel megáldott komikus volt, rendezői munkássága pedig szilárd alapokat teremtett a realista francia színjátszás számára.

Jean de La Fontaine (1621—1695) költői pályájának csúcsa „Meséi"-nek 1678-ban kiadott második kötete. Ebben már túljutott azon a szemléletmódon, amellyel korábban az ábrázolt bűnöket az emberi természet valamiféle örök hibáinak és fogyatékosságainak rótta fel. Szatírája érzelmileg telítetté, társadalmilag kiélezetté és realisztikusan konkréttá válik. La Fontaine a kor társadalmáról alkotott képet az olvasó számára könnyűszerrel megfejthető hasonlatban juttatja kifejezésre: az abszolút monarchiát és az arisztokrata társadalmat vérszomjas és telhetetlen vadállatok képében mutatja be. Munkájában jelentős helyen állanak az egyház elleni támadások és a vallásról tett szkeptikus nyilatkozatok. Meséiben az egyház hatalma elleni küzdelem az idők során egyre mélyebb filozófiai megalapozást nyert; Gassendi materialista tanainak közvetlen népszerűsítésével kapcsolódott össze. La Fontaine meséiben az olvasó előtt elvonul a XVII. század második felének egész francia társadalma. S mennél messzebbre jutott a költő az uralkodó körök szatirikus leleplezésében, annál következetesebben és határozottabban állította velük szembe a nép fiait, az elnyomott dolgozókat, mint az igazi emberség letéteményeseit (például „A varga és a bankár", „A dunai paraszt", „A kalmár, a nemesember, a pásztor és a királyfi" stb.).

A hetvenes években írt meséi világosan mutatják a költő művészi adottságait: a tömör, szűkszavú szerkezetalkotás sajátosan La Fontaine-i művészetét, a néhány gondosan kiválasztott részlettel megoldott markáns jellemalkotást, a költői nyelv kivételes gazdagságát és a szabad vers virtuóz kezelését. A mesék arról tanúskodnak, hogy La Fontaine nemcsak az irónia fegyverét mesterien forgató, élesszemű elbeszélő, de jelentős lírikus is volt.

A XVII. század második felében a francia irodalom haladó alakjai közé tartozott Antoine Furetière (1620—1688). Legjelentősebb munkája, a „Polgári regény" (1666), fontos mérföldkő a realista regény fejlődésútján. E művében, amely kritikai megvilágításban mutatja be a párizsi átlagpolgárok életmódját, Furetière tipikus, a társadalmi környezet meghatározta jellemek megalkotására törekszik.

A francia nyelv Furetière által készített „Nagy Szótár"-a az ország kulturális életének kiemelkedő eseménye volt. Furetière saját szótárszerkesztési elveit tudatosan szembeállította az Akadémia

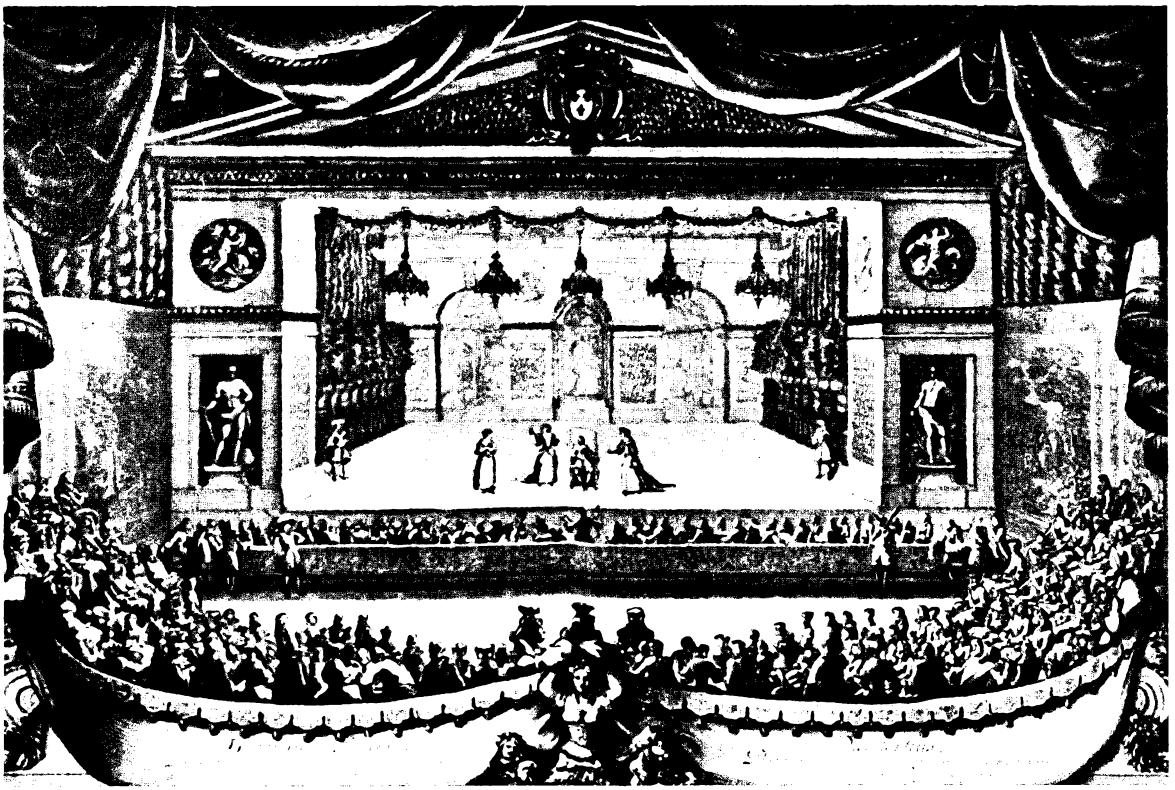

Színielőadás a versailles-i parkban. (Jelenet „A képzelt beteg"-ből)
Pierre Lepautre metszete. 1676

felfogásával. Következetesen fölvett művébe egy sereg tudományos és technikai szakkifejezést, társalgási fordulatot, amelyeket a purista akadémikusok száműztek a használatból. Haladó jellegű kezdeményezésével magára vonta az Akadémia haragját, mely kizárta tagjai sorából, és hajszát indított ellene.

A XVII. század végének legkiválóbb prózaírója Jean de La Bruyère (1645—1696). Alkotó tevékenysége a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején bontakozik ki, vagyis az ellenzéki politikai eszmeáramlatok és a haladó szépirodalom fellendülésének idején. La Bruyère „Jellemek vagy e század erkölcsei" című híres művében (első kiadása: 1688) a korabeli abszolutisztikus Franciaország kiáltó társadalmi ellentéteit ábrázolta. Az arisztokraták és polgárok szatirikusan megrajzolt alakjai mellett addig ismeretlen művészi erővel idézte fel a francia parasztság nélkülözéseinek és nyomorának megrázó képét. La Bruyère — a környező valósághoz való viszonyának tisztázása során — időnként ahhoz a gondolathoz is felemelkedett, hogy az elnyomott néppel kellene összefognia. A felvilágosodást megelőzve arra a következtetésre jutott, hogy csak a környezet gyökeres megváltoztatása tenné lehetővé az ember személyiségének kibontakozását. La Bruyère azonban nem volt következetes nézeteiben. Olykor pesszimista gondolatok kerítették hatalmukba, s ilyenkor úgy tűnt előtte, hogy meg kell békülni a fennálló rendszer hibáival. A „Jellemek" művészi megformálása sem ment az ellentmondásoktól. Egyfelől alakjai a klasszicizmus stílusában kiérlelt „portrék": különféle emberi jellemek és vagyoni állapotok elvont megszemélyesítői. Másfelől azonban e műben könnyűszerrel felismerhetők egy új irodalmi műfaj: a realista karcolat kezdetei.

A kilencvenes évek társadalmi válsága világosan tükröződik Fénèlon érsek (1651—1715) regényében, a „Télemakhosz kalandjai"-ban (1699). A szerző Odüsszeusz fia, Télemakhosz és ennek nevelője, Mentor utazásait írja le, s e lebilincselő elbeszélés keretében fejti ki etikai és politikai nézeteit. Allegorikus formában bírálja az abszolút monarchiát, rámutat a nép nyomorára és utópisztikus képet rajzol az általa szükségesnek tartott társadalmi reformokról.

A századvégi irodalmi küzdelmek kiemelkedő eseménye volt a „régiek és modernek harca". A „régiek" a kor irodalmával szemben az antik irodalom fölényét hirdették. E táborhoz tartoztak a kor legjobb francia írói: Racine, Boileau, La Fontaine és La Bruyère, akik az antik irodalom eszményítésével közvetve kifejezésre juttathatták a fennálló renddel szemben táplált mély elégedetlenségüket. A „modernek" élén a mesegyűjteményéről híres Charles Perrault (1628—1703), valamint a már említett Fontenelle ált. A „modernek" az abszolút monarchiát dicsőítették. A kulturális haladásról kialakított elméletükben azonban csíraformában a korai felvilágosodás néhány gondolata is megjelenik. A „régiek és modernek harca", amely Európában élénk visszhangot keltett, a kultúra történetében egy korszak végét és egy új korszak kezdetét jelezte.

A XVII. század második felében a kormányt nyugtalanította a realista és demokratikus tendenciák megerősödése a haladó francia irodalomban. A király sokáig arra törekedett, hogy gyámkodjék a legkiválóbb írók fölött, s a lehetőségekhez képest még támogassa is őket — azonban csak meghatározott feltételekkel és rendkívül szűk keretek között. A király nem engedte meg, hogy a katolikus párt tönkretegye Molière-t. Ugyanakkor azonban a „Don Juan"-t közvetlenül bemutatása után levétették a műsorról, a „Tartuffe" előadására pedig csak megírása után öt évvel adtak engedélyt. 1677-ben, a „Phaedra" bemutatása után a király — környezetének tanácsára — tiszteletbeli történetírójává nevezte ki Racine-t, s így gyakorlatilag hosszabb időre lehetetlenné tette számára, hogy irodalmi tevékenységet folytasson. Az „Atália" bemutatását betiltották. Midőn Racine a királyhoz benyújtott emlékiratában bírálni merészelte az uralkodó politikáját, azonnal kegyvesztéssel sújtották. Egyébként La Fontaine-t és Furetière-t a király nem is próbálta udvarához kötni: ezt már haszontalan fáradozásnak ítélte. A nantes-i ediktum visszavonása előtti időben az udvar áttért a „katolikus reneszánsz" reakciós képviselőinek nyílt támogatására.

A XVII. század második felének francia irodalma egyáltalán nem az abszolutizmusnak köszönhette nagy eredményeit. A haladó francia írók az abszolutisztikus Franciaország társadalmi fekélyeinek feltárásával hozzájárultak a demokratikus rétegek öntudatra ébredéséhez, s méltó előfutárai voltak a közelgő felvilágosodás képviselőinek.

VI. FEJEZET

SVÉDORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. A BALTI KÉRDÉS KIÉLEZŐDÉSE

Svédország a XVII. század első felében elérte régi célját: magának biztosította az uralmat a Baltikum fölött (az úgynevezett balti dominátust). 1617-ben teljesen elvágta Oroszországot a Balti-tengertől; a húszas években elragadta Lengyelországtól Livlandot (déli része, Latgalia kivételével); 1645-ben megszerezte a korábban dán fennhatóság alatt álló észt lakosságú Ösel (Saaremaa) szigetét. Még többet kapott az 1648. évi vesztfáliai békétől: ettől kezdve a Balti-tenger déli partjai is Svédország birtokába vagy ellenőrzése alá kerültek. A Balti-tenger gyakorlatilag „svéd tó" lett.

Észak-Európában tehát a harmincéves háború után Svédország vezető nagyhatalommá vált. Svédekből, finnekből, karélokból, oroszokból, észtekből, lettekből, németekből és dánokból álló lakossága elérte a hárommillió főt. Nagyhatalmi politikája létérdekeiben támadta Oroszországot, Lengyelországot, Németországot, Dániát és a balti kereskedelemben érdekelt többi országot. Ily módon szükségszerűen újabb fegyveres összeütközésekre került sor Svédország és a szóban forgó államok között.

SVÉDORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A XVII. század folyamán, különösen pedig a század második felében, a svéd ipar és kereskedelem jelentős sikereket ért el. Lendületesen fejlődött a kohászat, magas színvonalat ért el a hajóépítés. A vas- és réztermelés tekintetében Svédország első helyen állt Európában. A kitermelt fémek nagy részét exportálták. A svéd gazdaságban nagy szerepet játszott az erdőgazdaság. Országszerte sok fűrészmalom és papírgyártó manufaktúra működött, jó részük vízierő-meghajtással. Az erdők adták az acélgyártáshoz és a vasfeldolgozáshoz szükséges tüzelőanyagot is. Svédország legfőbb kiviteli cikkei közé tartozott a gyanta és a kátrány, valamint az épületfa, a faszén, a szőrme és a hal. A svédek élénk kereskedelmet folytattak Angliával, Franciaországgal, Hollandiával, Dániával, Németországgal, Lengyelországgal és Oroszországgal.

A XVII. században Svédország mindvégig arra törekedett, hogy valamiképpen ellenőrzése alatt tartsa a balti-tengeri orosz kereskedelmet. Amikor 1617-ben a svédek elfoglalták Karélia és Ingermanland (Ingria) partvidékét, az orosz kormányzat arra kényszerült, hogy egyre inkább Arhangelszken keresztül — vagyis a svéd birtokok megkerülésével — bonyolítsa le a behozatali és kiviteli forgalmat.

Svédország a gyarmati kereskedelemből is kivette a részét: 1626-ban a tengerentúli országok-

Halászok
Johannes van der Aveelen metszete. 1719

kal folytatandó árucsere céljára megalakították a Déli Társaságot. A külkereskedelem és az ipar finanszírozására 1668-ban létrehozták az állami bankot. A svéd kormány — különösen a hatvanas évektől kezdve — következetes merkantilista politikát folytatott. Egész sereg védővámot létesített, támogatta a kereskedelmi hajózás fejlődését. A kereskedelmi és ipari szempontból legfontosabb városok lakosságát különböző kiváltságokkal ruházta fel, hogy minél több új lakos költözzék e városok falai közé. A kormányzat nagyszabású hadfelszerelés- és fegyverrendelései is nagyban hozzájárultak a svéd ipar gyarapodásához.

Mindennek ellenére a svéd ipar a XVII. században eléggé egyoldalúan fejlődött. Főleg a nyersanyag-kitermelő ipar virágzott; még a kohóipar is főleg félkész árukat gyártott; szalagvasat exportált, melyet aztán külföldön dolgoztak fel tovább. A kapitalista fejlődés kezdeti szakaszán különösen nagy jelentőségű textilipar — a szükséges nyersanyagok (különösen a gyapjú) hiányában — igen lassan bontakozott ki. A városok fejlődése ugyancsak lassú volt. Igaz, a XVII. században néhány új város is létrejött, például az 1603-ban a Kattegat-félsziget partján alapított Göteborg, amelyet tengeri erőddé építettek ki, s amely csakhamar Stockholm után az ország legnagyobb kereskedelmi központjává vált. De mind a régi, mind az új városok kicsik voltak. Csak Stockholmban, az ország fővárosában és egyetlen valóban nagy központjában élt 40 000 ember. A többi város lakossága 4—6000 körül mozgott, s alig egynéhányé érte el a 10 000-et. A XVII. századi Svédország lakosságának mindössze 5 százaléka élt a városokban. A városi népesség lassú gyarapodását az magyarázza, hogy az ország fő iparágai nem a városokban, hanem a hegyes és erdős vidékeken összpontosultak. Svédország a XVII. században

A faluni bányák
Johannes van der Aveelen metszete. 1701

Mezei munkák
1716-ban készült metszet

is agrárország maradt; jó termésű esztendőkben még gabonaexportra is futotta. Azonban a Skandináv-félsziget kedvezőtlen talajviszonyai közepette — a földfelszín nagy részét terméketlen sziklás és erdős vidékek, valamint tavak borítják — a földművelés nem indulhatott erőteljes fejlődésnek. Szűk esztendőkben súlyos problémát jelentett a svédországi lakosság gabonaellátása.

AZ AGRÁRVISZONYOK ÉS A PARASZTSÁG HELYZETE

A XVII. században Svédország uralkodó osztálya a nemesség volt. Leggazdagabb és legbefolyásosabb felső rétegét a grófok és bárók alkották. A harmincéves háború idején meggazdagodott arisztokráciának sikerült a maga javára felhasználnia a központi hatalom meggyengülését II. Gusztáv Adolf halála után. Leánya, Krisztina királynő uralkodása (1632—1654) az új családokkal kibővült arisztokrácia hatalmának fénykora volt.

A feudális arisztokrácia, kezében tartva a riksrådot — az államtanácsot — és részben a riksdagot — a rendi gyűlést —, valamint a legfontosabb állami méltóságokat is, a XVII. század derekán végleg kiváltságos legfelső renddé formálódott. Ennek külső kifejezése volt az, hogy erősen megnövekedett a speciális jegyzékekbe felvett, s ilyenformán zárt testületet képező, főnemesi címmel felruházott családok száma. 1632-ben Svédországban még csak 4 bárói és 9 grófi családot számláltak össze, 1654-ben azonban már 76 család tartozott a főnemesi címmel bírók rétegéhez.

A főnemesek minden eszközzel földbirtokaik gyarapítására törekedtek. Megszerezték a koronabirtokok legnagyobb részét, jogot nyertek arra, hogy adót szedjenek saját részükre a parasztoktól (a feudális urak örökletes birtokaik után nem fizettek adót), elragadták a közösségi földeket és támadást indítottak a parasztok jogai ellen. Ez utóbbiak mindinkább a földesurak hatalma alá kerültek, s az úgynevezett frälses[1] parasztok rétegét szaporították. A XVI. század közepén a művelésre alkalmas földterület több mint 50 százaléka az állami (korona-)földeken élő s túlnyomó

[1] „Frälses" parasztoknak (a svéd „frälsebonde" = „szabad paraszt" szóból) a feudális urak földjén élő parasztokat nevezték, megkülönböztetésül az állami vagy adózó parasztoktól. Később „régi frälses"-eknek nevezték őket, míg „új frälses"-eknek azokat a volt állami parasztokat hívták, akik az arisztokrácia és részben a középnemesség által a XVII. század folyamán megkaparintott földeken éltek.

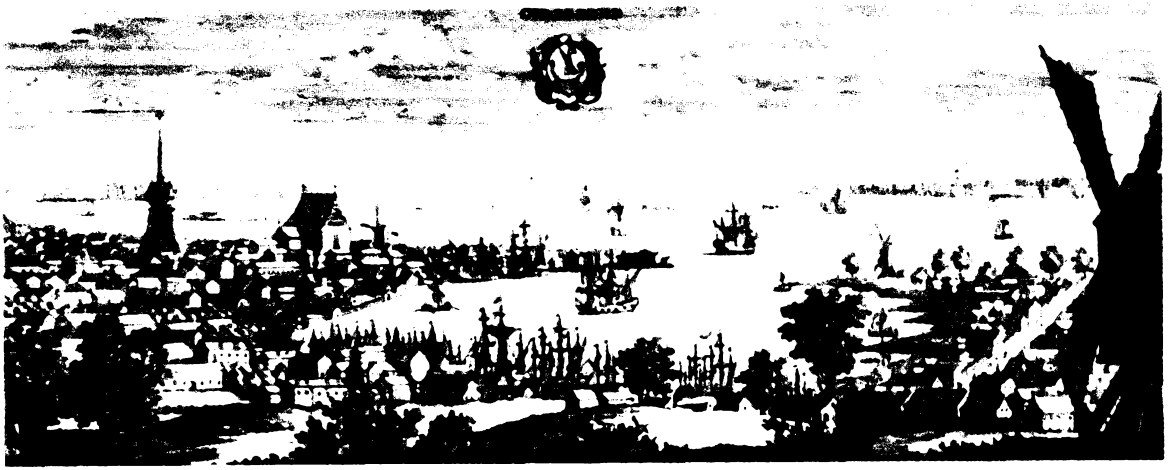

Öregrund városa
Metszet a XVII—XVIII. század fordulójáról

többségében adózó parasztság birtokában volt. Száz év leforgása alatt az állami parasztok száma több mint a felével csökkent, s közben a telkükre vonatkozó birtokjoguk is meglazult.

A svéd arisztokrácia e politikája veszélyes társadalmi következményekkel járt a parasztságra nézve. Svédországban a sajátos történelmi körülmények folytán a középkorban nem jött létre a parasztok személyi függésének rendszere. Az állami földeken élő adózó, skatt-os (a svéd „skatt" szó „adót" jelent) parasztok gyakorlatilag örökletes birtokosaivá váltak a király jogi fennhatósága alatt álló telküknek. E privilegizált parasztok részt vettek a helyi önkormányzatban és a riksdag munkájában is. A falusi lakosság második csoportját a frälses parasztok képezték, akik a nemesek földjein éltek ugyan, de szintén nem voltak személyileg függő jobbágyi helyzetben. Megőrizték jogukat, hogy egyik birtokról a másikra költözzenek; a földért meghatározott időpontokban, a földesúrral kötött egyezségben egyszer s mindenkorra megállapított természetbeni és pénzszolgáltatást fizettek. A frälses parasztok egy része még az örökletes birtoklás jogával is rendelkezett.

A koronaföldeknek az arisztokrácia és részben a középnemesség kezére kerülése súlyosbította az állami parasztok helyzetét. Magánföldesúri függésbe kerültek, és elvesztették jogukat telkükre, amely addig ténylegesen, a hagyomány erejénél fogva örökletes birtoklásukban volt. Az ötvenes években az állami parasztok képviselői a riksdagban nyíltan kijelentették, hogy őket, szabad embereket, most a jobbágyi rabság fenyegeti.

Még erősebben megromlott a frälses parasztok helyzete. A feudális urak számára az adószedési jog lehetővé tette, hogy ezt a réteget még szorosabb függőségbe vonják. Ha a frälses paraszt adós maradt földesurának, mindaddig nem költözhetett más birtokra, míg pénz- és terményhátralékát teljesen le nem törlesztette. Megerősödött a nemesség közigazgatási hatalma is a parasztok felett. Az adószedés mellett a feudális urak elnyerték a katonaköteles parasztok kijelölésének jogát is. A földbirtokost rendőri és bírói felhatalmazással ruházták fel meghatározott kisebb vétségek vonatkozásában. A közigazgatási és politikai jogok mellett a kényszerítés más, tisztán gazdasági módszerei is rendelkezésére álltak (a paraszt korlátozása a telek használatában, a közös haszonvételek elvonása, uzsorakölcsönök).

E kétségtelen jobbágyosító tendenciák ellenére Svédországban a XVII. század folyamán nem jött létre a személyileg kötött jobbágyság intézménye, amely az észak-németországi, a Baltikum keleti részén fekvő svéd birtokokon és a Dániától elcsatolt területeken (Skåne és más déli tartományok) létezett.

A SKANDINÁV ÁLLAMOK A XVIII. SZÁZADBAN

A dán és norvég királyság területe 1773 előtt

1773-ban Dániához csatolt területek

Svédország határa 1773-ban

Egyéb államhatárok 1773-ban

Svédországnak 1719 – 1720-ban Németországban elvesztett területei

Svédországnak az északi háború nyomán elvesztett területei (1721-ben)

Svédországnak az 1741 – 1743 közötti orosz háború nyomán elvesztett területei

100 0 100 200 300 km

A svéd parasztok szívós ellenállása elhárította fejük felől azt a veszélyt, hogy személyileg függő jobbágyokká süllyesszék őket, és útját állta a feudális szolgáltatások mértéktelen növelésének. Az ötvenes években Svédországban sok paraszti megmozdulás zajlott le, Småland, Närke és más tartományokban e mozgalmak olykor nagy felkelésekké szélesedtek. A parasztok nem egy esetben csoportosan megszöktek földesuruktól, és gyakran megtagadták a tőlük követelt feudális szolgáltatások teljesítését. A kormány jelentős katonai erőket vonultatott fel a felkelők ellen. A finn falvakban is több parasztmozgalom bontakozott ki a svéd földesurak ellen; a finn és karél parasztok egy része délre és délkeletre, orosz területekre költözött. A hatvanas és hetvenes években nagy antifeudális mozgalmak színtere volt Skåne és több más déli tartomány, ahol a vegyesen lakó dán és svéd parasztság, a svéd feudális urak által kirótt súlyos adók és szolgáltatások miatt elkeseredve, vissza akart térni a dán király fennhatósága alá. Az elsősorban az új feudális urak, a koronaföldek megszerzői ellen irányuló parasztfelkelések siettették az úgynevezett redukció foganatosítását.

A REDUKCIÓÉRT FOLYTATOTT HARC KEZDETE

A redukció (az arisztokrácia és részben a középnemesség által eltulajdonított állami földek visszaszerzése a kincstár számára) problémája már az ötvenes években felmerült, de megoldása különösen a hatvanas és hetvenes években vált égetően sürgőssé. Ekkorra már oly kevés koronabirtok maradt, hogy jövedelmük minden jelentőségét elvesztette az állami költségvetés szempontjából. A költségvetés bevételi tételeiben tátongó űr keletkezett. Svédország pénzügyein teljes zűrzavar lett úrrá, annak ellenére, hogy a svéd csapatok — különösen a harmincéves háború utolsó szakaszában — végigrabolták Németországot, és a nemesfémek, valamint más vagyontárgyak egész tömegét vitték be Svédországba.

Mariedal kastélya
Willem Swidde metszete. 1694

A riksdagban nemcsak a parasztok és a városi polgárok, de még a kisnemesek is követelték a birtokredukció végrehajtását. Az utóbbiak irigyen figyelték, milyen gátlástalanul növelik vagyonukat az arisztokraták és sok tisztségviselő középnemes az állam rovására. A parasztok a redukcióval a régi „békés időket" akarták visszaidézni, amikor a királyi földeken éltek, nem ismerték a magánföldesúri önkényt, és a mérsékelt, hagyományos királyi adókat fizették. A városi polgárok azt várták ettől az intézkedéstől, hogy a fontos állandó jövedelemforrást képező állami földek visszaszerzése lehetővé teszi a rájuk nehezedő adóterhek csökkentését. A nemesi államnak, hogy a pénzügyi nehézségekből kijuthasson, feltétlenül szüksége volt erre az új bevételi forrásra, még ha megszerzése érdekében csorbát is kellett ejtenie a nemesi rend egyes képviselőinek érdekein. A pénzügyek rendezése lehetővé tette volna a hadsereg további átszervezését és növelését, s ezt az ügyet a kormány különösen a szívén viselte. Ezenkívül a kormányzat azt a körülményt is megfontolta, hogy a svéd hadsereg magját ekkor az újoncozás keretében behívott szabad parasztok szolgáltatták; e réteg megfogyatkozása vagy eltűnése komolyan veszélyeztette volna a hadsereg utánpótlását. A kormány arra számított, hogy a redukció ismét megnöveli a szabad parasztság jelentőségét, és így biztosítja a hadsereg további akadálytalan újoncellátását.

A redukció égetően szükségessé vált X. Károly Gusztáv (1654—1660) hódító háborúi idején. X. Károly az ötvenes évek második felében a Balti-tenger feletti uralom fenntartása, illetve kiterjesztése érdekében Lengyelországgal, Dániával és Oroszországgal viselt hadat. 1655-ben a király úgy számított, hogy Ukrajna elszakadása és a nyomában kirobbant orosz—lengyel háború meggyengítette a lengyeleket. Váratlanul betört Lengyelországba. A svéd csapatok elfoglalták Varsót és Krakkót. X. Károly már Lengyelország felosztásának gondolatát is felvetette, magának remélve a zsákmány oroszlánrészét. Azonban lengyel földön nagy népmozgalom bontakozott ki a betolakodók ellen. Ugyanakkor Svédország sikerei fordulatot idéztek elő a nemzetközi viszonyokban. Oroszország beszüntette Lengyelország ellen irányuló hadműveleteit, és csapatait Svédország ellen fordította. Brandenburg elszakadt a svéd szövetségtől. Ausztria és Dánia úgy döntött, hogy támogatást nyújt a lengyeleknek. Svédországnak egyidejűleg kellett harcolnia Lengyelország, Livónia és Dánia területén. A hadiesemények ennek ellenére általában a svédek számára kedvezően alakultak. X. Károly vereséget mért a dán király seregeire, és rákényszerítette az 1658. évi roskildei békeszerződés aláírására, amelynek értelmében Svédország megkapta a Skandinávia déli részén elterülő tartományokat (Blekinge, Skåne, és Halland). Veszteségét Dánia az 1660. évi koppenhágai békeszerződésben is elismerte. Ezt a szerződést már X. Károly halála után, XI. Károly (1660—1697) uralkodásának kezdetén, a régensek kormányzása idején kötötték meg. Ugyanebben az évben, a Gdańsk melletti Oliwában aláírt békeszerződésben Lengyelország elismerte Svédország jogait Livland északi részére. 1661-ben Svédország Kardisban Oroszországgal is békét kötött; a két ország közötti határok változatlanok maradtak. Svédország tehát a nemzetközi viszonyok kedvezőtlen alakulása ellenére ekkor még nagy győzelmeket aratott. A Balti-tengert övező svéd birtokok területe megnövekedett. A bőségesen beáramló hadizsákmány megjavította a pénzügyi helyzetet, sőt a redukció felfüggesztését is lehetővé tette. Svédország hadi dicsőségének teljében volt, de az ország politikai láthatárán fenyegető fellegek gyülekeztek. A harcok során létrejött nagy ellenséges koalíció, amelybe Lengyelországon, Dánián, Ausztrián és Brandenburgon kívül gyakorlatilag Oroszország is beletartozott, belső ellentétei ellenére súlyos veszélyt jelentett Svédországra nézve.

1675—1679-ben Svédország Franciaország szövetségeseként ismét háborúba keveredett egy koalícióval, amely Brandenburgot, Dániát és Hollandiát foglalta magában. Bár a svédek ezúttal is csaknem teljesen megőrizték hódításaikat, az ötvenes és hetvenes évek katonai erőfeszítései siralmas pénzügyi helyzetbe döntötték az országot. Az államadósságok már a hetvenes évek elejére elérték az akkor fantasztikus összegnek számító 20 millió tallért. A kormány arra kényszerült, hogy a minimumra csökkentse a hadsereg létszámát, és minden igyekezetét latba vetette, hogy megszerezze a nemesség hozzájárulását a koronaföldek redukciójához Svédországban és a svéd birtokokon.

A REDUKCIÓ LEBONYOLÍTÁSA ÉS EREDMÉNYEI

A riksdagban kibontakozott éles vita eredményeképpen — itt csaknem minden rend az arisztokrácia ellen lépett fel — XI. Károlynak, aki 1672-ben nagykorúvá lett és saját kezébe vette a kormánypálcát, sikerült végrehajtania a redukciót. A kilencvenes évekre az állam évi bevétele három millió tallérral növekedett.

A redukció számottevő mértékben megszilárdította az állam pénzügyi helyzetét. A visszaszerzett birtokokról rendszeres évi jövedelem folyt be a kincstárba. A nyolcvanas években a redukciót a balti tartományokra, Ingermanlandra, Estlandra, Livlandra és Pomeránia svéd fennhatóság alatt álló részére is kiterjesztették. Különösen sok földet szereztek vissza Livlandban; a kincstári bevételek e gazdag tartományból elérték az évi félmillió tallért. A redukció jelentékenyen meg-

erősítette a király hatalmát és korlátozta az arisztokrácia befolyását. Elvesztette politikai jelentőségét az arisztokratikus riksråd, amely addig teljesen független volt a királytól. Új központi hivatali szerveket hoztak létre: a redukciós bizottságot, az állami pénzügyi kamarát stb. Újra megnövelték az állandó hadsereget, amely rendszeres zsoldot kapott a királytól. 1693-ban a riksdag hivatalosan úgy aposztrofálta XI. Károlyt, mint „korlátlanul uralkodó, mindenkinek parancsoló, minden felett rendelkező királyt, aki tetteiért a földön senkinek sem tartozik felelősséggel". Ez az abszolutizmus doktrínájának ünnepélyes meghirdetése volt.

A redukció azonban távolról sem vezetett a nemesség „kirablásához", „elnyomorodásához", még kevésbé felszámolásához, amint egyes svéd polgári történészek állították. A nemesek, beleértve az arisztokráciát is, megőrizték a legjobb földeken fekvő örökletes birtokaikat (seteriata). A redukció végrehajtása közben tág lehetőség nyílt a magánföldeknek állami földekkel való kicserélésére, ha a földbirtokosok így kívánták. Ennek következtében a nemesek több esetben még ki is kerekítették és megnövelték birtokaikat. Örökletes birtokaik legterméketlenebb földjeit a redukció hatálya alá eső jó állami földekre cserélték ki: a leggyakrabban nagyszerű erdőkre és parkokra, gazdag halastavakra, hegyi legelőkre és más hasonló birtokrészekre tettek így szert. A reform után is megmaradtak a nemesi majorságok és — amint az egyik korabeli reakciós író megelégedetten feljegyezte — „az ország arculata egyáltalán nem változott". Sőt, ebben az időszakban sok „új ember" tűnt fel az udvarnál és a központi kormányszervekben, akik rövidesen saját földtulajdonra tettek szert az állam által visszaszerzett földekből.

A svéd parasztság csalódott a reformban, amelyből csak a tehetős parasztok húztak hasznot. Ezek számára különösen előnyös helyzetet teremtett az, hogy a kormány később engedélyezte a koronabirtokok egyes parcelláinak megvásárlását (1701. évi törvény). A parasztság középső rétegei a telkek szűkösségét és a magas állami adókat sérelmezték. A XVII. század végére a nemesi birtokokon elterjedt a béresek alkalmazása. Az újsütetű nemesekként falura érkező „új emberek" siettek a lehető legnagyobb hasznot húzni birtokaikból, és kiterjedten alkalmazták a legszegényebb paraszti rétegek olcsó bérmunkáját. A XVII. század utolsó évtizedeiben a nemesi kizsákmányolás egy másik módja az volt, hogy pénzért vagy terményrészért rövid lejáratú bérletet nyújtottak a földnélküli vagy kevés földdel rendelkező parasztoknak. A század végére Svédországban megjelent a tőkés bérlet is: a gazdagparasztok közül kikerült mezőgazdasági nagyvállalkozó vagy a feudális úr jószágigazgatója bérbe vett egy egész nemesi birtokot, megművelését béresekkel végeztette, és tőkés járadékot fizetett a földbirtokosnak. A kizsákmányolásnak ez a formája azonban még csak elszórtan fordult elő.

A JOBBÁGYRENDSZER MEGSZILÁRDULÁSA A BALTI SVÉD TARTOMÁNYOKBAN

Míg a XVII. század folyamán a tulajdonképpeni svéd területeken a személyileg kötött jobbágyság intézménye nem vált uralkodóvá, a svéd fennhatóság alatt álló balti tartományokban ugyanebben az időben a legkegyetlenebb jobbágyi rendszer uralkodott. Ez Livland északi részére (Vidzeme) és Estlandra (Észtország északi része) ugyanúgy vonatkozik, mint Ingermanlandra. A svéd elnyomás nyomasztó súllyal nehezedett a helyi dolgozó lakosságra, különösen pedig a parasztokra. Súlyos, a svédországinál magasabb állami adók, szüntelen termény- és állatrekvirálások (különösen az ugyancsak e tartományok területén folyó gyakori háborúk idején), különféle szállítási kötelezettségek, főként pedig a robot növelése és a parasztság jogi helyzetének romlása — ezek a mozzanatok jellemzik legjobban a svéd uralomnak ezt az időszakát a Baltikumban. A kormány gondosan őrizte és pártfogolta a helyi keleti-tengeri nemesség — az itteni uralkodó osztály — jogait és kiváltságait. A svéd törvényhozás szentesítette a balti tartományokban kifejlődő súlyos jobbágyrendszert, jogi

megfogalmazást adott e viszonyoknak; katonai és rendőri eszközöket adott a helyi feudális urak kezébe a jobbágyi függőség fokozása ellen harcoló parasztság elnyomására. Livlandra vonatkozóan például a helyi bíróságokról szóló törvény (1632. február 1.) szentesítette a személyileg függő jobbágyság rendszerét. E törvény rendőri hatalommal ruházta fel a földbirtokosokat: kimondta, hogy joguk van az engedetlen parasztok „házilag történő megbüntetésére". Később az 1639. évi pátens és különösen az 1671. évi „Rendőri statútum" nemcsak a jobbágyok gyermekeit nyilvánította jobbággyá, hanem mindazokat a szökött parasztokat és szabad embereket is, akik a feudális úr földjén telepedtek meg. A jobbágy a földbirtokos minden korlátozástól ment tulajdonának számított: az úr elidegeníthette a parasztjait, vagy adóssága, illetve az adósság kamatainak törlesztése fejében átengedhette őket hitelezőjének. A hitelező belátása szerint bánhatott a jobbágyokkal, robotot és termény- illetve pénzszolgáltatásokat követelhetett tőlük. Az uzsorások kezére került parasztokra még súlyosabb kizsákmányolás várt. Hasonló törvényeket léptettek életbe Estlandban is. 1638—1639-ben Livland területére büntetőosztagokat rendeltek ki a parasztlázadások elfojtására. A parasztmozgalmak újabb hulláma a XVII. század ötvenes éveiben, az orosz—svéd háború idején borította el e területet. 1668-ban is ösztönös parasztfelkelések lángoltak fel.

A Baltikum parasztságának helyzete még tovább romlott azzal, hogy különféle ajándékozások és adományozások révén mind több állami föld került a nemesek tulajdonába. A paraszti telkek területe mind szűkebbre zsugorodott a földesúri majorságok terjeszkedése következtében, melyet a gabonaexport növekedése idézett elő. Már az 1638. évi összeírás adatai szerint is az egész parasztság nem kevesebb mint 22 százalékát falusi szegények alkották, akiknek vagy egyáltalán nem volt földjük, vagy csak aprócska gazdasággal rendelkeztek. A parasztság legszegényebb rétegeinek helyzete, még ha volt is saját gazdaságuk, rendkívül súlyos volt, mindenekelőtt azért, mert nem rendelkeztek elég igásállattal. Csak a tehetős parasztoknak volt ökrük és lovuk. A szegényparaszt gyakran arra kényszerült, hogy magát és feleségét fogja be az eke elé, és így művelje meg nyomorúságos kis földjét. Sok parasztnak nem volt tehene, ehelyett kecskét tartott. A földesúrnak járó robotot jogilag évente meghatározott számú munkanapban „szabályozták", gyakorlatilag azonban a földesúr további robotra kötelezhette a parasztot „segítség" címén és mindenféle más ürügyekkel. A jobbágyok testi fenyítése általánosan elterjedt volt. A jobbágynak formálisan joga volt ugyan a törvény védelmére, de a gyakorlatban a földesúr elleni panasztevés teljesen reménytelen és hiábavaló volt, mert a vidéken minden bíróság és minden közigazgatási szerv teljesen a nemesek irányítása alatt állt.

A nyomasztó robot és a növekvő állami adók elől a parasztok a szökésben kerestek menedéket. A parasztok szökése állandó súlyos gondot okozott a landtagoknak (egy-egy kormányzóság nemeseinek gyűlése), a landratoknak (a nemesek választott képviselői), a különféle helyi bíróságoknak és a főkormányzóknak; szüntelenül a szökések elleni újabb és újabb rendszabályokat kellett foganatosítaniuk. A parasztok Rigába, Revalba (Tallinn) és más városokba, valamint Lengyelországba, Litvániába, Kurlandba és Oroszországba menekültek. A svéd kormány a helyi bárók panaszai alapján nemegyszer követelte ezektől az államoktól a szökevények kiadatását.

A nyolcvanas években a svéd kormány a Baltikumban is nagyszabású redukciót hajtott végre, sőt ezt a rendszabályt itt még erélyesebben valósították meg, mint magában Svédországban. A keleti-tengeri bárók egy csoportjának érdekei súlyos sérelmet szenvedtek. A redukció, mint Svédországban, itt is az állami parasztság számbeli növekedéséhez vezetett. Az állami parasztokká vált jobbágyok jogi helyzete megjavult. A balti tartományokban azonban, ahol a személyileg függő jobbágyság intézménye már kialakult, a parasztok az állami földeken sem lettek személyükben szabadok. Viszont a redukció, valamint a telekkönyvek és az új Wackenbuch-ok[2] ezzel kapcsolatos

[2] Wackenbuch — a parasztporták kötelezettségeinek jegyzéke.

összeállítása a jobbágyok kötelezettségeinek és fizetségeinek növekedését hozta magával. A parasztok adóterhe a kilencvenes évekre, a hetvenes évekhez viszonyítva, Estlandban 2 és $^1/_2$-szeresére, Livlandban pedig ötszörösére emelkedett. Az állam nem maga gazdálkodott a kincstár számára visszaszerzett koronaföldeken, hanem nemeseknek adta bérbe azokat. Tehát az állami birtokokon élő parasztokat is bérlők zsákmányolták ki. A munka megtagadása vagy hanyag végrehajtása esetén a bérlő személyesen, vagy a helyi rendőri szervek igénybevételével testi fenyítés alá vethette a parasztokat.

A súlyos adók alatt sínylődő balti paraszt, akit a robotkötelezettség elvont saját gazdaságától, a XVII. század végére mindinkább elszegényedett és az uzsorások karmaiba került. Ugyanekkor a földesurak és a kincstári birtokok bérlői mind jobban korlátozták a parasztokat a közös haszonvételek gyakorlatában (erdőhasználat, legeltetés, halászat, vadászat stb.).

A XVII. század végén a svéd nemesi állam és a helyi keleti-tengeri bárók uralma nyilvánvaló katasztrófába sodorta a paraszti gazdálkodást. 1696—1697-ben Livland és Estlandban, akárcsak a szomszédos államokban, rossz termésű évek követték egymást. A Baltikumban éhínségek és borzalmas járványok pusztítottak. Ezekben az években csupán Estlandban 75 000 ember halt meg. 1698—1699-ben számos parasztmegmozdulás zajlott le. A jobbágyok leszámoltak néhány hűbérúrral és intézővel. Kirabolták a földesúri gabonaraktárakat és birtokokat. Tömegével szöktek el telkeikről. A kormány kegyetlen megtorlással élt. A falvakba újabb büntetőosztagokat küldtek. A paraszti „rendetlenkedések" elfogott vezetőit megkínozták, kerékbe törték és más büntetésekkel sújtották.

1700 tavaszán, az északi háború kirobbanásakor, két királyi rendelet jelent meg a balti nemesség érdekében. Az egyikben — a keleti-tengeri nemesség redukció által érintett részének elégedetlenségére való tekintettel — a király bejelentette a redukcióval kapcsolatos intézkedések beszüntetését, a másikban pedig megígérte, hogy a továbbiakban is megóvja, sőt „megsokszorozza" a nemesi szabadságokat és kiváltságokat. Ezt a második rendeletet királyi manifesztumnak tekintették, és ünnepélyesen „Estland, Livland és Ingermanland hercegségek lovagjaihoz" címezték. XII. Károly mindkét rendeletében világosan kifejezésre jutott a svédek balti politikájának nemesi-jobbágytartó jellege.

A BALTI KÉRDÉS KIÉLEZŐDÉSE A XVII. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN

Svédország pénzügyi helyzetének a redukció eredményeképpen bekövetkezett megszilárdulása lehetővé tette a svéd uralkodó körök számára, hogy ismét aktív külpolitikát folytassanak. A XVII. század végén Dánia és Svédország viszonya ismét rendkívül feszültté vált.

1697-ben XII. Károly lépett a svéd trónra. A svéd kormány a Baltikum feletti hegemóniájának megőrzése érdekében arra törekedett, hogy elszigetelje Dániát, és biztosítsa magának Franciaország és Hollandia, valamint néhány német fejedelemség támogatását. Dánia a maga részéről azokban az országokban kereste szövetségeseit, amelyeknek érdekükben állott a Balti-tenger övezetében kiépült svéd uralom megdöntése. Ilyen volt mindenekelőtt Lengyelország és Oroszország. E két állam számára — minthogy érdekeltségük a balti kereskedelemben szüntelenül növekedett — a balti kérdés megoldása évtizedről évtizedre sürgetőbbé vált. A Balti-tenger déli és keleti partjainak megszerzése lehetővé tette volna számukra, hogy tengeri kereskedelmüket kiszélesítsék, a svédek és minden más kereskedői közvetítés kikapcsolásával. II. Ágost, az 1697-ben lengyel királlyá választott szász választófejedelem, egy időre élénk nemzetközi tárgyalások középpontjába került. E tárgyalások egy új svédellenes koalíció megalakulásához vezettek, amely Dániát, Lengyelországot és Oroszországot tömörítette. Ágost arról álmodozott, hogy megszerzi a korábban Lengyel-

országhoz tartozó Livlandot. Terveit teljes mértékben támogatta a Lengyelországba emigrált livlandi nemes, Johann Reinhold Patkul. A redukció miatt elégedetlenkedő balti nemesség túlnyomó többségének ellenállását képviselő Patkul 1698-ban hivatalosan is a szász választófejedelem szolgálatába lépett, s a Svédország ellen irányuló koalíció megteremtése végett II. Ágost megbízásából Moszkvában és Koppenhágában folytatott tárgyalásokat. I. Péter a Balti-tenger keleti — ingermanlandi és karéliai — partvidékének visszaszerzése érdekében szintén ütőképes svédellenes koalíció létrehozásának tervén dolgozott. 1699-ben hivatalosan is megpecsételték a szövetséget Dánia, Szászország és Oroszország között. 1700-ban megkezdődött az északi háború, melyben Svédország legfőbb ellenfele Oroszország volt.

VII. FEJEZET

OROSZORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1. A FÖLDESÚRI-JOBBÁGYTARTÓ GAZDASÁG. AZ ÖSSZOROSZORSZÁGI PIAC KIALAKULÁSÁNAK KEZDETEI

Oroszország gazdasági élete a XVII. század második felében is a jobbágygazdaságon alapult. Emellett azonban új jelenségek mutatkoztak az ország gazdasági életében. Ezek közül a legfontosabb az összoroszországi piac kezdődő kialakulása. Fejlődött a kisárutermelés és a pénzforgalom, megjelentek a manufaktúrák. Oroszország különböző vidékeinek gazdasági elszigeteltsége megszűnőben volt. Az összoroszországi piac kialakulása az orosz nép nemzetté válásának egyik előfeltétele volt.[1]

A XVII. században előrehaladt a feudális-abszolutisztikus monarchia kialakulása. A rendi országgyűlések (zemszkije szobori), amelyek a század első felében még többször is összeültek, a század végére teljesen beszüntették tevékenységüket. Megnőtt a prikazok mint központi kormányszékek jelentősége, s ezzel együtt a titkárokból és alárendeltjeikből (djakok és podjakok) álló hivatalnoki kar szerepe. Az önkényuralom belpolitikai támasza a zárt renddé alakuló nemesség volt. Megszilárdult a nemesi földtulajdon, újabb körzetekben honosodott meg a földesúri földbirtoklás rendszere. Az 1649. évi törvénykönyv (Szobornoje ulozsenyije) jogi formában rögzítette a röghözkötött jobbágyság intézményét.

A fokozódó feudális elnyomás a parasztság és a városi alsó rétegek elkeseredett ellenállásába ütközött. E rétegek antifeudális harca mindenekelőtt hatalmas paraszti és városi felkelésekben jelentkezett (1648, 1650, 1662, 1670—1671). Az osztályharc a XVII. századi Oroszország legnagyobb vallási mozgalmában, az orosz pravoszláv egyház szakadásában (az úgynevezett raszkol) is visszatükröződött.

Oroszország rohamos gazdasági fejlődése a XVII. században újabb nagy kiterjedésű kelet-európai és szibériai területek birtokbavételét tette lehetővé. Oroszok nyomultak be az alsó Don-vidék, Észak-Kaukázus, a Volga középső és alsó vidéke, valamint Szibéria gyéren lakott területeire.

Történelmi jelentőségű esemény volt Ukrajna újraegyesülése Oroszországgal 1654-ben. A két rokonnép egységes államban való egyesülése elősegítette termelőerőik és kultúrájuk fejlődését, és megnövelte Oroszország politikai erejét.

A XVII. századi Oroszország, melyet nyugaton a Dnyeper, keleten pedig a Csendes-óceán határolt, nagyhatalmi szerepet töltött be a nemzetközi életben.

[1] Lásd *Lenin* Művei. 1. köt. Szikra 1951. 153. old.

A XVII. század második felében a népesség főfoglalkozása továbbra is a mezőgazdaság volt, amely a feudális függésben levő parasztság kizsákmányolásán alapult. A földművelésben a már korábban meghonosodott talajmegmunkálási eljárásokat alkalmazták. A legelterjedtebb a háromnyomásos rendszer volt, de az északi erdős területeken fontos szerepet játszott az irtásos-égetéses, a déli sztyepp-övezetben és a Volga középső folyásának vidékén pedig a talajváltó gazdálkodás. Ezekkel a feudalizmusra jellemző művelési módokkal együtt járt a primitív termelési eszközök (faeke és borona) használata. A terméshozamok ennek megfelelően alacsonyak voltak.

A föld a világi és egyházi feudális urak, az udvari hatóságok és az állam tulajdonát képezte. 1678-ban a parasztporták 67 százaléka a bojárok és nemesek kezében összpontosult. E birtokokat részben a kormányzattól kapták adományként, részben azonban az udvari földeknek, a „fekete" (állami) földeknek és a kisebb szolgáló emberek birtokainak közvetlen elrablása útján szerezték. A nemesek az ország korábban művelés alá nem fogott déli kerületeiben is jobbágytartó földesúri gazdaságokat hoztak létre. Oroszország adófizető lakosságának csak mintegy a tizedrésze került el a jobbágysorsot: a városlakók (poszadszkije ljugyi)[2] és a „feketeszántós" (állami) parasztok.

Földesúri majorság
Rajz Meyerberg albumából. 1661—1662

A világi földesurak túlnyomó többsége a közép- és kisbirtokosok közül került ki. Hogy miként gazdálkodott egy középbirtokos, arról hű képet ad A. I. Bezobrazov levelezése. Ha birtokai kikerekítésére nyílt lehetőség, semmiféle eszköztől sem riadt vissza. A többi földbirtokoshoz hasonlóan ő is lázas igyekezettel ragadott el újabb és újabb területeket, termékeny földeket vásárolt össze, szemrebbenés nélkül elűzte megszokott birtokaikról a szolgáló kisnemeseket, és parasztjait a kevésbé termékeny központi kerületekből a déli vidékekre költöztette.

A nemesek után a legnagyobb területű föld az egyházi feudális urak kezén volt. A XVII. század második felében a főpapok, a kolostorok és a templomok az adóköteles porták 23 százalékával rendelkeztek. Különösen sok földje volt a Troice Szergijev-kolostornak: az európai Oroszország egész területén szétszórt birtokain mintegy 17 000 portát számláltak össze. A kolostori birtokokon ugyanolyan feudális módszerekkel folyt a gazdálkodás, mint a világi urak földjein.

A földesúri és a kolostori parasztoknál némileg jobb körülmények között éltek a „feketeszántós" parasztok a Tengermelléken, ahol szinte ismeretlen volt a magánföldesúri gazdaság, és a földet állami tulajdonnak tekintették. Azonban ezeket is különféle szolgáltatások terhelték a kincstár javára, és életüket a cári vajdák zaklatásai és visszaélései keserítették meg.

A szolgálati birtok (pomesztye) vagy az örökbirtok (votcsina) központját az a kisebb-nagyobb

[2] A korabeli orosz város központi, megerősített része (vár, erőd = „kreml") mellett a váralján, az alsóvárosban („poszad") voltak az — államilag adózó — kézművesek és kiskereskedők („poszadbeli emberek — „poszadszkije ljugyi") telepei. A továbbiakban ezek jelölésére általában a „városlakók", „városiak" kifejezéseket használjuk; egyéb városi rétegekre külön elnevezéseket alkalmazunk. — *A kiadó.*

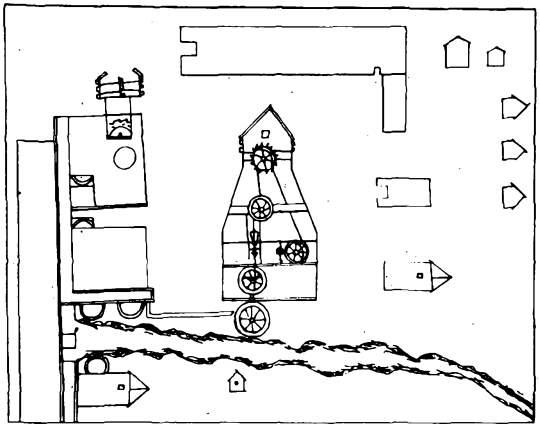

A vízikerékkel működő pavlovói vasgyár tervrajza
XVII. század

község alkotta, amelyik mellé az urasági majort telepítették az úrilakkal és melléképületekkel. Oroszország középső övezetében a tipikus földesúri lakóház alagsorszerű alapozásra épült szobából és tornácból (tágas fogadóhelyiségből) állt. E mellett találjuk a gazdasági épületeket: pincét, magtárt, fürdőt. Az udvart kerítés vette körül, ezen kívül volt a kert.

A nagyközség a hozzátartozó falvak központjául szolgált. Egy átlagos nagyközségben ritkán volt több 15—30 portánál; a hozzátartozó falvak rendszerint 2—3 portából álltak. A parasztporta fűthető kunyhóból, hideg pitvarból és udvari épületekből állott.

A földesúr az urasági majorban holopokat tartott, akik a veteményeskertben, a gazdasági udvarban és az istállóknál dolgoztak. A saját kezelésű úri gazdaságot az intéző, a földbirtokos bizalmi embere irányította. Ez az udvari cselédek munkájára alapozott gazdaság azonban csak részben elégítette ki a földbirtokos szükségleteit. Jövedelmének alapvető tételét a jobbágyok robotmunkája (barscsina) és termény- majd pénzszolgáltatásai (obrok) jelentették. A parasztok megművelték az urasági földeket, learatták és betakarították a termést, kaszálták a réteket, tűzifát szállítottak az erdőből, tisztogatták a halastavakat, felépítették és karbantartották az úrilakot. A robot mellett úgynevezett „ellátást", vagyis meghatározott mennyiségű húst, tojást, szárított gyümölcsöt, gombát stb. tartoztak szolgáltatni uruknak. B. I. Morozov bojár falvaiban például minden parasztportát évente egy vágott disznó, két bárány, egy liba (belsőrészekkel együtt), négy malac, négy tyúk, negyven tojás, némi vaj és sajt beadására köteleztek.

A mezőgazdasági termények belső keresletének és részben — egyes árucikkek — kivitelének fokozódása arra ösztönözte a földesurakat, hogy növeljék a saját kezelésű urasági földeket, és emeljék a természetbeni úrbért. A feketeföld-övezetben szakadatlan növekedésnek indult a robot, míg a nem feketeföldű területeken, főleg a központi vidékeken (kivéve a Moszkva környéki örökbirtokokat, amelyek a fővárost látták el élelmiszerrel), ahol a robot kevésbé dívott, a termény-szolgáltatások részaránya növekedett. Az urasági földek a legjobb szomszédos paraszti telkek rovására terjeszkedtek.

Azokon a vidékeken, ahol a természetbeni, illetve pénzbeli úrbér volt az uralkodó járadékorma, lassan, de állandóan növekedett a pénzjáradék súlya. Ez is jelezte, hogy fejlődőben voltak az áru- és pénzviszonyok, és e folyamatba fokozatosan a parasztgazdaságok is bekapcsolódtak. A csak pénzben fizetett úrbér azonban igen ritka volt, legtöbbször terményjáradékkal és robotterhekkel kapcsolódott össze.

Az áru- és pénzviszonyok fejlődésével függ össze, hogy a nagyobb uradalmakban különféle ipari üzemeket létesítettek. Morozov bojár, a XVII. század legnagyobb örökbirtok-tulajdonosa, a Volga középső szakaszának vidékén hamuzsírt termeltetett, a Moszkva melletti Pavlovo faluban vashámort építtetett, és számos szeszfőzdéje volt. A kortársak szerint e nagy nyerészkedő úgy szomjazta az aranyat, „mint más a vizet".

Morozov példáját több nagybojár követte: a Miloszlavszkijok, az Odojevszkijek stb. Ipari üzemeikben a legnehezebb munkákat, például a tűzifa- vagy ércszállítást, parasztjaikkal végeztették. A jobbágyoknak felváltva kellett dolgozniuk a földesúr üzemeiben, néha a lovukat is igénybe vették, s e szolgálatot még saját gazdaságuk elhanyagolásának árán, a legnagyobb mezei munkák

idején is megkövetelték tőlük. Tehát a nagy feudális urak iparűző tevékenysége nem változtatott azon, hogy gazdaságuk alapja a jobbágyság, a röghözkötött jobbágyok munkája volt.

A nagybirtokosok majorjaikban újfajta gyümölcsöket és főzelékféléket stb. honosítottak meg, melegházakat építettek délvidéki növények termesztésére.

MANUFAKTÚRÁK LÉTREJÖTTE ÉS A KISÁRUTERMELÉS FEJLŐDÉSE

Oroszország gazdasági életében igen fontos jelenség volt a manufaktúrák megjelenése. Kohászati üzemek mellett alakultak bőrfeldolgozó, üveggyártó, írópapírgyártó és más manufaktúrák. Egy orosz alattvalóvá lett holland kereskedő, Andreas Vinnius, felépítette Oroszországban az első vízienergiával működő vasüzemet. 1632-ben cári adománylevél jogosította fel arra, hogy Tula mellett manufaktúrákat létesítsen, amelyekben öntött és kovácsolt vasat állítottak elő, ágyúkat öntöttek, üstöket készítettek stb. Vinnius saját anyagi erőforrásai elégtelennek bizonyultak az üzemek kiépítéséhez; néhány év múlva két holland kereskedővel társult. Nem sokkal később nagy vasfeldolgozó üzemeket létesítettek Kasirában, Olonyec vidékén, Voronyezs közelében és Moszkva mellett is. Ezekben ágyúkat, fegyvercsöveket, szalagvasat, üstöket, serpenyőket és más árukat készítettek. A XVII. században létesültek Oroszországban az első rézöntő üzemek is. A Szol Kamszkaja közelében fekvő rézérclelőhely mellett a kincstár felépítette a piszkorszki üzemet. A későbbiekben a piszkorszki érc feldolgozására létrejött a Tumasev-testvérek „öntő" üzeme.

A manufaktúrákban túlnyomórészt kézi munkát alkalmaztak, de egyes munkafolyamatokat vízienergia felhasználásával gépesítettek. Ezért a manufaktúrákat leggyakrabban patakok mellé telepítették, melyek vizét gátakkal rekesztették el. A munkaigényes, alacsonyan fizetett műveleteket (földmunkák, favágás, tűzifaszállítás stb.) jobbágyokkal vagy az üzemhez állandó jelleggel beosztott („hozzáírt") parasztokkal végeztették. A tulai és kasirai üzemekhez, munkaerő-szükségletük biztosítására, a kormányzat nem sokkal megalapításuk után két udvari járást „írt hozzá".

A lakosság iparcikkellátásában azonban a döntő szerepet nem a manufaktúrák játszották — számuk még a XVII. század végén sem érte el a harmincat —, hanem a paraszti háziipar, a városi kézművesség és a piaci kapcsolatok erősödésével együtt fokozódó kisárutermelés. A szerpuhovi, tulai és tyihvini kovácsok, a tengermelléki ácsok, a jaroszlavli takácsok és tímárok, a moszkvai szűcsök és posztókészítők már nem annyira megrendelésre, mint inkább piacra dolgoztak. Egyes kisárutermelők már bérmunkát is alkalmaztak, igaz, csak igen kis mértékben.

Erőteljesen kifejlődtek a vándoriparok is, különösen a Moszkva környékén és ettől északra fekvő nem feketeföldű övezetekben. A földesúri és állami terhek növekedése arra kényszerítette a parasztokat, hogy idénymunkákat vállaljanak, segédmunkásnak szegődjenek építkezéseknél, sófőzőkben és más iparágakban. Sok parasztot foglalkoztatott a vízi szállítás; a folyón felfelé hajóvontatókra, valamint teherhordókra és hajómunkásokra volt szükség. A szállításban és a sófőzésben főleg bérmunkát alkalmaztak. A hajóvontatók és a hajómunkások jelentős része „kóborló ember" („guljascsije ljugyi") volt, ahogyan az egykorú források az állandó lakhellyel nem rendelkező személyeket nevezték. A XVII. században egyre sokasodnak az olyan falvak, melyeket „földnélküli parasztok" és „szántás-vetéssel nem foglalkozó zsellérek (bobilok)" népesítettek be.

OROSZORSZÁG GAZDASÁGI KÖRZETEI

Az Európa és Ázsia hatalmas területeire kiterjedő orosz állam a természeti körülmények, valamint a társadalmi és gazdasági fejlettségi szint tekintetében különböző részekre tagolódott. A legsűrűbben lakott és legfejlettebb vidék a központi körzet volt, az úgynevezett „Moszkván-

túli" városok és a hozzájuk tartozó kerületek. A fővárost minden oldalról kisebb-nagyobb falvak vették körül. Moszkva a maga kétszázezer lakosával Kelet-Európa legnagyobb városa, az ipar, a kereskedelem, a kézművesség és a kisárutermelés igen fontos központja volt. Itt és a környéken keletkezett a legtöbb manufaktúra is.

Oroszország központi körzetében lendületes fejlődésnek indultak a különböző paraszti háziiparok és a városi kézművesség. Itt helyezkedtek el a legnagyobb orosz városok is: Jaroszlavl, Nyizsnyij-Novgorod és Kaluga. Moszkvát Jaroszlavlon keresztül közvetlen szárazföldi út kötötte össze Vologdával, ahonnan vízi út vezetett tovább Arhangelszkig.

A Fehér-tenger körül elterülő vidék, az úgynevezett Tengermellék, ebben az időben viszonylag gyér lakossággal rendelkezett. Éltek itt oroszok, karélok, komik stb. A terület északi körzeteiben — az időjárási viszonyoknak megfelelően — a lakosság nem annyira földműveléssel, mint inkább különféle mesterségekkel (sófőzés, halászat stb.) foglalkozott. A Tengermellék különösen az ország sóellátásában játszott nagy szerepet. A sófőzés legfőbb központja, Szol Kamszkaja vidékén több mint 200 sófőzde működött, termelésük elérte a hét millió pudot. Az északi terület legjelentősebb városai Arhangelszk és Vologda voltak, amelyek a Szuhona- és Északi-Dvina-folyókon kialakult vízi út két végpontján feküdtek. Arhangelszk külkereskedelmi kikötő is volt. Vologdában és Holmogoriban kötélverő üzemek működtek. Vologda és Velikij Usztyug környékén, valamint a vjatszki vidéken a viszonylag termékeny föld kedvezett a földművelésnek. Vologda, Usztyug és — a XVII. század derekától — a vjatszki vidék híres volt gabonapiacáról.

Oroszország nyugati részéről, a „német és litván végvidékről" lent és kendert szállítottak az ország más részeire, sőt külföldre is. A vidék kereskedelme Szmolenszkben és Pszkovban összpontosult. Novgorod hanyatlásnak indult és elvesztette korábbi jelentőségét.

A XVII. században a déli területek benépesedése gyors ütemben haladt előre: szakadatlanul érkeztek a központi kerületekből megszökött parasztok. Ebben a körzetben nem fejlődött ki jelentős kereskedelem és ipar, nagyobb városokat sem találunk, de a gazdag termést nyújtó feketeföldön eredményesen fejlődött a gabonatermesztés.

Az orosz parasztok a Volga középső folyásának vidékét is menedéknek tekintették. A mordvin, tatár, csuvas és mari falvak mellett orosz falvak keletkeztek. A Szamarától délre elterülő vidék még gyér népességű maradt. A Volga-vidéken Kazany és Asztrahany volt a két legjelentősebb város. Asztrahany lakossága rendkívül tarka volt: oroszok, tatárok, örmények, buharaiak és mások laktak falai között. A városon keresztül élénk kereskedelem folyt Közép-Ázsia országaival, Iránnal és Transzkaukáziával.

A XVII. században Oroszországhoz került még a kelet-európai síkság déli részén Észak-Kaukázus egy része és a doni és jaiki kozák csapatok szállásterülete. A Jaik (Urál)-folyó torkolatánál alapított Gurjev város biztonságát kőerőd védte.

1654-ben a balparti Ukrajna Kijevvel együtt újraegyesült Oroszországgal, megtartva önkormányzatát és választott hetmanját.

Oroszország már a XVII. században a világ legnagyobb területű állama volt.

SZIBÉRIA

A XVII. századi orosz állam legnagyobb területi egysége Szibéria volt. A társadalmi fejlődés különböző fokain élő népek lakták. Lélekszámukat tekintve az első helyen a jakutok álltak, akik a Lena és mellékfolyói medencéjében éltek. Gazdaságuk alapját az állattenyésztés képezte, a vadászat és halászat csak másodrendű szerepet játszott. Télen a jakutok fűthető, fából épült jurtákban laktak, a nyarat pedig a legelőkön töltötték. A jakut törzsek vezetői, a tojonok, nagy legelőkkel rendelkeztek. A Bajkál-vidék népei közül számszerűen a burjátok emelkedtek ki. Többségük

nomád életmódot folytató állattenyésztő volt, de néhány törzsük földműveléssel foglalkozott. A burjátok a feudális viszonyok kialakulásának korát élték, társadalmukban még elevenen éltek a patriarchális nemzetségi maradványok.

A Jenyiszejtől a Csendes-óceánig húzódó hatalmas területen éltek a vadászó-halászó evenkik (tunguzok). Szibéria északkeleti vidékeit és a Kamcsatka-félszigetet csukcsok, korjákok és itelmenek (kamcsadalok) lakták. E törzsek nemzetségi szervezetben éltek, még nem ismerték a vasat.

A szibériai orosz birtokok elsősorban a helyi közigazgatási hatóságok és a szüntelenül új földeket, prémes állatokban bővelkedő területeket kereső vadászok tevékenysége kapcsán bővültek. A vadászok és kereskedők a bővizű folyókon hatoltak be Szibériába, amelyeknek mellékfolyói közel voltak egymáshoz. Nyomukban megérkeztek a katonai csapatok. Az általuk emelt faerődítmények (osztrog) a szibériai népek kizsákmányolásának centrumaivá váltak. Nyugat-Szibériából a Kety-folyón, az Ob mellékfolyóján vezetett az út Kelet-Szibériába. A Jenyiszej mellett létesült Jenyiszejszk városa (eredetileg Jenyiszejszkij osztrog — 1619). Nem sokkal később a Jenyiszej felső szakasza mellett megalapították Krasznojarszkot. Az Angarán (másképpen: Felső-Tunguszka) vezető vízi út a Lena felső folyásához vezetett. Itt alapították meg Jakutszkot (Lenszkij osztrog — 1632), amely Kelet-Szibéria kormányzati székhelye lett.

1648-ban Szemjon Gyezsnyov felfedezte „a szibériai föld határát és csúcsát". Az usztyugi Uszov kereskedőcsalád intézője, Fedot Alekszejev (Popov) hat hajóból álló expedíciója a Kolima torkolatából futott ki a tengerre. Az expedíció egyik hajóján tartózkodott Gyezsnyov. A vihar szétszórta a hajókat, néhányuk elpusztult, mások a partra vetődtek. Gyezsnyov hajója, kelet felé sodródva, megkerülte Ázsia északkeleti kiszögellését. Gyezsnyov így elsőnek hajózott át a Beringszoroson, és felfedezte, hogy Ázsiát víz választja el Amerikától.

A XVII. század derekán az orosz csapatok behatoltak Dauriába (a Bajkálontúlra és az Amur mellékére). Vaszilij Pojarkov expedíciója a Zeja- és az Amur-folyón leereszkedve kiért a tengerre, áthajózott az Ulja-folyó torkolatához (Ohotszk körzete), s ezen felhatolva, a Lena mellékfolyóin tért vissza Jakutszkba. A következő Amur-vidéki expedíciót kozák osztagok hajtották végre, Jerofej Habarov vezetése alatt. Az Amur mellett kis települést építettek. Miután a kormányzat visszahívta Habarovot, a kozákok egy ideig még tartották magukat, majd élelmiszer hiányában kénytelenek voltak otthagyni a települést.

Az Amur medencéjébe való benyomulás orosz—kínai összeütközésre vezetett. A harcokat a nyercsinszki béke (1689) zárta le. A szerződés megállapította az orosz—kínai határvonalat, és elősegítette a két ország közti kereskedelmet.

A vadászok, kereskedők és a szolgáló emberek után megindultak Szibériába a paraszti telepesek. Amint Nyugat-Szibériában felépültek az első orosz városok, azonnal megindult a „szabad emberek" áradata. Különösen a XVII. század második felében érkeztek tömegesen a parasztok, főleg az északi és a szomszédos Urál-vidéki kerületekből. A földművelő lakosság elsősorban Nyugat-Szibériában telepedett meg, amely a földművelés központi övezetévé vált ebben a hatalmas országrészben.

A paraszti betelepülők lakatlan földeket vettek birtokukba, vagy a helyi „jaszakot fizető emberek" földjeit ragadták el. A XVII. században nem korlátozták a parasztok szántóterületét. A parasztgazdaságot kaszálók és esetleg halászhelyek és vadászterületek egészítették ki. Az oroszok által behozott földművelési eljárások fejlettebbek voltak, mint a szibériai népek módszerei. Szibéria legfőbb mezőgazdasági terménye a rozs, a zab és az árpa lett. Ipari növényeket — elsősorban kendert — is termesztettek. Erőteljes fejlődésnek indult az állattenyésztés. A helybeli földművelés már a XVII. század végén el tudta látni a szibériai városok lakosságát a szükséges mezőgazdasági cikkekkel. Ez lehetővé tette, hogy megszüntessék a költséges gabonaszállításokat az európai Oroszországból Szibériába.

Szarvasvadászat Szibériában
1706-ban készült metszet

Szibéria meghódítását a leigázott lakosság megadóztatása, az úgynevezett jaszak kivetése kísérte. A jaszakot általában a legértékesebb árucikkben, prémben fizették, amely gazdag jövedelmet biztosított a cári kincstárnak. A „szolgáló emberek" gyakran kíméletlenül bántak a „jaszakra kötelezett" szibériai népekkel. A hivatalos okiratok is elismerték, hogy az orosz kalmárok időnként „kereskedni hívták az embereket, de elragadták tőlük asszonyaikat és gyermekeiket, elrabolták jószágaikat és sok erőszakosságot műveltek velük".

Szibéria hatalmas területét a szibériai prikaz igazgatta. A cárizmus kegyetlenül megsarcolta a szibériai népeket; 1680-ban az orosz állam összes bevételének 12 százalékát a szibériai prikaz szolgáltatta. Az őslakókat az orosz kereskedők is kizsákmányolták: a gyönyörű prémekért kézműves árukat és értéktelen csecsebecséket adtak cserébe. Az Uszov, Pankratyev, Filatyev és más kereskedőcsaládok az itt szerzett tőkéikkel sófőző manufaktúrákat létesítettek a Tengermelléken, de nem hagytak fel a kereskedéssel sem. G. Nyikityin, az egykori állami paraszt, J. Filatyev intézőjeként tűnt fel. Rövid idő múltán már a moszkvai kereskedő-arisztokrácia soraiba emelkedett. 1679-ben Nyikityint besorolták a kereskedőtestület tagjai közé, két év múlva pedig megkapta a „goszty" („hospes" — vendég, idegen) előkelő kereskedői címet. A XVII. század végére Nyikityin tőkéje meghaladta a 20 000 rubelt (mintegy 350 000 rubel a XX. század elején). Nyikityin, akárcsak egykori patrónusa, Filatyev, a szibériai prémekkel való rablókereskedelmen gazdagodott meg. Egyike volt azoknak az orosz kalmároknak, akik megszervezték a kereskedelmet Kína felé.

A XVII. század végén már Nyugat- és részben Kelet-Szibéria nagy területeit orosz parasztok népesítették be, s nagy, korábban lakatlan területeket fogtak művelés alá. Szibéria számottevő része, elsősorban Nyugat-Szibéria feketeföldű övezete, orosz lakosságúvá lett. Az orosz néppel kialakult kapcsolatok, a cárizmus gyarmatosító politikája ellenére, elősegítették a szibériai népek gazdasági és kulturális fejlődését. A jakutok és a nomád burjátok az oroszok hatására kezdtek földműveléssel foglalkozni. Szibéria egyesítése megteremtette a feltételeket e hatalmas országrész további gazdasági és kulturális fejlődéséhez.

AZ ÖSSZOROSZORSZÁGI PIAC KIALAKULÁSÁNAK KEZDETEI

A gazdasági élet új, kivételes fontosságú jelensége volt az összoroszországi piac kialakulása. Központjává Moszkva lett. A Moszkvába szállított áruk alapján képet alkothatunk a társadalmi és területi munkamegosztásról, amely döntő szerepet játszott az összoroszországi piac létrejöttében. A Moszkva-környék húst és zöldségféléket adott; a vajat és az olajat a Volga középső szakaszának vidékéről hozták; a Tengermellékről, a rosztovi kerületből, a Volga alsó folyásának vidékéről és az Oka menti községekből halat szállítottak; zöldségfélék érkeztek még Verejából, Borovszkból és a rosztovi kerületből. Vassal Tula, Galics, Usztyuzsna Zselezopolszkaja és Tyih-

OROSZORSZÁG A XVII. SZÁZADBAN (1618–1689)

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

vin látta el Moszkvát; bőrök főleg a jaroszlavli-kosztromai és a szuzdali vidékről, faedények a Volga-vidékről, só a Tengermellék városaiból érkezett. Elsősorban Moszkvában cseréltek gazdát a szibériai prémek is.

A termelés területi differenciálódása alapján kialakultak egy-egy árucikk elsőrendű fontosságú piacai. Így például Jaroszlavl piaca a bőr, a szappan, a só, a hús és a textilkészítmények nagy forgalmáról volt híres. Velikij Usztyug és különösen Szol Vicsegodszkaja a szőrmekereskedelem központjai voltak: a Szibériából érkező prémeket innen szállították tovább: vagy — exportra — Arhangelszkbe, vagy — belföldi értékesítésre — Moszkvába. Szmolenszkben és Pszkovban a környék len- és kendertermése gyűlt össze, hogy innen azután a külföldi piacokra kerüljön.

Néhány helyi piacot igen élénk kereskedelmi kapcsolatok fűztek tőlük nagy távolságra fekvő városokhoz. Tyihvin évről évre megismétlődő vásárain 45 orosz várossal folytatott kereskedelmet. A felvásárlók a helyi és környékbeli kovácsoktól összevásárolták a vaskészítményeket, majd nagykereskedőknek adták tovább. Az utóbbiak az áru számottevő részét Usztyuzsna Zselezopolszkajába, valamint Moszkvába, Jaroszlavlba, Pszkovba és más városokba szállították.

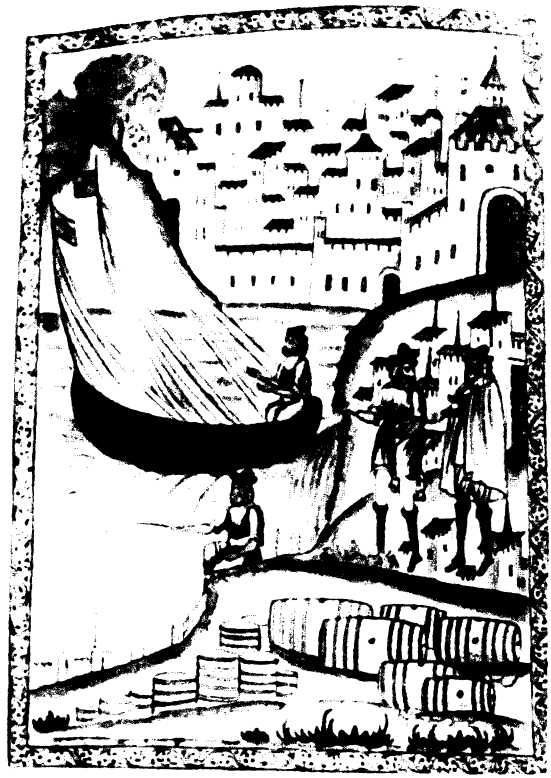

Az arhangelszki kereskedelmi kikötő
A szijszki evangélium miniatúrája. 1694

Az áruforgalom lebonyolításában igen nagy szerepet játszottak a több héten át tartó országos jelentőségű vásárok, mint például a makarjevi (Nyizsnyij-Novgorod közelében), a szvenszki (Brjanszk mellett), az arhangelszki stb.

Az összoroszországi piaci összeköttetések bővülésével megnőtt a kereskedők szerepe a gazdasági és politikai életben. A XVII. században a kereskedők tömegétől még élesebben elkülönült a leggazdagabbak rétege, amelynek tagjait a kormány a „goszty" címmel ruházta fel. E nagykereskedők a kormányzat pénzügyi megbízottjaiként is tevékenykedtek: a kormány megbízásából ők bonyolították le a szőrme, hamuzsír, rebarbara stb. exportkereskedelmét, eleget tettek az építkezésekre adott hivatalos megrendeléseknek, élelmiszert vásároltak a hadsereg számára, begyűjtötték az adókat, vámokat, kocsmapénzeket stb. Az állami megbízások és bérleti műveletek lebonyolításába kisebb kereskedőket is bevontak, megosztva velük a bor- és sóárusításból befolyó hatalmas nyereségeket. Az adóbérlet és az állami megbízások a tőkefelhalmozás fontos forrásai voltak.

Egyes kereskedőcsaládok kezén olykor roppant tőkék halmozódtak fel. N. Szvetyesnyikov gazdag sóbányákkal rendelkezett. A Sztojanovok Novgorodban és F. Jemeljanov Pszkovban a város első polgárainak számítottak, véleményüket nemcsak a vajdák, de a cári kormány is figyelembe vette. A városi polgárok leggazdagabb csoportját, amely a „goszty" réteghez, valamint a kereskedők és a posztókészítők testületeihez tartozott, a polgárság „legjobbjainak", „legnagyobb embereinek" nevezték.

A kereskedők kezdtek a kormányhoz fordulni érdekeik védelmében. Folyamodványaikban

azt kérték, hogy tiltsák el az angol kereskedők üzleti tevékenységét Moszkvában és más orosz városokban, Arhangelszk kivételével. A cári kormányzat 1649-ben teljesítette kérésüket. E lépést azzal a politikai ürüggyel támasztották alá, hogy az angolok kivégezték királyukat.

Az országban lezajlott nagy gazdasági változások az 1653. évi vámszabályzatban és az 1667-ben kiadott új kereskedelmi szabályzatban is visszatükröződtek. Az utóbbi megalkotásában részt vett A. L. Orgyin-Nascsokin, a követek prikazának vezetője. A korszak merkantilista szemléletének megfelelően az új kereskedelmi szabályzat rámutatott, hogy Oroszország számára különösen nagy jelentősége van a kereskedelemnek, mivel „minden szomszédos államban a kormányzat a szabad és hasznot hajtó vásárhelyeket a vámok szedése és az egész nép nyeresége érdekében minden lehető kedvezéssel megvédelmezi". Az 1653. évi vámszabályzat eltörölte a feudális széttagoltság idejéből maradt sokféle apró illetéket, és helyükbe egységes értékvámot — úgynevezett rubelvámot — vezetett be: a só eladásából származó minden rubel után tíz kopek, egyéb árucikkeknél rubelenként öt kopek vámot kellett fizetni. Az Oroszországban árusító külföldi kereskedőkre magasabb vámtételeket állapítottak meg. Az 1667. évi új kereskedelmi szabályzat az orosz kereskedők érdekében még tovább növelte a külföldi kereskedők vámilletékeit.

2. A FEUDÁLIS ABSZOLÚT MONARCHIA KIALAKULÁSÁNAK KEZDETEI

A CÁR ÉS A BOJÁR DUMA

A gazdasági és társadalmi életben bekövetkezett nagy eltolódások Oroszország politikai rendszerében is változásokat idéztek elő. A XVII. század Oroszországban a feudális-abszolutisztikus állam kialakulásának időszaka. A rendi-képviseleti monarchiában a cári hatalom mellett fennállott a bojár duma és működtek az országgyűlések. Ez az államszervezet nem felelt meg azoknak a törekvéseknek, melyek a nemesség uralmának megszilárdítására irányultak az éleződő osztályharc körülményei közepette. A nemesi uralom korszerűbb szervezeti formáit megkövetelte a szomszédos államok katonai és gazdasági expanziója is. Az abszolutizmusra való átmenet során — amely a XVII. század végére még nem fejeződött be — fokozatosan elhalt a rendi országgyűlések intézménye, az egyházi hatalom pedig mindinkább alárendelt helyzetbe került a világi hatalommal szemben.

1613-tól Oroszországban a Romanovok, a korábbi moszkvai cárok nőági leszármazottai uralkodtak. A trónon Mihail Fjodorovics (1613—1645), fia, Alekszej Mihajlovics (1645—1676), majd Alekszej Mihajlovics fiai: Fjodor Alekszejevics (1676—1682), Iván Alekszejevics és Pjotr Alekszejevics (I. Péter — 1682-től) követték egymást.

A XVII. században minden államügyet a cár nevében intéztek. Az 1649. évi törvénykönyvbe külön fejezetet iktattak be „Az uralkodó tiszteletéről és arról, hogyan kell ő uralkodói személyét megóvni". E fejezet halálbüntetéssel sújtott minden, a cár, a vajdák és a prikazbeli személyek ellen irányuló fellépést, „toborzást és összebeszélést", vagyis minden népi tömegmozgalmat. A cár legközelebbi hozzátartozóit is az uralkodó „holop"-jainak — szolgáinak — kezdték tekinteni. A cárhoz benyújtott kérvényekben még a legelőkelőbb bojárok is kicsinyítő alakban írták a neveiket (Ivasko, Petrusko stb.). Az uralkodóhoz intézett beadványokban szigorúan ügyeltek a rendi megkülönböztetésekre: a szolgáló emberek „holopnak", a parasztok és a városlakók „szirotának" (árva, gyámolított), a papok pedig „bogomolecnek" (imádkozó) nevezték magukat. A cár megjelenését Moszkva terein és utcáin ünnepélyes pompával és bonyolult ceremóniákkal övezték, ami szintén a cári hatalom méltóságát és érinthetetlenségét hangsúlyozta.

Az államügyeket a bojár duma irányította, amely a cár távollétében is ülésezhetett. A leg-

fontosabb ügyek kiválasztása úgy történt, hogy a cár utasítást adott az egyik vagy másik kérdés „megfontolására". A döntések a következő formulával kezdődtek: „A cár elrendelte és a bojárok megítélték." A dumában mint az ország legfelső törvényhozási és igazságszolgáltatási hatóságában a legnagyobb befolyással és vagyonnal bíró feudális urak foglaltak helyet: a törzsökös fejedelmi családok tagjai és a cár legközelebbi rokonai. Mellettük azonban egyre nagyobb számban hatoltak be a bojár dumába a köznemesi családok képviselői, az úgynevezett dumabeli nemesek, valamint a dumabeli titkárok (djakok), akik személyes érdemeik alapján kerültek magas állami tisztségekbe. A bojár duma bizonyos fokú bürokratizálódását politikai hatáskörének korlátozása kísérte. A duma mellett, amelynek munkájában minden tagja részt vett, létrejött a titkos vagy belső duma. Ez a cár bizalmi embereiből állott, s gyakran olyanok is helyet foglaltak benne, akik nem voltak a bojár duma tagjai.

A RENDI ORSZÁGGYŰLÉSEK

A kormányzat hosszú ideig igénybe vette az országgyűlés rendi-képviseleti intézményének támogatását. Elsősorban olyankor folyamodott a nemesség és a gazdag városi polgárság választott képviselőinek segítségéhez, mikor az állam külső ellenséggel vívott súlyos harcokat, vagy ha rendkívüli adók beszedésével kapcsolatban belső nehézségek támadtak. Mihail Romanov uralkodásának első évtizedében az országgyűlés szinte megszakítás nélkül tevékenykedett, s így egy időre állandó képviseleti intézménnyé vált a kormány mellett. A Mihailt cárrá választó gyűlés (1613) csaknem három évig ülésezett. Ezt követően 1616-ban, 1619-ben és 1621-ben hívtak össze országgyűlést. 1623 után a cári hatalom megerősödött. Az országgyűlések tevékenysége hosszabb időre megszakadt. Új országgyűlést akkor hívtak össze, amikor a küszöbön álló lengyel háború miatt rendkívüli adókat kellett kivetni a lakosságra. Ez a képviselőtestület három évig maradt együtt. Mihail Fjodorovics uralkodása alatt az országgyűlést ezután még néhányszor összehívták.

Az országgyűlés rendi jellegű intézmény volt, és három „méltóság"-ból állt: 1. a pátriárka vezette felsőpapságból, az úgynevezett „megszentelt gyűlésből", 2. a bojár dumából és 3. a nemesek és a városlakók választott képviselőiből. A „feketeszántós" parasztok minden bizonnyal csak az 1613. évi országgyűlésen vettek részt, a magánföldesúri jobbágyok pedig teljesen ki voltak zárva a politikai életből. A nemesek és a városlakók egymástól külön választották meg képviselőiket. A választás jegyzőkönyvét, az úgynevezett „választási jegyzéket" felterjesztették Moszkvába. A választók utasításokkal látták el „választott embereiket", amelyekben rögzítették kívánságaikat. Az országgyűléseket a cár trónbeszéde nyitotta meg, melyben megjelölte az összehívás okát és a tárgyalások napirendjét. A felmerülő kérdéseket az egyes rendi csoportok külön-külön vitatták meg, de a közös határozatot egyhangúlag kellett elfogadni.

A rendi országgyűlések a XVII. század első felében igen nagy politikai tekintélynek örvendtek, de ez nem tartott sokáig. A kormányzat az elkövetkező időben nem szívesen hívta össze az országgyűlést, melyen a követek néhanapján bírálattal illették intézkedéseit. Az utolsó országgyűlés 1653-ban, Ukrajna újraegyesülésével kapcsolatban ült össze. Ezután a kormányzat már csak egyes rendi csoportokat (szolgáló emberek, kereskedők, a „goszty" réteg tagjai stb.) szólított egybe tanácskozásra. A cár megválasztásához azonban továbbra is szükségesnek tartották „az egész ország" hozzájárulását. Erre a célra 1682-ben két ízben is a moszkvai „méltóságok" gyűlése helyettesítette az országgyűlést: először Péter trónra lépésekor, majd az együttes uralkodásra kijelölt Péter és Iván megválasztása alkalmával.

Az országgyűlést mint rendi-képviseleti szervet felszámolta az egyre erősödő abszolutizmus, ugyanúgy, ahogy ez Nyugat-Európában is történt.

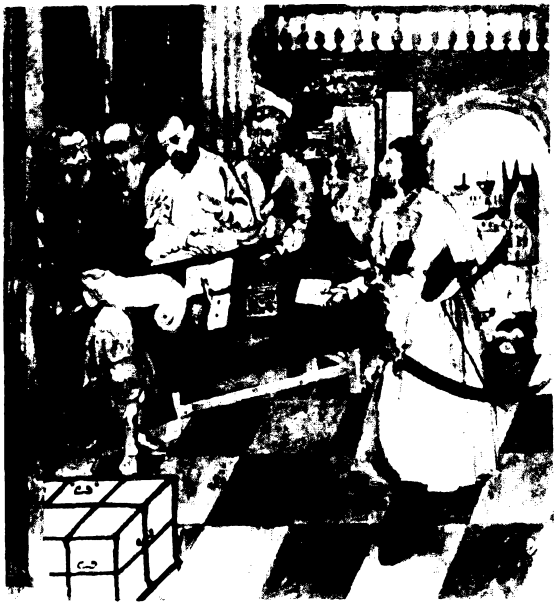

Moszkvai prikaz
XVII. századi ikon részlete

Az ország kormányzása több tucat kormányszékben — prikaz — összpontosult, amelyek egy-egy államigazgatási ágat irányítottak (a követek prikaza, a kinevezések prikaza, a szolgálati birtokok prikaza, a nagy kincstár prikaza) vagy az ország egy meghatározott területét kormányozták (a kazanyi terület prikaza, a szibériai prikaz). A XVII. század a prikaz-rendszer virágkora volt: egyes években számuk az ötvenet is elérte. A XVII. század második felében azonban a szétaprózott és nehézkes prikaz-kormányzatban bizonyos központosítás figyelhető meg. A rokonterületen működő prikazokat egyesítették, másokat — különállásukat megtartva — egy bojár (rendszerint a cár bizalmi embere) közös ellenőrzése alá vontak. Az első típusú eljárásra például szolgálhatnak az egyesített udvari prikazok: az úgynevezett „nagy palota prikaza", az udvari törvényszék, az építkezési ügyek, valamint az istállók prikaza. Az egyesítés másik útját követték, midőn F. A. Golovin bojár alá rendelték a követek prikazát, a postaszolgálat prikazát, a haditengerészet prikazát, a fegyvertárat, valamint az arany és ezüst kezelésére létesített kamarát. A kormányszékek rendszerében fontos újítást jelentett a titkos ügyek prikazának létrehozása. Itt „a bojárok és dumabeli emberek nem lehetnek jelen, s az ügyeket csak maga a cár irányítja". Ez a szerv ellenőrizte a többi prikaz működését. A titkos ügyek prikazát azért állították fel, hogy „a cár gondolatai és ügyei az ő cári akaratának megfelelően hajtassanak végre.

A legtöbb prikaz élén bojár vagy nemes állt, az ügyintézés azonban a titkárok és a hozzájuk beosztott hivatalnokok állandó testületének feladata volt. A prikazok hivatalnokai nagy közigazgatási tapasztalatra tettek szert, s ezt nemzedékről nemzedékre átörökítve, ténylegesen minden ügyet ők intéztek. A legfontosabb kormányszékek (a kinevezések, a szolgálati birtokok és a követek prikaza) élén az úgynevezett dumabeli titkárok álltak, vagyis azok a titkárok, akiknek joguk volt részt venni a bojár duma ülésein. A bürokratikus elem egyre nagyobb jelentőségre tett szert a kialakulóban levő abszolutisztikus állam rendszerében.

A nagy kiterjedésű ország területe a XVII. században is, mint azelőtt, kerületekre tagolódott. A vidéki hatalmi apparátusban új jelenség volt a helyi önkormányzat hatáskörének csökkenése. A hatalom mindenütt a Moszkvából kiküldött vajdák kezében összpontosult. A nagyobb városokba vajdahelyetteseket, úgynevezett tovarisokat neveztek ki. Az ügyintézés itt is a titkárok és beosztott hivatalnokaik feladatkörébe tartozott. A kerületi közigazgatás központja a vajdák városi kancelláriája volt.

A vajdák hivatalát a régi, úgynevezett „táplálási" („ellátásos") rendszernek megfelelően „előnyösnek", vagyis hasznothajtónak tekintették. A vajdák minden alkalmat megragadtak, hogy a lakosság rovására „táplálkozzanak". Amikor a vajda megérkezett kerületébe, „beiktatási pénzt" kapott. Az ünnepek alkalmával ajándékokkal szolgáltak neki. Külön illetmény járt számára a kérvények benyújtásakor. A helyi közigazgatás önkényeskedését elsősorban a társadalom alsó rétegei érezték meg.

1678-ban befejezték a porták összeírását. Ezután a kormányzat az ekealja[3] helyett porták után vetette ki az adót. A reform megnövelte az adófizetők számát: most már adót szedtek az úgynevezett „dolgozó emberektől" (a földesúr majorjában dolgozó holopok), a bobiloktól, a falusi kézművesektől és más, saját portájukon lakó, de addig nem adózó rétegektől is. A földesurak azzal válaszoltak a reformra, hogy igyekeztek a porták egyesítésével megnövelni az egy portára eső lakosságot.

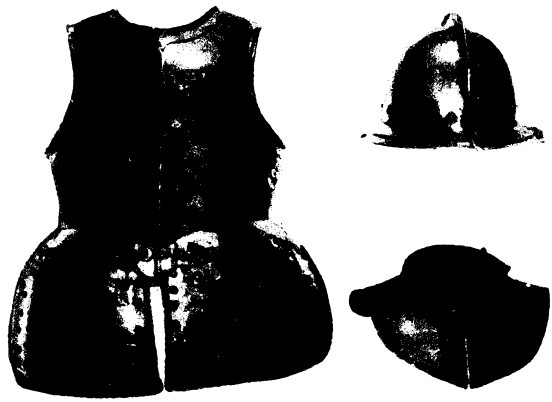

Az „új szervezetű" ezredek páncélja a XVII. században

A HADSEREG

Az állam fegyveres erőinek szervezetében is új jelenségek mutatkoztak. A szolgálati birtokok rendszerére alapozott sereg a szolgáló nemesekből és a „bojárfiakból"[4] toborzódott. A katonai szolgálatot továbbra is minden nemesre nézve kötelezőnek tekintették. A szolgáló nemesek és a „bojárfiak" kerületenként szemlére gyűltek össze egy jegyzék alapján, amelybe bevezettek minden szolgálatra alkalmas nemest (innen származik a „szolgáló emberek" kifejezés). A „szökevényeket", vagyis azokat, akik nem jelentek meg szolgálattételre, megbüntették. Nyaranta a nemesi lovasság rendszerint a határmenti városokban állomásozott. Délen Belgorod volt a sereg gyülekezőpontja.

A földesúri csapatokat rendkívül lassan lehetett csak mozgósítani. A sereget társzekerek hosszú sora és népes szolgahad követte.

A nemesi lovasságnál nagyobb harcképességű csapatokat alkottak a lőfegyverekkel felszerelt gyalogosok, a sztrelecek. Azonban a XVII. század második felére már a sztrelec csapatok sem feleltek meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a kor a hadsereg mozgékonysága és ütőképessége tekintetében támasztott. Békeidőben a sztrelecek a katonai szolgálat mellett kiskereskedelemmel, kézművességgel foglalkoztak, mivel természetben és pénzben kapott zsoldjuk kevés volt. Szoros kapcsolatban állottak a városi népességgel, és részt vettek a XVII. századi városi felkelésekben.

Az orosz fegyveres erők új alapokra helyezésének szükségessége már a XVII. század első felében érezhetővé vált. A Szmolenszk birtokáért indított háborúra készülve, a kormányzat Svédországban és Hollandiában vásárolt fegyvereket, idegen zsoldosokat fogadott, és hozzáfogott az „új (külföldi) szervezetű" orosz gyalogos, lovas és dragonyos ezredek felállításához. Ezeket a korszerű haditudomány alapján képezték ki. Az új ezredeket kezdetben „szabad önkéntes emberekből" egészítették ki, majd „kényszersorozás útján szerzett emberekből", akiket meghatározott számú jobbágyi és poszadbeli porta után kellett kiállítani. A kényszersorozás alá eső emberek élethosszig tartó szolgálata, valamint az egységes fegyverzet (a szakállaspuskánál jóval könnyebb, kovás zárral ellátott muskéták és karabélyok) bevezetése az állandó hadseregre jellemző vonásokat vitt az „új szervezetű" ezredekbe.

Ahogy növekedtek az állam pénzbevételei, a hadsereg fenntartására fordított kiadásokat szakadatlanul fokozták.

[3] Az ekealja (szoha) adózási egysége 750—1800 gyeszjatyina területű három nyomásban megművelt földet foglalt magába.

[4] Gyetyi bojarszkije — a szolgáló nemesség legalsó kategóriája, kis földbirtokosok. — *A kiadó.*

Az államgépezetben bekövetkezett átalakulások szoros kapcsolatban álltak az önkényuralom támaszául szolgáló feudális uralkodó osztály szerkezetének megváltozásával. A nemesi osztály felső rétegét a bojár arisztokrácia képezte. Ennek soraiból kerültek ki az udvari méltóságok (a „méltóság" [csin] szó ebben az időben még nem szolgálati tisztséget, hanem egy meghatározott társadalmi csoporthoz tartozást jelentett). A legmagasabban a dumabeli méltóságok állottak, utánuk a moszkvai méltóságok, majd az egyéb városi méltóságok következtek. Mindezek az „örökletes" szolgáló emberek kategóriájába tartoztak, ellentétben a „megbízás alapján" szolgáló emberekkel (sztrelecek, tüzérek, katonák stb.). Kezdetét vette az örökletes szolgáló emberek vagy nemesek zárt, különleges kiváltságokkal felruházott csoportba tömörülése. A XVII. század derekától kezdve megbízás alapján szolgáló ember nem kerülhetett át a nemesség soraiba.

Az uralkodó osztályon belüli rétegkülönbségek felszámolása szempontjából igen fontos volt a mesztnyicsesztvo[5] megszüntetése. A mesztnyicsesztvo nagyon sokat ártott a hadsereg harcképességének. A vajdák olykor még közvetlenül a csaták előtt is a szükséges intézkedések megtétele helyett azon kaptak hajba: melyikük áll előkelőbb helyen a mesztnyicsesztvo hierarchiájában. Ezért írta a mesztnyicsesztvót eltörlő rendelet, hogy az elmúlt években „az ország katonai, diplomáciai és minden más ügyében az ellenség károrömére az ilyen dolgok miatt sok csúfság, rendetlenség és rombolás esett, így például — Isten ellen való dolog — gyűlölködések, valamint nagy és tartós viszályok támadtak". Mivel a mesztnyicsesztvo akadályozta, hogy a nemesek a fontos katonai és közigazgatási posztokra feljuthassanak, eltörlése (1682) megerősítette a nemesek helyzetét a hadseregben és az államapparátusban.

3. NÉPI FELKELÉSEK

A PARASZTSÁG ÉS A VÁROSI ALSÓ RÉTEGEK HELYZETE

A feudális-jobbágytartó rendszer egész súlya a néptömegek, a parasztok és a városi lakosság vállára nehezedett.

A parasztok nemcsak gazdaságilag, de jogilag is súlyos helyzetben voltak. A földesurak és az intézők a legcsekélyebb engedetlenség esetén is megkorbácsoltatták és kalodába csukták őket. A parasztok harca elnyomóik ellen gyakran ösztönös módon jutott kifejezésre: meggyilkolták földesurukat, elszöktek telkeikről. Elhagyták a sűrűn lakott területeket és távoli, gyér népességű vidékeken, a Volga vidékén, Oroszország déli részein és — főleg — a Don környékén kerestek menedéket.

A városi népesség vagyoni és társadalmi rétegeződését a kormány azzal is hangsúlyozta, hogy a városlakókat vagyoni helyzetük szerint „jó" (vagy „legjobb"), „középső" és „fiatalabb" kategóriákba sorolta. A városlakók többsége a „fiatalabbak" közé tartozott. „Legjobbak" alig egynéhányan akadtak, de az övék volt a kereskedések és ipari vállalatok legnagyobb része (faggyú- és viaszkészítő üzemek, szeszfőzdék stb.). Adósleveleikkel behálózták és gyakran tönkretették a „fiatalabb" embereket. A „legjobb" és a „fiatalabb" városlakók ellentétei elmaradhatatlanul kirobbantak az elöljárók választásakor, akik a poszadközösségre kivetett adók és kötelezettségek elosztását intézték. Ha a „fiatalabb emberek" saját jelöltjüket akarták bejuttatni az elöljárók közé, határozott ellenállásra találtak a gazdag polgároknál, rendszerint magukra vonva a cári kormányzat

[5] Mesztnyicsesztvo — az állami funkcióknak meghatározott rangosztályok képviselőivel való betöltése. — *A kiadó.*

elleni lázadás vádját. A „fiatalabbak", akik az „igazságra szomjaztak" és „meg akartak szabadulni minden rossztól, a hatalmaskodók minden erőszakosságától", izzó gyűlöletet éreztek a városbeli „népnyúzók" ellen, és a XVII. század összes felkeléseiben részt vettek.

A feudális állam a kisemmizett néptömegek legcsekélyebb tiltakozását is erélyesen elnyomta. A besúgók nyomban jelentették a vajdáknak és a prikazoknak, ha „nem kívánatos módon beszéltek az uralkodóról". A letartóztatottakat háromszor egymás után tortúrának vetették alá. Aki beismerte bűnét, azt a tereken nyilvánosan megkorbácsolták és a távoli városokba száműzték, olykor halálbüntetéssel sújtották. Akik a háromszoros kínvallatást túlélték s szabadlábra kerültek, rendszerint egész életükre nyomorékokká váltak. A törvényesített politikai besúgás a népi elégedetlenség elfojtásának egyik eszköze volt a XVII. század Oroszországában.

A VÁROSI FELKELÉSEK

A kortársak „lázadó" kornak nevezték a XVII. századot. S valóban: a feudális-jobbágytartó Oroszország egész megelőző történetében nem találkozunk annyi antifeudális mozgalommal, mint ebben az évszázadban.

A század közepének és második felének legnagyobb mozgalmai: az 1648—1650. évi városi felkelések, az 1662. évi „rézlázadás" és a Sztyepan Razin vezette paraszthábóru 1670—1671-ben. Különleges helyet foglal el a „raszkol", az egyházszakadás, amely vallási mozgalomként indult, majd erős visszhangot keltett a néptömegekben.

Az 1648—1650-ben lezajlott városi felkelések a bojárok, az állami közigazgatás és a városlakók felső rétege ellen irányultak. A közhangulatot különösen felkorbácsolta az államgépezetben uralkodó korrupció. A városlakók kénytelenek voltak megvesztegetést, „baksist" adni a vajdáknak és a prikazbeli hivatalnokoknak. A kézműveseket ingyen dolgoztatták a vajdák és a titkárok számára.

E felkelések fő mozgatóerejét a „fiatalabb" városi emberek és a sztrelecek képezték. A mozgalmak elsősorban a városokban bontakoztak ki, de néhány vidéken a falvakra is kiterjedtek.

A városokban már Mihail Romanov uralkodásának végefelé puskaporos volt a levegő, de a nyugtalanság csak fia és utóda, Alekszej Mihajlovics idején robbant ki felkelésekben. Az új cár uralkodásának első esztendőiben az országot ténylegesen a cár nevelője, Borisz Ivanovics Morozov bojár kormányozta. Pénzügyi politikájában a kereskedőkre támaszkodott, akikkel közös kereskedelmi ügyletek szoros szálai fűzték össze, mivel hatalmas örökbirtokain hamuzsírt, gyantát és más cikkeket állíttatott elő kiviteli célokra. A cári kincstár feltöltésére Morozov új bevételi forrásokat keresett. 1646-ban Ny. Csisztoj dumabeli titkár javaslatára a kormányzat eltörölte az egyenes adókat, de egyúttal adót vetett ki a sóra, melynek ára tüstént a háromszorosára szökött fel. Ismeretes, hogy egy hasonló közvetett adó (a gabelle) bevezetése ugyancsak a XVII. században Franciaországban is nagy lázongásokat váltott ki a nép között.

Bár a gyűlölt sóadót 1647 decemberében eltörölték, de a sójövedelmek helyett a kormányzat felújította az egyenes adókat: beszedte a két évre járó sztrelec- és postapénzeket.

1648 június első napjaiban zavargások kezdődtek Moszkvában. A körmenet során a városlakók nagy tömege körülvette a cárt, és kérvényt igyekeztek átnyújtani neki, amelyben felpanaszolták a bojárok és a prikazbeli hivatalnokok erőszakoskodásait. A testőrség szétkergette a kérvényezők tömegét. De a következő napon már sztrelecek és más katonák is csatlakoztak a városiakhoz. A felkelők betörtek a Kremlbe, valamint lerombolták néhány bojár, sztrelec-parancsnok, kereskedő és prikaz-hivatalnok házát. Csisztoj dumabeli titkárt saját házában ölték meg. A felkelők rákényszerítették a kormányzatot, hogy adja a kezükre L. Plescsejevet, a moszkvai városi közigazgatás vezetőjét, akit azután bűnözőként nyilvánosan kivégeztek a város főterén. A felkelők Morozov

kiadatását is követelték, de őt a cár titokban egy északi kolostorba vitette jelképes száműzetésbe. „Egész Moszkva poszadbeli népe" a sztrelecek és a holopok támogatásával elérte, hogy a cár kijött a Kreml palota előtti térre, s ott esküvel megerősített ígéretet tett, hogy teljesíti a lakosság követeléseit.

A moszkvai felkelés nagy visszhangot keltett a többi városokban. Híre szállt, hogy a fővárosban „a hatalmasokat kővel és doronggal verik agyon". Felkelés robbant ki sok északi és déli városban: Velikij Usztyugban, Cserdinyben, Kozlovban, Kurszkban, Voronyezsben és másutt. A déli városokban, ahol a tulajdonképpeni városi lakosság száma csekély volt, a sztrelecek álltak a felkelések élére. Helyenként a környékbeli falvak parasztsága is csatlakozott hozzájuk. Északon a városi lakosságé és a „feketeszántós" parasztságé volt a vezető szerep. Tehát már az 1648. évi városi felkelések is szorosan összefüggtek a parasztmozgalmakkal. Erre utal az a folyamodvány is, amelyet a városlakók nyújtottak át Alekszej cárnak a moszkvai felkelés idején: „Eme igazságtalanság a moszkvai állam és a határmenti területek egész népét felkavarja, minek következéseképp hatalmas vihar kerekedik cári székvárosodban, Moszkvában és sok más helyen szerte a városokban és a kerületekben."

A határmenti területek említése arra enged következtetni, hogy a felkelők bizonyára értesültek az 1648 tavaszán kezdődött, Bogdan Hmelnyickij vezette ukrajnai felszabadító mozgalomról.

AZ 1649. ÉVI TÖRVÉNYKÖNYV (SZOBORNOJE ULOZSENYIJE)

A városi alsó rétegek és a sztrelecek fegyveres mozgalma zavart keltett az uralkodó körökben. A nemesek és a gazdag kereskedők felhasználták ezt arra, hogy a kormány elé terjesszék rendi követeléseiket. A nemesek több kérvényben szorgalmazták az elmaradt fizetések kiadását és a szökött parasztok felkutatási idejét korlátozó rendszabály, az úgynevezett „meghatározott évek" eltörlését. A „goszty" réteg és a kereskedők a külföldiek kereskedelmi tevékenységének korlátozását, a világi és egyházi feudális nagyurak birtokában levő városi települések — szlobodák — kiváltságainak megszüntetését kérelmezték. A kormányzat engedni kényszerült a nemesek és a gazdag polgárság sürgető kérésének: összehívta az országgyűlést az új törvénykönyv kidolgozására.

Az 1648. szeptember 1-ére Moszkvába egybehívott országgyűlésen 121 város és kerület választott képviselője jelent meg. A legtöbb követtel a vidéki nemesség (153 fő) és a városlakók (94 fő) képviseltették magukat. A „Szobornoje ulozsenyijé"-t, vagyis az új — „országgyűlési" — törvénykönyvet külön erre a célra kirendelt bizottság állította össze. Ezután az országgyűlés megvitatta, majd 1649-ben, a korabeli viszonyokhoz képest rendkívül nagy mennyiségben, 2000 példányban, kinyomatták.

A törvénykönyvet több forrás alapján állították össze. Többek között felhasználták az 1550. évi törvénykönyvet, a cári rendeleteket és az úgynevezett „Litvániai statútumot". Az elkészült szöveg 25 fejezetből állt, amelyeket cikkelyekre osztottak. A törvénykönyv bevezető fejezete kimondotta, hogy „minden rangú ember, a legkisebbtől a legnagyobbig, a bíráskodás és a büntetés terén minden ügyben egyenlő". E mondatnak azonban csupán üres, deklaratív jellege volt, mivel a valóságban éppen ez a törvénykönyv szilárdította meg a nemesek és a gazdag városi polgárok rendi kiváltságait. Megerősítette a szolgálati birtok átörökítésének jogát, azzal a feltétellel, hogy az örökös katonai szolgálatot teljesítsen. A nemesek érdekében megtiltotta az egyházi földbirtok további növelését. A parasztokat végleg röghöz kötötték, földesuraikhoz láncolták, s a szökött parasztok felkutatását korlátozó határidőt, a „meghatározott éveket" eltörölték. A nemesek ettől kezdve korlátozás nélkül, akár évtizedek múlva is felkutathatták és visszahurcolhatták szökött jobbágyaikat. Ez még jobban megerősítette a parasztok feudális függőségét földesuruktól.

A törvénykönyv megtiltotta, hogy a bojárok vagy a papok a városokban úgynevezett fehér

szlobodákat létesítsenek, hogy ott kereskedelemmel és iparral foglalkozó jobbágyaikat letelepítsék. Mindazokat, akik eddig valamiképpen kivonták magukat a városi adó alól, ezután a poszadközösséghez tartozóknak tekintették. Ezek a cikkelyek a városlakók követeléseinek tettek eleget; ők sürgették az úgynevezett fehér szlobodák betiltását, melyek kereskedő és iparűző lakosságát a városi adók nem terhelték, s így eredményesen versenyzett a fekete szlobodák adófizető népességével. A magánföldesúri szlobodák felszámolása a feudális széttagoltság maradványai ellen irányult, és megerősítette a városokat.

Bár a „Szobornoje ulozsenyije" több cikkelyét későbbi törvényes intézkedésekkel módosították, több mint 180 éven keresztül alapvető törvénykódexe maradt az országnak.

A PSZKOVI ÉS A NOVGORODI FELKELÉS

A törvénykönyv nem elégítette ki a városlakók és a parasztok nagy tömegeit, sőt még inkább kiélezte az ellentéteket. Az 1650. évi pszkovi és novgorodi felkelés a „fiatalabb" városi embereknek és a sztreleceknek a nemesek és a nagykereskedők ellen vívott harcából nőtt ki.

A felkelés kirobbanásához a közvetlen okot a gabonaspekuláció szolgáltatta, amelyet a hatóságok egyenes utasítására űztek. A kormánynak érdeke fűződött a gabonaárak felveréséhez. Azokért a szökevényekért ugyanis, akik az 1617. évi sztolbovói béke alapján Svédországhoz csatolt területekről jöttek Oroszországba, ekkor fizették a kártérítést. A fizetés részint pénzben, részint pedig gabonában történt, az átszámítás alapjául pedig a gabona helyi piaci árait fogadták el.

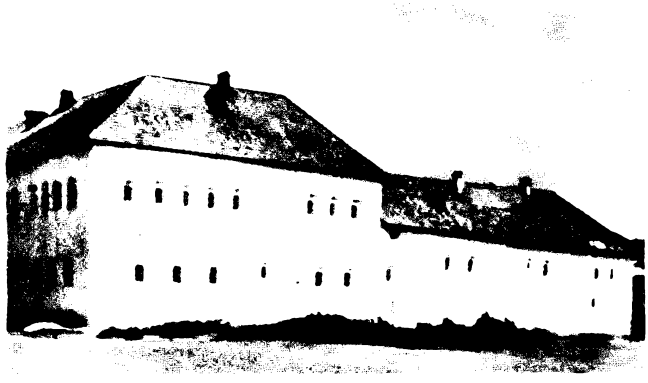

A Pogankin kereskedőcsalád „palotája" Pszkovban
XVII. század

A Pszkovban 1650. február 28-án kitört felkelés fő erőit a városlakók és a sztrelecek képezték. Őrizetbe vették a vajdát és a városházán (zemszkaja izba) saját kormányzatot létesítettek, Gavrila Gyemidov pék vezetésével. Március 15-én Novgorodban is kitört a felkelés. Két nagy város tehát megtagadta az engedelmességet a cári kormányzatnak.

Novgorod egy hónapig sem tudta tartani magát, meghódolt I. Hovanszkij herceg cári vajdának, aki sok felkelőt börtönbe vettetett. Pszkov folytatta a küzdelmet, és sikeresen visszaverte a falaihoz érkezett cári csapatok támadásait.

A Gavrila Gyemidov vezette pszkovi felkelő kormány intézkedéseket hozott a városi alsó rétegek helyzetének megjavítására. A városházán nyilvántartásba vették a nemeseknél és a kereskedőknél található élelmiszerkészleteket. A várost védelmező csapatok élére „fiatalabb" embereket és sztreleceket állítottak. Kivégeztek néhány nemest, akikről bebizonyosodott, hogy összejátszottak a cári csapatokkal. A felkelők különös figyelmet fordítottak arra, hogy maguk mellé állítsák a parasztokat és az elővárosok népét. A legtöbb előváros (Gdov, Osztrov stb.) csatlakozott Pszkovhoz. A falvakban széles körű népmozgalom támadt, amely elborította a Pszkovtól Novgorodig terjedő hatalmas vidéket. A parasztcsapatok felgyújtották a földesúri udvarházakat, megtámadták a kisebb nemesi osztagokat, zavart keltettek Hovanszkij seregeinek mögöttes területein. Moszkvában és más városokban nyugtalanság lett úrrá. A lakosság mindenütt élénken megvitatta a pszkovi eseményekről érkező híreket, és kifejezésre juttatta rokonszenvét a felkelők iránt. A kormány kénytelen volt összehívni az országgyűlést, amely tagjai sorából delegációt küldött

Pszkovba. A küldöttség amnesztiát ígért és rábeszélte a pszkoviakat, tegyék le a fegyvert. A kormányzat azonban csakhamar megszegte az ígéretet: Gyemidovot a felkelés más vezetőivel együtt száműzetésbe küldte. A pszkovi felkelés csaknem fél évig tartott (1650 március—augusztus), a pszkovi vidék parasztmozgalma pedig még több évig folytatódott.

A „RÉZLÁZADÁS"

1662-ben Moszkvában újabb városi felkelés tört ki, amely „rézlázadás" néven ismeretes. Oroszország ekkor hosszúra nyúló, kimerítő háborút vívott Lengyelországgal (1654—1667), és Svédország ellen is hadat viselt. A háború gazdasági nehézségeket idézett elő. Mivel az ezüstpénz kevésnek bizonyult, a kormány úgy döntött, hogy rézpénzeket bocsát ki, melyek értéke azonos az ezüstből vert érmékkel. A rézpénzeket (1645-től kerültek forgalomba) eleinte kedvezően fogadták, de a kelleténél nagyobb tömegben adták ki: a réz hússzorta olcsóbb volt az ezüstnél. Ráadásul megjelentek a „tolvajpénzek", a hamis érmék. Ezeket maguk a pénzverőmesterek készítették, akiket — az ügyben maga is érdekelt lévén — Miloszlavszkij bojár, a cár apósa pártfogolt.

XVII. századi orosz ezüstpénzek

A rézpénzek értéke hanyatlásnak indult. Egy ezüstpénzért kezdetben négy, majd 15 rézérmét adtak. A kormányzat maga is elősegítette a rézpénzek árfolyamának esését: az adókat ezüstpénzben követelte, de a katonák zsoldját rézpénzben fizette. Az ezüst lassan eltűnt a forgalomból, ez a rézpénz további romlását idézte elő.

A rézpénzek bevezetése a városlakókat és a megbízás alapján szolgáló embereket — sztreleceket, tüzéreket stb. — érintette a legsúlyosabban. A városlakókról a kincstár ezüstben hajtotta be az adókat, de nekik rézpénzzel fizettek. „Rézpénzért nem adnak el semmit, ezüstpénz meg nincs" — írták a lakosság körében titkon terjesztett névtelen levelekben. A parasztok nem voltak hajlandók eladni a gabonát és az egyéb élelmiszereket az elértéktelenedett rézérmékért. A gabonaárak, a jó termés ellenére, hihetetlen gyorsasággal emelkedtek.

A városi lakosság elégedetlensége hatalmas felkelésben robbant ki. Moszkvában 1662 nyarán a városlakók feldúltak néhány bojár- és kereskedőházat. A városból hatalmas tömeg indult a Moszkva melletti Kolomenszkoje faluba, Alekszej cár akkori lakóhelyére, hogy az adók csökkentését és a rézpénzek eltörlését követelje. A „legbékésebb" cár — a papság képmutatóan így nevezte Alekszejt — megígérte, hogy ki fogja nyomoztatni a rézpénzek ügyét, azonban adott szavát tüstént álnokul megszegte. Az általa kirendelt csapatok kegyetlenül leszámoltak a felkelőkkel. Menekülés közben mintegy száz ember a Moszkva-folyóba fulladt. A meggyilkoltak, sebesültek és a börtönbe vetettek száma a hétezret is felülmúlta. Az első terrorintézkedéseket újabb kegyetlen büntetések és kínzások követték.

A SZTYEPAN RAZIN-FÉLE PARASZTHÁBORÚ (1670–1671)

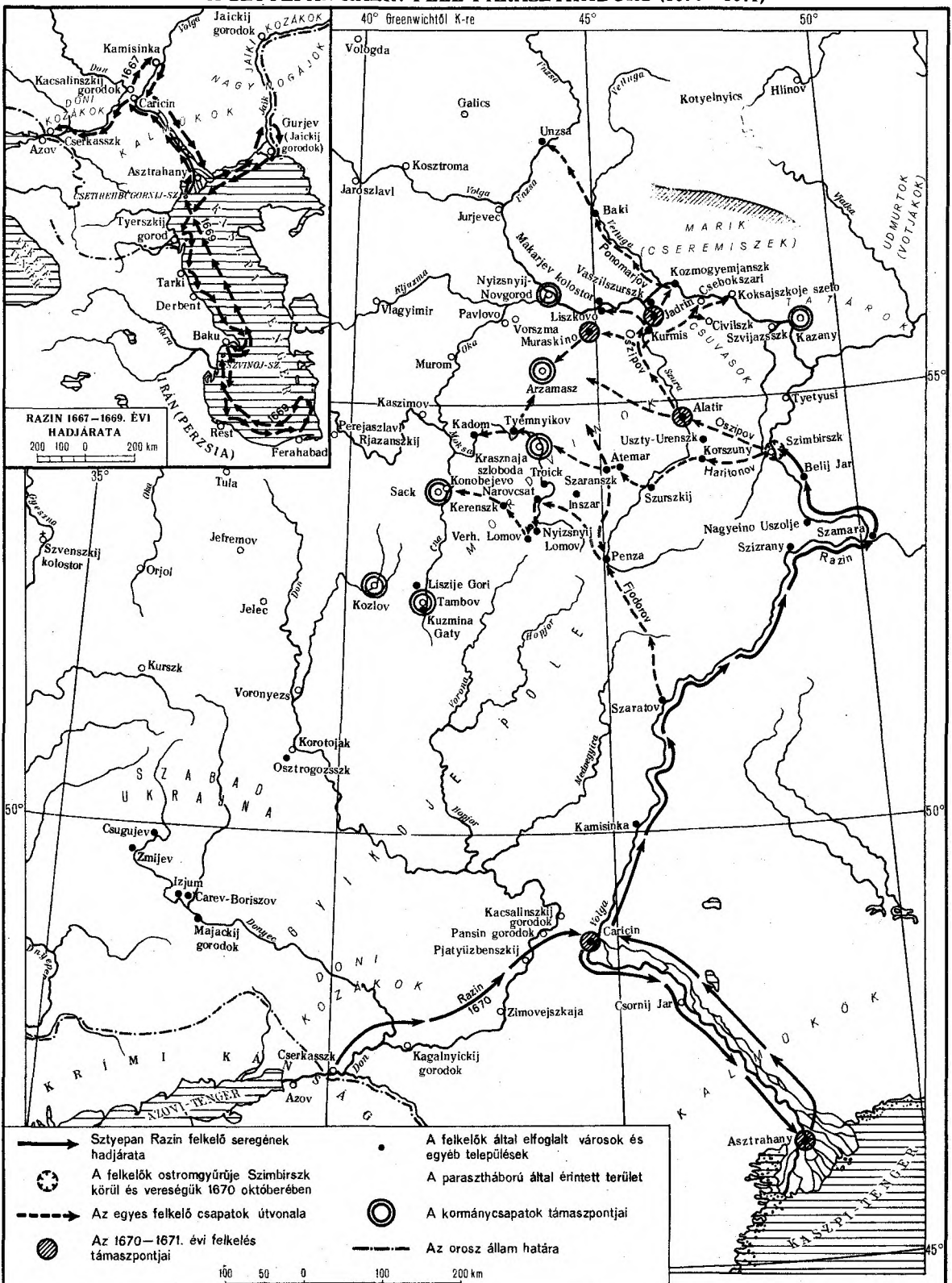

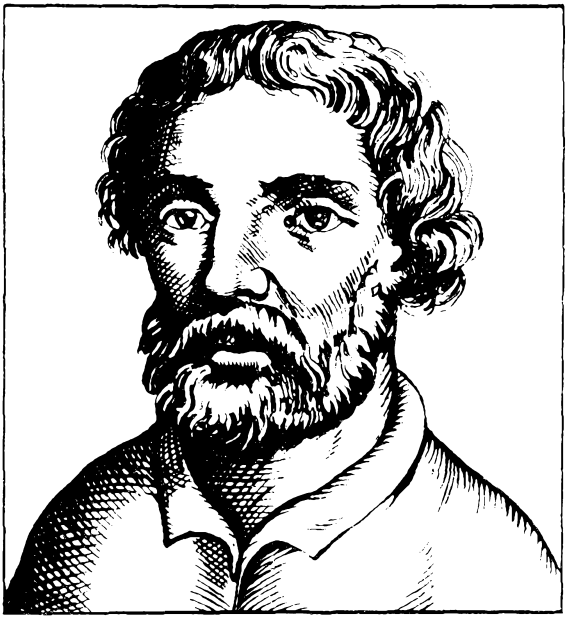

Sztyepan Razin
1672-ben készült angol metszet után

A SZTYEPAN RAZIN-FÉLE PARASZTHÁBORÚ

A XVII. század legnagyobb népi felkelése, a Sztyepan Razin vezette 1670–1671. évi parasztháború, a század második felében kiéleződő osztályellentétek egyenes következménye volt. A parasztok, súlyos helyzetükből menekülést keresve, egyre gyakrabban szöktek a határvidékekre. A Don-vidék és a Volga-vidék távoli területein húzódtak meg, remélve, hogy ott elrejtőzhetnek a földesúri kizsákmányolás elől. A doni kozákság társadalmilag nem volt egységes. A „házas" kozákság főleg a Don halban gazdag alsó folyásának szabad térségein élt, s nem szívesen fogadta be maga közé az új jövevényeket, a szegény („rongyos") kozákokat. A „rongyosok" főként a Don felső folyása és mellékfolyói mentén telepedtek meg. A szökött parasztokra és holopokra azonban rendszerint itt is nehéz sors várt, mert a „házas" kozákok eltiltották őket a földműveléstől, újabb halászóhelyekhez pedig már nem tudtak hozzájutni. A „rongyos" kozákok különösen a Don-vidéki gabonahiánytól szenvedtek sokat.

Sok szökött paraszt telepedett meg Tambov, Penza és Szimbirszk körzeteiben is. Itt a parasztok új községeket és falvakat alapítottak, felszántották az addig parlagon heverő földeket. Nyomukban azonban tüstént megjelentek a földbirtokosok is. A cártól adományleveleket szereztek a „puszta" földekre, s így az e földeken élő parasztok ismét feudális függésbe kerültek. A városokban úgynevezett „kóborló emberek" gyűltek össze, s alkalmi munkával keresték meg kenyerüket.

Súlyos, gyarmati jellegű elnyomás nehezedett a Volga-vidék népeire: a mordvinokra, csuvasokra, a marikra és tatárokra. Az orosz földbirtokosok elragadták földjeiket, halásztelepeiket és vadászterületeiket. Ugyanakkor az állam egyre nagyobb adóterheket és kötelezettségeket rakott a vállukra.

A Don-vidéken és a Volga mentén tehát a feudális államhatalommal ellenségesen szemben álló tömegek összpontosultak. Köztük sok olyan telepes akadt, akiket a felkelésekben vagy egyéb, a kormányzat és a vajdák ellen irányuló mozgalmakban való részvételükért száműztek a Volga menti városokba. Razin jelszavai élénk visszhangra találtak a Volga-vidék orosz parasztságánál és elnyomott népeinél.

A parasztháboru a Don mellett kezdődött. A „rongyos" kozákok hadjáratot indítottak a krími partok és a török területek felé. Azonban a „házas" kozákok, akik féltek a törökkel való katonai összecsapástól, megakadályozták, hogy a „rongyosok" a tengerhez jussanak. Ekkor a Sztyepan Tyimofejevics Razin atamán vezetése alatt álló kozákok a Volgához vonultak, és ott Caricin közelében hatalmukba kerítettek egy Asztrahany felé tartó hajókaravánt. Akadálytalanul elhajózva Caricin és Asztrahany mellett, kiértek a Kaszpi-tengerre, s itt a Jaik-folyó torkolatához tartottak. Miután Razin 1667-ben elfoglalta a jaiki erődítményt (Jaickij gorodok), csapataihoz sok itteni kozák csatlakozott. A következő évben Razin serege 24 hajóval megtámadta az iráni partokat. A kozákok, feldúlva a Kaszpi-tenger partvidékét Derbent és Baku között, elérték Rest városát. Tárgyalások kezdődtek, de a perzsák váratlanul rajtaütöttek a kozákokon, és 400 emberüket

megölték. A kozákok válaszképpen feldúlták Ferahabad városát. A perzsa hajóhad a Szvinoj-szigetnél, a Kura-folyó torkolata közelében megtámadta a hazafelé tartó kozák hajókat, azonban teljes vereséget szenvedett. A kozákok visszatértek Asztrahanyba és itt kiárusították a hadizsákmányt.

A sikeres jaiki és iráni tengeri hadjárat nagyra növelte Razin tekintélyét a Don- és a Volga-vidék lakossága előtt. A szökött parasztok és holopok, a „kóborló emberek", a Volga-vidék leigázott népei csak jeladásra vártak, hogy nyíltan felkeljenek elnyomóik ellen. 1670 tavaszán Razin ismét megjelent a Volgánál mintegy ötezres kozák sereggel. Asztrahany megnyitotta előtte kapuit; a sztrelecek és a városlakók mindenütt átálltak a kozákokhoz. Razin mozgalma ezen a ponton túlnőtt az 1667—1669. évi hadjáratok keretein: hatalmas parasztháborúvá szélesedett.

Razin a derékhaddal megindult felfelé a Volga mentén. Szaratov és Szamara városa ünnepi harangzúgással, a barátságot jelképező kenyérrel és sóval fogadta a felkelőket, Szimbirszk megerősített falai azonban hosszabb időre feltartóztatták a sereget. A várostól északra és nyugatra már teljes erővel lángolt a parasztfelkelés. Egy nagy felkelő osztag Mihail Haritonov vezetése alatt bevette Korszunyt, Szaranszkot és elfoglalta Penzát, majd Vaszilij Fjodorov csapataival egyesülve Sack ellen vonult. Az orosz parasztok, a mordvinok, csuvasok és tatárok, be sem várva Razin egységeit, szinte mind egy szálig fegyvert ragadtak. A parasztháború egyre jobban megközelítette Moszkvát. A kozák atamánok bevették Alatirt, Tyemnyikovot és Kurmist. A felkeléshez Kozmogyemjanszk és a Volga melletti Liszkovo halászfalu is csatlakozott. A kozákok és a liszkovóiak bevették a Nyizsnyij-Novgorod közvetlen közelében fekvő megerősített Makarjev-kolostort.

A Don felső folyásánál Sztyepan Razin testvére, Frol irányította a hadműveleteket. A felkelés a Belgorodtól délre elterülő, ukránlakta vidékre is kiterjedt, amelyet Szlobodszkaja Ukrajnának (Szabad Ukrajnának) neveztek. A „muzsikok" — így írtak a parasztokról a hivatalos cári iratok — mindenütt fegyvert ragadtak, és a Volga-vidék elnyomott népeivel együtt elszántan harcoltak a jobbágytartók ellen. A Csuvas-földön levő Civilszk várost „orosz emberek és csuvasok" szállták meg.

A sacki kerület nemesei arról panaszkodtak, hogy „az áruló muzsikok zavargása miatt" nem tudnak eljutni a cári vajdákhoz. Kadom környékén az „áruló muzsikok" torlaszt építettek, hogy feltartóztassák a cári csapatokat.

Az 1670—1671. évi parasztháború hatalmas területre terjedt ki. Razin és társainak jelszavai harcra mozgósították a társadalom elnyomott rétegeit. A „razinyecek" „csalogató" levelei felhívtak minden „szolgasorsú és kegyvesztett" embert, hogy végezzenek a társadalom vérszopóival és csatlakozzanak Razin csapataihoz. Egy szemtanú beszámolója szerint Razin így beszélt Asztrahanyban a parasztokhoz és városlakókhoz: „Dologra, testvérek! Most bosszút állhattok a zsarnokokon, akik eddig kegyetlenebb rabságban tartottak, mint a törökök vagy a pogányok! Azért jöttem, hogy valamennyiőtöknek szabadságot és megváltást hozzak..."

A felkelők soraiba özönlöttek doni és zaporozsjei kozákok, parasztok és holopok, „fiatalabb" városlakók, megbízás alapján szolgáló emberek, mordvinok, csuvasok, marik és tatárok. Közös cél egyesítette őket: a feudális iga elleni küzdelem. A Razin pártjára átállt városokban felszámolták a vajdák hatalmát, és a város vezetését a lakosság választott képviselőire bízták. A felkelők azonban a feudális rendszer ellen küzdve is a cárizmus hívei maradtak. Bíztak abban, hogy van „jó cár" és azt hirdették, hogy velük van Alekszej cárevics (aki a valóságban ekkor már nem is volt az élők sorában).

A parasztháború arra kényszerítette a cári kormányzatot, hogy minden erejét mozgósítsa Razin leverésére. Moszkva alatt nyolc napon át tartott a 60 000 főnyi nemesi sereg szemléje. Moszkvában szigorú biztonsági rendszabályokat vezettek be, zavargásoktól tartva a városi alsó rétegek körében.

A felkelők és a cári csapatok Szimbirszk alatt vívták meg a döntő ütközetet. Razin seregeihez ugyan sok tatár, csuvas és mordvin csatlakozott, azonban a város ostroma egy álló hónapig húzódott, s ezalatt a cári vajdák nagy erőket tudtak összegyűjteni. Razin csapatai vereséget szenvedtek a „külföldi szervezetű" ezredektől (1670 október). Razin a Don-vidékre indult, hogy újabb csapatokat toborozzon, azonban ott a „házas" kozákok áruló módon elfogták, és Moszkvába vitték. A felkelés vezérét 1671 júniusában Moszkvában kínhalálra ítélték: felnégyelték. A felkelés Razin halála után is folytatódott. Legtovább Asztrahany tartotta magát: csak 1671 végén hódolt meg a cári csapatok előtt.

AZ EGYHÁZSZAKADÁS (RASZKOL)

A XVII. század második felében kibontakozó elkeseredett osztályharc a pravoszláv egyház szakadásában is visszatükröződött. A polgári történészek a raszkolnak csupán egyházi vonatkozásait hangsúlyozták, és ezért figyelmüket az óhitűek és a hivatalos egyház közötti szertartásbeli ellentétekre összpontosították. A valóságban az egyházszakadásban az orosz társadalom osztályellentétei is kifejezésre jutottak. Nemcsak vallási, hanem társadalmi mozgalom is volt, amelynek vallási leple alatt osztályérdekek és osztálykövetelések is meghúzódtak.

Az egyházszakadás közvetlen kiváltó oka az egyházi szertartások és a szent könyvek kiigazítása feletti nézeteltérés volt. Az egyházi könyveket különböző időszakokban fordították le orosz nyelvre. Maguk az eredeti görög szövegek sem voltak teljesen egységesek, s a másolók további változtatásokat tettek és újabb torzításokat követtek el. Ezenkívül az orosz vallásgyakorlatban olyan szertartások is meghonosodtak, amelyek Görögországban és a déli szláv területeken nem voltak ismertek.

Az egyházi könyvek kiigazításának kérdése különösen Nyikon pátriárka hivatalba lépése után éleződött ki. Az új pátriárka — egy Nyizsnyij-Novgorod környéki paraszt fia, aki a szerzetesek közé állt, s ott kapta a Nyikon nevet — gyorsan emelkedett az egyházi ranglétrán. Miután elérte a pátriárkai méltóságot (1652), a cár után valójában az ország első embere lett. A cár Nyikont „tulajdon barátjának" nevezte.

Nyikon határozottan síkraszállt az istentiszteleti könyvek és szertartások kijavításáért, és arra törekedett, hogy az orosz vallásgyakorlatot a göröghöz igazítsa. A kormányzat támogatta Nyikon kezdeményezését, mivel az egyházi rítus egységesítése és az egyházvezetés erőteljesebb központosítása megfelelt az abszolutizmus érdekeinek. Nyikon teokratikus nézetei azonban, melyek szerint a pátriárka hatalma a naphoz, a cár hatalma pedig a csak a nap sugarait visszaverő holdhoz hasonlatos, összeegyeztethetetlenek voltak a megerősödő abszolutizmussal. Néhány éven át Nyikon, hatalomvágytól hajtva, beavatkozott a világi ügyekbe. Az ellentétek viszályhoz vezettek a cár és Nyikon között, ami végül is a dicsvágyó pátriárka vereségével zárult. Az 1666-ban összeült zsinat megfosztotta Nyikont a pátriárkai méltóságtól, de ugyanakkor jóváhagyta újításait és anatémát mondott ki mindazokra, akik megtagadják a reformok elfogadását.

Ettől a zsinattól kezdve az orosz egyház kettészakadt: hivatalos pravoszláv és óhitű — ti. Nyikon reformjait elvető — pravoszláv egyházra vált szét. Mindkét egyház az igazi pravoszláv hit egyetlen és kizárólagos képviselőjének tekintette magát. A hivatalos egyház „szakadároknak" (raszkolnyik) nevezte az óhitűeket, ezek meg „Nyikon-hivőknek" bélyegezték a pravoszlávokat. A szakadárok mozgalmát a szintén Nyizsnyij-Novgorod vidékéről való Avvakum Petrovics protopópa irányította, aki ugyanolyan féktelen és nagyratörő volt, mint Nyikon. „Látjuk, mintha tél akarna lenni; a szív megfagyott, a lábak megremegtek" — írta Avvakum később a szent könyvek kiigazításáról.

Az 1666. évi zsinat után megindult a raszkolnyikok üldözése. A raszkol felszámolása azonban nem volt könnyű, mert támogatásra talált a parasztok és a városi lakosság körében. A teoló-

giai vitákból ugyan alig értettek valamit, de a régi állapotot a sajátjuknak érezték, a megszokás erejével ragaszkodtak hozzá, míg az új vallásgyakorlatot a feudális állam és az azt támogató egyház erőszakolta rájuk.

A cári csapatokkal szemben nyílt ellenállást fejtett ki a Szoloveckij kolostor. Ez a Fehér-tenger szigeteire épült rendház egyúttal erős vár volt: kőfalak védték, sok ágyúval és több évre elegendő élelmiszer-tartalékkal rendelkezett. Az egyezkedésre hajló szerzeteseket eltávolították a kolostor vezetéséből; a hatalmat a sztrelecek, Razin északra száműzött követői és a dolgozó emberek ragadták magukhoz. A raszkol talaján kirobbant felkelés a Razin-féle paraszthábóru hatása alatt nyílt antifeudális mozgalommá vált. A Szoloveckij kolostor ostroma nyolc évig tartott (1668—1676), végül csak árulás segítségével tudták bevenni.

A feudális állam fokozódó elnyomása a szakadár mozgalom további kibontakozásához vezetett, mellyel szemben hatástalannak bizonyultak a kormányzat kegyetlen rendszabályai. Avvakum protopópát — miután egy föld alatti börtön gyötrő rabságában tartották — 1682-ben Pusztozerszkben máglyán megégették. Mártírhalála még jobban megerősítette az óhitűeket. A raszkolnyikok a határvidékekre, a sűrű erdőségekbe és a mocsarakba menekültek. Sajátos vallásos ideológiája azonban reakciós jelleget adott e mozgalomnak. Résztvevői között tért hódított a fanatikus hit: közel a világvége. A szakadár prédikátorok felszólították híveiket, hogy magukat elégetve szabaduljanak ki az „Antikrisztus hatalmából". A XVII. század végén Oroszország északi vidékein gyakori jelenséggé vált az önkéntes máglyahalál.

4. OROSZORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE

Az elhúzódó lengyel—svéd intervenció igen meggyengítette Oroszországot. Nyugaton nagy és gazdaságilag fontos területeket vesztett el. Különösen súlyos csapást jelentett Szmolenszk, valamint a Balti-tengerhez közvetlen kijárót biztosító Finn-öböl partvidékének elvesztése. Az orosz külpolitika közvetlen célja a XVII. században is ezeknek az ősi orosz területeknek a visszaszerzése maradt, amelyek az egész ország gazdasági élete számára roppant jelentőséggel bírtak. Nem kevésbé fontos feladat volt az ukrán és belorusz területeknek az egységes orosz állam kereteiben való újraegyesítése, valamint a déli határok megvédelmezése a krími tatárok rablóportyái és a törökök hadjáratai ellen.

AZOV OSTROMA. AZ 1642. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

A szmolenszki háború kudarca bonyolulttá tette Oroszország nemzetközi helyzetét. Különösen aggasztó volt a déli határvidékek helyzete, melyek szüntelenül ki voltak téve a krími tatárok pusztító betöréseinek. A krími tatárok, akik Törökország vazallusai voltak, csupán a XVII. század első felében mintegy 200 000 oroszt hurcoltak rabságba. Az orosz kormányzat a déli határok védelmére a XVII. század harmincas éveiben hozzáfogott a meglevő védelmi berendezések kijavításához és újabbak építéséhez. Az úgynevezett „torlasz-sávok" fatorlaszokból, földhányásokból, sáncokból és megerősített településekből álltak, s keskeny láncként húzódtak végig a déli határ mentén. A védelmi vonalak megnehezítették a krími csapatok behatolását az ország mélyére.

A két legnagyobb déli folyó torkolatánál török erődök álltak: Ocsakov a Dnyeper (és a Bug) fekete-tengeri, Azov a Don azovi-tengeri torkolatánál. Bár a Don-medencében nem voltak török települések, Törökország Azovot a Fekete-tenger és az Azovi-tenger környéke feletti uralma támaszpontjának tekintette.

A XVII. század első felében a Don menti orosz települések már erősen megközelítették Azovot. A doni kozákság nagy katonai erővé izmosodott, és rendszerint a zaporozsjei kozákokkal szö-

vetségben lépett fel a török csapatok és a krími tatárok ellen. A könnyű kozák hajók gyakran kijátszották az azovi török őrséget, és a Don mellékágain át kijutottak az Azovi-tengerre. Innen a kozák flotta a krími és a kisázsiai partokhoz hajózott, és rácsapott a krími és törökországi városokra. A törökök számára különösen emlékezetesek maradtak a Kaffa és a kisázsiai Sinop ellen intézett támadások, amikor a kozákok feldúlták a Fekete-tenger partvidékének e két legnagyobb városát. A török kormányzat a Don torkolatánál egy hajórajt tartott készenlétben, hogy megakadályozza a kozák hajók kijutását az Azovi-tengerre. A kozák tengeri bárkák azonban, 40—50 főnyi legénységükkel, mégis áttörtek a török kordonon a Fekete-tengerre.

1637-ben, az Oszmán Birodalom bel- és külpolitikai nehézségeit kihasználva, a kozákok Azov falai alá vonultak, és nyolchetes ostrom után bevették. Az erődöt nem váratlan rajtaütéssel, hanem tüzérség bevetésével, ostromművek létesítésével, vagyis szabályos ostrommal foglalták el. A kozákok — saját közlésük szerint — „több bástyát és ágyúkkal megrakott falat szétrombóltak. És beásták magukat... az egész vár körül, és aknát ástak".

Azov elvesztése rendkívül érzékenyen érintette Törökországot, hiszen az Azovi-tenger mellékének legfontosabb erődjétől esett el. A törökök főerőit azonban az Iránnal vívott háború kötötte le, így az Azov elleni török hadjáratra csak 1641-ben kerülhetett sor. Az Azov ostromlására küldött török hadsereg létszáma többszörösen felülmúlta a város kozák helyőrségét, ostromtüzérséggel rendelkezett, és erős hajóhad támogatta. A körülzárt kozákok elkeseredetten védekeztek. Huszonnégy török rohamot vertek vissza, súlyos veszteségeket okoztak az ostromlóknak, és végül arra kényszerítették őket, hogy felhagyjanak az ostrommal. Az azovi kérdés azonban ezzel még távolról sem oldódott meg; a törökök nem nyugodtak bele e fontos Don-parti erőd elvesztésébe. Mivel a kozákok egymagukban nem tarthatták a várat a török túlerővel szemben, az orosz kormányzatnak szembe kellett néznie a kérdéssel: háborút viseljen-e Azovért vagy lemondjon az erődítményről.

Az azovi kérdés megvitatására 1642-ben összehívták az országgyűlést. A követek egyhangúlag Azov megtartása mellett nyilatkoztak, de a tanácskozások hangulata és az ország belpolitikai helyzete annyira nyugtalanító volt, hogy a kormányzat lemondott Azov védelméről: utasította a kozákokat, hogy hagyják el a várost. A kozákok valóban kivonultak az erődítményből, előzőleg azonban földig rombolták. Azov védelmét még hosszú éveken keresztül megénekelték népdalokban, hősmondákban és elbeszélő költeményekben. Az egyik elbeszélő költemény befejező sora így összegezi az Azovért vívott hősi küzdelmet: „Örök dicsősége kozákoknak, örök szégyene a pogánynak."

HÁBORÚ LENGYELORSZÁGGAL UKRAJNA ÉS BELORUSSZIA BIRTOKLÁSÁÉRT

A XVII. századi orosz külpolitika legnagyobb vállalkozása az 1654-től 1667-ig tartó hosszadalmas háború volt. Oroszország és Lengyelország közötti háborúként indult Ukrajnáért és Belorussziáért, de hamarosan nagy nemzetközi konfliktussá szélesedett, amelyben részt vett Svédország, az Oszmán Birodalom, valamint ennek vazallusai: a moldvai fejedelemség és a krími kánság is. Az 1654—1667. évi háború jelentősége Kelet-Európára nézve a harmincéves háborúéhoz hasonlítható.

A hadműveletek 1654 tavaszán indultak meg. Az orosz csapatok egy részét Ukrajnába küldték, hogy Bogdan Hmelnyickij seregével együtt vegyék fel a harcot a krími tatárok és a lengyelek ellen. Az orosz hadsereg zömét a parancsnokság a belorussziai hadszíntérre összpontosította, itt szándékozott döntő csapást mérni Lengyelországra. A háború kezdetben az orosz csapatok nagy sikereinek jegyében folyt. Nem egészen két év leforgása alatt (1654—1655) bevették Szmolenszket,

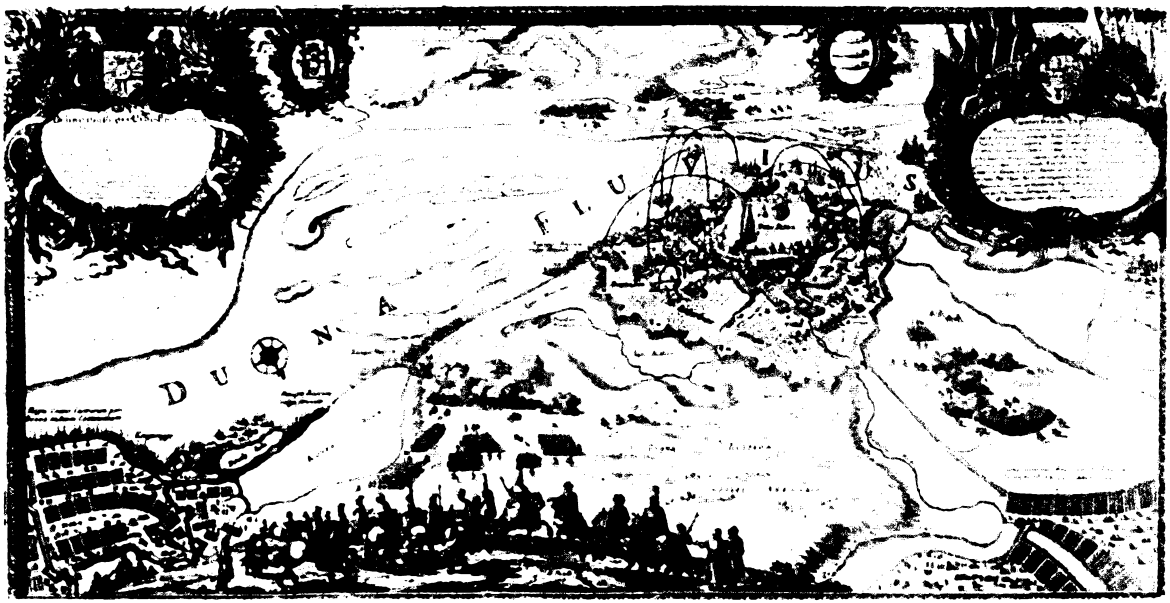

Riga 1656. évi ostroma
XVII. századi metszet

valamint Belorusszia és Litvánia legfontosabb városait: Mogiljovot, Vityebszket, Minszket, Vilnót (Vilnius), Kovnót (Kaunas) és Grodnót. Az orosz és belorusz parasztság és városi lakosság mindenütt támogatta a cári csapatokat. Még a hivatalos lengyel források is elismerték, hogy ahova csak megérkeztek az oroszok, „a muzsikok tömegesen sereglettek hozzájuk". A városi kézművesek és kereskedők megtagadták, hogy szembeszálljanak az orosz csapatokkal. Parasztosztagok dúlták a pánok udvarházait. A belorussziai katonai sikerek kivívásában az ukrajnai kozákok csapatainak is nagy szerepük volt.

Az Ukrajnában harcoló orosz csapatok és Hmelnyickij osztagai szintén nagy győzelmeket arattak. 1655 nyarán előrenyomultak nyugat felé és az ősz folyamán Nyugat-Ukrajnát egészen Lvovig felszabadították a lengyel uralom alól.

AZ OROSZ—SVÉD HÁBORÚ

Lengyelország meggyengülése arra késztette X. Károly Gusztáv svéd királyt, hogy — egy jelentéktelen sérelem ürügyén — hadat üzenjen szomszédjának. A svéd csapatok, gyér ellenállásra találva, Varsóval együtt csaknem egész Lengyelországot elfoglalták, sőt Janusz Radziwiłł, a legnagyobb litván mágnás támogatásával Litvánia és Belorusszia egy részét is meghódították. Svédország beavatkozása jelentősen módosította a kelet-európai erőviszonyokat. A Lengyelországban aratott könnyű sikerek nagymértékben megerősítették a Balti-tenger partján berendezkedő Svédország helyzetét. Az orosz kormányzat — arra számítva, hogy a lengyel hadsereg hosszú időre harcképtelenné vált — Vilnóban fegyverszünetet kötött Lengyelországgal, és Svédország ellen indított háborút (1656—1658).

E háborúban Oroszországot az a törekvés vezette, hogy kijárathoz jusson a Balti-tengerre. Az orosz csapatok bevették a Nyugati-Dvina mellett levő Koknesét (Kockenhausen), és ostrom alá fogták Rigát. Ezzel egy időben egy másik orosz egység elfoglalta a Néva melletti Nyenskansot és megkezdte Nöteborg ostromát.

A svéd—orosz háború elvonta Lengyelországból a két állam seregeinek zömét. A megszált lengye lterületeken széles körű népmozgalom indult meg a svéd hódítók ellen. Lengyelország területét megtisztították a svéd csapatoktól. János Kázmér lengyel király kormányzata nem nyugodott bele az ukrán és belorusz földek elvesztésébe sem, és ismét háborút indított Oroszország ellen. Területi engedmények árán Oliwában békét kötött a svédekkel, és így egész hadseregét az orosz csapatok ellen fordíthatta. A fordulat arra késztette a moszkvai kormányzatot, hogy először fegyverszünetet, majd békét kössön Svédországgal (Kardis, 1661). Oroszország kénytelen volt lemondani az orosz—svéd háborúban szerzett baltikumi területekről.

AZ 1667. ÉVI ANDRUSZOVÓI FEGYVERSZÜNET

Az 1659-ben felújult hadműveletek kedvezőtlenül alakultak az orosz csapatok számára; el kellett hagyniuk Minszket, Boriszovot és Mogiljovot. Ukrajnában a lengyelek és a krími tatárok Csudnov mellett vereséget mértek az orosz seregre, Hamarosan azonban sikerült feltartóztatni a lengyel előnyomulást. Elhúzódó csatározások kezdődtek, amelyek mindkét hadviselő felet kimerítették.

Közben a háborús erőfeszítések kiélezték mind Oroszország, mind pedig Lengyelország belpolitikai helyzetét. Oroszországban kirobbant a „rézlázadás", Lengyelországban pedig ellenzéki mozgalom kapott lábra a János Kázmér politikájával elégedetlen mágnások és nemesek körében. A kimerült ellenfelek a hosszú háborút az 1667-ben megkötött andruszovói fegyverszünettel fejezték be, amely tizenhárom és fél évre szólt.

A Szmolenszk közelében levő Andruszovóban orosz részről Afanaszij Lavrentyevics Orgyin-Nascsokin, a kiváló diplomata, a követek prikazának vezetője vezette a tárgyalásokat, aki „a cári nagypecsét és a legfontosabb uralkodói követi ügyek őrzője" címet kapta. A megkötött szerződés értelmében Oroszország megtartotta Szmolenszket és környékét, valamint a balparti Ukrajnát. A Dnyeper jobb partján Kijev városa két évre Oroszország birtokába került. Belorusszia és a jobbparti Ukrajna továbbra is lengyel fennhatóság alatt maradt.

Az 1667. évi andruszovói fegyverszünet nem hozott megnyugtató megoldást Oroszország számára. Ukrajna két részre szakadt. Balparti részén, amely Kijevvel együtt Oroszországhoz került, megnyíltak a gazdasági és kulturális fejlődés lehetőségei. A jobbparti Ukrajna ki volt téve a krími tatárok szörnyű betöréseinek, és a lengyel pánok uralma alatt maradt.

Svédország a kardisi béke alapján megtartotta a Finn-öböl orosz partvidékét, s így továbbra is elzárta Oroszországot, Európa legnagyobb országát, a Balti-tengertől. Ez a helyzet újabb orosz—svéd katonai összeütközés veszélyét rejtette magában.

Megoldatlan maradt Oroszország, valamint a krími kánság és Törökország viszonya is. Azov török erőd maradt, s a krími hordák folytatták dél-oroszországi betöréseiket.

AZ 1676—1681. ÉVI OROSZ—TÖRÖK HÁBORÚ

1666 végén sorozatos háborúskodás indult meg Törökország és Lengyelország között, amely kisebb lélegzetvételi szünetekkel több mint harminc éven keresztül folytatódott. A törökök nemcsak a jobbparti, de a balparti Ukrajnára is szemet vetettek. A fenyegető török agresszió előmozdította a legnagyobb szláv államok, Lengyelország és Oroszország közeledését. Az orosz kormányzat a Lengyelország ellen irányuló egyik török rablóhadjárat előtt már 1672-ben figyelmeztette a szultánt, hogy kész segítséget nyújtani a lengyel királynak: „Vállalkozást kezdünk ellenetek, megparancsoljuk a doni atamánoknak és a kozákoknak, hogy a Don mentén és a Fekete-tengeren mindennemű hadivállalkozást hajtsanak végre." E lépés megtételekor Moszkvában abból indultak

ki, hogy a törökök „nemcsak Lengyelországot akarják elpusztítani és megszerezni, de az összes szomszédos keresztény államot".

Törökország ennek ellenére a jegyzék kézhezvétele után két hónappal háborút indított Lengyelország ellen, és bevette Kamenyec Podolszkijt (Kamieniec), a legnagyobb podóliai erődítményt. Az orosz diplomácia élénk tevékenységbe kezdett a törökellenes koalíció megteremtése érdekében. 1673-ban a cár levélben fordult az angol, a francia és a spanyol kormányhoz, s felszólította őket, hogy tegyenek együttes katonai intézkedéseket „a keresztények közös ellensége: a török szultán és a krími kán" ellen. Azonban a nyugat-európai államok, amelyeket éles ellentétek állítottak szembe egymással, s amelyek meg akarták őrizni az Oszmán Birodalomban élvezett kereskedelmi kiváltságaikat, semmilyen akcióra nem voltak hajlandók Törökország ellen.

Az orosz kormányzat nem hiába tartott az Oroszország elleni török támadástól. 1676-ban Törökország békét kötött Lengyelországgal. 1677 nyarán Ibrahim pasa hatalmas török serege és Szelim-Girej krími kán csapatai a Dnyeper jobb partján fekvő ukrán erőd, Csigirin ellen vonultak. További tervük Kijev meghódítása volt. A török parancsnokság szentül meg volt győződve arról, hogy a vár orosz csapatokból és ukrán kozákokból álló csekély helyőrsége megnyitja majd a kapukat a törökök és a krími tatárok százezer főnyi hadserege előtt. G. G. Romodanovszkij bojár és I. Szamojlovics hetman orosz és ukrán csapatai azonban a várvédők segítségére siettek. 1677 augusztusában, a Dnyeperen való átkelésért vívott csatában vereséget mértek a törökökre, majd arra kényszerítették őket, hogy felhagyjanak az ostrommal és visszavonuljanak.

A törökök 1678 nyarán ismét ostrom alá fogták Csigirint. A félig lerombolt erődöt ugyan sikerült bevenniük, de megtartani már nem tudták. Az orosz források feljegyzik, hogy a törökök, akik „erős és férfias ellenállásra leltek és igen sokat elvesztettek embereik közül, augusztus 20-án éjfélkor. . . eltakarodtak". Oroszország és Törökország hosszú tárgyalások után 1681-ben Bahcsiszarajban húsz évre fegyverszünetet kötött. A szultán elismerte Oroszország jogát Kijevre és megígérte, hogy véget vet a krími tatárok betöréseinek az orosz földekre.

AZ 1687. ÉS 1689. ÉVI KRÍMI HADJÁRATOK

Jóllehet a szultán „az ég és a föld teremtőjének nevére. . . rettenetes és erős esküvel" fogadta, hogy megtartja a bahcsiszaraji fegyverszünetet, amelyeket a rákövetkező évben a konstantinápolyi békeszerződés is megerősített, a krími tatárok tovább pusztították az ukrán földeket és Oroszország déli területeit. Ugyanakkor a szultán az orosz hadszíntéren felszabadult seregek bevetésével fokozta támadásait a többi európai ország ellen. Az európai államok törökellenes koalíciót hoztak létre. A szövetség tagjai (Ausztria, Lengyelország és Velence) arra törekedtek, hogy Oroszországot is csatlakozásra bírják. Zsófia (Szofja Alekszejevna) nagyhercegnő (1682—1689) kormánya hajlandónak mutatkozott belépni a szent ligába, azzal a feltétellel, hogy az andruszovói fegyverszünet megállapodásait egy lengyel—orosz „örök békeszerződés" erősítse meg. Ez a szerződés (1686) fordulópontot jelentett Oroszország és Lengyelország viszonyában, és elősegítette a két ország erőinek egyesítését a török ellen.

Oroszország, vállalt szövetségi kötelezettségeinek megfelelően, két hadjáratot indított a Krím-félszigetre. Már az első hadjárat előkészületei feltárták a szolgálati birtokok rendszerére alapozott lovassereg hátrányait: a fegyelem laza volt, a csapatok igen lassan gyülekeztek, ráadásul a késedelmeskedő nemesek egy része gyászruhában jelent meg és lovára is fekete pokrócot rakott, annak jeléül, hogy nem bízik a hadjárat sikerében. Végre 1687 tavaszán a százezres sereg (amely részben „új szervezetű" ezredekből állott), nyomában málhásszekerek végeláthatatlan sorával, megindult a Krím-félsziget felé. A sereg a tatárok által felégetett sztyeppén vonult. A katonákat a víznélküli pusztaságban szomjúság kínozta. Hullottak a lovak. Az orosz csapatok nem is tudták elérni a

Krím-félszigetet, arra kényszerültek, hogy visszatérjenek Oroszországba. A kimerítő felvonulás során igen sok ember elpusztult.

Az orosz kormányzat a második krími hadjáratot (1689) kora tavasszal szervezte meg, hogy elkerülje a hadműveleteket nehezítő nyári hőséget. Az orosz hadsereg már májusban elérte Perekopot, de a vállalkozás most sem járt sikerrel. Az orosz hadsereg mindkét hadjáratát vezérlő V. V. Golicin herceg, Zsófia nagyhercegnő kegyence, jó diplomata volt, de gyenge hadvezérnek bizonyult. Golicin erőtlen hadvezetésével kapcsolatban — különösen miután a döntő ütközet elől kitérve visszavonult Perekop alól — Moszkvában már egyenesen arról suttogtak, hogy a herceg azért olyan határozatlan, mert megvásárolták a törökök.

A krími hadjáratok, noha céljukat nem érték el, jelentékeny tatár erőket kötöttek le, megfosztva ezzel a szultánt a nagy létszámú krími lovasság támogatásától a többi hadszíntéren.

OROSZORSZÁG NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI

Oroszország tekintélyes helyet foglalt el a XVII. század nemzetközi életében. A cári udvar Európa és Ázsia legnagyobb országaival váltott követségeket. Különösen élénk összeköttetésben állt Oroszország Svédországgal, Lengyelországgal, Franciaországgal és a Habsburg-birodalommal. Nagy jelentőségre tettek szert az Itáliával, elsősorban a pápai kúriával és Velencével kiépített kapcsolatok. Az orosz diplomaták állandó összeköttetést tartottak Törökországgal, valamint Iránnal, a közép-ázsiai kánságokkal és Kínával, mely utóbbi országokkal Oroszország általában békés viszonyban állott.

A követek prikaza, amely a külügyi szolgálatot irányította, a legfontosabb kormányszékek közé tartozott. Élén többnyire nem bojárok, hanem dumabeli titkárok állottak, akiket nem előkelő származásuk, hanem hozzáértésük miatt neveztek ki. A követek prikazát vezető dumabeli titkár pozíciójának fontosságát jelezte, hogy a külföldiek „kancellárnak" nevezték.

A XVII. században csaknem minden nagyobb nyugat-európai fővárosban megjelentek az orosz követségek. Az orosz kereskedők élénk forgalmat bonyolítottak le Svédországgal, Lengyelországgal és a német városokkal. Sok orosz kereskedő fordult meg Stockholmban, Rigában és más városokban.

Az üzleti lehetőségek sok külföldit vonzottak Oroszországba. Ezek közül sokan orosz állampolgárságot szereztek, és megtelepedtek. Kezdetben az oroszok között építették fel házaikat, de a XVII. század derekától már külön „német szloboda" keletkezett Moszkvában, a Zemljanij gorod városrészen túl, az úgynevezett Kokujban. A szloboda több mint 200 házból állt. Bár németnek nevezték, valójában kevés német élt benne; Oroszországban ugyanis ekkor a skótokat, angolokat, hollandokat stb. is németeknek nevezték. A német szloboda lakosságának csaknem háromnegyede orosz zsoldba szegődött katonákból került ki. A többiek orvosok, kézművesek és különböző egyéb foglalkozású emberek voltak. A szlobodát tehát elsősorban tehetősebb emberek lakták. A házakat nyugat-európai mintára építették, és külön protestáns templomuk volt (ezt az oroszok „kirká"-nak[6] nevezték).

A „német" szokások elsősorban az orosz társadalom felső rétegeire gyakoroltak hatást. Néhány orosz főúr külföldi mintára rendezte be otthonát és idegen szabású ruhákban járt.

A XVII. században az Oroszországot Nyugat-Európával összekötő kulturális kapcsolatok is megerősödtek. A különböző tudományágakban számos művet fordítottak le orosz nyelvre. Az udvarban úgynevezett „kurant"-okat, külföldi események híreit közlő újságféléket állítottak össze.

Tovább szélesedtek Oroszország nagy múltra visszatekintő kapcsolatai a balkáni népekkel

[6] A német „Kirche" = „templom" szóból. — *A kiadó.*

Külföldi követek Alekszej Mihajlovics cárnál
E. Palmquist rajza. 1674

is. Bolgár, szerb és görög papok kaptak Oroszországban anyagi támogatást; a jövevények egy része végleg az orosz kolostorokban és városokban maradt. Görög tudósok görög és latin műveket fordítottak oroszra, a „Nyomda-udvar"-ban mint szerkesztők („korrektorok") dolgoztak. Gyakran házitanítónak szegődtek gazdag családokhoz, amint ezt ukrán szerzetesek — rendszerint a kijevi teológiai akadémia növendékei — is tették. A kijeviek befolyása különösen megerősödött a XVII. század végén, amikor sok magas egyházi méltóságot közülük valók töltöttek be.

Az orosz kultúra különösen a török iga alatt sínylődő bolgárokra és szerbekre gyakorolt nagy hatást. Az Oroszországba látogató bolgárok és szerbek számos Moszkvában és Kijevben nyomtatott könyvvel tértek haza. 1640-ben Pjotr Mogila kijevi metropolita támogatásával nyílt meg az első nyomda Iașiban (Moldva). A balkáni népek orosz és ukrán kapcsolatainak nagy jelentősége volt a török elleni harcuk szempontjából.

A XVII. században szorosabbra fűződtek Oroszország kapcsolatai a transzkaukáziai népekkel is. Moszkvában grúz és örmény kolóniák létesültek, amelyek emlékét néhány utcanév őrizte meg (Kis grúz utca, Nagy grúz utca, Örmény köz). Tejmuraz kahetiai király személyesen utazott Moszkvába, hogy segítséget kérjen az iráni sah ellen (1658). Népes örmény település épült ki

Asztrahanyban, a keleti országokkal folytatott orosz kereskedelem központjában. 1667-ben a cári kormányzat szerződést írt alá az iráni selymet forgalomba hozó örmény kereskedelmi társasággal. Az örmény egyház feje, a katolikosz, azzal a kéréssel fordult Alekszej cárhoz, hogy oltalmazza meg az örményeket az iráni hatóságok erőszakoskodásaitól. Grúzia és Örményország népei az iráni és a török hódítók ellen folytatott küzdelmük során mind szorosabb kapcsolatba kerültek Oroszországgal.

Oroszország Azerbajdzsán és Dagesztán népeivel is élénk kereskedelmi forgalmat bonyolított le. Semahában orosz kereskedőkolónia létesült. A XVII. századi orosz útleírások értékes adatokat tartalmaznak a Kaukázus keleti vidékeiről, főleg az azerbajdzsáni városokról. Különösen érdekesek F. A. Kotov kereskedő feljegyzései.

Megélénkült az összeköttetés a távoli Indiával is. Asztrahanyban az Oroszországgal kereskedő indiai kalmárok külön településeket hoztak létre. A XVII. század folyamán a cári kormányzat több követséget küldött Indiába.

5. AZ OROSZ KULTÚRA A XVII. SZÁZADBAN

A MŰVELŐDÉS

A XVII. században nagy változások zajlottak le az orosz kultúra minden ágában.

Oroszország történetének „új szakasza" a tudományban, a képzőművészetben és az irodalomban is határozott szakítást hozott a múlt hagyományaival. A nyomdatermékek száma ugrásszerűen megszaporodott, megalakult az első felsőoktatási intézmény, megszületett a színház és a hírlap (a kéziratos „kurant"-ok formájában). A világi élet témája mind nagyobb tért hódított az irodalomban és a festészetben. Még a képzőművészet olyan hagyományos műfajaiban is, mint az ikonok és a templomi festmények, realisztikus ábrázolásra való törekvés mutatkozott, szakítva az előző évszázadok orosz művészeinek stilizált festésmódjával.

„Goszty" címet viselő kereskedő (G. Nyikityinov) családja
Freskórészlet a moszkvai Szentháromság-templomból.
XVII. század közepe

Az orosz, ukrán és belorusz területeken közös jelenség volt a XVII. században a színház létrejötte, a több szólamú egyházi karének elterjedése, a szótagszámláló verselés kifejlődése, az építőművészet új elemeinek megjelenése.

A betűvetés tudománya a lakosság szélesebb köreire terjedt ki. A városi kereskedők és iparosok nagy része — amint ez a városlakók kérvényeinek aláírásaiból és más iratokból kiderül — már elsajátította az írást és olvasást. A betűvetés a parasztság — elsősorban a „feketeszántós" parasztok — soraiba is behatolt. Erről tanúskodnak a XVII. századi kéziratokon található feljegyzések, amelyek az iratok paraszti tulajdonosaitól származnak. A nemesek és a kereskedők között az írás és olvasás már közönségessé vált.

A XVII. században fokozott erőfeszítéseket tettek állandó jellegű oktatási intézmények megteremtésére. E próbálkozások azonban csak a század végén jártak eredménnyel, s vezettek el az

első felsőoktatási intézmény megalapításához. Először a kormányzat Moszkvában iskolát létesített (1687), amelyben a tudós görög Lihudi-testvérek a teológiai tudományok mellett bizonyos világi ismereteket (aritmetikát, retorikát stb.) is tanítottak. Ennek a tanintézetnek az alapján jött létre a szláv-görög-latin akadémia. Az akadémia Moszkvában, a Zaikonoszpasszkij kolostor épületében működött (az épületcsoport egy része ma is megvan). Elsősorban egyházi tisztségek betöltésére képezett ki embereket, de falai közül nem kis számban kerültek ki olyanok is, akik polgári foglalkozásokat választottak. Mint ismeretes, Lomonoszov, a nagy orosz tudós is itt tanult.

Iskola
Metszet Burcev ábécéskönyvének 1637. évi kiadásából

Tovább fejlődött a könyvnyomtatás. Központja a moszkvai „Nyomda-udvar" volt, amelynek kőépülete jelenleg is áll. A „Nyomda-udvar" főleg egyházi könyveket adott ki. A XVII. század első felében mintegy 200 különböző kiadvány jelent meg. Az első Moszkvában nyomtatott világi tartalmú könyv Vaszilij Burcevtől, a pátriárka titkárától jelent meg 1634-ben, tankönyvének címe „A szláv nyelv ábécéskönyve, avagy a gyermekeknek szánt elemi oktatás". A XVII. század második felében a „Nyomda-udvar" által kibocsátott világi jellegű kiadványok száma ugrásszerűen megnövekedett. Köztük találjuk egyebek mellett „A gyalogosok hadrendjének fortélyai és tudománya" című munkát, a „Szobornoje ulozsenyijé"-t és a vámszabályzatot. Ukrajnában Kijev és Csernyigov volt a könyvnyomtatás centruma. A kijevi barlangkolostor nyomdája adta ki az orosz történelem első tankönyvét „Szinopszisz, avagy a szláv-orosz nép kezdeteiről szóló különb-különb évkönyvek rövid foglalata" címmel.

AZ IRODALOM. A SZÍNHÁZ

A XVII. század új gazdasági jelenségei az irodalomban is visszatükröződtek. A városi polgárság körében megszületett a társadalmi tárgyú elbeszélés.

Az „Elbeszélés Gond-Balszerencséről" című alkotás annak a fiatal embernek gyászos históriáját adja elő, akinek életútját kudarcok kísérték. „Mert azt a magamfajta is látja, hogy skarlátposztót szabni mester dolga" — kiált fel a hős, a skarlátot (bársony) használó vagy ismerő iparosok és kereskedők életéből kölcsönözve hasonlatát. Több szatirikus mű a XVII. századi orosz élet fonákságait gúnyolja. A Jors Jorsovicsról szóló elbeszélés az igazságtalan prikaz-bírákat ostorozza. A sügért[7] csak „a csavargók és a kocsmatöltelékek" ismerik és eszik, akiknek jobb halfajtákra nem futja. Jors főbűne az, hogy „toborzással és összeesküvéssel" elfoglalta — a rosztovi tavat. Ezzel az elbeszélés a „Szobornoje ulozsenyije" egyik cikkelyét figurázta ki, amely a kormányzat elleni megmozdulásokról rendelkezett. Ismerünk e korból az egyház belső életét csípkedő szatírákat is. „A koljazini kolostor folyamodványa" című munka a szerzetesek képmutatását ostorozza. Az archimandrita elrendelte, hogy mindenki nagysietve menjen a templomba — panaszolják a szerzetesek a szatírában — „pedig mi akkor a cellákban a sörösveder körül, gatya nélkül, egy szál ingben ülünk, s nem mulasztjuk el, hogy. . . az árpalét a vederből kiürítsük." „A kocsmai kor-

[7] „Jors" = „sügér". — *A kiadó.*

Illusztráció
a „Tékozló fiú példabeszédére szerzett komédiá"-hoz
1685

helyek ünnepe" az istentiszteletet parodizálta: „Mi urunk Istenünk, találj méltónak bennünket arra, hogy ez este elpáholás nélkül igyuk le magunkat."

A XVII. század második felének irodalmában — az Azovról szóló elbeszélésekben, a Moszkva keletkezéséről szóló mondákban stb. — egyre erőteljesebben jelentkeznek a népi elemek. A népdalok hangja csendül meg az Azovról szóló elbeszélő költeményben, a kozákok siralmában: „Isten veletek sötét erdők és zöld tölgyesek. Isten veletek sík mezők és csendes öblök. Isten hozzád kék tenger s ti gyors folyók." A XVII. században új irodalmi műfaj honosodik meg, a visszaemlékezés, amely a következő században erőteljesen felvirágzott. Egyszerű nyelven beszéli el szerzőjének szenvedésekkel telt életét az egyházszakadás kezdeményezője, Avvakum protopópa „Életrajz"-a.

Széles körű irodalmi tevékenységet fejtett ki Szimeon Polockij, Zsófia nagyhercegnő nevelője, számos szótagszámláló verselésben írt költemény („virsi"), drámai mű, tankönyv, prédikáció és teológiai értekezés szerzője. A cári udvarnál külön nyomdát hoztak létre.

Az orosz kulturális élet fontos eseménye volt a színielőadások megjelenése. Az első orosz színház Alekszej Mihajlovics cár udvarában jött létre. Ennek a társulatnak írta Szimeon Polockij „A tékozló fiú példabeszédére szerzett komédiá"-t, amely a feslett életet élt, de vétkeit megbánó, s atyja által újra befogadott tékozló fiú közismert történetét dolgozta fel. Az előadások céljára a Moszkva melletti Preobrazsenszkoje cári faluban „komédiaház" épült. Itt játszották el például az „Artaxerxész cselekedetei" című bibliai tárgyú színdarabot. Az udvari színház rendezője Johann Gottfried Gregori, a német szloboda lelkésze volt. Nem sokkal később Sz. Csizsinszkij, a kijevi teológiai akadémia egykori növendéke váltotta fel (1675). Ugyanebben az évben az udvari színház balettjátékot rendezett, valamint két új színművet mutatott be Ádámról és Éváról, illetve Józsefről. Az udvari színtársulat tagjainak száma meghaladta a hetvenet. A színészek kizárólag férfiak voltak, még a női szerepeket is velük játszatták. Gyermekeket vagy amint az egykori feljegyzés írja, „ügyetlen és tudatlan kamaszokat" is találunk soraikban.

AZ ÉPÍTÉSZET ÉS A FESTÉSZET

A XVII. században erőteljes fejlődésnek indult a kőépítkezés. Már nemcsak a városokban, de a falvakban is kőtemplomokat építettek. A nagyobb központokban számos világi rendeltetésű kőépületet emeltek. Ezek rendszerint kétemeletes házak voltak, díszes ablakkeretezéssel és gazdagon megmunkált tetőzettel. Ilyen többek közt a pszkovi „Pogankin-palota" és a kalugai Korobov-ház.

A kőtemplomok zömmel ötkupolás székesegyházak és egy- vagy ötkupolás kápolnák voltak. Az építőművészek gazdag kőfaragásokkal ékítették a templom külső falait: félkörös díszekkel, párkányzatokkal, oszlopokkal, dús ablakkeretezéssel, olykor színes csempékkel. A magas tornyokat koronázó kupolák hosszított hagymaalakot nyertek. Már a XVII. század első felében építettek

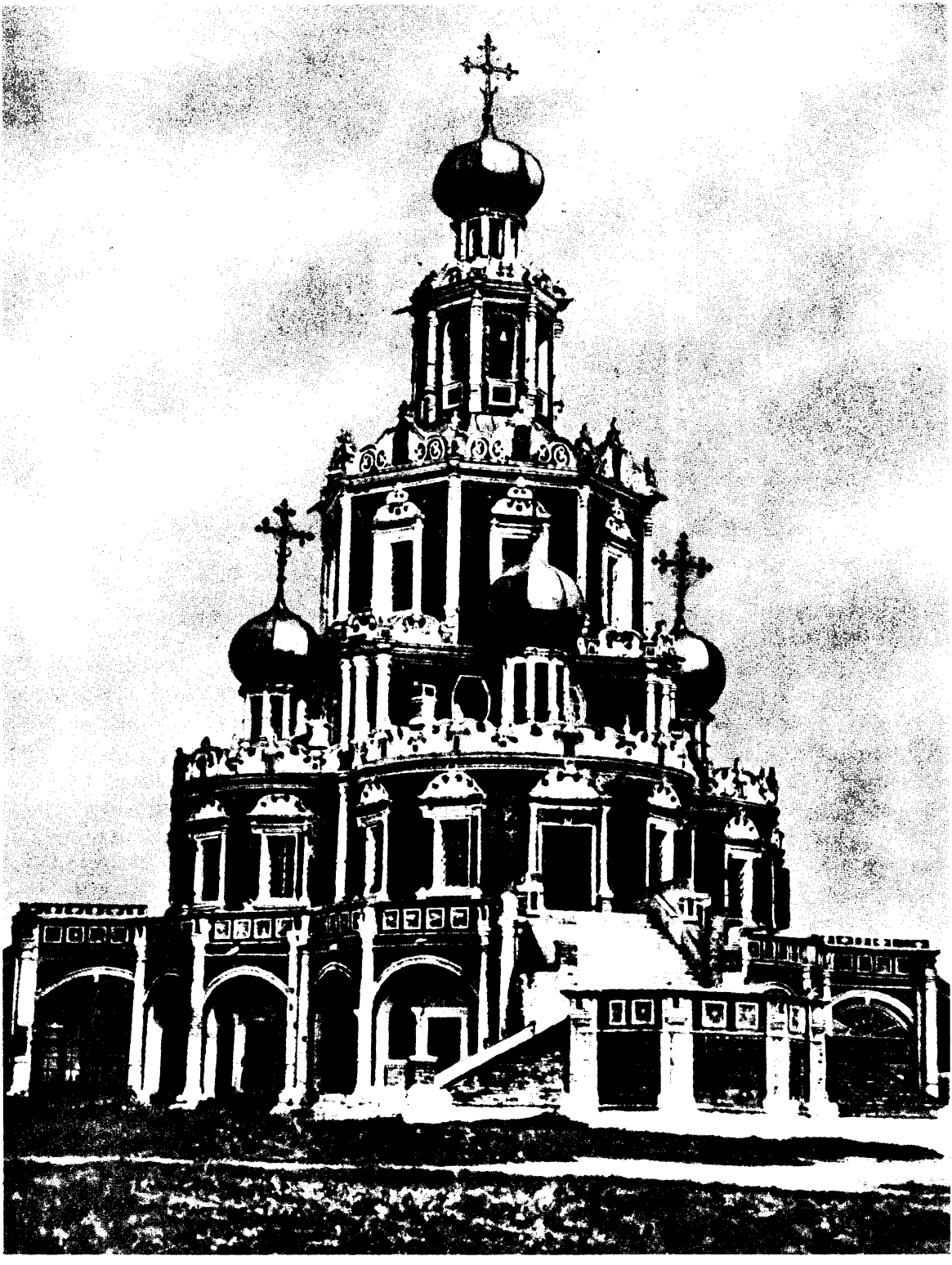

A Mária Oltalma-templom Filiben
1693

Aranyozott ezüst ivóedény, nielló-díszítéssel
1699

úgynevezett sátoros kőtemplomokat. Később a sátoros megoldás az északi orosz vidékek faépítkezésében őrződött meg.

A XVII. század végén új stílus jelenik meg, amelyet helytelenül „orosz barokknak" neveznek. A templomokat kereszt alakúra építették. A kupolákat szintén keresztalakban helyezték el, eltérően a hagyományos sarkos elhelyezéstől. E stílust — amelyet a gazdag külső díszítés igen hatásossá tett — Nariskin-féle irányzatnak nevezték el, mert legszebb templomait a Nariskin bojárok birtokain építették. Nagyszerű példája a Moszkva melletti Fili temploma. E stílus Ukrajnában is elterjedt. Épületei, melyek rendkívül arányosak, s ugyanakkor oszlopok, ablakkeretezések és mellvédek dús díszét viselik, valósággal lenyűgöző szépségűek. Elterjedési területét tekintve e stílust ukrán—orosz jellegűnek lehetne nevezni.

A kor legkiválóbb festőművésze, Szimon Usakov, nem elvont, hanem realista ábrázolásra törekedett. A „freskófestés" ikonjai és faliképei az orosz művészeknek azt a törekvését tükrözték, hogy közelebb kerüljenek az élethez, eltávolodjanak az elvont sémák alkalmazásától. A képzőművészet új áramlatai mély felháborodást keltettek a régi védelmezőinek körében. Így Avvakum protopópa is haragosan nyilatkozott az új ikonokról, s azt állította, hogy ezeken a „kegyes megváltó" vörös képű részeg külföldihez hasonlít.

Magas fejlettségi fokot ért el a díszítőművészet: a műhímzés, a dekoratív fafaragás stb. Az ötvösművészet valóságos remekművei készültek a „fegyvertárban" (Oruzsejnaja palata), amelyben a legkiválóbb mesterek dolgoztak a cári udvar megrendeléseire.

Az orosz kulturális élet minden területén új áramlatok sodrása érződött, amelyeket a mélyreható gazdasági és társadalmi változások idéztek elő. E változások, valamint a feudális-jobbágytartó államot megrázkódtató elkeseredett osztályharc, a hatalmas parasztfelkelések a népköltészetben is visszatükröződtek. Sztyepan Razin kiemelkedő alakja körül epikus dalciklus keletkezett. „Forduljatok legények a meredek partocska felé, hadd döntsük le a falat, hadd zúzzuk szét a sziklára épült börtönt" — énekelte a nép Razin és fegyvertársainak győzelmeire emlékezve, s dala harcba szólított a földesurak, a jobbágyrendszer és a társadalmi elnyomás ellen.

VIII. FEJEZET

AZ UKRÁN NÉP FELSZABADÍTÓ HÁBORÚJA. UKRAJNA ÚJRAEGYESÜLÉSE OROSZORSZÁGGAL

A XVII. század első felében az ukránlakta területek Lengyelország, Magyarország, az Oszmán Birodalom és Oroszország között oszlottak meg. Ukrajna legnagyobb része — a Kárpátoktól Poltaváig és Csernyigovtól Kamenyec Podolszkijig elterülő vidék — Lengyelország uralma alatt maradt. Belorusszia szintén lengyel fennhatóság alá tartozott.

UKRAJNA LENGYELORSZÁG URALMA ALATT

A lengyelországi feudális kizsákmányolás fokozódása és a mágnások politikai befolyásának növekedése különös erővel jutott kifejezésre az ukrán és belorusz vidékeken. A Koniecpolskik, Potockik, Kalinowskik, Zamoyskik és a többi mágnáscsaládok erőszakos földfoglalások útján hatalmas latifundiumokat alakítottak ki Ukrajnában. Aleksander Koniecpolski egyedül Braclav vidékén 170 magánföldesúri várossal és községgel, valamint 740 faluval rendelkezett. A balparti Ukrajnában szintén nagy kiterjedésű birtokai voltak. Megnövekedtek az ukrán feudális urak nagybirtokai is, akik ekkorra felvették a katolikus vallást és ellengyelesedtek. Közéjük tartoztak a Wiśniowieckik, Kisielek, Ostrogskik és más családok tagjai. A Wiśniowiecki hercegek birtokában volt például szinte az egész poltavai vidék, negyvenezernyi paraszti és városi portájával. Adam Kisiel hatalmas uradalmakat mondhatott magáénak a jobbparti Ukrajnában.

A főúri és köznemesi földbirtoklás gyarapodását Ukrajnában a paraszti terhek további fokozódása kísérte. A XVII. század első felében az ukrán jobbágyság robotkötelezettségei ugrásszerűen megnövekedtek. A robot teljesítése mellett a parasztokat gabona, baromfi, tojás szolgáltatására kötelezték. A köznemesek (szlachta) és a mágnások pénzt szedtek a parasztoktól, ha megházasodtak vagy örökséghez jutottak. A jobbágyok gabonájukat csak az uraság malmában őröltethették, kizárólag a földesúr kovácsműhelyében dolgoztathattak és kocsmájában vásárolhattak. Az általánosnál is súlyosabb helyzetbe kerültek a jobbágyok azokon a birtokokon, melyeket kereskedők, uzsorások és köznemesek béreltek. A bérlő arra törekedett, hogy a bérösszeget a legrövidebb idő alatt kamatostól visszanyerje, ezért rablógazdálkodást űzött a birtokon, s előfordult, hogy teljesen tönkretette a parasztgazdaságokat. A jobbágyok szökésének megakadályozása végett a bérlők gyakran béklyóba verve küldték munkára a parasztokat, és heteken keresztül nem bocsátották haza őket a birtokról.

A paraszt élete és vagyona fölött teljes mértékben a feudális úr rendelkezett. A francia Beauplan, aki 17 évet töltött Ukrajnában, feljegyezte, hogy ott a parasztok rendkívül szegények, s

mindent oda kell adniuk uruknak, amit csak akar; helyzetük rosszabb, mint a gályaraboké. A köznemesek és a mágnások a parasztokat „bydło"-nak, vagyis baromnak nevezték. A legcsekélyebb engedetlenségért is kegyetlenül megkínoztatták őket. Az engedetleneket felakasztották vagy karóba húzatták. Koniecpolski utasította embereit, hogy kegyetlenül számoljanak le a lázongó parasztokkal: „Meg kell büntetnetek asszonyaikat és gyermekeiket, le kell rombolnotok házaikat, mert jobb, ha azon a helyen csalán nő, mint hogy több ellensége legyen ő királyi fenségének és Lengyelországnak."

Csaknem ugyanilyen jogfosztottságban élt a városok polgársága. Európa egyetlen országában sem találunk annyi magánföldesúri várost, mint Lengyelországban. A kijevi és braclavi vajdaságban a városok és községek több mint 80 százaléka magánföldesurak kezén volt. A legjövedelmezőbb városi iparágak — a szeszfőzés, sörfőzés, bányászat, hamuzsírgyártás — a korona és a nemesség monopóliumai voltak. A polgárság nem tudott versenyezni az urak vámmentességet élvező élelmiszer-, állat- és bőrkereskedelmével. A parasztokhoz hasonlóan a városi polgárok is sokféle adót tartoztak fizetni minden jövedelemforrásuk után. A gyenge királyi hatalom nem volt képes megvédeni a városi polgárságot a mágnások és nemesek önkényével szemben.

Az ukrán nép helyzetét súlyosbította az országban eluralkodó feudális anarchia. A parasztok nemcsak saját uruktól, de a többi földesurak állandó rajtaütéseitől is szenvedtek. A különböző nemesi csoportulások között szüntelen dúló háborúskodás tönkretette a falvakat és városokat. A XVII. század harmincas-negyvenes éveiben rablóportyázásaival különösen hírhedtté vált egy Łaszcz nevű nemes. Egykorú feljegyzés szerint Łaszcz „erőszakoskodott az emberekkel, többeket megölt, másoknak levágatta fülét és orrát, elhurcolta a lányokat és özvegyeket, és férjhez adta őket a rablásban részt vevő embereihez". Łaszczot 236-szor ítélték száműzetésre, 37-szer a becsületétől való megfosztásra, de Koniecpolski mágnás pártfogása teljes büntetlenséget biztosított számára. E büntetlenséggel tüntetve Łaszcz egy ízben bírósági ítéletekkel kivarrt bundában jelent meg a királyi udvarnál.

Az ukrán nép feudális kizsákmányolását nemzeti és vallási elnyomás súlyosbította. Néhány nagyobb városban, például Lvovban, az ukránokat nem fogadták be a céhekbe, kereskedelmi tevékenységüket korlátok közé szorították, megfosztották őket a városi igazságszolgáltatásban és önkormányzatban való részvétel jogától, megtiltották, hogy a város központjában házat építsenek stb. A hivatalos nyelv Ukrajnában a lengyel volt. A pánok durván belegázoltak a helyi szokásokba.

A lengyel feudális urak az ukrán és belorusz nép ellen indított támadásukban a harcos egyházra támaszkodtak. A katolikus papság a pápa egyetértésével nemcsak támogatta, de egyenesen ösztönözte az ukrán és belorusz nép asszimilálását és katolizálását. A pápaság és a lengyel uralkodó osztály egyik legfőbb politikai feladatának tekintette a katolikus vallás terjesztését az ukrán és belorusz nép köreiben. E cél érdekében véghezvitték a pravoszláv és a katolikus vallás unióját. Az unitus (görög katolikus) egyház istentiszteleti nyelve a szláv volt, de elismerve a pápa egyházfőségét és elfogadva a katolikus dogmákat, alárendelt helyzetbe került a római egyházzal szemben. A pravoszláv és katolikus egyház uniója, melyet 1596-ban hirdettek ki a breszti székesegyházban, az ukrán és belorusz nép rabságba döntésének eszköze lett a lengyel feudális urak kezében. A városokban megakadályozták az ukrán lakosságot a pravoszláv szertartások gyakorlásában, megtiltották, hogy pravoszláv templomokat építsenek, és az egész lakosságtól behajtották a tizedet a katolikus papok ellátására, a katolikus templomok fenntartására.

Az ukrán népet szakadatlan rettegésben tartották a tatár csapatok rablóhadjáratai. A krími tatárok évről évre megismételték Ukrajna ellen intézett támadásaikat, amelyek nyomán falvak és városok sora pusztult el. Megrendítő jelenetek játszódtak le Isztambul és más török városok rabszolgapiacain, ahol gazdát cserélt a „jaszir", a rabló nomádok portyái során Oroszország végvidékeiről és Ukrajnából elhurcolt fogolysereg.

A lengyel állam gyengén védelmezte déli határait és nem tudta megszervezni a tatár—török támadások elhárítását. Míg Oroszország déli határait kisebb erődök és megfigyelőpontok sorából álló védelmi vonal oltalmazta, Ukrajna szinte teljesen tárva-nyitva állt a nomádok rajtaütései előtt.

A lengyel uralom és a török—tatár hordák szüntelen támadásai létében fenyegették az ukrán népet, fékezték az ország termelőerőinek fejlődését és visszavetették az ukrán kultúrát.

A lengyel mágnások és nemesek társadalmi és nemzeti-vallási elnyomó politikája határozott ellenállásra talált az ukrán parasztok, városlakók és kozákok részéről. Az ukrán nép megtagadta a szolgáltatások teljesítését, felégette az úri birtokokat, ezrével szökött a kijevi, braclavi és podóliai vidék déli területeire és a Dnyeper alsó folyásához

Az itt letelepült lakosság (zömmel ukránok, de érkeztek ide beloruszok, oroszok, lengyelek és litvánok is) szembeszállt a lengyel mágnásokkal, a katolikus egyházzal, és harcra kelt a tatár támadások ellen. E szakadatlan harc idején, még a XVI. század elején kezdett kialakulni az ukrán kozákság, s a XVI. század derekán a Dnyeper sellőitől délre eső szigeteken létrejött a Zaporozsjei Szics nevű megerősített kozák tábor. A Szics már a XVI. század végén, de különösen a XVII. század első felében ténylegesen nem ismerte el a lengyel fennhatóságot. Nemcsak a Dnyeper-vidék, de az ukrán társadalom minden, az osztály- és nemzeti elnyomástól szenvedő rétege és csoportja a Szicsbe vetette reményét. Az ukrán kozákok e központja állandó kapcsolatot tartott Oroszországgal, a doni kozákokkal, s a lengyel kormány akarata ellenére is több hadjáratot szervezett a krími kánság és Törökország ellen.

Társadalmi tekintetben a kozákság nem volt egységes. Felső rétegét az úgynevezett „öreg" kozákok — a „sztarsina" — alkották. Ezeknek földjeik voltak Kijev, Braclav valamint Poltava vidékén, uzsoráskodtak, kizsákmányolták a szegény kozákokat és a parasztokat. A parancsnoki tisztségeket rendszerint az „öreg" kozákok nyerték el, akik befolyásukat felhasználva, újra meg újra megválasztatták magukat. Ebből a kozák rétegből sok ukrán kis- és középnemes került ki. A kozák tömegek túlnyomó többsége a nem regisztrált kozákokból állt, akiket nem vezettek be a külön jegyzékbe (regiszter)[1]. Soraikat állandóan szökött parasztok és városlakók töltötték fel. Ők alkották az antifeudális küzdelem legaktívabb erejét.

E harcban részt vettek az ukrán városok is. A városi lakosság körében — többek közt Kijevben és Lvovban — sajátos szövetségek, úgynevezett bratsztvók (testvériségek) alakultak. A bratsztvók formálisan egyházi-művelődési jellegű egyesülések voltak, lényegében azonban a nemzeti felszabadító küzdelem központjainak szerepét töltötték be. Saját nyomdákkal rendelkeztek, s a katolicizmus, valamint az únió ellen irányuló tankönyveket és publicisztikai műveket adtak ki. Tehát az ukrajnai felszabadító mozgalom az ukrán nép legkülönbözőbb rétegeit tömörítette, és igen változatos formákat öltött.

Az ukrán nép ellenállása a lengyel—litván feudális urak nyomásával, valamint a katolikus és unitus egyház rohamával szemben a XVI. század végén és a XVII. század elején megerősödött. Ukrajnában egymás után lobbantak fel a parasztok, kozákok és a városlakók felkelései. A lengyel túlerő azonban vérbe fojtotta a népfelkeléseket.

A kegyetlen bosszúhadjárat ellenére az ukrajnai néptömegek tovább folytatták küzdelmüket. Harcuk 1648—1654 között nagyszabású felszabadító háborúba torkollott, amelynek élén a kiváló államférfi és hadvezér, Bogdan Hmelnyickij állott.

[1] A XVI. század végétől kezdve a lengyel kormány a kozákok egy kisebb, tehetősebb részét külön jegyzékben (regiszter) íratta össze és fizetésben részesítette, hogy a határterületek védelmére használja fel őket. — *A kiadó.*

Bogdan Hmelnyickij nevét már jóval a felszabadító háború előtt ismerte az ukrán nép. A maga korában művelt embernek számított; több nyelvet beszélt, jól ismerte népe és a szomszéd országok történetét. Ukrán kisnemes volt. A XVII. század húszas éveitől kezdve részt vett a krími tatárok ellen intézett hadjáratokban és az ukrán nép felszabadító küzdelmében, többek között az 1637—1638-as paraszt- és kozákfelkelésekben. Veszedelmekben és izgalmakban bővelkedő élete megedzette akaratát, állhatatosságát, bátorságát és merészségét. „Viselkedése szelíd és egyszerű — írta róla a velencei Vimina —, s ezzel kivívja magának a kozákok szeretetét, másfelől azonban szigorú büntetésekkel tart fegyelmet soraikban." A lengyel urak tudták, hogy Hmelnyickij — ugyancsak Vimina szavaival — „a lázadó Osztrjanyin és Gunya követője volt, résztvevője annak az ügynek, amelyért a vezetők fejükkel fizettek, de ő elkerülte méltó büntetését". A felkelésekben való részvétel mégsem múlt el nyomtalanul Hmelnyickij feje fölött: 1638-ban megfosztották a hadseregírnoki tisztségtől, és ettől kezdve egyszerű kozákhadnagyként szolgált Csigirinben.

Bogdan Hmelnyickij
Willem Hondius metszete. 1651

Hmelnyickij jól ismerte az ukrán nép hangulatát az 1637—1638. évi felkelések bukása után, s biztos volt abban, hogy a nemzeti felszabadító harc tovább folytatódik. Erről tanúskodott Koniecpolski hetman előtt tett kijelentése 1639-ben amikor az megszemlélte Kodak erődítményét, az Ukrajna feletti lengyel uralom támaszpontját. Midőn Koniecpolski úgy nyilatkozott Kodakról, mint a lengyel uralom szimbólumáról, Hmelnyickij a következő szavakkal fordult hozzá: „Amit kezek emeltek, azt a kezek le is rombolhatják."

A nemrég lezajlott paraszt- és kozákfelkelésektől megrémült lengyel pánok aggódva figyelték Hmelnyickij tevékenységét. A lengyel hatóságok már ezekben az években is több kísérletet tettek meggyilkoltatására. Családja áldozatul is esett a lengyel úri önkénynek: Hmelnyickij távollétében Czaplinski lengyel nemes kirabolta Szubbotov nevű tanyáját, halálra botoztatta kiskorú fiát, és elhurcolta feleségét.

A lengyel nemesek terrorcselekményei siettették Hmelnyickij terveinek valóra váltását. Amikor betelt a türelem pohara s a nép harcra kelt, Hmelnyickij a felkelő haderők szervezője és irányítója lett.

1647 végén Hmelnyickij egy kisebb osztag élén a Dnyeper alsó folyásához indult. Csapata nőttön-nőtt, szinte özönlöttek hozzá a szökött parasztok és a kozákok. Már 1648 januárjában megadásra kényszerítette a Zaporozsjei Szics körzetében állomásozó lengyel helyőrséget. Nem sokkal később Hmelnyickijt a „zaporozsjei sereg" hetmanjává kiáltották ki. Az idegen uralom elleni harcra buzdító felhívásai erőteljes támogatásra találtak az ukrán nép soraiban.

AZ UKRÁN CSAPATOK GYŐZELMEI A ZSOLTIJE VODI, KORSZUNY ÉS PILJAVCI MELLETT

Az ukrán nép felszabadító harca igen bonyolult külpolitikai viszonyok közepette bontakozott ki. Hmelnyickij már a felkelés tervének kidolgozásakor tisztában volt azzal, hogy az ukrán nép egyetlen hűséges szövetségesre számíthat: az orosz népre. A harc célját már ekkor az Oroszországgal való újraegyesülésben jelölte meg. Ugyanakkor tudta, hogy Oroszország nem nyújthat fegyveres támogatást, és így egyelőre az ukrán nép csak a maga erejére támaszkodhat. Hmelnyickij, hogy biztosítsa magát a tatár és török hátbatámadás ellen, s hogy legalább egy időre elhárítsa a lengyel és a krími feudális urak megegyezésének veszélyét, tárgyalásokat kezdett a krími kánnal.

A krími kánsággal 1648 elején megkötött megegyezés nemcsak katonai, hanem politikai jelentőséggel is bírt. Hmelnyickij tisztán látta, hogy a krími kán megbízhatatlan és ideiglenes szövetséges, akit nem érdekel más, csupán a hadizsákmány és az, hogy összes északi szomszédjai meggyengüljenek. Mégis szükségesnek és elengedhetetlennek tartotta a krími kánsággal kötött szövetség fenntartását mindaddig, amíg az orosz állam nem tud közvetlen katonai támogatást nyújtani Ukrajnának.

Közben a Dnyeper mentén kibontakozott a felkelés. Márciusban Mikołaj Potocki királyi hetman már azt jelentette az udvarnak, hogy „egyetlen falu és egyetlen város sem akadt, ahol ne hangzottak volna el önkényeskedésre buzdító felhívások és ahol ne akartak volna uraik és bérlőik életére és vagyonára törni". A lengyel urak jól látták, hogy a mozgalom nem szorítkozik a zaporozsjei kozákok körére. Potocki érezhető nyugtalansággal jegyezte fel, hogy Hmelnyickij és a zaporozsjeiek a felkelést „az összes kozák ezredekkel és egész Ukrajnával titkos megegyezésben" robbantották ki. A királyi hetman büntetőcsapatok élén Ukrajna ellen indult, hogy megkísérelje még csírájában elfojtani a kibontakozó felszabadító mozgalmat.

1648. május 6-án Hmelnyickij a Zsoltije Vodi-folyó mellett tönkreverte a lengyel hadsereg elővédcsapatait. Tíz nap múlva Korszuny alatt került sor nagy ütközetre, amelyben Hmelnyickij kiváló hadvezéri képességekről tett tanúbizonyságot. Az ukrán hetman, a lengyel nemesi sereg menetirányáról értesüléseket szerezve, előre kiválasztotta a csata színhelyét, és minden utat elzárt az esetleg elvonulni akaró ellenség előtt. A harapófogóba került lengyel nemesi sereget néhány órás küzdelemben szétverték. A győztesek zsákmányul ejtették az egész ellenséges tüzérséget. Potocki, aki fennen hirdette volt, hogy „az ellenség felett aratott diadallal ékesíti fel a szent keresztet, és győzelmi koszorúval övezi a királyi fenség nevét", maga is fogságba esett.

A Zsoltije Vodi és Korszuny mellett kivívott győzelmek eredményeképpen Ukrajna jelentős része felszabadult. Lengyelország súlyos veszteségei kedvező feltételeket teremtettek a felkelés további kibontakozásához: a mozgalom az ukrán parasztság, kozákság és városlakók újabb rétegeire terjedt ki. Mindenütt paraszt- és kozákosztagok alakultak. A parasztok tömegesen „kozákká váltak". A felkelők elfoglalták a városokat és a pánok udvarházait, megsemmisítették a kormány és a mágnások megmaradt csapatait. Belorussziában is felszabadító mozgalom lobbant fel. A belorusz nép harcának kibontakozásában nagy szerepe volt a kozák csapatoknak, melyeket Hmelnyickij küldött Belorussziába. Az 1648. évi felkelés tehát az ukrán és belorusz nép felszabadító háborújává szélesedett a kegyetlen feudális és nemzeti elnyomás ellen.

A küzdelem során a közös feladat — Ukrajna felszabadítása — széles szövetséget hozott létre a különböző társadalmi erők között. A háború főereje az idegen elnyomás, valamint a főúri-nemesi kizsákmányolás ellen harcoló elnyomott parasztság volt. Ugyanakkor a felszabadító háborúban részt vettek a kozákság tömegei, valamint a városi lakosság nagy része: a kereskedők alsó és középső rétegei, kézművesmesterek, segédek és inasok. Bekapcsolódott a harcba az ukrán köznemesség is,

AZ UKRÁN NÉP 1648–1654. ÉVI FELSZABADÍTÓ HÁBORÚJA. UKRAJNA ÚJRAEGYESÜLÉSE OROSZORSZÁGGAL

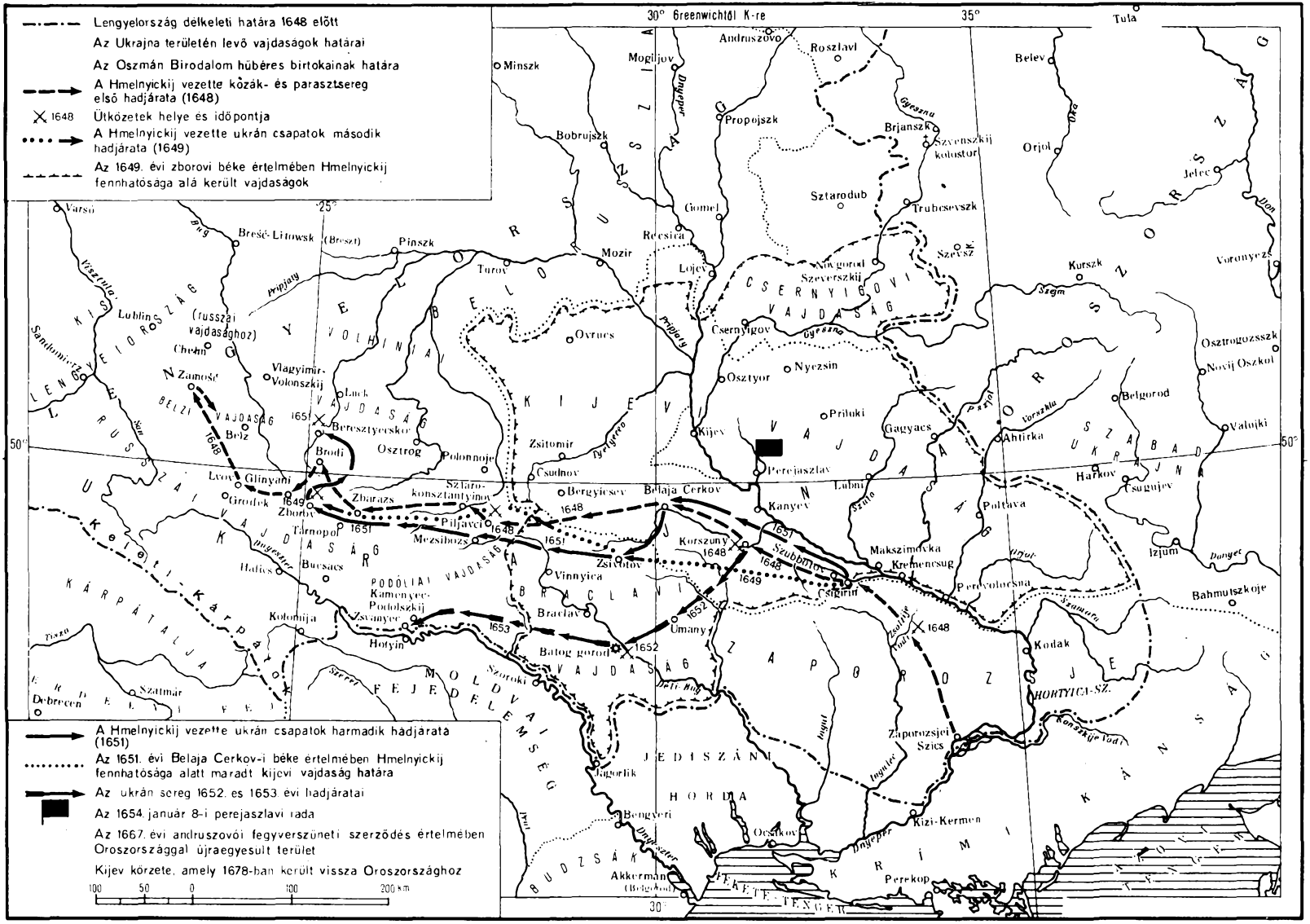

amely a felkelés győzelmétől saját terveinek megvalósulását, az ukrajnai mágnások nagybirtokainak felszámolását, saját gazdasági és politikai pozícióinak megszilárdulását és a katolikus egyház befolyásának megszüntetését várta. Az ukrán köznemesség csak a felszabadító háborúhoz csatlakozva és annak vezető tisztségeit megszerezve tudta megőrizni befolyását a lakosság körében, hogy a későbbiekben osztályérdekeinek megfelelően megszilárdíthassa a feudális-jobbágytartó rendet. A mozgalomhoz az ukrán pravoszláv papság is csatlakozott. Az ukrán felszabadító mozgalom táborán belüli társadalmi ellentétek ideiglenesen háttérbe szorultak. Jóllehet a harc későbbi szakaszain ezek az ellentétek kiéleződtek és mindinkább előtérbe kerültek, nem vezettek az Ukrajna felszabadításáért harcoló erők szövetségének felbomlásához.

Az ukrán nép felszabadító háborúja egyúttal az Oroszországgal való újraegyesülésért vívott küzdelem volt. Az ukrán nép akaratát kifejezve és a Korszuny alatt összehívott sereggyűlés (vojszkovaja rada) határozatát végrehajtva — a sereggyűlés egyhangúlag az újraegyesülés mellett nyilatkozott — Hmelnyickij már 1648-ban felvetette ezt a kérdést az orosz kormány előtt. A cárhoz intézett felhívásában ez év júniusában a következőket írta: „Olyan korlátlan hatalmú uralkodót szeretnénk a mi földünk számára, mint aminő te cári fenséged, pravoszláv keresztény cár..."

A Moszkvába érkezett ukránok kijelentései szerint az egész ukrán nép kívánsága volt az újraegyesülés, s erről szereztek meggyőződést az akkoriban Ukrajnába utazó oroszok is.

Az ukrán nép felszabadító háborúját és csatlakozási törekvését Moszkvában kedvezően fogadták. Azonban a cári kormányzat ekkor még nem tudott eleget tenni az újraegyesülésre vonatkozó ukrán kívánságnak. Ez a lépés azonnal háborút robbantott volna ki Lengyelországgal, s az 1632—1634. évi szmolenszki háborúban meggyengült Oroszország erre még nem volt felkészülve. E mellett az ekkortájt zajló oroszországi antifeudális mozgalmaktól megriadt cári kormány nem akarta csapatok frontra küldésével meggyengíteni a moszkvai és más városokbeli helyőrségeket. Az újraegyesülés és a lengyel háború kérdésének megoldását alkalmasabb időre elodázva, élelmiszerrel, fegyverekkel és pénzzel támogatta az ukránokat. IV. Ulászló halála és az ezt követő interregnum alatt a lengyel főurak belső viszálykodásai elmélyültek. A lengyel uralkodó körök egyes képviselői, a nagy katonai erő kiállítása körül támadt nehézségekkel kapcsolatban, az ukrán felszabadító mozgalom vértelen lecsillapítása mellett foglaltak állást. A „békés" párt vezetői, J. Ossoliński és A. Kisiel, időszerűtlennek tartották a könyörtelen fegyveres fellépés taktikáját. Az ukrajnai latifundiumok urainak többsége viszont, J. Wiśniowieckivel és A. Koniecpolskival az élen, éppen ehhez ragaszkodott. A „békés" megoldás hívei azt remélték, hogy az ukrán köznemességnek és a módos kozákoknak tett lényegtelen engedményekkel megoszthatják a felkelők táborát, és azután szétzúzhatják a mozgalmat.

Hmelnyickij tudomást szerzett e nézeteltérésekről, s 1648 nyarán tárgyalásokat kezdett a lengyel kormánnyal. Ekkorra azonban már túlsúlyra jutottak a felkelés könyörtelen elfojtásának hívei. Lengyelországban nagysietve 40 000 főnyi sereget szereltek fel D. Zasławski, N. Ostroróg és A. Koniecpolski parancsnoksága alatt.

A lengyel nemesi had, valamint a parasztok és kozákok serege Piljavci mellett, Sztarokonsztantyinov (Dél-Volhínia) közelében ütközött meg. Az ellenfelek többször is összecsaptak, a harc több napig tartott. A döntő ütközetben, 1648. szeptember 13-án, a lengyel nemesi csapatok teljes vereséget szenvedtek. Az ukrán hadsereg gazdag hadizsákmányhoz jutott. Az ellenséges csapatok maradványai pánikszerű futásban kerestek menedéket (a „piljavkások" — a nép megvetően így nevezte a csatamezőről megfutott nemeseket — három napos menekülésük során 300 versztet tettek meg). A Piljavci melletti győzelem előmozdította a nyugat-ukrajnai, volhíniai és belorussziai felszabadító mozgalom további kibontakozását. Belorussziában a felkelők jelentős központokat kerítettek kézre: Pinszk, Turov, Mozir, Gomel, Bobrujszk és Breszt városokat. A belorusz néppel együtt küzdöttek az Ukrajnából érkezett kozák osztagok Anton Nyebaba, Mihnyenko, Krivosapka

parancsnoksága alatt. A harc azonban itt nem volt annyira szervezett, mint Ukrajnában. A lengyel csapatok visszafoglalták a hősiesen védekező Pinszket, majd 1649 elején Turovot, Mozirt és Bobrujszkot. E vereség ellenére a belorusz nép küzdelme hozzájárult az ukrajnai felszabadító háború győzelmeihez. A belorusz felkelők jelentős lengyel erőket kötöttek le, s ezzel biztosították az ukrán hadsereg szárnyát és hátát, amikor az messze nyugatra tört előre.

A felszabadító hadsereg a visszavonuló ellenséget üldözve Lvov, majd Zamość falai alá érkezett. Az ukrán hadsereg közeledtére a tulajdonképpeni lengyel területeken megélénkült a parasztok és plebejusrétegek antifeudális mozgalma. A súlyos vereségek hatása alatt sok lengyel feudális úr hajlott a fegyverszünet megkötésére.

Ugyanekkor a Zamość falait vívó ukrán hadak is súlyos helyzetbe kerültek. 1648 novemberében élelmiszer- és hadianyaghiány mutatkozott, pestisjárvány ütötte fel a fejét. Ezért Hmelnyickij beleegyezett a béketárgyalások megindításába. A hetman hazabocsátotta a felkelők nagyobb részét, ő maga Kijevbe ment, ahol a lakosság ünnepélyesen fogadta.

A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚ MENETE 1649-TŐL 1651 ELEJÉIG

Hmelnyickij tudatában volt annak, hogy a fegyverszünet nem lehet szilárd és tartós. A hetman a tél folyamán erélyes intézkedésekkel készült a hadműveletek felújítására. 1649 januárjában Sz. Muzsilovszkij vezetésével követséget küldött Moszkvába. A követség kérte, hogy vegyék fel Ukrajnát az orosz állam keretébe, és közös katonai akciókat javasolt Lengyelország ellen. Az orosz kormányzat nem zárkózott el az elől, hogy „az uralkodó emberei", a doni kozákok részt vegyenek a harcokban. Oroszország nyíltan kezdte befogadni határvidékeire az ukrán áttelepülőket. A cári kormányzat nemcsak az elismerés puszta tényével nyújtott Hmelnyickijnek jelentős diplomáciai segítséget, hanem azzal is, hogy a krími kánsággal és Lengyelországgal folytatott tárgyalásokon Ukrajna érdekeinek védelmében lépett fel.

A lengyel kormány 1649 februárjában megkísérelte, hogy Hmelnyickijt átpártolásra bírja, de teljesen eredménytelenül. A hadműveletek ismét megkezdődtek. A Zborov mellett lezajlott csatában a lengyel sereg vereséget szenvedett. Hmelnyickij azonban nem tudta kihasználni a győzelmet, mert a krími kán, a közvetítő szerepében fellépve, olyan helyzet elé állította, hogy kénytelen volt aláírni Lengyelországgal a számára hátrányos zborovi békét. E szerződés, amelyet 1649. augusztus 8-án írtak alá, a kijevi, csernyigovi és braclavi vajdaságokban korlátozta a lengyel feudális urak hatalmát: itt ezután csak az ukrán nemesség és polgárság, valamint a kozák sztarsina soraiból tölthették be a közigazgatási tisztségeket. A regisztrált kozákok számát 40 000-re emelték. A lengyel urak azt remélték, hogy az ukrán sztarsinának tett ideiglenes engedményekkel megosztják a felkelők erőit, és ezzel lehetővé válik Ukrajna feletti uralmuk visszaállítása.

Az ukrán nép nem nyugodott bele a zborovi szerződés feltételeibe. De a lengyel mágnások és köznemesek sem kívánták ezeket teljesíteni. A seregből hazatérő parasztokat a pánok „megkínozták és megverték, és hozzá dicsekedtek: így jártok ti is, meg Hmelnyickij is, gyerünk csak, számoljunk el". Nyilvánvaló volt: a lengyel elnyomók csak az alkalmas pillanatra várnak, hogy újból fegyvert ragadjanak. Ezért az ukránok egyik legfőbb feladata a fegyveres erők kiépítése lett. Egy korabeli feljegyzés szerint e téren jelentős sikereket értek el: „A sereget megfelelőképpen ellátták fegyverrel. Egyeseknek lőfegyverük van, másoknak íjuk, dárdás pedig, ami eddig volt, most egy sem található a csapatoknál." Az ukrán sztarsina sem tétlenkedett. A felszabadult területeken új katonai-közigazgatási és bírói apparátust hoztak létre, amelyet ukrán nemesek és a kozák sztarsina képviselői vezettek. A helyi hatalmi szervek és a Hmelnyickij mellett működő központi hatóságok egyaránt a felszabadító háború által megingatott feudális-jobbágytartó rend helyreállítására törekedtek.

A hetman ugyanekkor mind erélyesebben szorgalmazta az Oroszországgal való együttműködés szorosabbá tételét. Egyre gyakrabban került sor követségváltásra. A lengyel kormány, hogy Ukrajna és Oroszország további közeledését meggátolja, elhatározta a hadműveletek felújítását. A lengyel csapatok hitszegően megtámadták a Nyecsaj parancsnoksága alatt Krasznoje Szelo mellett állomásozó kozák osztagokat. Ezután Vinnyicára törtek, ahol Bogun csapata tartózkodott.

A lengyel nemesi seregek mélyen behatoltak Ukrajnába, mégis egyre bizonytalanabbul érezték magukat. Nemcsak az ukrán-kozák hadsereggel való döntő összecsapástól tartottak, de nyugtalanította őket az a rendkívül feszült helyzet is, amely a hátuk mögött, Lengyelországban uralkodott.

AZ ANTIFEUDÁLIS MOZGALOM MEGÉLÉNKÜLÉSE LENGYELORSZÁGBAN

A lengyel parasztság antifeudális harcának fellendülése 1651-ben az ukrán nép felszabadító háborújának közvetlen hatása jegyében bontakozott ki. A paraszti és plebejusmozgalmak kiterjedtek Mazóviára: Szreńsk, Ciechanów, Różan, Wizna, Wyszków körzetére, valamint a sieradzi vajdaságra: Piotrków és Wolbórz vidékére.

A legnagyobb méretű mozgalom a krakkói vajdaságban lobbant fel: 1651 júniusában Kostka Napierski, a parasztmozgalom vezetője, bevette Czorsztyn várát. A fellépés azonnal támogatásra talált Podhale és a Krakkó melletti kerületek falusi lakosságánál. A felkelők feldúlták az urasági majorokat. „Szabadítsátok fel magatokat e nehéz rabság alól, mígcsak nem késő. Mielőtt még ők (ti. a lengyel urak — *Szerk.*) teljesen megsemmisítenének benneteket, jobb ha ti semmisítitek meg mindnyájukat" — szólította fel a parasztokat Napierski univerzáléja (általános felhívása). Napierski azt tervezte, hogy Lengyelország más vidékeire is kiterjeszti a parasztfelkelést. Amint írta: „Mindnyájan elmegyünk Krakkó alá, és aztán egész Lengyelországot bejárjuk."

Napierski agitációjában felhasználta Hmelnyickij univerzáléit, az ukrán nép harcának példáját idézte fel, a lengyel és ukrán nép közös céljairól beszélt. Mindebben a lengyel és ukrán nép antifeudális érdekközössége jutott kifejezésre.

Az ukrajnai felszabadító mozgalom lendületétől megrémült lengyel urak siettek elfojtani a lengyel parasztok felkelését. A krakkói püspök sereget gyűjtött és leszámolt a felkelőkkel.

AZ UKRAJNAI HADIESEMÉNYEK 1651—1653-BAN

A lengyelországi parasztmozgalom leverése után a pánok fokozott erővel folytatták tavasszal megkezdett ukrajnai hadjáratukat. Seregük Volhíniában, Beresztyecskónál találkozott Hmelnyickij hadával és a krími kán csapataival. Június 18-a és 20-a között itt zajlott le az 1651. évi hadjárat legnagyobb ütközete. A döntő pillanatban a tatár kán áruló módon elrendelte csapatai visszavonulását. Hmelnyickijt, aki tárgyalásokra a kán főhadiszállására ment, egy ideig ott tartották. A kán árulása fordulatot hozott a csata menetében. A nagyobb erőkkel támadó lengyel nemesi hadsereg a mocsárhoz szorította az ukrán csapatokat. A parancsnoklást átvevő Bogun súlyos veszteségek árán kivezette csapatait az ellenséges gyűrűből és megmentette a teljes megsemmisüléstől. A Beresztyecsko mellett elszenvedett vereség következtében azonban Hmelnyickij arra kényszerült, hogy szeptember 18-án Belaja Cerkovnál hátrányos békeszerződést kössön Lengyelországgal.

A Belaja Cerkovban megkötött béke értelmében csak a kijevi vajdaság tartotta meg korábban kivívott különleges jogait. A regisztrált kozákok számát 40 000-ről 20 000-re csökkentették. A lengyel nemesség mindenütt, még a kijevi vajdaságban is, visszatérhetett birtokaira. A Belaja Cerkov-i szerződés még kevésbé felelt meg az ukrán érdekeknek, mint a zborovi. Azonban nem elégítette ki a lengyel uralkodó köröket sem, mert nem sikerült teljességgel visszaállítaniuk az 1648 előtti helyzetet.

Hmelnyickijnek, az elkerülhetetlen új háborúra készülve, ismét fel kellett elevenítenie a szövetségi kapcsolatokat a krími kánsággal, hogy a hátországot biztosítsa a tatárok támadásai ellen. Egyúttal arra törekedett, hogy Moldvával is felújítsa a beresztyecskói ütközetig fennállott szövetségi viszonyát.

Hmelnyickij ebből a célból 1652 tavaszán fiát, Tyimost, egy osztag élén Moldvába küldte. A lengyel parancsnokság értesült erről és úgy döntött, hogy a szerződést megszegve váratlanul megrohanja Tyimos csapatát. Marcin Kalinowski hetman szándéka viszont Hmelnyickij füléhez jutott, aki teljes seregével fia után indult. 1652. május 22-én a Batog mellett lezajlott csatában az ukrán csapatok súlyos vereséget mértek az ellenségre. A batogi diadal átmenetileg elhárította a lengyelek általános támadásának veszélyét. E győzelem után ismét létrejött a szövetség a moldvai fejedelem és Hmelnyickij között. Ukrajna, akárcsak Oroszország, a küszöbönálló harc előtt időt nyert az erőgyűjtéshez. De ekkor a lengyel urak is erélyesen cselekvéshez láttak. 1652 nyarán az országgyűlés határozatot fogadott el 50 000 főből — többek között német landsknechtekből[2] — álló zsoldossereg létesítéséről. A következő év márciusában a Stefan Czarniecki tapasztalt parancsnoklása alatt álló lengyel—litván sereg már aktív hadműveleteket kezdett Ukrajnában. Mintegy 15 000 főnyi sereg tört be Braclav vidékére. Itt Bogun kozák egységei fogadták. A kozákok kimerítették, majd végül megfutamították az ellenséget.

1653 őszén nagy lengyel sereg nyomult be Ukrajna területére. Hmelnyickij, miután kisebb erőkkel rendelkezett, egy ideig a partizánháború taktikájához folyamodott, majd amikor az ellenség meggyengült, Zsvanyec közelében bekerítette a lengyeleket. Itt készült megvívni a döntő ütközetet. A krími kán árulása azonban ismét felborította terveit. Iszlam-Girej külön tárgyalásokat kezdett János Kázmérral, és fegyverszünetet ajánlott neki. A Zsvanyec mellett aláírt egyezmény az 1649. évi zborovi szerződésben rögzített állapotokat állította vissza. Természetesen egyik fél sem tekinthette e szerződést véglegesnek. Elkerülhetetlen volt a harc felújulása.

AZ 1653. ÉVI RENDI ORSZÁGGYŰLÉS

A felszabadító háború hatodik esztendejének végére az ukrán nép erőfeszítéseinek végső határához érkezett. A lengyel csapatokkal vívott szakadatlan hadakozás és a hitszegő krími tatárok portyázásai Ukrajna nagy területeit tönkretették.

Lengyelország fenyegetése, vereségei ellenére, nem vesztett erejéből. Egyre veszélyesebbé vált a krími kánnal kötött szövetség is. Az első időszakban e szövetség hasznos volt, azonban a későbbiekben egyre kevésbé igazolta a hozzáfűzött reményeket. A krími kán a háború legdöntőbb pillanataiban lépett egyezségre a lengyel hódítókkal. Ilyen körülmények között az ukrán népet az a veszély fenyegette, hogy vagy a török—tatár hódítók, vagy ismét a főúri-nemesi Lengyelország uralma alá kerül.

Az ukrán nép csak úgy biztosíthatta további gazdasági és kulturális fejlődését, ha belép az orosz állam keretei közé, egyesül a nyelvében és kultúrájában rokon orosz néppel, amellyel közös történeti hagyományok és régi gazdasági kapcsolatok fűzték össze. Egyedül Oroszország biztosíthatta Ukrajna hatékony védelmét az idegen hódítók ellen. A felszabadító háború hatodik esztendejének végén Ukrajna és Oroszország újraegyesülésének előkészületei döntő szakaszukba léptek.

Az orosz kormányzat 1653 folyamán befejezte az Ukrajna katonai és diplomáciai védelmére irányuló előkészületeit. Ekkor követséget küldött Lengyelországba, amely meggyőződött róla, hogy a lengyel kormány továbbra is fegyverrel kívánja visszaállítani Ukrajnában az 1648-ig fennállott rendet.

[2] Landsknecht — saját fegyvereivel harcoló német gyalogos zsoldos katona a XV—XVII. században. — *A kiadó.*

Az 1653 őszén Moszkvában összehívott országgyűlés egyhangúlag jóváhagyta az Ukrajna és Oroszország újraegyesülésére vonatkozó javaslatot. „Bogdan Hmelnyickij hetmant csakúgy, ... mint az egész »zaporozsjei sereget«, városaikkal és földjeikkel együtt legfelsőbb uralkodói védelmünk alá fogadjuk" — hangzott a cár nevében megfogalmazott országgyűlési határozat (1653. október 1.). Néhány nap múlva Moszkvában ünnepélyesen meghirdették a Lengyelország ellen indítandó háborút Ukrajna és Belorusszia felszabadítására. 1653 őszén V. V. Buturlin bojár vezetése alatt követség érkezett Moszkvából Ukrajnába. Az ukrán nép az oroszok képviselőit útközben mindenütt szívélyesen, kenyérrel és sóval fogadta.

A PEREJASZLAVI NAGYGYŰLÉS

Buturlin Perejaszlavba érkezett. Az ukrán hetman 1654. január 8-ára összehívta a nagygyűlést (rada), amely abban különbözött a szokásos sztarsina- vagy sereggyűlésektől, hogy „az egész nép számára nyilvánosnak" deklarálták. Részt vettek munkájában az ország minden részéből érkező kozákok, parasztok, kézművesek, városi szegények, kereskedők, kozák sztarsina, pravoszláv papok, ukrán köznemesek — „minden rendű és rangú emberek nagy sokasága".

A nagygyűlést Hmelnyickij nyitotta meg. Beszédet intézett az egybegyűlt tömeghez. Emlékeztetett azokra a „folytonos civódásokra és véröntásokra", amelyek az elmúlt hat esztendő alatt romlásba döntötték az ukrán földet. Majd azoknak a népeknek súlyos helyzetéről szólott, amelyek török iga alatt nyögtek. Fájdalommal beszélt arról, milyen szenvedéseket okoztak az ukrán népnek a tatár betörések, s megemlítette, hogy „tűrhetetlen bajt" zúdítottak rá azok a tatár hordák, amelyekkel „szükségből" szövetséget kellett kötni. Emlékeztette az egybegyűlteket azokra a megpróbáltatásokra is, amelyeket Ukrajnának a lengyel uralom alatt kellett elszenvednie. Hmelnyickij végezetül bejelentette, hogy Alekszej Mihajlovics cár, akit „mi már hat esztendeje szüntelen könyörgéseinkkel kérünk magunknak", most követséget küldött az ukrán néphez. Felszólította az ukránokat a baráti orosz néppel való egyesülésre.

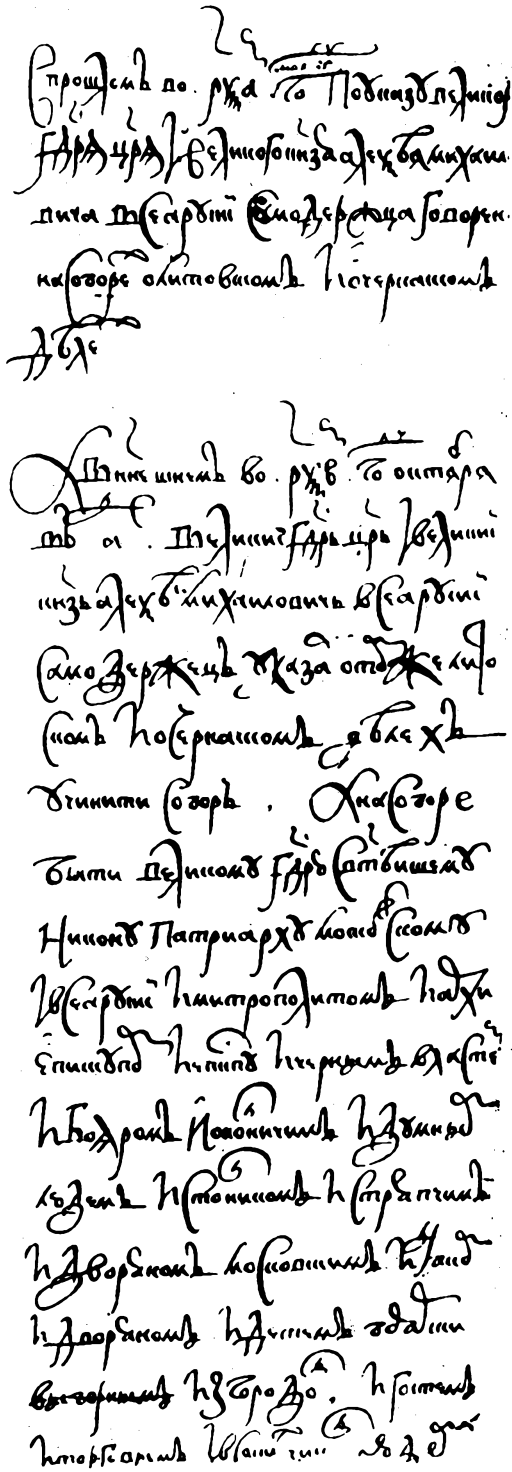

Az 1653. október 1-én kelt országgyűlési határozat Ukrajnának Oroszországgal való újraegyesítéséről

A jelenlevők egybehangzó felkiáltással fogadták a hetman felszólítását: „Mindenben örökké egyek legyünk!" Egykorú feljegyzések szerint a perejaszlavi nagygyűlés határozata általános helyeslésre talált egész Ukrajnában: „Nagy öröm támadt a népben." „Egész Ukrajnában örömtől elragadtatva tette ezt (ti. az egyesülést) a nép."

1654 februárjában Moszkvába a kozák sztarsina legfőbb embereiből kiválasztott követséget küldtek, hogy tárgyalásokat folytasson Ukrajna csatlakozásának feltételeiről. A tárgyalások eredményei a „Bogdan Hmelnyickij cikkelyei" elnevezésű okiratban és az orosz kormány kiváltságleveleiben nyertek kifejezést. Így zajlott le Ukrajna újraegyesülése Oroszországgal.

Ez a lépés radikálisan megváltoztatta Kelet-Európában a politikai helyzetet. Hosszú háborúskodás kezdődött Oroszország és Lengyelország között Ukrajnáért és Belorussziáért (1654—1667). E háborúban a krími kánság Lengyelországot támogatta.

UKRAJNA ÉS OROSZORSZÁG ÚJRAEGYESÜLÉSÉNEK TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

Az 1654. évi egyezmény alapján Ukrajna felett a legfőbb hatalmat ettől fogva a cári kormányzat gyakorolta. A kozáksereg és a közigazgatás közvetlen irányítása a választott hetman kezében maradt, fenntartották az összes hivatalos méltóság, a katonai-közigazgatási és bírósági szervek, valamint a városi önkormányzatok választás útján történő betöltését is. Megőrizték az ukrán nemesek, a kozák sztarsina és a pravoszláv kolostorok földbirtok-jogát.

Ukrajna néptömegeinek felszabadító háborúja csak ideiglenesen lazította meg a feudális-jobbágytartó rendszert. Már a háború során létrehozott közigazgatási gépezet is — mind a központi, mind pedig a helyi apparátus — erőteljesen védelmezte az ukrán nemesség feudális tulajdonát és rendi kiváltságait. Az ukrán feudális urak földbirtokai szakadatlanul gyarapodtak egyrészt a korábban lengyel mágnások tulajdonát képező „majętność"-ok (birtok — lengyelül) eladományozása, másrészt a parasztok és a közrendű kozákok földjeinek elragadása útján. Hmelnyickij és utódai, a cári kormányzatra támaszkodva, a parasztoktól megkövetelték, hogy „a szokott engedelmességet" tanúsítsák földesuraik iránt. A kiűzött lengyel feudális urakat tehát az ukrán nemesség váltotta fel.

Az ukrán földesurak a feudális szolgáltatásokat korábbi nagyságukban akarták visszaállítani. E törekvéseik a parasztság és a városi alsó rétegek elkeseredett ellenállásába ütköztek. A XVII. század ötvenes és hatvanas éveiben egymás után lobbantak fel a népi felkelések. A parasztok, városlakók és közrendű kozákok nemcsak antifeudális harcot folytattak, hanem egyúttal küzdöttek a sztarsina egy részének kísérletei ellen is, melyek arra irányultak, hogy Ukrajnát, elszakítva Oroszországtól, ismét a lengyel pánok kezére játsszák vagy a török feudális uraknak szolgáltassák ki.

Bogdan Hmelnyickij halála (1657) után Ivan Vigovszkij lett az ukrán hetman. A kozák sztarsinának azt a csoportját képviselte, amely úgy vélekedett, hogy érdekeit a nemesi Lengyelország jobban biztosítja, mint a cári Oroszország. Vigovszkij Gajdacsban szerződést írt alá Lengyelországgal (1658), amelynek értelmében Ukrajnának vissza kellett térnie a lengyel uralom alá. Mikor a hetman felismerte, hogy a meggyengült Lengyelország nem képes megvalósítani a szerződést, újabb árulást követett el: tárgyalásokat kezdett Törökországgal Ukrajna török fennhatóság alá helyezéséről. Vigovszkij végül is a néptömegek haragja elől Lengyelországba menekült. Bogdan Hmelnyickij fiát, Jurijt választották hetmanná, aki azonban később maga is engedelmes eszközzé vált a lengyel orientációjú sztarsina kezében.

Jurij Hmelnyickij környezetének, de az utána következő hetmanoknak sem sikerült megvalósítani cselszövéseiket. Ahányszor csak megkísérelték Ukrajna elszakítását Oroszországtól, megmozdult Ukrajna dolgozó népe, és fegyverrel a kézben szállt szembe velük.

A cári kormányzat éberen figyelte a kozák sztarsina tevékenységét, és évről évre erősítette a maga pozícióit Ukrajnában. Fokozatosan korlátozta az ukrán sztarsina autonómiáját és politikai kiváltságait. A cár rendelete nélkül a sztarsina nem választhatott új hetmant, a hetman pedig elvesztette azt a jogát, hogy a nagygyűlés (rada) tudta nélkül nevezzen ki és bocsásson el kozák tiszteket és ezredeseket. Ukrajna kormányzásában egyre nagyobb szerepet játszott a Moszkvában felállított kis-oroszországi prikaz (1663). A helyi közigazgatás tevékenységét a cári vajdák ellenőrzése alá helyezték. A vajdákat feljogosították, hogy adót szedjenek az ukrán lakosságtól. Nem sokkal az újraegyesülés után orosz helyőrségeket helyeztek el Ukrajna nagyobb városaiban: Kijevben, Csernyigovban, Nyezsinben, Poltavában és másutt.

Ugyanakkor a cárizmus segítséget nyújtott az ukrán nemeseknek és a kozák sztarsinának az antifeudális népi megmozdulások elfojtásához. 1666-ban például a cári kormány a kozák sztarsina támogatására csapatokat küldött a perejaszlavi ezred kozák felkelőinek leverésére.

Ukrajna és Oroszország újraegyesülése haladó jelentőséggel bírt a két nép történelmének alakulása szempontjából. Az ukrán nép megmenekült az úri Lengyelország rabságától, a török bekebelezéstől, valamint a krími tatár hordák pusztításaitól. Ettől kezdve az oroszok és ukránok együttes erővel léphettek fel az idegen hódítók ellen. Ukrajna és Oroszország újraegyesülése elősegítette Oroszország megerősödését és nemzetközi tekintélyének gyarapodását.

Azáltal, hogy Ukrajna csatlakozott Oroszországhoz, kedvezőbb feltételeket nyert társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődése. Ukrajna bekapcsolódott a kialakulóban levő összoroszországi piacba. Az ukrán kereskedők gyapjút, bőrt, állatokat és szeszesitalokat árusítottak Oroszország központi vidékein. Az ukrán kereskedelem fontos cikke volt a salétrom, amelyet a puskaporgyártásban használtak fel. Az orosz kereskedők az ukrajnai vásárokon sót, vasárukat és prémeket adtak el. Az Oroszországhoz fűződő gazdasági kapcsolatok megerősödése előmozdította az ukrán városok fejlődését, a hamuzsír-előállítás, a vasipar, a malomipar és más iparágak terjedését.

Ukrajna és Oroszország dolgozó tömegeinek összetartása a közös osztályellenség elleni küzdelmekben edződött meg. Már a Sztyepan Razin vezette paraszthábor úban is részt vettek ukrán parasztok és kozákok. A lengyel uralom alól felszabadult területeken az elkövetkező száz év folyamán az osztályelnyomás jóval enyhébb volt, mint Lengyelországban vagy Oroszországban. Ennek hatása mind a parasztság helyzetében, mind az ország általános társadalmi és gazdasági fejlődésében megmutatkozott. A mágnások és nemesek feudális anarchiája többé nem sújtotta a népet. Ukrajna és Oroszország egyesülése a két baráti nép kulturális érintkezését is előmozdította.

II. RÉSZ

ÁZSIA ORSZÁGAI A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN. AUSZTRÁLIA ÉS ÓCEÁNIA. AZ EURÓPAI HATALMAK GYARMATPOLITIKÁJA

IX. FEJEZET

AZ OSZMÁN BIRODALOM SZÉTHULLÁSÁNAK KEZDETE. A BALKÁNI ÉS AZ ARAB NÉPEK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

1. A TÖRÖK KATONAI-FEUDÁLIS ÁLLAM HANYATLÁSA

A XVII. század derekára az Oszmán Birodalom hanyatlása, amely már az előző században megkezdődött, teljesen nyilvánvalóvá vált. Törökország még mindig hatalmas ázsiai, európai és afrikai területek, nagy fontosságú kereskedelmi útvonalak és stratégiai pontok ura volt, népek és törzsek tarka sokaságát tartotta fennhatósága alatt. A török szultán — vagy ahogyan az európai okiratok nevezték: a Grand-Seigneur vagy Nagy Török — még mindig a leghatalmasabb uralkodók egyikének számított, s a török fegyver is félelmetes erőnek tűnt még. Valójában azonban a török birodalom múltbeli hatalmának gyökereit már pusztító erők kezdték ki.

Az Oszmán Birodalom belsőleg nem volt egységes. Egyes részei élesen különböztek egymástól etnikai összetételük, lakosságuk nyelve és vallása, társadalmi, gazdasági és kulturális fejlettségük és a központi hatalomtól való függésük tekintetében. Maguk a törökök a birodalom népességének kisebbségét alkották. Csak Kisázsiában és Rumélia (az európai Törökország) Isztambullal szomszédos részén éltek nagyobb összefüggő tömbökben. A többi tartományban az eredeti népesség közé vegyültek, anélkül azonban, hogy asszimilálódtak volna.

A törökök uralma tehát a birodalom elnyomott népei fölött szinte kizárólag katonai erőszakon alapult. Az ilyen jellegű uralom viszont csak abban az esetben volt többé-kevésbé tartósan fenntartható, ha megvoltak a megfelelő anyagi eszközök a fegyveres erőszak gyakorlásához. Az Oszmán Birodalom katonai ereje azonban szüntelenül gyengült. A földbirtoklás katonai-hűbéri rendszere, amelyet az oszmánok még a szeldzsukoktól örököltek, s amely a maga idejében a török hadisikerek egyik fő oka volt, elvesztette korábbi jelentőségét. Formálisan, jogilag továbbra is fennállott ugyan, valóságos tartalma azonban annyira megváltozott, hogy a török feudális osztályt erősítő és gazdagító tényezőből ezen osztály egyre fokozódó gyengeségének forrásává vált.

A KATONAI-HŰBÉRI FÖLDBIRTOKRENDSZER FELBOMLÁSA

Az Oszmán Birodalom katonai-feudális jellege a birodalom egész bel- és külpolitikáját meghatározta. Gömürdzsini Kocsi bej, az ismert XVII. századi török politikus és író „riszalé"-jában (emlékirat) feljegyezte, hogy az oszmán államot „szablyával teremtették meg és csak szablyával lehet fenntartani". A török feudális urak meggazdagodásának fő forrását a meghódított területekről beözönlő hadizsákmány, rabszolgák és adók alkották, az államapparátus fő funkciója a leigázott népek és a török dolgozó tömegek feletti közvetlen katonai erőszak volt. Ezért a török uralkodó osztály az oszmán állam létrejöttének első pillanatától kezdve egész erejét és figyelmét harcképes

Szpáhik
XVII. századi török miniatúra

hadsereg létrehozására és fenntartására összpontosította. Ebben a vonatkozásban döntő szerepet játszott a katonai-hűbéri földbirtokrendszer, melynek értelmében a feudális hadsereg felszereléséről és ellátásáról maguk a katona-hűbérurak, a szpáhik gondoskodtak, akik e célra az állami földalapból feltételes birtoklásra kisebb-nagyobb uradalmakat (timár és ziámet) kaptak, s az innen befolyó adók meghatározott részét a maguk számára tarthatták meg. Noha ez a rendszer nem terjedt ki a törökök által meghódított területek mindegyikére, az egész katonai-feudális állam szempontjából döntő jelentőséggel bírt.

A katonai-hűbéri rendszer kezdetben igen jól bevált. Fennállása a török feudális uraknak az aktív hódító politikában való érdekeltségéből következett, s létével maga is fokozta ezt az érdekeltséget. A katona-hűbéresek — a zaimok (ziámet-birtokosok) és timarióták (timár-birtokosok) — népes serege az Oszmán Birodalomnak nemcsak katonai, hanem egyúttal legfőbb politikai erejét is adta — „a hit és az állam igazi hadnépét" egy török forrás szavai szerint. A katonai-hűbéri rendszer mentesítette az államháztartást a hadsereg fenntartását szolgáló kiadások oroszlánrészének fedezésétől és biztosította a feudális hadsereg gyors mozgósítását. A török gyalogság, azaz a janicsárok és néhány más, központi irányítás alatt álló egység pénzben fizetett zsold fejében szolgált, de a katonai-hűbéri földbirtoklás rendszere közvetve rájuk is hatott, amennyiben a parancsnokok, sőt a közlegények előtt is megnyitotta azt a lehetőséget, hogy katonai hűbérbirtokot szerezzenek s ezzel maguk is szpáhivá váljanak.

A katonai-hűbéri rendszer eleinte nem döntötte pusztulásba a paraszti gazdaságokat. Természetesen a parasztok — a rája[1] —, akik semmiféle politikai joggal nem rendelkeztek, feudális függő viszonyban voltak a szpáhikkal szemben és feudális kizsákmányolás alatt állottak. Ez a kizsákmányolás azonban kezdetben főként államkincstári és többé-kevésbé patriarchális jellegű volt. Addig, amíg a szpáhi elsősorban a hadizsákmányból növelte vagyonát, földbirtokát nem alapvető, hanem csak kisegítő jövedelemforrásnak tekintette. Rendszerint az adó beszedésére és a hűbéruraság politikai funkcióinak ellátására szorítkozott, de nem avatkozott be a parasztok gazdasági tevékenységébe. Az utóbbiak telkeiket örökletesen birtokolták. A naturálgazdálkodás körülményei közepette ez a rendszer tűrhető életet tett lehetővé a parasztok számára.

A katonai-hűbéri rendszer azonban nem sokáig maradt meg Törökországban a maga eredeti alakjában. Röviddel az első nagyobb török hódítások után már megmutatkoztak a lényegéből adódó belső ellentmondások. A háborúban és háborúra született rendszer megkövetelte a megszakítás nélküli vagy csak egy-egy rövidebb időközre megszakított agresszív háborúskodást, amely az uralkodó osztály meggazdagodásának fő forrásául szolgált. E forrás azonban nem volt kimeríthetetlen. A törökök hódításai nagy pusztításokkal jártak, a meghódított országokból szerzett anyagi értékeket pedig gyorsan és improduktív módon elherdálták. Másfelől a hódítások megnövelték a feudális földbirtokokat és bizonyos mértékig biztosították, hogy a feudális úr akadálytalanul kihasználhassa

[1] A „rája" („raajja", „reajja") szó (a „rajat" többesszáma) az Oszmán Birodalom adófizető lakosságának közös elnevezése, jelentése: „alattvalók". A későbbiekben (legkorábban a XVIII. század végétől) csak a nem muzulmán lakosságot nevezték így.

az általa elnyert birtokot. Ezzel viszont emelték a szpáhik szemében a földtulajdon értékét, fokozták vonzerejét.

A feudális urak pénzéhsége az áru- és pénzviszonyok fejlődésével s különösen a külkereskedelmi kapcsolatok bővülésével egyre növekedett. Az utóbbi lehetővé tette a török arisztokrácia növekvő luxusszükségleteinek kielégítését.

Mindez oda vezetett, hogy a török feudális urak növelni igyekeztek birtokaikat és birtokaik jövedelmét. A XVI. század végétől kezdve már nem tartották be azokat a régebbi törvényeket, amelyek megtiltották, hogy egy kézben több hűbérbirtok összpontosuljon. A XVII. században, kivált e század második felétől kezdve, meggyorsult a földtulajdon koncentrációja. Nagy kiterjedésű uradalmak jöttek létre. Birtokosaik aránytalanul felemelték a feudális kötelezettségeket, önkényesen új adókat vetettek ki és néhány esetben — igaz, ekkor még nagyon ritkán — saját kezelésű gazdaságokat, úgynevezett csiftlikeket[2] hoztak létre birtokaikon.

Maga a termelési mód ettől ugyan még nem változott meg, de megváltozott a feudális úr viszonya a parasztokhoz, a földbirtokhoz és az állammal szemben fennálló kötelezettségeihez. A régi kizsákmányoló, a szpáhi helyébe — akinek a háború volt a fődolog és akit elsősorban a hadizsákmány érdekelt — új típusú, sokkal pénzsóvárabb feudális földbirtokos lépett, akinek fő célja az volt, hogy a lehető legnagyobb jövedelmet húzza a paraszti munkaerő kizsákmányolásából. Az új földbirtokosok — a régiekkel ellentétben — gyakorlatilag, sőt olykor formálisan is mentessé váltak az államnak teljesített katonai szolgálattól. Az állami földalap rovására tehát megnövekedett a feudális földmagántulajdon. Ezt a folyamatot a szultánok is elősegítették, amikor a főméltóságoknak, a tartományi pasáknak vagy udvari kegyenceiknek terjedelmes földterületeket osztogattak feltétel nélküli birtokként.

A régi katonai hűbéreseknek néha szintén sikerült új típusú földbirtokossá válniuk, de a timarióták és zaimok többnyire tönkrementek, s földjeik az új feudális birtokosok kezére kerültek. A földtulajdonban közvetve vagy közvetlenül az uzsoratőke is részesedett. Ez azonban — ha elő is mozdította a katonai-hűbéri rendszer felbomlását — új, haladóbb termelési módot nem hozott létre. Amint Marx megjegyezte, „ázsiai formáknál az uzsora soká fennállhat s nem vezet másra, mint gazdasági züllésre és politikai romlottságra"; az uzsoratőke „konzervatív és csak elnyomorítja... [az adott] termelési módot."[3]

A katonai-hűbéri földbirtokrendszer bomlása, majd válsága a katonai-feudális török állam általános krízisével vezetett. Ez azonban nem a termelési mód válsága volt. A török feudalizmus akkor még távol állott attól a fejlődési foktól, amikor létrejönnek a kapitalista viszonyok és harcba szállnak a régi termelési formákkal és politikai felépítménnyel. A kapitalista viszonyok elemei, amelyek a tárgyalt időszakban a városok (különösen Isztambul) s általában az európai tartományok gazdasági életében jelentkeztek — néhány manufaktúra, a bérmunka részleges alkalmazása az állami üzemekben stb. —, még igen gyengéknek és időleges jellegűeknek bizonyultak. A mezőgazdaságban az új termelési formának még ilyen zsenge hajtásai sem jelentek meg. A török katonai-hűbéri rendszer felbomlása nem annyira a termelési módban bekövetkezett változásokból, mint a rendszerben magában gyökerező ellentmondásokból fakadt. Kibontakozásuk nem feszítette szét a feudális viszonyok kereteit. E folyamat eredményeként azonban lényeges változások történtek Törökország agrárstruktúrájában és a török feudális uralkodó osztályban. Végső soron éppen a katonai-

[2] A csiftlik (a „çift" török szóból; jelentése „pár", ti. egy pár ökör, mellyel a földterületet megművelik) a tárgyalt időszakban az állami földterületen létrehozott feudális örökbirtok elnevezése. A csiftlik-rendszer később, a XVIII. század végén és a XIX. század elején terjedt el leginkább, amikor a csiftlikcsinek nevezett földbirtokosok tömegesen kezdték elragadni a paraszti földeket. Szerbiában, ahol ez a folyamat különösen erőszakos módon ment végbe, szlávosodott alakban „čiftlučenje"-nek nevezték.

[3] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 582., 594. old.

hűbéri rendszer felbomlása idézte elő a török fegyver hatalmának hanyatlását, ez viszont az oszmán állam sajátos katonai jellegéből következően döntő módon meghatározta Törökország egész további fejlődését.

A TÖRÖKÖK KATONAI EREJÉNEK HANYATLÁSA. A BÉCSI VERESÉG ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A XVII. század derekára a katonai-hűbéri rendszer válsága már erőteljesen kibontakozott. Következményei jelentkeztek mind a feudális elnyomás fokozódásában (erről tanúskodik a nagyszámú parasztfelkelés, valamint a tömeges paraszti szökések a városokba, sőt a birodalom határain túlra), mind a szpáhi-hadsereg állományának megcsappanásában (Nagy Szulejmán szultán idején 200 000 főt, a XVII. század végén pedig mindössze 20 000 főt számlált), a szpáhi hadsereg és a janicsár katonaság szétzüllésében, a kormányzó apparátus további széthullásában, valamint a pénzügyi nehézségek fokozódásában.

Néhány török államférfi megpróbálta feltartóztatni ezt a folyamatot. Ezek közül kiemelkednek a Köprülü-családból való nagyvezírek, akik a XVII. század második felében egész sor intézkedést tettek az államigazgatás rendezésére, az államapparátus és a hadsereg fegyelmének megszilárdítására és az adórendszer szabályozására. Mindezek a rendszabályok azonban csak részleges és rövid ideig tartó javulást eredményeztek.

Törökország nemcsak abszolút mértékben, hanem fő katonai ellenfeleihez, a kelet- és középeurópai országokhoz viszonyítva is meggyengült. Ezen országok többségében — noha a feudalizmus még uralmon volt — lassanként növekedésnek indultak az új termelőerők, kezdtek kifejlődni a kapitalista viszonyok. Törökországban mindehhez hiányoztak az előfeltételek. Az Oszmán Birodalom már az első nagy földrajzi felfedezések után — amikor a fejlett európai országokban megindult az eredeti tőkefelhalmozás folyamata — elszakadt, távol maradt Európa gazdasági fejlődésétől. Továbbá: Európában kialakulóban voltak a nemzetek és a nemzeti államok — akár egynemzetiségű, akár soknemzetiségű állam formájában (de még az utóbbi esetben is valamely erős, kialakulóban levő nemzet vezetésével). A törökök viszont nemcsak hogy képtelenek voltak arra, hogy az Oszmán Birodalom minden népét valamiféle egységes „oszmán" nemzetbe tömörítsék, de maguk is egyre jobban elmaradtak a gazdasági és társadalmi, s következésképp a nemzeti fejlődésben számos általuk leigázott nép, különösen pedig a balkáni népek mögött.

Törökország számára kedvezőtlenül alakult a XVII. század közepén a nemzetközi helyzet is. A vesztfáliai béke megszilárdította Franciaország tekintélyét. A francia király így kevésbé szorult rá a Habsburgokkal szemben a török szultán segítségére. Habsburg-ellenes politikájában most inkább Lengyelországra és a kis német fejedelemségekre orientálódott. Másrészt a harmincéves háború után, amely megrendítette a császár németországi pozícióit, a Habsburgok kezdtek nagyobb figyelmet fordítani a török elleni küzdelemre, Magyarország középső és keleti részének megszerzésére. Végül a kelet-európai erőviszonyok alakulásában lényeges változást eredményezett Ukrajna újraegyesülése Oroszországgal. A török agresszió most jóval erőteljesebb ellenállásba ütközött Ukrajnában. Elmélyültek a lengyel—török ellentétek is.

Törökország katonai erejének hanyatlása és egyre fokozódó általános elmaradása az európai államok mögött csakhamar a hadiesemények alakulásában is éreztette hatását. 1664-ben a törökök hatalmas hadserege a nyugat-magyarországi Szentgotthárdnál súlyos vereséget szenvedett az osztrák és magyar erőktől, amelyekhez egy francia egység is csatlakozott. Igaz, ez a vereség még nem állította meg a török agressziót. A hetvenes évek elején a török szultán és hűbérese, a krími kán csapatai többször betörtek Lengyelországba és Ukrajnába, s a Dnyeperig is eljutottak. 1683-ban azután Törökország — felhasználva a Thököly Imre által vezetett Habsburg-ellenes kuruc felkelést

Bécs 1683. évi ostroma
R. de Hooge metszete

— újabb kísérletet tett Ausztria szétzúzására. Ez a vállalkozása azonban a Bécs alatti katasztrofális vereséggel végződött.

A hadjárat kezdetben török sikereket hozott. Hatalmas, több mint százezer embert számláló seregük Kara Musztafa nagyvezír parancsnoksága alatt felvonult Magyarországon, majd betört Ausztriába és 1683. július 14-én Bécs alá érkezett. Az osztrák főváros ostroma két hónapig tartott. Az osztrákok helyzete rendkívül súlyosra fordult. Lipót császár, valamint udvara és miniszterei elmenekültek Bécsből. Nyomukban megindult a gazdagok és az arisztokraták menekülésének áradata, míg csak a törökök be nem zárták az ostromgyűrűt. A főváros védelme elsősorban az iparosokra, diákokra és a törökök által felperzselt közeli falvakból Bécsbe húzódó parasztokra hárult. A mindössze 10 000 főből álló helyőrség elenyésző mennyiségű tűzfegyverrel és lőszerrel rendelkezett. A város védőinek ereje napról napra fogyatkozott. Rövidesen éhínség tört ki. A török tüzérség az erődítmények nagy részét lerombolta.

A fordulat 1683. szeptember 12-ének éjszakáján következett be, amikor Bécs alá ért Sobieski János lengyel király viszonylag kis létszámú (25 000 főt számláló), de friss és jól felfegyverzett serege, amely lengyelekből és ukrán kozákokból állott. Bécs közelében Sobieskihez szász egységek is csatlakoztak.

A következő nap reggelén lezajlott csatában a törököket tönkreverték. Csapataik mintegy 20 000 halottat hagytak a csatamezőn, elvesztették egész tüzérségüket és hadtápjukat. A menekülő török csapatok Buda és Pest felé özönlöttek, s a dunai átkelés során újabb 10 000 embert vesztettek.

Sobieski János, a törökök üldözésére kelve, újabb győzelmet aratott felettük. Kara Musztafa ezután Belgrádba menekült, ahol a szultán parancsára megölték.

A török fegyveres erők megsemmisülése Bécs falainál az oszmán katonai-feudális állam jóval korábban megkezdődött hanyatlásának elkerülhetetlen következménye volt. Ezzel az eseménnyel kapcsolatban Marx a következőket írta: „Egyáltalában semmi alapja sincs annak a következtetésnek, hogy Törökország hanyatlása attól a pillanattól kezdődött, amikor Sobieski segítséget nyújtott az osztrák fővárosnak. Hammer (Törökország osztrák történetírója — *Szerk.*) kutatásai megdönthetetlenül bizonyítják, hogy a török birodalom szervezete ekkor már a felbomlás állapotában volt, és az ottomán birodalom hatalmának és nagyságának korszaka már valamivel ezelőtt gyorsan a vége felé közeledett."[4]

A bécsi vereség véget vetett a törökök európai előrenyomulásának. Ettől az időtől kezdve az Oszmán Birodalom egymás után veszítette el régebben meghódított területeit.

1684-ben a Törökország elleni küzdelem céljából Ausztria, Lengyelország és Velence részvételével megalakult a „szent liga", amelyhez 1686-ban Oroszország is csatlakozott. A lengyelek hadműveletei sikertelenek voltak ugyan, de az osztrák seregek 1686—1688-ban elfoglalták Magyarország középső részét, Erdélyt, Szlavóniát, a temesi bánságot, bevették Belgrádot és benyomultak Szerbia területére. A törökök ellen harcba szálló szerb önkéntes csapatok és a Csiprovciban 1688-ban kirobbant bolgár felkelés komolyan veszélyeztette a törökök közlekedési vonalait. Velence is számos vereséget mért a törökökre, elfoglalta Moreát és Athént.

A XVII. század kilencvenes éveinek nemzetközi bonyodalmai közepette, amikor az osztrák erőket a Franciaországgal vívott háború (az augsburgi liga háborúja) kötötte le, a szent liga törökellenes hadműveletei elhúzódtak. Törökország ennek ellenére újabb vereségeket szenvedett. A hadieseményekben fontos szerepet játszottak I. Péter 1695—1696-os azovi hadjáratai, amelyek megkönnyítették a Balkán-félszigeten tevékenykedő osztrák hadvezetés feladatát. 1697-ben az osztrákok a Tisza mellett, Zentánál tönkrevertek egy nagy török hadsereget és betörtek Boszniába.

Törökországnak nagy segítséget nyújtott az angol és holland diplomácia, amelynek közvetítésével 1698 októberében a szerémségi Karlócán béketárgyalások kezdődtek. A nemzetközi helyzet általában Törökországnak kedvezett: Ausztria különtárgyalásokat kezdett, hogy az Azovra és Kercsre vonatkozó orosz követelések támogatása nélkül érvényesíthesse saját érdekeit; Lengyelország és Velence szintén készek voltak egyezségre lépni a törökökkel Oroszország rovására; a közvetítő hatalmak (Anglia és Hollandia) nyíltan Oroszország ellen léptek fel és általában is inkább a törököt segítették, mintsem a szövetségeseket. Törökország belső meggyengülése azonban olyan fokot ért el, hogy a szultán bármi áron hajlandó volt a békekötésre. Ezért a karlócai béketárgyalások Törökországra nézve igen kedvezőtlen eredményekkel zárultak.

1699 januárjában a szövetséges hatalmak mindegyike külön-külön kétoldalú békeszerződést írt alá Törökországgal. Ausztria megkapta Magyarország középső részét, Erdélyt, Horvátországot és Szlavónia legnagyobb részét; a szultánnak csak a temesi bánságot és az ottani erődöket sikerült megtartania. A Lengyelországgal kötött szerződés megfosztotta a szultánt a jobbparti Ukrajna még török fennhatóság alatt maradt részétől és Podóliától, Kamenyec erődjével együtt. Velence Dalmácia egy részét és Moreát kapta meg. A szövetségesei által cserbenhagyott Oroszország kénytelen volt Karlócán nem békeszerződést, hanem csak két évre szóló fegyverszünetet kötni, amelynek értelmében megtarthatta Azovot. 1700-ban azután e fegyverszünet továbbfejlesztéseként Isztambulban orosz—török békeszerződést írtak alá, amely megerősítette Oroszországot Azov és környéke birtokában és eltörölte az Oroszország által a krími kánnak fizetett évi adót.

[4] *Marx—Engels* Werke. 10. köt. Dietz Verlag 1961. 267. old.

AZ OSZMÁN BIRODALOM
A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1683 előtt az Oszmán Birodalomhoz tartozó területek, amelyeket az 1699. évi karlócai béke értelmében

- Ausztriához
- Lengyelországhoz } csatoltak
- Velencéhez

Zaporozsje és Azov területe, amely az 1700. évi konstantinápolyi béke értelmében Oroszországhoz került

Az Oszmán Birodalom határa 1700-ban

Egyéb államhatárok 1700-ban

100 0 100 200 300 400 km

0° Greenwich 10° 20° 30° 40°

40° 30° 10° 20° 40° Gr.-tól K-re

A XVIII. század elején Törökország bizonyos katonai sikereket ért el: 1711-ben a Prut-folyónál bekerítette I. Péter hadseregét; az 1715—1718. évi háborúban elragadta Velencétől Moreát és több égei-tengeri szigetet stb. E sikerek azonban, amelyeket a nemzetközi helyzet időlegesen kedvező alakulása és az európai hatalmak közt kitört elkeseredett küzdelmek (északi háború, spanyol örökösödési háború) magyaráznak, hamarosan veszendőbe mentek.

Az 1716—1718. évi Ausztria elleni háborút lezáró pozsareváci (passarowitzi) békeszerződésben Törökország újabb balkáni területeket vesztett el. Néhány év múlva az 1724-ben Oroszországgal kötött szerződés értelmében le kellett mondania Irán és Transzkaukázia Kaszpi-melléki területeire formált igényeiről. A húszas évek végén Iránban nagy erejű népmozgalom robbant ki a török (és afgán) hódítók ellen. 1730-ban Nadir sah jó néhány tartományt és várost ragadott el a töröktől. Ezzel kapcsolatban iráni—török háború kezdődött, de még mielőtt hivatalos hadüzenetre került volna a sor, az iráni kudarcok ürügyén 1730 őszén Isztambulban nagy felkelés robbant ki. A felkelés alapvető okai nem annyira a török kormány külpolitikájával, sokkal inkább belpolitikájával állottak kapcsolatban. Noha a felkelésben nagy részük volt a janicsároknak, fő hajtóerejét kézművesek, kiskereskedők és a városi szegényrétegek adták.

Isztambul már abban az időben is hatalmas város volt, tarka nyelvi és etnikai összetételű lakossággal. Lakóinak száma valószínűleg felülmúlta a 600 000-et. A XVIII. század első harmadában a város tovább növekedett a parasztok tömeges beáramlása révén. Ez a jelenség részben a kézművesipar bizonyos fokú fejlődésével és a manufaktúraipar megjelenésével függött össze, ami Isztambulban, a balkáni városokban és a levantei kereskedelem nagyobb központjaiban (Szaloniki, Izmir, Beirut) is megfigyelhető. Egykorú török források hírt adnak arról, hogy Isztambulban papír- és posztómanufaktúrát, sőt néhány másfajta manufaktúrát alapítottak. Kísérletek történtek arra is, hogy a szultáni palota mellett fajanszmanufaktúrát építsenek. A hadsereg és a hajóhad ellátását szolgáló vállalatokat kibővítették és új üzemeket építettek e célra.

Az ipari termelés azonban egyoldalúan fejlődött. A belső piac rendkívül szűk volt; a termelés főként a külkereskedelem, a feudális urak, az állam és a hadsereg igényeit, szükségleteit elégítette ki. Isztambul kisárutermelő ipara ennek ellenére jelentős vonzerőt gyakorolt a beköltöző dolgozó elemekre, annál is inkább, mivel a fővárosi kézművesek sok kiváltságban és adókedvezményben részesültek. A faluról Isztambulba szökött parasztok túlnyomó többsége azonban nem talált itt állandó munkát; a napszámosok és hajléktalan koldusok seregét gyarapította. A kormányzat — élve a beáramlás nyújtotta lehetőségekkel — felemelte az adókat és új vámokat vetett ki a kézműipari készítményekre. Az élelmiszerek olyannyira megdrágultak, hogy a zavargásoktól tartó hatóságok kénytelenek voltak több ízben ingyen gabonaosztást elrendelni a mecsetekben. Súlyosan nehezedett a főváros dolgozó tömegeinek vállára az uzsoratőke megélénkülő tevékenysége is; az uzsorások mindinkább ellenőrzésük alá vonták a kézművességet és a kisárutermelést.

A XVIII. század elején Törökországban, különösen pedig a fővárosban, széles körben elterjedt az európai divat. A szultán és a főurak valósággal versengtek egymással a különféle szórakozások kieszelésében, az ünnepségek és lakomák rendezésében, a kastély- és parképíttetésben. Isztambul környékén, egy kis folyócska mellett — amelyet az európaiak „európai édesvíz" néven ismertek —, épült fel Szaadabad, a szultán pazar palotája, s körülötte az udvari arisztokrácia mintegy 200 „kösk"-je (kioszk, nyári palota). A török főurak különösen a tulipántermesztésben jeleskedtek, ezzel a virággal díszítették kertjeiket, parkjaikat. A tulipán az építészetnek és festészetnek is kedvelt motívumává vált. Megszületett a sajátos „tulipán-stílus". A török történelem ezt a kort „tulipán-korszak"-ként („lâle devri") tartja számon.

A feudális arisztokrácia fényűző élete éles ellentétben állott a néptömegek növekvő nyomorával

Isztambul
XVII. századi metszet

és csak tovább fokozta az utóbbiak elégedetlenségét. A kormány ügyet sem vetett erre. III. Ahmed szultánt (1703—1730), ezt a kapzsi és jelentéktelen uralkodót, csak a pénz és a különféle élvezetek érdekelték. Az országot ténylegesen Nevsehirli Ibrahim pasa nagyvezír, a damad (a szultán sógora) cím birtokosa kormányozta. Ő valóban nagy tehetségű államférfi volt. Miután 1718-ban, az Ausztriával kötött előnytelen szerződés aláírása után elfoglalta a nagyvezíri méltóságot, egész sor intézkedést tett a birodalom bel- és külpolitikai helyzetének megjavítására. Ibrahim pasa azonban úgy töltötte fel az államkincstárt, hogy kegyetlenül megszorította az adóprést. Jó szemmel nézte a főurak harácsolását és pazarló életmódját, s tőle sem volt idegen a korrupció.

1730 nyarán és őszén a török fővárosban csúcspontjára hágott a feszültség. A korábbi nehézségeket a janicsárok elégedetlensége is tetézte, akiket felháborított, hogy a kormányzat szemmel láthatóan képtelen megvédelmezni az iráni török hódításokat. 1730 augusztus elején a szultán és a nagyvezír a hadsereg élén kivonultak a fővárosból, hogy — úgymond — hadjáratot indítsanak az irániak ellen. A Boszporusz ázsiai partjára átkelve azonban beszüntették az előnyomulást és titkos tárgyalásokat kezdtek az iráni meghatalmazottakkal. Erről értesülve a janicsárok felkelésre szólították Isztambul népét.

A felkelés 1730. szeptember 28-án kezdődött. Vezérei között janicsárok, kézművesek és muzulmán papok is voltak. A legkiemelkedőbb szerepet Patrona Halil, egy albán származású egykori kiskereskedő, tengerész, majd janicsár játszotta, aki merészségével és önzetlenségével nagy népszerűségre tett szert a tömegek körében. Az 1730. év eseményeit a történetírás ezért Patrona Halil felkelésének nevezi.

A felkelők már az első napon feldúlták az udvari arisztokrácia palotáit, kioszkjait és azt követelték a szultántól, hogy szolgáltassa ki nekik a nagyvezírt és még négy magas rangú hivatalnokot. III. Ahmed abban a reményben, hogy ezzel megmentheti trónját és életét, parancsot adott, hogy Ibrahim pasát öljék meg és holttestét adják ki a felkelőknek. Mindhiába: a felkelők követelésére a következő napon III. Ahmednek is le kellett mondania trónjáról unokaöccse, Mahmud javára.

A felkelők közel két hónapig tartották hatalmukban a fővárost. I. Mahmud szultán (1730—

1754) kezdetben teljes egyetértést színlelt Patrona Halillal. Elrendelte, hogy rombolják le a Szaadabad palotát, az elődje idején bevezetett adók közül számosat megszüntetett, s Patrona Halil útmutatásainak megfelelően bizonyos változtatásokat hajtott végre a kormányzásban és a közigazgatásban. Patrona Halil nem fogadott el semmiféle kormányzati tisztséget. Vagyonszerzésre sem használta fel helyzetét. Még a díván ülésein is régi, viseltes ruhájában jelent meg.

Patrona Halilnak és követőinek azonban nem volt pozitív programjuk. Miután leszámoltak a nép által gyűlölt főurakkal, lényegében nem tudták, mihez kezdjenek a továbbiakban. Ezalatt a szultán és környezete titkon tervet forralt a felkelés vezetőivel való leszámolásra. 1730. november 25-én Patrona Halilt és legközelebbi segítőtársait tárgyalás ürügyével a szultáni palotába hívták és ott hitszegő módon lemészárolták.

A szultán ezután teljes mértékben visszatért a régi kormányzati módszerekhez. Ez 1731 márciusában újabb felkelést váltott ki, amely gyengébb volt, mint az előző és a néptömegek kisebb szerepet játszottak benne. A kormányzat viszonylag gyorsan elfojtotta a mozgalmat, de a zavargások egészen április végéig folytatódtak. A kormányzat csak nagyszámú kivégzés és letartóztatás, valamint több ezer janicsárnak a fővárosból való száműzetése után lett ismét ura a helyzetnek.

A NYUGATI HATALMAK TÖRÖKORSZÁGI BEFOLYÁSÁNAK MEGERŐSÖDÉSE. A „KELETI KÉRDÉS" KIALAKULÁSA

A török uralkodó osztály továbbra is a háborúskodásban látta hatalmának zálogát. Törökország legfőbb katonai ellenfelei ebben az időben Ausztria, Velence és Oroszország voltak. A XVII. század végén és a XVIII. század elején az osztrák—török, később pedig az orosz—török viszony éleződött ki leginkább. Az orosz—török ellentétek abban a mértékben mélyültek el, ahogyan Oroszország közeledett a Fekete-tenger partvidékéhez. Az ellentétek kiéleződésében nagy szerepe volt annak is, hogy kibontakozott és megerősödött az Oszmán Birodalom elnyomott népeinek nemzeti-felszabadító küzdelme, s e népek Oroszországtól támogatást vártak.

A török uralkodó körök különösen ellenséges magatartást tanúsítottak Oroszországgal szemben. Fő bajkeverőnek tekintették, elsősorban őt tették felelőssé a balkáni keresztények lázongásaiért és általában a „fényes porta"[5] csaknem minden nehézségéért. Az orosz—török ellentétek a XVIII. század második felében egyre gyakrabban vezettek fegyveres konfliktusokhoz. Ezt kihasználva Franciaország és Anglia megerősítették a szultáni kormányzatra gyakorolt befolyásukat. Az európai hatalmak közül ez a két állam volt leginkább érdekelve a Törökországgal folytatott kereskedelemben. A franciák gazdag telepekkel rendelkeztek a levantei kikötőkben. Beirut és Izmir partvidékén gyakrabban lehetett francia szót hallani, mint törököt. A XVIII. század végén Franciaország évi 50—70 millió livre értékű kereskedelmi forgalmat bonyolított le az Oszmán Birodalommal. Ez felülmúlta az összes többi európai ország törökországi forgalmának együttes értékét. Az angolok szintén jelentős gazdasági pozíciókkal rendelkeztek Törökországban, különösen a Perzsa-öböl török partvidékén. A Kelet-Indiai Társasággal kapcsolatban levő baszrai brit ügynökség monopóliumot szerzett a nyersanyag felvásárlására.

Franciaországot és Angliát ebben az időben amerikai gyarmati háborúik kötötték le és ezért egyelőre nem tekintették közvetlen feladatuknak az Oszmán Birodalom területének megszerzését. Átmenetileg inkább még támogatták is a török szultán gyenge lábon álló hatalmát, amelynek fenntartása a legelőnyösebbnek mutatkozott kereskedelmi expanziójuk szempontjából. A török uralom helyébe lépő egyetlen más államról, egyetlen más kormányzatról sem volt feltételezhető, hogy ilyen széles körű lehetőségeket biztosított volna a külföldi kereskedők akadálytalan tevékenysége

[5] A szultáni kormányzatot nevezték „fényes" vagy „magas portának".

számára, ehhez fogható kiváltságokban részesítette volna őket saját alattvalóival szemben. Ebből következett az a nyíltan ellenséges magatartás, amelyet Franciaország és Anglia az Oszmán Birodalom elnyomott népeinek felszabadító mozgalmaival szemben tanúsított. Jórészt ez magyarázza azt is, miért igyekeztek akadályozni Oroszország előrenyomulását a Fekete-tenger és a Balkán-félsziget irányában.

Hol Franciaország, hol Anglia, hol pedig a két állam együttesen fáradhatatlanul Oroszország elleni akciókra ösztönözték a török kormányzatot, noha minden egyes orosz—török háború csak új vereséget és új területi veszteségeket hozott Törökország számára. A nyugati hatalmaktól mi sem állt távolabb, mint hogy hathatós segítséget nyújtsanak Törökországnak. Sőt, az Oroszországgal vívott háborúk során elszenvedett vereségeiből ismét hasznot húztak: új kereskedelmi kedvezményeket csikartak ki a török kormányzattól.

Az 1735—1739. évi orosz—török háború idején, amely jelentős részben a francia diplomácia cselszövései nyomán robbant ki, a török hadsereg Sztavucsaninál súlyos vereséget szenvedett. Ennek ellenére, miután Ausztria különbékét kötött a törökkel, Oroszországnak az 1739. évi belgrádi békeszerződésben be kellett érnie Zaporozsje és Azov megszerzésével. Franciaország viszont a Törökországnak nyújtott diplomáciai támogatásért 1740-ben új „kapitulációt"[6] nyert, amely megerősítette és kiterjesztette a francia alattvalók törökországi privilégiumait (alacsony vámtételek, adó- és illetékmentesség, konzuli bíráskodás stb.). Emellett a szultán a korábbi kapitulációs okmányoktól eltérőleg az 1740. évi kapitulációt nemcsak saját nevében, de utódaira nézve is kötelező érvénnyel adományozta, vagyis a kapitulációs kiváltságokat (amelyeket nem sokkal ezután más európai államok alattvalóira is kiterjesztettek) Törökország hosszú időre szóló nemzetközi kötelezettségeként rögzítette.

Az 1768—1774. évi orosz—török háború, amelynek ürügyéül a lengyel trón betöltése szolgált, jórészt szintén a francia diplomácia fáradozásainak eredményeként robbant ki. A hadműveletek a Rumjancev és Szuvorov parancsnoksága alatt harcoló orosz seregek fényes győzelmeit hozták; a török flotta a csesmei öbölben lezajlott ütközetben megsemmisítő vereséget szenvedett. Ez a háború különösen súlyos következményekkel járt Törökországra nézve.

Ausztria ekkori politikája ékesszóló például szolgálhat arra, miként használták ki önző módon az európai hatalmak Törökország bajait a maguk javára. A bécsi udvar a törököket minden lehetséges módon a számukra csak kudarcokat hozó háború folytatására ösztönözte és kötelezettséget vállalt, hogy Törökországnak gazdasági és katonai segítséget nyújt. Ennek fejében a törökök az Ausztriával kötött 1771. évi szerződés aláírásakor előlegként hárommillió piasztert fizettek. Ausztria azonban nem tett eleget kötelezettségeinek, sőt Törökországtól még diplomáciai támogatását is megvonta. Ennek ellenére nemcsak hogy megtartotta a Törökországtól felvett összeget, de 1775-ben „hátralék" címén elragadta tőle még Bukovinát is.

Az orosz—török háborút lezáró 1774. évi kücsük-kajnardzsi béke új szakaszt nyitott az Oszmán Birodalom és az európai hatalmak kapcsolatainak történetében.

A Krím-félszigetet Törökországtól független területté nyilvánították (1783-ban csatolták Oroszországhoz); az orosz határt előretolták a Dnyeper vonalától a Bughoz; a Fekete-tengert és a tengerszorosokat megnyitották az orosz kereskedelmi hajózás előtt. Oroszország jogot nyert a moldvai és havasalföldi fejedelem, valamint a törökországi pravoszláv egyház védnökségére; a kapitulációs privilégiumok érvényét kiterjesztették a törökországi orosz alattvalókra. Törökország nagy összegű hadisarc fizetésére kötelezte magát. A kücsük-kajnardzsi béke jelentősége távolról sem merült ki a törökök területi veszteségeiben. Ez nem volt újdonság számukra, s az átengedett

[6] Így nevezték latinul a XVI. században a nemzetközi szerződéseket. Később az európai hatalmak és az Oszmán Birodalom közti egyenlőtlen szerződések jelölésére szolgált. — *A kiadó.*

területek különben sem voltak túlságosan nagyok, mivel II. Katalin — Lengyelország felosztása és különösen a Pugacsov-felkelés miatt — sürgősen be akarta fejezni a török háborút. Törökországra nézve sokkal fontosabb volt az a körülmény, hogy a kücsük-kajnardzsi béke után gyökeresen megváltoztak az erőviszonyok a Fekete-tenger medencéjében: Oroszország nagyarányú megerősödése, másfelől pedig az Oszmán Birodalom ugyanolyan nagyarányú meggyengülése napirendre tűzte Oroszország kijutását a Földközi-tengerre és az európai török uralom teljes felszámolását. Minthogy Törökország külpolitikája mindinkább elvesztette önállóságát, e probléma megoldása nemzetközi kérdéssé vált. A Fekete-tenger, a Balkán-félsziget, Isztambul és a tengerszorosok irányában történő további előrenyomulása során Oroszország most már nem annyira magával Törökországgal került összeütközésbe, mint inkább a többi európai nagyhatalommal, amelyek szintén igényt formáltak az „oszmán örökségre" és nyíltan beavatkoztak mind az orosz—török kapcsolatokba, mind a szultán és keresztény alattvalói viszonyába.

Ettől az időtől kezdve lépett az európai politika színpadára az úgynevezett keleti kérdés, noha maga a kifejezés csak valamivel később vált használatossá. A keleti kérdésben két problémakör fonódott össze: egyrészt az Oszmán Birodalomnak az elnyomott népek felszabadító harcával kapcsolatos belső felbomlása, másrészt az európai nagyhatalmak küzdelme a Törökországról leszakadó — elsősorban európai — területek felosztásáért.

1787-ben újabb orosz—török háború kezdődött. Oroszország nyíltan készült erre az összecsapásra és azt tervezte, hogy teljesen kiűzi a törököt Európából. A szakítást azonban ezúttal is Törökország kezdeményezte, az oroszellenes török—svéd—porosz koalíció létrehozásán fáradozó angol diplomácia befolyására.

A Svédországgal és Poroszországgal kötött szövetség vajmi keveset használt a töröknek. A Szuvorov parancsnoksága alatt harcoló orosz seregek Focşani, Rîmnicul és Izmail mellett szétverték a törököket. Ausztria Oroszország oldalán lépett fel. Törökország csak azért tudta viszonylag kis veszteségekkel befejezni a háborút, mert Ausztria, majd Oroszország figyelmét elvonták az európai események; a Franciaország elleni ellenforradalmi koalíció létrehozásának ügyei. Az Ausztriával 1791-ben megkötött szisztovói béke a status quo alapján jött létre, az Oroszországgal kötött 1792. évi (a régi orosz időszámítás szerint 1791. évi) iaşi-i béke értelmében pedig Törökország elismerte a Dnyeszter menti új orosz határt, beleértve a Krím és a Kubán-vidék Oroszországhoz való csatolását, lemondott Grúziára vonatkozó igényeiről, továbbá megerősítette Moldva és Havasalföld orosz protektorátusát és a kücsük-kajnardzsi béke más feltételeit.

A francia forradalom — nemzetközi bonyodalmakat okozva Európában — kedvező helyzetet teremtett Törökország számára, s ez késleltette a török uralom felszámolását a Balkán-félszigeten. Az Oszmán Birodalom felbomlása azonban folytatódott. A balkáni népek nemzeti öntudatának erősödése következtében a keleti kérdés még jobban kiéleződött. Tovább mélyültek az ellentétek az „oszmán örökségre" új igényeket támasztó európai hatalmak között is; közülük egyesek nyíltan léptek fel, mások azzal az ürüggyel, hogy „megvédelmezik" az Oszmán Birodalmat versenytársaik illetéktelen beavatkozásától. De bármint jártak is el, politikájuk tovább gyengítette és egyre inkább az európai államoktól függő országgá változtatta Törökországot.

AZ OSZMÁN BIRODALOM GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI VÁLSÁGA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

Az Oszmán Birodalom a XVIII. század végén súlyos válságba került, s ez egész gazdasági életét, hadseregét és államgépezetét egyképpen hatalmába kerítette. A parasztság roskadozott a feudális kizsákmányolás terhei alatt. Hozzávetőleges számítások szerint az Oszmán Birodalomban ebben az időben mintegy százfajta adó, illeték és egyéb kötelezettség létezett. Az adóteher súlyát fokozta

az adóbérleti rendszer. A kormány árverésein a legfőbb méltóságok is felléptek, akikkel senki sem merészkedett versenyre kelni, így hát olcsó pénzért jutottak a bérlethez. Az adóbérletet olykor élethossziglan adták. Az eredeti adóbérlő rendszerint — jóval magasabb áron — uzsorásoknak adta el kiváltságát, akik szintén tovább adták, s ez így ment addig, amíg a bérlet nem jutott el a tényleges adóbegyűjtő kezéhez. Az utóbbi aztán a parasztok lelkiismeretlen kirablásával térítette meg kiadásait és biztosította a maga hasznát.

Minden gabonafajtából, a kerti növényekből, a halászzsákmányból stb. természetbeni tizedet szedtek, amely a valóságban a termés harmadát, sőt olykor a felét is elvitte. A parasztoktól legjobb minőségű termékeiket ragadták el, s a legsilányabbját hagyták csak meg nekik. A feudális urak ezenkívül a legkülönfélébb szolgáltatásokat követelték tőlük: útépítést, fahordást, terménszállítást s olykor még robotot is. Hasztalan mentek panaszra a hivatalos szervekhez, mert hiszen a válik (főkormányzók) és a többi magas rangú tisztségviselők maguk is a legnagyobb földbirtokosok közül kerültek ki. S ha a panaszok néha mégis eljutottak a fővárosba és onnan vizsgáló hivatalnokokat küldtek ki, a pasák és bégek megvesztegetéssel könnyen megúszták a dolgot, a parasztok pedig nyöghették az ellenőr ellátásának többletterheit.

Kettős elnyomás alatt sínylődtek a keresztény parasztok. A nem muzulmánokra kirótt fejadó, a dzsizje — most már haradzsnak is nevezték — erősen megnövekedett, a szó szoros értelmében mindenkitől behajtották, még a csecsemők után is. Ehhez járult a vallási elnyomás. Bármelyik janicsár büntetlenül erőszakoskodhatott a nem muzulmánokkal. Eltiltották őket a fegyverviseléstől, nem hordhattak olyan öltözéket és lábbelit, mint a mohamedánok. A muzulmán bíróság nem fogadta el a „hitetlenek" tanúvallomását. Még a hivatalos iratok is megvető és ócsárló csúfneveken emlegették őket.

A török mezőgazdaság évről évre szomorúbb látványt nyújtott. Számos vidéken egész falvak néptelenedtek el. Egy 1781-ben kiadott szultáni rendelet nyíltan elismerte, hogy „a szegény alattvalók szétszélednek, ami egyik oka hatalmas birodalmam romlásának". Volney francia író, aki 1783—1785-ben utazást tett az Oszmán Birodalomban, könyvében feljegyezte, hogy a földművelés hanyatlása, ami már mintegy 40 évvel korábban megkezdődött, egész falvakat tett lakatlanná. A földművelőt semmi sem ösztönzi a termelés bővítésére: „éppen annyit vet csak, amennyi megélhetéséhez szükséges" — írta Volney.

Ösztönös parasztmozgalmak lobbantak fel nemcsak a leigázott népek által lakott területeken — ahol az antifeudális mozgalom összefonódott a felszabadító küzdelemmel —, hanem magában a tulajdonképpeni Törökországban is. Anatóliában és Ruméliában szerteszét kisemmizett, hajléktalan parasztok kóboroltak nagy csoportokban. Olykor fegyveres csapatokba verődtek és megtámadták a feudális urak birtokait. A lázongások a városokat sem kerülték el. 1767-ben meggyilkolták a karszi pasát. A lakosság megfékezésére Vanból küldtek csapatokat a helyszínre. Ugyanekkor zajlott le az ajdini felkelés, ahol a város lakosai megölték az adóbérlőt. 1782-ben az orosz követ azt jelentette Pétervárra, hogy „a különféle anatóliai tartományokban kitört zavargások napról napra gondterheltebbé és csüggedtebbé teszik a papságot és a minisztériumot".

Akadtak parasztok — nem muzulmánok és muzulmánok egyaránt —, akik megpróbáltak felhagyni a földműveléssel. E kísérleteknek azonban törvényhozási és közigazgatási rendszabályokkal útját szegték. Külön adót vetettek ki arra az esetre, ha valaki felhagyott a földműveléssel — ezzel egyszersmind a parasztság röghözkötöttségét erősítették. Ezenkívül a feudális urak és az uzsorások a kifizetetlen tartozások révén is markukban tartották a parasztot. A feudális úrnak joga volt erőszakkal visszahozni az eltávozott parasztot és kényszeríteni arra, hogy távolléte idejére is fizesse meg az adóját.

A városokban mégiscsak jobb volt valamivel az élet, mint a falvakban. A városi hatóságok — a fővárosban maga a kormány — saját biztonságuk érdekében igyekeztek gondoskodni a polgárság

élelmiszer-ellátásáról. A parasztoktól szabott áron ragadták el terményeiket, gabonamonopóliumot vezettek be és megtiltották, hogy a városokból gabonát vigyenek ki.

A török kézműipart ebben az időben még nem sorvasztotta el az európai ipar versenye. Az országban, de határain túl is még mindig nagy hírnévnek örvendtek Bursza atlasz- és bársonykelméi, Ankara sálai, Izmir hosszú szálas szövetei, Edirne szappana és rózsaolaja, Anatólia szőnyegei. Különös becsben állottak az isztambuli kézművesek készítményei — festett és hímzett szövetek, gyöngyházberakásos díszművek, ezüst- és elefántcsonttárgyak, vésett díszítésű fegyverek stb.

Ennek ellenére a török városok gazdasági életén is kiütköztek a hanyatlás jelei. A sikertelen háborúk és a birodalom területi veszteségei tovább szűkítették a török kézművesség és manufaktúraipar termékeinek amúgy is korlátozott piacát. Az árutermelés fejlődését fékezték a középkori céhek (esznáfok). A kézműipar helyzetét súlyosbította a kereskedelmi és uzsoratőke nyomasztó hatása is. A kormányzat a XVIII. század húszas éveiben bevezette a kézműipari és kereskedelmi szabadalomlevelek (gedikek) rendszerét. Gedik nélkül még evezős, házaló vagy utcai énekes sem lehetett senki. Az uzsorások — pénzt kölcsönözve a kézműveseknek a gedikek megszerzésére — hatalmuk alá vonták a céheket.

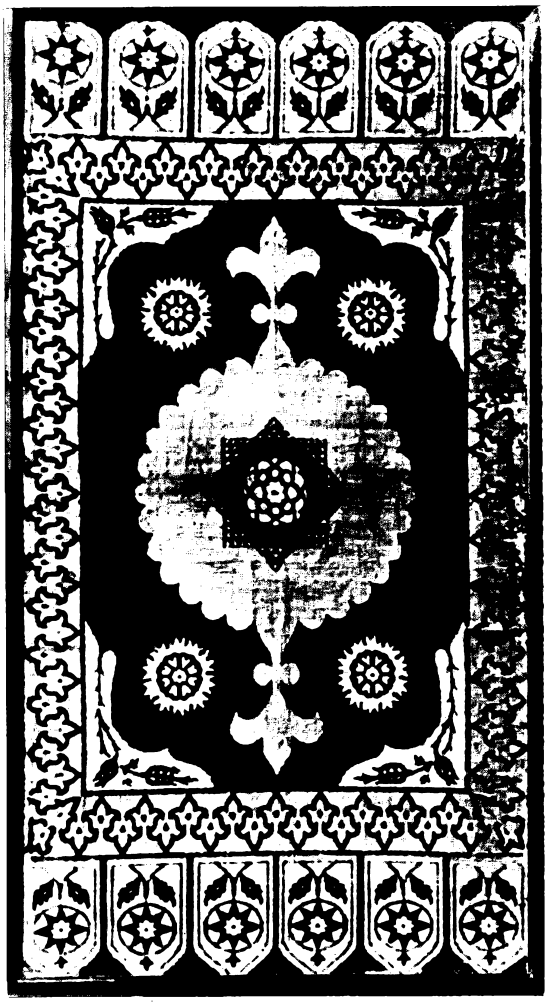

Burszai bársonyszőnyeg
XVII. század vége

A kézművesség és a kereskedelem fejlődését gátolták a belső vámok, a tartományonként eltérő hossz- és súlymértékek, a hatóságok és a helyi feudális urak önkénye, valamint a kereskedelmi útvonalakon gyakori útonállás is. A tulajdon biztonságának hiánya kiölt a kézművesekből és a kereskedőkből minden igyekezetet tevékenységük kiszélesítésére.

Katasztrofális következményekkel járt a kormány által nyakló nélkül űzött pénzrontás. François de Tott (Tóth Ferenc) báró, magyar származású francia diplomata, aki katonai szakértőként szolgált a portánál, emlékirataiban a következőket írta: „A pénz olyannyira leromlott, hogy a pénzhamisítók mostanában egyenesen a lakosság hasznára tevékenykednek: bármilyen öntvényt alkalmazzanak is, a Grand-Seigneur pénzverdéjében készült érmék mindenképpen alacsonyabb értékűek."

A városok sokat szenvedtek a tűzvészektől, a pestisjárványoktól és egyéb ragályos betegségektől. A nép nyomorát gyakori elemi csapások — földrengések, árvizek — tetézték. A kormányzat helyreállíttatta a mecseteket, palotákat és a janicsárlaktanyákat, a lakosságnak azonban nem nyújtott segítséget. Sokan házi rabszolgákká váltak, vagy a falvakból felszökött parasztokkal együtt a lumpenproletariátus sorait szaporították.

A nép anyagi romlásának és nyomorának komor hátterén még kirívóbbnak tűnt a felső rétegek — önmagában is elképesztő arányú — tékozlása. Hatalmas összegeket emésztett fel a szultán udvartartása. Udvari méltóságok, a szultán feleségei és ágyasai, szolgák, pasák, eunuchok, őrök — összesen több mint 12 000 ember alkotta „személyzetét". A palota — különösen női szárnya (a hárem) — az intrikák és titkos összeesküvések központja volt. A jövedelmező állást akaró főméltóságok, az adójövedelmeiket titkolni igyekvő tartományi pasák, a külföldi követek megvesztegették az udvari kegyenceket, a szultánákat és közülük a legtekintélyesebbet: az anya-szultánát (valideszultán). A fekete eunuchok parancsnoka, a kizlar agaszi (szó szerint: a lányok parancsnoka) az udvari hierarchia egyik legmagasabb méltóságának számított. Nemcsak a hárem, de a szultán magánkincstára, a mekkai és medinai vakif (vakf, vakuf)-birtokok, valamint más jövedelmi források is a hatáskörébe tartoztak, és így igen nagy tényleges hatalommal rendelkezett. Besir kizlar agaszi harminc esztendőn át — a XVIII. század közepéig — döntő befolyást gyakorolt az államügyekre. Az egykori rab, akit Abesszíniában 30 piaszterért vásároltak, halála után 29 millió piaszter készpénzt, 160 pompás fegyvert és 800 drágakövekkel ékesített órát hagyott hátra. Utóda, akit szintén Besirnek neveztek, ugyanolyan nagy hatalommal bírt, de miután nem tudott megférni a főpapsággal, leváltották, majd megfojtották. Ettől kezdve a fekete eunuchok parancsnokai óvatosabban viselkedtek és igyekeztek elkerülni, hogy nyíltan beavatkozzanak az államügyekbe. Titkos befolyásukat azonban megőrizték.

A társadalmi viszonyokban rejlő mélyebb okok mellett a török kormánykörök korrumpálódásához az Oszmán-dinasztia nyilvánvaló elfajulása is hozzájárult. Régen elmúlt már az az idő, amikor a szultánok egyúttal hadvezérek is voltak. Kormányzati tapasztalattal sem rendelkeztek, mert trónra lépésükig hosszú éveken keresztül szigorú elszigeteltségben éltek a palota belső termeiben. A trónörökös trónra lépése idejére (rendszerint elég sokáig kellett várnia erre, mivel Törökországban a szultánságot nem az egyenes ági leszármazott, hanem a dinasztia legidősebb tagja örökölte) már legtöbbször erkölcsileg és fizikailag is degenerálódott. Így járt például I. Abd ul-Hamid szultán (1774—1789), akit trónra lépése előtt 38 éven keresztül palotafogságra kárhoztattak. A nagyvezírek (szadrazamok) rendszerint szintén jelentéktelen és tudatlan emberek voltak, akik megvesztegetések útján jutottak kinevezésükhöz. Régebben ezt a méltóságot nem ritkán tehetséges államférfiak töltötték be — például a XVI. században: a híres Mehmed Szokollu, a XVII. században: a Köprülü-család tagjai, a XVIII. század elején: Damad Ibrahim pasa. Még a XVIII. század derekán is akadt egy nagy államférfiúi tulajdonságokkal rendelkező nagyvezír Ragib pasa személyében. Az ő 1763-ban bekövetkezett halála után azonban a feudális klikk többé egy valamennyire is erős akaratú és önálló egyéniséget sem engedett hatalomra. A nagyvezírek nagyon ritkán tarthatták meg tisztségüket két-három évnél tovább; többnyire még egy éven belül is többször cserélődtek. A kegyvesztést csaknem mindig kivégzés követte. A nagyvezírek ezért életük és hatalmuk megszámlált napjait arra használták fel, hogy lázas sietséggel minél nagyobb vagyont harácsoljanak össze, s azt ugyanolyan gyorsan eltékozolják.

A birodalom számos állami méltóságát hivatalosan kiárusították. Moldva vagy Havasalföld fejedelmi méltóságáért öt-hatmillió piaszter járt, nem számítva a szultánnak adott ajándékokat és a megvesztegetési költségeket. A baksis-rendszer annyira meghonosodott a török közigazgatásban, hogy a XVII. században a pénzügyminisztériumban külön „ajándék-könyvelést" létesítettek, amely nyilvántartotta a hivatalnokok által felvett vesztegetési díjakat és bizonyos hányadukat levonta a kincstár javára. A kádik (bírák) tisztségét szintén kiárusították. A kádik — kiadásaik kárpótlása végett — az eléjük terjesztett ügyekben meghatározott százalékot (10 százalékig) szedhettek a perelt összeg után. Egyébként ezt a díjat nem a per vesztesének, hanem nyertesének kellett kifizetnie, ami ösztönzésül szolgált arra, hogy tudatosan eleve megalapozatlan, hamis kereseteket indítsanak. A bűnügyekben egészen leplezetlenül folyt a bírák megvesztegetése.

A bíráktól különösen a parasztság szenvedett sokat. A kortársak feljegyezték, hogy „a falusiak legfőbb gondja az, hogy elleplezzék a bírák elől az elkövetett bűntényeket, mert a bírák garázdálkodása veszélyesebb, mint a tolvajoké".

Messze előrehaladt a hadsereg, kivált a janicsárezredek felbomlása. A janicsárok a reakció legfőbb támaszává lettek. Minden reformmal, lett légyen az akármi, szembeszegültek. A janicsárlázadások megszokott jelenséggé váltak, s a szultán — a janicsárokon kívül nem lévén semmi más fegyveres támasza — mindenképpen azon volt, hogy lekenyerezze őket. A szultán a trónra lépéskor a janicsároknak hagyományos jutalmat — „dzsülusz bahsisi" (beiktatási ajándék) — fizetett, melynek összege emelkedett, ha a janicsárok a szultánt trónra segítő államcsínyben vettek részt. A janicsárok számára különféle szórakozásokat és színházi látványosságokat rendeztek. A zsoldfizetéssel való késlekedés a miniszter életébe kerülhetetett. Egy alkalommal bajrám (mohamedán ünnep) idején az udvari szertartásmester tévedésből előbb bocsátotta a szultáni palást csókjára a tüzérségi és a lovassági hadtestek parancsnokait, mint a janicsárok agáját; a szultán tüstént parancsot adott a szertartásmester kivégzésére.

A tartományokban a janicsárok gyakran a pasák fölé kerekedtek, kezükbe ragadták az egész kormányzást, önkényes adókat és különféle járulékokat hajtottak be a kézművesektől és kereskedőktől. Gyakran maguk is kereskedtek, kihasználva adómentességüket, valamint azt a körülményt, hogy csak parancsnokaik bíráskodhattak felettük. A janicsárok jegyzékein sok volt az olyan ember, aki egyáltalán nem teljesített katonai szolgálatot. Mivel a janicsárok zsoldját különleges igazolvány (eszáme) felmutatására fizették ki, ezek az igazolványok adásvétel tárgyává váltak; nagy mennyiségben kerültek többek között uzsorások és udvari kegyencek kezébe.

A fegyelem a többi katonai alakulatnál is katasztrofálisan meglazult. A szpáhi lovasság létszáma száz esztendő leforgása alatt, a XVII. század végétől a XVIII. század végéig, egytizedére csökkent. 1787-ben az Oroszország elleni háború céljaira csak nagy üggyel-bajjal sikerült összetoborozni — 2000 lovast. A szpáhi hűbérurak mindig az elsők voltak, akik megfutottak a harcmezőről.

A hadsereg parancsnokai között bevett szokássá vált a sikkasztás. A hadra kelt sereg, vagy az erődök helyőrségeinek ellátására szolgáló összeg felének már a fővárosban lába kelt, a megmaradt pénz oroszlánrésze pedig a helyi parancsnokok zsebébe vándorolt.

A haditechnika megrekedt azon a fokon, ahová a XVI. században eljutott. Még mindig márvány-ágyúgolyókat használtak, akárcsak Nagy Szulejmán idejében. Az ágyúöntés, a puskagyártás és kardkészítés, általában az egész haditermelés terén az Oszmán Birodalom a XVIII. század végén már legalább másfél évszázaddal elmaradt Európától. A katonák nehéz és kényelmetlen egyenruhát viseltek és eltérő kaliberű fegyverzettel rendelkeztek. Míg az európai hadseregeket manőverezésre képezték ki, a török sereg sűrű, rendezetlen tömegben harcolt. A török flotta, amely egykor uralma alatt tartotta a Földközi-tenger egész medencéjét, az 1770-es csesmei katasztrófa után teljesen elvesztette egykori jelentőségét.

A központi hatalom meggyengülése, a kormányzati apparátus és a hadsereg szétzüllése megerősítette az Oszmán Birodalmon belül fellépő centrifugális törekvéseket. A Balkánon, az arab országokban, a Kaukázus vidékén és a birodalom más területein szüntelen harc folyt a török uralom ellen. A XVIII. század végére hatalmas erőre kaptak a szeparatista mozgalmak a török feudális urak soraiban is. Az önállóságra törő nagyurak hol a régi katonai-hűbéres családok sarjaiból kerültek ki, hol az új feudális arisztokrácia képviselőiből, hol pedig egyszerűen szerencsés kalandorok voltak, akik összeharácsolt vagyonukból saját zsoldossereget állítottak fel. Megtagadták az engedelmességet a szultánnak és gyakorlatilag önálló kiskirályokká váltak. A szultáni kormányzat nem érezte magát elég erősnek arra, hogy szembeszálljon velük, s beérte azzal, hogy az adóknak legalább egy részét megkapja és a szultán felségjogának látszatát megőrizze.

Epeiroszban és Dél-Albániában Tepeleni Ali pasa építette ki uralmát, aki a későbbiekben Janinai Ali pasa néven vált híressé. A Duna mellett levő Vidinben Ömer Pazvan Oglu bosnyák feudális úr valóságos hadsereget gyűjtött és a vidini körzet tényleges uralkodójává vált. A török kormányzatnak sikerült elfogatnia és kivégeztetnie, de nem sokkal később fia, Oszman Pazvan Oglu még határozottabban szembeszegült a központi hatalommal. Még Anatóliában is — ahol a hűbérurak egyelőre nem keltek fel nyíltan a szultán ellen — valódi feudális fejedelemségek jöttek létre: a Karaoszman Oglu feudális nemzetség a Nagy Menderesz és a Márvány-tenger közé eső délnyugati és nyugati területeket, a Csapan Oglu nemzetség a központi vidéket, Ankara és Jozgat körzetét, Battala pasa nemzetsége pedig az északkeleti területeket, Szamszun és Trabzon (Trapezunt) körzetét kerítette hatalmába. E feudális urak saját katonasággal rendelkeztek, földeket adományoztak és adót szedtek. A szultán hivatalnokai nem mertek beavatkozni ügyeikbe.

De szeparatista kísérletekbe fogtak még azok a pasák is, akiket maga a szultán nevezett ki. A kormány a pasák gyakori váltogatásával igyekezett úrrá lenni önállósulási törekvéseiken; évente kétszer-háromszor is más tartományba helyezte át őket. Az eredmény azonban — ha egyáltalában teljesítették a parancsot — csupán a lakosság adóterheinek ugrásszerű megnövekedése lett. A pasák ugyanis arra törekedtek, hogy rövidebb idő alatt térítsék meg a tisztségvásárlásra, megvesztegetésre és átköltözésre fordított kiadásaikat. Egyébként idővel az áthelyezés rendszere is eredménytelenné vált, mivel a pasák saját zsoldoshadseregeket állítottak fel.

A KULTURÁLIS HANYATLÁS

A török kultúra, amely a XV—XVI. században virágkorát élte, már a XVI. század végétől lassú hanyatlásnak indult. A költők a minél választékosabb és cikornyásabb formát hajszolták, s közben elszegényedett a művek mondanivalója. A verselés technikáját, a szavak játékát kezdik többre becsülni, mint a versben kifejezett gondolatokat és érzéseket. Az elkorcsosulóban levő udvari költészet egyik utolsó képviselője a nagy tehetségű Ahmed Nedim (1681—1730), akinek munkássága a „tulipán-korszak" kitűnő tükre. Nedim alkotásainak témaköre az udvari élet szűk világára korlátozódott — a szultán dicsőítésére, az udvari lakomákra, a vidám sétákra, a Szaadabad palota és az arisztokrata kioszkok „halva[7] utáni beszélgetéseire" —, de művei rendkívül kifejezőek, közvetlenek és viszonylag egyszerű nyelvűek. Irodalmi hagyatékában verseinek gyűjteménye — díván — mellett fordítást is találunk: lefordította törökre „A hírek oldalai" (Sahaif-ül-ahbar) című gyűjteményt, amely inkább „A főasztrológus története" (Müneccimbaşi tarihi) néven ismeretes.

E korszak didaktikus irodalmát elsősorban Juszuf Nabi († 1712) életműve képviseli. „Hajrie" című moralisztikus poémájában helyenként élesen bírálta a korabeli erkölcsöket. Kiemelkedő helyet foglal el a török irodalomban Galip sejk (1757—1798) „Szépség és szeretet" (Hüsn-ü Aşk) című szimbolikus poémája is.

A török történetírás továbbra is az udvari krónikák formájában fejlődött. Naima, Mehmed Resid, Aszim Cselebi-zade, Ahmed Reszmi és a többi udvari történetíró a régi hagyományt követve apologetikus szellemben dolgozta fel a szultánok életét és tevékenységét, a hadjáratokat stb. A külföldet járt török követségek beszámolói (szefaret-name) a határontúli országokról közöltek adatokat. Néhány helyes megfigyelés mellett e beszámolók sok naiv vagy egyszerűen kitalált dolgot tartalmaznak.

1727-ben Isztambulban megkezdte munkáját Törökország első nyomdája. Alapítója, Ibrahim Müteferrika aga (1674—1744), egy szegény magyar család sarja volt, akit a törökök még gyermekkorában elhurcoltak, majd felvette a mohamedán hitet és Törökországban maradt. A nyomda első

[7] Halva: keleti csemege. — *A kiadó.*

Az isztambuli Nur-i Oszmanije mecset 1755—1757

Utcai kávéárus
G. Szkoten metszete

kiadványai között találjuk Vankuli arab—török szótárát, Katib Cselebi, másként Hadzsi Halife és Ömer effendi történeti munkáit. Ibrahim aga halála után a nyomdában csaknem négy évtizedig szünetelt a munka. 1784-ben ismét felújította tevékenységét, azonban ekkor is csak igen kevés könyvet bocsátott ki. A Korán nyomtatása tilos volt. A világi tartalmú munkákat is nagyobbrészt kézzel másolták.

A tudomány, irodalom és művészet fejlődését Törökországban különösen gátolta a muzulmán skolasztika uralma. A főpapság nem tűrte meg a világi oktatást. A mollák és a számtalan dervisrend a babonák és előítéletek sűrű pókhálójával fonta körül a népet. A török kultúra minden ágazatában a pangás jelei mutatkoztak. A régi kulturális hagyományok felújítására irányuló kísérletek kudarcba fulladtak, az új, Nyugatról érkező kulturális eredmények elsajátítása pedig szolgai másolásra szorítkozott. Ez utóbbi jellemezte például az építőművészetet, amely az európai építészet utánzásának útjára lépett. Francia dekorátorok egy eltorzított barokk stílust honosítottak meg Isztambulban, a török építészek pedig mindenféle stílust összekevertek és valóságos építészeti szörnyszülötteket terveztek és kiviteleztek. A festészet sem tudott felmutatni semmiféle figyelemre méltó eredményt, mindössze annyi változott, hogy megbontották a mértani díszítő motívumok szigorú arányait, s a geometriai elemeket nyugati hatásra egyre inkább növényi ornamentikával cserélték fel, melyben természetesen a tulipánmotívum dominált.

Ám ha az uralkodó osztály kultúrája a hanyatlás és pangás szakaszába lépett is, a népművészet fejlődése nem rekedt meg. Nagy közkedveltségnek örvendtek a népi költők és énekesek, akiknek versei és dalai a nép szabadságszeretettől áthatott álmait és törekvéseit, az elnyomókkal szemben táplált gyűlöletét fejezték ki. Széles körű népszerűségnek örvendtek a népi mesemondók (hikajedzsik vagy meddahok), nemkülönben a „karagöz"-nek nevezett népi árnyjátékok, amelyeket eleven aktualitás jellemzett: az egyszerű nép nézőpontjából, felfogásának és érdekeinek megfelelően világították meg az országban végbemenő eseményeket.

2. A BALKÁNI NÉPEK A TÖRÖK URALOM ALATT

A BALKÁNI NÉPEK HELYZETE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Az Oszmán Birodalom hanyatlása, a katonai-hűbéri rendszer felbomlása, valamint a szultáni kormányzat hatalmának meggyengülése súlyos következményekkel járt a török uralom alatt sínylődő déli szláv népek, továbbá a görögök, albánok, moldvaiak és havasalföldiek helyzetére. A csiftlikek kialakulása, a török feudális urak törekvése földjeik jövedelmének fokozására, egyre jobban megnehezítette a parasztság sorsát. A Balkán-félsziget hegyes és erdős vidékein a korábban állami tulajdonban levő földek magántulajdonba kerültek; a paraszti közösségek jobbágyi sorba süllyedtek. Megnövekedett a földbirtokosok hatalma a parasztok felett, a feudális függőségnek a korábbinál sokkal szigorúbb formái alakultak ki. A szpáhik, miután saját kezelésben levő gazdaságot hoztak

létre, nem érték be többé a természetbeni és pénzszolgáltatásokkal, hanem robotra kényszerítették a parasztokat. Szokásossá vált, hogy a szpahilukokat (a török „sipahilik" = „a szpáhi birtoka" szóból) uzsorásoknak adták bérbe, akik könyörtelenül kifosztották a parasztokat. Ahogy a központi hatalom meggyengült, úgy fokozódott a helyi hatóságok, a kádik és az adószedők megvesztegethetősége és önkényeskedése. A janicsár katonaság az összeesküvések és zűrzavarok egyik fő forrása lett az európai Törökországban. A török csapatok és különösen a janicsárok valósággal rendszerré tették a békés lakosság kirablását.

A román fejedelemségekben a XVII. században tovább folytatódott a földesúri gazdaságok növekedése és a paraszti földek elrablása, s ezzel kapcsolatban súlyosbodott a parasztság zömének feudális függősége. Csak kevés számú tehetős paraszt tudta megszerezni személyes szabadságát tetemes váltságdíj ellenében.

A balkáni népek egyre növekvő gyűlölettel tekintettek a török uralomra. A szultáni kormányzat — részben ezért, részben pedig, hogy megszoríthassa az adóprést — a birodalom több hegyvidéki körzetét és végvidékét, amelyek addig keresztény helyi önkormányzatot élveztek, teljes mértékben a török hatóságoknak és hűbéruraknak igyekezett alárendelni. A török hatóságok szüntelenül nyesegették a jelentős önállóságot élvező görög és szerb falusi és városi közösségek jogait. Fokozták a montenegrói törzsekre gyakorolt nyomásukat, hogy ezeket teljes engedelmességre és a haradzs rendszeres fizetésére szorítsák. A román fejedelemségeket a porta török hivatalnokok által igazgatott közönséges pasalikokká igyekezett átalakítani. Ez a terv az erős moldvai és havasalföldi bojárság ellenállásán hajótörést szenvedett ugyan, de a fejedelemségek belügyeibe való beavatkozás és a pénzügyi kizsákmányolás nagymértékben fokozódott. A porta — kihasználva a bojár csoportok között szüntelenül dúló harcokat — saját embereit ültette Moldva, illetve Havasalföld fejedelmi székeibe, s még ezeket is két-három évenként cserélgette. A XVIII. század elejétől a török kormányzat, attól való félelmében, hogy a román fejedelemségek Oroszországhoz közelednek, a török feudális osztállyal és kormánykörökkel szoros kapcsolatban álló isztambuli görögöket, fanariótákat[8] nevezett ki fejedelmekké.

A birodalom belső ellentéteinek kiéleződése és a társadalmi harcok fokozódása a muzulmánok és keresztények vallási ellentéteinek erősödéséhez vezetett. A muzulmán vallási fanatizmus, a portának a keresztényekkel szembeni megkülönböztető politikája egyre türelmetlenebb megnyilvánulásokban jutott kifejezésre, s mind gyakoribbá váltak a próbálkozások, hogy egész bolgár falvakat vagy montenegrói és albán törzseket erőszakkal az iszlám felvételére kényszerítsenek.

A népük körében nagy politikai befolyással bíró szerb, montenegrói és bolgár pravoszláv papok tevékenyen részt vettek a törökellenes mozgalmakban. Természetes hát, hogy a porta fölöttébb bizalmatlanul bánt a balkáni szláv papsággal, igyekezett csökkenteni politikai súlyát és megakadályozni kapcsolatait Oroszországgal vagy más keresztény államokkal. A fanarióta papok viszont a törökök támogatását élvezték. A porta szemet hunyt a görög egyházi hierarchia és a mögötte álló fanarióták kísérletein, amelyek a déli szláv népek, valamint a moldvaiak és havasalföldiek elgörögösítésére irányultak. A konstantinápolyi patriarkátus a legfőbb egyházi méltóságokba kizárólag görögöket nevezett ki, akik elégettették az egyházi szláv nyelvű könyveket, csak görög nyelvű istentiszteletet engedélyeztek stb. A görögösítés különösen erőteljes volt Bulgáriában és a román fejedelemségekben, de mindenütt a néptömegek erős ellenállásába ütközött.

A XVIII. században Szerbiában is görögök ragadták magukhoz a legmagasabb egyházi méltóságokat. A nemzeti öntudat és a népi hagyományok fenntartásában addig oly nagy szerepet játszó

[8] Fanar — isztambuli városnegyed. Itt székelt a görög pátriárka. A „fanarióták" gazdag és előkelő görögök voltak, közülük kerültek ki az egyházi hierarchia legmagasabb rangú képviselői és a török közigazgatás hivatalnokai; nagyszabású kereskedelmi és uzsora-ügyletekkel foglalkoztak.

egyházi szervezet rohamosan szétzüllött. 1766-ban a konstantinápolyi patriarkátus által kieszközölt firmánok (szultáni rendeletek) a peći (ipeki) és ohridi autokefál (autonóm) patriarkátusokat a görög pátriárka főségе alá helyezték.

Az Oszmán Birodalom középkorias elmaradottsága, területeinek gazdasági elkülönültsége, nemkülönben a kegyetlen nemzeti és vallási elnyomás megnehezítette a leigázott balkáni népek gazdasági fejlődését. A kedvezőtlen körülmények ellenére azonban az európai Törökország számos vidékén a XVII. és a XVIII. század folyamán számottevő gazdasági változások következtek be. Ám a termelőerők meg az áru- és pénzviszonyok fejlődése terén az egyes területek között egyenetlenség mutatkozott: a fejlődés elsősorban a tenger melletti területeket, a nagyobb folyók mellékét és a nemzetközi kereskedelmi főútvonalak vidékét érintette. A görög tengerparton és szigeteken virágzásnak indult a hajóépítés. Bulgáriában megerősödtek a szövetkészítéssel kapcsolatos kézműipari ágazatok, melyek a török hadsereget és a városi lakosságot látták el áruval. A román fejedelemségekben mezőgazdasági nyersanyagokat feldolgozó üzemek, valamint textil-, papír- és üvegmanufaktúrák keletkeztek, amelyek jobbágyi munkaerőt használtak fel.

Az európai Törökország számos vidékén megszaporodtak a városias jellegű települések. Így például Bulgáriában, a Balkán előhegységeiben, a török központoktól távol eső övezetekben egész sor bolgár kereskedelmi és ipari település jött létre, melyek a helyi piacot szolgálták ki (Kotel, Szliven, Gabrovo stb.).

A török birodalom balkáni területeinek belső piaca fejletlen volt: a nagy városi központoktól és kereskedelmi utaktól távol eső területek gazdasági életét alapjában véve még a naturálgazdálkodás jellemezte. A kereskedelmi forgalom növekedése azonban fokozatosan fellazította e vidékek elzárkózottságát is. A Balkán-félsziget gazdasági életében már régtől fogva kiemelkedő szerepet játszott az idegen kereskedők által lebonyolított külkereskedelem és átmenő forgalom. A XVII. században — Dubrovnik és az olasz városok hanyatlásával kapcsolatban — a kereskedelmi életben megerősödtek a helyi üzletemberek pozíciói. Különösen nagy gazdasági hatalomra emelkedett Törökországban a görög kereskedelmi és uzsoratőke, amely befolyása alá vonta a gyengébb déli szláv kereskedőréteget.

A kereskedelem, valamint a kereskedelmi és uzsoratőke fejlődése — a balkáni népek társadalmi viszonyainak általános elmaradottsága közepette — még nem teremtette meg a kapitalista termelési mód kialakulásához szükséges előfeltételeket. Az azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a török igában sínylődő balkáni népek gazdasága önálló úton halad előre, hogy e népek társadalmi fejlődése — a rendkívül kedvezőtlen feltételek ellenére is — beéri és megelőzi az államban uralkodó szerepet játszó nemzetiségét. Elkerülhetetlenné vált a balkáni népek harca nemzeti és politikai felszabadulásukért.

A BALKÁNI NÉPEK FELSZABADÍTÓ KÜZDELMEI A TÖRÖK IGA ELLEN

A XVII. és XVIII. század folyamán a Balkán-félsziget különböző területein számos felkelés tört ki a török uralom ellen. E mozgalmak többnyire helyi jellegűek voltak, különböző időpontokban, kellő előkészület nélkül robbantak ki. A megmozdulásokat a török katonaság könyörtelenül vérbe fojtotta. A vereségek emlékét azonban mindig elmosta az idő, a felszabadulásba vetett hit új erőre kapott, s új meg új felkelések lángoltak fel.

A felkelések fő hajtóereje a parasztság volt. Gyakran a városi lakosság, a papság, sőt a helyenként megmaradt keresztény feudális urak, Szerbiában és Montenegróban pedig a helyi keresztény hatóságok (kenézek, vajdák, törzsi elöljárók) is részt vettek a mozgalmakban. A román fejedelemségekben a törökök elleni küzdelmet többnyire a bojárok vezették, akik abban reménykedtek, hogy a szomszédos országok segítségével rázhatják le a török uralmat.

A horvátok és a törökök dubicai ütközete 1685-ben
Egykorú metszet

A balkáni népek szabadságmozgalmának nagy lendületet adott a szent liga háborúja Törökország ellen. A velencei és osztrák hadak győzelmeinek lelkesítő hatását fokozta az a körülmény, hogy a törökellenes koalícióhoz csatlakozott Oroszország is, amelyet vallási kötelékek fűztek a balkáni népekhez. A háború első éveiben Havasalföldön törökellenes felkelést készítettek elő. Şerban Cantacuzino fejedelem titkon szövetségi tárgyalásokat kezdett Ausztriával, sőt hadsereget gyűjtött, melyet Havasalföld erdőiben és hegyeiben rejtett el, hogy a szent liga jeladására tüstént harcba léphessen. Cantacuzino azt tervezte, hogy a többi balkáni nép erőit is egyesíti és felkelésük élére áll. E tervek azonban nem váltak valóra. A Habsburgok és Sobieski János lengyel király egyaránt a román fejedelemségek megkaparintására törekedtek, s ez arra késztette a havasalföldi fejedelmet, hogy feladja a felkelés gondolatát.

Amikor az osztrák csapatok 1688-ban az Aldunához értek, majd bevették Belgrádot és dél felé nyomultak, Szerbia, Nyugat-Bulgária és Makedónia területén nagyszabású törökellenes mozgalom kezdődött. A helyi lakosság tömegesen csatlakozott az előrenyomuló osztrák csapatokhoz; spontán módon sok önkéntes partizánosztag (ćeta) alakult, amelyek sikeres hadműveleteket folytattak.

1688 végén törökellenes felkelés robbant ki Bulgária északnyugati részén, az ércfejtés központjában, Csiprovci városában. Részvevői a város iparos és kereskedő lakosságából és a környező falvak népességéből kerültek ki. A mozgalom vezetői arra számítottak, hogy a Bulgáriához közeledő osztrákok segítséget nyújtanak nekik a török kiűzéséhez. Az osztrák hadsereg azonban nem sietett a felkelők segítségére. A csiprovciak megmozdulását leverték, a várost eltörölték a föld színéről.

A Habsburgok fő célja ebben az időben a Duna-medence területének, valamint az Adriai-tenger partvidékének megszerzése volt. A császár, mivel e széles körű tervek megvalósításához a maga

fegyveres erejét kevésnek tartotta, a helyi lakosság erőit akarta felhasználni Törökország ellen. Az osztrák ügynökök felkelésre szólították a szerbeket, bolgárokat, makedónokat, montenegróiakat; igyekeztek megnyerni a helyi keresztény hatóságokat (kenézeket és vajdákat), a törzsi elöljárókat, valamint Arsenije Crnojević (Csarnojevics Arzén) peći (ipeki) pátriárkát.

A Habsburgok igyekeztek politikájuk eszközévé tenni Brankovics Györgyöt (Đorđe Branković), az Erdélyben élő szerb feudális urat. Brankovics a régi szerb fejedelmek leszármazottjának adta ki magát és az összes déli szláv területeket magában foglaló önálló állam visszaállítását tervezgette. Tervezetét — e szerint állama osztrák protektorátus alatt állott volna — bemutatta a császárnak. A terv távolról sem felelt meg a Habsburgok érdekeinek, s egyébként sem volt reális. Ennek ellenére az osztrák udvar igyekezett magához édesgetni Brankovicsot; mint a szerb despoták leszármazottját, grófi címmel ruházták fel. 1688-ban Brankovics Györgyöt az osztrák hadsereg parancsnokságához küldték, azzal a feladattal, hogy készítsen elő törökellenes megmozdulást a szerb nép körében. Brankovics azonban megtagadta az engedelmességet az osztrákoknak és megkísérelte, hogy önállóan szervezze meg a szerbek felkelését. Az osztrákok erre letartóztatták és haláláig börtönben tartották.

Az osztrák segítségben reménykedő déli szláv népekre keserű csalódás várt. A Szerbia és Makedónia belsejében végrehajtott eredményes portyát — melyben oroszlánrésze volt a szerb önkéntes csapatoknak és a helyi lakosság meg a hajdúk támogatásának — 1689 végén az osztrákok siralmas vereségsorozata követte nyomon. A helyi lakosság — hogy az útjukban mindent elpusztító törökök bosszújától megmeneküljön — követte a visszavonuló osztrák csapatokat. A „nagy áttelepülés" során Szerbiából — főleg déli és délnyugati vidékeiről — mintegy 60—70 000 ember települt át a magyarországi területekre. A háború következő esztendeiben a szerb önkéntes osztagok az alvajda parancsnoksága alatt a Habsburg-sereg állományában harcoltak a török ellen.

A velencei—török háború idején, a XVII. század nyolcvanas éveinek derekán és a kilencvenes évek elején, erős törökellenes mozgalom bontakozott ki a montenegrói és albán törzsek körében. A mozgalmat erőteljesen támogatta Velence, amely minden katonai erejét Moreában összpontosította, Dalmáciában és Montenegróban pedig a helyi lakosság felhasználásával szándékozott háborút viselni. Szulejmán Busatli shkodrai (üszküdari) pasa számos büntető expedíciót indított a montenegrói törzsek ellen. 1685-ben és 1692-ben a szultán csapatai elfoglalták a montenegrói metropoliták székhelyét, Cetinjét. A törökök azonban még így sem tudták megtartani pozícióikat e kis hegyi övezetben, amelynek lakossága szívósan harcolt teljes függetlenségének kivívásáért.

Montenegróban a török hódítással kialakult sajátos körülmények, az elmaradt — patriarchális maradványokkal teli — társadalmi viszonyok hozzájárultak a helyi metropoliták politikai befolyásának megerősödéséhez. A metropoliták a nemzeti és politikai felszabadulásért, a montenegrói törzsek egyesítéséért folyó küzdelem élére álltak. Különösen eredményes volt Danilo Petrović (Šćepčević) Njegoš metropolita, e tehetséges államférfiú működése (1697—1735). Danilo Petrović állhatatosan küzdött Montenegró teljes felszabadításáért a porta ellen, amely nem hagyott fel a próbálkozásokkal, hogy helyreállítsa korábbi pozícióit e stratégiailag fontos területen. A metropolita a török befolyás felszámolása céljából kiirtatta vagy kiűzette mindazokat a montenegróiakat, akik áttértek a muzulmán hitre, azaz eltörökösödtek. Számos reformot hajtott végre a kormányzat központosítása és a nemzetségi-törzsi viszálykodás enyhítése érdekében.

A XVII. század végétől kibővültek és megszilárdultak a déli szlávok, görögök, moldvaiak és havasalföldiek kulturális és politikai kapcsolatai Oroszországgal. A cári kormányzat arra törekedett, hogy megerősítse politikai befolyását a török fennhatóság alatt álló népek körében, mint amelyeknek az elkövetkezendőkben fontos szerepe lehet az európai török birtokok sorsának eldöntésében. Az orosz diplomácia növekvő figyelemmel fordult a balkáni népek felé, ezek viszont már régóta pártfogójuknak tekintették a pravoszláv Oroszországot és azt remélték, hogy az orosz fegyverek

győzelme szabadulást hoz számukra a török iga alól. Oroszország belépése a szent ligába arra késztette a balkáni népek képviselőit, hogy közvetlen összeköttetést keressenek az oroszokkal. 1688-ban Serban Cantacuzino havasalföldi fejedelem, Dionisziosz volt konstantinápolyi pátriárka és Arsenije Crnojević szerb pátriárka közös levelet küldtek Iván és Péter cárokhoz: leírták a törökországi pravoszláv népek szenvedéseit és kérték, hogy Oroszország küldjön csapatokat a Balkánra, a keresztény népek felszabadítására. Jóllehet az 1686—1699. évi háborúban az orosz hadműveletek a Balkántól távol fekvő területeken folytak, s így az oroszok nem léphettek közvetlen érintkezésbe a balkáni népekkel, a cári kormányzat a hadba lépés okai között már ekkor felvetette azon kívánságát, hogy a balkáni népeket a török iga alól felszabadítsa, s a nemzetközi fórumokon valamennyi törökországi pravoszláv alattvaló érdekeinek védelmezőjeként lépett fel. Ez maradt az orosz abszolutizmus ideológiája a Törökország ellen vívott egész további harc során a XVIII. és XIX. században.

I. Péter a fekete-tengeri kijáróért indított harcában számított a balkáni népek támogatására. 1709-ben titkos szövetségre lépett Constantin Brîncoveanu havasalföldi fejedelemmel, aki vállalta, hogy háború esetén átáll Oroszország oldalára, 30 000-es sereget állít ki, és ellátja élelemmel az orosz csapatokat is. Dimitrie Cantemir moldvai fejedelem szintén kötelezte magát, hogy fegyveres segítséget nyújt Péternek. Ezenfelül szerződésben jelentette ki, hogy a moldvaiak hajlandók elfogadni az orosz fennhatóságot, amennyiben a fejedelemség teljes belső önállóságot kap. Megígérték együttműködésüket a Habsburg-fennhatóság alatt élő szerbek is, vállalva, hogy nagyobb egységgel csatlakoznak majd az orosz csapatokhoz. Az orosz kormányzat a pruti hadjárat megkezdésekor, 1711-ben ünnepélyes oklevélben szólította fegyverbe az Oszmán Birodalom valamennyi leigázott népét. A pruti hadjárat sikertelensége azonban már a kezdet kezdetén megakasztotta a törökellenes mozgalmak kibontakozását. A felhívás csak a montenegróiaknál és a hercegovinaiaknál talált tettekben megnyilvánuló visszhangra: fegyveres akciókat kezdtek a törökök ellen. Ennek nyomán szoros kapcsolatok létesültek Oroszország és Montenegró között. 1715-ben Danilo metropolita Oroszországba látogatott, s ezután I. Péter elrendelte a montenegróiak rendszeres pénzbeli támogatását.

Az újabb, 1716—1718. évi osztrák—török háború nyomán — amelyben Szerbia lakossága a törökök ellen küzdött — a Habsburgok fennhatósága alá került a temesi bánság, Szerbia északi része és az úgynevezett Kis Valahia (Olténia). E területek népe tehát megszabadult a barbár török igától — de súlyos osztrák függőségbe jutott. Az adók megnövekedtek. A bécsi udvar igyekezett rászorítani új alattvalóit a katolikus vagy az unitus vallás felvételére, a pravoszláv lakosság pedig kegyetlen vallási üldöztetést szenvedett. Viharos elégedetlenség támadt; sok szerb és havasalföldi Oroszországba vagy egyenesen a török uralom alatt álló területekre szökött. Mindazonáltal a Habsburg-uralom Észak-Szerbiában némileg meggyorsította az áru- és pénzviszonyok fejlődését, ami azután a falusi burzsoázia kialakulásához vezetett.

A következő osztrák—török háború — amelyben a Habsburg-monarchia Oroszországgal szövetségben lépett fel — török sikereket hozott: az 1739. évi belgrádi békében a Habsburgok elvesztették Kis Valahiát és Észak-Szerbiát, s a szerb lakta területek közül csak a temesi bánság, a Bácska, Baranya és a Szerémség maradt a monarchia birtokában. E háború idején ismét felkelés tört ki a törökök ellen Szerbia délnyugati részén, de elszigetelt maradt és gyorsan leverték. A sikertelen háború megállította a Habsburgok balkáni terjeszkedését, és tovább csökkentette a bécsi udvar politikai befolyását a balkáni népek körében.

A XVIII. század derekától a törökök elleni küzdelemben Oroszországé lett a vezető szerep. 1768-ban II. Katalin hadat indított Törökország ellen és — Péter példáját követve — felhívással fordult a balkáni népekhez: fogjanak fegyvert a törökök ellen. A sikeres orosz hadműveletek felrázták a Balkán népeit. Midőn az orosz hajóhad 1770-ben megjelent Görögország partjainál, Moreá-

Horvát határőr („granicsár") az osztrák—török határon
Rajz a XVIII. század közepéről

ban és az Égei-tenger szigetein felkelés tört ki. A görög kereskedők saját költségükön hajóhadat szereltek fel, amely Lambrosz Katzonisz vezénylete alatt egy ideig sikeresen harcolt a törökök ellen.

A Moldva és Havasalföld területére benyomuló orosz seregeket a helyi lakosság kitörő lelkesedéssel fogadta. Bukarestből és Iașiból a bojárság és a papság delegációkat küldött Pétervárra, hogy Oroszország védnökségét kérjék a fejedelemségek számára.

Az 1774. évi kücsük-kajnardzsi béke kiemelkedő fontossággal bírt a balkáni népek számára. A szerződés egész sor cikkelye foglalkozott a török fennhatóság alatt álló keresztény népek helyzetével, feljogosítva Oroszországot érdekeik védelmére. Törökország visszakapta ugyan a román fejedelemségeket, de számos feltételt kellett vállalnia, melyek a lakosság helyzetének megjavítását célozták. A szerződés e pontjai végső soron megkönnyítették a balkáni népek szabadságküzdelmeit. II. Katalinnak a keleti kérdésben folytatott további politikája — a cárizmus hódító célkitűzéseitől függetlenül — szintén hozzájárult a balkáni népek nemzeti felszabadító mozgalmának felélénküléséhez, s az Oroszországhoz fűződő politikai és kulturális kapcsolataik kibővüléséhez.

A BALKÁNI NÉPEK NEMZETI MEGÚJULÁSÁNAK KEZDETEI

A több száz éves török uralom nem tudta megfosztani a balkáni népeket nemzeti jellegüktől. A déli szlávok, görögök, albánok, moldvaiak, havasalföldiek megőrizték nemzeti nyelvüket, kultúrájukat, néphagyományaikat; ha az idegen elnyomás következtében lassan is, de szakadatlanul fejlődtek a gazdasági egység elemei is.

A balkáni népek nemzeti megújulásának első jelei a XVIII. században észlelhetők. Közművelődési-felvilágosító mozgalmak indultak; megélénkült az érdeklődés a nemzeti múlt iránt; egyre erősebb törekvések mutatkoztak a műveltség felemelésére, az iskolai oktatási rendszer megjavítására, a világi műveltség elemeinek meghonosítására. A kulturális-felvilágosító mozgalom először a társadalmi és gazdasági tekintetben legfejlettebb görögöknél indult meg, de hamarosan követték őket a szerbek, a bolgárok, a moldvaiak és a havasalföldiek is.

A közművelődési mozgalom minden egyes balkáni népnél sajátos módon, nem is egyidőben bontakozott ki. Társadalmi bázisa azonban mindenütt a nemzeti kereskedő- és iparosréteg volt.

A nemzeti burzsoázia kialakulásának nehéz feltételei bonyolulttá és ellentmondásossá tették a balkáni nemzeti mozgalmak ideológiáját. Görögországban például rendkívül erős volt a kereskedelmi és uzsoratőke, amely szoros kapcsolatban állott a török elnyomó rendszerrel és a konstantinápolyi patriarkátus tevékenységével. A nemzeti mozgalom kibontakozását itt nagyhatalmi eszmék feltűnése kísérte; a hatalmas görög birodalom feltámasztását tervezgették, a görögök fennhatóságának kiterjesztését a Balkán-félsziget többi népeire. Ezek az eszmék a gyakorlatban is érvényesültek

a konstantinápolyi patriarkátus és a fanarióták hellenizációs erőfeszítéseiben. Másrészt viszont a görög felvilágosítók ideológiája, a görög közoktatás és iskolaügy fejlődése pozitív hatással volt a többi balkáni népre, siettette hasonló mozgalmak megszületését a szerbeknél és a bolgároknál.

A XVIII. századi görög közművelődési-felvilágosító mozgalom élén a tudós író és pedagógus Evgenosz Vulgarisz († 1806) és Nikiforosz Teotokisz († 1800) állottak, majd pedig a kiemelkedő tudós és publicista, Adamantiosz Koraisz (1748—1833). Szenvedélytől fűtött műveiben Koraisz szabadságszeretetre, hazájuk és anyanyelvük szeretetére tanította honfitársait. A görög nyelvet a nemzeti megújulás első és legfontosabb eszközének tekintette.

A déli szlávok nemzeti közművelődési mozgalma először a Habsburg-fennhatóság alatt álló illetve a magyarországi szerb területeken bontakozott ki. A XVIII. század második negyedében a megerősödött szerb kereskedő- és iparosréteg támogatásával a temesi bánságban, a Bácskában, Baranyában és a Szerémségben fejlődésnek indult az iskoláztatás, a szerb írásbeliség, a világi irodalom és a könyvnyomtatás.

A Habsburg-fennhatóság alatt élő szerbeknél ez idő tájt kibontakozó kulturális fejlődés erős orosz befolyás alatt állott. A szerb metropolita kérésére 1726-ban az iskolaügy megszervezése céljából Karlócára érkezett Makszim Szuvorov orosz tanító. Az 1733-ban alapított karlócai „latin iskolát" a Kijevből való Emanuil Kozacsinszkij igazgatta. Számos orosz és ukrán tanított más szerb iskolákban is. Könyvek és tankönyvek is érkeztek Oroszországból. Az orosz hatás eredménye volt az is, hogy a Habsburg-birodalom területén élő szerbek az írott szövegekben a szerb egyházi szláv nyelvről áttértek az orosz egyházi szláv nyelv használatára.

Ennek az irányzatnak legfőbb képviselője Jovan Rajić (1726—1801), a kiváló szerb író és történész. Az erős orosz hatás nyomait mutatja a kor másik ismert írója, Zaharij Orfelin (1726—1785) munkássága is. Hatalmas művet írt „Nagy Péter császár élete és dicső tettei" címen. A Habsburg-fennhatóság alatt élő szerbek kulturális-felvilágosító mozgalma új lendületet kapott a XVIII. század második felében, midőn megkezdte munkásságát a kiváló szerb író, tudós és filozófus, Dositej Obradović (1742—1811). Obradović a felvilágosult abszolutizmus híve. Nézeteinek kialakulására némi hatással volt az európai felvilágosodás filozófiája, ugyanakkor tiszta nemzeti alapon állott. Nézetei később nemcsak a szerb kereskedő- és iparosréteg meg a fiatal polgári értelmiség körében találtak elismerésre, hanem a bolgárok között is.

1762-ben fejezte be Paiszij Hilendarszki (1772—1798) szerzetes „Szláv-bolgár történet"-ét, ezt a történelmi adatokra támaszkodó, publicisztikai jellegű értekezést, amely mindenekelőtt a görög uralom és a bolgárokat fenyegető elnemzetietlenedés ellen irányult, s a bolgár nyelv és társadalmi gondolat megújítására buzdított. Paiszij tehetséges követője volt Szofronij vracai püspök, eredeti nevén Sztojko Vladiszlavov (1739—1814).

A moldvai kultúra jeles képviselője Dimitrie Cantemir (1673—1723) fejedelem, aki „Rejtélyes történet" címen szatirikus regényt, „A bölcs vitája az éggel, avagy a lélek vetélkedése a testtel" címen filozófiai tankölteményt, valamint számos történeti művet írt. A moldvai kultúra fejlődésében fontos szerepet játszott a neves történész és nyelvész, Ienăchiță Văcărescu (kb. 1740—kb. 1800) is. A balkáni népek nemzeti megújulása az addiginál jóval lendületesebben bontakozott ki a következő évszázad kezdetén.

3. AZ ARAB ORSZÁGOK A TÖRÖK URALOM ALATT

Az Oszmán Birodalom hanyatlása nem maradt hatás nélkül a birodalomhoz tartozó arab országok helyzetére sem. A tárgyalt időszakban a török szultán hatalma Észak-Afrikában — beleértve Egyiptomot is — jobbára már csak névleges volt, Szíriában, Libanonban és Irakban pedig a

népi felkelések és a helyi feudális urak összeesküvései következtében nagymértékben meggyengült. Arábiában erős vallási-politikai mozgalom született — a vahabita-mozgalom, amely céljául tűzte ki a törökök teljes kiszorítását az arab félszigetről.

EGYIPTOM

A XVII—XVIII. század folyamán Egyiptom gazdasági fejlődésében számos új jelenség figyelhető meg. Megerősödtek a paraszti gazdaságok piaci kapcsolatai. Több körzetben — elsősorban a Nílus deltavidékén — az adó pénzformát öltött. A XVIII. század végén Egyiptomban járt külföldi utazók leírásai arról tanúskodnak, hogy a városi piacokon nyüzsgő élet folyt: a parasztok gabonát, gyümölcsöt, állatokat, gyapjút, sajtot és vajat, valamint házi készítésű fonalat árusítottak, szöveteket, ruhaneműeket, háztartási eszközöket meg fémárukat vásároltak. A falusi piacokon is meglehetősen élénk kereskedelmi forgalom bonyolódott le. Számottevően megerősödtek a kereskedelmi kapcsolatok az ország egyes vidékei között. A XVIII. század derekán — a kortársak tanúsága szerint — Egyiptom déli vidékeiről gabonával, cukorral, babbal, lenvászonnal és lenolajjal megrakott hajók úsztak lefelé a Níluson, Kairó és a deltavidék felé, délnek pedig posztót, szappant, rizst, vasat, rezet, ólmot és sót szállító hajók haladtak.

Jócskán megduzzadt a külkereskedelmi forgalom is. A XVII—XVIII. században Egyiptom pamutszövetet és lenvásznat, bőröket, cukrot, szalmiákot, valamint rizst és búzát szállított az európai országokba. Élénk kereskedelem bonyolódott le a szomszédos országokkal — Szíriával, Arábiával, Magribbal (Algéria, Tunisz, Marokkó), Szudánnal és Darfurral — is. Az indiai átmenő kereskedelem jórészt Egyiptomon haladt keresztül. A XVIII. század végén csupán Kairóban 5000 kereskedő foglalkozott külkereskedelemmel.

A XVIII. században több iparágban — elsősorban a kivitelre dolgozó iparokban — kezdtek áttérni a manufaktúratermelésre. Kairó, El-Mahalla el-Kubra, Rosetta, Kusz, Kin városában és másutt is selyem- és pamutszöveteket meg lenvásznat készítő manufaktúrák létesültek. E manufaktúrák mindegyikében bérmunkások százai dolgoztak. A legnagyobb üzem — El-Mahalla el-Kubrában — 800—1000 embernek adott állandó elfoglaltságot. Az olajütésben, cukorkészítésben és másutt is alkalmaztak bérmunkát. Egyes feudális urak — manufaktúratulajdonosokkal összefogva — cukorfeldolgozó üzemeket létesítettek birtokaikon. Gyakran lettek manufaktúrák, nagy kézműves műhelyek és boltok tulajdonosai főpapok vagy a vakif-birtokok intézői is.

A termelési technika még kezdetleges volt, azonban a manufaktúrákon belüli munkamegosztás lehetővé tette a termelékenység emelését és a termelés fokozását.

A XVIII. század végén Kairóban 15 000 bérmunkás és 25 000 kézműves élt. A bérmunka a mezőgazdaságban is kezdett meghonosodni: a parasztok ezrei szegődtek el mezei munkákra a szomszédos nagybirtokokra.

Az akkori Egyiptomban azonban még nem voltak meg a kellő feltételek ahhoz, hogy a tőkés viszonyok csírái erőteljesebben kibontakozhassanak. A kereskedők, a manufaktúra- és műhelytulajdonosok vagyona — akárcsak az Oszmán Birodalom többi területén — itt is ki volt szolgáltatva a pasák és bégek támadásainak. A rendkívül súlyos adók, a különféle illetékek, a hadisarcok, a zsarolások tönkretették a kereskedőket és kézműveseket. A kapitulációs rendszer — monopoljogokat biztosítva az európai kereskedőknek és helyi megbízottaiknak — a helyi kereskedőket kizárta a legjövedelmezőbb üzletágakból. A belső piac a parasztság kiszipolyozása következtében rendkívül ingadozó és szűk volt.

A kereskedelem fejlődésével párhuzamosan szüntelenül súlyosbodott a parasztságra nehezedő feudális kizsákmányolás. A régi szolgáltatásokhoz és adókhoz egyre újabbak járultak. A mültezimek (földbirtokosok) a fellahoktól (parasztok) adókat szedtek a porta számára, a hadsereg, a tar-

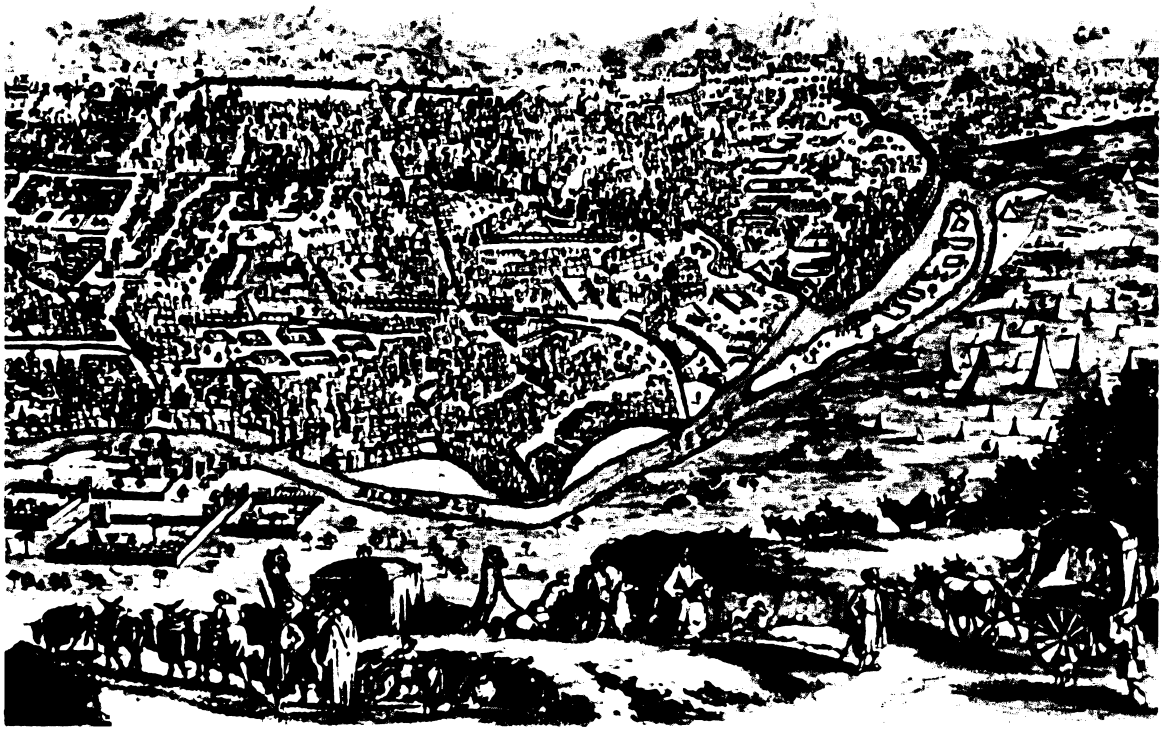

Kairó
Metszet a XVII. század végéről

tományi hatóságok, a falusi közigazgatás és az egyházi intézmények fenntartására, saját szükségleteikre és mindenféle egyéb címen, olykor pedig minden különösebb indoklás nélkül. Egyetlen egyiptomi falu adójegyzéke, amelyet Estève XVIII. századi francia kutató publikált, több mint 70 adónemet sorol fel. A törvényben rögzített adókon kívül valósággal elburjánzottak a „szokás" címén szedett legkülönfélébb kiegészítő illetékek. „Elegendő, ha egy összeget két-három egymás után következő esztendőben behajtanak, hogy azután már a szokásjog alapján követeljék" — írja Estève.

A feudális elnyomás egyre gyakrabban váltott ki felkeléseket a mameluk uralom ellen. A XVIII. század derekán a beduinok űzték ki Felső-Egyiptomból a mameluk feudális urakat; felkelésüket csak 1769-ben verték le. Nem sokkal később — 1778-ban — Tanta körzetében robbant ki nagyszabású fellahfelkelés, amelyet a mamelukok szintén elfojtottak.

A mamelukok egyelőre szilárdan a kezükben tartották a hatalom gyeplőjét. Formálisan ugyan a porta hűbéreseinek számítottak, de az Isztambulból küldött török pasák valójában csak látszathatalommal rendelkeztek. 1769-ben, az orosz—török háború idején, Ali bej mameluk főnök kikiáltotta Egyiptom függetlenségét. Némi segítséget kapott A. Orlovtól, az égei-tengeri orosz hajóhad parancsnokától, s kezdetben sikeresen szállt szembe a török katonasággal, de azután a felkelést leverték, Alit pedig kivégezték. Ez azonban nem gyengítette meg a mameluk feudális urak hatalmát; az elpusztult Ali bej helyét a vele szemben álló másik mameluk klikk vezetői foglalták el. A mamelukok uralma csak a XIX. század elején dőlt meg.

A XVII—XVIII. századi források fölöttébb keveset árulnak el Szíria és Libanon gazdasági fejlődéséről. Belkereskedelemre, manufaktúrákra, bérmunkára vonatkozó adatokkal egyáltalán nem rendelkezünk, többé-kevésbé pontos értesüléseink vannak viszont e korból a külkereskedelem megélénküléséről, új kereskedelmi és kézműipari központok megjelenéséről és az egyes vidékek közötti specializálódás előrehaladásáról. Kétségtelen továbbá, hogy Szíriában és Libanonban — csakúgy mint Egyiptomban — fokozódott a feudális kizsákmányolás, kiéleződtek a feudális urak belharcai, megerősödött a néptömegek harca az idegen elnyomás ellen.

Szíriai mufti és kádi
Metszet a XVIII. század elejéről

A XVII. század második felében és a XVIII. század elején nagy jelentőségre tett szert az arab feudális urak két csoportja, a kejszík (vagy ahogy magukat nevezték: „vörösök") és a jemeník („fehérek") küzdelme. Az első csoportosulás, amelyet a Maan-nemzetségből való emírek vezettek, a török uralom ellen lépett fel, s ezért a libanoni parasztság támogatását élvezte; ebben rejlett ereje. A második csoportosulás élén az Alam ad-din nemzetségbeli emírek állottak. Ez a klikk kiszolgálta a török hatóságokat és támogatásukkal vette fel a harcot vetélytársai ellen.

Miután II. Fahr ad-din felkelését elfojtották, őt magát pedig kivégezték (1635), a porta a jemeník vezérét, Alam ad-dint bízta meg Libanon kormányzásával. A törökök védencének uralmát azonban csakhamar újabb népmozgalom döntötte meg. A felkelők Melhem Maan emírt, II. Fahr ad-din rokonát emelték Libanon kormányzójává. A porta kénytelen volt jóváhagyni a választást, de korántsem mondott le arról, hogy megfossza a hatalomtól a kejszíket és saját híveit állítsa Libanon élére.

1660-ban a nagyvezír fia, Ahmed Köprülü damaszkuszi pasa hadai betörtek Libanon területére. Egy arab krónika közlése szerint a támadás ürügyéül az szolgált, hogy a Sihaba emírek, a Maanok hűbéresei és szövetségesei „a damaszkusziakat a pasa ellen lázították". A törökök — jemení fegyveres osztagok támogatásával — elfoglaltak és felégettek számos libanoni hegyi települést, többek között Dar al-Kamart, a Maanok fővárosát, és Raseját (Rasaja) meg Haszbeját (Haszbaja), a Sihabák székhelyeit. A kejszí emírek kíséretükkel együtt a hegyekbe szorultak. A nép támogatása azonban végül is nekik biztosította a győzelmet a törökök és a jemeník fölött. 1667-ben ismét a kejszí csoport kezébe került a hatalom.

1671-ben a kejszík és a damaszkuszi pasa csapatai újra megütköztek egymással, a törökök megint elfoglalták és kirabolták Raseját. Végül azonban ezúttal is a libanoniak győzedelmeskedtek; szintúgy kudarcba fulladt a XVII. század utolsó negyedében a török hatóságok többi próbálkozása az Alam ad-din nemzetség hatalomra segítésére.

1710-ben a törökök a jemeníkkel együtt ismét rátámadtak Libanonra. Megdöntve a Sihaba nemzetségből való Hajdar kejszí emír hatalmát (1697-ben, az utolsó Maan emír halálával az emíri trónus a Sihaba nemzetségre szállt), Libanont közönséges török pasalikká alakították. A kejszík azonban már a következő évben, 1711-ben, az Ajn-Dar melletti csatában tönkreverték a törököket és a jemeníket. A csatában elpusztult a jemeník többsége, az Alam ad-din emírek egész nemzetségével együtt. A kejszík győzelme olyan teljes volt, hogy a törökök számára nem maradt egyéb hátra:

Damaszkusz
Metszet. XVIII. század eleje

le kellett mondaniuk a libanoni pasalik megszervezéséről, sőt hosszú ideig még attól is tartózkodtak, hogy beavatkozzanak Libanon belső ügyeibe.

Az Ajn-Dar melletti győzelmet a libanoni parasztok vívták ki, de ez mit sem javított helyzetükön. Hajdar emír arra szorítkozott, hogy a jemení feudális urak birtokait (mukataa) saját hívei között osztotta szét.

A XVIII. század derekától a török uralom ellen vívott küzdelem központja az észak-palesztinai Szafad fejedelemség lett. Kormányzója, Dagir sejk — egy kejszí fia — lassanként kikerekítette birtokait, amelyeket apja a libanoni emírtől kapott. Uralmát kiterjesztette egész Észak-Palesztinára és Libanon több körzetére. 1750 táján megszerezte Akkát, ezt a kis tengerparti települést. 1772-re — Plescsejev orosz tiszt tanúsága szerint, aki akkor ott járt — Akka már a tengeri kereskedelem és a kézműipar nagy központjává nőtt. Szíriából, Libanonból, Ciprusból és az Oszmán Birodalom más részeiből sok kereskedő telepedett át falai közé. Noha Dagir tetemes adókkal sújtotta őket, s az Oszmán Birodalomban általánosan meghonosodott monopóliumokat és bérleti rendszert is bevezette, a kereskedelem és a kézműipar fejlődésére itt valamelyest kedvezőbb feltételek nyíltak, mint a birodalom egyéb városaiban: a feudális járadékokat szigorúan rögzítették, a kereskedők életét és vagyonát megvédelmezték az önkénytől. Akkában még állottak a keresztesek évszázados várának romjai; Dagir újjáépítette az erősséget, hadsereget és flottát hozott létre.

A gyakorlatilag független újdonsült arab fejedelemség gyarapodó gazdagsága elégedetlenséget és irigységet keltett a szomszédos területek török hatóságaiban. 1765-től Dagirnak már három török

pasa — a damaszkuszi, a tripoliszi és a szaidai — ellen is védekeznie kellett. Eleinte a harc szórványos összeütközésekre szorítkozott. 1769-ben, az orosz—török háború megindulása után azonban Dagir vezetésével nagyszabású népi felkelés bontakozott ki a török uralom ellen. Dagir szövetkezett Ali bejjel, Egyiptom mameluk kormányzójával. A szövetségesek bevették Damaszkuszt, Beirutot, Szaidát (Szidon) és ostrom alá fogták Jaffát. Az arab felkelők komoly segítséget kaptak Oroszországtól. A libanoni part mentén cári hadihajók cirkáltak, tüzérségi tűzzel támogatták Beirut ostromát, ágyúkat, lőszert és egyéb felszerelést szállítottak az arab felkelőknek.

1775-ben — egy évvel az orosz—török háború befejezése után — Dagirt Akkában ostromgyűrűbe zárták, majd hamarosan megölték. Fejedelemsége széthullott. Akka Ahmed török pasa — a Dzsezzar (hóhér, mészáros — arabul) — székhelye lett. Szíria és Libanon néptömegei azonban folytatták a török elnyomás ellen vívott küzdelmüket.

A XVIII. század utolsó negyedében Dzsezzar egyre súlyosabb adókat rótt ki a fennhatósága alá tartozó arab területekre. A Libanonból befolyt adó például 1776-tól 1790-ig 150 000 piaszterről 600 000 piaszterre emelkedett. Számos, Libanonban addig ismeretlen adófajtát vezettek be: fejadót, selyemhernyó tenyésztési adót, malomadót stb. A török hatóságok ismét szabadon garázdálkodtak Libanonban; az adószedő katonai egységek raboltak, gyújtogattak, irtották a lakosságot. Válaszként szinte szakadatlan sorban követték egymást a felkelések, meggyengítve Törökország uralmát az arab területek fölött.

IRAK

Gazdasági tekintetben Irak fejletlenebb volt Egyiptomnál és Szíriánál. Hajdan oly nagyszámú városai közül már csak Bagdad és Baszra őrzött meg valamit egykori jelentőségéből: mindkettő nagy kézműipari központ volt, ahol gyapjúszövetek, szőnyegek és bőráruk készültek. Az országon haladt azonban keresztül az Európa és Ázsia között átmenő kereskedelem, ami jelentős jövedelmet hajtott. Emiatt, továbbá a siiták szent városai, Kerbela és Nedzsef birtoklásáért Irak elkeseredett küzdelem tárgya lett Törökország és Irán között. Az átmenő forgalom angol kereskedőket is vonzott ide; a Kelet-Indiai Társaság a XVII. században Baszrában, majd a XVIII. században Bagdadban ügynökségeket alapított.

A török hódítók Irakot két — a moszuli és a bagdadi — pasalikra (ejalet) osztották fel. A moszuli pasalikban, amelyet főként kurdok laktak, katonai-hűbéri rendszer állott fenn. Mind a nomád, mind a letelepült földművelő kurdoknál elevenen éltek még a nemzetségi-törzsi szervezet elemei, így elsősorban az asiretekre (nemzetségek) való tagolódás. Közösségi földjeik és állatállományuk nagyobb része azonban már régen a főnökök kezébe került, ez utóbbiak pedig — kánok, bejek, sejkek — feudális urakká váltak, jobbágysorba süllyesztve nemzetségük tagjait.

A portának a kurd feudális urak felett gyakorolt hatalma azonban fölöttébb ingatag volt, ami az egész Oszmán Birodalom katonai-hűbéri rendszerének a XVII—XVIII. században kibontakozó válságával magyarázható. A kurd feudális urak — kihasználva a török—iráni viszálykodást — gyakran kivonták magukat katonai kötelezettségeik teljesítése alól, néha pedig nyíltan is az iráni sah oldalára álltak a szultánnal szemben, vagy éppenséggel lavíroztak a két uralkodó között, hogy nagyobb önállóságot vívjanak ki a maguk számára. A török pasák viszont, hogy hatalmukat megszilárdítsák, szorgalmasan élesztgették az ellenségeskedés lángját a kurdok és szomszédaik — az arabok és a keresztény kisebbségek — között, s egymás ellen uszították a kurd feudális urakat.

Az arabok lakta bagdadi pasalikban 1651-ben törzsi felkelés robbant ki, melynek élén a Szijjab feudális nemzetség állott. A törököket kiűzték Baszra vidékéről, s ezeknek csak több hadjárat után, 1669-ben sikerült visszaszerezni a pasa székhelyét, Baszrát. De már 1690-ben új felkelés tört ki: az Eufrátesz völgyében megtelepedett arab törzsek — melyek „muntafik" nevű szövetségben egyesültek — elfoglalták Baszrát és hosszú éveken át sikeresen szálltak szembe a törökökkel.

Bagdad
Metszet a XVII—XVIII. század fordulójáról

A XVIII. század elején Bagdad kormányzójául Haszán pasát nevezték ki. Dél-Irak arab földművelő és beduin törzseivel folytatott húszéves háborúskodás után egész Irak fölött — Kurdisztánt is beleértve — kezébe ragadta a hatalmat és valóságos „dinasztiát" alapított: a XVIII. században mindvégig a Haszán leszármazottai vagy külemenjei[9] közül kikerülő pasák kormányozták az országot. Haszán pasa Bagdadban isztambuli mintájú kormányzatot és udvart létesített, saját hadsereget állított fel janicsárokból és külemenekből. Az arab sejkekkel rokoni kapcsolatokra lépett, címeket és ajándékokat osztogatott nekik. Az egyes törzsektől elvett földeket más törzseknek adományozta, hogy gyűlölködést és belső harcokat szítson közöttük. De még ezekkel a fogásokkal sem sikerült szilárddá tennie hatalmát, melyre csapást csapás után mértek az arab törzsek — kivált a „muntafik" törzsszövetség — szüntelenül megújuló felkelései.

A XVIII. század végén újabb nagy népfelkeléshullámot váltott ki Dél-Irakban a feudális kizsákmányolás fokozódása, és a nagyarányú adóemelés. A felkeléseket Szulejmán bagdadi pasa elfojtotta ugyan, de mégis súlyos csapást mértek az iraki török uralomra.

ARÁBIA. A VAHABITA-MOZGALOM KELETKEZÉSE

A török hódítók sohasem tudták szilárdan megvetni a lábukat az arab félszigeten. 1633-ban — népfelkelések következtében — kénytelenek voltak kivonulni Jemenből, amely független feudális állammá vált. Hedzsászhoz azonban körömszakadtáig ragaszkodtak: a török szultánok rendkívül

[9] „Külemen" = „fehér rabszolga"; a főként kaukázusi származású rabszolgákból álló zsoldoshadsereg katonája; megfelel az egyiptomi mameluknak.

nagy súlyt helyeztek arra, hogy kezükben tartsák a névleges uralmat az iszlám szent városai, Mekka és Medina fölött, hiszen ezzel alapozhatták meg igényeiket az összes „igazhitű" muzulmán feletti egyházi hatalomra. Hozzá még ezek a városok a hadzs (a mohamedán zarándoklat) idején minden évben óriási vásárok színhelyévé, nyüzsgő életű kereskedelmi gócponttá élénkültek, busás jövedelmeket hajtva a szultáni kincstárnak. A porta nemcsak hogy nem vetett ki adót Hedzsászra, hanem még kötelezte is a szomszédos arab országok — Egyiptom és Szíria — pasáit, hogy minden évben küldjenek ajándékokat a mekkai főpapságnak és lássák el nagy összegű segélyekkel azoknak a hedzsászi törzseknek a főnökeit, amelyek területén a zarándokok átvonulnak. Hedzsászban a tényleges hatalmat a mekkai egyházi feudális urak, a serifek kezében hagyták, akik régtől fogva erős befolyással rendelkeztek mind a városi lakosság, mind a nomád törzsek között. A hedzsászi török pasa lényegében nem az ország kormányzója volt, hanem a szultánnak a serif mellé kirendelt képviselője.

A XVII. században, miután Kelet-Arábiából kiűzték a portugálokat, Ománban független állam alakult. Az ománi arab kereskedők tekintélyes hajóhaddal rendelkeztek, s — európai társaikhoz hasonlóan — a kereskedés mellett a kalózkodást sem vetették meg. A XVIII. század végén elragadták a portugáloktól Zanzibar szigetét és az ezzel szomszédos afrikai partokat, a XVIII. század elején pedig kiűzték az irániakat a Bahrein-szigetekről (később, 1753-ban az irániak visszaszerezték Bahreint). 1737-ben, Nadir sah idején, az irániak megpróbálkoztak Omán elfoglalásával, de 1741-ben népfelkelés tört ki, s az iráni hódítókat kiűzték. A felkelés vezérét, Ahmed ibn Szaid maszkati kereskedőt, Omán örökletes imámjává kiáltották ki. Székvárosai Rasztak — az ország belső hegyes vidékén levő erődítmény — illetve Maszkat — tengerparti kereskedelmi központ — lettek. Omán ebben az időszakban önálló politikát folytatott, eredményesen szembeszállva az angol és francia kereskedők behatolási kísérleteivel, akik hasztalanul igyekeztek engedélyt nyerni arra, hogy Maszkatban ügynökségeket létesítsenek.

A Perzsa-öbölnek Omántól északnyugatra elterülő partvidékét független arab törzsek — dzsavaszok, atbánok stb. — lakták, akik főleg gyöngyhalászattal, kereskedelemmel és kalózkodással foglalkoztak. A XVIII. században az atbánok felépítették Kuwait erődjét, amely jelentős kereskedelmi központtá és az azonos elnevezésű fejedelemség fővárosává vált. 1783-ban a törzs egyik ága elfoglalta a Bahrein-szigeteket, amelyeken ezután szintén önálló arab fejedelemség alakult. Kisebb fejedelemségek létesültek ezenkívül a Katar félszigeten és az úgynevezett Kalózparton (a mai ománi imámság).

Az arab félsziget belseje — a Nedzsd — a XVII—XVIII. században szinte teljes mértékben elszigetelten élt a külvilágtól. Még a szomszédos országokban készült korabeli arab krónikák sem emlékeznek meg a Nedzsdben lezajlott eseményekről, melyekről bizonyára nem is tudtak semmit. A XVIII. század derekán viszont éppen a Nedzsdben született meg az a mozgalom, amely a későbbiekben hatalmas szerepet játszott az egész arab kelet történetében.

E mozgalom tényleges politikai célja Arábia különálló kis feudális fejedelemségeinek és független törzseinek egységes államba történő egyesítése volt. A törzsek szüntelen harcban állottak egymással a legelőkért; a nomádok újra meg újra rátámadtak az oázisok letelepült lakosságára és a kereskedőkaravánokra; feudális viszálykodások dúlták az arab területeket. Mindezt az öntöző berendezések, a kertek és ligetek pusztulása, az állatok elhajtása, a parasztok, a kereskedők és — nagyrészt — a beduinok elszegényedése kísérte. Az örökös háborúskodásnak csak Arábia egyesítése vethetett véget, csak ez teremthette meg a földművelés és a kereskedelem fellendülésének feltételeit.

Az arábiai egység megteremtésének eszméje vallási tanítás formájában lépett fel, amely alapítójáról, Mohamed ibn Abd al-Vahabról a vahabita-mozgalom elnevezést kapta. E tan — teljesen érintetlenül hagyva az iszlám dogmatikáját — előtérbe állította az egyistenhit elvét, szigorúan elítélte a helyi és törzsi szentek kultuszát, a fetisizmus maradványait és az erkölcsök lazulását; azt követelte, hogy az iszlám térjen vissza „eredeti tisztaságához". A vahabita tan jelentős mértékben

a „hitehagyottak" — a Hedzsászt, Szíriát, Irakot és más arab országokat hatalmukban tartó török hódítók ellen irányult.

A mohamedánok körében már korábban is jelentkeztek hasonló vallási tanok. Mohamed ibn Abd al-Vahabnak magában a Nedzsdben is voltak eszmei ősei. Azonban az ő működése messze túllépett a hitszónoklat keretein. A XVIII. század derekától a vahabita tanítás Dareja fejedelemség hivatalos vallásává lett. A fejedelemség emírjei — Mohamed ibn Szaud (1747—1765) és fia, Abd al-Aziz (1765—1803) —, a vahabita törzsek szövetségére támaszkodva, „szent háború" fenyegetése alatt követelték a Nedzsd többi törzseitől és fejedelemségeitől, hogy vegyék fel a vahabita vallást és csatlakozzanak a Szaud-államhoz.

Az ország négy évtizeden keresztül szakadatlan háborúskodás színterévé vált. A vahabiták által erőszakkal egyesített fejedelemségek és törzsek többször is felkeltek és megtagadták az új hitet, de megmozdulásaikat mindannyiszor könyörtelenül leverték.

Az Arábia egyesítéséért folytatott harc természetesen nem pusztán a gazdasági fejlődés objektív szükségszerűségeiből fakadt. Az új területek megszerzése a Szaud-dinasztia jövedelmeit és hatalmát gyarapította, a hadizsákmány pedig gazdaggá tette „az igaz ügy harcosait" — elsősorban az emírt, aki a zsákmány egyötödét kapta.

A XVIII. század nyolcvanas éveinek végére már az egész Nedzsd az Abd al-Aziz ibn Szaud emír vezette vahabita feudális arisztokrácia hatalma alatt egyesült. Az államban azonban nem hajtották végre a kormányzat központosítását. Az egyes törzsek feletti hatalom a régi feudális főnökök kezében maradt, azzal a feltétellel, hogy elismerik az emír hűbéri fennhatóságát és befogadják a vahabita hitszónokokat.

A vahabiták nem sokáig maradtak meg Belső-Arábia határai között; hatalmukat és vallásukat igyekeztek kiterjeszteni a többi arab országra is. A XVIII. század legutolsó éveiben megkezdték támadásaikat Hedzsász és Irak ellen. E hadjáratok utat nyitottak a vahabita állam további felemelkedése előtt.

AZ ARAB KULTÚRA A XVII—XVIII. SZÁZADBAN

Az arab kultúrának a török hódítás okozta hanyatlása a XVII—XVIII. században tovább folytatódott. A tudomány szinte semmit sem fejlődött; a filozófusok, történetírók, földrajztudósok és jogászok főként a középkori szerzőket kommentálták és másolták. Orvostudomány, csillagászat, matematika — mind középkori színvonalon rekedtek meg. A természetkutatás kísérleti módszerei teljesen ismeretlenek voltak. A költészetben a vallásos elemek domináltak. Rendkívül elterjedt a misztikus dervis-irodalom.

A nyugati polgári történetírás az arab kultúra hanyatlását többnyire az iszlám uralmának tulajdonítja. A valóságban a hanyatlást mindenekelőtt a társadalmi és gazdasági fejlődés kínos lassúsága és a török elnyomás okozta. Az iszlám dogmatikája kétségtelenül negatív szerepet játszott, de e tekintetben semmivel sem múlta felül a számos arab országban terjesztett keresztény dogmákat. Az arabok — különösen Szíriában és Libanonban erős — vallási megosztottsága, a nagyszámú vallási csoport létezése kulturális megosztottsághoz vezetett. Minden kulturális mozgalom szükségszerűen vallási színezetet öltött. A XVII. században Rómában kollégium létesült a libanoni arabok számára, de vezetését teljes mértékben a maronita papság tartotta a kezében (maronitáknak a keresztény arabokat nevezték, akik elismerték a pápa egyházfőségét), s hatása a maronita értelmiség szűk körére korlátozódott. Ugyanilyen vallási jellegű volt a maronita propaganda korlátai között maradt Herman Farhat maronita püspök népművelő tevékenysége is, aki a XVIII. század elején megalapította az aleppói könyvtárat. Hasonló sajátosságok jellemezték a libanoni Ajn-Bark kolostorban a XVIII. században létrehozott maronita iskolát és az ugyanott működő arab nyomdát. Az iskola fő tantárgya a teológia volt, a nyomda pedig kizárólag vallásos tárgyú könyveket adott ki.

A XVII. században Makariosz antiochiai pátriárka fiával, Aleppói Pállal, utazást tett Oroszországban és Grúziában. Aleppói Pál útleírásait pontos megfigyelései és művészi stílusa a klasszikus arab földrajzi irodalom legjobb alkotásaival helyezik egy sorba. E művek azonban csak a pravoszláv arabok — elsősorban a papok — szűk körében váltak ismertté.

A XVIII. században nyílt meg az első isztambuli nyomda. Arab nyelven csak mohamedán vallásos irodalmat — a Koránt, hádiszokat (legendákat), kommentárokat stb. — bocsátott közre. A muzulmán arabok kultúrcentruma továbbra is a kairói al-Azhar teológiai egyetem maradt.

Ebben a korszakban is jelentek meg azonban eredeti anyagot tartalmazó történeti és földrajzi munkák. Al-Makkari XVII. századi történetíró értékes munkában dolgozta fel Andalúzia történetét. Ibn Hallikan damaszkuszi bíró terjedelmes életrajzgyűjteményt állított össze. A XVIII. században készült a Sihabák krónikája, Libanon korabeli történetének legfontosabb forrása. E korból még számos más, az arab országok XVII—XVIII. századi történetét tárgyaló krónika, valamint mekkai, isztambuli stb. útleírások is fennmaradtak.

Az arab népi mesterek évszázados művészetét e korban is értékes építészeti és iparművészeti alkotások dicsérik; egyebek között a XVIII. században épült damaszkuszi Azma-palota, Marokkó fővárosa, Meknes szép épületegyüttesei a XVII—XVIII. század fordulójáról, valamint Kairó, Tunisz, Tlemszen, Aleppo és a többi arab kultúrközpont sok műemléke.

X. FEJEZET

IRÁN A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

A XVII. század második felében Iránban az addigi viszonylagos gazdasági fellendülést hanyatlás váltotta fel. Az afgán és török hódítók betörései az ország sok vidékét elpusztították; az iráni feudális urak hódító háborúi az 1730—1740-es években, valamint a XVIII. század második felének feudális belviszályai pedig még inkább meggyengítették Iránt. Mindez kedvező feltételeket teremtett az európai tőkés kereskedelmi társaságok további behatolásához, pozícióik megerősítéséhez.

A SZEFEVIDA-ÁLLAM GAZDASÁGI HELYZETE

Irán lakosságának zömét a feudális függésben álló parasztság — a rája — alkotta. Jogilag a parasztok földjeiket örökletesen birtokló, személyükben szabad embereknek számítottak, minthogy azonban különféle feudális terhek viselésére kötelezték őket, s adójukat lakóhelyük szerint kellett fizetniük, melyet engedély nélkül nem hagyhattak el, ténylegesen jobbágyi helyzetben voltak.

A nomádok (ilatok) valamivel szabadabb körülmények között éltek, mint a letelepült paraszti népesség. Továbbra is megőrizték patriarchális berendezkedésüket és szokásaikat, s ez bizonyos fokig korlátozta a kánok hatalmát. A nomádok elenyészően csekély adót fizettek, ha pedig katonai szolgálatot teljesítettek, adómentességet élveztek.

Iránban ez idő tájt mintegy két tucat 10 000 lakoson felüli, és körülbelül negyven kisebb, 2—5000-es lélekszámú város volt. Az olyan városok, mint Iszfahán, Siraz, Tebriz, Kermán, Hamadán továbbra is fontos kereskedelmi és kézműipari központnak számítottak és meghatározott kézműves termékek előállítására specializálódtak. A kisvárosok szinte semmiben sem különböztek a nagyobb falvaktól; lakosságuk zöme földműveléssel foglalkozott. Az ilyen kisebb városokban csak kevés kézműves élt, s — mivel a kézművesség önmagában nem biztosította megélhetésüket — ezek is arra kényszerültek, hogy mesterségük mellett kertészkedjenek. A nagyobb városokban a kézművesek rendszerint szakmák szerint külön céhekbe (esznáfok, hamkarok) tömörültek, a kisebb városokban — szakmájukra való tekintet nélkül — egy közös egyletet alkottak.

A kézműves termelés fő alakja a mester (usztad) volt. Az iparűzés monopóliuma Iránban ismeretlen volt, de a konkurrencia korlátozása végett a mestereknek előírták, hogy szigorúan meghatározott helyen dolgozzanak és bocsássák áruba készítményeiket, továbbá megtiltották a vevők csábítását. A mesterek a céh teljes jogú tagjai voltak, s inasokat tarthattak. Segédeket nem alkalmaztak. A kisegítő munkák elvégzésére néhány iparágban — a tímároknál, kőműveseknél stb. — a mesterek úgynevezett kargarokat, napszámosokat fogadtak fel.

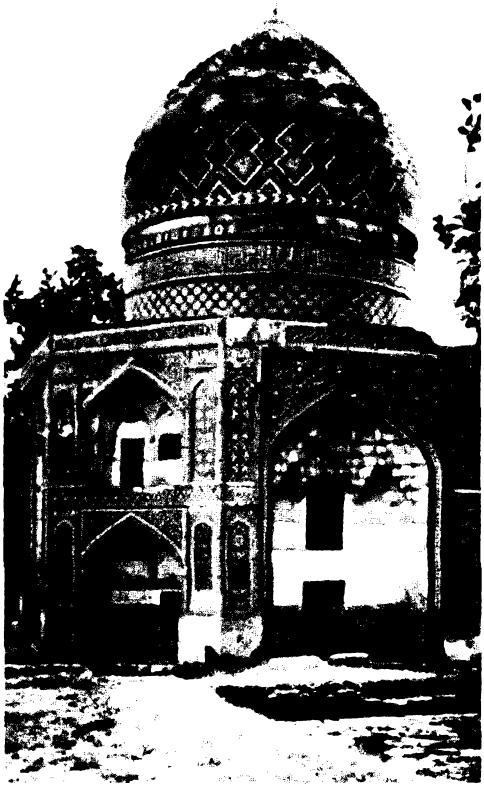

A Kadamgah síremlék Nisapurban
1680

Nők nem lehettek céhtagok, kivéve, ha az elhunyt mester özvegyének kiskorú fiúgyermeke volt. A női munka viszont erősen elterjedt. A takácsmesterséget és a szőnyegkészítést főként asszonyok űzték — egyebek között ez magyarázza azt is, hogy Irán néhány városában nem volt takácscéh.

A városi lakosságot nagyszámú adó és különböző kötelezettségek terhelték. A kézművesek és kereskedők a fő adónemen kívül bért tartoztak fizetni az üzlethelyiségért, a piaci elárusítóhelyért, a karavánszerájokért, tetemes illetéket róttak le az eladott árucikkek után, adót fizettek a piacfelügyelő, az őrség és a rendőrség fenntartására stb. A kézműveseknek és kereskedőknek kellett gondoskodniuk az átutazó követek ellátásáról is. Rendkívül terhesek voltak a hadseregnek járó ingyenes szolgáltatások, a tartományi és városi főnököket megillető ajándékok, valamint a város karbantartásával, híd-, palota- és mecsetépítkezésekkel kapcsolatos munkálatok.

A SZEFEVIDA-ÁLLAM HANYATLÁSA

A Szefevidák állama, amely I. Abbasz sah uralkodása alatt élte virágkorát, Abbasz utódai, Szefi (1629—1642) és II. Abbasz (1642—1666) alatt is elég erősnek bizonyult. Ebben az időszakban a Szefevidák még aktív külpolitikát folytattak, de már megmutatkoztak birodalmuk hanyatlásának jelei. Reza Kuli Hedajat kán, a XIX. század derekán élt iráni történész így jellemzi a Szefevida-állam helyzetét Nagy Abbasz után: „Noha Szefi és II. Abbasz sahok korában az elaggás jegyei még nem voltak szembetűnők, az állam valójában már hanyatlásnak indult, s beteg szervezetét csak izgatószerek és mesterséges rendszabályok tartották működésben..." Az állam tartópilléreit mindenekelőtt az Irán területén kirobbant felkelések és a Szefevidák által leigázott népek felszabadító mozgalmai rendítették meg. A hanyatlásban nagy szerepet játszott még a sahok birtokállományának megcsappanása (jelentős része a tiuldarok — szolgálati hűbérbirtokosok — kezére került), a határvidéki feudális urak erősödő szeparatizmusa és a sah hivatalnokainak önkényeskedése. A XVII. század második felében tovább súlyosbodott az adóteher. A sah szüntelen pénzszűkével küszködő kormányzata felemelte a kereskedőkre kirótt adókat; egyebek mellett ennek tudható be, hogy az iráni kereskedelem hanyatlásnak indult, s az iráni — kivált örmény — kereskedők Oroszországba és Indiába települtek át.

Szultán Huszein sah (1694—1722) uralkodása alatt a Szefevida-állam hanyatlása már erőteljesen kibontakozott. A kortársak szerint az uralkodó ostoba, gyenge akaratú ember volt, aki a hárem gyönyöreibe feledkezett. A valóságos hatalmat az őt trónra emelő feudális klikk tartotta kezében. Az udvari intrikák, a korrupció, a különböző feudális csoportosulások küzdelme tovább gyengítette az államot. „Azt tartom, hogy ez a korona a végromlás előtt áll... gyenge értelmemmel csak arra a következtetésre tudok jutni, hogy e koronát Isten pusztulásra ítélte" — jelentette Artyemij Volinszkij, I. Péter iráni követe.

A parasztság elnyomorodása és a helyi főnökök gyakori lázadásai folytán az állam jövedelmei katasztrofálisan megcsappantak. A kincstár kiürült, még arra sem futotta, hogy a katonák zsoldját

kifizessék. „Mivelhogy mostanság a kincstár kamrái üresen állanak — jegyezte fel ugyancsak Volinszkij — és a katonákat nincs miből fizessék, így hát, azt beszélik, alighogy a szpaszalar (főparancsnok — *Szerk.*) — aki jelenleg Tebrizben van — összetoborozza a sereget, megint csak mind szertefut, mert zsoldot nem kap."

1701-ben a régi adókat felemelték s újakat vezettek be, elrendelték továbbá, hogy az előző három évre visszamenőleg ismét szedjék be az adókat. E radikális intézkedések azonban csak a tömegek nyomorát növelték, a kincstár bevételeit alig.

A Szefevidák társadalmi bázisa erősen összezsugorodott. A monarchia elvesztette a katonai-feudális törzsi arisztokrácia támogatását; a törzsek kánjai, akik tiul — ideiglenes és szolgálatteljesítéshez kötött birtok — jogán hatalmas összefüggő földterületeket, egész tartományokat és kerületeket tartottak a kezükben, a központi hatalom meggyengülését kihasználva, birtokaikat teljes jogú tulajdonná igyekeztek átalakítani. Irán XVII. század végi—XVIII. század eleji politikai életében szinte megszokott jelenséggé váltak a feudális urak lázadásai, egész tartományok elszakadása a Szefevidák államától.

Az iszfaháni Madar-esah medresze
1714

A Szefevidák ellenzékéhez tartoztak a kereskedők is, akiknek jövedelmei a kül- és belkereskedelem hanyatlása következtében megcsappantak. Az ellenzékhez csatlakozott Örményország és Grúzia keresztény klérusa és az azerbajdzsáni, dagesztáni és afganisztáni szunnita papság is, minthogy a sah kormányzata a vallási türelmetlenség politikáját folytatta a keresztényekkel és a nem siita mohamedánokkal szemben. De elégedetlen volt a siita papság is, mert az új adótörvények nyomán visszaesett a templomok és mecsetek jövedelme.

A Szefevida-állam meggyengülésének fő oka azonban a számtalan népi felkelés volt, melyeket a dolgozó tömegek elviselhetetlen kizsákmányolása, a központi kormányzat és a helyi hatóságok önkénye és kegyetlensége váltott ki. Volinszkij erről így ír naplójában: „Cselekedeteikkel annyira meggyengítették a népet, hogy ritka már az olyan hely, ahol rebelliók ne lennének." Az 1715—1717-ben Iránban járt orosz követség is feljegyezte, hogy útközben alig akadt olyan város vagy tartomány, ahol ne lettek volna felkelők és elégedetlenek. „A nép itt (Tebrizben — *Szerk.*) még sokkal szabadosabb, mint Semahában, minthogy a rebellisek jó része az aljanépből való és nemcsak elöljáróit nem tiszteli és féli, de még őfelségét, a sahot magát sem."

1717 áprilisában Iszfahánban a gabonaárak emelkedésével kapcsolatban lázongások kezdődtek. A felkelt városi szegénynép, a lot-ok (városi deklasszált elemek) mintegy 3000 főnyi, karókkal és kövekkel felfegyverkezett tömege a palotához vonult és betörte a kapukat. A sah kénytelen volt ideiglenesen elhagyni a fővárost.

A XVII. század végétől a Szefevida-állam hűbéres területein — Grúziában, Azerbajdzsánban, Örményországban, Dagesztánban, Afganisztánban — az erősödő gazdasági, politikai és nemzeti elnyomás hatására felszabadító mozgalmak bontakoztak ki az iráni feudális urak uralma ellen. E mozgalmak nem voltak egységesek. Nagyjából mindenütt két alapvető áramlat fedezhető fel. A pa-

rasztok, a városi lakosság dolgozó rétegei és a nomád közemberek az elnyomás lerázásáért, felszabadulásukért küzdöttek; a helyi feudális urak — világiak és egyháziak — és a kereskedők osztálykiváltságaikat védelmezték. A népek felszabadító mozgalmával szorosan összefonódtak a feudális urak szeparatista törekvései; ezek általában magukhoz ragadták a vezetést és gyakran félrevitték, a nép érdekeitől idegen irányba terelték a mozgalmat.

A SZEFEVIDÁK BUKÁSA

A Szefevida-államnak az afgán gilza törzs felkelése adta meg a kegyelemdöfést. 1709-ben a kandaharbeli gilzák, törzsfőnökük s egyben Kandahar kalantárja (városparancsnok), Mir Vejsz vezetésével, lemészárolták az iráni helyőrséget, megölték a sah helytartóját és hatalmukba kerítették a környéket. Szultán Huszein kísérletei a felkelés leverésére kudarcba fulladtak. A mozgalom győzedelmeskedett: Kandahar elszakadt a Szefevida-államtól.

A feudális afgán vezetőréteg — alighogy magához ragadta a hatalmat — hódító hadjáratokba fogott. Mir Vejsz fia, Mir Mahmud, afgán lovasokból álló seregével — amelynek magvát a gilzák képezték — 1722 januárjában elfoglalta Kermánt, majd miután kísérlete, hogy Jezd városát is elfoglalja, nem járt sikerrel, a Szefevidák fővárosa ellen fordult és márciusban ostrom alá vette. Több hónapos ostrom után Iszfahán októberben megadta magát. A győztesként bevonuló Mir Mahmud Irán sahjává kiáltotta ki magát. Ezt követően Kasan, Kum és más városok is meghódoltak előtte.

IRÁN AZ AFGÁN HÓDÍTÓK URALMA ALATT

Szultán Huszein sah uralma megdőlt. Fia, Tahmaszp, a Kaszpi-tenger partvidékére menekült, ahol törvényes fejedelemnek ismerték el. Midőn 1723 tavaszán a törökök betörtek Grúziába és elfoglalták Tbiliszit, Tahmaszp I. Péter orosz cárhoz fordult segítségért. Az 1723-ban megkötött pétervári szerződésben II. Tahmaszp beleegyezett, hogy az oroszok javára lemond az általuk már korábban elfoglalt Derbentről és Bakuról, átengedi továbbá Giliánt, Mazanderánt és Asztrabadot is. Az orosz kormány viszont kötelezte magát, hogy segítséget nyújt Tahmaszpnak. Az orosz csapatok elfoglalták Restet, de a sah nem kapta meg az ígért támogatást. Törökország 1724-ben elismerte az 1723-as orosz—iráni egyezményt, Oroszország pedig ennek ellenében elismerte Törökország uralmát Örményország, Azerbajdzsán déli része és Kurdisztán fölött. 1725-ben a törökök, megtörve a helyi lakosság ellenállását, elfoglalták Kazvint, Ardebilt, Hamadánt és még néhány más várost is.

Az iráni afgán feudális klikkek között ezalatt frakcióharc tört ki, amely 1725-ben azzal végződött, hogy Asrafot, Mir Vejsz unokaöccsét kiáltották ki iráni sahhá. Asraf rugalmasabb politikát folytatott, mint elődje, Mir Mahmud. Maga mellé állította az iráni arisztokrácia egy részét és tett egyet-mást a kereskedelem és a gazdasági élet megélénkítéséért. 1726-ban Asraf a törökök ellen fordult, de — részleges sikerei ellenére — az 1727. évi szerződésben kénytelen volt elismerni Törökország fennhatóságát Azerbajdzsánban, Kurdisztánban, Huzisztánban és Közép-Irán egy részén.

Az afgán kánok hétéves iráni uralmát véres bosszúhadjáratok és a lakosság kirablása kísérte. A parasztok és a városi szegények szívós ellenállást fejtettek ki a hódítók — mind az afgánok, mind a törökök — ellen; harcuk az idegen uralom ideje alatt egy pillanatra sem szünetelt. Számos városban a felkelt lakosság lemészárolta az afgán illetve török helyőrséget. A népi küzdelem lángja különösen magasra csapott fel az 1720-as évek második felében. Irán különböző vidékein hamis trónkövetelők jelentek meg, akik Szultán Huszein fiának vagy rokonának adták ki magukat. Sokan közülük a nép soraiból kerültek ki és a lakosság támogatását élvezték.

Az iráni nép szívós küzdelme végül is sikerrel járt: az afgán hódítók seregei kivonultak Kasan, Kum, Kazvin, Teherán, Jezd városokból és Iszfahánba húzódtak.

NADIR KÁN FELEMELKEDÉSE

A felszabadító harc hullámai emelték magasra a kizilbas szövetség afsar törzsének kirklu nemzetségéből származó Nadirt. Az 1720-as évek elején Nadir egy horaszáni rablócsapat élén állott, amely különböző feudális urak fegyveres szolgálatába szegődött. Az urak zsoldjában harcoló rablóvezér azonban — a helyzet adta lehetőségeket kihasználva — hamarosan maga is a horaszáni feudális uralkodók egyikévé emelkedett. 1725-ben II. Tahmaszp szolgálatába lépett, a sah segítségével legyőzte Horaszán egyik hatalmas feudális urát, Malek Mahmud Kijanit és elfoglalta székvárosát, Meshedet. Rövidesen sikerült befolyása alá vonnia Horaszán türkmén törzseit is, számos más törzszsel egyetemben. Asztrabad és Mazanderán ellen vezetett sikeres hadjáratai eredményeképpen Nadir gyakorlatilag Irán egész északkeleti részét uralma alatt egyesítette.

Asraf, akit nyugtalanítottak Nadir sikerei, seregeinek zömével Horaszánba sietett, 1729 szeptemberében azonban a Mihmandoszt-folyó partján lezajlott csatában vereséget szenvedett. Két hónap múlva, novemberben a Murcsehurt mellett (Iszfahántól 60 kilométerre) lezajlott ütközetben Nadir döntő győzelmet aratott. Az afgánok kénytelenek voltak kiüríteni Iszfahánt, majd megkezdték az általános visszavonulást, amely fejvesztett menekülésbe csapott át. Az afgán hódítók szétszóródott egységeit megsemmisítették az útjukba eső helységek parasztjai. Egy szemtanú, Hazin sejk, feljegyezte, hogy a lakosság még a legkisebb falucskákban is fegyvert fogott s rátámadt a visszavonuló ellenségre.

Miután az afgánokat kiűzték Irán területéről, Nadir a törökök ellen fordult. Több győzelmes ütközet után bevette Hamadánt, Kermánsahot, az azerbajdzsáni városokat. II. Tahmaszp sikertelen hadműveletei következtében azonban mindezek a területek hamarosan ismét elvesztek. Nadir, miután Horaszánban levert egy afgán felkelést, visszatért, letaszította trónjáról Tahmaszpot és egyéves fiát ültette a helyére, ő maga pedig régens lett.

1732 és 1733 folyamán Nadir maradéktalanul visszaszerezte a törökök kezére jutott területeket. Még ez előtt, az 1732. évi iráni—orosz szerződés értelmében Irán visszakapta Asztrabadot, Giliánt és Mazanderánt, 1735-ben pedig a sirvani partvidéket is Bakuval és Derbenttel. 1736 elejére Nadir már ura lett mindazoknak a területeknek, amelyek korábban a Szefevida-államhoz tartoztak.

1736-ban Nadirt a Mugani-pusztán sahhá koronázták. Ezzel az eseménnyel véget ért Nadir tevékenységének az a szakasza, amely szorosan összekapcsolódott az iráni népnek az afgán és török hódítók ellen vívott harcával. Nadir győzelmeit csak a néptömegek széles körben kibontakozott felszabadító küzdelme tette lehetővé.

IRÁN NADIR SAH URALKODÁSA IDEJÉN. NADIR HÓDÍTÓ HADJÁRATAI

Nadir sah igyekezett korlátozni a feudális nagyurak befolyását, különösen pedig azokét, akik nem tartoztak a hatalma fő támaszát alkotó horaszáni nomád feudális csoporthoz. A Gandzsa és Merv vidéki kadzsar törzsek arisztokráciájának örökletes birtokában levő földeket megnyirbálta, illetve teljes egészében elkoboztatta a kincstár javára.

A tartományi kormányzókat Nadir — az előző sahokkal ellentétben — nem tiulok juttatásával javadalmazta, hanem a tartományi kincstárból kifizetésre kerülő pénzbeli járandóságot állapított meg számukra. De ha az ország számos részében sikerült is felszámolnia a kormányzói méltóság örökletes jellegét és a sah parancsára kinevezett illetve leváltható állami tisztviselőkké tennie a kormányzókat — a kisebb kerületek közigazgatási rendszerében semmiféle változás nem következett be, ezek továbbra is a helyi feudális urak örökletes birtokai maradtak.

A sah az állami földtulajdont nemcsak a tiulok elkobzásával növelte, hanem feudális magánbirtokokat, továbbá vallási és jótékonysági intézmények kezén levő földeket is kincstári tulajdonba

Nadir sah
1770-ben készült metszet

vett. Korlátozta a siita főpapságnak az államügyekre gyakorolt befolyását és azon volt, hogy a papságot saját engedelmes eszközévé tegye.

Az iráni krónikaírók tanúsága szerint uralkodásának első éveiben Nadir sah gondoskodott az állam gazdasági helyzetének megjavításáról, intézkedéseket tett a városok és az elpusztult öntözőberendezések helyreállítására, a kereskedelem fellendítésére és Horaszán lakatlan területeinek benépesítésére. Ezeket a — nem túlságosan nagyarányú — rendszabályokat azonban más iráni és nem iráni területek elnéptelenítése és tönkretétele árán valósították meg; végrehajtásuk egyébként közvetlen katonai és politikai feladatokat szolgált.

Nadir sah egész uralkodása (1736—1747) szakadatlan hódító háborúkban telt el. 1737-ben a sah csapatai ostrom alá fogták Kandahart. Miután a várost hosszas ostrom után bevették, kirabolták és lerombolták. Erre a sorsra jutott számos más afgán város, köztük olyanok is, melyek akkor a Nagymogul Birodalomhoz tartoztak (Kabul stb.).

Nadir — szétverve Mohamed mogul sahnak a Khyber-hágót védelmező seregét — 1738 novemberében bevette Peshawart és elfoglalta Punjab területét. 1739 februárjában Karnalnál (Delhitől északnyugatra) aratott győzelmet Mohamed sah csapatai fölött és ezzel megnyílt számára az út Delhi felé. A hódítók bevonulását a mogul fővárosba rablás és erőszakoskodás tette emlékezetessé. Delhiben lázongás kezdődött. Nadir sah tűzzel-vassal állt bosszút a város felkelő lakosságán. Miután óriási hadizsákmányt (aranyat, drágaköveket, állatokat — és fogoly kézműveseket) szedett össze, kivonult Indiából. A mogul sahhal 1739-ben kötött szerződés értelmében az Indus-folyótól nyugatra fekvő területek Nadir fennhatósága alá kerültek, Lahore mogul kormányzója pedig évente kétmillió rupia adót tartozott fizetni az iráni sahnak.

Nadir sah még Indiában kiadta a parancsot Közép-Ázsia ellen tervezett hadjáratának előkészületeire. Hadai 1740-ben elfoglalták a buharai és a hivai kánságot. Hiva kormányzóját, Ilbarsz kánt, aki szívós ellenállást fejtett ki, a hódító kivégeztette.

1741 és 1743 között Nadir seregei a dagesztáni hegyekben harcoltak — a sah kegyetlen büntetésekkel és megvesztegetéssel igyekezett megtörni a helyi törzsek ellenállását. A sah csapatai — melyeket a hegyilakókkal vívott számtalan csatározás alaposan megviselt — 1743-ban kénytelenek voltak megkezdeni a visszavonulást e területekről.

Nadir sah hódító hadjáratainak nyomán hatalmas feudális birodalom jött létre, amely sok, egymástól nyelvében és kultúrájában idegen, eltérő társadalmi és gazdasági fejlettségű törzset és népet foglalt magában. A birodalomhoz tartoztak Iránon kívül Örményország, Grúzia és Dagesztán egyes részei, Azerbajdzsán, a hivai és a buharai kánság, Afganisztán, Beludzsisztán és az Industól nyugatra eső területek. Egy részük Nadir birodalmának tartományává lett, mások vazallus területévé.

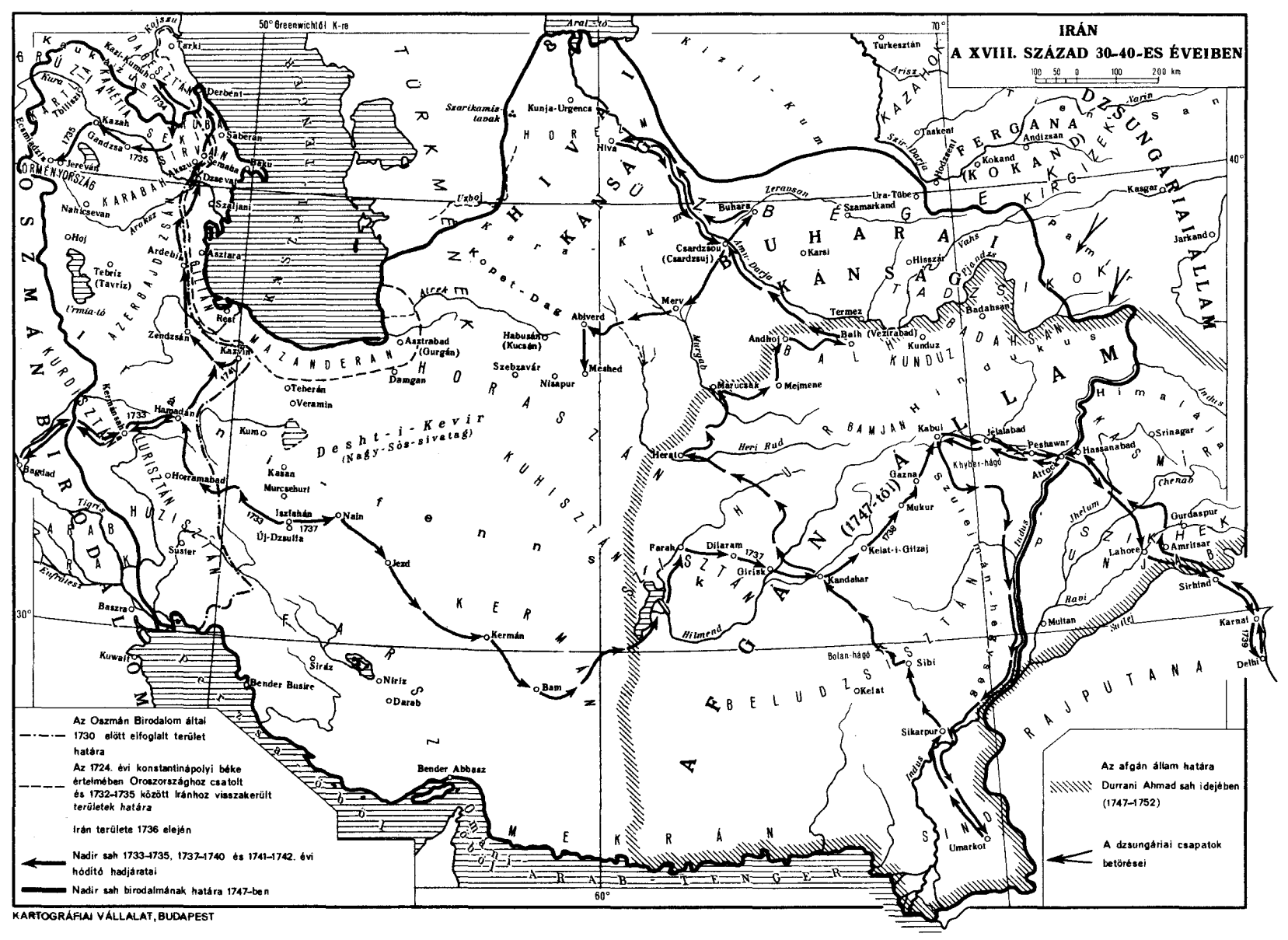
IRÁN
A XVIII. SZÁZAD 30-40-ES ÉVEIBEN
100 50 0 100 200 km
50° Greenwichtől K-re
70°
40°
30°
60°
Az Oszmán Birodalom általi 1730 előtt elfoglalt terület határa
Az 1724. évi konstantinápolyi béke értelmében Oroszországhoz csatolt és 1732–1735 között Iránhoz visszakerült területek határa
Irán területe 1736 elején
Nadir sah 1733–1735, 1737–1740 és 1741–1742. évi hódító hadjáratai
Nadir sah birodalmának határa 1747-ben
Az afgán állam határa Durrani Ahmad sah idejében (1747–1752)
A dzsungáriai csapatok betörései
KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

Nadir a birodalom megszilárdítása érdekében egyházi reformmal próbálkozott. Olyan kultuszt akart meghonosítani, amely egyesítette volna a muzulmánokat (szunnitákat és siitákat), keresztényeket és zsidókat. Kísérlete azonban teljes kudarcba fulladt. Az egyházi reform egyébként sem nyújthatott volna kellő alapot a Nadir sah birodalmába tartozó különféle országok és területek tartós egyesüléséhez.

A NÉPTÖMEGEK HELYZETE. NÉPI FELKELÉSEK

Nadir sah hódító háborúi meggazdagították Irán feudális felső rétegeit, de semmit sem könnyítettek a néptömegek sorsán. A hatalmas indiai hadizsákmány után 1739 márciusában a sah kinyilatkoztatta, hogy három évre felmenti országa lakosságát az adófizetés alól. Ez azonban üres szó maradt. A kortársak tanúsága szerint Nadir úgy tartotta fenn hadseregét, hogy hozzá sem nyúlt az összerablott kincsekhez; az óriási hadsereg, a szerteágazó központi és helyi közigazgatási apparátus eltartása tehát teljesen a lakosságra hárult, amely tovább sínylődött a számtalan súlyos adó terhe alatt. 1743-ban, mikor kiújult az iráni—török háború, új adóztatási rendszert vezettek be, jócskán felemelték az adótételeket és megszigorították a hátralékok behajtását. A kincstári hivatalnokok utasítást kaptak, hogy az adók behajtása érdekében a legkönyörtelenebb rendszabályoktól se riadjanak vissza.

Adót vetettek ki az ilatokra is; ezentúl a kadzsaroknak, afsaroknak, lúroknak, bahtijároknak és a többi nomád törzsnek éppen úgy meg kellett fizetniük az adókat, mint a régtől fogva adóköteles népességnek, ugyanakko a katonai szolgálat alól sem nyertek felmentést.

Az adókat katonai segítséggel hajtották be. A sah adószedőinek kegyetlenkedéséről Mohamed Kazim, Nadir sah történetírója is megemlékezik. A késedelmeskedőket megkínozták, megvakították vagy megcsonkították. „Az adószedők — írja Mohamed Kazim — mindazoknak a feleségeit és gyermekeit, akik nem fizették be a megállapított összeget, európai és indiai kereskedőknek adták el."

Az adóteher és a feudális kizsákmányolás fokozódása nyomán egymást követték a népi felkelések. 1743—1744-ben Ardebilben egy Szam Mirza nevű, népi származású áltrónkövetelő lépett fel, aki Szultán Huszein fiának adta ki magát. Több ezer sirvani paraszt, valamint számos dagesztáni törzs sereglett köré. A felkelésben részt vett a sirvani arisztokrácia is. A mozgalom központja Akszu (Uj-Semaha) erődje volt. Mohamed Kazim közlése szerint napról napra érkeztek ide a parasztok. Bratyiscsev orosz diplomata a következőket jelentette: „Sokan vannak, akik különböző vidékekről — Ardebilből, Tebrizből és más azerbajdzsáni városokból és falvakból — hajlékukat odahagyva, nagy sietséggel és örömest, lehetőségeikhez képest ellátva magukat lovakkal, puskákkal, szablyákkal és egyéb hadi felszerelésekkel... Szam Mirzához sereglenek." Bratyiscsev 1743. november 21-i jelentése szerint Szam Mirza „hosszadalmasan szólott a sah erőszakos politikájáról és emlékeztetett arra, hogy annak rabló adórendszere teljesen kimerítette és nyomorúságos sínylődésre kárhoztatta az egész perzsa államot..."

A felkelők sok győzelmet arattak a sah seregein. A mozgalmat csak 1744-ben sikerült elfojtani, résztvevőin vadállati módon álltak bosszút.

1744 elején Farsz környékén lángolt fel a lázadás tüze. E mozgalomban az adók miatt elégedetlenkedő nomádok játszották a főszerepet. Az adószedőket és a sah más hivatalnokait lemészárolták. Tagi kán, a tartomány kormányzója — a nyomásnak engedve — élére állt a felkelésnek. A tartományt a felkelők több hónapon át tartották a kezükben.

Hasonló jellegűek voltak a Maszkat vidéki arab törzsek, valamint a Hoj és Szalmasz körzetében élő kurd dumbuli törzs felkelései. Mazanderánban és Horaszánban erős paraszti zavargások zajlottak le.

Jóllehet mindezek a mozgalmak ösztönös jellegűek, gyengén szervezettek, elszigeteltek voltak,

s gyakran összefonódtak a feudális urak lázadásaival — mégis rendkívül fontos szerepet töltöttek be Irán történelmében. A felkeléseket a feudális állam csak hatalmas erőfeszítések árán tudta leverni, ereje megcsappant. Ez a körülmény viszont kedvező feltételeket teremtett az elnyomott népek szabadságharcának kibontakozásához.

A KAUKÁZUSI NÉPEK SZABADSÁGHARCA. NADIR BUKÁSA

A Szefevida sahok még a XVII. század első felében csaknem egész Transzkaukáziát meghódították, Nyugat-Örményország és Nyugat-Grúzia kivételével, melyek az Oszmán Birodalomhoz tartoztak. Az iráni hatalom Azerbajdzsán és Örményország területén kánságokat szervezett — semahai, gandzsai, tebrizi, jereváni, nahicsevani stb. —, amelyeket a Szefevida sahok helytartói kormányoztak. Örményország és Azerbajdzsán gazdag legelői a nomád törzsek feudális arisztokráciájának kezére kerültek, a helyi feudális urak egy része elpusztult, az életben maradtakat megfosztották hatalmuktól. Csupán két grúz királyság — a kartliai és a kahetiai — tudott megőrizni némi önállóságot, ha kénytelen volt is elismerni Irán hűbéri fennhatóságát.

Az iráni uralom alá került kaukázusontúli kánságok lakosságának súlyos helyzetéről megrázó képet festett Eszaja Haszan Dzsalaljan agvani katolikosz. „Túlságosan nehéz volt a járom, lehetetlen volt elviselni" — írja. Az iráni hatóságok — Dzsalaljan kifejezésével élve — valósággal „megnyúzták" a városok és falvak népét.

A XVIII. század elején Transzkaukáziában erős mozgalom bontakozott ki az iráni elnyomók ellen. A dagesztánbeli dzsari tartomány feudális urai, miután nem kapták meg esedékes illetményüket az iráni hatóságoktól, 1711-ben elfoglalták Sirvant. A helyi lakosság csatlakozott a dzsariakhoz. A mozgalom vallási színezetet öltött, a szunnitáknak a siiták ellen vívott küzdelmébe torkollott. A török kormányzat támogatta a felkelést. A meggyengült Szefevida-államnak nagy nehezen sikerült levernie a megmozdulást; vezérét, Daud béget elfogták. Néhány év múltán azonban Daud bég újabb felkelést szított és a Kazi-Kumuh-i uralkodóval, Szurhaj kánnal együtt Sirvant szabaddá nyilvánította a „siita eretnekektől". A mozgalom fő erejét dagesztáni csapatok alkották, amelyeket a sirvani és a seki kánság lakosságának nagy része támogatott. Minthogy a városi nép többsége siita hiten volt és nem támogatta a felkelőket, ezek több várost — például Saberant — megsemmisítettek, Semahát pedig feldúlták. Az iráni csapatok Bakuba és Gandzsába húzódtak vissza, az összes többi terület ténylegesen a felkelők ellenőrzése alatt állott.

A transzkaukáziai népek felszabadító mozgalma rendkívül bonyolult nemzetközi helyzetben bontakozott ki. Amikor a Szefevida-állam szétHullott, s Iránban Nadir ragadta kezébe a hatalmat, a Kaszpi-tenger partvidékét orosz csapatok szállták meg, a törökök pedig elfoglalták Transzkaukázia jó részét. Örményország és Azerbajdzsán parasztsága fegyvert fogott, s egyszerre harcolt mind az iráni és a török hatóságok, mind a helyi feudális urak, mind pedig Daud bég és Szurhaj kán csapatai ellen.

Oroszország keleti politikájának megélénkülésével összefüggésben Transzkaukázia népeiben megerősödött a vonzalom Oroszország iránt, melyl gazdasági és kulturális kapcsolatban állottak. Az Oroszországhoz való csatlakozás gondolata egyre népszerűbb lett. Kartlia uralkodói már az

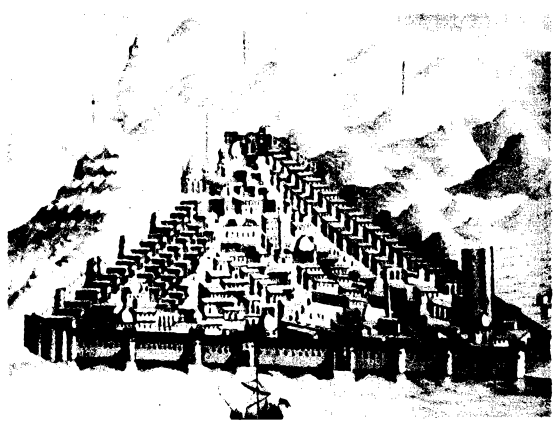

Baku
1774-ben készült metszet

1720-as években — az orosz csapatok Kaszpi-tenger melléki hadjárata idején — újra megkísérelték, hogy biztosítsák a maguk számára Oroszország pártfogását. A csatlakozás hívei között voltak világi és egyházi feudális urak, kereskedők, a mozgalom igazi erejét azonban a széles paraszti rétegek részvétele adta.

A felszabadító mozgalom új szakasza Transzkaukázia népeinek a török hódítók és Nadir hadai ellen vívott harcához fűződik.

Az 1740-es években az erőszakkal Nadir birodalmához csatolt népeken a forrongás hullámai söpörtek végig. Kelet-Grúziában hosszú éveken át (1735—1744) egymást követték a felkelések, melyek hatására Nadir kénytelen volt letenni arról, hogy a hűbéres Grúziát a sah helytartója által kormányzott közönséges tartománnyá süllyessze. Ezeknek az éveknek a legerőteljesebb mozgalmai Azerbajdzsánban és Dagesztánban zajlottak le.

1734—1735-ben Nadir seregei bevették Semahát, majd rabolni és pusztítani kezdtek a városban. A városi polgárok és a környékbeli falvak parasztjai fegyvert ragadtak. 1735 elején a Nuhától nem messze fekső Bilandzsik lakossága felkelt és segítségül hívta Dzsinih, Tala és más helységek felkelő csapatait. 1735—1738 folyamán hatalmas felkelések robbantak ki Sirvanban, Sekiben, Karabahban és Észak-Azerbajdzsán több más vidékén.

1738-ban a dagesztáni hegyilakók megtagadták az engedelmességet a sah hatóságainak. A hír hallatán Ibrahim kán azerbajdzsáni helytartó, Nadir testvére, Karabahon, Sirvanon és a seki tartományon keresztül erős haddal a dzsari dzsaamatok (közösségek) területére nyomult, de a Dzsanik hegy közelében a felkelők bekerítették és súlyos vereséget mértek rá. Az ütközetben Ibrahim kán is elesett. 1747-ben a közép-ázsiai hadjáratról visszatérő Nadir sah maga vonult a felkelők ellen, de ő sem tudta megtörni az azerbajdzsániak és a dagesztániak hősi ellenállását. 1743-ban végül is letett a hadműveletek folytatásáról és szétvert seregének szánalmas maradványaival a Mugani-pusztára vonult vissza.

1744-ben Sekiben tört ki népfelkelés, melynek élére egy helybeli arisztokrata, Hadzsi Cselebi állott. Csapatával egy Nuha környéki erődítménybe fészkelte be magát. Nadir újra meg újra megostromolta az erődöt, de mindannyiszor véres fővel vissza kellett vonulnia. Az 1730—1740-es években a grúzok és az örmények is folytatták fegyveres harcukat az iráni hódítók ellen. Nadir büntetőosztagai rabolták és pusztították a felkelő területeket — de mindhiába: Örményország, Grúzia, Azerbajdzsán és Dagesztán népeinek felszabadító mozgalmát nem sikerült elfojtaniuk.

Nem szűnő lázongások tartották rémületben a megszállókat Afganisztánban, Közép-Ázsiában és más meghódított országokban is.

A feudális kizsákmányolás növekedése, a kegyetlen adópolitika, az állam különböző vidékeire irányított büntető expedíciók a végletekig kimerítették az országot. John Hanway angol kereskedő átutazott azokon a területeken, ahol 1744 folyamán népi felkeléseket fojtottak el. Útján mindenütt a pusztulás és a nyomor iszonyú látványa fogadta. A török határ mentén elterülő falvak és városok romokban hevertek, lakosságuk megtizedelődött. Hamadánból Asztrabadba utazva Hanway lerombolt városokat és elhagyott falvakat látott, amelyekben útonállók vagy vadállatok vertek tanyát. Több napi járóföldön át egyetlen lakott falut sem talált.

1746-ban újult erővel lángoltak fel a népmozgalmak és feudális lázadások; Nadir sah sietve békét kötött Törökországgal. A békeszerződés megerősítette az 1639. évi egyezmény kikötéseit.

1746 nyarán nagy felkelés robbant ki Szisztánban. Ali Kuli kán, Nadir unokaöccse, aki megbízást kapott a lázadás elfojtására, a felkelők oldalára állott. Nadir erre maga indult Szisztánba. Útját véres bosszúállás szegélyezte. Nadir történetírója hűvös tárgyilagossággal jegyzi fel: „Egyik helyről a másikra vonulva mindenütt megöletett bűnöst és ártatlant, előkelőt és szegényt egyaránt; a levágott fejekből piramisokat emeltetett; egy falu sem volt, amelynek lakossága ne érezte volna meg Nadir sah haragját."

Megérkezve Horaszánba, a sah értesült a habusáni (kucsáni) kurdok felkeléséről, akik még a sah táborát is megrohanták, elhajtották méneseit, elfogták futárait. A Habusán melletti táborban Nadir összeesküvést fedett fel, melyben az afsar katonai arisztokrácia és más törzsek előkelői vettek részt. A sah azt tervezte, hogy a szolgálatában álló afgán és üzbég zsoldosokkal legyilkoltatja az összeesküvő kánokat, ezek azonban megelőzték. Éjnek idején berontottak a sah sátrába, Nadirt megölték és fejét elküldték unokaöccsének, Ali Kuli kánnak (1747). Az afgán lovasság harcba bocsátkozott az iráni kánok csapataival, de ezek túlerőben voltak. Ezért Ahmed kán és más afgán hadvezérek — miután megkaparintották Nadir kincstárának és tüzérségének egy részét — Kandaharba vonultak el, ahol még abban az évben — 1747-ben — független afgán államot alapítottak.

NADIR SAH BIRODALMÁNAK SZÉTHULLÁSA

Nadir sah meggyilkolása után Iránban felújultak a belső küzdelmek. Az iráni állam több önálló részre esett szét, s ezek urai elkeseredett harcban álltak egymással. E küzdelem — kisebb megszakításokkal — a XVIII. század legvégéig tartott.

Nadir sah szétszéledt serege valóságos istencsapás lett az ország lakossága számára. Kisebb fegyveres csapatok és rablóbandák százai kóboroltak szerteszét, rátámadtak a falvakra, fosztogatták a parasztokat, sőt sokat fogságba ejtettek és rabszolgának adtak el. „Férfiakat, nőket, fiúkat és leányokat úgy adnak-vesznek, akár ha szamarak, juhok vagy lovak lennének..." — írta 1754-ben egy Iránban tartózkodó katolikus hittérítő. Az öntözőberendezések tönkrementek. A vetésterület katasztrofálisan csökkent. Egyik ínséges év a másikat követte. Egykorú feljegyzések több olyan vidéket említenek, ahol drága pénzen sem lehetett hozzájutni egy darabka kenyérhez. Megcsappant az állatállomány is. A lakosságot megtizedelte az éhség; némely vidék teljesen elnéptelenedett.

A parasztságnál nem kevésbé megsínylette ezeket az időket a városok kereskedő és iparűző lakossága is. Nadir uralkodásának utolsó éveiben a kézműveseket arra kötelezték, hogy lássák el fegyverrel, lábbelivel és ruházattal a sah hatalmas hadseregét. A kézművesektől és a kereskedőktől gyakran utolsó árukészleteiket is elvették.

A mezőgazdasági termelés visszaesése következtében a kézművesek bizonyos nyersanyagokhoz (kikészítetlen bőr, gyapot, nyersselyem) egyáltalán nem juthattak hozzá. Lehetetlenné vált az is, hogy a szükséges anyagokat a szomszédos Törökországból, Indiából vagy Közép-Ázsiából importálják, mivel az utakon mindenütt rablóbandák garázdálkodtak. A bel- és külkereskedelem szinte teljesen megszűnt.

A XVIII. század derekán, a bahtijárok, zendek, kadzsarok és afgánok feudális hatalmi villongásai idején, a városokat óriási hadisarcok és rendkívüli adók sújtották. 1753-ban például Iszfahán és Dzsulfa lakosságára 60 000 tuman összegű rendkívüli adót vetettek ki. Nem sokkal ezután az afgánok ideiglenesen elfoglalták Dzsulfát, s újabb 1800 tumant préseltek ki a város népéből. Valósággal egymást érték az adókivetések. A városok lakói elhagyták otthonukat, Törökországba, Indiába és Oroszországba költöztek át. 1772-re Iszfahánban — lakosságának száma a Szefevidák alatt Isztambuléval vetekedett — mindössze 40—50 000 ember maradt, s ez így volt — ha nem is egyforma mértékben — más városokban is. Különösen súlyos szenvedések vártak az örmény kereskedőkre és üzletemberekre. Csaknem mindnyájukat megfosztották vagyonuktól. Azok közül, akiknek nem sikerült idejekorán elmenekülniük Iránból, sokat legyilkoltak vagy rabszolgának adtak el. Hamadánban azelőtt több ezer örmény élt — a hatvanas években már legfeljebb 300. Kazvin 12 000 házából alig 1000 maradt épen.

A politikai helyzet Iránban hosszú ideig rendkívül feszült volt. Közvetlenül Nadir halála után Ali Kuli kánt emelték a trónra Adil sah néven. Az új sah a rendes állami adók alól egy évre,

Iráni szőnyeg
XVIII. század

a rendkívüli adók alól pedig két évre felmentette a lakosságot. Megszüntette az előző évekről fennmaradt hátralékok behajtását. Elrendelte továbbá, hogy a földeket adják vissza régi tulajdonosaiknak. Adil sah mindössze egy évig tudta megtartani trónját; uralmát testvére, Ibrahim kán döntötte meg, aki meg is ölette Adilt.

Az elkövetkező években több trónkövetelő küzdött az iráni trónért. Irán északi tartományait (a függetlenné vált transzkaukáziai kánságok és Grúzia kivételével) a Mohamed Haszán kán vezette kadzsar kánok kerítették hatalmukba; Dél-Iránban hosszas harcok után Kerim Zend kán, a kurd zend törzs vezére kerekedett felül. Kettőjük között sokáig dúlt a küzdelem, melyben egész Irán uralma volt a tét. A harc 1758-ban a kadzsarok megsemmisítő vereségével ért véget. Kerim kán meghódoltatta Giliánt és Dél-Azerbajdzsánt is; a hatvanas évek kezdetére csaknem egész Irán az urának ismerte el.

Kerim Zend kán húsz éven át kormányozta Iránt. Bölcs és előrelátó politikus lévén, tisztában volt azzal: milyen nehéz lenne számára, hogy a sah trónját megtartsa. Ezért a trónt a kiskorú III. Izmailnak — a Szefevidák sarjának — engedte át, maga pedig a vekil (kormányzó, régens) címet vette fel. Izmail hamarosan meghalt; ettől kezdve Kerim Zend kán önállóan kormányozta az országot.

Kerim Zend kán uralma viszonylagos nyugalmat hozott Iránra. A korabeli források szerint Kerim kánnak a kadzsarok felett aratott győzelme véget vetett a belső küzdelemnek. A kán hadvezéreinek csak külső ellenséggel kellett harcolniuk. Legnagyobb haditettüket a Törökország elleni háborúban hajtották végre: 1776-ban, 13 hónapos ostrom után, elfoglalták Baszrát.

Kerim kán uralma alatt némi javulás mutatkozott az ország gazdasági életében is. Adil sahhoz hasonlóan ő is rendeletet adott ki az állami adók csökkentésére, valamint a parasztok feudális szolgáltatásainak enyhítésére. A mezőgazdaság valamelyest éledezni kezdett: a parasztok visszaszállingóztak az elhagyott falvakba; új öntözőberendezéseket építettek, a megrongáltakat helyreállították; a vetésterület megnövekedett. A kézművesség és a kereskedelem is kiemelkedőben volt a mély hullámvölgyből. Sirazban — Kerim székvárosában — üvegkészítő üzemek épültek, készít-

ményeik Irán határain túl is hírnevet szereztek. Kerim kán utasítására székvárosába telepítették át egész Iránból a legjobb kézművesmestereket. Sirazban ma is megvannak még a Kerim kán idejében épült paloták, mecsetek, bazárok, meg a Szaadi és Hafiz sírjait ékesítő mauzóleumok.

Kerim kán felvette a harcot a kereskedelmi utakat veszélyeztető rablóbandák ellen. A külkereskedelem kibővítése érdekében bizonyos kedvezményeket nyújtott a külföldi üzletembereknek. A kortársak feljegyzéseiből tudjuk, hogy Kerim kán nem kedvelte az európaiakat. Mégis, midőn 1763-ban kereskedelmi egyezményt kötött az angolokkal, a külkereskedelem fejlesztése érdekében engedményeket tett nekik.

A lélegzetvételi szünet azonban, amelyet Irán Kerim kán alatt élvezett, szerfelett rövidnek bizonyult. Kerim halála (1779) után azonnal ismét fellángolt a hatalmi villongás, amelyben unokaöccse, Ali Murad kán kerekedett felül, s 1782-ben, Iszfahánban sahhá kiáltatta ki magát. De ő sem ülhetett sokáig a trónon. Az uralkodók gyorsan váltakoztak. Az újra megerősödött kadzsaroknak Aga Mohamed kán vezetése alatt sikerült megszerezniük Irán északi vidékeit. 1790-ben Aga Mohamed Sirazt is ostrom alá fogta, de ekkor még nem tudta bevenni. A következő évben, miután Azerbajdzsánt meghódította, megint a főváros ellen fordult. A sirazi kormányzó árulása megpecsételte a város és a Zend-dinasztia sorsát. 1794-ben Aga Mohamed a Zend-dinasztia kezén maradt utolsó várost, Kermánt is elfoglalta, s lakóit, amiért neki ellenállani merészeltek, kegyetlenül megbüntette. 1795-ös grúziai hadjárata után Aga Mohamed kán sahhá kiáltatta ki magát. Vele Irán trónjára lépett a Kadzsar-dinasztia, amely az egész XIX. század folyamán és még a XX. század első évtizedeiben is hatalmon maradt.

KULTÚRA

A tárgyalt időszakban az iráni tudomány, irodalom, festészet, építészet és iparművészet a mély hanyatlás éveit élte. Sem a csillagászatban vagy a matematikában, sem a kémiában vagy az orvostudományban egyetlen eredeti, csak valamelyes tudományos értékkel is bíró munka sem született. A földrajzi és történeti munkák nagyobbrészt csak a korábbi szerzőket ismételték. Így például Haszán Murtaza al-Huszein „A szultánok története" („Tarih-e Szultani") című három kötetes művének — amelyet a szerző Szultán Huszein sahnak nyújtott át — első két kötete Tabari és Mirhond adatain alapult, míg a Szefevida-dinasztia történetét 1642-ig tárgyaló harmadik kötet Hondemir és más — Izmail, Tahmaszp, I. Abbasz és a többi Szefevida sah korabeli — krónikások munkáira épült. A XVIII. század elején Mirza Mohamed — szintén korábbi szerzők műveit felhasználva — elkészítette a mohamedán dinasztiák kronológiáját 1714-ig. Nadir sah idején Mosztoufi Muhszin „A történelem színe-java" („Zubdat at-tavarih") címen egyetemes történetet írt, „Az életrajzok legjava" („Ahszan asszijar") címen pedig megírta a próféták, kalifák és imámok történetét 1702-ig.

Nadir és a Zendek uralkodásának történetét kortársi feldolgozások örökítették meg. Így például Mirza Mehdi kán, aki állandóan Nadir sah mellett tartózkodott és minden hadjáratára elkísérte, megírta „Nadir világhódításának történetét" („Tarih-e dzsehangusa-je Nadiri"), amelyben részletesen előadja Nadir uralkodásának történetét. Mohamed Kazimnak, Nadir másik kortársának „A világot felékesítő Nadir története" (Tarih-e alamara-je Nadiri") című három kötetes műve Nadir hadjáratainak leírása mellett fontos adatokat tartalmaz Irán XVIII. századi belpolitikai történetéről. Ali Reza Sirazi, Kerim Zend kán kortársa „A Zendek története" („Tarih-e Zendije") című munkájában rendkívül eleven képet fest a Zendek uralkodásáról. Ali Hazin sejk emlékiratai a kor súlyos életkörülményeire vonatkozó adatokat tartalmaznak.

A korszak szépirodalma eléggé érdektelen. A prózában fellengzős, keresett stílus uralkodott. A költészetben előtérbe nyomultak az öncélú formajátékok — a mesterkélt szerkezetek és a bonyolult metaforák kedvelése.

Aga-Reza Abbaszi
Muszavver miniatúrája. 1673

A XVII. század második felének nagy költője volt Szaib Iszfahani († 1677), tömérdek gázel és négysoros költemény szerzője. Mennyiségre hatalmas életművében azonban csak elvétve akad egynéhány tartalmában és formájában eredeti költemény — a zöm: régi témák átköltése, régen lerögzített formai minták szerint.

Szultán Huszein, majd az afgán uralkodók, Nadir sah és Kerim Zend kán udvarában csak úgy nyüzsögtek a dicshimnuszfaragó poéták, kiknek középszerű verstermékeit remekművekként ünnepelték csupán azért, mert az uralkodó sahok érdemeit magasztalták.

A XVII. század derekán még dolgoztak hírneves iráni miniatúrafestők — Afzal al-Huszeini, Pir Mohamed al-Hafiz és Reza Muszavver —, de munkásságuknak már csak a vége esik erre az időre. A XVII. század második felében, de a XVIII. században sem akadt a miniatúrának Aga-Reza Abbaszihoz fogható mestere. A miniátorok elődeik alkotásait másolták szolgai módon.

A XVII. század második felétől kezdve néhány iráni festő képein feltűnnek az európai festészet hatásjegyei. Az európai hatás Mohamed Zaman alkotásain érződik a legerősebben: a mester jócskán eltávolodott a hagyományos festői modortól, átvette a fény-árnyék alkalmazását, a perspektivikus ábrázolást stb.

A XVII. század végétől fejlődésnek indult Iránban a táblaképfestészet, a XVIII. században pedig elterjedt az európai mintájú portréfestés.

Az iparművészet a XVIII. században is elég magas színvonalon maradt. Az iráni mesterek alkotásait — kivált az ezüsttárgyakat, szőnyegeket, kerámiákat — nagy becsben részesítették az európai piacokon.

Az építészetben tovább élt az előző időszakban is uralkodó stílus. A mecsetek, medreszék, karavánszerájok és paloták főbb formaelemei változatlanok maradtak. Az épületdíszítésben bonyolult növényi és geometrikus ornamentikát, színes üvegmozaikokat és stukkódíszeket használtak. A kor alkotásai közül kiemelkedő hírnévre tettek szert a XVIII. századi, Kerim Zend kán idejéből való sirazi épületek.

XI. FEJEZET

KÖZÉP-ÁZSIA ÉS KAZAHSZTÁN A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

A XVIII. század derekán Közép-Ázsia két legnagyobb feudális államalakulata a buharai és a hivai (vagy másként horezmi) kánság volt. A buharai kánság lakosságának zömét üzbégek és tadzsikok alkották. Területén — az Amu-Darja középső szakasza mentén — türkmének is éltek; egyéb etnikumokat csak jelentéktelen csoportocskák képviseltek. A hivai kánság népességén belül az üzbégek és a türkmének voltak túlsúlyban; az állam magvában, a horezmi oázison, főként üzbégek éltek.

A Szir-Darja alsó szakaszának vidékét a karakalpakok lakták, akik ekkor bizonyos önállóságot élveztek, de ezt szakadatlan harcban kellett megvédelmezniük Hiva uralkodóival és a kazah kánokkal szemben. Az Urál és a Tien-San, illetve Szibéria és a Kaszpi-tenger között elterülő hatalmas térségeket benépesítő kazahok három „zsuz"-ra (az orosz forrásokban: horda) oszlottak: a nagy, a középső és a kis zsuzra. A zsuzok a kazah törzsek történetileg kialakult egyesülései voltak. A nagy zsuz fő szállásterülete a Hétfolyóköz volt. A középső zsuz a mai Kazahsztán középső vidékeit foglalta el. A kis zsuz földjei az Urál-vidékhez csatlakoztak.

A kirgizek fő településterülete a XVII—XVIII. században a Tien-San hegység. Történetük ebben az időszakban szoros kapcsolatban állott a kazah nagy zsuzban és a ferganai völgyben lejátszódó eseményekkel.

Közép-Ázsia keleti szélein nagyszámú apró, önálló vagy félig önálló feudális államalakulat helyezkedett el. A megközelíthetetlen hegyek védelmében bizonyos önállóságot élveztek a pamíri és pamírvidéki tadzsik fejedelemségek, amelyek közül a legnagyobb Badahsan volt.

A XVIII. század első felében Ferganában létrejött és megerősödött egy önálló feudális állam a ming törzsből származó üzbég főnökök alatt. Lakosságát zömben üzbégek és velük rokon türk törzsek alkották; mellettük meglehetősen sok tadzsik és kirgiz is élt ebben az államban, amely később kokandi kánság néven vált ismertté.

GAZDASÁGI ÉLET

A Közép-Ázsia oázisait szegélyező sztyeppeken és hegységekben, a kazahoknál, kirgizeknél, türkméneknél, valamint az üzbégek és a karakalpakok egy részénél továbbra is a nomád állattenyésztés dominált, míg az Amu-Darja, a Szir-Darja, a Zeravsan és más folyók medencéjében, a folyók vizével mesterségesen öntözött területeken élő lakosság főfoglalkozása az intenzív dugványozó földművelés volt. Magasabb fejlettségi fokot ért el a földművelés Ferganában és a buharai

kánságban: a mezőgazdaságban nagy szerepet játszott a gyapottermesztés; megérdemelt hírnévnek örvendtek a konyha- és gyümölcskertészet termékei, kivált a szőlő és a dinnye. Azonban a belső háborúskodások és az újabb nomád hullám beözönlése nyomán a XVII. század végén és a XVIII. század első felében a buharai kánság gazdasága hanyatlásnak indult. Jelentősen csökkent a vetésterület, a megművelt földek jó részét legelővé változtatták. Így járt többek között a rendkívül termékeny Mijankali völgy. A kánságban gabonahiány lépett fel.

Hivában, ahol a földművelés általában alacsonyabb színvonalon állott, mint Buharában, a mezőgazdaságnak csak néhány ágazatát kímélte meg az általános hanyatlás — a kertészetet, a dinnyetermesztést és a selyemhernyó-tenyésztést. A XVII. században a buharai kereskedők Hivában vásároltak selymet. A XVIII. században kezdik említeni a források a hivai dohánytermesztést. A horezmi oázis földművelő gazdálkodása erősen megsínylette a vízrendszernek az Amu-Darja deltavidékén bekövetkezett változásait, amelyek következtében a hivai kánság fontos politikai központjai, Urgencs és Vazir, víz nélkül maradtak. A XVII. század dereka táján e települések elnéptelenedtek, lakosságuk Új-Urgencsbe és más helyekre költözött át, ahol elég víz volt a dugványozó földművelés számára.

A kézműipar és a kereskedelem a XVII. század második felében és a XVIII. században a buharai kánságban volt a legfejlettebb. Különösen magas színvonalat ért el a szövőipar és a papírkészítés. A szamarkandi és buharai írópapír még a XVII. század második felében is a legjobb minőségűnek számított az egész világon és Kínába meg Európa országaiba exportálták. Kiváló minőségűek voltak a buharai kánságban készült bőrök, szálfegyverek, bronz- és rézedények, szőnyegek és kerámiák is. A buharai városi kézművesség nagymértékben specializálódott. A XVII. században és a XVIII. század elején élt költő, Szajido Naszafi műveiben több mint 200 városi mesterségről találunk említést: paszománykötők, cukrászok, takácsok, fazekasok, szabók, tübitejkakészítők, szappanfőzők, fegyverkovácsok, kelmefestők, zenészek, mesemondók, pékek, szőnyegkészítők, ötvösök, vízhordók, nyeregkészítők, kőfaragók, szűcsök stb.

Az aránylag fejlett városi kézművesség jótékonyan hatott a külkereskedelemre, s ettől viszont újabb ösztönzést kapott. A buharai kánság élénk kereskedelmi forgalmat bonyolított le Iránnal, Oroszországgal, Indiával és Kínával. Indiai kapcsolatai olyannyira erőteljesek voltak, hogy Buharában külön indiai negyed alakult ki, ahol punjabi és rajputanai kereskedők és uzsorások telepedtek le.

A XVII. század végén és a XVIII. század elején beálló gazdasági hanyatlást a buharai városok is megsínylették; a szomszédos keleti országokkal lebonyolított kereskedelmi forgalmuk jelentősen visszaesett. A XVIII. század második felében — az oroszországi kereskedelmi kapcsolatok megerősödésével összefüggésben — néhány városba (Szamarkand és a Szir-Darja menti városok) lassanként ismét kezdett visszatérni az élet.

Az orosz kormányzat azon volt, hogy elősegítse a Közép-Ázsia felé irányuló kereskedelmi forgalom növekedését: nagy kedvezményekben részesítette a Jaik vidékére, Orenburgba és a szibériai városokba járó buharai és hivai kereskedőket. Buharából elsősorban szöveteket (legnagyobbrészt pamut-, kisebb mértékben selyemszöveteket) szállítottak Oroszországba, ahonnan kikészített bőrök, prémek, posztók és fémáruk érkeztek a kánságba.

Hiva városi élete és kézművessége jóval fejletlenebb volt. Külkereskedelme, amelynek lebonyolításában maguk a kánok is részt vettek, főleg a kazah zsuzok és Oroszország felé irányult; volumene viszonylag elenyésző volt.

A kazahoknál, kirgizeknél, türkméneknél és egyéb olyan népeknél, amelyek életében fontos szerepet játszott az állattenyésztés, a kézművesség — miként azelőtt is — főként az állati termékek feldolgozásához kapcsolódott (nemezkészítés birkagyapjúból, durva szövetek előállítása teveszőrből, bőrlábbelik és lószerszámok készítése stb.), de nem nélkülözték az olyan mestereket sem,

akik értettek a fémek feldolgozásához (kovácsok, fegyverkovácsok, ötvösök). Fából készítették a jurták vázát, továbbá nyergeket, edényeket stb. A bőrök, a fa és a fémek megmunkálása a férfiak dolga volt, a nők otthon szőttek meg nemezt ványoltak. Nők készítették a régtől fogva messze földön híres türkmén szőnyegeket is.

A közép-ázsiai és kazahsztáni állattenyésztő népek gazdasága alapvetően naturális jellegű volt, a belső csere még alig játszott szerepet. Külkereskedelmük viszont — a kazahoké Oroszországgal, Buharával és Hivával, a kirgizeké pedig Ferganával és a XVIII. század második felében már Kínával is — szépen kibontakozott. A kazahok és kirgizek lényegében a XVIII. század végéig megmaradtak a cserekereskedelemnél, a türkmének viszont — noha még náluk is a naturálgazdálkodás uralkodott — a XVIII. században erőteljesebben bekapcsolódtak a pénz közvetítésével lebonyolított kereskedelembe. A Kopet-Dag előhegységeinek vidékén gyakran találnak XVIII. századi orosz pénzeket. A türkmének között gazdag kereskedők is voltak. Ricskov orosz kutató a XVIII. század derekán feljegyezte, hogy a türkmének kereskednek Hivával, Buharával, Balhhal és Badahsannal, és hogy „tehetős kereskedők vannak közöttük". Hogy a türkmének mennyire rá voltak utalva a kereskedelemre, azt az is mutatja, hogy a szomszédos feudális főnökök, ha engedelmességre akarták szorítani a türkmén törzseket, gyakran folyamodtak ahhoz az eszközhöz, hogy kitiltották őket országuk piacairól.

A FEUDÁLIS-NEMZETSÉGI ARISZTOKRÁCIA MEGERŐSÖDÉSE. POLITIKAI VÁLTOZÁSOK KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

A XVII—XVIII. század folyamán Közép-Ázsiában és Kazahsztánban, különösen a nomád törzseknél, jelentősen megnövekedett a feudális-nemzetségi arisztokrácia szerepe. Ez az általánosnak mondható jelenség azonban a különböző kánságok, népek, illetve törzsek esetében meglehetősen eltérő közvetlen következményeket vont maga után. A buharai és a hivai kánságban egyik oka volt a központi hatalom meggyengülésének és a gazdasági hanyatlásnak. Ezeken az államokon belül évtizedekig elhúzódó feudális háborúskodások dúltak. Állandó harc folyt a két állam között is. Politikai helyzetüket tömören és csattanósan jellemezte I. Péter követe, Florio Beneveni: „Itt egymással mindközönségesen dulakodásban állanak."

Ezek a körülmények kedveztek a dervis-testvériségek élén álló vezetők, az isanok elhatalmasodásának. Miután terjedelmes földbirtokokat szereztek és nagy vagyonokat halmoztak fel, a vallás tekintélye is segítségükre volt abban, hogy minden akadályoztatástól menten fejlesszék, gyarapítsák gazdaságukat. A testvériségek vezetőinek gazdagsága és politikai súlya annyira megnövekedett, hogy befolyást tudtak gyakorolni a kánok politikájára, olykor pedig közvetlenül is hatalomra kerültek.

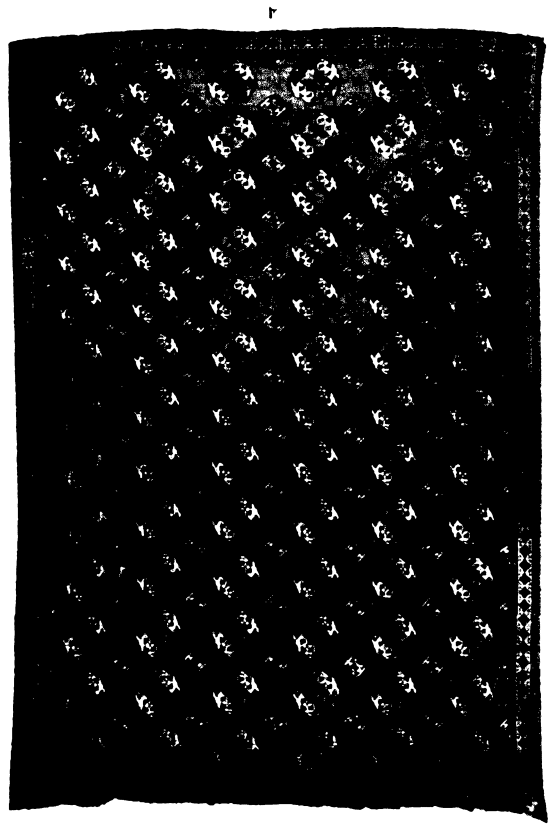

Türkmén gyapjúszőnyeg
XVIII. század vége

Ezt sikerült elérniük például a XVIII. század elején Ferganában a hodzsáknak, akik Fergana több nagy városát tartották a kezükben. A kazahoknál a feudális urak gazdasági és politikai pozícióinak megerősödését tükrözték Tauke kán (1680—1718) törvényei; a kirgizeknél a manapok, a feudális-nemzetségi vezérek megjelenése: ezek nagyobb hatalommal bírtak a nemzetség tagjai fölött, mint a közönséges nemzetség- és törzsfők — a bijek. A Hiva fennhatósága alá tartozó türkmén törzsek arisztokráciája a kánságban kiváltságos katonai renddé vált, ami a hűbéri jellegű nökör-intézmény megteremtésében öltött világos formát. Lényegesen megerősödtek az arisztokrácia pozíciói a buharai kánságban élő türkméneknél, valamint Türkménia nyugati és déli részén is. Ez utóbbi helyeken a nemzetségi-törzsi szervezet formáinak és a közösségi önkormányzat maradványainak megőrződése ellenére ténylegesen az előkelők akarata döntötte el a legfontosabb kérdéseket.

A feudális viszonyok fejlődése a nomád népek politikai szervezetén alig hagyott nyomot. Nem szűnt meg e népek törzsek szerinti elkülönülése. Sem Taukénak, sem az őt követő kazah kánoknak nem sikerült a három zsuzt egységes központi hatalom alá vonni. A türkméneknek nem volt államuk; a kirgiz nemzetségi-törzsi csoportok között nem létesült politikai egység.

Közép-Ázsia és Kazahsztán elkülönült és felaprózott népei sokat szenvedtek a külső támadásoktól. A dzsungár feudális urak a kazah és kirgiz földekre, a ferganai völgybe és Taskent ellen vezettek hadjáratokat, őket viszont a Kínát és Mongóliát hatalmukba kerítő mandzsuk támadták. Türkménia déli része hosszú ideig az iráni sahok uralma alatt állt, a negyvenes évek elején pedig Nadir sah csapatai törtek be Közép-Ázsiába.

A DZSUNGÁR BETÖRÉS. A KIS ÉS KÖZÉPSŐ ZSUZ OROSZ FENNHATÓSÁG ALÁ KERÜLÉSE

A kazah területek keleti szélein a XVII. század derekán mind gyakoribbá váltak az összeütközések a kazahok és a dzsungárok között. A század második felében a dzsungár feudális urak elfoglalták a Hétfolyóközt, a nagy zsuz fő területét. A XVII. század végén — a XVIII. század elején már mindhárom kazah zsuzt veszélyeztette a dzsungárok terjeszkedése.

A XVIII. század húszas évei mint a szörnyű csapások esztendői őrződtek meg a kazahok emlékezetében. Sok ezer családnak kellett hosszú időre odahagynia a megszokott szállásterületeket. A kazahok tömegesen vándoroltak át Közép-Ázsia belső vidékeire és messze nyugatra, az Emba- és a Jaik-folyókhoz. 1728 körül a kazahoknak sikerült ideiglenesen összefogniuk; ekkor többször is megverték a dzsungárokat. A győzelmek eredményeképpen a kis és középső zsuz területének jó része felszabadult, és csak a nagy zsuz maradt a dzsungár feudális urak hatalma alatt. Ezzel azonban még korántsem szűnt meg a kis és középső zsuzra Dzsungária részéről nehezedő fenyegetés.

A kazahok csak Oroszországtól remélhettek hathatós támogatást. Életének utolsó éveiben Tauke kán az orosz cár fegyveres védelmét kérte a dzsungár támadásokkal szemben. Később Abulhair, a kis zsuz uralkodója folyamodott az orosz kormányzat pártfogásáért; kérte, hogy fogadják be őt és népét az orosz állam alattvalói közé. 1731-ben kérését teljesítették: követséget küldtek hozzá, hogy letegye az esküt. Abulhair, midőn e lépésre elszánta magát, nemcsak a dzsungárok elleni segítség reményében cselekedett, hanem arra is számított, hogy a cári kormányzat támogatásával megszilárdíthatja hatalmát. Még 1731-ben Oroszországhoz csatlakozott a középső zsuz központi területe, 1740-ben pedig északkeleti vidékeinek uralkodói is letették a hűségesküt.

A negyvenes évek elején a dzsungár feudális urak ismét megtámadták a középső és kis zsuz területeit. A támadást Oroszország diplomáciai beavatkozása feltartóztatta ugyan, de a dzsungár seregek elfoglalták a Szir-Darja középső szakaszánál elterülő, az orosz határoktól távol fekvő vidékeket. 1758-ban a dzsungár feudális államot meghódították a Kínában uralkodó mandzsu dinasztia seregei. Ettől kezdve a kazah zsuzokat a mandzsu hódítás veszélye fenyegette.

KAZAHSZTÁN
A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A kis és középső zsuz gazdasági fejlődését az orosz gazdasági élet egyre erősödő befolyása határozta meg. A kazah állattenyésztők bekapcsolódtak a csereforgalomba. Kezdetben főleg a kazah feudális felső réteget alkotó baj-ok és az orosz kereskedők bonyolították le a forgalmat, de a XVIII. század végétől bekapcsolodtak a kereskedésbe az egyszerű kazahok, illetve az orosz parasztok is.

Gyarmatosító céljainak szolgálatában az orosz kormány a keleti határokon városokat és erődítményvonalakat építtetett, amelyek körülfogták a nyugati és északi kazah területeket. 1735-ben alapították Orenburgot, amely rövidesen nagy közigazgatási és kereskedelmi központtá növekedett. A kazah és az orosz lakosság közötti gazdasági kapcsolatok fejlődésében fontos szerepet játszott Troick is.

Az orosz parasztokkal való érintkezés előmozdította a kazah vidékeken a földművelés és a kézművesség fejlődését, és ezzel a letelepült életmód térhódítását. Az állattenyésztésben is bekövetkeztek bizonyos változások: itt-ott meghonosodóban volt a szénakaszálás, a télire való takarmány előkészítése.

A kazah zsuzokban megerősödőben volt a feudális földtulajdon. Az előkelők, kihasználva a nomád táborok felett gyakorolt rendelkezési jogukat, megkaparintották a legjobb legelőket, a legalkalmasabb telelési körzeteket. A dolgozó kazahok súlyosan megsínylették a cári hatóságok gyarmatosító rendszabályait is. 1756-ban megtiltották a kazahoknak, hogy állataikat az Urál és a Volga között elterülő dús téli legelőkre hajtsák át, majd elzárták előlük az Irtisen túl fekvő legelőket is. A feudális nagyurakkal szemben az ilyen jellegű tilalmakat gyakorlatilag nem alkalmazták, sőt néha hivatalosan is kivételeket tettek a befolyásos szultánok, bijek és batirok javára.

A feudális urak földrablásai és a cári hatóságok gyarmatosító rendszabályai nyomán a kazah zsuzokban elmélyültek az osztályellentétek: tovább romlott a legszegényebb néprétegek amúgy is súlyos helyzete. A XVIII. század második felétől kezdve a rabszolgák (kul-ok) tömegesen szöktek át a Jaik és az Irtis túlsó partjára, s sokan közülük végleg az orosz településeken maradtak. A hatvanas években a kazah alsó rétegek körében több megmozdulás zajlott le a kazah feudális urak ellen.

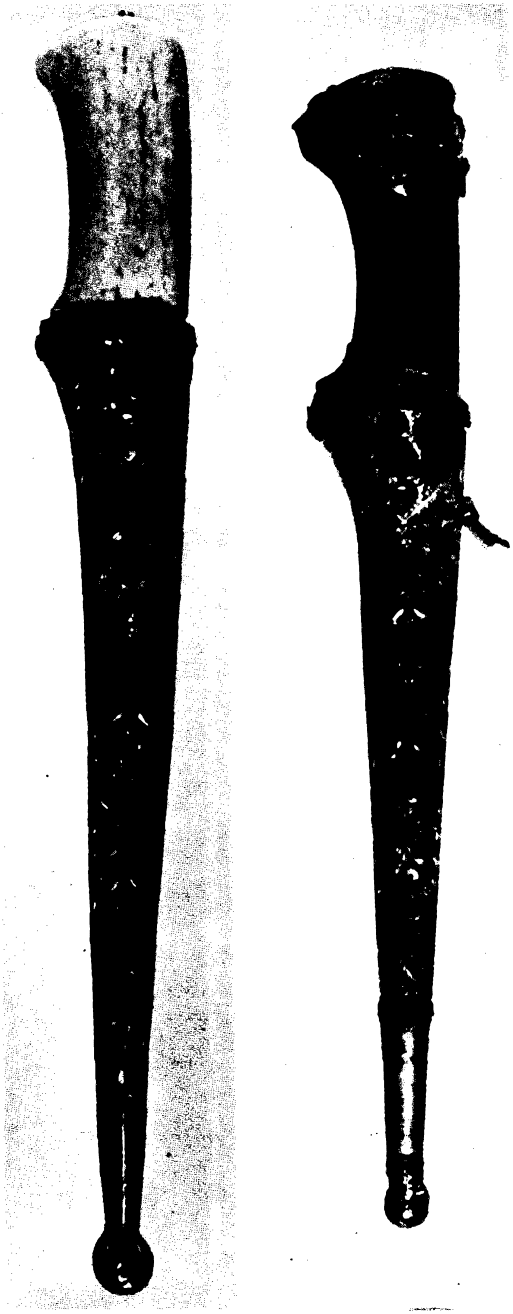

Buharai kindzsálok
XVIII. század

Az 1773—1775-ös Pugacsov-féle parasztháború a kazah sztyeppeken is visszhangra talált. Pugacsov csapataihoz kazah dzsigitek (lovasok) csoportjai csatlakoztak. Sok kazah harcos küzdött

KAZAHSZTÁN ÉS KÖZÉP-ÁZSIA
A XVIII. SZÁZADBAN
Nadir sah seregeinek betörése 1740-ben
A dzsungáriaiak (ojrátok) támadásai, csatahelyek
Az 1731-től orosz fennhatóság alá tartozó kazah zsuzok területe
A közép-ázsiai és a szomszédos államok határa a XVIII. század második felében (1790 körül)
OROSZ BIRODALOM
KÖZÉPSŐ ZSUZ
KIS ZSUZ
NAGY ZSUZ
KAZAHOK
DZSUNGÁRIA
KALMÜKÖK
HÉTFOLYÓKÖZ
Tarbagataj-hg.
Ketmen
Kizil-Kum
Kara-Kum
Kopet-Dag
Alaj-hg.
Pamír
Usztyurt
Mangislak-félsziget
KASPI-TENGER
KARAKALPAKOK
HIVAI KÁNSÁG
HOREZM
BUHARAI KÁNSÁG
TASKENT
FERGANA
(KOKAND)
KIRGIZEK
TÜRKMÉNEK
TÜRKMÉNEK (Irántól függőségben)
TADZSIKOK
HISSZÁR
KUNDUZ
BADAHSÁN
BALH
AFGÁN
Hindukus
AFGÁN HINDUKUS ÁLLAM (1747)
IRÁN (PERZSIA)
HORÁSZÁN
KASGARIA
Kazahok
Kazah népfelkelés 1726-ban
Csing-csapatok 1757-ben
Csing-csapatok 1759-ben
(1758-tól a Csing-Birodalomhoz)
(1759-től a Csing-Birodalomhoz)
1741-1742
1728
1718
1729
1723
1724-25
1732
(1747)
50° Greenwichtől K-re
60°
70°
40°
100
0
200 km
Volga
Szamara
Szakmara
Belaja
Ural (Jaik)
Ilek
Or
Tobol
Isim
Nura
Irtis
Turgaj
Irgiz
Emba
Szariszu
Bulanti
Szir-Darja
Amu-Darja
Zeravsan
Uzboj
Atrek
Heri Rud
Murgab
Vahs
Pjandzs
Indus
Narin
Talassz
Arisz
Csu
Ili
Karatal
Ajaguz
Karkara
Kegen
Tarim
Szarin
Csubar (Tengiz)-tó
Jamisevszkajai-tó
Zajszan-tó
Ala-Kol
Balhas-tó
Isszik-Kul
Szarikamis-tavak
Szamara
Uralszk
Orenburg
Ileckaja
Zascsita
Orszk
Verhnye-Uralszk (Verhnye-Jaickaja)
Troick
Kulaginszkoje
Gurjev
Asztrahany
Baku
Korjakovszkij forposzt (Pavlodar)
Jamisevszkaja
Szemijarszkaja
Szemipalatnaja
Usztyi-Kamenogorszkaja
Jamatu
Kuldzsa
Kucse
Akszu
Ucs turfan
Kasgar
Jarkand
Turkesztán (Jaszi)
Talasz
Szajram
Csimkent
Taskent
Kurama
Kokand
Andizsan
Hodzsent
Ura-Tübe
Szamarkand
Buhara
Sahriszabz
Karsi
Csardzsou
Kerki
Termez
Hisszár
Badahsan
Kunduz
Balh
Andhoj
Mejmene
Marucsak
Szerahsz
Merv (1790-ig Iránhoz)
Kungrad
Kunja-Urgencs
Vazir
Urgencs (Új)
Hiva
Abiverd
Mesbed
Habusán (Kucsán)
Nisapur
Szebzavár
Asztrabad (Gurgán)
Teherán

Pugacsov baskir alakulatainak soraiban is. 1774-ben a kis és középső zsuzban heves lázongások kezdődtek. A két zsuz uralkodói — Nurali és Ablaj kán — elfojtották a kazahok megmozdulásait és azzal is segítséget nyújtottak az orosz kormányzatnak, hogy igyekeztek megakadályozni alattvalóikat az orosz határvonalak ellen intézett támadásokban.

Az 1773—1775. évi parasztháborúban, a források szerint, derekasan kivette részét egy Szrim Datov nevű batir. A Pugacsov-felkelés veresége után Szrim batir nem tette le a fegyvert, hanem csapatával a sztyeppbe húzódott. Később a kis zsuzban egy nagy népmozgalom élére állott, amely (megszakításokkal) 1783-tól 1797-ig tartott. E felkelés fő hajtóerejét az egyszerű állattenyésztők (saruák) alkották, de csatlakozott a mozgalomhoz néhány bij és batir is, akiknek érdekeit sértette a feudális arisztokrácia és Nurali kán politikája. A felkelés kezdetben csak a cárizmust kiszolgáló Nurali kán és szultánjai ellen irányult. A kilencvenes években azonban a mozgalom kiszélesedett, mindinkább antifeudális jellegűvé vált. A korábban csatlakozott bijek fokozatosan lemorzsolódtak. 1797-ben a cári kormányzat a kis zsuzban káni tanácsot létesített az arisztokrácia felső és középső rétegének képviselőiből; ily módon sikerült egyesíteni a kazah feudális urak viszálykodó csoportjait. Szrim batirt, miután lemondott a küzdelem folytatásáról, bevették a tanácsba. A kis zsuz kánja egy Ajcsuvak nevű vénember lett. A felkelés elerőtlenedett, majd teljesen megszűnt. Bukásának egyik legfontosabb oka vezetői — elsősorban Szrim — következetlensége volt.

A középső zsuz tényleges főnöke a negyvenes években Ablaj lett, aki elsősorban a befolyásos batirokra támaszkodott és komoly katonai erővel rendelkezett.

Ablaj az ötvenes években orosz fennhatóság alá helyezkedett, majd — helyzetét a mandzsu dinasztia segítségével akarván megerősíteni — ezt Kínáéval cserélte fel. Uralmát igyekezett kiterjeszteni a nagy zsuzra is, 1770-ben pedig hadjáratot indított a kirgizek ellen, hogy hatalma alá vonja őket. A hadjárat gazdag hadizsákmánnyal járt ugyan, de politikai eredményt nem hozott.

Ablaj halála után Vali lett a kán, azonban hatalmát csak a középső zsuz egy része ismerte el. Ablaj nyomán ő is a mandzsukra támaszkodott és káni méltóságában a kínai császártól nyert megerősítést.

A nagy zsuz területének zöme — miután a mandzsu hadak szétzúzták a dzsungáriai kánságot — mandzsu hivatalnokok ellenőrzése alá került. A kilencvenes években Junusz hodzsa, Taskent ura hatalma alá vonta a nagy zsuz Csimkentig terjedő részét, továbbá elfoglalta a Szir-Darja jobb partján elterülő kazah területeket a turkesztáni városokig. Junusz hodzsa a belső ügyek intézését meghagyta a bijek kezében, a kazah lakosságtól adót (zakot-ot) szedett, és tekintélyes kazahokat tartott magánál túszként.

A KIRGIZEK

A kirgizek XVII—XVIII. századi gazdasági életére, társadalmi és gazdasági viszonyaira vonatkozólag a forrásokban csak szerfölött gyér adalékokat találunk.

Kétségtelen, hogy a kirgizek gazdasága a XVIII. században még a kazahokénál is erősebben megőrizte naturális jellegét, társadalmi berendezkedésük pedig a nemzetségi-törzsi maradványokat. A feudális kizsákmányolás a nemzetségi kölcsönös segítségnyújtással kapcsolatos szokások leplében jelentkezett.

A kizsákmányolt osztály zömét a dolgozó állattenyésztők — bukara — alkották. Akárcsak a kazahoknál, a kirgizeknél is voltak rabszolgák — kulok.

A kirgiz társadalom kizsákmányoló osztályát az uralkodó nemzetségfők (ezeket — mint a kazahoknál — itt is bijeknek nevezték) és a tekintélyes gazdagok (a baj-ok) alkották. A kazahoktól eltérőleg a kirgizeknél nem volt olyan arisztokrácia, amely Dzsingisz kántól származtatta magát. A bijek hatalma a különböző nemzetségekben és törzsekben különböző volt. A kínai szerzők a kirgizekről szólva különbséget tesznek „legmagasabb parancsnokok" — bijek, akiket Hszincsiang

(kínai Turkesztán) hakimjaival és bégjeivel állítanak egy sorba — és alacsonyabb rangú agalikcsik között, akiket „nagy és kis elöljáróknak" neveznek.

A kínai szerzők tanúsága szerint a kirgizeknél a XVIII. században szokásban volt ugyan a főnökök (bijek) hatalmának átörökítése, de a feudális államiság — mint a szomszédos népeknél a kánok vagy szultánok dinasztikus hatalmával kapcsolatban — nem alakult ki. Az 1780-as évek orosz forrásai szintén megemlítik, hogy a kirgizek „mindannyian ágakra oszlanak, és megvannak a maguk elöljárói", és hangsúlyozzák, hogy ennek a népnek „nincs semmiféle kánja vagy szultánja, s csak egy fejedelmuk vagy bijuk van: Atekaj, akit az egész horda tisztel". Az itt fejedelemként említett Atekaj (Ateke) a szari-bagis torzs manapja volt.

Az oroszok által a XIX. században gyűjtött értesülések szerint a kirgizeknél az első manapok legkorábban a XVII. század végén tűntek fel a Tien-San-hegység északi részén, éspedig eredetileg csak a szari-bagis torzsnél. A kirgizek elbeszéléseiben felbukkan egy olyan verzió is, amely szerint a manap szó a szari-bagis torzs főnöke, Manap nevéből származik, aki a XVII. század végén élt és dédapja volt Atekének. A hagyomány szerint ez a Manap igen nagy hatalommal rendelkezett és példátlanul kegyetlen uralkodó volt. A manap szó közfőnévvé vált, és az erős hatalommal bíró nemzetségfők, bijek jelöléseként elterjedt a többi kirgiz nemzetség és torzs körében is.

A kirgizek kulpolitikai helyzetét a dzsungár feudális urak terjeszkedése, illetve a ferganai volgy uzbég uralkodóival való összeutkozések szabták meg. Az 1683—1685-ben a Hétfolyókozt meghódító dzsungárok kiszorították onnan az északi kirgiz torzseket; ezek egy része minden bizonnyal már abban az időben arra kényszerult, hogy délre vonuljon — Fergana hegyeibe, az Alajhegységbe és Kelet-Turkesztán egyes vidékeire.

Kínai források kozlik, hogy azok a kirgizek, akiknek a Kegen- és Karkara-folyó völgyeiben és az Isszik-Kul-tó partján fekvő területeit elfoglalták a dzsungárok, áttelepultek Andizsanba és ott éltek a dzsungáriai állam bukásáig. (A kínai források az egész ferganai völgyet és az ehhez csatlakozó hegyvidéket is Andizsannak nevezik.) A XVII. század végi—XVIII. század eleji dzsungár támadások idejének súlyos harcait, sok szenvedését a kirgiz történeti hagyomány és elbeszélő koltészet is megörökítette.

A dzsungáriai állam összeomlása után sok kirgiz tért vissza a Tien-San északi részén fekvő területekre.

Dzsungária meghódítása után a mandzsu hadak leigázták Kelet-Turkesztánt és a kirgiz földek küszobére értek. 1758—1759 folyamán a kirgiz törzsek bijei sorra elismerték Kína fennhatóságát. Ez a változás csak külsőleges jelentőséggel bírt: a kirgizek változatlanul megőrizték korábbi életmódjukat.

Névleges volt a kirgizek felett a kokandi uralkodók hatalma is, akiknek befolyása a XVIII. század legvégéig csak egyes korzetekre terjedt ki a ferganai völgy keleti részében és a szomszédos hegyekben. Noha azonban a kirgizek kívul maradtak a kokandi uralkodók tényleges hatalmán, a kokandi állam politikai életének számos fontos eseményében komoly szerepuk volt. Irdani bij uralkodásának első éveiben (a XVIII. század otvenes éveinek elején) Ferganában nagy szerepet játszott Kudaj bij, akit egy buharai történész mint „a kirgizek fejét" és „Irdani segítőtársát és támaszát" említ.

A kirgizek közul először a szari-bagis törzs lépett diplomáciai kapcsolatba Oroszországgal, a fentebb már említett Ateke idején. 1784-ben orosz földon első ízben jelentek meg kirgiz kovetek, akik II. Katalinnak „Atjak batir legfőbb nemzetségfőtől" párduc- és hiúzbőröket hoztak ajándékul. A követeket kituntették, Atekének pedig 800 ezüst rubelt küldtek.

A buharai és a hivai kánságban a XVIII. század első felében bekövetkezett gazdasági hanyatlást a feudális elnyomás fokozódása, az üzbég és tadzsik parasztok és kézművesek növekvő kizsákmányolása, valamint a feudális földtulajdon koncentrálódása kísérte. A feudális urak földjeiket részesbérletbe adták kisföldművelőknek, s ezeket a legkülönfélébb illetékek meg adók fizetésére, számtalan kötelezettség teljesítésére kényszerítették. A kézművesektől különböző vámokat, adókat, kötelező „ajándékokat" hajtottak be. A parasztság elnyomorodásához a feudális kizsákmányolás mellett az uzsoratőke tevékenysége is hozzájárult.

Szubhan Kuli kán (1680—1702) Buharában különleges okleveleket bocsátott ki, amelyek feljogosították birtokosukat, hogy a lakosságtól az esedékesség ideje előtt behajtsák a termény- és pénzjáradékokat. Az adókat hét évre előre beszedték. A mulk-földekre olyan magas adókat vetettek ki, hogy birtokosuk akár ajándékba is odaadta volna földjét, de senki sem fogadta el.

A buharai kánságban a legfőbb hatalmat az Astarhanida-dinasztia (1599—1753) tartotta a kezében, amelynek tagjai szüntelenül harcban álltak egymással. A XVIII. század elején az Astarhanida kánok árnyékuralkodókká váltak, akiket az egymással szembenálló feudális klikkek ültettek a trónra, illetve döntöttek meg. A feudális urak szeparatista fellépései olykor a népi elégedetlenség kitöréseivel párosultak.

Szajido Naszafi tadzsik költő hírt ad az Abdul Aziz kán (1645—1680) ellen kirobbant nagy népfelkelésről, amelynek a Szamarkand közelében fekvő Dahbed volt a központja. A kán leverte a felkelést és felégettette a vidék valamennyi engedetlen települését. Ubajdulla kán (1702—1711) alatt magában a fővárosban robbant ki felkelés a pénzrontás miatt. A kortárs Mir Mohamed Amin-i Buhari udvari krónikaíró megjegyzi ezzel kapcsolatban: „Buhara népe nyakaskodó, felkelésre és lázadásra hajlik."

Szakadatlan háborúskodás folyt a buharai és a hivai kánság között, valamint a hivai kánságon belüli feudális klikkek között is. Abulgazi (1643—1663) és Anusa (1663—1687) hivai kánok több

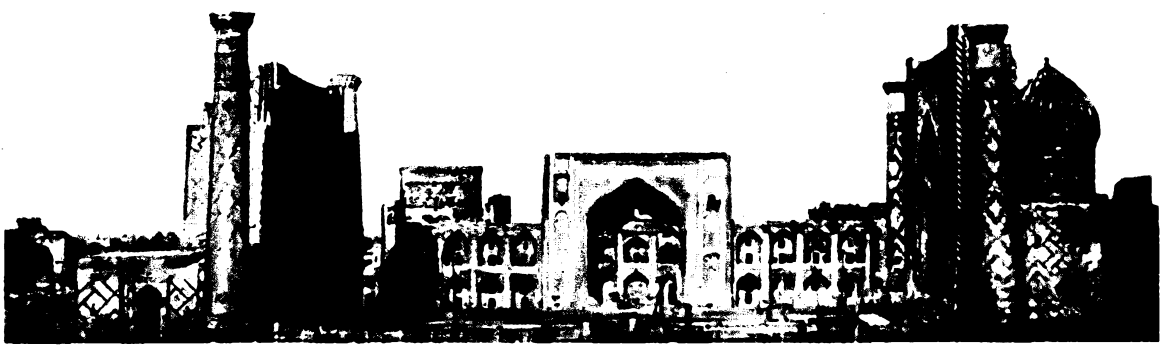

A Tilla Kari medresze
Szamarkand. XVII. század

támadást intéztek Buhara birtokai ellen. Abulgazi tőrbecsalta és lemészároltatta a türkmén törzsfőnököket, majd véres irtóhadjáratot rendezett a türkmén törzsek ellen, s egész körzeteket tett lakatlan pusztasággá.

Az Astarhanida-dinasztia utolsó uralkodója, Abulfajz kán (1711—1747) idején a központi hatalom meggyengülése és az ország feudális széttagoltsága a végletekig fokozódott. A kán tényke-

dése a cím viselésében merült ki, minden fölött az önző főméltóságok rendelkeztek, akik büntetlenül rabolták a népet. Buharától számos fontos vidék szakadt el ekkor: Taskentet hol a kazah kánok, hol a dzsungár feudális urak kormányozták, a taskenti terület jó része Abdurrahim kokandi bij uralma alá került. Balh a Szir-Darja bal partján elterülő termékeny vidékkel együtt az Astarhanida Nadir Mohamed kán leszármazottai, majd más üzbég urak kezére került; megszilárdult Badahsan tadzsik fejedelemség önállósága, a Jar bég által a XVII. század második felében alapított helyi dinasztia uralma alatt.

KOKAND

Ferganában a XVIII. század elején önálló feudális állam létesült, a ming törzsből való uralkodók hatalma alatt. A dinasztiaalapító Sahruh bij több hadjáratot vezetett a ferganai völgy városai ellen; elragadta a hodzsáktól és saját birtokaihoz csatolta ezeket a városokat. Fiának, Abdurrahim bijnek sikerült megszereznie Hodzsentet, majd — mint említettük már — a taskenti terület számottevő részét. A mingek Kokandot választották székhelyükül, s kifejlesztették e várost.

A dzsungár betörések alaposan megtépázták a kokandi üzbég bijek hatalmát, Dzsungáriától való függésük azonban rövid ideig tartott. Az ötvenes évek elején, Abdul Kerim bij halála után Sahruh leszármazottai között küzdelem indult meg a hatalomért. A több évig tartó harcból Abdurrahim fia, Irdani bij került ki győztesen. Az ő uralkodása idején kezdték elismerni a kokandi bijek birtokait a buharai és hivai kánsághoz hasonló önálló államnak.

Kokand megerősödése nyomán — amely főként a kedvező külpolitikai helyzet következménye volt — tömegével érkeztek területére az áttelepülők a hanyatlás korát élő hivai és buharai kánságból, s az ötvenes években Kasgariából is. Különösen kedvező körülmény volt a kokandi kánság számára, hogy területét elkerülték Nadir sah hódító hadjáratai.

NADIR SAH BETÖRÉSE

1740-ben Nadir sah megindította hadait Közép-Ázsia meghódítására. Az év elején — az Amu-Darja bal partján levő üzbég kánságok nagyobb része már a birtokában volt — Nadir Maverannahrba vezette seregét. Miután bevonult Balhba, a sereg élelmiszerkészletét és tüzérségét az Amu-Darja mentén lefelé küldte, maga pedig csapataival Csardzsouhoz (Csardzsuj) vonult és ott átkelt a folyó jobb partjára. Abulfajz kán engedelmességet fogadott Nadirnak, megmaradhatott hát Buhara trónján, de a tényleges hatalmat a kánság fölött Nadir megbízottja, az üzbég mangit törzsből való „atalik" („az atya helyettese"), Mohamed Rahim bij gyakorolta. Nadir, miután Abulfajz katonái közül 10 000 válogatott lovassal megerősítette seregét, megkezdte hadjáratát Horezm ellen.

Ilbarsz hivai kán bátran szembeszállt Nadir sah csapataival, végül azonban foglyul ejtették és kivégezték. Nadir sah elfoglalta Hivát, ahol helyőrséget és helytartót hagyott hátra. A buharai és a hivai kánság súlyosan megsínylette Nadir betörését. Hadjáratai és alvezéreinek büntető expedíciói elmélyítették a kánságok gazdasági hanyatlását; sok várost és földművelők lakta oázist kiraboltak és elpusztítottak. Az engedetlen városok lakosságának egy részét Horaszánba hajtották, a többiek szertefutottak.

A MANGIT-DINASZTIA URALMA BUHARÁBAN

Nadir sah 1747-ben bekövetkezett bukása után a buharai és a hivai kánság fölött megszűnt az iráni uralom. A mangit Mohamed Rahim, Nadir buharai megbízottja, megölte Abulfajz kánt, és — felvéve az emír címet — elfoglalta a buharai trónt. Megkezdődött a Mangit-dinasztia évszázados uralma Buharában (1753—1920). Uralkodásának kezdetén Mohamed Rahim öt évig tartó küzdelem során engedelmességre kényszerítette az üzbég törzsek ellenszegülő vezetőit.

Halála után, 1758-ban, nagybátyja, Danijol bij atalik kerult a trónra (1758—1785). Uralkodása alatt a buharai kánságtól elszakadt és önálló fejedelemséggé vált a kovetkező két terulet: Sahriszabz és Hisszár.

Sah-Murad emír idején (1785—1800) a buharai kánság megerősodott. Sah-Murad számos adót megszuntetett és egyéb intézkedéseket is tett, hogy megkonnyítse az adófizetők helyzetét. A katonáknak rendszeres zsoldot állapított meg. Sikerult megtornie a Buharától elszakadt sahriszabzi uralkodó ellenállását csakúgy, mint más feudális urak szeparatista torekvéseit. A hatalom kozpontosítása nyomán némileg megélénkult a gazdasági élet.

A dervis korokkel osszekottetésben álló Sah-Murad politikája szolgálatába állította a papság befolyását: az Irán elleni háborúk idején például felszította a siita-gyűloletet. Elfoglalta Mervet és tobb hadjáratot vezetett Horaszán ellen Testvérével, Umar kánnal folytatott kuzdelme során leromboltatta a híres murgabi gátat; a murgabi oázis elnéptelenedett és elvadult.

KOKAND ÉS HIVA A XVIII SZÁZAD MASODIK FELÉBEN

A XVIII. század második felében Kokand már szilárdan megvetette lábát a taskenti terulet egy részén, de az állam magva továbbra is a ferganai volgy maradt, amelynek gazdasági fejlődése ebben az időszakban meggyorsult. A kokandi krónikairók a termékek olcsóságáról, a kereskedésre nézve kedvező feltételekről tudósítanak. Csak a XVIII. század legvégén kerult sor fegyveres harcra Kokand és Buhara kozott Hodzsent meg Ura-Tube városok és vidékuk birtoklásáért.

A hivai kánságban a XVIII. század második felében elkeseredett kuzdelem robbant ki a turkmén és uzbég feudális urak kozott. 1757-től 1779-ig szinte szunet nélkul folytak a harcok, melyek ismét szétzilálták az oázis gazdasági életét. Ebben a súlyos helyzetben lépett a színre a hatvanas években a kungrat torzs feje, Mohamed Amin, akit az uzbég torzsek néhány főembere, a jómódú városi rétegek és a papság támogatott. 1782-ben sikeresen szembeszállt a buharai csapatok támadásával. A tényleges hatalom a kánság folott Mohamed Amin kezébe kerult, ő azonban nem vette fel az uralkodói címet, hanem a kazah Dzsingiszidák kozul választott, teljesen befolyás nélkuli kán nevében kormányzott. Mohamed Amin alapította meg az uzbég nomád torzsek szovetségének élén álló inak-ok dinasztiáját. Utódai szintén árnyék-kánok nevében gyakorolták a hatalmat.

OROSZ KAPCSOLATOK

A XVII. században megerősodtek a kozép-ázsiai kánságok kereskedelmi és politikai kapcsolatai Oroszországgal. A század második felében egyre gyakrabban érkeztek hivai és buharai kovetek Moszkvába, illetve orosz kovetségek Kozép-Ázsiába.

I. Péter idején az osszekottetés szálai még szorosabbra fűződtek Moszkvát, illetve Pétervárat ot-hat évenként felkeresték a buharai és hivai kovetek. A XVII—XVIII. században egyre nagyobb forgalmat bonyolított le az Oroszországot és Kozép-Ázsiát osszekotő kereskedelmi út, amely a Volga alsó folyásának vidékén át vezetett. A XVIII. században kibontakozott a kereskedelem a Kaszpi-tenger vidékén is. Az egyik legfontosabb útvonal a Mangislak-félszigeten, a turkmén szalorok nomád szállásainak teruletén vezetett keresztul. Kozép-Ázsiába orosz és nyugat-európai árucikkek érkeztek: prémek, bőrok, posztóféleségek, edények meg fémkészítmények Kozép-Ázsiából pamut- és selyemszoveteket, szálfegyvereket és fűszereket vittek Oroszországba.

A Kaszpi-tenger partvidékén élő turkmének korében megerősodott Oroszország befolyása Egy Hodzsa Nepesz nevű turkmén merész tervet dolgozott ki: az Amu-Darját orosz segítséggel a Kaszpi-tengerbe kell terelni, így új életre lehetne kelteni a turkmének hanyatlásnak indult foldművelését. Hodzsa Nepesz Pétervárra utazott és személyesen adta elő tervét I. Péter előtt.

A gazdasági és politikai hanyatlást szükségképpen megsínylette a közép-ázsiai népek kultúrája is.

A buharai és a hivai kánság irodalmában a szufita motívumok és a dicsőítő költészet eluralkodása, a modoros és bonyolult kifejezésmód jelzi a hanyatlást. Ezt a főként udvari és vallásos irodalmat üzbég és tadzsik nyelven művelték.

E mellett kifejlődött egy olyan irodalom is, amely inkább a városi kézművesek életéhez és érdeklődéséhez kapcsolódott. Írói élesen szembefordultak az udvari költészettel. Szajido Naszafi tadzsik költő († 1707—1711 között) például nem az uralkodóknak, hanem az egyszerű kézműveseknek — pékeknek, festőknek — szentelte kaszidáit. „Mese az állatokról" („Hajvanatname") című allegorikus poémájában, amelyben a társadalmi hibákat vadállatok testesítik meg, a végső szót a győztes hangya mondja ki: „A hangyák, ha összefognak, az oroszlánt is legyőzik."

A tadzsik poéta alkotásaival rokon — gondolatai és művészi motívumai tekintetében — az üzbég Turdi († 1700 körül) költői munkássága. Turdi a törzsi arisztokráciából származott, de életének nagy részét nyomorban élte le. Egyszerű és kifejező verseiben elítéli a bijek önkényeskedését, s a méltatlan kán uralmának megdöntésére, a népet romlásba döntő feudális belviszályok beszüntetésére és az ellenségeskedő üzbég törzsek egyesítésére szólít.

A XVIII. században jött létre a türkmén nép hősmondája, a „Kör-ogli", amely Türkménia területén a régmúltban lezajlott történelmi eseményekről szól. A XVII—XVIII. században erősen elterjedtek a dasztánok — ezek a verses és prózai formát sajátos módon összekapcsoló epikus művek. Különösen népszerűek voltak Andalib Mohamed Garib (1710—1770) dasztánjai. Alkotó munkásságában a szufita eszmék mellett népi motívumok is helyet kapnak. Még nagyobb jelentősége volt a legnagyobb türkmén költő, Mahtum-kuli (szül. az 1730-as években; megh. az 1780-as években) életművének. Műveit az egész nép ismerte és szerette és nagy hatást gyakoroltak a későbbi türkmén költőkre is.

A korszak történetírói közül a legnevezetesebbek: Abulgazi hivai kán („A türkök nemzetségfája"; „A türkmének nemzetségfája"), Mohamed bin Vali („A titkok tengere"), Mohamed Amin Jarokcsi („A történetek óceánja"), Mohamed Juszuf Munsi („Mukim-hán története"), Mir Mohamed Amin-i Buhari („Ubajdulla-name").

Erősen hatott a közép-ázsiai irodalom fejlődésére a perzsa nyelven író indiai költő, Mirza Abdulkadir Bedil (1644—1721). Egyes költőknél verseinek — igen bonyolult és nehezen érthető formában kifejezett — társadalmi motívumai találtak visszhangra, mások reakciós-szufita szellemben értelmezték művészetét, és bonyolult stílusát utánozták.

A kazahok és kirgizek kultúrájában kiemelkedő szerepet játszott az íratlan népi költészet. Műfaji és tartalmi szempontból egyaránt igen változatos volt: lírai dalok, munkadalok, szertartási énekek mellett kedvenc műfaja volt a dzsungárok ellen vívott felszabadító küzdelmet megörökítő hősi epika. Ez utóbbinak hatalmas alkotása a „Manasz", mely a népi énekesek (akinok) száján évszázadok során formálódott ki. A különböző ünnepségeken, az előkelők lakomáin stb. a tornajátékok mellett rendszerint az énekesek és mesemondók is versenyre keltek egymással. A költészet szorosan összekapcsolódott a zenével: az akinok rögtönzött énekeiket rögtönzött zenekísérettel adták elő.

XII. FEJEZET

A NAGYMOGUL BIRODALOM FELBOMLÁSA. INDIA MEGHÓDÍTÁSA AZ ANGOLOK ÁLTAL

1. GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK A NAGYMOGUL BIRODALOMBAN

A XVII. század közepén India lakossága meghaladta a százmillió főt. A népesség etnikai szempontból meglehetősen tarka volt. Az országban több mint 20 különböző nemzetiség élt: bengáliak, marathák, tamilok, teluguk, kanarák, malayalamok, oriják, kasmíriak, sindiek, rajasthaniak stb. Ezek mind más nyelven beszéltek, a társadalmi és gazdasági fejlődés különböző fokain álltak, különböző történelmi hagyományokkal és kultúrával rendelkeztek. A XVII. századi Indiában a feudális rendszer uralkodott, de fennmaradtak a rabszolgaság csökevényei is — ezek főként az „érinthetetlenek" kasztjának létezéséhez kötődtek. Az ország egyes részeiben az „érinthetetlenek" magánszemélyek tulajdonában voltak, gazdáik eladhatták őket, és általában tetszésük szerint bánhattak velük. Különösen nagy számban éltek „érinthetetlenek" az ország déli részén, továbbá a Gangesz- és a Jumna-folyó közén, Bengáliában, Biharban és Orissában.

Az északkeleti és az északnyugati határvidékek népeinél (afgánok, beludzsok stb.) meglehetősen erőteljes ősközösségi maradványok őrződtek meg.

A lakosság mintegy háromnegyed részének vallása a hinduizmus volt, amely szentesítette és védelmezte a középkori jellegű kasztrendszert.

A helyi lakosság egy része áttért ugyan a muzulmán hitre, de ez sem mentesítette a parasztokat és kézműveseket a kasztelnyomástól. Az alsóbb kasztok tagjai — elsősorban persze az „érinthetetlenek" — ha muzulmánokká lettek is, korlátozott jogú, illetve jogfosztott helyzetben maradtak.

A FÖLDMŰVELÉS ÉS A KÉZMŰVESSÉG

Az indiai földművelés a XVII. század derekán még viszonylag magas színvonalon állt. Az öntözött területeken a parasztok évente kétszer, sőt olykor háromszor is arattak. Sok helyütt váltógazdálkodást folytattak, a föld termőképességét trágyázással fokozták. A szántás nem forgatta meg mélyen a földet; a kezdetleges ekevas éppen csak a talaj legfelső rétegét lazította fel úgy-ahogy, viszont a szántást rendszerint megismételték. A szántóföldet általában elegyengették, s gondoskodtak a víz elvezetéséről, nehogy a vad erővel lezúduló trópusi felhőszakadások elmossák a termőréteget. Különösen sok munkát kívánt a rizs, a gyapot, a dohány és az indigó termesztése.

Indiában a földművelés mind terméshozamát tekintve, mind a termesztett növények sokfélesége, a trágyázás kiterjedt alkalmazása, a meglehetősen bonyolult vetésforgó és a földek öntözése tekintetében magasabb színvonalon állt, mint a legtöbb európai országban, melyekben a hármas vetésforgó uralkodott, a termesztett növények köre pedig néhány gabonafélére korlátozódott. A föld-

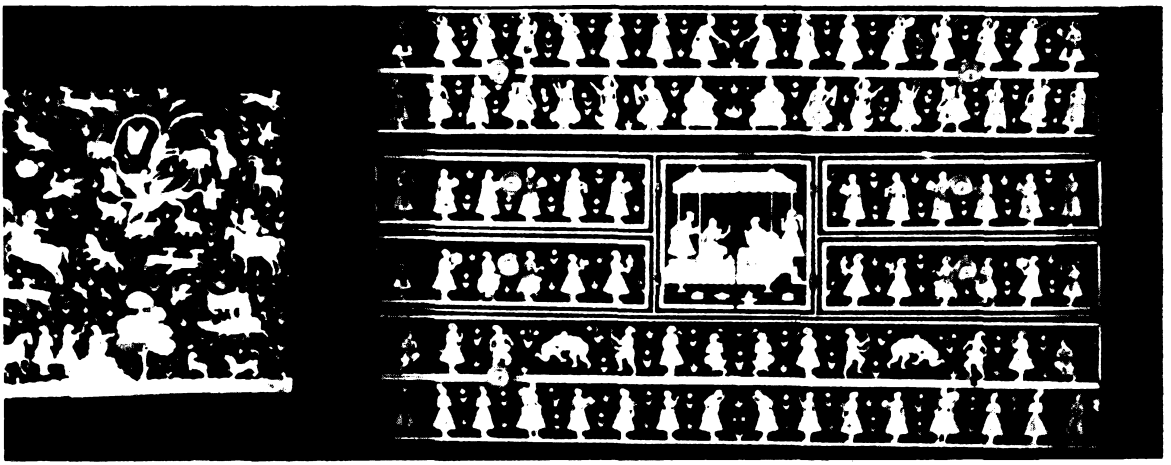

Ébenfa szekrényke elefántcsont berakással
Delhi. XVII. század

művelésben használt munkaeszközök azonban Indiában éppen olyanok voltak, akár ezer évvel azelőtt. Az indiai földművelés eredményei elsősorban a parasztság hosszú évszázadok alatt felhalmozódott óriási gyakorlati tapasztalatának és hozzáértésének gyümölcsei voltak.

A mesterségbeli tudás magas fokán álltak a kézművesek is. A finomságukról, tartósságukról és szép színeikről messze földön híres indiai pamut- és selyemszövetek egyaránt kelendőek voltak Ázsia, Afrika és Európa piacain. A pamut- és selyemszövés városon és falun is sok embernek adott megélhetést. Kasmiri hímzett gyapjúkendőkben ékeskedtek az európai fővárosok divathölgyei. Golcondából kitűnő minőségű, faszénen olvasztott acélt exportáltak. Az Indiában járt XVII. századbeli európai utazók csodálattal számoltak be az indiai kézművesek mesteri tudásáról és készítményeik dús választékáról.

A munkaeszközök azonban a kézműiparban is rendkívül kezdetlegesek voltak. A finom daccai muszlinokat, a pompásan festett, színtartó Koromandel-parti kartonokat és egyéb kelméket — e valóságos remekműveket — mindennemű munkamegosztás nélkül, teljes mértékben kézi munkával készítették. E csodálatos finomságú kelméket egymagukban dolgozó takácsok állították elő, néhány lécből durván összetákolt szövőszékeken. A szövőszékek még a láncfonal megfeszítésére szolgáló szerkezettel sem rendelkeztek, s olyan ormótlanul nagyok voltak, hogy nem fértek be a takácsok kunyhójába. A takácsnak ezért a szabad ég alatt kellett dolgoznia, és ha az időjárás kedvezőtlenre fordult, abbahagyta a munkát.

A munkaeszközök kezdetlegességét csak az indiai kézművesek mesterségbeli tudása ellensúlyozta némileg. „Csak a nemzedékről nemzedékre felhalmozott és apáról fiúra *átöröklött* külön ügyesség az, amely a hindunak . . . ilyen virtuozitást kölcsönöz"[1] — írta róluk Marx.

ÚJ JELENSÉGEK A GAZDASÁGI ÉLETBEN

India gazdasági életében ez idő tájt a legszembetűnőbb jelenség a társadalmi munkamegosztás bizonyos fejlődése volt. Fokozódott a városok mint kézműipari és kereskedelmi centrumok jelentősége, új városok keletkeztek, melyek kereskedelmi összeköttetésben álltak India más vidékeivel és idegen országokkal is. Masulipatnam városa például a XVI. század közepének szegény kis

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 319. old.

TEHERHORDÓK A HEGYEKBEN
Indiai miniatúra. XVII. század eleje

halászfalucskájából 100 év alatt nagy tengeri kikötővé és a pamutipar fontos központjává fejlődött. Kolar városa a közelében feltárt gyémántlelőhelyeknek köszönhette felvirágzását. Egy angol utazó így írt róla: „Ez a hely annyira terméketlen, hogy a lelőhelyek felfedezéséig alig egy néhány lakosa volt. Jelenleg 100 000 ember él a városban — a gyémántbányák munkásai, kereskedők és mindenféle emberek, akik az ilyen népsokadalom köré elmaradhatatlanul letelepednek."

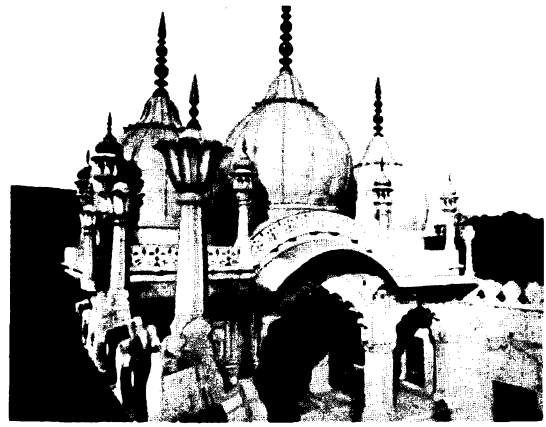

Az agrai Gyöngymecset
1648—1655

A városi kézművesség termékei — mint azelőtt — továbbra is főleg a feudális felső rétegek igényeit elégítették ki, illetve kivitelre kerültek, de már kezdtek piacra találni a falvakban is. India fejlettebb részein, például Bengáliában, a parasztság jó része áttért a kész kelmék vásárlására.

A régebben csak megrendelésre vagy legfeljebb szűk helyi piacra dolgozó kézművesek tehát lassanként kisárutermelőkké váltak; áruikat jóval tágabb és távolibb piacokon értékesítették — kereskedők vagy felvásárlók közvetítésével. Ennek viszont az lett az eredménye, hogy a kézművesek — elsősorban a takácsok — tömegével kerültek függésbe a rendszerint készpénzelőleget adó, s a piaci áraknál jóval alacsonyabb áron elszámoló kereskedőktől. Ez a rendszer, amely gyakorlatilag elvágta a kézművest a piactól, még az európaiak behatolása előtt jött létre — a gyarmatosítók azután a maguk céljaira használták fel.

Terjedni kezdett az egyszerű és összetett kooperáció is. Bonyolultabbá vált a munkamegosztás, különösen a bányászatban, a cukorkészítésben, a hajóépítésben, a kelmefestésben stb.

A gazdasági élet új jelenségei természetesen nem maradtak hatás nélkül még az olyan ultrakonzervatív intézményekre sem, mint a kasztok. Az új foglalkozások keletkezése egyrészt új kasztok kialakulását vonta maga után, másrészt azonban — és ez volt a döntő — kikezdte a kasztok merev, örökletes foglalkozási korlátait. Gyakran előfordult, hogy egyes kézműves kasztok tagjai felhagytak hagyományos szakmájukkal, és valamelyik új termelési ágban helyezkedtek el. A kereskedelem fejlődése oda vezetett, hogy számos kereskedő-uzsorás kaszt (a rajputanai marvarik, a punjabi khatrik), mind jobban kiszélesítve tevékenységét, országos jelentőségre emelkedett. A marvarik működési köre a XVII. században Rajputanán kívül Gujaratra, Maharashtrára, továbbá a Gangesz középső és alsó folyása mentén Bengáliáig húzódó vidékre terjedt ki, a khatrik üzleti kapcsolatai pedig egész Északnyugat-Indiát behálózták, sőt átnyúltak a határokon túlra is.

A termelőerők növekedése az árutermelés fejlődéséhez vezetett. Az országban — egyrészt a kézművességnek a földműveléstől való különválása, másrészt a mezőgazdaság specializálódása alapján — meggyorsult a területi piacok kialakulása. A XVII. században egyes nagy tömegű árufajták (só, gabona, gyapot) szállítását külön kasztok bonyolították le. Hatalmas, gyakran 15—20 000 színültig megrakott ökrösszekérből álló karaván jaik lomhán kígyóztak az ország egyik végéből a másik felé. A belkereskedelem fő ütőerei azonban a hatalmas hajózható folyók: a Gangesz és az Indus voltak.

A XVII. században az ország számos vidéke már nem tudta saját erőből fedezni élelmiszerszükségleteit, és más tartományokból való behozatalra szorult.

Bengália rizst és nádcukrot exportált a Gangeszen felfelé Hindusztánba, dél felé pedig tengeri úton a Koromandel-partra. Gujarat és Agra indigót termelt. Biharból a Gangeszen búzát szállítottak Agra és Delhi vidékére és Bengáliába. A gujarati piacokra a Dekkanból és Malwából érke-

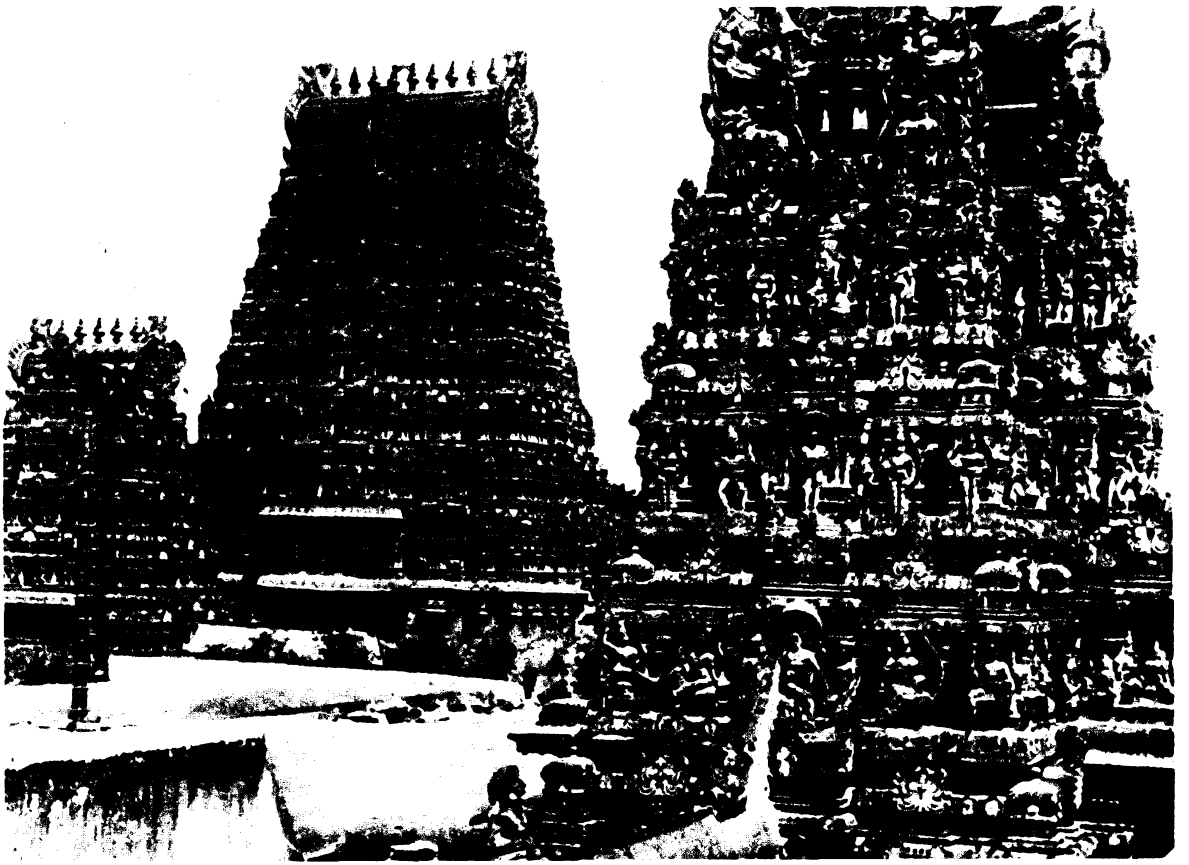

Madurai templom
XVII. század

zett gabona, a delhi és agrai piacokon peshawari rizst árultak. Arról is tudunk, hogy Orissából tengeri úton rizst szállítottak Madrasba.

A mezőgazdasági árutermelés fejlődése tükröződött abban is, hogy a XVI. század végétől kezdve a járadékot (földadót) nem terményekben, hanem pénzben vetették ki, mégpedig úgy, hogy az ipari növényeket másfélszer-kétszer olyan súlyosan terhelték meg, mint a gabonaféléket. Ha a búza megadóztatását 100-nak vesszük, akkor a gyapot kulcsszáma 150, az indigóé 254 volt.

Országos piac még nem alakult ki; egyes tengerparti körzeteket erősebb szálak fűztek a külső piacokhoz, mint a belső területekhez.

A FALUKÖZÖSSÉG BOMLÁSA

A pénzben fizetett járadék (földadó) uralma a gazdaságilag önellátó indiai faluközösségek felbomlására vezetett, aláásta ezek gazdasági zártságát. A bomlás két tendenciában érvényesült: a közösségi földeknek egyrészt feudális magántulajdonba vételében, másrészt az egyes paraszti gazdaságok magánbirtokává való átalakításában. A faluközösség kizsákmányoló felső rétege az egyszerű közösségi tagok örökletes parcelláinak jelentős részét a saját kezében összpontosította — részint az örökös nélkül maradt parasztgazdaságok megkaparintása, részint az elszegényedett közösségi tagok földjének felvásárlása útján. A föld adásvétele India számos vidékén nagyban űzött, ha nem is min-

dig törvényesített gyakorlattá vált. A ténylegesen a feudális birtokosok és a tehetős faluközösségi tagok tulajdonába került földeket részint jövevények, részint mezőgazdasági munkavállalásból élő helyi szegény elemek, részint pedig az „érinthetetlenek" közé tartozó faluközösségi szolgák és kézművesek művelték meg; ez utóbbiak a faluközösség szolgálatában álló félrabszolga-féljobbágyokból mindinkább függő helyzetben levő részesbérlőkké és cselédekké váltak.

Az áru- és pénzviszonyok térhódítása és a pénzbeli adófizetésre való áttérés tehát előmozdította a vagyoni egyenlőtlenség fokozódását, a kizsákmányolás és szolgai függés különböző formáinak kifejlődését az indiai faluközösségen belül. A piaci értékesítésre szánt haszonnövények termelésének fokozása különleges kiadásokat igényelt, olykor kisegítő munkaerők alkalmazását is, ez pedig korántsem minden közösségi tag számára volt elérhető. Másrészt az áru- és pénzviszonyok fejlődése, különösen pedig a pénzadóra való áttérés nyomán ugrásszerűen felszökött a parasztok pénzszükséglete, óriási lehetőségeket nyitva az uzsoráskodásra. Uzsorakölcsönök nyújtásával foglalkoztak mind a faluközösségek felső rétegei, mind a kereskedő-uzsorás kasztok képviselői — ez utóbbiak a XVII. században szilárd pozíciókat építettek ki az indiai falvakban. Az uzsora térhódítása nagymértékben fokozta a feudális kizsákmányolás intenzitását. A változások kikezdték a földművelés és a kézművesség közötti munkamegosztásnak a faluközösségekben hagyományossá vált formáit is. A közösséghez tartozó kézművesek a közösségi tagok ellátása mellett egyre többet dolgoztak piacra, majd — Bengáliában és Biharban a XVII—XVIII. század fordulójától, a Dekkan déli vidékein pedig még korábban — az addig szokásos terményrészjuttatás helyett pénzbeli fizetséget kezdtek kapni a közösségi tagoktól a teljesített megrendelések ellenében, vagy pénzért adták el nekik készítményeiket.

A bengáliai, bihari és dél-indiai falvakban tehát a földművelés és a kézművesség közötti hagyományos munkamegosztás megmaradt ugyan, de egyre inkább a parasztok és a kézművesek közötti áru- és pénzviszonyok formáját öltötte.

Az áru- és pénzviszonyoknak a falun végbement megerősödése bomlasztotta a földközösséget, s ugyanakkor aláásta az állami feudális földtulajon alapjait is. A XVII. századi földbirtokrendszerben két fő folyamat játszódott le: a feltételhez kötött feudális földbirtok átalakulása feudális magántulajdonná, s ezzel egyidejűleg a közösségi föld átalakulása paraszti magántulajdonná.

India különböző területeinek gazdasági fejlődésében egyenetlenségek mutatkoztak. Az imént tárgyalt változások egyes helyeken erősebben, másutt gyengébben érvényesültek. Az azonban kétségtelen, hogy a társadalmi munkamegosztás növekedése, a területi piacok kialakulása, a városok gazdasági jelentőségének fokozódása, a faluközösség bomlása, a falusi kézművesség kisárutermelő jellegének megerősödése, a kézművesek függő helyzetbe kerülése a kereskedelmi tőkével szemben és végezetül a manufaktúrák csíráját képező nagy műhelyek megjelenése arról tanúskodik, hogy Indiában megkezdődött azoknak a tényezőknek a kialakulása, amelyek — további zavartalan fejlődés esetén — a feudalizmus felbomlásához és a kapitalizmus létrejöttéhez vezethettek volna.

A NAGYMOGULOK FÖLDBIRTOKPOLITIKÁJA

Az állami feudális földtulajdonnak a feudális földmagántulajdon által való felváltása a Nagymogul Birodalomban rendkívül bonyolult folyamat volt. A feudális uraknak az a rétege, amely az állami földtulajdon fenntartásában a leginkább érdekelt volt, arra törekedett, hogy azt ne csak megőrizze, hanem a feudális földbirtoklás egyéb formáinak rovására még jobban megnövelje. Ehhez a réteghez a következők tartoztak: az ország legnagyobb földbirtokosa, a nagymogul és közvetlen környezete — az összes megművelt földek egynyolcad részét kitevő uralkodói birtokok jövedelmének közvetlen haszonélvezői; a feudális hivatali arisztokráciának az adóügyi hatóságok élén álló felső rétege; végül a nagybirtokos dzsagirdarok, akik közvetlenül a mogul sahtól kapták dzsagirjaikat — eze-

ket a nemegyszer egész körzetekre, sőt kerületekre kiterjedő, parasztok millióit magukban foglaló, feltételhez kötött adománybirtokokat.

A dzsagirdarokon kívül megmaradt a földjeiket örökletesen birtokló közép- és kisbirtokos feudális urak — zamindarok — számos kategóriája is. Jókora földek voltak — akárcsak addig — a hindu papság (a brahmanok) kezén is. Végül az ország nehezen megközelíthető vidékein továbbra is maradtak a nagymogultól hűbéri függésben álló, de belső ügyeikben bizonyos önállóságot élvező fejedelemségek, élükön örökletes hatalmú rádzsákkal.

Az uralkodói hatalom birtok-rendszabályai arra irányultak, hogy megakadályozzák a feltételhez kötött adománybirtokok örökölhetővé tételét.

A dzsagirokat — hogy a dzsagirdarok ne építhessenek ki szilárd kapcsolatokat és ne szerezhessenek nagy befolyást egy-egy vidéken — rendszerint nem összefüggő tömbben adományozták, hanem India különböző részein szétszórt darabokban. A dzsagirdarokat időnként egyik körzetből a másikba helyezték át, régi dzsagirjaikat elvették, és újakat adtak helyettük.

A dzsagirdaroknak — miután dzsagirjaikhoz nem fűzték őket szilárd, tartós szálak — nem állott érdekükben semmiféle gazdasági javítás. Csak arra törekedtek, hogy birtokukból a lehető legrövidebb idő alatt a lehető legnagyobb jövedelmet sajtolják ki, a parasztok teljes tönkretételétől sem riadva vissza. A dzsagirdarok a feudális járadék élvezőinek teljesen parazita szerepét töltötték be.

A járadék (földadó) mértéktelen növelésének a XVII. században érvényesülő tendenciáját az áru- és pénzviszonyok fejlődése magyarázza; ez tette lehetővé ugyanis a feudális urak számára, hogy a parasztoktól begyűjtött terményeket pénzre váltsák. A parasztoktól járadék formájában kisajátított többlettermék piaci értékesítését nem maguk a feudális urak, hanem a kereskedelmi és uzsoratőke képviselői intézték. A dzsagirdaroknak igen sok pénzre volt szükségük, mert főbb kiadásaikat pénzben fizették: pénz kellett a sah szolgálatára fenntartott zsoldosseregek fizetésére, a fényűzési cikkek beszerzésére, a rengeteg szolga és egyéb személyzet tartására. A dzsagirok adományozása, illetve visszavétele a sah és kegyencei jóindulatán múlott — ezt is ércpénzzel vagy aranynyal, Nyugatról érkezett ritkaságokkal, drágakövekkel és más efféle ajándékokkal kellett megvásárolni. Az ilyesfajta ajándékozások hovatovább a különböző méltóságok és a velük együtt járó dzsagirok kiárusításának legális rendszerévé váltak. A mogul sah egyik udvari főméltóságának orvosa, François Bernier, már a XVII. század derekán feljegyezte: „Ezek az óriási ajándékok igen kevéssé különböznek a tisztségek vásárlásától. Ebben rejlik az oka a pusztulásnak, amit körös-körül tapasztalhatunk: a helytartó, aki állását vásárolta, igyekszik sürgősen visszaszerezni azokat az összegeket, melyeket évi 20—30 százalékos kamatra felvett."

A legnagyobb feudális urak, ha hitelt vettek fel a hindu uzsorásoktól, az összeg visszatérítésére rendszerint jövőbeni bevételeiket kötötték le, vagy a hitelezőt dzsagirjukon megbízottjukká (vekil) nevezték ki, s az így közvetlenül sajátíthatta el a járadék (földadó) számottevő részét. A mogul fővárosban sajátságos tőzsde alakult ki, amelyen a méltóság- és dzsagirszerzéssel kapcsolatos üzleteket titokban lebonyolították. A leggazdagabb uzsorások különleges társaságokat és csoportokat alakítottak azzal a céllal, hogy a hivatalokra és dzsagirokra pályázóknak — jövőbeni jövedelmeik terhére — kölcsönöket folyósítsanak. Az eredmény az lett, hogy sok dzsagirdar csak névlegesen birtokolta dzsagirjait — a birtokok tényleges urai, jövedelmeik oroszlánrészének haszonélvezői az uzsorások lettek. Az uzsorások tehát nemcsak parasztokat, hanem feudális urakat is tönkretettek. Idővel egyre több dzsagirdar vált képtelenné arra, hogy az előírt létszámú zsoldoscsapatokat fenntartsa. A mogulok katonai szervezete hanyatlásnak indult. Ugyanakkor megerősödtek a dzsagirdarok feudális-szeparatisztikus törekvései; arra törekedtek, hogy dzsagirjaikat örökölhetővé változtassák, adómentességet nyerjenek, és teljesen maguk alá rendeljék a helyi adóapparátust.

A nagybirtokos dzsagirdarok az adó további növelése útján igyekeztek kijutni anyagi nehézségeikből. A XVII. század második felében az államkincstár által behajtott adó a parasztok bruttó termésének mintegy harmadát tette ki. Száz évvel később a feudális állam már a termés felét vette el, s ehhez járultak még azok az adók, amelyeket közvetlenül a dzsagirdar szedett be a parasztoktól. A következmények hamarosan megmutatkoztak. Bhim Sen indiai történetíró a XVII. század végén feljegyezte: „Az állam elzüllött, senki sem harcolhatja ki a maga igazát, az emberek az anyagi romlás örvényébe hullottak. A parasztok nem művelik már a földeket, a dzsagirdarok nem húznak jövedelmet birtokaikból."

A parasztság elszegényedése kiélezte a dolgozók tömege és a feudális kizsákmányolók közötti ellentéteket; nagyarányú népmozgalmak lobbantak fel a mogul sahok és a dzsagirdarok ellen.

A Nagymogul Birodalom súlyos válságba került. A legfelső hatalomnak az igazgatás feletti ellenőrzése lényegében a bürokratikus adóapparátuson keresztül valósult meg, melynek viszonylag erősen központosított jellegében a feudális állam legfőbb földtulajdonosi mivolta jutott kifejezésre. A földtulajdon e formájának visszaszorulása a bürokratikus központosítás gyengülését vonta maga után s ezzel állott szoros összefüggésben a feudális szeparatizmusnak a tárgyalt időszakban észlelhető megerősödése, a belháborúk gyakorivá válása és az egyes területek közötti gazdasági kapcsolatok megszakadása.

A Nagymogul Birodalom katonai és gazdasági meggyengülését, az államban dúló belső harcokat az európai gyarmatosítók a maguk javára használták ki.

2. A NAGYMOGUL BIRODALOM FELBOMLÁSA

A KELET-INDIAI TÁRSASÁGOK GYARMATOSÍTÓ TEVÉKENYSÉGE

A XVII. században India népeinek sorsát már nem egyedül az indiai társadalom belső fejlődése határozta meg. India, az egyik leggazdagabb keleti ország kapuját már régóta döngették az eredeti tőkefelhalmozás modern fegyverzetű, mohó lovagjai: az európai gyarmatosítók. A XVII. században Indiában csaknem egyidejűleg vetették meg lábukat a hollandok és az angolok, majd valamivel később a franciák is.

A bombayi angol citadella
XVII. századi metszet

A holland, az angol és a francia kereskedők Indiában nagy monopolista társaságokba egyesülve léptek fel. A kelet-indiai társaságok óriási nyereséggel dolgoztak. Az indiai parasztoktól és kézművesektől potom áron összevásárolt finom pamutszöveteket, fűszereket és festékanyagokat magas monopolárakon értékesítették az európai vagy ázsiai piacokon. Kereskedelmi tevékenységüket tengeri rablással és rabszolgaszerző embervadászattal párosították.

Az indiai holland birtokok közül a legfontosabbak a bengáliai Chinsura és a Koromandel-parti

Negapattinam voltak. Az angolok 1663-ban kereskedelmi településüket Suratból Bombaybe helyezték át, melynek fekvése, minthogy szigetre épült, számos előnyt biztosított számukra. A Koromandel-parton, Madrasban már 1639-ben megvetették a lábukat, a XVII. század közepén behatoltak Bengáliába, 1690-ben pedig a Gangesz deltavidékén felépítették megerősített városukat, Calcuttát. A Francia Kelet-Indiai Társaság működésének központja a társaság által 1674-ben alapított Pondichéry városa volt. 1688-tól a bengáliai Chandernagorban is működött egy francia kereskedelmi telep. Végül a portugálok kezén maradtak megerősített támaszpontjaik a Malabar-parton, Goa és környéke, valamint Diu és Damão városok.

Az európaiak azon igyekeztek, hogy megerősített városaikba kereskedőket és kézműveseket csalogassanak. A betelepülő indiaiak számára vagyon- és létbiztonságot garantáltak, s ideig-óráig nem terhelték meg őket súlyosabb adókkal és kötelezettségekkel.

A XVII. század végére tehát az európai gyarmatosítók erődített támaszpont-láncolatot létesítettek India partvidékén.

OROSZ—INDIAI KAPCSOLATOK A XVII—XVIII. SZÁZADBAN

Az India és a tőle nyugatra és északnyugatra fekvő területek közti szárazföldi kereskedelem kibővülése nyomán a karavánkereskedelem főbb útvonalai mentén indiai kereskedőtelepek létesültek, melyekben főként punjabi és rajputanai kereskedők (multanik, illetve marvarik) telepedtek meg. Kezdetben Afganisztánban (Kabul, Kandahar, Herat), Iránban (Iszfahán), majd Közép-Ázsiában (Buhara), Transzkaukáziában (Baku, Semaha), végül pedig Asztrahanyban jöttek létre ilyen telepek.

Az Asztrahanyban megtelepedett indiai kalmárok a Volgán felhajóztak Kazanyig és Jaroszlavlig, s Moszkvában is kereskedtek. A XVIII. század elején egy punjabi kereskedőcsoport Asztrahanyból azzal a kéréssel fordult I. Péterhez, hogy engedélyezzen számukra átmenő kereskedelmet Kínával és a nyugat-európai országokkal Oroszországon keresztül.

A kereskedelem fejlődése már a XVII. század derekán előkészítette a talajt az Oroszország és India közötti diplomáciai kapcsolatok létesítésére. Azonban két orosz követséget, melyek 1646-ban, illetve 1651-ben Sah-Jahan udvarába indultak, az iráni hatóságok feltartóztattak, és így nem érhettek el Indiába.

1675-ben az orosz kormány újabb kísérletet tett. Moszkvából követ indult Aurangzeb padisah udvarához egy Mohamed Juszuf Kaszimov nevű tatár személyében. A hivatalos cári okiraton kívül Kaszimov egy titkos utasítást is kapott, mely feladatául szabta, hogy puhatolja ki: milyen álláspontra helyezkednek a delhi uralkodó körök és a kereskedők a két ország közötti állandó és közvetlen kapcsolatok létesítését illetően, továbbá eszközölje ki, hogy látogatásának viszonzásául küldjenek indiai követséget Oroszországba. Végül megbízást kapott arra, hogy nyerjen meg a cár szolgálatára néhányat a messze földön híres indiai kőművesmesterek közül. Kaszimov Buharán és Balhon keresztül szerencsésen megérkezett Kabulba, amely akkor a Nagymogul Birodalomhoz tartozott — Delhibe azonban nem juthatott el. Aurangzeb ez idő tájt az afgán törzsek nagy felkelésének elfojtására összpontosította erőfeszítéseit, és óvintézkedésként lezárta országa északnyugati határait.

Húsz évvel később Szemjon Malenykij orosz kereskedő indult el Indiába Péter és Iván cár levelével, melyben arra kérték Aurangzebet: engedje meg Malenykijnek, hogy a cárok és a maga áruit árusítsa és helyi készítményeket vásároljon. 1696-ban Aurangzeb fogadta Malenykijt, és vámmentes kereskedést engedélyezett neki. Malenykij és kísérői jártak Suratban, Burhanpurban, Agrában, Delhiben és más városokban, majd hat évi indiai tartózkodás után értékes árukkal megrakodva tértek vissza Moszkvába.

India meghódítása és angol gyarmattá válása után az alighogy megindult békés és mindkét félre nézve előnyös orosz—indiai gazdasági és politikai összeköttetés megszakadt.

Sah-Jahan (1627—1658) uralkodásának végefelé 1657-ben belső háborúskodás tört ki fiai között a trónutódlásért. A legfőbb ellenfelek Aurangzeb és Dara Shikoh voltak. Mindkettőjük mögött egy-egy hatalmas feudális csoportosulás állott. Dara Shikoh a hindu kizsákmányoló rétegekre támaszkodott, és Akbar vallási türelmi politikájának folytatójaként lépett fel. Aurangzeb a muzulmán feudális urak érdekeit képviselte. Muzulmán fanatikusként, a „hitetlenek" üldözőjeként szerzett hírnevet magának. A harcban ő kerekedett felül. Két döntő ütközetben Dharmat és Samugarh mellett tönkreverte Dara Shikoh seregeit, és hamarosan kivégeztette vetélytársát.

Sah-Jahan utóda tehát Aurangzeb lett (1658—1707). Ötvenéves uralma szakadatlan harcban telt el a Nagymogul Birodalom megőrzéséért a nagybirtokos dzsagirdarok érdekében. Aurangzeb intézkedései főként a népi mozgalmak elfojtására, a parasztság akadálytalan kizsákmányolásának biztosítására irányultak. 1679-ben fejadót (dzsizje) vetett ki az indiai nem muzulmán lakosságra. Ezzel a — falusi lakosság mintegy 75 százalékát kitevő — hindu parasztság amúgy is súlyos adóterhe mintegy harmadával megnövekedett. A kincstár és a nagy dzsagirdarok jövedelmeit gyarapította továbbá a hindu templomok jókora földbirtokainak és vagyonának elkobzása, a hindu közép- és kisbirtokosok földjeinek kisajátítása, a hindu feudális urak jogainak és jövedelmeinek további korlátozása, s ezeknek az államapparátusból való kiszorítása is. Az elkobzott földeket a legnagyobb mogul feudális urak kapták meg dzsagir gyanánt. Aurangzebnek ezek az intézkedései szemmel láthatóan arra irányultak, hogy addig örökletes birtokokat dzsagirokká, feltételhez kötött birtokokká változtassanak. A dzsagir-birtokoknak a templomok és a hindu feudális urak örökbirtokai rovására való kiterjesztése Aurangzeb birtokpolitikájának lényegét fejezte ki: az uralkodó így próbálta megerősíteni az állami földtulajdont.

Aurangzeb azt is megkísérelte, hogy megmentse a nagybirtokos dzsagirdarokat a tönkrejutástól; nemegyszer mentesítette őket az uzsorásoknak járó tartozásaik megfizetésétől. Minthogy a gazdag uzsorások zöme a hindu kereskedő és uzsorás kasztokhoz tartozott, ez az intézkedése is a „hitetlen" hinduk elleni küzdelem formáját öltötte. Végül új földek hódításával is kiutat keresett a belső nehézségekből. Számos hosszan tartó s kezdetben sikeres hadjáratot indított a Dekkan és Dél-India végleges leigázására. A déli hadjáratoktól azt várta, hogy feltöltik kincstárát és újabb hatalmas területek urává teszik, amelyeket dzsagirként szétoszthat a mogul előkelők között. A háborúk azonban végső soron nemcsak hogy nem gazdagították, de ellenkezőleg: kiürítették a sah kincstárát, felfedték a Nagymogul Birodalom katonai gyengeségét, és siettették bukását.

Aurangzeb birtokpolitikája a lakosság jelentős részéből elégedetlenséget váltott ki. Másrészt a padisah, kibontván a harcos iszlám zászlaját, fellobbantotta a vallási gyűlölködés lángját, és a hindu papok, fejedelmek és kisbirtokos feudális urak számára lehetővé tette, hogy a népet az ősi hit védelmének jelszavával szólítsák harcba.

A MOGUL URALOM ELLENI MOZGALMAK A XVII—XVIII. SZÁZADBAN. A SZIKHEK ÉS A DZSATOK

A mogulok hatalma elleni megmozdulások mind részvevőik társadalmi helyzete, mind jellegük és céljaik tekintetében különböztek egymástól. A marathákna k a Dekkan északnyugati részén 1656-ban megindult felkelése és az afgánoknak a Szulejmán-hegység északi és déli lejtőin 1666—1678-ban lezajlott felkelése az idegen uralom ellen irányuló felszabadító mozgalom volt. A felkelt népek célja az volt, hogy lerázzák a mogulok hatalmát és megalakítsák önálló államukat. E mozgalmakban nagy néptömegek vettek részt, de vezetésük a marathákná l a kis feudális urak, az afgánoknál pedig a törzsi arisztokrácia kezében volt. Aurangzeb — az afgánok törzsi széttagoltságát fel-

használva — az afgán felkelést leverte, és vezérét, Hattak-Hushal kánt börtönbe vetette. A marathák felkelését azonban a mogulok nem tudták elfojtani.

A radzsput rádzsák 1679-ben kezdődő felkelésének célja az volt, hogy helyreállítsák az egymással viszálykodó kis fejedelemségekre oszló Rajputana függetlenségét. Ez a mozgalom is gyengítette a mogulok hatalmát: megfosztotta Aurangzebet a radzsput csapatoktól, amelyek valaha Akbar legjobb lovasegységei voltak.

Gyökeresen más jellegű volt a szikhek felkelése Punjabban és a dzsatoké a Delhi környékén levő Mathurában: e mozgalmak a parasztság antifeudális harcának különböző formáit képviselték.

A szikh-mozgalom (a „szikh" szó pontos fordítása: „tanítvány") eredetileg a hindu valláson belüli szektaként keletkezett a XVI. század elején; tanításai alapjában véve a jómódú városi kereskedő és uzsorás rétegek antifeudális ellenzékiségét fejezték ki. A szektaalapító s egyben a szikhek első guruja (tanító), Nanak (1469—1538), a khatrik kasztjához tartozott, apja kereskedő volt, ő maga is gabonával kereskedett. Ebben az időszakban a feudális urakkal szembeni városi ellenzéket súlyos belső ellentmondások terhelték. A módos városi polgárok egyfelől maguk is szenvedő áldozatai voltak a feudális önkénynek, másfelől viszont mint uzsorások, adóbérlők vagy különféle kereskedelmi monopóliumok haszonélvezői, ugyancsak kivették részüket a parasztok és kézművesek feudális kizsákmányolásából. Ezért a mozgalom korai szakaszán a szikheknek a feudális rend és az ezt szentesítő vallás elleni tiltakozása távol állott a határozottságtól. Nanak és a többi guru azt hirdették, hogy isten előtt minden ember egyenlő, elutasították a rendi jellegű kasztprivilégiumokat, leleplezték a muzulmán és a hindu papság mohó kapzsiságát, ám ugyanakkor azt prédikálták, hogy a gonosznak nem szabad ellenállni, és a mogul sahok hatalma előtti engedelmes meghajlást hirdették. Babur és Akbar sahok egyenesen támogatták, bátorították a szekta tevékenységét, mely többek között a hinduk és a muzulmánok közeledésének elősegítésére irányult. A szikh szekta öröklődő méltóságú vezetői jókora adománybirtokokat kaptak, és — sajátságos egyházi feudális urakká válva — pénzben szedett évi adóval terhelték meg az egyszerű szikheket. A guruk vallási és politikai központja Amritsar város lett.

Miután a guruk egyházi hatalmuk mellett világi hatalomra is törtek, a XVII. század elején összeütközésekre került sor köztük és a delhi sahok között. A szektának a fegyveres antifeudális harc felé tett fordulatát azonban nem ez okozta. A XVII. század második felétől kezdve a szikhek soraiba ezrével özönlöttek a kisemmizett kézművesek és parasztok. Az utóbbiak közül a legtöbben Északnyugat-India legnagyobb földműves kasztjához, a dzsatok kasztjához tartoztak. A szekta sorozatos szakadások eredményeként nagyjából megtisztult a kereskedő és uzsorás elemektől, és a tizedik guru, Govind Singh (1676—1708) idején a szikhizmus egy Punjabban kirobbant parasztfelkelés zászlajává lett. Govind Singh számos demokratikus jellegű reformot hajtott végre a szikhek közösségében. Lemondott a despotikus hatalomról, és a legfőbb tekintéllyé magát a szikh közösséget nyilvánította, követelte, hogy a szikhek szüntessenek meg maguk között minden kasztkülönbséget, és elszánt fegyveres küzdelemre szólította őket a muzulmán és hindu feudális urak ellen, az „igaz királyság" kiharcolására, melyben a szikhek a föld urai lesznek.

A szekta ellen ezután szigorú megtorló intézkedéseket hoztak. 1705-ben a mogul seregek elfoglalták a szikhek fellegvárát, az anandapuri erődöt, és védőit lemészárolták. Govindnak sikerült elrejtőznie, de egy ellene küldött gyilkos tőre véget vetett az életének. A szikhek mozgalma azonban Govind Singh halála után is folytatódott.

Az Agra és Delhi környéki dzsat parasztok felkelése 1669-től kisebb megszakításokkal egészen a XVIII. század elejéig tartott. Tetőpontját 1671—1672-ben érte el, amikor a dzsatok Delhi ellen vonultak, hatalmas riadalmat keltve a nagymogul udvarában. A dzsatokat közvetlenül Delhi falai alatt sikerült csak szétverni. A felkelők élén a faluközösségek felső rétegeiből való elöljárók állottak, akiknek leghőbb vágya az volt, hogy a feudális urak közé emelkedjenek. A kaszt keretei

INDIA

A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN

a dzsat parasztokat egyesítették a kaszt kizsákmányoló felső rétegével, viszont elválasztották a többi parasztoktól. A dzsat felkelők a fővárosi körzet számos vidékéről elűzték a mogul feudális hűbérurakat és az adószedőket; falvaikat megerősítették, s a további megmozdulások támaszpontjaivá építették ki. A XVII. század végén lezajlott felkelések, elsősorban a dzsatok és a szikhek ismételt parasztfelkelései súlyos csapásokat mértek a Nagymogul Birodalomra, amelyeket ez már többé nem is tudott kiheverni.

A MARATHÁK FELKELÉSE

Mint fentebb már mondottuk, a népi felkeléseket kegyetlenül elnyomó Aurangzeb a belső nehézségekből külső hódítások révén keresett kiutat. 1686-ban a Nagymogul Birodalomhoz csatolta Bijapurt, 1687-ben pedig Golcondát; állama így egész Indiát magába foglalta a félsziget déli végének kivételével. Már csak a marathák leverése maradt hátra. Uralkodásának utolsó húsz esztendejét Aurangzeb a Dekkanon töltötte, személyesen irányítva a marathák ellen vívott elhúzódó és sikertelen háborút.

A marathák országa, Maharashtra, igen nagy kereskedelmi és stratégiai jelentőséggel rendelkezett; birtoklója ellenőrzése alatt tarthatta a Hindusztánból a Dekkanra és a Dekkanról a Malabar-part kikötőibe vezető elsőrendű fontosságú utakat. Maharashtra csekély számú városának lakosságát nagyobbrészt nem marathák, hanem átköltözött gujaratiak és teluguk alkották. A marathánál még nem alakultak ki teljesen a feudális viszonyok. A kisbirtokos maratha feudális urak a faluközösségek tisztségviselői közül emelkedtek ki, de még nem szakadtak el teljesen a közösségtől. A parasztokkal közös kaszthoz tartoztak: a kunbik és marathák földműves kasztjához.[2] A maratha faluközösséget — akárcsak a többi indiai faluközösséget — egyrészt a földművelés és a kézművesség közötti (faluközösségen belüli) munkamegosztás örökletes kasztjellege, másrészt a rabszolgaság meglehetősen erős maradványainak továbbélése jellemezte. Az „érinthetetlenek" a faluközösségben félrabszolgai helyzetben voltak. Általában — nem lévén sem földjük, sem saját gazdaságuk — élelem és ruházat ellenében művelték a faluközösség (pontosabban: kizsákmányoló felső rétege) földjeit, továbbá különféle szolgálatokat és kézműves munkákat végeztek a faluközösségi tagok számára.

Miután a muzulmán feudális urak meghódították Maharashtrát, a parasztság helyzete megromlott. A marathák országát a XVII. század elejétől fogva pusztító háborúk dúlták, melyeket a Nagymogul Birodalom folytatott Ahmadnagar, Bijapur és Golconda ellen. A marathákna k a hódítók elleni felkelése felszabadító jellegű volt. A mozgalom fő erejét az úgynevezett miraszdarok képezték — katonáskodáshoz szokott teljes jogú faluközösségi parasztok, akik szívósan ragaszkodtak a földre vonatkozó jogaikhoz, s ugyanakkor rendkívül súlyos adóteher alatt sínylődtek. A felkeléshez csatlakoztak és élére álltak a maratha világi és egyházi feudális urak is; ezek kiváltságait a hódítók és a dzsagirdarok részéről számos sérelem érte. A marathák felszabadító harcának kiváló vezére akadt a patilok (falusi elöljárók) befolyásos nemzetségéből származó Shivaji személyében.

SHIVAJI POLITIKÁJA

Shivaji nem zsoldosokból toborozta hadseregét, hanem a miraszdarok között végrehajtott sorozás útján állította fel. A hadsereg egységes etnikai összetétele és a küzdelem felszabadító jellege Shivaji katonaságát félelmetes harci erővé avatta. A marathák rendkívül mozgékony könnyűlovassága — a lakosság által is támogatva — az ellenség hátában tevékenykedett, s elvágta ezt utánpótlási forrásaitól. Shivaji szigorú fegyelmet tartott hadseregében. Nagy gondot fordított a felderítő szol-

[2] A „maratha" kifejezésnek kettős a jelentése: népnév és egy alkaszt neve.

gálat megszervezésére. A parancsnokok pénzbeli fizetést kaptak a kincstárból. Shivaji a hadakozást mesteri diplomáciával párosította. Kihasználva a mogulok és a dekkani államok (Bijapur és Ahmadnagar) ellentéteit, felváltva hol az egyiket, hol a másikat támogatta.

1674-ben Shivajit Maharashtra független uralkodójává koronázták. 1680-ig Shivaji állama újabb hódítások révén számos tamilok és kanarák lakta területre terjesztette ki hatalmát (Észak- és Dél-Kanara, Carnatic stb.). A maratha nép felszabadító küzdelme fokozatosan a maratha feudális urak hódító háborújává alakult át.

Belpolitikai téren Shivaji nem hagyhatta figyelmen kívül a felfegyverzett maratha parasztságot, amely a harc fő terhét viselte. Előzte a muzulmán dzsagirdarokat, az adók beszedését kivette a maratha feudális urak kezéből, jogaikat és birtokaikat megnyirbálta, és hatalmas földalapot összpontosított a saját kezében. Az adók beszedését a kincstárból fizetett hivatalnokai végezték. A parasztokra kivetett földadót a bruttó termés 50—60 százalékáról (ennyi volt a nagymogulok alatt) 30—40 százalékra szállította le.

A XVII—XVIII. század fordulóján a maratha társadalomban lejátszódó legfőbb társadalmi folyamat a nagy feudális magánföldbirtoklás kialakulása volt. A magánbirtokok rohamos növekedésének talaján Shivaji halála után elkeseredett belháború bontakozott ki, s ez a Shivaji alapította állam széthullásához vezetett. Az ország a feudális anarchia örvényébe sodródott.

Aurangzeb, miután Bijapur és Golconda meghódítását befejezte, teljes erejével a marathák ellen fordult, és — belső viszályaikat kihasználva — országuk nagyobb részét elfoglalta. Shivaji fiát és utódját, Sambaji rádzsát a mogulok foglyul ejtették és kínhalálra ítélték. Sambaji fiát, a kiskorú Sahut túszként a delhi udvarba vitték, és ott nevelték fel. Aurangzebnek azonban így sem sikerült megtörnie a marathák ellenállását. Uralkodásának vége felé csapataik mélyen benyomultak Gujarat, Malwa és Berar területére. E vidékeknek, hogy a marathák újabb betöréseit elkerüljék, a beszedett földadó egynegyedére rúgó évenkénti sarc — csauth — fizetésére kellett kötelezniük magukat. A csauth beszedésének ellenőrzésére a marathák néhány hivatalnokot és kisebb helyőrséget hagytak hátra.

A PUNJABI PARASZTHÁBORÚ

1707-ben Aurangzeb meghalt. Fiainak küzdelméből Muazzam került ki győztesen, aki Bahadur sah néven uralkodott (1707—1712). Bahadurnak sikerült egy időre megvásárolnia a nagy muzulmán feudális urak támogatását: szétosztotta a mogulok fénykorában felhalmozott kincsek maradványait, és dzsagirokat adott az állami földeken (halisze). A feudális nagyurak hatalma tehát megnövekedett — a sah hatalma és jövedelme pedig tovább csökkent. A marathákkal Bahadur fegyverszünetet kötött, egyben elismerve jogukat a csauth szedésére hat dekkani tartomány területén.

1710—1715-ben Punjabban a szikhek vezetése alatt újabb nagy parasztfelkelés zajlott le. Vezére egy Banda nevű paraszt volt, akit Govind Singh guru az utódjának nevezett ki. Banda merész és határozott vezetőnek bizonyult, s sikerült maga köré tömörítenie a szétszórtan tevékenykedő szikh partizánosztagokat. Zászlói alá tömegével sereglettek a punjabi parasztok és kézművesek. A felkeléshez csatlakozó parasztok közül sokan addig nem tartoztak a szikhek szektájához. Az események egykorú krónikása, Khafi kán ezt írta: „. . . hamarosan 70—80 000 ember tódult össze mindenfelől, fehér hangyák vagy sáskák módjára, közöttük tömérdek alsó kasztokból való felbőszült hindu". Banda „igazi uralkodónak" nevezte magát, akit Govind küldött, hogy végezzen a mogulok államával, és helyreállítsa az igazság uralmát a földön. A felkelők rövid idő leforgása alatt elfoglalták Sirhindet. Arra azonban nem merészelték rászánni magukat, hogy a mogul főváros ellen vonuljanak. Miután Nyugat-Punjab jelentős részét hatalmukba kerítették, Lahore felé fordultak. Az elfoglalt területeken leszámoltak mind a hindu, mind a muzulmán hűbérurakkal, elkergették az adóhivatalnokokat; a parasztok beszüntették az adófizetést.

A felkelők ellen összefogtak a mogul dzsagirdarok, a hindu zamindarok és rádzsák. A harc kimenetelét végül egy Bahadur sah vezetése alatt Punjabba érkező nagy mogul sereg döntötte el. A szikhek vereséget szenvedtek és a hegyekbe szorultak vissza. Bahadur sah halála után fiai közt újabb belháború robbant ki, és ez lehetővé tette a felkelőknek, hogy újra elfoglalják Punjab jelentős részét. 1715 tavaszán azonban a mogul túlerő Gurdaspur erődjében bekerítette a szikheket. Az utóbbiak elkeseredett ellenállást tanúsítottak, de az éhség megadásra kényszerítette őket. A felkelők többségét ott helyben felkoncolták, Bandát pedig több szikh vezetővel együtt Delhibe vitték és kivégezték.

Az 1710—1715. évi parasztfelkelés vereségének egyik fő oka az volt, hogy a szikhek vallási fanatizmusa megakadályozta a muzulmán és hindu parasztok közös antifeudális megmozdulását. A vereségben közrejátszott az is, hogy a felkelők védekező taktikát követtek és a kedvező pillanatban nem tudták rászánni magukat a Nagymogul Birodalom fővárosának megtámadására.

A punjabi parasztok harca a szikhek titkos szervezetének vezetése alatt a kegyetlen megtorlások ellenére is folytatódott. A mogulok punjabi hatalma hanyatlásnak indult. Punjab kormányzója, Abdus Samad kán, aki döntő szerepet játszott a szikhek leverésében, csak névlegesen ismerte el a delhi kormányzat fennhatóságát; a punjabi nábobok örökletes dinasztiájának megalapítója lett. Az 1710—1715. évi parasztfelkelés tehát meggyorsította a Nagymogul Birodalom felbomlását. Bahadur sah volt az utolsó olyan nagymogul, aki nemcsak uralkodott, hanem kormányzott is. Utódai tehetetlen bábok voltak a delhi trónnal kényük-kedvük szerint rendelkező feudális csoportok kezében. Jahandar sah nevében mindenható vezírje, Zulfikar kán kormányzott. Egy újabb belháború eredményeképpen Delhiben két fivér, Abdullah és Husain barai szeidek ragadták kezükbe a hatalmat. Először Faruk-hsiart ültették a trónra (1713—1719), de midőn ez érdekeik ellenére tett valamit, megbuktatták, és — miután még két sahhal próbálkoztak — végül is Mohamed sahnál állapodtak meg (1719—1748).

Ettől kezdve az erős helyi feudális urak városokat és egész területeket vetettek önkényesen hatalmuk alá a delhi kormányzat utólagos, de korábbra keltezett jóváhagyásával. A mogulok adóapparátusa felbomlott. A rövid lejáratú adóbérlet rendszere terjedt el, melynek lényege ebben foglalható össze: annyi adót kell behajtani a parasztoktól, amennyit ki lehet préselni belőlük. Az adóbérleteket rendszerint gazdag uzsorások nyerték el, többségükben hinduk. India sok területén sikerült bérletüket örökölhetővé tenniük. Bengáliában ezek a zamindar rádzsának nevezett örökletes adóbérlők a XVIII. század második negyedében a feudális urak osztályának vezető rétegévé emelkedtek. A bengáliai adóbérlő zamindarok földbirtoklásának kifejlődése újabb lépést jelentett Indiában a feudális magántulajdon kialakulása felé. Az adóbérlő zamindarok a régi dzsagirdarokkal ellentétben nem tartoztak az államnak kötelező katonai szolgálattal. Ugyanakkor sokkal kisebb összeget fizettek be a kincstárba földadó gyanánt, mint amennyit parasztjaiktól behajtottak. A földadó tehát itt már nem esett egybe a járadékkal. India más részein — például a dzsat felkelések körzetében, Hindusztánban — a faluközösségek kizsákmányoló felső rétegéből váltak ki új örökletes földbirtokosok.

Delhitől északkeletre — azon a területen, amely később a Rohilkhand nevet kapta — nagyon megerősödtek az afgán hegyekből bevándorolt úgynevezett rohilok katonai telepei. Az afgánok kezdetben zsoldosok lettek, majd népes feudális közép- és kisbirtokos réteggé váltak; kizsákmányolták a hindu parasztokat, és ugyanakkor megőrizték törzsi kapcsolataikat és tagozódásukat.

Az afgán Daud kán († 1721), majd örököse, Ali Mohamed kán, a törzsükből való harcosok fegyveres erejére támaszkodva, kiűzték Rohilkhandból a mogul dzsagirdarokat, és e területet független birtokukká tették.

A XVII. század utolsó negyedének feudális anarchiáját a XVIII. század kezdetén a marathánál bizonyos fokú politikai konszolidáció követte. Ezzel egyidőben erőteljesen megnövekedtek a nagy feudális magánbirtokok. A nagyurak feudális érdekeinek képviselője volt az egyik legbefolyásosabb szardar (katonai parancsnok), Balajee Vishvanath Bhat († 1720), aki 1714-ben pesva — főminiszter — lett Sahu rádzsa mellett (ez utóbbit Aurangzeb halála után engedték haza Delhiből). Balajee a maga kezében összpontosította a hatalmat, s leszármazottai — a Bhat-nemzetségből való pesvák — örökletes dinasztiaként kormányozták Maharashtrát egészen az angol hódításig. A névleges maratha uralkodók, Shivaji utódai, lényegében a pesvák foglyai lettek. 1717-ben Balajee Vishvanath kihasználva a mogul udvarban dúló belső küzdelmeket, új megállapodást kötött a nagymogullal; a delhi kormány feljogosította a marathákat, hogy a csauthon felül 10 százalékos pótadót szedjenek a Dekkanban. A következő pesva, Bajee Rao idejében (1721—1740) India újabb részei kerültek a marathák hatalmába.

Az egyre gyengülő Nagymogul Birodalomtól mind több terület szakadt el. A dekkani mogul helytartó, Chin Kulich kán (címe után Nizam ul-Mulk néven is ismeretes) független fejedelemséggé tette Hyderabadot, Saadat Ali kán oudhi szubadar pedig Oudhot. Murshid Kuli kán bengáliai szubadar Bihart és Orissát is örökletes birtokává tette. Oudh és Hyderabad meglehetősen gyenge államalakulatoknak bizonyultak; a Nagymogul Birodalom valamennyi gyötrő belső ellentmondását örökölték. Bajee Rao pesva, merészen felhasználva a hyderabadi nizam és a delhi udvar között dúló ellenségeskedést, a Dekkanban is, Hindusztánban is megnövelte a marathák birtokait. A marathák több háborúban (1728—1739) tönkreverték a nizamot, és birtokai egy részét megszerezték. Északon hatalmukba kerítették Gujaratot, Malwát, Berart, Gondwanát, leigázták Rajputanát, több alkalommal betörtek Oudh területére, 1737-ben pedig a maratha lovasság megjelent Delhi falai alatt és kifosztotta a főváros környékét. A hyderabadi nizam kibékült ugyan a delhi udvarral, de elkésve. A marathákat már Delhi és Hyderabad egyesült ereje sem tartóztathatta fel.

A hatalmas maratha hadvezérek Maharashtra határain kívül nagy területű új fejedelemségeket alapítottak, ezeket meglehetősen laza függő viszony fűzte a Poona városában székelő pesva kormányához. Így a XVIII. század harmincas éveiben — a kisebbeket nem számítva — négy nagy maratha fejedelemség keletkezett: Közép-Indiában Nagpur (a Bhonsla-dinasztia uralma alatt); Malwában Gwalior (Sindhia-dinasztia) és Indore (Holkar-dinasztia); Gujaratban Baroda (Gaekwar-dinasztia). E négy fejedelemség szövetséget alkotott; a meglehetősen laza konföderáció élén a pesva állott. A maratha fejedelmeket a közös hódító vállalkozásokban való részvételük fűzte a pesvához, a Poonából érkező utasításokat azonban csak annyiban vették figyelembe, amennyiben azok érdekeiknek megfeleltek.

A hódítások eredményeként a maratha államok szövetsége különféle — leigázott és durva erőszakkal engedelmességre szorított — törzsek és népek nagy kiterjedésű konglomerátumává duzzadt. Maguk a marathák jelentéktelen kisebbséget alkottak. A maratha hódítások nem szüntették meg India feudális széttagoltságát, csak „újratermelték" e széttagoltságot a pesvák államának különálló, gyakorlatilag önálló fejedelemségekre és birtokokra való tagozódása formájában. India meggyengülése, a szakadatlan feudális háborúskodás — mely a XVIII. század kezdetén az ország területének nagyobb részére kiterjedt, és tovább mélyítette a nép nyomorát — kedvező helyzetet teremtett az ország külső ellenségei számára, amit ezek hamarosan ki is használtak.

AZ AFGÁN BETÖRÉS ÉS AZ ÉSZAK-INDIAI MARATHA URALOM BUKÁSA

A XVIII. század első felében folytatódott a Nagymogul Birodalom bomlása. 1738-ra — a marathák hódításai, valamint Bengália, Hyderabad és Oudh elszakadása nyomán — a Nagymogul Birodalom észak-indiai állammá zsugorodott össze, mely a következő területeket foglalta magában: Delhi, Agra, Sirhind, Kasmír, Punjab és Sind; a nagymogulok hatalma alá tartozott ezenkívül Afganisztán délkeleti része: Peshawar és Kabul.

1738—1739-ben Nadir iráni sah seregei betörtek a rosszul védett Északnyugat-Indiába, benyomultak Punjabba, és 1739 februárjában elfoglalták Delhit. A nagymogul és mágnásai kegyelemre megadták magukat Nadirnak, és megnyitották előtte a főváros kapuit. Delhi polgárainak önfeláldozó ellenállási kísérletét leverték. Nadir kegyetlen bosszút állt a főváros lakóin, kirabolta Delhit és rátette kezét a nagymogul és a mágnások kincseire. Az irániak összesen mintegy 700 millió rúpia értékű zsákmányt szereztek. Nadir sah az Industól nyugatra fekvő területeket (Sind, Peshawar és Kabul) Iránhoz csatolta és 1739 májusában elhagyta Indiát.

A szikhek, a dzsatok és a marathák a nagymogul háborús kudarcait kihasználva újra megindították ellene a harcot. A szikhek fegyveres alakulatai újra kezdték támadásaikat a muzulmán feudális urak és a hindu rádzsák földjei ellen; Punjabban városokat és egész körzeteket foglaltak el. A szikhek komoly erővé váltak. Egyes punjabi feudális urak kénytelenek voltak váltságot fizetni nekik, sőt szikh fegyveres alakulatokat fogadtak a szolgálatukba. A szikhek soraiban megnövekedett hadvezéreik (a szardarok) hatalma. Ezek fegyelmezett s a szekta eszményeit fanatikus odaadással szolgáló fegyveres csapataikra támaszkodva, nagy paraszti és kézműves tömegek támogatását is élvezve, arra törekedtek, hogy önálló államot alapítsanak Punjabban.

A nagymogul hatalmának meggyengülését a dzsatok sem hagyták kihasználatlanul. Suraj Mall dzsat rádzsa nyomban Nadir sah kivonulása után akcióba kezdett: a mogul feudális urak rovására kiterjesztette birtokait a Jumna—Gangesz közének északi és középső részén.

Ami a pesvákat és a maratha fejedelmeket illeti, a nagymogulok és a többi északnyugat-indiai muzulmán uralkodó fokozódó gyengülése tökéletesen megfelelt egész India meghódítására irányuló terveiknek. 1740 után adófizetőikké tették Bengáliát és Oudhot, elfoglalták Dél-Orissát, s hadjáratot készítettek elő Delhi és Punjab ellen. Délen elragadták a portugál birtokok egy részét — de megsemmisítő vereséget szenvedtek a franciáktól (1751), akik Hyderabadot hűbéri függésbe kényszerítették. A pesva és a maratha fejedelmek most már csak egy irányban terjeszkedhettek: északra, Hindusztán felé. Ott azonban új hódítókkal kerültek összeütközésbe: az afgánokkal.

Nadir sah halála után óriási birodalma széthullott. Romjain afgán állam jött létre Durrani Ahmed sahhal az élén. Ez még gyenge, lazán összefogott feudális állam volt, erős nemzetségi-törzsi maradványokkal. A hatalom ténylegesen a nagy afgán törzsek kánjainak és előkelőinek kezében maradt, s ezek keveset törődtek a sah parancsaival. A nomád és félnomád afgán törzsek kánjai feudális nagybirtokosokká váltak, s uralmuk alatt tartották a letelepült — zömében nem afgán — parasztságot. Az indiai hadjárat az afgán kánok számára lehetővé tette, hogy katonai erejüket gazdagodásra használják fel. A háború az egyszerű harcosokat is zsákmánnyal kecsegtette, alkalmas eszköz volt arra, hogy tompítsa a kisemmizett nomád szegények elégedetlenségét, és így enyhítse a növekvő osztályellentéteket. Ahmed sah és az afgán kánok hódító terveinek kedveztek az Indiában dúló belső harcok is.

India népei számára az afgán betörés elnyomatást hozott és a termelőerők pusztulását okozta, minthogy az afgán hódítók nomád és félnomád törzsei a társadalmi-gazdasági fejlődés viszonylag

alacsony fokán állottak. Az afgánok kiváló harcosok voltak, minden egyes törzsük egy-egy sajátos katonai szervezetet alkotott. Sok afgán vett részt Nadir sah hadjárataiban, s ez igen jó katonai iskolát jelentett. Az afgánok egyesülése azonban nem volt szilárd. Törzs a törzstől, clan a clantól elkülönült maradt, a sah hatalmát a törzsek hatalmas kánjai szorították korlátok közé. Ezzel a társadalmi szervezettel az afgánok egyes győzelmeket elérhettek ugyan, de arra már képtelenek voltak, hogy szilárdan és tartósan megvessék lábukat a meghódított területeken.

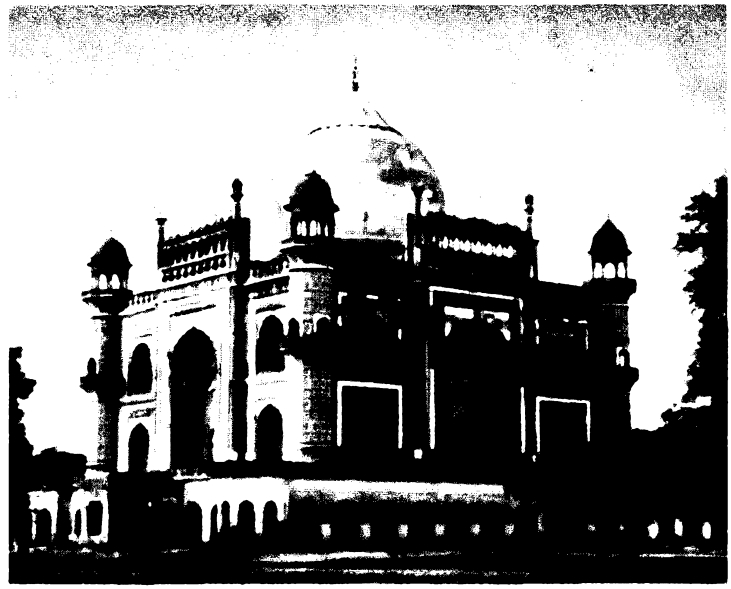

Jang szardar mauzóleuma Delhiben
1754

Az afgánok 1751-ben leigázták egész Punjabot, 1752-ben pedig Kasmírt. 1757—1758. évi hadjárata során Ahmed sah kiterjesztette hatalmát Sirhindre, kirabolta Delhit, és csak névleges hatalmat hagyott a nagymogul kezében. A helyi feudális urak azonban komoly ellenállást fejtettek ki az afgánokkal szemben. Engesztelhetetlen harcot vívtak ellenük a szikhek is. Az utóbbiak 1758-ban ideiglenesen kézre kerítették Lahore-t, Punjab fővárosát. Ugyancsak 1758-ban erős maratha hadsereg jelent meg Hindusztánban. A marathák bevették Delhit és betetőzték a pusztítás művét, amit az afgánok kezdtek meg. Ezután egész Punjabot elfoglalták, s az afgánokat az Induson túlra űzték. Ahmed sahnak az indiai birtokokról befolyó jövedelmei sokszorosan meghaladták az afgán területek adóbevételeit; érthető, hogy nem törődött bele elvesztésükbe. A pesva ellen számíthatott a hindusztáni muzulmán fejedelmek támogatására; ezek is féltették területeiket a marathákról.

1759-ben Ahmed sah negyvenezres hadsereggel érkezett Indiába. Az afgánok a muzulmán feudális urak támogatásával egyenként legyőzték a maratha hadvezéreket és ismét elfoglalták Delhit. Fő támaszpontjukká Indiában Rohilkhandot tették. E lépés eredményeként Ahmed sah elegendő ellátást biztosíthatott hadainak a helyi készletekből, és ezzel bizonyos fokú mozgásszabadságot nyert. Ez annál is fontosabb volt számára, mert az Afganisztán felé Punjabon keresztül vezető fő összeköttetési vonalait a szikh csapatok hadműveletei állandóan zavarták.

1760-ban a pesva unokatestvére, Sadasheo Bhao parancsnoksága alatt nagy maratha hadsereg vonult az afgánok ellen. Zömét különböző törzsekből való zsoldos lovascsapatok alkották, melyeket az egyes maratha fejedelmek és szardarok állították ki. Ezek a csapatok megszokták, hogy a maguk szakállára harcoljanak és nem nagyon engedelmeskedtek a vezér parancsainak. A marathánál már létrejöttek ugyan a reguláris hadsereg kezdetei — többek között kilenc, európai mintára kiképzett gyalogos szipaj zászlóalj —, de ezek az egységek együttesen is csak jelentéktelen töredéket alkottak. Miután a maratha sereg elvesztette hajdani mozgékonyságát és etnikai egységét, előtérbe kerültek gyenge oldalai: a fegyelmezetlenség, az óriási málha stb. A katonák zsoldfizetésében zökkenők, fennakadások mutatkoztak, s ez állandó zúgolódást keltett köztük.

Bhao elfoglalta Delhit. A végtelenül önhitt maratha parancsnok azonban rossz diplomatának bizonyult: nem kevésbé értékes szövetségest taszított el magától, mint Suraj Mall dzsat rádzsát,

az egyetlen a marathák iránt barátságos hindusztáni fejedelmet. Nem tudott megegyezésre jutni a szikhekkel sem az afgánok elleni közös hadműveletek kérdésében — a marathák tehát elszigetelődtek. Mindezt Sadasheo Bhao még egy durva hibával tetézte: nem tett semmit annak a megakadályozására, hogy az afgánok elvágják Maharashtrától. Az ellenség blokád alá vette a marathák megerősített panipati táborát. Bhao seregeinél hamarosan takarmány- és élelemhiány lépett fel. Az 1761. január 14-én Panipat mellett lezajlott döntő ütközetben a maratha hadak megsemmisítő vereséget szenvedtek. Ez olyan csapás volt, amelyet a marathák többé már nem tudtak kiheverni.

Az afgánoknak sem sikerült azonban megtartani indiai hódításaikat. Ahmed sahnak újra meg újra meg kellett birkóznia az afganisztáni kánok lázadásaival, s a szikhek hatalmas erejű felkelésével szemben tehetetlennek bizonyult. Rövidesen az utolsó afgán helyőrségeket is kiűzték Punjab területéről: az országot 12 részfejedelemségre, miszalra (szó szerint: „egyenlő") osztották fel a szikh szardarok között. A punjabi parasztság a felszabadító háború folyamán súlyos csapást mért a feudális rendszerre — ez a feudális kizsákmányolás némi enyhülésében, a kasztrendszer és a paraszti személyes függőség meglazulásában jutott kifejezésre. Személyes szabadságot és földet azonban csak a szikh parasztok kaptak, vagyis a parasztok kisebbsége. A földművesek túlnyomó többségét továbbra is kizsákmányolták, ha nem is olyan mértékben, mint korábban. A szikhek közül nem mindenki kapott azonos mennyiségű földet. A fegyveres küzdelmek részvevői többet kaptak, mint azok, akik nem harcoltak; a lovasok többet, mint a gyalogosok; a szardarok pedig kezdettől fogva nagy terjedelmű földbirtokokat kaptak, valamint különleges jogokat a nem szikh parasztok kizsákmányolására.

Marx a panipati csata után kialakult indiai helyzetet így jellemezte: „A nagymogul teljhatalmát a mogul alkirályai törték meg. Az alkirályok hatalmát megtörték a marathák. A marathák hatalmát megtörték az afgánok, és miközben mindenki harcolt mindenki ellen, a britek benyomultak az országba és mindannyiukat leigázhatták."[3]

Ütött a Nagymogul Birodalom végórája. Agrát a dzsatok, Delhit a rohilok hódították meg. Az ezek közötti harc Nejib ud-Dowlah győzelmével, Suraj Mall pusztulásával (1763) és a dzsat állam felbomlásával végződött. India tömérdek feudális államra és fejedelemségre hullott szét, amelyek évtizedeken át szakadatlan háborúskodásban állottak egymással. A szikh szardarok harcoltak egymás ellen és a rohilkhandi fejedelmek ellen. Oudh ugyancsak Rohilkhanddal állt harcban. Folytatódtak Hyderabad összetűzései a maratha fejedelmekkel, valamint a délen létrejött Mysore állammal. Az államhatárok bizonytalanok voltak, szüntelenül változtak. Országszerte zsoldosbandák kóboroltak, dúlták a falvakat és városokat, bárkinek felajánlották szolgálataikat, aki meg tudta fizetni. Ami a marathákat illeti, a panipati vereség nyomán meggyengult a pesva hatalma a maratha fejedelmek felett, fokozódtak a konföderáción belüli viszályok, a szövetség katonai ereje lehanyatlott. A pesvák csak 1769-ben újították fel hindusztáni hadjáratait, hogy ismét hatalmukba kerítsék Észak-Indiát, de elkéstek; az angolok ekkorra már szilárdan megvetették a lábukat Bengáliában, Biharban és Észak-Orissában, hűbéri függésbe vonták Oudhot és döntő erővé váltak Indiában.

KÜZDELEM AZ ANGOLOK ÉS A FRANCIÁK KÖZÖTT INDIA BIRTOKÁÉRT

Abban az időben, amikor a panipati síkon eldőlt az afgán—maratha vetélkedés, a Koromandel-parton egyre magasabbra csapott az angol és a francia gyarmatosítók közötti dúló harc lángja.

India feudális széttagoltsága, a faluközösségek zártsága és kölcsönös elszigeteltsége, az indiai társadalom kasztokra való tagozódása, nemzeti tarkasága és a hinduk és muzulmánok közötti

[3] *Marx—Engels:* Válogatott művek. 1. köt. Budapest 1963. 357. old.

INDIA A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉN

vallási ellentétek lehetővé tették, hogy a gazdasági és katonai folényben levő európai gyarmatosítók, a „divide et impera" politikáját alkalmazva, Indiát jórészt indiai fegyveresek segítségével igázzák le.

A területszerzés politikáját Indiában — az angolokat e téren megelőzve — a Francia Kelet-Indiai Társaság kezdte meg a XVIII. század elején. Az indiai francia birtokok főkormányzója, Dupleix (1742—1754) szervezett legelőször katonai alakulatokat indiai zsoldosokból, úgynevezett szipajokból. A szipajoknak dontő szerep jutott Indiának az indiaiak által történő meghódításában.

Az európai beavatkozás számára rendkívul kedvező lehetőségeket nyújtott a kelet-dekkani fejedelmek kozott szakadatlanul dúló háborúskodás. A franciák az indiai fejedelemségek függőségbe vonását az úgynevezett „subsidiarius szerződések" formájában valósították meg. A Francia Kelet-Indiai Társaság magára vállalta a szerződő fejedelemség „védelmét", és szovetségese területére európai és szipaj egységekből álló „subsidiarius hadsereget" kuldott. A fejedelemség uralkodója eltartotta („subsidiálta") ezt a hadsereget, kotelezte magát, hogy kulkapcsolatait a társaság utasításainak megfelelően alakítja, és alávetette magát a társaság által kinevezett rezidens ellenőrzésének. Később e módszereket az angolok is átvették és tovább fejlesztették.

Az osztrák orokosodési háború során, 1744-ben az angolok és a franciák Indiában is nyíltan hadat indítottak egymás ellen. 1746-ban Dupleix a francia flotta támogatásával elfoglalta Madrast. Noha a várost az 1748-as aacheni békeszerződés értelmében visszaadták az angoloknak, a két kelet-indiai társaság kozott Indiában tovább folyt a háború, mégpedig főleg indiai szovetségeseik fegyveres erővel és számlájára. Dupleix beavatkozott a Hyderabadban és Carnaticban kirobbant feudális belviszályokba, és sikerult trónra juttatnia saját jeloltjeit. Az angolok a franciák kreatúráival szemben ellentrónkovetelőket támogattak.

A Dekkan keleti fele, valamint a Koromandel-part jelentős része (Carnatic) egy időre gyakorlatilag a Francia Kelet-Indiai Társaság uralma alá kerult. Hyderabadban de Bussy márki, a tízezer főnyi francia-szipaj „subsidiarius hadsereg" parancsnoka, korlátlan hatalmú úr volt. Észak-Circarsban — egy hatalmas teruleten, melynek jovedelmeit a hyderabadi nizam kénytelen volt átengedni a „subsidiarius hadsereg" fenntartására — francia adószedők garázdálkodtak.

Az indiai fejedelemségek kirablása a francia gyarmatosítók szinte kimeríthetetlen jovedelemforrása lett. A Francia Kelet-Indiai Társaság sikerei azonban rovid életűnek bizonyultak. A francia kormány nem nyújtott kellő támogatást Dupleix-nek sem emberekben, sem anyagi eszkozokben. A tengeren az angol flotta megőrizte feltétlen hegemóniáját. Magában Indiában az angolok átvették Dupleix taktikáját és támadásba mentek át. A nagyrészt deklasszált elemekből, buntetésuket gyarmati katonáskodásra váltó kozonséges bűnozőkből toborzott indiai francia csapatok harci értéke messze elmaradt az angolokétól.

1751-ben egy szipajokból és angolokból álló kisebb egység váratlan rajtautéssel elfoglalta Arcotot, Carnatic bevehetetlen erődnek számító fővárosát. Egy évvel később az angolok Trichinopolynál arattak nagy győzelmet. A Francia Kelet-Indiai Társaság kénytelen volt megkotni a békét (1754). A szerződés értelmében a franciák megtartották hyderabadi pozícióikat, de Carnaticról lemondtak az angolok javára.

Az Indiáért vívott harc végső kimenetelét a hétéves háború dontotte el (1756—1763). 1757-ben az angolok elfoglalták Bengáliát, ami lényegesen megerősítette helyzetuket Indiában. A Brit Kelet-Indiai Társaság Bengália kirablása és tonkretétele útján óriási jovedelmekre tett szert, tobbszorosére novelhette szipaj fegyvereseinek létszámát és felemelhette zsoldjukat. Franciaország tartani akarta pozícióit. erős hadsereget kuldott Indiába Lally de Tollendal báró parancsnoksága alatt. Londonban azonban tudomást szereztek a francia expedícióról, és az angol flotta még Lally megérkezése előtt erősítéseket szallított Madrasba. A franciák ostrom alá fogták a várost, de kudarcot vallottak (1759). 1760-ban Coote tábornok Wandewash mellett legyőzte a francia hadsereget. Lally hadainak maradványaival Pondichérybe vette be magát. Az angolok az indiai francia birtokoknak

ezt a fő támaszpontját a tenger és a szárazföld felől is blokád alá vették. A francia helyőrséget az éhség kapitulációra kényszerítette. Pondichéry elestével 1761 januárjában véget ért a rövid életű francia uralom a Dekkanban. Lallyt visszarendelték Franciaországba, bűnösnek nyilvánították a vereségben, és kivégezték.

Az India fölötti uralomért vívott harcban tehát a feudális-abszolutisztikus Franciaország alulmaradt a burzsoá Angliával szemben. Az angol—francia küzdelem lezárulásával — amely időben egybeesett a marathák Panipat melletti katasztrofális vereségével — az angolok megszabadultak legveszélyesebb ellenfeleiktől.

„A hétéves háború eseményei — írta Marx — a Kelet-Indiai Társaságot kereskedelmi hatalomból katonai és territoriális hatalommá változtatták. Ebben az időben rakták le a mostani Brit Birodalom keleti alapjait."[4]

BENGÁLIA MEGHÓDÍTÁSA A BRIT KELET-INDIAI TÁRSASÁG ÁLTAL

A XVIII. század közepén a bengáliai nábob 20—30 millió lakost számláló országa India leggazdagabb államának számított. Bengália jóformán teljesen ment maradt az India többi területét pusztító feudális belháborúktól. Kereskedelme igen fejlett volt. Cukrot, rizst, salétromot, indigót, ópiumot, selyem- és pamutszöveteket exportált. Kikötői nyitva állottak az angolok, a franciák és a hollandok számára; ezek part menti megerősített támaszpontjaikon kívül (Calcutta, Chandernagor, Chinsura) sok telepet tartottak fenn az ország belsejében is.

Indiai falu
XVIII. századi miniatúra

A XVIII. század derekán a Bengáliában működő európaiak közt a Brit Kelet-Indiai Társaság állott az első helyen. Kereskedelmi telepein kívül (Dacca, Kasimbazar, Malda, Patna, Burdwan, Birbhum stb.) a társaságnak 150 raktárállomása volt. Helyi uzsorások-kereskedők közvetítésével az angolok tíz- meg tízezer bengáliai takács termékeit kötötték le, s előlegeikkel függő helyzetbe süllyesztették őket. A Brit Kelet-Indiai Társaság árui után semmilyen belső vámot nem kellett fizetni, ráadásul az angolok — persze megfelelő díj ellenében — saját rakományukként szállították a helyi kereskedők áruit is, megfosztva a bengáliai nábobot a belső kereskedelemből befolyó vámjövedelmektől. Különösen szoros gazdasági és politikai kapcsolatokat építettek ki az angolok a legnagyobb bengáliai kereskedőkkel és uzsorásokkal. Az angol gyarmatosítók engedelmes eszköze volt többek között a dúsgazdag kereskedő és uzsorás Omichund, valamint a Seth fivérek néven ismert bankház-társtulajdonosok. A Seth fivérek akkor óriásinak számító, több mint 100 millió rúpiás vagyonnal rendelkeztek, nagy befolyást élveztek a nábob udvarában, pénzverési monopóliumuk volt és — kereskedelmi és uzsoraügyleteken kívül — kiterjedt adóbérlői tevékenységet folytattak. A Brit Kelet-Indiai Társaságnak is nyújtottak hitelt, amikor ez pénzszűkével küszködött.

Bengáliában a feudális állami földtulajdon — noha már mélyen alá volt aknázva — még nem

[4] *Marx—Engels* Werke. 9. köt. Dietz Verlag 1960. 149. old.

engedte át a helyet a feudális magántulajdonnak. A nábob névlegesen továbbra is az egész föld legfőbb tulajdonosának számított — ténylegesen azonban a földek jókora hányada feudális nagybirtokosok, zamindarok örökletes használatában volt, akik földjeiket rendszeresen gyarapították a kisebb feudális urak és a faluközösségek rovására. Bengáliában a falusi bírák lényegében a zamindarok intézőinek szerepét töltötték be; a zamindarok általuk gyakoroltak felügyeletet a mezőgazdasági munkák menete fölött, látták el vetőmaggal és pénzkölcsönökkel a szegényparasztokat, akik egyre inkább részesbérlőkké váltak. A zamindarok földjeik egy részén saját kezelésű gazdaságot tartottak fenn, szántóikat a részesbérlőkkel műveltették meg. Ezenfelül sok szűzföldet fogtak művelés alá, e földekre más birtokaikról telepítettek át parasztokat vagy szökött parasztokat csalogattak oda. Az újonnan feltört földeket rendszerint eltitkolták a kincstári hivatalnokok elől, hogy ne kelljen földadót fizetniük.

A járadék és a földadó a XVIII. századi Bengáliában már nem esett egybe. A zamindar által beszedett járadék többnyire kétszeresen felülmúlta azt az összeget, amelyet adóként a nábob kincstárába köteles volt beszolgáltatni. Formálisan azonban a zamindar továbbra sem számított a föld tulajdonosának, hanem csak a földadó örökletes bérlőjének a nábob által neki juttatott területen.

A zamindarok tehát erősen ellentmondásos helyzetben voltak. Egyrészt nem élveztek adómentességet, és állandóan a fejük fölött lebegett az a veszély, hogy a nábob elveszi és más feudális úrnak adja földjüket — másrészt gyakorlatilag örökletes urai voltak birtokaiknak, minden ellenőrzés nélkül bíráskodhattak és ítélkezhettek a területükön élő parasztok fölött. A zamindar földbirtoklás terjedésével és erősödésével párhuzamosan a kincstári apparátus egyre inkább elsorvadt, és a zamindarok, az adóügyi adminisztráció egész ágazatait megvesztegetve, nagy területek tényleges tulajdonosaivá váltak. A XVIII. század derekán Bengália egész megművelt földterületének negyedrészéről egyáltalán nem folytak be adók a kincstárba. A nábobok fejedelmi birtokainak területe — és ezzel az a földalap, amelyből még dzsagirokat adományozhattak — jelentősen megcsappant. E tényezők a nábobok hatalmának megrendüléséhez és a zamindarok hatalmának megerősödéséhez vezettek. A nábobok és a zamindarok között szüntelen harc folyt. E küzdelem legjellemzőbb vonása az volt, hogy társadalmi hátterét a fokozódó paraszti elégedetlenség adta, amely az úgynevezett szanijaszik (szó szerint: „háznélküliek") mozgalmában nyilvánult meg. A szanijaszi csapatok fegyveres harcot vívtak a feudális urak ellen, olykor egész körzeteket foglaltak el, és irgalmatlanul leszámoltak a zamindarokkal és a kincstári hivatalnokokkal.

1756-ban a tizennyolc éves Suraj ud-Dowlah lépett Bengália trónjára. Az angolok ekkortájt az ország elfoglalására készülődtek. Megerősítették Calcuttát, falai között menedéket nyújtottak a fiatal nábob ellenségeinek, és ezeket harcra serkentették ellene. Suraj ud-Dowlah erélyes fellépésre szánta el magát. Követeléssel fordult a Kelet-Indiai Társasághoz: szüntesse be a Bengália belügyeibe való beavatkozást, adja ki az angolok védelme alá helyezkedett összeesküvőket, romboltassa le Calcutta jogtalanul kibővített erődítményeit és vonja felelősségre a Kelet-Indiai Társaságnak azokat a hivatalnokait, akik helyi kereskedők áruit angol áruk gyanánt fuvarozzák. A Kelet-Indiai Társaság helyi vezető hatóságai e követeléseket elutasították, és megsértették a nábob követét. Suraj ud-Dowlah válaszként hadat indított a társaság ellen. Hadműveletei kezdetben sikeresen alakultak; 1756-ban a bengáliai csapatok bevették Calcuttát.

Calcutta elvesztése súlyos csapás volt az angolokra nézve. Madrasból sietve haditengerészeti expedíciót vezényeltek Suraj ud-Dowlah ellen. A vállalkozásban részt vevő flottaegységek parancsnoka Watson tengernagy, a partraszálló egységeké Robert Clive volt. 1757 januárjában az angolok Calcutta falainál legyőzték a nábob seregeit és a várost visszafoglalták. A meginduló béketárgyalásokon a nábob megbízottai Omichund és Ranjit Roy voltak — mindketten a Kelet-Indiai Társaság megvesztegetett emberei. Ráadásul számos, az angolokkal titkon egyezségre lépett nagyhatalmú bengáliai feudális úr erőteljes nyomást gyakorolt Suraj ud-Dowlah-ra. Érthető tehát, hogy az 1757.

február 9-én megkötött szerződés rendkívül előnyös volt az angolok számára A szerződés helyreállította a Kelet-Indiai Társaság addig élvezett kiváltságait Bengáliában, sőt további előjogokat biztosított számára. Suraj ud-Dowlah ezenkívül kötelezte magát, hogy az angoloknak veszteségeik fejében nagy összegű kártérítést fizet. A Watson—Clive-féle expedíció közvetlen céljai megvalósultak.

Az angolok azonban többre törekedtek: meg akarták dönteni a nábob uralmát és birtokukba venni egész Bengáliát. Ezt a célt szolgálta az, hogy Clive — az angol—francia háborúban magát semlegesnek nyilvánító Suraj ud-Dowlah tilalma ellenére — megtámadta a chandernagori francia telepet és kiűzte onnan a franciákat. Ezzel megfosztotta a bengáliaiakat potenciális szövetségesüktől a Brit Kelet-Indiai Társaság elleni harcban. Clive ezután összeesküvést szervezett Suraj ud-Dowlah ellen. Az összeesküvésbe bevonta a bengáliai hadsereg parancsnokát, Mir Jafart, Omichund bankárt, a Seth fivéreket, Nanda Kumar (másként Nuncomar) rádzsát, valamint a feudális arisztokrácia és a kereskedő-uzsorás felső rétegek több más képviselőjét. A nábobi trónt Mir Jafarnak ígérték, s ő, cserébe az angolok támogatásáért, már jóelőre az országot kiszolgáltató szerződést kötött a Kelet-Indiai Társasággal. A calcuttai angol hatóságok és az összeesküvők közt a legfőbb közvetítő Omichund volt. Az angoloknak tett áruló szolgálataiért a várható zsákmány öt százalékát kötötte ki a maga számára. Clive azonban Omichundot is becsapta, s a sóváran várt jutalom elmaradt.

Az angol—bengáliai háború sorsát az 1757. június 23-án Plassey mellett lezajlott ütközet döntötte el. A csata előtt a Seth fivérek nagy összegű kölcsönt adtak Clive-nak. „A bengáliai muzulmán hatalom megdöntésében az angol ezredes kardját indiai bankár rúpiái segítették" — írta később egy angol szerző. Az összeesküvők aknamunkája megbénította a nábob seregét. Az angol tüzérség néhány sortüzének hatására a bengáliai csapatok rendezetlen tömegei fejvesztett menekülésbe kezdtek; összeomlásukat betetőzte Mir Jafar lovasságának átállása Clive oldalára. Az angolok mindössze 72 halottat és sebesültet vesztettek. Mir Jafar kivégeztette a fogságba került Suraj ud-Dowlah-t, majd nábobbá koronáztatta magát — ettől kezdve azonban Bengália igazi ura a Brit Kelet-Indiai Társaság volt.

4. BENGÁLIA KIRABLÁSA. INDIA NÉPEINEK HARCA AZ ANGOL GYARMATOSÍTÓK ELLEN

A BENGÁLIAI ANGOL GYARMATOSÍTÁS MÓDSZEREI

Bengália birtokba vétele után az angol gyarmatosítók legelőször is kiürítették az államkincstárt. A Kelet-Indiai Társaság és vezető tisztviselői egyedül ebből három millió font sterling bevételhez jutottak. Maga Clive több mint 200 000 font sterling értékű pénzt vitt el a nábob kincstárából, nem számítva a különféle drágaságokat. Később az angol alsóház szószékén cinikusan kijelentette: „Lábaim előtt hevert a gazdag város (Bengália fővárosa, Murshidabad. — *Szerk.*), hatalmamban volt a hatalmas ország; egyedül én előttem tárultak fel a kincstár rúdarannyal, ezüsttel és drágakövekkel teli pincéi. És én mindössze 200 000 font sterlinget vettem el a magam számára. Uraim, mind a mai napig csodálkozom a szerénységemen!" Az alsóház tagjai tapssal jutalmazták az egyik legnagyobb gyarmati rabló e szavait. A jól jövedelmező nábobcserét a Kelet-Indiai Társaság hivatalnokai Bengáliában még többször megismételték. Hivatalos adatok szerint az angolok 1757 és 1765 között csak a bengáliai államkincstár kirablásából 5 260 000 font sterling jövedelemre tettek szert.

Az angolok másik jövedelemforrása a Kelet-Indiai Társaság és hivatalnokai által folytatott kereskedelem volt. Az angolok először is leszámoltak konkurrenseikkel, a helyi kereskedőkkel: eltil-

tották őket a külkereskedelmi tevékenységtől. A gyarmatosítók nagyszámú belső vámot létesítettek, a belkereskedelem legfontosabb ágait a maguk számára monopolizálták, s nem egy esetben a szó szoros értelmében is kifosztottak helyi kereskedőket. Mindez azt eredményezte, hogy Bengália kereskedelme szétzilálódott, a kereskedők tömegesen tönkrementek. „A piacokat, kikötőket, magtárakat teljesen feldúlták. Eme erőszakoskodások hatására kereskedők, embereikkel együtt, nemkülönben kézművesek, parasztok és mások is elmenekültek" — jelentette a nábobnak Birbhum körzetének előljárója.

1762-ben Clive és a Kelet-Indiai Társaság más főtisztviselői társaságot alapítottak a bengáliai, bihari és orissai só-, bétel-[5] és dohánykereskedelem monopolisztikus alapon történő lebonyolítására. A zamindarokat és a közvetlen termelőket kötelezték, hogy a sót 100 maundonként (kb. 1200 kg) 75 rúpiás kényszerárfolyamon szolgáltassák be e társaságnak; eladási árát 450 rúpiában állapították meg. A társaság nyeresége rövid két év alatt 673 000 font sterlingre rúgott. Az angol kereskedők és indiai ügynökeik fenyegetések és erőszak segítségével mindenféle limlomot kényszerítettek többszörös áron a helyi lakosságra, és potom áron vagy teljesen ingyen vették el az értékes kiviteli cikkeket. E módszerekkel a Kelet-Indiai Társaság tisztviselői 1757 és 1780 között mintegy ötmillió font sterling haszonra tettek szert, a társaság pedig ez idő alatt egyedül Bengáliából 12 millió font sterling értékű árut vitt ki, s az angoloknak ez valójában semmibe sem került, hiszen a Kelet-Indiai Társaság a vételárat abból a pénzből fizette ki, amit földadó és más adók formájában a bengáliai parasztságból sajtolt ki.

A Kelet-Indiai Társaság hivatalnokainak fosztogatása Bengáliában
XVIII. századi metszet

Az angol gyarmatosítóknak a parasztok, a kézművesek és a helyi kereskedők kifosztásában feltétlenül szükségük volt az indiai uzsorások és kereskedők közül kikerülő segítőtársakra. Egy Balts nevű angol így ír erről: „A banjan (komprádor) az a személy, akivel az angol gentlemanek valamennyi ügyüket intéztetik. Működik mint kísérő, titkár, áruosztályozó, hitelező, pénztárnok, kereskedelmi titkok őre... Mióta az angolok döntő befolyásra emelkedtek Bengáliában, a legjobb indiai családok sok sarja szegődik szolgálatukba megbízottjukként. Még fizetnek is valamit az angol gentlemaneknek azért, hogy szolgálhatják őket — valójában persze azért a befolyásért, amire ily módon szert tesznek, meg azért a — másként elérhetetlen — lehetőségért, hogy kereskedelmet folytathassanak, mégpedig gyakran vámmentesen."

Az indiai ügynökök, a komprádorok — gazdáik példáját követve — az angol szuronyok védelme alatt raboltak és erőszakoskodtak az országban. A társaság egyik hivatalnoka 1762-ben ezt jelentette Calcuttába: „A gentlemanek ügynöküket küldik ide kereskedni. Ez az ügynök erőszakkal

[5] Növényi nyersanyagokból előállított enyhe izgatószer.

kényszeríti a lakosokat arra, hogy áruját megvásárolják, illetve a magukét eladják neki. A vonakodás azonnali botozást vagy bebörtönzést von maga után. A társaság ügynökei az elvett árukért alig, vagy egyáltalán nem fizetnek."

Az angolok nagy jövedelmeket húztak a bengáliai kézművesek — elsősorban a takácsok — könyörtelen kizsákmányolásából is. Tíz- meg tízezer takácsot láncoltak erőszakkal a Kelet-Indiai Társaság telepeihez, s kötelezték őket, hogy termékeiket a piaci ár feléért, de leggyakrabban teljesen ingyen szolgáltassák be. A vonakodókat megkínozták, összeverték vagy börtönbe vetették. Egy szemtanú így írja le a takácsok helyzetét: „A kereskedelmi rezidens (a telep főnöke) mindegyiknek meghatározott munkát szab ki, munkájukat csekély előleg ellenében kisajátítja, megfosztja őket attól a jogtól, hogy mesterségüket a maguk hasznára gyakorolják, és jobbágyaiként kezeli őket." Sok indiai takács, hogy e rabságtól megmenekedjék, inkább megcsonkította magát: levágta ujjait.

Noha a rablókereskedelem és a kézművesek kizsákmányolása is fontos szerepet töltött be, az angol gyarmatosítók legfőbb jövedelemforrása Bengáliában végső soron mégiscsak a parasztság kizsákmányolása volt. A Kelet-Indiai Társaság, miután kezébe ragadta a tényleges hatalmat az ország fölött, a készen talált pénzügyi apparátust a maga szolgálatába állította. Célja az volt, hogy a parasztokból a lehető legmagasabb földadót préselje ki, minden eszközzel a feudális állami földtulajdon megerősítésére törekedett. Ez a reakciós politika rövidesen a bengáliai parasztság tömeges elszegényedéséhez, tönkremeneséhez és a mezőgazdaság hanyatlásához vezetett. Szükségszerű következménye volt azoknak az előremutató fejlődéscsíráknak az elsorvadása is, amelyek mind a faluközösségben, mind a zamindar gazdaságban az angol hódítás előtt megjelentek. A földadót a hódítás után mintegy a kétszeresére emelték. A Kelet-Indiai Társaság tiszta jövedelme 1765-ben 14 946 000 rúpia volt, 1767—1768-ban 21 177 000 rúpia, 1776—1777-ben pedig 30 000 000 rúpia. A társaság semmibe vette a parasztság örökbirtokosi jogait csakúgy, mint a zamindarok jogait — rabolt, ahol csak tudott. Később maga Clive is elismerte: „Csak annyit mondhatok, hogy egyetlen országban sem láttam még olyan méretű anarchiát és korrupciót, mint Bengáliában. A társaság hivatalnokai sarcot róttak ki, és pénzt zsaroltak mindenkitől, aki bármi hatalommal rendelkezett, kezdve a nábobtól le egészen az utolsó zamindarig...; beavatkoztak az adók beszedésébe, leváltották és kinevezték a kormányhivatalnokokat, s ez utóbbiak mindegyikének fizetnie kellett, ha kedvezésben akart részesülni."

Clive 1760-ban milliós vagyonnal tért vissza Angliába. Az előkelő körök lelkes fogadtatásban részesítették. Parlamenti helyet vásárolt magának, a Kelet-Indiai Társaság nagy részvényese és egyik vezető személyisége lett. III. György — akinek értékes ajándékokkal kedveskedett — lorddá emelte, a Plassey bárója címmel ruházva fel. Így értékelte az angol uralkodó osztály és királyi udvar e rabló érdemeit.

A Kelet-Indiai Társaság, miután 1765-től nyíltan is a maga kezébe vette a bengáliai pénz- és adóügyi igazgatást, a földadó behajtására rövid lejáratú bérleti rendszert vezetett be. Az adóbérlők a zamindarok, a gazdag helyi kereskedők és uzsorások, valamint a társaság angol hivatalnokai közül kerültek ki. Az utóbbiak rendszerint nem nyíltan, a maguk személyében léptek fel adóbérlőként, hanem indiai ügynökeiken, a banjanokon keresztül. Egy Dow nevű angol 1772-ben a következőképpen jellemezte az adóbérlők garázdálkodását: „Az adóbérlők, soha nem lévén biztosak abban, hogy felhatalmazásukat egy éven túl megtarthatják, semmiféle javítást nem végeztek a számukra kiadott birtokokon. Nyereségüknek a lehető leggyorsabban realizálódni kellett, hogy kielégíthessék annak a mohóságát, aki mögöttük állott. A boldogtalan parasztoktól az utolsó garasig mindent elszedtek; ezek, csakhogy ne veszítsék el hajlékukat, alávetették magukat a gyakorlatilag teljesíthetetlen követeléseknek."

Mindazonáltal a parasztok számos esetben megkísérelték az ellenállást. A Kelet-Indiai Társaság hét szipaj zászlóalját vezényelték Bengália falusi körzeteibe a paraszti ellenállás letörésére,

az adóbérlők segítségére. Az adók behajtásában körmönfont kínzásokat alkalmaztak, az asszonyokat és a gyermekeket sem kímélték. „Gyermekeket ütlegeltek halálra, szüleik szeme előtt. Az apát és a fiát arccal egymás felé fordítva összekötözték és úgy ütlegelték őket, hogy a botütés, ha az apát elkerülte, a fiát érte. A parasztok felhagytak a földek művelésével, s mind egy szálig elszöktek volna, ha az utakat nem őrzik katonai osztagok, melyek összefogdosták ezeket a szerencsétleneket" — mondotta Burke a Kelet-Indiai Társaság igazgatóságának bengáliai tevékenységéről szóló alsóházi beszédében. Az angolok rabló adórendszere tömegesen juttatta koldusbotra a parasztokat, sőt sok zamindart is tönkre tett. A lakosság kifosztása, a hadsereg nagyarányú rizsfelvásárlásai és a Kelet-Indiai Társaság tisztviselőinek spekulációi nyomán 1769—1770-ben szörnyű éhínség pusztított az országban, melynek a népesség mintegy harmadrésze áldozatul esett.

Bengália akkori angol kormányzója, Warren Hastings, a földadó emelésével és szigorú megtorlások alkalmazásával még az ínséges években is megakadályozta, hogy a Kelet-Indiai Társaság bevételeiben visszaesés mutatkozzék. Kérkedve jelentette a londoni igazgatótanácsnak: „Noha a lakosságnak legalább egyharmada elpusztult és ennek következtében a megművelt földterület megfogyatkozott, a földadóból eredő tiszta nyereség (ti. a Kelet-Indiai Társaságé) 1771-ben még felül is múlta az 1768. évit."

Bengália elnéptelenedése és mezőgazdaságának pusztulása ezután sem maradt abba. A rabló adórendszer következtében tovább folyt a parasztok tönkremenése és a zamindarok kisajátítása. E politika végül már a Kelet-Indiai Társaság számára is előnytelenné vált. 1772-ben a társaság hozzáfogott saját adóapparátusának kiépítéséhez, és az adóbérletek időtartamát az addigi egy évről öt évre emelte. De ezek csak félrendszabályok voltak. Cornwallis, Hastings utóda a kormányzói székben, 1789-ben a következőket jelentette Londonnak: „A mezőgazdaságban és a kereskedelemben hosszú évek óta tart a hanyatlás, és jelenleg e tartományok (Bengália, Bihar, Orissa) lakossága, a shroffok (uzsorások) és a banjanok kivételével, rohamosan halad az anyagi romlás útján az általános ínség felé." Természetesen egyáltalán nem arról volt szó, mintha az angol gyarmatosítóknak szívügye lett volna az általuk kifosztott bengáliai lakosság anyagi felvirágzása, hanem arról, hogy egyrészt szilárdabb alapokra kívánták helyezni az adóbevételeket, másrészt pedig némileg korlátok közé akarták szorítani a társaság tisztviselőinek személyes étvágyát — ezek mesébeillő vagyonokat harácsoltak össze a társaság jövedelmeinek rovására.

A HŰBÉRES FEJEDELEMSÉGEK KIRABLÁSA

Azokban az indiai fejedelemségekben, amelyeket — noha önálló kormányzatukat formálisan megőrizték — „subsidiarius szerződések" fűztek a Kelet-Indiai Társasághoz és ennek mintegy hűbéresei lettek, a lakosság elnyomorodásában nagy szerepet játszottak a fejedelmekre kirótt súlyos adók, a „subsidiarius hadsereg" fenntartására behajtott szolgáltatások és a fejedelmekre kényszerített uzsorakölcsönök. Az uzsorás hitelezők között találjuk a Kelet-Indiai Társaság hivatalnokait — ezek háta mögött a társaság igazgatói állottak —, lordokat, anglikán püspököket, királyi minisztereket és az angol uralkodó körök más képviselőit. Az efféle kölcsönnyújtás jellegzetes példájául szolgálhat Mohamed Ali carnatici nábob botrányos hitelügye. 1763-ban arra kényszerítették, hogy a fejedelemség négy körzetének teljes adóbevételét engedje át a Carnatic területén állomásozó angol „subsidiarius hadsereg" fenntartására, és ezenfelül súlyos adót fizessen a Kelet-Indiai Társaság javára. Ha az adó befizetése késett, a társaság hivatalnokai fenyegetések és közvetlen erőszak alkalmazásával arra kényszerítették a nábobot, hogy hatalmas összegű elismervényeket írjon alá a társaságtól elszámolásra felvett állítólagos kölcsönökről. 1769-ben a nábob ily módon felduzzasztott adósságai elérték a 880 000 font sterlinget. Hitelezői között a főszerepet Hastings pártfogoltja, egy bizonyos Banfield játszotta. Banfield, aki Madrasban egyszerű építészként állott a társaság alkalmazásá-

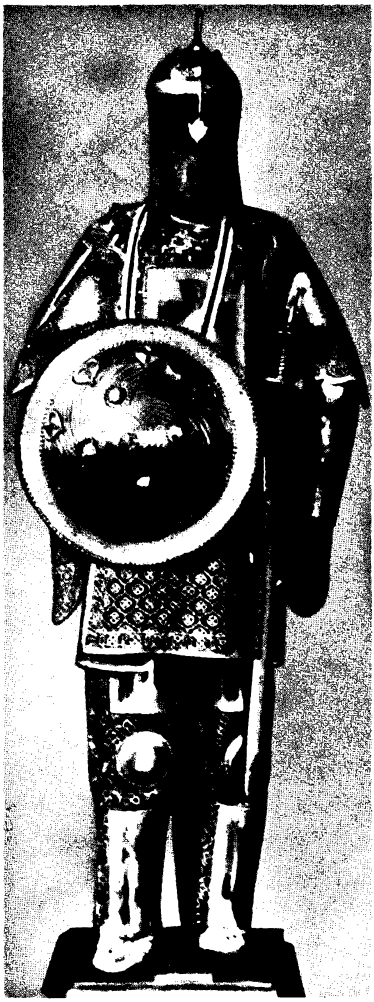

Előkelő radzsput harcos fegyverzete
XVII—XVIII. század

ban, mindössze évi 200 font sterlinges fizetéssel, azt állította, hogy 230 000 font sterlinget hitelezett a nábobnak.

A nábob felduzzadt adósságaiért Carnatic parasztsága fizetett. Az adók beszedését a fejedelemség sok körzetében az angoloknak engedték át, akik hallatlan gaztetteket követtek el. Asszonyokat és gyermekeket kínoztak meg, hogy elrejtett vagyontárgyak nyomára akadjanak. Kisgyermekeket tűző napon étlen és szomjan tartottak, míg szüleik meg nem fizették a kirótt adót. A carnatici parasztok ezrei odahagyták földjeiket és otthonukat, és a független indiai államokba, főként a szomszédos Mysore-ba menekültek. Midőn a társaság madrasi kormányzója, Pigot megpróbált gátat szabni a kapzsiságukban és kegyetlenségükben semmiféle határt nem ismerő angol hitelezők igényeinek, a társaság valamennyi tisztviselője ellene fordult; a kormányzót önhatalmúlag börtönbe vetették, ahol meghalt. A társaság hivatalnokai semmiféle büntetésben nem részesültek, a carnatici nábob „adósságai" pedig gyorsabban növekedtek, mint valaha.

FELKELÉSEK BENGÁLIÁBAN AZ ANGOL GYARMATOSÍTÓK ELLEN

Az angoloknak a Kelet-Indiai Társaság birtokain folytatott gyarmati rablógazdálkodása számos felkelést robbantott ki. E felkelések egyike Mir Kasim bengáliai nábob nevéhez fűződik, akit a társaság vezető tisztviselői emeltek trónra 1761-ben Mir Jafar helyett. Mir Kasim határozott és energikus uralkodónak bizonyult, nem volt hajlandó belenyugodni a báb szerepébe. Az idegen gyarmatosítók garázdálkodása országos elégedetlenséget váltott ki Bengáliában. Az ország függetlenségének védelmében fellépő Mir Kasim széles körű támogatásra talált. A nábob seregeihez ötezer szanijaszi csatlakozott, valamint sok zamindar, fegyveres csapataik kíséretében. Mir Kasim biztosította a maga számára a szomszédos Oudh nábobjának támogatását — ez aggódott, hogy a Kelet-Indiai Társaság az ő birtokait is elnyeli —, Murshidabadból a kevésbé hozzáférhető Monghyrba helyezte át a székhelyét, majd pénzt, fegyvert és sereget gyűjtött; készült az összecsapásra. 1762-ben nyílt tiltakozást intézett az angol kormányzóhoz a társaság hivatalnokainak garázdálkodásai ellen. Ezt írta: „Minden egyes ügynök (ti. a társaságé — *Szerk.*) minden egyes telepen legalább olyan fontosnak tekinti magát, mint a társaságot, és a legkülönfélébb zavarokat okozza. Az ügynökök minden egyes kerületben és faluban, minden egyes telepen adnak és vesznek — sót, bételt, olajat, rizst, cukrot, dohányt, borsot, ópiumot és tömérdek más árut, melyeket elősorolni is lehetetlenség. Erőszakkal elragadják a parasztok, kereskedők és más emberek vagyonát, jószágait; ha valami egy rúpiát ér, ők egy negyed rúpiát adnak érte, viszont négy rúpiát zsarolnak ki olyan áruért, ami alig ér egy rúpiát is. Olyan alattvalót, aki 100 rúpia adót fizet kormányunknak, öt rúpiáért (ti. adósságért) börtönbe vetnek... Területeimen négy-ötszáz új telep létesült, és ezek mindegyike külön-külön is annyi szorongattatást és kárt hozott a szegényekre és a parasztokra, hogy azt szinte le sem lehet írni."

Minthogy követeléseit nem teljesítették, a bengáliai nábob 1763-ban megkezdte a had-

ISKOLA
Festett tükörvédő huzat. XVII. század

műveleteket az angol gyarmatosítók ellen. A felkelésbe parasztok és kézművesek is bekapcsolódtak. Patnában, Daccában és sok más bengáliai városban a Kelet-Indiai Társaság helyőrségeit felkoncolták, a telepeket lerombolták, európai személyzetüket megölték. De amint a felkelők az angolok főerőivel kerültek szembe, már a legelső csatákban megmutatkozott a gyarmatosítók óriási katonai fölénye. Mir Kasimnak Oudhban kellett menedéket keresnie. Úgy határozott, hogy tovább folytatja a háborút az angolok ellen az oudhi nábob és a Delhiből segítségére siető afgán sereg támogatásával. A Buxar mellett 1764. október 22-én lezajlott ütközetben a Kelet-Indiai Társaság csapatai Munro tábornok parancsnoksága alatt szétverték Mir Kasim, az oudhiak és az afgánok egyesült erőit. A buxari győzelem megszilárdította az angolok bengáliai uralmát, és Oudhot a Kelet-Indiai Társaság adófizető vazallusává süllyesztette. Az oudhi nábob kénytelen volt szolgai jellegű „subsidiarius szerződést" kötni a társasággal.

E felkelés kudarca után a bengáliai feudális urak többé nem kockáztatták meg, hogy fegyvert fogjanak az angolok ellen. Igaz ugyan, hogy egyes zamindarok szítottak még felkeléseket, de ezek szétforgácsolt, helyi jellegű mozgalmak voltak. A szegényparasztok ezzel szemben hősiesen folytatták a küzdelmet. A szanijaszi felkelők száma időnként egyedül Alsó-Bengáliában elérte az ötvenezret. Hastingsnak 1774-ben sikerült szétzúznia a mozgalom főerőit, de az egyes felkelő osztagok harci tevékenysége egészen 1805-ig nem szűnt meg.

A „KETTŐS KORMÁNYZÁS"

A másodszor is Bengália kormányzójává kinevezett Clive 1765-ben a névleges delhi uralkodótól (a nagymogultól, aki ekkor már nemhogy Bengáliában, de még magában Delhiben sem rendelkezett tényleges hatalommal), csekély fizetség ellenében oklevelet szerzett, amely a Kelet-Indiai Társaságot divannak, azaz Bengália pénzügyi igazgatási szervének minősítette, és mint ilyet feljogosította arra, hogy az adókat behajtsa, állandó hadsereget tartson és polgári ügyekben bírói hatalmat gyakoroljon. E dokumentumnak az volt a rendeltetése, hogy Bengália kifosztásának a törvényesség látszatát adja.

A nábob kezében maradt a „nizamság", azaz a bűnügyekben való bíráskodás joga. Ez a „kettős kormányzás" (ti. a társaság és a nábob kormányzása) néven ismert új rendszer számos előnnyel járt az angolokra nézve. Rendkívül kényelmes volt például, hogy külpolitikai bonyodalmak esetén a valódi gazdák — a társasági közigazgatás képviselői — a nábob hatalmával takarózhattak. Előnyös volt e rendszer a gyarmatosítók részére azért is, mert korlátlan, despotikus hatalmat biztosított a társaságnak. Végül: a „kettős kormányzás" mellett a társaság tisztviselői számára továbbra is tág tere nyílott a zsarolásnak, rablásnak és spekulációnak.

Clive 1767-ben végleg visszatért Angliába. 1773-ban az alsóház vád alá helyezte indiai szolgálata alatt elkövetett rablásai és zsarolásai miatt. A parlament képmutató határozatot fogadott el; megállapította, hogy Clive visszaélt hatalmával, és ajándékokat zsarolt ki az indiai fejedelmektől, de leszögezte, hogy „Lord Robert Clive nagy és érdemes szolgálatokat tett Angliának". A Clive-ügyet lezárták.

AZ 1774. ÉVI TÖRVÉNY. WARREN HASTINGS

Bengália szisztematikus kirablásán főként a Kelet-Indiai Társaság hivatalnokai gazdagodtak meg — a társaság bevételei viszont éppen a rablópolitika következtében mindinkább megcsappantak. 1767-től kezdve a társaság évente 400 000 font sterlinget tartozott fizetni a kormánynak. 1773-ban azonban már nem tudott eleget tenni e kötelezettségnek, sőt ellenkezőleg: kölcsönért folyamodott a kormányhoz.

Az ügy a parlament elé került, amely hosszúra nyúló tárgyalásokon vitatta meg a Kelet-Indiai Társaság kérdését és a társaságnak a kormányhoz való viszonyát. Végül 1774-ben törvényt fogadtak el (Regulating Act), melynek értelmében a társaság bengáliai kormányzója egyben az összes indiai angol birtok főkormányzója; a madrasi és a bombayi kormányzó csak az ő hozzájárulásával üzenhet hadat és köthet békét. A kormány a főkormányzói tanács tagjává a társaság tisztviselői karához nem tartozó személyeket is kinevezhet. India első főkormányzója Warren Hastings lett (1774). Tanácsnokai közül egy a társaság hivatalnoka volt, hármat a kormány jelölt ki.

Az 1774. évi törvény természetesen nem azt a célt szolgálta, hogy véget vessen Indiában a gyarmati rablásnak, hanem azt, hogy a társaságot a kormány ellenőrzése alá vonja, tisztviselőit némileg megrendszabályozza, és a társaság részvényeseinek jövedelmét megnövelje.

Hastings tizennyolc éves korában a társaság írnokaként kezdte meg indiai pályafutását. A gyarmati közigazgatási apparátus minden fokozatát végigjárta és a Kelet-Indiai Társaság odaadó szolgájának bizonyult. Közben természetesen magáról sem feledkezett meg. Gazdagodása érdekében a legaljasabb eszközöktől sem riadt vissza; óriási vagyonának alapjait azzal rakta le, hogy rizzsel spekulált Madrasban az éhínség idején, továbbá használhatatlan felszereléseket szállított a hadseregnek. Midőn Bengália kormányzója, majd az indiai angol birtokok főkormányzója lett, jövedelmező állásokhoz és előnyös szerződésekhez segítette protektora, a társaság igazgatója, Lawrence Sullivan rokonait, barátait és pártfogoltjait. A könnyű meggazdagodás útja nyitva állott mindenki számára, aki rokoni vagy politikai összeköttetései révén, vagy egyszerűen úgy, hogy megvesztegette a Kelet-Indiai Társaság valamelyik vezetőjét, kinevezést kapott Indiába.

Hastings az oudhi nábobbal rabló jellegű megegyezésre lépett a szomszédos Rohilkhand ellen: a Kelet-Indiai Társaság csapatai váratlanul rátörtek az országra, kirabolták és Oudh hatalma alá helyezték (1774).

A főkormányzói tanácsban, miután Londonból megérkeztek az új tagok, a kormány emberei kerültek többségbe. Ezek — a Kelet-Indiai Társasággal közvetlen összeköttetésben nem álló angol kereskedelmi és ipari burzsoázia álláspontját képviselve — arra törekedtek, hogy kordába szorítsák a társaság hivatalnokait. A tanácson belül ezzel kapcsolatban fellépő nézeteltérések híre gyorsan kiszivárgott. Hastings zsarolásainak áldozatai egymás után nyújtották be panaszaikat a tanácshoz. A főkormányzó haladéktalanul hozzáfogott, hogy sietve leszámoljon bűnei tanúival. Legfőbb vádlóját, Nanda Kumar rádzsát lázadás és okirathamisítás vádjával bíróság elé állíttatta és bitófára juttatta. Az igazságszolgáltatásnak ez a galád megcsúfolása véget vetett a panaszáradatnak és megszilárdította Hastings megingott pozícióját.

Hastings egészen kormányzósága végéig (1785-ig) India teljhatalmú ura volt. Rendkívül kegyetlen intézkedésekkel sikerült megnövelnie az adóbevételeket, és ezzel megmentette a társaságot a csődtől, diplomáciai képességei pedig segítségére voltak az angol uralkodó osztálynak abban, hogy az amerikai függetlenségi háború válságos éveiben megtarthassa indiai gyarmatait.

1774-től kezdve Bengália fokozatosan formailag is angol közigazgatás alatt álló gyarmattá vált. A Kelet-Indiai Társaság hozzákezdett saját adóügyi és közigazgatási apparátusának kiépítéséhez; a „kettős kormányzás" rendszerét felszámolták.

A KELET-INDIAI TÁRSASÁG HÁBORÚJA A MARATHÁKKAL ÉS MYSORE-RAL

A bengáliai sikerek újabb hódításokra ösztönözték a Kelet-Indiai Társaságot. A bombayi kormányzó és tanácsa megpróbálták saját emberüket rákényszeríteni a marathákra maharashtrai pesvaként. Ám a marathák komoly ellenfélnek bizonyultak. 1775-ben súlyos vereséget mértek az angolokra. A küzdelem elhúzódó jelleget öltött.

Mysore-ban 1761-ben Haidar Ali került a szultáni trónra. Beszüntette az adófizetést a maratha fejedelmek szövetségének és útját állotta dél-indiai portyázásaiknak. Fő ellenségének azonban — teljes joggal — a Kelet-Indiai Társaságot tekintette.

1767—1769-ben Mysore számos sikeres hadműveletet hajtott végre az angolok ellen. Haidar Ali, a további harcokra készülve, Franciaország szövetségét kereste. Anglia nemzetközi helyzete ekkortájt meglehetősen kedvezőtlenül alakult; szinte minden erejét és tartalékát a felkelő északamerikai gyarmatok elleni háború kötötte le, amelybe csakhamar Franciaország, Spanyolország és Hollandia is bekapcsolódott. 1780-ban a francia flotta Suffren tengernagy vezetésével az indiai partoknál számos győzelmet aratott az angol flotta fölött és csapatokat szállított partra Haidar Ali támogatására.

Krónikaíró
Mogul iskola miniatúrája. XVII. század

Az angolok óriási háborús kiadásait Indiának kellett fedeznie. Hastings e célra az utolsó fillért is kifacsarta Bengáliából. A pénzen a társaság nagy haderőket állított fel, s ezeket bevetette a franciák, a marathák és a mysore-iak ellen. Haidar Ali, majd fia, Tipu szultán megpróbálták, hogy valamennyi indiai államot szövetségbe tömörítsék az angol betolakodók ellen, de kísérletük az indiai feudális urak szeparatizmusán hajótörést szenvedett. Hastingsnek sikerült a maga oldalára vonnia az egyik legerősebb maratha államot, Gwaliort, s ennek közvetítésével 1782-ben békét kötött a többi maratha fejedelemséggel. A békeszerződés értelmében a társaság India nyugati partvidékén némileg még meg is növelte birtokait. Hastingsnek viszont bele kellett nyugodnia abba, hogy a gwaliori fejedelem a saját birtokaihoz csatolja Delhi és Agra területét.

Az 1783. évi angol—francia békekötés megkönnyítette az India keleti partvidékén harcoló, a franciák és a mysore-iak között őrlődő angol hadsereg helyzetét. A franciák által cserbenhagyott mysore-i uralkodó, Tipu szultán 1784-ben szintén békekötésre kényszerült. A békeszerződés változatlanul meghagyta a háború előtti határokat.

Anglia tehát ugyanakkor, amikor észak-amerikai gyarmatairól kénytelen volt lemondani, Indiában megszilárdította helyzetét.

AZ 1784. ÉVI TÖRVÉNY

A Kelet-Indiai Társasággal kapcsolatban nem álló angol kereskedelmi és ipari körök kitartóan harcoltak a társaság monopolhelyzetének megszüntetéséért, az indiai kereskedelem szabaddá tételéért, és e gyarmat kormányzati rendszerének újjászervezését követelték. A társaság azonban minden reformmal szembeszegült, s ebben III. György király is támogatta.

1783-ban a whigek vezére, Fox, törvényjavaslatot terjesztett az alsóház elé, mely szerint a társaságot hét, a parlament által választott biztosnak kell alárendelni, és minden Indiába történő tisztviselői kinevezésnek egy külön parlamenti bizottságon kell átmennie. A törvényjavaslatot

Nők a kútnál
Radzsput iskola miniatúrája. XVIII. század

az alsóház elfogadta, de a felsőház a király személyes közbelépésére elvetette. Ez a körülmény ürügyül szolgált ahhoz, hogy a whig kabinetet — melynek Fox is tagja volt — megbuktassák.

Az ifjabb Pitt tory kormánya által benyújtott és a parlament által elfogadott 1784. évi törvény kompromisszumos jellegű volt. Az új törvény hattagú ellenőrző tanácsot létesített. A tanács tagjait — Fox javaslatával ellentétben — nem a parlament, hanem a király nevezte ki, elnökét a miniszteri tanács tagjai közül. Az ellenőrző tanács — azaz gyakorlatilag ennek mindenható elnöke — döntött minden fontos politikai kérdésben. A társaság indiai tisztviselőinek kinevezése és a gyarmati kormányzás folyó ügyeinek intézése azonban a társaság igazgatótanácsának hatáskörében maradt. A Kelet-Indiai Társaság megtartotta az indiai és a kínai kereskedelem monopóliumát. A kompromisszum nyomán Indiában új kettős kormányzati rendszer jött létre: a hatalom megoszlott az ellenőrző tanács (a kormány) és az igazgatótanács (a társaság) között.

AZ INDIAI KULTÚRA

Az angol hódítás kezdetét megelőző évszázadban az indiai kultúra erőteljesen fejlődött. A nagymogulok és más feudális urak támogatásával és pénzén egymás után alapították — különösen a muzulmán mecsetek mellett — az új medreszéket, melyekben a teológián kívül matematikát, asztronómiát, orvostudományt és más természettudományokat oktattak. A legnagyobb hírnévre a delhi és az agrai medresze emelkedett. A csillagászat kiemelkedő pártfogója — és maga is elismert művelője — volt Jai Singh jaipuri rádzsa († 1743).

A tárgyalt időszakban számos nagyhírű tudományos munkát — elsősorban matematikai értekezéseket — fordítottak szanszkritról perzsára. Jeles alkotások születtek az irodalomban, az építészetben és a festészetben. Perzsa nyelven író kiváló költők egész csoportja működött e korban — mint például Gizali, Faidi, Urfi. Egyes költők műveiben kifejezésre jutottak a dolgozó nép álmai, reményei és a feudális elnyomás elleni tiltakozása. A bengáliai származású Abdulkadir Bedil olykor nyíltan is, de a legtöbbször burkolt formában harcra buzdított a társadalmi visszásságok ellen. A néptömegek „jó uralkodó" illúzióinak hangot adva a bajok orvoslását ő is egy „igazságos uralkodó" megjelenésétől várta, aki majd virágzó életet és boldogságot hoz a nép számára. Sok művében ostorozza a vallási előítéleteket és babonákat — a muzulmánokét és a hindukét egyaránt —, kigúnyolja a lélekvándorlásról meg a pokolról és a paradicsomról szóló tanokat, gúnyt űz a természetfölötti lényekbe vetett hitből és az égitesteknek az emberi sorsot befolyásoló hatásával kapcsolatos hiedelmekből.

Gyarapodott az indiai nyelvek irodalma is. A hindi, bengáli, marathi, telugu, tamil stb. nyelven alkotó maradandó jelentőségű költők a bhakti mozgalom talaján keletkezett irodalom hagyományait követték. Hindi nyelven alkottak olyan híres poéták, mint Sur Das és Bihari Lal. Pályatársuk, Sundar, olyan nagy hírnévre tett szert, hogy Sah-Jahantól a „költőkirály" címet kapta.

A Bhusan nevű költőt Shivaji, a maratha állam megalapítója pártfogolta. A hindi nyelvű költészet erőteljes fejlődését tükrözi az is, hogy e korban számos hindi nyelvű költészet-elméleti munka született Kesab Das és más szerzők tollából.

Bengáliában a bhakti szekta vaisnava (Visnuhivő) ágához kapcsolódó költészet fejlődött ki. Legismertebb alakjai Mukanaram Chakravarti és Krishna Das voltak.

Az urdu nyelvű költészet a dekkani államokban emelkedett a legmagasabbra. A XVII. század végének és a XVIII. század első felének kiváló poétája volt Vali, aki munkásságával Észak-Indiában is elismerést vívott ki az urdu nyelvű költészetnek.

A marathi nyelvű költők legnagyobbika Shivaji egyik pártfogoltja, Tukaram volt. Művei mindmáig népszerűek a marathák körében. Gujarati nyelven írt a XVIII. század írói közül többek között Samal Bhatt, a „Samal Ratnamal" szerzője. A XVII—XVIII. századi tamil nyelvű költészet kiemelkedő alakja Vemana. Számos jeles mű született telugu nyelven is.

A muzulmán feudális uraknak a régmúlt legnépszerűbb művei iránt tanúsított érdeklődése ösztönzően hatott a fordításirodalomra: a szanszkrit irodalom kiemelkedő alkotásait perzsa nyelvre fordították le. A XVII—XVIII. században továbbra is művelték a történelmi krónikák hagyományos műfaját. E korszak nevesebb krónikairói Abdul Hamid Lahari, Inajat kán, Khafi kán, Ishvar Das.

Akrobaták
Indiai miniatúra a XVIII. századból

A művészi tökély magas fokára emelkedett e korban az indiai építészet. Világszerte ismertek az olyan kiváló alkotásai, mint a Taj Mahal és a Moti Masjid Agrában, valamint a Jama Masjid Delhiben — ezeket Jahangir uralkodása alatt építették —, nemkülönben a rajputanai fejedelemségek palotaépítészete, vagy Bijapur és Golconda mecsetei és egyéb építészeti emlékei. A korszak kéziratos könyveit díszítő miniatúrák az indiai festészet remekművei. Alkotóik nemcsak a feudális urak életét örökítették meg; számos miniatúra a nép életéből vett jeleneteket ábrázol.

A festők Akbar legközelebbi utódaiban pártfogókra találtak. Aurangzeb idején viszont a festészet — miután Delhiben nem kapott támogatást — a fővárostól távol eső vidékeken, Bengáliában, Hyderabadban stb. fejlődött tovább.

Jahangir és Sah-Jahan felkarolták a zenét és a táncművészetet, de Aurangzeb trónra lépésétől kezdve a zene és a tánc — akárcsak a festészet — csak a távoli tartományokban, a helyi feudális uraknál és a hindu templomokban talált menedéket.

XIII. FEJEZET

KÍNA A MANDZSU DINASZTIA URALMA ALATT

1. A KÍNAI NÉP HARCA A MANDZSU HÓDÍTÁS ELLEN

A kínai társadalmat a XVII. század derekán rendkívül súlyos megrázkódtatások érték az 1628-tól 1645-ig tartó parasztháborúval és a mandzsu hódítók elleni hosszú népi küzdelemmel kapcsolatban. A parasztháború a Ming-dinasztia uralkodásának utolsó évszázadában lezajló gazdasági változások következménye volt. Ebben az időszakban erősen meggyorsult a föld koncentrálódása a feudális urak kezében; a parasztok tömegesen vesztették el földjüket és váltak részesbérlőkké — ezek életszínvonala az elnyomorító bérleti feltételek következtében szakadatlanul süllyedt. Az adók és a szolgáltatások gyorsan emelkedtek, fokozódott a parasztok függése az uzsoratőkétől.

A városok — mint kereskedelmi, kézműipari és manufaktúra-központok — gazdasági jelentősége számottevően megnőtt ugyan, de ebben a fejlődésben a Ming-kormányzatnak és a helyi feudális uraknak a legkisebb részük sem volt. Éppen ellenkezőleg: ahogy csak tudták, akadályozták a kereskedők és a manufaktúratulajdonos vállalkozók tevékenységét és kegyetlenül elnyomták a kézműveseket meg a városi lakosság alsó rétegeit. Ez magyarázza a városi elemek szokatlanul nagyarányú részvételét a XVII. századi parasztháborúban, eltérően az előző évszázadok paraszti mozgalmaitól.

Az 1628—1645. évi parasztháború megingatta ugyan a feudalizmus tartópilléreit, de a kínai földesuraknak a mandzsu hódítók támogatásával sikerült leverni a parasztokat, helyreállítani és megszilárdítani a feudális viszonyokat. Győzelmük nem volt könnyű: a kínai nép szívósan és hősiesen harcolt ellenük.

1644-ben a mandzsu hódítók elfoglalták Pekinget, és a kiskorú Si-cu mandzsu fejedelmet, Nurhaci unokáját Sun-cse néven kínai császárrá kiáltották ki. Nagybátyja, Dorgun lett a régens. Kínában tehát új dinasztia került hatalomra, amely a Csing nevet vette fel. Az északi tartományok elfoglalása után a Csing-seregek a középső és déli tartományok meghódítására indultak.

HÁBORÚ KÖZÉP- ÉS DÉL-KÍNÁBAN

1645—1647 folyamán a Jangce völgyében és Kína déli részén — az északi területeknél gazdaságilag jóval fejlettebb körzetekben — bontakoztak ki a hadműveletek. E vidékeken nagyszámú és gazdag város volt; itt jöttek létre az első manufaktúrák; meglehetősen elterjedt a bérmunka alkalmazása; a falvakban elég erőteljesen kifejlődtek az áruviszonyok. Kínának ezeken a részein széles mandzsuellenes front alakult ki, melyben nagy szerepet játszottak a városok. A hódítók elleni mozgalom azonban nélkülözte az egységet és a szervezettséget. A feudális urak a Ming-dinasztia visszaállításának jelszavát erőszakolták rá, és igyekeztek tompítani antifeudális tendenciáját.

Kanton
A XVII. század végén készült rajz

A császárság második fővárosában, Nankingban nagy számban összesereglett közép- és délkínai feudális urak az egyik Ming herceget kiáltották ki császárrá. Az új császár rendkívül népszerűtlen volt. A helyzet tovább bonyolódott, amikor újabb trónkövetelők léptek fel, és egymással is ellenségeskedő csoportosulások alakultak ki. A seregek élére olyan kínai tábornokok kerültek, akik a parasztháború kegyetlen vérbefojtásával szereztek maguknak „hírnevet". Az új nankingi Ming-kormányzat féltő gonddal óvta a régi rendet, és esze ágában sem volt, hogy engedményeket tegyen a népnek. Legsürgősebb feladatának a paraszti megmozdulások teljes felszámolását tekintette. A Ming hercegek és az uralkodó osztály hazafias elemei — köztük a Tunglin szervezet egykori hívei — arra törekedtek, hogy a néptömegeket távol tartsák a mandzsu hódítók elleni harctól; természetes hát, hogy sem szervezési, sem anyagi támogatást nem nyújtottak nekik.

A mandzsu nyolczászlós seregeket és a mandzsuk szolgálatába szegődött kínai egységeket három részre osztották: az egyik, Vu Szan-kuj parancsnoksága alatt, délnyugatra indult a felkelők üldözésére; a másikat keletre irányították, Santung meghódítására; végül nagy erőket vontak össze a főváros, Peking környékére.

1645-ben a Honanból és Santungból összevont mandzsu seregek ostrom alá fogták és bevették Kujtö erődjét, majd a Huaj-hóhoz nyomultak előre. A Nagy Csatorna vidékét védelmező Ming-hadvezér, Si Ko-fa, kisszámú seregével képtelen volt feltartóztatni az ellenséges áradatot. Visszavonulásra kényszerült, és Jangcsou falai közé menekült. A nagy kereskedő- és kézművesváros védelmébe az egész lakosság bekapcsolódott. Mikor a Csingek katonái behatoltak a városba, véres utcai harcok kezdődtek. Az ostromlottak kitartó ellenállásán felbőszült mandzsuk tíz napig tartó kegyetlen mészárlást rendeztek; a lakosságot kirabolták és leöldösték — az utcákon és a házak udvaraiban valóságos hullahegyek tornyosultak —, a várost lerombolták. Jangcsou hősi védelme legendás hírűvé vált, a győztesek véres kegyetlenségét — egy szemtanú, Vang Hsziu-csu feljegyzéseiből: „Tíz nap Jangcsouban" — az egész ország megismerte.

Jangcsou eleste után a Csing-seregek tovább nyomultak délre, a Jangce-folyó felé. A Jangcén éjszaka, fáklyák fényénél keltek át, majd Nanking felé törtek.

A vízi és szárazföldi utak kereszteződésében fekvő Nanking abban az időben nemcsak hatalmas kereskedelmi központ volt, hanem fontos ipari centrum is, amely messze földön híres volt

kézművesmestereinek és manufaktúramunkásainak kiváló készítményeiről. Lélekszámát tekintve a világ legnagyobb városai közé tartozott. Nankingban bőségesen volt fegyver is, katonaság is, a feudális urak azonban nem kívánták megvédeni a várost. Az új császár tisztában volt népszerűtlenségével; legalább annyira félt a város népétől, mint a mandzsuktól. Az ellenség közeledtének hírére udvarával együtt elmenekült. A városi polgárok hasztalanul követelték a védelem megszervezését. A feudális urak és a gazdag kereskedők többsége a város kapui előtt térden állva fogadta a mandzsukat. 1645. május 25-én Nanking ellenállás nélkül megadta magát. A hódítók természetesen nem mutattak semmi hálát: itt is raboltak és gyilkoltak. Nanking után elesett Hangcsou nagy és gazdag városa is. A feudális urak és a Ming hercegek árulása aláásta a nép hősi ellenállását.

A Jangce középső folyásának vidékén és Szecsuanban a mandzsuk szívós és elkeseredett ellenállásba ütköztek. A felkelő parasztokból és katonákból álló seregek élén régi felkelő vezérek és néhány — velük egyezségre lépett — Ming-hadvezér állott.

Li Ce-cseng hadseregének felkelőihez Dél-Hupejben csatlakoztak a volt kormánycsapatok egységei, helyi alakulatok, a déli tartományokból érkezett felkelők csapatai és a man törzs harcosai. Li Ce-cseng alvezére, Li Kuo 200 000 főnyi serege a helyi lakosság támogatásával a Jangce partjait védelmezte hosszú szakaszon. Ez a „tizenhárom hadosztály" néven ismert sereg 1646—1647 folyamán eredményesen megvédte a Hunanba vezető utakat.

Kemény ellenállásra találtak a mandzsuk Szecsuanban is, amely ellen 1646-ban indítottak támadást. E tartományban a Li Ce-cseng másik alvezére, Csang Hszien-csung parancsnoksága alatt álló felkelők tartották kezükben a hatalmat. A mandzsuk Senhsziből igyekeztek csapást mérni a felkelők erőire. Kísérleteik kezdetben sikertelenek voltak, de hamarosan sikerült behatolniuk Szecsuan területére. Csang Hszien-csung elesett, seregét az ellenséges túlerő délre szorította. A szecsuani felkelők Kujcsou és Jünnan területére húzódtak, s itt megszervezték saját államukat.

A DÉLKELETI ÉS DÉLI TARTOMÁNYOK VÉDELME

A mandzsu hódítók a déli és a délkeleti tartományokban is a kínai nép szívós ellenállásába ütköztek. Az ellenállás hajtóereje és szervezője délen főleg a városok népessége volt. A mozgalomba a parasztság széles rétegei is bekapcsolódtak, a harc egyben antifeudális jellegű is volt.

Délkelet-Kína feudális urai azon voltak, hogy a hazafias mozgalom élére állva, azt befolyásuk alá vonják. Másrészt igyekeztek a mozgalom arányait és lendületét korlátozni, megakadályozva a parasztok tömeges beáramlását a hadseregbe. A fegyveres csapatok ezért fölötte vegyes összetételűek lettek, és gyakran előfordult, hogy a helyi lakosság nem támogatta őket. A parasztokat senki sem hívta hadba a hódítók ellen, s egyes vidékeken távol is maradtak a háborútól — csak akkor fogtak fegyvert, amikor vidékük már a mandzsuk kezére került.

Mialatt azonban a hódítók Dél-Kínában folytatták támadásukat, hátuk mögött fegyverre kelt ellenük a nép. Sok faluban önvédelmi osztagok alakultak, melyek éjjel-nappal őrszolgálatot teljesítettek. A felkelő parasztok azonban nem szorítkoztak szülőföldjük védelmére. Hosszú hadjáratokban vettek részt a mandzsuk ellen, és fontos szerepük volt a városok védelmében is.

A városi lakosság a mandzsuk elleni mozgalom legaktívabb erői közé tartozott. A kínai városok elsőként érezték meg az új elnyomás és az erőre kapó feudális reakció súlyát, ugyanakkor pedig bennük összpontosultak a gazdasági élet új, legfejlettebb formái, és egyben kulturális centrumok is voltak. Nem csodálható tehát, hogy a városok elkeseredett ellenállást tanúsítottak a hódítókkal szemben, még akkor is, ha nem rendelkeztek tapasztalt katonai vezetőkkel és hivatásos katonákkal sem. A városi polgárok küzdelmét azonban megnehezítette, hogy a helyi hatóságok gyakran nyíltan vagy titokban a mandzsuk pártjára szegődtek; igyekeztek meggátolni a védelmet vagy egyszerűen megnyitották a kapukat az ellenség előtt.

A CSING-BIRODALOM A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

BELSŐ-KÍNA TERÜLETE

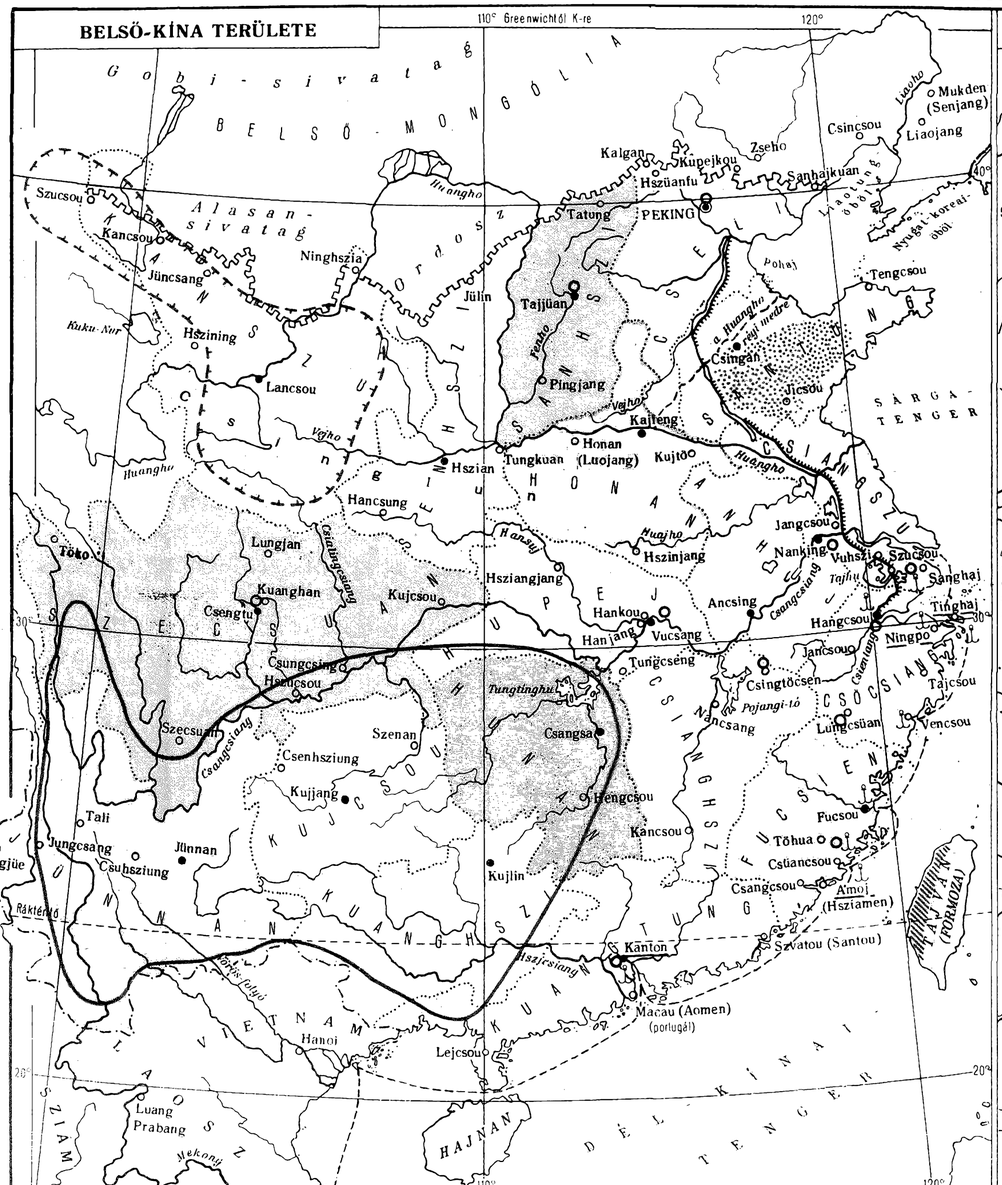

A Csing-birodalom határa a XVIII. században

Tartományhatár

Tartományközpont

Főbb kikötők

Ningpo — A külföldiekkel való kereskedelem számára megnyitott kikötők (1757-ig)

A délnyugati nemzetiségek 1735., 1739–1740. és 1772–1776. évi felkeléseinek körzete

A muzulmánok 1783. évi felkelésének körzete

A „Fehér Lótusz" társaság vezetése alatti felkelés körzete

Az 1786–1788 évi tajvani felkelés körzete

A manufaktúra-ipar központjai

100 50 0 100 200 300 400 km

A CSING-BIRODALOM TERJESZKEDÉSE

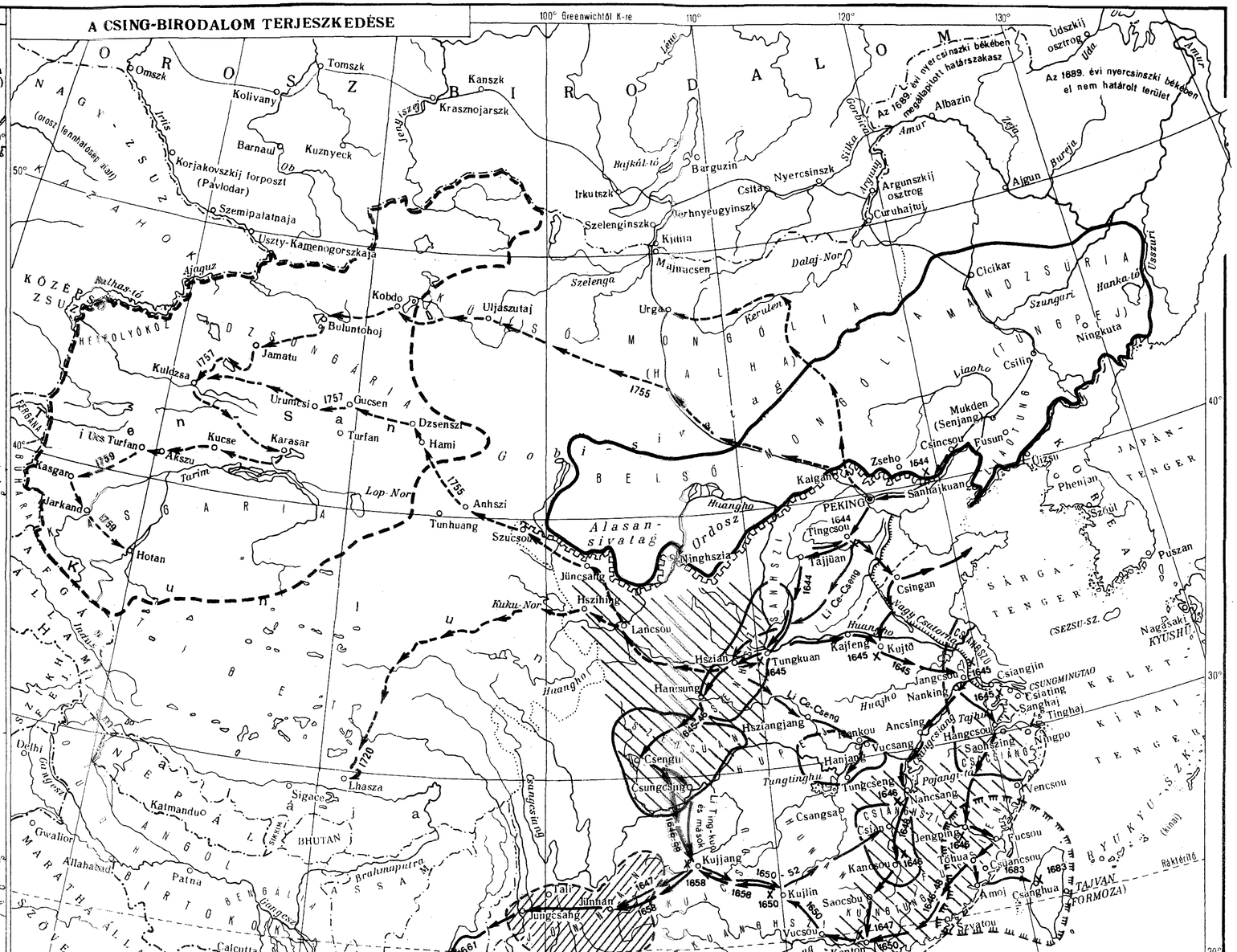

A mandzsu birtokok (Csing-állam) határa 1644 előtt

A mandzsuk hódító hadjáratai 1644–1683 között

A kínai felkelők elhárító hadjáratai

Erőteljes védelmi harcok körzetei

A felkelők államának területe 1648–1658 között

A felkelők által felszabadított terület 1652-ig

Cseng Cseng-kung és Cseng Csing fő hadműveleti területe 1652–1683 között

A Csing-birodalom területe 1689-ben

A dzsungáriai állam határa a XVII. század végén

A mandzsuk hódító hadjáratai a XVII. század végén és a XVIII. században

A Csing-birodalom területe a XVIII. század végén (1790 előtt)

A Csing-birodalom hűbéresei a XVIII. század végén

Államhatárok 1790-ben

Kínai-orosz kereskedelmi utak

200 100 0 200 400 km

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

A mandzsu dinasztia később mindent megpróbált annak érdekében, hogy a kínai nép emlékezetéből eltüntesse a XVII. századi mandzsuellenes felszabadító küzdelmeket. De minden igyekezete ellenére számos irodalmi és történelmi mű maradt fenn, melyek megörökítik a városok hősies védekezését a hódítók hordái ellen. Csiangjin lakosai — mint az egyik ilyen munka hírül adja —, a mandzsu hatóságok erőszakoskodásain és önkényén felháborodva, megdöntötték uralmukat és saját kezükbe vették az igazgatást. Felkelésük hírére a szomszédos falvakból paraszti önvédelmi osztagok siettek a segítségükre. Csiangjin körülbelül három hónapig tartotta magát. Mikor a mandzsuk behatoltak a városba, napokig gyilkolták és fosztogatták a lakosságot. A kortársak becslése szerint Csiangjinben 100 000, a környező falvakban pedig további 75 000 lehetett az áldozatok száma. Több mint két hónapig harcolt a leigázók ellen Csiating város is.

A hódítókat a Nagy Csatorna melletti Jangcsoutól az ország déli széléig húzódó óriási területen mindenütt szívós ellenállás fogadta. A küzdelembe bekapcsolódtak a délkeleti tengerparti tartományok gazdag kínai kereskedői is — kereskedelmi hajók, manufaktúrák és nagy földbirtokok tulajdonosai. Szervezetük mintegy 3000 jól felszerelt hajót adott a mandzsuk elleni harcok céljaira. A küzdelem szervezésében kiemelkedő szerepet játszott a kereskedő egyesülés választott elöljárója, Cseng Cse-lung, akit a Ming-kormányzat régebben mint tengeri rablót üldözött, majd engedelmességi fogadalma ellenében kegyelemben részesített, sőt magas címmel tüntetett ki.

1646 elején a népi felkelők és a flotta Cseng Cse-lung vezetésével Csöcsiangban súlyos vereséget mértek a mandzsukra és a Csientang-folyón túlra vetették vissza őket. A nankingi mandzsu hatalom közvetlen veszélybe került. A felkelők azonban nem tudták kihasználni győzelmüket: nem folytatták a támadást. Ez idő tájt az egyik felkelő osztag parancsnoka a híres tudós és művész, Huang Tao-csou volt. Kezdetben egy kis csoport diák és önkéntes élén harcolt, de csapatához újabb és újabb fegyveresek csatlakoztak, s rövidesen annyira megerősödött, hogy jó néhány súlyos csapást mért a mandzsukra. Huang Tao-csou azonban sikerei ellenére nem részesült támogatásban a Ming-császároktól, sőt, Cseng Cse-lungtól sem, és 1646 végén súlyos vereséget szenvedett.

A mandzsuk nyolc álló hónapon át gyűjtötték hadaikat és szállították a helyszínre tüzérségüket, mielőtt másodszor is betörtek Csöcsiangba. Minthogy Cseng Cse-lung flottája megakadályozta, hogy a Csientang-folyón átkeljenek, a folyó mentén felfelé haladva, forrásvidékénél jutottak át a másik oldalára. Saohszing városát hatnapos ostrom után bevették. A háború az egész tartományt elborította; a mandzsuk ágyúi lerombolták az ostromlott városok falait. Csöcsiang leigázása után, 1646 őszén, a mandzsuk és a hozzájuk szegődött kínaiak egyesült serege a hegyszorosokon át Fucsien tartományba nyomult. Az itt császárnak elismert Ming herceg elmenekült, a feudális urak és a hivatalnokok ellenállás nélkül behódoltak. Cseng Cse-lung titkon tárgyalásokat kezdett a mandzsu hatóságokkal. A mandzsuk mint „megbecsült vendéget" magukhoz csalták, letartóztatták és Pekingbe szállították. Távoli száműzetésben halt meg.

Kemény ellenállásba ütköztek a hódítók Csianghsziban. Li Ce-cseng hadseregének felkelő egységei a Jangcétól ide húzódtak, s — a helyi felkelőkkel egyesülve — két hónapon át tartották Kancsout. A bevonuló mandzsuk mintegy 100 000 embert lemészároltak, 10 000 nőt rabszolgaságba hurcoltak, és a várost felégették.

A támadók, súlyos veszteségeket szenvedve, tovább nyomultak dél felé, és behatoltak Kuangtungba. E tartományban a Ming-dinasztia két trónkövetelője küzdött egymással; ez megkönnyítette a mandzsuk dolgát. 1647 januárjában elesett Kanton. A hódítók betörtek Kuanghszi tartományba, és áprilisban Kujlin alá értek. A város védelmét a tudós, író és magas rangú hivatalnok Csü Si-sze irányította, aki annak idején kapcsolatban állott a Tunglin szervezettel. A mandzsuk ellen egy délen császárrá kikiáltott Ming-sarj lobogója alatt szállt harcba. Csü Si-sze keresztény volt; európai kapcsolatait most arra használta fel, hogy ágyúkat szerezzen. A város védelmét annyira megerősítették, hogy a mandzsuknak fel kellett hagyniuk az ostrommal.

A FELSZABADÍTÓ KÜZDELMEK ÚJ FELLENDÜLÉSE A NEGYVENES ÉVEK VÉGÉN—AZ ÖTVENES ÉVEK ELEJÉN

A mandzsuk, mialatt délen folytatták a háborút, intézkedéseket tettek annak érdekében, hogy megszilárdítsák hatalmukat a már elfoglalt területeken. A Csing-kormányzat nagyarányú földelkobzásokat hajtott végre, s az elkobzott földeket új tulajdonosoknak adományozta, részben pedig állami tulajdonná nyilvánította. Ezzel sok kínai feudális úr érdekei szenvedtek sérelmet. A kormányzat egyidejűleg helyreállította az adóapparátust és újra megszilárdította a parasztokra és a kézművesekre nehezedő feudális kizsákmányolás egész rendszerét, amely a parasztháború éveiben meglazult. Alig szilárdult tehát meg a hódítók helyzete, máris nyilvánvalóvá lett: eltökélt szándékuk, hogy újra a kínai paraszt nyakába rakják a régi feudális jármot. 1648 és 1652 között a leigázott területeken egymást követték a Csing-kormányzat ellen irányuló városi és paraszti felkelések. Minthogy e megmozdulásokhoz rendszerint csatlakoztak a helyőrség katonái, valamint a mandzsuk által feloszlatott kínai csapatok tapasztalt parancsnokai, és a felkelőket gazdag kereskedők, sőt olykor kínai feudális urak is támogatták — e mozgalmak komolyan veszélyeztették a mandzsu uralmat.

Sok körzet és tartomány kivonta magát a mandzsu fennhatóság alól; a legnagyobb városok sorra függetlennek nyilvánították magukat. 1648-ban felkelés tört ki Kuangtungban. A Kantonban székelő tartományi hatóságok csatlakoztak a mozgalomhoz és megtagadták az engedelmességet a Csing-udvarnak. Ugyanebben az évben Csianghsziban is felkelés tört ki a mandzsuk ellen. Ebben vezető szerepet játszott egy volt felkelő, Li Ce-cseng alvezére, Vang Tö-zsen. A mozgalomban taóista szerzetesek is részt vettek. A felkelés átterjedt Csöcsiangra; itt a felkelők kísérletet tettek a tartományi székhely, Hangcsou elfoglalására. Fucsienben a felkelők egy volt katona irányítása alatt az egész területet hatalmukba kerítették; a kínai kereskedelmi flotta felfegyverzett hajói blokád alá fogták a délkeleti partokat. E sikerek hatására megélénkült a kuanghszi-, hunan-, kujcsou- és jünnanbeli kínai fegyveres csoportok tevékenysége. Li Ting-kuo — Csang Hsziencsung egyik alvezére — Hunan, Kujcsou, Csianghszi és Kuanghszi tartományokban jókora területet felszabadított a mandzsuk uralma alól.

1651—1652-ben Szecsuan, Senhszi és Kanszu tartományok mozdultak meg a mandzsuk ellen. A kínaiak oldalán itt más nemzetiségbeli felkelők is harcoltak. Sok városból kiűzték a mandzsukat. Kanszu muzulmán lakossága csatlakozott a mozgalomhoz. A felkelők elfoglalták Lancsout és megölték a Csing-hivatalnokokat. Senhsziben a felkelők ostrom alá fogták Hszian városát, ahová a mandzsu helyőrség bezárkózott. A nagy sereggel odaérkező Vu Szan-kuj felszabadította ugyan Hsziant az ostromzárból, de a Csing-kormányzat amnesztiát adott e felkelés részvevőinek; valószínűleg nem volt elegendő katonája ahhoz, hogy mindenütt egyforma eréllyel lépjen fel a felkelések ellen.

Különösen nagy veszélyt jelentett a mandzsukra nézve az a felkelés, amely 1652-ben a Peking tartományával szomszédos Sanhsziban tört ki. A felkelőknek az egyik hatalmas mongol fejedelem is támogatást ígért. A fővárosból Sanhsziba küldött mandzsu sereg vereséget szenvedett. Dorgun régens ekkor erélyes rendszabályokhoz folyamodott. Sikerült megfosztania a felkelőket a mongolok szövetségétől, majd kiéheztetéssel felőrölte a sanhszibeliek ellenállását.

Az országszerte kibontakozó népmozgalom hatására a mandzsuk oldalán harcoló kínai tábornokok közül is sokan a mandzsuk ellen fordultak. Végeredményben 1652-re Kína hét tartományát — zömmel az ország déli részén —, ha csak rövid időre is, de sikerült megtisztítani a mandzsuktól.

Ezalatt azonban a Csing-kormányzat különböző engedményekkel — például a birtokelkobzások megszüntetésével — és lekenyerezéssel ismét maga mellé állította a kínai feudális urak egy részét. A Csingeknek sikerült egyezségre lépniük a mongol kánokkal — hadseregüket mongol

lovassággal erősítették meg —, az európaiaktól pedig ágyúkat szereztek, és a maguk számára biztosították flottájuk támogatását. Hosszan tartó véres harcok árán a mandzsuk másodszor is leigázták Csöcsiang, Fucsien és Csianghszi tartományokat. A szívósan védekező Nancsang eleste után lakóit mind egy szálig kiirtották. Kanton ostroma nyolc hónapig tartott. A mandzsuk végül is árulás segítségével jutottak be a városba, és rettenetes vérfürdőt rendeztek. Erre a sorsra jutott Kujlin városa is.

A hódítók kezére játszott az a körülmény, hogy az ellenállás tűzfészkei távol estek egymástól, többnyire nem jött létre köztük kapcsolat, következésképpen a felkelések különböző időpontokban lángoltak fel. A mandzsuk fegyveres erővel és könyörtelen terrorral, de másrészt engedményeket is ígérve elfojtották a mozgalmat az egyik helyen, majd csapataikat átdobták egy másik veszélyeztetett pontra. Hadműveleteiket részben kínai hadvezérekre bízták, akiket buzgó szolgálataikért bőkezűen megjutalmaztak.

HARCOK A PARTVIDÉKEN. KÍNA TELJES LEIGÁZÁSA

Az ötvenes években a mandzsuk ellen vívott küzdelemben a vezető szerepet a délkeleti partvidék és a szigetek lakossága vette át. Élükön Cseng Cse-lung fia, Cseng Cseng-kung állott, aki atyja fogságba esése után a tengerre szállt és a szigeteken toborzott önkénteseket. A partvidék elleni gyakori támadásaival sokat nyugtalanította a mandzsukat.

1652-ben, miután a délkeleti tartományokban és a szigeteken élő kereskedők segítségével erős flottát szerelt fel, Cseng Cseng-kung komolyabb akciókba kezdett. A mandzsuk hátában még harcoló szárazföldi csapatok támogatásával sikerült felszabadítania Amoj városát és Fucsien tartomány tekintélyes részét.

Csungmingtao-sziget elfoglalása után Cseng Cseng-kung flottája uralkodó helyzetbe került a Jangce-folyón és a Nagy Csatornánál. A mandzsu császárságot a két részre szakadás veszélye fenyegette. Cseng Cseng-kung kísérletet is tett arra, hogy ezt a merész tervet valóra váltsa. 1654-ben 800 hajójával felnyomult a Jangcén és lovas meg gyalogos partraszálló egységek segítségével a folyó és a szárazföld felől is blokád alá vette Nankingot. Rohamra azonban nem került sor: a mandzsu parancsnok azzal fenyegetőzött, hogy a város kínai lakosságát mind egy szálig kiirtja. A kínai flotta, nagy károkat okozva az ellenségnek, ismét kifutott a tengerre. 1659-ben Cseng Cseng-kung ismételten megkísérelte Nanking elfoglalását. Ezúttal a mandzsuk már saját flottát állíthattak ki Cseng hajóhada ellen, az utóbbi azonban teljesen szétverte a mandzsukat, és minden hajójukat elsüllyesztette. Nanking bevételéről viszont megint le kellett tennie, miután a mandzsuk hatalmas erődítményeket építettek a város körül.

A felszabadító küzdelem fő támaszpontja ezután a tengerpart, majd Tajvan szigete lett. Tajvant még 1622-ben elfoglalták a hollandok, de — miután súlyos vereséget szenvedtek a kínaiaktól — 1662-ben a holland kormányzó kapitulációra kényszerült és elhagyta a szigetet. Cseng Cseng-kung — Amojban és Csinminben hagyott helyőrségein kívül — egész seregét Tajvanra helyezte át. A szigeten önálló államot létesítettek, intézkedéseket tettek a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem fellendítése érdekében. A szárazföldről a mandzsuellenes mozgalom sok híve érkezett Tajvanra. Cseng Cseng-kung — noha hadban állt a hollandokkal a sziget birtoklásáért — a külföldiekkel kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn. Élénk forgalmat bonyolítottak le a tajvani kikötők a többi szigettel és a szárazfölddel is.

A Csingek erre az időre már úgy-ahogy helyreállították uralmukat Dél-Kínában, de még mindig féltek a lázongó tartományoktól, ezért ezeket inkább a legtekintélyesebb kínai hadvezéreik kezére adták, császári helytartóvá nevezve ki őket. Vu Szan-kuj Jünnant és Kujcsou egy részét kapta, Kujlin leigázója, Sang Ko-hszi Kuangtungot, Veng Csing-csung Fucsient.

Vu Szan-kuj hozzákezdett a neki adományozott tartomány teljes meghódításához. Hadserege

behatolt Kujcsouba és Jünnanba, és hosszan elhúzódó küzdelmet vívott Csang Hszien-csung egykori alvezéreivel és más felkelő egységekkel.

Cseng Csen-kungnak a partvidéken kivívott sikerei hatására délnyugaton új mandzsuellenes felkelés robbant ki. Az utolsó Ming herceg visszatért Burmából — ahová korábban elmenekült — és a felkelők élére állt. Az ellenség azonban túlerőben volt. Vu Szan-kuj leverte a jünnani mandzsuellenes megmozdulást; 1662-ben foglyul ejtette és kivégeztette az utolsó Ming-uralkodót.

1662-ben Cseng Cseng-kung váratlanul meghalt. A tajvani állam élére fia, Cseng Csing került. A mandzsuk tisztában voltak azzal, milyen veszélyeket rejt magában uralmukra nézve az önálló kínai állam léte, és döntő harcra készültek. A Csing-kormányzat utasítást adott, hogy Santung és Kuangtung között semmisítsék meg a part menti településeket; a nagy kikötővárosokban erős helyőrségeket létesített és a partvidéken nagy katonai erőket vont össze. Számottevő segítséget kapott a hollandoktól is. Cseng Cseng-kung utódai ellen egyesült holland—mandzsu flotta vette fel a harcot. A Csingek seregei elfoglalták Amojt és más szárazföldi pontokat. Tajvan szigetét azonban csak több mint 20 évi elkeseredett küzdelem után, 1683-ban tudták hatalmukba keríteni.

Mialatt a tengeren folyt a háború, nagy események zajlottak le a szárazföldön is.

A Jünnan és Kujcsou kormányzásával megbízott Vu Szan-kuj nagy befolyásra tett szert Dél-Kínában. Amikor a Csing-udvar elhatározta, hogy korlátozza legerősebb kínai hűbéresei hatalmát, Vu Szan-kuj egyezségre lépett a kuangtungi és a fucsieni helytartóval, és 1673-ban szembefordult a Csingek uralmával. Ugyanakkor Pekingben is összeesküvés érlelődött a mandzsuk ellen. Részvevői a mandzsukhoz korábban csatlakozott kínai feudális urak voltak, köztük Vu Szan-kuj fia, aki mint túsz tartózkodott a Csing-udvarban. Az összeesküvésbe rabszolgasorban tartott fogoly kínaiakat is bevontak. Azt tervezték, hogy az udvari szolgálatot teljesítő kínai rabszolgák segítségével meggyilkolják a mandzsu császárt és környezetének leghatalmasabb előkelőségeit. Ám éppen abban az időben, mikor Vu Szan-kuj és két szövetségese délen megindította a harcot a mandzsuk ellen, a pekingi összeesküvést felfedték, részvevőit kivégezték. A déli tartományokban, Hunanban és Szecsuanban azonban még sokáig folytak a harcok. A Csingek csak 1681-ben tudták leverni ezt a felkelést.

Az évtizedes véres harcokban megvalósult mandzsu hódítás során az ország termelőerői pusztultak; egész körzetek néptelenedtek el, sok város és falu teljesen megsemmisült. A kínai nép ellenállóerejét aláásta a parasztháború leverését kísérő véres bosszúállás, a feudális urak árulása, a Ming hercegek egymás közötti küzdelme és korrupciója. A kereskedő- és kézművesrétegek — beleértve a nagy keleti tengerparti városok gazdag kereskedőit is —, noha erőteljesen bekapcsolódtak az ellenállásba, országos méretekben nem voltak eléggé egységesek és szervezettek ahhoz, hogy vezethették volna a néptömegek harcát az áruló feudális urak és az idegen hódítók ellen. A kínai nép hosszú időre a hódítók uralma alá került. A mandzsu uralom negatív szerepet játszott e hatalmas ország történelmében.

2. KÍNA GAZDASÁGI HELYZETE A XVII. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

A FÖLDBIRTOKRENDSZER

A mandzsu hódítás eredményeképpen Kínában ismét megszilárdult a nagy parasztháború által meggyengített feudális rendszer. A Csing-császársággal bekövetkezett reakció azonban nem a régi társadalmi viszonyok egyszerű restaurációját jelentette. A Csingek a régi rend helyreállítása során eleinte arra törekedtek, hogy kibékítsék uralmukkal a kínai lakosság tehetős rétegeit. Új adó-

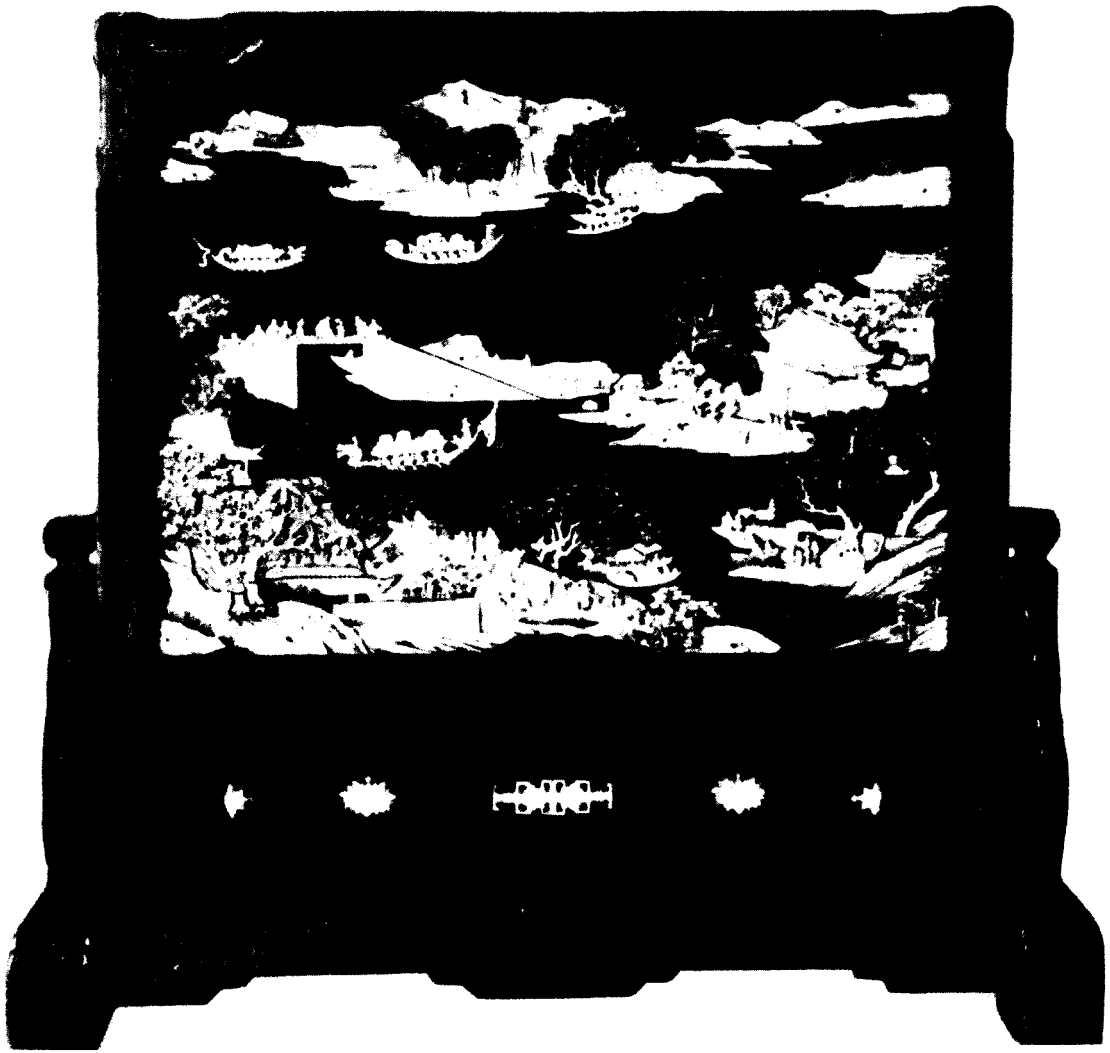

Kínai asztali ellenző
XVIII. század

kulcsokat állapítottak meg, melyek 30—50 százalékkal alacsonyabbak voltak, mint a Ming-dinasztia idején. A mandzsu kormányzat, hogy előmozdítsa új, illetve a harcok során elvadult földek művelés alá vételét, ígéretet tett, hogy az ilyen föld birtokában megerősíti azokat, akik művelés alá fogják — és az állam új urainak hatalmát elismerik.

A mandzsuk a föld jelentős részét a kínai feudális urak kezén hagyták. De már uralmuk első éveiben a legjobb földekből nagy birtoktömböket ragadtak el és nyilvánítottak saját tulajdonuknak, kivált Észak-Kínában.

A földbirtoklás és -használat formái a Csingek Kínájában alig különböztek a korábbiaktól. Most is tekintélyes birtokok voltak az állam, a császári család tulajdonában. Ezek közé tartozott Mandzsúria (Északkelet-Kína) területe, amely a Csing-uralkodóház császári birtoka lett. Ez a gazdag vidék, melynek déli része ősidőktől fogva Kínához tartozott, tilossá vált a kínaiak számára; engedély nélkül nem telepedhettek át e területre.

Udvarocska
Részlet az „Egy karrier története" című selyemfestményből. 1669

A legjobb földekből sokat elvettek a nyolczászlós sereg és a városokban állomásozó helyőrségek részére is. A mandzsu, valamint a Csingek oldalára szegődött kínai katonáknak eleinte 250 mu terjedelmű vagy még nagyobb földet adtak, később pedig minden katona 36 mu nagyságú parcellát kapott. Ezek a földek a katonai telepesek örökletes birtokát képezték, melyeket elzálogosíthattak ugyan, de nem adhattak el. A földek tulajdonosának a „zászlót", a katonai egységet tekintették. Az egyéb kategóriákba tartozó állami földek általában elidegeníthetetlenek voltak.

Állami tulajdont képeztek továbbá a templomok és az iskolák földjei, az erdők, hegyek, nádasok, legelők stb. A császárság határszéli területein az állami birtokok egy részét nagybirtokosok kezébe adták.

A katonai telepek főleg a határok mentén és a meghódított nyugati területeken helyezkedtek el. Földjeiket elsősorban a katonáskodó parasztok művelték meg, akik lényegében állami jobbágyok voltak.

Az ország földterületének jókora része magántulajdonban volt. Ilyen földekkel rendelkezett a feudális arisztokrácia, a közép- és kisbirtokos feudális urak, továbbá a kereskedők, uzsorások és — részben — a parasztok. Tulajdonosuk szabadon rendelkezhetett e birtokokkal: elzálogosíthatta és el is adhatta őket.

Miután a Csing-dinasztia hatalma teljesen megszilárdult, a feudális földmagántulajdon mintegy hallgatólagos elismerést nyert. A mandzsu császárok tartózkodtak attól, hogy beavatkozzanak a tulajdonosok jogaiba, nem tettek kísérletet arra, hogy korlátozzák a földek adásvételét, vagy valamiképpen szabályozzák a földek koncentrálódását a feudális nagybirtokosok kezében. A magántulajdonban levő birtokok méretei a legkülönbözőbbek voltak, több száz vagy több ezer mu-tól az apró kis parcellákig terjedtek. A források említenek olyanokat is, akik közel egymillió mu szántóföld tulajdonosai voltak.

A paraszthábortú és a mandzsuellenes felkelések során nagy földterületek kerültek ideiglenesen a közvetlen termelők kezére, és így a mezőgazdaságban több évtizedre némi fellendülés állott be. A mandzsuk hatalmának megszilárdulásával azonban a parasztság helyzete gyorsan romlásnak indult. Amikor a hódítók már biztonságban érezték magukat, megerősítették a feudális földtulajdont, és sorra visszaállították a régi adókat és szolgáltatásokat. Az állam és a feudális urak olyan keveset hagytak meg a parasztoknak munkájuk termékeiből, hogy az jóformán az egyszerű újratermelés biztosítására sem volt elegendő.

Az ország „lecsendesítése" után a hatóságok hozzáfogtak a földek és a lakosság összeírásához, azzal a célzattal, hogy a parasztokat újra röghöz kössék. A császári rendeletek értelmében minden

parasztot, aki még nem volt adózó portához kötve, valamelyik birtokhoz be kellett osztani. Egy 1650-ben kiadott rendelet kötelezte a körzeti főnököket, hogy az összeírás szerint „ültessék" a földre az embereket, tekintet nélkül arra, hova valósiak.

A falvakban visszaállították a porták „tizedekre", „századokra" és „ezredekre" történő közigazgatási-rendészeti felosztását; ezeket bírók, illetve körzeti főnökök igazgatták. Tíz porta egy közösséget alkotott, melynek tagjait kölcsönös kezesség kötötte egymáshoz.

A parasztok lakóhelyhez kötése megnehezítette a bérmunka fejlődését meg az iparűzésre való áttérést. A parasztok jogfosztott sorban éltek. A feudális állam szerteágazó igazgatási apparátusán kívül nyomasztó súllyal nehezedett rájuk a teljesen még meg nem szűnt nemzetségi szervezet (a nemzetség legidősebb férfi tagjának hatalma), és a feudális úr — vagy intézője — önkénye is. Különösen súlyos volt a nők helyzete.

A parasztokra kirótt legfőbb adónemek a fejadó, a földadó, valamint az ún. „különféle" fizetségek és szolgáltatások voltak. A fejadót és a földadót — később ezeket egyesítették — ezüstben számították, s részben pénzben, részben gabonában és háziipari készítményekben szedték; a hivatalnokoknak ez sok visszaélésre adott lehetőséget. Az adókulcsokat minden elképzelhető címen emelték. Különféle munkakötelezettségek is szokásban voltak.

Az egyenes adónemek mellett a parasztokat közvetett adók is terhelték; a legsúlyosabb a sóadó volt. Adót vetettek ki a teára, a pálinkára, a különböző vagyoni ügyletekre, az öröklésre stb.

A feudális uraktól földet bérlő — ténylegesen jobbágyi sorban levő — parasztok zömmel részesbérlők voltak; a termés felét, esetenként még nagyobb részét adták a földtulajdonosnak. Ezenfelül kötelesek voltak uruknak ajándékokkal kedveskedni, gazdaságában segíteni, megbízásainak eleget tenni, lányaikat háremébe küldeni. Akadtak olyan parasztok is, akik kizárólag munkaerejük eladásából éltek.

A falun nagy súlyra tett szert a feudális kizsákmányolás egész rendszerével szorosan összefüggő uzsoratőke. Az uzsorás szinte elmaradhatatlan alakja volt a falusi életnek, hatalma a parasztok elszegényedésével egyenes arányban növekedett. A parasztgazdaságon élősködő uzsorás — többnyire egyszersmind feudális úr vagy hivatalnok — a parasztokat olyan életszinten tartotta, amit már csak egy hajszál választott el az éhezéstől.

A parasztság feudális kizsákmányolásának fokozódását a földtulajdon és földbirtoklás újrafelosztása kísérte. A mandzsu arisztokrácia, a magas rangú hivatalnokok, a gazdag földbirtokosok és az uzsorások a hatósági szervektől egyáltalán nem akadályoztatva növelték birtokaikat. A Csingek uralmának időszakán elkeseredett — időnként véres — harc húzódik végig a paraszti földek elrablásával meg a közép- és kisbirtokos földesurak tönkretételével kapcsolatban. Ez utóbbiak, akárcsak a parasztok és a katonák, akiknek a mandzsu hatóságok a háború idején telkeket juttattak, a XVIII. század végére csaknem teljességgel elvesztették földjüket. A császárságnak küldött jelentések egyike szerint már az 1750-es évek elejéig a megművelt földek 50—60 százaléka a nagybirtokosok kezére került. A földtulajdon újrafelosztását nemcsak a magántulajdonban levő, hanem az állami

Öntözőberendezés
Rajz a XVII. század végéről

Kínai város utcája
Fametszet. XVIII. század vége

birtokok is megsínylették. Az állami földek elvileg elidegeníthetetlenek voltak ugyan és eladásuk törvényellenes cselekménynek számított, ez azonban nem akadályozhatta meg az ilyen földekre vonatkozó üzletkötéseket. Kínában a föld eladásának a legkülönfélébb módozatai voltak ismeretesek: eladás örökre vagy megszabott időtartamra, a bérleti jog eladása stb. A mandzsu hatóságok különös figyelmet fordítottak a „zászlók" földjeire. A katonai telepesek újra meg újra elzálogosították telkeiket és végül képtelenek voltak az uzsorástól visszaváltani. A Csing-hatóságok viszont nem engedhették meg, hogy a „zászlók" földjei magántulajdonba kerüljenek, ezért külön rendeletekkel érvénytelenítették a zálogterheket, és visszaadatták a földeket a katonai egységeknek.

A hódítók uralmát általában elfogadó és ahhoz alkalmazkodó feudális nagybirtokosok az áru- és pénzforgalom fejlődésének talaján sikeresen bővítették gazdaságukat. Egyesek gyapot- és dohánytermelésre fogták a parasztokat, s így tettek szert többletjövedelemre, mások — kivált a városok közelében — jókora területeken gyümölcsösöket, konyhakerteket és virágoskerteket létesítettek. A nagybirtokosok gyakran uzsoraügyletekkel meg kereskedéssel is foglalkoztak, kézművesműhelyeket tartottak fenn.

A feudális urak gazdagságával kiáltó ellentétben állott a paraszti nyomor. Mind több paraszt részesbérlővé, időleges birtokossá vált, vagy teljesen föld nélkül maradt. Az országot pauperizálódott parasztтömegek árasztották el. Az igavonó állatok helyére embereket fogtak be; sok nyomorultnak egyszerűen nem jutott lakóhely a szárazföldön — a vízre szorultak, dzsunkákban és tutajokon laktak. A XVIII. század közepére a tartományok nagyobb részében többszörösükre emelkedtek az élelmiszerárak. A falvakban éhínség dühöngött, a városokban hemzsegtek a koldusok.

A XVIII. század második felében a parasztság pauperizálódása még nagyobb méreteket öltött. A periodikusan megismétlődő éhínségeknek parasztok milliói estek áldozatul.

A VÁROSOK

A mandzsu inváziótól különösen sokat szenvedtek a városok; egyesek romhalmazzá lettek, másokat kifosztottak, lakosságukat kiirtották. Az elpusztult városok viszonylag gyorsan újjáéledtek ugyan, de most már nemcsak mint ipari és kereskedelmi centrumok, hanem mint a mandzsu uralom támaszpontjai. A városokban erős helyőrségeket és rendőri alakulatokat állítottak fel, hatalmas hivatalnokseregeket tartottak.

Az új államhatalom megerősítette mind a régi kereskedő-kézműves egyesülések (hang), mind a területi szervezetek kincstári és rendőri funkcióit; az iparos és kereskedő népesség nyilvántar-

RÉSZLET AZ „EGY KARRIER TÖRTÉNETE" CÍMŰ SELYEMFESTMÉNYBŐL
1669

tására, az adók kirovására és a vámok beszedésére használta fel ezeket az intézményeket. A szervezeteknek megvoltak a maguk szabályzatai, választott vezetői, pénzalapjai, jelvényei és zászlói, ünnepségei és patrónusai, de a hatóságok szoros felügyelete alatt állottak. A hatósági ellenőrzés a városi élet minden területére kiterjedt, megbénította a kezdeményező kedvet, korlátozta a magánvállalkozások lehetőségeit. A kereskedő és kézműves népesség élete és vagyona védtelenül ki volt szolgáltatva a városi hatóságok önkényének.

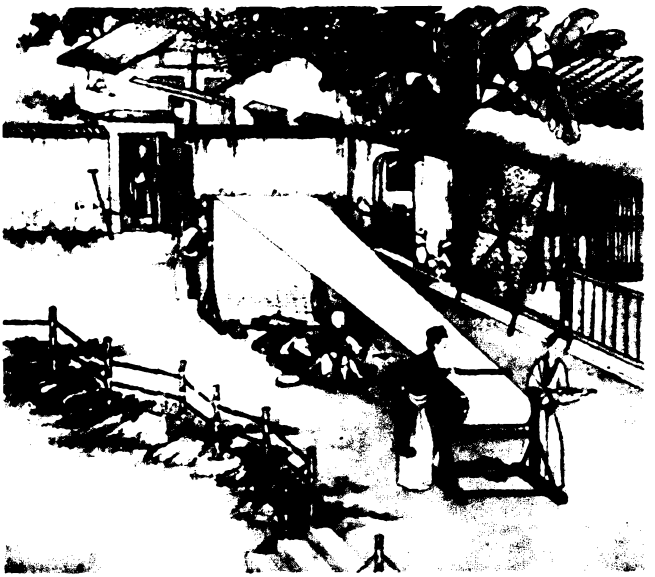

Pamutszövetkészítés
1765-ben készült rajz

A kereskedők és uzsorások között szép számmal akadtak dúsgazdag emberek; gazdaságilag erős réteget képeztek a műhely- és manufaktúratulajdonosok, valamint a kézműves szervezetek vezetői is. A városi lakosság többségét azonban a szegények alkották: kiskézművesek, vándorkereskedők, szolgák, munkások és koldusok. Valamennyien teljesen jogfosztottak voltak. A városi lakosságon belül külön réteget alkottak a szakképzett bérmunkások. Szucsou város textiliparának leírásában ezt olvassuk: „Minden mesterembernek megvan a maga szakmája. Állandó gazdájuk van, fizetésüket naponként kapják. Különleges esetekben felfogadnak olyan mestereket is, akiknek nincs gazdájuk, ezeket meghívottaknak nevezik."

A XVII. század második felében a kézműves- és manufaktúraipar egyes ágazataiban — különösen azokban, amelyek külső piacokkal álltak kapcsolatban — fellendülés mutatkozott. A Csingek, minthogy a kínai nép ellen a nyugat-európai államoktól vártak segítséget, hosszú ideig nem gördítettek akadályokat a külföldi kereskedők tevékenységének útjába. A XVII. század végén és különösen a XVIII. század elején megfeszített erővel dolgoztak a közép- és kelet-kínai porcelángyárak — a Csianghszi tartománybeli Csingtöcsen városában, a fucsieni Töhuában és a csöcsiangi Lungcsüanban. A kínai mesterek a tengerentúli vevők ízléséhez és igényeihez finom érzékkel alkalmazkodva munkálták meg és díszítették a porcelántárgyakat. A külföldi kereslet hatására fellendült a selyemszövés is.

A belső piacra dolgozó kisárutermelésben és manufaktúraiparban hosszú ideig tartott a hanyatlás, de itt is mutatkozott némi élénkülés. Fejlődésüket súlyosan akadályozta a gáncsoskodó hatósági felügyelet és a különböző állami monopóliumok. A mandzsuk feltámasztották a régi só- és fémegyedáruságok rendszerét: e cikkek feldolgozását és árusítását bérlőknek adták ki. Az ércfeldolgozást kezdetben teljesen megtiltották, de ezt a tilalmat az 1670-es években megszüntették. Az ércbányászatot hivatalnokok ellenőrizték, a kitermelt ércmennyiségnek mintegy $^3/_5$ részét lefoglalták a kincstár javára. Minden egyes a termelésben alkalmazott mechanikai szerkezet után adót kellett fizetni, számukat egyébként maximálták. Az országon belül vámhatárokat létesítettek; vámokat szedtek a tengeri kikötőkben is. A kereskedelmi ügyleteket is megadóztatták.

A mandzsuk még hatalmuk megszilárdulása után is féltek a városi polgárok tevékenységének megélénkülésétől. Bizalmatlanul szemlélték a kereskedők és a vállalkozók kezdeményezéseit, korlátozták és ellenőrizték a belkereskedelmet, egyes kikötőket megrongáltak. Súlyos károkat okoz-

tak többek között Nanking kiépített kikötőjében, mely azelőtt az egész kínai kereskedelmi flotta befogadására is képes volt. A Csingek — attól tartva, hogy a kereskedelmi hajók újból harci eszközzé válhatnak — halálbüntetés terhe mellett megtiltották a nagy, többfedélzetes tengeri hajók építését. Ez a körülmény is közrejátszott a kínai külkereskedelem számottevő megcsappanásában. A Csing-kormányzat korlátozni igyekezett a külfölddel való szárazföldi kapcsolatokat is: a kínai kereskedőknek szigorúan megtiltották például, hogy egyénileg szállítsanak árut Szibériába. A külföldiekkel való kereskedést csak a hatósági ellenőrzés alatt álló nagy társaságoknak engedélyezték. Északon az Oroszország, Mongólia és Közép-Ázsia felé irányuló kereskedelmet sanhszi kereskedők és uzsorások monopolszervezetei tartották a kezükben, amelyek a sókereskedelmet is bérelték, és finanszírozták a Csingeket. A másik nagy társaságot a kantoni kunghangok (ahogyan az európaiak nevezték: kohongok) alkották; ezek kereskedhettek az európai kelet-indiai társaságokkal. A társaságba csak 2000 liang ezüst értékű üzletrész befizetése esetén lehetett belépni.

A kereskedelmi tőke legkiemelkedőbb képviselői szoros összeköttetésben álltak az államgépezettel. A nagy kereskedő- és uzsoratőke erősen beépült a Csing-birodalom feudális rendszerébe.

3. A CSING-BIRODALOM ÁLLAMSZERVEZETE ÉS KÜLPOLITIKÁJA

A KÖZPONTI ÉS HELYI IGAZGATÁS

A mandzsu hódítók az átpártolt kínai feudális urak segítségével teljesen a maguk szolgálatába állították a feudális Kína évszázadok során kiépült bonyolult államigazgatási rendszerét. Az állam élén örökletes hatalmú abszolút uralkodó állott: a mandzsu császár (bogdihan). Neki tartozott engedelmességgel a szétágazó feudális bürokratikus apparátus: az államtanács, az állami kancellária, a hat kamara és a többi kormányszerv.

A Csing-birodalom fegyveres erőinek magvát a nyolczászlós sereg alkotta. Ez zömmel mandzsukból állott, de hozzá tartozott néhány mongol és kínai alakulat is. A nyolczászlós sereg keretébe nem tartozó, „zöld zászlós" kínai hadseregek összlétszáma nagyobb, de fegyverzetük, felszerelésük rosszabb volt.

A birodalom tartományokra oszlott, melyek tíz helytartóságot alkottak. A tartományok területekre, körzetekre, megyékre és járásokra tagozódtak. A legkisebb közigazgatási egység a „tíz porta" volt. A helytartóságok és a tartományok saját katonasággal és pénzügyigazgatással rendelkeztek. A Pekingből kinevezett helytartók, kormányzók és egyéb főbb hivatalnokok ideiglenes, de teljhatalmú urai voltak az igazgatásuk alá rendelt területeknek; a legkülönbözőbb törvényes és törvénytelen eszközökkel növelték gazdagságukat a lakosság rovására. A tartományokat közigazgatási és gazdasági tekintetben elszigetelték egymástól, hogy megakadályozzák a nép összefogását elnyomói ellen.

A hivatali tisztségeket vizsgákhoz kötött tudományos fokozat alapján töltötték be, igen gyakran azonban egyszerűen kiárusították. Noha a Csing-birodalom általában a legnagyobb feudális urak érdekeit szolgálta — mandzsukét és kínaiakét egyaránt —, a mandzsu arisztokrácia különlegesen kiváltságos helyzetet élvezett. A legmagasabb méltóságokat legtöbbnyire mandzsukkal töltötték be, a kínaiak a bürokratikus államgépezet kevésbé fontos posztjaira szorultak. Más nemzetiségbeliek rendszerint egyáltalán nem léphettek állami szolgálatba; a muzulmánokat felvették ugyan a hadseregbe, de a polgári igazgatás szerveibe nem.

A XVIII. század elején törvénykönyvet szerkesztettek, amely jogi formában rögzítette a lakosság különböző rétegeinek helyzetét. A parasztok a törvénykönyv értelmében teljesen jogfosztottak voltak: súlyos kötelezettségeket kellett viselniük, e mellett nagyszámú korlátozás és tilalom kötötte gúzsba őket. A paraszt még saját gazdasága fölött sem rendelkezhetett szabadon: a feudális közigazgatás engedélye nélkül nem vághatott tehenet vagy bivalyt, nem adhatott el húst és nem vásárolhatott sót. Lépten-nyomon testi büntetés, vagyonelkobzás, kényszermunka, kivégzés fenyegette. Ugyanilyen sors jutott osztályrészül a kézműveseknek és a városi plebejusrétegeknek is. A törvény szabályozta a kézművesek munkáját, meghatározta állami szolgáltatásaikat. A rabszolgaságtól alig különböző helyzetben voltak a színészek és az állami hivatalok legalacsonyabb beosztású alkalmazottai (takarítók, kapusok stb.); a nők is csak korlátozott jogokkal rendelkeztek. A társadalmi hierarchia legalsó fokán a rabszolgák állottak. Közülük sokan a mandzsu hódítás során vesztették el a szabadságukat; ezek egy része később felszabadult, mások — például a hadifoglyok — örökös rabszolgaságba süllyedtek. A legelterjedtebb azonban a parasztok adósrabszolgasága volt.

A mandzsuk, noha többségükben sámánhitűek voltak, a konfucianizmust — mégpedig ennek középkori, Csou Hszi nevéhez fűződő formáját — tették hivatalos állami ideológiává. A Csingek idején az egész oktatási rendszer a konfuciánus műveken alapult, a jogszemléletet és a törvényeket a konfucianizmusba beépült ősi patriarchális elvek határozták meg — az idősebbeknek való engedelmesség, a hatalom tekintélyuralmi jellege, a régi szokások és hagyományok tisztelete. A mandzsu császár és hivatalnokai maguk végezték el az áldozati és egyéb szertartásokat; összegyűjtették és újra kiadatták Csou Hszi műveit. A Csing-birodalom törvényei az apagyilkosságot a tíz legsúlyosabb bűn közé sorolták, amelyekért másra át nem változtatható halálbüntetés járt. Az idősebbeknek való feltétlen engedelmességet hirdető, az ókori monarchiát eszményítő és a múlt utánzását általános elvvé emelő konfucianizmus — melynek szabályai az egyes emberek és az egész nép életének valamennyi oldalára kiterjedtek — a Csing-uralom időszakában szélsőségesen reakciós szerepet játszott: a rendészet és közigazgatás nélkülözhetetlen támasza, a feudális viszonyok és a mandzsu uralom tartóssá tételének eszköze volt.

A Csingek szolgálatukba állították a Kínában fennálló valamennyi többi — buddhista, taóista, muzulmán — egyházi, illetve vallási szervezetet is.

A lakosság osztálytagozódása rendi formában nyert jogi megfogalmazást. A feudális hierarchia legfelső lépcsőjén a mandzsu arisztokrácia és örökletes nemesség állott. A kínai nagy feudális urak és a leggazdagabb kereskedők — noha nem voltak teljesen egyenjogúak a mandzsu arisztokráciával — ténylegesen az uralkodó osztályhoz tartoztak. A közép- és kisbirtokos feudális urak — közülük került ki a hivatalnokok többsége —, valamint azok, akik az előírt vizsgák letételével kerültek állami tisztségbe vagy pénzért vásároltak maguknak rangot és tisztséget — személyre szóló nemességet kaptak.

A különböző társadalmi csoportok közé még az uralkodó osztályon belül is mesterséges válaszfalakat emeltek. A különböző rangú és rendű emberek életkörülményeit, viselkedését, ruházatát, lakásberendezését, vendégfogadásait, utazásait szigorú előírások szabályozták.

A mandzsu hódítók a kínaiakat arra kötelezték, hogy engedelmességük jeléül borotválják le hajuk egy részét és viseljenek copfot. A kínaiak — különösen a parasztság — szívósan harcoltak e megaláztatás ellen. A mandzsu hatóságok elrendelték, hogy mindenkit, aki nem engedelmeskedik az új előírásnak, a helyszínen nyakazzanak le. A hóhérok a levágott fejeket hosszú karóra tűzték és a városok, illetve falvak központjában közszemlére tették. „Ha megtartod a hajad, nem tartod meg a fejed — ha meg akarod tartani a fejed, nem tartod meg a hajad" — jelentették ki a győztesek.

Maguk a mandzsuk elkülönült kiváltságos csoportot alkottak. Helyzetüket törvénnyel szabályozták. Asszimilálódásuk megakadályozására különféle rendszabályokat hoztak. A vegyes házasság szigorúan tilos volt. A mandzsuk, a sokévszázados kínai kultúra eredményeit felhasználó, a kínai nép bőrén meggazdagodó, államukat jórészt kínai mintára kiépítő hódítók, tudatosan gátat emeltek saját maguk és a leigázott nép közé.

A CSINGEK KÜLPOLITIKÁJA. OROSZ KAPCSOLATOK

A Csing-birodalom külpolitikáját az a törekvés hatotta át, hogy Kínát elszigeteljék a külvilágtól. Koreát és Vietnamot vazallusi kötelékek fűzték Kínához; Japánnal jelentéktelen kereskedelmet folytatott. A Kínába érkező európaiakkal — kereskedőkkel, hittérítőkkel stb. — szemben követett politika a Csing-hatalom szilárdságának ingadozásaitól függően változott.

Az orosz—kínai kapcsolatok a XVII. század végén és a XVIII. század folyamán a mandzsu hatóságok támasztotta akadályok ellenére tovább fejlődtek. A két ország közötti kereskedelmi forgalmat kezdetben Közép-Ázsián keresztül, később Szibérián és Mongólián át bonyolították le. Amikor az oroszok a XVII. század derekán megkezdték a Bajkálontúl és az Amur-vidék birtokbavételét, a Csing-kormányzat ezt rossz szemmel nézte. A mandzsu uralkodók nem tartották kívánatosnak az orosz befolyás kiterjesztését erre az óriási térségre, és meg akarták akadályozni Oroszország pozícióinak megerősödését a Csing-birodalom határai közelében. Ez a meggondolás határozta meg a Csing-dinasztia politikáját Oroszországgal szemben a XVII. század második felében és csaknem az egész XVIII. század folyamán.

Kanghszi császár
Rajz a XVIII. század elejéről

A Csing-kormányzat 1652-ben azzal a követeléssel fordult a cári kormányhoz, hogy az oroszok hagyják el az Amur mentén elfoglalt területeket; 1658-ban pedig hadsereget küldött az oroszok által alapított Albazin nevű város lerombolására.

Az orosz kormány — minthogy a körzetben nem rendelkezett elegendő haderővel, másrészt pedig az orosz állam nyugati határain igen fontos külpolitikai feladatok még megoldatlanok maradtak — békés kapcsolatokat akart fenntartani Kínával: arra törekedett, hogy megszilárdítsa a békés jószomszédi viszonyt és fejlessze a mindkét ország számára előnyös orosz—kínai kereskedelmet. A hetvenes évek kezdetén az orosz kereskedők már meglehetősen élénk kereskedelmet folytattak Kínával. 1675—1676-ban az orosz kormány nagy baráti küldöttséget menesztett Pekingbe Nyikolaj Szpafarij (Milescu) moldvai tudós vezetésével. Szpafarijt megbízták azzal, hogy eszközölje ki rendszeres diplomáciai kapcsolatok létesítését követségváltások útján, hívjon meg kínai mestereket Oroszországba, szerezzen értesüléseket a Távol-Keletre vezető kedvezőbb szárazföldi és vízi útvonalakról, eszközölje ki az orosz—kínai kereskedelmi összeköttetések kibővítését. De — akárcsak elődje, Fjodor Bajkov (1654) — Szpafarij küldetése sem járt eredménnyel. Kanghszi császár, meghallgatva az orosz ajánlatokat, hosszú ideig várakoztatta a követséget; azt követelte, hogy az oro-

szok hagyják el az Amur vidékét és adják ki az átszökötteket, végül pedig üres kézzel bocsátotta el a követeket.

A dél-kínai és tajvani felkelések elfojtása után Kanghszi hozzálátott, hogy megvalósítsa tervét: az oroszok kiszorítását az Amur-vidékről. Mandzsúriában erődítmény-láncolatot építtetett, majd 1684-ben tüzérséggel felszerelt mandzsu hadsereget küldött Albazin elpusztítására és az oroszok kiűzésére.

Albazin ostroma hosszan elhúzódott. A mandzsuk — súlyos veszteségeket szenvedve — felajánlották, hogy visszavonulnak az Amurtól, ha az oroszok viszont kiürítik Albazint. A maroknyi helyőrség végül a város elhagyására kényszerült. Az oroszok azonban hamarosan újra felépítették és benépesítették Albazint; megjelent az új orosz helyőrség is.

Kanghszi megpróbálta fenyegetésekkel elrémíteni az albaziniakat. A mongol kánokat is az oroszok ellen uszította: felbiztatta őket, hogy támadják meg Szelenginszket, Verhnyeugyinszkot és Nyercsinszket. 1686-ban 40 ágyúval felszerelt erős mandzsu lovassereg érkezett Albazin alá. A mandzsuk magas sáncot építettek, hogy Albazint elvágják a külvilágtól, de az erődítményt ismételt rohamokkal sem tudták elfoglalni.

1687-ben Szelenginszk orosz határvárosba érkezett F. A. Golovin orosz követ, akit azzal az utasítással küldtek Kínába, hogy eszközölje ki normális diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok létesítését Oroszország és Kína között, és jusson megegyezésre a két állam közötti határvonal tekintetében. Néhány Kanghszi által felbujtott mongol feudális úr ez idő tájt megtámadta Szelenginszket, a város helyőrsége azonban állta az ostromot, és visszaverte a mongol támadást.

1689 nyarán Nyercsinszk városában tárgyalások kezdődtek Oroszország és Kína között. Kanghszi követei, hogy nyomást gyakoroljanak az orosz küldöttségre, többezres sereg kíséretében érkeztek Nyercsinszkbe. Ismételten félbeszakították a tárgyalásokat, katonai demonstrációkat rendeztek, azt remélve, hogy a fenyegetések hatására az orosz küldöttek elfogadják a mandzsu fél követeléseit. A tárgyalások végleges megszakítására azonban nem merték rászánni magukat. Augusztus 27-én megkötötték az egyezményt. Az 1689. évi nyercsinszki szerződés az első okirat az orosz—kínai kapcsolatok történetében, s egyben az első nemzetközi szerződés, amely Kína és egy európai állam között létrejött. A szerződés értelmében az Amur bal partja a mandzsuké maradt, Albazint lerombolták, az argunyi erődítményt pedig áthelyezték az Arguny bal partjára. A Csingek viszont kötelezték magukat, hogy elősegítik az orosz—kínai kereskedelem fejlődését.

1726-ban újabb orosz követség érkezett Pekingbe Szavva Vlagyiszlavics vezetésével. Feladata az volt, hogy megállapodást kössön az Oroszország és — a mandzsu birodalomba bekebelezett — Mongólia közötti határvonalról, a szökevények kérdésében, valamint a kereskedelmi karavánokról és a két ország közötti kereskedelemről. 1727-ben létrejött a buri, 1728 elején pedig a kjahtai szerződés, amelyek megoldották a határkérdést, a szökevények és a kereskedelem ügyét. Nyercsinszkben és Kjahtában állandó kereskedelmi telepeket létesítettek. Pekingben megkezdte működését az orosz pravoszláv misszió, mely diplomáciai feladatokat is teljesített és a kereskedelmi képviselet funkcióit is ellátta. A misszió egyben igen fontos forrása lett a Kínára, a kínai nyelvre és kultúrára vonatkozó tudományos ismereteknek; jelentősége e tekintetben rendkívül nagy. Munkatársai közül kerültek ki az első orosz sinológusok: Illarion Rosszohin, a kínai szövegek egyik legelső orosz fordítója (később a pétervári Tudományos Akadémián dolgozott), Alekszej Leontyev, aki kínai és mandzsu könyvek lefordításával szerzett hírnevet.

A XVIII. század első évtizedeiben a mandzsu császárok igyekeztek Oroszországtól segítséget szerezni a mandzsu hódítási kísérleteket sikeresen visszaverő dzsungáriai (más néven ojrát) kánság elleni harcukhoz. Moszkvába és Pétervárra kétszer is (1730-ban és 1731-ben) különleges követséget küldtek ezzel a céllal. A küldöttségek azonban nem jártak eredménnyel: Oroszország nem volt hajlandó támogatni a mandzsuk dzsungáriai hódító terveit.

Ezalatt az orosz—kínai kereskedelem szépen fejlődött. Kínából tea, szeszes italok, nyersselyem, selyem- és pamutszövetek, nádcukor, rebarbara, porcelán érkezett Kjahtába. Oroszországból egyebek között prémeket, gyapjúszöveteket, tükörüveget szállítottak Kínába

1744-ben a közvetlen orosz—kínai kereskedelem erősítése céljából az orosz kormány betiltotta kínai áruknak Nyugat-Európán át történő behozatalát, 1761-ben pedig új vámtarifát vezetett be, amely vámmentessé tette a kínai nyersselyem, pamutcikkek, festékek és gyöngyök behozatalát, illetve az orosz posztó, tű és más áruk kivitelét Kínába.

KÍNA ÉS A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMOK

Az előzőekben már szó volt arról, hogy a kínai nép elleni harcukban a mandzsuk szövetségeseket kerestek — és találtak — a nyugat-európai kereskedők között, akik ágyúkat adtak el nekik, és hajóikkal segítették őket. Ezért a Csingek eleinte nem gátolták külföldi kereskedelmi telepek létesítését kínai területen, tengeri kikötőiket nyitva tartották a külföldi hajók előtt, sőt enyhítették a vámokat is. Angliából, Hollandiából és Franciaországból igen sok hajó futott be a kínai kikötőkbe. A külföldiek házakat, kereskedelmi raktárakat építettek a kínai partvidéken. A helyi hatóságok tilalma ellenére gyakran beutazták a tengerparti városokat, hogy selyemszöveteket, hímzéseket és más iparművészeti cikkeket, meg porcelánt, aranyat, higanyt, cukrot, fűszereket, gyógynövényeket vásároljanak kivitelre. A jövedelmező kínai kereskedelmet az angol, a holland és a francia kelet-indiai társaságok monopolizálták.

A „Fu" („boldogság") hieroglifa alakjára készített borosedény
Email-festés mázas edényen. XVII—XVIII. század

A kereskedőkön kívül katolikus hittérítők is érkeztek Kínába. A mandzsuknak, minthogy nem bíztak a kínaiakban, szükségük volt az európaiak segítségére. Kanghszi ezért szíves fogadtatásban részesítette, a maga pártjára hangolta a hittérítőket és megengedte nekik, hogy hirdessék a kereszténységet.

A kínai piacért hollandok, angolok, portugálok és franciák versengtek egymással. Különösen lendületesen tevékenykedett a Brit Kelet-Indiai Társaság. Képviselői az angolok számára rendkívül előnyös feltételeket fogadtattak el a kínai kereskedőkkel. 1715-ben Kantonban megalapították az első angol kereskedelmi telepet.

A franciák is igyekeztek lépést tartani az angolokkal. A XVIII. században Franciaországban a kínai és indiai kereskedelem lebonyolítására egymás után három kereskedelmi társaságot hoztak létre, melyek aztán a Francia Kelet-Indiai Társaságban egyesültek. Ez Kínából porcelánt és más iparcikkeket vitt ki. A franciák Ningpóban alapítottak kereskedelmi telepet.

Az amerikai—kínai kapcsolatok csak később épültek ki. Az Egyesült Államokból először 1784-ben érkezett hajó Kínába; később aztán a kínai kikötőkben megforduló amerikai hajók száma túlszárnyalta az összes többi ország ott járt hajóinak számát együttvéve — Angliát leszámítva.

A mandzsuk, miután hatalmuk megszilárdult, megváltoztatták politikájukat az európaiakkal szemben. 1716-ban életbe léptették az első beutazási korlátozásokat. Kanghszi fia, Jungcseng császár, 1724-ben elrendelte 300 keresztény templom bezárását, és jóformán az összes hittérítőt Macau portugál gyarmatra száműzte. 1757-ben Csienlung császár Kanton kivételével valamennyi kikötőből kitiltotta a külföldi kereskedőket. Az európai telepeket felszámolták, a külföldiek beutazását megtiltották.

Kína „lezárása" késleltette az európai gyarmatosítók behatolását, egyúttal azonban erősen fékezte a társadalmi, gazdasági és kulturális haladást, mesterségesen elszigetelte Kínát azoktól az országoktól, ahol a kapitalizmus fejlődőben volt, illetve már győzelmet aratott.

A CSING-DINASZTIA HÁBORÚI

A XVIII. században a mandzsuk egész sor újabb hódító háborút indítottak. Nyugat-Kína — Közép-Ázsiának az a része, amely ősidők óta kínai befolyás alatt állott — muzulmán és mongol feudális urak kezén volt. Az 1640-es években e területen hatalmas mongol államalakulat jött létre — a dzsungáriai kánság, amely szoros kapcsolatban állott Tibettel, a többi mongol kánsággal meg Közép-Ázsia népeivel, és komolyan veszélyeztette a mandzsuk kelet-ázsiai uralmát.

A Csing-kormányzat azon fáradozott, hogy a dzsungáriai államot — eltántorítva tőle szövetségeseit és felszítva a hercegei közti belső viszálykodást — meggyengítse.

A kínai—dzsungáriai határon erődítményeket létesítettek, s ezekbe erős helyőrségeket telepítettek. A Kína és a kánság területén élő népek között régóta fennálló gazdasági kapcsolatokat felszámolták. Kanghszi például számos olyan kínai termék Dzsungáriába történő kivitelét megtiltotta, amelyeknek az ottani lakosság immár hagyományos fogyasztója volt (tea, vasáruk stb.). E mellett igen erősen korlátozta a Dzsungáriából Kínába irányuló behozatalt is.

A dzsungárok és a mandzsuk között már 1689-ben megkezdődtek a fegyveres összeütközések, de a Csingek csak a XVIII. század közepén indítottak döntő támadást a dzsungáriai kánság ellen. 1755-ben Amurszan, az egyik dzsungáriai trónkövetelő, Kínába menekült, hogy segítséget kérjen vetélytársai ellen. Csienlung császár élt az alkalommal: hadsereget küldött nyugatra, melynek élére Amurszant állította, ugyanakkor egy másik úton még egy Csing-sereg nyomult be Dzsungáriába. A kánságot leigázták, de rövidesen hatalmas népi felkelés tört ki, melyet a mandzsuk csak óriási erőfeszítéssel tudtak elfojtani: 1758-ban sikerült csak végleg leigázniuk Dzsungáriát, melynek jóformán egész dzsungár lakosságát kiirtották. Ezután a Csingek röghöz kötött kínai katonákból földművelő katonai telepeket szerveztek Dzsungáriában. 1759-ben meghódították Kasgariát, amely később Dzsungáriával együtt Hszincsiang kínai tartományt alkotta.

1765-ben a Csingek háborút indítottak Indokína ellen. Ugyanakkor egy mandzsu—kínai osztag betört Burmába, de kiűzték. 1769-ben a háború kiújult; ezúttal a burmaiak kénytelenek voltak elismerni a Csingek hűbéri fennhatóságát, és tízévenként fizetendő adóra kötelezték magukat. 1788—1790-ben a Csingek hadai benyomultak Vietnamba, amely ugyancsak a Csingek vazallusa lett. Megerősítették Korea régóta fennálló hűbéri függését is. Az első Csingek tehát Kína határait minden irányban messzire előretolták.

4. A KÍNAI NÉP KÜZDELME A MANDZSU URALOM ÉS A FEUDÁLIS RENDSZER ELLEN

HARCOK A MANDZSU URALOM ELLEN A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A Csingek idején az ország felett eluralkodó feudális reakció, a jól kiépített rendfenntartó apparátus és a terrorrendszer sem tudta elfojtani a kínai nép harcát új és régi urai ellen. Az ellenállás — lévén szervezői a titkos vallási szekták — vallásos mezben jelentkezett. A titkos szekták viszonylag rövid idő alatt nagy tömegeket átfogó, mindenütt jelenlevő, de megfoghatatlan szervezetekké váltak. Sejtjeik a falvakban és a városokban egyaránt kiépültek; tagjaik zömét parasztok, városi szegények, kézművesek és manufaktúramunkások alkották — de még csavargók és koldusok is csatlakoztak hozzájuk.

E szervezetek irányítása általában a kereskedők, földbirtokosok, tisztviselők, illetve katonák köréből való képzett emberek kezében volt, de az irányításban nagy szerepet játszottak a parasztok is. A titkos vallási társaságok fő célja a mandzsu uralom megdöntése és az ország felszabadítása volt, amiről a tagfelvételi szertartások és esküszövegek tanúskodnak. Egyúttal harcoltak a feudális elnyomás ellen is, s segítséget nyújtottak nyomorba jutott tagjaiknak.

Miután a mandzsuk leigázták Fucsient, néhány kínai hazafi a Csiulinsan-hegységben levő buddhista kolostorba vonult, és az 1770-es években vallási társaságot alapított a Csing-uralom megdöntésére. Így jöttek létre a Szanhohuj („triász") nevű titkos társaság alapjai. A helyi kolostor 128 szerzetese szakadatlan titkos háborút viselt a hódítók ellen; esküvel fogadták, hogy a győzelem kivívásáig nem pihentetik fegyverüket.

A hatóságoknak végül is sikerült megállapítaniuk, hogy az ellenállás egyik központját ez a kolostor rejti. Hajszát indítottak a szerzetesek ellen. Azonban a csiulinsani erőddel nem lehetett egykönnyen elbánni. 1784-ben a császár parancsot adott a kolostor megsemmisítésére. A hagyomány szerint öt szerzetes megmenekült a tűzből és a véres mészárlásból; vándorútra kelve szövetkeztek öt kereskedővel, és megkezdték a tagok toborzását a Szanhohuj titkos társaságba. A társaság újra szétágazó szervezetté növekedett, tömérdek hívet szerzett, és rendkívül népszerűvé vált. Mindenki, aki belépett a Szanhohujba, esküt tett, hogy örök életében gyűlölni fogja a mandzsukat, és segíti valóra váltani a társaság legfőbb jelszavát: „a Csingek megdöntését és a Mingek restaurációját". A társaságba minden kínai beléphetett, tekintet nélkül arra, hogy szegény vagy gazdag, tudós vagy analfabéta, katona vagy hivatalnok. A társaság szabályzata a legszigorúbb fegyelmet és a konspiráció követelményeinek gondos betartását írta elő. Az eskütételt félelmetes szertartás és a mandzsuk iránti engedelmességet jelző copf jelképes levágása kísérte. Ezután minden egyes tag bekapcsolódott a számára meghatározott sejtbe, és köteles volt önfeláldozóan szolgálni a közös célt. A társaság erős támogatásra talált a tengerparti körzetekben és a déltengeri országokba emigrált kínaiak körében.

A másik nagy titkos társaság, a Kolaohuj („idősebb fivérek társasága"), a XVIII. század közepén keletkezett, és elsősorban Közép-Kínában erősödött meg. Ez a társaság is a mandzsuk uralmának megdöntéséért és a Mingek kínai államának helyreállításáért küzdött. De tekintettel arra, hogy a Mingek a nép körében távolról sem voltak népszerűek, e társaság a parasztsorból származó első Ming-uralkodónak, a mongol elnyomás ellen vívott XIV. századbeli népi küzdelem részvevőjének eszményített alakját tűzte zászlajára. Az ő neve lett a társaság titkos harci szimbóluma. A Kolaohuj tagjai között terjesztett jelszó olyan állam megteremtéséért hívott harcra, amelyben nem kell a „Csingek ételével táplálkozni, a Csingek földjén élni és a Csingeknek szolgálni".

A titkos társaságok és testvériségek közül valószínűleg a Pajliencsiao („fehér lótusz") nevű régi társaság volt a legerősebb, amely még a mongol uralom és a Ming-kor feudális urai ellen vívott

küzdelmével alapozta meg hírét. Fő céljául most a mandzsu uralom megdöntését tűzte ki, de tevékenysége egyben antifeudális jellegű is volt. A parasztok tömegesen léptek be a Pajliencsiaóba, esküvel fogadták, hogy megtartják szabályzatát, vallási szertartásait, ellenállnak a világ kísértéseinek, és egész életüket a társaság célkitűzéseinek szentelik.

A titkos társaságok az ország népének tekintélyes részét átfogták. Mindegyikükhöz egész sereg kisebb titkos társaság csatlakozott, megtartva saját szabályzatát, szertartásait, buddhista vagy taóista vallási tanait. A titkos testvériségek tagjai titkos jelek vagy kifejezések segítségével ismerték fel egymást — arról például, hogyan veszik kézbe a tárgyakat vagy hogyan dohányoznak stb.

A mandzsuk rendkívül kegyetlen eszközökkel harcoltak a titkos társaságok ellen; a társaságokhoz való tartozást a törvények felségárulásnak minősítették. 1727-ben Jungcseng császár elrendelte, hogy halállal büntessék azt, aki belép a Pajliencsiaóba. Ám e földalatti szervezetek tevékenységét semmiféle rendszabály nem tudta megakadályozni.

Az ellenállás egyik megnyilvánulása volt az is, hogy művelt kínaiak megtagadták az együttműködést a mandzsukkal. Számos filozófus, történetíró, filológus, író és festő, nem akarván a mandzsukat szolgálni, visszavonult, „örökre letette a papírt és az ecsetet", vagy éppen a mandzsukat és a kínai árulókat leleplező műveket írt, melyekben ellenállásra, harcra szólította a kínai népet. A kiváló kínai tudós, Ku Jen-vu (1613—1682), aki annak idején Cseng Cseng-kung oldalán harcolt, a mandzsuk győzelme után az országot járta, mindenütt harcba híva a népet az elnyomók ellen. Országszerte elterjedt mondása: „A haza felvirágzásáért vagy pusztulásáért mindenki felelős." A filozófus Vang Csuang-san (1619—1692), aki délen küzdött a mandzsuk ellen, a konszolidáció után nem volt hajlandó szolgálatot vállalni a Csing államgépezetben és falura vonult vissza. Hasonlóképpen járt el a filozófus, történetíró és matematikus Huang Cung-hszi (1610—1696) is, aki egy csapat élén harcolt a mandzsuk ellen.

A kínai értelmiség sok képviselője állami szolgálatban maradt ugyan és látszatra engedelmességet tanúsított az új hatalmasok iránt, de közben mandzsuellenes műveket írt, karikatúrákat vagy hazafias rajzokat készített.

A mandzsuk tisztában voltak e hatalmas ellenzék veszélyességével, és terrorral válaszoltak. Kanghszi elrendelte, hogy tartóztassanak le és végezzenek ki mindenkit, aki „lázadó" művek írásának gyanújába kerül. Megkezdődött a hajsza a haladó gondolkodók ellen. A költő és mecénás szerepében tetszelgő Csienlung császár tovább fokozta a terrort, és a régi irodalom ellen is hajszát indított. Rendszerét találóan az „irodalom börtönének" nevezték el. A tiltott könyveknek nemcsak a szerzőit végezték ki, hanem mindazokat, akik ilyen könyveket olvastak vagy őriztek. Külön e célra létesített bizottságok vizsgálták át az egész kínai irodalmat, kiirtva a művekből — olykor sok évszázados régiségekből is — a szabadságszeretetre és hazafiságra való leghalványabb utalásokat is, kihúzva az ellenzéki áramlatokról, szabadságmozgalmakról vagy felkelésekről szóló történelmi adatokat. Több ezer művet ítéltek megégetésre. Tömeges házkutatások segítségével kutatták fel a tiltott könyveket, tulajdonosaikat megbüntették.

NÉPI FELKELÉSEK A XVIII. SZÁZADBAN

A Csing-dinasztia uralma alatt mindvégig hol itt, hol ott robbantak ki mandzsuellenes népfelkelések. Különösen erős és hosszan tartó mozgalmak zajlottak le a XVIII. század második felében. Részvevőik főleg a déli és délnyugati törzsek és nemzetiségek, valamint a titkos társaságok tagjai voltak.

A törzsek mozgalmait azok a kormányintézkedések váltották ki, amelyek a nem kínai őslakosság kizsákmányolásának fokozását célozták.

1704-ben Kanghszi rendeletére a Hunan és Kujcsou területén élő, s addig saját nemzetségi és

törzsi elöljáróik kormányzata alatt álló miao törzsek igazgatására két körzetet szerveztek a szokásos bürokratikus apparátussal, és kiterjesztették rájuk az általános kínai adózási rendszert. Az adószedők nyomában megjelentek az uzsorások, és a miaók földjei kezdtek új tulajdonosok kezébe kerülni. 1735-ben a miaók fegyvert ragadtak; a felkelés hamarosan átterjedt Kuanghszi területére is. A szoros egységben küzdő miaók harcát segítették a hegyvidék természeti körülményei, az utak hiánya is. A mandzsu katonaság súlyos veszteségeket szenvedett. A felkelés — hol elcsitulva, hol új erőre kapva — egészen a XIX. század elejéig folytatódott.

Szecsuanban, ahol szintén új rendet vezettek be, 1772-ben robbant ki a helyi csincsuang törzsek felkelése; megrohanták és megölték a központból érkező hivatalnokokat. A felkelők ellen csapatokat vezényeltek Jünnanból, Kujcsouból és Szecsuanból. A katonaság helyreállította a „rendet", de alighogy elvonult, a felkelés újult erővel lobbant fel.

1783-ban Kanszu tartomány muzulmán lakossága kelt fel. Mozgalmukat ugyancsak nagy nehézségek árán fojtották el.

Tajvan szigetén a Cseng Cseng-kung államának felszámolása után létesített kegyetlen uralmi rendszer, a sziget természeti kincseinek rovására folytatott rablógazdálkodás, a lakosság elszegényedése következtében egymás után robbantak ki a felkelések. 1721-ben egy 30 000 tajvani parasztból álló sereg, súlyos csapásokat mérve a császári hadakra, ostrom alá fogta a sziget legnagyobb városait; a felkelők saját kormányzatot hoztak létre, vezérükkel, Csu Ji-kuannal az élén. A Csingek hivatalnokai a szárazföldre menekültek, hamarosan azonban erős katonasággal tértek vissza, és helyreállították a „rendet".

1786-ban a Szanhohuj tajvani szervezete új felkelést indított. A felkelők északon számos megerősített várost elfoglaltak. A sziget déli részén is felkelés kezdődött. A mandzsuknak csak 1788-ban sikerült — a felkelők erőit megbontva — döntő vereséget mérni rájuk.

A XVIII. század utolsó harmadában a titkos vallási társaságok tevékenysége tovább erősödött; újabb fegyveres megmozdulásokat készítettek elő. Az első ezek közül a Pajliencsiao szervezte 1774—1775-ös santungi megmozdulás volt. A felkelők több várost elfoglaltak és meglehetősen nagy területet kerítettek a hatalmukba. A felkelés elfojtása után a társaság megmenekült tagjai folytatták agitációjukat és erőt gyűjtöttek a harc felújítására. 1786-ban Santungban és Honanban újabb felkelést szerveztek; a kormányzat kegyetlen megtorlásokkal, tömeges kivégzésekkel és száműzésekkel válaszolt, de ezúttal sem tudta teljesen szétzúzni e titkos társaságot. A Pajliencsiao agitációjának hatására 1796 februárjában a hupeji parasztok körében tört ki felkelés; a mozgalomhoz a városiak jelentős része is csatlakozott. A felkelők elfoglalták Hsziangjang megerősített várost. Nyárra a felkelés óriási területre terjedt ki; Hupejen kívül felölelte Honant, Sanhszit, Szecsuant és Kanszut. E tartományokba erős katonai egységeket vezényeltek, de ezek gyengéknek bizonyultak a mozgalommal szemben.

A mandzsu kormányzat és kínai kiszolgálói komolyan megrémültek, annál is inkább, mert még folytatódott a déli törzsek felkelése is. A felkelők eközben kísérletet tettek arra, hogy szervezett jellegűvé tegyék tevékenységüket. 1797-ben a nagyobb osztagok parancsnokai Szecsuanban tanácskozásra gyűltek össze. A megbeszélés eredménnyel járt: jól szervezett, fegyelmezett, egységes parancsnokság alatt álló hadsereget alakítottak. A felkelők a gazdagok vagyonát elvették, és felosztották a szegények között. A mozgalomban nők is tevékenyen részt vettek.

A mandzsu katonák, akik már régen elvesztették egykori kiváló harcképességüket, rettegtek ettől az igaz ügyért harcoló lelkes hadseregtől. A kormánycsapatok súlyos veszteségeket szenvedtek. Segítségükre siettek azonban a helyi feudális urak. Osztagaikkal ők mérték a legsúlyosabb csapásokat a felkelőkre, minthogy éppen úgy ismerték a terepet, mint azok, s így saját taktikájukat, a meglepetésszerű támadások taktikáját fordíthatták ellenük, az idegeneknél jóval könnyebben felfedezve és megsemmisítve a felkelők rejtekhelyeit.

A kormányzat — harci sikerei ellenére — kénytelen volt amnesztiát ígérni a felkelőknek, ha visszatérnek békés munkájukhoz. 1799—1800-ra a mozgalom ellanyhult; csak néhány elszórt felkelő osztag harcolt egy ideig Hupejben és Senhsziben.

5. KULTÚRA

A mandzsu hódítás, noha nem szakította meg a kínai kultúra általános fejlődését, erősen feltartóztatta azoknak az erőknek a növekedését, amelyek már a Ming-korszak második felétől, legalábbis a XVI. századtól kezdve aláásták a feudális rendet. A Csing-dinasztia idején a kultúra feudális jellegét megőrizve fejlődött tovább.

A KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS AZ ALKALMAZOTT MŰVÉSZETEK

A kor építészeti fejlődése a mandzsu uralkodók által végeztetett nagyarányú építkezésekhez kapcsolódott. Erről az építészetről fogalmat nyújtanak a pekingi paloták — mind az egykori „tilos város" határain belül, mind a városon kívül épültek —, valamint a híres császári mauzóleumok Mukdenben, a Csing-dinasztia szűkebb hazájában. Helyreállították, illetve átépítették a városfalakat, monumentális kapuikkal együtt. Országszerte épültek kormányzati épületek, konfuciánus mauzóleumok, buddhista és taóista templomok. Végül sok lakóépület is készült: paloták mandzsu és kínai főnemesek, főhivatalnokok, gazdag kereskedők számára. A paloták körül rendszerint kerteket és parkokat létesítettek.

Bármily lázas ütemben folytak is az építkezések, az építőművészet alapjában véve nem változott: a Ming-kori hagyományok kitaposott útján haladt tovább. A Csing-dinasztia korának építészei rendkívüli teljességre fejlesztették, ami a XV—XVI. század épületein még csak feltünedezőben volt: a hatalmas méreteket, a dús díszítést. A görbe vonalak és a legkülönfélébb cikornyák győzedelmeskedtek az egyenesek és a nyugodt felületek fölött, noha az épület egész fő tömegeinek geometrikus harmóniájához továbbra is ragaszkodtak. Kína XVII—XVIII. századi építészetét a késői feudalizmusra jellemző barokk stílus kínai változatának tekinthetjük.

A paloták, kormányzati épületek és gazdag lakóházak építése és díszítése fokozta a keresletet az alkalmazott művészetek termékei iránt. A művészi bronzöntés mestereinek kezét dicsérik részben a pekingi palotákban megőrzött, részben európai és amerikai múzeumokba került szobrok: oroszlánok, teknősbékák, gémek, sárkányok, főnixek. A maga nemében szinte egyedülálló a Vansousan-palotában található „Bronzpalota": egy palotaszerű épület bronzból készült mása.

A korszakra fölöttébb jellemző az ókori bronzöntő művészet fennmaradt alkotásainak gondos tanulmányozása. A Csou- és a Han-kori bronzszobrokról való reprodukciókészítés a műöntés külön ágazatává lett.

A növekvő igények hatására fejlődött a művészi kő- és csont- (különösen elefántcsont-) faragás is. Fejlődésében közrejátszott az is, hogy több újfajta nyersanyag — például a Kínához csatolt Kelet-Turkesztánban található fehér jáspis — vált hozzáférhetővé. A kínai mesterek a faragás valóságos virtuózai lettek, alkotásaik — megannyi tökéletes remekmű. Faragványokkal ékesítették a legkülönbözőbb mindennapos használati tárgyakat: asztalkákat, spanyolfalakat, füstölő serpenyőket, virágvázákat, karos gyertyatartókat, kancsókat, hangszereket. Jáspisból és csontból ember-, madár- és állatfigurákat faragtak. Sokat fejlődött a lakkfestés művészete is.

Az iparművészet önálló ágát alkotó hímzés termékei közül különösen nagy hírnevet szereztek a Hunan tartományban készültek. A hímzések — akárcsak a brokátok — rendkívül kapósak voltak a gazdag kínaiak körében, meg külföldön is.

Az iparművészet legfejlettebb ága a porcelánkészítés volt. A jól felszerelt csingtöcseni (Csianghszi tartomány) állami üzemben magas fokú munkamegosztás alakult ki. A vállalat több ezer bérmunkása jóval magasabb bért kapott, mint a többi hasonló üzem munkásai. A porcelánkészítéssel lényegében a városka csaknem minden munkaképes lakója kapcsolatban állott. Az egykorú leírások szerint a több mint 3000 kemencéből felcsapó lángok messziről hatalmas tűzvész fényének látszottak. Hasonló, csak kisebb arányú üzemek működtek másutt is, a kormányzat, illetve magánszemélyek tulajdonában.

A porcelán rendkívül keresett cikk volt az ország határain túl is. A kínai porcelánt exportálni kezdték a szomszédos ázsiai országokba, kivált oda, ahol sok kínai lakott, mint például Indokínába. Egyre több porcelántárgy jutott el Európába is, ahol a paloták legszebb ékességei közé számítottak.

A kínai mesterek művészetük tökéletesebbé tételét nem új utakon keresték, hanem régi, feledésbe merült eljárásokat elevenítettek fel: számos leírás készült a különböző ókori és középkori mesterségekről. A kínai alkalmazott művészet valósággal mozgósította, hatalmas lendülettel tovább fejlesztette sok évszázados tapasztalatkincsét, művészi tökélyével meghódította a Nyugatot; elérte azt a legmagasabb fokot, amit az alkalmazott művészet a feudális termelési mód keretein belül egyáltalán elérhet.

A Ming-birodalom idején kialakult hagyományokat fejlesztette tovább a mandzsu korszak festészete is. Tovább virultak a hagyományos műfajok: a „virágok és madarak" dekoratív festészete meg a „hegyek és vizek" tájképfestészete. Ezek mellett felvirágzott az arcképfestészet is. A mandzsu császárok fenntartották az udvari festészeti akadémiát, a „Hua Jüan"-t („a festőművészet kertje"), noha ők maguk nem nagyon ragaszkodtak a hagyományokhoz, és szívesen dolgoztattak az európai hittérítők köréből való festőkkel. Némelyiküket — például az olasz Giuseppe Castiglionét és az osztrák Ignatius Sickerpartot — udvari festőjükké emelték. A hittérítő-festők sajátos festésmodort alakítottak ki, mely az európai és a kínai hagyományos festészet módszereinek vegyüléke volt. Olykor együtt is dolgoztak kínai festőkkel: például egy lovast és mellette álló embert ábrázoló képen az emberalakok és a ló Castiglione munkája, a hátteret viszont kínai művész festette.

Bronz asztrolábium
XVII. század vége

A tájképeken, a „hegyek és vizek" műfajában néhány új vonás figyelhető meg. A festésmodor egyénibbé és szabadabbá vált, noha lényegét tekintve nem változott.

FILOZÓFIA

A XVII—XVIII. századi kínai kultúra egészét jellemző hagyományelvűség a filozófiában is megnyilvánult: a filozófusok arra törekedtek, hogy a gondolkodást a megszokott sémákba szorítsák, elmélkedéseikben rég kialakult fogalmakkal operáljanak s a régi írásbeli emlékekre támaszkodjanak. Amennyiben azonban a mandzsu uralkodóknak és a kínai feudális urak hozzájuk szegődött számottevő részének érdekei összeütközésbe kerültek az idegen uralom megdöntéséről és a nemzeti hatalom restaurálásáról álmodozó kínai tudósok törekvéseivel és reményeivel, annyiban a hagyományos filozófia két homlokegyenest ellenkező tendencia kifejezőjévé vált: az egyik a mandzsuk alatt létrejött rendszer megőrzésére, a másik pedig annak megdöntésére irányult.

A mandzsu uralkodók gyorsan felismerték, milyen használható szellemi fegyvert kovácsolhatnak a Szung-kori konfuciánus filozófiából, különösen Csou Hszi (1130—1200) tanításából, amely e filozófia kiforrott, teljes kifejeződésének tekinthető. Csou Hszi tanítását a mandzsuk a feudális rend megerősítésére fordították. A „Szung-filozófia" a rendszer hivatalos doktrínája lett. Kanghszi császár közzétette a „Seng jü"-t („Szent ediktum"), az állami ideológiát meghatározó tételek gyűjteményét, melyet Csienlung császár idején és nevében kibővítve újra kiadtak. Ebben rögzítették a társadalmi viszonyok, a politikai rendszer és a legfőbb hatalom feudális alapelveit.

A kínai társadalom ellenzéki köreiben a Szung-filozófiával nyíltan szembeforduló áramlat jött létre. A Csing-dinasztia uralmának kezdetekor Huang Cung-hszi — a XVII. századi Kína egyik legnagyobb gondolkodója, a mandzsuellenes harcok aktív részvevője, aki még Japánba is elutazott, hogy harcra szólítsa a japánokat a mandzsuk ellen — bírálat alá vette a Szung-kori politikai elmélet egyik legfontosabb, az abszolút uralkodói hatalomról szóló tételét. Huang Cung-hszi szerint az uralkodó és a nép kapcsolatai nem abszolút, hanem feltételes jellegűek, s „az uralkodó jogait és kötelességeit a nép érdekei szabják meg".

Más gondolkodók, a Szung-filozófia ellen harcolva, elvontságát, az eleven gyakorlattól való elfordulását hibáztatták. A XVII—XVIII. századi társadalmi gondolat sok ellenzéki irányzatában került központi helyre az a tétel, hogy minden filozófiának a gyakorlatból kell kiindulnia és erre kell támaszkodnia. E tétel első meggyőződéses hirdetői között volt a már említett tudós, Ku Jen-vu. Az ismereteket — mondotta — két forrásból kell hogy merítsük: a valóságból és az irodalmi anyagokból.

FILOLÓGIA

A XVII—XVIII. századbeli kínai filológia elsősorban a régi írásos emlékek kritikájával, hitelességük megállapításával foglalkozott. A filológia ezzel azonban korántsem tisztán tudományos célokat szolgált: a tudósok a régi források kritikájával arra törekedtek, hogy megingassák a Szung-filozófia alapjait — ez a filozófia ugyanis ezekre is támaszkodott. Így például Jang So-csü (1636—1704), a kritikai filológiai irányzat egyik megalapozója, azt hirdette, hogy a „Su-csing", a „Történelem könyve" — a konfuciánus kánonnak ez a Szung-filozófusok által oly magasra értékelt egyik alapvető könyve — nem az ókori Csou-királyság idején keletkezett, hanem az i. e. IV—III. században, tehát nem „régi" szöveg, hanem késői hamisítvány. Hu Vej (1633—1714) kijelentette, hogy a „Ji-csing" („Változások könyve"), a konfuciánus kánon egyik legfontosabb része, az egész Szung-kori természetfilozófia alapja, teljes egészében taóista forrásokból ered. A kínai filológia vezető alakjai ezután Huj Tung (1697—1758) és Taj Csen (1723—1777) lettek. Huj Tung valamennyi régi szöveg hitelességét elvetette, a Han-birodalom idejéből valók kivételével. Álláspontja nyomán egész iskola fejlődött ki, amely a Han-korabeli források tanulmányozását tűzte ki célul maga elé.

Lendületesen fejlődtek az olyan tudományágak, mint a paleográfia, az epigráfia, a történeti fonetika. Taj Csen szerint az ókori emlékek megértéséhez elengedhetetlenek a történelem, a történeti földrajz és a kronológia adatai.

TÖRTÉNETÍRÁS. KÖNYVTÁRAK

Az ellenzéki irányzatok harca a történettudomány terén is kibontakozott. A mandzsu uralkodók, a kínai dinasztiák szokása szerint, külön bizottságot alakítottak az előző dinasztia (a Mingek) történetének összeállítására. E tradíció politikai tartalma az volt, hogy az új uralkodók kimutassák: az előző dinasztia bukása, újjal való felváltása történelmileg szükségszerű volt.

Az ellenzék nem volt hajlandó belenyugodni abba, hogy a számukra a nemzeti és törvényes

A keleti félteke térképe
Kínában működő misszionárius munkája. 1674

hatalmat megtestesítő Ming-dinasztia történetét ilyen beállításban tárgyalják: feltűntek a Ming-dinasztia „magán"-történetei.

A mandzsu hatóságok az ellenzéki filozófusok, filológusok és történetírók tevékenységére erélyes intézkedésekkel válaszoltak: kivégzéssel, bebörtönzéssel, száműzetéssel fenyegették őket. E megtorlásokat a XVII—XVIII. században, Kanghszi, Jungcsen és Csienlung császárok uralkodása alatt nemegyszer alkalmazták. A kormányzatra nézve kellemetlen könyveket elkobozták, rejtegetőiket kemény büntetésekkel sújtották. Csienlung idején 1774 és 1782 között 34 ízben foganatosítottak elkobzást. Az érintett könyveket a „tiltott könyvek jegyzékében" tartották nyilván.

1772-ben nagyszabású vállalkozás indult: összegyűjtötték a Kínában addig megjelent valamennyi nyomtatott könyvet. A gyűjtés húsz évig tartott; akkor hatalmasnak számító — 172 626 kötetből (10 223 műből) álló könyvtár jött létre, amelyet több könyvraktárban helyeztek el Pekingben és más városokban. Az összegyűjtött anyag szétválogatását és feldolgozását 360 ember végezte. A könyveket négy kategóriába sorolták, innen a könyvtár elnevezése: „Sze ku csüansu", azaz: „A négy raktár teljes könyvgyűjteménye". Néhány éven belül 3457 művet új kiadásban megjelentettek, a többi 6766 műről részletes annotációkat tartalmazó katalógust készítettek. Igen nagy értéket képviselnek a még Kanghszi idejében szerkesztett értelmező szótár — „Kanghszi cetien" — és idézet- és szólásgyűjtemény — „Pejven jünfu".

Ennek az intézkedésnek azonban megvolt az árnyoldala is: tulajdonképpen hatalmas könyvelkobzási művelet volt, amelynek zsákmányul estek a „veszélyes gondolatok" alátámasztására alkalmas művek. Ehhez még egy nem kevésbé nagyarányú szöveghamisítási művelet is járult: az új kiadásokból elhagytak minden nem kívánatos szövegrészt; egyes könyveknek még a címét is megváltoztatták.

SZÉPIRODALOM

A mandzsu kormányzat ellenőrzése a legkevésbé a nagy városokban fejlődő szépirodalomra terjedt ki. A szépirodalom a népi mesemondók szóbeli alkotásaiból és az utcai komédiások előadásaiból sarjadt ki: ezek már a XIII—XVI. század időközében elvezettek a regény és a dráma kialakulásához.

A Ming-birodalom korában a dráma hatalmasat fejlődött: tárgya bonyolultabbá vált, szereplőinek száma megnőtt; az előadást kezdték felvonásokra tagolni (olykor tízre is). A XVII—XVIII. században is ez a dráma fejlődött tovább. Sok kiváló színmű keletkezett, például Kung Sang-zsen (szül. 1648) „Barackvirágos legyező"-je („Tao huasan").

Tovább fejlődött a regény is. A XVIII. században keletkezett a feudális Kína egész irodal-

mának két legkiválóbb regénye: „A vörös szoba álma" („Hung lou meng") és „A konfuciánusok nem hivatalos története" („Zsulin vajsi").

A Csing-korszakbeli drámában és regényben új, a mandzsu uralom reakciós rendszere által fejlődésükben visszatartott társadalmi erők érvényesülnek, a feudális úri erkölcs és magatartás elleni tiltakozás jut kifejezésre. „A vörös szoba álma" egy előkelő mandzsu család életéről szól. A regény a személyiség erkölcsi szintjét lealacsonyító feudális erkölcs kényszerű normáival a szabad érzelem tiszta emberi törvényeit állítja szembe.

„A konfuciánusok nem hivatalos története" a korabeli társadalom legmaradibb, legbegyepesedettebb eleme, a bürokrácia ellen irányuló szatíra; kipellengérezi a bürokráciát szülő mechanizmust is: a hivatalnokok kiválasztására szolgáló állami vizsgarendszert, amely az embereket bábokká alakítja. A Csing-korszak végén ez a regény a kormányellenes propaganda hatásos fegyvere lett.

A XVII., de kivált a XVIII. században a kínai kultúra alkotásai széles körben ismertté váltak Európában. A katolikus hittérítők és az orosz pravoszláv misszió tagjai tanulmányozták a kínai kultúrát, értesüléseket gyűjtöttek a mezőgazdaságról, a kézművességről, a művészetről és a népesség életmódjáról, kínai tudósok munkáit fordították, és szerzett ismereteikről írásos beszámolókat küldtek Európába. Kínáról szóló könyveiket jóformán minden európai nyelven kinyomtatták; e műveket általános érdeklődés fogadta. Nem véletlen, hogy Voltaire műveiben, de általában a francia felvilágosodás idősebb és fiatalabb generációjának műveiben is oly sok elmélkedés található erről a hatalmas népről. Goethe — bármily rosszak is voltak az akkori fordítások — rajongott az ősi kínai költészetért; motívumaira számos verset írt. Oroszországban Lomonoszov fordult nagy érdeklődéssel a kínai kultúra felé; Kína történetét szerette volna orosz nyelven olvasni. Európa haladó gondolkodói már a XVIII. században nagyra becsülték azt az értéket, amivel a kínai nép a világ kultúráját gyarapította.

XIV. FEJEZET

AUSZTRÁLIA ÉS ÓCEÁNIA NÉPEI AZ EURÓPAI GYARMATOSÍTÁS KEZDETÉN

Az ausztráliai kontinenst az európaiak később fedezték fel, mint a déli félteke sok egyéb területét. Elnevezése onnan ered, hogy a XVI. század második felének geográfusai azt hitték: Új-Guinea, valamint a Mãgalhaes (Magellán) felfedezte Tűzföld egy hatalmas kontinens, az „ismeretlen Déli Föld" („Terra Australis incognita") északi nyúlványai.

Óceánia szigeteit és szigetcsoportjait az európaiak a XVI—XVIII. század folyamán ismerték meg sok különálló felfedezés és a tengerészek által készített leírások eredményeképpen.

Óceánia három — egymástól etnikai és kulturális tekintetben is különböző — földrajzi részre oszlik. Melanézia („a fekete szigetek világa") a kontinentális eredetű nagy nyugati szigeteket — a legjelentősebb: Új-Guinea (Irián) — foglalja magába. E csoport legdélibb tagja, Új-Zéland, népességét tekintve már a másik részhez, Polinéziához tartozik. Ezt, mint már a neve is mutatja (Polinézia = „a sok sziget világa"), tömérdek szigetcsoport és sziget alkotja, amelyek a Csendes-óceán hatalmas térségein szétszóródva egy óriási háromszöget formálnak. A háromszög északi csúcsát a Hawaii-szigetek alkotják, keleti csúcsát a Húsvét-szigetek, a délit pedig Új-Zéland. Végül a harmadik rész a Melanéziától északra elterülő Mikronézia („a kis szigetek világa"): a Mariana-, a Karolina-, a Marshall- és a Gilbert-szigetek.

Az európaiak Ausztráliában és Óceániában különféle, a fejlődés különböző fokain álló törzseket találtak, melyek többségükben a nagy ausztrál-negroid fajtához tartoztak.

1. AUSZTRÁLIA NÉPEI

AZ AUSZTRÁLIAIAK TECHNIKÁJA ÉS GAZDASÁGA

Az írásos emlékek teljes hiánya és a régészeti leletek szűkös volta következtében az ausztráliai népeknek a gyarmatosítás előtti történetét csak a legáltalánosabb vonásokban tudjuk rekonstruálni, antropológiai, néprajzi és nyelvészeti adatok alapján.

Ausztrália benépesedése időszámításunk előtt néhány évezreddel kezdődött, s Indonéziából, illetve Nyugat-Óceániából indult ki. Az első betelepülők északnyugatról hatoltak be az ausztráliai szárazföldre, majd a nyugati, északkeleti és keleti partok mentén nyomultak előre dél felé. Az egész kontinens birtokbavételéhez hosszú évszázadok kellettek.

Az ausztráliaiak, mikor az európaiakkal érintkezésbe kerültek, még a késő paleolit, a mezolit,

helyenként pedig a neolit fokán állottak. Elmaradottságuk részben azzal magyarázható, hogy új természeti környezethez kellett alkalmazkodniuk, továbbá Ausztrália földrajzi elszigeteltségével, az ősi kultúrközpontoktól való nagy távolságával.

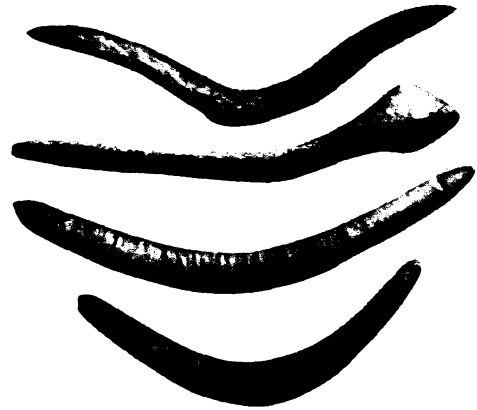

Ausztráliai bumerángok

Az ausztráliaiak vadászattal és gyűjtögetéssel tartották fenn életüket. Szerszámaikat és fegyvereiket fából és kőből készítették. Késeiket, szúró- és hajítódárdáik fejét véséssel, baltáik pengéjét csiszolással munkálták meg. Kengurura, emura, valamint kisebb állatokra és madarakra vadásztak, szúró- és hajítódárdával (ehhez dárdahajítót használtak) meg bunkóval. Az ausztráliaiak elmés találmánya a bumeráng, egy lapos, sarló alakú fafegyver, amely eldobás után bonyolult, görbe röppályát ír le és váratlan irányból csap le az állatra. Nyiluk és íjuk csak a York-félszigeti törzseknek volt — valószínűleg északi szomszédaiktól, a melanéziaiaktól vették át.

Az ausztráliai törzsek egy-egy meghatározott területen fel-alá vándorolva, az évszaktól függően vadállatok húsával vagy vadnövények gyümölcseivel, magvaival, gumóival táplálkoztak. A férfiak vadásztak, a nők gyökereket, vadon termő fűféléket és gyümölcsöket, kisebb csúszómászókat és rovarokat gyűjtögettek — ehhez görcsös ásóbotokat és nyírfakéreg teknőcskéket használva; növényi rostokból kosarakat fontak, hálókat kötöttek és szatyrokat készítettek. A gumókat és a magvakat nagy lapos köveken morzsolták szét.

Lényegében a természeti javak elsajátítására szorítkozó gazdaságuk az ausztráliaiak számára csak a létfenntartási eszközök minimumát biztosította; társadalmi rendjük ezért rendkívül lassan fejlődött.

A TÁRSADALMI REND

Az európai gyarmatosítás kezdetekor Ausztráliában mintegy 500 törzs élt. A föld, a vadászterületek, a halászó helyek, a vad növények termőterületei a törzs közös tulajdonát képezték. A törzsi területek határait pontosan megállapították, megsértésük háborút váltott ki.

A táplálékszerző területek meghatározott kisebb részei kis közösségek tulajdonában voltak; e közösségek alkották a gazdaság alapegységeit. Tagjaik együttesen vadásztak, illetve gyűjtögettek, a zsákmányt szigorúan meghatározott rend szerint osztották el egymás között. A közösség élén nemzetségfők állottak, utánuk következtek a felnőtt férfiak — a teljes jogú vadászok és harcosok; a nők és a kiskorúak külön kategóriát alkottak.

Az ausztráliaiaknál a nemzetségi szervezet korai formái léteztek: a rokonságot egyes törzseknél anyaágon, másoknál apaágon tartották számon. A nemzetségek exogámok voltak és frátriákba, exogám féltörzsekbe tartoztak. Az exogámia és a házassági kapcsolatok ebből következő szigorú rendje hatalmas szerepet játszott a törzs belső életében, meghatározva a csoportok és a nemzedékek egymáshoz való viszonyát.

Törzsi intézményeik — még kevésbé pedig törzsszövetségeik — nem voltak. A törzsek között határsértések vagy egyéb károkozások esetén, vagy ha az egyik rontó varázslattal vádolta a másikat, háborúk törtek ki. A háború megkezdése előtt a nemzetségfők rendszerint tárgyalásra ültek össze, s megállapodtak a harcosok számának korlátozásában — olykor a szemben álló törzsekből egy-két harcos vívta meg a háborút. Fontosabbak voltak békés kapcsolataik: kicserélték a vadászat, a gyűjtögetés termékeit, különböző készítményeiket stb., megismerték egymás énekeit és táncait.

AZ AUSZTRÁLIAIAK HITVILÁGA ÉS SZELLEMI KULTÚRÁJA

Az ausztráliai nemzetségek totemcsoportok voltak; mindegyikük azt a totemet tisztelte, amelyiknek a nevét viselte. A „totem" szó[1] az észak-amerikai algonkin indiánok nyelvéből került be a tudományba, de a totemizmus mint vallási forma a legvilágosabban Ausztráliában jelentkezett. Az a hit, hogy a nemzetség tagjai és a totemként tisztelt állat, illetve növény közös őstől származnak; a totem rokonnak tekintése, megölésének, illetve megevésének tilalma — mindezek a vallásos hiedelmek az ősközösség vérrokonságon alapuló viszonyainak fantasztikus tükröződései. A totemállat, illetve -növény szaporodásának biztosítását célzó totemisztikus szertartások (az úgynevezett inticsiumák) mágikus jellegűek voltak; az emberi közösségek és mitikus, félig emberi, félig állati őseik közötti eltéphetetlen kapcsolat hitén alapultak. Kultikus színezetűek voltak az ifjak avatási szertartásai is, amelyekkel a teljes jogú harcosok és vadászok közé fogadták őket. A férfivá avatandó ifjakat bátorsági és szívóssági próbáknak vetették alá.

Az ausztráliaiak életében igen fontos helyet foglaltak el a társas szórakozások — a táncos-énekes ünnepségek, az úgynevezett korroborik. Az ausztráliaiak gazdag folklórt hoztak létre. Totemisztikus mítoszokon kívül ismerünk mondákat az egyes szokások keletkezéséről, valamint meséket, melyekben állatok, égitestek és természeti erők szerepelnek.

Főként állatokat és vadászjeleneteket ábrázoló festményeik rendkívül kifejezőek. Állatábrázolásuk sajátos: az állatok belső szerveit, csontvázát is megfestik, akárcsak valami röntgenfelvételen. Kedvelték a díszítést: bőrükre díszeket festettek, a vallási szertartások és a korroborik alkalmával maszkot öltöttek.

A TASMANIAIAK

Tasmania sziget lakói külsejükben különböztek az ausztráliaiaktól: erősen göndörödő hajukkal és duzzadt ajkukkal inkább a negroid melanéziaiakra, mint az ausztráliaiakra hasonlítottak. Fejlettségi fokuk tekintetében a tudomány által ismert legelmaradottabb törzsek közé tartoztak.

A tasmaniaiak szerszámként csak durván élezett köveket és fadárdákat használtak. Vadon termő gyümölcsöket és gyökereket gyűjtögettek, meg vadásztak. A XIX. század közepén az angol gyarmatosítók szisztematikusan irtani kezdték ezt a békés népet. Az 1860-as években utolsó képviselői is elpusztultak.

2. ÓCEÁNIA NÉPEI

Óceániában, Ausztráliával ellentétben, maradtak régészeti leletek, sőt írásos emlékek is. Az előbbieket azonban még kevéssé vizsgálták meg, az utóbbiak megfejtése pedig csak most folyik. Ezért Óceánia történelmének felvázolásában is főként az antropológia, az etnográfia, a nyelvtudomány és a folklór adataira támaszkodunk.

AZ ÓCEÁNIAI BENNSZÜLÖTTEK TECHNIKÁJA ÉS GAZDASÁGA

A technikai színvonal valamennyi óceániai sziget lakóinál sok közös vonást mutatott. Nem ismerték a fémeket; csiszolt kőbaltákat, csontból készített késeket, tőröket és árakat, kagylóhéjból készült kaparószerszámokat használtak. A melanéziaiaknak ezeken kívül íjuk és nyiluk is volt.

Egész Óceánia lakói földművelést folytattak: gumós növényeket — jamot, batátát, tárót —

[1] Szó szerinti fordítása: „a nemzetsége".

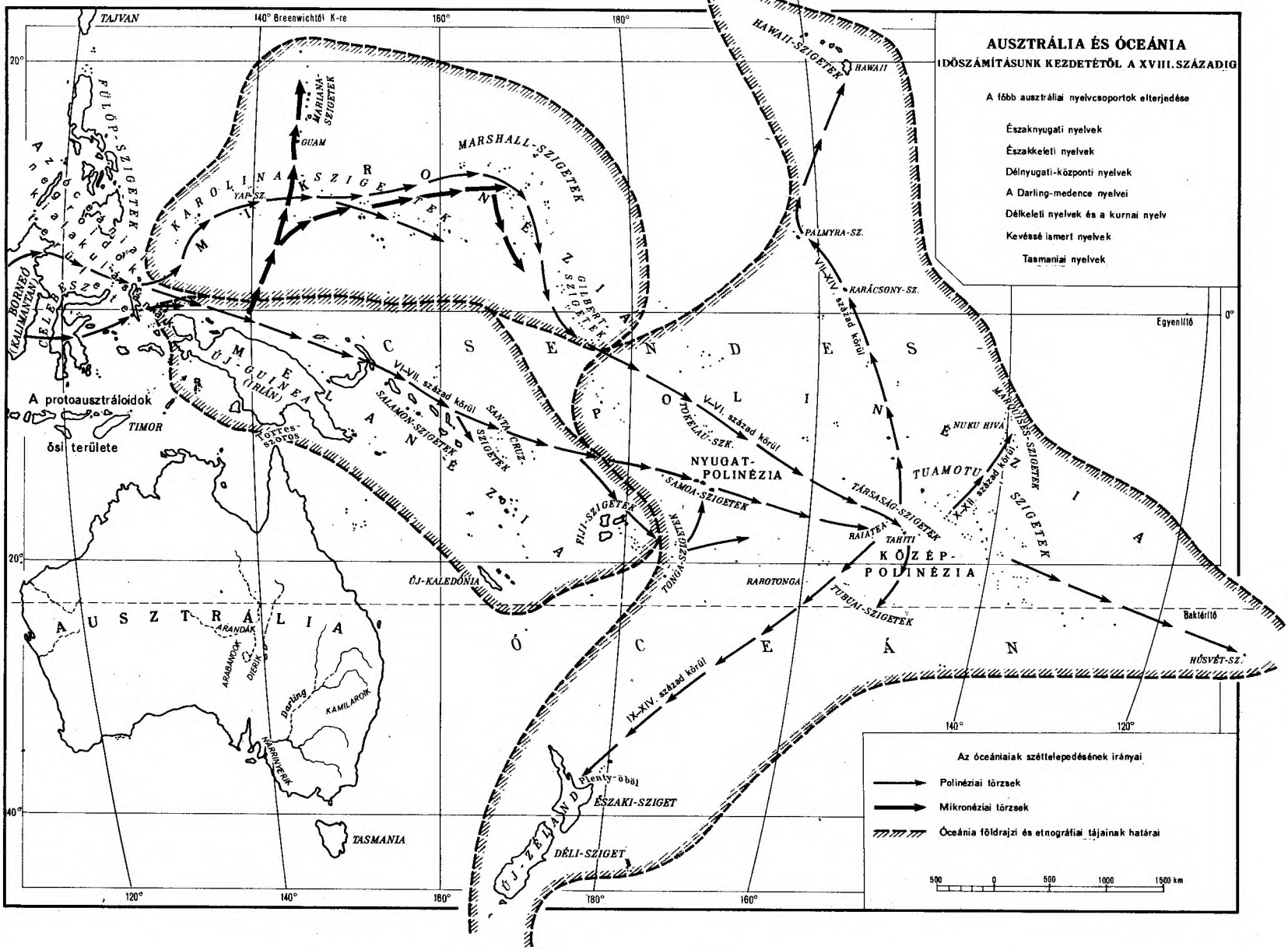
AUSZTRÁLIA ÉS ÓCEÁNIA
IDŐSZÁMÍTÁSUNK KEZDETÉTŐL A XVIII. SZÁZADIG
A főbb ausztráliai nyelvcsoportok elterjedése
Északnyugati nyelvek
Északkeleti nyelvek
Délnyugati-központi nyelvek
A Darling-medence nyelvei
Délkeleti nyelvek és a kurnai nyelv
Kevéssé ismert nyelvek
Tasmaniai nyelvek
Az óceániaiak széttelepedésének irányai
Polinéziai törzsek
Mikronéziai törzsek
Óceánia földrajzi és etnográfiai tájainak határai
500 0 500 1000 1500 km
TAJVAN
140° Greenwichtől K-re
160°
180°
20°
0°
40°
120°
140°
160°
180°
160°
Egyenlítő
Baktérítő
FÜLÖP-SZIGETEK
BORNEÓ (KALIMANTAN)
CELEBESZ
A protoausztráloidok ősi területe
TIMOR
MARIANA-SZIGETEK
GUAM
KAROLINA-SZIGETEK
YAP-SZ.
MARSHALL-SZIGETEK
MIKRONÉZIA
GILBERT-SZIGETEK
HAWAII-SZIGETEK
HAWAII
PALMYRA-SZ.
KARÁCSONY-SZ.
VII-XIV. század körül
MELANÉZIA
ÚJ-GUINEA (IRIÁN)
Torres-szoros
VI-VII. század körül
SALAMON-SZIGETEK
SANTA CRUZ-SZIGETEK
CSENDES-POLINÉZIA
V-VI. század körül
TOKELAU-SZK.
NYUGAT-POLINÉZIA
SAMOA-SZIGETEK
FIJI-SZIGETEK
TONGA-SZIGETEK
ÚJ-KALEDÓNIA
TÁRSASÁG-SZIGETEK
RAIATEA
TAHITI
KÖZÉP-POLINÉZIA
RAROTONGA
TUBUAI-SZIGETEK
NUKU HIVA
TUAMOTU-SZIGETEK
X-XII. század körül
MARQUISES-SZIGETEK
HÚSVÉT-SZ.
ÓCEÁN
AUSZTRÁLIA
ARANDÁK
ARABANDOK
DIERIK
Darling
KAMILAROIK
NARRINYERIK
TASMANIA
IX-XIV. század körül
Plenty-öböl
ÉSZAKI-SZIGET
DÉLI-SZIGET
ÚJ-ZÉLAND

termesztettek. Táplálkozásukban fontos szerepet játszott továbbá a kókuszpálma és a kenyérfa terméseː a szágópálma magas keményítőtartalmú, lisztes belseje, meg a banán. Háziállatokat és baromfiféléket tenyésztettek — kutyát, disznót és tyúkot; valamennyit a húsáért. Fejlett volt a halászatuk is: hálóval meg horoggal fogták a halat; a nagy fajtákra szigonnyal és nyíllal is vadásztak. Az óceániaiak kitűnő tengerészek és ügyes hajóépítők voltak. Ez különösen a polinéziaiakra érvényes; gyékényvitorlákkal felszerelt kettős és „vendéghajós" csónakjaik hosszú tengeri utakra is alkalmasak voltak.

Akasztó
halászhálók és házi eszközök számára
Fafaragás. Új-Guinea

Ruházkodásra fahéncsből készített anyagot (az úgynevezett tapa) használtak. Mindenütt fejlett volt a növényi rostok fonása, a gyékény-, szatyor-, öv- és dísztárgykészítés. A melanéziaiaknál kifejlődött a fazekasság is.

Óceánia különböző részeinek lakóit — tárgyi kultúrájuk közös vonásai alapján — az európai utazók sokáig a „vademberek" egységes tömegének tartották. Az óceániaiak egyes csoportjai azonban származásuk, társadalmi fejlettségük és kulturális színvonaluk tekintetében erősen különböztek egymástól.

A MELANÉZIAIAK

Melanézia bennszülöttei sötét bőrű, göndör hajú negroidok, ezért is nevezték el az európaiak e területet Melanéziának (a görög „melasz" = „fekete", „nészosz" = „sziget").

A melanéziaiak a Délkelet-Ázsia és Óceánia érintkezési pontján kialakult nagy ausztrál-negroid vagy egyenlítői fajta óceániai ágát alkotják. E fajta keletkezési helye valószínűleg Indonézia keleti szigetei és Új-Guinea. Innen települtek szét az óceániai negroidok a többi melanéziai szigetre, és a kelet-ausztráliai tengeráramlással eljutottak Tasmaniába meg Új-Zéland délibb szigetére is. A legősibb melanéziaiak nyelveinek maradványai megőrződtek az Új-Guinea déli partvidékén, valamint a szomszédos szigetcsoportokon élő pápuák nyelvjárásaiban. Az indonéziaiaknak (malájok) Melanéziába való későbbi behatolása vezetett a jelenlegi melanéziai nyelvek kialakulásához, amelyek annyira közel állnak a malájhoz, hogy ezzel együtt a maláj-polinéziai vagy ausztronéziai nyelvcsoportba sorolják őket.

Az európai gyarmatosítás kezdetén a melanéziaiaknál még az ősközösségi rend uralkodott, de a nemzetségi-törzsi viszonyok már bomlásnak indultak. A legprimitívebb Új-Guinea és Északnyugat-Melanézia lakóinak társadalmi rendszere volt, a legfejlettebb pedig Új-Kaledónia és a Fiji-szigetek lakóié — ezeknél már törzsszövetségek alakultak ki és megindult a társadalom osztályokra bomlása.

A társadalom alapegysége mindenütt a nemzetségi közösség volt, amely a leggyakrabban egy falut alkotott. Melanézia északnyugati vidékein az anyajogú nemzetségek domináltak, a déli szigeteken már megkezdődött az átmenet a patriarchátusra. Az uralkodó tulajdonforma a közösségi tulajdon volt, de e mellett megvolt a személyi tulajdon is. A föld és a kollektív halászatra szolgáló nagy csónakok közösségi tulajdont képeztek, a gyümölcsfák viszont ültetőjük személyi tulajdonának számítottak. Személyi tulajdonban volt minden ingóság is: az anyajogú nemzetségekben az elhunyt férfiról unokaöccsére (nővérének fiára), a déli szigeteken apáról fiára öröklődött.

A közösségek állandó cserekapcsolatban állottak egymással: a szigetek belsejében fekvő falvak lakói főzelékféléket és gyümölcsöt vittek a partvidékre, s ezért halat és kagylót kaptak cserébe. Bizonyos társadalmi munkamegosztás is kialakult: a jó agyaglelőhelyek melletti településekben főként cserépedényeket készítettek, más helyeken elsősorban díszeket, tapát. Még egy falun belül is kiváltak a legügyesebb fazekasok és kőbaltacsiszoló mesterek. A kezdődő társadalmi munkamegosztás talaján nemcsak a közösségek között, hanem a közösségeken belül is megjelent a csere. A melanéziai szigetcsoportok egymással és az indonéziai szigetekkel is cserekereskedelmet folytattak. Új-Guinea (Irián) nyugati partján indonéziaiakból álló települések létesültek. Nyugat-Irián több száz évig az indonéziai Madzsapahit-államhoz tartozott.

A csere fő formája a közvetlen termékcsere volt, de néhány tárgy már általános egyenértékül szolgált: kagylófüzérek, gyékények, kutyafog nyakláncok stb. A nemzetségfők igyekeztek e tárgyakból — e sajátos pénzből — minél többet felhalmozni; ez a gazdagság alátámasztotta hatalmukat. A kiemelkedő nemzetségi felső réteg hatalmának megszilárdítását szolgálták az úgynevezett férfiszövetségek, melyek az egész falut a kezükben tartották. A „duk-duk" és „iniet" szövetségek a Bismarck-szigeteken, valamint a „suque" és „tamate" szövetségek az Új-Hebridákon megfélemlítő szertartásokat rendeztek, kegyetlenül leszámoltak ellenfeleikkel; az uralom és alávetés szervezeteinek első csírái voltak. Új-Zélandon és a Fiji-szigeteken már osztályviszonyok alakultak ki: a nemzetségi arisztokrácia tulajdonába ragadta a földeket és függő helyzetben tartotta a nemzetség egyszerű tagjait. A hadifoglyokat itt rabszolgává tették.

A közösség rétegződése a melanéziaiak vallásában is tükröződött. A társadalomban élvezett befolyással állott összefüggésben a természetfeletti erőről — „mana" — alkotott elképzelésük: a legtöbb és legerősebb „maná"-val a vezéreket és nemzetségfőket, kivált pedig ezek őseit ruházták fel. A nemzetségfők sírjára fából faragott ábrázolásokat helyeztek — helyenként az elhunyt koponyájával —, és áldozatokat mutattak be nekik. A férfiszövetség tagjai az elhalt vezéreket ábrázoló maszkokat viseltek.

A melanéziaiak gazdag díszítő művészetet fejlesztettek ki. A szerszámaikat és használati tárgyaikat, maszkjaikat és sírábrázolásaikat ékesítő fa- és csontfaragások rendkívül szépek és változatosak. A díszítés rendszerint stilizált madár-, hal-, emberi alak- vagy arcábrázolás. Ünnepélyeiken harci jeleneteket vagy munkamozdulatokat imitáló táncokat adtak elő, melyeket dobok, fuvolák és kagylóhéjak kifejező zenéjével kísértek.

A POLINÉZIAIAK

A francia felvilágosodás filozófusai, koruk európai társadalmával a „jó vademberek" világát állítva szembe, elsősorban a polinéziaiakra gondoltak. „Kiegészítések Bougainville úr utazásaihoz" című művében Diderot a tahitiakat a „természet gyermekeiként" ábrázolta. A korai megfigyelők a polinéziaiak technikáját és gazdaságát igen kezdetlegesnek írták le — ez azonban nem felel meg a valóságnak.

Noha Polinéziában valóban nem volt íj és nyíl, sem fazekasság, viszont már kialakult a társadalmi munkamegosztás, elkülönült a kézművesek, a harcosok és a papok csoportja. Megjelent a

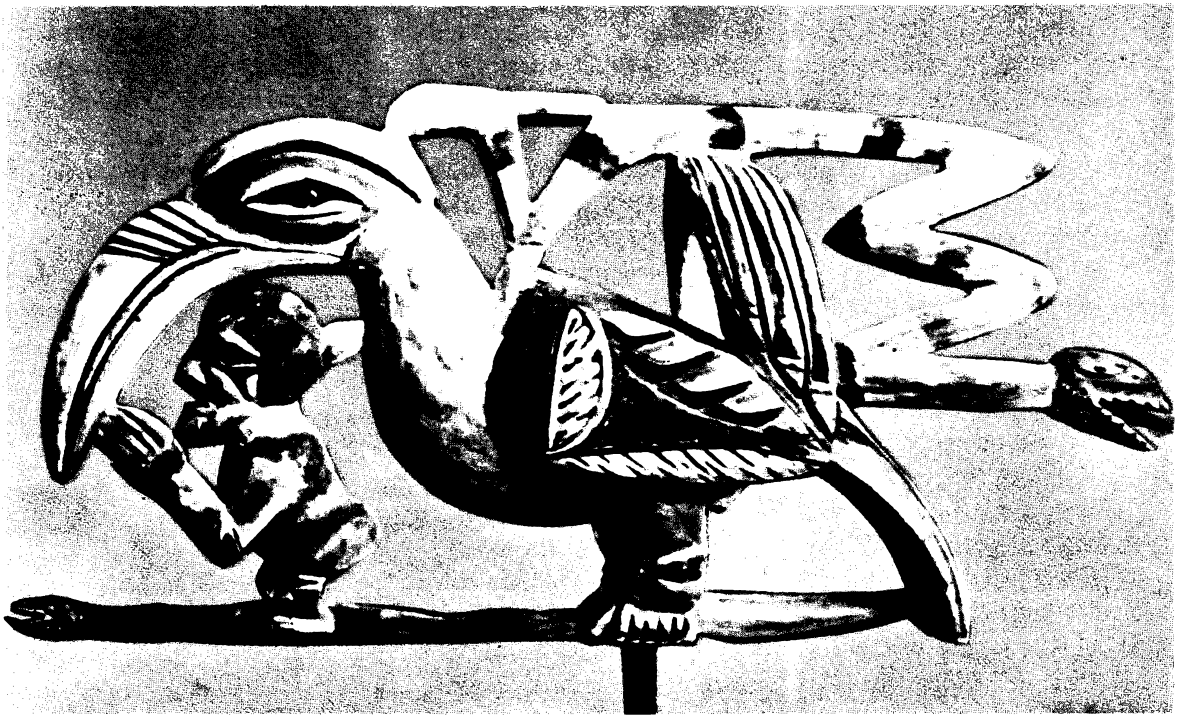

Melanéziai kultikus faszobor
Új-Guinea

magántulajdon, a rabszolgatartás, kasztok keletkeztek; néhány szigetcsoporton az osztálytagozódás már az állam kezdetleges formáinak kialakulására vezetett. Bonyolult vallási rendszerük az óegyiptomi vagy az óindiai mellé sorolható; a környező természetről — a tengeráramlásokról, a széljárásról, a csillagos égről — szerzett ismereteik már-már a tudomány határát súrolták. Végül: a polinéziai Húsvét-szigeten írásjelekkel telerótt fatáblácskákat találtak.

A XVI—XVII. századi európai utazók úgy írták le Polinéziát, mint ahol a bennszülöttek minden munka nélkül élvezik a természet ajándékait. Valójában azonban a szigetvilág apró szigetein szinte egyáltalán nem voltak vadon termő ehető növények, állatviláguk pedig néhány madár-, hüllő- és rovarfajtára korlátozódott. A hasznos növényeket, szárnyasokat és háziállatokat (kutyát, sertést, tyúkot) csak néhány évszázaddal az európai utazók ottjárta előtt honosították meg.

A polinéziaiak külső megjelenése élesen különbözik a melanéziaiakétól. Magas termetűek, bőrük barna — sárgás árnyalattal —, hajuk hullámos: a kis polinéziai fajtába sorolják őket, amely átmenetet képez az ausztrál-negroidok és a mongoloidok között.

Nyelvi tekintetben a polinéziaiak egy csoportot alkotnak. A szigetcsoportok közötti nagy távolságok ellenére az egyes dialektusok csak jelentéktelen hangtani sajátosságokban különböznek egymástól. A polinéziai nyelvcsoport az indonéziai nyelvekkel rokon.

POLINÉZIA BENÉPESÜLÉSE. A POLINÉZIAIAK EREDETE

Valamennyi óceániai és ausztráliai nép közül csak a polinéziaiak őriztek meg emlékeket múltjukra nézve. A tudomány adatai — különösen Te Rangi Hiroa (Peter Buck) új-zélandi tudós kutatásai — lehetővé teszik, hogy bizonyos fokig rekonstruáljuk e nép történetét.

Minden egyes szigetcsoport lakóinak megvannak a maguk mondái őseikről — a mondák tar-

talmazzák az ősök nevét, tudósítanak utazásaikról. Megállapítást nyert, hogy a különböző szigetcsoportok eredetmondáiban szereplő tulajdonnevek megegyeznek egymással és körülbelül azonos időszakra utalnak. A hagyományos időszámítás nemzedékek szerint történik. A leghosszabb genealógia (a Rarotonga-szigeti) 92 nemzedéket sorol el. A polinéziai eredetmondákat gondos vizsgálatnak alávető Te Rangi Hiroa kétségbevonhatatlanul bebizonyította, hogy e mondák történeti forrásnak tekinthetők.

A polinéziaiak eredetére nézve két fő elmélet áll szemben egymással: az egyik Ázsiából, a másik Amerikából származtatja őket. Az óceániai és a dél-amerikai népek kultúrájában valóban sok közös elem található. A legvilágosabb példa erre a — kétségtelenül dél-amerikai eredetű — gyökérnövény, a batáta széles körű elterjedése egész Polinéziában. Polinéziai elnevezése — kumara — megfelel az ecuadori és perui kecsua indiánok azonos jelentésű szavának (kumar, kumara). A kultúra terén kimutatható közös elemek megcáfolhatatlanul bizonyítják a polinéziaiak és az indiánok *kapcsolatának* tényét. Lehetséges, hogy a polinéziaiak — kiváló hajósok lévén — elérték Dél-Amerika partjait és onnan vitték haza a batátát.

A polinéziaiak amerikai *eredetét* viszont semmi sem bizonyítja. Ellenkezőleg: a nyelvészeti adatok csakúgy, mint a polinéziaiak hagyományai, ázsiai eredetük mellett szólnak. Te Rangi Hiroa szerint a polinéziaiak ősei Ázsiából valók, de úgy véli, hogy a szájhagyomány nem őrizhette meg több mint kétezer éven át ennek az emlékét. A polinéziaiak hiteles történelmét Indonéziába való áttelepülésük idejétől számítja; az itteni szigeteken váltak hajósnéppé. A polinéziai nyelvek és a maláj nyelv közötti szoros kapcsolatok arra engednek következtetni, hogy a polinéziaiak ősei hosszú ideig éltek Indonéziában.

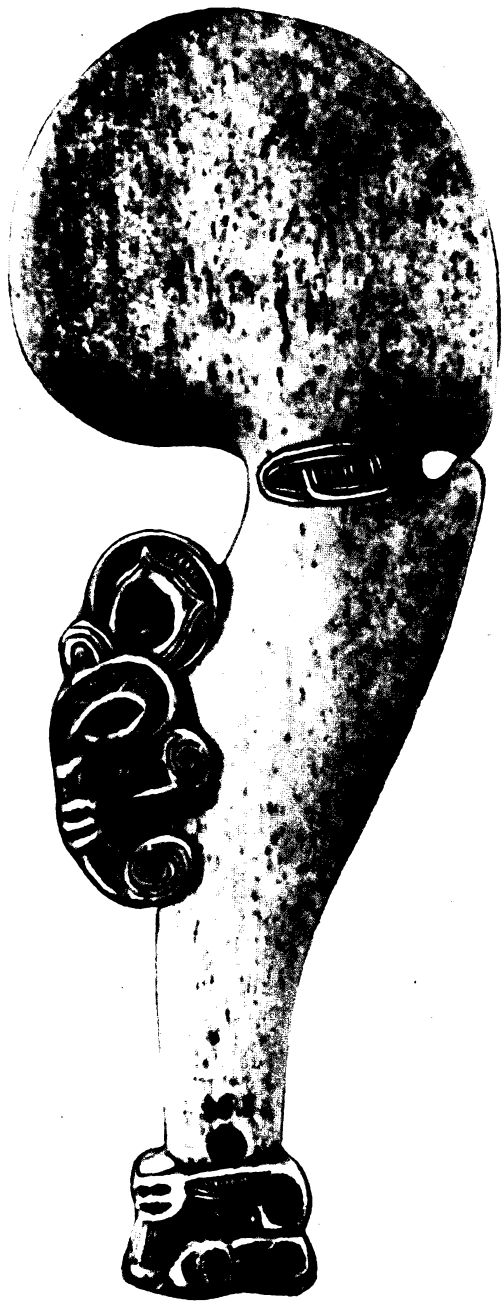

Bálnacsontból készült buzogány
Új-Zéland

Noha Indokína és Indonézia népeinek legrégibb története még nem kellőképpen tisztázott, feltételezhető, hogy a malájok őseit a Han-korban (időszámításunk kezdete körül) a Jangce-folyótól dél felé nyomuló kínaiak szorították ki Dél-Kínából és Indokínából. A malájok behatolása az indonéziai szigetekre valószínűleg évezredekig tartott. Midőn időszámításunk első évszázadaiban a kínai telepesek nyomása megerősödött, a polinéziaiak ősei arra kényszerültek, hogy új szigetek felkutatására induljanak. Megkezdődött a nagy tengeri utak sora, amely évszázadokig tartott — amíg csak be nem népesült az összes valamennyire

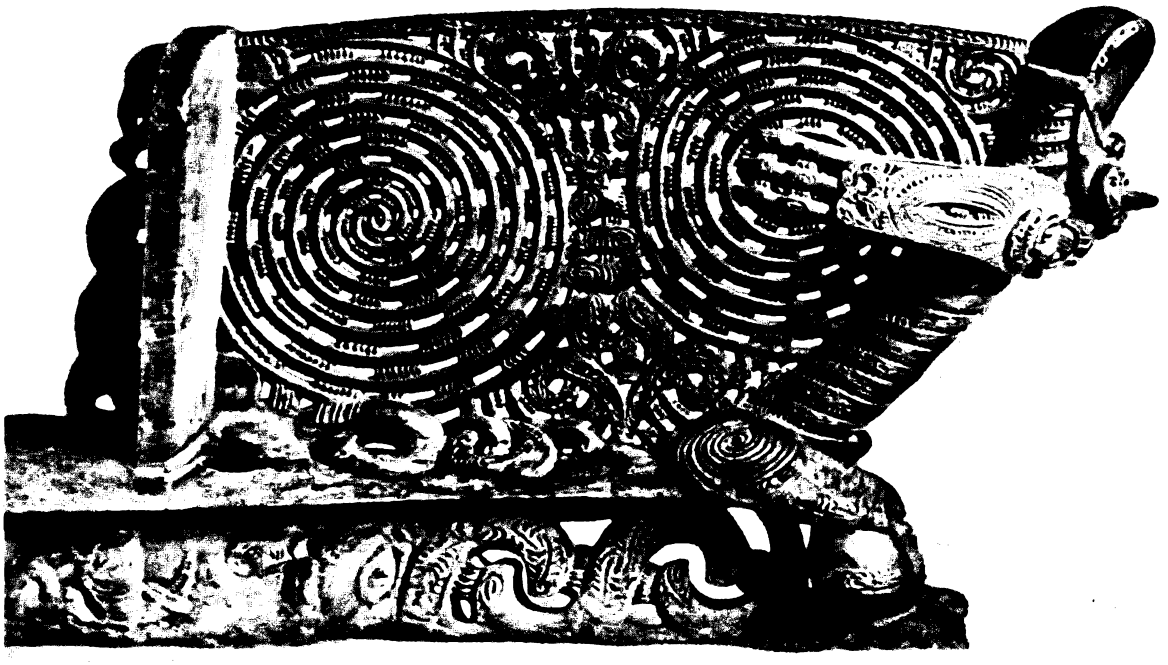

Maori harci csónak része
Új-Zéland

is jelentékeny szigetcsoport és sziget, egészen a legkeletibb Húsvét-szigetig. Ezeket a tengeri vándorutakat nem vaktában valósították meg: mindegyiket jóelőre előkészítették; népes törzsi csoportok keltek útra, élelmiszerkészleteket és háziállatokat vive magukkal.

Polinézia birtokba vétele, tekintetbe véve a betelepülők kezdetleges technikáját, valóságos hőstett volt. A kulturális tekintetben magasabb szinten álló ókori keleti és földközi-tengeri népek csak part menti hajóutakra vállalkoztak. Még a XV. században az Indiába vezető tengeri utat kereső portugálok is hosszú ideig csak az afrikai partok közelében mertek hajózni. Az új földek szerzésére induló polinéziaiak a történelem során először merészkedtek ki a nyílt óceánra.

A polinéziaiak technikája egyébként nem mondható primitívnek. Erősen elterjedtek náluk a fából, kőből vagy csontból készült buzogányfélék — köztük lapos, vágóéllel ellátott fegyverek is. Ezekben a mesterien csiszolt és gyakran dús faragásokkal díszített fa-, kő- és csontfegyverekben a dél-ázsiai vasból kovácsolt kardok és harci kések formái ismerhetők fel. Új-Zéland kivételével Polinézia egyik szigetén sem találhatók fémek, sem természetes formájukban, sem ércben. A polinéziaiaknak tehát a régi mintájú fegyvereket új anyagokból kellett elkészíteniük. Megállapítható, hogy a kő- és csonttechnikában forma és kidolgozás szempontjából egyaránt tökéletes alkotásokat hoztak létre. Ami a nyilat és az íjat illeti, már a polinéziaiak ősei is más harci eszközöket: dárdát, buzogányt, parittyát használtak — a vadászat pedig a szegényes állatvilágú szigeteken elvesztette a jelentőségét. A fazekasság szintén nyersanyag hiányában nem fejlődhetett ki.

Egyáltalán nem volt primitív a polinéziaiak gazdasága sem. Gyümölcskultúrákat hoztak magukkal, mindenekelőtt a kókuszpálmát, amelynek szinte minden részét hasznosítani tudták: az éretlen dió levét, a dió belét — nyersen vagy megfőzve —, a dióbélből kisajtolt olajat: táplálékul, a dióburok rostjait: kötelek és zsinórok fonására, az üres dióhéjat: edényként, a pálmaleveleket: fedő-, fal- és ülőgyékények készítésére. Fáját is felhasználták sokféle rendeltetésű nyersanyagként. A gyü-

mölcsfák és a gyökérnövények földjét gondosan megművelték; néhány szigeten mesterséges öntözést alkalmaztak és trágyázták a talajt — mindez arról tanúskodik, hogy a polinéziaiaknál az intenzív földművelésnek nagy múltja, szilárd hagyományai voltak már. A polinéziaiak által a szigetekre vitt sertések és baromfik domesztikálása már régen, az indo-maláj őshazában megtörtént.

A polinéziaiak ősei tehát viszonylag kulturált népnek tekinthetők. Minthogy növényi és állati élelemkészletekkel rendelkeztek, hosszú tengeri felfedező utakra vállalkozhattak, hogy új területeket találjanak a letelepedésre. Ám a legfőbb tényező, ami ezt lehetővé tette számukra: hajózási ismereteik és hajóépítésük magas fejlettségi foka volt. A polinéziaiak „vendéghajós" csónakja az emberi ész csodálatra méltó leleményei közé tartozik. Az egyensúlyozó „vendéghajó" — rugalmasan a hajótesthez erősített gerenda — még a legegyszerűbb, fatörzsből kivájt kis csónakot is képessé teszi arra, hogy kiállja az óceánok erős hullámzását, felborulás nélkül átjusson a hatalmas hullámokon és könnyűszerrel újra egyensúlyba kerüljön. Hosszú tengeri utakra több száz ember befogadására alkalmas nagy kettős csónakokat használtak. Ezeket faragott deszkákból építették, a deszkákat növényi rostból készült kötelekkel erősítették össze. A párkányos fedélzettel összekötött kettős csónakok rendkívül stabilak voltak. A gyékényvitorlákkal ki tudták használni a hátszelet. A hajókat kormányevezővel irányították. A polinéziaiaknak külön kormányos papjaik voltak, ezek ismerték a tengeráramlások és a szelek irányát, és jól tájékozódtak a csillagok állásából. Több tucatnyi bárkából álló flottillákban hajóztak ki, legyező alakzatban haladva: így szélesebb sávon vehették észre az útjukba eső szigeteket. Táplálékul szárított kókuszdióbelet, sült tárót, élő sertéseket és tyúkokat vittek magukkal. A csónakban homokra rakott tüzet élesztettek. Az ily módon megszervezett utazás akár egy hónapig is tarthatott, ez pedig elég volt ahhoz, hogy átszeljék a polinéziai szigetcsoportokat elválasztó vizeket. A polinéziai mondák megőrizték azoknak a törzsi csoportoknak és vezéreiknek a nevét, akik az egyes szigeteken kihajóztak; ezektől indulnak a genealógiák. Ha nemzedékenként 25 évet számítunk, Polinézia különböző szigetei eredetmondáinak összevetése alapján megállapítható, hogy az első tengeri utak körülbelül az i. sz. V. században kezdődhettek.

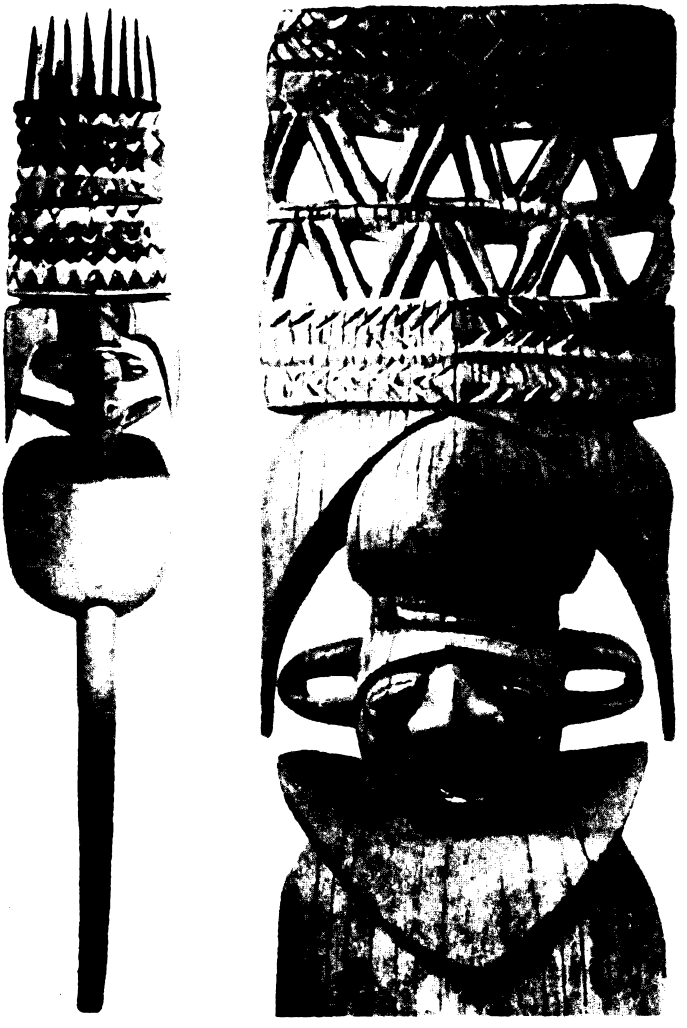

Fafaragásos házdíszek
Új-Kaledónia

A hagyományok szerint az első átköltözők egy bizonyos Hawaiki nevű szigeten települtek meg, ahol nagy jólétben éltek. A polinéziaiaknak ez a legendás második hazája valószínűleg a Tahititól északnyugatra fekvő Raiatea szigete volt. E sziget Opoa nevű helységében működött az a papi iskola, amely a polinéziai vallás teológiai rendszerét kidolgozta. A VI. századra Közép-Polinézia benépesült, és valóban egy új polinéziai kultúra hazájává vált.

A hagyományok azonban nem tartalmaznak világos útmutatást arra a kérdésre, milyen útvonalon jutottak el a hajósok Tahitiba. Az etnográfiai és antropológiai adatok különböző hipotéziseket tesznek lehetővé. Te Rangi Hiroa hipotézise szerint az áttelepülők Mikronézián át érkeztek a Tahiti-szigetekre, és csak később, már innen hajóztak át a Samoa-, Tonga-, Fiji-szigetekre, valamint Melanéziába, ahonnan kultúrnövényeket és háziállatokat hoztak magukkal. A szovjet tudósok valószínűtlennek tartják azt, hogy a telepesek csak Közép-Polinézia birtokbavétele után jutottak volna el Melanéziába, valamint azt is, hogy Nyugat-Polinézia betelepítésére sokkal később került volna sor, mint Közép-Polinéziáéra. A legvalószínűbb, hogy a betelepülők több útvonalon haladtak, de minden esetben érintették Melanéziát, ahonnan hasznos növényeket és állatokat vittek magukkal.

Tonga és Fiji birtokbavétele valószínűleg valamivel később, a VI—VII. században ment végbe, a Hawaii-szigeteké pedig még később, a VII. és a XIV. század között. Kelet-Polinézia a X—XII. században népesedett be; Új-Zélandot a IX. és a XIV. század között érték el a polinéziai hajósok. Az utóbbi helyen csekély számú, primitív társadalmi rendszerben élő negroid lakosságot találtak, ez kiszorult vagy asszimilálódott, emléke csak a folklórban maradt fenn.

A hagyomány szerint a polinéziaiak a X. században fedezték fel Új-Zélandot: először egy Kupe nevű halász látta meg e szigeteket, és visszatérve Hawaikiba, beszámolt róluk. A XII. században egy bizonyos Toi Közép-Polinéziából unokája keresésére indult, akit a tengeráramlás elragadott. A nagyapa és unokája Új-Zélandba kerültek és ott letelepedvén, a helyi törzsből választottak maguknak feleséget. A XIV. században Hawaiki szigetén törzsi háborúk dúltak, s ezek után a lakosság egy népes csoportja néhány csónakon elindult Kupe útjára, azzal az elhatározott szándékkal, hogy a déli szigeteken telepednek meg. A Plenty-öbölben kötöttek ki. A vezérek felosztották egymás között a part menti területeket, és a jövevények csoportonként szétváltak. A mondák szólanak az ősök következő nemzedékeiről is, megőrizték a vezérek és a tudós papok nevét, sőt a csónakok elnevezését is, utalva arra: melyiknek az utasai hol telepedtek le.

Tíz évszázad leforgása alatt a polinéziaiak nemcsak benépesítették a Csendes-óceán szigeteit, hanem kiállták az új létfeltételek próbáját is. A vas helyett áttértek a fa, a kő és a csont használatára; feledésbe ment a fazekasság és a szövés. Ez azonban nem tekinthető hanyatlásnak. A technika és a gazdálkodás új formáit dolgozták ki, amelyek jobban megfeleltek az óceániai szigetek adottságainak. Kifejlődött a társadalmi munkamegosztás. Kialakultak az előkelők — a földbirtokosok, a hadvezérek, a papok és egyes szigeteken a királyok — örökletes kasztjai; öröklődővé vált a földművelők és kézművesek helyzete is. A rabszolgák kívül álltak a társadalmon, a kasztokon.

A kasztokon belül további rétegek különültek el. A maoriknál például az előkelőbb családok a vezérek csoportját — „ariki" — alkották, a kevésbé előkelő családok pedig a középréteget — „rangatira".

Az osztályok és az állam kialakulása a polinéziai vallásban is tükröződött. A polinéziaiak hite szerint az egész külvilág két kategóriára oszlik: moa (szent) és noa (egyszerű). Ami a moa körébe tartozik, az az istené, a királyé, az előkelőké és a papoké, ezért az egyszerű emberek számára tiltott, azaz tabu. A polinéziai „tabu" szó pontos fordítása: „külön megjelölt". A gyakorlatban ez bizonyos cselekvéseknek vagy bizonyos tárgyak felhasználásának a tilalmát jelentette; a tabu megsértőit a természetfölötti erők kikerülhetetlen büntetéssel sújtják. Nuku Hiva szigetén kétféle tabu létezett: a pap által létesített és az uralkodó által létesített. A tabu alá helyezés jogát mind a papok, mind az uralkodók a maguk — a törzsi arisztokrácia érdekeivel megegyező — érdekeinek szolgá-

latába állították. A vallási szertartások a közemberek megfélemlítését és az uralkodó réteg hatalmának megszilárdítását szolgálták. J. F. Liszjanszkij orosz utazó szavai szerint: „gyümölcsöket, disznókat és kutyákat áldoznak, az emberek közül isteneik tiszteletére csak a hadifoglyokat vagy a lázítókat és a kormányzat ellenfeleit ölik meg. Az ilyen áldozathozatalnak több köze van a politikához, mint a hithez".

A polinéziai vallás az osztályelnyomás eszköze volt és elősegítette az állam korai formáinak megszilárdulását.

A MIKRONÉZIAIAK

A mikronéziai szigetvilág lakossága antropológiai és kulturális tekintetben egyaránt kevert népcsoportot alkot. Külső megjelenésükben melanéziai, indonéziai és polinéziai származásjegyek keverednek. Nyelvi tekintetben a maláj-polinéziai nyelvcsaládhoz tartoznak.

Mikronézia kis korallszigeteit — akárcsak Polinéziát — máshonnan érkező bevándorlók népesítették be. Minden jel arra mutat, hogy benépesedésük előbb történt, mint a polinéziai szigeteké. Valószínű, hogy először melanéziaiak érkeztek e szigetekre, később pedig a polinéziaiak őseivel közös eredetű betelepülők. A mikronéziai Gilbert-szigeteken élő hagyományok szerint szigeteiket hajdan sötét bőrű, kis termetű emberek lakták, akik nyers táplálékon éltek és a pókot meg a teknősbékát imádták, azaz minden bizonnyal a fejlődés rendkívül alacsony fokán állottak. Ezeket a hagyomány szerint később nyugat felől, a Halmahera (Djilolo) és Celebesz (Sulawesi) -szigetekről érkező jövevények igázták le; a jövevények helybeli nőket vettek feleségül, s tőlük származnak a Gilbert-szigetek jelenlegi lakói. Az antropológiai és nyelvészeti adatok ugyancsak arra utalnak, hogy a mikronéziai csoport kialakulásában számottevő szerepük volt a kelet-indonéziai szigetekről, a Fülöp-szigetekről, sőt Tajvanról származó etnikai elemeknek.

Társadalmi fejlettségük tekintetében a mikronéziaiak valahol a melanéziaiak és a polinéziaiak között álltak. A társadalmi munkamegosztás meglehetősen előrehaladt: elkülönültek a kézművesek csoportjai. Kifejlődött a csere is. Noha a közvetlen termékcsere volt az uralkodó forma, néhány szigeten bizonyos tárgyak — kagyló- és gyöngyfüzérek — már az általános egyenérték szerepét töltötték be. A pénz fölöttébb különös formáját használták a Yap-szigeteken: korong alakú köveket — köztük kisebbfajta malomkő nagyságúakat is. Ezeket a pénzköveket a földre helyezték, és helyükről nem mozdították el akkor sem, ha új tulajdonos „kezébe" kerültek.

A földek névlegesen a közösségek tulajdonát képezték, ténylegesen azonban a nemzetségi-törzsi főembereknek, az előkelő nemzetségek nemzetségfőinek kezére kerültek; megművelésüket közrendű földművelők végezték. A Karolina-szigeteken a hatalom és a gazdagság a nemzetségfők — juroszok — kezében volt. A földműveléssel és halászattal foglalkozó közönséges nemzetségi tagok nekik adták a termés, illetve a halászzsákmány legjavát — mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt. A kókuszpálmák teljesen a juroszok tulajdonát képezték, gyümölcseik fogyasztása a közönséges nemzetségi tagok számára tilos volt. A mikronéziaiaknál még nem jelent meg az állam, de kialakulásának küszöbén álltak.

Mindent egybevetve tehát: az európai felfedezők megjelenésekor Óceánia népei egyáltalán nem voltak vademberek, a „természet gyermekei". A termelőerők fejlesztésében — ha nem is egyenlő mértékben — jelentékenyen előrehaladtak és saját kultúrát hoztak létre.

3. AZ ÓCEÁNIAI SZIGETEK ÉS AUSZTRÁLIA FELFEDEZÉSE, GYARMATOSÍTÁSUK KEZDETEI

Az európai felfedezők sorát Óceániában a Földet elsőként körülhajózó Magelhães nyitotta meg, 1521-ben lépett a Guam-sziget (Mariana-szigetek) földjére. A XVI. században spanyol és portugál tengerészek felfedezték a Karolina-, a Marshall-, a Salamon-, a Marquesas-, a Tokelau- és a Santa Cruz-szigeteket.

Új-Guinea északnyugati csücskét 1526-ban érte el az első európai: Jorge de Menezes portugál hajós.

Mexikó és Peru meghódítása után a spanyolok számos expedíciót szerveztek a Közép- és Dél-Amerika nyugati partjait a Fülöp-szigetekkel összekötő tengeri út felkutatására. 1542-ben a mexikói Acapulco kikötőjéből indult el a Fülöp-szigetekre Ruy López Villalobos expedíciója. A vállalkozás egyik részvevője, Ynigo Ortiz de Retez, 1544-ben partra szállt a Menezes által felfedezett szigeten, s azt — Új-Guineának keresztelve — a spanyol király tulajdonának nyilvánította. Alvaro de Mendaña 1567. és 1595. évi expedíciója során felfedezte a Salamon- és a Marquesas-szigeteket, továbbá számos szigetet Dél-Polinéziában.

Újabb polinéziai és melanéziai szigetek felfedezését eredményezte a spanyol Pedro Fernandez de Quirós 1605. évi expedíciója. Quirós úgy vélte, hogy az általa felfedezett szigetek a feltételezett hatalmas déli kontinens részei, melynek a „Szentlélek Ausztráliája" nevet adta. Expedíciójának egyik kapitánya, Luis Vaez de Torres, hajójával különvált Quiróstól, és — már azután, hogy ez visszatért Mexikóba — végighajózva Új-Guinea déli partja mentén, felfedezte az e szigetet Ausztráliától elválasztó tengerszorost. Torres, 1607-ben a Fülöp-szigetekre érkezvén, jelentést készített felfedezéseiről a manilai spanyol hatóságoknak. Bebizonyította, hogy Új-Guinea nem a vélt déli szárazföld része, hanem óriási sziget, melyet tengerszoros választ el más nagy szigetektől (valójában: Ausztráliától). Felfedezését azonban a spanyolok titokban tartották.

Tahitiak Cook kapitány hajóján
XVIII. századi metszet

Százötven esztendővel Torres utazása után, a hétéves háború idején, az angolok partra szálltak Luzon szigetén, és zsákmányul ejtették a manilai spanyol hatóságok irattárát. Így akadtak rá Torres beszámolójára. 1768-ban az angol kormány megbízta James Cookot Óceánia felkutatásával. Cook expedíciója újra „felfedezte" a spanyolok által már régen ismert óceániai szigeteket és az Ausztráliát Új-Guineától elválasztó tengerszorost, számos további szigetet fedezett fel, és végigkutatta Ausztrália keleti partjait. Ezzel egy időben Alexander Dalrymple angol tudós közzétette a Manilában zsákmányolt spanyol titkos okmányokat; Cook kénytelen volt elismerni, hogy az Új-Guinea és Ausztrália közötti tengerszorost a spanyolok már

a XVII. század elején felfedezték. A XVIII. század második felében ezt a tengerszorost Torresről nevezték el.

A Torres és Cook útjai között eltelt másfél évszázad alatt számos holland hajós — az „Eendracht" tengerészei, valamint Edel, Nuyts, Thyssen stb. — járt az ausztráliai partok különböző szakaszain. A XVII. században az ötödik világrész az Új-Hollandia nevet kapta. 1642-ben a délkeletázsiai holland birtokok főkormányzója, Van Diemen, megbízta Abel Janszoon Tasmant, hogy hajózza körül dél felől Új-Hollandiát. Ezen az úton Tasman meglátott egy szigetet, melyet Van Diemen-földnek nevezett el; felfedezte a mai Tasmaniát. Új-Zéland keleti partjai mentén haladva, felfedezte a Tonga- és a Fiji-szigeteket, majd északról megkerülte Új-Guineát és visszatért Batáviába. Tasman 1642—1643-ban végrehajtott expedíciója megdöntötte azt a feltevést, hogy Új-Hollandia a vélt nagy déli-sarki kontinens része, de téves képet adott Ausztrália körvonalairól: Tasmániát és Új-Guineát Új-Hollandia kiszögelléseinek tekintette.

Új-Zéland partjainak és Ausztrália keleti partvidékének felderítését James Cook végezte el 1768 és 1779 között végrehajtott három útja során. Egyszersmind felfedezte Új-Kaledónia szigetét és nagyszámú polinéziai szigetet. Ausztrália keleti részét Cook Új-Dél-Walesnek nevezte el. Az 1760—1780-as években számos felfedezést tettek Óceániában francia tengerészek is (Bougainville, La Pérouse stb.).

Az angol kormány 1788-tól kezdve több mint ötven éven át közönséges bűnözők és politikai bűnösök deportálási helyéül használta Ausztráliát. A fegyencgyarmat igazgatósága hatalmas területű termőföldeket ragadott a kezébe; melyeket a fegyencek műveltek meg. Az őslakosságot kiirtották, vagy a közép-ausztráliai sivatagokba szorították, lassú kipusztulásra ítélve. Az őslakók száma az angolok megjelenésekor, a XVIII. század végén elérte a 250—300 000-et; a következő század végére 70 000-re apadt. Különös kegyetlenséggel léptek fel az angol gyarmatosítók Tasmania szigetén; valóságos hajtóvadászatokat rendeztek a bennszülöttek ellen, úgy öldösték őket, mintha vadállatok lennének. A vérengzést mindössze 111 őslakó élte túl — ezeket rezervátumokba telepítették, ahol számuk évről évre csökkent. Néhány évtized múlva meghalt az utolsó tasmaniai is (1877).

Ausztráliában lassacskán angol telepek alakultak ki, amelyek lakói nyelvükben, gazdasági életükben és kultúrájukban az anyaországi életet folytatták tovább. Eleinte e telepeket semmi sem kapcsolta egymáshoz; csak a XX. század elején alapították meg az Ausztráliai Föderációt, amely angol dominiumi jogokat nyert. Az ausztráliai angol telepek gazdasági és politikai fejlődése már az újkori történelem következő korszakához tartozik.

XV. FEJEZET

AZ EURÓPAI HATALMAK GYARMATPOLITIKÁJA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉIG

A XVII—XVIII. században a tőkés termelési mód már két európai országban — Hollandiában és Angliában —, majd az észak-amerikai gyarmatok függetlenségi háborúja után az Egyesült Államokban is uralomra jutott, Franciaországban pedig erőteljesen fejlődött. Ez a körülmény volt az említett államok nagyarányú gyarmati terjeszkedésének alapfeltétele, s elsősorban ez magyarázza, hogy a tengerentúli országok gyarmati kifosztása terén elragadták a vezető szerepet Spanyolországtól és Portugáliától. A XVII—XVIII. században létrejöttek az imperializmus gyarmati világrendszerének alapjai. Az európai államoknak a gyarmatokért vívott elkeseredett küzdelme ebben az időben kereskedelmi háborúk formájában nyilvánult meg. A gyarmatok az európai burzsoázia számára továbbra is az eredeti tőkefelhalmozás egyik forrásául szolgáltak, e mellett pedig egyre nagyobb jelentőségre tettek szert mint a gyors ütemben fejlődő európai manufaktúraipar nyersanyagforrásai és külső felvevő piacai. Végül a gyarmatok serkentőleg hatottak a hajózás és a kereskedelem fejlődésére, döntő szerepet játszottak a kereskedelmi és haditengerészeti flották megnövekedésében.

A gyarmati népek leigázásának és könyörtelen kizsákmányolásának politikája a kapitalizmus történetének szerves része — az eredeti tőkefelhalmozás korától egészen a tőkés termelési mód végső stádiumáig: az imperializmusig.

Az európai kereskedő-gyarmatosok a tengerentúli országokban nem külön-külön, hanem nagy monopolista társaságokba tömörülve tevékenykedtek. E társaságok a tőkefelhalmozás hatalmas erejű emelői voltak, csökkentették a gyarmati vállalkozásokkal járó kockázatot az egyes tőkés részvényesek számára. A kereskedelmi társaságok kiváltságos helyzetet foglaltak el, és az állam különleges támogatását élvezték. A kereskedők számára az ilyen egyesülések nélkülözhetetlenek voltak azért is, mert egyenként képtelenek lettek volna megtörni az ázsiai államok ellenállását és megküzdeni más nemzetiségű európai vetélytársaikkal. Csak egyesült erővel bonyolíthattak le valamennyire is nagyarányú tengeri kereskedelmet is — ez akkoriban elválaszthatatlanul összefüggött a kalózkodással és a háborúskodással. A monopolista társaságokat az államok általában rendkívül széles körű jogokkal ruházták fel. Így például a XVII. század elején csaknem egyidejűleg megalapított holland, angol és francia kelet-indiai társaságok jogot nyertek arra, hogy Keleten saját hadsereget és haditengerészetet tartsanak fenn; hadat üzenhettek és békét köthettek, erődöket és fegyvertárakat építhettek, alkalmazottaik fölött bíráskodhattak és az ítéleteket végre is hajthatták.

Az európai hatalmak gyarmati rablásainak egyik legfőbb területét a XVII—XVIII. században a keleti országok alkották. Ázsiában az uralkodó társadalmi rendszer a feudalizmus maradt; az egyes államok a feudalizmus különböző fejlődési fokain állottak. Az európai gyarmati expanzió a Kelet sok országának önálló fejlődését törte meg. Ezek az országok elvesztették politikai függetlenségüket — a normális gazdasági és kulturális fejlődés alapfeltételét —, gazdaságukat kimerítette a gyarmati kizsákmányolás és rablás, termelőerőik pusztultak, kulturális életük az esetek többségében hanyatlásnak indult. Ez a sors jutott osztályrészül a fülöpszigeti népeknek a spanyol uralom, Indonézia és Ceylon népeinek a Holland Kelet-Indiai Társaság uralma alatt, és India nagy részének — itt a XVIII. század végén szilárdult meg az angol gyarmatosítók hatalma. Az európai államok gyarmatpolitikája ugyanakkor sorozatos csapásokat mért a keleti országok feudális elzárkózottságára, erőszakkal bevonta őket — elnyomott és alárendelt helyzetbe taszítva — a kialakulófélben levő világpiac érdekszférájába.

A makasszari király harcosai
XVIII. századi metszet

Tehát a világpiac kialakulása, a népek gazdasági közeledése és kulturális kapcsolataik erősödése — ez a történelmileg haladó folyamat — a leigázott népek önálló fejlődésének erőszakos elfojtása formájában ment végbe, gazdasági és kulturális elmaradottságra kárhoztatva azokat, s hatalmasan meggyorsítva a kapitalizmus megerősödését a legfejlettebb európai országokban. A kapitalizmus sikerei viszont rohamosan fokozták ezeknek az államoknak a gazdasági és katonai fölényét a feudális Kelet kevésbé fejlett országaival szemben, megkönnyítve ezzel a burzsoá nemzetek kizsákmányoló felső rétegei számára a gyarmati kizsákmányolás hatókörének szakadatlan bővítését.

Az európai gyarmatosítók által összerabolt tömérdek érték és kincs a leigázott ázsiai országokból az anyaországokba áramlott, és csak ott vált tőkévé, csak ott nyert alkalmazást a termelésben.[1] A kifosztott népek számára ez pótolhatatlan veszteség volt, s gazdaságuk elsorvadására vezetett. Az angolok csupán indiai uralmuk első száz évében 12 milliárd aranyrubel összegű értéket hurcoltak ki az országból. A rablott kincsek áradata megtermékenyítette Anglia tőkés fejlődését és siettette az ipari forradalmat. Az angol gyarmatosítók elrabolták az indiai feudális urak által összegyűjtött kincseket, fokozták az indiai parasztok feudális kizsákmányolását, a Kelet-Indiai Társaság telepeihez kötve valósággal jobbágysorban dolgoztatták a kézműveseket, a hűbéres fejedelmeket súlyosan megadóztatták és uzsorakölcsönöket kényszerítettek rájuk. Íme ezek voltak az angol eredeti tőkefelhalmozás módszerei Indiában, elsősorban pedig Bengáliában, amely 1757-ben került a Kelet-Indiai Társaság uralma alá.

„A XVIII. évszázad egész tartama alatt az Indiából Angliába került kincsek, nem annyira az aránylag jelentéktelen kereskedelemből származtak, mint inkább az ország közvetlen kizsákmányolásából, s az onnan kisajtolt és Angliába szállított óriási vagyonokból."[2]

[1] Lásd *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 697. old.
[2] *Marx—Engels* Werke. 9. köt. Dietz Verlag 1960. 154. old.

A Brit Kelet-Indiai Társaság, magának sajátítva ki a föld legfőbb tulajdonosát megillető jogokat és megszilárdítva a parasztok feudális kizsákmányolásának meglevő formáit, rövid idő alatt teljes nyomorba taszította az indiai néptömegeket. Marx írja, hogy olykor a „termékjáradék lehet akkora is, hogy a munkafeltételek, a termelési eszközök újratermelését komolyan veszélyezteti, a termelés bővítését többé-kevésbé lehetetlenné teszi és a közvetlen termelőket a létfenntartási eszközök fizikai minimumára szorítja. Ez az eset különösen akkor áll elő, amikor egy hódító kereskedőnemzet készen találja ezt a formát és kiaknázza azt, ahogy például az angolok tették Indiában."[3]

Az indiai feudális államalakulatok mindig különös gondot fordítottak az öntözőberendezések rendben tartására. Az angolok — mit sem törődtek ezzel. A mohóságtól elvakított gyarmatosítók rövidlátó politikája következtében a nemzedékek hosszú sorának nehéz munkájával megteremtett óriási öntözőberendezések elpusztultak. Pusztulásukat nyomon követte a földművelés lehanyatlása India legtermékenyebb vidékein, elsősorban a Dekkan keleti partvidékén. Akárcsak itt, Bengáliában is sok megművelt földet hódított vissza az emberektől a dzsungel.

Jáva szigetén 1596-ban jelentek meg az első holland gyarmatosítók. 1602-ben a gyarmati terjeszkedés előmozdítása végett hat németalföldi kereskedelmi társaság az állandó részvénytőkével rendelkező Holland Kelet-Indiai Társaságban egyesült. A XVII—XVIII. század folyamán e társaság durva erőszak, csalás, vesztegetés és árulás segítségével hatalmába kerítette egész Jávát Bantammal meg Matarammal, a Maluku (Fűszer)-szigeteket, és számos támaszpontot létesített a szigetvilág más szigetein is.

A holland gyarmati rendszer alapját Jáván a parasztság jobbágyi kizsákmányolása képezte. A társaság arra kényszerítette a parasztokat, hogy a legjobb földeken a gyarmatosítók számára szükséges exportnövényeket (kávét, cukornádat, fűszernövényeket) termesszenek. A termést be kellett szolgáltatniuk a társaság raktáraiba. A hollandok abbeli igyekezetükben, hogy az európai piacokon fenntartsák a magas monopolárakat, a kávé árcsökkenésekor még attól sem riadtak vissza, hogy elpusztítsák a parasztok által annyi munkával felnevelt kávéfákat — áremelkedéskor pedig új fákat ültettettek velük. Ezt a manővert meglehetősen sokszor alkalmazták. Így a Holland Kelet-Indiai Társaság az amsterdami árutőzsdén mesés árakon adhatta el az indonéziai gyarmatárukat az Európa minden tájáról odasereglő kereskedőknek.

A holland gyarmatosítók egész Indonéziát a Kelet-Indiai Társaság által Európában és a keleti országokban folytatott monopolkereskedelem áruszállítójává változtatták. Ez a politika szörnyű szenvedéseket hozott Indonézia lakosságára. Az indonéziai parasztok kirablását a hollandok a helyi feudális urak útján hajtották végre; ezek adó gyanánt szedték be a parasztoktól a kivitelre kerülő termékeket. A hollandok a feudális urak kezében hagyták a bírói és a közigazgatási funkciókat. Mindazokat, akik a Kelet-Indiai Társaság rablópolitikája ellen fellépni merészkedtek, a holland gyarmatosítók irgalmatlanul elpusztították.

A holland és az angol kelet-indiai társaság fokozatosan valóságos territoriális hatalmakká nőtték ki magukat. Amaz még a XVII. század elején megvetette lábát Indonéziában, ez pedig a hétéves háború (1756—1763) után szerzett Indiában óriási területeket.

A Francia Kelet-Indiai Társaság a feudális abszolutizmus talaján jött létre. Ez rányomta bélyegét jellegére és szervezetére. A király által kinevezett intendáns bürokratikus felügyelete alatt működött; igazgatóit nem a kereskedők köréből, hanem az udvari kegyencek és a főrangú nemesek közül nevezték ki; forgótőkéjét nem annyira a kereskedők részvényjegyzései, mint inkább a király adományai alkották.

A pénzügyi tekintetben teljesen a kormánytól függő Francia Kelet-Indiai Társaságot valósággal gúzsba kötötte a királyi hivatalnokok bürokratikus gyámkodása és szőrszálhasogató felügyelete.

[3] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 763—764. old.

Miután az államtól nem kapott elegendő támogatást gyarmati vállalkozásaihoz, szüntelenül pénzzavarral küszködött, s így jóval gyengébb volt, mint angol és holland vetélytársai.

A Kelet-Indiai Társaság székháza Amsterdamban
Metszet a XVII. század közepéről

A monopolista társaságok tevékenysége meggyorsította a tőkés fejlődést az anyaországokban, ez viszont aláásta e társaságok létalapját. A tőkés manufaktúraipar fejlődésének és az erősödő ipari burzsoáziának az érdekei szembekerültek a gyarmati piacokat a társaságokon kívül álló kereskedők elől elzáró kelet-indiai társaságok monopoljogaival. A burzsoázia széles körei — melyek nem voltak e monopóliumok haszonélvezői — egyre határozottabban követelték eltörlésüket vagy legalább korlátozásukat. Másrészt az eredeti tőkefelhalmozásnak a kelet-indiai társaságok által Indiában és Indonéziában gyakorolt módszerei olyan helyzetbe sodorták ezen országok gazdasági életét, ami már gazdaságuk további eredményes kiaknázását veszélyeztette. A társaságokat irányító maroknyi gazdag vállalkozó (a Brit Kelet-Indiai Társaság részvényeseinek száma nem haladta meg a kétezret, a holland társaság részvényeseinek száma az ötszázat) kapzsi mohósága a csőd szélére vitte a monopolista társaságokat. Miután az indiai francia birtokok elvesztése után 1769-ben a Francia Kelet-

Gyarmati gyapotültetvény
Metszet az „Enciklopédiá"-ból

Indiai Társaságot felszámolták, kiderült, hogy a társaság 1725 és 1769 között 170 millió frankos veszteséggel működött. A Holland Kelet-Indiai Társaság deficitje 1791-ben 96 millió holland forintra rúgott. A Brit Kelet-Indiai Társaság sokáig hamis jelentések segítségével leplezte siralmas pénzügyi helyzetét, de végül a XVIII. század második felében ez is kénytelen volt hitelt kérni a kormánytól, hogy deficitjét fedezhesse. A XVIII. század végére a monopolista társaságok már túlélték magukat; felszámolásuk csak idő kérdése volt.

INDIA ÉS INDONÉZIA NÉPEINEK KÜZDELME AZ EURÓPAI GYARMATOSÍTÓK ELLEN

Az ázsiai népek szívósan védekeztek az európai hódítók ellen. A Brit Kelet-Indiai Társaság csaknem száz éven át (1757—1849) szakadatlanul háborúskodott indiai gyarmatbirtokainak kiterjesztéséért; csak 1849-ben, Punjab megszerzésével sikerült egész Hindusztánt uralma alá hajtania. A gyarmatosítók csak szüntelen katonai fellépésekkel tudták fenntartani uralmukat. Az angol hódítók a dél-indiai Mysore állam, valamint a maratha fejedelemségek szövetsége részéről ütköztek a legkeményebb ellenállásba. Ezenkívül számos népi felkeléssel kellett megküzdeniük. A XVIII. század legnagyobb angolellenes népmozgalma a bengáliai szanijaszi felkelés volt.

Népi felkelések lángoltak fel Indonéziában is, a hollandok ellen. Az 1674-ben Trundjaj vezetése alatt kirobbant nagy felkelés Jávára és Madurára terjedt ki. A mozgalom részvevőinek zömét parasztok alkották. Fő célkitűzésük a holland gyarmatosítók kiűzése volt. Esztendőkbe tellett, míg a hollandok el tudták fojtani a felkelést.

Még nagyobb felkelés zajlott le a XVII—XVIII. század fordulóján, egy volt rabszolga, Surapatti vezetése alatt. E mozgalomban — akárcsak a Trundjaj-felkelésben — főleg parasztok vettek részt. A felkelés utolsó tűzfészkeit csak 1719-ben számolták fel.

1740-ben a gyarmati hatóságok kegyetlen hajszát indítottak a Jáva szigetén már régen megtelepedett kínai kereskedők és kézművesek ellen. A kínaiak erre fegyveres osztagokat alakítottak és az őslakossággal együtt harcba szálltak a holland leigázók és az oldalukra szegődött jávai feudális urak ellen. A felkelők ellenállását csak hosszadalmas és szívós küzdelmek után tudták megtörni. 1750-ben újabb nagy felkelés kezdődött a matarami feudális uralkodó egyik rokona, Mangku Negoro vezetésével, aki sok harcost gyűjtött zászlói alá és számottevő sikereket ért el. A mozgalom 1757-ig tartott — ekkor Mangku Negoro, ígéretekkel és némi engedményekkel beérve, egyezségre lépett a hollandokkal.

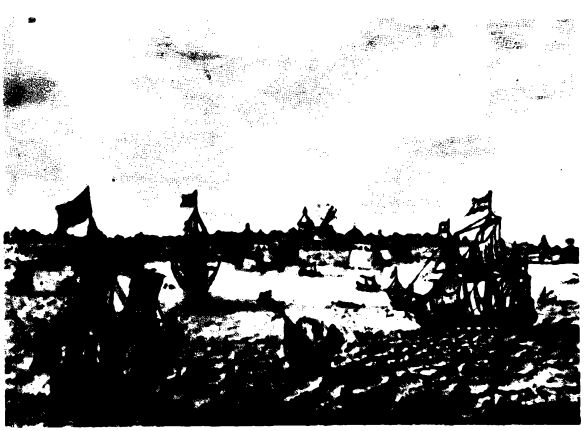

Szurat
XVII. századi metszet

A gyarmatosítók, India és Indonézia feudális széttagoltságát kihasználva, mesterségesen szították az ellenségeskedést az egymással vetélkedő államok között; a vallási és nemzetiségi viszályokat, valamint az osztályellentéteket kihasználva, a „divide et impera" politikáját folytatták. A népi mozgalmakban gyakran résztvevő, sőt vezető szerepet betöltő helyi feudális urak könnyen hajlottak arra, hogy önző érdekeik kedvéért egyezségre lépjenek a gyarmatosítókkal. A parasztok és kézművesek harca ösztönös és szétforgácsolt volt. Ha mindezen felül tekintetbe vesszük az angolok és hollandok óriási fölényét a katonai szervezet és a fegyverzet terén, magyará-

Európaiak Ternate királyánál
Metszet a XVII. század végéről

zatot nyerünk arra: miért sikerült a gyarmatosítóknak, India és Indonézia népeinek ellenállását megtörve, egyre jobban kiszélesíteniük birtokaikat ezekben az országokban.

Nagy súllyal esett latba az a körülmény is, hogy mind az angol társaságnak Indiában, mind a hollandnak Indonéziában sikerült erős zsoldoshadsereget létesítenie, főleg a bennszülött lakosság pauperizálódott parasztjaiból és egyéb deklasszált elemeiből. Noha e seregek katonái egyes esetekben fellázadtak, sőt olykor átálltak a felkelt nép oldalára, alapjában véve mégis a gyarmatosítók hatalmának katonai támaszául, további hódításaik eszközéül szolgáltak. Indiában e zsoldosok — a szipajok — száma háromszorosan-négyszeresen nagyobb volt, mint a Kelet-Indiai Társaság európaiakból álló alakulatainak létszáma. Egyébként zömükben ezek sem angolokból, hanem német vagy svájci zsoldosokból állottak. Indiát tehát jórészt idegenek hódították meg Anglia számára.

AZ EURÓPAI TŐKE BEHATOLÁSA A KELET FÜGGETLEN ORSZÁGAIBA

Az európai gyarmatosítóknak a Keletre való behatolása egyre nagyobb hatást gyakorolt azoknak az ázsiai országoknak a sorsára is, amelyek a XVII—XVIII. században függetlenek maradtak. A keleti népek rovására történő eredeti tőkefelhalmozásban fontos szerepet játszott az európaiak uralma az ázsiai kontinens déli partjait szegélyező tengerek fölött. Az európai gyarmatosítók uralkodó helyzetet biztosítottak a maguk számára az Európából Afrika megkerülésével Indiába vezető, újonnan felfedezett tengeri útvonalon: számos utánpótlási bázist és állomáshelyet létesítettek hajóik részére,

és gyakorlatilag monopolizálták az India és Európa közötti busás nyereséget hajtó kereskedelmet. A XVII. század második felére a gyorsabb, olcsóbb és biztonságosabb Afrika körüli útvonal végleges győzelmet aratott a régi tengeri és karavánutak rovására, amelyek Indiát a Perzsa-öblön és Irányon keresztül a Fekete-tenger és a Földközi-tenger medencéjével, illetve a Vörös-tengeren és Egyiptomon keresztül a Földközi-tenger medencéjével kötötték össze.[4] Ez súlyos csapást mért azokra a népes és gazdag ázsiai és afrikai városokra, melyek régtől fogva bekapcsolódtak a Nyugat és a Kelet közötti közvetítő kereskedelembe. A világkereskedelmi utak eltolódásának közvetlen következményeképpen hanyatlásnak indult az egyiptomi Kairó, a szíriai Damaszkusz, a törökországi Izmir, az iráni Tebriz, az afganisztáni Kabul és Kandahar, valamint az indiai Lahore.

Az európai jövevények nem érték be az Európa és India közötti kereskedelem monopolizálásával: kezükbe kaparintották a Dél-Ázsia és Délkelet-Ázsia országai közötti tengeri kereskedelem legfontosabb ágazatait is, jelentős mértékben kiszorítva a kínai, jávai és arab kereskedőket az Indiai-óceán és a déli tengerek hajóforgalmából és kereskedelméből. E közvetítő kereskedelem óriási nyereségei most az európaiak, elsősorban az angolok és a hollandok zsebébe folytak. A hollandok ezen felül a tengerről rendszeres támadásokat hajtottak végre rabszolgaszerzés céljából az indiai és a kínai partok ellen.

Az európai gyarmatosítóknak Japánba, Kínába, Koreába és Vietnamba való behatolására ez államok korlátozó rendszabályokkal válaszoltak.

A Tokugawa-kormányzat már 1636-ban megtiltotta a japánoknak, hogy elhagyják szülőföldjüket és hogy hosszabb utakra alkalmas hajókat építsenek. Üldözni kezdték a keresztény misszionáriusokat mint az európai gyarmati behatolás elősegítőit. Betiltották a keresztény tanok hirdetését. A külföldi kereskedők üzleti tevékenységét Deshima szigetére korlátozták. Az idegenek kereskedését itt is nagyszámú megszorítás nehezítette; üzleteiket például kizárólag a Tokugawa-hivatalnokok közvetítésével bonyolíthatták le. 1638-ban rendeletet adtak ki, amely előírta, hogy valamennyi külföldit el kell távolítani az ország területéről és attól fogva egyet sem szabad oda bebocsátani. Egyedül a hollandokkal tettek kivételt, mivel flottájuk 1637-ben hatékony segítséget nyújtott a Tokugawa-kormányzatnak a shimabarai parasztfelkelés leverésében. A Holland Kelet-Indiai Társaságnak engedélyezték, hogy évenként egy kereskedelmi hajót küldhessen Deshima szigetére.

Ugyanezt a politikát — az ország „lezárásának" politikáját — követte a mandzsu kormányzat Kínában. Az európai gyarmatosítókkal való első összetűzéseiben Kína nem volt képes megvédelmezni számos addig virágzó telepét a déltengeri országokban. Ez a körülmény a mandzsu hódítás pusztító következményei mellett erősen közrejátszott a nagyszámú gazdag és népes kínai kikötőváros hanyatlásában, melyek azelőtt sok délkelet-ázsiai országot láttak el termékeikkel.

Kína meghódítása idején és még hatalmuk végleges megszilárdítása után is egy ideig a mandzsuk eltűrték az európai misszionáriusok tevékenységét; szükségük volt rájuk mint csillagászokra, matematikusokra és katonai szakértőkre. A XVII. század végétől kezdve azonban, attól tartva, hogy a hittérítők beavatkoznak az ország belügyeibe, tevékenységüket szigorú korlátozásoknak vetették alá. A keresztény templomokat bezárták, a misszionáriusok nagy részét kiutasították az országból. 1757-ben a mandzsu császár Kanton kivételével Kína valamennyi kikötőjéből kitiltotta a külföldi kereskedőket; az idegenek beutazását erőteljesen megszorították.[5] Az európaiak még Kantonban is csak a kínai nagykereskedők monopoltársaságaival, az úgynevezett kohongokkal köthettek üzletet. Ezek az intézkedések azonban még a Brit Kelet-Indiai Társaság birtokairól Kínába irányuló, egyre

[4] Vezetett egy harmadik szárazföldi út is Keletre: Oroszországon keresztül. Az ennek az útvonalnak a monopolizálását célzó angol (a XVI. század végén — a XVII. század elején) illetve svéd kísérletek (a XVII. század második felében) azonban az orosz kereskedők és az orosz kormány ellenállásán hajótörést szenvedtek.

[5] 1757-ben foglalták el az angol gyarmatosítók Bengáliát; lehetséges, hogy az uralkodó döntése ezzel az eseménnyel állott kapcsolatban. Annyi bizonyos, hogy a mandzsu kormányzat értesült az indiai eseményekről.

Malaka
XVII. századi metszet

fokozódó ópiumbehozatal elleni küzdelemre is elégtelennek bizonyultak. A bengáliai parasztokkal termeltetett ópium a Kelet-Indiai Társaság raktáraiba került, s innen csempészúton szállították Kínába. Az angolok e szörnyű méreg árusításával tömérdek ezüstöt és értékes kínai exportárut szipolyoztak ki onnan. A Kelet-Indiai Társaságnak Kínában folytatott jövedelmező kereskedelme tehát száz- meg százezer kínai hidegvérrel végrehajtott könyörtelen megmérgezésén alapult.

A kínai függőségben álló Korea is számos korlátozó rendszabályt foganatosított a külföldiek ellen; hasonlóan Kínához és Japánhoz, ez is „zárt" országgá vált. Ezeknek az országoknak a mesterséges izolációja ideiglenesen eltorlaszolta az utat az európai gyarmatosítók behatolása előtt. Ám ennek az ára e régi és fejlett kultúrájú országok feudális elzárkózottságának erőszakos fenntartása volt. Kína és Korea lezárása végső soron tehát nem felfegyverezte, hanem ellenkezőleg, lefegyverezte a Távol-Kelet népeit az európai burzsoáziának a XIX. században egyre erősödő nyomásával szemben.

A távol-keleti országoknál viszonylag gyorsabban és nagyobb méretekben hatoltak be az európai gyarmatosítók az Oszmán Birodalomba. Az Oszmán Birodalom számos területe, elsősorban Egyiptom, Szíria, Kisázsia part menti vidékei, valamint a balkáni török birtokok régtől fogva kapcsolatban állottak az európai piacokkal. A nyugat-európai befolyás erősödésében fontos szerepet játszott továbbá egyes európai hatalmak fokozódó politikai érdekeltsége abban, hogy az Oszmán Birodalmat a maguk katonai és diplomáciai céljai érdekében szövetségesként felhasználják. Végül: az európai hatalmak gazdasági pozícióinak és politikai befolyásának megerősödéséhez kedvező feltételeket teremtett Törökország feudális széttagoltsága és az Oszmán Birodalom elnyomott népei-

A fontosabb európai államok és gyarmataik
Spanyolország
Nagy-Britannia
Portugália
Hollandia
Franciaország
Oroszország
Poroszország és a többi német állam területe
Az orosz fennhatóság alá tartozó kis és középső kazah zsuzok területe
Államhatárok 1763 végén
A Német-Római Birodalom határa
800 400 0 800 1600 2400
180°
160°
140°
100°
60°
40°
20° Greenwich 0°
Északi sarkkör
Ráktérítő
Egyenlítő
Baktérítő
GRÖNLAND (dán)
IZLAND (dán)
FÆRØER (dán)
KUDIAK (orosz)
ALASZKA
Hudson-öböl
A HUDSON-ÖBÖL TÁRSASÁG BIRTOKA
KANADA
LOUISIANA
ÚJ-SPANYOLORSZÁG
ÚJ-FUNDLAND (brit)
ST. PIERRE (fr.)
MIQUELON (fr.)
CAPE BRETON-SZ. (brit)
San Francisco
St. Louis
Santa Fé
Baltimore
New York
Philadelphia
Boston
Quebec
Montreal
Mississippi
New Orleans
Laredo
Sinaloa
Mexikói-öböl
Havanna
Mexikó
Guatemala
BRIT HONDURAS
MOSZKITÓ-PART (brit)
Panamá
KUBA (sp.)
JAMAICA (brit)
BAHAMA-SZK. (brit)
BERMUDA-SZK. (brit)
SAN DOMINGO (HAITI)
PUERTO RICO (sp.)
GUADELOUPE (fr.)
DOMINICA (brit)
MARTINIQUE (fr.)
BARBADOS (brit)
GRENADA (brit)
TOBAGO (brit)
TRINIDAD (sp.)
ARUBA-SZ. (holl.)
CURAÇAO (holl.)
Caracas
Új-Amsterdam
Paramaribo
Cayenne
Bogotá
Quito
ÚJ-GRANADA
GALÁPAGOS-SZK.
Amazonas
ARAVAKOK
TUPIK
BOROROK
BRAZILIA
Recife
San Salvador
Lima
Cusco
Potosí
PERU
Asunción
Rio de Janeiro
Montevideo
Buenos Aires
Valparaíso
Santiago
SAN FÉLIX-SZ. (sp.)
PATAGÓNIA
Magellán-szoros
Hoorn-fok
AZORI-SZK. (port.)
MADEIRA (port.)
KANÁRI-SZK. (sp.)
ZÖLDFOKI-SZK. (port.)
ASCENSION (brit)
SZENT ILONA-SZ. (brit)
SÃO TOMÉ-SZ. (port.)
ANNOBÓN
FERNANDO PÓO-SZ. (port.)
NAGY-BRITANNIA
London
Utrecht
DÁNIA
Stockholm
Párizs
FRANCIAO.
Bécs
Buda
PORTUGÁLIA
Lisszabon
Madrid
Róma
Gibraltár (brit)
Ceuta (sp.)
Algír
Tunisz
Tripolisz
Fez
Marrakes
MAROKKÓ
ALGÉRIA
Gadamesz
SZAHARA
Blanco-fok
Arguin (fr.)
Portendick (fr.)
St. Louis (brit)
Gorée (fr.)
Ft. James (brit)
Balama
Timbuktu
Niger
HAUSZA FEJ.
El-Mina (holl.)
Accra (brit)
GUINEA
Luanda
ANGOLA
LUNDA
Kongó
Fokváros
Jóreménység foka
HOTTENTOT
ÓCEÁN

XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉN

nek élesedő nemzeti felszabadító mozgalma. A XVIII. században kialakult az úgynevezett „keleti kérdés": az „oszmán örökség" felosztásának problémája az európai hatalmak között.

A XVII. században a török szultánok szabad elhatározásából kiadott kapitulációk, amelyek egyes európai hatalmak alattvalói részére különböző kedvezményeket adományoztak, a XVIII. században a török államra kényszerített kötelezettségekké váltak: az európai kereskedőknek az Oszmán Birodalomban kiváltságos helyzetet biztosító nemzetközi szerződésekben rögzítették őket. A hatalmas kiterjedésű, három világrészre átnyuló állam egész külkereskedelme gyakorlatilag európaiak kezére került, akik szoros kapcsolatokat létesítettek az Oszmán Birodalom tarka nemzetiségi összetételű — görögökből, örményekből, zsidókból, levanteiekből álló — komprádor burzsoáziájával; ezek fokozatosan az európai kereskedő cégek ügynökeivé, közvetítőivé váltak. Megerősödött az európai hatalmak — kivált Franciaország és Anglia — befolyása az Oszmán Birodalom külpolitikájára is.

Jelentős kiváltságokat szerzett a Brit Kelet-Indiai Társaság Iránban. Ékesen szóló például szolgálhatnak erre azok a kedvezmények, amelyeket az angolok 1763-ban kaptak az akkori iráni uralkodótól, Kerim Zend kántól. Kerim adománylevele területenkívüliséget biztosított az angolok számára; feljogosította őket, hogy vámmentesen vigyék be áruikat Irán területére; biztosította számukra a posztóimport monopóliumát és számos egyéb kiváltságban részesítette őket. Irán szuverenitásán azonban az ütötte a legnagyobb sebet, hogy a Brit Kelet-Indiai Társaság engedélyt nyert arra, hogy Busirében és a Perzsa-öböl néhány más kikötőjében megerősített kereskedelmi telepeket létesítsen, és ezekben saját katonaságot tartson. Az angolok tehát megerősített támaszpontokhoz jutottak Irán déli részén, amelyek megnyitották előttük a további gyarmatosító jellegű behatolás útját Iránba.

A PORTUGÁL ÉS SPANYOL GYARMATBIRTOKOK

Továbbra is hatalmas gyarmatbirtokok maradtak Spanyolország és Portugália kezén, amelyek ekkorra már másodrendű hatalmakká süllyedtek, s egyre inkább háttérbe szorultak az erősebb európai államok mögött Európában csakúgy, mint a tengerentúli országokban. A spanyol gyarmatbirodalom Amerika nagy részét magába foglalta: a Nyugat-indiai szigetek egy részét (Kubát és San Domingo keleti felét), csaknem egész Dél-Amerikát (a portugál Brazília kivételével), továbbá Honduras és a Moszkitó-part kivételével egész Közép-Amerikát. Észak-Amerikában a spanyolok kezén volt Mexikó, Florida és Nyugat-Louisiana. Délkelet-Ázsiában Spanyolország birtokában voltak a Fülöp-szigetek. A XVIII. század vége felé az újvilági spanyol birtokokon mintegy 12—13 millió ember élt; ebből 7—8 millió indián, 5—600 000 néger rabszolga, 1—1½ millió kreol (az Amerikában meghonosodott spanyol telepesek leszármazottai), végül 3—4 millió fehér és néger, illetve fehér és indián szülőktől származó mulatt illetve mesztic.

Portugália kezén volt Dél-Amerikában a hatalmas kiterjedésű Brazília. Ázsiában a portugálok megtartottak néhány támaszpontot a Csendes-óceán partjain és India partvidékén (Macau Kínában, Goa Indiában), de legfontosabb birtokaikat — Ceylont, a Maluku-szigeteket, valamint Ormuz kikötőjét a Perzsa-öbölben — elvesztették. Kicsúszott kezükből a hegemónia az Indiai-óceán medencéjében, amely a XVI. század végéig biztosította számukra az Ázsia és Európa közti tengeri kereskedelem monopóliumát.

Az újvilági spanyol és portugál birtokokon a gyarmati rendszer alapjául a termőföldek elrablása és az — európai világi illetve egyházi földbirtokosok által teljes függőségben tartott — indián lakosság jobbágyi kizsákmányolása szolgált. Ugyanígy jártak el a spanyolok a Fülöp-szigeteken is, ahol óriási latifundiumok összpontosultak a katolikus szerzetesrendek és kolostorok kezén. Mexikóban a földterület fele a katolikus klérus birtokába került. Itt éppúgy, mint a Fülöp-szigeteken, a helyi lakosság számtalan adóval és korlátozatlan mértékű robotmunkával tartozott az államnak.

A bennszülött lakosság munkaerejét elsősorban a nemesfémek kitermelésében használták fel.

A spanyol uralom három évszázada alatt, a XVI—XVIII. században, Amerikából összesen 28 milliárd frank értékű aranyat és ezüstöt szállítottak ki. Ezt a tömérdek kincset az indián őslakosság irgalmat nem ismerő kizsákmányolása árán nyerték. Az amerikai spanyol gyarmatok külkereskedelmét rendkívül szűk korlátok közé szorították, és a gyarmati hatóságok szigorú felügyelete alá helyezték. A külkereskedelmi forgalom lebonyolítása privilegizált anyaországi kereskedelmi társaságok monopóliuma volt. E monopolista társaságok szállították ki a gyarmatokról az ott termelt árucikkeket és látták el a gyarmatokat európai ipari készítményekkel. A maroknyi monopolista érdekében egyfelől megakadályozták a többi európai állam kereskedelmét a gyarmatokkal, másfelől korlátozták a helyi ipar, sőt még néhány mezőgazdasági termelési ág (Dél-Amerikában például a szőlő- és dohánytermelés) fejlődését is. Ez rendkívül erősen fékezte a termelőerők fejlődését a spanyol és a portugál gyarmatokon.

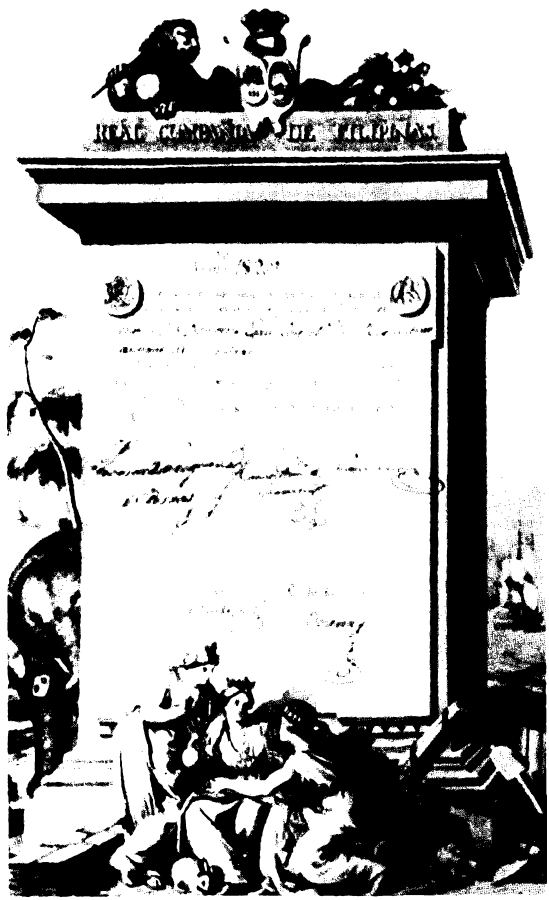

A Fülöp-szigeti Társaság részvénye. 1785

Minthogy az ipar magában a feudális-abszolutisztikus Spanyolországban is alacsony színvonalon állott a fejlett európai országokhoz képest, az anyaországból az újvilági gyarmatokra irányuló ipari export a XVIII. században főleg angol, francia és holland áruk viszonteladását jelentette. Az anyaországból érkező import mellett fantasztikus méretűvé duzzadt a csempészet. A csempészkereskedelem útján — ennek forgalma a XVIII. században gyakran felülmúlta a legális kereskedelemét — Hollandia és különösen Anglia mind jobban kiszorították Spanyolországot és Portugáliát saját amerikai gyarmataik piacáról. A XVIII. század elején az egész angol export 7 millió font sterlingnyi összértékéből 3 millió font sterling a Spanyolországban és gyarmatain értékesített gyapjúszövetekre jutott. Az amerikai spanyol gyarmatokon folytatott csempészkereskedelem mellett nagy értékek kerültek a szigetországba az angol kalózok révén is, akik az Újvilágból arannyal és ezüsttel megrakottan hazafelé tartó spanyol és portugál galeónokat fogtak el és fosztottak ki. Végül az 1713-as utrechti béke értelmében kötött szerződés Anglia számára biztosította az asiento jogát: igen magasan megállapított évi kontingens keretein belül néger rabszolgákat szállított Latin-Amerikába. Mindez fontos szerepet játszott az angliai eredeti tőkefelhalmozásban, s egyben megteremtette az előfeltételeket a spanyoloknak és portugáloknak az amerikai gyarmatokról való kiszorításához.

Az Újvilágban levő spanyol és portugál gyarmatokon nagymértékben alkalmaztak rabszolgamunkát, főként az ezüstbányákban és az ültetvényeken. Minthogy a helyi indián lakosság még a halált is jobbnak tartotta, mint a rabságot, és szívósan ellene szegült a rabszolgasorba süllyesztésnek, az amerikai rabszolgák zöme Afrikában erőszakkal összefogdosott néger volt. Különösen nagy jelentőségre tett szert az ültetvényes gazdálkodás a Nyugat-indiai szigeteken, ahol az Antilláknak a spanyoloktól elvett szigetein (San Domingo, Jamaica, Barbados stb.) az angolok, a hollandok és a franciák létesítettek rabszolgatartó gyarmatokat. Az indián őslakosságot itt az utolsó szálig kiirtották; az alapvető kizsákmányolt osztályt a néger rabszolgák alkották. Ezek nyolcszortízszer annyian voltak, mint a fehér ültetvényesek és az egész szabad lakosság. 1775-ben Jamaica 210 000 főnyi népességéből 192 000 volt a néger rabszolga; San Domingo francia részén 1783-ban 68 000 szabad ember és 452 000 rabszolga élt.

Cukorkészítés Brazíliában
1682-ben készült metszet

Az európaiak által űzött rabszolgakereskedelem egész ideje alatt Amerikában mintegy nyolcmillió afrikait adtak el, de a négervadászatok és az amerikai piacokra való szállítás során még legalább 40 millió néger vesztette életét. A rabszolgakereskedelem központjai a nyugat-afrikai partokon voltak: a Gambia-folyó vidékén, Lekkiben és a Niger deltavidékén — ezt „Rabszolgapartnak" nevezték is el, s a XVIII. század derekától fogva viszály tárgya lett az angolok, a franciák és a portugálok között.

A kontinens belsejében végrehajtott nehéz és veszélyes rabszolgavadász-expedíciókra maguk az európaiak nem mertek vállalkozni; a rabszolgákat a tengerparti vidékeken puskaporért, dohányért, pálinkáért és egyéb árukért vásárolták a törzsfőnököktől.

Száz év alatt, 1680-tól 1780-ig mintegy 2 000 000 rabszolgát vittek Afrikából az Antillák szigeteire és az észak-amerikai gyarmatokra. A XVIII. század végén évenként mintegy 80 000 négert vittek át az óceánon.

A busásan jövedelmező emberkereskedelmet fele részben Anglia bonyolította le; elsősorban Liverpoolt, majd Bristolt és Londont gazdagította. 1630-ban a liverpooli kikötőben 15 rabszolgahajót vettek jegyzékbe — 1692-ben már 132-t. A rabszolgakereskedelembe a hollandok is bekapcsolódtak.

A foglyul ejtett négerek rabszolgának való eladása Afrika keleti partjain is jövedelmező foglalkozássá vált. Itt a rabszolgakereskedelemben arab kereskedők játszották a főszerepet. Legfőbb kereskedelmi központjaik Mogadisu, Lamu, Malindi, Mombasza, Kilva és Szofala voltak. Erről a tájról főleg az ázsiai országokba, Arábiába, Indiába, Iránba szállítottak.

A néger rabszolgák kizsákmányolásának rendszere azonban csak Amerikában fejlődött ki. Ez a kizsákmányolás még az antik rabszolgaságnál is kegyetlenebb és intenzívebb volt. Az 1783. évi népszámlálás szerint az Egyesült Államok 2 900 000 főnyi lakosságából 400 000 rabszolga volt. A néger rabszolgák jóformán kizárólag a déli államokban összpontosultak. A bestiális kínzásokat alkalmazó ültetvényesek néhány év alatt minden erőt kifacsartak rabszolgáikból és halálba kergették őket. Ilyen körülmények mellett a termelés folytatása nem a rabszolgák természetes szapo-

rodásától függött, hanem a „fekete áru" újabb és újabb tételeinek folyamatos és e mellett egyre növekvő mértékű érkezésétől. Az Antillák ültetvényes gazdaságai és a déli államok dohányültetvényei mint valami gigantikus méretű retorta működtek, melyben évről évre száz- meg százezer emberi élet változott át az európai és amerikai rabszolgatartók profitjává.

AZ ŐSLAKOSSÁG KIIRTÁSA AZ ÉSZAK-AMERIKAI GYARMATOKON

Az úgynevezett telepes gyarmatokon — ahova nemcsak az európai kizsákmányoló osztályok vállalkozó szellemű képviselői, hanem a nélkülözésektől szabadulni akaró dolgozó elemek is érkeztek — a tőkés viszonyok is kifejlődtek, mégpedig aránylag gyorsan és szabadon. Ezt a fejlődést — mindenekelőtt Észak-Amerikában, de később Ausztráliában is — megelőzte a földeknek a bennszülött lakosságtól való „megtisztítása", azaz gyakorlatilag ennek szisztematikus, irgalmat nem ismerő kiirtása. Az indiánokat rászoktatták a szeszesitalokra — ez pusztító hatással volt szervezetükre. Az indián törzseket egymásra uszították, „szövetséges"-ként használták fel az angol és francia gyarmatosítók közötti, az Észak-Amerika feletti uralomért vívott háborúkban. Az indiánoktól erőszakkal elragadták földjeiket, és egyre beljebb szorították őket a kontinens mélyébe. A telepeesek valósággal vadászták az indiánokat, és az „elejtett" „vadakat" megskalpolták: lenyúzták fejbőrüket. Az új-angliai gyarmatok törvényhozó gyűlései magas jutalmat — 50—100 font sterlinget — tűztek ki minden egyes beszolgáltatott indián skalpra, nők és gyermekek skalpjára is. A XVIII—XIX. század folyamán az indiánokat csaknem teljesen kiirtották. Midőn az angolok megjelentek Észak-Amerikában, az indiánok több mint kétmilliónyian voltak — a XX. század elejére mindössze 200 000-en maradtak.

AZ AMERIKAI NÉPEK KÜZDELME A GYARMATOSÍTÓK ELLEN

Az Újvilág népeinek a gyarmati elnyomás és kizsákmányolás ellen vívott harca a legkülönbözőbb formákban jelentkezett: a nagyszámú rabszolga- és indiánfelkelésben, az észak-amerikai indián törzseknek az angol és francia betolakodók elleni háborúiban éppúgy ez tört felszínre, mint a spanyol származású (kreol) földesurak és a kialakulófélben levő burzsoázia azon törekvéseiben, hogy Spanyolországtól, illetve Portugáliától elszakadva független államokat hozzanak létre Dél-Amerikában. Mindezek a harci formák különböztek egymástól osztálytartalmuk, jellegük, céljaik és feladataik tekintetében.

A közösségi-nemzetségi rendben élő észak-amerikai indián törzsek azért harcoltak, hogy megvédelmezzék független életüket, legelőiket, vadászterületeiket az európai telepesek ellen. A közösségi-nemzetségi rend szabadságszeretetet és magasrendű erkölcsi tulajdonságokat fejlesztett ki az indiánokban. Ez azonban nem segíthette sikerre hősies és hosszan tartó harcaikat az angol, francia és egyéb európai gyarmatosok ellen. Termelőerőik rendkívül lassú fejlődési üteme, munkaeszközeik és fegyvereik kezdetleges volta (íjat-nyilat meg dárdát használtak), a törzsi kereteken túlnyúló egyesülések, tartós, szilárd törzsszövetségek hiánya elkerülhetetlen vereségre kárhoztatta őket. A harcok során megalakított törzsi szövetségek és föderációk kérészéletűek voltak, gyorsan széthullottak. Ez történt például az 1674—1676. évi, az új-angliai gyarmatosok ellen irányuló nagy indiánfelkelés alkalmával is. A felkelés tehetséges vezérének, Philipnek számos törzset sikerült ideiglenesen egyesítenie. Mintegy 10 000 harcosa élén több súlyos csapást mért az angolokra és elfoglalta Middlefields városát. Ám a gyarmatosítók óriási katonai fölénye és a Philipet támogató törzsek között lábra kapó ellentétek ezúttal is megkönnyítették az angolok számára, hogy leverjék az indiánokat.

Más jellegű volt a jobbágyi sorba kényszerített, a feudális urak és a katolikus klérus földjeit

megművelő dél-amerikai indiánok küzdelme. Felkeléseik jó néhány esetben — különösen a XVIII. század folyamán — nemcsak a spanyol uralom ellen irányultak, hanem antifeudális vonásokat is mutattak. 1780—1781-ben Peruban a Tupac Amaru vezette felkelők az ország nagy részéből kiűzték a spanyol hatóságokat és földbirtokosokat, a spanyol közigazgatás helyére saját elöljárókat választottak; megkísérelték, hogy független indián államot hozzanak létre. A XVII. században Brazília területén szökött rabszolgák alapítottak köztársaságot Palmaris néven, és szívós harcok árán évtizedeken át megvédelmezték függetlenségét. Az indián parasztság elszórt és ösztönös megmozdulásai azonban gyengének bizonyultak a spanyol büntető osztagok és a fegyveres csapatokba tömörült kreol földbirtokosok együttes akcióival szemben.

Hosszan tartó, szívós harcokat vívtak a rabszolgatartó ültetvényesek ellen a XVIII. század második felében a Nyugat-indiai szigetek rabszolgái. Mind sűrűbben követték egymást a rabszolgafelkelések; a rabszolgák tömegesen szöktek meg az ültetvényekről, partizánosztagokat alakítottak, amelyek növekvő erővel léptek fel a rabszolgatartók ellen. A partizánalakulatok többé-kevésbé állandó támaszpontokat létesítettek a szigetvilág nehezen hozzáférhető hegyes-erdős vidékein, ahová a büntetőkülönítmények képtelenek voltak behatolni. A rabszolgák küzdelme — fő tendenciáját tekintve — azt célozta, hogy felszámolják a rabszolgaságot, az ültetvényesek földjeit az addigi rabszolgák szabad paraszti tulajdonává tegyék, s a Nyugat-indiai szigeteken önálló néger köztársaságokat létesítsenek.

Az amerikai spanyol és portugál uralom ellen — az indiánok és néger rabszolgák felkelésein kívül — egy másik társadalmi erő is harcba szállt. A helyi kreol feudális urak, európai származásuk ellenére, csak korlátozott jogokkal rendelkeztek. A spanyol, illetve portugál hatóságok elleni hangulat kialakulásához az is hozzájárult, hogy megerősödtek a dél-amerikai országok gazdasági kapcsolatai Angliával, a gyarmati hatóságok azonban — melyek terhes előírásai a gazdasági tevékenységnek a szó szoros értelmében minden ágára kiterjedtek — akadályokat gördítettek ez elé. Mindennek nyomán kreol ellenzéki mozgalom alakult ki. Később ez az ellenzék sikeresen irányította a dél-amerikai nemzeti-felszabadító mozgalmat, noha a kreolok soraiból kikerülő forradalmárok távol álltak a néptől, összeesküvések szervezése útján cselekedtek, és reményeiket főként a Spanyolországgal szemben álló európai hatalmak segítségébe vetették.

HARC A GYARMATOKÉRT. A KERESKEDELMI HÁBORÚK

A gyarmati politika kezdettől fogva háborúkkal járt együtt. A XVII—XVIII. század úgynevezett kereskedelmi háborúit az európai államok a gyarmati és kereskedelmi hegemónia megszerzéséért vívták egymással, egyben azonban az eredeti tőkefelhalmozás egyik mozzanatát képezték. E háborúkat az idegen gyarmatbirtokok elleni rablótámadások és a kalózkodás elburjánzása kísérték. A kereskedelmi háborúk az egész világot átfogták; nemcsak Európában dúltak a harcok, hanem a kanadai erdőkben, az Antillákon, Afrika és India partvidékein is. E háborúk során újabb tengerentúli országok és népek kerültek be az európai gyarmatosítók befolyási övezetébe. A hadviselő felek szívós kitartását, a harcok késhegyig menő hevességét a tét nagysága teszi érthetővé. Egyrészt a vetélkedő európai hatalmak mindegyike arra törekedett, hogy a maga számára biztosítsa az ázsiai, afrikai, amerikai országok kifosztásának és kiaknázásának monopóliumát. Másrészt ismeretes, hogy a kapitalizmus manufaktúra-korszakában milyen rendkívüli jelentőségre tettek szert a külső piacok, elsősorban pedig a külföldi konkurrencia elől rendszerint elzárt, monopolizálható gyarmati piacok. A gyarmati országokkal folytatott kereskedelem kivételesen magas jövedelmezőségét nemcsak gyarmati jellege magyarázza. A gyarmatok az Európából érkező árucikkeket mindig értékükön felül fizették meg, s az európai ipar technikai fejlődésével, a gépek térhódításával ez a „felülfizetés" egyre nagyobb lett. Ezenfelül a gyarmatosítók gyakran minden ellenszolgáltatás nélkül — erőszak, nyílt

Cserekereskedés európaiak és négerek között
Metszet. XVII. század vége

rablás útján — szerezték meg a gyarmati országok termékeit. A szeszesitalokért az észak-amerikai indiánoktól drága prémeket kaptak cserébe, az afrikai négerektől pedig elefántcsontot és rabszolgákat. A távol-keleti országokban az arany az ezüsthöz viszonyítva jóval olcsóbb volt, mint Európában, így a Kínából, Japánból és a déltengeri országokból nyugatra vitt arany nagy többletprofitot hozott az európai kereskedőknek.

„Manapság — írta Marx — az ipari hegemóniával együttjár a kereskedelmi hegemónia. A tulajdonképpeni manufaktúra-időszakban ellenben a kereskedelmi hegemónia biztosítja az ipari uralmat. Innen adódik az a döntő szerep, amelyet a gyarmati rendszer akkoriban játszott. Ő volt az az „idegen isten", aki odaállt az oltárra Európa régi bálványai mellé, s egy szép napon egy csapással ledöntötte valamennyit. A gyarmati rendszer nyilvánította a többletcsinálást az emberiség végső és egyetlen céljának."[6]

Az európai államoknak ebben a harcában dőlt el voltaképpen ez a kérdés is: melyikük szerzi meg a kereskedelmi, tengeri és gyarmati hegemóniát és biztosít ezzel különösen kedvező feltételeket ipara fejlődése számára. Spanyolország és Portugália tengeri és gyarmati hegemóniáját a hollandok és az angolok még a XVI. század végén—a XVII. század elején megtörték. Hollandia — az akkori idők tőkés mintaállama — a kereskedelem és a hajózás terén, valamint gyarmatbirtokainak száma és fontossága tekintetében egy ideig az első helyen állott Európában. Az Európába irányuló fűszer-

[6] *Marx:* A tőke. I. köt. 697. old.

szállítás a Holland Kelet-Indiai Társaság monopóliuma lett. A hollandok megvetették lábukat Indonéziában és Ceylonban, telepes gyarmatokat alapítottak a Jóreménység fokán és az északamerikai partvidéken. Egy időre sikerült kiszorítaniuk a portugálokat Brazília meglehetősen nagy részéből, de később el kellett hagyniuk ezt a területet. Viszont tartósan uralmuk alá vonták a Dél-Amerika keleti partján levő Suriname-ot, és a nyugat-indiai Curaçao-szigetet.

Az 1640-es években lejátszódott polgári forradalom nyomán Anglia a kereskedelmi, tengeri és gyarmati hegemóniáért folyó harc színterére lépett. Legfőbb ellenfele természetesen Hollandia volt. A XVII. század második felének három véres tengeri háborújában (1652—1654, 1665—1667, 1672—1674) a holland gyarmati hegemónia összeomlott. Az 1672—1674. évi háborúban a kis Hollandiának egyszerre kellett felvennie a küzdelmet a tengeren az angol flottával, a szárazföldön pedig XIV. Lajos hadseregével, amely akkor a legjobb volt egész Európában. A XVII. század kereskedelmi és tengeri nagyhatalmából, „a világ fuvarosából és bankárából" a XVIII. század elejére másodrendű állam lett, noha az elhúzódó angol—francia kereskedelmi háborúk folytán jóformán valamennyi gyarmatbirtokát megtartotta (az észak-amerikaiak kivételével).

Az angol—francia háborúk a XVII. század végén indultak meg, és fokozódó erővel folytak a XVIII. században, egészen a francia polgári forradalomig. Anglia és Franciaország gyarmati érdekei világszerte összeütközésbe kerültek egymással: a Karib-tengeren angol kézen volt Jamaica, Barbados és számos más sziget, a franciák kezén San Domingo nyugati fele, Martinique és Guadeloupe; Észak-Amerikában az Atlanti-óceán keleti partvidéke, nyugat felé egészen az Alleghany-hegységig angol birtokot képezett, Kanada és Louisiana pedig a francia királyság gyarmatai közé tartoztak; Indiában Madras, Bombay és Calcutta angol támaszpontok lettek, a franciák pedig olyan megerősített bázisokkal rendelkeztek a Koromandel-parton és Bengáliában, mint Pondichéry meg Chandernagor. Nem kevésbé éles ellentétek uralkodtak a két hatalom közt a Levante térségében: itt is heves küzdelmet vívtak a kereskedelmi és politikai befolyás megszerzéséért. Végül mind az angolok, mind a franciák igen erőteljesen bekapcsolódtak a rabszolgakereskedelembe, s mindkét részről a maguk számára igyekeztek monopolizálni e jövedelmező üzletágat.

A Franciaország elleni kereskedelmi háborúkban Anglia számos előnnyel rendelkezett. Mindenekelőtt: Angliában már lezajlott a polgári forradalom, Franciaország pedig még csak közeledett a tisztító vihar felé. A franciaországi társadalmi, gazdasági és politikai rendszer elmaradottsága, a nemesség uralma, a hivatalnokok önkénye, a királyi hatalom despotizmusa és a polgárság jogfosztottsága — ezek voltak a fő okai annak, hogy a feudális-abszolutisztikus Franciaország végül is alulmaradt a burzsoá Angliával szemben. Az egyidejűleg több fronton — a tengeren Anglia ellen, a szárazföldön pedig az angolok szövetségeseként harcoló kontinentális államok ellen — vívott háború kimerítette Franciaországot, és siettette a feudális abszolút monarchia válságának közeledtét.

Az angolok viszont — kihasználva a szigetország természettől adott helyzeti előnyeit — lényegében csak a tengeren és a tengerentúl, a gyarmatokon viseltek háborút. Az európai kontinensen folyó háborúkban Anglia oly módon vett részt, hogy felváltva hol Ausztriát, hol Poroszországot használta fel szövetségesként, ellátva azokat pénzzel és fegyverrel. Kontinentális politikájának alapvető célkitűzései a következőkben foglalhatók össze: 1. megakadályozni, hogy valamelyik európai nagyhatalom meghódítsa Hollandiát; 2. európai koalíciórendszerek segítségével meggyengíteni az európai hegemóniára törő Franciaországot, továbbá — ha lehetséges — egészen vagy legalább részben megkaparintani a tengerentúli francia birtokokat.

A spanyol örökösödési háborúban (1701—1713) Anglia megakadályozta a spanyol és francia gyarmatok egyesítését — azaz gyakorlatilag francia uralom alá kerülését. Ezenfelül megszerezte Gibraltárt és néhány észak-amerikai területet (Acadie).

Az osztrák örökösödési háborúban (1740—1748) egyik fél sem ért el döntő sikert. A franciák Indiában elfoglalták Madrast, és kis időre hatalmukba kerítették a Dekkan jelentős részét is, de

az 1748. évi békeszerződésben Madrast sem sikerült megtartaniuk: vissza kellett adniuk az angolok által elfoglalt kanadai erőd, Louisburg ellenében. Az 1748-as békekötés csak Európában vetett véget a hadakozásnak. Az észak-amerikai gyarmatokon és Indiában ténylegesen tovább folyt a fegyveres küzdelem. Az osztrák örökösödési háború végképp aláásta Franciaország tengeri hatalmát. A harcokban a francia fregattok és sorhajók többsége megsemmisült. A békekötés után Franciaország mindössze 67 sorhajóval rendelkezett, szemben az angolok 140 sorhajójával.

A hétéves háborúban (1756—1763) Franciaország a tengeren és a gyarmatokon is döntő vereséget szenvedett. Észak-Amerikában végleg elvesztette Kanadát, valamint néhányat a Nyugat-indiai szigetek közül. Indiában az angolok halomra döntötték a francia uralom rozoga épületét. Noha öt tengerparti város francia kézen maradt, de e városokat a harcok során feldúlták, falaikat lerombolták.

Mindaz, amit a hétéves háborúban vereséget szenvedett francia abszolutizmus elvesztett, teljes egészében a tőkés Anglia kezére került. Anglia uralkodó erővé vált Indiában, Kanada meghódítása után pedig Észak-Amerikában is, és hosszú időre kivívta a világ legerősebb tengeri hatalmának rangját. A gyarmatok — különösen India — kirablása meggyorsította az angol ipari forradalmat, és közrejátszott abban, hogy a szigetország a „világ ipari műhelyévé" vált.

III. RÉSZ

EURÓPA GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI FEJLŐDÉSE A XVIII. SZÁZADBAN. AZ ÉSZAK-AMERIKAI ANGOL GYARMATOK FÜGGETLENSÉGI HARCA. FRANCIAORSZÁG A POLGÁRI FORRADALOM KÜSZÖBÉN

XVI. FEJEZET

OROSZORSZÁG A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. I. PÉTER REFORMJAI

A XVIII. század első felében az orosz történelem középpontjában I. Péter reformjai és az északi háború állanak. A reformok nem bontották meg a kialakult gazdasági és társadalmi rendet; ellenkezőleg, tovább erősítették a feudális rendet, megszilárdították a nemesi uralmat, megnövelve ugyanakkor a kereskedők jelentőségét. I. Péter reformjai mindamellett mély hatást gyakoroltak az orosz fejlődésre. A XVIII. század első felének Orosz Birodalma már lényegesen különbözik a XVII. század gazdasági, katonai és kulturális tekintetben egyaránt elmaradott Oroszországától: ipara jóval fejlettebb, központosított és rendezett közigazgatási apparátussal, elsőrangú hadsereggel és flottával rendelkezik, megjelennek a világi iskolák, s általános fellendülés áll be a tudomány és a kultúra területén.

1. OROSZORSZÁG BEL- ÉS KÜLPOLITIKÁJA A XVII. SZÁZAD VÉGÉN

A változásokat az uralkodó osztályon belüli csoportosulások éles harca előzte meg. A törzsökös bojár arisztokrácia fokról fokra elvesztette vezető helyzetét az államigazgatásban, a köznemesség soraiból kikerülő emberek háttérbe szorították. Az új szolgáló arisztokrácia a méltóságok mellé nagy földadományokat kapott. Az abszolutizmus megerősödése az egyház helyzetét is megváltoztatta. Az egyház egyre inkább a világi hatalom eszközévé változott. Korlátozták az egyházi földbirtok növekedését. A régi arisztokrácia és az egyházi feudálisok sorsában osztozott bizonyos mértékig a sztrelec-katonaság. A konzervatív bojárság és papság a sztrelecekben saját fegyveres támaszát és céljai elérésének eszközét látta. A hadi szolgálat egyre növekvő terhe, a kereskedő és kézműves foglalkozástól való elszakítottság a hadjáratok következtében, az új reguláris ezredek létesítése elégedetlenséget váltott ki a sztrelecek között. Ezért a bojárság és a papság egy részének érdekei a fejlődés bizonyos szakaszán egybeestek a sztrelecek érdekeivel.

Az 1682. évi sztrelec-felkelés eredményeképpen a hatalom I. Péter nővére, Zsófia (Szofja Alekszejevna) nagyhercegnő és ennek kegyence, V. V. Golicin herceg kezébe került. Zsófia azonban nem érte be azzal, hogy csupán kormányzó legyen a két kiskorú cár, az 1682-ben tizedik életévét betöltő Péter és Iván mellett (Iván súlyos beteg lévén, nem vett részt az ügyek intézésében, s 1696-ban meghalt). Magának akarta megszerezni a cári koronát. A Zsófia szándékaival szemben álló erők a Moszkva közelében fekvő Preobrazsenszkoje faluban tömörültek, ahol Péter és anyja lakott. A Zsófiát támogató sztrelec-csapatok ellensúlyozására itt „játék-ezredeket" állítottak fel.

Moszkvai sztrelec
E. Palmquist rajza. 1674

Eleinte ezek a serdülő Péter katonásdi időtöltéseit szolgálták, de lassanként állandó, reguláris egységekké alakultak.

A két csoportosulás fokozatosan felkészült az összecsapásra, amelyre 1689 nyarán sor is került. Augusztus 8-ára virradó éjjel Pétert értesítették, hogy a sztrelecek összeesküvést szőttek, arra készülnek, hogy Preobrazsenszkojéban elfogják és megöljék őt. Egy szál ingben lóra pattant, és a Troice Szergijev-kolostorba vágtatott. Ide, a kolostorerőd falainak védelme alá gyülekeztek Péter hívei, ide rendelték nagy sietve a Szemjonovszkij és Preobrazsenszkij „játék-ezredeket". Zsófia megkísérelte, hogy ismét a sztrelec-csapatokhoz forduljon, míg a nemesek túlnyomó többsége Péter oldalán állt. A sztrelecek így nem merték támogatni Zsófiát. A nagyhercegnőt a Novogyevicsij kolostorba zárták. A reakciós feudális körök kísérlete tehát, hogy a hatalmat megragadják, teljes kudarcba fulladt. A cári hatalom immár szilárdan I. Péter kezében maradt, aki kiváló államférfinak és hadvezérnek bizonyult.

AZ AZOVI HADJÁRATOK

Péter új kormányzatának első nagyszabású külpolitikai lépése az volt, hogy hadjáratot szervezett a XVII. század második felében hagyományossá vált irányban: délre, az Azovi- és Fekete-tenger partjaihoz. A kormányzat azonban ezúttal figyelembe vette az addigi hadműveleti irány nagy hátrányait: hogy elérje az ellenséget, az orosz seregnek víztelen sztyeppéken kellett áthatolnia. A fő csapást ezért most nem a Krím-félsziget, hanem a Don-torkolat hatalmas török erődítménye, Azov ellen irányította. 1695 nyarán az orosz seregek ostrom alá fogták Azovot. Az erődöt azonban hadiflotta hiányában nem tudták elvágni a külvilágtól: a törökök szakadatlanul szállították a tengeren át az erősítést és a hadianyagot az ostromlottaknak. Az orosz seregek hátát pedig szüntelenül támadta a tatár lovasság. Az orosz hadakat három, egymástól független parancsnok vezényelte: hadműveleteikből hiányzott az összehangoltság. Az erőd ellen két ízben is megkísérelt roham nem hozott sikert, végül is felhagytak az ostrommal, s a seregek visszavonultak az ország belsejébe.

1695 telén erőteljes ütemben megkezdték a második azovi hadjárat előkészítését. Ezúttal a legfontosabbnak azt tekintették, hogy erős hajóhadat építsenek. Azov ostroma most sikerrel járt. Az ágyútűz megrongálta az erődítmény egyes részeit, a flotta elzárta az erődhöz vezető tengeri utakat. A törökök be sem várták a rohamot, 1696. július 18-án feladták az erődöt. Ez a diadal megnyitotta Oroszország előtt az Azovi-tengert, és lehetővé tette a hajóhad nagyarányú kiépítését. A győzteseket Moszkvában ünnepélyes fogadtatásban részesítették. A seregek, élükön Péterrel, diadalkapun keresztül vonultak be a városba.

Azov bevétele azonban még nem biztosított kijáratot a Fekete-tengerhez, amely továbbra is török beltenger maradt. A cári kormányzat előtt az a feladat állott, hogy megszerezze a Kercsi-szorost. Még 1696-ban elhatározták, hogy a háború folytatása végett két éven belül 52 nagy hadihajót építenek.

A „NAGY KÖVETSÉG"

Az orosz kormány lépéseket tett annak érdekében, hogy az európai államokból törökellenes koalíciót hozzon létre. 1697-ben Oroszország, Ausztria és Velence háromévi időtartamra támadó

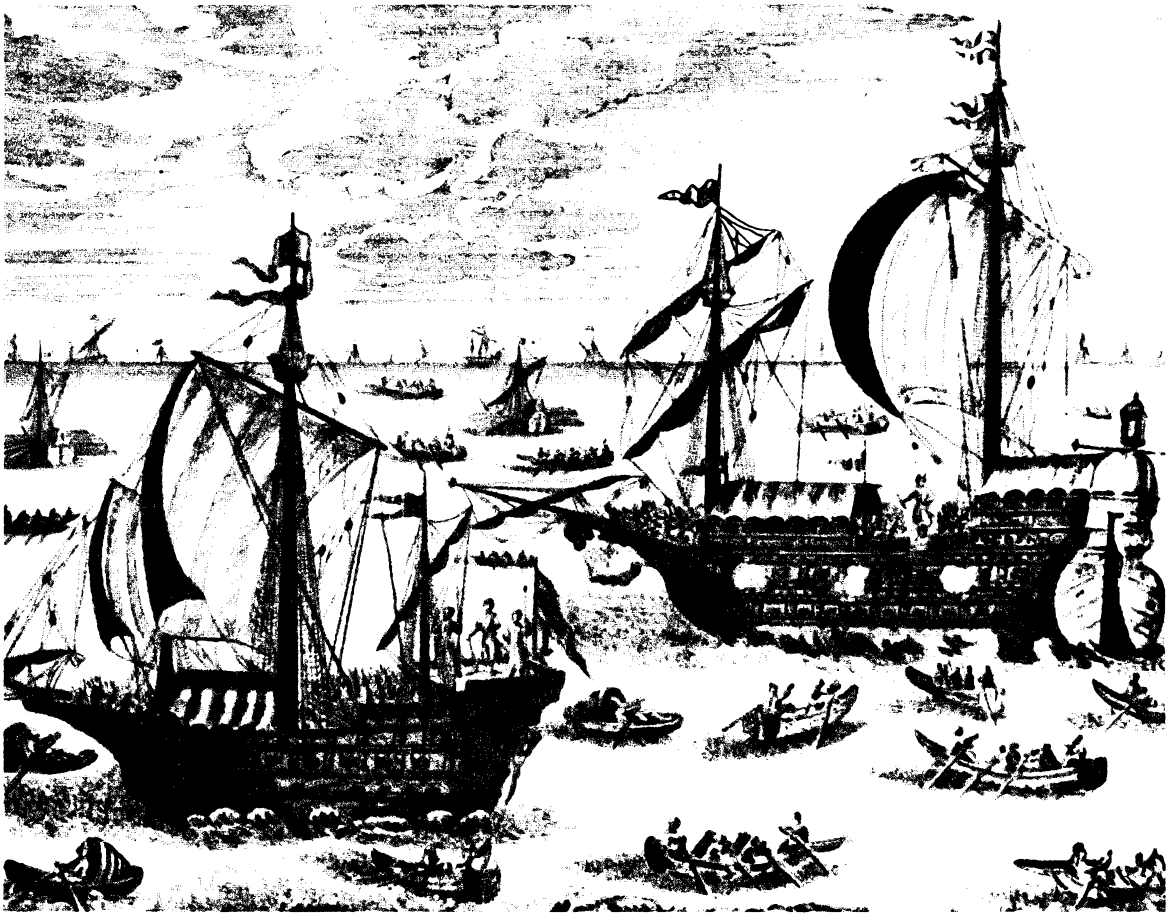

Az orosz hajóhad Azov alatt
Metszet. 1699

jellegű szövetséget kötött a törökök ellen. Azzal a céllal, hogy megerősítse és új államokkal bővítse ki a szövetséget, még 1697-ben útnak indult a „nagy követség". A diplomáciai feladatokon túlmenően megbízást kapott, hogy tengerészeket, kézműveseket, tüzéreket és más szakembereket fogadjon orosz szolgálatba. A követséget előkelő nemesifjakból kikerülő önkéntes vállalkozók kísérték abból a célból, hogy a külországokban kitanulják a haditengerészetet és a hajóépítést.

A követséget hivatalosan F. J. Lefort, F. A. Golovin és P. B. Voznyicin vezette, de tagjai között rangrejtve, álnéven I. Péter is ott volt. A cárt a tudásszomj és a tettvágy fűtötte, s az a szándék vezette, hogy kitöltse hiányos képzettségének hézagait. Hollandiában a zaandami hajógyárban mint ács dolgozott, azután Angliában tökéletesítette hajóépítési tudományát. Mindez azonban nem akadályozta meg Pétert abban sem, hogy a követség diplomáciai tevékenységét irányítsa.

A szövetség kiszélesítésére irányuló terv azonban nem talált támogatásra Nyugat-Európában. A tengeri hatalmak — Hollandia és Anglia — azért utasították el, mert érdekeltek voltak a Törökországgal folytatott kereskedelemben, egyébként pedig már a spanyol örökösödési háború előkészületei kötötték le figyelmüket. Ausztriát Oroszország megerősödésétől való félelme tartotta vissza az aktív fellépéstől. Péter Bécsből, ahová 1698 nyarán érkezett meg, Velencébe készült. Júliusban azonban riasztó híreket kapott Moszkvából, s erre sietve visszatért Oroszországba. Ha-

zautaztában tárgyalásokat folytatott II. Ágost lengyel királlyal. Ezek a tárgyalások később Moszkvában egyezmény megkötésével végződtek, amelynek értelmében közös harcot vállaltak Svédország ellen. Az egyezményhez Dánia is csatlakozott.

AZ 1698. ÉVI SZTRELEC-LÁZADÁS

A jelentés, melynek hallatán Péter oly sürgősen útra kelt Bécsből, új sztrelec-lázadásról adott hírt. A sztrelec-hadak, melyek a nyugati határon, Velikije Luki körzetében állomásoztak, önkényesen megindultak Moszkva felé. A kormányhű csapatok nem messze Moszkvától, Novij Jeruszalim mellett verték szét őket. Miután Péter visszaérkezett Moszkvába, személyes részvételével vizsgálatot folytattak le, hogy kiderítsék: mi okozta a sztrelecek fellépését. A nyomozás megállapította, hogy az összeesküvés szálai a kolostorban élő Zsófia nagyhercegnő kezében futnak össze, aki a sztrelecek segítségével meg akarta fosztani Pétert a tróntól. Mintegy 800 sztrelecet kivégeztek, a többieket száműzték. Ez a sztrelec-hadsereg felszámolását jelentette.

2. OROSZORSZÁG GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉSE A XVIII. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉBEN

A MEZŐGAZDASÁG. A PARASZTOK HELYZETE

A feudális földbirtokok területe, akárcsak Péter uralkodása előtt, továbbra is gyarapodott a cári birtokadományozások révén. Csupán 1682 és 1710 közt 273 udvari járást adományoztak el több mint 43 000 parasztportával. Hatalmas birtokadományokhoz jutottak I. Péter legkiválóbb munkatársai — A. D. Mensikov, F. A. Golovin tengernagy és más nagyurak. B. P. Seremetyev tábornagy „nagyszámú hű szolgálataiért" a juhoti járást kapta ajándékba a cártól (a rosztovi kerületben). Nagy földbirtokokat juttattak a Grúziából, Kabardiából, Moldvából bevándorolt nemeseknek.

A földbirtokok területe nemcsak a központi körzetekben nőtt: folytatódott a jobbágyrendszer térhódítása az ország déli és délkeleti határterületein is. Nemesek kaptak földeket a belgorodi és voronyezsi tartományban, melyek határai dél felé tolódtak ki. A Volga menti népekkel szemben gyarmatosító politikát folytató kormányzat támogatásával az orosz földesurak elragadták a helyi, főképpen tatár arisztokrácia birtokait. Terjedt a feudális földbirtoklás Ukrajnában is. I. Sz. Mazepa hetman több mint ezer birtokadományozó univerzálét (oklevelet) osztott szét a kozák előkelőknek, ő maga pedig mintegy 20 000 portát szerzett. 1729—1730 tájára az ukrajnai parasztportáknak mintegy kétharmada feudális függésbe került a világi és egyházi földesuraktól.

A mezőgazdaságban megmaradt az alacsony színvonalú technika (a háromnyomásos rendszer túlsúlya, a faeke); a terméseredmények ugyanolyan alacsonyak voltak, mint korábban. A legjelentősebb változás az új ipari üzemek építésével és a nyersanyagkereslet növekedésével függött össze: terjedt az ipari növények vetésterülete és fejlődött a juhtenyésztés.

Az áru- és pénzviszonyok térhódítása következtében bővültek a földesúri és paraszti gazdaságok piaci kapcsolatai. Folytatódott a jobbágytartó gazdálkodás alkalmazkodása az új viszonyokhoz, a már korábban érvényesülő két tendencia formájában. A kevésbé termékeny, nem feketeföldű vidékeken fokozódott a pénzben és természetben fizetett úrbér jelentősége, délen pedig nőttek a saját kezelésű urasági földek, s a járadék fő formája a robot volt. A legtöbb esetben azonban a földesúr, akárcsak a XVII. században, a robot mellett termény- és pénzszolgáltatást is követelt, M. P. Gagarin hercegnek a kolomenszkojei kerületben levő uradalmában például a parasztok minden adóegység után évente egy ürüt, egy malacot, fél pud sertéshúst, egy libát, egy kacsát, négy

tyúkot és 50 tojást szolgáltattak. „Ezen felül a szántót is felszántják, a szénát is lekaszálják, és mindenféle munkát elvégeznek a földesúr számára, és Moszkvába is fuvaroznak élelmet."

Általában a heti háromnapos robot volt szokásban, sok földesúr azonban még gyakrabban fogta robotra jobbágyait. I. T. Poszoskov, neves korabeli közíró jegyezte fel: „akadnak olyan embertelen nemesek, hogy dologidőben egyetlen napot sem hagynak parasztjaiknak... sok nemes azt mondja: »ne engedd a parasztot meggyapjasodni, nyírd le kopaszra, mint a juhot«".

A parasztok helyzetét súlyosbította az állami terhek — különösen a katonaállítási kötelezettség, valamint a nagyszámú egyenes és közvetett adó — fokozódása. Az állam minden évben munkára fogta a lakosságot a különböző építkezéseknél. Az ország minden részéből tízezrével összeterelt parasztok flottát építettek Voronyezsben, Taganrogban, Azovban, Pétervárott, Kazanyban, csatornákat ástak, erődítményeket és városokat emeltek. A XVII. századhoz viszonyítva súlyosabbá váltak a beszállásolási és fuvarozási kötelezettségek: a parasztoknak kellett ellátniok az ott állomásozó katonai egységeket élelemmel, lovaikat pedig takarmánnyal. A beszállásolt katonák „sok nyomorúságot, veszteséget és szégyent" okoztak a parasztoknak. A kormányzat, hogy emelje az állami bevételeket, új adónemeket vezetett be. A találékony „adókieszelők" (így nevezték a kincstári jövedelmek növelését célzó tervezetek készítőinek népes seregét) tanácsa nyomán adót vetettek ki a házi fürdőkre, a malmokra, bevezették az okmánybélyeges papirost. Külön adót fizettek azok, akik a cári parancs ellenére ragaszkodtak szakállukhoz.

F. A. Golovin
Schenk metszete

Nagy jövedelmet hozott a kincstárnak a pénzreform, az érmék ezüsttartalmának csökkentése. Mindössze három év alatt (1701—1703), amikor a legtöbb új érmét bocsátották ki, a kincstár tiszta nyeresége több mint 2,8 millió rubelt tett ki. A pénzzel űzött manipulációk következtében a rubel árfolyama csaknem a felére esett, s ennek megfelelően emelkedtek az árak.

Ennek ellenére az állam kiadásai már a Svédország elleni háború harmadik évében jócskán felülmúlták a rendes bevételeket. A kormány, új jövedelemforrásokat hajszolva, 1710-ben portánkénti összeírást hajtott végre. Azonban az összeírásból a várakozások ellenére az derült ki, hogy a legutóbbi összeírás (1678) eredményeihez képest a paraszti és városi porták száma megcsappant. A „pusztásodás" oka az volt, hogy a központi kerületekből a parasztok tömegesen menekültek a végvidékekre. Emellett számos földbirtokos, hogy birtoka állami adóterhét csökkentse és magánföldesúri jövedelmét növelje, összevonta a paraszti portákat.

Az összeírás nyomán úgy döntöttek, hogy a portánkénti adóztatásról áttérnek a fejadóra. 1718-ban megkezdték a (férfi-) lakosság összeírását. Az eredmények azonban ekkor sem voltak kielégítőek a kormány számára, ugyanis a földesurak a valóságosnál kisebbnek tüntették fel jobbágyaik létszámát. Az adóköteles lakosság létszámának pontosabb megállapítására új összeírást — „revíziót" — hajtottak végre. A „revízió" adatainak alapján Oroszország lakossága ekkor mintegy 14 millióra tehető. A legfőbb egyenes adó eztán a fejadó lett, 70 kopek minden férfiúi nemhez tartozó „revíziós lélek" után.

Az első revízió jelentősége nem korlátozódott a kincstár érdekeire. Fontos társadalmi következményekkel is járt: végrehajtása megnövelte a jobbágyok számát. Míg ugyanis addig az adósleveles holopok uruk halála után felszabadultak, az első revízió végrehajtása során a jobbágyokkal

A. D. Mensikov
J. Simon metszete. XVIII. század eleje

azonos elbírálás alá vették, s azokkal egyenlőképpen fejadó fizetésére kötelezték őket. Az adósleveles holopok tehát beolvadtak a jobbágyparasztság tömegébe, és örökletes földesúri függésbe kerültek. Súlyosabbá vált az ún. állami parasztok feudális kizsákmányolása is. A revízió során ebbe a kategóriába sorolták az északi körzetek „feketeszántós" parasztjait, a szibériai (szántós) parasztokat, a Volga középső szakaszánál élő népeket és az egyportás szolgáló embereket (összesen több mint egymillió férfit). A fejadón felül ezek még minden férfilélek után 40 kopek „kiegészítő obrokot" tartoztak fizetni.

A falun egyre nagyobb befolyásra tettek szert a módosabb („megélhetős" és „termékeny") parasztgazdaságok. A falusi gazdagok kereskedést folytattak, és egyéb hasznot hajtó vállalkozásokba fogtak, kereskedőkkel együtt vállalkozói szerződéseket kötöttek az állammal építési munkálatok elvégzésére és a hadsereg élelem- és takarmányellátására. Az ilyen szerződések értékét nemegyszer több tízezer rubelre becsülték. A kereskedő és vállalkozó parasztok egy része a kereskedők soraiba emelkedett, a városba költözött és ipari befektetéseket is eszközölt.

A NEMESSÉG

A XVI—XVII. században a feudális földbirtok két formája különböztethető meg: a szolgálati birtok (pomesztye) feltételhez kötött, élethosszig szóló birtok volt, ide tartoztak túlnyomórészt a nemesek birtokai; az örökbirtok (votcsina) feltételhez nem kötött, örökletes, elsősorban bojári földtulajdon volt. A szolgálati és az örökbirtok közötti különbségtétel a XVII. század második felében a gyakorlatban már nem bírt lényeges jelentőséggel, de hivatalosan csak egy 1714. évi rendelet nyilvánította a szolgálati birtokot birtokosa teljes tulajdonává. A szolgálati és az örökbirtok kategóriája ezzel az ingatlantulajdon egységes jogi fogalmában oldódott fel. Ez hozzájárult az uralkodó osztály konszolidálódásához, a bojárság és a nemesség összeolvadásához. Az 1714-es rendelet előírta, hogy a nemes csak egyik fiára hagyhatja földbirtokát, a többiek pedig pénzben és egyéb ingó vagyonban juthatnak örökséghez. Ezt a korlátozást azonban 1730-ban megszüntették.

Nagy fontossággal bírt a nemesség számára az 1722-ben közzétett „Rangtáblázat", amely megszabta a szolgálati előrehaladás rendjét. A „Rangtáblázat" nem a nemes származását vette elsősorban figyelembe, hanem a szolgálatra való rátermettségét, egyéni képességeit. 14 fokozatból vagy rangból álló szolgálati ranglétrát állapított meg, mely a katonai és haditengerészeti szolgálatban a zászlóssal és a tűzmesterrel, polgári szolgálatban pedig a kollégiumi iktatóval kezdődött, s a legmagasabb rangig, a tábornagyig, főtengernagyig, illetve a kancellárig tartott. A táblázat megnyitotta a magasabb méltóságokhoz vezető utat a nem törzsökös nemesség előtt, elősegítette a tehetséges nemesek kiemelkedését, képességeik felhasználását a katonai vagy polgári szolgálatban. Péter szavaival élve a méltóságokat azoknak kell adományozni, akik szolgálnak, és nem az elő-

AZ OROSZ BIRODALOM A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Ipari üzemek 1725-ben

- Fémipari (kohászati, kovács, rézöntő, fémteldolgozó) üzemek
- Vászonkészítő manufakturák
- Posztókészítő manufakturák
- Selyemkészítő manufakturák
- Ezüstolvasztó üzemek
- Sókitermelés
- Fővárosok–vegyes ipari központok
- Hajógyárak
- Kikötők
- Vásárhelyek
- Víziút az Urálból Szentpétervárra
- Csatornák

100 0 100 200 300 km

40° Gr.-től Keletre 60°

AZ OROSZ BIRODALOM ÁZSIAI RÉSZE
0 1000 km

Oroszországhoz csatolt területek
1689–1725 között
A XVIII. sz. második negyedében (1752-ig)

Az Orosz Birodalom határai 1725-ben

Kormányzóság- és tartományhatárok 1725-ben

Külön állományban levő területek, amelyek nem tartoztak a kormányzóságok vagy tartományok hatáskörébe

Birodalmi főváros (1712-ig Moszkva, 1712-től Szentpétervár)

Kormányzósági székhely

Tartományi székhely

Megjegyzés: A székhelyükkel megegyező nevű kormányzóságok és tartományok nevét a térképen nem tüntetjük fel

Az 1705–1706. évi asztrahanyi felkelés körzete

Az 1707–1708. évi Don menti felkelés körzete

A XVIII. sz. második negyedében (1752-ig) Oroszországhoz csatolt területek

Az Orosz Birodalom határai 1752-ben

Rövidítések
Ny.-T. Nyizsnye-Tagilszkij zavod
P.R. Perejaszlavl Rjazanszkij

TRANSZKAUKÁZIA A XVIII. SZ. ELSŐ NEGYEDÉBEN

Az Oszmán Birodalom és az iráni Szefevida-állam határa (1722-ig)

Az 1711–1719. és az 1721–1722. évi perzsaellenes mozgalmak körzete

Az orosz csapatok 1722–1723. évi hadjáratai

Az 1724. évi konstantinápolyi béke értelmében Oroszországhoz csatolt területek (a sárga szín azt a területet jelöli, amely ténylegesen nem állott orosz fennhatóság alatt)

Az Oszmán Birodalom által 1723–1730 között elfoglalt területek

0 200 km

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

a baskírok az orosz telepekhez, annál fejlettebb fokot értek el a földművelésben. A cári kormány és a helyi hatóságok azonban gyarmatosító politikát folytattak Baskíriában, kíméletlenül behajtották az adókat, gyakran elviselhetetlen követelésekkel léptek fel.

A felkelést az robbantotta ki, hogy 1704-ben „adókieszelők" érkeztek Ufába, és új, rendkívüli adók behajtását kísérelték meg, továbbá ezer embert követeltek a hadsereg kiegészítésére, s hozzá ötezer lovat. Az intézkedések végrehajtása során a cári hivatalnokok erőszakoskodtak, megalázó módon bántak a baskírokkal.

A baskíriai felkelés a cárizmus gyarmati politikája ellen irányuló tiltakozás volt. A baskíriai feudális urak azonban, felhasználva befolyásukat, a néptömegeket a cári hivatalnokok és a büntető különítmények elleni harc mellett a békés orosz dolgozó lakosság ellen uszították. Száz meg száz orosz falut elpusztítottak, sok parasztot fogságba ejtettek és rabszolgának adtak el. A felkelés során a baskír feudális urak követségeket menesztettek Törökországba és a Krímbe, ahol tárgyalásokat kezdtek a krími kán fennhatóságának elismeréséről.

Baskíriába fegyveres erőket vezényeltek, s a felkelést leverték.

4. AZ ABSZOLUTIZMUS MEGSZILÁRDULÁSA

A KÖZPONTI ÉS HELYI ÁLLAMIGAZGATÁS MEGREFORMÁLÁSA

Az abszolutizmus Oroszországban a XVII. század második felében alakult ki, de teljessé a XVIII. század első negyedében vált. Az abszolút monarchia a nemesség uralmának megtestesítője volt a burzsoázia kialakulásának időszakában. Az abszolutizmus felhasználta a kereskedők és a manufaktúratulajdonosok támogatását, akik megsokszorozták vagyonukat a kapott kedvezmények, az állami kereskedelem- és ipartámogatás segítségével.

Az abszolutizmus megszilárdulásával együtt járt az államapparátus központosítása és bürokratizálása, valamint a reguláris hadsereg és hajóhad megteremtése.

Az államigazgatási reformok végrehajtásában két szakasz különböztethető meg. Az egyik 1699—1711-ig terjed, a polgármesteri hivatal, illetve ratusa létrehozásától és az első területi reformtól a szenátus megalakításáig. Ebben az időszakban a közigazgatási reformokat sebtében, gondosan kidolgozott terv nélkül hajtották végre.

A második szakasz nyugalmasabb esztendőkre esik, amikor az északi háború legsúlyosabb időszaka már a múlté volt. Ekkor már a reformok megvalósítását hosszas és tervszerű előkészítés vezette be: tanulmányozták a nyugat-európai országok államszervezetét, külföldi jogászok bevonásával készítették el az új intézmények működési szabályzatait. Mintául a svéd szabályzatokat használták, melyeket az orosz viszonyoknak megfelelően átdolgoztak és kiegészítettek. I. Péter hangsúlyozta: „Amely pontok a svéd szabályzatban nem megfelelők avagy államunk helyzetével nem összeférhetők, azokat belátásuk szerint alakítsák." A reformmunkálatok során Péter kiváló államférfinak bizonyult, kivételes erélyt és állhatatosságot mutatott a kitűzött tervek valóra váltásában.

A XVIII. század elejének törvényei megerősítették a cári hatalom önkényuralmi jellegét: „Ő cári felsége korlátlan uralkodó, aki tetteiért a földön senkinek sem tartozik felelősséggel." A bojár duma helyett, amelynek létszámát már előbb korlátozták, életre hívták a kormányzó szenátust. A szenátust eredetileg azzal a rendeltetéssel hozták létre, hogy ellássa a kormányzat legfelsőbb szervének funkcióit a cár távollétének idején (Péter személyesen vett részt a pruti hadjáratban). Ezután azonban a bürokratikus államgépezet legfőbb hatóságává alakult át, amely közvetlenül a cárnak volt alárendelve. A bojár dumával ellentétben, ahol a tagság kritériuma az előkelő származás

A tizenkét kollégium épülete Pétervárott
M. I. Mahajev metszete. 1743

volt, a szenátus bizalmas tanácsadókból álló, szűk testület volt: kilenc tagot számlált, akiket a cár nevezett ki, származásuktól függetlenül.

A szenátus készítette elő az új törvényeket és irányította az egész központi és helyi kormányzati rendszert. Hatáskörébe tartozott a hadsereg és a hajóhad állományának feltöltése, valamint az adók behajtása. A szenátussal egyidőben a rendeletek végrehajtásának titkos ellenőrzésére létrehozták a kincstári ellenőrök intézményét. A városokban és kormányzóságokban működő kincstári ellenőröket a szenátus kincstári főellenőre alá rendelték.

A szenátus megszervezése után megkezdődött a régi prikazok felváltása új központi hatóságokkal: a kollégiumokkal. A kollégiumi rendszer elsősorban abban különbözött a prikaz-rendszertől, hogy a központi kormányszervek között pontosabban felosztották a feladatokat. Addig az adók behajtását és elosztását tucatnyi különböző prikaz intézte; a kollégiumok megszervezése után a fő költségvetési tételek két hatóság — a kamarai kollégium és az állam-számviteli kollégium — hatáskörébe kerültek. Külön kollégiumok létesültek az igazságügy, az ipar és a kereskedelem ügyeinek intézésére. Mindegyik kollégium tíz emberből állt (elnök, alelnök, négy tanácsos és ezek négy helyettese: az ülnökök), s valamennyi kérdésben szótöbbséggel határoztak; nem egy ember döntött. A prikazoktól eltérően a kollégiumok hatásköre bizonyos ügyekben az egész ország területére kiterjedt.

1718 és 1721 között 11 kollégiumot hoztak létre. A hadügyi, tengernagyi és külügyi kollégium a „három elsőrangú állami kollégium" csoportját alkotta. A kamarai kollégium az állami kiadásokat kezelte, az állam-számviteli kollégium a bevételeket. Az ellenőrző kollégium a pénzügyi ellenőrzést gyakorolta. A kereskedelem és az ipar a bányászati kollégium, a manufaktúrakollégium és a kereskedelmi kollégium hatáskörébe tartozott. Az igazságügyi kollégium irányította a törvényszékeket, melyeknek egyúttal fellebbezési fóruma volt. A szolgálati birtokok prikazát felváltó birtokügyi kollégium óvta a nemesség jogait a földre és a jobbágyparasztokra.

Kezdetben valamennyi kollégium elnöke szenátusi tag volt. Péter azonban már 1722-ben felismerte, hogy „ez először meggondolatlanul történt", mert a szenátus így nem gyakorolhatott ellenőrzést a kollégiumok munkája felett, és összetétele ellentmondott annak az elvnek, hogy az alsóbb hatóságok alá vannak rendelve a felsőbbeknek. A kollégiumok elnökeit — a „három elsőrangú" kollégium kivételével — kihagyták a szenátus tagjai közül. Ugyanebben az évben Péter életre hívta a főügyész legmagasabb állami méltóságát. Az erről szóló rendeletben a főügyészt mint „szemünket és az államügyek felügyelőjét" aposztrofálta, s azt a feladatot rótta rá, hogy „figyelmesen tartsa szemmel" a szenátus és valamennyi állami hatóság tevékenységét.

A helyi hatóságokat is megreformálták. Az ország régi, felaprózott kerületi beosztása, melyben a kerületek közvetlenül a fővárosban székelő prikazok alá tartoztak, nem felelt meg az állam új igényeinek. A Don menti felkelés leverése után bevezetett új közigazgatási beosztás nagyobb egységeken alapult: a kormányzóságokon. Az országot nyolc kormányzóságra osztották (arhangelszki, pétervári, moszkvai, szmolenszki, kijevi, kazanyi, azovi és szibériai). Élükön széles körű katonai, pénzügyi és rendőri jogokkal rendelkező kormányzó állott. A kormányzó alá voltak rendelve a meghatározott igazgatási ágazatok ügyeit intéző hatósági személyek; a katonai ügyek állásáért felelős főparancsnok, a pénz- és terményadók behajtását intéző főbiztos stb.

A második területi reform (1719) a közigazgatás alapegységévé a tartományt tette, amely kisebb volt a kormányzóságnál. Az országot mintegy ötven tartományra osztották. A kormányzósági beosztás érvényben maradt, a kormányzók hatáskörében azonban csak a katonai ügyek maradtak meg, egyéb vonatkozásban a tartományi vajdák közvetlenül a központi hatóságokkal álltak érintkezésben. Az ekkor kialakított tartományok a II. Katalin idején megszervezett kormányzóságok távoli előfutárai voltak. A kormányzósági és tartományi hatóságok tisztviselőit, akárcsak a kollégiumok tagjait, a nemesek soraiból nevezték ki. Ezek a szervek alkották az igen sok pénzt felemésztő bürokratikus közigazgatási gépezetet.

A HADSEREG ÁTSZERVEZÉSE ÉS A HADIFLOTTA MEGTEREMTÉSE

A közigazgatási reformokkal egyidőben kiépült az új módon megszervezett reguláris hadsereg és hadiflotta — az abszolutizmus fegyveres támasza. A hadsereg átszervezése azzal kezdődött, hogy kidolgozták az új katonai szabályzatot (1698), felállították a gárdát és a reguláris ezredeket. A sztrelecek, akik három ízben is felkelést szerveztek (1682, 1689 és 1698), Péter szavai szerint „valójában csak kontárok voltak, nem katonák", és sem katonai, sem politikai vonatkozásban nem keltettek bizalmat a cárban. 1699-ben hajtotta végre a kormányzat az első újoncozást a reguláris ezredekben való állandó csapatszolgálatra. Meghatározott számú paraszti és városi porta után egy-egy embert kellett sor alá küldeni. Az újoncokból 27 gyalogezredet alakítottak. Az ezekben az években megszervezett külön katonai tanintézetek mellett sajátos formájú tiszti kiképzés folyt a gárdaezredekben, a Szemjonovszkij és a Preobrazsenszkij ezredben: legénységük nemesekből állt, akiket ezután tisztekké neveztek ki tábori ezredekhez.

I. Péter alatt 53 ízben újoncoztak. 1725-re a tábori hadsereg (gyalogság, lovasság, tüzérség) mintegy 130 000 embert tett ki, nem számítva a helyőrségi és az irreguláris csapatokat.

Az azovi- és a balti-tengeri kijárat megszerzése lehetővé tette, hogy kezdetét vegye a haditengerészeti flotta kiépítése. 1703-ban kezdte meg működését a Szvir-folyón létesített hajóépítő üzem. Ugyanezen év augusztusában itt bocsátották vízre a balti flotta első egységét, a „Lobogó" fregattot. A pétervári tengernagyi hivatal hajóépítő manufaktúrájában hamarosan vízre bocsátották a flotta újabb hajóit is. 1724-re az orosz hajóhad lett a legerősebb a Balti-tengeren.

Az abszolutizmus megerősödése jelentős mértékben módosította az egyház helyzetét. A kormány már a XVI. században intézkedéseket hozott, hogy az egyházi feudális urak földbirtokai és parasztjai számának növekedését korlátozza a világi földbirtoklás érdekében. Az egyház és a kolostorok azonban még a XVIII. század első negyedében is a falusi népességnek mintegy az ötödrészét tartották birtokukban. I. Péter az addiginál határozottabban folytatta azt a politikát, mely az egyházi hierarchiának a világi hatalom alá szorítását célozta. 1701-ben végrehajtotta az egyházi vagyon részleges szekularizációját. Visszaállította a kolostorok prikazát, amely világi tisztviselők útján igazgatta a kolostorok uradalmait. Ettől kezdve e birtokok jövedelmének jó része az állami kincstárba folyt be.

A pátriárkai hatalom helyett az egyház igazgatására a világi kollégiumok mintájára létrehozták az egyházi kollégiumot, amelyet később szent szinódusnak neveztek el. A szinódus tagjait éppúgy a cár nevezte ki, mint a kollégiumok tisztségviselőit. E reform betetőzte az egyház alárendelését a világi hatalomnak.

ALEKSZEJ CÁREVICS ÜGYE

A reformokkal elégedetlen egyházi és bojári körök Alekszej cárevicsbe vetették reményüket. A gyenge akaratú trónörökös eszköz lett a reakciós bojárok kezében, akik arra törekedtek, hogy az ország visszatérjen a régi rendhez, lemondjon az aktív külpolitikáról és az állami reformokról. A cárevics kijelentette: „Ha uralkodó leszek, Moszkvában fogok élni, Pétervárat pedig meghagyom közönséges városnak, nem tartok hajókat..., télen Moszkvában fogok lakni, nyáron meg Jaroszlavlban."

Péter nemegyszer felszólította fiát, hogy vagy kapcsolódjék be tevékenyen az államügyek intézésébe, vagy pedig legyen szerzetes. Alekszej, egyik legbizalmasabb híve, A. Kikin tanácsára, beleegyezett abba, hogy kolostorba vonul. Kikin szerint „a szerzetesi süveget nem szögezik oda a fejhez", szükség esetén le is lehet venni. Később Alekszej egy másik tervet tett a magáévá: VI. Károly császár támogatására számítva (Alekszej a császárné húgát vette feleségül) 1717-ben Bécsbe szökött, de a következő évben I. Péter követelésére kiadták Oroszországnak. A vizsgálat felderítette a cárevics és cinkosai fondorlatait. A tábornoki karból, a szenátusból és a szinódusból alakult különbíróság halálra ítélte a cárevicset.

Az összeesküvés kudarca nem volt véletlen. A bojár ellenzék veresége arról tanúskodott, hogy I. Péter reformjai a nemesség zömének érdekeit kielégítették.

5. AZ ÉSZAKI HÁBORÚ. OROSZORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA A XVIII. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉBEN

Az azovi hadjáratok után az orosz külpolitika fő feladata a Balti-tenger svéd uralom alatt álló partvidékeinek megszerzése lett. Svédország még a XVII. század elején meghódította a Néva-folyó mentén fekvő ősi orosz földeket, s ezzel elzárta a kijáratot a tengerhez. Az orosz külpolitika fordulata jutott kifejezésre abban, hogy I. Péter szövetséget kötött Svédország ellen Ágost szász választófejedelemmel — aki ekkor a lengyel trónon ült — és a dán királlyal (az ún. északi szövetség). 1699 januárjában Karlócán két évre szóló orosz—török fegyverszünetet kötöttek. 1700. július 3-án Isztambulban J. I. Ukraincev orosz követ aláírta a békeszerződést Törökországgal. A törökök lemondtak Azov birtoklásáról. Amint a béke hírét hozó futár Moszkvába érkezett, az orosz seregek haladéktalanul megindultak a svéd határ felé.

A háború kedvezőtlenül indult az északi szövetség tagjai számára. XII. Károly svéd király váratlanul 15 000 főnyi sereget szállított partra Koppenhága mellett, és arra kényszerítette Dániát, hogy lépjen ki a háborúból. Oroszország másik szövetségese, II. Ágost lengyel király kísérlete a svéd kézen levő nagy erődítmény, Riga elfoglalására kudarccal végződött. Az oroszok hadműveletei Narva ostromával kezdődtek. XII. Károly Travendalban aláírta a békeszerződést Dániával, azután sietve átdobta csapatait Narvához, és 1700 novemberében váratlanul megtámadta az oroszokat. A nemesi lovasság és a csak nemrég felállított gyalogság hiányos kiképzése, valamint a külföldi tisztek árulása folytán az orosz seregek vereséget szenvedtek.

Marx szavaival élve, Narva „volt az első nagy balszerencséje egy felemelkedő nemzetnek, amely még a vereségeket is a győzelem eszközévé tudta átváltoztatni".[1] Miután Narvánál majdnem az egész tüzérség odaveszett, lázas ütemben új iparvállalatokat építettek. 1701 és 1704 között az Urálban az ország négy legnagyobb kohászati üzeme kezdte meg a vas és nyersvas, az ágyúk és lőszerek előállítását. A hadszíntérhez közelebb, az olonyeci és beloozerói érclelőhelyek körzetében, öt kohászati és fegyvergyártó üzemet létesítettek. Sorra épültek a bőrfeldolgozó, szíjgyártó és posztómanufaktúrák, amelyek egyenruhával és felszereléssel látták el a hadsereget. Mindez lehetővé tette, hogy rövid időn belül felszámolják a narvai vereség súlyos következményeit, és meggyorsítsák a reguláris hadsereg felállítását. Az 1705 februárjában kiadott rendelet megállapította az újoncozás új szabályait. 1705-től kezdve az évi újonclétszámot több mint 30 000-ben állapították meg; minden 20—30 paraszti és városi porta után egy újoncot kellett kiállítani. A sorkatonaságot parasztokkal és városlakókkal töltötték fel, a tisztikart nemesekkel, akik az újonnan szervezett katonai tanintézetekben vagy a gárdaezredekben nyertek kiképzést. Az újoncozási kötelezettség alapjára helyezett hadkiegészítés gyorsan megnövelte a fegyveres erők létszámát, mely 1708-ban már elérte a 113 000 főt, míg a háború kezdetekor csak 40 000 volt.

XII. Károly, abban a hiszemben, hogy Narvánál végzett az orosz hadsereggel, az északi szövetség harmadik tagja, II. Ágost lengyel király ellen fordította seregeit. Csakhogy mialatt — I. Péter kifejezésével élve — „a svéd megrekedt Lengyelországban", a csapást kiheverő orosz csapatok az egyik győzelmet a másik után aratták. 1702-ben elfoglalták Nöteborg (a régi orosz Oresek; Péter Schlüsselburgra változtatta nevét), közvetlenül ezután pedig Nyenskans erődjét. 1703. május 16-án megkezdték a Péter-Pál erőd építését, s ezzel lerakták Pétervár alapjait. Pétervárt a tenger felől a Kotlin szigetén emelt kronstadti erődítmény biztosította. Amikor Péter megszemlélte az erődöt, megparancsolta: „Ezt a citadellát Isten segítségével, ha úgy adódik, a legutolsó emberig is tartani kell." 1704-ben az orosz csapatok másodszor is ostrom alá fogták, s ezúttal már el is foglalták Narvát.

Az orosz parancsnokság 1706-ban Grodno alatt összpontosította erőit, hogy segítséget nyújtson Lengyelországnak a svédek ellen. XII. Károly, Grodno alá érkezvén, elvágással fenyegette az orosz csapatokat. Az orosz hadak egy Péter által kidolgozott ügyes manőverrel kibújtak a svédek egérfogójából, és veszteség nélkül Ukrajnába húzódtak vissza. Közben a lengyel—szász seregek vereséget szenvedtek, és 1706 szeptemberében XII. Károly az altranstädti béke aláírására kényszerítette II. Ágostot. A békeszerződés értelmében Lengyelország és Szászország felbontotta a szövetséget Oroszországgal, II. Ágost pedig lemondott a lengyel koronáról, s csak a szász választófejedelemséget tartotta meg. Az északi szövetség tehát nem létezett többé. Svédország ellen Oroszországnak egymagában kellett folytatnia a küzdelmet. Megkezdődött az északi háború legfeszültebb s egyúttal az orosz fegyverek számára legfényesebb periódusa.

[1] *Marx—Engels* Werke. 10. köt. Dietz Verlag 1961. 592. old.

A poltavai ütközet

A POLTAVAI ÜTKÖZET ÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

XII. Károly arra számított, hogy könnyedén térdre kényszerítheti Oroszországot. 1707 őszén a svéd hadak megkezdték felvonulásukat kelet felé. Céljuk az volt, hogy behatoljanak Oroszországba, és hadjáratot szervezzenek Moszkva ellen.

XII. Károly hódító hadjárata azonban teljes kudarccal zárult. Az orosz hadsereg ekkor már jóval erősebb volt, mint a háború kezdetén. A svédek ellen nemcsak a reguláris katonaság küzdött; partizáncsapatok alakultak, pusztították az ellenség hadtápjait, csapásokat mértek a kisebb svéd egységekre.

1708-ban az orosz hadsereg védelmi harcok közepette Oroszország határaihoz vonult vissza. A svédek hasztalanul próbálkoztak azzal, hogy az oroszokat, az utóbbiak számára kedvezőtlen feltételek között, döntő ütközetre kényszerítsék. Az orosz seregek elkeseredett védelmi harcai arra késztették XII. Károlyt, hogy módosítsa betörési tervét. Ahelyett, hogy Szmolenszken keresztül nyomuljon Moszkva felé, kénytelen volt elfogadni a megkerülő hadműveleti tervet: Ukrajnába vonult, ahol az áruló Mazepa hetman várta. Ugyancsak ide kellett érkeznie a Riga alatt állomásozó svéd hadtestnek A. Lewenhaupt parancsnoksága alatt. Ennek az lett volna a feladata hogy

P. Picard metszete. 1711

XII. Károly harcokban megfogyatkozott seregét megerősítse. De a svéd királynak ez a stratégiai terve is kudarcba fulladt. Mazepának mindössze mintegy 2 000 embert sikerült XII. Károly táborába vinnie, ezeknek egy részét is becsapták: elhitették velük, hogy a svédek ellen vonulnak. Az ukrán parasztok és városlakók viszont merészen rá-rácsaptak az ellenséges csapatokra, kitartóan védtek számos várost, s ezzel segítséget nyújtottak az orosz hadseregnek. Nem teljesítette feladatát Lewenhaupt hadteste sem. A Lesznaja falu mellett, 1708. szeptember 28-án vívott ütközetben csapatait teljesen szétverték. Több mint 8 000 svéd elesett; az egész hadtáp és a tüzérség az oroszok kezére került. A várt erősítés helyett XII. Károly 5—6 000 elcsüggedt katonát kapott. A Lesznaja melletti fényes diadalt, amely kilenc hónappal előzte meg a poltavai csatát, I. Péter később „a poltavai ütközet anyjának" nevezte.

1709 áprilisától a svéd hadsereg főerőit Poltava alá vonták össze. A város helyőrsége és lakossága A. Sz. Kelin ezredes parancsnoksága alatt hősiesen védekezett, lekötötte az ellenség erőit, s lehetővé tette, hogy az orosz seregeket ide összpontosítsák. A Poltavától öt versztnyi távolságra levő csatateret I. Péter rendelkezésére földsáncokkal erősítették meg, hogy feltartóztassák a svédek első rohamát. Az orosz hadsereg ekkor már jól kiképzett egységekből állott, kiváló tüzérséggel rendelkezett, és 42 000 főt számlált, szemben XII. Károly mintegy 30 000 emberével. Az ütközet

1709. június 27-én hajnalban kezdődött. A svédek támadást intéztek az orosz tábort védő földsáncok ellen. A harc legválságosabb pillanatában Péter a novgorodi ezred egyik zászlóaljával megrohanta a svédeket. Ezek, nem tudván feltartóztatni a támadást, megkezdték a visszavonulást, amely fejvesztett menekülésbe csapott át. Több mint 9 000 holttestet hagytak a csatamezőn, mintegy 3000 emberük fogságba esett. „A győzhetetlen svéd urak hamarosan hátukat mutatták" — írta Péter a csatatérről, a poltavai ütközetről szóló beszámolójában. A diadalt még aznap nagy lakomával ünnepelték meg a cári sátorban, a fogoly svéd tábornokok részvételével. A szétvert sereg maradványai, élükön a sebesült XII. Károllyal, a Dnyeperhez menekültek. Június 30-án Perevolocsnánál Mensikov utolérte őket. Mintegy 17 000 svéd megadta magát a 9000 főnyi orosz csapatnak. XII. Károly Mazepával és egy kis csapattal megmenekült a fogság elől, és török területen, Bengyeri városában keresett menedéket.

Az akkor elsőrangúnak számító svéd hadsereg pusztulása gyökeresen megváltoztatta a katonai és külpolitikai helyzetet. Engels azt írta: „. . . XII. Károly megkísérelte a behatolást Oroszországba; ezzel tönkretette Svédországot, és nyilvánvalóvá tette Oroszország megtámadhatatlanságát."[2]

A poltavai győzelem eredményeként 1709 őszén Oroszország szövetségese, II. Ágost, visszakerült a lengyel trónra. Dánia újból belépett a koalícióba, melyhez Poroszország is csatlakozott. Az orosz fegyverek sikerei nyomán tehát az északi szövetség helyreállt, sőt ki is bővült.

A poltavai győzelem legfontosabb eredménye az volt, hogy megszilárdultak az orosz területnyereségek a Baltikumban; a svéd hadsereg már nem veszélyeztethette ezeket. I. Péter szavaival élve: a svéd hadak veresége után „végképpen lerakták Szentpétervár alapkövét". Poltava után az orosz seregek számos győzelmet arattak a Baltikumban. 1710-ben elfoglalták Rigát, Revalt, Viborgot és Kexholmot.

A PRUTI HADJÁRAT

A poltavai győzelem után 1709 novemberében Törökország megújította az Oroszországgal kötött békeszerződést. Később azonban az orosz—török viszony ismét megromlott. XII. Károly igyekezett a török kormányzatot Oroszország ellen hangolni. Ugyanebben fáradoztak a tengeri hatalmak: Anglia és Hollandia, valamint a német császárság is. Ezeknek az államoknak érdekük fűződött ahhoz, hogy meggyengítsék Oroszországot, délen kössék le erőit, és megakadályozzák, hogy befolyást gyakoroljon a spanyol örökösödési háború alakulására. Törökország nem jó szemmel nézte, hogy orosz csapatok állomásoznak Lengyelországban, a török határ közelében, s az is aggasztotta, hogy Oroszország tengeri hatalommá fejlődik, erős hajóhaddal az Azovi-tengeren.

Már egy évvel a békeszerződés megújítása után, 1710 novemberében, a török kormányzat a Héttoronyba (az isztambuli börtönbe) csukatta az orosz követet, és megüzente a háborút Oroszországnak. 1711 januárjában a krími tatárok betörtek Oroszország földjére és a jobbparti Ukrajna területére.

I. Péter arra számított, hogy a maga oldalára vonja a Balkán-félsziget keresztény lakosságát. Szerbiában terjesztették Péter kiáltványait, amelyekben a török iga elleni felkelésre szólította fel a népet. 30 000 felkelő készen állott, hogy az oroszokhoz csatlakozzék. Dimitrie Cantemir moldvai fejedelem Oroszországhoz pártolt. Constantin Brîncoveanu havasalföldi fejedelem ezzel szemben megmaradt a törökök oldalán, s megakadályozta, hogy a szerbek csatlakozzanak az orosz seregekhez.

Az orosz hadak, élükön I. Péterrel, Moldva határánál tömörültek. Súlyos körülmények közepette, szörnyű hőségben, élelemhiánnyal küszködve, elérték a Prutot. 1711 júliusának első napjaiban itt találkoztak a Baltadzsi Mehmed pasa nagyvezír parancsnoksága alatt álló török—tatár

[2] Engels: Az orosz cárizmus külpolitikája. Lásd *Marx—Engels* Művei. XVI. köt. II. rész. 9. old. (oroszul).

AZ 1700–1721. ÉVI ÉSZAKI HÁBORÚ

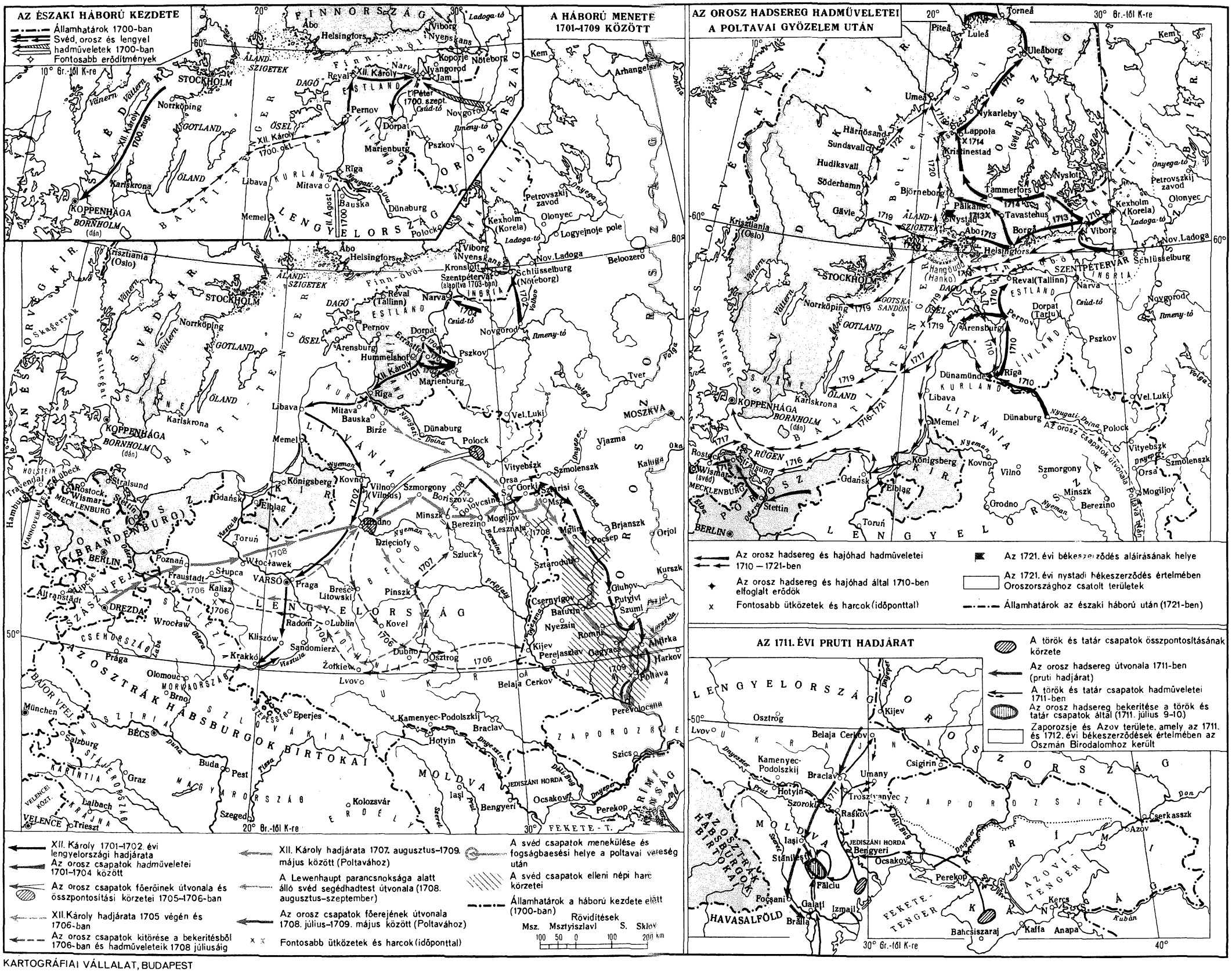

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

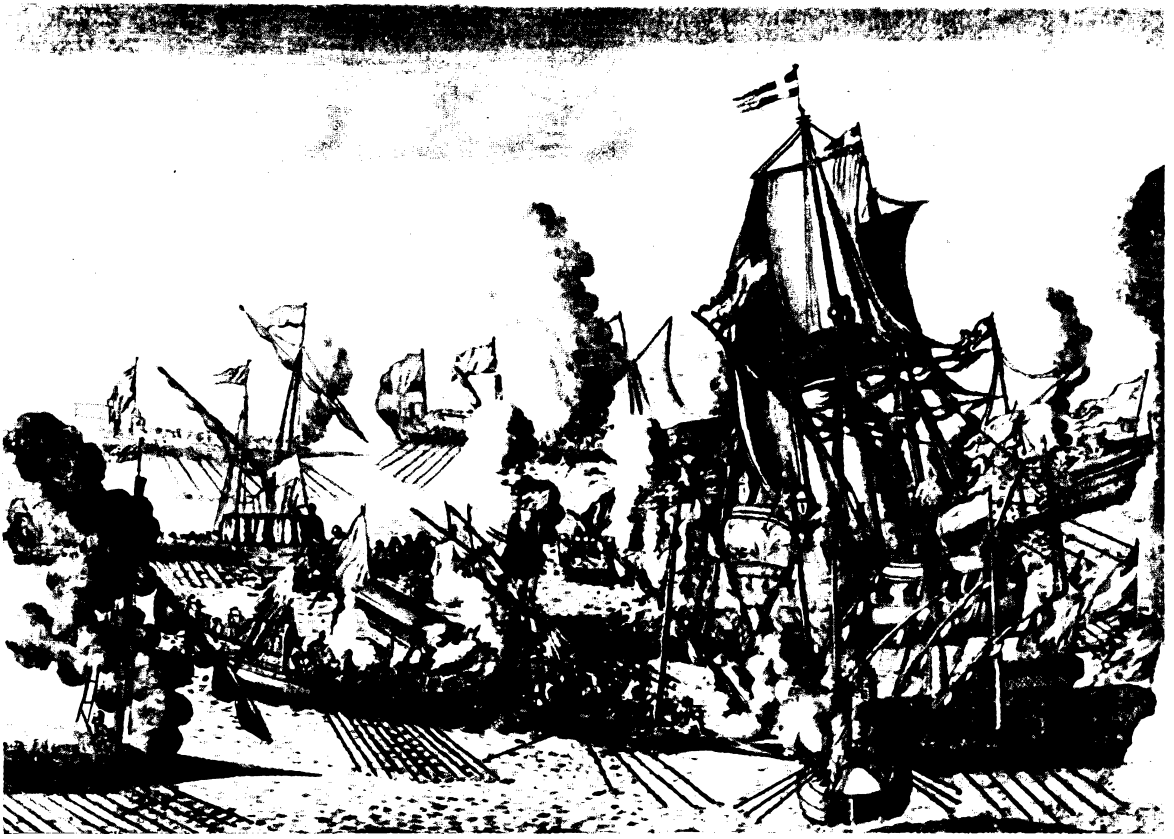

A hangöuddi tengeri ütközet
A. Zubov metszete. 1715

erőkkel. Az orosz hadak létszáma 38 000 volt, a törököké és tatároké 188 000. Az orosz seregek helyzete rendkívül súlyos volt, de a törökök nem tudták kiaknázni fölényüket. A július 9-én lezajlott ütközetben igen nagy veszteségeket szenvedtek. A janicsárok azt követelték a nagyvezírtől, hogy kezdjen béketárgyalásokat. Péter P. P. Safirov alkancellárt a török táborba küldte, és 1711. július 12-én megkötötték a békét. A békefeltételek súlyosak voltak Oroszország számára: Azovot vissza kellett adnia a törököknek, kötelezettséget kellett vállalnia a déli végek erődítményeinek lerombolására. Mindemellett a pruti békének az adott helyzetben pozitív jelentősége volt Oroszországra nézve: szabaddá tette fegyveres erőit a hadműveletek folytatására a főhadszíntéren, a Baltikumban.

AZ ÉSZAKI HÁBORÚ FOLYTATÁSA

A pruti hadjárat kudarca nem érintette az északi háborúnak Oroszországra nézve kedvező alakulását. A svédek poltavai veresége olyan megsemmisítő volt, hogy nem tudták többé helyreállítani hajdani hatalmukat. A hadiesemények most az orosz határoktól távol zajlottak le. Pomeránia svéd tartományban az orosz seregek, szövetségeseik (a dánok és szászok) bizonytalankodása ellenére, 1713-ban Stettin mellett vereséget mértek a svédekre. Finnországban az oroszok ugyanebben az évben elfoglalták Helsingforsot (Helsinki) és Åbot (Turku).

A háborúnak ezen a szakaszán a tengerre tolódott át a harc súlypontja. A svédek erős hadiflottával rendelkeztek, de az orosz hajóhad sem volt gyenge, különösen sok gályája volt. 1714.

július 27-én a Hangöudd-foknál nagy tengeri ütközet zajlott le. Elkeseredett harc után a svéd hajóraj, élén Ehrenskjold tengernaggyal, megadta magát. A hangöuddi ütközet nagy szerepet játszott abban, hogy az orosz flotta uralomra jutott a Balti-tengeren.

A NYSTADI BÉKE

Az orosz seregek diadala Finnországban és a Balti-tenger déli partvidékén, az orosz hajóhad győzelme a balti vizeken, valamint az a veszély, hogy a harc már a tulajdonképpeni svéd területekre tevődik át, arra késztették XII. Károlyt, hogy béketárgyalásokat kezdjen. Elősegítették ezt azok a tárgyalások is, amelyeket I. Péter és a kíséretében 1716-ban külföldre induló orosz diplomaták folytattak 1717 augusztusában, Péter párizsi látogatása után, Amsterdamban orosz—francia—porosz szövetségi szerződést írtak alá. Franciaország közvetítést vállalt az orosz—svéd békekötés érdekében, ugyanakkor kötelezte magát, hogy felbontja szövetségét Svédországgal, s beszünteti a hadisegélyek folyósítását ez utóbbi részére. Az amsterdami szerződés meggyengítette Svédország helyzetét, s francia—orosz közeledést hozott. A svédek jónak látták, hogy engedményeket tegyenek. Hollandiában tárgyalások indultak B. I. Kurakin orosz követ és Svédország képviselője, Hertz holsteini miniszter között. E megbeszélések nyomán 1718. május 10-én az Åland-szigeteken megkezdődtek a béketárgyalások. A szerződéstervezet kielégítette az orosz kormányzat területi igényeit. Oroszországhoz kellett kerülnie Ingriának, Livlandnak, Estlandnak és Karélia egy részének. Az orosz fél beleegyezett abba, hogy visszaadja Svédországnak az orosz csapatok által megszállt Finnországot. Svédország ragaszkodott a „méltányos kárpótláshoz", visszakövetelte Brémát és Verdent, amelyeket az északi háború során vettek el tőle, s csatoltak Hannoverhez. Oroszország hozzájárult, hogy fegyveres segítséget nyújt a svédeknek Hannover, tehát Anglia ellen is, hiszen I. György hannoveri választófejedelem angol király is volt. De 1718 novemberében XII. Károly egy norvégiai erődítmény ostrománál elesett, és Svédországban az orosz béke ellenfelei kerekedtek felül. Az ålandi egyezkedés elhúzódott, majd a tárgyalások megszakadtak.

Az angol kormány keresztülvitte, hogy 1719-ben Svédország egyezményt kötött Hannoverrel, amelynek értelmében Svédország átengedte Brémát és Verdent Hannovernek, viszont Anglia szövetséget kötött Svédországgal Oroszország ellen. 1719 nyarán az egyezmény értelmében egy angol hajóraj Norris tengernagy vezénylete alatt behatolt a Balti-tengerre. Az angolok terve azonban, hogy váratlanul, meglepetésszerűen csapjanak le az orosz flottára, nem sikerült. 1720-ban Poroszország, Anglia nyomására, szövetségre lépett Svédországgal, és felbontotta szövetségét Oroszországgal. Ugyanebben az évben egy angol flotta ismét behatolt a Balti-tengerre. Ennek ellenére egy orosz hajóraj Grönhamn szigete mellett győzelmet aratott a svédek felett, s ezután orosz csapatokat hajóztak ki a svéd partokra. 1721-ben egy angol hajóraj újból támadást kísérelt meg a balti orosz flotta ellen, megint csak sikertelenül. Mindez arra késztette az angolokat, hogy a svéd kormánynak a béketárgyalások újrafelvételét javasolják.

A béketárgyalás a finnországi Nystad városában nyílt meg 1721 áprilisában. Oroszország az 1718-ban felvetett valamennyi területi követelését elfogadtatta, mégpedig csekélyebb engedmények ellenében, mint akkor.

Az 1721. augusztus 30-án aláírt nystadi békeszerződés az oroszok nagy sikere volt. „Örök, igaz és megbonthatatlan békét" és barátságot létesített Oroszország és Svédország között. Oroszország „örökös birtokába" és „tulajdonába" került Ingria, Karélia egy része, Estland, Livland a Viborgtól Rigáig terjedő tengerparttal, továbbá Ösel, Dagö és Moon szigetekkel. Oroszország kötelezte magát, hogy visszaadja a svédeknek Finnországot, kétmillió tallért fizet, továbbá lemondott arról, hogy támogassa a svéd trónkövetelő holsteini herceget, I. Péter Anna nevű lányának vőlegényét.

Jelmezes felvonulás Moszkvában a nystadi békekötés alkalmából
XVIII. századi metszet

A nystadi béke erősen megváltoztatta az európai erőviszonyokat. Svédország elvesztette nagyhatalmi állását. A szerződés megerősítette Oroszország hosszú és súlyos harcok árán elért eredményeit. Megoldódott az orosz külpolitika egyik legfontosabb feladata, amely még a XVI—XVII. században vetődött fel: a balti-tengeri kijárat megszerzése. Oroszország számos elsőrangú kikötőt kapott, s ezzel kedvező feltételeket teremtett nyugat-európai kereskedelmi kapcsolatai számára. A nystadi béke megerősítette az ország védelmi képességét: Oroszország északnyugati határai messze nyugatra tolódtak, s most már nem a szárazföldön, hanem a tengeren húzódtak. A Balti-tengeren megjelent a hatalmas orosz hadiflotta. A nystadi tárgyalások előtt Mensikov Compradonnak, a francia megbízottnak kijelentette: „Nem akarunk többé összeütközést szomszédainkkal, ehhez azonban az kell, hogy tenger válasszon el bennünket." Compradon, aki pétervári francia követ lett, utóbb megjegyezte, hogy „a nystadi szerződés [I. Pétert] a Balti-tenger két legjobb kikötőjének urává tette".

Svédország felbontotta az angol szövetséget, és 1724-ben szövetségre lépett Oroszországgal, azzal a kötelezettséggel, hogy harmadik hatalom részéről jövő támadás esetén (Törökország kivételével) kölcsönös segítséget nyújtanak egymásnak. Svédország későbbi kísérleteit, hogy balti tartományait visszaszerezze, nem koronázta siker.

Hogy külsőleg is kifejezzék Oroszország nemzetközi jelentőségének megnövekedését és az abszolutizmus megerősödését, a szenátus még 1721-ben császárrá kiáltotta ki I. Pétert. Az orosz államot ezentúl Orosz Birodalomnak nevezték.

Estland és Livland, amelyek az Orosz Birodalomhoz kerültek, azelőtt Svédország birtokában voltak. A földesurak itt németek és svédek voltak, a jobbágyok pedig észtek és lettek.

Miután a Balti-tenger mellékét Oroszországhoz csatolták, véget ért az északi hatalmak közt folyó küzdelem e terület birtokáért. Helyreálltak az orosz és a balti területek gazdasági, politikai

és kulturális kapcsolatai. Ez elősegítette az ipar és kereskedelem fejlődését Estlandban és Livlandban. A csatlakozásból nagy hasznot húzott a helyi német nemesség, amely az orosz önkényuralom támasza lett. A balti nemesség rendi kiváltságai szélesebb körűek voltak, mint az orosz nemesek privilégiumai. A nystadi béke értelmében a balti nemesek megtartották rendi önkormányzatukat és birtokaikon a fegyveres hatalmat. Estland és Livland ügyeinek intézésére Pétervárott külön igazságügyi kollégiumot és kamarai hivatalt létesítettek.

A PERZSA HADJÁRAT. TRANSZKAUKÁZIA NÉPEINEK SZABADSÁGHARCA

Oroszország kaszpi-tengeri és transzkaukáziai politikájához komoly gazdasági és politikai érdekek fűződtek. Asztrahanyon keresztül kereskedelmi kapcsolatban állott a közép-ázsiai kánságokkal, valamint Iránnal és Transzkaukáziával. Másfelől Törökország, felhasználva Irán meggyengülését, arra törekedett, hogy kiterjessze kaukázusi határait. Ez veszélyeztette a Kaszpi-tenger mellett élő oroszokat. Az örmények és a grúzok nemegyszer kérték az orosz kormányzatot, hogy fogadja őket fennhatósága alá, védelmet nyújtva számukra az iráni és török elnyomás ellen. Az északi háború befejeződése lehetővé tette Oroszország számára, hogy aktív politikát kezdjen e területen. Közép-Ázsiában az orosz kormányzat kudarcot vallott. Még 1716-ban megbízták A. Bekovics-Cserkasszkijt, hogy vonja orosz fennhatóság alá a hivai kánt, a buharait pedig hangolja barátságra Oroszország iránt. A hivai kán kísérlete, hogy nyílt ütközetben semmisítse meg Bekovics-Cserkasszkij expedícióját, nem járt sikerrel. Ezután elhatározta, hogy más úton próbálja elérni célját. Rávette Cserkasszkijt, hogy fegyvereseit ossza fel több csoportra, mert — úgymond — így jobban biztosítható a sereg elszállásolása és élelmezése. Amikor ez megtörtént, a szétszórt orosz csapatokat hitszegően megtámadták és lemészárolták.

Tbiliszi
1686-ban készült metszet

A XVIII. század első negyedében megerősödtek Oroszország kapcsolatai a kaukázusontúli népekkel. Örményország, Grúzia és Azerbajdzsán már régóta a törökök és irániak rablásainak és kegyetlen kizsákmányolásának voltak kitéve. A gyakori háborúk idején iráni és török hordák pusztították végig ezeket az országokat, s nyomukban csak üszkös romok maradtak a városok és falvak helyén. A kaukázusontúli népek gazdasági elnyomását és politikai jogfosztottságát vallási üldözés súlyosbította. Az iráni sahok, hogy a grúzokat és örményeket az iszlám felvételére szorítsák, felhasználták az ún. Dzsafar imám-féle törvényt. Ennek értelmében, ha egy család valamely tagja felvette a mohamedán vallást, valamennyi keresztény rokonának egyedüli örökösévé vált. Gyakori eset volt, hogy mohamedán hitre áttért emberek hamis tanúvallomások alapján gazdag keresztények rokonainak ismertették el magukat és így megkaparintották vagyonukat a valódi örökösök elől.

A XVII—XVIII. század fordulója Irán számára a gazdasági hanyatlás és a politikai decentralizáció ideje volt. Meggyengülésének legfőbb tényezői között kell említeni a kaukázusontúli népek szabadságharcát.

Az orosz kormány feszült figyelemmel kísérte az események alakulását Transzkaukáziában. Az itteni országok helyzetéről részletes tájékoztatásokat szerzett az orosz és örmény kereskedőktől, kiváltképpen pedig a Grúziából és Örményországból nagy számban érkező követektől, akik segítséget kérni jöttek Pétervárra. Az orosz kormány arra törekedett, hogy meggátolja Azerbajdzsán, Kelet-Grúzia és Kelet-Örményország átkerülését az erősebb Törökország birtokába. A török uralom megszilárdulása a Kaszpi-tenger nyugati partvidékén közvetlenül fenyegette volna Oroszország határait és keleti kereskedelmét.

Jerevan
1686-ban készült metszet

Azonkívül I. Péter azt tervezte, hogy az Irán és Európa közti külkereskedelmet a volgai átmenő útra tereli, s e forgalomban az orosz kereskedők számára biztosítja a túlsúlyt. Oroszország fellépésére rendkívül kedvező helyzetet teremtett az Irán elleni afgán támadás (1722), valamint a szabadságmozgalom fellendülése Transzkaukázia országaiban. Az orosz beavatkozást siettette a fenyegető veszély, hogy a törökök betörnek az iráni birtokokra.

1722-ben kezdetét vette I. Péter hadjárata a Kaukázus és Irán ellen, amely perzsa hadjárat néven vonult be a történelembe. Júliusban az orosz hadak Asztrahanyból szárazon és vízen elindultak délre. Augusztusban harc nélkül elfoglalták Derbentet. Az orosz seregek feltűnése, első sikereik és I. Péternek a helyi lakossághoz intézett kiáltványa a szabadságmozgalom új fellendülését eredményezték.

Szeptemberben VI. Vahtang grúz király seregeivel együtt Gandzsába indult, hogy egyesüljön Eszaja örmény katolikosz fegyvereseivel és az azerbajdzsán csapatokkal, és felvegyék az összeköttetést a Semahában állomásozó oroszokkal. A grúz, örmény és azerbajdzsán seregek várt találkozása az oroszokkal elmaradt, mivel ezek az élelemhiány és a betegségek okozta veszteségek miatt ősszel visszatértek Asztrahanyba.

1723-ban az orosz seregek újból megindították a félbeszakadt hadjáratot, és elfoglalták Bakut. Az azerbajdzsánok jóindulatát mutatta, hogy amikor az orosz seregek benyomultak Derbentbe, Bakuba és más városokba, csak az iráni helyőrségek részéről ütköztek ellenállásba, míg a helyi lakosság támogatta őket. Az orosz seregek innen Giliánba vonultak, és bevették Restet.

1723 szeptemberében Pétervárott orosz—iráni szerződést írtak alá, mely megerősítette Oroszországot a Kaszpi-tenger nyugati és déli partvidékének birtokában.

Törökország, a Szefevida-birodalom felbomlását kihasználva, hozzáfogott transzkaukáziai birtokainak meghódításához. A kaukázusontúli népek hősiesen ellenálltak a törököknek, de az erők egyenlőtlenek voltak. A törökök barbár módon lemészárolták Tbiliszi, Jerevan, Tebriz védőit. Oroszország épp ekkor jutott túl a súlyos északi háborún, s még nem volt felkészülve tartós hadviselésre. Ezért az orosz kormányzat 1724-ben megkötötte Törökországgal a konstantinápolyi szerződést, amelyben a szultán elismerte Oroszország hódításait a Kaszpi-tenger mellékén, Oroszország pedig Törökországnak Nyugat-Transzkaukáziához fűződő jogait.

I. Péter perzsa hadjárata tehát nem hozta meg a kaukázusontúli népek felszabadulását az iráni és török iga alól. Ennek ellenére megnövelte az orosz befolyást Transzkaukáziában. Különösen erőteljes mozgalom bontakozott ki az Oroszországhoz való csatlakozásért az örmény nép körében.

Pétervár. A Tudományos Akadémia könyvtára és ritkaságtára
XVIII. századi metszet

Örményországból sok folyamodvány érkezett a cárhoz, melyekben azt kérték, hogy fogadják az országot orosz fennhatóság alá.

A külpolitikai sikerek eredményeképpen Oroszország nemzetközi súlya megnövekedett. Az Orosz Birodalom tekintélyes helyet foglalt el az európai és ázsiai nemzetközi életben, részvétele nélkül egyetlen fontos politikai kérdést sem lehetett megoldani.

6. OROSZORSZÁG KULTÚRÁJA A XVIII. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉBEN

TUDOMÁNY ÉS ISKOLÁK. TECHNIKAI FEJLŐDÉS

Az orosz kultúra fejlődése I. Péter uralkodása idején szoros kapcsolatban állt a gazdasági életben bekövetkezett változásokkal és az államigazgatási reformokkal. A manufaktúra-alapítások, a csatornaépítkezések, a haditengerészeti flotta létrehozása megkövetelték a szakemberképzést a tudomány és a technika különböző ágaiban. A reguláris hadseregnek és flottának, valamint az új bürokratikus intézményeknek képzett tisztekre és hivatalnokokra volt szükségük. A XVII. századi oktatást viszont még át- meg áthatotta a középkori vallásos ideológia, s távol állt a gyakorlati élet feladataitól.

A XVIII. század első negyedében a közoktatás jelentős mértékben átkerült a papságtól az állam kezébe. A teológia átadta helyét az alkalmazott tudományoknak. A nemesifjakat arra szorították, hogy elsajátítsák a matematikát, a mérnöki ismereteket, a hajóépítés és hajózás tudományát, az erődítéstant stb. Némelyiküket Nyugat-Európába küldték tanulni.

Moszkvában 1701-ben indult meg az oktatás a hajózási és a tüzérségi iskolában, ahol mérnöki és tüzérségi ismereteket oktattak. 1715-ben a hajózási iskola helyett Pétervárott tengerészeti akadémiát létesítettek. 1712-ben Moszkvában mérnöki iskola nyílt. Az egészségügyi személyzetet a moszkvai kórház mellett 1707-ben létesített egészségügyi tanintézetben képezték ki.

A tengerészeti akadémia és a fővárosi tanintézetek mellett vidéken is létesítettek általános

műveltséget adó és szakiskolákat. A karéliai Petrovszkij-üzemeknél és az Urálban szervezték meg az első oroszországi bányász- és kohásziskolákat, ahol minősített mestereket képeztek a kohóipar számára. Sok városban alakult számolóiskola (a polgárok számára), egyházmegyei iskola (a papság részére) és helyőrségi iskola (a katonák gyermekeinek). Megindult a tankönyvek — ábécéskönyvek, matematikai és mechanikai segédkönyvek, hadmérnöki szabályzatok — kiadása. L. Magnyickij, a hajózási iskola tanára, 1703-ban adta ki „Aritmetika" című munkáját, amelyből több nemzedék tanult.

V. N. Tatyiscsev
A. Oszipov metszete

1703 januárjától kezdve jelent meg Moszkvában az első nyomtatott újság, a „Közlöny a tudni és megjegyezni érdemes hadi és más dolgokról, melyek a moszkvai államban és egyéb szomszéd országokban megestek". A „Közlöny" politikai és katonai híradások mellett közleményeket adott új üzemekről, érc- és olajlelőhelyek felfedezéséről is.

A nyomtatott irodalom terjedését elősegítette az új polgári írás bevezetése (1710), amely egyszerűbb volt, mint a régi egyházi szláv írás cikornyái. Nyugat-európai tudósok munkáit rendszeresen kezdték lefordítani oroszra. Ezen az úton az ország a külföldi tudomány és technika vívmányaival gazdagodott.

A korszak legnagyobb orosz írója és publicistája Feofan Prokopovics pszkovi érsek. Szépirodalmi művek és teológiai értekezések mellett hitszónoklatokat és politikai írásokat is alkotott. Dicsőítő beszédekben és prédikációkban védelmezte I. Péter reformjait. Az „Egyházi szabályzat" és „Az uralkodói akarat igazsága" című értekezéseiben igazolta az abszolutizmust és az egyház teljes alárendelését az államhatalomnak.

Az orosz gazdasági irodalom és publicisztika kiváló alkotása I. T. Poszoskov (1652—1726) „Könyv a szegénységről és a gazdagságról" című műve, amelyet kéziratban terjesztettek (nyomtatásban 1842-ben jelent meg először). Poszoskov egy Moszkva melletti faluban született, apja ezüstműves volt. Ő maga „pénzverő mester", élete végére pedig „kereskedőember" lett. Poszoskov, a születőben levő burzsoázia ideológusa, az elterjedt merkantilista nézeteknek megfelelően könyvében ipar- és kereskedelempártoló rendszabályokat javasol. A kereskedelmet véleménye szerint a kereskedők kizárólagos privilégiumává kell nyilvánítani; a nemeseket és parasztokat el kell tiltani a kereskedéstől. Az orosz kereskedőket meg kell védeni a külföldiek konkurrenciájától. Javaslatai között szerepelt, hogy építsenek kincstári üzemeket, s aztán adják át ezeket magánkézbe; nyújtsanak olcsó hitelt a kereskedőknek. Javasolta a jobbágyi kizsákmányolás korlátozását oly módon, hogy törvényben pontosan szabják meg a földesuraknak járó paraszti szolgáltatások mértékét, s különítsék el a parasztok földjét a földesúri földtől.

Kiváló eredmények születtek a földrajztudományban az új kereskedelmi útvonalak felkutatása, a térképészet, valamint az ország ásványkincseinek tanulmányozása terén.

1697-ben V. Atlaszov expedíciót vezetett Kamcsatkába, és elkészítette a félsziget földrajzi és néprajzi leírását. A XVIII. század elején felfedezték a Kuril-szigetek északi csoportját. 1715-ben indult útnak I. Buchholtz expedíciója Közép-Ázsiába, hogy aranyat keressen. Buchholtz útját utóbb Liharjov és I. Unkovszkij megismételte. Elkészültek az első térképek a Kaszpi-tengerről és az Aral-tóról. Az orosz térképészek eredményei nyomán 1732-ben I. K. Kirillov elkészítette „Az összorosz birodalom atlaszát". Ugyancsak az ő munkája Oroszország földrajzi és statisztikai leírása „Az összorosz állam virágzó állapota" címen. A hasznos ásványkincsek rendszeres kutatása

során kén- és olajlelőhelyekre bukkantak a Volga mellett, kőszenet fedeztek fel a Don-medencében, további vasérclelőhelyeket derítettek fel az Urálban, ezüst- és ólomércet találtak a Bajkálontúlon.

A kohászatban tehetséges technikusok és szervezők emelkedtek ki: V. N. Tatyiscsev, V. Genyin, N. Kleopin és mások. M. Szergyukov kereskedő és vállalkozó, autodidakta feltaláló 1722-ben felújította és hajózhatóvá tette a Visnyij Volok-i csatornát. A. K. Nartov műszerész feltalálta az esztergapad mechanikus szupportját. Az országba külföldről is érkeztek szakemberek.

A tudományos ismeretek fejlesztésére és terjesztésére Pétervárott megalapították a Tudományos Akadémiát. I. Péter halála után, 1725 végén nyitották meg. Tudományos kutatóintézményeken kívül keretébe tartozott a gimnázium és az egyetem. Az Akadémiának adták át a még 1714-ben alapított első oroszországi természettudományi múzeumot, a ritkaságtárat.

KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS IRODALOM

1702-ben Moszkvában nyilvános színház nyílt a Vörös téren emelt épületben; addig csak udvari színház állt fenn. A külföldi színészek mellett itt hamarosan orosz művészek is felléptek. Később az egészségügyi tanintézet és a teológiai akadémia hallgatói adtak elő színdarabokat. Színielőadásokat rendeztek még Natalja Alekszejevna, Péter nővére udvarában is. A színház a reformok propagandáját szolgálta. A színdarabokban utalásokat helyeztek el megtörtént politikai eseményekre, például a sztrelec-lázadásra, Mazepa árulására; kigúnyolták az újítások ellenfeleit.

Új áramlatok hatoltak be a szépirodalomba és a képzőművészetbe is. A XVIII. század első negyedének regényeiben új hősök lépnek a színre, éles eszű, energikus és vállalkozó szellemű emberek. A „História Vaszilij Koriotszkij orosz matrózról és a flórenci föld csodaszép királynőjéről, Iraklijáról" című elbeszélés hőse, egy kisbirtokos nemes, tökéletesen kitanulta a veszedelmes tengerészmesterséget, és kellő tudományos ismeretekre tett szert. Kivívja magának az osztrák császár, a „flórenci király" és a gazdag kereskedők elismerését és tiszteletét. S ugyanez a hős a gáláns lovag valamennyi tulajdonságával ékeskedik.

A XVIII. század első negyedére — szemben a XVII. század túlnyomórészt egyházi építészetével — a világi építkezések túlsúlya jellemző. A nagy ipari építkezések mellett — a Takács-udvar, a Posztó-udvar és az Arzenál Moszkvában, a Fegyvergyár Tulában, az uráli megerősített üzemek — sok középületet építettek ebben az időben: a Főgyógyszertár és a „komédiásterem" (a színházépület) Moszkvában, a ritkaságtár, a tengernagyi hivatal (admiralitás) és a tizenkét kollégium monumentális épületei Pétervárott. Az új főváros, Pétervár építését — az orosz építészet történetében először — előre kidolgozott terv szerint végezték; az épületek széles, egyenes utcasorokat alkottak.

A képzőművészet a bibliai és evangéliumi tárgyaktól a valóságos élet ábrázolása felé fordult. Különösen magas színvonalat ért el a portréfestészet. I. M. Nyikityin I. Péterről festett arcképei fejlett jellemábrázoló művészettel juttatják kifejezésre az államférfi hajthatatlan akaratát és céltudatosságát. Nyikityin csataképein („A poltavai ütközet", „A kulikovói csata") mélységes hazafisággal ábrázolja az orosz nép hősi küzdelmét a külföldi hódítók ellen. Nagy művészi értéket képviselnek I. Péter és Mensikov mellszobrai, az idősebb Rastrelli alkotásai. Igen elterjedt volt a metszetkészítés. A metszetek a korabeli élet fontos eseményeit örökítették meg.

A LESZNAJA MELLETTI ÜTKÖZET 1708. SZEPTEMBER 28-ÁN
Ifj. Pierre Denis Martin

7. OROSZORSZÁG A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK NEGYEDÉBEN

HARC A HATALOMÉRT AZ URALKODÓ OSZTÁLYON BELÜL

Oroszország politikai életét a XVIII. század második negyedében a nemességen belüli küzdelmek és a palotaforradalmak jellemzik.

I. Péter 1725. január 28-án halt meg, anélkül, hogy utódot jelölt volna ki. Az I. Péter alatt felemelkedett előkelőségek az elhunyt császár nejét, Katalint akarták trónra emelni. A régi arisztokrácia jelöltje a kivégzett Alekszej cárevics fia, a kiskorú Péter volt. A trónviszályt a gárdaezredek döntötték el, melyek ettől kezdve a hatalomért vívott harc fő eszközei lettek. Az I. Péter idején feltűnt Mensikov, Tolsztoj, Aprakszin és az új arisztokrácia egyéb képviselői biztosították maguknak az udvarhoz rendelt gárdaezredek támogatását, és Katalint ültették a trónra (1725—1727).

A régi és az új arisztokrácia ellentétei a legfelső titkos tanács megalakításához vezettek, melybe Mensikov, valamint Katalin egyéb hívei kerültek. A tanács ilyen összetétele mellett a császárnő teljesen Mensikovtól függött, aki gyakorlatilag a maga kezében összpontosította az egész államhatalmat. Hogy a kegyenc befolyását csökkentsék, s kompromisszumot érjenek el a régi arisztokráciával, a titkos tanácsba bevették D. M. Golicin herceget. A titkos tanács az állam legfelsőbb szerve lett, közvetlen fennhatósága alá tartozott a három „elsőrangú" kollégium, a hadügyi, tengernagyi és külügyi, a szenátus pedig elvesztette a „kormányzó" címet, s ezentúl csak „magas" szenátusnak nevezték.

Katalin halála után végrendelete értelmében I. Péter unokáját, a kivégzett Alekszej cárevics fiát, II. Pétert kiáltották ki császárrá. A régensi funkciókat a legfelső titkos tanács töltötte be. A titkos tanács valójában Mensikov engedelmes eszköze volt. Mensikov, hogy hatalmát még jobban megerősítse, a kiskorú császárt össze akarta házasítani leányával, Máriával. Mensikov mindenhatósága és határtalan becsvágya azonban még iménti szövetségesei körében is elégedetlenséget keltett. Már I. Katalin halála előtt összeesküvést szőttek ellene, melynek élén Tolsztoj állt. Mensikov ekkor győzött, az összeesküvők száműzetéssel bűnhődtek, de a kegyenc híveinek száma megcsappant, s ez előkészítette bukását. 1727-ben Mensikovot Berjozovba száműzték. Ez palotaforradalommal volt egyértelmű: a legfelső titkos tanácsban most az arisztokrata Golicin- és Dolgorukijfamíliák szereztek többséget. Az utóbbiak saját rokonaikat juttatták be a tanácsba. Miután az arisztokrata csoport döntő befolyáshoz jutott a titkos tanácsban, arra törekedett, hogy visszaállítsa a reformok végrehajtása előtti állapotokat. A „főméltóságok" Pétervárról Moszkvába helyezték vissza a fővárost, teljesen felforgatták a területi közigazgatást, XVII. századi intézményeket keltettek életre.

A Dolgorukijok — akárcsak Mensikov — úgy próbálták megerősíteni befolyásukat, hogy II. Pétert A. G. Dolgorukij leányával akarták összeházasítani. A cári menyegzőt 1730 január közepére tervezték. A küszöbönálló ünnepségekre Moszkvába érkezett az udvari előkelőségeken kívül a gárda és sok vidéki nemes. Az esküvő azonban elmaradt: II. Péter himlőbe esett és váratlanul elhunyt.

A legfelső titkos tanács a korán özvegységre jutott kurlandi hercegnőnek, I. Péter unokahúgának, Anna Ivanovnának ajánlotta fel a koronát. Sebtiben összeállították a kondíciókat, vagyis a trónra lépés feltételeit. A császárnőnek a legfelső titkos tanáccsal együttesen kell az államot kormányoznia; a tanács hozzájárulása nélkül nem üzenhet hadat és nem köthet békét, nem vethet ki adókat, nem tölthet be ezredesnél magasabb méltóságot, nem adományozhat és vehet el birtokot; a gárda parancsnoksága a legfelső titkos tanácsra száll. A kondíciók megvalósulása tehát az önkényuralom korlátozását jelentette volna a „főméltóságok" javára, akik arra számítottak, hogy az

Oroszországba érkező kurlandi hercegnő itt támasz nélkül marad, és fenntartás nélkül beleegyezik követeléseik teljesítésébe.

A II. Péter esküvőjére nagy számban Moszkvába érkezett nemesek azonban ellenséges szemmel nézték a „főméltóságok" oligarchikus törekvéseit, és az „önkényuralom" sértetlen fenntartását követelték.

A „főméltóságok" kondícióival szemben a nemesség különböző csoportjai több tervezetet állítottak össze, melyekben elősorolták rendi követeléseiket: kérték a szolgálati idő megrövidítését, az ingatlan vagyon öröklési korlátozásainak eltörlését, a nemesek felmentését a legénységi szolgálattól, és iskolák szervezését a tisztek kiképzésére. Anna Ivanovna a „főméltóságok", az összegyűlt nemesség és a gárdatisztek jelenlétében széttépte azt a papírlapot, amely az általa aláírt kondíciókat tartalmazta. Az arisztokrata „fondorkodókat" idővel megfelelő ürügyek leple alatt eltávolították Moszkvából, vidékre küldték, később pedig súlyosan megbüntették őket.

Anna Ivanovna uralkodása alatt elhatalmasodott a külföldiek befolyása. Beözönlésük Oroszországba még a XVII. század végén kezdődött, de Anna Ivanovna trónra jutásáig nem játszottak számottevő szerepet a politikai életben. Többnyire különböző szakemberek voltak, akiket a kormány egyes megbízatások teljesítésére használt fel. Anna Ivanovna idején a külföldiek helyzete megváltozott. A császárnő tudatlan kegyence, E. Biron kurlandi német — aki a kortársak megítélése szerint „a lovakról úgy beszélt, mint egy ember, az emberekről pedig, akár egy ló" — óriási befolyásra tett szert a kormányzás ügyeiben. Védőszárnyai alatt a külföldiek közül kikerülő kalandorok férkőztek az állami vagyon kezeléséhez, s büntetlenül fosztogatták a kincstárat. Egyikük, A. Schemberg báró, mialatt az oroszországi kohászat ügyeit intézte, mintegy félmillió rubelt szedett össze (négymillió rubel, XX. század eleji pénzre átszámítva).

Anna Ivanovna alatt új intézményt hoztak létre, a miniszteri kabinetet. Bár a nemesség követelésének, hogy a szenátus jogait állítsák helyre, eleget tettek, s a szenátust ismét „kormányzó"-nak nevezték, a tényleges hatalom a miniszteri kabinet kezében összpontosult. Tagjai Anna Ivanovna bizalmasai közül kerültek ki, irányítója Biron volt, aki nem töltött be hivatalos állást.

A külföldiek erőszakoskodásával szemben nőttön-nőtt a nemesség elégedetlensége. A. P. Volinszkij kabinetminiszter elvbarátaival kidolgozta „Tervezetét az államügyek megjavítására". Volinszkij követelte: bővíttessék ki a nemesi privilégiumok köre; az államapparátus valamennyi tisztsége — az irodatiszttől a szenátorig — nemesekkel töltessék be; a nemesifjakat küldjék külföldre tanulni, „hogy idővel hazai születésű minisztereink legyenek". Az Anna Ivanovna elleni kifakadások („uralkodónőnk ostoba, és bárhogyan is tesz az ember jelentést, semmi határozatot sem tud tőle kicsikarni"), a Biron és környezetének erőszakoskodásai elleni tiltakozás a vérpadra vitte Volinszkijt.

Anna Ivanovna halála után (1740) a külföldiek segítségével Bironi kiáltották ki régensnek az új császár, a csecsemő Iván Antonovics mellett, aki Anna Ivanovna unokahúgának, Anna Leopoldovna mecklenburgi hercegnőnek és a braunschweigi hercegnek volt a fia. Biron azonban csak három hétig maradt hatalmon. A gárda, élén B. Minnich tábornaggyal, megdöntötte Bironi. A régens Anna Leopoldovna lett. A tényleges hatalom egy ideig a hadügyi kollégium elnöke, Minnich kezében volt, a német csoporton belüli ellentétek kiéleződése azonban végül őt is megbuktatta. 1741. november 25-én a gárda Erzsébetet (Jelizaveta Petrovna), I. Péter legifjabb lányát, az orosz nemesség jelöltjét segítette hatalomra. A németeket megfosztották magas állami pozícióiktól. A palotaforradalom ezúttal is, akár a többi alkalommal, viszonylag könnyen ment végbe. A nemesség egyes csoportjai harcoltak a hatalomért, de ez nem érintette az államrend alapjait.

Az új kormányzat helyreállította a reformok időszakában létesített intézményeket, a bányászati kollégiumot, a manufaktúrakollégiumot és a városi magisztrátusokat, amelyek a kereskedők választott képviselőiből álltak. A szenátus visszanyerte korábbi súlyát a belpolitikai életben.

A NEMESI KIVÁLTSÁGOK KISZÉLESÍTÉSE ÉS A FEUDÁLIS ELNYOMÁS MEGERŐSÖDÉSE

A parasztság „végletes és teljes elnyomorodása", amelyet a hosszan tartó északi háború, a szolgáltatások növekedése és az 1723—1726 közti nagy aszályok okoztak, annyira szembeszökő volt, hogy kormánykörökben már az I. Péter halálát követő első évben megtárgyalták. Aggasztó méreteket öltött a parasztok szökése, az adóhátralékok növekedése, az államháztartás deficitje. Mindez meggyengítette a nemesi államot, hiszen, mint Mensikov mondta, „a katona úgy hozzá van nőve a paraszthoz, mint lélek a testhez, s ha nem lesz paraszt, nem lesz katona sem". Meg kellett változtatni az adóbehajtás rendjét. Az adókat addig a kerületekben állomásozó katonai egységek szedték be. Ezeknek az egységeknek a tisztjeit, továbbá a vidéki közigazgatás nagyszámú hivatalnokát még a kormányzat tagjai is „a nyájra tört farkasoknak" tekintették. Most a földesurakat tették az adók felelős behajtóivá. A takarékosság jegyében csökkentették a központi hatóságok személyzetét, a kollégiumok számát, vidéken pedig megszüntettek néhány 1718—1719-ben szervezett hatóságot, melyek fenntartása erősen megterhelte az állami költségvetést. E változtatások végrehajtásakor a kormányzat nem szűnt meg hangoztatni, hogy ezek a nép „jólétét" célozzák. Valójában a XVIII. század második negyedében a kormányzat általános politikai irányvonala az volt, hogy megerősítse a földesúri földtulajdont, kiszélesítse a nemesi kiváltságokat és fokozza a feudális kizsákmányolást, továbbá, hogy fejlessze a nagyipart és támogassa a kereskedőket.

I. Péter utódai továbbra is bőkezűen osztogattak földet és jobbágyokat a nemességnek. A Dolgorukij hercegek II. Péter idején 40 000 gyeszjatyina földhöz jutottak. Az Erzsébetet trónra segítő palotaforradalomban közreműködő testőrcsapatok — az udvarnál őrszolgálatot teljesítő gárdaszázadok — 14 000 jobbágyot kaptak ajándékba az új császárnőtől. Erzsébet kegyencének öccse, K. G. Razumovszkij gróf több mint 100 000 lelket kapott.

A XVIII. század második negyedében a nemesség számos törvényben rögzített kedvezményt és kiváltságot nyert. 1730-ban eltörölték az 1714. évi rendeletnek azt az előírását, amely örökhagyáskor megtiltotta a birtok felosztását; a nemesek jogot kaptak arra, hogy ivadékaikra „mindre egyenlően" hagyhassák ingatlanukat.

Új kedvezmények könnyítették a nemesek katonai szolgálatát. Már 1727-ben a nemesi származású tisztek és közkatonák kétharmadának három évi szabadságot engedélyeztek a hadseregtől. A nemesség követelésének eleget téve a kormány 1731-ben nemesi kadéthadtestet állított fel. Az „ifjúkortól való" katonai kiképzés megszabadította a nemeseket a súlyos közkatonai, illetve közmatrózi szolgálattól. Egyébként a nemesség körében már az 1730-as évek elején elterjedt az a szokás, hogy kiskorú gyermekeiket katonai szolgálatra íratták fel, úgyhogy mire ezek nagykorúak lettek, „leszolgált éveik" alapján megkapták a tiszti rangot, noha halvány fogalmuk sem volt a katonáskodásról.

Végül 1736-ban teljesült a nemesség kérelme a határidő nélküli szolgálat megszüntetésére. A „nemesi udvarházak és falvak" jobb kezelése érdekében minden nemesi családban egy fiú mentesítést kapott a szolgálat alól, hogy a birtokot igazgassa. A többi fiú szolgálati idejét 25 évben szabták meg, utána nyugalomba vonulhattak. Hogy milyen terhesnek érezte a nemesség a kötelező katonai szolgálatot, mi sem bizonyítja ékesebben, mint hogy 1739-ben, az orosz—török háború befejeztével, a tisztikar fele kérte nyugállományba helyezését. Még alig 35 éves ifjú nemesek is — akik már 10 vagy 12 éves koruk óta be voltak vezetve valamelyik ezred állományjegyzékébe — kérelmezték elbocsátásukat.

A XVIII. század második negyedében számos rendelet biztosította a nemesség kizárólagos rendi jogát a jobbágyok birtoklására. A földesúr hatalmát parasztjai felett egyre jobban kiterjesztették, 1731 óta még az új uralkodó iránti hűségre is a földesúr esküdött fel parasztjai helyett.

A világi és egyházi feudális urak a tiszttartóik számára összeállított utasításokban a legapróbb részletekig szabályozták a parasztok gazdasági tevékenységét, családi és vallási életét. Az intézőnek ügyelnie kellett arra is, hogy tudta nélkül a paraszt ne menjen a városi piacra, hogy a parasztlányok ne maradjanak pártában, s hogy valamennyi paraszt rendszeresen eljárjon a templomba.

A parasztok fizetőképességének kimerülését mutatta, hogy egyre nőtt a fejadó-hátralékok összege. Az adóhátralék már 1732-ben 15 millió rubelt tett ki (mintegy 120 millió rubel XX. század eleji pénzben). Szűk esztendőkben a falusi nyomor döbbenetes méreteket öltött. Az 1733—1735. években rossz termés sújtotta a Szmolenszk vidékétől a Volga mentéig terjedő hatalmas területet. Parasztcsaládok tízezrei gyökereken éltek, éhen haltak vagyelhagyták a lakort helyeket.

Az 1730—1740 közti évtizedet, amely „bironovscsina" néven ismeretes (Anna Ivanovna császárnő kegyencének nevéről), a néptömegek igen drágán fizették meg. Rendeleteket adtak ki a szökött jobbágyok felkutatására, büntető különítmények garázdálkodtak, amelyek kipréselték az adózó lakosságból az adókat és a hátralékokat. A „bironovscsinát" a cári udvar hihetetlen költekezése jellemezte, virágzott a sikkasztás, a megvesztegetés. Egymást érték a bálok, „maszkabálok" és más efféle mulatságok. Az udvar fenntartására háromszor annyit költöttek, mint a XVIII. század első negyedében. A cári istállóra évi 100 000 rubelt fordítottak, míg a Tudományos Akadémia és a Tengernagyi Akadémia szükségleteire évenként nem egészen 50 000 rubel jutott.

A XVIII. század harmincas éveiben a feudális kizsákmányolás fokozódása az Orosz Birodalom keretébe került nem orosz népekre is kiterjedt. Ukrajnában a módos kozákok kiváltságos helyzetet foglaltak el, kötelezettségeik 1735-től kezdve a katonai szolgálatra korlátozódtak, míg a közkozákokat egy szintre helyezték a parasztokkal. A kozák sztarsina megszerezte a föld teljes tulajdonjogát.

A cári kormány korlátozta Ukrajna önkormányzatát. Választott hetman helyett a balparti Ukrajnát a kis-oroszországi kollégium igazgatta. 1727-ben engedélyezték a hetmanválasztást, de 1734-től kezdve a hatalmat megint a hetmani kormányhivatalban összpontosították, amely a kormányzat által kinevezett tisztviselőkből és a kozák sztarsina képviselőiből állott.

A Volga menti népek (tatárok, csuvasok, marik és baskírok) állami terheit megnövelték, kísérleteket tettek arra, hogy a mohamedánokat erőszakkal keresztény hitre térítsék. A baskírok gyarmati elnyomása abban nyilvánult meg, hogy földjeiket elragadták üzemek létesítésére, adóikat felemelték és kegyetlen módszerekkel hajtották be. A cári kormány, hogy megszilárdítsa hatalmát Baskíriában és biztosítsa további behatolását Közép-Ázsiába, felépítette Orenburg erődjét. 1735 és 1740 között a baskírok több ízben felkeltek a cárizmus gyarmatosító politikája ellen.

AZ IPAR ÉS A KERESKEDELEM

A XVIII. század második negyedében tovább fejlődött az orosz ipar és kereskedelem. Különösen vonatkozik ez a kohászatra: 1750-ben kétmillió pud nyersvasat öntöttek, huszonöt év alatt tehát a termelés 2,5-szeresére emelkedett. Ugyanebben az évben a vaskivitel rekordmagasságot ért el: 1,2 millió pud vasat szállítottak külföldre. A rézöntő üzemek teljességgel biztosították az ország szükségletét, s a réztermelésből kivitelre is jutott. A XVIII. század második negyedében a kohóiparban tovább növekedett a magántőke részesedése, tucatjával épültek új magánüzemek az Urálban és a birodalom egyéb részein. 1750-ben mintegy 100 vasöntő, vasfeldolgozó és rézöntő üzem működött az országban.

A század második negyedében jócskán megszaporodtak a manufaktúrák a könnyűiparban is. 1753-ra számuk 153-ra emelkedett, ebből 16 posztó-, 29 selyem- és 51 vászonmanufaktúra volt. A kormány már az 1730-as évek derekán megállapította, hogy Oroszországban „sok manufaktúra és fabrika" képes a keresletet külföldi áruk behozatala nélkül kielégíteni.

A XVIII. század első negyedében a nagy könnyűipari vállalatok főként Moszkvában helyezkedtek el. A következő időben igen sok posztó-, vászon-, üvegkészítő és egyéb manufaktúrát építettek vidéken, közelebb a nyersanyagforrásokhoz.

A XVIII. század első évtizedeiben az ipari vállalkozók között kevés nemes akadt; jobbára kereskedők voltak. A XVIII. század derekán kezdtek a nemesek is manufaktúrákat építeni, eleinte a könnyűiparban. 1749—1751-ben 13 nemesi vászonkészítő manufaktúra épült, melyekben a jobbágyok robotmunkáját használták fel.

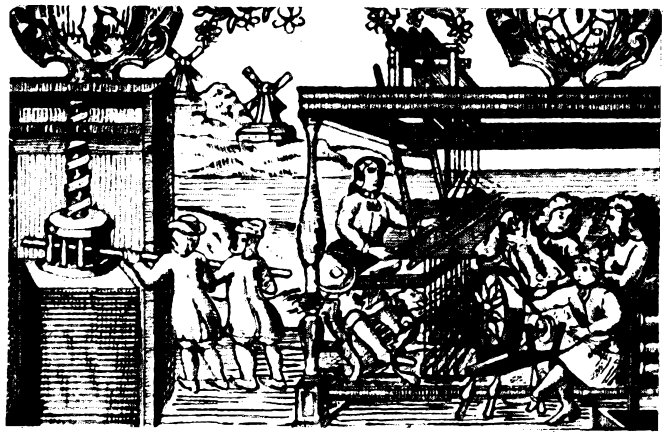

Szövőszék és sajtó
Részlet a „nagy jaroszlavli manufaktúra" gyári jegyéből.
XVIII. század közepe

A XVIII. század derekán a manufaktúrákban mintegy 50 000 jobbágyot, bérmunkást és mesterembert foglalkoztattak, 2,5-szer annyit, mint 1725-ben. Ezenfelül a kohászati üzemekben mintegy 100 000 hozzáírt és vásárolt jobbágy dolgozott.

Az orosz kormány I. Péter halála után is merkantilista politikát folytatott. Az ipari vállalkozók és a nagykereskedők továbbra is kincstári kölcsönöket és kiváltságokat kaptak. A nagyüzemek munkaerő-ellátását a XVIII. század második negyedében ugyanazok a források biztosították, mint I. Péter korában: a szabad bérmunka és a kényszer útján biztosított munkaerő. A kényszermunka aránya azonban számottevően megnőtt. 1736-ban rendeletet adtak ki, amely „örökre" a nagyvállalatokhoz láncolta az összes ott dolgozó munkásokat, családjukkal együtt. Ezenkívül az 1730—1740-es években széltében elterjedt az állami parasztok hozzáírása magánüzemekhez.

A nemesi kiváltságok erősítése a XVIII. század második negyedében a kormány kereskedelem- és iparpolitikájában is kifejezésre jutott. A magas védővámok kedveztek ugyan az ipari vállalkozóknak, de sértették a nemesség érdekeit, amely az importcikkek fő fogyasztója volt. Az új vámtarifa (1731) nem volt kifejezetten iparvédő jellegű, a legmagasabb vámtételt 20 százalékban állapították meg.

A behozatali vámok csökkentése hozzájárult a külkereskedelmi forgalom növekedéséhez. 1749-ben 6,9 millió rubel értékű orosz árut szállítottak külföldre, a behozatal pedig 5,7 millió rubelt tett ki. A kereskedelmi mérleg tehát aktív maradt, de a kivitel túlsúlya érezhetően csökkent.

Az 1730-as években átszervezték a kereskedelmi és ipari népesség ügyeit intéző hatóságokat. 1727-ben megszüntették a főmagisztrátust, a városi magisztrátusokat pedig a vajdák fennhatósága alá helyezték. Az 1730-as évek elején a bányászati kollégiumot és a manufaktúrakollégiumot egyesítették a kereskedelmi kollégiummal.

Ezek az intézkedések arról tanúskodnak, hogy a kereskedelem- és iparpolitikát fokozottabban alárendelték a nemesség érdekeinek, mint a megelőző időszakban.

A XVIII. század első felében tehát Oroszországban megszületett a nagyipar, megnőtt a belés külkereskedelem. Mindezt Oroszországban is, akár a nyugat-európai államokban, kegyetlen kényszerítő rendszabályokkal érték el, amelyek az eredeti tőkefelhalmozás korszakát jellemzik. Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata azonban Oroszországban a feudális-jobbágytartó viszonyok uralmának körülményei között ment végbe. A feudális-jobbágytartó kizsákmányolás módszerei átterjedtek a nagyiparra is. A nagy manufaktúrák bérmunkásait jobbágyokká változtatták. A

XVIII. század első felében a manufaktúrákban dolgozó jobbágyok és hozzáírt parasztok száma mindvégig növekedett. Ebben az időszakban az adóteher sokkal nagyobb súllyal nehezedett a dolgozó tömegekre, mint a XVII. század végén, tönkretette a parasztokat és a városi népességet egyaránt. Az adórendszer tette lehetővé, hogy a kincstár nagy kölcsönöket nyújtson a kereskedőknek és az ipari vállalkozóknak, állami költségen épült üzemeket adjon át nekik és mindenféle más módon is támogassa őket.

Ugyanakkor, amikor a manufaktúrákban kényszermunkát alkalmaztak, Oroszországban jó néhány kapitalista típusú üzem is létrejött, melyek bérmunkán alapultak. Ezek a vállalatok sikeresen állták a versenyt a privilegizált nemesi és poszesszionális manufaktúrákkal, s előkészítették a talajt az országban a tőkés termelési viszonyok szélesebb kifejlődéséhez.

A KÜLPOLITIKA

Az orosz külpolitika a XVIII. század második negyedében általában I. Péter hagyományainak útján haladt, de feladatai végrehajtásában kevesebb erélyről tett tanúságot; a kigondolt tervek gyakran nem valósultak meg. A külpolitika előtt álló fő feladatok a következők voltak: folytatni kellett a harcot Törökország ellen a fekete-tengeri kijáratért, és meg kellett szilárdítani a Baltikumban az északi háborúban elért sikereket. Új rendezést kívántak a Kaszpi-tenger térségének problémái is. Nemtörődömség és maradiság mutatkozott különösen a hadügy és a haditengerészet terén. Csökkent a tüzérség korábbi mozgékonysága, a gyalogságnál alábecsülték a szuronyharc fontosságát, és elharapózott az Európában uralkodó vonalharcászat szolgai másolása. A flottaépítés csaknem teljesen abbamaradt, sok hajót nem láttak el kellő személyzettel, s ezek a kikötőkben korhadoztak.

1726-ban Oroszország védelmi szövetséget kötött Ausztriával. Franciaország azon fáradozott, hogy svéd—lengyel—török koalíciót állítson szembe Oroszországgal. II. Ágost 1733-ban bekövetkezett halála után Lengyelországban interregnum állott be, s fellángolt a főúri és köznemesi csoportok harca. Franciaország Leszczyński Szaniszló trónigényét támogatta. A lengyel trón másik igénylője, Ágost, az elhunyt II. Ágost király fia, Oroszország és Ausztria támogatását élvezte. A franciák keresztülvitték Leszczyński királlyá választását, de ekkor Ágost lengyel nemesi hívei Oroszországhoz fordultak segítségért. Megkezdődött a lengyel örökösödési háború, amelyben Oroszország és Ausztria harcolt Franciaország ellen. A hadakozás két évig tartott. Leszczyński végül kénytelen volt a tengeren át elmenekülni az ostromlott Gdańskból, és a király III. Ágost lett.

Az orosz—lengyel háború alatt a francia diplomácia Oroszország elleni fellépésre bujtogatta Törökországot. Oroszország, az érlelődő konfliktus esetére biztosítani igyekezvén a közben megerősödött Irán jóindulatát, 1735-ben visszaadta ez utóbbinak a Kaszpi-tenger nyugati és déli partjain fekvő birtokait (Bakut, Derbentet és Giliánt), és szövetséget kötött vele. Törökország a krími kán 20 000 főnyi seregét küldte az Iránnak visszaadott kaszpi-tengeri területek meghódítására. Az orosz birtokokra is betörő krími tatárok fosztogatásai és erőszakoskodásai új háborút robbantottak ki Törökország ellen, melyben Oroszország oldalán állott Ausztria is.

1735 őszén M. I. Leontyev parancsnoksága alatt 40 000 főnyi hadtest indult Perekop ellen, de e seregek a járhatatlan utak és a rossz élelmezési viszonyok miatt nem érték el céljukat, nagy veszteségeket szenvedtek, s kénytelenek voltak visszafordulni. A következő, 1736. évi hadjárat során az oroszok túlhaladtak Perekopon, elfoglalták a kánság fővárosát, Bahcsiszarajt, de nem semmisítették meg a tatár seregeket. Az orosz főparancsnok, Minnich, attól félt, hogy az iráni tartományokból visszatérő tatárok elzárják előle a félsziget kijáratát, ezért sietve kivonta csapatait a Krímből. Eredményesebben folytak a hadműveletek Azov térségében. 1736 nyarán az oroszok bevették az erődítményt.

1737-ben a hadműveletek két hadszíntéren bontakoztak ki: a Krím-félszigeten az oroszok szétverték a tatárok 15 000 főnyi seregét, a Fekete-tenger északnyugati partvidékén elfoglalták Ocsakov erődítményét. Az orosz hadsereg győzelmeit azonban ezúttal sem szilárdították meg. Az általános ütközetet kerülő Minnich hibás taktikája lehetővé tette a törököknek, hogy megőrizzék emberanyagukat. A krími orosz seregeket vezénylő Lascy tábornok és Minnich visszatértek kiindulópontjaikra. Az orosz, osztrák és török képviselők 1737 nyarán Nyemirovban béketárgyalásra ültek össze, ez azonban eredménytelen kísérlet maradt. Az osztrákok, félve Oroszország megerősödésétől, magára hagyták, és igyekeztek hódításait Azovra korlátozni. A nyemirovi tárgyalásokat félbeszakították, s a háború kiújult. 1739-ben, az orosz—török háború legnagyobb ütközetében, az orosz seregek Sztavucsani mellett szétverték a törököket és elfoglalták Hotyin erődjét. Csakhogy ugyanebben az évben Oroszország szövetségese, Ausztria, egyik vereséget a másik után szenvedte el, s végül a korábban meghódított Szerbia és Havasalföld elvesztése árán békét kötött a törökökkel. Ugyancsak 1739-ben, Belgrádban kötötték meg az orosz—török békét. Oroszország megkapta Azovot, de le kellett rombolnia az erődítményeket. Oroszországhoz került továbbá egy kisebb terület a jobbparti Ukrajnából, a Dnyeper középső folyása mentén. A Fekete-tenger északi partvidéke a törököké maradt, Kabardiát, amely a XVI. századtól kezdve orosz fennhatóság alatt állt, most szabadnak ismerték el, és „a két birodalom közti korláttá" nyilvánították. Az 1735—1739-es orosz—török háború tehát csak részben törölte el az 1711-es pruti hadjáratot lezáró békefeltételeket.

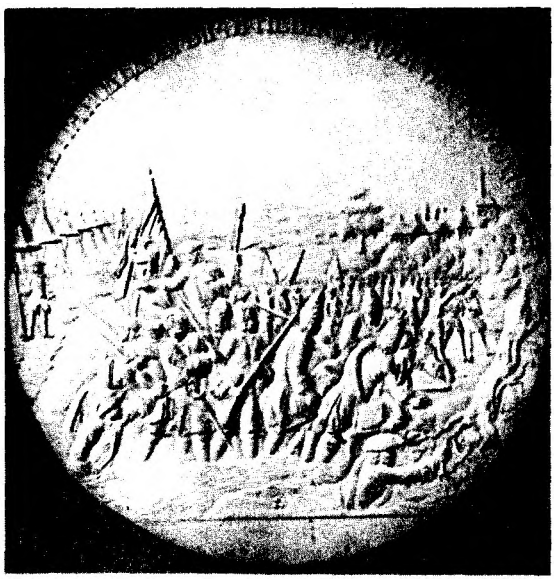

I. Péter korabeli katonák
C. B. Rastrelli domborműve:
„A Dobroje melletti ütközet 1708-ban"

Svédország, miután Franciaország pénzügyi támogatást ígért, 1741-ben hadat üzent Oroszországnak. A háború azonban nem hozott számára sikert; az 1743-as åbói békeszerződés értelmében Oroszországhoz került a finnországi terület egy része a Kymmene-folyóig.

1746-ban Oroszország megerősítette kapcsolatait Ausztriával, felújította a védelmi szövetséget. Így előkészülőben volt az az erőcsoportosulás, amely az agresszív Poroszország további megerősödését volt hivatva meggátolni. 1747-ben Oroszország egyezményt kötött Angliával. A megállapodás hatással volt a két félnek a hétéves háború idején tanúsított magatartására is: az angol—porosz szövetség ellenére az orosz—angol kapcsolatok nem szakadtak meg.

A KULTÚRA

I. Péter idejében kezdetét vette a nemzeti kultúra gyors fejlődése, mellyel együttjárt a fejlett európai kultúra elsajátítása. E folyamat a XVIII. század második negyedében is folytatódott. A tudományos élet központjává 1725-től a Tudományos Akadémia vált. Munkájában nagy nyugat-európai és orosz tudósok vettek részt. A XVIII. század kiváló tudósa, Leonhard Euler munkái raktak le a mai analitikus mechanika alapjait. Euler csillagászattal, általános matematikával, a hajóépítés és a navigáció elméleti kérdéseivel is foglalkozott. A matematika és fiziológia fejlődésében fontos szerepet játszottak Daniel Bernoulli akadémikus munkái.

A. D. Kantyemir
Wagner metszete

A Tudományos Akadémia tevékenyen részt vett a második kamcsatkai expedíció megszervezésében, amely folytatta a XVII. századi és XVIII. század eleji földrajzi felfedezéseket. Az első kamcsatkai expedíció (1725—1730) eredményei nem elégítették ki a kormányt, mivel nem sikerült felfedezni az amerikai partot és eldönteni azt a kérdést, „összeköttetésben áll-e Kamcsatka földje Amerikával". 1732-ben útnak indították a második kamcsatkai expedíciót. Az expedíciót nemcsak azzal bízták meg, hogy kiderítse: vajon összefügg-e Ázsia Amerikával (ezt egyébként Gyezsnyov már 1648-ban tisztázta, megállapítása azonban hamar feledésbe merült), hanem azzal is, hogy egyúttal végezzen sokirányú kutatómunkát Szibériában. Az expedíció munkája 11 évig (1743-ig) tartott; résztvevői több osztagot alkottak, ezek akadémikusokból, az Akadémia növendékeiből, geodétákból és tengerészekből álltak. Igen súlyos körülmények közt dolgozva, térképre vázolták Szibéria északi partjait, néprajzi kutatásokat végeztek Kamcsatkában, és igen sok levéltári anyagot gyűjtöttek Szibéria történetére vonatkozólag. Az orosz tudomány joggal büszke Sz. Cseljuszkinra, aki felfedezte Ázsia északi csúcsát, D. és H. Laptyevre, V. Proncsiscsevre és a többiekre, akik feltérképezték a Bajkáltól az Anadirig terjedő óriási térséget, Sz. Krasenyinnyikovra, aki megírta jeles munkáját, „Kamcsatka földjének leírásá"-t.

Az expedíció legnagyobb tudományos eredménye az volt, hogy elérte Amerika északnyugati partjait. 1741 júliusában V. Bering, A. I. Csirikov és útitársaik az európaiak közt elsőként látták meg Amerika északnyugati vidékét, melyről megbízható adatokat szolgáltattak.

Számottevő eredményeket ért el az orosz térképészet. 1745-ben megjelent az Akadémia atlasza. Kiadásával kapcsolatban Euler feljegyezte: „Oroszország geográfiáját sokkal megbízhatóbb állapotba juttatták, mint aminőben a német földeké leledzik."

A XVIII. század második negyedének történettudományát V. N. Tatyiscsev (1686—1750) művei képviselik. Öt kötetes „Orosz történet"-e a XVI. század végéig ismerteti az eseményeket. A munka az orosz évkönyvek és egyéb források lelkiismeretes összegyűjtése és tanulmányozása nyomán készült. Tatyiscsev tollából származik egy másik, befejezetlen munka is, az „Orosz történeti, földrajzi és politikai lexikon", amelyben a legkülönbözőbb adatokat gyűjtötte össze Oroszország történetére, földrajzára és néprajzára vonatkozólag. Műveit csak halála után adták ki.

A földrajz- és a történettudomány számára egyaránt fontos eredményekkel jártak a szibériai expedíciók, melyek során G. F. Miller történész sok értékes, a szibériai levéltárakban fennmaradt anyagot tárt fel.

Az orosz irodalom a XVIII. század második negyedében a klasszicizmus szakaszába lépett. Ezt az irányt Oroszországban A. D. Kantyemir, V. K. Tregyiakovszkij, M. V. Lomonoszov és A. P. Szumarokov művei képviselik.

Kantyemir szatírái leleplezték a tudomány ellenségeit, kigúnyolták a tudatlanságot, a megvesztegethetőséget, az álszenteskedést. Kantyemir élesen bírálta az arisztokratákat, akiknek büszke gőgje égbekiáltó tudatlansággal és — jobbágyaik tekintetében — kegyetlen önkénnyel párosul. Kantyemir szatíráinak éle valóságos történeti személyiségek ellen irányult, pl. a péteri reformok közismert ellensége, G. Daskov rosztovi püspök vagy II. Péter kegyence, I. Dolgorukij ellen. V. G. Belinszkij szerint Kantyemir „Nagy Péter első harcostársa volt az irodalom terén".

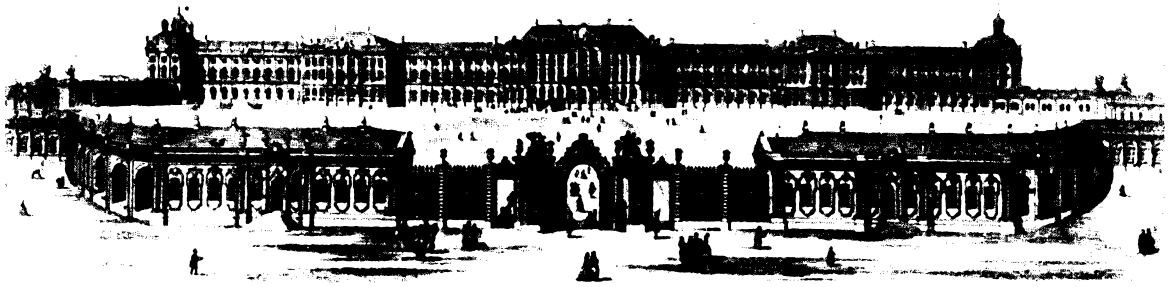

A Carszkoje Szelo-i Nagy Palota
Nicke metszete Lespinasse 1780-as években készült rajza után

V. K. Tregyiakovszkij (1703—1769) az első orosz tudományos filológus és hivatásos író volt. Költészettani tankönyvet — „Új és rövid módszer orosz versek írásához" —, valamint számos kritikai, történelmi és filológiai dolgozatot írt. „Filológiai és nyelvtani kutatásai igen figyelemreméltók" (Puskin). Tregyiakovszkij ezekben a műveiben tökéletesebb versformálást hirdetett. Ő maga, megfelelő költői tehetség híján, műveiben nem tudta megvalósítani az általa ajánlott újításokat. E feladat megoldása Lomonoszovra várt. Tregyiakovszkij működésében fontos helyen állottak a fordítások. A francia Paul Tallemant „Utazás a szerelem szigetére" című regényének fordítása volt az egyik első nyomtatásban megjelent munka az új, világi tematika köréből. A mű — a fordító, Tregyiakovszkij szavai szerint — kihívta az álszent képmutatók felháborodását.

Az építészetben a XVIII. század második negyede értékes alkotásokat hozott. A korszakban főképpen palota- és templomépítkezések folytak. Nagyszerű paloták épülnek, pompás, dekoratív formaképzéssel, parkokkal, kertekkel, szobordíszekkel. V. V. Rastrelli Mitavában (Jelgava) épített hatalmas palotát Biron számára. A korszak igen szép emléke a lenyűgöző pompájú Carszkoje Szelo-i Nagy Palota.

LOMONOSZOV

A XVIII. századi orosz tudomány és kultúra színvonalát a lángeszű tudós és gondolkodó, Mihail Vasziljevics Lomonoszov (1711—1765) sokoldalú tevékenysége mutatja a legvilágosabban. A népből sarjadt, apja halász volt a Tengermelléken.

A 19 éves Lomonoszovot csillapíthatatlan tudásszomja Moszkvába hajtotta, ahol beiratkozott a szláv-görög-latin akadémiára. Az itt töltött öt évre emlékezve Lomonoszov így írt: „Napi egy altin (három kopek) volt a fizetésem, így hát étkezésre nem tellett több, mint félkopek kenyérre és félkopek kvászra, a többi papírra, lábbelire és egyéb szükségletekre kellett." 1735-ben Lomonoszovot Pétervárra küldték a Tudományos Akadémia mellett működő egyetemre. A következő év már Németországban találta. Tanulmányútjáról 1741-ben tért vissza Pétervárra. Lomonoszov volt az első orosz tudós, aki megkapta a professzori címet és a pétervári Tudományos Akadémia tagságát (1745).

Lomonoszov érdeklődési és kutatási köre rendkívül tág, ebben a tekintetben a tudomány olyan óriásaival áll egy szinten, mint Leonardo da Vinci, Leibniz, Franklin, Newton. Kémia és matematika, fizika és geológia, csillagászat és mechanika, földrajz és növénytan, filozófia, nyelvtudomány és történelem — érdeklődése minderre kiterjedt. Érdemei elismeréséül a stockholmi és a bolognai akadémia tagjává választotta.

M. V. Lomonoszov
F. I. Subin mellszobra

Lomonoszov fejlődésükben vizsgálta a természeti jelenségeket. Ezt írta: „Szigorúan szem előtt kell tartani, hogy a földön látható anyagi dolgok és az egész világ nem volt a kezdetektől, a teremtéstől fogva olyan, amilyennek most találjuk, hanem nagy változások mentek benne végbe, ezt mutatja a történelem és a régi földrajz." 1748-ban Lomonoszov felfedezte az anyag és az energia megmaradásának törvényét. Arra törekedett, hogy a tudományos felfedezéseket hasznosítsák a kohászatban, a bányászatban, az üveg-, porcelán- és festékkészítésben. Életművének alapvető vonása az elmélet és a gyakorlat szerves egysége. Feltalálta az „éjszakai távcsövet", amellyel éjjel világosabban és tisztábban kivehetők a sziklák és hajók, fényvisszaverő tükörteleszkópot szerkesztett, stb. Nem sokkal halála előtt adta ki Lomonoszov „Az északi tengereken megtett különböző utazások rövid leírása és bizonyság, hogyan lehetséges a szibériai óceánon keresztül Kelet-Indiába jutni" című munkáját (1763).

A humán tudományok terén Lomonoszov tevékenysége nem kevésbé változatos. Ő írta meg az orosz nyelv első tudományos nyelvtanát. „Régi orosz történelem" című munkája az orosz állam normann eredetének tudománytalan elmélete ellen irányult.

Lomonoszov költői életművét az életigenlő optimizmus, a népe nagy jövőjébe vetett hit jellemzi. Emelkedett hangú dicsőítő ódáinak fő témái Oroszország, a békés munka; ünnepelte I. Pétert, akiben a „felvilágosult uralkodó" ideális vonásaira talált. „Óda Hotyin bevételére" (1739) című költeményét Belinszkij a modern orosz irodalom kezdetének tekintette.

Költői tehetségét a tudomány propagálására is fordította („Levél az üveg hasznáról" és számos egyéb költemény). Lomonoszov lelkes híve volt a tudományos ismeretek elterjesztésének az orosz nép között, szilárdan hitt népe alkotó képességeiben és abban, hogy „az orosz föld meg tudja szülni a maga Platónjait és fürge eszű Newtonjait". Sokat fáradozott a Tudományos Akadémia mellett működő gimnázium és egyetem oktató tevékenységének szervezésén. Lomonoszov kezdeményezésére és terve szerint alapították meg 1755-ben a moszkvai egyetemet. Az ő törekvéseinek tulajdonítható, hogy ezen az egyetemen nem volt teológiai kar. Ez elősegítette a materialista irányzat fejlődését a tudományban és a tudomány felszabadulását az egyház befolyása alól. Az oktatás nem latin, hanem orosz nyelven folyt. Az egyetemen a nem kiváltságos rendek fiai is tanulhattak. Tevékenységét számos laboratórium és tudományos szertár segítette, saját nyomdával is rendelkezett. A moszkvai egyetem az orosz művelődés, kultúra és tudomány egyik legfontosabb központja lett.

Lomonoszov „nagy harca az oroszhoni tudományokért" hamarosan meghozta a maga gyümölcseit: felnövekedett az orosz tudósoknak, Lomonoszov tanítványainak egész serege — a filozófus D. Sz. Anyicskov, a jogász Sz. J. Gyesznyickij, az orvos Sz. G. Zibelin és mások.

XVII. FEJEZET

A NÉMET FEJEDELEMSÉGEK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN. A POROSZ KIRÁLYSÁG

1. A NÉMET FEJEDELEMSÉGEK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Az 1618-tól 1648-ig tartó harmincéves háború valóságos nemzeti katasztrófa volt Németország számára. A háború kimerítette a népet, és hosszú időre feltartóztatta az ország fejlődését. Elmélyítette és meggyorsította Németország gazdasági, politikai és kulturális hanyatlását, amelynek kezdete a XVI. századra nyúlik vissza, midőn a világkereskedelmi utak nyugatra tolódtak, és az 1525-ös parasztháború vereséget szenvedett. A harmincéves háború következményei csaknem a XVIII. század végéig éreztették hatásukat.

Ebben az időszakban Németországban még nem alakult ki a nemzeti-politikai egység: továbbra is a „német nemzet szent római birodalma", vagyis több száz független fejedelemség konglomerátuma maradt. Noha ezek a fejedelemségek nagy, összefüggő területet foglaltak el Közép-Európában, összetartó kötelékeik szerfelett gyengék voltak. Némelyikük jóval szorosabb gazdasági és politikai kapcsolatban állott a szomszédos nem német területekkel, mint a többi német fejedelemséggel. Különösen vonatkozik ez Ausztriára. Az osztrák állam német lakosságú magvához (Alsó- és Felső-Ausztria, Tirol stb.) még a XV—XVI. században számos szláv (cseh, horvát, szerb) és magyar területet csatoltak; mindezek együttesen képezték a Habsburg-dinasztia — részben — örökletes birtokait. Tehát egyfelől Ausztria a német birodalomhoz tartozott, melynek a Habsburgok voltak az uralkodói, mint a német fejedelmek által megválasztott császárok, másfelől viszont a Habsburgok — túlnyomórészt nem német lakosságú — dinasztikus birtokai külön államot képeztek, melynek önálló történelme volt, s kulturális, gazdasági és politikai téren a maga sajátos útját járta.

Másrészt a vesztfáliai békeszerződés értelmében az ország számos német lakosságú területe Svédországhoz, illetve Franciaországhoz került.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI

A harmincéves háború hatalmas anyagi károkat okozott a német népnek. Németország egyes vidékein (Pfalz és Württemberg nyugaton, Brandenburg, Mecklenburg és Pomeránia északkeleten) a hadműveletek és a nyomukban járó éhínség, járvány és tömeges elvándorlás következtében a lakosság mintegy öthatodával megfogyatkozott. Az állatállomány jórészt elpusztult. Észak- és Északkelet-Németország szántóterületének mintegy egyharmada pusztasággá vált, és benőtte az erdő. A mezőgazdasági termelés egyes ágakban gyakorlatilag teljesen megszűnt.

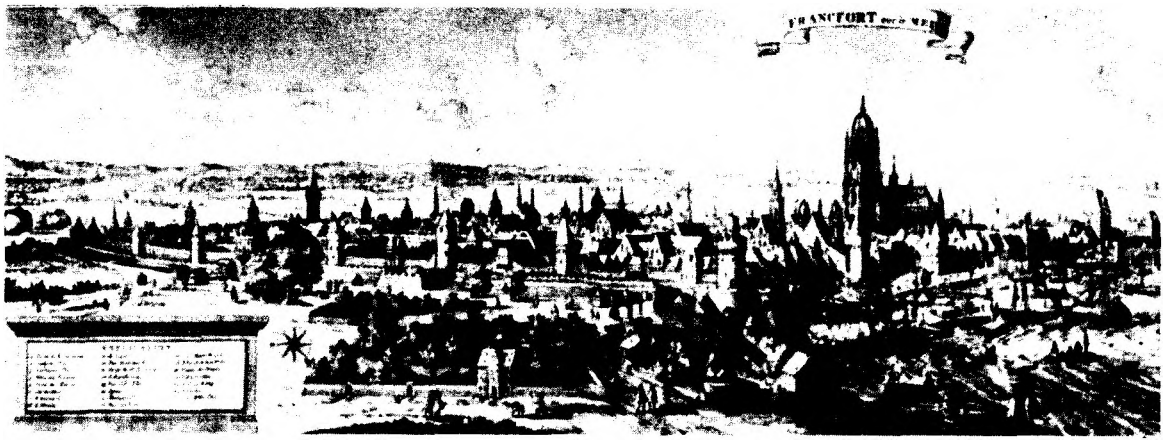

Frankfurt-am-Main
A XVII—XVIII. század fordulóján készült metszet

A parasztok tömeges tönkremenését és elszegényedését jogi helyzetük súlyosbodása kísérte. Nyugaton és délnyugaton — ahol a jobbágyrendszer már a paraszthábo rú leverése nyomán megszilárdult — a harmincéves háború után a feudális kizsákmányolás meghatványozódott. Északon és északkeleten befejeződött a jobbágyság röghözkötése („a jobbágyság [Leibeigenschaft] második kiadása"). Kelet-Németországban a XVII. század második felében a paraszti földek rovására növelték naggyá a nemesi-földesúri gazdaságokat, amelyekben gabonát és egyéb mezőgazdasági termékeket termeltek kivitelre. Egyes parasztok, előzetvén telkükről, jobbágyi függésük fenntartása mellett béressorba süllyedtek; nem maradt egyebük egy kunyhónál és aprócska földdarabnál. Másokat, akiknek megmaradt a telkük, törvényhozási úton „örök időkre" az adott földesúri birtokhoz kötöttek, minden korlátozás nélkül robotra és egyéb szolgáltatásokra kötelezve őket. Németország keleti részén ezzel befejeződött a lovagi nagybirtok (Rittergut) — a jobbágyok robotmunkáján alapuló árutermelő gazdaság — kialakulása, és létrejött a porosz-pomerániai földbirtokosok, a későbbi junkerek kasztja.

A városok kevesebbet szenvedtek, mint a falvak, de a háború a városok gazdaságán is súlyos sebeket ejtett. A mezőgazdasági nyersanyagok termelésének visszaesése, az ércbányászat hanyatlása, a külföldi piacokkal fenntartott kereskedelmi kapcsolatok tartós megszakadása, az ország általános elszegényedése és a belföldi kereslet csökkenése — a városi munkáselemek számának jelentős megcsappanásáról nem is szólva — hosszú időre feltartóztatta az ipari termelés helyreállítását. Még azok az árucikkek is eltűntek a piacról, amelyek azelőtt megalapozták a német kézművesség hírnevét: a vesztfáliai és bajor posztó, a lenvászon, a fém- és üvegáruk, a kerámiai cikkek. Miután a vesztfáliai békeszerződés rendelkezései szerint a Weser és az Odera torkolata Svédországhoz került, a Rajna torkolatvidéke pedig Hollandia kezében maradt, e két állam kedvező pozíciói a Baltikumban végérvényesen tönkretették a Hanza-kereskedelmet. A Hanza-szövetségben most már csak három birodalmi város — Bréma, Hamburg és Lübeck — maradt, s ezek közül is Lübeck a háború alatt annyira meggyengült, hogy veszteségeit nem tudta többé kiheverni. Végérvényesen elvesztette a német iparban és kereskedelemben addig betöltött vezető szerepét Augsburg, Nürnberg és bizonyos fokig Frankfurt-am-Main is.

A városok gazdasági hanyatlásával együttjárt korábbi politikai szerepük megsemmisülése is. A birodalmi városok egymás után estek áldozatul a fejedelmi abszolutizmusnak, elvesztve önkormányzatukat és önállóságukat. Az önkormányzati hivatalok betöltői (polgármester stb.) a közösség választott képviselőiből a fejedelem által kinevezett vagy megerősített, az ő akaratának engedel-

meskedő hivatalnokokká váltak. Csak egynéhány város (többek között Augsburg) tudta megtartani a birodalmi, vagyis autonóm városköztársaság státusát. A városok hanyatlása erősen késleltette a német városi polgárság átalakulását nemzeti ipari-kereskedelmi burzsoáziává.

NÉMETORSZÁG POLITIKAI RENDSZERE. A FEJEDELMI ABSZOLUTIZMUS KIFEJLŐDÉSE

Az 1648-as vesztfáliai békeszerződés aláírását az egész német nép örömujjongással fogadta. Ez a szerződés azonban nem csupán a háború befejezésének okmánya volt, hanem megszabta az árat is, amit a győztesek Németországtól a békéért követeltek. Az 1356. évi aranybulla óta ez volt egyben Németország első írott alkotmánya, vagy ahogy akkoriban nevezték, „örök törvénye", „a birodalom pragmatica sanctiója". A kortársaknak úgy tűnt, hogy az 1648-as békeszerződés mit sem változtat a birodalom addigi politikai szerkezetén, csupán rendezi és jogi formában rögzíti a fejedelmeknek a császárhoz való viszonyát, és megerősíti az ősi „német szabadságot". A dolog azonban egészen másként állott. A vesztfáliai szerződés rögzítette és fokozta Németország politikai széttagoltságát; az országot továbbra is a „német nemzet szent római birodalmának" nevezték, a valóságban azonban 300, egymással semmiféle kapcsolatban nem álló, szuverén világi és egyházi fejedelemség konglomerátuma volt, nem számítva a császári városokat és a másfélezer nyugati (rajnai) lovagi birtokot, amelyeknek urai jogilag a császár vazallusainak számítottak, valójában azonban senkitől sem függtek.

A legnagyobb fejedelemségek a következők voltak: az ország északkeleti és középső részén Brandenburg, Szászország és Mecklenburg, nyugaton Hessen, Hannover és Braunschweig, délen és délkeleten pedig Württemberg, Bajorország és Ausztria. Az egyházfejedelemségek közül továbbra is a három — mainzi, trieri és kölni — érseki választófejedelemség és a salzburgi érsekség volt a legnagyobb.

A német fejedelemségek zömének törpeállam voltát az alábbi számok tanúsíthatják: a szász területeken mintegy 20 önálló fejedelemség létezett, Vesztfáliában 52, az egykori Frankföldön pedig 29 kisfejedelemség állott fenn. Egy-egy ilyen önálló „államra" átlagosan mindössze 20—25 négyzetkilométernyi terület jutott.

A fejedelmek teljes mértékben kihasználták a vesztfáliai békeszerződés nyújtotta lehetőségeket, hogy önálló uralkodóként elkülönüljenek saját fejedelemségük határai között, bármilyen szűkek legyenek is ezek. A császár elvesztette befolyásának utolsó maradványait is, s címén kívül végeredményben csak az a joga maradt meg, hogy nemességet adományozzon. Továbbra is ő volt ugyan a legfelső birodalmi bíróság feje, ahhoz azonban, hogy e bíróság döntéseinek érvényt szerezzen, semmiféle tényleges hatalommal nem rendelkezett.

A birodalmi gyűlés (Reichstag), amely a császár mellett a birodalmi egység megtestesítője volt, 1663-tól kezdve az említett 300 állam követeinek megszakítás nélkül ülésező kongresszusa lett. Továbbra is három kúriára oszlott: az első a választófejedelmeké, a második a kisebb fejedelmeké és a lovagok képviselőié, a harmadik pedig a városoké volt. A birodalmi gyűlés ebben a formában állt fenn 1806-ig, mikor a Német—Római Birodalommal együtt megszűnt. A fejedelmi oligarchia a birodalmi gyűléssel jó néhány fontos határozatot fogadtatott el, amely a fejedelmek abszolút hatalmát erősítette: a fejedelmek jogot kaptak arra, hogy alattvalóikra háborús szükségletek fedezése céljából a helyi tartománygyűlés (Landtag) hozzájárulása nélkül is adókat vessenek ki (1654), a tartománygyűléseknek pedig megtiltották, hogy a fejedelem hozzájárulása nélkül összeüljenek vagy ellene a birodalmi gyűléshez panaszt nyújtsanak be (1658). A fejedelmek azonban rendszerint birodalmi határozatok nélkül is kiterjesztették kiváltságaikat. A birodalmi gyűlés csupán a birodalom fiktív egységének üres cégére volt.

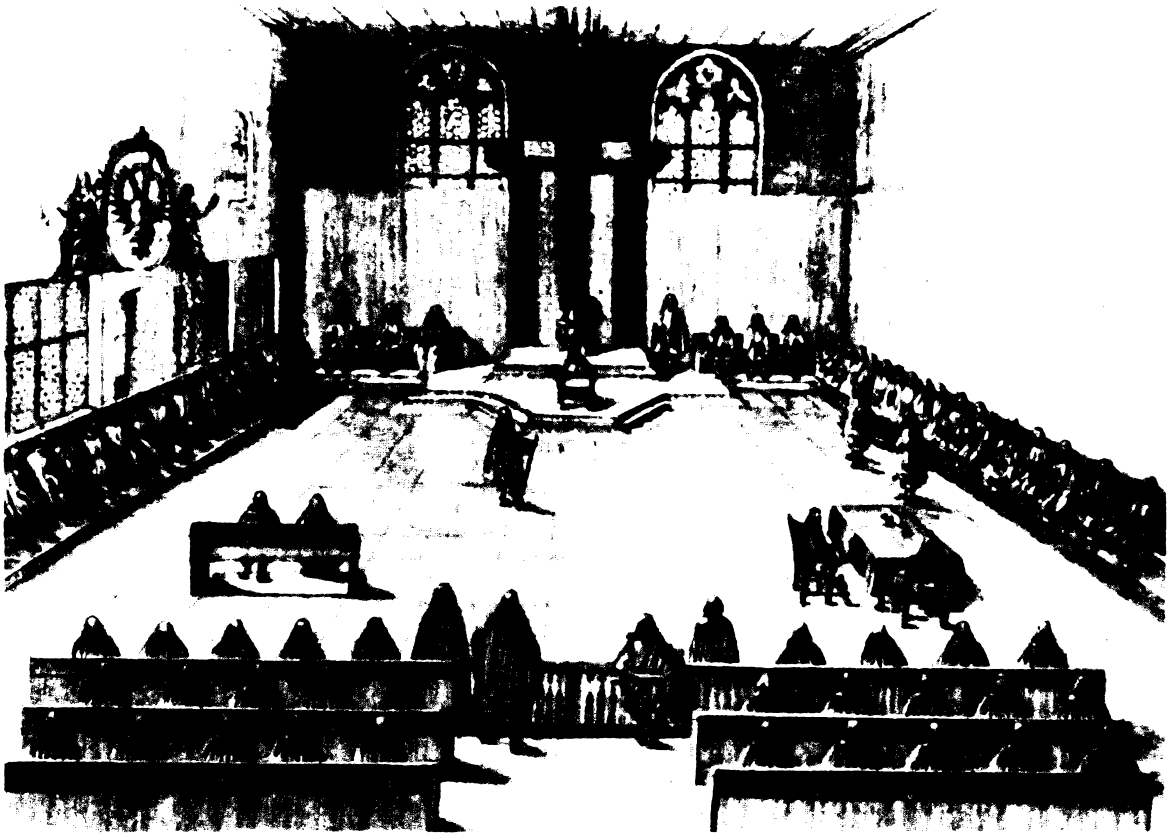

A birodalmi gyűlés tanácskozása Regensburgban. 1663
Chr. Fischer metszete

A fejedelmek birtokaik területén magukhoz ragadták az új adók kivetésének jogát, és fokozatosan megsemmisítették a tartománygyűlések, a területi rendi-képviseleti szervek hatáskörét. Számos fejedelemségben a tartománygyűlések egyáltalán nem gyűltek össze többé teljes létszámban: funkcióikat soraikból kivált bizottságok vették át, amelyekre az uralkodó könnyűszerrel rákényszeríthette akaratát. De még ahol rendszeresen összegyűltek is a tartománygyűlések, szerepük az uralkodói döntések puszta tudomásulvételére korlátozódott. A törvényhozó hatalom teljesen a fejedelmek kezébe csúszott át.

Számos fejedelem, a maga kezében összpontosítva a törvényhozást és a pénzügyeket, lehetőséget nyert arra, hogy országában végrehajtsa a kormányzás központosítását. Szerteágazó közigazgatást, nagy létszámú rendőrséget és állandó hadsereget hoztak létre. A mértéktelenül felduzzadt államapparátus és az ingyenélőktől hemzsegő pompás fejedelmi udvar eltartása lényegében teljesen a parasztságra nehezedett. A parasztságtól behajtott adók 1650 után szakadatlanul növekedtek.

Németország politikai széttagoltsága még az abszolutizmusra jellemző olyan intézkedéseket is hatástalanná tett, mint például az ipar- és kereskedelempártolás. A merkantilista politika, a számtalan belső vámmal, amelyek a legjelentéktelenebb kis fejedelemségek határait is oltalmazták az „idegen" áruk behatolása ellen, csupán karikatúrája volt a nagy államok merkantilizmusának, és csak súlyosbította a német nép helyzetét. Általában a fejedelmi abszolutizmus Németországban nemcsak nem játszott haladó szerepet (mint bizonyos időszakban a francia, orosz vagy angol abszolutizmus), ellenkezőleg: a XVII. század második felében bekövetkezett megerősödése egyik

legfőbb előidézője volt az országot hosszú időre hatalmába kerítő gazdasági és kulturális pangásnak.

Ugyanilyen sokat ártott az országnak a fejedelemségek külpolitikája is; a német érdekeket valósággal árusították a külföldi hatalmaknak, elsősorban Franciaországnak. Franciaország mint a vesztfáliai béke jótállója állandó képviselőket tartott a birodalmi gyűlésnél Regensburgban, és megvesztegetés vagy diplomáciai nyomás segítségével döntő befolyást gyakorolt a német fejedelmek külpolitikájára. Az egyes fejedelmek, akik külön-külön jelentéktelenek voltak ahhoz, hogy némi beleszólást nyerjenek a nemzetközi ügyekbe és segélyeket érdemeljenek ki Franciaországtól, regionális szövetségekbe kezdtek tömörülni.

E szövetségek közül a legerősebb a rajnai szövetség volt; mintegy tízezres állandó hadsereggel rendelkezett (katonái közül 2400 francia volt), és külön „közgyűlést" szervezett a szövetségben keletkező viszályok békés rendezésére. A rajnai szövetség Franciaország legfőbb eszköze lett a Habsburgok elleni harcában, és segítőtársa a spanyol Németalföld és Hollandia elleni támadásaiban. A rajnai fejedelmeken kívül XIV. Lajos számlájára éltek — főként a XVII. század hetvenes éveiben — olyan nagyobb uralkodók is, mint a bajor és a brandenburgi választófejedelem. XIV. Lajos, aki a megvásárolt fejedelmeken keresztül befolyása alatt tartotta Németországot, megszilárdította Franciaország hatalmát Elzász fölött, a „reuniós kamarák" segítségével 1681-ben elfoglalta Strassburg birodalmi várost, és teljesen ellenőrzése alá vonta a Rajna bal partját.

A XVII. század második felében a német fejedelemségek közül kiemelkedett a brandenburgi-porosz állam, amely kedvező történelmi körülmények folytán az európai politika fontos tényezőjévé vált.

BRANDENBURG TERÜLETI GYARAPODÁSA ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

A XVII. század elején Brandenburg meglehetősen terjedelmes fejedelemség volt, melynek birtokai Észak-Németország különböző pontjain szétszórtan terültek el. Magva a brandenburgi őrgrófság volt. Ennek uralkodója már a XIV. század közepén a hét nagy német választófejedelem közé tartozott, akik a Német—Római Birodalom császárát választották.

Brandenburg fővárosa Berlin volt, amelyet 1240 körül alapítottak. A fejedelemség nagyszámú kisvárosának lakói kézművességgel foglalkoztak. De az ország sem a XVI., sem a XVII. században nem mondható iparilag fejlettnek. A lakosság túlnyomó többsége földművelésből élt, mely az igen elterjedt juhtenyésztéssel párosult.

A szomszédos kisfejedelemségek gyengesége és a német lovagrend bukása lehetőséget nyújtott a brandenburgi választófejedelmeknek, hogy birtokaikat keleten és nyugaton jócskán kiterjesszék: Poroszország, a német lovagok birtoka, 1466-ban kettészakadt: nyugati része Lengyelországé lett (a XVII. században „királyi Poroszországnak" nevezték), keleti része pedig (a „hercegi Poroszország") a lovagrend nagymesterének kezén maradt. E méltóságra a XV—XVI. században legtöbbször a Hohenzollern-dinasztia tagjait választották meg; ez a dinasztia uralkodott a XV. század eleje óta a brandenburgi választófejedelemségben is. 1525-ben Brandenburgi Albert nagymester elfogadta Luther tanait, szekularizálta a rend birtokait, és — elismerve Lengyelország hűbéri fennhatóságát — Poroszország hercegévé kiáltotta ki magát. 1618-ban, amikor a Hohenzollern-család porosz ága kihalt, Kelet-Poroszország egyesült Brandenburggal, de a brandenburgi választófejedelem mint Poroszország hercege továbbra is Lengyelország vazallusa maradt. Ez a hűbéri viszony 1657-ben szűnt meg, amikor Lengyelország a wehlaui egyezményben Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelmet a porosz hercegség szuverén uralkodójának ismerte el.

1614-ben a brandenburgi választófejedelem, ugyancsak „örökségképpen", megszerezte Mark,

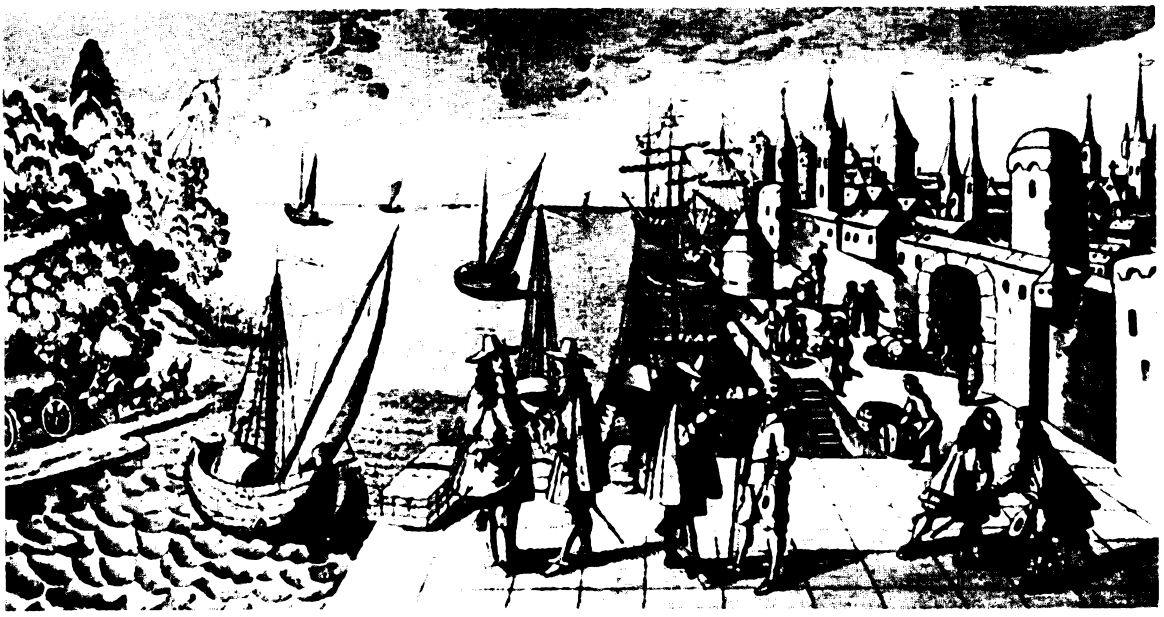

Metszet az „Útmutató a kereskedelmi ügyek viteléhez" című német röpiratból
XVII. század második fele

Kleve és Ravensberg grófságokat az Alsó-Rajna és a Weser mellett, amelyek fejlett posztó-, selyem- és vászoniparuk, valamint ércbányászatuk révén gazdaságilag igen jelentősek voltak. Végül az 1648-as vesztfáliai béke újabb „örökséghez" juttatta Brandenburgot: megkapta Pomeránia keleti részét, nyugati részéért pedig, amely Svédországé lett, kárpótlásul kapta a szekularizált Halberstadt és Minden püspökségeket, továbbá elismerték jogát a magdeburgi érsekségre. Különféle alkuk, kisebb területrablások és bekebelezések révén kialakult a terjedelmes brandenburgi-porosz állam, amely birtokainak szétszórtsága ellenére a XVII. század második felében Németország legerősebb állama lett. „Ki ne ismerné azokat a hitszegéseket, álnokságokat, örökséghajhászásokat, amelyek révén naggyá lett ama káplár-család, mely a Hohenzollern nevet viseli?" — írta Marx „A Hohenzollern-ház tettei" című cikkében.[1]

A brandenburgi választófejedelmek birtokai a legfontosabb német folyók (a Rajna, az Elba, a Weser és az Odera) mentén terültek el, s ez elősegítette északi-tengeri kereskedelmüket, különösen amikor mezőgazdasági terményeik kivitele növekedésnek indult. Frigyes Vilmos, a „nagy választó" (1640—1688) kormányzása alatt számos intézkedést hoztak, amelyek elősegítették az ország további gazdasági fellendülését.

Frigyes Vilmos, hogy növelje az adófizetők számát, bevándorlókat csalogatott az országba. Voltak ezek között francia hugenották, akik a vallásüldözés elől telepedtek át Brandenburgba; nagy számban lutheránusok és kálvinisták, akik a vesztfáliai béke értelmében kényszerültek elhagyni a katolikus német fejedelemségek területét, továbbá katolikusok és zsidók is. A holland telepesek mintagazdaságokat létesítettek Brandenburg homokos és mocsaras területein, s kifejlesztették a virág- és konyhakertészetet. A francia letelepedők papír-, selyem-, tükörkészítő és egyéb manufaktúrákat alapítottak. A bevándorlók tevékenysége folytán fellendült a kereskedelem is. A gazdasági élet megélénkülését elősegítették a választófejedelem merkantilista intézkedései. Frigyes Vilmos egyik ediktumában kijelentette: „az ipar és a kereskedelem az állam legfőbb téma-

[1] *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1962. 466. old.

BRANDENBURG–POROSZORSZÁG TERJESZKEDÉSE A XV. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A XVIII. SZÁZAD HARMADIK NEGYEDÉIG

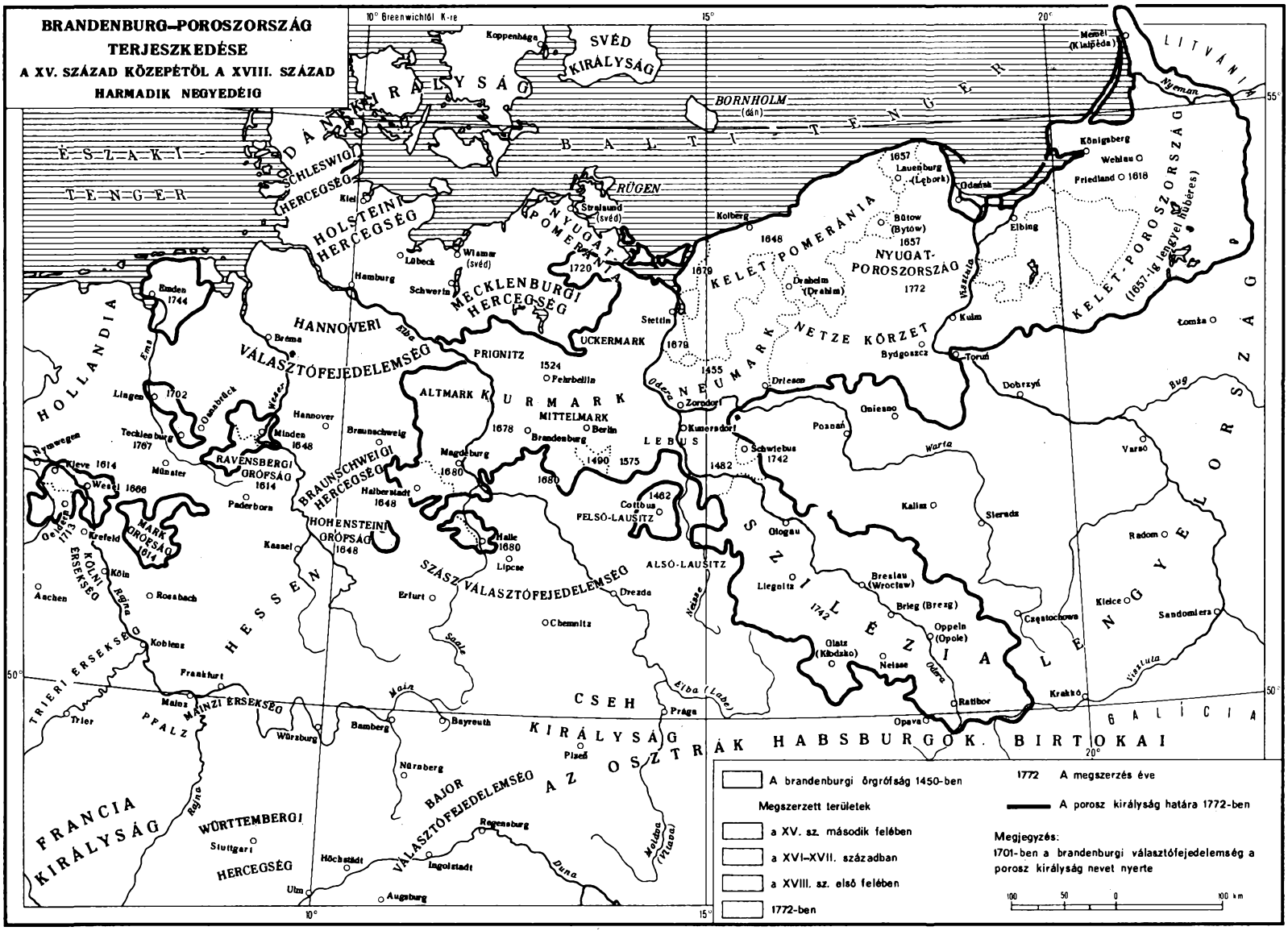

szai". A gazdasági fellendülés idején Frigyes Vilmos másfél millió alattvalójától csupán egyenes és közvetett adók formájában évente 1,4 millió tallért szedett be. Az adóprés viszonylag súlyosabb volt, mint akár XIV. Lajos Franciaországában.

A KÖZPONTI KORMÁNYZAT ÉS HIVATALSZERVEZET KIÉPÍTÉSE

A fent említett eredmény eléréséhez sokban hozzájárult a kormányzás rendkívül erős központosítása és az államapparátus bürokratizálása. 1651-től a titkos államtanács lett a központi kormányszerv. Pénzügyi kamarát létesítettek, amelyet a titkos tanácsosok egy csoportja irányított. A titkos államtanács tagjainak másik csoportja az igazságszolgáltatás ügyeit intézte, a harmadik pedig a hadügyi bizottságot alkotta. Az uralkodó különös bizalmát élvező két-három személy vezette a választófejedelem kancelláriáját. A külügyeket a fejedelem személyesen irányította. Törvényhozási úton egész sor fogyasztási adót és az állandó hadsereg eltartására szolgáló rendkívüli adót vetettek ki. A hadsereg létszáma Frigyes Vilmos uralkodásának végére elérte a 27—30 000 főt. Változtatásokat eszközöltek a helyi igazgatás rendszerében is. A tartománygyűlésektől függő helyi hatalmi szerveket közvetlenül Berlinnek alárendelt hivatalokkal váltották fel. A tartománygyűlések, noha továbbra is üléseztek, elvesztették befolyásukat a kormányzati ügyekre.

A brandenburgi tartománygyűlésen uralkodó szerepet játszó nemesség könnyű szívvel megbékélt az új renddel, miután kárpótlásul teljesen szabad kezet nyert parasztjaival szemben. A fejedelmi ediktumok törvényesítették a parasztok jobbágyi kötöttségét, és feljogosították a földesurakat, hogy időbeli korlátozás nélkül üldözhessék szökött jobbágyaikat, és visszatelepíthessék őket birtokaikra. Ugyanakkor tömeges méreteket öltött a parasztok elűzése a földekről (Bauernlegen): az elűzöttek jó része zsellérré (Kottsasse) lett.

A BRANDENBURGI VÁLASZTÓFEJEDELEMSÉG ÁTALAKULÁSA POROSZ KIRÁLYSÁGGÁ

Frigyes Vilmos külpolitikájának célja az volt, hogy a gyenge szomszédok rovására kiterjessze Brandenburg határait, fő módszere pedig az, hogy kihasználta a nagyhatalmak közti ellentéteket. A választófejedelem bármely pillanatban kész volt átállni az erősebb fél oldalára; kivárt, cselt vetett, kígyóügyességgel kisiklott, rászedett, s mindig gondosan eltüntette a nyomokat. Egy francia diplomata mondta róla: „Ez a legravaszabb róka egész Európában." Az 1655—1660. évi első északi háború idején Frigyes Vilmos kétszer árulta el Lengyelországot, amelyet segíteni vazallusi kötelessége lett volna, és kétszer árulta el Svédországot, amellyel szövetkezett Lengyelország ellen. Ugyanilyen hitszegő politikát folytatott a birodalmon belül is. Titkos egyezményeket kötött hol az egyik, hol a másik fejedelmi csoportosulással, egyszer a császárral szövetkezett, máskor ellene, s minden egyes diplomáciai pálfordulásakor újabb és újabb területeket és pénzsegélyeket kötött ki magának.

A választófejedelem 1669 végén titkos szerződést kötött Franciaországgal Hollandia ellen, amiért 400 000 tallért alkudott ki, továbbá Felső-Geldernt, egy németalföldi spanyol birtokot. Ám közvetlenül a francia csapatoknak Hollandiába való betörése előtt Frigyes Vilmos hirtelen átállt a hollandok oldalára, minthogy ezek bőkezűbbnek bizonyultak XIV. Lajosnál.

Éppily szégyenletes volt Brandenburg részvétele az 1672—1679-es francia—holland háborúban. Frigyes Vilmos, anélkül, hogy valójában csak egyetlen csatát is vívott volna, már 1673-ban győztesnek kiáltotta ki magát és különbékét kötött Franciaországgal. Újabb árulásáért — ezúttal Hollandia ellen — 800 000 livre-t követelt XIV. Lajostól. De nem telt bele egy év sem, s már belépett a Franciaország ellen irányuló osztrák—spanyol—holland koalícióba; ezért készpénzben

200 000 tallért kapott. Ezúttal a választófejedelem tevékenyen részt vett a hadműveletekben, ha nem is a franciák, de svéd szövetségeseik ellen. 1675-ben győzelmet aratott a svédek fölött Fehrbellinnél. Ezután megszállta Nyugat-Pomerániát, Stettin városát és Rügen szigetét. A szövetségesek azonban kegyetlenül megfizettek a választófejedelemnek korábbi árulásaiért: háta mögött megkötötték a franciákkal a nymwegeni békét (1679), s ebben arra kényszerítették, hogy kiengedje markából a már megkaparintott zsákmányt. A megaláztatás, amely XIV. Lajos részéről érte a választófejedelmet, amikor az egyetlen tollvonással semmivé tette a svéd hadjáratban elért összes sikereit, egyáltalán nem akadályozta meg abban, hogy szinte nyomban ismét francia zsoldba szegődjék, és mint „áruló" szövetséges, nagy szolgálatokat tegyen a „reuniós kamarák" tevékenysége idején (1681—1684). 1688-ban bekövetkezett halála előtt azonban Frigyes Vilmos örökül hagyta utódjára, III. Frigyesre, hogy bontsa fel a „gyűlöletes szövetséget" Franciaországgal, amely megakadályozza Brandenburgot abban, hogy megszerezze a svéd Pomerániát.

Katonai tábor
I. A. Telot metszete. 1697

III. Frigyesnek (1688—1713), aki szintén a lavírozások és árulások politikáját folytatta, sikerült hasznot húznia a két európai méretű konfliktusból: az 1700—1721. évi északi háborúból és a spanyol örökösödési háborúból. Ígéretet tett, hogy támogatni fogja Ausztriát ellenségeivel szemben, és ennek ellenében megkapta a császártól a királyi címet. 1701-ben I. Frigyes néven Poroszország királyává nyilvánította magát. A brandenburgi választófejedelemből tehát — a birodalomtól független — porosz király lett.

2. NÉMETORSZÁG GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI FEJLŐDÉSE A XVIII. SZÁZADBAN. POROSZORSZÁG ÉS AUSZTRIA KÜZDELME A KÖZÉP-EURÓPAI HEGEMÓNIÁÉRT

A JOBBÁGYRENDSZER (LEIBEIGENSCHAFT) URALMA

A késői német jobbágyság (Leibeigenschaft) fő területei a XVIII. században is Mecklenburg, Brandenburg, Pomeránia, Kelet-Poroszország és Szilézia maradtak. A feudális kizsákmányolás itt rendkívüli méreteket öltött. A szokásos robot heti két-három napos volt, de néhol hat napig dolgoztatták a parasztokat, arra kényszerítve őket, hogy saját telkükön éjjel dolgozzanak. A jobbágyok adásvétele tilalom alá esett, ennek ellenére előfordult, hogy a parasztokat föld nélkül eladták vagy ideiglenesen szolgálatba adták. A földesúr jobbágyaival szemben bármilyen testi fenyítést alkalmazhatott; az ő engedélye kellett a házasságkötéshez, ahhoz, hogy a parasztok gyermekei másnak a szolgálatába álljanak, mesterséget tanuljanak stb. Németországnak az Elbától keletre eső részén, ahol a legsúlyosabb feudális reakció dühöngött, a jobbágyok gyakran szöktek el uraiktól. A porosz királyságban, továbbá Mecklenburgban és más fejedelemségekben a kormányok

Ügyvédhez tartó paraszt
XVII. századi metszet

külön rendelkezéseket adtak ki a szökött jobbágyok ellen, a legsúlyosabb testi fenyítésekkel, sőt halálbüntetéssel sújtva őket. A kormány gyakran katonai egységeket küldött a földesurak segítségére, hogy „rendet teremtsenek" birtokaikon.

A XVIII. század második felétől kezdve egyre nagyobb méreteket öltött a parasztok elűzése földjeikről. Ez a porosz agrárfejlődés egyik jellegzetes vonását képezte. Külsőre némileg emlékeztetett az angol bekerítésekre, de gyökeresen eltérő társadalmi következményekkel járt. Angliában a bekerítések eredményeként létrejöttek a kapitalista termelési mód, a szabad bérmunkások kizsákmányolásán alapuló tőkés bérleti rendszer fejlődésének előfeltételei. Ezzel szemben Poroszországban a parasztok elűzése csak azzal a következménnyel járt, hogy tovább terjeszkedett az önkezelésű urasági föld a jobbágytelkek rovására, és fokozódott a jobbágyi roboton alapuló földesúri árutermelés. Később a feudális birtok fokozatosan tőkés típusú junker-birtokká alakult át.

Némileg másként alakultak az agrárviszonyok Németország nyugati és délnyugati területein. Itt a földesúri rend a XVIII. században is megközelítőleg abban a formában maradt fenn, amely a szomszédos Franciaországban a késő középkori seigneuriális rendszert jellemezte. A paraszt által megművelt föld tulajdonosa a földesúr (Grundherr) volt, akinek a paraszt cenzussal (Zins) és egyéb, részint naturális, de nagyobbrészt pénzszolgáltatásokkal tartozott. Németország nyugati részén a földesurak általában nem tartottak fenn saját kezelésű gazdaságot. A pénzszolgáltatás a feudális kizsákmányolásnak kevésbé durva formája volt, de ez is súlyos teherként nehezedett a parasztságra. A közvetlen termelő itt sem rendelkezhetett szabadon a földjével; a föld elidegenítéséhez — akárcsak a személyileg kötött jobbágynak — a földesúr engedélyét kellett kérnie. A parasztokat nagy örökösödési illeték terhelte; jó néhány helyen megmaradt a robot is: évi 10—15 nap, néhol esetleg több is.

Míg Kelet-Németország a jobbágytartó-robotoltató gazdálkodás (Gutsherrschaft) klasszikus iskolapéldája volt, Nyugat- és Délnyugat-Németországot pedig a seigneuriális-cenzusos rendszer (Grundherrschaft) uralma jellemezte, Dél-Németországban (Bajorországban és a szomszédos területeken) az agrárviszonyok átmeneti formái uralkodtak. Itt is meglehetősen elterjedt a személyükben is függő jobbágyok (Leibeigene) földesúri kizsákmányolása, de ez rendszerint olyan — nagy számban megmaradt — parasztok (Erbzinsbauer) kizsákmányolásával párosult, akik nem robotoltak és földjüket a francia censitaire-hez hasonló módon birtokolták.

A „jobbágyság (Leibeigenschaft) második kiadása" Kelet-Németországban, illetve a különféle földesúri fizetségek növelése Nyugat-Németországban az osztályellentétek kiéleződését vonta maga után. A német parasztság ellenállóerejét azonban nagymértékben aláásták a harmincéves háború pusztításai, és bénítólag hatottak rá a XVIII. században megerősödött fejedelmi hadseregek. A porosz királyság ekkorra elsőrendű katonai hatalommá fejlődött, amely fegyveres erői segítségével már csírájukban elfojtotta a paraszti megmozdulásokat. A szórványos parasztmozgalmak csak a politikailag széttagoltabb Dél-Németországban csaptak át olykor nagy felkelésekbe. A spanyol örökösödési háború idején ilyen felkelések színterévé lett Bajorország. A bajor parasztok 1705—1706-ban felkeltek uraik ellen: a hadiadók megszüntetését, a robot és a Grundherrnek járó szolgáltatások csökkentését követelték. A XVIII. század első felében a svábországi kisebb

feudális birtokokon izzottak fel a paraszti megmozdulások tűzfészkei; a mozgalmakat az adók és a rég feledésbe merült kötelezettségek visszaállításaként bevezetett feudális szolgáltatások felemelése váltotta ki. 1727 és 1745 között minduntalan fel-fellángoltak a sváb parasztok felkelései, amelyeket a történelem „salétromfőző-háborúk" (Salpeterer-Kriegen) néven ismer, mivel salétromfőzéssel foglalkozó parasztok is részt vettek bennük. Mindezek a megmozdulások azonban helyileg korlátozott jellegűek voltak, melyeket az egyes fejedelmek aránylag könnyen elfojtottak.

A KORAI TŐKÉS IPAR FEJLŐDÉSE

A XVIII. századi Németországban az ipar lassúbb ütemben fejlődött, mint Angliában, Franciaországban, Hollandiában vagy akár Svédországban. Dél-Németország régi kézművesipari központjai — Augsburg, Nürnberg, Ulm, Ingolstadt, München stb. — már a XVII. században elsorvadtak. Posztóiparuk, amelyről valaha oly híresek voltak, a XVIII. században teljesen lehanyatlott. Nürnberg, mint a fegyvergyártás egykori nagy központja, elvesztette korábbi jelentőségét. Németország egyes részeiben viszont az ipari fejlődés jelei is fellelhetők voltak. A Rajna vidékén például a XVIII. század elejére némileg megélénkült a posztóipar és a kohászat, noha fejlődésüket erősen fékezte a holland, angol és francia konkurrencia. A XVII. század végétől kezdve a rajnai területen kívül Brandenburgban és Szászországban is elterjedtek az ipar tőkés formái. Sőt a berlini gyapjúiparban és a krefeldi selyemiparban hatalmas központosított manufaktúrák is létrejöttek, amelyekben 2—4000 munkás dolgozott. De az ilyen típusú üzemek száma csak a XVIII. század végére nőtt meg annyira — elsősorban a textiliparban —, hogy az ipar általános jellegének meghatározóivá emelkedhettek. Németország legtöbb vidékén az egész XVIII. század folyamán a céhes kézművesség maradt az iparűzés uralkodó formája.

A tárgyalt időszakban ment végbe a céhek úgynevezett elzárkózása: a mesterek számát szigorúan korlátozták, nős céhlegényeket nem fogadtak fel. A céhlegények bérét csökkentették, a munkanapot viszont a mesterek érdekeinek megfelelően szabályozták. Válaszképpen országszerte megalakultak a céhlegények szövetségei, amelyek felléptek gazdasági érdekeik védelmében. A mesterek és az őket pártfogoló városi hatóságok ellen vívott küzdelem fő eszköze a sztrájk, a bojkott és a céhlegényeknek a városból való tömeges eltávozása volt.

Lakatosmester tanoncaival
Metszet. 1689

A céhek elzárkózása a kézművesség általános hanyatlását is maga után vonta. Mindenünnen panaszok hangzottak el a kézművestermékek drága és silány volta ellen. Másrészt a céhes ipar — a termelés mennyiségi korlátozottsága következtében — nem volt képes biztosítani nagy hadseregek felszerelését és ellátását.

Az ipar átalakulásának rendkívül fontos előfeltétele volt az, hogy a céhes kézművességnek egyre nagyobb konkurrenciát támasztott a manufaktúraipar, amely a XVIII. század folyamán Németország sok vidékén számottevő előrehaladást mutatott. A városi céhes kézművesek és a falusi háziiparosok fokozatosan gazdasági függésbe kerültek a kézművestermékek tőkés felvásárlóitól. Például Kalw városában (Württemberg) egy felvásárló társaság már a XVIII. század elején kizsákmányolás alá vetette a háziiparosokat és kiskézműveseket. Északnyugat-Németországban, Szászországban és

Bajorországban megindult a szétszórt manufaktúra fokozatos térhódítása a régi kézművesipar rovására. Az otthoni munkán alapuló tőkés iparról a központosított manufaktúrára való áttérés azonban még komoly nehézségekbe ütközött. Gyakran a német kereskedők tőkéjéből egyszerűen nem futotta az áttérésre. Ráadásul a termékek értékesítését megnehezítette a külföldi konkurrencia. Végül — ami a legfontosabb — a jobbágyrendszer uralma akadályozta a bérmunkások beáramlását a falvakból a központosított manufaktúrákba, márpedig enélkül nem lehetséges a kapitalista formák fejlődése az iparban.

A NÉMET NEMZET KIALAKULÁSÁNAK KEZDETEI

A XVIII. században a német nemzet kialakulása rendkívül lassú ütemben haladt előre. Továbbra is fennállott az ország politikai széttagoltsága, és a különböző német vidékeket a XVIII. század első felében még csak igen gyenge gazdasági kötelékek fűzték egymáshoz. Az ezt követő időkben a gazdasági élet megélénkült, megindult az egységes nemzeti piac kialakulása, de a politikai széttagoltság gátló hatása ekkor sem szűnt meg.

A német nemzet kialakulásának lassú üteme a XVII. században és a XVIII. század kezdetén nyelvi és irodalmi fejlődésében is kifejezésre jutott. Noha Luther német bibliafordítása már a XVI. században hatalmas lépést jelentett az össznémet irodalmi nyelv kifejlődése felé (melynek alapját az úgynevezett szász földek keletközépnémet dialektusa alkotta), Németországban még a XVII. században és a XVIII. század első felében is sok helyi nyelvjárás élt, melyek alapján a provinciális irodalmak tovább fejlődtek. Az országban mind erősebben érezhetővé vált az össznemzeti irodalmi nyelv megteremtésének igénye. A német nyelv és nyelvjárások különböző szótárai és nyelvtanai csakúgy, mint a XVII. században és a XVIII. század elején megjelenő filológiai szakfolyóiratok mind erről tanúskodtak. A német irodalom ennek ellenére még sokáig megőrizte provinciális sajátosságait és helyi korlátait mind nyelvi, mind tematikai-eszmei tekintetben. Jellemző, hogy még a XVIII. században sem mentek ritkaságszámba a latin nyelven írt művek. Latin nyelven jelentek meg a tudományos folyóiratok, latinul leveleztek a tudósok, és ez volt az egyetemeken az előadások nyelve is. A természettudományi, filozófiai, jogtudományi munkákat szinte kivétel nélkül latin nyelven írták — s mindez akkor, mikor Franciaországban és Angliában már csaknem minden tudományágban diadalmaskodott a nemzeti nyelv. Maga a német nyelv még nem rendelkezett kellőképpen egységesített helyesírással, s át- meg átszőtték idegen — latin, spanyol, olasz és főként francia — szavak (ez egyébként sok más nyelvre is jellemző a XVII—XVIII. században).

A német nemesség, a fejedelmi székhelyek udvari körei szívesebben használták „a művelt felső körök" nyelvét, a franciát. Voltaire még 1750-ben is azt írta Potsdamból Franciaországba, hogy úgy érzi magát, akár otthon: „Itt mindenki csak franciául beszél... német szót csak a kaszárnyában hallani..." A német nemzeti öntudat kialakulása csak a XVIII. század második felében, a kapitalista viszonyok további fejlődése következtében kapott nagyobb lendületet.

A FEJEDELMI KISÁLLAMISÁG A XVIII. SZÁZADBAN

A fejedelmi abszolutizmus formáját öltő német kisállamiság a feudális önkény és despotizmus egyik legrosszabb válfaját képviselte. A fejedelmek számtalan elviselhetetlenül súlyos adót sajtoltak ki alattvalóikból udvartartásuk óriási költségeinek fedezésére. A fejedelmi udvarok, mind tárgyi külsőségeiket, mind életformájukat tekintve, megannyi apró másai voltak XIV. Lajos udvarának. A német uralkodók szüntelen udvari mulatságokat, bálokat tartottak, vadászatokat, ünnepségeket rendeztek. A fejedelmi udvarokban élősködő nemesek francia nyelvvel cserélték fel anyanyelvüket,

a francia divatot, etikettet és modort utánozták. Fensőbbséges lenézéssel sújtották a fiatal polgárságot és a lehető legreakciósabb szerepet játszották a társadalomban: törpe „kormányzati apparátusukkal" a végsőkig kiszipolyozták a hatalmuk alá tartozó népességet és fékezték az ország gazdasági fejlődését.

A német fejedelmek a XVIII. században is rendszeresen kaptak segélyeket Franciaországtól. A francia kormány csupán 1750 és 1772 között 137 millió frank összegű támogatást fizetett ki a különböző német fejedelmeknek. Megfelelő „szolgálatokért" Anglia is nagy pénzeket fizetett a német fejedelmeknek, főként a porosz uralkodóknak: csak a XVIII. század első felében 46 millió font sterlinget.

A német fejedelmek nem érték be ezekkel a jövedelmekkel: kiegészítésképpen alattvalóik vérével kereskedtek. Meghatározott áron ágyútölteléket szállítottak külföldre, katonáikat idegen államok érdekeiért küldve harcba. Hessen tartomány grófja például az észak-amerikai függetlenségi háború idején 17 000 katonát „engedett át", azaz adott el Angliának 2 800 000 font sterling készpénzért. Hessen népessége ezzel egycsapásra nyolc százalékkal csökkent. Más fejedelmek is kiárusították „hű alattvalóikat" — a braunschweigi herceg, továbbá Hanau, Anspach és Waldeck grófjai stb. Ezek is szép summát, összesen mintegy 33 millió tallért kaptak. A nyugati német választófejedelemségektől a francia kormány is rendszeresen vásárolt katonákat. Északnyugat-Németországban verbuvált katonák szolgáltak a holland kormány csapataiban is. India meghódításáért is sok német katona hullatta vérét, akiket a Brit Kelet-Indiai Társaság vásárolt.

A német fejedelmek pénzügyi politikája kicsinyes és egyúttal nyíltan rabló jellegű volt. A fejedelmek, hogy népükből minél több pénzt préselhessenek ki, a XVIII. században is merkantilista politikát folytattak, amely a kisfejedelemségekben torz formákat öltött. Rendeletileg megtiltották alattvalóiknak, hogy „külföldi" — értsd: a szomszédos, ugyancsak német fejedelemségekből érkezett — árukat vásároljanak; a nagy nyugat-európai államok mintájára fejedelmi monopóliumokat és különféle fogyasztási adókat vezettek be. Az egyik fejedelem megtiltotta alattvalóinak a kávéfogyasztást, és elkobozta a kávédarálókat; a másik kizárólagos monopóliumának nyilvánította a sóval, sörrel, fával és kocsikenőccsel való kereskedést; a harmadik módszeresen rontotta az általa kibocsátott helyi pénzt; a negyedik óriási váltságdíj ellenében árusította alattvalóinak a katonai felmentést. Az elviselhetetlen feudális elnyomás és fejedelmi önkény sok németet kényszerített hazája elhagyására. Csupán egy évtized alatt, 1756-tól 1766-ig, több mint 200 000 német paraszt vándorolt ki Amerikába és Oroszországba.

A POROSZ „FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS"

A XVIII. században Poroszország társadalmi és politikai rendszerét azok a vonások jellemezték, amelyek már a XVII. század második felében elég világosan kirajzolódtak. Az országban tovább erősödött a személyileg kötött jobbágyság rendszere (Leibeigenschaft). A mezőgazdasági export növekedése arra ösztökélte a földesurakat, hogy szakadatlanul fokozzák a feudális kizsákmányolást. A robotteher egyre súlyosabbá vált; egyes helyeken a legszegényebb parasztok egy részét urasági cselédekké minősítették át; ezeknek munkaerejüket teljesen a földesúr rendelkezésére kellett bocsátaniuk, sovány havi járandóság fejében. A brandenburgi ipar, amely a XVII. század második felében némileg fellendült, a XVIII. században is tovább fejlődött, de meglassúbbodott ütemben; Anglia, Hollandia és Franciaország továbbra is utolérhetetlen mintaképek maradtak Poroszország számára. A protekcionista jellegű kormányintézkedések a XVIII. században bizonyos mértékig korlátozták a külföldi árucikkek behozatalát, de önmagukban kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy Poroszország ipari országgá váljék. Csak azok az iparágak fejlődtek gyorsabban, amelyek valamilyen módon kapcsolatban állottak a katonai megrendelésekkel. Különösen nagy helyet foglalt

Takácsműhely
Metszet a XVIII. század második feléből

el Poroszország iparában a fegyverkészítés, valamint a legénységi és tiszti egyenruhákhoz szükséges posztó gyártása.

A porosz burzsoázia a XVIII. században lassan fejlődött, s a politikai életben teljesen jelentéktelen maradt. A feudális földbirtokosok hatalmas jövedelmeket hajtottak be jobbágyaiktól, s nagy nyereségeket zsebeltek be a gabona és más mezőgazdasági termékek tartós áremelkedése folytán. A földesúr (Gutsherr) nagy előnyökre tett szert közvetlenül a feudális-abszolutisztikus államban teljesített szolgálata révén is. A legbefolyásosabb, illetve legjövedelmezőbb állami méltóságok mind a nemesek kezében összpontosultak, és II. Frigyes uralkodása idején a katonatiszti szolgálat is nemesi monopóliummá változott. A katonai és állami szolgálat lehetővé tette, hogy a nemesi családok másod-, harmadszülött fiai karriert fussanak be anélkül, hogy zavarnák bátyjukat a majorátus jogán oszthatatlan birtok öröklésében.

A porosz abszolutizmus, amelynek katonai-bürokratikus vonásai már a XVII. század végén meglehetősen világosan kirajzolódtak, a XVIII. században elnyerte teljesen kialakult formáját. A jobbágytartó nemesekre támaszkodó porosz abszolutizmus mindenekelőtt a jobbágyrendszer sérthetetlenségét biztosította a földesúri osztály érdekében. Ugyancsak a nemesség érdekei szabták meg a porosz királyok erőteljes hódító politikáját. A háború — miként Mirabeau, a francia forradalom egyik ismert alakja mondotta utóbb — sajátságos iparrá vált az agresszív, militarizált porosz állam számára.

A porosz abszolutizmus képviselői politikájuk megvalósításában különböző módszerekkel éltek. Voltak, akik a nemesi-jobbágytartó diktatúrát teljesen leplezetlenül, „pálca-metódussal" valósították meg, anélkül, hogy bármiféle liberális frázissal vagy „reformmal" álcázták volna. Más porosz uralkodók viszont — kivált a XVIII. század második felében — a „felvilágosult abszolutizmus" tógáját öltötték magukra, a „felvilágosodás barátainak", „a társadalom szolgáinak" (II. Frigyes kifejezései), a liberális reformok híveinek tüntetve fel magukat. I. Frigyes Vilmos (1713—1740) a leplezetlen katonai-despotikus rendszert képviselte. A polgári közigazgatás kiadásait illetően a végsőkig fukar volt, a hadseregre viszont óriási összegeket költött. Uralkodásának végére a porosz állandó hadsereg 89 000 szuronyt számlált. Noha az akkori Poroszország nem tartozott a nagy népességű államok közé — lélekszáma 2,5 millió volt —, hadserege létszámának tekintetében a negyedik volt Európában. Frigyes Vilmos uralkodása alatt a kormányzás lényegében abban merült ki, hogy kisajtolta a lakosságból a hadikészülődésekhez szükséges pénzt. Erről tanúskodott a Frigyes Vilmos által megszervezett új központosított katonai és pénzügyigazgatás elnevezése is: „a pénzügyek, hadügyek és királyi birtokok legfőbb igazgatósága". Ez a hivatal három, addig önálló állami hatóságot egyesített: a hadügyminisztériumot, a királyi birtokok igazgatóságát és a pénzügyi kamarát, amely az egyenes és közvetett adók beszedését intézte.

Frigyes Vilmos a kincstári jövedelmek növelése érdekében iparpártoló politikát folytatott. De ez a protekcionizmus a gyakorlatban rendőri jellegű szabályozásokká torzult. A király megtiltotta a lakosságnak, hogy külföldi kelmékből készíttessen magának ruhát, s elrendelte a külföldről behozott szövetek könyörtelen megsemmisítését. Parancsára a rendőrök a berlini utcákon feltartóztatták azokat a férfiakat és nőket, akik importanyagból készült ruhákat viseltek, s a helyszínen

EURÓPA A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉN

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

II. Frigyes
D. Chodowiecki metszete

megbírságolták őket. A király a juhtenyésztő nemesek érdekében serkentette a posztóipar fejlődését, többek között azzal, hogy szántszándékkal kedvezőtlen körülményeket teremtett a pamutipar számára, amelyet „károsnak" és „feleslegesnek" minősített. Parancsára a királyi kancelláriák végtelen hosszúságú utasításokat készítettek a manufaktúratulajdonosok számára, teljesen megbénítva kezdeményezőképességüket.

Frigyes Vilmos — az „őrmester a trónon" — gyűlölte a tudósokat, írókat, költőket. A hírneves Leibnizről kijelentette, hogy teljesen „haszontalan ember", aki arra is alkalmatlan, hogy tisztességesen „álljon a strázsán". „Nem tűrök ellentmondást!", „Engedelmeskedni és nem okoskodni!" voltak a király legkedvesebb és szerfelett gyakran alkalmazott mondásai. Mindenütt testi fenyítést használt: családjában, az udvaroncokkal szemben, a kancelláriákban, a törzskaroknál. Uralkodása alatt rendszeresen és kíméletlenül botozták a katonákat, a jobbágyokat, a manufaktúramunkásokat, a kancelláriai tisztviselőket, az iskolásokat. A testi fenyítést az egyedüli és legmegbízhatóbb eszköznek tekintette a társadalom nevelésére és megjavítására.

II. Frigyes (1740—1786) politikája külsőre egészen másnak tűnt. A trónörökös hadilábon állt az apjával. Egy ízben még az is megtörtént, hogy az ifjú Frigyes megpróbált külföldre szökni apja elől, de elfogták, börtönbe csukták, és kis híján katonai bíróság elé került. Frigyes fiatal korában gyenge francia verseket faragott és fuvolázott. Mindkét kedvtelése epés megjegyzésekre ingerelte az öreg királyt, nemkülönben Frigyes vonzalma a francia irodalom iránt. Frigyes egyet-mást magáévá tett a francia felvilágosodás eszméiből, a vallási szabadgondolkodás például a későbbi években is jellemző vonása maradt. Francia nyelven írt; itt-ott még kormányrendeletei és utasításai német stílusán is a francia felvilágosodás frazeológiájának hatása érződik.

II. Frigyes igyekezett megnyerni Voltaire barátságát. A francia felvilágosodás vezéralakja egy ideig még vendégeskedett is „királyi barátjának" potsdami udvarában. De a francia felvilágosodás csak külsődlegesen, felszínesen hatott Frigyesre. „Felvilágosult abszolutizmusa" leple alatt a közönséges porosz katonai-junker abszolutizmus húzódott meg. Frigyes végrehajtott néhány szűkre szabott reformot, amelyek hivatottak voltak kiküszöbölni az államigazgatás legkiáltóbb fogyatékosságait; rendezte a pénzügyi szervek és a bíróságok működését, kiterjesztette az elemi oktatást a városokban és falvakban (az utóbbiakban „a földesurak felügyelete alatt"), eltörölt néhány középkori vallási vonatkozású törvényt, türelmi politikát folytatott. Egyébként Poroszországban minden maradt a régiben.

A „filozófus-király", a nemesség hangulatával számolva, teljesen „időszerűtlennek" minősítette a jobbágyság megszüntetését a magánföldesúri birtokokon. Adott ugyan ki törvényeket a parasztoknak telkeikről való elűzése ellen, de ezt a „parasztvédő" politikát pénzügyi és — még inkább — katonai meggondolások sugallták (a kormánynak újoncokra volt szüksége), és a porosz hatóságok csak Sziléziában — e nemrégiben meghódított tartományban — hajtották végre többékevésbé következetesen, ahol a kormánynak meg kellett szilárdítania befolyását.

II. Frigyes többi intézkedése a kicsinyes bürokratikus gyámkodás és a rendőri önkény bélyegét viselte magán. Hallatlanul gáncsoskodó útlevélrendszert vezettek be, gyakorlatilag megtiltották a porosz alattvalóknak, hogy külföldre utazzanak. Megszigorították a cenzúrát, különösen a publicisztikai jellegű kiadványok tekintetében. Letartóztatták azokat, akik tiszteletlenül nyilatkoztak a kormányról. Az írók, tudósok és filozófusok pártolását — amire II. Frigyes uralkodásának első időszakában oly büszke volt — a társadalmi gondolat képviselőivel szembeni gyanakvás, a legdemokratikusabbakkal szemben pedig nyílt ellenségesség váltotta fel. „Csak az olyan szabadgondolkodóknak nyújtok pártfogást, kiknek modora illedelmes és gondolataik ésszerűek" — jelentette ki Frigyes, megindokolva Rousseau-val szembeni elutasító magatartását.

Mint a XVIII. század valamennyi abszolút uralkodója, II. Frigyes is merkantilista jellegű rendszabályokat hozott az ipar támogatására. Utasítására csatornák és országutak épültek az országban. 1765-ben Berlinben megalakult a porosz állami bank. A porosz ipart magas vámok védték a külföldi iparcikkek versenyétől. Különös gondot fordított a kormány a hadsereg szükségleteit ellátó posztóipar és fegyvergyártás fejlesztésére. Serkentő rendszabályok segítették a vászon-, selyem-, pamut-, üveg-, írópapírgyártás és néhány más iparág fejlődését is.

A manufaktúrákat II. Frigyes uralkodása alatt is szőrszálhasogató rendőri-bürokratikus szabályozások hálója fonta körül. Az ipari ügyekben kiadott királyi rendeletekben olykor leplezetlenül feudális-jobbágytartó vonások érvényesültek. A növekvő ipari munkaerő-szükségletet a kormány úgy próbálta kielégíteni, hogy a csavargókat, koldusokat és bűnözőket manufaktúramunkára kényszerítette, másrészt külföldi iparosokat csalogatott az országba. A gyapjú külföldre szállításáért halálbüntetés járt. II. Frigyes megtiltotta, hogy az iparban gépeket alkalmazzanak, mert ez — úgymond — a népesség megfogyatkozását idézi elő.

II. Frigyes kormányzatának legfőbb jellemvonása azonban kétségtelenül a porosz militarizmus továbbfejlesztése volt. Bármennyi nézeteltérése volt is atyjával, ő is éppen olyan megrögzött porosz junker, a „mintaszerű" porosz katonai rendszer ugyanolyan meggyőződéses híve volt, mint Frigyes Vilmos. Akárcsak apja, ő is mindent alárendelt a hadsereg érdekeinek. A katonai szükségletekre kellett dolgoznia az egész hazai iparnak. Az állami kiadások oroszlánrészét a hadsereg fenntartására fordították. II. Frigyes már uralkodása elején is az ország területéhez és népességéhez képest túlméretezett, 89 000 főnyi hadsereggel rendelkezett, s ezt uralkodása alatt még kétszeresére duzzasztotta. Erre a hadseregre támaszkodva, s felhasználva azokat az összegeket, amelyeket még Frigyes Vilmos halmozott fel a porosz államkincstárban, II. Frigyes már uralkodása legelején hadat indított Ausztria ellen. A háború hamarosan európai méretűvé nőtt.

Ausztria birtokai a XVIII. század elején a spanyol örökösödési háború eredményeképpen jócskán megnövekedtek. Új területnyereségei azonban (Dél-Németalföld és Lombardia) még tovább bonyolították, még tarkábbá tették az osztrák Habsburgok államának nemzetiségi összetételét. Némi külpolitikai sikerei ellenére is a monarchia nemzetközi helyzete módfelett bonyolult maradt. Nem szűnt meg hagyományos ellenségeskedése Franciaországgal, amely ellen a XVII. században és a XVIII. század elején többször is háborút viselt. A spanyol örökösödési háború után a Bourbonok Spanyolországa is Ausztria ellenségeinek táborát gyarapította. Magán Németországon belül is voltak irigyeik: a nagyobb birodalmi fejedelmek sóvár szemmel lesték, hogyan szakíthatnának ki maguknak egy-egy darabot a Habsburg-ház nagyszámú örökös tartományából. Amikor 1740-ben az új örökösödési törvény, az úgynevezett „Pragmatica sanctio" alapján VI. Károly leánya, Mária Terézia lépett az osztrák trónra, a birodalmi fejedelmek számára ez kedvező alkalmat szolgáltatott arra, hogy lázas intrikálásba kezdjenek Ausztria ellen, és területi igényekkel lépjenek fel a Habsburgok rovására. Az osztrák örökség igénylői közül a legfőbb a fiatal porosz király, II. Frigyes volt, akit egyébként semmiféle rokoni kapcsolat sem fűzött a Habsburgokhoz.

Az Ausztria ellen megindított porosz támadással megindult az osztrák örökösödési háború (1740—1748). A háború Poroszország részéről nyíltan hódító, rabló jellegű volt. Kiváltó okai közül a legnagyobb szerepet a porosz nemességnek az a törekvése játszotta, hogy a szomszédos osztrák tartomány, a gazdag Szilézia kifosztása és leigázása útján növelje gazdagságát. Biztosnak látszott, hogy Ausztria — zavaros bel- és külpolitikai helyzete folytán — teljesen képtelen a védekezésre. A viszonylag fejlett iparral és termékeny földekkel rendelkező Szilézia megszerzése hivatva volt „kikerekíteni" Poroszország délkeleti birtokait, fokozni hadiipari potenciálját és biztosítani középeurópai hegemóniáját.

II. Frigyes a háború kirobbantásakor Ausztria háborús felkészületlenségére épített, meg arra, hogy a Habsburgoknak sok az ellenségük Európában. Frigyes szövetségese lett Franciaország és Spanyolország, a német államok közül pedig Bajorország és Szászország. A porosz király már a háború első évében könnyűszerrel elfoglalta Sziléziát. Ugyanebben az évben a szövetséges francia és bajor seregek bevették Prágát. Poroszország helyzete azonban hamarosan bonyolultabbá vált. Az osztrák kormány a magyar nemesség támogatásával nagy haderőt állított ki, többek közt kitűnő magyar huszárezredeket; az osztrák csapatok ellentámadásba mentek át. Most már a porosz hadsereg szenvedett vereségeket. A háború elhúzódott. Ekkor II. Frigyes, cserben hagyva szövetségeseit, 1742-ben nagy sietve különbékét kötött Mária Teréziával. A béke értelmében Szilézia nagyobbik fele porosz kézen maradt. Egy év múltán azonban, 1744-ben, a poroszok ismét hadat indítottak Ausztria ellen. Ebben az úgynevezett második sziléziai háborúban Ausztria oldalán állt Anglia, a szárd királyság, Szászország és — már 1742-től — Hollandia és Oroszország is. Az ellenséges tábor Poroszországból, Bajorországból és Franciaországból állott. A háború nem korlátozódott Európára: harcok folytak Észak-Amerikában és Indiában is, ahol az angolok és a franciák küzdöttek meg a gyarmatok feletti uralomért. II. Frigyes szokása szerint faképnél hagyta szövetségeseit, és 1745-ben Drezdában másodszor is különbékét kötött Mária Teréziával. Mária Terézia végképp átengedte II. Frigyesnek Sziléziát, a porosz király viszont újból elismerte a „Pragmatica sanctió"-t és beleegyezett abba, hogy Lotharingiai Ferencet, Mária Terézia férjét és az osztrák trónon társuralkodóját, a Német—Római Birodalom császárává válasszák (I. Ferenc István, 1745—1765).

Az osztrák örökösödési háborúban II. Frigyes hitszegő, az eszközökben a legkevésbé sem válogatós politikusnak bizonyult. Ami pedig a hadieseményeket illeti: a „mintaszerű" porosz sereg ebben a háborúban győzelmeket aratott, ha támadása váratlanul érte az ellenséget, de vereséget szenvedett, mikor az osztrák csapatok összpontosított erőket vetettek be ellene.

Beszállásolt katona
E. Bück metszete

Poroszországnak az osztrák örökösödési háború nyomán bekövetkezett megerősödése aggodalmat keltett a francia udvarban. Franciaország a meggyengült Ausztria támogatása mellett döntött. Anglia viszont Poroszországhoz igyekezett közeledni, és 1756-ban katonai szövetséget kötött II. Frigyessel elsősorban azért, hogy hannoveri birtokait[2] egy esetleges francia támadás ellen biztosítsa.

Nem sokkal ezután II. Frigyes váratlanul megtámadta Szászországot (ez ekkor már Ausztria szövetségese volt), amely kedvező felvonulási területet kínált a Habsburg-birtokok elleni támadás céljaira. Ezzel kezdetét vette a hétéves háború (1756—1763). II. Frigyes hódító tervei ebben a háborúban nyilvánvalóan irreálisak voltak. A későbbiek folyamán azt a javaslatot tette, hogy Szászországot „cseréljék ki" Csehországra; a kurlandi hercegség trónját fivérének, Hohenzollern Henriknek szánta; végül arról ábrándozott, hogy Lengyelországot vazallusi függőségbe kényszeríti.

Az ötvenes években Poroszország ellen újabb erős koalíció alakult Ausztria, Franciaország és Oroszország részvételével; később csatlakozott Svédország és Szászország is. II. Frigyest egyedül Anglia támogatta, hatalmas segélyeket bocsátva rendelkezésére.

A hétéves háború, amely — akárcsak az osztrák örökösödési háború — Európán kívül a gyarmatokra is kiterjedt, váltakozó hadisikerrel folyt. II. Frigyes — kihasználva a szövetségesek kölcsönös bizalmatlanságát és a hadműveleteik összehangolása terén mutatkozó hiányosságokat — külön-külön mérhetett erős csapásokat ellenségeire. 1757 novemberében Rossbachnál legyőzte a francia csapatokat, majd ugyanazon év decemberében Leuthennél az osztrákokat.

Ugyancsak 1757-ben az orosz hadsereg behatolt Kelet-Poroszország területére és augusztusban Gross-Jägersdorfnál vereséget mért a porosz seregre. A következő év nyarán II. Frigyes Zorndorfnál ütközött meg az orosz csapatokkal, de — csapatainak számbeli fölénye ellenére — nem ért el sikert. 1759. augusztus 12-én Kunersdorfnál az egyesült orosz—osztrák csapatok szétzúzták a porosz sereget. 1760 októberében az oroszok átmenetileg Berlint is elfoglalták. 1761—1762-ben II. Frigyes teljesen kilátástalannak ítélte helyzetét. Még az öngyilkosság gondolata is megfordult a fejében. Csak a szövetségesek akcióinak összehangolatlansága, az osztrák hadvezetés lomhasága, valamint a francia és osztrák kormány bizalmatlansága Oroszország iránt tette lehetővé II. Frigyes számára, hogy elkerülje a teljes összeomlást. Sokban hozzájárultak ehhez a bőkezű hadisegélyek is, amelyeket Angliától kapott, mintegy zsoldként, amiért elvonta Franciaország erőit az Anglia elleni gyarmati küzdelemtől.

II. Frigyes helyzetét teljesen megszilárdította Oroszország kilépése a háborúból. Erzsébet császárnő halála után utóda, III. Péter (atyja révén holsteini herceg), élesen elkanyarodott az addigi orosz külpolitikától. Mint II. Frigyes lelkes híve, nemcsak hogy felbontotta a szövetséget Ausztriával és félbeszakította a háborút Poroszország ellen, hanem katonai segítséget is kínált a porosz királynak. Csak III. Péter detronizálásának és II. Katalin trónra lépésének volt köszönhető, hogy Oroszország nem lépett hadba a poroszok oldalán; ezután azonban Ausztriát sem támogatta többé.

[2] Hannovert — a birodalom „kilencedik választófejedelemségét", amely Németország nyugati részén terült el — 1714 óta, amikor György hannoveri választófejedelem I. György néven az angol trónra lépett, dinasztikus unió fűzte Angliához.

Az „öreg Fritznek" (így nevezték a megöregedett II. Frigyest) így sikerült tisztes békét kötnie — megtarthatta a korábban megkaparintott „gyöngyszemet": Sziléziát.

II. Frigyes utolsó szerzeménye a Lengyelország első felosztásakor, 1772-ben Poroszországhoz csatolt nagy lengyel terület volt. Engels ezt az eseményt fegyveres területrablásnak[3] bélyegezte.

3. A NÉMET KULTÚRA. A FELVILÁGOSODÁS

A XVIII. századi Európában széles hullámokat vető kulturális mozgalom támadt, amely felvilágosodás néven vonult be a történelembe. Ez a mozgalom a burzsoázia szembefordulását fejezte ki a feudalizmusnak a társadalmi viszonyokban, az államrendszerben és az uralkodó ideológiában érvényesülő, a kapitalizmus kialakulását gátló megnyilvánulásaival és maradványaival.

A XVIII. századot maguk a kortársak is a felvilágosodás századának nevezték, a század kulturális életének haladó személyiségei pedig a „felvilágosító" nevet nyerték. Nevük abból származott, hogy szilárdan hittek az értelem és az általuk terjesztett tudás fényének mindenhatóságában, amely elűzi a tudatlanság, a tévelygés és az előítéletek sötétségét. Csak „fel kell világosítani az elméket" a vallás képtelenségéről, a fennálló társadalmi rend tökéletlenségéről, csak meg kell mutatni az embereknek az élet ésszerű megszervezéséhez vezető utat — és a szabadság, az egyenlőség, az általános jólét és boldogság eszményi birodalmának győzelme máris biztosítva van.

A felvilágosodás műveiben „minden eddigi társadalmi és államformát, minden hagyományos nézetet, mint ésszerűtlent, a lomtárba dobtak... Csak most kelt fel a nap, született meg az ész birodalma; mától kezdve a babonát, a jogtalanságot, a kiváltságot és az elnyomást ki fogják szorítani az örök igazság, az örök igazságosság, a természetben gyökerező egyenlőség és az elidegeníthetetlen emberi jogok."[4]

Engels a felvilágosodásnak ezt a jellemzését azzal a megállapítással zárja, hogy „a XVIII. század nagy gondolkodói" nem tudták „áthágni a korlátokat, amelyeket koruk állított eléjük"; az ész birodalma semmi egyéb nem volt, mint „a burzsoázia eszményített birodalma".

Bármennyire korlátozottnak bizonyult is a felvilágosítók munkásságának konstruktív oldala, kritikai munkásságuk felbecsülhetetlen szolgálatokat tett a haladás ügyének. A feudális-abszolutisztikus rendszer, az egyház és valamennyi középkori intézmény ellen vívott harcuk eredményeképpen megtisztult az út a forradalom előtt, a társadalmi élet magasabb fejlődési fokára való átmenet számára.

A felvilágosodás harcosai a burzsoázia ideológusai voltak, de ez a burzsoázia akkor a társadalom élén lépett fel mint forradalmi osztály.

A NÉMET FELVILÁGOSODÁS SAJÁTOSSÁGAI

A felvilágosodás szülőhazája Anglia, ahol a XVII. század közepén lezajlott forradalom hatalmas lökést adott a polgári ideológia fejlődésének, klasszikus országa viszont Franciaország: a francia felvilágosodás képviselői a XVIII. század második felében mindvégig az európai gondolkodás irányítói voltak.

Az angolnál kevésbé eredeti, a franciánál sokkal csekélyebb hatású német felvilágosodás korlátozottabb jellegű volt, mint amazok. Ebben Németország politikai széttagoltsága, gazdasági hátramaradottsága és — következésképpen — burzsoáziájának rendkívüli gyengesége mutatkozott

[3] Lásd *Marx—Engels* Művei. 5. köt. Budapest 1961. 315. old.

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 113. old.

meg. A német polgárság ideológusai szívesen menekültek a nyomasztó valóság elől a filozófia felhőkbe burkolt magaslataira, a tiszta elmélet területére. A társadalmi mozgalmaknak egész Európára jellemző fellendülése, különösen a XVIII. század második felében, Németországban is jelentkezett, de itt főként elvont, ideológiai síkon jutott kifejezésre.

A német valóság ebben az időszakban számos kiváló tudóst és művészt termelt ki, akik megalkották az új német költészetet, filozófiát és zenét.

Leibniznek a felvilágosodás határán álló filozófiája a tudomány legmélyebb kérdéseit érinti. Winckelmann új művészetelméletet teremt. Lessing és Herder új történetfelfogást dolgoz ki. Kant filozófiájában a német gondolkodás a dialektikus módszer közvetlen közelébe jut, még ha ennek forradalmi következtetéseitől visszariadva a metafizika karjaiba tántorodik is. Végül Bach és Händel zseniális művészete utolérhetetlen magasságokba emeli a német zenét.

VALLÁSI MOZGALMAK

A környező valósággal szembeforduló új áramlatok először vallási mozgalmakban jutottak kifejezésre. Németországban, ahol a reformáció — egyházfőkké téve a protestáns fejedelmeket — a vallási despotizmus legrosszabb válfaját hívta életre, a teológusok és önkéntes feljelentők valóságos hadserege vetette rá magát a más nézeteket vallókra. A kor kiváló német tudósai közt szinte egy sincs, akinek ne kellett volna védekeznie a szabadgondolkodás vádja ellen. Christian Wolff, a híres filozófus, „Németország tanítómestere", 1723-ban 24 óra haladékot kapott, hogy — „felakasztás terhe mellett" — elhagyja Halle városát.

Az obskurantizmus elleni tiltakozás vallási erjedés formájában lépett fel. A XVII. század végén keletkezett új befolyásos irányzat, a pietizmus elvetette az egyházi szertartásokat és a teológia tudományát. Gottfried Arnold (1666—1714) és a pietisták más képviselői voltaképpen már a deizmus álláspontjára helyezkedtek — racionalista vallást hirdettek, amely a keresztény rítussal együtt az isteni kinyilatkoztatás tanát is elvetette. Arnold „Az egyházak és az eretnekségek pártatlan története" című munkájában a vallási türelem mellett tett hitet. Nála is tovább ment e téren tanítványa, az orvos és alkimista Johann Konrad Dippel (1673—1734), az egyházi ortodoxia szenvedélyes ellenfele, aki meghirdette a bármely valláshoz tartozó emberek testvéri szövetségét a közös „természeti erkölcs" alapján.

A pietizmus idővel misztikus, aszketikus szektává fajult, amelyben a belenyugvás, a saját egyéniségről való lemondás gondolata került előtérbe. Már I. Frigyes Vilmos alatt reakciós irányzattá vált, tevékenysége főként a felvilágosodás ellen irányult.

LEIBNIZ FILOZÓFIÁJA

A harmincéves háború után Németország széttagoltságának egyik szembeötlő megnyilvánulása volt az egyházak politikai elkülönülése. Éppen ezért nem csodálható, hogy a nagy filozófus, Gottfried Wilhelm Leibniz (1646—1716), e széttagoltság leküzdésének útját kutatva, az egyház problematikájához érkezett el. Minthogy vallási tekintetben lényegileg közömbös volt, arra szorítkozott, hogy fellelje azt a diplomatikus formulát, amely alkalmas lehet a különböző vallások és ezzel együtt az egyes államok összebékítésére. Leibnizet azonban nem ilyesféle tervezetei teszik naggyá, hanem filozófiai, matematikai és történeti munkássága.

Leibniz filozófiája az objektív idealizmus egyik irányzatát alkotja, de dialektikus elemeket is tartalmaz, többek között az anyag és mozgás, az egyedi és általános elválaszthatatlan összefüggésének felismerését. Elvetve Hobbes és Spinoza mechanikus materializmusát, Leibniz megkísérelte, hogy megalkossa a világegyetem dinamikus elméletét: a mechanikus mozgás állapotában levő atom

helyére a legegyszerűbb tevékeny szubsztanciát, a monászt állította. Minden, ami a világban van, nem külső hatás, hanem öntevékenység eredménye. A legalacsonyabbtól a legmagasabb fejlettségi fokig lépcsőzetes rendszert alkotó monászok tevékenységének következtében születik meg a harmónia. E harmónia alapja a folyamatosság elve, a valamennyi határt, éles különbséget feloldó végtelenül kicsiny átmenetek megszámlálhatatlan sokaságának létezése. Ezzel a tétellel függ össze Leibniz nagy tudományos felfedezése, amelyhez Newtontól függetlenül jutott el: a differenciálszámítás. Leibniz monadológiájának alapját az egyetemes szellemi princípium homályosabb megnyilvánulásától a világosabb felé való fokozatos átmenet idealista elképzelése alkotja. A monászok egész öntevékenysége lényegében a gondolkodásfolyamatra korlátozódik.

Gottfried Wilhelm Leibniz
Étienne Ficquet metszete

Leibniz rendszere a fennálló rend igazolásához vezet, ennek minden rossz oldalával, erőszakával, igazságtalanságával együtt. Az „előre megállapított harmónia" tana lényegében annak elismerését jelenti, hogy a világon minden jó és ésszerű. Leibniz idealizmusa tehát a létező valóságba való belenyugváshoz, a társadalmi passzivitás igazolásához vezet. Ezért a felvilágosítók körülbelül a XVIII. század derekától kezdve, amikor fokozzák harcukat a feudális-abszolutisztikus viszonyok ellen, nemcsak elvetik a leibnizi elképzelést az adott világról mint „a létező világok legjobbikáról", mely ésszerűen van berendezve, — hanem ki is gúnyolják, mint Voltaire a „Candide"-ban.

Leibniz filozófiai nézeteit tanítványa, Christian Wolff (1679—1754) foglalta rendszerbe. Wolff kiélezte a leibnizi filozófia racionalista jellegét, az emberi gondolkodás és tudás legkülönbözőbb területeit „a logikusan működő értelem" álláspontjáról szemlélte, és — Francis Bacon után először — új, a tudományok XVIII. századi színvonalának megfelelőbb rendszert alkotott a tudományok osztályozására.

Wolff munkássága különleges jelentőséggel bírt Németország számára: megalkotta a német filozófiai terminológiát, amelyet Kant és az utána következő gondolkodók a magukévá tettek. Wolff világos, józan, racionális és mindamellett módfelett sekélyes filozófiai rendszere nemcsak Németországban, de egész Európában széles körben elterjedt. Ez a rendszer a felvilágosodás korai szakaszán kielégítette a felemelkedő osztály, a burzsoázia igényét arra, hogy minden létező ésszerű magyarázatot nyerjen. Ez a magyarázata Wolff szokatlanul nagy sikerének.

A MATERIALISTA IRÁNYZAT

A materializmusnak és az ateizmusnak Németországban nem voltak olyan kimagasló védelmezői, mint a fejlettebb országokban — Angliában, Franciaországban és Hollandiában. De a materialista nézetek nem voltak teljesen idegenek a XVIII. századi német ideológiától. Matthias Knutsent, a teológia licenciátusát, aki azt állította, hogy egyedül a jénai egyetemen 700 követője van, már az előző század hetvenes éveiben „istentelen és lázító iratok" terjesztéséért ítélték el. Knutsen semmiféle tekintélyt nem ismert el az értelmen és a lelkiismereten kívül, és tagadta mind az isten, mind az ördög létezését. Az egyedüli pokol, amitől félni kell — a rossz, amit emberek művelnek a hozzájuk hasonlók ellen. „Azt is mondom néktek, hogy ki kell űzni ebből a világból a papokat és az urakat" — írta egyik „levelében".

Spinozának még a nevét is tilos volt kiejteni Németországban, de tanítása egy kicsiny művelt réteg körében titkos rokonszenvnek örvendett. Spinoza egyik barátja, von Tschirnhaus szász tudós (1651—1708), alig burkolt formában ismertette „az ateisták fejedelmének" rendszerét. 1692-ben Berlinben Friedrich Wilhelm Stoschnak (1646—1707) meg kellett tagadnia „Az értelem és a hit összhangja" című könyvét, amelyben Descartes materialista elveit Spinoza tanaival kapcsolta össze. A XVIII. század harmincas éveiben Berlinben egy ideig világi szabadgondolkodó egyesület működött. A holland—német gazdasági és kulturális kapcsolatok révén Spinoza befolyása mondhatni állandóan ható tényezővé vált Németországban.

Különösen erőteljes materialista tendenciák jellemzik Theodor Ludwig Lau (1670—1740) „Filozófiai elmélkedések Istenről, a világegyetemről és az emberről" című munkáját. Az anyag, mondja Lau, örök, akár a mozgás. Fiziológiai szempontból az ember nem más, mint finom anyagból felépített gépezet. A lélek anyagi, a halál csupán a mozgás megszűnése a lélekben és a testben, ezek széthullása atomjaikra. „Halálom nem misztikus, hanem természetes módon egyesíti testemet és lelkemet Istennel." A megismerés Lau szerint érzéki tapasztalatunkban gyökerezik. Ugyanilyen radikálisak társadalmi nézetei is. „Az emberek — írja egyhelyütt — természetes hajlamaiknál fogva szabadok, a valóságban azonban rabok. Az állampolgárok és az alattvalók helyzete világszerte súlyos."

70 évvel Knutsen „istentelen levelei" után a német felvilágosodás plebejus vonalának másik képviselője, Johann Christian Edelmann (1698—1767), mély megbecsüléssel adózott Knutsen emlékének. Edelmann szegény muzsikus fia volt, egész életét nyomorban, vándorolva élte le. Kezdetben a pietizmusra hajlott, de hogy Spinoza műveivel megismerkedett, lelkes hívévé szegődött. Az egyházi hatóságok követelésére „hitvallás"-ban foglalta össze nézeteit. Az írásmű számos materialista tételt tartalmaz, panteista köntösbe burkolva. Edelmann a történeti bibliakritika terén is Spinozához csatlakozott.

A XVIII. századi Németországban tehát nem számított ritkaságnak a vallási szabadgondolkodás. Képviselői a nemességből és a magasabb hivatalnoki rétegből kerültek ki, vagy plebejusok voltak, mint Knutsen és Edelmann. A polgárság mélységesen vallásos maradt, vagy beérte Wolff „természeti teológiájával". Éppen ebben találjuk meg a magyarázatát annak, hogy a német materialisták és ateisták a haladó eszmékért vívott harcukban kénytelenek voltak teológiai anyaggal és terminológiával élni, hogy a polgárságra hatást gyakorolhassanak. A német kultúra legnagyobb alakjai pedig jobbnak látták, hogy kerüljék a teológia területét.

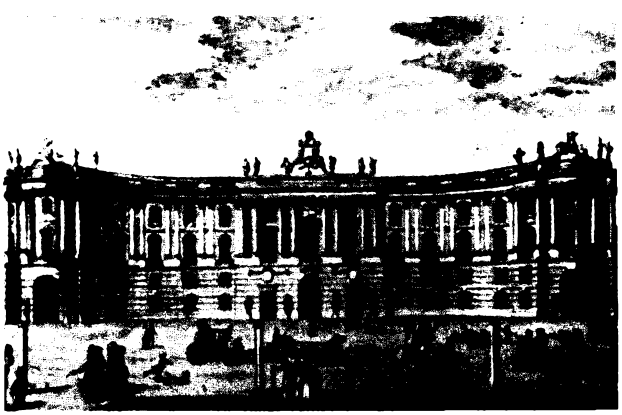

A berlini királyi könyvtár
1774—1780. Schleien metszete

AZ IRODALOM

Az irodalmi mozgalom központja a XVIII. század első felében Szászország volt, s ezen belül is elsősorban Lipcse, a már akkor is jelentős egyetemi és kereskedőváros. Itt működött a klasszicizmus nagy hatású terjesztője és teoretikusa, Johann Christoph Gottsched (1700—1766). Gottsched, aki filozófiai téren Wolff tanítványa volt, „az értelem nevében" kelt harcra a középkori fantasztikum ellen. Vitathatatlan érdeme, hogy fáradhatatlanul küzdött a világos és helyes német nyelvért, az irodalom és a színház közvetlen kapcsolatának helyre-

állításáért, s azért, hogy a német színművészet európai színvonalra emelkedjék. E tekintetben Gottschedet Lessing közvetlen előfutárának tekinthetjük. Gottsched azonban a francia klasszicizmus előtti feltétlen hódolat szellemét táplálta, a „jó modor" és az uralkodók iránti alattvalói hízelgés követelményét hirdette. Mindez a negyvenes évektől kezdve növekvő ellenérzést váltott ki az ébredő nemzeti és osztályöntudatú német polgárságból. Gottsched ellen késhegyig menő irodalmi vitát indított két zürichi professzor, Johann Jakob Bodmer és Johann Jakob Breitinger. A „svájciak" Gottsched száraz klasszicizmusával a költőnek a költői képzelethez való jogát szegezték szembe, s Milton tekintélyére támaszkodva, védelmükbe vették a vallási témákat, a természet és a szabad érzelmek ábrázolását. A vitából a „svájciak" kerültek ki győztesen.

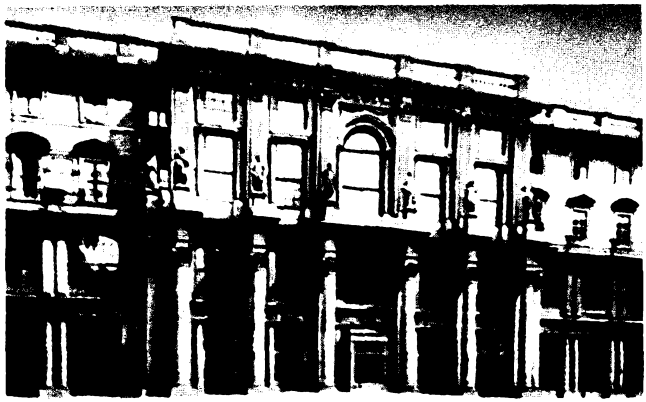

A berlini királyi palota
Andreas Schlüter alkotása. 1698—1706

A „svájciak" gondolatait fejlesztette tovább a szentimentalizmus, amely mindenütt az abszolutizmus hivatalos kultúrájával szembeni ellenzékiség egy fajtája volt. Németországban e szembefordulásnak különös erőt kölcsönzött a sértett nemzeti méltóság érzése, mivel a kis német államok udvari kultúrája külföldi minták szolgai másolásában merült ki. A szentimentális irányzat legnagyobb német képviselője Friedrich Gottlieb Klopstock (1724—1803) volt, aki „Messiás" című művében megkísérelte, hogy Milton nyomán hősi eposzt alkosson a keresztény mitológia alapján. Nyelvi gazdagságával, erőteljes költői ábrázolásmódjával Klopstock kezdetben nagy lelkesedést keltett: költészetét Bach és Händel muzsikájához hasonlították. De a „Messiás" fogyatékosságai — a cselekmény hiánya, a retorikus elem túltengése, a lírai kitérők egyhangúsága — hamarosan szinte teljesen hatástalanná tették a művet az olvasók számára. A klopstocki ódák viszont, amelyek a hazaszeretetet és a szerelmet zengik, valóságos művészi kinyilatkoztatásként hatottak. Politikai versei közül kiemelkedik „Ők, és nem mi" című költeménye, amelyben a francia forradalmat üdvözli. A jakobinus diktatúra idején megtagadta a forradalmat („Tévedésem"); ez a beállítottság jellemezte a kilencvenes években csaknem az egész német értelmiséget. Gottsched klasszicizmusával birokra kelt egy másik irányzat is, amely a pásztori egyszerűség és az anakreoni idillikus szerelmi örömök költészetét hirdette és művelte.

Ebből az általános háttérből kiválik Christoph Martin Wieland (1733—1813), a „német Voltaire". Valóban Voltaire-re emlékeztet választékos stílusával, sziporkázó elméjével, a hivatalos képmutatás elleni merész kirohanásaival és tehetségének néhány más vonásával. De „Agathon" című filozófiai regényében van egy sajátosan német mozzanat is: a szenvedő, erkölcsi tökéletesedésre törekvő „széplélek" ábrázolása. Szatirikus regénye, „Az abderiták", realisztikus, életképszerű jeleneteket tartalmaz a német nyárspolgárság életéből.

A KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS A ZENE

A képzőművészeteket — hiszen a művészek még sokkalta erősebben a fejedelmek pártfogásától függtek, mint az írók — a finomkodó túldíszítettség uralma és a franciamajmolás jellemezte. A XVII. század végén és a XVIII. század első felében minden német fejedelem egy-egy kis Versailles-t akart teremteni magának; Németországot elárasztották a barokk stílusú palotakomplexu-

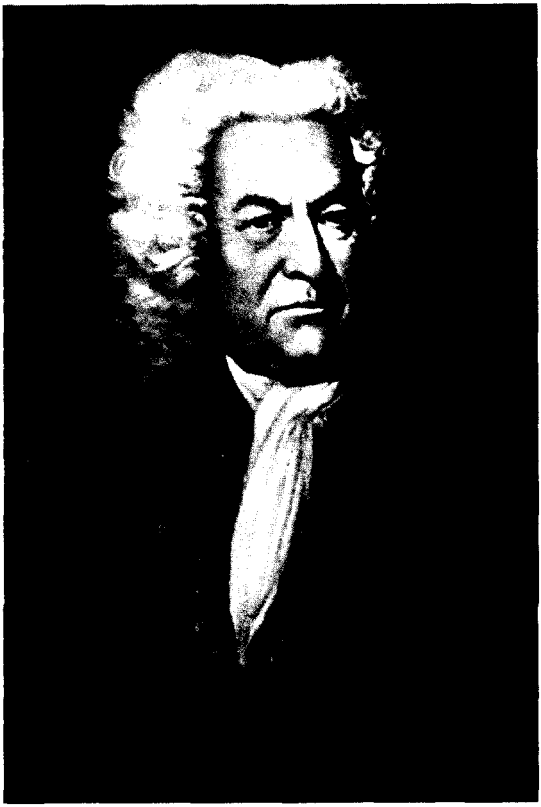

Johann Sebastian Bach
Ismeretlen XVIII. századi mester műve

mok. De a bonyolult rokokó stílus, amelyet Franciaországban csak a belsőépítészetben alkalmaztak, önálló jelentőségre emelkedett Matthäus Daniel Pöppelmann (1662—1736), a híres drezdai Zwinger építészének munkásságában és Balthasar Neumann (1687—1753) würzburgi építőművész alkotásaiban. Az abszolutizmus korát tükröző nehézkes nagyságra törekvés jellemzi Andreas Schlüter (1660—1714) építészetét. Schlüter fejezte be és díszítette a berlini arzenál épületét, és az ő tervei szerint épült a berlini királyi palota. Szobrászként is ismert; nevezetesebb alkotása a „nagy választófejedelem" lovasszobra).

A festészetben csak a XVIII. század derekától kezdve születnek valamennyire is jelentékeny alkotások. Nemzetközi hírnévre tett szert Anton Raphael Mengs (1728—1779), „a német Raffaello", aki *mint festő és teoretikus* a francia klasszicizmus eszméit képviselte. A felvilágosodás eszméinek hatása alatt bontakozott ki Anton Graff (1736—1813) és Johann Friedrich Tischbein (1750—1812) realista portréfestészete. Nagy hírnevet szerzett végül a lengyel származású kiváló grafikus, Daniel Chodowiecki (1726—1809), a morális célzatú életképek mestere, s Lessing, Goethe és Schiller kiváló illusztrátora.

A XVIII. század német művészetében a legelőkelőbb hely a zenét illeti, melyet a század első felében Bach és Händel erőteljes, mély érzésekkel telített muzsikája képvisel.

A német zenei fejlődés szoros kapcsolatban áll a reformációval. A vallásos himnuszok éneklése nagy szerepet játszott a korai protestáns gyülekezetek istentiszteletein. A lutheranizmus erősödésével a korai egyszerűség ünnepélyesebb istentiszteleti formáknak adta át a helyét. Kifejlődik a kórussal szembeállított szólóéneklés művészete; a templomokba betör az olasz opera hatása; az istentiszteletet kezdik hangszeres muzsikával — főként orgonaszóval — kísérni.

Mindez megérlelte a feltételeket a legnagyobb német zeneszerző, Johann Sebastian Bach (1685—1750) fellépéséhez. Bach művészete nem talált megértésre a lutheránus főpapoknál, akik közepes zeneszerzők tradicionális műveinek nyújtották a pálmát. Bach egész élete szakadatlan összeütközésekben telt el az egyházi hatóságokkal, akiket vajmi kevéssé érdekelt az, hogy Bach kísérletei, zenei újításai mély népi gyökerekből táplálkoznak.

Bach visszatér a demokratikus protestáns gyülekezetek monumentális kóruskultúrájához. Zenéje a polifóniát — több önálló szólam összhangzó és ellentétes mozgását — a fokozott hajlékonyság és telítettség irányában fejlesztette tovább. Egyházi kantátáit (60 korál, 90 oratórium) drámaiság és mély filozófiai mondanivaló jellemzi.

A hangszeres muzsika terén Bach kidolgozta a fúga törvényeit (a fúga olyan zenemű, amely a polifónia vokális elvét billentyűs hangszerre viszi át). Clavicembalóra, hárfára és orgonára írt művei a zenei gondolkodás klasszikus iskolájává lettek. Bach a világi vokális és hangszeres zene egyik legnagyobb mestere mind nagyzenekari, mind kamaraműveiben.

Kortársa, Georg Friedrich Händel (1685—1759), nem származott régi orgonista családból, mint Bach, hanem — dacolva apjával — autodidakta módon tett szert zenei ismeretekre. Zenei alkatának kiformálódására döntő hatással volt a világi zene és főleg az operamuzsika. Első operáinak sikere után Olaszországba utazott, majd 1712-ben Angliába költözött. Több mint 40 operát írt, leghíresebb a „Radamisto". Hírnevét azonban mindenekelőtt oratóriumai alapozták meg („Messiás" — 1742, „Júdás Makkabeus" — 1746 stb.). Élete alkonyán Händel egészen e műfaj művelése felé fordult; az angol puritán polgárság körében bibliai legendákon alapuló tematikájával és a hatalmas kórus- és zenekari effektusokat az egyes tételek pátoszával párosító zenei megformálásával az oratórium műfaja példátlan népszerűségnek örvendett.

Haydn, Gluck és Mozart zeneszerzői munkássága szorosan az osztrák kultúrához kapcsolódik, ezért tárgyalásukra ott kerül sor.

A MŰVÉSZETELMÉLET. WINCKELMANN

A XVIII. századi német művészeti élet kiemelkedő fontosságú eseménye volt az antik görög művészet esztétikája felé tett fordulat, amely Winckelmann nevéhez fűződik. Az esztétika mint külön filozófiai tudományág fejlődött tovább Leibniz—Wolff iskolájában. Ez az esztétika a szépérzék elemzésével foglalkozott; a szépérzék Leibniz filozófiájában az emberi léleknek az a képessége, hogy felfogja a környező világ tökéletességét. Ez a szemlélet azonban nem elégíthette ki azokat a haladó német gondolkodókat, akik kételkedni kezdtek abban, hogy az eszményi — miként a leibnizi—wolffi iskola állította — feltétlenül egybeesik a valósággal. Megszületett a törekvés: ki kell szabadítani az esztétikát az egyházi-keresztény erkölcs gyámsága alól és az idealista filozófia béklyóiból. E törekvés jegyében bontakozott ki Johann Joachim Winckelmann (1717—1768) munkássága, aki elsőként tért vissza a humanista kultúrához. Világnézetileg az antik materialista Epikurosz követője volt. Történetfilozófiája Montesquieu-höz áll a legközelebb, a természeti körülmények szerepének kiemelése és a politikai szervezetről vallott elmélete tekintetében egyaránt. Kora életének bajai és nyomorúságai szerinte abból fakadnak, hogy letűnt a szabad demokratikus rend (ami hite szerint az antik görög köztársaságokban uralkodott), valamint a zsarnokság és a vallás erőszakosságaiból.

Johann Joachim Winckelmann
A. R. Mengs portréja

Porosz létére Winckelmann gyűlölte a porosz államot, a „népek sintérét". Szabadabbnak érezte magát a drezdai képtár híres gyűjteményének megalapozója, III. Ágost Szászországában. De a kor udvari és egyházi művészetében uralkodó barokk esztétikával nem tudott kibékülni. Olaszországba utazott, amely akkor a művészet és a szépség „ígéret földjének" számított. Itt formálódott ki véglegesen eszményképe, „a görögség utánzása". A klasszicizmus híveivel ellentétben, akik az antik művészetben arisztokratikus elvek megtestesülését vélték látni, Winckelmann a görög kultúra virágzásának okát az ókori

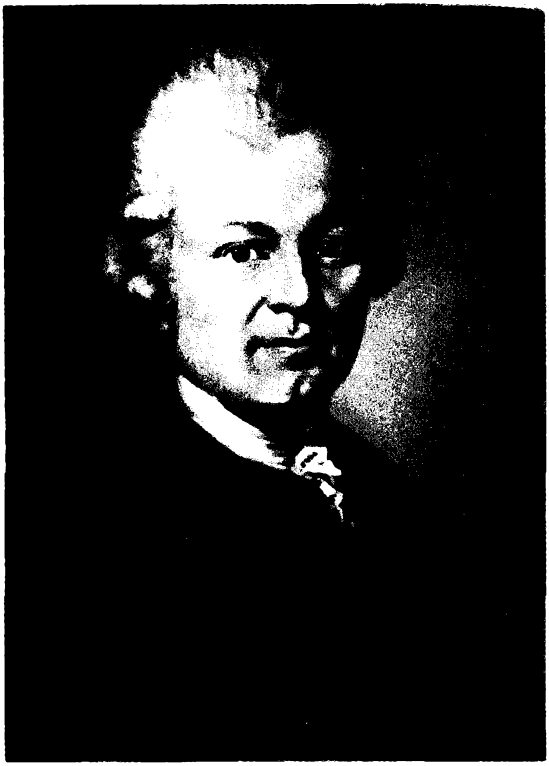

Gotthold Ephraim Lessing
A. Graf portréja

Görögország demokratikus rendjében látta. „Az ókori művészet története" című művében (1764) erősen eszményített képet ad a görög köztársaságokról, de e tévedése abban a korban szükségszerű volt: a hellén világ idealizálása a XVIII. század egész demokratikus mozgalmára jellemző: kifejezésre jut a forradalmi Franciaország művészetében éppúgy, mint Goethe és Schiller költészetében, a német klasszikus filozófiában éppúgy, mint az egész európai haladó társadalmi gondolatban.

LESSING

A német felvilágosodás központi alakja Gotthold Ephraim Lessing (1729—1781). Lessing bonyolultabb és harcosabb egyéniség, mint Winckelmann. Személyében két — addig egymástól nagy távolságban futó — szellemi magatartásvonal olvad eggyé: a materialista szabadgondolkodás és az alulról, a nép sűrűjéből feltörő izzó társadalmi szenvedély, amely Lessingig kizárólag vallási útkeresések formájában jutott kifejezésre.

Lessing egyszerre harcolt az udvari klasszicizmus és a polgári vallásos költészet ellen — elsőként a „Levelek a legújabb irodalomról" című cikksorozat hasábjain, amelyet barátaival, a német felvilágosodás két másik képviselőjével, a könyvkiadó Nicolaijal és a filozófus Mendelssohnnal együtt adott ki, majd a „Hamburgi dramaturgia" című sorozatban megjelent cikkeiben. A művészetelmélet kérdéseinek szentelte mélyenszántó, gondolatgazdag művét, a „Laokoon"-t, melyben megvilágítja a képzőművészet és költészet közötti különbséget a művészi hatás felkeltésének módja tekintetében. Lessing itt kimutatja, hogy a görög szobrok nyugalma nem meríti ki a művészet világának teljességét, hiszen az örökké mozgásban levő élet tágas birodalma a maga ellentmondásaival, küzdelmeivel, szenvedéseivel, a tragikus és komikus elemek szüntelen keveredésével kívül marad a szobrászati szép határain. A költészet számára csak akkor tárul fel és válik kifejezhetővé az emberi szív minden rezdülése, ha saját nyelvén beszél, ha nem utánozza a képzőművészetet s nem a valóság szép formáinak puszta leírására törekszik, amitől hamissá és unalmassá válik.

Lessing arra is rámutat, hogy a művészet módszereit szoros szálak fűzik a nép életéhez, a környező valósághoz. Lessing érdeme (ezt először Marx hangsúlyozta), hogy kimutatta, micsoda képtelen próbálkozás a XVIII. század kulturális viszonyai között az antik görög költészet elveinek felélesztése.

A „Hamburgi dramaturgiá"-ban Lessing fellépett a francia klasszicizmus ellen, s mélyenszántó és erőteljes okfejtéssel bizonyította Shakespeare aktualitását. Lessing színikritikái nagy szerepet játszottak a német nemzeti színjátszás megteremtésében.

Lessing saját drámai művei is tiltakozást jelentettek a francia nemesi ízlés hegemóniája és az eleve megállapított szabályok szolgai követése ellen. Darabjaiban nem „hősöket" vonultat fel, hanem egyszerű embereket a maguk megszokott környezetében, és színműveiben politikai problémákat is felvet. Az „Emilia Galotti", amely a német fejedelmek despotizmusa ellen irányul,

a fiatal Schiller forradalmi dramaturgiájának előhírnöke. A „Bölcs Náthán"-ban a vallási türelmetlenséget választja témájául és a teljes lelkiismereti szabadság mellett száll síkra. Lessing számára itt a leglényegesebb kérdés a népek közeledése a tisztán világi, humanista erkölcs talaján. A vallás jelentőségére vonatkozó nézeteit „Az emberi nem nevelése" című, 1780-ban névtelenül kiadott írásában fogalmazta meg. Lessing itt kifejti azt a gondolatot, hogy — akárcsak az egyes ember — az emberiség is az organikus fejlődés számos egymást követő fokozatán megy át. A vallás, az isteni kinyilatkoztatásba vetett hit uralma az emberi társadalom éretlenségét tanúsítja. Mindamellett a vallás nem pusztán ostobaságok és tévelygések halmaza. Fejlődésének lépcsőfokai a kultúra történelmileg adott színvonalától függenek, s fejlődésének legmagasabb foka, mely felé irányul, az „örök evangélium" — az értelem — kora, melyben olyan társadalmi rendszer uralkodik majd, amelyben az emberek mindenfajta állami kényszer nélkül tiszteletben tartják a rendet.

Ez a történelmi szemlélet az európai felvilágosodás egyik legmélyebb gondolkodójává avatja Lessinget, aki szilárd meggyőződéssel tett hitet amellett, hogy az emberi társadalom — ha rendkívül bonyolult és ellentmondásos úton is, melyen visszafelé is lehet mozogni — előre halad. Bármi történjék is hát, ne essünk kétségbe! — erre szólítanak Lessing tanításai.

Lessing egész tevékenysége és életműve a francia felvilágosodás materialista vonala felé irányuló közeledéséről tanúskodik, noha a németországi állapotok nyomása alatt el is kellett fogadnia Spinoza filozófiájának teológiai toldalékait. Gondolataiban fellelhetők a dialektika elemei is, s ez bizonyos tekintetben fölébe helyezi őt a francia felvilágosítók legtöbbjének.

HERDER

Winckelmann és Lessing történetfilozófiai nézeteihez közvetlenül csatlakoznak a neves gondolkodó, költő és történész, Johann Gottfried Herder (1744—1803) eszméi. Lutheránus pap létére Spinoza filozófiájának híve, s erős hatással volt rá Rousseau is. Leibniztől átvette idealizmusának egyes elemeit és azt a gondolatot, melynek értelmében a világban az alsóbbrendűtől a magasabbrendű felé haladó fejlődés érvényesül, s ez különböző fejlettségű individuumokban testesül meg, amelyek az egész fejlődés egy-egy lépcsőfokát alkotják. Ezt a fejlődésgondolatot Herder átviszi a természet és az emberi társadalom reális talajára. Az emberiség története a természet történetének folytatása. Az emberek erkölcseit, szokásait, nemzeti sajátosságait, művészetét, irodalmát a természeti környezet, az éghajlat, a létfeltételek határozzák meg. Különösen kiemeli Herder a nyelv jelentőségét: nélküle nem lehetséges értelmes gondolkodás sem. A természetben és a társadalomban minden egyes jelenség egy másik jelenséget hoz létre és ezzel kimeríti önmagát. De halál nincs, mert az elmúlás csak valami jelentéktelen, az adott, korlátozott mozzanathoz tartozó dolgot semmisít meg. Az ember tetteiben és alkotásaiban halhatatlan. Minél több személyes energiát ad a közös ügy szolgálatára, annál magasabb fokra emelkedik személyisége. A közösnek és az egyéninek ez az egysége a történelem során egyre jobban kibontakozva az emberiség eszményéhez vezet. Igaz, a kultúra mozgásfolyamata nem sima és fájdalommentes. A világtörténelem egyes népek életéből tevődik össze, s ezek élete, akárcsak az egyes emberé, az ifjúkortól az érett kor virágzásán át a hanyatlás, a pusztulás felé halad. De ez soha nem jelenti az emberiség életének lezárulását; az emberiség az ifjúi életerő szüntelen megújulási folyamatának állapotában van.

Herder minden haladó mozzanatot magáévá tett, amit a felvilágosodás létrehozott, de elvetette a felvilágosodás képviselőire jellemző korlátoltságot — a múlt iránti megvetést, az egyes népek és történelmük sajátszerű voltának meg nem értését. Herder fontos gondolata volt a népiesség eszméje. Rehabilitálta a középkori népköltészetet, felfedezve eredeti báját. Gyűjtötte — és németre fordította — valamennyi kor és valamennyi ország népdalait — „a népek hangját" —, nagy kedvvel és hozzáértéssel nyomozva minden egyes darab történeti hátterét. Másrészt nem kiseb-

bítette a klasszikus ókor nagy alkotásainak jelentőségét sem, csak a klasszikus költészet módszereinek utánzását, teljesen más életkörülmények közé való mechanikus átvitelét ostorozta. A művészi forma értékei a tartalom eredetiségétől függenek. Ebből a szemszögből Herder a bibliát sem mint szent könyvet, hanem mint a keleti irodalom meghatározott társadalmi állapothoz kötött alkotását vette vizsgálat alá.

Mind e gondolatok az eredetiség és az újdonság ingerével hatottak, hatalmas lépést jelentettek előre. Herder legjelentősebb művei: az „Eszmék az emberiség történetének filozófiájához" (1784—1791) és a „Levelek a humanizmusról" (1793—1797). Ezek a művek széles körképet adnak az emberi társadalom történetéről. Mindazon, amit Herder a különböző korokról és népekről ír, vörös fonálként vonul végig a gondolat: a szabadság fejlődése a történelemben — minden akadály és időleges visszaesés ellenére — ellenállhatatlan erővel tör utat magának. Ehhez a nagy társadalmi tartalomhoz kapcsolódnak a kultúra változatos formái a nyelvben és a költészetben, a képzőművészetben és a tudományos gondolkodásban.

A „STURM UND DRANG"

Az 1770-es években a felvilágosodás mozgalma bonyolultabbá vált. Ezeknek az esztendőknek feszült társadalmi légköre tükröződött a Klinger népszerű drámája után „Sturm und Drang"-nak nevezett irodalmi mozgalomban. E mozgalom elődjének tekinthető Klopstock, de még fontosabb hatást gyakorolt rá Rousseau a civilizáció bírálatával, az emberi természetet korlátozó szabályoktól mentes, eszményi természetes állapothoz való visszatérés meghirdetésével. E szabályok ellenfelei, „lázadó zsenik" között voltak költők, drámaírók, publicisták: Bürger, Lenz, Klinger, Schubart, Heinse, a Stolberg-fivérek, s bizonyos fokig Hölty és Voss; fiatal korukban a „Sturm und Drang" eszméiért lelkesedtek olyan nagy szellemek is, mint Goethe és Schiller.

A XVIII. század derekán egész sereg német uralkodó — II. Frigyestől kezdve a legjelentéktelenebb fejedelmekig — a „felvilágosult abszolutizmus" eszméinek hódolt. Az „uralkodók és filozófusok szövetségének" gondolatát felvető francia felvilágosítók hatása Németországban mintegy hivatalos színezetet nyert. De a fejedelmi hatalom e kísérlete, hogy tudniillik a felvilágosodás kultúráját — formai elemeit átvéve — maga alá rendelje, sajátos nemzeti ellenzéket hozott létre Németországban a francia felvilágosítók esztétikájával szemben. Lessing élesen bírálta a voltaire-i színház alapelveit. Klopstock a germán régmúlthoz fordult. Goethe és Herder védelmükbe vették a gótikus építészetet és a népköltészetet a felvilágosítók bírálatával szemben, akik a középkornak ezekben az alkotásaiban csak a tudatlanság és rossz ízlés szüleményeit látták.

Ebben a légkörben született meg a „Sturm und Drang" kettős jellegű, demokratikus és reakciós elemeket egyesítő irodalma. Lenz drámái, Bürger balladái, Schubart versei és publicisztikája — ez az egész indulatos és vakmerő irodalom a német élet legfájóbb sebeit tárta fel: a nemesség önkényét és durvaságát, a szoldateszka uralmát, a súlyos paraszti sorsot. Schubart „Fejedelmi sírbolt" című versében a koronás fők zsarnokságát ostorozza. Friedrich Leopold Stolberg „A szabadsághoz" írott költeményében véres bosszúval fenyegeti a nép elnyomóit. A „Sturm und Drang" költőinek kedvelt alakjai Faust és Prometheus, a népképzelet lázadó titánjai. A költők lázongása azonban erősen anarchisztikus színezetű. A civilizáció szabályainak és képmutatásának elutasítása a „lázadó zseniknél" az erős egyéniség kultuszával összekapcsolt szélsőséges individualizmusba csap át. Heinse „Ardinghello" című regényének hőse például nem hajlandó más törvényt elismerni, csak amit saját zabolátlan szenvedélye diktál; fékezhetetlenül vágyódik az élet teljességének, valamennyi gyönyörének megismerésére.

Az erősödő nemzeti öntudat hullámaitól hajtva a „Sturm und Drang" irodalma a távoli német múlt, valamint a hagyományos életformák igazi őrzője: a paraszti lét felé fordul. Költőinek

szemében mind nagyobb vonzerőre tesz szert a középkor. Megvetéssel sújtják a felvilágosítók gondolkodásának prózai világosságát, amely még Lessingnél is oly erősen érvényesül, műveikben homályra, dagályosságra törekednek. Filozófusaik — Hamann, Jacobi — műveiben az értelmet egyre inkább kiszorítja a hit.

A „Sturm und Drang" — hol a forradalmi pátosz magasságába emelkedő, új kérdéseket felvető, hol messze a legmérsékeltebb felvilágosítók mögé hátráló — irodalmának ellentmondásossága a német kispolgárság kettős arculatát, a lázadás és az alattvalói hűség közti szüntelen ingadozását tükrözte. Ezzel magyarázható, hogy Herder, Goethe és Schiller, akik csatlakoztak a „Sturm und Drang"-hoz, meglehetősen hamar elszakadtak a mozgalomtól.

GOETHE ÉS SCHILLER

A nagy német költő, Johann Wolfgang Goethe (1749—1832), kora szellemi életének egész sokszínű teljességét magába szívta. Korán észrevette a felvilágosodás irodalmának gyengeségeit — elvont jellegét, mechanikus természetfelfogását, elutasító magatartását a középkori népművészettel szemben. Azok az új vonások, amelyek Lessinget a felvilágosodás századának általános színvonala fölé emelik, Goethe gondolkodásában fejlődtek tovább.

Igaz, a „Sturm und Drang" Goethéje még nem érte el teljes érettségét. „Götz von Berlichingen" című történelmi drámájában (1773) és „Az ifjú Werther szenvedései" című regényében (1774) — korai éveinek két legjobb alkotásában — óriási géniuszának csak egyes oldalait ismerhetjük fel. A „Götz von Berlichingen" a shakespeare-i hagyatékot tudatosan követő drámaírás első nagy alkotása. Goethe osztozik a „Sturm und Drang" többi költőjének zsarnokgyűlöletében. Hőse, Götz von Berlichingen — akit Goethe nemzeti hősként ábrázol —, a fejedelmi abszolutizmus ellen küzd a császár, vagyis Németország egységének oldalán, és — ha akarata ellenére is — egy parasztfelkelés élére kerül. Goethe nem értette meg sem Götz igazi szerepét, sem a XVI. századi nagy parasztháború jelentőségét a német történelem szempontjából, de költészete feltámasztja a kor levegőjét, a reformáció tágas népi hátterét, faragatlan nyelvét.

„Az ifjú Werther szenvedései"-nek polgári világa — a levélformában írt szentimentális regény minden modorossága ellenére — a kor jellemző jegyeit viseli magán. Hősének belső világát, a boldogtalan szerelem kiváltotta élményeit feltárva a költő egyszersmind megrajzolja azt a társadalmi hátteret is — a polgárság megalázó helyzetét a feudális Németországban —, amely a regény tragikus végkifejletét meghatározza. Werther öngyilkossága tiltakozásnak fogható fel, ha nem is a társadalmi viszonyok ellen, de mindenesetre a tradicionális erkölcs és a hivatalos vallás ellen. A regény kitűnően jeleníti meg a francia forradalom előestéjén Németországban uralkodó fojtó társadalmi légkört, amely a német értelmiség egy részét ábrándozóvá tette, közömbössé bármiféle tevékenység, következésképp maga az élet iránt. Goethe regénye példátlan népszerűséget szerzett, s hősének öngyilkossága tömegesen akadt utánzókra.

Nyolc évvel a „Götz" megjelenése után írta Friedrich Schiller (1759—1805) első drámáját, a „Haramiák"-at, melyért a francia forradalom idején a francia köztársaság díszpolgárságával tüntették ki. A „Haramiák" témája: a megsértett egyéniség fellázadása a romlott társadalom törvényei ellen. A dráma főhőse, Karl Moor lángoló monológra fakad: „A törvény csigamenetté sorvasztja, amiből egy sas pályája lehetett volna. Soha a törvény nem formált nagy embert, de a szabadság kolosszusokat és szélsőségeket teremt... Oh, ha Hermann szelleme még a hamu alatt parázslana!... Állíts egy hadsereg, egy magamfajta fickókból toborzott sereg élére, és olyan köztársaságot kanyarítok Németországból, hogy Rómát és Spártát zárdának nézed mellette."[5]

[5] Déry Tibor fordítása.

Immanuel Kant
Ch. Taunly metszete

Másik drámája, az „Ármány és szerelem" (1784), szenvedélyes vádirat a német társadalmi és politikai rendszer bűnei ellen. A fejedelmi udvar romlott életének hátterén szökken virágba a hősök mély szerelme, de pusztulniuk kell, mert a társadalom törvényei nem engedik, hogy a nemes ifjú a polgári származású leánnyal köthesse össze életét. Engels az „Ármány és szerelem" legfőbb erényének azt tartotta, hogy „az első német politikai iránydráma"[6] volt.

Végül, e kor további két drámai műve — a „Fiesko" és a „Don Carlos" — szintén nagyszerű megnyilatkozásai az ifjú Schiller zsarnokgyűlölő republikánus meggyőződésének.

Goethe és Schiller barátsága és együttműködése jelentős hatással volt a német kultúra továbbfejlődésére, de ez már a német történelem következő időszakába tartozik.

KANT

Immanuel Kant (1724—1804) filozófiája mintegy a betetőzését jelenti a német felvilágosodás fejlődésének, melynek eredményeit ő maga összegezte „Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?" (1784) című művében. Későbbi tevékenysége már kívül esik a felvilágosodás korának gondolat- és érdeklődéskörén.

Kant számára a felvilágosodás az emberi fejlődés magasabb fokát jelenti, midőn az ember gondolkozása felszabadul a külső tekintély nyomása alól, s az ember képessé válik arra, hogy szabadon és korlátlanul használja eszét, s ennek segítségével most már merészkedik megismerni minden létezőt. „Sapere aude!" („Merj tudni!") — a felvilágosodás jelszava. A szabad gondolat előtt feltárul a megismerés végtelen útja; még csak az elején járunk, de a helyes úton vagyunk.

Kant életművének korai szakaszát éppen ez a határtalan tudásszomj, a gondolkodás bátorsága jellemzi. Kezdetben Wolff iskolájának általános elveit fogadta el, egyesítve az angol és francia felvilágosodás filozófiájának eszméivel. Erre az időre esnek különböző természettudományos vizsgálódásai, melyek gyümölcseként 1755-ben megszületett kozmogóniai elmélete. „A minden jelenlegi égitest gomolygó ködtömegekből való keletkezéséről szóló kanti elmélet a legnagyobb haladás volt, melyet a csillagászat Kopernikusz óta megtett — írta Engels. — Első ízben rendült meg az az elképzelés, mely szerint a természetnek nincs időben folyó története."[7]

Kant ekkori világnézete nem idegen a materialista irányzattól, jóllehet a nagy német gondolkodó — akárcsak kortársai, Lessing és Herder — elevenebb természetfelfogáshoz kereste az utat annál, melyet a kor mechanikus materializmusa adott.

Maga Kant azonban nem a természet történeti fejlődésére vonatkozó elméletét tekintette a kopernikuszi felfedezéssel egyenértékű eredménynek, hanem másik elméletét, amelyet „A tiszta ész kritikája" (1781) című művében fejtett ki. Ezzel a művel Kant lerakta az úgynevezett transz-

[6] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 460. old.
[7] *Engels:* „Anti-Dühring". Szikra 1950. 58. old.

cendentális filozófia alapjait, amely a dialektikus fejlődést a tiszta gondolkodás szférájába helyezte át, és szélesre tárta a kapukat az őt követő német gondolkodók idealista rendszerei előtt.

A kanti filozófia a felvilágosodás problematikájához kapcsolódik. Azok a mélyreható belső ellentmondások, amelyek a felvilágosodás korának vége felé Rousseau tanaiban és a „Sturm und Drang" műveiben előbukkannak, Kantnál megoldhatatlan antinómiákká merevülnek. Az eszmény és a valóság messze eltávolodik egymástól. Érettebb éveiben Kant — a XVIII. századi materialistákhoz hasonlóan — elveti Leibniz és Wolff iskolájának hazug vigaszait. A fizikai világban és az emberi történelemben (amelyet az érdekek harcának természeti folyamataként fog fel) nincs semmiféle jel, ami valamiféle bölcs harmónia létezésére mutatna, amelyet egy jóságos istenség teremtett volna az emberek érdekében. Mindenütt kizárólag mechanikusan ható törvények és körülmények vannak. Hume hatására azonban Kant arra a következtetésre jut, hogy a külvilág ezen törvényeinek létezése nem bizonyítható tapasztalati úton. Mindaz, ami törvényszerűnek tűnik számunkra, szemléletünkben és értelmünkben adott, racionálisan elgondolható, de semmiképpen sem a külső valóság tükröződése. A megismerés a jelenségek világára korlátozódik; a dolgok tulajdonképpeni lényege — a „magábanvaló dolog" („Ding an sich") — megismerésünk számára hozzáférhetetlen. Ugyanígy a szabadság birodalma is elérhetetlen eszmény, amely lidércfényként vonz bennünket szüntelenül a távolba. Csak hihetjük, hogy valamikor bekövetkezik majd a Földön az örök béke és a tiszta, erkölcsös emberi kapcsolatok uralma. Gyakorlatilag csak anyagi előrehaladás lehetséges, és „az emberi természetben rejlő szélsőségesen rossz" fokozatos megfékezése a saját érdekek felismerése útján, ami arra készteti az embereket, hogy kíméljék egymást.

Kant filozófiáját kettősség jellemzi. Az objektíve létező — bár megismerhetetlen — „magábanvaló" a materializmus maradványát jelenti rendszerében. Kant filozófiáját ezért jobbról és balról is bírálták — az idealisták éppúgy, mint a materialisták. Johann Gottlieb Fichte (1762—1814) végigvive Kant rendszerének belső logikáját, elvetette a „magábanvaló dolgot" mint merő absztrakciót, és csak egy princípiumot tartott meg: a szubjektív Én-t, amely szüntelen harcban áll önmagával, s a tiszta gondolkodásnak e dialektikus folyamatában alkotja meg képét a külvilágról. Ezzel ad absurdum vitte az idealizmust. Kant semmiképpen sem óhajtotta, hogy tanításait így értelmezzék, és „A tiszta ész kritikája" második kiadásában (1787) megcáfolta a rendszeréből — elsősorban Fichte által — levont szélsőségesen idealista következtetéseket. Az utóbbi válaszul következetlenséggel vádolta Kantot. Az ellenkező álláspontról bírálta Kantot volt tanítványa, Herder. „Metakritiká"-jában (1799) teljes joggal leszögezi, hogy a külvilágból kölcsönzött objektív tartalom nélküli tiszta gondolkodás képtelenség, a megismerhetetlen „magábanvaló dolog" pedig merő kitalálás. Herder másik művében, a „Kalligoná"-ban (1800), Kant esztétikáját bírálta, amely a történeti tartalomtól elszakított tiszta forma elméletén alapult.

Mindazonáltal a kanti életműben fejlődésének klasszikus szakaszát elért német filozófia az eszmetörténet kimagasló jelensége, melyben — ha elvont és bonyolult formában is — a közelgő forradalmi korszak reális problémái tükröződnek.

XVIII. FEJEZET

A HABSBURG-BIRODALOM (AUSZTRIA, CSEHORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG) A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

1. AUSZTRIA

A soknemzetiségű Habsburg-monarchia, mely Közép-Európa német, szláv és magyar területeit foglalta magába, a XV—XVI. század folyamán alakult ki a Közép-Duna-medencében. Ez időszakban mindvégig a pusztító török betörések ellen kellett védekeznie. A török veszélyt csupán a XVII. század végére sikerült felszámolni. Az 1680-as években a törökök újabb offenzívája teljes vereséggel végződött — a keleti határokon ekkor maguk a Habsburgok mentek át támadásba. Miután helyzetük keleten könnyebbé vált, Nyugat-Európában is aktív külpolitikát folytathattak.

A HABSBURG-MONARCHIA TERÜLETI GYARAPODÁSA

Az 1699-ben a törökökkel megkötött karlócai béke értelmében az osztrák Habsburgok uralma kiterjedt egész Magyarországra (a Maros—Tisza köze és Temesvár kivételével) és Erdélyre (ez már 1687-ben uralmuk alá került), továbbá Horvátországra és Szlavóniára, illetőleg az utóbbiakhoz kapcsolódó horvát és szerb lakosságú „katonai határőrvidékre". Valamivel később, az utrechti és rastatti béke értelmében, a spanyol örökösödési háború eredményeképpen Ausztria megkapta a spanyol Németalföldet, valamint nagy területeket Itáliában: Lombardiát Milánóval, Nápolyt és Szardíniát. A Habsburgok a XVIII. század derekára dél-itáliai tartományaikat már mind elvesztették, észak-itáliai birtokaikat azonban a XIX. század második feléig meg tudták tartani. Az 1718-as pozsareváci békében Ausztria további területeket szerzett meg Törökországtól: a Maros—Tisza közét (az ún. temesi bánságot), Észak-Boszniát, Szerbia nagy részét Belgráddal és Havasalföld egy részét. Noha Ausztria e területek jó részét hamarosan (az 1739-es belgrádi béke értelmében) ismét elvesztette, befolyását a Balkán-félszigeten a következő évtizedekben is megőrizte.

Lengyelország 1772. évi első felosztása nyomán a Habsburgok nagyszámú birtokaihoz még lengyel és ukrán területek is járultak. E szerzemények következményeképpen a Habsburg-birodalom nemzetiségi összetétele rendkívül sokrétűvé vált. A XVIII. században az osztrák monarchia keretébe legalább két tucat különböző nép tartozott: németek, magyarok, csehek, szlovákok, szlovének, kárpátaljai és galíciai ukránok, lengyelek, szerbek, horvátok, románok, olaszok és mások. Az összlakosságon belül számukat tekintve a szláv népek álltak az első helyen.

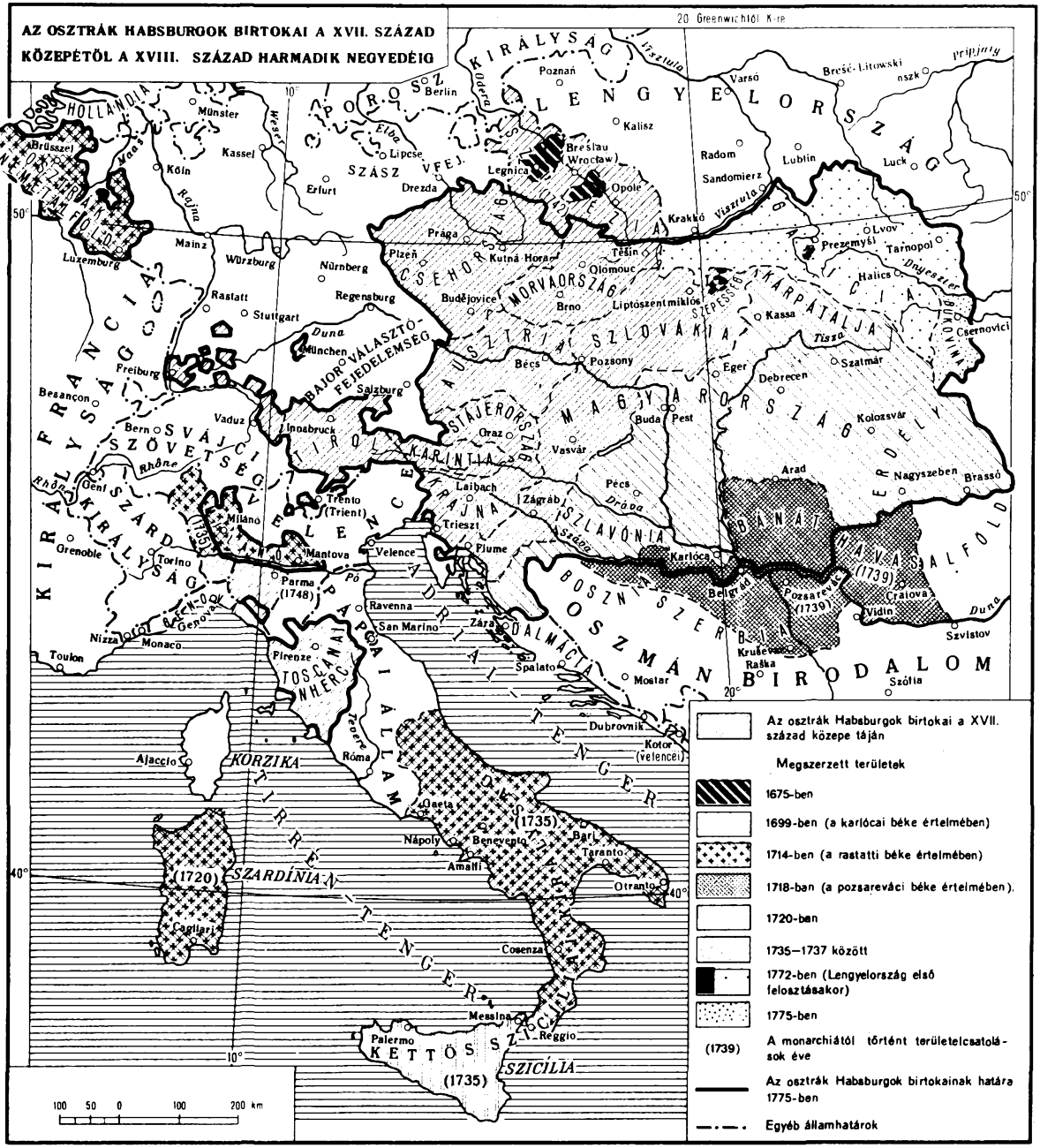

A KÖZPONTI KORMÁNYZAT ÉS A BÜROKRATIKUS ÁLLAMAPPARÁTUS KIÉPÍTÉSE

A Habsburg-monarchia népeit erőszakkal, háborúk és bonyolult diplomáciai intrikák eredményeként csatolták Ausztriához (a Habsburgok többek között kihasználták azt is, hogy változatlanul az ő dinasztiájukból kerültek ki a Német-Római Birodalom császárai). E népek egyre inkább tudatára ébredtek jogtalan állapotuknak s annak, hogy nemzeti érdekeik összeegyeztethetetlenek az osztrák uralkodó osztály érdekeivel. A soknemzetiségű államnak azonban számos tényező

A bécsi piactér
S. Kleiner metszete

bizonyos — viszonylagos — szilárdságot adott. A feudális urakat — bármely nemzetiséghez tartoztak — egymáshoz kötötte az osztályszolidaritás, a XVII. és XVIII. században szinte szakadatlan sorban végighúzódó parasztmozgalmak elnyomásának érdeke. Másrészt a Habsburg-monarchia egyes részei között többé-kevésbé szilárd gazdasági kapcsolatok jöttek létre; a XVIII. században Bécs a Duna-medence nagy gazdasági központjává vált.

A Habsburgok politikájában a központosító tendenciák különösen megerősödtek a XVII. század második felétől kezdve. Az osztrák Habsburgok, az Európa feletti uralomért vívott harcban vereséget szenvedve, a harmincéves háború lezárása után minden erőfeszítésüket arra összpontosították, hogy megszilárdítsák tarka etnikai összetételű birodalmuk egységét.

Ezt a feladatot volt hivatva szolgálni mindenekelőtt a katolikus reakció erősödő támogatása. Az 1651 és 1657 között kiadott császári rendeletek a protestánsok erőszakos katolizálását és az ellenszegülők kíméletlen üldözését írták elő. I. Lipót (1658—1705) a magyar és szláv területeken folytatta a katolikus reakció politikáját.

A Habsburgok a XVII. század utolsó évtizedeitől kezdve, a XVIII. század folyamán megerősítették a már régebbről fennálló bécsi központi kormányhatóságokat, illetve újakat létesítettek. A központi kormányszervek — az államtanács, az udvari kancellária, az udvari haditanács, a kereskedelmi kollégium stb. — tevékenysége ugyanazt a törekvést árulja el, amit a német fejedelemségekben megfigyelhettünk: teljesen ellenőrzésük alá akarták vonni a monarchia valamennyi részének közigazgatását. A központosítás és az államgépezet bürokratizálása azonban itt nem volt olyan eredményes, mint például Brandenburgban. A Habsburgok törekvései ellenére államuk még sokáig megőrizte a feudális széttagoltság vonásait; megmaradtak a tartományok, országok történelmileg kialakult kiváltságai; a külön tartományi gyűlések és országgyűlések, amelyek korlátok közé szorították a központi hatalom pénzügyi tevékenységét; a helytartók, akiket a rendek az illető országbeli arisztokrácia soraiból választottak; végül továbbra is fennálltak az egyes területek közötti vámhatárok.

A soknemzetiségű Habsburg-monarchia különböző területei között a gazdasági hegemónia a XVII. század második és a XVIII. század első felében egyre inkább Ausztria kezébe került. Ausztria azonban — nemcsak Angliához, Hollandiához, Franciaországhoz, hanem még egyes német fejedelemségekhez képest is — gazdaságilag elmaradott ország volt. Az osztrák ipar, amely főképpen Bécsben és általában Alsó-Ausztriában összpontosult, a XVII. század végéig még alapjában véve kézműves jellegű és viszonylag fejletlen volt. A százezres lakosságú Bécsben a XVII. század végén mindössze 1679 mestert és 4111 legényt tartottak számon, s ezek közül is a legtöbben kertész, szabó, ékszerész és más efféle foglalkozásokat űztek. Nemcsak a központosított, hanem még a szétszórt manufaktúra is ekkor kezdett csak kifejlődni.

A piaci kapcsolatok nem voltak széleskörűek. A jó utak hiánya Ausztria összeköttetését még a szomszédos tartományokkal — Stájerországgal, Karintiával, Krajnával és Tirollal — is megnehezítette. Ausztria viszonylag kevés ipari terméket szállított külföldre. Viszont ipari nyersanyagokat és félkészárukat — gyapjút, lent, fonalat, ércet — szabadon és számottevő mennyiségben exportáltak az osztrák ipar fejlődésének rovására.

Mindazonáltal sok tény mutat arra, hogy a gazdasági életben változások indultak meg. A XVIII. század elején a falusi háziipar már bizonyos mértékig felvásárlókkal állt kapcsolatban, akik átvették és részben exportálták készítményeit (pl. fonalat). A régi iparágak (tükörkészítés, üvegipar) mellett újak jelentek meg: a porcelán-, a bútor- és a papíripar.

Az adott korszakra különösen jellemző a nagykereskedelmi tőke gyarapodása. A nagykereskedők nemcsak a kereskedelem, hanem az ipari termelés területére is monopóliumokat igyekeztek szerezni a kormánytól. A kormányzat, kincstári érdekektől vezettetve, szívesen árusította a meghatározott árucikkek kereskedelmi monopóliumára vonatkozó pátenseket (szabadalmakat). Szinte az egész osztrák nagykereskedelem — főként a külkereskedelem — néhány tőkés, az ún. appaldátorok kezében összpontosult. A nagykereskedők és az udvarhoz közelálló arisztokraták egyaránt a nagy hasznot hajtó szabadalomlevelek szerzésére törekedtek. Az ausztriai tőkefelhalmozásban nagy szerepet játszottak a kereskedelmi és ipari társaságok. A monopóliumok rendszere azonban gátolta a közvetlenül a termelésbe fektetett kis- és középtőke gyarapodását, noha a kormányzat — a kincstár érdekeire és a katonai szükségletekre való tekintettel — ipartámogató politikát folytatott, és az állami kiadások egy — egyébként jelentéktelen — részét a tőkés nagyipari termelés fejlesztésére fordította.

E politika teoretikusai a fiatal osztrák burzsoázia soraiból kerültek ki. Ausztriában már a XVII. század hetvenes-nyolcvanas éveiben számos író kezdte hirdetni az akkor divatos „nemzetgazdaságtant", fejtegette a merkantilizmus eszméit. Azt a gondolatot hangoztatták, hogy meg kell teremteni és támogatni kell a hazai nagyipart. Az osztrák merkantilizmus legtekintélyesebb képviselői e korban Philipp Wilhelm von Hörnigk (1638—1713), Johann Joachim Becher (1635—1682) és Wilhelm Schröder (1640—1688). Hörnigk híres kilenc pontjában megtalálhatók mind a régi merkantilista követelések (az arany és ezüst kiviteli tilalma; elsősorban külső piacok keresése), mind a saját nagyipar fejlesztését célzó új tételek (behozatali tilalom azon külföldi iparcikkekre, melyek belföldön is előállíthatók; a nyersanyagkivitel megszüntetése stb.).

Hörnigk, Becher és Schröder nemcsak elméleti, hanem gyakorlati szakemberek is voltak, s — különösen a két utóbbi — mint magas állású hivatalnokok bizonyos befolyásra tettek szert a bécsi udvarban. Hörnigk bírálta munkáiban a kormányt a „nemzetgazdaságtan" kérdéseiben tanúsított passzivitásáért, ernyedtségéért és határozatlanságáért. Az udvarhoz közelebb álló Becher és Schröder néhány nagyvállalatot hozott létre a kormány közvetlen támogatásával. Becher megalapította a Keleti Társaságot, amely viszont maga is számos manufaktúrát létesített. Ezekben selyemfonalat, harisnyát, szalagokat, selyem- és gyapjúkelméket, lenvásznat, bársonyt, lábbeliket, tükröket állí-

tottak elő. Kiterjedten alkalmaztak otthon dolgozó munkásokat is. Ezek száma még valamelyest felül is múlta a központosított manufaktúrában dolgozó munkásokét. A Keleti Társaságba mint részvényesek magánemberek is beléptek. Ez a félig állami, félig magánjellegű társaság azonban nem sokáig állott fenn. Felbomlott részben azért, mert az államtól nem kapott elegendő támogatást, részben azért, mert az ország gazdasági színvonala alacsony volt, s az ipar és kereskedelem terén a céhrendszer uralkodott. A XVIII. század első felében számos, Ausztria gazdasági fejlődése szempontjából jelentős intézkedés valósult meg. 1703-ban Bécsben állami bankot alapítottak. Számos országutat építettek, amelyek Bécset összekötötték az Adriai-tengerrel, Karintiával, Stájerországgal és Tirollal. Kiépítették a fiumei és trieszti tengeri kikötőket. Sok új kereskedelmi társaságot alapítottak. Ekkor jött létre az Osztrák Kelet-Indiai Társaság is, ez azonban igen rövid ideig működött, és nem ért el számottevő eredményeket. Az osztrák kormányzat többé-kevésbé következetesen előrehaladt a pénzintézeti hitelellátás megszervezése, továbbá a kivitel és behozatal ellenőrzése terén, különösen a XVIII. század második felében, a „felvilágosult abszolutizmus" időszakában.

AZ AGRÁRVISZONYOK

Ausztriában a XVIII. században már nem állott fenn a jobbágyok személyi függősége. A parasztok zömükben személyileg szabad cenzusköteles telekbirtokosok voltak, akik a világi és egyházi földesurak tulajdonában levő földön ültek, és a földesuraknak főleg pénzjáradékot fizettek. E tekintetben a parasztok helyzete Ausztriában némileg kedvezőbb volt, mint Csehországban, Magyarországon, valamint Stájerországban, Karintiában és Krajnában, ahol a személyileg kötött jobbágyság rendszere (Leibeigenschaft) uralkodott. Az osztrák parasztot, a Habsburg-monarchia sok más tartományával ellentétben, nem sújtotta a nemzeti elnyomás sem. A XVIII. századi osztrák faluban a paraszti gazdaság egyre inkább kapcsolatba került a piaccal. Kiemelkedőben volt a parasztság felső rétege; ezek kereskedtek, ipari vállalatokat hoztak létre, béreseket és kézműveseket zsákmányoltak ki. Másrészt megnövekedett a falun a szegények rétege, akik teljesen vagy részlegesen nélkülözték azt a lehetőséget, hogy önálló gazdaságot tartsanak fenn. Sok ilyen szegényparaszt kézművességgel foglalkozott, a felvásárlók és a manufaktúratulajdonosok számára dolgozott.

A feudális elnyomás azonban az osztrák faluban is elég erősen érezhető volt. A nemesség tulajdonában volt a szántóföldek, erdők, rétek stb. túlnyomó része. A pénzbeli cenzuson kívül a feudális urak számos egyéb szolgáltatást és fizetséget hajtottak be a parasztoktól. Megmaradt a robot is (évi 10—12 nap). A parasztokra nagyszámú állami adó nehezedett. A földesurak, nem elégedve meg a feudális járadékkal, nemegyszer paraszti telkeket és — különösen — addig a parasztokkal közösen használt földeket és erdőket is elragadtak. Az osztrák nemesek birtokain érc- és sóbányák működtek, továbbá manufaktúra jellegű sör- és szeszfőzdék, fonó- és szövőüzemek. Az iparvállalatokkal rendelkező nemes, aki különböző privilégiumok birtokában volt, konkurrenciájával fojtogatta a születőben levő kereskedői és paraszti manufaktúrát és a kézművesipart. A nemesi vállalkozók a bérmunkások kizsákmányolását lépten-nyomon kényszerített munka felhasználásával párosították; parasztjaikat rászorították, hogy manufaktúrájukban dolgozzanak. E munkát részint a paraszti robotkötelezettség számlájára tudták be, részint pedig — mint valamiféle „kötelezett" munkásokat — csökkentett munkabérrel díjazták. Noha az osztrák parasztok, mint már jeleztük, nem állottak személyi függőségben, a földesurak mégis a gazdaságonkívüli kényszer számos eszközével élhettek. A nemesi rendi jogok közé tartozott például az, hogy megkövetelhették a parasztok fiainak és lányainak zselléri, illetve belső cselédi szolgálatát a nemesi udvarházban.

A francia és a nyugat-németországi parasztsághoz hasonlóan a XVIII. századi osztrák parasztok is sokat szenvedtek az uzsorától, melynek terjedését elősegítette a fokozódó földszűke, az állami adók terhe, a földesúri pénzszolgáltatások növekedése.

A „PRAGMATICA SANCTIO"

A Habsburg-monarchia különböző területeinek hosszú időn keresztül nem volt egységes kormányzásuk. A Habsburgok államának még határozott neve sem volt. Ausztrián csak a szó szorosabb értelmében vett Ausztriát értették, vagyis az egykori keleti vagy osztrák őrgrófságot. A Habsburg-monarchia összefoglaló megjelölésére körülíró kifejezést használtak: „A Habsburg-ház örökös tartományai". Nem volt határozott törvény e tartományok öröklésére vonatkozólag sem. Tisztázatlan volt a kérdés: mi lesz a monarchia területeivel abban az esetben, ha a Habsburg-dinasztia kihal. Ez a kérdés különösen élesen vetődött fel a XVIII. század elején, midőn VI. Károly császárnak (1711—1740), minthogy nem voltak fiai, törvénybe kellett iktatnia birtokainak nőágon való öröklését. Az 1713-ban kiadott új trónöröklési törvényt „Pragmatica sanctió"-nak nevezték.[1] A törvény megállapította, hogy „a Habsburg-ház örökös tartományai" oszthatatlanok és teljes egészükben az elhunyt király legidősebb fiára vagy — ha fiai nincsenek — legidősebb lányára szállnak. A törvény alapján VI. Károly legidősebb lányát, Mária Teréziát trónörökössé nyilvánították, ennek férjét, I. Ferenc István lotharingiai herceget pedig I. Ferenc néven a Német-Római Birodalom császárává választották.

VI. Károly mindent elkövetett annak érdekében, hogy a „Pragmatica sanctiót" az osztrák monarchia tartományainak és országainak valamennyi rendi képviseleti szerve, valamint a külföldi kormányok is elismerjék. Ennek ellenére az új örökösödési rend szolgáltatott ürügyet arra, hogy II. Frigyes porosz király megtámadja és elfoglalja Sziléziát. Így kezdődött meg 1740-ben az osztrák örökösödési háború, amely Ausztria számára kedvezőtlenül alakult.

Az 1748-as aacheni béke garantálta Ausztria számára a „Pragmatica sanctiót", de Szilézia nagyobbik feléről le kellett mondania Poroszország javára. A Poroszország ellen nem sokkal később megindult hétéves háború (1756—1763) azzal végződött, hogy az egész tartomány elszakadt Ausztriától. A katonai kudarcok egyik fő oka a feudális széttagoltság és a Habsburg-monarchia egyes országai és tartományai közötti kapcsolatok gyengesége volt. Az egységes hadsereg hiánya, a pénzügyi szervezet rendezetlensége, az ipar fejletlensége, a feudális-jobbágytartó rendszer uralma a legtöbb tartományban, az elnyomott népek leplezetlen gyűlölete a Habsburgok és az osztrák feudális urak uralmával szemben — mindez elkerülhetetlenül vereségre vezetett.

AZ OSZTRÁK „FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS" ÉS A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK REFORMJAI

A két nagy háborúban elszenvedett kudarcok nyilvánvalóvá tették a kormánykörök előtt, hogy haladéktalanul reformokra van szükség. A Mária Terézia (1740—1780) és fia, II. József (1780—1790) uralkodása idején végrehajtott reformok szerfelett jellemzőek a „felvilágosult abszolutizmus" politikájára. Ausztriában is, mint másutt, a „felvilágosult abszolutizmus" a nemesi uralkodó osztály érdekében hajtotta végre a reformokat, és csak csekély engedményeket tett a felemelkedő burzsoáziának. A kormányzat törekvése csupán az volt, hogy a legkirívóbb, az ország fejlődését nyilvánvalóan gátló feudális intézményeket szüntesse meg. A végrehajtott intézkedések közül a legfontosabb a hadügyi reform, melyre különösen nagy szükség volt. 1748-ban, röviddel az első osztrák—porosz háború befejezése után, új újoncozási rendszert vezettek be. A sorozást külön mozgósítási jegyzékek alapján hajtották végre az újonnan létrehozott katonai körzetekben. A besorozottaknak életük fogytáig szolgálniok kellett. A reform következtében megnőtt a hadsereg létszáma, és egységessé vált a hadkiegészítés.

[1] „Pragmatica sanctió"-nak eredetileg a Habsburg-dinasztiának azokat a „házi törvényeit" nevezték, amelyek a trónöröklés rendjét szabályozták. — *A kiadó.*

Mária Terézia
J. M. Schmutzer metszete

A hadseregreformnak határozott osztályjellege volt. Az újoncokat elsősorban a szegények közül szedték. A nemesség, a papság, az értelmiség (tanárok, orvosok, hivatalnokok), valamint a kereskedők és vállalkozók is mentesültek az újoncállítástól. A jómódú paraszt szintén megszabadulhatott a katonai szolgálat alól; jogot nyert, hogy maga helyett „önkéntest" állítson. A katonákat kemény drillre fogták; erősen elterjedt a vesszőzés. A tisztek száma erősen megnőtt. Akárcsak a reform előtt, a tisztikar főként nemesekből állott, csupán jelentéktelen töredéke volt polgári származású. A tisztikar kiképzésére Bécsben katonai akadémiát alapítottak, az úgynevezett Theresianumot. Az 1780-as évekre az osztrák hadsereg létszáma 278 000 főre emelkedett, s ezzel jelentékenyen meghaladta a porosz hadseregét.

A kormányzat nagy figyelmet szentelt a pénzügyi reformnak is. Mária Terézia az adóbevételek növelése érdekében törvényt adott ki az általános jövedelmi adóról, mely alól a nemesség és az egyház sem mentesült. Ugyancsak e pénzügyi érdekek szolgálatában végrehajtották a lakosság általános összeírását, megvetették a föld, az állatállomány és az egyéb ingó és ingatlan vagyon statisztikai felvételének alapjait. Az 1770-es években számos belső vámot megszüntettek, a külkereskedelemre kivetett vámokat viszont felemelték. Mária Terézia és II. József eléggé következetesen alkalmazták a merkantilizmus elveit, magas vámtételeket róttak a behozott külföldi iparcikkekre és alacsonyakat a nyersanyagimportra. Az ipari nyersanyagok — len, gyapjú, fémek — kivitelét teljesen megtiltották.

Az ipar fejlesztése érdekében a „felvilágosult abszolutizmus" kormányzata sok évre adómentességet adott az új ipari vállalatoknak. A szakmunkások képzésére műszaki és kézműipari iskolákat létesítettek; műszaki és gazdasági szakértők oktatására Bécsben bányászati és kohászati akadémiát, kereskedelmi akadémiát, műszaki és mezőgazdasági szakiskolákat szerveztek.

Mária Terézia és II. József intézkedései között jelentős helyet foglaltak el az igazságszolgáltatási reformok. Korlátozták a földesúri önkényt. A bíráskodási funkciókat az állam hatásköréhez tartozónak nyilvánították. Kidolgozták az új polgári és büntetőtörvénykönyvet (1768), megszüntették a kínvallatást (1776), korlátozták a halálbüntetést. A bebörtönzött bűnösöket kézműipari műhelyekben vagy manufaktúrákban dolgoztatták.

Ausztriában lerakták a világi jellegű alsó- és középfokú oktatás alapjait. A bécsi egyetemet, amely addig teljesen a katolikus egyház befolyása és ellenőrzése alatt állott, újjászervezték, s világi jellegűvé alakították.

Részben már Mária Terézia, de különösen II. József uralkodása alatt számos olyan intézkedést valósítottak meg Ausztriában, amelyek erősen korlátozták a katolikus egyház kiváltságait: sok kolostort megszüntettek, az egyházi földbirtok egy részét szekularizálták, a jezsuitákat kiűzték az osztrák tartományok területéről. Másrészt eltörölték a protestánsok (többek között a „cseh testvérek") ellen irányuló törvényeket, s engedélyezték szabad vallásgyakorlatukat. A katolikus egyházigazgatást, többek között az egyházi jövedelmek felhasználását, hivatalnokok ellenőrzése alá helyezték. Annak ellenére, hogy ezek az intézkedések korlátozták a katolikus egyház mint különálló testület kiváltságait, az egyház a Habsburg-monarchiában továbbra is nagy erő maradt. A kor-

mány, midőn megerősítette hatalmát az egyház fölött, arra törekedett, hogy minél jobban kihasználhassa saját érdekében az egyház anyagi erőforrásait és a tömegekre gyakorolt ideológiai befolyását.

Mária Terézia és II. József reformjai egyáltalán nem enyhítették, sőt éppenséggel elmélyítették a Habsburg-monarchia nemzetiségi ellentéteit: a nem német nemzetiségek jogi helyzete rosszabbodott. Valamennyi tartományban kötelező erővel bevezették az egységes német államnyelvet; a katonai és polgári állások betöltésénél előnyben részesítették a német származásúakat; eltörölték a helyi (tartományi) kiváltságokat és sajátosságokat az igazságszolgáltatás, a közigazgatás és az adózás terén: támogatták a német nemesi földbirtok és a német tőke terjeszkedését a függő területeken. Mindez arra vezetett, hogy a csehek és a többi szlávok, valamint a magyarok, olaszok és egyéb nemzetiségek még erősebben tudatára ébredtek nem teljes jogú állapotuknak. A Mária Terézia és II. József reformjainak lényegét alkotó központosító politika végső fokon nemcsak hogy nem tudta leküzdeni a nemzetiségi tarkaságban gyökerező decentralizáló tendenciákat, hanem még fokozta is a széthúzó erőket. Ehhez hozzájárult az is, hogy a Habsburg-monarchiában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kezdetével kialakulóban voltak a burzsoá nemzetek, saját nemzeti kultúrájukkal. A XVIII. század vége felé a nemzetiségi ellentétek lettek az osztrák állam gyengeségének főforrásává.

Egykorú osztrák gúnyrajz
a kolostorok bezárása alkalmából

Mária Terézia és II. József reformjai nem oldották meg az agrárkérdést sem. A Habsburgok legtöbb országában, tartományában fennmaradt a jobbágyrendszer. Az e téren foganatosított kormányzati intézkedések (pl. a jobbágyok személyi függőségének — Leibeigenschaft — megszüntetése Csehországban, Magyarországon stb.) határozatlan, kompromisszumos jellegűek voltak, de még ilyen mérsékelt formában is a nemesség éles ellenállásába ütköztek, s megvalósulásuk elé akadályok gördültek.

A KULTÚRA

Ausztria a XVIII. században vezető helyre emelkedett az európai zenekultúrában. Az európai opera története — két évszázados fejlődés eredményeként — a bécsi Christoph Willibald Gluck (1714—1782) és Wolfgang Amadeus Mozart (1756—1791) munkásságában kimagasló csúcsához érkezett. Joseph Haydn (1732—1809) és Mozart megteremtette a klasszikus szimfóniát és kamaramuzsikát.

Amikor a zenében klasszikus stílusról beszélünk (mint meghatározott stílusirányról, a romantika, az impresszionizmus stb. mellett), elsősorban a bécsi klasszikus iskolára gondolunk, amelyet Haydn és Mozart, a XIX. században pedig Beethoven képviselt. Sok tekintetben ehhez az iskolához kapcsolódott Gluck is.

A kultúra egyéb területein a XVIII. századi Ausztria nem dicsekedhet ilyen kiemelkedő teljesítményekkel, noha ebben a korszakban az osztrák irodalom, színház, képzőművészet, a tudományos gondolkodás és a gyakorlati orvostudomány sem maradt el az általános fejlődéstől. Az orvostudomány rendkívül fontos vívmánnyal gazdagodott, mikor 1761-ben Leopold Auenbrugger bécsi orvos bevezette a kopogtatás (perkusszió) vizsgálati módszerét, mellyel a belső szerveket a testen végzett kopogtatással, illetve az ebből adódó zörejek alapján lehet vizsgálni. A két régi osztrák

egyetemhez, az 1365-ben alapított bécsi és az 1585-ben alapított grazi egyetemhez 1677-ben csatlakozott az új innsbrucki egyetem. A XVIII. században nagyot fejlődött az újságírás. 1724-től jelent meg a hivatalos „Bécsi Újság"; feltűnt az első bécsi vicclap, a „Spatzvogel" („Veréb"). Az osztrák irodalomba és újságírásba behatoltak a felvilágosodás eszméi. A szentimentális költészet elterjedésével egyidejűleg divatba jött a klasszicizmus költői formáit gúnyoló paródia-irodalom.

Ausztria szellemi életében fontos szerepet játszott a színház. A XVII. században a színház és a drámairodalom még jórészt a jezsuiták befolyása alatt állott. Az új század beköszöntésével azonban — főként a népi színjátszás hatására — a színművészetben és a drámaírásban megizmosodtak a realista tendenciák. E változás a legvilágosabban Joseph Anton Stranitzky (Stranický) (1676—1726) tevékenységében érvényesült; ez a kiváló cseh származású színész és drámaíró vezette azt a színészcsoportot, amelyből 1712 után az első állandó bécsi „népszínház" megalakult.

A bécsi udvari színházban az olasz opera uralkodott. Itt érlelődött ki a mitológiai témára írt, pompás, dekoratív barokk színpadi zenemű — és előadás — végleges típusa. Ez a zenei és előadói stílus lett valamennyi európai udvari operaszínpad mintaképe a XVIII. században. E században sok híres olasz művész működött Bécsben — zeneszerzők, énekesek, zenészek, balettmesterek; az olasz „opera seria" („komoly" opera) ismert szövegkönyvírói: Apostolo Zeno és Pietro Metastasio, nemkülönben a színházi díszlettervezők és építészek családjának legnevesebb képviselője, Ferdinando Galli Bibiena.

A „felvilágosult abszolutizmus" korszakának nevezetes eseménye volt a bécsi Burgtheater megnyitása (1748), ahol külföldi — elsősorban olasz — együttesek mellett osztrák színművészek is felléptek, valamint a „Nationales Singspiel" (1778) létrehozása, ahol vígoperákat adtak elő. A nemzeti drámaírás fejlődését azonban akadályozta, hogy a színház a császári udvar és az arisztokrácia ízlésétől függött. A Burgtheater csak évtizedek múlva fejlődött az osztrák színpadi irodalom nagy központjává.

A XVIII. század elejétől kezdve Bécs körül széles gyűrűben épültek az arisztokrata paloták, melyeket sajátos építészeti elegancia jellemzett: Schönbrunn (Fischer von Erlach, 1656—1723), a Belvedere-park palotái (Johann Lukas von Hildebrandt, 1668—1745). Sokat fejlődött a díszszobrászat, a portrészobrászat, a dekoratív és a tájképfestészet.

De mindezeket az eredményeket elhomályosította az osztrák zeneművészet világraszóló dicsősége. Ezért a hírnévért nagyon megszenvedtek a nagy bécsi zeneszerzők. Életük nem volt könnyű, alkotó tevékenységük akadályokba ütközött, művészi eszményeiket az udvari kamarilla és a klerikális körök konzervatív ízlése ellen vívott szívós harcban kellett megvédeniük. Gluck, aki Bécsben kezdte meg az opera és a balett reformját („Orpheus és Euridike" — 1762, „Alkestis" — 1767, „Paris és Helena" — 1770, a „Don Juan" című balett — 1761), nem talált támogatásra, s kénytelen volt Párizsba költözni. Haydn majdnem harminc éven át az Esterházy hercegek udvari karmestere volt, s éppen eleget szenvedett alárendelt helyzete miatt. Legszebb szimfóniáit Párizsban és Londonban komponálta; az Angliában hallott Händel-oratóriumok hatása alatt alakult ki új oratórium-stílusa is.

Tragikusan alakult Mozart sorsa. Miután néhány évig lealacsonyító függésben volt a salzburgi érsektől, Bécsben telepedett meg, mint független, de anyagilag teljesen bizonytalan egzisztenciájú művész. Sokat nélkülözött, s egészen fiatalon, alkotó ereje teljében halt meg.

A népi származású Gluck, Haydn és Mozart művészetét mélységesen demokratikus szellem hatja át, alkotásaikban a felvilágosodás haladó humanista eszméi jutnak kifejezésre.

Gluck operareformjának alapelvei a felvilágosodás társadalmi nézeteinek közvetlen hatása alatt formálódtak ki, s közeli rokonságban álltak Diderot, Winckelmann és Lessing esztétikájának számos fontos tételével. Gluck új tragikus zenedrámát teremtett, melyben az antik hősök alakjában az állampolgári és erkölcsi hősiesség eszményeit állította színre. Operastílusának jellemző vonásai

az egyszerűség, hitelesség, drámaiság, az eszmei céltudatosság, a művészi elgondolás kiegyensúlyozottsága. E stílus legérettebb alkotásai Gluck párizsi időszakában születtek („Iphigenia Aulisban", „Armida", „Iphigenia Taurisban").

Haydn muzsikája közvetlen kapcsolatban áll a népzenével: felhasználja a monarchia különböző nemzetiségeinek népdalait és táncait, ezek dallamát, intonációját, ritmusát. Haydn a klasszikus zene legmagasabb lépcsőfokára emelte, s ugyanakkor mindenki számára hozzáférhetővé tette a szimfóniát, valamint a legfontosabb kamarazenei műfajokat (a vonósnégyest, a triót, a szonátát). Zenéjét életöröm, természetesség, képszerűség, humor, a népélethez való közelség jellemzi. Színpompás oratóriuma, az „Évszakok" (1801), a paraszti munka apoteózisa és himnusz a természethez.

Mozart egyetemes zenei lángelme volt: a legjobb XVIII. századi szimfóniák, a g-moll és a C-dúr („Jupiter")-szimfónia alkotója, a modern zongoraverseny megteremtője, a felülmúlhatatlan „Requiem", gazdag mondanivalójú kvintettek, kvartettek, zenekari művek szerzője, s ugyanakkor az egyik legnagyobb operaszerző. A régi típusú vígopera, komoly opera és meseopera alapján Mozart új, realista operai műfajokat teremtett: az opera-komédiát („Figaró házassága" — 1786), az opera-drámát („Don Juan" — 1787) valamint a filozofikus meseoperát („Varázsfuvola" — 1791).

Mozart szándéka az volt, hogy megteremti a német nemzeti nyelvű operát. Az olasz opera uralma folytán arra kényszerült, hogy legtöbb operájához, így a „Figaro házasságá"-hoz és a „Don Juan"-hoz is olasz szövegkönyvet használjon fel, de ő meg akarta hódítani anyanyelve számára a zenei színpadot. „S hogyan szeretnének engem, ha felemelkedéshez segíteném a német nemzeti színjátszást a zenében " — írta egyik levelében apjának. Megvető haraggal írt az arisztokratákról, akiktől idegen a nemzeti méltóság, a külföldi divat előtt hajbókolnak. Utolsó operája, a német szövegkönyvre írt „Varázsfuvola", felbecsülhetetlen értékkel járult hozzá a német operaművészet megteremtéséhez.

A XVIII. század végén kezdett dolgozni Bécsben Ludwig van Beethoven. Heroikus zenei stílusa a forradalmi korszak kifejezése, s már a XIX. századhoz tartozik.

2. CSEHORSZÁG

CSEHORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A harmincéves háború súlyos károkat okozott Csehországnak. A hadműveletek során sok város elpusztult, a megmaradtak pedig lehanyatlottak. Az 1620 után megerősödő feudális reakció tömeges kivándorlást idézett elő. Sok szakképzett kézművesmester elhagyta az országot, az ottmaradtakat pedig vagyonelkobzások és hadi szolgáltatások tették tönkre. Nyomorúságosan tengődtek, áruik számára nem volt kellő piac a városokban, még kevésbé az elpusztított falvakban. A személyileg kötött jobbágyság rendszerének uralma és a naturális gazdálkodás felé való visszahanyatlás körülményei között a parasztság vásárlóereje igen csekély volt. A reakció időszakában megerősödött feudális urak kiváltságai szintén sok kárt okoztak a városoknak.

A városok régi szabadalmainak közvetlen megsértését jelentette, hogy a földesúri mezővárosokban vásárokat tartottak. Egyes földesurak új utakat építettek e vásárhelyekhez, s szigorú büntetés terhe alatt megtiltották a parasztoknak, hogy mezőgazdasági terményeiket a városokban adják el.

A városi lakosokat számos állami adóval sújtották (az állandó adó, amelyet a XVII. században

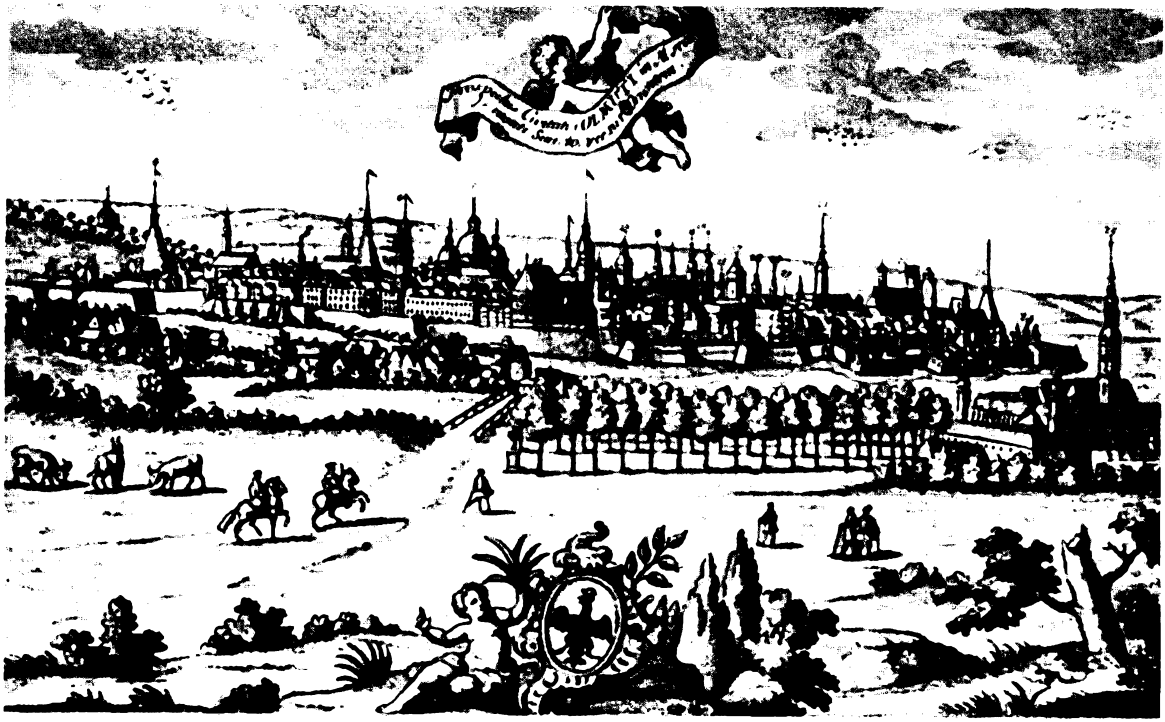

Olomouc a XVIII. század derekán
F. B. Werner metszete

kontribúciónak is neveztek; az 1654-ben a kézművesiparra és kereskedelemre kirótt illeték stb.). Nagyon terhes volt a városi földek után szedett adó is.

A cseh városok politikai tekintetben szinte teljesen jogtalanok voltak. A városi önkormányzat csak formálisan maradt meg. A városokban a teljes hatalom a többnyire német nemzetiségű királyi tisztviselők kezében összpontosult.

A XVII. század végén a cseh faluban feltűntek a központosított manufaktúrák, amelyek szabad bérmunkásokat alkalmaztak. A legkorábban ezek a textil- és üvegiparban jöttek létre. A leggyakoribb azonban ebben a korszakban a szétszórt manufaktúra volt. A földszűke, az elviselhetetlen adók és szolgáltatások következtében sok paraszt nem mezőgazdasági munkákban — különösen a házi takácsmesterségben — volt kénytelen megélhetést keresni. A falusi fonómunkások és takácsok készítményeit a leggazdagabb parasztok (falusi bírók, kocsmárosok stb.) vásárolták fel viszonteladásra. A felvásárlók, a takácsoknak nyersanyaghitelt és előleget nyújtva, gazdaságilag hatalmukba kerítették a kisárutermelőket. Szerződéseket kötöttek a feudális urakkal, melyeknek értelmében bizonyos vám lefizetése ellenében jogot nyertek arra, hogy birtokaikon vásznat árusítsanak. A tőkés ipar létrejöttének időszakában tehát Csehországban nagy szerepet játszott a parasztok kizsákmányolása a tőkés felvásárlók részéről.

A XVII. század második felében a kisebb nemesség hanyatlásával egyidejűleg jelentős mértékben tovább erősödtek a nagybirtokos földesurak. A feudális nagybirtok egyre inkább bekapcsolódott az árutermelésbe. A cseh feudális urak Európa különböző országaiba, különösen Észak-Németországba exportálták termékeiket (gabonát, gyapjút). Ugyanakkor arra törekedtek, hogy megakadályozzák a külföldi kereskedők behatolását Csehországba, ezért a vásárokat főképpen az ország határai mentén tartották.

A saját kezelésű földesúri gazdaság kiterjesztése további munkaerőt követelt, amit csak a robot növelésével lehetett előteremteni. Ennek természetes következménye az volt, hogy tovább romlott a harmincéves háború által amúgy is tönkretett parasztság helyzete. Csehországban éppen ebben a korszakban éri el tetőpontját „a jobbágyság [Leibeigenschaft, nevolnictvo] második kiadása"-ként ismert rendszer kibontakozása. A XVII. század második felében — a fennmaradt források tanúsága szerint — a parasztoknak terhes robotmunkát kellett végezniük.

A paraszti differenciálódás eredményeképpen a XVII. század derekára a paraszti portáknak több mint a feléhez 10 strichnél (mintegy három hektár) kisebb telek tartozott. A fennmaradó telkek többsége pedig nem haladta meg portánként a 30 strichet (mintegy 9 hektár). A telekméretekre vonatkozó régi felosztás — sedlákok, chalupníkok stb. — elvesztette jelentőségét, s bár használták még, nem befolyásolta már a feudális szolgáltatások mértékét.

1680-ban I. Lipót császár kiadta az ún. robotpátenst, amely heti három napra korlátozta a robotmunkát, ezt azonban a gyakorlatban nem vették figyelembe. A parasztot nemcsak a földesúr, hanem az állam is kíméletlenül kizsákmányolta; a kontribúció száz év alatt — a XVII. század derekától a XVIII. század derekáig — hatszorosára emelkedett.

A feudális urak, akik bírói és közigazgatási hatáskörrel is rendelkeztek, különféle tilalmak és korlátozások hálójával fonták be a parasztokat. A parasztok számára tilos volt a földesúr engedélye nélkül elhagyni az uradalmat vagy házasságot kötni; gyermekeiket mesterségre taníttatni; fegyvert hordani vagy egyáltalában tartani; vadászni, halászni, rőzsét szedni a korábban közös haszonvételű (faluközösségi) területeken; kötelesek voltak gabonájukat a földesúri malomban őröltetni, kenyerüket a földesúr pékségében süttetni; sört csakis a földesúr kocsmájában vehettek. A parasztoknak gyermekeiket tizedik életévük elérésekor be kellett mutatniuk a földesúrnak, hogy az szolgákat válogathasson közülük. Megmaradt a feudális úr joga a jobbágyi öröklésssel kapcsolatos illetékre. A földesúr által kiszabott rend megsértőit pénzbírságokkal és testi fenyítésekkel büntették, akár halálbüntetéssel is.

A KATOLIKUS REAKCIÓ

A csehek által a harmincéves háborúban elszenvedett vereség egyik következménye a katolikus reakció megerősödése volt. 1651 márciusában a császár jóváhagyta a csehországi ellenreformáció végrehajtásának tervét: minden nem katolikus vagyonát elkobozták, s a katolikus vallást az egyedüli törvényes vallássá nyilvánították. A protestáns cseheket kegyetlen büntetések fenyegették, beleértve a száműzetést és a kivégzést is. A protestáns könyveket elszedték a lakosságtól és elégették, a falvakba és mezővárosokba büntetőosztagokat küldtek. A vallási üldözések újabb kivándorlási hullámot váltottak ki. 1651 után több mint 30 000 ember menekült el vagy űzetett ki az országból. A prágai egyetemről minden haladó cseh professzort eltávolítottak. Az egyetem a jezsuiták vezetése alá került, akik különösen gyűlölték Husz János és a husziták emlékét. A jezsuiták módszeresen megsemmisítették a huszitizmus idejéről maradt cseh műveket, amelyek harcra buzdítottak az állami függetlenségért. A cseh értelmiség legjobb képviselőit kiirtották vagy számkivetésbe kényszerítették. A XVII. század derekán emigrált Csehországból Jan Amos Komenský, a nagy pedagógus, Pavel Stránský történész és sokan mások.

ANTIFEUDÁLIS MOZGALMAK A XVII. SZÁZAD VÉGÉN

A súlyos társadalmi és vallási elnyomás, amely a harmincéves háború idején és az azt követő évtizedekben nehezedett Csehországra, felszította az osztályharc és a felszabadító küzdelmek lángját. A feudális elnyomás elleni fellépéseket elsősorban a földesúri kizsákmányolás súlyosbodása váltotta ki. A szolgáltatások korábban is szokásos formáinak teljesítésére a feudális uraknak még jobbára sikerült rákényszeríteniük a parasztokat, de a robot növelésére irányuló kísérleteik elkeseredett ellenállásba ütköztek. Gyakran előfordult, hogy a parasztok tömegesen az erdőkbe szöktek, fegyveres csapatokba verődtek (ezek voltak az ún. zbojníkok), rajtaütöttek a földesurakon és a kereskedőkön, a zsákmányon pedig megosztoztak a szegényekkel.

Az észak-csehországi frýdlanti uradalomban 1679—1680-ban parasztmozgalom robbant ki, mely más területekre is átcsapott. A parasztok azzal a kéréssel fordultak a császárhoz, hogy törölje el a leggyűlöletesebb feudális kötelezettségeket és szolgáltatásokat. Miután pedig követeléseiket nem teljesítették, pusztítani kezdték a nemesi udvarházakat, rátámadtak a Habsburg-hivatalnokokra. A parasztok ellen reguláris csapatokat vetettek be. Két büntető különítmény tüzérségi támogatással kegyetlenül leszámolt a felkelőkkel. A mozgalmat 1680 július elejére mindenütt leverték. A felkelés, noha nagy területre terjedt ki, gyengének bizonyult: a felkelőknek sem egységes központjuk, sem egységes vezetésük, sem általános programjuk nem volt. A felkelésben különböző rétegek vettek részt. Magvát a parasztság alsó rétegei tették ki, de bekapcsolódott a mozgalomba a módosabb parasztok egy része is. Ennek megfelelően a különböző helyeken másmás volt a felkelők taktikája. Egyes esetekben a parasztok nem tudták magukat rászánni a fegyveres fellépésre, vagy rábeszélésre elálltak attól. Másutt keményen ellenálltak, véres harcokat vívtak a katonasággal. 1693-ban Délnyugat-Csehországban a chodok (határőri szolgálatot teljesítő állami parasztok) keltek fel ősi szabadságjogaik védelmében. 1695-ben a hukvaldy-i uradalom (Északkelet-Morvaország) 30 falvában kitört felkelés bizonyos eredményt ért el: a földesúr a határvidék lecsillapításában érdekelt kormányzat utasítására részben teljesítette a parasztok követeléseit.

AZ IPARI FEJLŐDÉS A XVIII. SZÁZADBAN

A XVIII. század elején a cseh városi ipar még mindig a céhszabályok uralma alatt állott. A városi polgárok felléptek azellen, hogy a város területén vagy akár csak a környéken is manufaktúrákat létesítsenek. Ezért egyes iparágak (textilipar és kohászati ipar) már a XVII. században csaknem teljesen falura települtek. A városi céhek tevékenysége pedig jórészt lábbeli- és ruhakészítésre, kenyérsütésre, szőlőművelésre és hasonló foglalkozásokra szorítkozott. A tőkés manufaktúra tehát eleinte falun fejlődött ki, mégpedig többnyire a legnagyobb mágnások uradalmaiban.

E folyamat az egész országra kiterjedt, s hasztalan volt a céhek ellenkezése, a XVIII. század derekára már betört a városokba is. A faluról olcsó munkaerő áramlott ide, s nagy számban tűntek fel a céhen kívüli kézművesek és munkások. Ez a tény a céhrendszer további hanyatlásáról tanúskodott. A kormányzat kénytelen volt hivatalosan korlátozni a céhkiváltságokat, sőt sokat ténylegesen meg is szüntetett. Az 1731. és 1739. évi törvények a kézműves céheket állami ellenőrzés alá helyezték, és számos korábbi, a céhen kívüli kézművesség fejlődését gátló rendelkezést eltöröltek. A XVIII. század második felében a céhen kívüli termelés további fejlődése arra késztette a kormányt, hogy számos iparágat teljesen felszabadítson a céhszabályozások alól. A Habsburgok, akiknek — különösen Szilézia elvesztése után — érdekükben állott, hogy fejlesszék a cseh ipart, a XVIII. század második felében 14 igen fontos iparágat — többek között a posztó-, vászon-, üveg-, kohászati és papíripart — a céhszervezettől teljesen szabaddá nyilvánítottak. Megjelentek a manufaktúrák a külvárosokban, sőt olykor az „óváros" területén is.

A manufaktúrák jellege városban és falun egyaránt fokozatosan megváltozott. A XVII. század derekáig elsősorban a szétszórt manufaktúrák terjedtek el. A század első felében például az egyik litoměřicei manufaktúrának átlagosan mintegy 50 szakképzett harisnyakészítője volt, akik csak addig éltek a manufaktúra székhelyén, amíg a mesterséget kitanulták; ezután a szomszédos falvakban letelepedve dolgoztak, mégpedig nemcsak a manufaktúra számára, hanem önállóan is, sőt: konkurrenciát jelentettek a manufaktúra számára. A XVII. század végétől kezdve azonban már megjelentek a központosított és vegyes típusú manufaktúrák. Az utóbbiakban a munkaerő zömét és a felszerelést egy-két épületben összpontosították, de emellett a vállalkozók otthon dolgozó munkásokat is foglalkoztattak. A Horní Litvinov-i nagy posztómanufaktúrában, mely viszonylag fejlett technikai felszereléssel rendelkezett, s a termeléshez vízi erőt is használt, 400 munkás dolgozott. A cseh manufaktúrákban már fejlődésük e korai szakaszán is elég magas szintű volt a munkamegosztás.

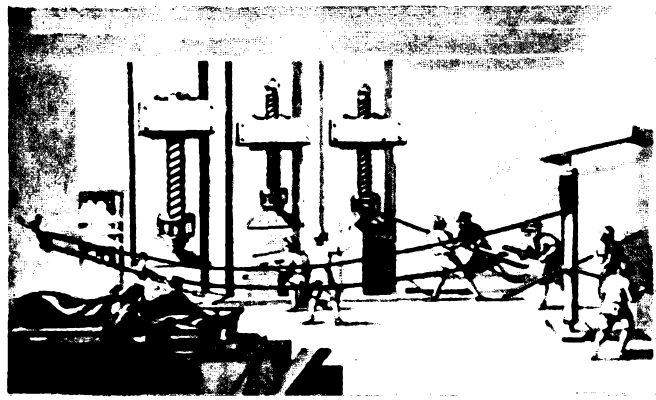

A Horní Litvinov-i posztómanufaktúra 1728-ban készült rajz

A XVIII. században a csehországi ipari termelés alapját a textilmanufaktúrák képezték. Működtek manufaktúrák egyéb iparágakban is. Csehország szinte minden részében megjelentek az üvegmanufaktúrák. Az üvegfúvók számos kiváltságot kaptak a feudális uraktól; többek között megválthatták magukat a robot alól, s fizetség ellenében mentesíthették gyermekeiket a kastélybeli szolgálattól. A cseh üveget a belföldi piacokon is árusították, s Európa valamennyi államába exportálták.

1755-ben Csehországban 250 manufaktúra működött, összesen 188 500 munkással, tanulóval és egyéb személyzettel. Ebből 177 450 fő, tehát majdnem 95 százalék a textiliparban dolgozott.

A csehországi manufaktúratermelés fejlődésére kedvező hatást gyakorolt a jobbágyság röghözkötöttségének megszüntetése (1781. évi pátens). 1780 és 1782 között a manufaktúrák száma majdnem megkétszereződött, a bennük foglalkoztatott munkásoké pedig 20 százalékkal nőtt. A század végére a nagy posztómanufaktúrák száma elérte a tízet, s egyedül Brno városában 15 nagy gyapjúfonó üzem működött. Az új típusú üzemekről némi elképzelést alkothatunk egy ilyen manufaktúra leírásából. Ez a litoměřicei kerületben levő üzem két földszintes épületben helyezkedett el, két fő- és nyolc segédműhelyből állt, meg egy munkásotthonból. 1787-ben 766 állandó munkással és 64 géppel dolgozott.

A cseh ipar technikai színvonala általában mégsem volt magas, fejlődése pedig egyes vonatkozásokban lassú volt. Viszonylag a leggyorsabban fejlődött a bányászat és a kohászat, de a korszerű kohászati eljárásra való áttérés így is egy évszázaddal később ment végbe, mint a fejlett nyugat-európai országokban. A legfontosabb iparágakat németek ragadták magukhoz. A csehek kezében főképpen a kisipar és részben a középipar maradt, elsősorban a textilipar. A Habsburgok — akárcsak Ausztriában — Csehországban is merkantilista politikát folytattak. A kereskedelem- és iparpártolás részben azt a célt szolgálta, hogy Csehországot minél teljesebben beépítsék az osztrák összbirodalmi rendszerbe. A XVIII. század elején a kereskedelem fejlesztésére és a manufaktúratermelés szabályozására Csehországban számos kormányzati hatóságot állítottak fel, az ún. kollégiumokat, amelyek ellenőrizték a magánkereskedelmet és -ipart. A legfontosabb behozatali

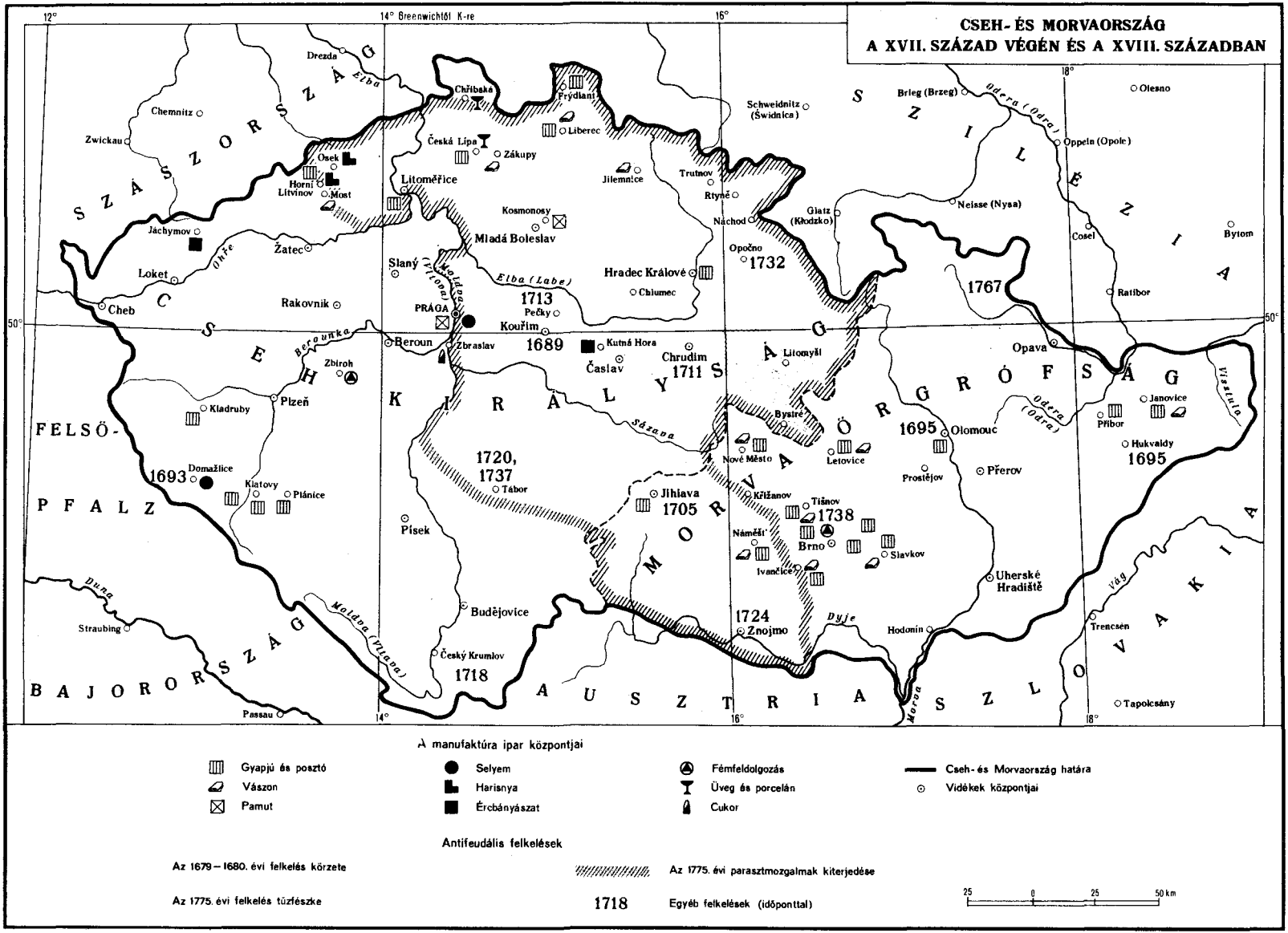
CSEH- ÉS MORVAORSZÁG
A XVII. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN
12°
14° Greenwichtől K-re
16°
18°
50°
SZÁSZORSZÁG
SZILÉZIA
CSEH KIRÁLYSÁG
MORVAORSZÁG
FELSÖ-PFALZ
BAJORORSZÁG
AUSZTRIA
SZLOVAKIA
Drezda
Elba
Chemnitz
Zwickau
Osek
Horní Litvínov
Most
Jáchymov
Loket
Cheb
Ohře
Žatec
Rakovník
Chřibská
Frýdlant
Liberec
Česká Lípa
Zákupy
Litoměřice
Jilemnice
Trutnov
Rtyně
Náchod
Schweidnitz (Świdnica)
Brieg (Brzeg)
Odera (Odra)
Olesno
Oppeln (Opole)
Neisse (Nysa)
Glatz (Kłodzko)
Cosel
Bytom
Ratibor
Kosmonosy
Mladá Boleslav
Slaný
Moldva (Vltava)
Elba (Labe)
Hradec Králové
Chlumec
Opočno
1732
1767
1713
Pečky
PRÁGA
Kouřim
1689
Beroun
Zbraslav
Berounka
Zbiroh
Kutná Hora
Časlav
Chrudim
1711
Litomyšl
Opava
Vísztula
Janovice
Příbor
Hukvaldy
1695
Kladruby
Plzeň
Sázava
Bystré
Nové Město
Letovice
1695
Olomouc
Prostějov
Přerov
1720, 1737
Tábor
1693
Domažlice
Klatovy
Plánice
Písek
Jihlava
1705
Křižanov
Tišnov
1738
Náměšť
Brno
Slavkov
Ivančice
Uherské Hradiště
Vág
Duna
Straubing
Moldva (Vltava)
Budějovice
Český Krumlov
1718
1724
Znojmo
Dyje
Hodonín
Trencsén
Morva
Passau
Tapolcsány
A manufaktúra ipar központjai
Gyapjú és posztó
Vászon
Pamut
Selyem
Harisnya
Ércbányászat
Fémfeldolgozás
Üveg és porcelán
Cukor
Cseh- és Morvaország határa
Vidékek központjai
Antifeudális felkelések
Az 1679–1680. évi felkelés körzete
Az 1775. évi felkelés tűzfészke
Az 1775. évi parasztmozgalmak kiterjedése
1718
Egyéb felkelések (időponttal)
25
0
25
50 km

cikkek tárolására központi telephelyeket létesítettek, ahol ellenőrizték az áruk minőségét, és kiadták az eladási engedélyeket. A legfőbb központ Prága volt. A XVIII. század folyamán sok városban nyíltak vásárok (Plzeň, Brno stb.). Mindez lendített valamit Csehország kereskedelmi és ipari fejlődésén. A Habsburgok adópolitikája azonban gátolta a nagyipar további gyarapodását, és rontotta a kormányzat néhány merkantilista rendszabályának iparfejlesztő hatását.

PARASZTMOZGALMAK A XVIII. SZÁZADBAN

A csehországi antifeudális parasztmozgalmak a XVIII. század elején megélénkültek. 1705-ben Jihlava város környékén keltek fel a parasztok. 1713-ban a Pečky-uradalomban tört ki felkelés, a kouřími kerületben. A felkelők azt panaszolták, hogy heti négy robotnapra kötelezik őket, három helyett. A kormányzat arra kényszerült, hogy 1717-ben pátenst bocsásson ki a robot szabályozásáról; célja az volt, hogy bizonyos csekély engedményekkel szakadást idézzen elő az antifeudális mozgalomban. A pátens alapjában véve az 1680. évi robotpátens rendelkezéseit ismételte meg, de néhány kötelezettséget pontosabban fogalmazott meg, például a jobbágy munkanapját napkeltétől napnyugtáig terjedően határozta meg.

Az 1720-as években Csehországban újból erőre kapott a katolikus reakció. Az 1721 és 1726 között kiadott törvények elrendelték, hogy „az eretnekségben megátalkodott jobbágyokat" sújtsák börtönbüntetéssel, gályarabsággal, sőt kivégzéssel. A kivégzett parasztok vagyonát a földesúr kapta meg. Az 1730-as években a csehországi paraszti megmozdulások ezért gyakran a vallási üldözések ellen is irányultak. Az opočnéi uradalom felkelő parasztjai 1732-ben vallásszabadságot követeltek, és ugyanakkor megtagadták a feudális szolgáltatások teljesítését. A felkelést fegyveres erővel fojtották el.

A parasztmozgalmak megerősödése az 1720—1730-as években, továbbá az a körülmény, hogy a parasztok nagy számban szöktek külföldre a vallási üldözés elől, arra késztette a kormányzatot, hogy 1738-ban új robotpátenst bocsásson ki. Akárcsak az 1680. és 1717. évi pátensek, az 1738-as törvény sem enyhítette számottevően a parasztok helyzetét. Igaz, a pátens rögzítette a rendszeres jobbágyi szolgáltatásként teljesítendő robot mértékét, a feudális urak azonban ezt az engedményt új rendkívüli szolgáltatások bevezetésével ellensúlyozták.

A XVIII. század második felében a tőkés viszonyok további kibontakozásával a cseh falu arculata jelentékenyen megváltozott. A függő parasztság társadalmi differenciálódása meggyorsult. Előrehaladt a módos gazdák kiemelkedése — ezek cselédeiket küldték maguk helyett robotra. A kisparasztság nagy tömegei viszont egyre inkább elszegényedtek. A pauperizálódott parasztcsaládok tízezreit vonták be a tőkés termelésbe. A tőkések ezeket többnyire mint otthon dolgozó takácsokat és fonómunkásokat alkalmazták; nyomorúságos bérért félgyártmányokat készítettek a textilmanufaktúrák részére. Sokan nyertek alkalmazást központosított manufaktúrákban is.

A XVIII. század legnagyobb antifeudális mozgalma az 1775. évi parasztfelkelés volt. Észak-Csehországban robbant ki, s átterjedt Morvaország egy részére is. A felkelés központja Rtyně falu volt a náchodi uradalomban. Különböző vidékekről parasztcsapatok nyomultak Prága felé, hogy elfoglalják a várost. A felkelésbe bekapcsolódtak félig proletársorba süllyedt városi rétegek is, továbbá földnélküli zsellérparasztok, akik mint bérmunkások az iparban vagy mint cselédek és béresek földesúri gazdaságokban dolgoztak. A Prága felé tartó felkelők útközben leszámoltak a leggyűlöltebb földesurakkal, s lerombolták udvarházaikat.

Noha a felkelők egy részében még a „jó király" iránt táplált illúziók éltek, abban reménykedtek, hogy újabb engedményeket kapnak a Habsburgoktól, s még abba is beleegyeztek volna, hogy bizonyos földesúri szolgáltatásokat teljesítsenek, a felkelés a maga egészében a feudális-jobbágytartó rend teljes felszámolásáért vívott harc volt. Időben egybeesett a Pugacsov-féle mozgalommal,

s ez annál is inkább figyelemre méltó, mert a csehországi felkelők tudtak az oroszországi parasztháborúról. Olyan hírek terjedtek el köztük, hogy jönnek az oroszok Csehországba, és segítséget hoznak a cseh parasztoknak, hogy leszámolhassanak uraikkal.

A felkelés olyan hatalmassá duzzadt, hogy a kormányzat egész hadsereget küldött ellene. A kormánycsapatok bevetették a tüzérséget is, s a felkelő parasztokat véres harcokban szétverték.

AZ 1775. ÉS 1781. ÉVI PÁTENS

Az 1775-ös felkelés egész mélységében feltárta a csehországi feudális-jobbágytartó rendszer válságát. A születőben levő kapitalizmus új gazdasági szükségletei megkövetelték, hogy elhárítsák az útból a fejlődést akadályozó jobbágyrendszert. Másrészt a feudális uralkodó osztály a paraszti felkelések megismétlődésétől tartott. A Habsburg-kormányzat tehát jónak látta, hogy bizonyos engedményeket tegyen a parasztoknak. 1775-ben Mária Terézia kormányzata kísérletet tett a parasztok megnyugtatására: új pátenssel „szabályozta" a robotot. A parasztok körében azonban az a hír futott szét, hogy nem ez az igazi pátens, ez hamis, s hogy az igazit, az „aranypátenst", amely a hír szerint teljesen eltörölte a robotot, a hivatalnokok elrejtették. II. József 1781. évi pátense megszüntette a jobbágyok személyi függését (Leibeigenschaft, nevolnictvo), és biztosította a parasztoknak a jogot, hogy más földesúrhoz költözhessenek. A parasztok városba is költözhettek, mesterséget tanulhattak stb. Az 1781-es pátens sem számolta fel azonban teljesen a feudális kizsákmányolást: nem érintette a földesúri földtulajdont. A pátens kiadása ennek ellenére fontos következményekkel járt a cseh tőkés ipar fejlődésére nézve. A kevés földű és földnélküli parasztok tömegesen húzódtak be a városokba, ahol a tőkés manufaktúra az addiginál jóval gyorsabb fejlődésnek indult. Másrészt a pátens elősegítette a parasztság további differenciálódását. A parasztság felső rétege előtt megnyílt a lehetősége annak, hogy a feudális járadékok megváltásával szabad földtulajdonossá váljék.

A prágai Károly-egyetem könyvtárterme
XVII. század második fele

A KULTÚRA

Mint már említettük, a harmincéves háború utáni időszakban a cseh kultúrára az üldöztetések súlya nehezedett. A vallásüldözések és a német hivatalnoki kar erőszakoskodásai közepette a nemzeti nyelv megőrzéséért és fejlesztéséért vívott harc került előtérbe. Bohuslav Balbín (1621—1688) már a XVII. században latin nyelvű könyvet írt „A szláv, különösen a cseh nyelv védelme" címen, s ebben kifejtette hazafias eszméit. Ugyancsak az ő munkája a latin nyelvű „Töredékek a cseh királyság történetéből", a cseh krónikák gazdag gyűjteménye.

A cseh nép nemzeti öntudatának kialakulásában nagy szerepet játszott a cseh történelem, régészet, néprajz tárgykörében íródott számtalan munka. A XVIII. század végén e tudományokban kiemelkedett egy cseh értelmiségi csoport: Dobner, Pelcl,

Durych, Dobrovský. Ezeket a korai polgári történetírókat a források kritikai szemlélete s a katolikus és feudális reakció elleni harc jellemzi. Arra törekedtek, hogy helyreállítsák országuk történetének igazi képét, megszabadítva a jezsuita hamisítástól.

František Martin Pelcl (1734—1801) a cseh polgári történetírás egyik megteremtője. Pelcl mint a cseh nyelv és irodalom professzora a prágai egyetemen 1791-ben cseh nyelven kiadta az „Új cseh krónikát"-t, ezt a cseh történelem ábrázolására irányuló sajátos kísérletet. Hosszú éveken át dolgozott a cseh és morva tudósok és írók életrajzi lexikonának összeállításán. Gelasius Dobner (1719—1790) azzal a terjedelmes munkájával vált híressé, amelyben kritikai megjegyzéseket fűzött V. Hájek XVI. századi cseh krónikájának latin fordításához. Václav Durych (1735—1802) neves cseh szlavista volt. Ő ismertette meg a cseh közönséget többek között az ősi szláv ábécével, a cirillikával.

Oszlopcsarnok a prágai Waldstein (Valdštýn) palota kertjében XVII. század

Nagy cseh filozófus és történész volt „a cseh nép első ébresztője", a paraszti származású Josef Dobrovský (1753—1829). A cseh nemzeti mozgalom élén álló Dobrovský munkáiban a XVIII. századi és XIX. század eleji cseh társadalmi élet minden valóban nevezetes eseménye tükröződött. Csehországban ő adott ki először folyóiratokat, amelyek aktuális tudományos és irodalmi kérdéseket tárgyaltak, s dicsőítették Husz Jánost, Žižkát és a cseh nemzeti mozgalom többi hősét. Ő volt a modern cseh szlavisztika egyik megalapozója. Az ő tollából ered az első, csehek számára készült orosz nyelvkönyv; továbbá néhány tanulmány a régi orosz irodalomról („A Nesztor-féle évkönyvről", „Az »Ének Igor hadjáratáról«"). Dobrovský a természettudományok iránt is érdeklődött, jártas volt a növénytanban és a geológiában. Tudományos világnézete materialista elemeket tartalmazott.

A XVIII. századi cseh történészek a fiatal cseh burzsoázia felvilágosítói és ideológusai voltak. Tevékenységüknek megvoltak a maga osztálykorlátai. A nemzeti felszabadító mozgalom fő feladatának a kulturális megújhodást tekintették.

A XVIII. század második felében számos nemzeti közművelődési szervezet alakult. Az 1770-es évek elején kezdte működését a magánjellegű „Tudományos Társulat", amely 1784-ben hivatalos jellegű „Cseh Tudományos Társulat", 1790-ben pedig „Cseh Királyi Tudományos Társulat" lett. A társulat kiváló tudósokat tömörített, tagja volt Pelcl, Dobrovský, Durych. 1789-ben megalakult a „Hazafias Közgazdasági Társaság", 1792-ben pedig a prágai egyetemen — a „Clementinumon" — tanszéket kapott a cseh nyelv.

Az anyanyelvi iskolai oktatásért vívott harc során szép számban jelentek meg cseh tankönyvek. A XVIII. század utolsó negyedében s a XIX. század első negyedében 28 ilyen segédkönyvet adtak ki. 1782-től megjelent a „Prágai Postaújság", megszervezték a számtalan ócseh irodalomtörténeti és nyelvemlék kiadását, megindult az ismeretterjesztő irodalom áradata.

A XVIII. század végén egész sereg tehetséges költő tűnt fel. 1785-ben jelent meg a cseh nép hazafias törekvéseit megéneklő Václav Thám (1765—1816) verseskötete. A hazafias téma jellemző Jan Puchmajer (1769—1820) ódáira is („A Trocnovból való Jan Žižkához", „A cseh nyelvhez" stb.). Puchmajer egy irodalmár csoporttal együtt irodalmi évkönyvek rendszeres kiadását szervezte meg.

Ugyanebben az időben született meg a cseh nemzeti színjátszás is. Csupán 1786 és 1792 között mintegy 300 eredeti, illetve más nyelvről lefordított dráma jelent meg cseh nyelven. A cseh színházat azonban főképpen műkedvelő együttesek erőfeszítései tartották fenn, s ezeknek rendkívül nehéz körülmények között kellett állniuk a versenyt a hivatásos német színjátszással.

A XVII—XVIII. századi cseh képzőművészetet számos nagy mester képviseli, közöttük Karel Škréta (1610—1674), Peter Brandl (1668—1739) és Vavřinec Reiner (1689—1743). Mindannyiukat a realisztikus valóságábrázolás jellemzi. Különösen híresek Škréta portréi. Néhány képe (például a „Miseronio ékszerész családja") mind a mai napig jelentős műalkotásnak számít.

Prágában már a XVII. században létrejött néhány szobrászműhely. 1730-ban ezek egyikében alkotta meg Matyáš Bernard Braun IV. Károly mellszobrát s több más szobrot, amelyek ma is ékesítik a prágai Károly-hidat.

A XVII—XVIII. századi cseh építészetben a barokk stílus uralkodott. De a barokk építészet pompázó alkotásaiban is felbukkannak a népi elemek. Különösen szembeötlőek a népi motívumok Kilian Ignaz Dientzenhofer (1689—1751) építészetében. Az általa épített prágai Szt. Miklós-székesegyház díszítései a népi fafaragásra emlékeztető modorban készültek.

A cseh nemzeti megújulás tendenciái jutottak kifejezésre Bohuslav Černohorský (1684—1742) zeneszerző alkotásaiban. Černohorský Smetana és Dvořák eszmei előfutárának tekinthető.

A századforduló cseh tudományának jeles képviselője Jiří Procházka (1749—1820), a kiváló anatómus, fiziológus és szemész, a bécsi és a prágai egyetem tanára. Mélyen tudományos, objektív kutatói módszere a materializmus útjára vezette Procházkát, aki a fiziológiai problémák materialista kidolgozásának egyik úttörője, a reflexelmélet egyik megalkotója lett. Eljutott az élő szervezet és környezete közti kölcsönhatás helyes értelmezéséhez. Procházka tudományos tevékenysége kiterjedt gyakorlati munkával párosult. Ezerszám végzett operációkat. Elméleti nézeteit és gyakorlati tapasztalatait számos fiziológiai tankönyvben foglalta össze, melyek a kor legjobbjai közé tartoztak. Ő alapította a kitűnő prágai (1778) és a bécsi (1791) anatómiai múzeumot, valamint a prágai orvostudományi társaságot (1784).

A felvilágosítók — tudósok, írók, költők, publicisták — tevékenysége, a tudományos-közművelődési és irodalmi társaságok létrejötte, a könyvkiadás megélénkülése, a nemzeti színjátszás megjelenése, mindez együttesen jellemzi a XVIII. század második felében a nemzeti megújulás útjára lépő cseh kultúra gyors ütemű fellendülését.

3. MAGYARORSZÁG

MAGYARORSZÁG A HABSBURGOK ÉS AZ OSZMÁN BIRODALOM URALMA ALATT

A XVII. század derekán a középkori magyar királyság területe még mindig három részre volt darabolva, a röviddel Mohács után kialakult területi megoszlásnak megfelelően: a középső, nagyobb rész török hódoltság alá jutott; a magyar- és szlováklakta nyugati és északnyugati rész a Habsburgok uralma alá került; végül a keleti és délkeleti területen, ahol a lakosság jelentős része a moldvaiakkal és havasalföldiekkel rokon románokból állott, létrejött a török szultántól függő erdélyi fejedelemség.[2] A XVII. század második felében e területek a törökökkel vívott véres háborúk színteréül szolgáltak, s a háborúk eredményeképpen a század végére csaknem teljes egészükben a Habsburg-monarchia kötelékébe kerültek.

[2] Az erdélyi fejedelemség magyar, székely, szász és kárpátukrán lakosságára lásd e mű IV. kötetének XVI. fejezetét. — *A kiadó.*

A török háborúk alatt a Habsburgoknak érdekükben állott, hogy támogatást kapjanak a magyar nemességtől. Ezért ekkor az uralmuk alá került országrésznek bizonyos önállóságot hagytak: időről időre összehívták a magyar rendi országgyűlést; a nemesség osztatlanul megtarthatta uralmát a helyi igazgatási szervekben, a megyegyűléseken.[3] A XVII. század második felében azonban, amikor a Habsburg-állam fokozatosan abszolút monarchiává alakult át, e helyzetben lényeges változások indultak meg. A Habsburgok újabb súlyos adókkal terhelték meg a magyar és szlovák területeket. Az adó behajtásáért a földesurakat tették felelőssé. A földesurak ezt arra használták fel, hogy még inkább megerősítsék hatalmukat a parasztok felett, mindazonáltal a bécsi kormány adópolitikája csakúgy, mint rendi jogaik és kiváltságaik megcsorbítása, az országgyűlések összehívásának ismételt szüneteltetése stb. elégedetlenséget váltott ki belőlük. A Habsburgok arra irányuló törekvései, hogy a „királyi Magyarországon" abszolutisztikus rendszert létesítsenek, sértették a magyar feudális urak érdekeit, s a XVII. század második felében számos ellenállási kísérletre, nemesi összeesküvésre vezettek.

Magyar paraszt a XVIII. század végén
J. Schaffer színezett rézkarca
az 1780-as évekből

ZRÍNYI MIKLÓS. NEMESI ÖSSZEESKÜVÉSEK

A nemesi ellenzék egyik vezetője Zrínyi Miklós volt. A kimagasló irodalmi tehetséggel megáldott főúr műveiben, főként a „Mátyás király életéről való elmélkedések"-ben a magyar állami függetlenség helyreállításának eszméjét fejtette ki. A Habsburgok elleni harcban Zrínyi az erdélyi fejedelemség támogatására számított, e tervei azonban — a törökök Erdély feletti hatalmának megerősödése következtében — nem valósulhattak meg.[4] Az ország függetlenségéért vívott bátor harcával Zrínyi kivívta a maga számára a nép tiszteletét.

Zrínyi Miklós halála (1664) után a magyar főurak egy csoportja ismételten megpróbált fel-

[3] A XVII. század elején a magyar földesuraknak sikerült a Bocskai-felkelés eredményeit — amelyeket különböző osztályerők ideiglenes összefogása, a népi tömegek harca vívott ki Béccsel szemben —, majd a Bethlen Gábor, utóbb I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek vezette Habsburg-ellenes harcok eredményeit a maguk javára gyümölcsöztetniük, a rendi államszervezet, a rendi alkotmány megerősítésére fordítaniuk. — *A kiadó.*

[4] Zrínyi Miklós — politikai és irodalmi tevékenységére lásd még a IV. kötet XVI. fejezetét — a Habsburgoktól való függetlenség kivívását a török kiűzésével kívánta összekapcsolni, a magyar állami függetlenséget mindkét idegen hatalommal szemben helyreállítani. A leendő független monarchia uralkodóját az erdélyi fejedelemben látta.

I. Rákóczi György erdélyi fejedelem fia és utódja, II. Rákóczi György, 1657-ben X. Károly svéd királlyal szövetségben, a porta hozzájárulása nélkül hadat indított a lengyel trón megszerzésére. A lengyelországi hadjárat kudarcát a török megtorló hadműveletei és politikai rendszabályai követték. Az erdélyi fejedelemség addigi viszonylagos önállósága megszűnt: többé nem szolgálhatott Habsburg-ellenes felkelések támaszául. Az 1661-ben török parancsra trónra ültetett Apafi Mihály fejedelem a porta engedélye nélkül semmit sem tehetett. — *A kiadó.*

kelést szítani a Habsburgok ellen. 1666—1667-ben Wesselényi Ferenc tett erre kísérletet. Halála után 1670—1671-ben még nagyobb nemesi összeesküvést fedtek fel; vezetői Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc — akik már a Wesselényi-összeesküvésben is részt vettek — és I. Rákóczi Ferenc voltak. A mozgalom felszámolása után a „királyi Magyarországot" osztrák zsoldoscsapatok szállták meg. Zrínyi Pétert, Nádasdyt és másokat kivégeztek. Az összeesküvések sikertelensége azzal magyarázható, hogy szervezőik kizárólag külföldi — francia vagy török — segítségre számítottak.[5]

Lipót császár a nemesi összeesküvések ürügyén nyílt abszolutizmust vezetett be a magyar országrészben. A rendi alkotmányt felfüggesztette, az ország élére kormányzóságot állított. A XVII. század utolsó évtizedeiben osztrák hivatalnokok árasztották el Magyarországot. Az udvar szempontjából megbízhatatlan magyar végvári katonaság nagy részét elbocsátották, a megszálló csapatok létszámát felemelték. A magyar parasztok számára igen súlyos teher volt az osztrák császári zsoldosok eltartása.

A XVI. század vége óta a magyar nemesek és városi polgárok túlnyomó többsége protestáns lett. A Habsburgok párthívei viszont Magyarországon kizárólag katolikusok voltak. Természetes hát, hogy a Habsburgok hatalmának megerősödésével karöltve járt a katolikus reakció. A katolikus főpapok császári zsoldoscsapatok és ágyúk kíséretében látogatták végig a városokat, s elfoglalták a protestáns templomokat. Több száz protestáns lelkipásztort letartóztattak, közülük sokat gályarabságra küldtek. Az országba benyomultak a jezsuiták, akik az iskolák nagy részét a kezükbe ragadták. Egyes protestáns kollégiumok épületeit katonai éléstárnak használták fel.

Sopron megyei uradalom
XVII. századi metszet

A KURUCOK HARCAIK AZ 1670—1680-AS ÉVEKBEN

A számtalan adó, a megszálló csapatok garázdálkodásai és fosztogatásai elől sok magyar és szlovák paraszt elmenekült a falvakból; nem volt ritka, hogy egész falvak elnéptelenedtek. A bujdosók az Erdéllyel szomszédos keleti területekre (Partium) igyekeztek, remélve, hogy ott egyesíthetik erőiket az erdélyi parasztokkal. E vidékeken sok nemes is bujdosott — a Habsburg-ellenes összeesküvés részesei —, valamint az üldözések elől menekülő protestánsok. A bujdosókat az 1514-es parasztháború részvevőinek emlékét idézve kurucoknak (keresztesek) nevezték.[6]

A kurucok évről évre nagyobb erővel támadták az osztrák csapatokat. 1672 nyarán Felső-Magyarországon felkelés kezdődött, melyben magyar parasztokon kívül szlovákok és kárpátukránok is részt vettek. 1678-ban egy fiatal menekült főúr, Thököly Imre állott a mozgalom élére.

[5] I. Rákóczi Ferenc, II. Rákóczi Györgynek már apja életében erdélyi fejedelemmé választott, de trónra sohasem jutott fia 1670-ben fegyverbe szólította a felső-magyarországi megyék nemességét, de csakhamar cserbenhagyta a felkelőket. — *A kiadó.*

[6] Az elnevezés arra utal, hogy a bujdosók zöme szökött jobbágyokból, paraszti sorból származó végvári katonákból került ki. — *A kiadó.*

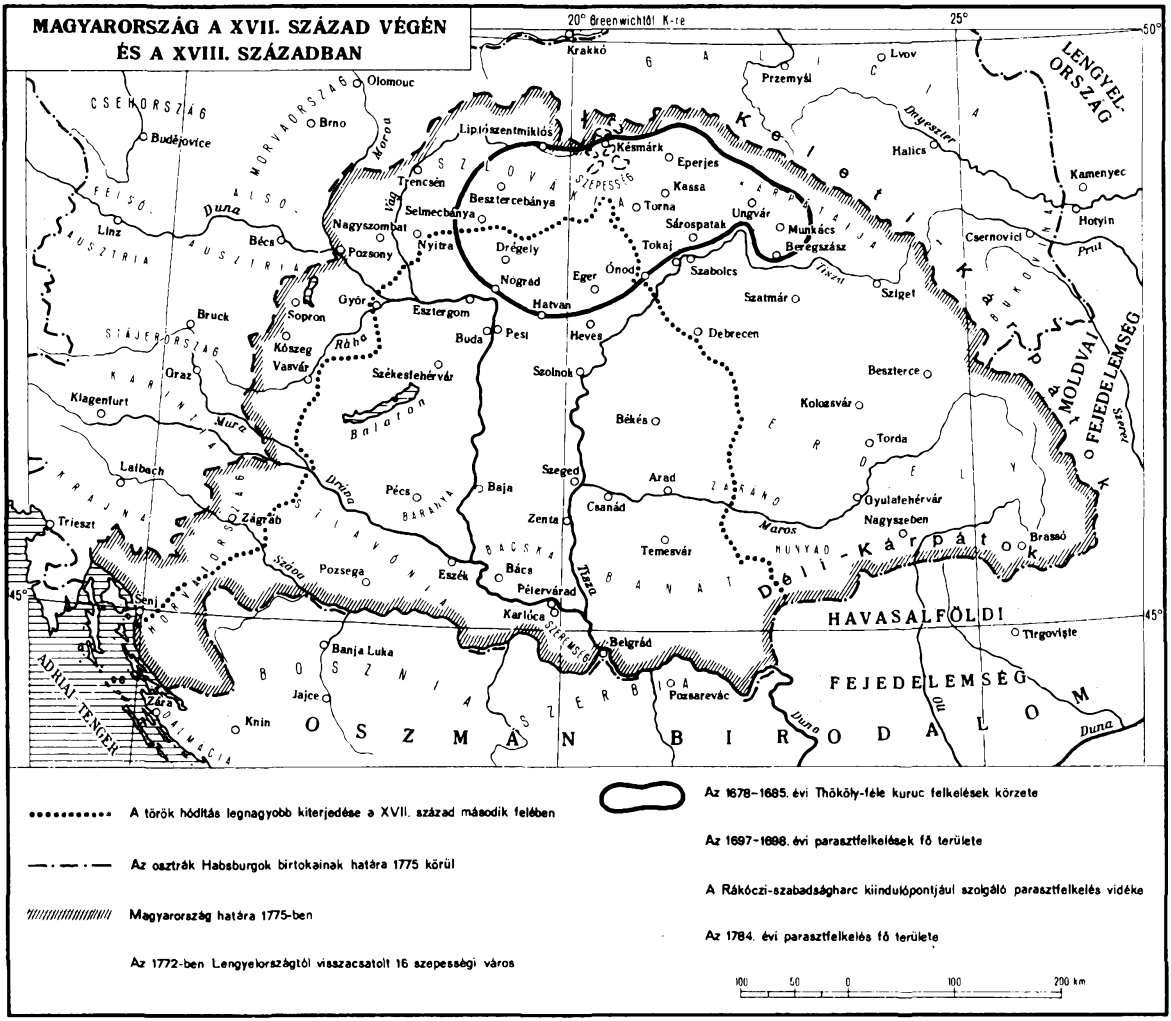

A Thököly vezette kuruc csapatok magyar és szlovák parasztok támogatásával rövidesen Felső-Magyarország (Szlovákia) jelentős részét megtisztították az osztrák hadaktól, és Thököly, aki a Habsburgok meggyengítésében érdekelt szultán és XIV. Lajos támogatását élvezte, a felszabadított területek fejedelmévé kiáltatta ki magát.

A kurucok sikereitől megriadt Lipót császár kénytelen volt jó néhány engedményt tenni a magyar feudális uraknak. Beleegyezett az országgyűlés újbóli összehívásába (1681), egy időre megszüntette a protestánsüldözést, címeket, koronabirtokokat osztogatott az udvarhű magyar mágnásoknak.

A törökök Thököly felkelését arra használták fel, hogy nagyarányú támadó hadjáratot indítsanak, s ostrom alá fogják Bécset. Itt azonban 1683 szeptemberében vereséget szenvedtek. Thököly ezután kiszorult fejedelemsége nyugati és középső területeiről, ahol a visszavonuló törökök súlyos pusztításokat hajtottak végre, sok ezer magyar és szlovák lakost lemészároltak, illetve rabságba hurcoltak. 1684—1685 folyamán az osztrák csapatok csaknem egész Felső-Magyarországot (Szlovákiát) elragadták Thökölytől, s fejedelemsége összeomlott.

A HABSBURG-HATALOM KITERJESZTÉSE EGÉSZ MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY TERÜLETÉRE

A következő két év folyamán a Habsburg-seregek elfoglalták Magyarország fővárosát, Budát (1686), majd benyomultak Erdélybe is. Erdély hűbéri függésbe került Ausztriától. A fejedelmi trónt Apafi Mihály halála után 1690-ben ugyan Thököly foglalta el, de csak rövid időre. Erdély nem volt képes szembeszállni a Habsburg-monarchia katonai hatalmával, s rövidesen végleg elvesztette függetlenségét.

A XVII. század végére tehát a török elnyomókat az osztrákok váltották fel. Az egykori magyar királyság egész területét elfoglaló Habsburgok kegyetlenül leszámoltak a kurucokkal és a protestánsokkal.[7] Caraffa tábornok eperjesi vésztörvényszéke már 1687-ben 24 nemest és polgárt végeztetett ki, vagyonukat pedig elkobozta. A török ellen harcoló Habsburg-csapatokat nagyrészt Magyarország népének kellett ellátnia. Az adót katonák szedték be, akik kirabolták a parasztokat, s egész falvakat éhezésbe és nyomorba taszítottak; a Nagyalföld gazdag városai lehanyatlottak — elszegényedtek.

Az 1683—1699. évi háború során a törököktől visszafoglalt magyar területeket osztrák udvari arisztokratáknak, tábornokoknak, hadiszállítóknak árusították ki vagy adományozták el, de Ausztriához hű maradt magyar főurak, katolikus főpapok is bőven kaptak azokból a földbirtokokból, amelyek addig a törökök kezén voltak. A magyar rendek 1687-ben a Habsburg-dinasztiát a királyi hatalom örökletes birtokosává nyilvánították. Az „Aranybullából" törölték azt a cikkelyt, amely a király törvénytelen cselekedeteivel szembeni ellenállás jogát biztosította a magyar nemesség számára. A magyar urak tehát megbékéltek a Habsburgokkal, hogy az ő segítségükkel megőrizhessék korlátlan hatalmukat jobbágyaik felett.

A Habsburgok arra törekedtek, hogy Magyarországot alávetett tartománnyá változtassák. Politikájuk ezért a centralizáció Bécshez kapcsolódó megvalósítását és a katolicizmus terjesztését célozta. E politika megvalósítását szolgálta a német telepítés előmozdítása is.

A XVII. század végén a jobbágyok újból harcra keltek az osztrák elnyomók és a magyar feudális urak ellen. A bújdosók csapatai számos támadást intéztek a garázdálkodó császári zsoldosok ellen. Az ország különböző vidékein egymást érték a parasztmegmozdulások; a legnagyobb az 1697. évi hegyaljai kuruc felkelés volt, melynek élén Tokaji Ferenc, Szalontai György és Kabai Márton állottak. A megmozdulás gyorsan kiterjedt egész Hegyaljára és környékére. A felkelők elfoglalták Sárospatakot és Tokaj várát, és hónapokig sikeresen állták az osztrák csapatok támadásait. Amikor pedig a felkelést nagy katonai erő bevetésével elfojtották, sok bujdosó paraszt bevette magát a Tiszahát erdőségeibe és mocsaraiba, ahol — partizán-módszerekkel — még sokáig folytatták a harcot.

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC

A XVIII. század elején Magyarországon széles körű nemzeti szabadságharc bontakozott ki. Ez a mozgalom parasztfelkelésnek indult, majd a társadalom egyéb rétegeire is kiterjedt. „A hazáért és a szabadságért!" feliratú zászlók az idegen elnyomók ellen, a független Magyarország megteremtéséért hívtak harcba.

A felkelés 1703-ban a Tiszaháton tört ki, majd fokozatosan hatalmas nemzeti szabadságharccá duzzadt, amelyhez a lakosság egyéb, a Habsburg-elnyomás sújtotta rétegei is csatlakoztak — a városi szegénynép, a gazdasági és politikai sérelmeket szenvedő kis- és középbirtokos nemesség,

[7] Az 1683—1699. évi török háborút lezáró karlócai békéről, a még török fennhatóság alatt maradt területekről lásd e fejezet 1. pontját. — *A kiadó.*

Buda a XVIII. század második felében
Metszet a budai könyvkötőcéh céhleveléről

a református alsópapság. A szabadságharc vezetője II. Rákóczi Ferenc lett, a Lipót elleni nemesi összeesküvés vezetői közé tartozó, de nagy váltságdíj ellenében kegyelmet nyert I. Rákóczi Ferenc fia. A „nemes és nemtelen igaz magyarokhoz" intézett kiáltványában Rákóczi harcba szólította az embereket a gyűlölt Habsburg-iga lerázásáért és Magyarország függetlenségének helyreállításáért. A szavára fegyverbe siető magyar parasztok abban reménykedtek, hogy sikerül elérniük legfőbb céljukat, a jobbágyi függés felszámolását.

A talaj olyannyira elő volt készítve egy tömegfelkelés számára, hogy a mozgalom néhány hét alatt az ország nagy részére kiterjedt. A felkelő kuruc parasztok Esze Tamás, Borbély Balázs, Kis Albert és mások vezetése alatt egyik győzelmet a másik után aratták. A parasztseregek harci sikereihez hozzájárult az a körülmény is, hogy közéjük álltak a régi kuruc csapatok fegyverforgatásban jártas egységei, a XVII. század végi mozgalmak számos részvevője. A gyűlölt Habsburg-iga ellen a magyar jobbágyokkal vállvetve harcoltak kárpátukránok, szlovákok és románok. A felkelők számos fontos előnnyel rendelkeztek az osztrák katonasággal szemben — segítette őket nagy mozgékonyságuk, a váratlan rajtaütésre épülő taktikájuk, nemkülönben a lakosság hatalmas anyagi és erkölcsi támogatása. A kurucok sikeres hadműveletei nyomán 1704-ben a tulajdonképpeni Magyarország, Erdély, a mai Szlovákia és Kárpát-Ukrajna majdnem egész területe felszabadult a Habsburg-uralom alól. A császári seregek kezén csak néhány erődítmény és város maradt.

A kurucok, miután 1704 májusában Szomolánynál győzelmet arattak az osztrákok felett, már magát Bécset fenyegették, de a franciáktól nem kapták meg a várt segítséget, és kénytelenek voltak visszavonulni.[8] Ebben az időszakban a magyar szabadságharc szoros kapcsolatban állt a nagy nemzetközi eseményekkel, a spanyol örökösödési háborúval és az északi háborúval. Franciaországnak érdekében állt az osztrák Habsburgok meggyengítése, ezért nyíltan támogatta a felkelő-

8 A Bercsényi Miklós vezette győzelmes felvidéki hadjárat eredményeként a kuruc csapatok már 1703 november végén a Vág vonaláig jutottak. Bécset ekkor a kurucok ostroma fenyegette. A francia—bajor seregek támadása azonban Felső-Ausztriában, a kurucok előnyomulása a Vág és Morva közti területen elakadt.

A következő évben — a kurucok szomolányi győzelme, majd koroncói csatavesztése után — a francia—bajor seregek a Duna melletti Höchstädtnél súlyos vereséget szenvedtek az angol—osztrák csapatoktól (1704. augusztus 13.). A nyugati hadszíntér a Rajnához, majd Franciaország határára helyeződött át. Szertefoszlott annak a lehetősége, hogy Rákóczi egyesítse hadait a francia—bajor seregekkel. A nemzetközi erőviszonyok — amelyek addig a szabadságharcra nézve kedvezően alakultak — immár kedvezőtlenre fordultak. — *A kiadó.*

A' MELTOSAGOS FEJEDELEM
FELSÖ-VADASZI
RAKOCZI FERENCZ,
Kegyelmes Urunk által:
Nemzetünknek s' édes Hazánknak a' Német Nemzet kegyetlen Uralkodása alatt lett, hallatlan meg-nyomorittatásárúl, maga Meltóságos Személlyének nagy méltatlan szenvedéséről,
Es
Az Auſtriai Ház erőlzakoskodása alól való fel-ſzabadulásért fogott Magyar fegyvernek ártatlanságárúl, az egéſz Kereſztyén Világnak eleibe adatott
MANIFESTUM.
KÖZ TUDOMANY TETEL.
Melly elsöben Deák, maſtan pedig Magyar Nyelven, újonnan közönségeſſé tétetett.
Nyomt. 1704. Eſztend.

II. Rákóczi Ferenc 1704. évi kiáltványa

ket. Amikor pedig a lengyelországi svéd győzelmek és II. Ágost király előzése Oroszország helyzetének romlását idézték elő, I. Péter tárgyalásokat kezdett Franciaországgal, és felajánlotta Rákóczinak a lengyel trónt. 1707 szeptemberében Varsóban szerződést írtak alá, amelynek értelmében I. Péter kötelezte magát, hogy fegyveres támogatást nyújt Rákóczinak Magyarország és Erdély felszabadítására, ha Rákóczi elfoglalja a lengyel trónt, Franciaország pedig szövetségi szerződést köt Oroszországgal. 1708 nyarán orosz követség érkezett Rákóczihoz. Lengyelország svéd megszállása és a Franciaországgal folytatott tárgyalások kudarca azonban megakadályozta a varsói szerződés megvalósulását.

A kuruc sikerek hatására a nemesség jórésze csatlakozott a szabadságharchoz. A nemesek hamarosan vezető szerepre tettek szert a mozgalomban. Arra törekedtek, hogy a mozgalmat saját, a Habsburgok által megcsorbított rendi kiváltságaik, politikai és gazdasági előjogaik helyreállítására használják fel. A nemesség más része — főképpen a mágnások, köztük az egyik legnagyobb magyar főúr, Esterházy Pál nádor — nyíltan a felkelés ellen lépett fel, abban a reményben, hogy a Habsburgok támogatása útján szerezhet új földbirtokokat és politikai kiváltságokat. Nyíltan támogatta a bécsi udvart a katolikus főpapság is. A pápa kiközösítéssel fenyegetett meg minden egyházi személyt, aki a kurucok mellé áll.

Az egykori magyar királyság területének nagyobb része mintegy hét esztendőn át a kurucok hatalmában volt. Rákóczi a szabadságharc többi vezetőjével együtt a felszabadított területeken fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki. A legnagyobb figyelmet a harcképes hadsereg megszervezésére fordította. A katonák rendszeres zsoldellátásának biztosítására törekedett, a tisztikar képzésére külön katonai tanintézet felállítását tervezte és kezdte meg, az egységeknél megszervezte az egészségügyi szolgálatot. A katonáskodó jobbágyok családjai részleges mentességet kaptak az állami és földesúri terhek alól, az elesettek özvegyei pedig állami kártérítésben részesültek. Már 1704-ben fegyvergyártó műhelyek létesültek, melyekben ágyúkat és tüzérségi lőszert állítottak elő. Számos posztókészítő üzem dolgozott a hadsereg egyenruha-ellátásán. A salétromfőzés központja Kálló, az ágyú- és lőszergyártásé Kassa és Besztercebánya volt. Az egyenruha és a fegyverek egy részét külföldről hozták be. Rákóczi kezdeményezésére az országban rendszeres postaszolgálatot szerveztek; 1705-ben Rákóczi hetilapnak szánt újságot indított.

A FELKELÉS VERESÉGE

Noha Rákóczi kezdeményezésére számos haladó jellegű intézkedést hajtottak végre, a felkelés nemesi vezetői nem tudták megoldani a felkelő parasztok tömegeit nyugtalanító fő kérdést: a jobbágyság megszüntetését.[9] Sőt azokat a parasztokat, akik megtagadták a feudális szolgáltatások

[9] A fegyvert fogó jobbágyok felszabadításukat, a hajdúszabadság elnyerését várták Rákóczitól, a felkelés sikerétől. Az 1703 őszén kibocsátott vetési pátens a katonáskodó jobbágyokat tábori szolgálatuk idejére mentesítette a földesúri

teljesítését, szigorúan megbüntették. A felkelés paraszti vezetőinek befolyása évről évre gyengült; sokan közülük — így Esze Tamás is — kiszorultak a hadvezetésből, helyükbe pedig arisztokrata tábornokok léptek, akik nem is titkolták ellenszenvüket a kuruc „szegénylegényekkel" szemben. Mindez összeszűkítette a felkelés társadalmi bázisát, s kedvezőtlenül hatott a kuruc hadsereg harcképességére. Az ónodi országgyűlésen 1707-ben ugyan trónfosztottnak nyilvánították a Habsburgokat és kikiáltották Magyarország függetlenségét,[10] de már ez sem tudta fellelkesíteni a parasztokat, s arra késztetni őket, hogy folytassák a háborút, amely végső fokon egész súlyával az ő vállukra nehezedett.

Rákóczi, hogy megakadályozza serege szétzüllését, 1708 végén a sárospataki országgyűléssel törvényt fogadtatott el, amely szabadságot és számos kedvezményt biztosított minden paraszt számára, aki mindvégig részt vesz a szabadságharcban. A törvény azonban túlságosan későn született meg ahhoz, hogy a kiábrándult parasztságot a hadseregbe vonzza, s új erőt adjon a szabadságharcnak.

Nem váltak valóra Rákóczi elképzelései a külső segítségre vonatkozóan sem, amit pedig úgy tekintett, mint a Habsburgok elleni háború sikeres befejezésének fő feltételét. XIV. Lajos nem volt hajlandó szövetségi szerződést kötni a magyar kormányzattal, és a vártnál jóval kisebb segítséget nyújtott. Eredménytelenek voltak Rákóczi külpolitikai törekvései Svédország, Lengyelország, Poroszország és Törökország irányában is.

A felkelés társadalmi bázisának összeszűkülése következtében a kurucok súlyos vereségeket szenvedtek Trencsénnél (1708) és Romhánynál (1710). Nem sokkal utóbb császári kézre jutott Lőcse és Érsekújvár is. Rákóczi hadserege Munkács felé vonult vissza.

A szabadságharc e legválságosabb pillanatában Rákóczi Oroszországhoz fordult segítségért. A poltavai ütközet után az orosz—magyar kapcsolatok rendkívül szívélyessé váltak. Rákóczinak a francia udvarnál levő követe a francia—orosz szövetségi tárgyalások felújítását kezdeményezte. Az 1711-ben kirobbant orosz—török háború azonban megakadályozta I. Pétert abban, hogy fegyveres segítséget nyújtson Rákóczinak. Ugyanebben az időben Magyarországon a kormányzat és a hadsereg vezető pozícióit elfoglaló reakciós főnemesség Rákóczi katonai kudarcait és külpolitikai nehézségeit arra használta fel, hogy megegyezésre lépjen a Habsburgokkal. 1711. április 30-án Károlyi Sándor, Rákóczi tábornoka, aláírta az osztrákokkal a szatmári békét, amely elismerte a Habsburgok hatalmát Magyarország felett.

Rákóczi, aki már előbb elhagyta Magyarországot, egy ideig Lengyelországban és Franciaországban élt, azután Törökországba ment. Próbálkozásai, hogy a szultán segítségével visszaszerezze Erdélyt, meddők maradtak.

A Habsburgok, miután a magyar feudális urak segítségével leverték a szabadságharcot, lefegyverezték a kurucokat. Rákóczi hatalmas kiterjedésű birtokait elkobozták. Az osztrák tábornokok, katolikus főpapok, bécsi hadseregszállítók újabb birtokadományokhoz jutottak. A császárhű vagy behódoló magyar mágnások is megkapták a maguk részét. A magyar nemesség megtartotta rendi jogait.

és közterhektől. A következő években csupán néhány község részesult hajdúszabadságban, a nemesség viszont egyre jobban megszilárdította osztályuralmát az otthon maradt jobbágyok folott, sőt hozzálátott a hadseregben szolgálóknak jobbágyi állapotba való visszahelyezéséhez. Csak a szabadságharc hanyatló szakaszán, 1708 végén hozott törvényt a sárospataki országgyűlés a háború végéig fegyverben maradó jobbágyok felszabadításáról és hajdú-kiváltságolásáról. — *A kiadó.*

[10] Két évvel korábban az 1705. évi szécsényi országgyűlés megalkotta a „magyarországi statusok és rendek szövetkezését", és II. Rákóczi Ferencet a rendi konföderáció vezérlő fejedelmévé választotta. Az erdélyi országgyűlés Rákóczit már 1704-ben fejedelemmé kiáltotta ki, majd 1707-ben beiktatta a fejedelmi székbe. — *A kiadó.*

A MAGYAR NEMESSÉG MEGALKUVÁSA A HABSBURGOKKAL

A magyar nemesek, miután a Habsburgokkal megalkudtak, fokozták mind a magyar, mind a horvát, szerb, szlovák, román és kárpátukrán parasztság kizsákmányolását.[11] A paraszti tömegek erre újabb felkelésekkel válaszoltak. 1711 és 1713 között a szlovák parasztok csapatai — a kuruc szabadságharc részvevője, a szlovák nemzeti hős, Juraj Jánošík vezetése alatt — nem egy sikeres támadást intéztek a feudális urak ellen.

Nyugat-szlovákiai korsó mezei munkák ábrázolásával
1750

A hosszan tartó pusztító háborúk eredményeképpen a magyar gazdasági élet fejlődése csaknem teljesen megállott. A tőkés termelés feltételei Magyarországon rendkívül lassan alakultak ki. Másrészt a Habsburgok gazdaságpolitikája azt a célt szolgálta, hogy Magyarországot az ipari tekintetben fejlettebb Ausztria mezőgazdasági függvényének helyzetében tartsa. A korlátlan rendi kiváltságaikat a Habsburgok alatt is megtartó magyar földesurak uralma feltartóztatta a termelőerők fejlődését a magyar faluban.[12]

A Habsburgok és a magyar feudális urak közti megegyezést — mely a néptömegek ellen irányult — a XVIII. század első felében számos törvény pecsételte meg.[13] Az 1741. évi törvény biztosította a nemesi föld mentességét az adófizetés alól. Újból megerősödött a nemesség uralma a megyei igazgatási szervekben. A megyék, amelyek élén helybeli nagybirtokosok álltak, afféle önálló államoknak tekintették magukat, és minden módon gátolták az országos rendszabályok végrehajtását, ha azok a nemesség rendi kiváltságait sértették. A Habsburgok ideig-óráig eltűrték ezt a decentralizáltságot, mert a nemzeti szabadságmozgalom újabb fellendülésének akadályát látták benne, s arra számítottak, hogy a megosztott magyar nemesség engedékenyebb lesz a koronával szemben.[14]

[11] Horvátországnak bizonyos rendi autonómiája volt. A horvát parasztokat nagyrészt horvát földesurak zsákmányolták ki. — *A kiadó.*

[12] A XVIII. század első felében nagyarányú belső paraszti vándormozgalom és külföldi telepítés irányult a korábban török uralom alatt állott középső és déli vidékekre, amelyek újra benépesültek és bekapcsolódtak a termelésbe. A vándorló-települő parasztok eleinte viszonylag kedvezőbb feltételek közé kerültek, a század közepére azonban már jelentősen megnőtt állami és földesúri kizsákmányolásuk. Ezeken a vidékeken is kezdett kialakulni a földesúri önkezelésű (majorsági) gazdálkodás, amely a jobbágyok robotmunkáján alapult, s bérmunkát egyelőre még alig alkalmazott. — *A kiadó.*

[13] A Habsburgok nőági örökösödéséről szóló „Pragmatica sanctiót" a horvát országgyűlés 1712-ben, Erdély 1722-ben fogadta el, Magyarországon az 1722—1723. évi országgyűlés 1—3. törvénycikke kodifikálta. E törvénycikkek — a magyar uralkodó osztály behódolásának jegyében — azt is kimondották, hogy Magyarországot és a birodalom egyéb országait s tartományait „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul" (indivisibiliter ac inseparabiliter), együttesen kell kormányozni. — *A kiadó.*

[14] A megyeszervezet fennmaradása a XVII. századi—XVIII. század eleji Habsburg-ellenes küzdelmek eredménye, illetve a magyar uralkodó osztály megalkuvásának ellentétele volt. Amikor II. József kísérletet tett az összbirodalmi központosítás teljes megvalósítására, fellépett a rendi kiváltságokon őrködő megyeszervezet ellen is és rendeletet bocsátott ki a magyarországi közigazgatás átszervezéséről (1785). A következő években éppen a megyék váltak a jozefinus rendszerrel szemben kibontakozó rendi-nemzeti ellenállás gócaivá. — *A kiadó.*

A debreceni kollégium a XVIII. század végén
Kallos rajza

AZ ERDÉLYI PARASZTFELKELÉS

Az 1730—1760-as években számos helyi jellegű paraszti megmozdulás lobbant fel. Ezekben a nemzeti és társadalmi harc gyakran összefonódott, s olykor vallási mozzanatokkal is egybekapcsolódott. A mozgalmakban részt vett valamennyi nemzetiség, amely a Habsburg-monarchiához tartozó Magyarországon élt.[15] A legnagyobb felkelés 1784-ben zajlott le Erdélyben Horia, Cloşca és Crişan vezetése alatt.

A felkelés 1784 októberében kezdődött Mesztákon községben; hamarosan elárasztotta egész Zaránd megyét, majd átcsapott Hunyadra és más megyékre is. A parasztok lerombolták, felégették a nemesi udvarházakat, megölték a legkegyetlenebb feudális urakat. A parasztok fő követelése a jobbágyság megszüntetése volt.

A rosszul felszerelt felkelő sereg rövidéletű sikereit hamarosan vereségek követték, vezéreiket elfogták és kivégezték. Az 1784. évi erdélyi parasztfelkelés nem talált támogatásra a meglehetősen fejletlen városokban, de mégis súlyos csapást mért a feudális-jobbágytartó rendszerre. A felkelés

[15] Az állami és földesúri kizsákmányolás terhét viselő jobbágyság hitt, reménykedett a kuruc világ visszajövetelében —, nemcsak a magyar, hanem a szlovák, kárpátukrán, román parasztok is. A kuruc hagyományok lelkesítették a Békés megyei parasztfelkelőket, akik a szerb határőrökkel vették fel a kapcsolatot (1735) csakúgy, mint a vásárhelyi és mezőtúri parasztok megmozdulását (1753). Két évvel később horvát jobbágyok, 1759-ben románok (Sofronie-mozgalom), 1764 elején közszékelyek keltek fel. 1765—1766-ban dunántúli megyék jobbágyai tagadták meg a robotot, foglalták vissza a földesúri majorsághoz csatolt földjeiket, kezdtek fegyveres ellenállásba. A dunántúli parasztmozgalmak is közrejátszottak abban, hogy a bécsi udvar a földesúr-jobbágy viszony állami szabályozására szánta el magát (Mária Terézia-féle úrbérrendezés, 1767). — *A kiadó.*

komoly aggodalmat keltett a bécsi udvarban, s egyik oka volt annak, hogy II. József kiadta az 1785. évi jobbágyrendeletet, amellyel a Csehország részére kiadott 1781. évi pátens rendelkezéseit Magyarországra is kiterjesztette. A rendelet megszüntette a parasztok röghözkötöttségét (az örökös jobbágyságot), bár ezek továbbra is kötelesek voltak robotolni, s feudális földesúri függésben maradtak. Érvényben maradt a rengeteg feudális kötelezettség, mely nyomasztó teherként nehezedett a paraszti gazdaságra.

A MAGYAR NEMZETI KULTÚRA FELLENDÜLÉSE

Az erőszakos németesítő politika nem törte meg a magyar nemzeti kultúra legjobb képviselőinek harci szellemét. Bessenyei György, a nagy magyar felvilágosító (1746—1811), műveiben a magyar nemzeti kultúra megújhodásáért szállt síkra, és feladatul tűzte ki a nemzeti nyelv és irodalom felvirágoztatását. Bessenyei tragédiái és vígjátékai fontos szerepet játszottak a magyar nemzeti színműirodalom megteremtésében.

A Habsburgok magyarországi kísérletei az erőszakos asszimilációra gyakorlatilag a kívánttal éppen ellenkező eredményre vezettek. A XVIII. század végén új erővel támadt fel a nemzeti ellenállás Magyarországon. Kezdtek kialakulni a nemzeti kultúra fellendüléséhez szükséges gazdasági előfeltételek: a termelőerők növekedése — ha lassított ütemben is — előrehaladt, fejlődött a mezőgazdasági árutermelés és — különösen a mezőgazdasági termények fokozódó kivitelével kapcsolatban — a kereskedelem, valamelyes élénkülés mutatkozott az ipar terén, a városokban. A kulturális fellendülés különböző formákban jelentkezett. Irodalmi körök alakultak az anyanyelv és az irodalom tanulmányozására, számos történelmi, irodalomtörténeti és egyéb tudományos mű látott napvilágot, köztük magyar nyelvűek is.

Az 1780-as években jelent meg az első magyar irodalmi folyóirat, a „Magyar Museum", az első magyar nyelvű újság, a „Magyar Hírmondó", és az első magyar regény, Dugonics András „Etelká"-ja. A felvilágosodás híve, Kelemen László, megalapította az első állandó magyar színtársulatot (1790).

Ugyanebben az időben kezdték meg tevékenységüket a modern magyar irodalmi nyelv, filológia és irodalmi kritika megteremtői, Kazinczy Ferenc és Révai Miklós. Megindult a magyar nyelv kiművelése, megújítása.

A XVIII. század végén tehát — mint Csehországban — Magyarországon is nemzeti kulturális fellendülés következett be, amely a polgári-nemzeti átalakulás megindulásának hírnöke volt.

A Habsburgok osztrák feudális abszolút monarchiája ekkor még elég erős volt ahhoz, hogy elnyomja a társadalmi és nemzeti-felszabadító mozgalmakat. A Habsburgok kihasználták az elnyomott népek fellépéseinek szétszórt, nem eléggé összehangolt voltát; értettek hozzá, hogy ügyesen kijátsszák a köztük levő etnikai és nemzeti különbségeket, egyesek (például a csehek) ellen fokozták a nyomást, másoknak (például a magyaroknak) engedményeket tettek. Az elnyomott népek nemzeti öntudatra ébredése és nemzeti kultúrájuk erősödése mégis a Habsburgok soknemzetiségű feudális monarchiájának elkerülhetetlen válságát jósolta.

XIX. FEJEZET

LENGYELORSZÁG HANYATLÁSA

A XVII. század derekán a lengyel „nemesi köztársaság" (Rzeczpospolita) súlyos politikai válságba került, amely az ukrán felkeléssel, a Lengyelországot sújtó svéd betöréssel és az elhúzódó orosz háborúval állott kapcsolatban. A politikai események elmélyítették a Lengyelország gazdasági életében már a század kezdete óta fellépő pangás- és hanyatlástüneteket.

A MEZŐGAZDASÁG ÉS A PARASZTSÁG HELYZETE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A hanyatlás tünetei mindenekelőtt a mezőgazdaságban jelentkeztek. A háromnyomásos rendszerről több helyütt áttértek a kétnyomásosra; a földek trágyázását elhanyagolták; csökkent a búza, az ipari növények meg a rozs vetésterülete. Romlottak a terméshozamok is: a XVII. század második felében a rozs és az árpa átlagosan az elvetett magnak háromszorosát, a zab pedig kétszeresét termette meg.[1] A jobbágyok helyzete komoly mértékben rosszabbodott. Tovább fejlődött a robotoltató folwark-rendszer (önkezelésű földesúri gazdálkodás); a robot — a legfőbb szolgáltatás — mennyisége szakadatlanul nőtt. A parasztok kötelezettségei azonban nem merültek ki az uraságí föld megművelésében. A majorsági roboton kívül sokféle egyéb munkát is kellett végezniük a földesúr számára minden ellenszolgáltatás nélkül: fuvaroztak, az uradalmat őrizték, útjavítást végeztek, a nyári dologidőben külön is „segítettek", az uradalmi veteményeskertben dolgoztak stb. Megmaradt a terményszolgáltatás és a pénzbeli cenzus (czynsz) is. A földesúri terheken túl a parasztokra nehezedett az állami adók java része is.

A paraszti gazdaságok piaci kapcsolatai és a paraszti mellékfoglalkozások a földesúr ellenőrzése alatt álltak. Súlyos teherként nehezedett rájuk a földesúr malomtartási és italmérési monopóliuma is.

A paraszti gazdaságok a kíméletlen kizsákmányolás következtében tönkrementek, illetve hanyatlásnak indultak. A XVII. század második felében a paraszti telekállomány 20 százalékkal csökkent; megfogyatkozott a parasztok jószágállománya is; a földesúr állataira szorultak, s ez újabb kötelezettségeket vont maga után. Megnőtt a kevés földdel rendelkező és földnélküli parasztok száma, akik kénytelenek voltak béresnek szegődni, mégpedig rendkívül súlyos feltételek mellett.

[1] Egy századdal korábbi adatok szerint még nem volt ritka rozsnál az ötszörös, árpánál a hatszoros, zabnál a négyszeres termés. — *A kiadó.*

A parasztok szenvedéseit tetézték a XVII. század második felében igen gyakori háborúk, járványok és éhínségek.

A földesurak korlátlan hatalmát „alattvalóik" felett számos országgyűlési végzés erősítette meg. Jobbágyaikat eladhatták vagy elajándékozhatták, rendelkeztek hagyatékukkal, korlátlan bírói hatalmat gyakoroltak felettük. A XVIII. századig a földesuraknak pallosjoguk volt jobbágyaik felett.

A parasztok minden lehetőséget megragadtak, hogy védekezzenek a földesúri elnyomás ellen. Megszöktek földesuruktól, megtagadták a szolgáltatások teljesítését, megölték elnyomóikat. Noha a nemesség erős erőszakszervezettel rendelkezett, gyakran törtek ki parasztfelkelések; a legnagyobb 1651-ben, ez Nagy- és Kis-Lengyelországra egyaránt kiterjedt; a helyi fegyveres paraszti megmozdulások a XVII. század második felén is végigvonultak.

A technika hanyatlása, a parasztok elszegényedése, az osztályharc kiéleződése és a szakadatlan háborúskodás a földesúri gazdaságot is aláásta.

A VÁROSOK, A KÉZMŰVESSÉG ÉS A KERESKEDELEM

A hanyatlás a városokra, a kereskedelemre és az iparra is kiterjedt. A robotoltató folwarkrendszer a XVII. század második felében már a parasztság zömének elszegényedésére és a paraszti gazdaság piaci kapcsolatainak meggyengülésére vezetett. A feudális urak viszont a gabonakereskedelemből származó óriási bevételeiket külföldi készítmények, elsősorban fényűzési cikkek vásárlására fordították. A városok ki voltak zárva a külkereskedelemből.

Az ipari termelés fő formája a céhes kézművesség maradt, de a céhes kézművesek száma jelentős mértékben megcsappant, és ugyanakkor elszaporodtak a céhen kívüli kézművesek, a kontárok (partacz) A céhen kívüli kézművesség fejlődése azonban itt nem az új termelési módhoz való átmenet útját egyengette: a feudális urak jövedelmeit gyarapította, a városok gazdasági érdekeinek kárára. A földesurak a kontárokat és a jobbágyiparosokat városi birtokaikon, juridicáikon telepítették le. A városi jog ezekre nem terjedt ki, tehát a juridicák területén élő kontáriparosokkal szemben a céhen kívüli iparűzést tiltó és uldozó céhek és városi hatóságok tehetetlenek voltak. A XVII. század derekától kezdve hanyatlásnak indult a belkereskedelem. Ez részben az uradalmakon belüli kézművesipar növekedésének tudható be, amely rendszerint nem kapcsolódott be az általános áruforgalomba, csak a szomszédos falvakkal állt összeköttetésben. Megcsappant a külkereskedelem is. A lengyel—török háborúk következtében jelentéktelenné vált a lengyel területeken lebonyolódó átmenő kereskedelem Európa és a Kelet között.

A városok gazdasági válságát elmélyítette a céhlegények és a városi szegénység elkeseredett harca a mesterek és a városi felső rétegek ellen.

LENGYELORSZÁG POLITIKAI HANYATLÁSA

A gazdasági hanyatlást politikai hanyatlás kísérte. A királyi hatalom jelentősége már régen semmivé vált — most elvesztette jelentőségét a másik központi hatalmi szerv, az országgyűlés (sejm) is. A XVII. században kifejlődött a „liberum veto" gyakorlata, amelynek értelmében az ügyek eldöntéséhez teljesen egyhangú szavazás szükséges. Ha az országgyűlés bármely részvevője szót emelt egy országgyűlési végzés ellen, ezt semmissé nyilvánították. A mágnások véleménye szerint ez a szavazási rend megakadályozta, hogy „az ostoba többség parancsolgasson az okos kisebbségnek". Az országgyűlés határozata ellen felszólaló nemes még arra sem volt köteles, hogy tiltakozását valamiképpen megindokolja. A Lengyelország politikai életét irányító mágnások rendszerint maguk bénították meg az országgyűlés tevékenységét, csakhogy nem nyíltan léptek fel, hanem kisnemesi követeket vesztegettek meg, akik az ő utasításaik szerint cselekedtek. A XVII. század második felé-

Lengyel nemesek a tartománygyűlésen
Norblin rajza

ben az országgyűlések munkájának meghiúsítása megszokott jelenséggé vált. A „liberum veto" jogát féltő gonddal őrizték; úgy vélték, hogy sérelme a „nemesi szabadságot" — a lengyel államiság egyik tartópillérét — korlátozza. A nemesség tartománygyűlései — a sejmikek — teljes önállóságot élveztek és csupán a helybeli nemesség érdekeit vették tekintetbe; működésükkel fokozták az állam decentralizálódását.

Lengyelország katonai ereje is lehanyatlott. A lengyel feudális hadsereg (a nemesi felkelés), amelynek zömét a fegyelmezetlenségéről híres lovasság alkotta, elvesztette jelentőségét. A reguláris hadsereg nagy része idegen zsoldosokból állt. A hadvezetésnek nem volt semmi tekintélye, tevékenységét hajmeresztő visszaélések jellemezték. Ha a katonáknak nem fizették ki a zsoldot — ami nemegyszer előfordult —, szétszéledtek, hazamentek, vagy pedig a nemesi birtokokat és a parasztokat fosztogatták.

A lengyel állam gyengesége külpolitikájában is megmutatkozott. A XVII. század második fele szinte szakadatlan háborúkban telt el, amelyek nagyobbrészt lengyel területen folytak. 1655-ben X. Károly Gusztáv svéd király — kihasználva az Oroszországgal Ukrajna birtoklásáért harcban álló „nemesi köztársaság" meggyengülését — csapatai élén betört Lengyelországba: ezzel megkezdődött az első északi háború. A svédek szinte ellenállás nélkül elfoglalták a lengyel terület nagy részét Varsó, Krakkó, Poznań városokkal. Janusz Radziwiłł vilnói vajda a svédek kezére adta Litvániát. János Kázmér lengyel király Sziléziába menekült. A súlyos helyzetben a parasztság és a városi polgárság felkelt az ország védelmére. Partizáncsapatokat szerveztek — először a Podgórze vidékén, azután egyéb lengyel területeken is — és szívósan ellenálltak a hódítóknak. 1656-ban Kis-Lengyelország egész déli része a Visztuláig felszabadult a svéd megszállás alól. A nemesek, akik a háború elején sorra hűségesküt tettek X. Károly Gusztávnak, a népmozgalom hatására szintén a svédek ellen fordultak. A nemesség, a néptömegek további aktivizálódásától tartva, arra törekedett, hogy

megkaparintsa a népmozgalom irányítását. János Kázmér demagóg felhívásokat intézett a néphez; megígérte, hogy a békekötés után „minden elnyomás és erőszakoskodás" alól felszabadítja. A svédek elleni harcban az egész nép összefogott; az ellenállási mozgalomhoz Litvánia is csatlakozott. A lengyelekre nézve kedvező fordulat állott be az orosz külpolitikában is: Oroszország fegyverszünetet kötött Lengyelországgal és hadműveleteket kezdett a Baltikumban a svédek ellen. Mindez meghiúsította a svéd király hódító terveit, noha X. Károly — hogy megerősítse szövetségét Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemmel és II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel — már tervet készített Lengyelország felosztására: a brandenburgi választófejedelemnek Nagy-Lengyelországot, Rákóczinak pedig Lengyelország délkeleti részét kellett volna megkapnia. A háború még 1660-ig elhúzódott, amikor a Gdańsk melletti Oliwában megkötötték a békét. Lengyelország érzékeny veszteségeket szenvedett a Baltikumban. Még a háború folyamán, 1657-ben kénytelen volt elismerni a porosz hercegség függetlenségét, amelyet addig hűbéri függésben tartott. A porosz hercegség most beolvadt a brandenburgi választófejedelemségbe, s hűbérbirtokként hozzácsatolták Lębork és Bytów városokat meg a drahimi sztarosztaságot. A brandenburgi-porosz állam ily módon megerősödve, élére állhatott a kelet felé irányuló német expanziónak. A lengyel mágnások nem ébredtek tudatára sem a balti-tengeri veszteségek jelentőségének, sem a brandenburgi-porosz állam részéről fenyegető veszedelemnek.

A mágnások, meg a nemesség egy része azért kötött békét Svédországgal, hogy felújítsa a harcot Oroszország ellen Ukrajna birtoklásáért. A belső anarchia, a gazdasági hanyatlás és a svéd háború következtében meggyengült Lengyelország azonban 1667-ben kénytelen volt megkötni az andruszovói fegyverszünetet, amelynek értelmében Oroszországhoz került Szmolenszk és Szeverszkaja zemlja — ezek az ősi orosz vidékek —, valamint a balparti Ukrajna és Kijev. A két fél kötelezettséget vállalt, hogy együttesen lépnek fel Törökország ellen. A lengyel uralkodó körök, midőn a fegyverszünetet megkötötték, még reménykedtek abban, hogy a keleten elvesztett területeket visszaszerezni. Csak 1686-ban írta alá a tatárok által pusztított és új török betöréstől fenyegetett Lengyelország a Törökország és a tatárok elleni szövetséget is tartalmazó „örök békeszerződést" Oroszországgal.

A svéd megszálláson kívül, amelyet a lengyel nép „özönvíznek" nevezett, Lengyelországot a XVII. század második felében török támadás is érte. 1672-ben a török seregek Bucsacsig és Lvovig nyomultak előre, anélkül, hogy számottevő ellenállásba ütköztek volna. A kincstárban nem volt pénz a védelem megszervezésére. A frakcióharcok szaggatta országgyűlések határozatképtelenek voltak. Az 1672-es bucsacsi szerződés értelmében Lengyelország át kellett hogy engedje Törökországnak Podóliát és a jobbparti Ukrajna nagy részét. Az 1673-as országgyűlés nem hagyta jóvá a hátrányos szerződést, a háború kiújult. A lengyel hadvezér, Sobieski János, számos győzelmet aratott a törökök felett, de amikor Wiśniowiecki Mihály király halálával interregnum állt be, a hadműveletek félbeszakadtak.

1674 májusában Sobieski Jánost választották Lengyelország királyává (1674—1696). Sobieski francia orientációt kezdett; azt remélte, hogy Franciaország támogatásával sikerül visszaszereznie a porosz hercegséget. E tervek a Törökország elleni háború beszüntetését jelentették volna — éppen erre törekedtek a franciák. Egy erős mágnási-nemesi csoport viszont Podóliát és a jobbparti Ukrajnát akarta visszaszerezni; törekvéseit az osztrák diplomácia és a pápai kúria támogatta. Újra megindult a háború Törökország ellen. Sobieski megpróbált széles törökellenes koalíciót létrehozni, de csupán a török veszedelem által ugyancsak közvetlenül fenyegetett Ausztriával sikerült szövetséget kötnie. Sobieski János lengyel és szász seregeinek döntő részük volt a törökök 1683. évi bécsi vereségében. A lengyel—török háború ezután már sikeresen alakult Lengyelország számára: az 1699-es karlócai béke értelmében visszakapta a jobbparti Ukrajnát, noha Moldvára támasztott igényeit fel kellett adnia.

Lengyelország külpolitikája általában véve az egész tárgyalt időszak folyamán — ritka kivételektől eltekintve — sikertelen volt. A XVII. század második felében az ország nemegyszer került válságos helyzetbe, a svéd betörés idején pedig csupán a néptömegek fellépése mentette meg a pusztulástól. A nemesek és mágnások többsége azonban nem értette meg, hogy gyökeres reformokra van szükség. A nemesi-főúri táboron belül létrejött ugyan egy frakció, amely a királyi hatalom megerősítése mellett foglalt állást, de ez a csoport éppúgy, mint az „arany szabadság" elveit védelmező ellenfrakció, nem állami érdekeket, hanem csoport- vagy éppen egyéni érdekeket képviselt. A harcból az „arany szabadság" pártja került ki győztesen. A külföldi államok minden módon igyekeztek támogatni az „arany szabadság" fennmaradását, hiszen az ezzel együtt járó anarchia gyengítette Lengyelországot.

Az idegen hatalmak beavatkozása különösen megélénkült az interregnumok idején: a királyválasztásokat megelőző harcok során mindegyik hatalom arra törekedett, hogy a saját jelöltjét juttassa trónra, s így biztosítsa befolyását a lengyel politikára. Az 1697-es királyválasztás idején például Franciaország jelöltjével, Conti herceggel szemben Oroszország és Ausztria Frigyes Ágost szász herceget támogatta, s eredménnyel: őt választották lengyel királlyá II. Ágost néven (1697—1733).

LENGYELORSZÁG GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉSE A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A „nemesi köztársaság" már meggyengülten lépte át a XVIII. század küszöbét, s azok a nagy megrázkódtatások, amelyek a század első évtizedeiben érték az országot, még jobban szétzilálták a lengyel államot. A szakadatlan háborúk, a külföldi hadak és a járványok pusztításai következtében gazdasági romlás állott be, az ország népessége megcsappant.

Ebben a helyzetben megerősödött a saját kezelésű folwark-gazdaságok (majorságok) átszervezésére irányuló tendencia.

A földesurak arra törekedtek, hogy fokozzák az árutermelést; megnövelték a kivitelre termelt búza, a sörfőzésre szánt árpa és a zab vetésterületét. Igen sok majorságban finomgyapjas juhokat tenyésztettek; a gyapjú iránt belföldön, elsősorban a nagy-lengyelországi posztóipar részéről mutatkozott kereslet, egy részét pedig exportálták Sziléziába, Pomerániába, Hollandiába és Franciaországba.

A nemességnek a parasztság elleni támadása, a paraszti népesség megfogyatkozása és a szökések következtében tovább csökkent a paraszti használatban levő földek területe. Megszaporodott a kevés földdel bíró és földnélküli parasztok (chałupnikok, komórnikok) száma. Ez a folyamat leginkább Kis-Lengyelországra és Vörös-Oroszországra volt jellemző — kisebb mértékben Nagy-Lengyelországra és a „királyi (Nyugat-)Poroszországra". Egyidejűleg megnőtt a majorsági földek terjedelme; a nemesek paraszti telkeket csatoltak ezekhez. A XVIII. században megszüntették a parasztok öröklési jogát az általuk megművelt parcellákra.

A saját kezelésű folwark-gazdaságok területének növekedése egyfelől, a parasztok számának megcsappanása másfelől, munkaerőhiányt okozott a földesúri gazdaságokban. Az urak úgy segítettek magukon, hogy felemelték a robot mennyiségét — nem ritkán heti hat-hét napra. A parasztok nem voltak képesek ellátni saját gazdaságukat és e mellett eleget tenni megnövekedett robotkötelezettségüknek; arra kényszerültek, hogy kisebb telekre húzódjanak, amely után kevesebb robotnappal tartoztak. A robot csak Nagy-Lengyelországban és a „királyi Poroszországban" csökkent valamelyest; ugyanitt növekedett a bérmunka felhasználása, kivált a mezőgazdasági idénymunkák idején. Kis-Lengyelországban, Volhíniában és Podóliában nem volt hiány az ingyenes jobbágy-munkaerőben, s ezért igen kevéssé alkalmaztak bérmunkát. Ha viszont a folwarkok egész területén nem volt mód önkezelésű gazdálkodást folytatni, a földesurak parasztjaik egy részét

pénzbeli cenzusra (czynsz) fogták. Kis-Lengyelországban a XVIII. század derekán már meglehetősen sok cenzusfizető jobbágy volt.

A középbirtokos nemesek számottevő része tönkrement; birtokaik mágnások kezére kerültek. A XVII—XVIII. század folyamán a közép- és kisnemesség rovására megnövekedett nagybirtok a mágnások számára biztosította a gazdasági és politikai hegemóniát egyaránt.

A mágnások egy részének — szilárd anyagi helyzetben lévén — módjában állott, hogy átalakítsa, tökéletesítse és jövedelmezőbbé tegye gazdaságát. De túlnyomó többségük pusztán arra törekedett, hogy azonnal a lehető legtöbb pénzt facsarja ki földjeiből. Ezek a mágnások, a holnappal mit sem törődve, rablógazdálkodást folytattak birtokaikon.

A súlyosbodó kizsákmányolásra a parasztság a XVII. és XVIII. században néma ellenkezéssel, nem ritkán nyílt ellenállással válaszolt. Különösen rossz volt az ukrán és a belorusz parasztság helyzete: a feudális-jobbágytartó kizsákmányolást az ő esetükben nemzeti elnyomás és vallási üldözések súlyosbították. Lengyelország néptömegeinek lényegében véve, nemzetiségi különbségekre való tekintet nélkül, közös ellenségük volt: a mágnási-nemesi osztály. Ez ellen egyaránt harcoltak a lengyel, az ukrán, a belorusz és a litván parasztok is.

A parasztság antifeudális küzdelmének legelterjedtebb formája a feudális kötelezettségek teljesítésének megtagadása és a szökés volt. A legtöbb adat a mazóviai, podlasiei királyi birtokok parasztjainak ellenállásáról, megmozdulásairól áll rendelkezésünkre. Különösen éles formákat öltött a harc a Nyugati Beszkidekben (Podhale, Podgórze): szökött parasztokból álló fegyveres csapatok harcoltak a hatóságok és a földbirtokosok ellen. Az olyan parasztvezérek, mint Juraj Jánošík kárpáti atamán vagy Aleksa Dobusz, népi hősökké váltak; dalok és mondák örökítették meg hírüket.

A jobbparti Ukrajnában meglehetősen gyakoriak voltak a fegyveres paraszti tömegmozgalmak. A XVII—XVIII. század fordulóján nagy népi felkelés robbant ki Semen (Szemjon) Palej vezetése alatt. Heves megmozdulásokra került sor Ukrajnában 1713—1714-ben, 1734—1735-ben és 1750-ben is. A paraszti harc sajátos formája alakult itt ki: a hajdamakság.[2] Híres hajdamak-vezérek voltak Verlan, Hriva (Griva), Medvegy, Zsila stb. Az ukrán és a belorusz parasztság egyaránt küzdött a lengyel nemesség politikai uralma és a lengyel meg ukrán nemesség feudális elnyomása ellen.

A XVIII. század elején lengyel területen folyó hadműveletek tönkretették a városokat. Jócskán megfogyatkozott az olyan nagy központok lakossága is, mint Varsó, Krakkó és Poznań; a kisebb városokban és mezővárosokban ez a jelenség még erőteljesebben lépett fel.

A lakosság elszegényedését és a kézművesség hanyatlását a belkereskedelem is megsínylette. A XVI—XVII. század folyamán az ország gazdasági életében fontos szerepet játszott vásárok a XVIII. század első felében jóformán teljesen megszűntek.

A városi kézművesség és kereskedelem hanyatlása következtében a kisebb városokban és mezővárosokban reagrarizálódó tendenciák léptek fel. A városi polgárok életét, gazdasági tevékenységét gúzsba kötötték a feudális viszonyok, a mágnások és nemesek gáncsoskodó ellenőrzése. A városoknak földesuraik megtiltották, hogy befogadják a szökött jobbágyokat, s ezzel lakosságuk növekedésének fontos forrásától fosztották meg őket. A városok kénytelenek voltak eltűrni, hogy területükön a pánok fenntartsák említett juridicáikat. Piacaikon az árakat földesuraik szabályozták. Noha a városokban (különösen a nagy városokban) helyreállt a gazdasági élet, lakosságuk zöme továbbra is nyomorúságos helyzetben maradt; csak a patríciátus gazdagsága és befolyása növekedett meg, melyet közös gazdasági érdekek és kölcsönös szolgálatok a mágnások és nemesek osztályához fűztek.

Az ország gazdasági életében továbbra is fontos szerepet játszott a külkereskedelem. A saját kezelésű gazdaságaik terményeinek elhelyezésében érdekelt földesurak azon voltak, hogy fokozzák kivi-

[2] „Haydamak" (török szó) — „támad, rabol". — *A kiadó.*

telüket. A lengyel export átlagosan évi 35 millió złotyt tett ki, viszont a külföldről behozott árukért Lengyelország évente átlag 45 millió złotyt fizetett; ebből 15 milliót külföldi borokra, 18 milliót pedig fűszerekre és különböző fényűzési cikkekre adtak ki. A gabonakivitel a nemesség monopóliuma maradt, de a külkereskedelem bőséges jövedelmi forrásul szolgált a kereskedelmi közvetítők, kivált a külföldi kereskedők számára is.

A BELPOLITIKAI KÜZDELMEK ÉS LENGYELORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE

Az ország politikai életét továbbra is a mágnások vezető szerepe jellemezte: az ő kezükben összpontosultak a legmagasabb közigazgatási és katonai tisztségek. A nemesi anarchia, a főúri klikkek kölcsönös harca siralmas állapotba juttatta Lengyelországot. Az egymással vetélkedő európai hatalmak beavatkoztak belső ügyeibe, és arra törekedtek, hogy külpolitikáját a maguk érdekeinek szolgálatába állítsák. A török elleni küzdelem az osztrák szövetséget tette szükségessé Lengyelország számára; Franciaország viszont igyekezett elszakítani Ausztriától és kibékíteni Törökországgal. Oroszországhoz a „nemesi köztársaságot" Törökország ellen irányuló katonai szövetség kötötte; mindkét hatalmat fenyegette Svédország is, amely vezető szerepre emelkedett a Balti-tengeren. Az orosz—lengyel viszony azonban rendezetlen volt: Lengyelország húzódozott az 1686. évi „örök békeszerződés" ratifikálásától. Lengyelország nyugati területeit a megerősödött Poroszország fenyegette.

A XVII. század legvégén tárgyalások kezdődtek Oroszország, Dánia és II. Ágost lengyel király között egy Svédország elleni szövetségről. II. Ágost — akinek figyelmét szász választófejedelemségének érdekei és a lengyel királyság örökletessé tételére irányuló tervei kötötték le — arra számított, hogy a Svédország elleni sikeres háborúval megszilárdíthatja helyzetét Lengyelországban. 1699 novemberében a tárgyalásokat siker koronázta: egyezmény jött létre Ágost mint szász választófejedelem és Oroszország között. II. Ágostnak Livland és Estland területét ígérték, továbbá biztosították dinasztikus tervei megvalósításában a szövetséges hatalmak, Oroszország és Dánia teljes támogatásáról.

A hadiesemények II. Ágostra nézve sikertelenül alakultak. A szász seregek két ízben, 1700-ban és 1701-ben vereséget szenvedtek, s a svéd hadsereg betört a lengyel állam területére.

Lengyelországban a nemesség különböző rétegei és a főúri-nemesi klikkek nem egyöntetűen ítélték meg a Svédország elleni háborút, általában azonban nem helyeselték. Ágostnak számolnia kellett a közhangulattal; midőn 1701-ben Birżében új szövetségi szerződést kötött I. Péterrel, ez csupán Oroszország és Szászország szerződése volt, Lengyelország nélkül.

A svéd seregek ezalatt elfoglalták Lengyelország területének nagy részét, beleértve Varsót és Krakkót, s kíméletlenül fosztogatták a lakosságot. Az elkobzások és a hadisarcok, a rablások és pusztítások általános felháborodást váltottak ki az országban. Városi polgárok, parasztok, nemesek egyaránt fegyvert fogtak a svéd hódítók ellen. A litván nemesség egy része felvette a kapcsolatot Oroszországgal, ahonnan anyagi és katonai segítséget kapott. Formálisan azonban Lengyelország még nem lépett hadba Svédország ellen. A lengyel haderők nagy részét a jobbparti Ukrajnába vezényelték a Semen Palej-féle parasztfelkelés leverésére. A svédek ellen főképpen a Lengyelországban állomásozó, a lakosság költségén élő szász seregek folytattak hadműveleteket.

Lengyelországban fellángolt a harc II. Ágost hívei és ellenfelei között. A svéd seregek által megszállt Nagy-Lengyelországban II. Ágost ellenfelei a svédek pártfogásával 1704 tavaszán megalakították a varsói konföderációt. A konföderáció trónfosztottnak nyilvánította II. Ágostot, és a svédek jelöltjét, Leszczyński Szaniszló poznani vajdát választotta királlyá.

A varsói konföderáció ellensúlyozására a svédellenes tábor megalakította a sandomierzi kon-

A lengyel hadsereg ezredese
Norblin rajza

föderációt. II. Ágost és hívei elhatározták, hogy Oroszországhoz fordulnak segítségért. 1704-ben Narvában szövetségi szerződést írtak alá Oroszország és Lengyelország között. Az utóbbi most már hivatalosan is hadat üzent Svédországnak. Az oroszok vállalták, hogy segítséget nyújtanak az ukrajnai parasztfelkelés leverésében, valamint pénzsegélyben részesítik Lengyelországot. A „nemesi köztársaság" ígéretet kapott arra is, hogy visszakapja Észak-Livlandot. Az orosz seregek jogot nyertek arra, hogy Lengyelország területén hadműveleteket folytassanak a svédek és párthíveik ellen.

Leszczyński viszont, hogy Svédország támogatását biztosítsa, 1705-ben szerződést írt alá XII. Károly svéd királlyal. Svédország e szerint jogot kapott, hogy Lengyelország területén katonákat toborozzon, seregeket tartson és hadműveleteket folytasson. Lengyelország kötelezte magát, hogy nem vesz részt svédellenes koalíciókban, és Svédországgal együtt fellép Oroszország ellen. A svéd kereskedők fontos kereskedelmi kiváltságokat kaptak Lengyelországban.

E szerződések nyomán Lengyelország hadszíntérré változott; területén külföldi seregek s a két konföderáció fegyveres erői vonultak keresztül-kasul, feldúlták a városokat és falvakat, pusztították az országot és rettenetes nyomorúságot hoztak a lakosságra.

1706-ban XII. Károly benyomult Szászországba. II. Ágost kénytelen volt megkötni a svédekkel a megalázó altranstädti békét: lemondott a lengyel trónról Leszczyński Szaniszló javára. A sandomierzi konföderáció azonban nem ismerte el az altranstädti békét, és folytatta a háborút a svédek ellen. Miután az oroszok Poltavánál megverték a svédeket és XII. Károly Törökországba menekült, az orosz hadsereg lengyel csapatokkal együtt megtisztította az országot a svéd megszállóktól. II. Ágost visszakerült a trónra. 1710-ben összehívták az országgyűlést („varsói tanácskozás"); ezen a főúri-nemesi köröknek végleg le kellett mondaniuk a balparti Ukrajnára és Kijevre támasztott igényeikről. 1710 után Lengyelország gyakorlatilag kívül maradt az északi háborún. II. Ágost folytatta ugyan a hadműveleteket, de csak Szászország fegyveres erőivel. Lengyelországban hosszúra nyúló harc kezdődött egyfelől II. Ágost, másfelől a királynak a nemesi szabadságok felszámolására irányuló törekvéseivel és a szász csapatok lengyelországi tartózkodásával elégedetlen nemesség között. 1715-ben II. Ágost ellen megalakult a tarnogródi konföderáció. A kialakult helyzet kedvezett a külföldi beavatkozásnak. Közvetítésre mindkét fél Oroszországot kérte fel, amely már döntő befolyást szerzett Lengyelországban. I. Péter a sandomierzi konföderációt támogatta; ezzel és az „arany szabadság" szavatolásával széles nemesi köröket állított maga mellé. A király és az ellenzéki nemesség viszályában I. Péter döntőbíróként lépett fel, vigyázva, hogy egyik fél se jusson döntő fölényre. Nem egyezett bele az ellenzék követelésébe, hogy ti. Ágostot fosszák meg a lengyel trónról, ugyanakkor azonban állást foglalt a király abszolutisztikus tervei ellen is. Az Ágost és a nemesi konföderáció közötti egyezmény, melyet az 1717. évi ún. néma országgyűlés erősített meg, előírta a szász csapatok kivonását Lengyelországból, továbbá korlátozta a lengyel zsoldoshadsereg létszámát.

II. Ágost — Angliára és Ausztriára támaszkodva — kísérletet tett, hogy szembeszálljon I. Péter terveivel. 1719-ben megkötötte Ausztriával és Angliával a bécsi egyezményt, amely kimondta Lengyelország függetlenségének megoltalmazását. Válaszként Oroszország és Poroszország 1720-ban szerződést kötöttek a fennálló lengyel állami berendezkedés megőrzésére, az orosz diplomáciának pedig sikerült elérnie, hogy az országgyűlés nem ratifikálta a bécsi egyezményt.

Poroszország nemegyszer megkísérelte, hogy kihasználja Lengyelország nehézségeit. A porosz király terveket vetett fel arra nézve, hogy a lengyel terület egy részét a szomszédos hatalmak között osszák fel. Oroszország ezzel szemben arra törekedett, hogy fenntartsa a „nemesi köztársaság" mint osztatlanul orosz befolyás alatt álló ország területi épségét.

II. Ágost halála (1733) után interregnum állt be, s ez súlyos megpróbáltatásokat hozott Lengyelországra. Újból megindult a nagyhatalmak küzdelme jelöltjeik trónra juttatásáért. Franciaország, hogy megerősítse befolyását Lengyelországban, Leszczyński Szaniszló jelöltségét támogatta, aki közben XV. Lajos francia király apósa lett. Ez a terv erélyes ellenakciókat váltott ki Pétervárott és Bécsben, de Lengyelországban a nemesek és mágnások számottevő része támogatta. Leszczyńskit 1733 szeptemberében megválasztották lengyel királlyá. Az új király röviddel ezután partraszállt Gdańskban, s sikeresen szembeszállt a szász választófejedelem (II. Ágost fia) és szövetségesei hosszas ostromával. Oroszország és Ausztria azonban megegyezést kötöttek a szász választófejedelem támogatására, melléállottak a nemesség legkonzervatívabb elemei is, s III. Ágost néven királlyá választották. 1734-ben a dél-lengyelországi Dynów községben konföderáció alakult Leszczyński támogatására. Leszczyński és III. Ágost párthíveinek harca két évig tartott, az utóbbit szász és orosz seregek is támogatták. Leszczyński Szaniszló végül is lemondott a koronáról és eltávozott Lengyelországból.

III. Ágost (1734—1763) uralkodása alatt még inkább kiéleződtek az uralkodó osztályon belüli klikkharcok. A királyi udvart a Czartoryskiak és rokonaik, a Rzewuskiak és Radziwiłłek támogatták; ezt a csoportot „familiának" nevezték. A „familia" ellen a Potockiak és a Branickiak vették fel a küzdelmet.

A Czartoryskiak megértették, hogy az állami berendezkedés bizonyos reformjai nélkül Lengyelország nem kerülheti el a szomszédos hatalmaktól való politikai függést. A Potockiak viszont az „arany szabadság" védelmében minden reformkísérlettel szembeszálltak. A belső harcokban meggyengült Lengyelország képtelen volt valamelyest is önálló szerepet játszani a nemzetközi életben. Gyengesége különösen tragikusan nyilvánult meg az osztrák örökösödési és a hétéves háború idején; a hadviselő hatalmak seregei akadálytalanul használták felvonulási terepként és csatatérként Lengyelország területét.

GAZDASÁGI FELLENDÜLÉS ÉS REFORMKÍSÉRLETEK A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A XVIII. század derekára Lengyelország kiheverte a háborús megpróbáltatásokat, s gazdasági és társadalmi életében számottevő fejlődés mutatkozott. A földesúri — főképpen a mágnási — birtokokon gyorsan elterjedt a parasztok átállítása a robotról a pénzbeli cenzusra. Szokásossá vált földnélküli és kevés földdel bíró parasztok szegődtetése is; ezek munkája azonban lényegében kényszerjellegű volt. Az önkezelésű folwark-gazdaságok birtokosai egymás után tértek át tökéletesített földművelési eszközökre, fejlettebb agrotechnikai eljárásokra.

Kiszélesedett a mezőgazdasági termékek fogyasztó piaca; a gabonakivitel mellett gyorsuló ütemben fokozódott a belső piac felvevőképessége — különösen a városi lakosság számának gyors növekedése következtében.

A XVIII. század második felében a városi és falusi kézművesség mellett fejlődésnek indult a manufaktúraipar is. Manufaktúrákat földesurak és módos városi polgárok létesítettek. A jobbágymunkán alapuló nemesi manufaktúrák nem hajtottak nagy jövedelmet tulajdonosaiknak, s rendszerint nem bírták a versenyt az olcsóbb külföldi árukkal: megszűntek, vagy gazdag kereskedő vállalkozók kezébe mentek át. Erre a sorsra jutottak a Sapiehák, a Potockiak és más mágnások manufaktúrái. Néhány manufaktúrát a mágnások a kialakulóban levő burzsoázia képviselőivel

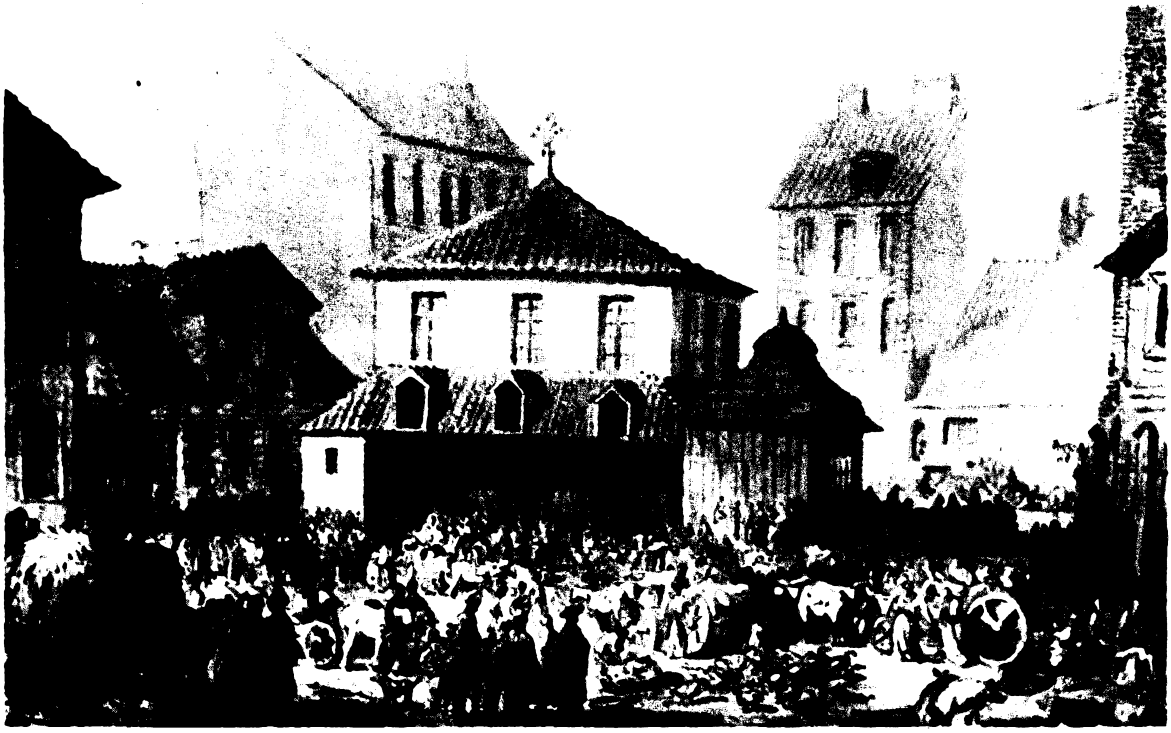

Piac a varsói Újvárosban (Nowe Miasto)
Norblin rajza

összefogva hoztak létre. 1766-ban például megalakították a „Gyapjúmanufaktúrák Társaságát". A társaság tőkéje 120 részvény között oszlott meg, ezek tulajdonosai nemesek és polgárok voltak. E társaság azonban — vállalatai főképpen jobbágymunkán alapultak — szintén életképtelennek bizonyult, s 1771-ben csődbe ment.

A gazdag kereskedők manufaktúráiban főként szabad bérmunkások dolgoztak; munkájuk termelékenyebb volt, mint a jobbágyoké. E tőkés vállalatokat általában olyan emberek irányították, akik jól ismerték a termelés technológiáját és a piaci helyzetet. Rendszerint közszükségleti cikkeket állítottak elő, amelyeknek a piaca az országon belül biztosítva volt. Érthető, hogy a bérmunkát alkalmazó manufaktúrák nagyobb hasznot hajtottak, mint a nemesi jobbágymanufaktúrák.

A tőkés termelési mód elemeinek kifejlődése nyomán bizonyos változások mentek végbe a feudális-jobbágytartó rendszer keretein belül.

Heves ideológiai küzdelem bontakozott ki. A főúri-nemesi osztály messzebbre tekintő képviselői megértették, hogy Lengyelország puszta léte is veszélyben forog. Politikai és gazdasági reformprogramot dolgoztak ki: javasolták az állandó hadsereg megteremtését, a pénzügyek és az adórendszer rendezését, az országgyűlés és az egész államapparátus újjászervezését, az iskolai oktatás rendszerének átalakítását.

Az állandó hadsereg megteremtéséhez azonban új adókra, valamint az újoncozási kötelezettség bevezetésére lett volna szükség — a mágnások és a nemesek többsége viszont nem volt hajlandó jobbágyait újoncnak adni, sem pedig az új adókat fizetni. A reformok ellenzőinek az sem volt ínyére, hogy hadsereget bocsássanak a király rendelkezésére. Az országgyűléseken mereven elutasítottak minden reformtervezetet, különösen azokat, amelyek a „liberum veto" megszüntetésére

vagy akárcsak korlátozására és az országgyűlés szabályainak módosítására irányultak. Elakadt a katonai és más politikai reformok tervezete is, amelyet a neves, haladó közíró, Stanisław Konarski készített el. Konarski egyébként nagy érdemeket szerzett az iskolareform kidolgozása és megvalósítása terén is. Leszczyński Szaniszló még az 1730-as években politikai és társadalmi reformokat indítványozott; síkraszállt azért, hogy a jobbágyokat személyükben szabadítsák fel és terheiket változtassák át pénzjáradékra.

A lengyel publicisztika haladó személyiségei sokat foglalkoztak a társadalmi reformok kérdésével. Antoni Popławski például azt bizonygatta, hogy a földművelés csak akkor virágozhat fel, ha a paraszt szívesen dolgozik, ennek viszont elengedhetetlen feltétele, hogy személyes szabadságot nyerjen. Stefan Garczyński élesen bírálta a személyileg függő jobbágyság rendszerét, többek között azzal érvelve, hogy az ipari és kereskedelmi fejlődés lassúságának fő oka a parasztság súlyos jogi és anyagi helyzete.

A reformok híveinek többsége szót emelt a robotoltató folwark-rendszer szélsőségei és a feudális anarchia ellen.

Az első reformok 1764-ben valósultak meg. A III. Ágost halálát (1763) követő interregnum idején a Czartoryskiaknak sikerült kezükbe ragadniuk a hatalmat. Bízva abban, hogy a „familia" képviselője lesz a király, a királyválasztást előkészítő (ún. konvokációs) országgyűlésen számos olyan intézkedést hajszoltak keresztül, amelyek egyrészt az országgyűlés tevékenységének rendjét érintették — korlátozták a „liberum veto" alkalmazását —, másrészt a pénzügyi, katonai és bírói szervek jelentős mértékű újjászervezésére vonatkoztak. Az országgyűlés ezenkívül helyreállította a királyi városok önkormányzatát, s a mágnások által beszedett valamennyi kereskedelmi illetéket eltörölve, helyükbe általánosan kötelező országos vámot vezetett be.

1764-ben Oroszország nyomására a „familia" egy másodrangú képviselőjét, Poniatowski Szaniszló Ágostot választották lengyel királlyá. A Czartoryskiak a királlyal együtt folytatni akarták a reformpolitikát. Törekvésük azonban határozott ellenzésre talált Poroszország és Oroszország részéről: e hatalmak nem kívánták Lengyelország megerősödését, s ezért ragaszkodtak a nemesi szabadságok fenntartásához.

LITVÁNIA A LENGYEL ÁLLAM KERETÉBEN

Az 1569-es lublini unió a litván nagyfejedelemséget, amelyhez Litvánián kívül ukrán és belorusz területek is tartoztak, egyesítette Lengyelországgal. Az unió gondolatát felvető lengyel feudális urak arra törekedtek, hogy a litván nagyfejedelemség fölött fenntartás nélküli hatalomra tegyenek szert. Céljukat azonban nem tudták teljesen megvalósítani. Noha Lengyelországgal közös országgyűlése és egyazon királya volt, a litván nagyfejedelemség megtartotta a saját közigazgatását. Külön hetmannal — hadseregparancsnokkal —, kancellárral és kincstartóval rendelkezett; lakossága saját, külön törvényei szerint élt, saját bíróságai ítélkeztek felette. Ennek ellenére a litván nagyfejedelemség a lengyel állam alkotórésze volt, sorsa szorosan összefonódott Lengyelország sorsával.

A XVII. század második felében Litvániát svéd betörés sújtotta, majd a XVIII. század elején, az északi háború idején, újra megsarcolták és kifosztották a területén tevékenykedő seregek. Helyzetét ebben az időben még bonyolultabbá tette a litván főurak harca a királyi hatalom ellen. Mindegyik főúri csoportosulás teljes önállóságra törekedett. Harcukban egyaránt éltek a megvesztegetés eszközével — megvásároltak egyes nemeseket, s az ő segítségükkel lehetetlenné tették a tartománygyűlések működését — és a terrorral. A XVII. század végén ilyen módon a Sapiehák szerezték meg az uralmat Litvániában, de diktatúrájuk ellen a következő század elején más mágnások léptek fel. A főúri belviszályok újra fellángoltak — éppen akkor, amikor az országot svéd seregek pusztították, és a nép, a poltavai diadalon fellelkesülve, fegyvert ragadott a hódítók ellen.

Litvánia helyzete rendkívül súlyos volt. A városokat és a falvakat feldúlták. A harcok és a pestisjárvány következtében a lakosság csaknem a felére apadt. A kifosztott parasztok gyakran már nem is tudták helyreállítani gazdaságukat; sokan elpusztultak, vagy idegenben kerestek jobb sorsot.

A pusztulást a litván feudális urak is megsínylették. Sok folwark-gazdaságot feldúltak, a falvak elnéptelenedtek. A földesurak gazdaságuk helyreállítása során megpróbáltak kényszerítő eszközöket alkalmazni a parasztokkal szemben, de az ilyen kísérletek heves ellenállásba ütköztek. A parasztok tömegesen szöktek el a feudális birtokokról. Erről tanúskodnak a szökevények ellen hozott 1712., 1717. és 1718. évi törvények. A szökés és a mindennapos passzív ellenállás mellett a parasztok nem riadtak vissza a fegyveres felkeléstől sem. 1701-ben a šauliai-i királyi birtokon, 1707-ben Žemaitiában, 1711-ben Skuodas faluban robbant ki fegyveres parasztfelkelés. A feudális urak kegyetlenül leszámoltak az elszigetelt helyi felkelések részvevőivel. Ugyanakkor azonban földesúri gazdaságaik anyagi helyreállítása érdekében gyakran pénzszolgáltatást léptettek a robot helyére. Ez a csere előnyös volt a feudális urak számára: növelte a munka termelékenységét, jórészt fölöslegessé tette, hogy pénzt fektessenek be a gazdaságba, csökkentette a birtokigazgatás költségeit. Némileg megjavult a parasztok helyzete is: pénzbeli cenzusuk általában mérsékelt volt, továbbá bizonyos kedvezményeket kaptak, s megszabadultak az úr vagy a gazdatiszt közvetlen felügyeletétől. A parasztok jogi helyzetében azonban a pénzszolgáltatás rendszerének bevezetése nem hozott változást.

A pénzszolgáltatásra való áttérés nem volt általános és egyenletes folyamat. A legerőteljesebben a főleg Litvánia északnyugati részén fekvő királyi birtokokon ment végbe, a magánföldesúri parasztokat jóval kevésbé érintette. Amikor pedig a XVIII. század derekára a parasztgazdaság megerősödött, ezzel párhuzamosan újra növekedni kezdett a robot. A pénzjáradék elterjedése Litvániában csak ideiglenes jelenség volt, nem ingatta meg a személyileg függő jobbágyság rendszerét.

A városokban ez idő tájt hevesebbé vált a plebejustömegek és a kézművesek küzdelme a patriciátus visszaélései ellen; különösen éles formákat öltött Vilnóban 1712-ben és 1720-ban.

LENGYELORSZÁG ELSŐ FELOSZTÁSA (1772)

A cári Oroszország hosszú időn keresztül ellenezte Lengyelország felosztását és felszámolását, hiszen az országot befolyása alatt tartotta. II. Katalin császárnő azonban jól látta, hogy a kibontakozó lengyel reformmozgalom veszélyezteti az orosz befolyást. A cári kormányzat — nyomást akarva gyakorolni a lengyel uralkodó körökre — fellépésének ürügyéül az ún. disszidenskérdést, a lengyelországi pravoszláv vallású ukrán és belorusz népesség elnyomott helyzetének kérdését használta fel. II. Katalin az 1760—1770-es években felvetette azt a követelést, hogy Lengyelország a pravoszlávokat és egyéb disszidenseket (nem katolikusokat) egyenjogúsítsa a katolikusokkal.

A cári kormányzat lengyel politikája ingerültséget váltott ki a porosz és osztrák kormánykörökben — ezek arra törekedtek, hogy felszámolják a lengyelországi orosz befolyást, és rábírják II. Katalint: egyezzék bele Lengyelország felosztásába.

Ausztria a porosz udvar hallgatólagos támogatása mellett azzal a fenyegetéssel zsarolta a cári kormányzatot, hogy szövetségre lép Törökországgal. Később Poroszország is ehhez a fogáshoz folyamodott. A disszidens-kérdést ez a két hatalom is felhasználta: minden eszközzel igyekeztek erősíteni Lengyelországban az oroszellenes hangulatot. Az osztrák udvar nyíltan a katolicizmus védelmezőjének szerepében lépett fel és támogatta a pravoszlávok egyenjogúsításának ellenfeleit. A porosz király titkos utasításokban hagyta meg lengyelországi megbízottainak, hogy dolgozzanak az orosz befolyás ellen.

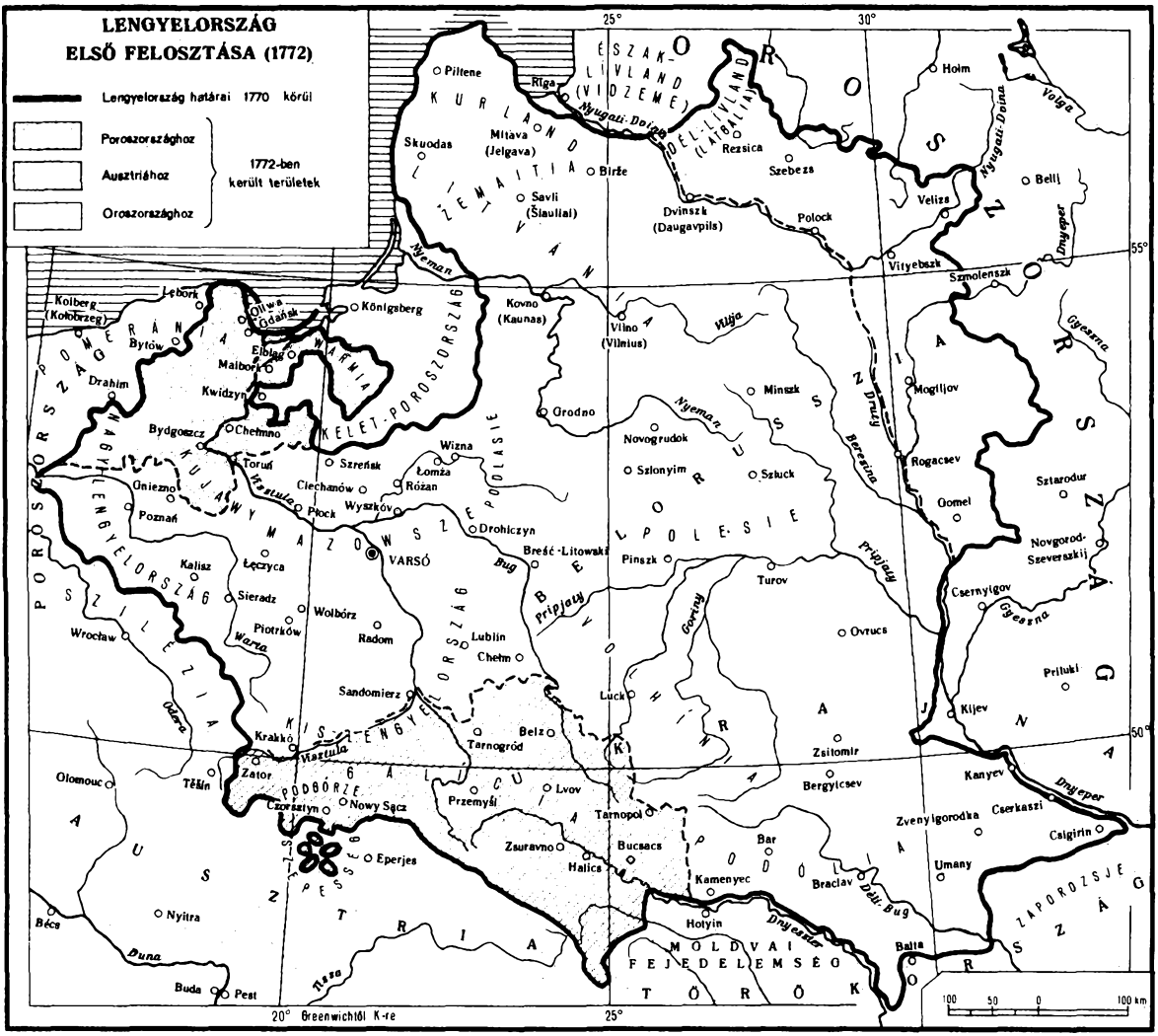

A lengyel uralkodó körök, Poroszország és Ausztria támogatásában bízva, nyíltan szembeszegültek a cári kormányzattal. Az 1766. évi országgyűlés az egyenjogúsítás ellen foglalt állást. Az országgyűlés befejezése után az orosz kormány felszólította a Czartoryskiakat, hogy oldják meg a disszidens-kérdést, továbbá lépjenek védelmi és támadó jellegű szövetségre Oroszországgal. A javaslatot elutasították.

II. Katalin kormánya ezután az 1767 őszén összehívott országgyűlésre gyakorolt nyomást; elérte, hogy az országgyűlés a polgári jogok tekintetében egyenjogúsítsa a disszidenseket a katolikusokkal, s szinte az összes 1764. évi reformot érvénytelenítse. Az országgyűlés garanciaszerződést fogadott el, melynek értelmében Oroszország garanciát vállalt a szabad királyválasztás, a „liberum veto" és valamennyi nemesi kiváltság megőrzéséért; ezeket Lengyelország „sarkalatos jogaivá" nyilvánították.

E határozatok elleni harcra az ukrajnai Bar városkában 1768 februárjában konföderációt szerveztek. A bari konföderáció rendkívül tarka összetételű volt. A dühödt klerikálisok és egyéb konzervatív elemek mellett csatlakoztak hozzá a nemesség hazafias érzelmű elemei is, amelyekből elégedetlenséget váltott ki Oroszország beavatkozása Lengyelország belügyeibe. A konföderáció semmisnek nyilvánította a disszidensek egyenjogúsítását, és harcot indított az 1767. évi országgyűlés

egyéb határozatai ellen is. A cári kormány katonaságot vezényelt Lengyelországba, s ez Szaniszló Ágost seregeivel együtt 1768 nyarán szétverte a konföderáció erőit.

A bari konföderáció csapatainak garázdálkodásai számos parasztfelkelést váltottak ki. 1768 májusában nagy arányú fegyveres megmozdulás robbant ki az ukrán parasztság körében, amely a bari konföderáció szervezőiben régi elnyomóit gyűlölte. A mozgalom, vallási jelszavain túlmenően — a parasztok azt követelték, hogy állítsák helyre a pravoszláv egyházat (ti. az unitus egyház helyett) —, antifeudális és nemzeti jellegű volt.

Még 1767-ben megjelent Torcsin faluban egy kiáltvány, amelyet lengyel és ukrán nyelven terjesztettek. A kiáltvány a lengyel és ukrán parasztságot együttes harcra szólította közös ellenségük, a főurak és a nemesség ellen. Az 1768. évi parasztmozgalom a jobbparti Ukrajna tetemes részére kiterjedt. A Zaliznyak, Silo, Bondarenko, Honta vezetése alatt álló felkelő csapatok elfoglalták Zvenyigorodkát, Umanyt és más megerősített városokat.

A parasztmozgalom — később koliivscsinának (koliwszczyzna) nevezték el a felkelők fegyverétől, a karóról (kol) — olyan jelentős méreteket öltött, hogy a lengyel és az orosz kormányt egyaránt megrémítette. A felkelők ellen Krecsetnyikov tábornok parancsnoksága alatt cári csapatok és Branicki vezetésével egy lengyel osztag vonult fel. A büntető expedíció sikerrel járt: a felkelők csapatait már 1768 nyarán szétverték, vezéreiket kivégezték. A harc azonban nem szűnt meg teljesen: egyes paraszti csapatok tovább tevékenykedtek.

A koliivscsina megmutatta: a főurak és nemesek már nem képesek arra, hogy saját erejükből elnyomják az antifeudális mozgalmakat. A lengyel feudális urak, midőn a cári kormányzathoz fordultak segítségért a felkelő néptömegek ellen, ezzel egyszersmind elismerték a cári Oroszországtól való függőségüket.

Poroszország és Ausztria kihasználta a feszült lengyelországi helyzetet, s megkezdte a határmenti lengyel területek elfoglalását. Ezzel egyidőben, 1768 őszén, Törökország hadat üzent Oroszországnak, minek folytán jelentős orosz haderőket át kellett dobni az új hadszíntérre. II. Katalin kormánya félt attól az eshetőségtől, hogy Ausztria Törökország oldalán beavatkozik a háborúba. A cárizmus joggal kételkedett továbbá Poroszország semlegességében is, s ami a legfőbb, abban sem bízott, hogy meg tudja őrizni befolyását magában Lengyelországban. II. Katalin ezért jobbnak látta, hogy beleegyezzen Lengyelország felosztásába. Lengyelország első felosztását a három hatalom külön szerződésben rögzítette, amelyet 1772. augusztus 5-én (július 25-én) Pétervárott írtak alá. Poroszország megkapta a pomerániai vajdaságot (Nyugat-Poroszországot, Gdańsk nélkül), Warmiát, a malborki és a chełmnói vajdaságot (Toruń nélkül), továbbá Kujávia (Kujawy) és Nagy-Lengyelország egy részét. Ausztria elfoglalta egész Galíciát, a krakkói és a sandomierzi vajdaság egy részét és a russzai vajdaságot Lvov városával (de Chełm vidéke nélkül). Oroszországhoz került Belorusszia egy része — a Dnyeper felső folyásának vidéke és a Dvina mente — valamint a lett földek egy része: Latgalia.

Lengyelországnak nem volt elég ereje ahhoz, hogy megvédelmezze határait; az 1773-as országgyűlés jóváhagyta a felosztást. A felosztás Lengyelország teljes alárendelését jelentette a szomszédos államoknak, s eleve meghatározta teljes széthullását, ami az 1793. és 1795. évi felosztással következett be.

A LENGYEL KULTÚRA

A lengyel reneszánszhoz — a lengyel irodalom „aranykorához" — képest a XVII. század második felében és a XVIII. század első felében az ország kulturális színvonala jelentős mértékben süllyedt. Ez az idő az ellenreformáció győzelmének, a katolicizmus uralmának, a tudomány, a művészet, az irodalom és a közművelődés hanyatlásának kora volt.

Az iskola és a közművelődés falun igen alacsony színvonalon állott; a városokban valamivel

kedvezőbb volt a helyzet. A nemes ifjak a jezsuiták és más szerzetesrendek iskoláiban tanultak. A XVII. század folyamán a jezsuita iskolák száma megháromszorozódott: 1700-ban már 51 iskolájuk volt, 20 000 tanulóval. Csakhogy az oktatás ezekben az iskolákban igen keveset nyújtott: szilárdan tartotta magát a skolasztika, a legnagyobb figyelmet a latin nyelv bemagolására fordították. Fennmaradt adatok szerint az egyik lvovi vásáron a XVIII. század elején az oda érkező városi lakosok 44 százaléka, a nagybirtokos nemesek 28 százaléka, a középbirtokos nemesek 40 százaléka és a kisbirtokos nemesek 92 százaléka volt analfabéta. Ezek a számok megközelítően tükrözik az országos helyzetet is.

Falusi iskola
M. Morve metszete. 1657

A közoktatás alacsony színvonala, a vallási fanatizmus és a türelmetlenség kedveztek a babonák és előítéletek elterjedésének. Megsokasodtak a boszorkányok és varázslónők elleni perek. A XVII—XVIII. század fordulóján „Tudós beszélgetések", „Új Athén" és más efféle hangzatos címeken kiadott könyvek jelekről és csodákról szóló fantasztikus tudósítások gyűjteményei voltak.

A XVII. század és a XVIII. század első felének nemesi társadalma erősen különbözött a „lengyel reneszánsz" korának társadalmától. A politikai látóhatár leszűkülése s az ország belső életében mutatkozó pangás következtében ellanyhult és elszegényedett az intellektuális érdeklődés is. A nemesi társaság megvető közönnyel viseltetett a többi európai országokban lezajló tudományos és kulturális haladás iránt, viszont szolgaian másolta a francia illetve szász divatot ruházkodásában, cicomázkodásában, életmódjában. A kisnemességből való ingyenélők seregétől körülrajzott mágnások és a példájukat követő középbirtokos nemesek élete dőzsölésekben meg a nemesi csoportok közötti szakadatlan torzsalkodásban, fegyveres rajtaütésekben telt el. Ebből az időből valók az olyan szállóigék, mint: „Lengyelországot a rendetlenség tartja fenn", vagy: „szász a király — hát egyél, igyál és ereszd ki az öved". Az ilyesfajta szólások nemcsak a nemesség életmódjára voltak jellemzők, hanem ideológiájára is, amely a Lengyelország latin nevéről, Sarmatiáról, szarmatizmusnak nevezett eszmei és irodalmi áramlatban jutott kifejezésre.

A szarmatizmust a nemesség dicsőítése, a nemesi szellem, a nemesi „vitézség" és a nemesi uralom fenntartás nélküli védelme hatotta át, egyszersmind pedig Lengyelország felmagasztalása, az idegen országok, az „idegen" tudományok megvetése. A XVII. század második felétől kezdve, amikor Lengyelország hanyatlása világossá vált, a szarmatizmus a saját gyengeség leplezésének eszközévé változott. Eszméi a XVII. század második felének egész irodalmát áthatják. A lengyel irodalom ebben a korban nem maradt meg azon a magaslaton, amelyet az előző évszázadban elért; az álszenteskedő jámborság, a vallási türelmetlenség, a nemesi öndicséret elemei jellemzik.

A történetíró és költő Wespazjan Kochowski (1633—1700) „Lengyel zsoltároskönyv" című poémája katolikus szellemben dicsőíti Lengyelországot. Kochowski nevéhez számos egyéb verses alkotás fűződik még, többek között egy elbeszélő költemény az 1683. évi bécsi csatáról. Tehetségesebb költő volt nála a rendkívül termékeny Wacław Potocki (1625—1696), aki több mint 300 000 versszakot hagyott hátra. Műveiben — „A hotyini háború" című poémájában, valamint epigramma- és aforizmagyűjteményeiben — jó korrajzot ad: az olvasó elé tárja a nemesi életforma fény- és árnyoldalait — gyakran élesen szatirikus beállításban. Munkái nagy segítséget adnak a

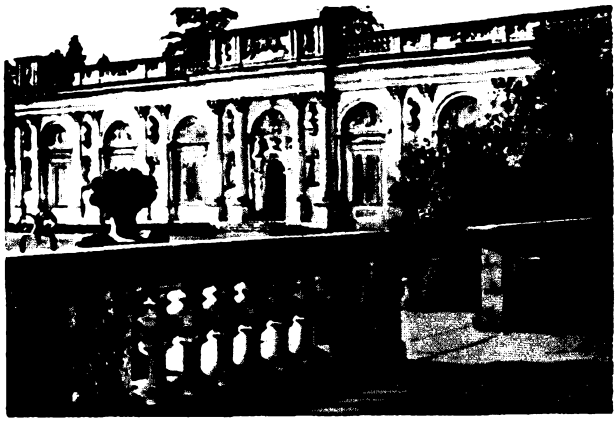

Wilanów
XVII. század vége

korabeli nemesi társadalom életének megértéséhez. A kor prózaírói közül a legjelentősebbek: Andrzej Maksymilian Fredro (1620—1679), Stanisław Lubomirski (1642—1702) és Jan Chryzostom Pasek (1636—1701). Fredro munkássága a nemesi szabadságok apológiája. A drámaíró és publicista Lubomirski legismertebb műve „A tanácsok hiábavalóságáról", amelyet szkepticizmus tölt el és kételyek az iránt, vajon lehetségesek-e reformok Lengyelországban. Pasek memoárja a korabeli nemesi társadalom életére vonatkozó ismeretek igen becses forrása.

A XVIII. század első felének írói közül említésre méltó Elżbieta Drużbacka költőnő és Antoni Poniński szatíraíró.

A kor építkezéseinek és építőművészetének alaphangját a mágnások és a katolikus egyház — a palota- és templomépíttetők — adták meg. A korszak legszebb építészeti emlékei Sobieski János király kastélya Wilanówban (Varsó mellett), a Krasińskiak palotája és a vizitációs nővérek temploma Varsóban, valamint a krakkói Szt. Anna- és Péter-Pál-templom. A XVII. században és a XVIII. század első felében az építőművészet uralkodó stílusa a későbarokk.

A kor festészetében a portré, valamint a dekoratív és vallásos festészet állott az előtérben. A legismertebb művészek: a portretista Louis de Sylvestre, valamint az egyházi festő Czechowicz és Konicz. A XVIII. század második felének neves művésze volt a Lengyelországba költözött olasz Bernardo Belotto (Canaletto), aki kitűnő városképsorozatot alkotott Varsóról.

1724-ben Varsóban állandó színház nyílt. A színművészet először az 1607-ben alapított piarista tanítórend „jámbor iskoláiban" talált ösztönzésre: ezekben az iskolákban a XVIII. század derekától Molière, Corneille, Voltaire darabjait hozták színre. Ez arról tanúskodik, hogy Lengyelországban megjelent a francia felvilágosodás eszméinek hatása.

Az ekkor meginduló gazdasági és politikai fellendüléssel összefüggésben megélénkült és célratörőbb lett a lengyel társadalom haladó elemeinek kulturális tevékenysége is. Olyan radikális beállítottságú publicisták és írók, mint Stefan Garczyński, Stanisław Konarski vagy Franciszek Bohomolec, jól látták, hogy a közoktatás rendszerében változásokra van szükség, megértették, milyen fontos a tudomány, irodalom és művészet további fejlődése. Nyugtalanította őket a lengyel nyelv sorsa, amelyet megrontottak a latinizmusok és amelyet további ellatinosodás fenyegetett. Az 1740—1750-es évek során Konarski és Bohomolec nemegyszer felszólaltak a latin nyelv iskolai uralma és a lengyel irodalmi nyelvbe való behatolása ellen. Fellépésüket támogatta a lengyel felvilágosodás számos más kiemelkedő előhírnöke, többek között Hugo Kołłątaj, s 1780-ban elérték, hogy krakkói egyetemen bevezették a lengyel nyelvű oktatást.

Konarski, harcot indítva a lengyel iskolákban uralkodó skolasztika és dogmatizmus ellen, állást foglalt az iskolai tantárgyak körének kibővítése mellett. Rámutatott, hogy a tanítást a megértésre, nem pedig a mechanikus bemagolásra kell alapozni. A jezsuiták ellenállását leküzdve, 1740-ben Varsóban új iskolát alapított, a „Collegium Nobilium"-ot, amely később fontos szerepet játszott az egész lengyelországi oktatási rendszer átalakításában. 1766-ban Varsóban még egy újfajta tanintézet alakult: a hadapródiskola.

A Konarski alapította iskolában fizikai szertárat rendeztek be. A lengyel tudomány történetében megtisztelő hely illeti meg J. A. Załuskit, aki hatalmas (mintegy 300 000 könyvből és

10 000 kéziratból álló) könyvtárát megnyitotta a nyilvánosság számára. A tudományos érdeklődés felébredését jelezte az is, hogy az 1770—1780-as években számos időszaki kiadvány indult: Wawrzyniec Micler „Új közgazdasági és tudományos közlöny"-e, Bohomolec „Monitor"-ja stb.

A XVIII. század derekán határozott fellendülés mutatkozott a lengyel szépirodalomban; az írók megbélyegezték a főúri-nemesi Lengyelország társadalmi és politikai rendjének legvisszataszítóbb jelenségeit, a vallási fanatizmust, a katolikus reakciót. A vezető irodalmi irányzat a felvilágosodás korának klasszicizmusa volt.

Ebben az időben már alkottak azok a haladó írók, akiknek munkássága valamivel később, a lengyel felvilágosodás korszakában teljesedett ki és vált döntő jelentőségűvé a nemzeti kultúra fejlődésében. De már korai műveik is fontos szerepet játszottak a lengyel irodalomban. Bohomolec ekkor keletkezett vígjátékai, a „Házasság naptár szerint" (1766) és „A jó úr" (1767), maró gúnynyal ábrázolják a nemesi társadalom különböző bűneit. A nagy lengyel felvilágosítónak, Ignacy Krasickinak (1735—1801) az 1770-es években írt elbeszélő költeményei — a „Myszeida" („Egériász") és a „Monachomachia" („Szerzetesek háborúja") — a nemesség maradiságát és önkényeskedését, a katolikus klérus tudatlanságát és fanatizmusát ostorozzák. Trembecki és Naruszewicz művei leleplezik a nemesi életforma egyes vonásait, a papság képmutatását és a nemesség hatalmaskodását.

XX. FEJEZET

ANGLIA A XVIII. SZÁZADBAN. AZ IPARI FORRADALOM KEZDETE

A XVII. század végén Anglia még agrárország volt: lakosságának négyötöde mezőgazdasággal foglalkozott. A XIX. század elejére ipari nagyhatalommá vált, melyben a lakosságnak mintegy a fele a gyáriparban, a közlekedésben és a kereskedelemben dolgozott.

Ezek a változások a XVIII. század folyamán mentek végbe, mégpedig eleinte lassan, észrevétlenül, majd a hatvanas évektől kezdve rohamléptekkel, ugrásszerűen; ekkor zajlott le az úgynevezett ipari forradalom. Később más országokban is bekövetkezett az ipari forradalom, de a legtisztább, klasszikus formájában Angliában zajlott le.

Az ipari forradalom legfontosabb előfeltétele a XVII. századi angol polgári forradalom volt, amely eltávolította az akadályokat a tőkés viszonyok kibontakozása elől és szabaddá tette az utat a termelőerők hatalmas erejű és arányú fejlődése számára.

A forradalom betetőzte az angol nemzet kialakulását, felszámolta a feudális széttagoltság utolsó maradványait, meggyorsította az egységes angol nemzeti piac létrejöttét. A Leedsben és Norwichben gyártott posztók, a Birminghamben és Sheffieldben előállított vasáruk az ország legkülönbözőbb vidékein találtak vevőkre, és külföldre is eljutottak. Angliában tehát megteremtődtek az előfeltételek az országos szintű társadalmi munkamegosztáshoz, a különböző vidékek további gazdasági specializálódásához. Az ipari forradalom előkészítésében az angol mezőgazdaságban lezajlott változások is fontos szerepet játszottak.

1. ANGLIA GAZDASÁGI HELYZETE AZ IPARI FORRADALOM KÜSZÖBÉN

AZ EREDETI TŐKEFELHALMOZÁS FOLYAMATÁNAK ELMÉLYÜLÉSE

A XVII. és a XVIII. században az angol faluban úgyszólván megszakítás nélkül haladt előre a kis- és középparaszti gazdaságok kiszorulásának folyamata. A XVII. század végén a megművelt földterületnek mintegy a fele még paraszti kézen volt. 1685-ben 160—180 000 önálló yeomanparaszti család volt Angliában, ami az összlakosság egyhetedének felelt meg. A XVIII. század folyamán a yeoman-réteg szinte teljesen eltűnt. Az önálló paraszti kisbirtokokat kiszorította a nagy földtulajdon: a XVII. század végén az átlagos birtoknagyság 70 acre volt, 1780-ban 300 acre. A parasztok kiszorításának különböző módszereit vették igénybe, nem utolsósorban az erőszak alkalmazását. A landlord hatalma tág teret nyitott az önkényeskedésre. A XVIII. században a bekerí-

ANGLIA A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

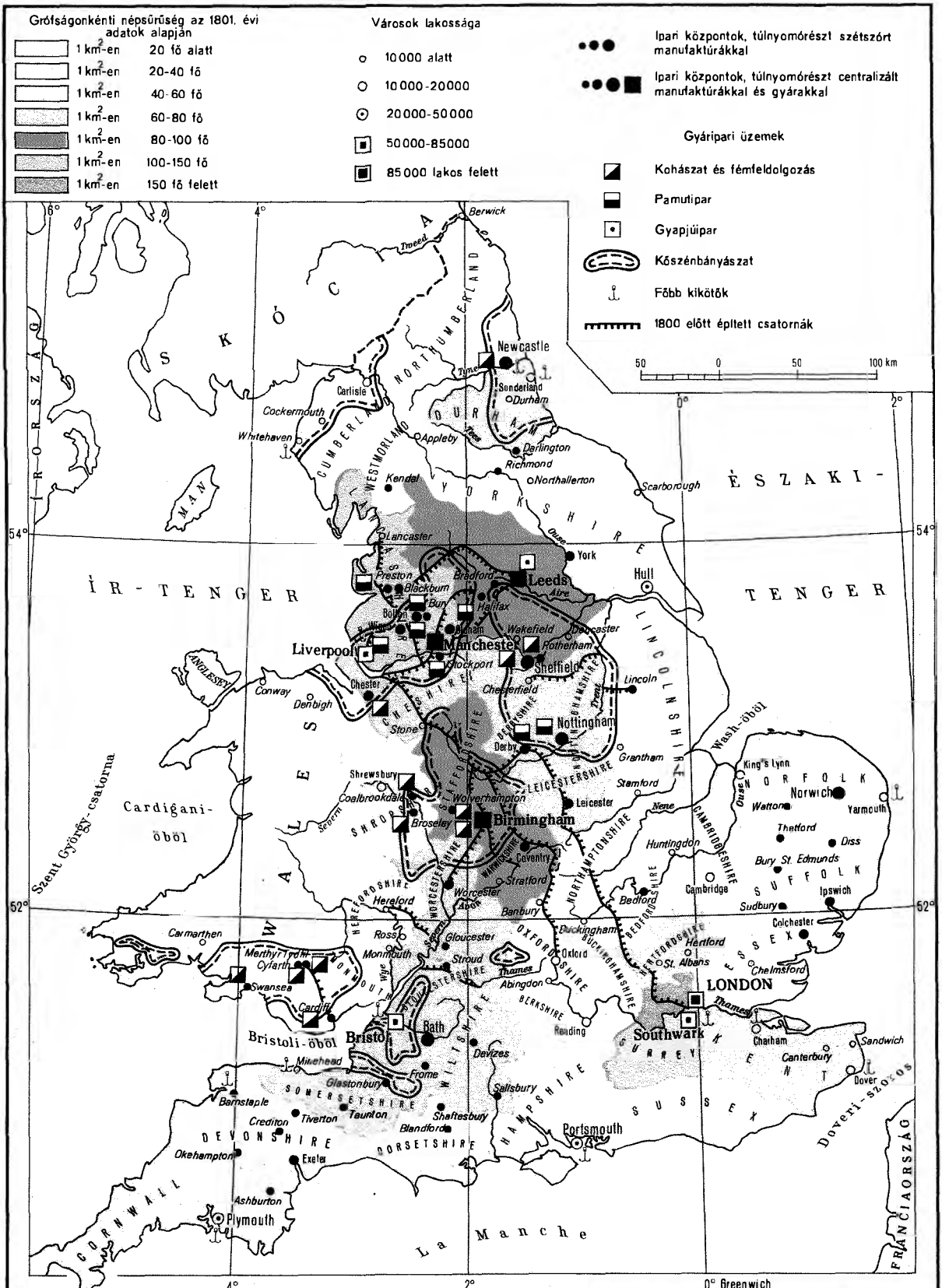

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

tések új formában és rendkívül nagy arányokban folytak. Az államhatalom — hogy a parasztságot mint adózó és katonáskodó réteget megőrizze — addig korlátok közé szorította a bekerítéseket. A kormány most megváltoztatta álláspontját: a bekerítéseket parlamenti törvényekkel valósították meg. „... most — írja Marx — *maga a törvény* lesz *a nép földje elrablásának előmozdítója*".[1] A XVIII. század folyamán a parlament több mint 2500 bekerítési törvényt fogadott el, amelyek összesen több mint ötmillió acre földterületet érintettek. De bekerítések folytak parlamenti törvényektől függetlenül is.

A hatalmas méretű kisajátítási hullám országszerte ellenállást váltott ki a parasztokból. A parlamenthez intézett folyamodványok tele vannak a bekerítések miatti panaszokkal. Itt-ott a parasztok — sikertelenül — erővel próbálták megakadályozni a rablást és megvédelmezni földjüket.

Mezőgazdasági munkás
S. Grimm rajza.
XVIII. század második fele

A parasztok elűzése a földről („eviction") azzal a következménnyel járt, hogy létrejött az ipari proletariátus kialakulásának bőséges forrása — a tőkés gyáripar fejlődésének elengedhetetlen feltétele.

A parasztok tömeges kisajátítása egyszersmind elősegítette a mezőgazdaság kapitalista fejlődését. A parasztok elűzése, birtokainak gyarapodása lehetővé tette a landlord számára, hogy szélesebb körben alkalmazza az új mezőgazdasági technikát vagy magasabb járadék ellenében adja bérbe földjeit. A paraszt nem bírt olyan sokat fizetni a földért, mint a nagybérlő, aki kapitalista módon, fejlettebb agrotechnikai eljárásokkal, bérmunka alkalmazásával és bonyolultabb mezőgazdasági eszközök felhasználásával vezette gazdaságát. Ez meglehetősen nagy tőkebefektetéseket igényelt.

A mezőgazdaság kapitalista átalakulása tehát serkentette a mezőgazdasági technika és az agronómia fejlődését. Bevezették a rendszeres vetésforgót a gabonafélék és répafélék váltakoztatásával; kidolgozták a talajvízszabályozás és a talajjavítás rendszerét; nagy lendülettel folyt az állatnemesítés; teret hódítottak a mezőgazdasági gépek — gabonarosták, tökéletesített ekék stb. 1731-ben jelent meg Jethro Tull munkája: „A lókapás gazdálkodás, avagy értekezés a talajművelés és a növénytermesztés elveiről." Ez a mű mintegy összegezte a mezőgazdasági technika fejlődésének eredményeit, általánosította a legfejlettebb gazdaságok tapasztalatait.

AZ ANGOL IPAR

Az angol ipari forradalmat a XVIII. század első felének gyors ipari fejlődése készítette elő. A harisnyakötőipar főként Derbyben, Nottinghamben, Leicesterben és a környező helységekben összpontosult. Gyapjúfeldolgozással és posztókészítéssel az ország számos vidékén foglalkoztak; a délnyugati grófságok finomposztóikról voltak híresek; Norwich és környéke fésűsszöveteiről; Yorkshire nyugati területein olcsóbb fajta gyapjúszöveteket készítettek. Londonban, Derbyben és más városokban selyemárukat gyártottak. A pamutipar központja Lancashire volt.

A XVII—XVIII. században a kisárutermelést mindinkább kiszorította a manufaktúra. A legerőteljesebben a szétszórt manufaktúra terjeszkedett a gyapjú-, vászon- és selyemgyártás terén, de széles körben elterjedtek a központosított manufaktúrák is a vasfeldolgozásban, az írópapírgyártásban, az üvegkészítésben és egyéb iparágakban.

A szétszórt manufaktúra technikai bázisa úgyszólván semmiben sem különbözött a kézmű-

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 671. old.

vesiparétól. A központosított manufaktúra viszont fontos szakaszt jelentett a kézi munka további megosztásában és specializálódásában. A termelési folyamatot apró, egyszerű műveletek sorozatára bontó specializálódás a gépek feltalálását és elterjedését készítette elő.

A manufaktúra teremtette meg a gyáripar egy másik nélkülözhetetlen előfeltételét is: a képzett szakmunkások gárdáját. „Vaucanson, Arkwright, Watt és mások találmányai — írta Marx — csak azért voltak kivitelezhetők, mert e feltalálók a manufaktúra-időszak által készen szállított és tekintélyes számú ügyes mechanikai munkást találtak."[2]

AZ ELŐPROLETARIÁTUS

A XVIII. század első felében népes bérmunkásréteg alakult ki, a leendő gyáripari munkásság elődje. Az akkori bérmunkások még nem tekinthetők munkásnak a szó mai értelmében: szoros szálak kötötték őket saját gazdaságukhoz, földparcellákkal és gyakran saját termelési eszközökkel — munkapaddal vagy géppel — is rendelkeztek még.

A manufaktúramunkást a legkegyetlenebbül kizsákmányolták, a törvény előtt teljesen jogtalan volt. A központosított manufaktúrában a munkanap 14—16 óra hosszat, vagy még ennél is tovább tartott. A manufaktúraműhelyben a munkáltató korlátlan önkénye uralkodott. A munkabérből még kenyérre sem futotta a család számára, a családtagok kénytelenek voltak munkát keresni vagy koldulásra adni fejüket. A manufaktúrákban előszeretettel alkalmazták a gyermekmunkát. A gyermekeket egészen fiatalon, gyakran már ötéves korukban munkába állították.

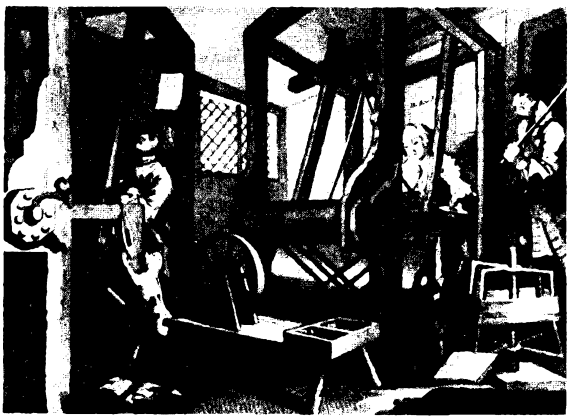

Segédek
W. Hogarth metszete. 1747 körül

Semmivel sem volt jobb a helyzetük azoknak a munkásoknak, akik otthonra vállaltak munkát. Hogy a betevő falatot megkeressék, éjjel-nappal dolgozniuk kellett, s egész családjukat befogták a munkába. Ha a munkás a vállalkozó munkapadján vagy szerszámával dolgozott, a vállalkozó levonta a bérből a használati díjat.

A munkás kizsákmányolása azonban ebben az időszakban olyan sajátos formában jelent meg, amely homályba burkolta a munkás valóságos helyzetét, a vállalkozóhoz való viszonyát. Az, hogy otthon, a saját lakásában dolgozott, bizonyos önállóság-illúziót táplált benne. A központosított manufaktúra parasztból lett munkása egyelőre tovább dédelgette azt az álmát, hogy visszatér a földhöz. A tönkrement kézműves arról ábrándozott, hogy ismét felvergődik és önállósítja magát. A kapitalizmus manufaktúra-korszakában a munkások különféle csoportjai még nem ébredtek tudatára saját osztályhelyzetüknek. Osztályöntudatukat csakis a kapitalista üzem, a munkások gigászi méretekben összpontosított munkája, a géptől való tökéletes függőségük és mindennapos közös harcuk munkálhatta ki, csak ez forraszthatta össze az elnyomott dolgozók különféle csoportjait egységes, társadalmi helyzetét felismerő osztállyá — nagyipari proletariátussá.

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. 356. old.

2. ANGLIA POLITIKAI FEJLŐDÉSE A XVIII. SZÁZADBAN

A BURZSOÁZIA ÉS A FÖLDBIRTOKOS ARISZTOKRÁCIA SZÖVETSÉGE. A POLITIKAI RENDSZER

Az 1688-as államcsíny által létrehozott politikai rendszer a burzsoázia egy része — a kereskedelmi és pénztőke felső rétegei —, valamint a földbirtokos arisztokrácia közötti kompromisszumot tükrözte.

E két uralkodó osztály politikai szövetségének fenntartását elősegítette az a körülmény, hogy a feudális földesurak jó része birtokain már régen a tőkés gazdálkodás útjára lépett. Az angol landlordot mind szorosabb szálak fűzték a piachoz: eladásra termelt, ipari tőkebefektetéseket eszközölt, nemcsak fényűzési cikkeket és személyes fogyasztási cikkeket vásárolt, hanem a városban előállított mezőgazdasági eszközöket is. A tőkés bérleti rendszer ugyancsak a landlordok és az ország kapitalista elemei közti kapcsolat egy formáját jelentette. Az angol nemesek tevékenyen kivették a részüket a kereskedelmi, sőt gyakran az ipari vállalkozásokból, s nagy vagyonokat harácsoltak össze a gyarmatok kirablása útján. Voltaire, aki az 1720-as években járt Angliában, módfelett csodálkozott azon, hogy Angliában — Franciaországgal ellentétben — a kalmárkodás nem ejt csorbát „a nemesi becsületen". Feljegyezte, hogy lord Townshendnek, a kormány egyik legtekintélyesebb tagjának fivére kiterjedt kereskedelmi tevékenységet folytat, egy másik arisztokrata, lord Orford testvére pedig szerény kereskedelmi ügynöki tisztséget tölt be a Közel-Keleten, s hogy ez a legkevésbé sem feszélyezte a két lord egyikét sem.

A nagyburzsoázia egyes képviselői ugyanakkor a nemesség soraiba kerültek, földet vásároltak, parlamenti tagok lettek, közhivatalt vállaltak, benyomultak a hadsereg és a flotta tisztikarába. Daniel Defoe írja a XVIII. század elején, hogy Angliában „a kereskedelem teremti a gentlemaneket". Az angol polgári forradalmat vezető burzsoázia és gentry győzelmük után még közelebb kerültek egymáshoz közös gazdasági érdekeik talaján.

A két osztály felső rétegei szilárdan a kezükben tartották az ország kormányzásának összes szálait, amelyek az angol parlamentben futottak össze.

Skóciai ház belseje
1788-ban készült rajz

A parlamentben erőteljesebben érvényesültek a földbirtokosok érdekei, mint a burzsoáziáé. A felsőház — a lordok háza — padsorait a születési arisztokrácia lord címmel bíró tagjai töltötték meg, s ők ültek az összes miniszteri székben is. Az alsóház — a képviselőház — tagjainak nagy része — akárcsak az előző századokban — a XVIII. században is a középnemesek közül került ki. Mindenhatók voltak a földesurak a helyi közigazgatásban is: a grófságokban a legfőbb hatalmat a lord-lieutenant képviselte, akit a király nevezett ki a legnagyobb landlordok közül; a helybeli középbirtokosokból kerültek ki a sheriffek, akik a járási közigazgatási és bírósági hatóságok élén állottak; a kisebb közigazgatási egységekben (hundredek, egyházközségek) nagy szerepet játszottak a békebírók, akiket szintén a helybeli birtokosok soraiból neveztek ki.

A nagypolgárságnak mindazonáltal mindig megvolt a lehetősége arra, hogy érdekeit megvédje. Képviselői — gazdag kereskedők, hajótulajdonosok, rabszolgakereskedők — ott ültek az alsóházban

Politikus
W. Hogarth metszete

a földbirtokosok képviselői mellett. A kormány és a parlament figyelmesen meghallgatta a burzsoázia kívánságait: kérvényei és beadványai mindig kedvező fogadtatásra találtak. A nagy városok élén községtanácsok állottak, tagjaik gazdag kereskedők és manufaktúratulajdonosok voltak.

A parlament alsóházát választott képviseleti szervnek tekintették. Valójában azonban a legtöbb képviselőt olyan isten háta mögötti helységekben választották, ahol a helyi landlord volt a korlátlan úr. A képviselői mandátumok nyílt adásvétel tárgyát képezték, meghatározott taksájuk volt. I. György (1714—1727) uralkodása alatt egy képviselői helyért másfél ezer font sterlinget, III. György (1760—1820) idején már kétezer font sterlinget fizettek. A parlamentben nyíltan panaszkodtak a képviselői mandátumok drágaságán, amiért az „újgazdagokat" hibáztatták, s közülük is elsősorban a „nábobokat", vagyis azokat, akik Indiában harácsoltak vagyont maguknak. Ezek szinte számolatlanul szórták a pénzt a parlamenti választások idején.

Egyes gazdag földbirtokosok több tucat mandátum fölött rendelkeztek: a parlamentben tőlük függő képviselőcsoportot hoztak létre vagy eladták a szavazatokat a kormánynak. A kormány többnyire járadékok, szinekurák ellenében vásárolta meg a szavazatokat. A whigek, akik a Hannoveri-dinasztia trónra lépése után szilárdan megvetették lábukat a kormányon, a megvesztegetést valósággal rendszerré tették. 1739-ben a parlament tagjainak mintegy a fele kapott valamilyen formában javadalmazást a kormánytól; az államkincstárnak ez 200 000 font sterlingjébe került évente. Óriási méreteket öltött az államkincstár fosztogatása. Ha az állam valamilyen szerződést kötött magánszemélyekkel, a miniszterek tetemes „ajándékokat" kaptak, de gyakran közvetlenül is belemarkoltak az állam pénzébe.

TORYK ÉS WHIGEK

Az angol politikai életet továbbra is két fő párt uralta — a whigek és a toryk. Az utolsó Stuart elűzésében tevékenyen közreműködő whigek voltak először III. Orániai Vilmos, majd a Hannoveri-dinasztia fő támogatói. De hamarosan a toryk is elpártoltak a Stuart-dinasztiától. Mindkét párt kapcsolatban állott az angol főnemességgel: vezetőik ebből a rétegből kerültek ki. Ám a toryk inkább az angol középnemesek — squire-ok — tömegeire támaszkodtak, kiknek gazdasági súlya a XVIII. században a mezőgazdaságban végbement fordulat következtében erőteljesen megnőtt. A whigek viszont, noha vezéreik szintén arisztokrata lordok voltak, a burzsoáziához, a londoni pénztőkéhez — a City bankáraihoz, a kereskedő körökhöz, a hajótulajdonosokhoz s részben a manufaktúravállalkozókhoz — állottak közelebb. A XVIII. század első felében és e század közepe táján a whigeknek gyakrabban és hosszabb időre sikerült hatalomra kerülniük, mint a toryknak. Az angol parlamenti rendszer végleges kiformálása whig miniszterek műve volt.

A KORMÁNY TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGPOLITIKÁJA

A XVIII. század folyamán az angol törvényhozók — abbeli törekvésükben, hogy munkaerővel lássák el a születőben levő ipart — a legszigorúbb munkakényszer politikáját érvényesítették. A csavargókat könyörtelenül megbüntették, a nincsteleneket dologházakba zárták, ahol valóságos

Parlamenti választások
W. Hogarth metszete

börtönviszonyok között kényszermunkára fogták őket. A koldulást szigorúan tiltották; egy 1698. évi törvény arra kötelezte a segélyben részesülő szegényeket (pauper), hogy karjukon megkülönböztető jelet hordjanak. A csavargók és koldusok ellen továbbra is az Erzsébet királynő idején hozott vad kegyetlenségű törvényeket alkalmazták. Hogy a paupereket a nehéz és rosszul fizetett munkák elvégzésére kényszerítsék, a törvények a legszigorúbb büntetés terhe mellett megtiltották nekik, hogy engedély nélkül más egyházközség területére költözzenek. A munkaerő-ellátást maguk az egyházközségi hatóságok is szabályozták: a szegény-„felesleget" a vállalkozók legelső kérésére a rendelkezésükre bocsátották. A gyárosok részéről különösen nagy kereslet mutatkozott a szegények gyermekei iránt, akiket egészen fiatal korukban elszakítottak családjuktól, és erejüket messze meghaladó munkára kényszerítettek.

A törvények a munkástól feltétlen engedelmességet és fegyelmet követeltek. A XVI. század végétől, Erzsébet kora óta érvényben levő törvény előírta, hogy a kézművesek és munkások „március közepétől szeptember közepéig reggeli hat órától este fél nyolc óráig, szeptember közepétől március közepéig pedig pirkadattól sötétedésig dolgozzanak". A törvény megengedte a munkáltatónak, hogy télen, ha mesterséges világítást alkalmaz, a munkanapot 14, 15, sőt 16 órára meghosszabbítsa. Az 1721. és 1726. évi törvény a munkabér szabályozását a békebírók hatáskörébe utalta; büntetés terhe mellett megtiltotta az általuk megszabott bérszint túllépését. Ugyanakkor törvények egész sora a legszigorúbban tilalmazta, hogy a munkások bérük emelése, munkakörülményeik javítása érdekében összefogjanak. A burzsoázia drákói intézkedésekkel fojtotta el a dol-

gozók minden kísérletét jogaik megvédésére. Marx megállapítja, hogy a kapitalizmus, keletkezése idején, „nem pusztán a gazdasági viszonyok hatalmával, hanem az államhatalom segítségét is igénybe véve biztosítja magának elegendő mennyiségű többletmunka felszívásának jogát".[4]

Az uralkodó osztályok politikája arra épült, hogy kölcsönösen engedményeket tettek egymásnak a néptömegek rovására. A földbirtokosok érdekében a kormány tilalmi vámok és kiviteli prémiumok segítségével magas szinten tartotta a gabonaárakat. A burzsoáziát azzal kárpótolták, hogy megtiltották az olyan külföldi cikkek behozatalát, amelyek versenyképesek voltak az angol árukkal. Teljesen megszűnt a gyapjúáruk importja Franciaországból és Hollandiából. 1700-ban a parlament tilalmat rendelt el az indiai, iráni és kínai pamutkelmék behozatalára, mert ezek olcsóbbak, szebbek és tartósabbak voltak, mint a belföldi készítmények. Ily módon kedvező feltételeket teremtettek az angol ipar gyors fellendülése számára.

A kormány a kereskedők és hajótulajdonosok érdekében 1696-ban megerősítette a „Hajózási törvényeket", amelyek megtiltották, hogy angol és gyarmati rakományokat külföldi hajókon szállítsanak, s Angliát elkerülve közvetlenül más országokba szállítsák a gyarmatárukat. Az angol burzsoázia arra törekedett, hogy szilárdan a kezében tartsa a gyarmati kereskedelem monopóliumát.

A burzsoázia felső rétegének kezében az állam rovására történő meggazdagodás fontos eszközéül szolgált az 1694-ben alapított Bank of England. A bank, amelyet a növekvő katonai kiadások finanszírozására létesítettek, a kormánynak adott 1 200 000 font sterlinges hitel fejében számos privilégiumot kötött ki magának, többek között meghatározott időre kizárólagos jogot nyert a bankjegykibocsátásra és a pénzverésre. 1709-ben, a kormánynak nyújtott újabb kölcsön után, e kiváltság érvényét meghosszabbították, majd örökössé tették. A Bank of England meggyorsította azt a folyamatot, amelynek eredményeként London az egész európai kontinens pénzügyleteinek egyik legfontosabb központja lett.

A WHIGEK HARCA A HATALOMÉRT

Az 1701. évi „Trónöröklési törvény" (Act of Settlement) mindörökre trónfosztottnak nyilvánította a Stuartok idősebb ágát. Ezzel egyidejűleg megnőtt a miniszterek befolyása és jelentősége: mostantól kezdve nem a király, hanem ők voltak felelősek a parlament előtt a kormány ténykedéseiért. Meghonosodott az a gyakorlat, mely szerint a kormányt a parlament többségi pártjának képviselőiből kell megalakítani.

A whig párt kihasználta, hogy több tory belekeveredett egy Vilmos ellen szőtt összeesküvésbe. A whigek, politikai ellenfeleiket meggyengítvén, Anna királynő (1702—1714) trónra lépése után is megtartották a hatalmat. A királynő egyébként igen kevéssé törődött az államügyekkel.

A spanyol örökösödési háború, melyben a Marlborough hercegének parancsnoksága alatt harcoló angol hadsereg sorozatosan győzelmeket aratott a franciák fölött, tetemesen megnövelte az államadósságot. 1714-ben az angol államadósság mindaddig példátlan összegre, 54 millió font sterlingre duzzadt; uzsorakamatainak fedezésére fel kellett emelni az adókat. A hosszú háborúskodás ráadásul komoly zavarokat okozott az üzleti életben. Mindez még a vagyonos osztályokban is elégedetlenséget keltett a whigek politikája ellen, és siettette a whig kabinet bukását. Egy időre a toryk kerültek kormányra. 1713-ban a spanyol örökösödési háborút befejezték. A területi szerzeményeken kívül (Gibraltár, Menorca szigete) Anglia az utrechti béke értelmében 30 évre megkapta az asientót, vagyis azt a jogot, hogy rabszolgákat szállítson az amerikai spanyol gyarmatokra. A Spanyolországgal kötött békeszerződés egyéb kikötései azonban — elsősorban az, hogy felemel-

[4] *Marx:* A tőke. I. köt. 255. old.

ték a Spanyolországba szállított angol áruk beviteli vámját — felháborították az angol kereskedelmi köröket. A whigek siettek kihasználni a helyzetet. Az 1714. évi választásokon, latba vetve a megvesztegetés minden formáját, győzelmet arattak. Az újra hatalomra került whigek minden posztról és tisztségből eltávolították a toryk híveit, majd hazaárulás vádjával perbe fogták a tory vezetőket. 1714-ben új dinasztia lépett a trónra. A Hannoveri-dinasztiának Angliában nem voltak kapcsolatai, és teljesen lekötötték a hannoveri választófejedelemség ügyei. Ez a körülmény a whigek kezébe juttatta a hatalmat. A jakobiták (a Stuart-dinasztia hívei) 1715. évi lázadása, amelyet könnyűszerrel levertek, segítségére volt a whigeknek abban, hogy a toryk pártját hosszú időre megfosszák politikai súlyától. Néhány tory vezér, akinek köze volt a lázadáshoz, külföldre menekült. A whigek helyzete megszilárdult. 1716-ban a whig oligarchia érdekében a parlament működési időtartamát háromról hét évre emelték.

Robert Walpole
T. Trotter metszete

A tory ellenzék hosszú időre eltűnt. Meggyorsult a belső ellentétek kibontakozása az igen változatos összetételű whig pártban. A párton belül a két legerősebb csoportosulás a Stanhope—Sunderland és a kereskedelmi körökhöz közel álló Walpole—Townshend szárny volt. A kormány vezető posztjaiért folytatott küzdelemben az utóbbiak kerekedtek felül. Győzelmükhöz hozzájárult a Déltengeri Társaság csődjével kapcsolatban kirobbant válság. Ez a társaság, amelyet spekulációs célokra alapítottak 1711-ben, mesterséges manőverekkel felverte saját részvényeinek árfolyamát: 1720 augusztusában névértékük tízszeresén keltek el. Nyomában számos hasonló társaság keletkezett, de végül is az egész spekulációs láz óriási összeomlásba torkollott, amely sok embert tönkretett. A spekulációk titkaiba beavatott személyek idejekorán túladtak részvényeiken és hatalmas nyereségeket vágtak zsebre. Ezek közé tartozott Walpole is, aki azután erélyes intézkedésekkel megmentette a Déltengeri Társaságot a teljes összeomlástól, s ezzel jócskán gyarapította tekintélyét a polgári körökben. 1721-ben Walpole miniszterelnök lett, s két évtizedig a kormány élén maradt.

WALPOLE POLITIKÁJA

A Walpole-kormány kiterjedten alkalmazta a képviselők megvesztegetését, amit hivatalosan „patronátusnak" neveztek. Ezen életjáradékok és méltóságok rendszeres osztogatását értették. A Walpole-kabinet hosszú életét azonban ez önmagában nem magyarázza; tartós politikai sikerének fő oka az volt, hogy politikája megfelelt az uralkodó osztályok — a burzsoázia és a földbirtokosok — érdekeinek. A landlordok érdekében Walpole csökkentette a földadót, s felemelte a gabona és más mezőgazdasági termények kiviteli prémiumát. Ugyanígy szívén viselte Walpole a burzsoázia érdekeit is. Pénzügyi politikája módfelett kedvező volt a gazdag kereskedőknek és bankároknak. A kormány magas kamatot fizetett az államkölcsönök után. Több, az angol manufaktúrák számára fontos nyersanyag (nyersselyem, festék stb.) behozatali vámját eltörölték vagy számottevően enyhítették, viszont az angol áruknak versenyt támasztó külföldi cikkek importját teljesen megtiltották. Végül az angol kereskedők és hajótulajdonosok gazdagodásához, a világkereskedelemben játszott közvetítő szerepük megerősödéséhez jelentékenyen hozzájárult a külföldről és a gyarmatokról behozott áruk reexportjának támogatása.

Óriási hasznot húztak az angol kereskedők a négerkereskedelemből: miután a XVIII. század elején monopoljogot nyertek a rabszolgakereskedelemre, száz év leforgása alatt 2,5 millió rabszolgát szállítottak az Atlanti-óceán túlsó partjára. Ezen az emberkereskedelmen az angol vagyonos osztályok legkülönbözőbb csoportjai gazdagodtak: a hajótulajdonosok; a kereskedők, akik a rabszolgákért cserébe adott árukat exportálták; az arisztokrácia, amely kivette részét a rabszolgakereskedelem finanszírozásából. Liverpool városa, a rabszolgakereskedelem egyik legnagyobb központja, mesés gyorsasággal növekedett és gazdagodott: 1700-ban még csak 5000 lakosa volt, 1773-ban — 34 000. 1790-ben a liverpooli kereskedőknek a rabszolgakereskedelembe fektetett tőkéje összesen egymillió font sterlingre rúgott. A kortársak azt mondogatták, hogy a liverpooli házak tégláit rabszolgavér tartja össze. Az emberkereskedelem az angol kapitalizmus gyarapodásának egyik fő forrása volt.

A harmincas években Walpole ellenzéke megerősödött. Az angol burzsoázia, melynek erejével együtt növekedett agresszivitása, a tengerentúli spanyol gyarmatok felosztása céljából háborút követelt Spanyolország ellen. Walpole szembeszállt e követeléssel, mert úgy vélekedett, hogy Anglia háború nélkül is behatolhat a spanyol gyarmatokra. Ellenfelei, akik „patriótáknak" nevezték magukat, hevesen támadták a miniszterelnököt, és uszító hadjáratot indítottak Spanyolország ellen, azt a vádat hangoztatva, hogy a spanyolok üldözik az angol kereskedőket, erőszakoskodnak velük. Propaganda-hadjáratukban előráncigálták Jenkins kapitány, egy ismert csempész ügyét, akit a spanyolok még 1731-ben szégyenoszlophoz kötöttek és levágták a fülét. Most kikiáltották a spanyol önkény áldozatának, akiért bosszút kell állni. 1739-ben Walpole a burzsoázia nyomására hadat üzent Spanyolországnak. Megkezdődött — korabeli gúnynevén — „a háború Jenkins füléért", amely az angolok számára felettébb kedvezőtlenül alakult. 1742-ben az ellenzéknek az erélytelen hadvezetés vádjával sikerült végérvényesen megbuktatnia Walpole kormányát.

A GYARMATOKÉRT VÍVOTT HARC KIÉLEZŐDÉSE

A XVIII. század közepén a gyarmatok egyre fontosabbá váltak az angol kapitalizmus számára. A szigetország belső piaca a dolgozó tömegek elnyomorodása következtében képtelen volt felszívni a növekvő ipari termelést, s ezért a gyarmatok mint az angol áruk felvevőpiacai is jelentőségre tettek szert. Ugyanakkor megnőtt a gyarmatok fontossága abból a szempontból is, hogy fontos cikkeket — cukrot, dohányt stb. — szállítottak Angliába, melyeknek az európai piacokon való továbbadása hatalmas hasznot hajtott az angol burzsoáziának.

A gyarmatokért folytatott harcban a fő vetélytársak a gyorsan fejlődő kapitalizmus országai: Anglia és Franciaország lettek. Küzdelmük kitöltötte a XVIII. század nagyobbik felét és a XIX. század elejét.

Az angol burzsoázia agresszív törekvéseinek jellegzetes képviselője a XVIII. század közepén az idősebb William Pitt. A Pitt-család gazdagsága a gyarmatok kirablásából származott: William Pitt nagyapja, Thomas Pitt, óriási vagyont szedett össze Indiában, ahol Madrasban fontos tisztséget töltött be; maga William Pitt szoros kapcsolatban állott a londoni burzsoázia felső rétegével és keresztül-kasul ismerte érdekeik szövevényét. A kormányzó arisztokrata családok némileg idegenkedtek Pittől polgári származása miatt, s így, noha a burzsoá körökben nagy népszerűségnek örvendett, 1756-ig Pitt másodrendű helyeket töltött be a kormányban. Pályája az angol—francia ellentétek kiéleződésével közvetlen összefüggésben ívelt föl.

Anglia és Franciaország között már 1741-ben megindult a háborúskodás az 1740—1748. évi osztrák örökösödési háborúban. Az angolok kedvelt taktikájukhoz folyamodtak: koalíciót hoztak létre Franciaország ellen és segélyeket nyújtottak ellenségeinek. Miután a franciákat Európában lekötötték, az angolok főerőiket az amerikai francia birtokok megszerzésére vetették be. Sikerült

is elfoglalniuk Kanadában egy stratégiailag igen fontos pontot: Louisburg francia erődöt a Szent Lőrinc-folyó torkolatában (1745). Az 1748-as aacheni béke ellenére az angol—francia hadakozás Amerikában tovább folyt. A harc 1756-ban döntő szakaszához érkezett: az Európában ez évben kitört hétéves háború lehetővé tette, hogy az angolok elfoglalják az utolsó francia birtokokat is Észak-Amerikában (Kanada), valamint számos egyéb francia gyarmatot (a Karib-tengeren Grenada szigete, Afrikában Szenegál). Ennél is fontosabb volt, hogy az angolok döntő vereséget mértek Franciaországra Indiában. Az 1763. évi békeszerződés értelmében Franciaország Indiában csak öt kikötővárost tarthatott meg, de az erődítményeket itt is lerombolták. Ettől az időtől fogva kezdte meg Anglia India módszeres meghódítását és kirablását, s vált a legnagyobb gyarmattartó hatalommá.

A Franciaország elleni háború „lelke" Pitt volt, aki 1756-ban ténylegesen is a kormány élére került, és 1768-ig irányította Anglia politikáját. Beszédeiben nagy hévvel bizonygatta, hogy Anglia erősödését „maga az Úr kívánja", tehát a franciák elleni háború az isteni akarat teljesítése. Politikájának célja az volt, hogy — Anglia tengeri fölényére támaszkodva — Franciaországot elvágja gyarmataitól, és e gyarmatokat Anglia számára szerezze meg. Az angolok Brestnél és a Földközi-tengeren legyőzték a francia hajóhadat. Ez megkönnyítette számukra a francia gyarmatok elfoglalását. A gazdag zsákmányból bőségesen megtérültek a Franciaország ellen Európában és a tengerentúlon viselt háború költségei. Az angol—francia háborúból a szigetország burzsoáziája gazdagabban került ki, mint a háború előtt volt.

3. AZ IPARI FORRADALOM KEZDETE

Az „ipari forradalom" kifejezést Engels honosította meg a tudományban. E fogalom tartalmi elemzését adja „A munkásosztály helyzete Angliában" című munkája (1845) és a marxizmus—leninizmus megalapítóinak későbbi művei. Kimutatják, hogy az ipari forradalom olyan jelenség,

A coalbrookdale-i iparvidék
Metszet. XVIII. század közepe

amely minden országban végbement a kapitalizmus manufaktúra-szakaszáról a magasabb fejlődési fokra — a gyáriparra, az ipari kapitalizmusra — való átmenet idején. A változások azonban nem szorítkoztak a termelőerőkre, hanem maguk után vonták a társadalmi struktúra módosulását is. A manufaktúrának a gyárral való felváltása lényeges változásokat idézett elő a társadalom osztályviszonyaiban. „A manufaktúrából a gyárba való átmenet — írja Lenin — teljes technikai forradalom, amely kiszorítja a mesterek évszázadokon át kialakult kézügyességét, s ennek a technikai forradalomnak elkerülhetetlen folyománya az, hogy a lehető leggyorsabban átalakulnak a társadalom termelési viszonyai, hogy a termelésben részt vevő különböző csoportok között végleges szakadás következik be, hogy a társadalom teljesen szakít minden hagyománnyal, hogy fokozódnak és kiterjednek a kapitalizmus összes hátrányai".[4] Másutt ezt mondja: „a gépek hatására... megkezdődött társadalmi viszonyoknak az a hirtelen és gyökeres átalakulása, amelyet a gazdaságtudományban a industrial revolutionnak (ipari forradalomnak) szoktak nevezni".[5]

A XVIII. század derekán az angol kapitalizmus új fejlődési szakaszba lépett. A kapitalista fejlődés manufaktúra-szakaszáról a gyáripari szakaszra való átmenet minden szükséges előfeltétele adva volt: a parasztok a bekerítések következtében földtelenné váltak; a manufaktúrák konkurrenciáját nem álló kézművesek tönkrementek és bérmunkássorba süllyedtek. Ezek a folyamatok népes munkásréteg kialakulásához vezettek, amely kénytelen volt áruba bocsátani munkaerejét. Másfelől egyes személyek kezében óriási pénzvagyon halmozódott fel, a gyarmatok kirablásából pedig új tőkék özönlöttek az országba. „Az Európán kívül nyílt fosztogatás, rabszolgaságba döntés és rablógyilkosság útján zsákmányolt kincs visszaáramlott az anyaországba és itt átváltozott *tőkévé*"[6] —, írta Marx. E tőkék is az angol iparosítás igen fontos forrását jelentették. Éppen ezek tették lehetővé, hogy Angliában előbb következett be az ipari forradalom, mint akármelyik más országban.

A TECHNIKAI FORRADALOM. A GYÁRI TERMELÉS GYŐZELME

A termelés egész rendjét felforgató találmányok sorozata a pamutiparból indult ki. Ebben a fiatal iparágban érvényesültek a legkevésbé a középkori korlátozások és szabályok, amelyek például a gyapjúiparban béklyóba verték a technika fejlődését. 1733-ban feltalálták a repülő vetélőt, ami megnövelte a „fonaléhséget", és egyéb tényezők mellett új találmányokra ösztönzött a fonás területén.

Az egyik termelési folyamat technikájában tett előrelépés tehát meggyorsította a technikai haladást más folyamatokban, s megteremtette a gyári termelés feltételeit. Most már csak egy lépés hiányzott ahhoz, hogy megjelenjék a gyár: az kellett, hogy tökéletesítsék, majd mechanikai hajtóerővel kapcsolják össze a fonógépet.

1738-ban megalkották az első gépet, amely emberi kéz közreműködése nélkül font. A gépi hajtóerő alkalmazása a fonásban Arkwright nevéhez fűződik. Arkwright nem volt feltaláló; ügyes üzletember lévén, idegen találmányt sajátított ki, s üzemében sikerrel felhasználta. 1771-ben Cromfordban (Derby közelében) megkezdte munkáját Arkwright fonógyára. A gépeket vízikerék hajtotta. 1779-ben már 300 ember dolgozott Arkwright gyárában, a vízikerék pedig ezer orsót hajtott. 1780-ra Angliában 20 fonógyár működött, további 10 év múlva pedig már 150, amelyeket mind Arkwright üzemének mintájára létesítettek. Számos fonóüzemben 7—800 munkás dolgozott. Megszületett a kapitalista gyár. Megjelenése az ipari forradalom egyik legfontosabb mozzanata volt: az ipari kapitalizmus győzelmét jelezte. A műszaki találmányok és tökéletesítések

[4] *Lenin* Művei. 3. kot. Szikra 1956. 462. old.
[5] *Lenin* Művei. 2. kot. Szikra 1951. 236. old.
[6] *Marx:* A tőke. I. kot. 697. old.

ezt követően más iparágakban is — gyapjúszövetkészítés, lenfeldolgozás stb. — gyors egymásutánban követték egymást, választ adva a növekvő gyáripari termelés felvetette kérdésekre.

Mindez lehetővé és szükségessé tette az új mechanikai erőforrás — a Watt-féle gőzgép feltalálását. Angliában, ahol már megérlelődtek a gyári termelés előfeltételei, a gőzgép igen gyorsan elterjedt, kivált azután, hogy 1781-ben Watt kiváltotta második szabadalmát a tökéletesített, úgynevezett kettős hatású gőzgépre. Ebben a gőz felváltva a dugattyú mindkét oldalára nyomást gyakorol, és így a gép ereje jócskán megnő. A gép konstrukcióján még egyéb javítások is történtek.

A gőzgép megjelenése szinte felmérhetetlen következményekkel járt a gyáripar fejlődésére nézve: lehetővé tette a termelés fokozását, függetlenítette a gyárakat a vízienergiától vagy a folyóktól, s ezzel a gyárak országos elterjedéséhez, a gyárvárosok hallatlan ütemű növekedéséhez vezetett.

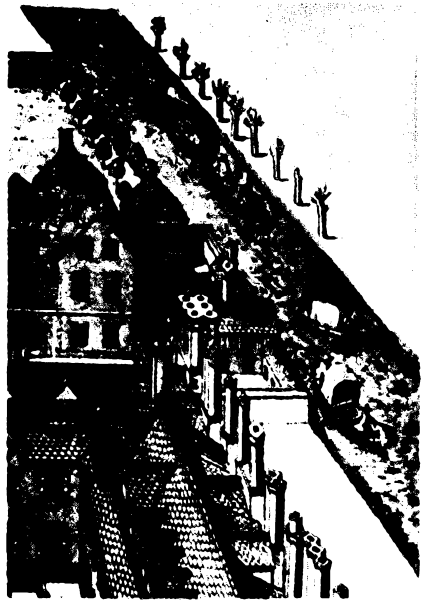

Szénszállító uszályok
Metszet a XVII. század végéről

A gépek sokasodása megnövelte a fémek iránti keresletet; napirendre került a kohászat tökéletesítése Angliában az erdők kiirtása — a tüzelőanyaghiány — fékezte a vastermelés fokozását, s a hiányzó vasat külföldről — Svédországból és Oroszországból — kellett importálni. 1735-ben Darby feltalálta a kőszenes nyersvasolvasztási eljárást. Megindult a gazdag kőszéntelepek kiaknázása a kohászat igényeinek kielégítésére, kezdetét vette az angliai kohászat rohamos fejlődése. De az igazi fordulatot a kohászatban az 1784-es esztendő hozta. Henry Cort, miután hosszú ideig kísérletezett a tiszta vas kőszénnel való kiolvasztási eljárásain, kidolgozta a fémkavarásos (buzgatásos) eljárást. A fémolvasztás és -feldolgozás terén ezt követően egyre újabb és újabb javításokat vezettek be, a fémek olcsóbbá váltak, alkalmazási körük kitágult.

Az ipari termelés rendszerében végbement forradalom a gazdasági élet más területein is változásokat idézett elő. A gyors ipari fellendülés új ipari városokat és gazdasági központokat teremtett. Birmingham például, ahol 1696-ban mindössze 4000 ember élt, 100 év múlva már 70 000 lakossal dicsekedhetett. Manchester lakossága 1717 és 1773 között megötszöröződött. Az ország északi részén, a kőszén- és vaslelőhelyek közelében keletkezett új ipari városok és körzetek lakossága a déli és délnyugati területekről áramlott fel.

A fejlődő ipar és kereskedelem igényeinek hatására javították az úthálózatot, fejlődött a közlekedés. Metcalf új útépítési eljárást vezetett be: vízlevezető árkok segítségével az utakat az egész évben használhatóvá tette. McAdam még tovább tökéletesítette az útépítést: eljárást dolgozott ki kemény útburkolat készítésére. 1786-tól London és az ország különböző pontjai között rendszeres postakocsi-járatok indultak. Sokfelé csatornákat építettek, amelyek lehetővé tették a különösen nehéz rakományok — kőszén, vas stb. — olcsó szállítását.

Az ipar és a városok lendületes térhódítása megnövelte a mezőgazdasági termékek iránti keresletet, és előmozdította a mezőgazdasági termelés gyors fejlődését. Az 1760-as évek közepétől kezdve azonban a mezőgazdasági termelés már nem tudott lépést tartani a növekvő igényekkel; gyors emelkedésnek indult az élelmiszer-behozatal.

Az ipari forradalom erőteljesen megváltoztatta a társadalom arculatát. A gyári termelésre való áttérés közvetlen eredménye volt az ipari munkások tömeges megjelenése, az ipari proletariátusnak — a kapitalista társadalom alapvető termelő osztályának — a kialakulása. A tőkés termelési mód fejlődését a kizsákmányolás fokozódása kísérte. A munkás a gép függvényévé lett, a munkabér nagyságát kizárólag a munkaerő újratermelési költségei határozták meg. A termelési folyamatok egyszerűsödése és a gépek alkalmazása következtében csökkent a szakképzett munka jelentősége, tért hódított az olcsó női és gyermekmunka, kiterjedt a munkásosztály legvédtelenebb részének kizsákmányolása. XIX. század eleji adatok szerint a gyári munkások között a 18 évnél idősebb férfiak aránya csak 27 százalék, a fésűsgyapjú iparban mindössze 10 százalék volt. A különösen nagy hasznot hajtó gyermekmunka térhódítása alapján felvirágzott a gyermekkereskedelem: a munkások és pauperek gyermekeit erőszakkal elszakították családjuktól és csoportosan adták el őket a gyáraknak. A vállalkozók itt napi 14, 16, sőt 18 órán keresztül dolgoztatták a gyermekeket, akik az erejüket meghaladó munkában megnyomorodtak vagy elpusztultak.

Az ipari forradalom legfontosabb társadalmi következménye a nagyipari proletariátus kialakulása volt. Erre az osztályra várt a nagy történelmi küldetés, hogy élére álljon az összes kizsákmányoltaknak és az emberiséget mindenfajta elnyomás alól felszabadítsa. A proletariátust társadalmi létfeltételei teszik a legforradalmibb osztállyá; a gyár-rendszer elősegíti szervezkedését és összefogását, osztályöntudatának és osztályszolidaritásának kifejlődését. „Minden eddigi mozgalom kisebbségek mozgalma vagy kisebbségek érdekében folytatott mozgalom volt. A proletármozgalom az óriási többség önálló mozgalma az óriási többség érdekében."[7]

A proletariátus azonban nem tudott egycsapásra élére állni az óriási többség mozgalmának. Az osztályharc hosszú és keserves iskoláját kellett kijárnia, hogy maga is átnevelődjék, majd maga köré tömörítsen minden elnyomott osztályt.

4. AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE. POLITIKAI VÁLSÁG ANGLIÁBAN AZ 1760—1780-AS ÉVEKBEN

Az ipari forradalom nagy változásokat idézett elő az osztályviszonyokban és erőteljesen kiélezte az osztályharcot. Ezekben az években lépett fel először a fiatal munkásosztály a politikai élet fontos tényezőjeként. Még nem játszott ugyan önálló szerepet a politikai színpadon, de már befolyást gyakorolt az események menetére.

A MUNKÁSMOZGALOM KEZDETEI. A TÖNKREMENT PARASZTOK ÉS KÉZMŰVESEK HARCA

Az 1760—1780-as évek rohamos ipari fejlődése rövid idő alatt rengeteg új munkást vont be a termelésbe. A tőkések az éhhalál szélére került, tönkrement paraszti és kézműves tömegek gyáriparba özönlését arra használták fel, hogy leszorítsák a munkabért és értékén alul vásárolják meg a munkaerőt. A gyárosok kapzsisága és önkényeskedése nem ismert határt. A munkanap tartama teljes mértékben a vállalkozó kénye-kedvétől függött. A munkásokat lépten-nyomon levonásokkal és bírságokkal sújtották. A tőkés tulajdonát képező barakkokban a szállásért mértéktelenül magas bért követeltek, az üzemi kantinban háromszoros áron adták az árukat.

[7] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 451. old.

Ebben az időszakban a kapitalista gyár igája elleni küzdelmükben a munkások legelterjedtebb harci módszere a géprombolás volt. „Idő és tapasztalat szükséges, amíg a munkás megtanulja, hogy a *gépi berendezést* ennek *tőkés alkalmazásától* megkülönböztesse, és ezért támadásait *magáról az anyagi termelési eszközről* annak *társadalmi kizsákmányolási formájára* vigye át."[8] A munkások mozgalma a gépek ellen a kapitalizmus elleni ösztönös tiltakozás megnyilvánulási formája volt. A mozgalom olyan nagy méreteket öltött, hogy a parlament már 1769-ben külön törvényt hozott, amely halállal büntette a géprombolást. A munkások gépellenes mozgalma azonban ezután sem szűnt meg.

Makrélaárus nő
1731-ben készült metszet

Hosszú időbe telt, amíg az újdonsült munkások tarka tömegéből, a tegnap parasztjaiból és kézműveseiből kialakult a nagyipari proletariátus hadserege. A nagyipari proletariátus megjelenésével a munkásmozgalom megerősödik, és elvileg új jelleget ölt: célja a munkások egyesítése a közös harcra a tőkések ellen. A céhlegények egykori szövetségeit, amelyek a céhszabályok megtartásán őrködtek a konkurrencia kiküszöbölése céljából, új szövetségek váltják fel, amelyek a proletariátus érdekszolidaritását képviselik. E szövetségek vezetése alatt a munkások szervezkedni próbálnak a munkáltatói önkény ellen. A sztrájkok egyre szervezettebbé válnak, mind nagyobb területeket fognak át. Lancashire munkásai 1758-ban megkísérelték, hogy sztrájkbizottságot alakítsanak, és gyűjtést indítottak sztrájkalap létesítésére. A hatóságok e kísérletet kíméletlenül elfojtották. 1763-ban kezdődött meg a spitalfieldsi (London egyik akkori külvárosa) selyemszövők szívós harca, amely csaknem egy évtizedig tartott. A munkások ezekben az években országszerte kitartó harcokat vívtak a bércsökkentések ellen, helyzetük megjavításáért.

A munkásosztály mozgalma mellett kibontakozott a tönk szélére juttatott parasztság küzdelme is. A XVIII. század derekától kezdve tömeges méreteket öltő földrablás újabb paraszti tiltakozáshullámokat idézett fel. A kormány annyira megrémült ettől a mozgalomtól, hogy halálbüntetést rendelt el a bekerítések végrehajtásának erőszakos megakadályozására.

Az ipari forradalom katasztrofális helyzetbe döntött számos kézműves iparágat is, amelyek képtelenek voltak versenyezni a nagyiparral. A kézművesség és a tőkés háziipar pusztulása következtében a kézművesek tömegesen költöztek át a gyárvárosokba, ahol a tönkrement parasztokkal együtt az ipari tartaléksereg sorait szaporították. A városokat elárasztották az olyan emberek, akik alig fizetett alkalmi munkákból tengették nyomorúságos életüket. Ez a nincstelen tömeg szüntelen forrongásban élt: egymást követték az éhséglázadások. Olykor valami jelentéktelen semmiség is elég volt ahhoz, hogy fellobbanjon a lázongás tüze, rémületbe ejtve az uralkodó osztályokat. 1780-ban például komoly zavargások zajlottak le Londonban, amelyeket a katolikusok iránt tanúsított elnéző politika váltott ki.

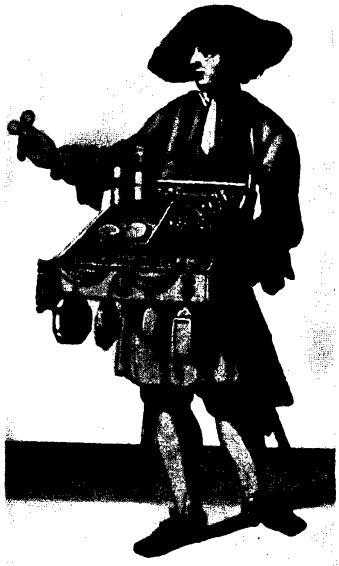

Utcai árus
1731-ben készült metszet

[8] *Marx:* A tőke. I. köt. 400. old.

A gazdasági változások hatása az uralkodó osztályok politikájában is tükröződött. Az erősödő burzsoázia közvetlen részesedést követelt magának a hatalomból, kezdte nyűgnek érezni az államügyeket irányító néhány tucatnyi arisztokrata család politikai monopóliumát. A kormányzó oligarchiával szembeni elégedetlenség a parlamenti reformért indított mozgalomban jutott kifejezésre. A vagyonos osztályok belső küzdelmei kiéleződtek. A régi pártok válságba jutottak: a whigek és a toryk egymás ellen háborúskodó kisebb csoportokra hullottak szét. Megalakult a polgári radikálisok csoportja, amely programjának középpontjába a parlamenti reformot állította.

A radikális agitáció jellegzetes példája a nagy port felvert Wilkes-ügy. Wilkes parlamenti képviselő csatlakozott a radikálisokhoz, és „North Briton" („Északi Brit") című lapjában 1763-ban megbírálta a király trónbeszédét. A hatóságok letartóztatták, de erre olyan felháborodás támadt, hogy a kormány kénytelen volt szabadlábra helyezni. Wilkes most mint a királyi zsarnokság áldozata, a szólásszabadság bajnoka lépett fel. Igaz, amikor az általa elindított mozgalom elszántabb jelleget öltött, Wilkes Franciaországba menekült, de 1768-ban visszatért Angliába, jelöltette magát a parlamenti választásokon, s hatalmas szavazattöbbséggel képviselővé választották. A kormány érvénytelenítette a választást, és Wilkest börtönbe záratta. A nép tömeggyűléseken követelte Wilkes szabadon bocsátását; a gyűléseket katonaság verte szét. A kormány elleni harc jelszava ez lett: „Wilkes és a szabadság." Londonban és más nagyvárosokban súlyos zavargásokra került sor: a Wilkes-ügy lökést adott a népi megmozdulásoknak.

1769 januárjában Londonban pamfletek jelentek meg, neves politikusokhoz intézett levelek formájában. Az élesen leleplező hangú röpiratok a közvélemény figyelmének középpontjába kerültek. Szerzőjük, Philip Francis, aki Junius néven írta alá magát, éles szavakkal bélyegezte meg a rothadt parlamenti választási rendszert, a miniszterek és a képviselők megvesztegethetőségét, a nép jogfosztottságát. Junius levelei óriási népszerűségre tettek szert: nagy példányszámban, több kiadásban is megjelentek. E pamfletek a reformjelszavak terjesztése mellett hozzájárultak a kormány és a fennálló rend lejáratásához. Megjelenésük és óriási népszerűségük a szélesedő és növekvő népi elégedetlenséget tükrözte. A népi mozgalom félreérthetetlenül túlfutott azokon a határokon, amelyeket a radikális polgárság szánt neki a reformokért vívott harcban.

Wilkest végül is elsöprő szavazattöbbséggel ismét beválasztották a parlamentbe. A londoni gazdag polgárság lordmayornak is megválasztotta. 1774-ben Wilkes elfoglalta helyét a parlamentben, de nem sokkal utóbb fellépett a demokratikus mozgalom ellen. Lordmayori minőségében katonaságot vezényelt ki az 1780-as londoni tömegmozgalmak elfojtására.

MEGTORLÓ INTÉZKEDÉSEK A NÉPI MOZGALMAK ELLEN

Az országszerte kibontakozó mozgalom nagy lendülete, az osztályharc hevessége aggasztotta a vagyonos osztályokat. Londonba szüntelenül érkeztek a segélykérések az ország minden részéből. A népi mozgalmak elfojtására a kormány mozgósította az egész erőszakapparátust — a rendőrséget, a hadsereget, a bíróságokat.

A munkásegyesületek alakítását tiltó törvény alapján a bíróságok a sztrájkok és zavargások legaktívabb részvevői ellen halálos ítéleteket hoztak. A katonaság kegyetlenül, fegyvereit alkalmazva lépett fel a nép ellen.

A politikai küzdelmek és a népi mozgalmak tetőpontján az angol kormány hadat indított a felkelő észak-amerikai angol gyarmatok ellen. A háború jó ürügy volt a kormánynak arra, hogy fokozza a megtorlásokat és ideiglenesen visszaszorítsa a tömegmozgalmat. A hadsereg és a flotta feltöltésére végrehajtott toborzás csökkentette a munkanélküliséget, a katonai megrendelések pedig

fellendítették az ipari termelést. Az amerikai gyarmatok elleni háború tehát segítségükre volt a kormányköröknek abban, hogy a társadalmi válság kitörését egy időre elodázzák. Marx erőteljesen hangsúlyozta ezt a körülményt. Rámutatott, hogy Wilkes „egy pillanatra megrendüléssel fenyegette III. György trónját. Akkoriban az észak-amerikai gyarmatok elleni harc mentette meg a Hannoveri-dinasztiát egy angol forradalom kitörésétől, amelynek tünetei egyaránt észlelhetők voltak egy Wilkes hangoskodásában és egy Junius leveleiben."[9]

Az amerikai háború elhúzódása, amit azután a Franciaország, Spanyolország és Hollandia ellen viselt háború is súlyosbított, tovább növelte a néptömegek terheit. Az angol áruk amerikai piacának elvesztése a termelés visszaeséséhez, a munkanélküliség fokozódásához vezetett. Mindez a népi mozgalmak újabb fellendülését idézte elő.

AZ ÍR NÉP KÜZDELME

Ez idő tájt fokozódott az ír nép harca is az angol iga ellen. Az írországi angol uralom leplezetlenül az erőszakra épült. A lakosság túlnyomó többségét alkotó katolikusokat minden politikai jogtól megfosztottak. A nemzeti elnyomás különös nyíltsággal nyilvánult meg abban, hogy az íreket módszeresen elűzték földjeikről, s azokat az angolok kezére adták. A XVIII. század végére a lakosság öthatodát alkotó írek tulajdonában a megművelt földterületnek mindössze a huszadrésze maradt meg. Az országot periodikusan ismétlődő éhínségek pusztították. 1741-ben a népességnek mintegy ötödrésze — 500 000 ember — halt éhen. A kegyetlen gyarmati elnyomás viszonyai közepette a hódítók elleni harcra titkos terrorszervezetek létesültek. A „Fehér fiúk" (White boys), „Tölgyfa-fiúk" (Oak boys), „Acél-fiúk" (Steel boys) és más hasonló szervezetek rettegésben tartották a landlordokat és részleges engedményekre kényszerítették őket. Ezek a szervezetek azonban helyi jellegűek voltak, nem az angol elnyomás egésze, hanem csupán egyes gyarmatosítók ellen küzdöttek, s ezért harcuk nem javíthatta meg számottevően az ír nép helyzetét.

Az angol elnyomás sértette az ír földbirtokosok és a kialakulóban levő ír burzsoázia érdekeit, s arra késztette őket, hogy csatlakozzanak az angolellenes nemzeti mozgalomhoz. A XVIII. század derekán Angliában az ipar és a városok gyors felvirágzása következtében megnövekedett az élelmezési cikkek kereslete. Az angol kormány elhatározta, hogy véglegesen megfojtja az ír ipart, és Írországot Anglia mezőgazdasági függvényévé teszi. Szigorú tilalmi rendszabályokat foganatosítottak az írországi ipari fejlődés megakadályozására: korlátozták az Írországból Angliába és a gyarmatokra irányuló kivitelt.

Amikor az Észak-Amerikában elszenvedett katonai kudarcok arra kényszerítették az angol kormányt, hogy Írországban állomásozó csapatainak egy részét a tengerentúlra vezényelje, az írek a kedvező helyzetet szabadcsapatok alakítására használták fel. 1779 végére a jól felszerelt ír szabadcsapatok létszáma elérte a 100 000 főt. Az amerikaiak példájára az írek is bojkott alá fogták az angol árukat. Az angol kormány engedményekre kényszerült: az ír iparra és kereskedelemre nehezedő korlátozásokat és megszorításokat nagyrészt megszüntette, s elismerte az ír parlament függetlenségét (1782). A mozgalom vezetését kezében tartó ír burzsoázia beérte az engedményekkel, s mivel félt a nemzeti felszabadító mozgalom további elmélyülésétől, nagysietve feloszlatta a szabadcsapatokat. Gyávaságáért hamarosan meg kellett fizetnie: az angol kormány már a XVIII. század végén újra életbe léptette az Írország ellen irányuló korábbi korlátozásokat.

[9] *Marx—Engels* Werke. 15. köt. Dietz Verlag 1961. 406. old.

Az éleződő társadalmi válság, a háborús kudarcok és az írországi forrongások súlya alatt az angol kormány kénytelen volt 1783-ban békét kötni és elismerni a 13 amerikai gyarmat függetlenségét. Anglia azonban megtartotta Észak-Amerikában Kanadát, Ázsiában Indiát és sok egyéb gyarmatot. Megkezdődött az angol gyarmati rendszer súlypontjának Keletre való eltolódása. India az angol uralkodó osztályok legfontosabb jövedelemforrása lett, az angol gyarmatok gyöngye. Az ipar fejlődése arra késztette az angol burzsoáziát, hogy mindenfelé új felvevő piacokat keressen. Az angol gyarmatok különösen e tekintetben nyertek egyre nagyobb fontosságot. A gyarmatok kizsákmányolása, a gyengébb országok gazdasági leigázása alapján kezdetét vette az angol kapitalizmus újabb, még rohamosabb fellendülése.

Az angol uralkodó osztályoknak sikerült megőrizniük uralmukat, sikerült elfojtaniuk a népi tömegmozgalmakat. A nép fellépésétől megrettent radikális burzsoázia lemondott a politikai rendszer reformjáról. A XVIII. század végén a nép elleni harc talaján a vagyonos osztályok szorosabbra zárták soraikat, a szigetországban még jobban megerősödött a reakció.

5. AZ ANGOL FELVILÁGOSODÁS

A felvilágosodás Angliából indult hódító útjára. Az egész „felvilágosodás századának" legjellegzetesebb eszméi közül igen sok itt, a polgári forradalom által fellazított talajon született meg. Angol eredetű például a „természetes ember" gondolata. Először Hobbesnál merült fel, de ő csak a saját haszonra való korlátlan törekvést tartotta az ember természettől adott tulajdonságának; ezzel függ össze az a gondolata, hogy a társadalmi rend fenntartásához nélkülözhetetlen a külső kényszer. A XVIII. századi felvilágosodás képviselőinél viszont a „természetes ember" fogalma átalakul: mint az ember absztrakciója, mint „az ember általában" jelenik meg, s ez az *absztrakt ember természeténél fogva értelmes, jó és társadalmi lény. Az új, polgári Anglia* gondolkodói mintegy rehabilitálják a „természetes embert", s állást foglalnak a kényszer ellen politikai és vallási tekintetben egyaránt.

Felfogásukban a „természetes ember" érzései, szükségletei és tulajdonságai szolgálnak normául a történetileg kialakult társadalmi életfeltételek megítéléséhez, s ezeket erről az álláspontról mesterséges és hazug képződményeknek bélyegzik. Ilyen mesterséges képződménynek minősítik mindenekelőtt a feudális intézményeket. Ezzel szemben a nyomasztó feudális kötöttségektől megszabadult személyiség polgári érdekeit az emberi természet természetes megnyilvánulásainak tekintik.

A burzsoá társadalmi rendszernek e gondolatokban megnyilvánuló eszményítése nem tudatos osztályszámítás eredménye volt. A kapitalista viszonyok fejletlensége következtében — amely a kapitalizmus manufaktúra-időszakát jellemzi — az angol felvilágosodás képviselői illúziókat táplálhattak a buzsoá rend valódi arculatát illetően, s őszintén hihették, hogy e társadalom végső célja: valamennyi társadalmi réteg jóléte. Egyébként az angol felvilágosodás legnevesebb képviselőinek politikai és társadalmi nézetei általában igen mérsékeltek, ami világosan megnyilvánul a valláshoz való viszonyukban is.

FILOZÓFIA

A XVIII. századi szabadgondolkodás megalapozója, a francia materialisták tanítómestere, John Locke, racionalista valláselméleti fejtegetéseiben annyira bátortalan volt, hogy nem is merte érinteni az isteni kinyilatkoztatás kérdését. Noha síkraszállt a vallási türelem elve mellett, a kato-

KOVÁCSMŰHELY
Joseph Wright

likusokra és az ateistákra ezt nem tartotta alkalmazhatónak. Még a legbátrabb gondolkodók is (Toland, Priestley), akik minden vallást csupán babonák és előítéletek halmazának tekintettek, azt hirdették, hogy az egyszerű népnek szüksége van a vallásra. A babonát ki kell irtani, de helyét az értelemre alapozott hitnek kell elfoglalnia. Angliában született meg a deizmus, vagyis egy „felsőbb lénybe" vetett racionalista hit, aki az általa alkotott „természeti" — fizikai és erkölcsi — törvények szerint kormányozza a világot. De az angol burzsoázia számára még a deizmus is túlontúl veszélyes, az ateizmussal határos irányzatnak tűnt.

E jelenség annak a harcnak a történeti sajátosságaival magyarázható, amely az angol filozófiai és társadalmi gondolkodásban a materializmus és az idealizmus között folyt. Angliában a XVII. század óta a materializmus és a vele összefüggő ateizmus a feudális arisztokrácia ideológiai fegyvere volt, az ellenzéki erők viszont a puritanizmus zászlaja alatt harcoltak. E zászló alatt győzött az angol burzsoázia; egész — az Ótestamentumból kölcsönzött — forradalmi frazeológiája, pátosza, illúziói, amelyek a néptömegek lelkesedését fenntartották és fokozták: vallásos színezetűek. A demokratikus mozgalmak (mint például az 1730-as években John Wesley által alapított metodizmus, amely sok plebejus elemet vonzott) még a XVIII. században is mindvégig vallásos jelszavakkal léptek fel.

A vallásra szüksége volt az angol burzsoáziának azért is, mert mintegy igazolásául szolgált a tulajdonosok hatalmának, akiket a „kifürkészhetetlen isteni gondviselés" állított a társadalom élére. A burzsoázia, Engels szavaival élve, hatalmas erejű eszközt talált a vallásban, amelynek segítségével az engedelmesség szellemében nevelhette „természetes alattvalóit".

Már az új, polgári Anglia első nagy gondolkodója, John Locke (1632—1704) is a „természetes ember" eszméjét tette filozófiájának alapjává, annak a felvilágosodásra jellemző értelmezésében. „Locke — írta Engels — mind a vallás, mind a politika kérdésében az 1688-as osztálykiegyezés gyermeke volt."[10] Politikai nézeteit Locke „Két értekezés a kormányzatról" című munkájában fejtette ki, amelyet Hobbes hatása alatt s egyúttal vele polemizálva írt. Hobbeshoz hasonlóan Locke államelmélete is abból indul ki, hogy a mai társadalmat egy természetes állapot előzte meg, s hogy az embereknek társadalmakba való egyesülése önkéntes megegyezés — társadalmi szerződés — eredményeképpen jött létre. De Locke, aki Hobbesszal ellentétben hitt az emberi természet alapjában jó és értelmes mivoltában, azt tartotta, hogy minden társadalom célja az egyéni szabadság fenntartása és megvédése.

Locke politikai elméletének polgári jellege világosan kifejezésre jut abban, hogy szerinte a magántulajdon ugyanolyan természetes joga az embernek, mint a szabadság és az egyenlőség. Locke elvetette az isteni eredetű uralkodói jogok feudális elvét és Hobbes abszolutizmus-elméletét, s államelméletét a nép politikai szuverenitásának elvére építette fel. Szerinte a népnek jogában áll megváltoztatnia az államhatalmat, ha ez megsérti a társadalmi szerződést, és az ember természetes jogai — az egyéni szabadság és a tulajdon — ellen tör. Locke politikai elmélete forradalmi hatással volt a kontinens társadalmi gondolkodására. Elméletét Rousseau fejlesztette tovább, s hatása a francia polgári forradalom törvényeiben is megnyilvánult.

Locke főműve — az „Értekezés az emberi értelemről" (1690) — kísérletet tesz arra, hogy az ember minden ismeretét és képzetét az érzéki tapasztalatból vezesse le (szenzualizmus). Locke vitába száll Descartes-nak a velünk született eszmékre vonatkozó elméletével; a descartes-i „cogito ergo sum" (gondolkodom, tehát vagyok) tétellel Locke azt a tételt szegezi szembe, hogy „nihil est in intellectu, quod non fuerit prius in sensu" (semmi nincs az értelemben, ami ne lett volna előbb az érzékben). Az, hogy Locke az érzékelést minősítette gondolataink forrásának, nagy gondolat volt, amelyet a XVIII. századi materializmus fejlesztett tovább. A tapasztalat locke-i

[10] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 500. old.

értelmezése azonban belső ellentmondást rejt magában. Locke azáltal, hogy a külvilágot és a reflexiót (az elmének saját magára irányuló figyelmét) a megismerés két egyenrangú forrásául ismeri el, utat nyit az érzékelés fogalmának idealista értelmezéséhez. Osztozva a mechanikus materializmus előítéleteiben, az anyagot megfosztja minőségi sajátosságaitól. Locke felállítja az elsődleges és másodlagos minőségek tanát. Az elsődleges minőségek magának az anyagnak objektív tulajdonságai; ezek közé Locke csak a kiterjedést, a sűrűséget, az alakot, a mozgást és a nyugalmat sorolja. Az összes többi tulajdonságok — íz, szín, szag stb. — másodlagos minőségek, amelyek kizárólag az érzékelő szubjektumtól függnek. E felfogásban a szubjektum elszakad az objektumtól, függetlenedik a reális valóságtól.

Locke szenzualizmusának ellentmondásosságából következően elmélete két irányban fejlődhetett tovább: egyrészt a materializmus, másrészt az idealizmus felé. A XVIII. századi angol materializmus képviselői — Toland, Collins, Hartley, Priestley és mások —, ellentétben Lockekal, aki még egy külön gondolkodó szubsztancia létezését feltételezte, a gondolkodást az anyag termékének minősítették. De a materialisták az emberi tudat természetét vagy a mechanikus materializmus segítségével próbálták magyarázni (mint Hartley, aki a lélek anyagiságát hirdetve, a pszichikai élet alapjának az ideg-anyag mechanikai rezgéseit, vibrációit tekintette), vagy pedig — mint Priestley — a „legfelsőbb lény" mindenhatóságával, aki még az anyagot is fel tudta ruházni tudattal.

A Locke-féle szenzualizmus idealista továbbfejlesztése Berkeley és Hume nevéhez fűződik. George Berkeley (1685—1753) a materializmus cáfolatát és a vallás megingathatatlanságának alátámasztását tűzte célul maga elé. A materializmus megcáfolásához ugyanazt a szenzualista elméletet veszi alapul, melyet az angol materialista iskola is a magáénak vallott. Locke-nak az érzetekre vonatkozó tanából kiindulva Berkeley arra a szélsőségesen idealista következtetésre jut, hogy a reális világ csak annyiban létezik, amennyiben érzékeljük. A valóságos dolgok nála csupán különböző érzetek összességét jelentik. Berkeley tagadja az anyagi világ objektív voltát, de ugyanakkor elismeri egy szellemi szubsztancia — isten — létezését.

Berkeley szubjektív idealista filozófiájához közel áll David Hume (1711—1776) agnoszticizmusa. Ismeretelméletét — akárcsak Locke — Hume is az érzéki adatokra, a „benyomásokra" alapozza. Hume szerint összes gondolataink, még a legelvontabbak is, az érzéklés útján szerzett képzetekből erednek. De az érzékek és érzetek segítségével csak egyedi dolgokat tudunk felfogni. Ezért az olyan fogalmak, mondja Hume, mint lényeg, szubsztancia, ok, törvény, idő és tér, tisztán szubjektív kategóriák, amelyek nem a valóságban gyökereznek. Hume, noha elismeri a bennünket környező objektív világ valóságos mivoltát, tagadja megismerhetőségét. „A természet — írja — tisztes távolban tart bennünket titkaitól, a tárgyak tulajdonságainak csak kis részét engedi megismernünk, de a tárgyak lényegét titokban tartja előttünk." Ez a Hume-féle szkepticizmus végkövetkeztetése. Mivel agnoszticizmusát a szellemi szubsztanciára is kiterjesztette, eljutott a vallási szkepticizmusig is, ezzel magára vonta az angol papság gyűlöletét s kivívta a francia felvilágosodás képviselőinek elismerését. Azonban Hume, noha a vallást tagadta, annak társadalmi funkcióját — mint a fennálló rendszer támaszát — nagyra becsülte.

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

A XVIII. században született meg az angol klasszikus politikai gazdaságtan. Legjelentősebb képviselője Adam Smith (1723—1790). Közgazdasági tanai a felvilágosodás eszméire általánosan jellemző irányban bontakoztak ki. Smith még nem vette észre a burzsoá termelési mód számos ellentmondását, s szilárdan hitte, hogy a polgári viszonyok fejlődésével együtt jár a néptömegek jólétének emelkedése.

A szabad verseny társadalmában Smith olyan rendet vél látni, amelyet maga a természet alkotott. Hisz az összes magánérdekek összeegyeztethetőségében, s ellenez minden állami beavatkozást a gazdasági életbe, mert „az egyes személyek szabad tevékenysége a közjó megteremtésének legjobb és legrövidebb útja".

Smith nagy érdeme, hogy tovább fejlesztette a munkaérték-elméletet, melynek alapjait még Petty rakta le. „*Adam Smith* — írja Marx — a munkát általában, mégpedig társadalmi összalakjában, mint *munkamegosztást*, az anyagi gazdagság. . . egyedüli forrásának proklamálta."[11]

Számos új eredményre jutott Smith a pénz lényegének helyes felfogása terén. A merkantilistákkal vitatkozva a polgári gazdagságot a használati értékek összességének fogja fel és a pénzt csak forgalmi eszköznek, „a csere nagy kerekének" tekinti. Smithnél feltűnnek már az értéktöbblet-elmélet csírái is: a profitot és a földjáradékot úgy értelmezi, mint a munkás munkájának eredményéből a tőkés, illetve a földbirtokos javára eszközölt levonást. A munkaérték-elméletet azonban Smith csak az egyszerű árutermelés viszonyaira alkalmazta következetesen.

POLITIKAI ELMÉLETEK

A XVIII. századi angol államtudósok és filozófusok politikai elméletei főbb vonalaikban Locke államelméletéből indulnak ki, mely szerint az állam társadalmi szerződés eredményeként jött létre, s mely szerint az eszményi, az egyén szabadságát és tulajdonát biztosító államforma az alkotmányos monarchia, amely a törvényhozó és végrehajtó hatalmat különválasztja.

Locke elméletéhez a legközelebb a skót Hutcheson (1694—1747) állt, aki „Az erkölcsfilozófia rendszere" című művében az államot önkéntes szövetségnek tekinti, amelynek minden tagja lemond „természetes" jogainak egy részéről. Az állam célja: polgárainak oltalmazása, szabadságuk és tulajdonuk biztosítása. Az államhatalom a közjó szolgálatára hivatott, tehát az államhatalommal való visszaélés feljogosítja a népet az ellenállásra és az alkotmány megváltoztatására. Az erőszakos fordulat azonban csak a legvégső esetben engedhető meg. Hutcheson gondolatait az angol forradalom és az 1688-as osztálykompromisszum tapasztalatai sugallták. A kompromisszum idealizálása vonul végig Bolingbroke-nak, a toryk vezérének az angol alkotmány erényeiről szóló eszmefuttatásain is. A hatalom megosztásának Bolingbroke-féle elmélete közvetlenül hatott Montesquieu-re.

Az angol államrendszer értékelésében — ti. hogy ez az elképzelhető legbölcsebb és legcélszerűbb — Bolingbroke-kal teljesen egyező álláspontot képvisel politikai ellenfele, a whig Blackstone is. Csakhogy míg a tory ellenzék vezére azzal vádolja a whigeket, hogy a megvesztegetések rendszerével és tisztességtelen választási machinációikkal eltorzították az „eszményi" alkotmányt, Blackstone a fennálló rendszert az ész és a történelem legtökéletesebb alkotásának tekinti.

Burzsoá optimizmus jellemzi a filozófus Adam Ferguson (1723—1816) — az „Értekezés a polgári társadalom történetéről" szerzője — nézeteit is. Ferguson az elsők között lépett fel a felvilágosodás „természetes ember"-koncepciója ellen, amelyet a képzelet szüleményének minősített. Véleménye szerint az állam keletkezésének oka a tulajdon megjelenése és ennek elkerülhetetlen következménye, a vagyoni egyenlőtlenség kialakulása. Ferguson felismerte ugyan, hogy az állam a vagyoni és társadalmi egyenlőtlenség fenntartására szolgáló eszköz, de úgy vélte, hogy az állam a társadalom minden tagja számára képes biztosítani személyiségének kibontakozását.

Az angol felvilágosodás radikális-demokratikus szárnyát Thomas Paine, Richard Price, Joseph Priestley képviselte és — különösen határozottan — William Godwin (1756—1836), aki a maga korában az angol társadalmi rendszer legkövetkezetesebb ellenfele volt. „Vizsgálódás

[11] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953. 41. old.

a politikai igazságosságról" című művében Godwin az államhatalmat elkerülhetetlen rossznak tekinti, amelynek „az értelmi és erkölcsi haladás" eredményeként el kell tűnnie. Godwin szerint az állam egyedüli elfogadható formája a demokrácia, amely minden állampolgár számára biztosítja a törvény előtti teljes egyenlőséget. Ugyanilyen radikális álláspontot képviselt Godwin a tulajdon kérdésében is, amelyet ugyanolyan rossznak tekint, mint az államot. Elméleteiből azonban nem jutott közvetlen forradalmi következtetésekre; mivel mélységesen hitt az emberi értelem mindenhatóságában, arra számított, hogy a magántulajdon és az állam fokozatosan eltűnik majd.

Gyakorlatibb módon — ha történetietlenül is — közelítette meg a magántulajdon megszüntetésének kérdését Thomas Spence és William Ogilvie. Spence 1775-ben tervezetet tett közzé, amelyben a társadalom átalakítását javasolta, mégpedig kommunisztikus tulajdonon alapuló egyenjogú kis közösségek létesítése útján. Öt évvel később jelent meg Ogilvie „Értekezése a földtulajdonjogról". Ebben közzétett „mezőgazdasági törvény"-tervezete minden állampolgárnak földtulajdont biztosít. E két író írásaiban világosan kimutatható Mably és Morelly kommunisztikus eszméinek hatása.

TÖRTÉNETÍRÁS

A felvilágosodás korában sokat fejlődött az angol történetírás is. Nemcsak hazájukban, hanem messze Anglia határain túl is jól ismerték a legjelentősebb angol történetírók — a már említett Hume, továbbá William Robertson (1721—1783) és Edward Gibbon (1737—1784) — nevét. Az angol történetírásra nagy hatással voltak Voltaire művei, a „XIV. Lajos százada" és kivált az „Értekezés a nemzetek szelleméről és erkölcseiről". Akárcsak Voltaire, az angol történetírók is bíráló szemmel vizsgálták felül az egész addigi történelmet, és tanulmányozásából az ésszerű társadalmi berendezkedés elveit igyekeztek leszűrni. A XVIII. századi angol történetírás legkimagaslóbb alkotása Gibbon munkája, „A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története" Gibbon e művében a felvilágosodásra jellemző módon bírálta a kereszténységet, amelyben Róma bukásának legfőbb okát látta.

SZÉPIRODALOM

A XVIII. században az angol szépirodalom vezető műfaja lett a regény — Hegel és Belinszkij szavaival: „a polgári társadalom eposza". A XVIII. századi regény eredete a pikareszk regény műfajára nyúlik vissza. Különösen világosan érezhető ez Daniel Defoe (1660—1731) munkásságában, aki az angol felvilágosodás irodalmának elindítója volt. Jó néhány regénye — mint például a „Singleton kapitány", a „Moll Flanders", a „Jack ezredes" — a spanyol pikareszk regénynek jóformán még minden ismertetőjegyét magán viseli. A „Robinson Crusoe" (1719) azonban már alapvetően újat jelent: Defoe a régi műfaj határait lényegesen kitágítja, szokatlan mélységűvé teszi, regényét erőteljes társadalmi és filozófiai mondanivaló hatja át. A „Robinson Crusoe"-ban kifejezésre jut a felvilágosodás illúziója az embernek a társadalomtól való látszólagos függetlenségéről — vagyis a „természetes ember" mítosza. Nem hiába használja oly szívesen Marx, midőn a XVIII. századi polgári gazdaságtani elméleteket bírálja, a „robinzonád" kifejezést.

Robinson új típusú hős az angol irodalomban, az angol középpolgárt képviseli, aki nem valamiféle komikus groteszkséggel — mint a pikareszk regényben — és nem is — mint Miltonnál — bibliai álöltözetben jelenik meg. Defoe meghódítja az irodalomnak és költői színekbe öltözteti a prózai életet. De a polgári élet módfelett kevéssé alkalmas a költői ábrázolásra, s a „Robinson Crusoe" csak igen erős művészi absztrakció árán válhatott olyan költőivé. Defoe kivételes körülmények közé, egy lakatlan szigetre viszi hősét, s mint „természetes embert", mint az embert általában ábrázolja. Robinson kiszakadt a megszokott társadalmi környezetből, szemtől szembe kerül a természettel, tevékenységéről lefoszlanak a specifikusan polgári vonások. Ebből

fakad a „Robinson Crusoe" csodálatos eposzi levegője: Robinson tevékenységének, munkájának legprózaibb részletei is igaz költőiséggel telítődnek, és lebilincselően érdekfeszítővé válnak.

Egészen más jellegű Defoe kortársa, Jonathan Swift (1667—1745), a kiváló publicista és nagyszerű szatíraíró életműve. Az angol kapitalizmus első gyarmatán, Írországban való tartózkodása idején írt műveiben teljes erővel érvényesül Swift mélységes népiessége. Pamfletjeit — „Egy posztókészítő levelei", „Javaslat az ír manufaktúrák általános használatára", „Szerény javaslat arra nézve, hogyan lehetséges megóvni a szegény nép gyermekeit attól, hogy teherré váljanak szüleik vagy az ország nyakán" stb. — meleg együttérzés és izzó gyűlölet fűti a szenvedő ír nép, illetve leigázói, az angol lordok és üzletemberek iránt. Swift főművei a „Hordómese" — maró szatíra a vallás ellen —, és elsősorban a „Gulliver utazásai" (1726), ez a szatirikus regény, amely könyörtelen élességgel leplezi le a korabeli civilizáció romlottságát.

Daniel Defoe
M. Gucht metszete

Swift nagy műve, amely mélységes pesszimizmussal szemléli a polgári társadalom emberét, e tekintetben teljesen egyedülálló jelenség a XVIII. század irodalmában. Ám mégsem lenne helyes Swiftet kirekeszteni az európai felvilágosodás általános sodrából. Regényében igen fontos helyet foglal el Gulliver alakja; funkciója nem pusztán az, hogy kapcsolatot teremtsen a regény különálló szatirikus epizódjai között, hanem egyúttal az is, hogy sajátos normául, mértékül szolgáljon: őhozzá mérten jelennek meg a liliputiak és az óriások, a laputiak és a jehuk a normális ember eltorzulásaként, szörnyűséges megcsúfolásaként. Swift embergyűlölete nem más, mint mély humanizmusának fonáka.

Az angol regény további fejlődése Samuel Richardson (1689—1761), Henry Fielding (1707—1754) és Tobias Smollett (1721—1771) nevéhez fűződik. Richardson regényei — a „Pamela" és a „Clarissa" — új fejezetet nyitnak az angol próza történetében. Richardson a végsőkig leszűkíti a régi regény kereteit. Addig a regény számára szinte kötelező volt, hogy tágas világról adjon képet. Richardsonnak egyetlen ház falai közt lezajló események is elegendőnek bizonyulnak arra, hogy az egész társadalom erkölcseit ábrázolja. A köznapi polgári hőst, akit a XVII. század esztétikája kizárólag komikus szerepekre kárhoztatott, a tragédia magasába emeli. Hősnőiben magasztos szenvedélyek élnek, bonyolult lelki konfliktusok játszódnak le. Richardson azonban — puritán korlátoltságánál fogva — bizalmatlan és gyanakvó az emberi természet érzelmi megnyilvánulásaival szemben. Regényeinek pozitív hősnői — Pamela és Clarissa — egy pillanatra sem tántorodnak el a polgári erény és a puritán erkölcs alapelveitől.

Az angol felvilágosodás regényirodalmának csúcspontját Fielding életműve jelenti. Fielding, a legdemokratikusabb XVIII. századi polgári regényíró, csak élete delén kezdte művelni a regény műfaját, amikor már ismert drámaíró és publicista volt. Személyes tapasztalataiból töviről hegyire kiismerte a polgári élet titkos rugóit, valódi arculatát. Richardson hősnőinek morális fennköltségével és puritán erényével (amely Fielding szerint valójában képmutatás vagy számítás) az emberi szenvedélyek szabad megnyilvánulását és az ember természetes szívjóságát állítja szembe. Szilárd meggyőződése, hogy a „természetes ember" alapjában jó. Hősei eleven emberek, akiknek megvannak a maguk emberi gyengéi, s akik — olykor nem is csekély — baklövéseket és hibákat követnek el. A szerző szereti őket, és jóindulatúan mosolyog rajtuk; realizmusának jellegzetes vonása a humor.

Jonathan Swift
C. Vertue metszete

Fielding széttöri a regény richardsoni kereteit, kamarajellegét: nem éri be egyetlen ház lakóival, „sok ember erkölcsét" akarja bemutatni. Hőseit kiviszi a messzi tájakat összekötő angol országutakra, tágasra tárja életük színterét. Ezzel lehetőséget teremt magának arra, hogy teljes körképet fessen a XVIII. századi angol életről, tollára vegye legkülönbözőbb oldalait — a legelőkelőbb londoni köröktől kezdve a társadalom legmélyéig. Mindamellett Fielding regényei megőrzik a családiasság levegőjét. A fieldingi hős még az atyai házat elhagyva is otthonias környezetben, a magánélet keretei között marad. Fielding világa távolról sem idillikus: regényeiben fontos helyet foglalnak el a nép nyomorának és jogfosztottságának képei. De a nagy történelmi erők még nem törnek be az elbeszélés menetébe, nem határozzák meg a hősök sorsát. Fielding regényei a valóság világa felé fordulnak, de el vannak szakítva a történelem világától. Ezért műveit bizonyos elvontság jellemzi. Legkiválóbb regénye, a „Tom Jones" (1749) hőse általános ember, a felvilágosodás „természetes embere". Fielding műveiben a rossz megtestesítőinek nincs valóságos hatalmuk, mert még nem állanak mögöttük a történelem erői, mint például Balzacnál. Fieldingnél a rossz nem társadalmi, hanem erkölcsi jelenség, s ezért könnyűszerrel kiküszöbölhetőnek tűnik. Ez a szemléletmód a burzsoá társadalom ellentmondásainak fejletlenségében gyökerezik.

Alapvetően új vonások tűnnek fel Smollett műveiben. Regényeiből — „Roderick Random" (1748), „Peregrine Pickle" (1751) stb. — már hiányzik a fieldingi életöröm és optimizmus, az emberi jóságba vetett hit. Smollett feltárja korának szociális ellentéteit; előbbeinél tágabb látókörű, élesebb szemű megfigyelő. Gorkij megállapítása szerint Smollett az első, aki „politikai tendenciák ábrázolását vitte a regény keretei közé".

A társadalmi ellentétek kiéleződése a XVIII. század második felében új irodalmi irányzatot keltett életre az angol felvilágosodásban — a szentimentalizmust. Az új irány az érzelem — mint az élet legmagasabb rendű princípiuma — felé fordul. A szentimentalizmus az új társadalmi rendszer ésszerűsége iránt felébredt első kételyeket tükrözte. A polgári civilizáció ellentmondásainak politikailag még nem tudatos, ködös megsejtése szentimentális melankóliában és a természet felé fordulásban fejeződik ki. Az angol irodalomban e hangulatok korai megnyilvánulása volt Thomson, Gray, Young, Crabbe és mások úgynevezett temetőköltészete. Jelentékenyebb volt Oliver Goldsmith (1728—1774) munkássága. „Elhagyott falu" című elbeszélő költeményében és regényében, „A wakefieldi lelkész"-ben a patriarchális világ idillikus rajza és az e világ elkerülhetetlen pusztulása feletti elégikus borongás a polgári rend józan bírálatával párosul.

A szentimentalizmus legnagyobb alakja Laurence Sterne (1713—1768). Regényéről, az „Érzelmes utazás"-ról („The sentimental Journey") nevezték el az egész irodalmi irányzatot. Másik főműve, a „Tristram Shandy", a felvilágosodáskori regény eszmei és művészi világának paródiája. Sterne kigúnyolja a polgár — a XVIII. század irodalmának hőse — józan eszét, és sehol nem talál egy mákszemnyi költészetet sem, csak Shandy Hallban — a régi patriarchális Anglia utolsó maradványában — élő kedves különceinek excentrikus rigolyáiban és jóságos szívében.

A XVIII. század utolsó harmadának irodalmában új fuvallatok támadnak, a XIX. századi romantika előhírnökei. Ide kell sorolnunk Macpherson „Ossian-verseit" — a régi kelta népmondák tehetséges utánzatait —, Chatterton és Blake költészetét (az utóbbi Byron és Shelley közvet-

len elődjének tekinthető) továbbá Ann Radcliffe „gótikus", sötét színezetű regényeit, félig a fantasztikum birodalmába tartozó középkori cselekményükkel és vonzódásukkal minden iránt, ami titokzatos, rejtélyes, irracionális. A XVIII. század utolsó harmadának angol irodalmában külön helyet foglal el a paraszti költészet, amely a nagy skót népi költő, Robert Burns (1759—1796) életművében érte el művészi csúcsát. Burns realisztikusan ábrázolja a falusi életet, dicsőíti a paraszti munkát, de a patriarchális falu idealizálása mellett műveiben már felcsendül a tiltakozás hangja a rendi társadalom, a pénz hatalma és a vallási fanatizmus ellen.

DRÁMAIRODALOM ÉS SZÍNJÁTSZÁS

Még Richardson és Fielding családregényeinek keletkezése előtt írta meg George Lillo „George Barnwell vagy a londoni kalmár" című színművét (1731), amely egy új irodalmi műfaj — a polgári tragédia — első alkotása volt. A darab zajos sikert aratott Angliában és a kontinensen. De az angol dráma legjobb alkotásai a vígjáték műfajában születtek. Közéjük tartoznak Fielding fiatalkori szatirikus vígjátékai: a „Pasquin", a „Történelmi kalendárium", a „Don Quijote Angliában" stb., továbbá Gay „Koldusoperá"-ja, Goldsmith vígjátékai és végül az angol drámairodalom mesterműve, Sheridan sziporkázó szatírája a burzsoá-nemesi társadalom képmutatásáról, „A rágalom iskolája".

A realista drámaírás előretörése a színjátszásban is aláásta a klasszicizmus uralmát. Nemcsak az angliai, hanem az egész európai színművészet szempontjából is nagy jelentőségű volt a kiváló angol színész, David Garrick (1717—1779) működése, aki a színpadi realizmus megalapozója volt.

KÉPZŐMŰVÉSZET

A XVIII. századi Angliában magas színvonalat ért el és európai hírnevet vívott ki magának a festészet is. A realizmus úttörője volt William Hogarth (1697—1764), aki töméntelen életképet festett a korabeli társadalom világáról („Az utcalány élete", „A kéjenc élete", „A divatos házasság" stb.). Széles körben elterjedt metszetei igen népszerűek voltak. Hogarth kitágította az angol festészet tematikáját. Művészetében ábrázolást nyert a XVIII. századi társadalom életének minden árnyoldala: a parlamenti választások féktelen politikai korrupciója, az arisztokrácia züllöttsége és esztelen pazarlása, a néptömegek nyomora és tudatlansága. Ebben az értelemben Hogarth festészete az angol realista regénnyel rokon. De Hogarth — kortársaival ellentétben — a legkevésbé sem hajlik a polgári élet, a nyárspolgári erény eszményítésére. Művészetét a könyörtelen leleplezés pátosza hatja át. Művészi modorának megkülönböztető jegyei a groteszk komikum, a túlzás, a karikaturisztikus ábrázolás. És mégis, Hogarth a XVIII. század igazi gyermeke: a felvilágosodás gondolkodóival rokon ama felfogásában, hogy a művészet a világ erkölcsi javításának eszköze. Ha műveiben nem mindig diadalmaskodik is az erény, a bűn mindig elnyeri büntetését. Hogarth festői tehetsége különösen meggyőzően érvényesül portréiban. Főműve, a „Tengerirák-árus", a XVIII. századi angol arcképfestészet egyik legkiválóbb alkotása.

Az angol arcképfestészetre nagy hatással volt Van Dyck munkássága, aki hosszú időt töltött Angliában I. Stuart Károly udvarában. De csúcspontját az angol portré a század második felében, Joshua Reynolds (1723—1792) és Thomas Gainsborough (1727—1788) festészetében érte el.

Reynolds közéleti szerepet is játszott, mint whig politikus; ő volt a Művészeti Akadémia megalapítója és első elnöke. Esztétikai nézetei a felvilágosodáskori klasszicizmus medrében fejlődtek. Itáliában évekig tanulmányozta a klasszikus festészetet. Női portréinak zöme modoros: a túlságos egyénítést elkerülve, mintegy a női szépség ideális típusát alkotja meg. Kifejezőbbek férfiképmásai, melyekben ragyogóan érvényesül a művész realizmusa s jellemábrázoló képessége.

„A jó angol rostbeaf, avagy Calais kapuja"
W. Hogarth gúnyrajza a feudális Franciaországról. 1749

Gainsborough festészete sok tekintetben az angol szentimentális irodalommal rokon. Gainsborough ellenségesen állott szemben az új, polgári Anglia életével. Gyűlölte a nagyvárosokat, kedvelte a csendet, idegenkedett a nagyvilági társaságtól. Elvetett minden mesterkéltséget, s festés közben egyedül közvetlen természetérzését követte. Festészetében fontos szerepet játszik a táj, amely arcképeinek mély távlatot ad. Virtuóz festői technikával készült képei finom lírát árasztanak. Reynolds és Gainsborough hatása alatt a XVIII. század végén egész angol portréfestő iskola alakul ki (Romney, Lawrence, Hoppner és mások).

Az építészetben a XVIII. század folyamán is Inigo Jones és Christopher Wren — a két legkiválóbb XVII. századi mester — klasszicista iránya uralkodik. Ám a XVIII. század második felében új, szentimentális áramlatok tűnnek fel, főként a kert- és parktervezésben. A francia park szabályaival szemben — amelyek a természetet szigorú geometriai ábrákba szorítják — most szabadabb és festőibb elrendezés hódít tért a felvilágosodás új esztétikai nézeteinek, a természetességhez és szabadsághoz való vonzódásának megfelelően. A „szabályos", szigorúan mértani francia kert ellen fellépő irányzat lelkes támogatásra talált a költők és írók részéről. Az új angol kertművészeti stílus sok tekintetben a kínai kertművészethez kapcsolódott. William Chambers angol építész és utazó (1726—1796) egész könyvet szentelt a kínai kertészet népszerűsítésének.

XXI. FEJEZET

AZ ÉSZAK-AMERIKAI ANGOL GYARMATOK FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚJA. AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK MEGALAKULÁSA

1. AZ ÉSZAK-AMERIKAI ANGOL GYARMATOK A XVIII. SZÁZADBAN

Az észak-amerikai angol gyarmatok gazdasági és társadalmi fejlődése arról a fokról indult el, amelyen anyaországuk állott. „. . .A képviselőikkel egyidejűleg importált (ti. Amerikába importált — *A szerk.*) polgári termelési viszonyok — írja Marx — gyorsan felvirultak egy olyan talajon, amely a történelmi hagyományok hiányát a termőföld bőségével pótolta."[1]

E fejlődés igazán nem az angol kormányzaton múlt; az angol hatóságok egy teljes évszázadon át mindent elkövettek, hogy Amerikában meghonosítsák a feudális nagybirtokrendszert. Az angol királyok óriási területeket, olykor egész gyarmatokat adtak bizalmi embereiknek, speciális okleveleket adományoztak, amelyek tulajdonosai jogot nyertek arra, hogy Amerikában manorokat létesítsenek, függő paraszttelkekkel, manoriális bíróságokkal stb. A feudális viszonyok kibontakozását azonban megakadályozta a kapitalizmus korai behatolása a gyarmatok gazdasági életébe, valamint a földbőség: az indián őslakosság kiszorításával és kiirtásával hatalmas földterületek váltak hozzáférhetővé a gyarmatosok számára. Az amerikai városokban ismeretlen volt a tulajdonképpeni céhrendszer is. A gyarmati hatóságok által kezdeményezett termelésszabályozás nem fejlődött befejezett, zárt rendszerré.

A MEZŐGAZDASÁG. A FARMEREK HARCA A FÖLDÉRT

A mezőgazdaságban a feudalizmusnak csak egyes elemei tudtak gyökeret verni. Létesültek latifundiumok, az agrárstruktúrát azonban a farmergazdaságok túlsúlya jellemezte. Szedtek félfeudális, rögzített nagyságú földjáradékot, de nem rendszeresen s távolról sem az összes gyarmatokon. Érvényben volt a feudális jog néhány eleme, melyeket Angliából hoztak át a földbirtokos arisztokrácia érdekében, például a majorátus, valamint egyes, a föld elidegenítését korlátozó törvények.

Az Atlanti-óceán partjai mentén sorakozó tizenhárom angol gyarmat mindegyike határozottan agrárjellegű volt. Rohamosan gyarapodó népességük több mint kilenctizedét farmerek alkották. A gyarmatok gazdasági életét a kapitalizmus kialakulásának időszakában a termelési és kizsákmányolási formák tarkasága jellemezte. A mezőgazdaságban és a kézművességben a kisárutermelés uralkodott.

[1] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953. 37—38. old.

Új-Amsterdam (New York)
Rajz a XVIII. század elejéről

A farmergazdaságokat csak Dél és a nyugati határszélek hegyes vidékeinek bensejében jellemezte a zárt naturálgazdálkodás. A farmergazdaságokban mindenfelé kifejlődött a háziipar, amely részben már függőségbe került a tőkés felvásárlóktól. Az északi gyarmatokon a manufaktúraipar fejlődése már akkor megindult, amikor az angol forradalom éveiben a kereskedelmi kapcsolatok az anyaországgal egy időre megszakadtak.

Mivel a telepesek számára sokáig nyitva maradt az a lehetőség, hogy nyugatra költözzenek és ott földet foglaljanak maguknak, a gyarmatokon állandó volt a munkaerőhiány, és erős fluktuációt mutatott a dolgozó népesség összetétele. Mindenütt — leginkább a központi gyarmatokon — szokásban volt a fehér rabszolgák, az úgynevezett „elkötelezett szolgák" kényszerű munkájának alkalmazása. A déli gyarmatok néger rabszolgamunkára alapozott ültetvényes gazdaságai főleg dohányt termeltek, külföldi értékesítésre.

A gyarmatok gazdasági fejlődése a XVIII. században igen ellentmondásosan és egyenlőtlenül alakult az ország különböző vidékein. Az északkeleti gyarmatokon (Új-Anglia), ahol a gazdasági életben uralkodó jelentőségre emelkedett a kereskedelem, a kézműves- és manufaktúraipar, a mezőgazdaságban a farmeri kistulajdon volt a legelterjedtebb, a közös legelőhasználat fenntartása mellett. E gyarmatok mezőgazdasága csak a helyi piac igényeit elégítette ki.

Másként fejlődtek az agrárviszonyok a központi gyarmatokon. A farmerek birtokai itt nagyméretűek voltak, termelésük jócskán felülmúlta a helyi szükségleteket. A mezőgazdasági termékfölösleget — gabonát, szarvasmarhát, bőröket, vajat stb. — Philadelphia és New York kikötőiből külföldre szállították.

De a gyorsan fejlődő farmergazdaságok termékei számára nem találtak kedvező értékesítési lehetőségeket. A farmerek nemcsak a kereskedők kapzsiságától szenvedtek — ezek potom áron vásárolták fel termékeiket, s magas monopoláron adták el nekik az angol árukat —, hanem az anyaország politikájától is; a mezőgazdasági cikkekre kirótt vámok elviselhetetlen súllyal nehezedtek a farmerekre. Ez a XVIII. század közepétől a központi gyarmatokon kibontakozó nagyszabású agrármozgalom egyik legfőbb kiváltó oka. A mozgalom legtevékenyebb részvevői az e vidéken népes réteget alkotó bérlőfarmerek voltak. A nagybirtokosok ugyanis itt nem maguk gazdálkodtak (mint a déli ültetvényesek), hanem rögzített nagyságú járadékért farmereknek adták bérbe földjeiket. A járadék behajtásának módszerei elégedetlenséget keltettek, amely sokszor valóságos felkelésekbe csapott át a nagybirtokos arisztokrácia ellen. New York gyarmat Westchester grófságában a felkelők az angol forradalom radikális kispolgári pártja után levellereknek nevezték magukat, és nemcsak gazdasági, hanem politikai követeléseket is felvetettek.

1768—1771-ben Észak-Carolinában lángolt fel a farmerek küzdelme. Farmerszervezet alakult — a „szabályozók" —, amely a földjáradék csökkentéséért és a hivatalnoki fizetések leszállításáért küzdött, és részt követelt a farmereknek a gyarmati önkormányzatban. A mozgalom eleinte eredményes volt, 1771-ben azonban Tryon királyi kormányzó fegyveres erővel elfojtotta.

Pennsylvaniában a határmenti vidékeken élő farmerek 1763-ban megtagadták a járadékfizetést a gyarmatalapító William Penn leszármazottainak, s nagy menetben Philadelphiába vonultak politikai jogokat követelve maguknak.

A különböző gyarmatokon lezajlott megmozdulások nem lépték túl a helyi kereteket; a farmerek és a nagybirtokosok ellentétei a földbőség idején úgy oldódtak meg, hogy a farmerek nyugatra települtek és ott a squatter-mozgalom (a szabad földek önkényes elfoglalása) keretében szereztek földet. E földekre olykor szemet vetettek a gyarmatok nagybirtokosai vagy nagy földspekuláns társaságok, akik aztán a sheriffek segítségével elűzték telkeikről a kisfarmereket, feldúlták és a tűz martalékává tették nyomorúságos viskóikat. A farmerek szívósan és elszántan védekeztek, az erőszakra erőszakkal válaszoltak. E harc megszokott jelenséggé vált a határmenti vidékeken. Az újonnan foglalt földek többnyire a bennszülött lakosság, az indiánok vadászterületét alkották; ellenük a gyarmatosok ugyancsak késhegyig menő harcot folytattak.

A XVIII. század közepén épült ház Hillfordban (Connecticut)

A squatter-mozgalom, mely az agrárkérdés forradalmi megoldását jelentette, egyik lényeges előfeltétele volt annak, hogy a mezőgazdaságban a kapitalizmus a farmergazdaságok útján fejlődjék. A squatter-mozgalom azonban egyszersmind Észak-Amerika betelepítésének erőszakos módszere volt, amelyet az indiánok földjeinek kisajátítása és az őslakosság embertelen kiirtása kísért.

AZ INDIÁNOK ÉS A NÉGEREK HELYZETE. AZ ÜLTETVÉNYES GAZDÁLKODÁS

A gyarmatosítók igen sokat köszönhettek az indiánoknak: tőlük tanulták meg az erdő letarolását, tőlük vették át számos, Európában addig ismeretlen növény — a dohány, az indigó, a kukorica, a paradicsom stb. — termesztését. Az észak-amerikai őserdők nagyszerű vadászaitól a határvidékek pioneerjai sok vadászfogást lestek el, s az indiánoktól tanulták el a szétszórt alakzatban való harcot is, amely később, a függetlenségi háborúban, nagy szolgálatot tett nekik.

Az első amerikai nagytőkék jó részének szolgált tápláló forrásául az indiánokkal folytatott kereskedelem (az értékes prémet potom áron vásárolták meg tőlük) s — amikor már majd egy szálig kiirtották őket — a tőlük elrabolt földekkel űzött spekuláció.

Akárcsak a spanyolok Mexikóban, Peruban és más latin-amerikai országokban, az angolok (köztük az új-angliai puritánok) is megkísérelték, hogy az indiánokat rabszolgaságba süllyesszék, de teljes kudarcot vallottak.

Az észak-amerikai tőkés fejlődés fontos sajátossága volt a néger-rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem.

A gyarmatokon mindenekelőtt azért vált szükségessé a rabszolgamunka kiterjedt alkalmazása, mert a kistermelők tömegei itt könnyen hozzájuthattak az alapvető termelési eszközhöz, a földhöz. A gyarmatokon ezért igen csekély volt a munkaerő-kínálat, és magasra szökött fel a munkabér. A néger-rabszolgaságot tehát a kapitalista fejlődés szükségletei hívták életre a történelmi körülmények folyamán kialakult munkaerőhiány következtében.

A portugálok — akik a XV. század végén az afrikai rabszolgakereskedelmet megindították — és közvetlen utódaik, az angolok és a hollandok nyomán az amerikai kereskedők és hajótulajdonosok is rávetették magukat az óriási nyereséggel járó rabszolgakereskedelemre. Az amerikai kereskedők a Nyugat-indiai szigeteken melaszt vásároltak, s ebből az angliai szeszfőzőkben rumot

állítottak elő. A nyugat-afrikai partok rabszolgapiacain ez volt a fő fizetési eszköz: egy néger átlag 100 gallon rumba (azaz 10 font sterlingbe) került, a Nyugat-indiai szigeteken és az amerikai gyarmatokon viszont fejenként 30—60 font sterlingért adták el őket.

Ha a néger rabszolgák megpróbáltak ellene szegülni a szörnyű kizsákmányolásnak, a déli gyarmatok ültetvényesei a legbestiálisabb büntetésekkel sújtották őket: bélyeget sütöttek homlokukra, levágták a fülüket vagy a jobb kezüket. A fellázadt néger meggyilkolását külön díjjal jutalmazták: 455 font dohánnyal. Mégis: ebben az időszakban (a XVIII. század végéig) több mint 50 négerfelkelésre került sor.

A XVIII. század folyamán a déli gyarmatokon szakadatlanul sokasodtak a rabszolgák. Számuk Dél-Carolinában már felülmúlta, Virginiában pedig majdnem elérte a fehérekét. Néhány gyarmat kísérletet tett a rabszolgakereskedelem betiltására, de ezek a lépések minden esetben az anyaország kemény ellenállásába ütköztek. Az emberkereskedelem nemcsak a liverpooli kereskedőket gazdagította; kivették belőle a részüket angol lordok és püspökök is; végül maguk az amerikai ültetvényesek is érdekelve voltak abban, hogy a gyarmatokra szakadatlanul érkezzék a friss munkaerő.

Az amerikai ültetvényes rabszolgaság gyökeresen különbözött az ókori rabszolgaságtól. Marx hangsúlyozza, hogy az ültetvényes egy személyben egyesíti a tőkést és a földbirtokost; az ültetvényes gazdaságban — rabszolgák alkalmazásával — tőkések gazdálkodnak, s a termelés kezdettől fogva a világpiacra történik.[2] A rabszolgamunkára alapozott ültetvényes gazdálkodás tehát a kapitalista rendszer függeléke, fejlődésének korai szakaszán.

Az amerikai ültetvényes gazdálkodás fejlődését a XVIII. században elsősorban a növekvő európai dohánykereslet idézte elő. A század elejétől 1776-ig a dohánytermelés csaknem megnégyszereződött: 28 millió fontról 102 millió fontra emelkedett.

A XVIII. század második felében — miután a dohánytermesztés Európában is széles körben meghonosodott — feltartóztathatatlan hanyatlásnak indultak a dohányárak. Az ültetvényes gazdálkodás súlyos válságba került. Az ültetvényesek földspekulációkkal vagy úgy igyekeztek segíteni magukon, hogy közvetlenül a maguk kezébe próbálták venni dohányuk európai értékesítését. Teljes joggal panaszkodtak az angol kereskedőkre, hogy a dohány újrakiviteléből származó egész hasznot zsebre vágják,, de nem tudtak boldogulni közvetítésük nélkül; hozzá még az említett kereskedők az európai árnál 25—40 százalékkal drágábban adták el nekik az angol árukat, s így az ültetvényesek még jobban eladósodtak. 1776-ban megterhelésük összege elérte a kétmillió font sterlinget.

A FEHÉR RABSZOLGÁK

A négereken kívül voltak a gyarmatokon fehér rabszolgák is — az úgynevezett „elkötelezett szolgák". Zömüket földjükről elűzött angol és ír copyholderek és egyéb paraszti kisbirtokosok, meg az ipari forradalomban tönkrement kézművesek alkották, akik még Angliában adták el magukat „egy időre", hogy kifizethessék útiköltségüket Amerikába.

A nehéz tengeri úton sok fehér rabszolgát elpusztítottak a betegségek, az éhség vagy a hajótörések. Amerikában azután, ha a kikötőben nem vették meg őket, egymáshoz bilincselve faluról falura, városról városra hajtották a fehér rabokat, míg vevőre nem akadtak. A fehér rabszolgák közé jutottak az adósságukat leszolgáló gyarmatosok is.

Érkeztek fehér rabszolgák a gyarmatokra más — nem ritkán törvénytelen — úton-módon is. Angliában például elég gyakran raboltak el gyermekeket, hogy rabszolgának adják el őket. A fehér rabszolgák számát szaporították politikai és közönséges bűncselekmények elkövetői is, valamint csavargók és koldusok. (Angliában a csavargás közönséges bűncselekménynek számított.)

[2] Lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. II. rész. Budapest 1961. 273. old.

A fehér rabszolgák gyakran egyáltalán nem voltak jobb helyzetben, mint a feketék. Gazdájuk csak ideiglenesen birtokolta őket, s így semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy egészségben vagy egyáltalán életben maradjanak a szerződés letelte után. Ha szökni próbáltak, a legkegyetlenebb büntetésekkel sújtották őket, beleértve a kivégzést is.

A — szokás szerint hét évre szóló — szerződés lejártakor az „elkötelezett szolgák" ruhát, puskát és némi pénzt kaptak. Egyes gyarmatokon a törvény szerint földet is kellett juttatni nekik. De a fehér rabszolgák egy része az erejét meghaladó munka miatt nem érte meg felszabadulását.

ANGLIA IPARKORLÁTOZÓ POLITIKÁJA A GYARMATOKON

Az angol burzsoázia és arisztokrácia a gyarmatokat a gyorsan fejlődő anyaországi ipar nyersanyagforrásának és fogyasztópiacának tekintette. A déli gyarmatok fejlődésének jellege, melyet az ültetvényes gazdálkodás szabott meg, teljes mértékben megfelelt e politikának. Az északi gyarmatok azonban ugyanazt az utat járták, mint az anyaország, és az amerikai polgárság az angol burzsoázia veszélyes versenytársának bizonyult a hajóépítésben, a halászatban, a nyugat-indiai kereskedelemben, majd a manufaktúraiparban is.

Az árbocfában bővelkedő gyarmatokon a hajóépítés 20—30 százalékkal kevesebbe került, mint Angliában. 1775-ben a brit flotta hajóinak egyharmada már a gyarmatokon készült.

A céhes korlátozásoktól szabad észak-amerikai gyarmatokon a feldolgozó ipar a kisárutermelés, a központosított nagy manufaktúra és a szétszórt manufaktúra formájában bontakozott ki.

A gazdag vasérckészletek, a könnyen elérhető vízienergia-források, a tűzifa bősége elősegítették a vasipari manufaktúrák fejlődését. 1750-ben az angol parlament már olyan fenyegetőnek találta a gyarmatok ipari fejlődését, hogy megtiltotta hengersorok és vasforgácsoló műhelyek létesítését a gyarmatokon. Ugyanez a törvény viszont támogatta a félgyártmányok (rúdvas, idomvas) kivitelét Angliába, az amerikai ipar alapját képező kohászat tehát nem károsodott.

Az angol burzsoázia — féltékenyen őrködve gyapjúcikk-előállítási monopóliuma felett — különböző intézkedésekkel igyekezett útját állni a gyapjúipar fejlődésének az amerikai gyarmatokon. A patkók, szögek, gombok, nemezkalapok, finomposztók stb. előállítására nehezedő tilalmak a hatvan-hetvenes években az amerikai ellenzéki publicisztika támadásainak kereszttüzébe kerültek.

A gyarmatokon az első központosított manufaktúrák fonó- és szövőiskolák voltak, amelyeket „jótékony célú" oktató-nevelő intézményeknek álcáztak. 1769-ben az egyik ilyen iskolában, melyet egy gazdag bostoni kereskedő, Molyneaux tartott fenn, 400 orsó működött.

Erősen elterjedt a szétszórt manufaktúra is. A farmercsaládok szögeket és lakatokat készítettek, gyapjút fontak, vásznat szőttek (ezt vándoriparosok készítették ki és festették), s termékeiket felvásárlóknak adták el.

A hivatalos adatok szerint a lakosságnak mindössze 3,3 százaléka élt a nagyobb városokban. De ebben az időben, amikor az ipar és a mezőgazdaság szétválása még távolról sem fejeződött be, a városi népesség száma nem tükrözte híven a szétszórt, de még a központosított manufaktúra fejlődését sem, mely többnyire éppen a városi központokon kívül bontakozott ki. A nagy városok gazdagsága főként a kereskedelemből származott. De ebben az időben megjelennek már olyan ipari központok is, ahol a lakosság főfoglalkozása a kézművesség és a manufaktúraipar (Linn, Haverhill stb.).

A francia kézen levő Kanadában a gazdasági fejlődés jóval lassabban haladt, mint a tizenhárom gyarmaton. Az angol gyarmatok lakossága az 1700. évi 275 000 főről 1780-ig 2 781 000 főre emelkedett, míg Kanadában ekkor mindössze 65 000 ember élt, holott gyarmatosokkal való benépesítése már a XVII. század első évtizedeiben megindult. 1763-ban az angolok elfoglalták

Kanadát, de a feudális viszonyok itt ezután sem szűntek meg, s erősen fékezték a termelőerők fejlődését. A világi és egyházi földesurak földjei jórészt parlagon hevertek. A bérlőfarmerek a földjáradékot rendszerint természetben fizették, s ezen felül gyakran robotkötelezettség terhelte őket. A katolikus egyház részére tizedet szedtek. A belkereskedelem és az ipar fejletlen volt.

Végső soron Kanada gazdasági elmaradottságával magyarázható, hogy ez az ország, amely nem sokkal az amerikai függetlenségi háború előtt került angol kézre, nem kapcsolódott be a harcba, hanem a tory ellenforradalom fő menedékhelyévé lett.

A BELSŐ PIAC KIALAKULÁSA

A tizenhárom gyarmatot különböző időpontokban alapították (1606-tól 1733-ig[3]), és eredetük is más-más volt: egy részük vallási gyülekezetek településeiből alakult ki (Plymouth telepe Új-Angliában), másokat kereskedelmi társaságok alapítottak (a Massachusetts-öböl telepe; Virginia), megint másokat magánszemélyek szerveztek királyi adománylevelek alapján (Pennsylvania, Maryland). Az észak-amerikai gyarmatokat jó ideig szorosabb kötelékek fűzték az anyaországhoz, mint egymáshoz. Elszigeteltségüket Anglia ki is használta gyarmati uralmának megerősítése érdekében.

Az anyaországtól való függés erősítette a gyarmatok gazdasági különállását egymástól, és akadályozta egységes belső piacuk kialakulását. Ez a helyzet teljesen megfelelt az angol burzsoáziának, mely osztatlan uralomra tört az amerikai piacon. A gyarmatok fiatal polgárságának fő feladata éppen az volt — a XVIII. század végén ezt még nem tudta teljes egészében megvalósítani —, hogy kiszorítsa az angol konkurrenciát a hazai piacról és kivívja a gazdasági függetlenséget.

Az anyaország nem tudta megakadályozni a gyarmatok gazdasági kapcsolatainak erősödését, amely törvényszerűen együtt járt a kapitalizmus fejlődésével. E folyamatban nem csekély szerepet játszott a közlekedési eszközök fejlődése. Kezdetben a gyarmatok — szárazföldi utak híján — főként az óceáni kikötőkön keresztül bonyolították le az egymással folytatott kereskedelmet. A XVII. század végétől kezdve a málhás lovak számára járható csapásokat — hogy merre visz az „út", csak a fák törzsére vésett jelek mutatták — földutak kezdik felváltani; a folyókon a kompjáratok helyén hidak épülnek; a XVIII. század elején megindul a rendszeres postai összeköttetés.

A GYARMATOK POLITIKAI RENDSZERE

A XVIII. század második felében a gyarmatok többségét az angol király által kinevezett, illetve megerősített kormányzók igazgatták. A kormányzó nevezte ki a közhivatalnokokat, és vétójoggal rendelkezett a gyarmat törvényhozó gyűlésével szemben, de bizonyos fokig függött is ettől, minthogy a törvényhozó gyűlés hatáskörébe tartozott a kormányzói javadalmazás megszavazása.

A kormányzók és a törvényhozó gyűlések állandóan harcban állottak egymással, s e küzdelemben — különösen a hétéves háború utáni időszakban — egyre gyakrabban a törvényhozó gyűlések kerekedtek felül.

A gyarmatokon a hatalom a kormányzó mellett, ténylegesen a helyi kereskedői és ültetvényes oligarchia kezében volt. A politikai jogok egy elenyésző kisebbség monopóliumát alkották. Míg a XVII. században még a fehér népesség minden felnőtt férfi tagjának volt választójoga, a forradalom előtti időkben a törvényhozó gyűlési választójogot és a magasabb állások betöltését már mindenütt magas vagyoni cenzushoz kötötték. A vagyoni cenzust helybenlakási cenzus egészítette ki. Pennsylvaniában a falusi lakosságnak csak 8 százaléka, a városi lakosságnak pedig mind-

[3] 1733-ban alapították meg Georgiát, a tizenharmadik gyarmatot.

össze 2 százaléka szavazhatott. E gyarmat fölött ténylegesen Philadelphia városának quaker-oligarchiája volt az úr. Massachusettsben a hatalom két család — a puritán egyházra támaszkodó Hutchinsonok és Oliverek — kezében volt. New Yorkban a Livingston és a De-Lancey nagybirtokos famíliák uralkodtak. Virginiában a kormányzó a nagy partvidéki ültetvényesekre támaszkodott.

A gyarmatok közti gazdasági kapcsolatok erősödése — mint fő tényező —, valamint Anglia és Franciaország küzdelme az észak-amerikai területek birtoklásáért napirendre tűzte a gyarmatok politikai és katonai szövetkezésének kérdését. 1754-ben Benjamin Franklin — a nagy tudós, író és politikus, a nemzeti felszabadító mozgalom úttörője — kezdeményezésére e céllal kongresszust hívtak össze Albanyben. Ezt az első szövetkezési kísérletet azonban — részint az anyaország ellenállása, részint a nemzeti kapcsolatok még fejletlen volta következtében — nem koronázta siker.

Benjamin Franklin
Metszet. 1777

AZ AMERIKAI NEMZETI KULTÚRA KIALAKULÁSA

A kapitalista fejlődés, az anyagi életfeltételek megváltozása mély változásokat vont maga után a társadalmi tudatban is. A haladó polgári ideológiának az egyházi életszabályozások, a vallási fanatizmus és a babonák — a XVII. században és a XVIII. század elején vadul elburjánzó — sűrűjén át kellett utat törnie magának. A hagyományos bibliaolvasás fokozatosan átengedte a helyét a polgári felvilágosítók műveinek. A burzsoázia, az ültetvényesek és az értelmiség körében tért hódított a deizmus filozófiája.

A papságnak a gyarmatokon nem volt nagy politikai szerepe. A számtalan, egymással ellenségeskedő szekta léte megkönnyítette a polgárság harcát az egyházi ideológia ellen. De a klérus továbbra is makacsul ragaszkodott a közoktatásban betöltött vezető szerepéhez. Befolyása a főiskolákon volt a legszilárdabb, főképpen azért, mert a gyarmatokon akkoriban működő valamennyi — számszerint nyolc — főiskolát (a philadelphiai akadémia kivételével) papok kiképzése céljából hozták létre.

Mindamellett a tudomány a XVIII. század derekán számottevő eredményeket mutathatott fel. A princetoni, a Yale- és más egyetemek tanári karában liberális tudósok tűnnek fel: John Winthrop, John Waterspoon és mások. A tudomány fejlődésében fontos mérföldkövet jelentettek Franklin fizikai felfedezései (a pozitív és a negatív elektromosság elmélete, a villámhárító), a teleszkóp tökéletesítése (David Rittenhouse) és a materialista meggyőződésű orvos, Benjamin Rush pszichiátriai kutatásai. 1743-ban tudósok egy csoportja — élén Franklinnel — megalapította az Amerikai Filozófiai (tudományos) Társulatot. Franklin nemcsak kiváló fizikus volt, hanem jelentékeny közgazdász is. Marx írta róla, hogy „a csereértéket munkaidőre visszavezető elemzést tudatosan, majdnem közhelyszerűen világosan először. . . végezte el".[4]

A felszabadító mozgalom fellendülése a hetvenes években sok neves írót és publicistát adott a kornak. Franklin mellett kiemelkedő hírnévre tett szert Thomas Jefferson, James Otis és Samuel Adams. A legdemokratikusabb gondolkodású publicisták közé tartozott Philip Freneau, a költő, aki műveiben nemcsak saját hazájának a szabadsághoz, függetlenséghez és demokráciához való

[4] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953. 37. old.

A Harvard-egyetem
V. Berges metszete. 1725

jogát védelmezte, hanem más országokét is. Egyik költeményében arról az időről álmodozik, midőn „a szabadság Oroszország jeges pusztáin is úrrá lesz majd".

Az angol monarchia iránti hódolat, amely a királyi hatalom isteni eredetébe vetett hiten alapult, most átadja helyét a természetjog, a szerződéses államkeletkezés elméletének. Az almanachok, pamfletek, újságok egész serege népszerűsíti Bacon, Newton, Locke, Harrington, Milton, Voltaire, Montesquieu műveit.

A legnagyobb népszerűség Locke szenzualizmusát, természetjogi tanításait és hatalommegosztási elméletét övezte. A gyarmati polgárságot meghódította Locke tanítása „a zsarnok elleni forradalom jogáról" csakúgy, mint elmélete az osztálykompromisszumról. Locke formulája — „élet, szabadság, tulajdon" — a gyarmati burzsoázia jelszavává vált. Még a lelkészek is — a templomi szószéken gyakran taglaltak politikai kérdéseket — sokszor idézték prédikációikban Sidney-t és Locke-ot. Az új-angliai felszabadító mozgalom majdani vezetője, Samuel Adams, 1740-ben, a Harvard-egyetem elvégzésekor, disszertációját „a felsőbb hatóságokkal szembeni ellenállás törvényességét" hirdető tétel bizonyításának szentelte.

Az önálló nemzeti kultúra kialakulását a gyarmatokon számos tényező hátráltatta. Első helyen kell említenünk a fejlettebb angol kultúra hatását, ami meglehetősen erős epigoni színezetet adott a fiatal és gyenge amerikai kultúrának. Kedvezőtlenül hatott a nemzeti kultúra kialakulására az is, hogy a lakosságot a legkülönbözőbb nemzetiségű bevándorlók szakadatlan beáramlása duzzasztotta fel. 1775-ben a gyarmatok népességének 40 százaléka nem angol elemekből állott: egyhatoda skót és ír, egytizede pedig német bevándorlókból került ki. Szakadatlanul áradtak a gyarmatokra francia, svéd, holland és más nemzetiségű bevándorlók is.

A függetlenségi háború előtt a gyarmati társadalom uralkodó köreit — a burzsoázia felső rétegét és különösen az ültetvényeseket — szoros szálak fűzték az angol kultúrához; mindenben igyekeztek utánozni az angol arisztokráciát. Az ültetvényesek az angol manorok mintájára építették udvarházaikat, fiaikat Cambridge-be küldték tanulni. A virginiai gentlemanek nemcsak parókákat, térdnadrágokat, csipkés nyakfodrokat, fényűzési és kényelmi cikkeket hozattak Angliából, hanem meghozatták a divatos filozófusok műveit és a legfrissebb irodalmi újdonságokat is.

De a néptömegek mélyén, a farmerek és kézművesek körében már a legelső települések keletkezésétől kezdve megindult az amerikai nemzeti kultúra születése. A telepesek egy része érintkezésbe került az indiánokkal és magába szívta az ősi indián kultúra és mitológia hatásait. Az amerikai népdalokat az indián epikus költészet elemei tarkítják. Nagy szerepet játszott a nemzeti kultúra megteremtésében a polgári értelmiség és a városi kispolgárság is.

A sajátos észak-amerikai viszonyok között tovább fejlődő angol nyelv szókincse új szavakkal gyarapodott: indián földrajzi, növény-, állat-, madárnevekkel, továbbá a holland, francia, spanyol és más európai nyelvekből átvett szavakkal. Az amerikai viszonyok között számottevően módosultak az angol nyelv kiejtési sajátosságai és nyelvtani formái is.

A XVIII. század végén az észak-amerikaiak már jó néhány nemzeti jellemvonás tekintetében, kultúrájuk és gazdasági létfeltételeik sajátos voltában is különböztek az angoloktól. Nemzeti öntudatuk érlelődését lényegesen meggyorsította a felszabadító mozgalom fellendülése a hatvanas-hetvenes években, majd a függetlenségi háború.

2. AZ AMERIKAI POLGÁRI FORRADALOM

Az Angliával való szakítás alapfeltételéül a tizenhárom gyarmat kapitalista fejlődése szolgált. Az amerikai forradalom történelmi szükségszerűséget kifejező esemény volt, amelyet a gyarmatok egész előző fejlődése készített elő. Az anyaország ellen a hatvanas években kibontakozó tömegmozgalomhoz és 1775-ben kitört forradalmi háborúhoz a közvetlen lökést a fokozott elnyomás és korlátozás politikája adta meg, amelyet Anglia a gyarmatokkal szemben a hétéves háború után megvalósított.

A GYARMATOK ÉS AZ ANYAORSZÁG KÖZÖTTI VISZONY KIÉLEZŐDÉSE

Az angol burzsoázia — nem szorulva többé a gyarmatok támogatására a háború folytatásához, s kiszorítva Észak-Amerikából utolsó vetélytársát, Franciaországot is — hozzáláthatott új feladata megoldásához, ahhoz, hogy gátat vessen a gyarmatok gazdasági önállósulásának, ami monopolprofitját fenyegette, és megfojtsa új, veszedelmes versenytársát, az amerikai burzsoáziát. Az angol burzsoázia számára az amerikai piacok feletti uralom megőrzését különösen fontossá tette a hazai termelés erőteljes fellendülése az ipari forradalom következtében. A kemény kéz politikája elsősorban abban nyilvánult meg, hogy számos erélyes rendszabályt foganatosítottak a gyarmatokon virágzó csempészkereskedelem ellen.

A hétéves háború következtében fellépett költségvetési deficit fedezésére újabb bevételi forrásokat kereső angol kormány egyenes és közvetett adókat vetett ki az amerikai gyarmatok lakosságára. Miután szívós ellenállásra talált, a kormány úgy döntött, hogy fegyveres erővel kényszeríti engedelmességre a gyarmatokat.

A világkereskedelmi és gyarmati hegemóniáért vívott küzdelem sikereitől elvakított angol uralkodó osztályok nem is gondoltak arra, hogy a gyarmatok szabad fejlődését mesterséges akadályokkal eltorlaszoló politika elkerülhetetlenül az anyaországtól való teljes elszakadásra irányuló törekvéseket vált ki a gyarmatokon.

1763-ban III. György király proklamációt bocsátott ki, melyben megtiltotta az Alleghany-hegységtől nyugatra fekvő földek betelepítését. Az anyaországi kormányzat fenn akarta tartani a korona monopóliumát ezekre a földekre, s az angol kereskedelmi társaságok részére kívánta biztosítani az indiánokkal folytatott prémkereskedelem jövedelmét, másrészt célja volt az is, hogy megakadályozza a gyarmatosok további széttelepülését, szétszóródását az észak-amerikai kontinensen. Az Atlanti-óceán mentén húzódó keskeny sávon az angol hatóságok aránylag könnyen behajthatták az adókat, érvényesíthették a helyi ipar megfojtását célzó rendszabályokat, megakadályozhatták a csempészetet, erősíthették a rendőri nyomást, s viszonylag könnyű volt számukra az is, hogy a gyarmatokat a katonai beavatkozás fenyegetése alatt tartsák.

A következő évben, 1764-ben az angol parlament érzékeny csapást mért az észak-amerikai kereskedők jól jövedelmező nyugat-indiai kereskedelmére: vámmal sújtotta az angol gyarmatokra irányuló cukorbehozatalt. A hétéves háború után valamennyi gyarmatra kiterjesztették a papírpénz-kibocsátási tilalmat, amely korábban csak Új-Anglia területére vonatkozott. A kereskedelemben és iparban e lépés nyomán beállott pangást tovább mélyítette a parlament 1765. évi „Bélyeg-törvénye" (Stamp Act), amely bélyegilletéket vetett ki a gyarmatokon minden bírósági és kereskedelmi ügyiratra, időszaki kiadványra, pamfletre stb. Tekintettel a gyarmatosok várható elégedetlenségére, a parlament — az indiánok elleni védekezés ürügyén — ugyanakkor törvényt hozott a katonaságnak a gyarmatokon való „beszállásolásáról".

Az anyaország politikája a gyarmati társadalom nem egyik vagy másik, hanem valamennyi osztályának érdekeit sértette. A termékeny nyugati földek betelepítési tilalma nemcsak a lakosság

túlnyomó többségét kitevő farmerek ellen irányult, hanem a kézművesek és a munkások ellen is, akik a squatter-mozgalomban kerestek menekvést a tőkés kizsákmányolás elől. De sértette az ültetvényesek érdekeit is, akik földspekulációval remélték rendezni az ültetvényes gazdálkodás válsága folytán megrendült vagyoni helyzetüket. A papírpénz-kibocsátási tilalom mint az angol kereskedők adósait érintette súlyosan őket.

TÖMEGMOZGALOM A BÉLYEGILLETÉK ELLEN

Az angol hatóságok lépéseit — a „Beszállásolási törvényt" meg a „Bélyeg-törvényt" — nem lehetett másnak tekinteni, csak a helyi lakosság jogai ellen intézett merényletnek. A bélyegilleték ellen tömegesen megjelenő kiáltványok egyikében a szerző gúnyos aggodalmának ad kifejezést: „Vajon a brit hatóságok nem vetnek-e adót immár a szavazásra, a napfényre, a levegőre, amit beszívunk, a földre, amelyben majd megpihenünk?" A gyarmati elnyomó politika megerősítette az amerikai nép egységét és nemzeti öntudatát.

A XVII. századi angol burzsoázia az adófizetés megtagadásával indította meg harcát a feudális abszolút monarchia ellen. Hasonlóképpen lépett fel a gyarmati burzsoázia is: képviselői 1765-ben kongresszusra gyűltek össze a bélyegilleték ügyében, és kijelentették: az angol parlamentnek nincs joga arra, hogy adót vessen ki a gyarmatokra, amelyek nincsenek képviselve a parlamentben. Az amerikai polgárság e jelszót írta zászlajára: „Ha nem adtok képviseletet, nem kaptok adót."

A kongresszus nem érte be azzal, hogy külszínre lojális petícióban kérte a királytól a bélyegilleték eltörlését. Az amerikai burzsoázia, gazdasági téren akarván megsebezni vetélytársát, határozatot hozott az angol áruk bojkottjára, valamint intézkedések megtételére annak érdekében, hogy minden, amire szükség van, magukon a gyarmatokon állíttassék elő. A kongresszus szónoki emelvényéről hangzott el első ízben a felhívás: az amerikaiak legyenek amerikaiak, ne azt nézzék, melyik gyarmat fiai. Hatalmas visszhangot keltett Patrick Henry szenvedélyes harci felhívása is, mely a virginiai törvényhozó gyűlésen hangzott el. A szónok patetikus felkiáltással zárta beszédét: „Szabadság vagy halál!"

A bojkott-határozat dühödt felháborodást keltett az angol kormánykörökben; még Pitt is — aki pedig nem helyeselte a túlságosan keménykezű politikát a gyarmatokkal szemben — kijelentette: élére fog állni azoknak, akik fegyveres kézzel kergetik ki az amerikaiakat a műhelyekből, ahol ezek kezdenek mindent készíteni, amire szükségük van. A bojkott alig néhány hónap alatt több mint 700 000 font sterling kárt okozott az angol kereskedőknek.

A bélyegilleték elleni mozgalomban és a bojkott megtartása feletti ellenőrzésben rendkívül nagy szerepet játszott a kézművesek, munkások és városi kispolgárok tömegszervezete, amely a „Szabadság Fiai" vagy a „Szabadság Pártja" nevet viselte. A szervezet élén a gyarmati burzsoázia haladó képviselői álltak: Massachusettsben Samuel Adams, New Yorkban John Lamb és Isaac Sears, Észak-Carolinában Christopher Gadsden. A bostoni szervezet a farmerek közt is agitációt kezdett.

A „Szabadság Fiai" tüntetéseket és felvonulásokat rendeztek, betörtek az adótisztviselők házaiba, s arra kényszerítették őket, hogy nyilvánosan mondjanak le hivatalukról; felgyújtották az illeték-bélyeg-raktárakat, bezárták a bíróságokat. Az anyaország híveit szurokba és tollba hempergetve hurcolták végig a városokon. 1765 augusztusában a bostoniak lerombolták a gyűlölt királyi kormányzó, Hutchinson házát. A „Bélyeg-törvény" életbe lépésének napján, 1765. november 1-én megrendezték a (legelső településtől számítva) 145 éves „gyarmati szabadság" temetési szertartását, melynek végén a „szabadság" a jelenlevők általános ujjongása közepette feltámadt ravataláról. 1766 tavaszán a parlament kénytelen volt eltörölni a bélyegilleték et. Az engedményt, hogy a korona

tekintélyét megőrizzék, nyilatkozat követte, mely leszögezte, hogy a gyarmatok feletti legfőbb hatalom a parlamentet illeti, tehát jogában áll adót kivetni rájuk.

A bélyegilleték eltörlését a gyarmatokon üdvlövésekkel, harangzúgással, diadalmenetekkel ünnepelték; a felvonulók elégették a gyűlölt angol miniszterek, Grenville és Bute arcképeit.

A polgári történetírás gyakorta elhanyagolja a tömegek szerepét az Anglia elleni mozgalom kibontakozásában. Pedig a „Szabadság Fiai" népi tömegszervezetei fontos szerepet töltöttek be a függetlenségi harc történetében. Mivel összeütközések voltak várhatók az angol csapatokkal, népfelkelő alakulatokat létesítettek, amelyek Massachusettsben és New Hampshire-ben 40 000, Connecticutben 10 000 fegyverest tömörítettek soraikban.

Az angol katonaság sortüze Bostonban
P. Revere metszete. 1770

A mozgalom némi ellanyhulását — mely a bélyegilleték megszüntetésével volt kapcsolatos — új fellendülés követte 1767-ben, a tea-, üveg- és festékbehozatalt sújtó úgynevezett Townshend-féle vámok nyomán. A gyarmatokon tovább folyt a csapatok „beszállásolása", több ellenszegülő törvényhozó gyűlést feloszlattak.

A tömegek aktivitása és a bélyegilleték elleni megmozdulásokban feltűnő forradalmi vonások nyugtalanították a burzsoáziát. Hogy a mozgalom vezetését a kezében tartsa, a törvényhozó gyűléseken határozatokat fogadtatott el az angol áruk bojkottjára. Miután pedig a Townshend-féle vámok is a bélyegilleték sorsára jutottak (a teavám kivételével), New York és Charleston polgársága a demokratikus elemek elnyomása érdekében különleges szervezeteket alakított „a tömeg erőszakoskodásai elleni harcra". A kézművesek és munkások viszont létrehozták a maguk külön szervezeteit.

Az észak-amerikai nemzeti felszabadító mozgalom nem volt egységes. A városi kispolgárok, a munkások és farmerek a gyarmati elnyomás megdöntésétől egyszersmind politikai jogokat és szabad földszerzési lehetőségeket reméltek. Nemcsak a függetlenségért harcoltak, hanem azért is, hogy a kereskedő és földbirtokos arisztokrácia uralmát a nép demokratikus többségének hatalma váltsa fel. Ezek a dolgozó rétegek a whig vagy „revolucionista" párt baloldali, polgári demokratikus szárnyát alkották.

A burzsoázia felső rétege és az ültetvényesek a párt jobbszárnyát alkották. A jobbszárny nagy többsége — kivételt csak néhányan képeztek, akik az első perctől kezdve a felszabadító mozgalomhoz kötötték sorsukat — csak hosszú ideig tartó habozás után szánta rá magát az anyaországgal való szakításra; ezek az utolsó percig a kompromisszum lehetőségeit keresték. Aggasztotta őket az a kilátás, hogy elveszítik az angol piacokat, s rettegtek a néptömegek forradalmi aktivitásától.

Az anyaország nyílt híveinek pártja — a tory, más néven „lojalista" párt — mindenekelőtt azokat sorakoztatta fel, akiket létfeltételeik a nagy földtulajdonhoz, a koronához, az angol tőkéhez kötöttek. A királyi adománybirtokok tulajdonosaihoz csatlakozott a déli ültetvényesek egy töredéke. A sort az angol tőkével dolgozó kereskedők, a Bank of England részvényeinek tulajdonosai, a Kelet-Indiai Társaság és más monopoltársaságok részvényesei, a királyi hivatalnokok, a pap-

ság (főként az anglikán államegyház papjai) és más olyan elemek egészítették ki, akiket érdekeik és vagyonuk valamiképpen Angliához kötöttek. A függetlenségi háború alatt és után mintegy 60—90 000 tory emigrált Kanadába, a Nyugat-indiai szigetekre és Angliába.

AZ ÖSSZEKÖTŐ BIZOTTSÁGOK

1770. március 5-én Boston utcáin megtörtént az első véres összecsapás: az angol katonaság sortüze hat munkást megölt és ugyanannyit megsebesített. Az első amerikaiak között, akik életüket adták a a nemzeti függetlenségért, egy néger is volt: Crispus Attucks. „A bostoni utca kövére kiontott vér bosszúért kiált" — írta Adams. A „bostoni vérfürdő" után a fegyveres harc kirobbanása már csak idő kérdése volt.

1772-ben bejelentették, hogy a kormányzókat, bírákat és más hivatalnokokat ezentúl a királyi kincstár fizeti. Ez azt jelentette, hogy a királyi hivatalnokok teljesen függetlenné válnak a törvényhozó gyűlésektől. A burzsoázia haladéktalanul hozzáfogott saját hatalmi szerveinek létrehozásához. A bostoni városi gyűlés különleges társadalmi szervet választott, úgynevezett összekötő bizottságot (Committee of Correspondence), melynek élére Samuel Adams, Joseph Warren és Paul Revere került. A bizottság kezébe vette a tényleges hatalmat Bostonban, s felhívással fordult a többi gyarmathoz, hogy kövessék példáját. 1773 tavaszán hasonló bizottságokat hoztak létre Virginiában és más gyarmatokon is.

1773-ban az angol parlament, hogy a gyarmatok megadóztatására vonatkozó jogát dokumentálja, elfogadta a „Tea-törvényt". A válasz nem váratott magára: a gyarmatokon nagyszabású mozgalom bontakozott ki a tea bojkottálására.

A Kelet-Indiai Társaságot, amely az észak-amerikai gyarmatokon a teakereskedelmet monopolizálta, itt nem egyszerűen mint az amerikai kereskedők leggonoszabb versenytársát kezelték, hanem mint a gyarmati iga megtestesítőjét gyűlölték.

1773 decemberében a bostoni városi gyűlés határozata értelmében a hajókról a tengerbe szórtak egy tearakományt, amely a Kelet-Indiai Társaság tulajdonát képezte. A bostoniak bátor fellépését valamennyi gyarmat lelkesen támogatta. Londonban viszont a „bostoni teadélutánt" a brit tulajdon és a gyarmatok fölötti angol uralom ellen intézett merényletként fogadták.

A „bostoni teadélután"
XVIII. századi metszet

MEGTORLÓ INTÉZKEDÉSEK BOSTON ELLEN

A „lázadó" város ellen szigorú megtorló rendszabályokat léptettek életbe. A bostoni kikötőt lezárták, s ezzel a város lakosságát éhínségre kárhoztatták. A királyi kormányzót rendkívüli meghatalmazásokkal ruházták fel. Massachusetts gyarmatot megfosztották az önkormányzat jogától. A vádlottakat esküdtszék helyett angliai bíróság elé készültek állítani. A városi gyűléseket, amelyeket a nép, mint régi demokratikus tradíciókat, féltő tisztelettel övezett, betiltották.

A megtorlások országos felháborodást keltettek. Valamennyi gyarmat az éhező bostoniak segítségére sietett. 1774. június 1-ét, a bostoni kikötő bezárásáról szóló törvény életbe lépésének napját, Virginiában „a gyász, a böjt és az imádság" napjának nyilvánították.

Sokban hozzájárult a közvélemény háborgásához a parlamentben ugyanakkor elfogadott „Quebec-törvény", amelynek célja az volt, hogy elszigetelje Kanadát a forrongó tizenhárom gyarmattól. A „Quebec-törvény" megerősítette Kanada francia nemzeti jellegét, fenntartotta az ország feudális berendezkedését és katolikus intézményeit. A gyarmatokon a legnagyobb felzúdulást az okozta, hogy a „Quebec-törvény" az Alleghany-hegységtől északnyugatra fekvő hatalmas területet, amelyet csak nemrég hódítottak el a franciáktól a gyarmatosok segítségével, Kanadához csatolta.

Thomas Jefferson, a felszabadító mozgalom polgári demokratikus szárnyának kimagasló alakja, egyenesen III. Györgyhöz fordult, s azt írta, hogy Amerika földje nem — a feudális jog alapján — a koronát illeti, hanem — a természet törvénye alapján — azokat, akik vérüket ontották érte és kezük munkájával művelik. A „Quebec-törvény" harcra mozgósította a farmereket, és biztosította a gyarmati lakosság túlnyomó többségének bekapcsolódását az Anglia elleni forradalmi mozgalomba.

AZ ELSŐ KONTINENTÁLIS KONGRESSZUS

1774 szeptemberében Philadelphiában összeült az első Kontinentális Kongresszus, amelyen az összes gyarmatok képviselői megjelentek, az egy Georgia kivételével; ennek képviselőjét a kormányzó nem engedte elutazni. A kongresszusi többség a békés megoldás híve volt, s azt a javaslatot támogatta, hogy térítsék meg a Kelet-Indiai Társaság kárait, a gyarmatok pedig maradjanak meg a brit birodalom kötelékében azzal a feltétellel, hogy megkapják az adómegajánlás jogát.

A kongresszuson azonban fellépett egy befolyásos baloldali kisebbség is, melynek élén Samuel Adams, Patrick Henry és Christopher Gadsden állott. Ez a csoport azt az álláspontot képviselte, hogy haladéktalanul meg kell indítani a támadó hadműveleteket az angol katonaság ellen, még mielőtt újabb csapaterősítések érkeznek. A balszárnynak sikerült keresztülvinnie Warren határozati javaslatának elfogadását, mely kimondotta, hogy a gyarmatok megtagadják az angol rendelkezések végrehajtását, bojkott alá fogják az angol árukat és megkezdik a katonai előkészületeket.

A kongresszus Kontinentális Szövetséget alakított azzal a feladattal, hogy tegye meg az intézkedéseket az angol export és import, valamint a rabszolgakereskedelem beszüntetésére. A balszárny sikerét jelentette, hogy a Szövetség határozatainak végrehajtása fölötti ellenőrzést a törvényhozó gyűlésekről körzetenként választott népi bizottságokra ruházták, amelyeket a legtöbb helyen „biztonsági bizottságnak" (Committee of Safety) neveztek. Hathatós ellenőrző tevékenységük nyomán az Anglia felé irányuló kereskedelmi forgalom 1775 folyamán 2,5 millió font sterlingről 200 000 font sterlingre csökkent. A kongresszus panasszal fordult a királyhoz a gyarmatok ellen alkalmazott megszorítások miatt; ezzel egyidejűleg felhívást intézett a tizenhárom gyarmat, valamint Anglia és Kanada népéhez.

Polgárok gyűlése
a függetlenségi háború előtti napokban
1795-ben készült metszet

A FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ KEZDETE

1774—1775 telén a gyarmatokon spontán módon fegyveres osztagok alakultak, amelyek tagjai magukat a „perc embereinek" vagy a „szabadság fiainak" nevezték. Parancsno-

A lexingtoni ütközet
A. Doolittle metszete. 1775

kaikat maguk választották a saját soraikból, maguk szereztek fegyvert, és szüntelenül megfigyelés alatt tartották a brit csapatok mozdulatait.

A felderítő szolgálatnak, amelyet Paul Revere ezüstműves irányított, sikerült még idejében értesítenie Samuel Adamsot és John Hancockot az őket fenyegető letartóztatásról. Ugyancsak Revere egy éjszaka Lexingtonba vágtatott és figyelmeztette a „perc embereit", hogy az angolok a fegyverraktárak lefoglalására készülnek. A reggel odaérkező angol egységet a partizánok már teljes harci készültségben fogadták.

Az első ütközetekben (Lexington és Concord, 1775. április 19.) az angol csapatok a szétszórt alakzat taktikájával találták magukat szemközt. A partizánok pontosan célzott tüzet zúdítottak rájuk a fák és épületek mögül, miközben maguk sebezhetetlenek maradtak. Az angol katonák egyharmada a csatatéren maradt. Ezek az események jeladásul szolgáltak: a nép mindenütt fegyvert ragadott. Megkezdődött a felkelés Anglia ellen.

A MÁSODIK KONTINENTÁLIS KONGRESSZUS

1775. május 10-én összeült a második Kontinentális Kongresszus. A kongresszus megállapította a hadiállapot fennállását Angliával szemben, és június 15-én határozatot hozott a hadsereg megszervezéséről. A hadsereg élére George Washington gazdag virginiai ültetvényest állították. Washington tehetséges hadvezér és kiváló politikus volt, aki a gyarmatok függetlenségéért vívott következetes harcával kivívta magának a széles néptömegek tiszteletét és szeretetét. Megválasztása az északi és déli gyarmatok egységét volt hivatott jelképezni a közös ellenség elleni harcban.

A kongresszus nem tudott lépést tartani a viharos gyorsasággal kibontakozó eseményekkel. A

A Bunker Hill-i csata
Metszet 1783-ból

„perc embereiből" és a „szabadság tábora" nevezetű gyarmati milíciából álló húszezres sereg már körülzárta Bostont, az ott állomásozó brit hadsereget.

Az amerikaiak, elfoglalva a város fölött uralkodó egyik magaslatot, Bunker Hillt, június 17-én egész napon át tartották magukat, három vad ellenséges rohamot hárítottak el, s csak akkor vonultak vissza, mikor lőszerkészletük kimerült. Az amerikaiak 450 halottat és sebesültet veszítettek, az angolok közül 1000 katona és tiszt maradt a csatatéren. Az angolok nem általtatták magukat győzelmük értékét illetően. „Még egy ilyen győzelem — írta egy londoni újság —, és nem marad senki, aki a hírt megvigye haza."

1775 júliusában, már Lexington és Bunker Hill után, a kongresszus John Dickinson vezette jobboldala újabb békülési kísérletet tett: az úgynevezett „olajág-petícióval" fordult a királyhoz. III. György kormánya válaszul felszólította a brit hadsereget a „lázadók" fegyveres leverésére. Az angol hajóhad felgyújtotta Falmouth városát (ma Portland), és 1776 januárjában Creek Bridge-nél végigpusztította a virginiai partokat.

Az anyaországi hatóságok utasításaira véghezvitt megtorlások és kegyetlenkedések a tömegekben nemcsak az angolellenes, hanem a monarchiaellenes hangulatot is megerősítették, megrendítve hajdan oly erős hitüket a „jóságos" angol királyban.

A tömegek forradalmi öntudatának tisztulásához erősen hozzájárult Thomas Paine demokratikus politikus — az 1776 januárjában megjelent „Józan ész" című röpirat szerzője —, aki 1774-ben érkezett Angliából a gyarmatokra. Röpiratában a gyarmatok népét fegyverbe hívta, felkelésre szólította az angol uralkodó osztályok és a „a gondviselés és az értelem előtt egyaránt átkos" monarchia ellen. Az ember „természetes jogaira" hivatkozva felhívta az amerikaiakat, vívják ki a gyarmatok függetlenségét és teremtsenek olyan demokratikus rendet, amely a feudális monarchiák igája alatt

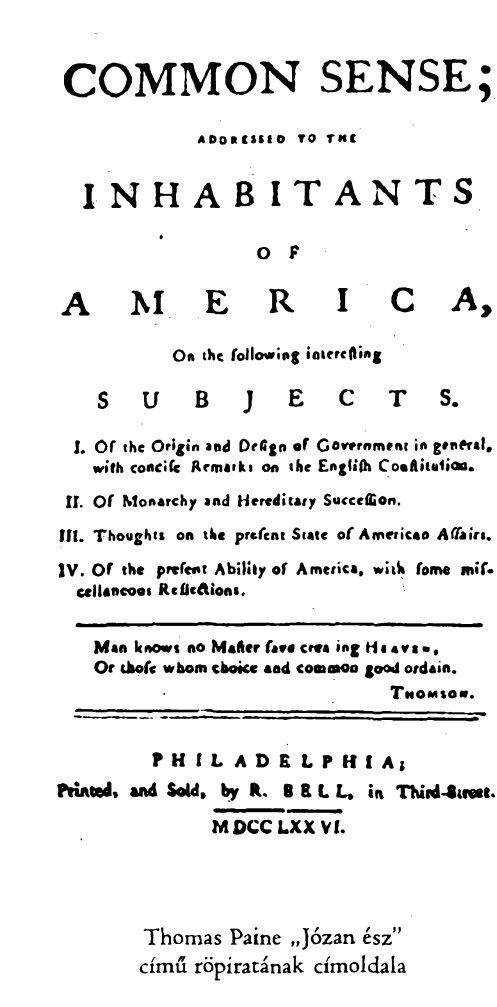

COMMON SENSE;

ADDRESSED TO THE

INHABITANTS

OF

AMERICA,

On the following intereſting

SUBJECTS.

I. Of the Origin and Deſign of Government in general, with conciſe Remarks on the Engliſh Conſtitution.

II. Of Monarchy and Hereditary Succeſſion.

III. Thoughts on the preſent State of American Affairs.

IV. Of the preſent Ability of America, with ſome miſcellaneous Reflections.

Man knows no Maſter ſave creating Heaven,
Or thoſe whom choice and common good ordain.
THOMSON.

PHILADELPHIA;
Printed, and Sold, by R. BELL, in Third-Street.
MDCC LXXVI.

Thomas Paine „Józan ész" című röpiratának címoldala

nyögő emberiség menedékhelyévé avatja Észak-Amerikát. A függetlenség és a demokrácia eszméi széles tömegek reményeit és vágyait fejezték ki. A „Józan ész" a XVIII. századi Amerikában példa nélkül álló népszerűségre tett szert. Farmerek, kézművesek, szatócsok, partizánok, Washington seregének katonái imakönyvükként olvasták újra meg újra végig.

1776 tavaszán a burzsoázia forradalmi szárnya döntő győzelmet aratott a kongresszusban. Egész sereg radikális intézkedés született. Érvénytelenítették a gyűlöletes „Hajózási törvényeket" és valamennyi ország hajói előtt megnyitották az amerikai kikötőket. Az angol tengeri blokád elleni harcra kalózhajók felszerelését határozták el. A kongresszus titkos külpolitikai bizottságot alakított, amely szövetségesek után nézett Európában Anglia ellenségei között, és intézkedéseket tett, hogy fegyvereket és hajókat szerezzen a gyarmatok számára.

1776. május 10-én a kongresszus javaslattal fordult valamennyi gyarmathoz: hozzanak létre új kormányzatot a királyi hatóságok helyett. Sok gyarmaton ez már korábban megvalósult. Mindenütt megalakultak a független köztársaságok — az államok (states) —, kidolgozták az új alkotmányokat, melyek felszámolták a földbirtokos arisztokrácia kiváltságait, eltörölték a választójogi földbirtokcenzust. Az alkotmányokban külön cikkelyek gondoskodtak a félfeudális rögzített földjáradék megszüntetéséről és a feudalizmus más elemeinek felszámolásáról.

A polgári forradalom legfontosabb intézkedései közé tartozott az a kongresszusi határozat, amely elrendelte a lojalisták lefegyverzését és vagyonuk elkobzását. Kisajátították a koronabirtokokat, az anglikán államegyház és a volt gyarmattulajdonosok (Pennsylvaniában William Penn, Marylandben lord Baltimore) földjeit. Maine-ben elkobozták William Pepperrell baronet birtokait, amelyek a part mentén 30 mérföldnyi hosszúságban terültek el, Virginiában lord Fairfax hatmillió acre kiterjedésű latifundiumát. New Yorkban a koronabirtokokon kívül 59 magánnagybirtokot sajátítottak ki, összesen hárommillió dollár értékben, Massachusettsben pedig 300 arisztokrata család birtokait.

A forradalom új fejlődési szakaszán kibővült az „összekötő", „biztonsági" és „felügyelő" bizottságok tevékenységi köre. A bizottságok összeköttetést tartottak fenn a gyarmatok között, irányították az angolellenes propagandát, gondoskodtak a milíciába való behívásokról, a fegyverellátásról, a felderítésről. Feladataik közé tartozott a lojalisták elleni forradalmi terror megvalósítása is, melynek keretében rendszerint vagyonelkobzásokra is sor került. „Feketelistákat" állítottak össze a hazaárulással gyanúsítható személyekről. Massachusettsben a városi gyűléseken mindenkinek joga volt megneveznie azt, akit az ellenség támogatásával gyanúsított. Ha a többség támogatta a vádat, az illetőt bíróság elé állították és saját költségén száműzték (rendszerint Angliába). A száműzötteknek halálbüntetés terhe alatt megtiltották a visszatérést. Kivégzés várt azokra is, akiknek árulása a bíróság előtt kétségtelenül bebizonyosodott.

AZ ÉSZAK-AMERIKAI ANGOL GYARMATOK FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚJA. AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK MEGALAKULÁSA

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT, BUDAPEST

1776. július 4-én a kongresszus elfogadta a Jefferson által megszövegezett „Függetlenségi Nyilatkozat"-ot (Declaration of Independence). Megszületett az új, önálló állam — az Amerikai Egyesült Államok (United States of America). A „Nyilatkozat" szövegét üdvlövések és harangzúgás közepette olvasták fel a nép előtt, s — Washington parancsára — a harcba induló katonáknak. György király New York-i ólomszobrából e napokban puskagolyókat öntöttek.

A „Függetlenségi Nyilatkozat" Európa-szerte mély együttérzésre talált, az abszolutizmus és a feudalizmus elleni harcra lelkesítette a haladás erőit.

A burzsoázia jobbszárnyának folytonos ingadozásai közepette az anyaországgal való határozott szakítás csak a — csúcspontjára hágó — forradalmi tömegmozgalom légkörében vált lehetővé. A „Nyilatkozat" elfogadása nem egyszerűen a függetlenség híveinek diadalát jelentette, hanem egyszersmind a whig párt forradalmi szárnyának győzelmét is a párt mérsékelt szárnya fölött. A „Függetlenségi Nyilatkozat" — az emberi jogok első deklarációja — a forradalmi fellendülés jegyében született, s lényegesen különbözött az amerikai forradalom későbbi, mérsékeltebb dokumentumaitól. Antifeudális és monarchiaellenes kiáltvány volt ez, amely köztársasági és polgári demokratikus szabadságjogokat hirdetett: a törvény előtti egyenlőséget, a népfelség elvét, vagyis a nép jogát a forradalomra, a kormányforma megváltoztatására.

A „Függetlenségi Nyilatkozat" kihirdetése
Metszet. 1783

Az ember természetes jogainak felsorolásában a „Nyilatkozat" nem említette a tulajdon jogát. A „tulajdon" fogalmát — akárcsak Rousseau, Mably, Thomas Paine és a polgári természetjogi elmélet más baloldali képviselői — Jefferson is a „munka" fogalmával kötötte össze, s nem a természetes jogok, hanem a polgári jogok közé sorolta, vagyis történelmileg mulandó intézménynek tekintette, míg Locke és követői a tulajdont természetes, örök és sérthetetlen jognak nyilvánították. Ezért a közkeletű polgári „élet, szabadság, tulajdon" formulában Jefferson a „tulajdon" szót a „boldogságra törekvés" szavakkal cserélte fel.

A Jefferson-féle szöveg első változata határozottan elítélte a rabszolgaságot és a rabszolgakereskedelmet, mint „magával az emberi természettel ellenkező kegyetlen háborút", s azzal vádolta III. Györgyöt, a „zsarnokot", amerikaiak és négerek elnyomóját, hogy támogatja a rabszolgaság intézményét a gyarmatokon. A „Nyilatkozat" ezenkívül 26 egyéb vádat is emelt III. György ellen. A rabszolgaságot elítélő cikkelyt azonban törölték a „Nyilatkozatból" a dél-carolinai és georgiai rabszolgatartók követelésére, akik ehhez a feltételhez kötötték az Anglia elleni háborúban való részvételüket. Követelésüket támogatták a rabszolgakereskedelemből hasznot húzó északi kereskedők és hajótulajdonosok is.

A függetlenségi háború befejeződése után ismét kiújult a rabszolgakereskedelem, s a profithajszában az amerikai rabszolgatartók jóval túltettek még az angol üzletembereken is.

A háború első három esztendejében a fő hadszíntér az északi és központi államok területe volt. Az angolok stratégiai terve arra irányult, hogy New York és a Hudson-völgy elfoglalásával elvágják Új-Angliát a többi, gazdag erőforrásokkal rendelkező államtól. A többi hadszíntéren az angolok — nem kockáztatva meg a behatolást a hatalmas ellenséges ország belsejébe — beérték azzal, hogy tengeri fölényüket kihasználva a partvidéken, támaszpontjaik térségében hajtsanak végre támadó műveleteket.

Az amerikai hadsereg védekező taktikára kényszerült. Mindössze egyetlen támadó hadműveletre vállalkozott Kanada határainál; célja az volt, hogy megakadályozza a Hudson-folyó völgyének elfoglalását, s csatlakozásra késztesse Kanadát az angolellenes felkeléshez. A felkelő gyarmatok vezetői biztosak voltak abban, hogy a kanadaiak is el akarnak szakadni Angliától, amely csak nemrég igázta le őket fegyverei erejével. Az első és második kongresszust éppen azért nevezték „kontinentális"-nak, mert arra számítottak, hogy Anglia ellen valamennyi észak-amerikai gyarmata összefog majd. A „Konföderációs cikkelyek" szövegébe külön paragrafust iktattak Kanadának az Egyesült Államokhoz való csatlakozásáról — amennyiben Kanada ezt óhajtaná.

1775 tavaszán a kongresszus tudta nélkül a kanadai határra indult egy felkelő osztag, amelynek tagjai „a zöld hegy fiainak" nevezték magukat. Vezérük Ethan Allen volt, aki később megírta „Az értelem — az ember egyedüli orákuluma" című harcos antiklerikális művet. A csapat elfoglalta Ticonderoga erődjét, s nagy mennyiségű — a felkelők számára kincseket érő — ágyút és felszerelést zsákmányolt.

Az amerikai sereg, miután erősítést kapott, novemberben elfoglalta Montrealt, de Quebecnél vereséget szenvedett s itt ezután már nem is tudott sikereket elérni. De a veszélyeztetett Kanada védelme a háború folyamán mindvégig nagy angol erőket tartott lekötve.

A Bostonban 1775 tavaszától ostromzár alá fogott angol sereg 1776 márciusában feladta a várost, s jelentős hadianyagkészleteket hagyva maga után, elvonult. Az angolokkal együtt 1100 lojalista hagyta el Bostont.

1776 augusztus végén a Washington parancsnoksága alatt New Yorkot védelmező amerikai sereget Long Islandnél csaknem bekerítették. A hadsereget csak New York feladása árán lehetett megmenteni. A város a háború végéig angol kézen maradt. Decemberben az angolok Trentonnál újabb súlyos vereséget mértek a New Yorktól Pennsylvania felé visszavonuló ellenségre.

E válságos pillanatban Charles Lee tábornok egész seregével együtt megadta magát az angoloknak. Lee később kiszabadult a hadifogságból, és visszatérve Washington után a második ember lett a hadvezetésben. A kortársak nem tudtak árulásáról, amelyre csak 80 évvel később derült fény.

1776—1777 telén a kongresszus hadserege — amely még igen kevéssé hasonlított egy reguláris hadseregre — súlyos ellátási és felfegyverzési nehézségekkel küszködött. A sorozatos vereségek lelohasztották a sereg harci kedvét. Létszáma 34 000-ről 4000-re apadt. A hadseregnél tartózkodó Thomas Paine ekkor indította meg „Válság" című sorozatát; első füzetében bátorságra buzdította az amerikaiakat. Minél súlyosabbak a megpróbáltatások — írta —, annál boldogítóbb lesz a diadal. Kérte honfitársait, hogy legyenek férfiasak, „és a bajban is mosolyogjanak".

1776 karácsony éjszakáján Washington, miután friss erősítéseket kapott, váratlanul átkelt a Delaware-folyón, rácsapott az angol csapatok trentoni táborára, s ezer angol zsoldost foglyul ejtett. 1777 januárjában Princetonnál újabb vereséget mért az angolokra.

A brit hadvezetőség — döntő fontosságúnak ítélve a Hudson-völgy elfoglalását — 1777 őszén három hadsereggel indította meg a támadást. Burgoyne serege a kanadai határ felől támadt, Saint Leger hadai — melyek soraiban sok amerikai tory és indián harcolt — az Ontario-tó irányából nyomultak előre, Clinton hadserege pedig a Hudson torkolatvidékén tevékenykedett.

A hadműveletek sikertelenül alakultak az angolokra nézve. Az új-angliai államok egész lakossága harcra kelt ellenük. A Hudson-folyón — hogy az angol hajók felhatolását megakadályozzák — 152 méter hosszú és 180 tonna súlyú óriási vasláncot fektettek keresztül, melyet hat héten át éjjel-nappal kovácsoltak. 1777. október 17-én a Saratogánál körülzárt Burgoyne serege kénytelen volt megadni magát a Gates parancsnoksága alatt álló amerikai csapatoknak. E vereség hírére a Saint Leger hadseregéhez csatlakozott toryk szertefutottak, az indiánok pedig az angolok ellen fordították fegyverüket. A győztesek nagylelkűen megengedték a hadifoglyoknak, hogy visszatérjenek Angliába, azzal a feltétellel, hogy többé nem harcolnak az amerikaiak ellen.

A saratogai győzelemmel összeomlott az angol hadvezetőség fő stratégiai terve. A diadal óriási szerepet játszott az amerikai nép függetlenségének kivívásában; ettől az időponttól fogva az amerikaiak szilárdan hittek a végső győzelemben.

A KÖZTÁRSASÁG NEMZETKÖZI HELYZETE

Burgoyne kapitulációja messzemenő nemzetközi következményekkel járt. Amikor megkezdődtek a gyarmatok hadműveletei Anglia ellen, Franciaország semlegesnek nyilvánította magát. De a hétéves háborúban diadalmaskodó angolok elleni revánsvágytól sarkallva, titkon fegyverrel és felszereléssel támogatta a gyarmatokat. A francia hajógyárak hajókat építettek az amerikaiak számára.

XVI. Lajos kormányzata ez idő tájt a pénzügyi összeomlás szélén állott, a felkelő angol gyarmatok támogatása pedig sok pénzt követelt. Ezenfelül a feudális-abszolutisztikus Franciaország uralkodó köreinek okvetlenül fel kellett ismerniük, hogy a köztársasággal való szövetkezés veszélyes, mert forradalmasító hatással lehet a francia népre. De mindezeken a meggondolásokon felülkerekedett a vetélytárs gyűlölete és az elvesztett amerikai gyarmatbirtokok visszaszerzésének reménye. A saratogai győzelem megadta a döntő lökést: a francia kormány rászánta magát, hogy szövetségi és kereskedelmi szerződést kössön az amerikaiakkal. A szerződést 1778 februárjában Párizsban alá is írták.

Az angol kormány erre békeajánlattal fordult a felkelőkhöz: amnesztiát ígért és a parlament által 1763 óta hozott, a gyarmatok érdekeit sértő törvények eltörlését. Felszólította az amerikaiakat, mondják fel a „tettetett és természetellenes külföldi szövetséget", és állítsák helyre a szövetséget „szülőhazájukkal". A kongresszus nem volt hajlandó tárgyalás alá venni III. György javaslatait: a gyarmatok teljes függetlenségének elismerését és az angol hadsereg és flotta visszavonását követelte.

Franciaország közben hadba lépett Anglia ellen, diplomáciai befolyását pedig arra használta fel, hogy Spanyolországot is bevonja a háborúba. Spanyolország félt ugyan attól, hogy a felszabadító háború tüze átcsap tulajdon gyarmataira is, de nem tudott ellenállni a csábító ígéreteknek, hogy Európában visszakapja Gibraltárt, Észak-Amerikában pedig újabb területeket kap az Alleghany-hegységen túl.

A gyarmatok győzelméhez közvetve Oroszország is hozzájárult. Az angol flotta részéről a semleges államok kereskedelmét ért ellenséges cselekedetekre válaszul az orosz kormány 1780-ban a semleges országok ligájának élére állott, és meghirdette a fegyveres semlegesség politikáját, amelyhez az európai államok többsége csatlakozott.

A semleges államok hadiflottáinak hajórajai őrizet alá vették a tengeri kereskedelmi utakat. Spanyolország ostrom alá fogta Gibraltárt. A franciák hadműveleteket indítottak Indiában. Hadműveletek folytak ezenkívül a Nyugat-indiai szigeteken, az Ír partok közelében, Anglia atlanti-óceáni partjainál, Plymouth közelében, és a La Manche-csatornában. Az Anglia elleni koalícióhoz később Hollandia is csatlakozott.

A francia, spanyol és holland flotta egyesült erejével szemben Anglia elveszítette tengeri fölényét, s a tengerentúli hadviselés módfelett terhessé vált számára.

Az angol—amerikai háború a végsőkig kiélezte az ellentéteket a gyarmati ragadozók táborában. Lenin rámutatott, hogy az amerikai nép — amidőn Franciaországgal és Spanyolországgal szövetkezett Anglia ellen — a gyarmati hatalmak közötti ellentéteket a maga felszabadulása érdekében használta ki. Ez elősegítette az észak-amerikai nemzeti felszabadító mozgalom győzelmét.[5]

A SZEMBEN ÁLLÓ HADSEREGEK

A háború kezdetén nagyon valószínűnek tűnt, hogy a hatalmas Nagy-Britannia, a tengerek ura, amely sorra megtörte Hollandia, Spanyolország, Franciaország hatalmát, könnyűszerrel elbánik a felkelő gyarmatokkal.

Az újszülött amerikai köztársaságnak apránként kellett összeszednie hadseregét, a háború közben kellett megteremtenie parancsnoki karát; hatalmas nehézségek árán kellett előteremtenie a szükséges pénzt, meg kellett szerveznie a fegyverek és a felszerelés hazai gyártását. A felkelő hadsereg a háború egész ideje alatt fegyverhiánnyal küszködött.

A leplezetten és nyíltan fellépő toryk ellenforradalmi tevékenysége, a helybeli burzsoáziához tartozó haszonleső hadiszállítók visszaélései következtében a katonák éheztek, rendszertelenül kapták meg zsoldjukat, a legfantasztikusabb öltözékeket viselték — noha az ország bővében volt az élelemnek és a ruhaneműnek. Átlagosan három katonára jutott egy puska és egy takaró. 1777—1778 zord telén a hadsereg Valley Forge-i táborában a saratogai ragyogó győzelem hősei szabad ég alatt fagyoskodtak, éheztek. Ticonderogánál 12 000 harcosra 900 pár csizma jutott. Washington szavai szerint hadseregének útját valamennyi hadjáratban vérző, mezítelen lábak nyomai jelezték. De a felszabadító hadsereg számos tekintetben az angolok fölött állott. Katonái a saját ügyükért harcoltak, s ez erősítette a hadsereg harci szellemét. A szétszórt hadrend harci taktikája pedig lehetővé tette, hogy a felkelő erők túlerőben levő ellenség fölött is győzelmet arassanak.

Az angolok kiválóan kiképzett, fegyelmezett hadsereggel rendelkeztek, élén tapasztalt parancsnokokkal. Az angol kormány könnyen jutott kölcsönökhöz, s katonasága semmiben sem szenvedett hiányt. De volt valami, ami nagyon is sebezhetővé tette ezt a sereget. Anglia nem tudta biztosítani a folyamatos emberutánpótlást. Az angol kormány, akárcsak máskor, most is nagy zsoldos erőket alkalmazott. II. Katalin ezúttal nem volt hajlandó orosz katonákat adni, de a hannoveri választófejedelem, a braunschweigi herceg és a hesseni őrgróf összesen 29 000 katonát adott el az angoloknak.

Az angol hadsereg létszámát gyarapították az amerikai toryk, s az ő oldalukra állott az indiánok többsége is: az őslakók a gyarmatosokat tekintették veszélyesebb és közvetlenebb ellenségüknek. Az angolok megpróbálták azt is, hogy négerekkel is megerősítsék csapataikat. Hallatlan méretekben alkalmazták a kémkedés, a diverzió és a megvesztegetés módszereit. Egyes adatok szerint a felkelő gyarmatokon 25 000 fizetett angol ügynök dolgozott. Kémjelentéseket küldtek az angol hadvezetésnek, fegyveres diverziókat hajtottak végre, büntető expedíciókat szerveztek, megvesztegették a megvásárolhatókat, összeesküvéseket szőttek Washington élete ellen. Az angolok még azzal is megpróbálkoztak, hogy magát Washingtont lekenyerezzék: írországi peerséget ajánlottak fel neki, ha átáll a korona oldalára. Magas címeket és életjáradékokat kínáltak fel Franklinnek, Hancocknak, Joseph Reednek és sok más hazafinak is.

Csak 1780 végén derült fény Benedict Arnold tábornok árulására. A tábornok Washington vezérkarából rendszeresen kémjelentéseket küldött az angoloknak; leleplezése csak véletlennek volt köszönhető; akkor éppen West Point erőd tervrajzát készült átadni az ellenségnek.

[5] Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 353. old.

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK ELSŐ ALKOTMÁNYA

A háború elhúzódásában meglehetősen nagy szerepet játszott a fiatal köztársaság államhatalmának gyengesége. A konföderációs rendszer hátrányai a háborús időkben különösen éles formában jelentkeztek.

Az Egyesült Államok első alkotmányát — a „Konföderációs és örök szövetségi cikkelyeket" — 1777-ben fogadta el a kongresszus, és az ezt követő két-három esztendő során valamennyi állam ratifikálta. Az alkotmány értelmében az államok megőrizték szuverenitásukat mint önálló állami egységek, melyek csak a közös ellenséggel szembeni védekezésre egyesültek. A kongresszus egykamarás volt, s egy évre választották; minden államot, népességszámra való tekintet nélkül, egyenlő számú képviselői hely illetett meg. Az első alkotmány még nem hozta létre a végrehajtó hatalom élén álló elnök tisztségét, a kongresszusnak nem volt adószedési joga, az államok megtartották pénzrendszerüket és tarifatörvényeiket.

A kongresszus nem rendelkezett megfelelő anyagi eszközökkel a külföldi hitelek kamatainak törlesztésére. Az európai angol ügynökök kárörvendő buzgalommal a köztársaság pénzügyi összeomlásának tanújelévé fújták fel e tényt. Az 1781. és 1783. évi alkotmánymódosítási kísérletek — hogy tudniillik a kongresszusnak joga legyen adókivetésre — kudarcba fulladtak.

A kongresszus csak egy módon fedezhette a kiadásokat: arany- és ezüstfedezet nélküli papírpénzt bocsátott ki. Ugyanezt tették az egyes államok is; az eredmény az lett, hogy a papírpénz értéke 1779-ben a névérték negyvenedrészére, 1781-ben pedig századrészére csökkent.

Az egyes államokban ármaximálással próbálták megállítani a pénz elértéktelenedését. De minden erőfeszítés megtört a kereskedők önzésén, akik felverték az árakat és portékájukért kemény valutát követeltek. A hadsereg kiegészítése és ellátása teljes mértékben az államoktól függött, de ezek gyakran a reájuk eső létszámnak csak egy részét állították ki.

A „Konföderációs cikkelyek" a XVIII. században uralkodó, az abszolút monarchia formájában megjelenő politikai központosítás ellenhatásaként jöttek létre; a központosításnak ugyanis ebben a formájában szükségszerű velejárói voltak a despotizmus, az állandó hadsereg, a rendőrség és a bürokrácia, a súlyos adóteher. Az amerikai alkotmányra erős hatással volt a „természetjog" elmélete, amely mindenfajta centralizációt rossznak tartott. Az államok önállóságának követelménye a XIX. században is az amerikai polgári demokrácia egyik fő jelszava maradt: „the government is best, which governs least" (az a legjobb kormány, amely a legkevésbé kormányoz).

A „Konföderációs cikkelyeket" a farmerek, kézművesek és munkások nagy tömegei is támogatták; nem kívántak erős központi hatalmat, amelyet a burzsoázia felhasználhatott volna a nép elnyomására. A néptömegek azt remélték, hogy az államok szuverenitása módot nyújt majd a választójog kiterjesztésére és más demokratikus reformok megvalósítására.

A NÉGEREK A FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚBAN

Saratoga után, amikor az angolok hadműveleteik súlypontját délre helyezték át, a háború még öt évig tartott.

Az angolok délen a rabszolgatartók támogatására számítottak, de ugyanakkor megkísérelték, hogy a négereket is a maguk oldalára állítsák. Az, hogy az amerikai burzsoázia képtelen volt a rabszolgaság kérdésének forradalmi megoldására, elnyújtotta a háborút és megsokszorozta az áldozatok számát.

Az angolok korántsem voltak a rabszolgafelszabadítás hívei. Az angol Nyugat-indiai szigeteken például tíz rabszolga jutott egy szabad emberre, s hadsereget tartottak fenn a rabszolgafelkelések

George Washington
J. Hitz metszete

elfojtására. Az angol társadalom felsőbb osztályai semmi elítélendőt sem láttak a rabszolgatartásban, s a rabszolgatulajdont ugyanolyan szentnek tartották, mint a tulajdon bármely más fajtáját. Mindez azonban nem zavarta lord Dunmore virginiai kormányzót abban, hogy 1775-ben szabadságot ígérjen azoknak a felnőtt néger férfiaknak, akik átállnak az angolokhoz. A rabszolgák tízezreit, akik hitelt adtak az ígéretnek, kegyetlenül becsapták: egy részüket az angolok rabszolgának adták el a Nyugat-indiai szigetekre, más részüket a visszavonuláskor lemészárolták; sokan belehaltak az éhezésbe és a betegségekbe.

Az amerikai rabszolgatartók az angolokhoz csatlakozó négereket a legkegyetlenebb módon — sokszor halállal — büntették. A megtorló intézkedések végrehajtásába a déli államokban helyenként még az összekötő bizottságok is bekapcsolódtak. De a négereket ez sem tarthatta vissza. A háború alatt a gyarmatok néger lakosságának egyötöde — mintegy 100 000 rabszolga — szökött át az angolokhoz.

Ugyanakkor sok néger önfeláldozóan harcolt a gyarmatok függetlenségéért, jóllehet a rabszolgatartók mindent elkövettek, hogy megakadályozzák a rabszolgák részvételét a háborúban az amerikaiak oldalán is. 1775-ben Dél-Carolina képviselői keresztülvitték, hogy a kongresszus megtiltsa a négerek toborzását a hadseregbe. Washington azonban — miután a rabszolgák egyre nagyobb tömegben szöktek át az angolokhoz — kénytelen volt lemondani e kongresszusi határozat végrehajtásáról. 1777 januárjában azután a kongresszus megengedte a négerek toborzását, de csak a szabad négerekét.

Midőn 1779-ben világossá vált, hogy Dél-Carolina a maga népfelkelő csapatait a rabszolgák felkelései és szökései elleni harcra fordítja, és az angolok elleni küzdelemben tehetetlen, a kongresszus megpróbálta rábírni a déli államok hatóságait 3000 néger mozgósítására, oly módon, hogy váltsák meg őket tulajdonosaiktól. Ám a dél-carolinai és georgiai rabszolgatartók nem mertek fegyvert adni a négerek kezébe, mert attól féltek, hogy ellenük fordítják. Az eredmény az lett, hogy a két államot megszállták az angolok, és csak nagy áldozatok árán sikerült kiverni őket.

A négerek többsége lelkesen fogadta az amerikai forradalmat: azt várták, hogy leveri kezükről a rabság bilincseit. A rabszolgatartók gátló intézkedései ellenére egyetlen egy nagy csata sem volt, amelyben ne vettek volna részt négerek. Felbecsülhetetlen szolgálatokat tettek mint felderítők, harcoltak a flottában, küzdöttek a partizánosztagokban. Az amerikai hadsereg egyik ezredében még egy férfiruhába öltözött néger leány is harcolt: Deborah Gannett. Az angolok elleni harcokban kitüntette magát a Haiti szigetéről érkezett néger légió, amelyet a franciák alakítottak. A néger nép hőseit, Austin Dabneyt és John Eadyt még a rabszolgatartó államokban is elismeréssel övezték és kitüntették. A történelem sok más néger harcos nevét is feljegyezte, akik bátran küzdöttek Amerika szabadságáért.

1778—1779-ben nagy fontosságú hadműveletek bontakoztak ki nyugaton. Az angolok itt nagy területeket foglaltak el az indián törzsek segítségével, de 1779 februárjában a telepes pioneerok csapatai Rogers Clark vezetésével megverték és visszaszorították őket. A győzelem északnyugaton hatalmas területet juttatott a felkelő gyarmatok kezére.

1778 végén angol csapatok szálltak partra Georgiában, elfoglalták Savannah-t, majd egy évi ostrom után, 1780 tavaszán bevették Dél-Carolina fővárosát, Charlestont. 1780 augusztusában az amerikaiak súlyos vereséget szenvedtek Camdennél. A déli hadműveletekben fordulat következett be az amerikaiak javára, amikor a déli hadsereg parancsnokságát a függetlenségi háború egyik legkiválóbb hadvezére, Nathaneel Greene — egy kovács fia — kezébe adták át.

Greene odaérkeztéig a déli hadsereg nagyon gyenge volt. Fő ütőerejét kisfarmerekből álló partizánosztagok alkották. A partizánok kisebb csoportokban váratlan rajtaütéseket szerveztek az angol állások ellen, majd — mindig megfoghatatlanul — visszahúzódtak támaszpontjaikra: erdők, hegyek, mocsarak közé. A merev vonalharcászatra kiképzett brit csapatok képtelenek voltak sikeresen szembeszállni a partizánokkal, és nagy veszteségeket szenvedtek. A rettegett partizánvezér — Francis Marion, a „mocsári róka" — nevének puszta említése is nemegyszer elég volt, hogy vak rémületbe esve megfutamodjanak.

Greene tábornoknak — aki a hadvezetés demokratikus csoportjához tartozott — sikerült összeköttetést teremtenie a partizánosztagokkal és rendbeszednie a déli hadsereg ellátását, felszerelését és emberutánpótlását. Előkészületei befejezése után rátért a módszeres, átgondolt csapások taktikájára, összehangolva a reguláris hadsereg és a partizánalakulatok akcióit. 1781 elején Greene több nagy vereséget mért Cornwallis angol tábornok hadaira.

Hamarosan felszabadult az ellenségtől a két Carolina és Georgia, s döntő hadműveletek bontakoztak ki Virginiában. Itt két amerikai hadsereg harcolt az ifjú francia Lafayette marquis, illetve Wayne tábornok vezénylete alatt.

CORNWALLIS KAPITULÁCIÓJA. A BÉKEKÖTÉS

1781 őszén a Cornwallis parancsnoksága alatt álló angol hadak a Virginia állambeli Yorktown közelében helyezkedtek el. Washington, aki ez idő tájt New York bevételére készült, seregének egy részével sietve Virginiába nyomult. Ugyanekkorra időzítették egy de Grasse admirális vezénylete alatt álló erős francia hajóraj befutását a Chesapeake-öbölbe.

Október 1-én a háromszoros amerikai—francia túlerő elvágta utánpótlási forrásaitól a szárazföld és a tenger felől egyaránt körülzárt Cornwallis Yorktownnál állomásozó seregét. Október 19-én Cornwallis kapitulációra kényszerült.

A yorktowni győzelemmel lényegében befejeződtek az aktív hadműveletek. Cornwallis kapitulációja Angliában kormányváltásra késztette a torykat. 1783-ban az úgynevezett „új toryk" kerültek kormányra, az ifjabb Pitt miniszterelnökségével. Pitt, attól tartva, hogy az amerikai vereségek következtében Anglia tovább gyengül, rászánta magát a békeajánlatra az Egyesült Államok függetlenségének elismerése alapján.

A béketárgyalások során félreérthetetlenül megnyilvánultak a — kizárólag Anglia elleni gyűlöletük által összefűzött — koalíciós partnerek rabló törekvései.

Spanyolország külön tárgyalásokat kezdett; a neki ígért nyugati területeket követelte és kizárólagos hajózási jogot a Mississippin, de be kellett érnie Floridával és Menorcával. Csalódás érte Franciaországot is, amely Kanada visszaszerzésére számított. A Párizsban tárgyaló amerikai küldöttség — attól tartva, hogy Anglia és Franciaország felosztja egymás közt az Alleghany-hegységtől

nyugatra fekvő területeket — kulontárgyalásokat javasolt az angoloknak, amit ezek készségesen el is fogadtak.

Az 1783-ban Versailles-ban aláírt békeszerződésben Anglia elismerte az Amerikai Egyesult Államok fuggetlenségét, s átadta neki a nyugati — az Alleghany-hegység és a Mississippi-folyó kozott elterulő — területeket; a kongresszus viszont kotelezte magát, hogy javaslattal fordul az államokhoz: fizessék ki az angol kereskedőknek a háború előtti adósságokat és adjanak kártérítést az elkobzott tory vagyonokért.

3. AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN A FÜGGETLENSÉG KIVÍVÁSA UTÁN

A MONARCHISTÁK OSSZEESKUVESE

Az amerikai polgári forradalom fő céljainak — a fuggetlenség kivívása, a termelőerők fejlődését akadályozó feudális elemek kikuszobolése a birtokrendszerből — megvalósulása után az Egyesult Államokban kiéleződtek az osztályellentétek. Súlyos zavargások lobbantak fel a hadseregben, mert a kongresszus nem fizette ki a zsoldot a katonáknak és a tiszteknek. A koztársaság, mint Freneau írta, csak „dicsőséget és éhséget" nyújtott a felszabadító háború veteránjainak.

1783 júniusában a Lancasterben fellázadt katonai egységek Philadelphiába vonultak, hogy a kongresszust koveteléseik teljesítésére kényszerítsék. Washingtonnak sikerult megnyugtatnia a katonákat: megígérte nekik, hogy kieszkozli járandóságuk kifizetését. A kongresszus azonban attól tartva, hogy a mozgalom kiszélesedik és a polgári lakosság szegényebb rétegeit is magával ragadja, úgy dontott, hogy szélnek ereszti a hadsereget. A hadseregben kitort zavargásokat egyes monarchista érzelmű tisztek megpróbálták a maguk céljaira kihasználni. Felajánlották az amerikai koronát Henrik porosz hercegnek, de az elutasította őket. A tisztek egy más csoportja Washingtonnak kínált királyi hatalmat, megígérve a hadsereg támogatását az államcsíny végrehajtásához. Washington azzal a kijelentéssel utasította el az ajánlatot, hogy a maga farmját tobbre becsuli a világ minden birodalmánál. Amerikában, ahol korán kifejlődtek a burzsoá viszonyok, a feudalizmushoz kotődő monarchista hagyományok nem tudtak mély gyokeret verni.

A NAGYBURZSOÁZIA GAZDASÁGI HATALMÁNAK NOVEKEDÉSE

A fuggetlenségi háború megszilárdította a nagyburzsoázia gazdasági hatalmát. A manufaktúratulajdonosok, akik fegyvereket és egyéb olyan árukat állítottak elő, melyeket korábban Angliából importáltak, segélyeket kaptak az államtól. Jónéhány nagy vagyon eredt a hadseregszállításokból. A szállítók kozt akadtak olyan „ugyesek" is, akik mindkét hadviselő féllel kotottek uzleteket. A burzsoázia gazdagodási forrásául szolgált a kalózkodás is, amely nagy veszteségeket okozott az angol tengeri kereskedelemnek. Végul, a kereskedők és a manufaktúratulajdonosok számára előnyos tőkebefektetési lehetőséget kínáltak az olcsón megvásárolható elkobzott tory foldbirtokok. Óriási foldteruleteket halmoztak fel a katonák foldbirtokszerzésre jogosító utalványait fillérekért osszevásárló spekulánsok, akik azután apró parcellákban, busás haszonnal adták tovább az osszeharácsolt foldeket.

Az ország kapitalista fejlődését elősegítette az Észak-amerikai Bank megalapítása 1781-ben. Megindult az amerikai kereskedők behatolása a távoli piacokra, a Foldkozi-tenger vidékére, Skandináviába, Oroszországba. 1784-ben megjelent az első amerikai hajó Kantonban.

A háború utáni időszak gazdasági és pénzügyi nehézségei teljes súllyal a szegényebb farmereket terhelték. Anglia, miután katonailag vereséget szenvedett, azon fáradozott — és meglehetősen sikeresen —, hogy állandósítsa volt gyarmatainak gazdasági függését. Dömping-áron, hosszú lejáratú hitelre töméntelen árut zúdított az amerikai piacra, hogy megakassza a helyi manufaktúrafejlődést; akadályokat gördített az Egyesült Államoknak a Nyugat-indiai szigetekre irányuló halkivitele és mezőgazdasági exportja elé — az érintett cikkek ára 1783-tól kezdve rohamosan csökkent. A nép roskadozott az adósságok, a föld- és a fejadó súlya alatt.

1786-ban sok — elsősorban új-angliai — állam szegény néprétegei erőteljes követelésekkel léptek fel: függesszék fel az adósságok behajtását, töröljék el az adósságért való bebörtönzést, bocsássanak ki „olcsó" (vagyis elértéktelenedett) papírpénzt az adósságok törlesztésére, csökkentsék a — már a brit uralom idején gyűlöltté vált — adókat.

A népi felkelés fenyegető veszélyének hatása alatt a burzsoázia számos államban késznek mutatkozott, hogy bizonyos engedményeket tegyen. Az 1786. évi választásokon New Yorkban, New Jerseyben, Rhode Islandben, Pennsylvaniában, Dél- és Észak-Carolinában, valamint Georgiában a további papírpénz-kibocsátás és a népnek teendő más engedmények hívei arattak győzelmet.

Massachusettsben és New Hampshire-ben viszont a nagypolgárságnak azok a képviselői kerekedtek felül, akik mindenfajta engedményt mereven elleneztek. Ezekben az államokban törvényeket hoztak az adósságok kemény valutában való behajtására. A kétségbeesésbe hajszolt szegényfarmerek fegyvert ragadtak. A harc 1786 őszén indult meg: a felkelők elfoglalták a bírósági épületeket, hogy felfüggesszék az adósságok és adók behajtását, és megsemmisítsék az eladósodott farmerek telkeinek áruba bocsátását elrendelő bírói végzéseket. Betörtek az adósok börtöneibe és kiszabadították az ott sínylődő szegényeket. Felpanaszolták, hogy az egyenlőtlenség nagyobb lett, mint a forradalom előtt volt, s kiűzték pompás otthonaikból a gazdagokat. „Agrártörvényt", vagyis a föld újrafelosztását követelték.

Felvetették a nagytulajdon kérdését is. „Az Egyesült Államok földjét — mondották a felkelés vezérei — valamennyi polgárának közös erőfeszítései védelmezték meg Anglia ellen, tehát közvagyonná kell lennie; akik pedig ennek ellene szegülnek, azok az egyenlőség ellenségei, akiknek el kell töröltetniük a föld színéről." A felkelők által összehívott konventek ennek megfelelő szellemű határozatokat hoztak, s ezeket törvényerejűnek tekintették, mint amelyeket a nép nevében fogadtak el.

A milícia a felkelőkkel érzett, és nem hajtotta végre a hatóságok parancsát, mely elrendelte, hogy mindenki, akit fegyverrel a kezében fognak el, a helyszínen koncoltassék fel. A felkelők Massachusetts és New Hampshire sok kisebb városát kézre kerítették. Élükön Daniel Shays kapitány állott, akit a függetlenségi háborúban tanúsított hősiességéért La Fayette aranyfegyverrel tüntetett ki. Shays felszólított mindenkit, aki korábban a szabadság kivívásáért harcolt, ragadjon újra fegyvert a szabadság megvédelmezésére.

Shays hívei, a forradalmi háború hagyományaihoz híven, Boston ellen tervezett hadjáratuk gyülekezőhelyéül Concord városát jelölték ki, ahol 1775-ben a függetlenség katonái először ütköztek meg az angolokkal. Mintegy 15 000 felkelő gyűlt össze, de seregük Lincoln tábornok nagy erőitől vereséget szenvedett és Massachusetts határain kívülre vonult vissza.

A felkelők újra meg újra megkísérelték a springfieldi fegyverraktár elfoglalását, de mindannyiszor kudarcot vallottak. A felkelő farmerek nem találtak jelentős támogatásra a városokban s Új-Anglia területein kívül sem. A mozgalmat egyedül Jefferson üdvözölte mint tisztító vihart.

A MÁSODIK ALKOTMÁNY ELFOGADÁSA. A NEMZETI KORMÁNY LÉTREHOZÁSA

A nagytulajdont fenyegető veszély egy táborba tömörítette a burzsoáziát és az ültetvényeseket. Osztálykiváltságaikat féltve államcsínyhez folyamodtak, hogy módosítsák az alkotmányt.

A Shays-felkelés elfojtása után, 1787 tavaszán Alkotmányozó Konventet hívtak össze Philadelphiába. A „Konföderációs cikkelyek" felülvizsgálatához mind a tizenhárom állam törvényhozó gyűlésének hozzájárulására lett volna szükség. De sem a konventet egybehívó kongresszusi határozatban, sem az államok által képviselőiknek adott utasításokban nem volt szó többről, mint az érvényben levő alkotmány egyes kisebb kiigazításairól, amelyek elősegítették volna az államok egymás közti kapcsolatainak és kereskedelmének fejlődését, a belső piac kiszélesedését. A konvent viszont — noha erre nem volt felhatalmazása — új alkotmányt fogadott el.

A konvent munkája a felkelés elfojtása után fellépő reakció légkörében folyt. Az üléseket zárt ajtók mögött tartották, hivatalos jegyzőkönyvek nélkül, s az egészet mélységes titokban tartották a nép előtt, hogy elkerüljék a népharag újabb kitörését.

A konventben — az első és a második Kontinentális Kongresszussal ellentétben — nem voltak baloldali, radikális képviselők, kivéve a nyolcvankét éves Benjamin Franklint. A konventben összesereglett ügyvédek, bankárok, uzsorások, kereskedők, manufaktúratulajdonosok, ültetvényesek reakciós beállítottságúak voltak. Egyszer s mindenkorra véget akartak vetni annak, hogy a nép részt kérjen a győzelem gyümölcseiből, meg akarták fékezni — ahogy ők mondták — „a demokrácia dühöngését" és „megmenteni a tulajdonnal és elvekkel bíró embereket" a tömeg hatalmától.

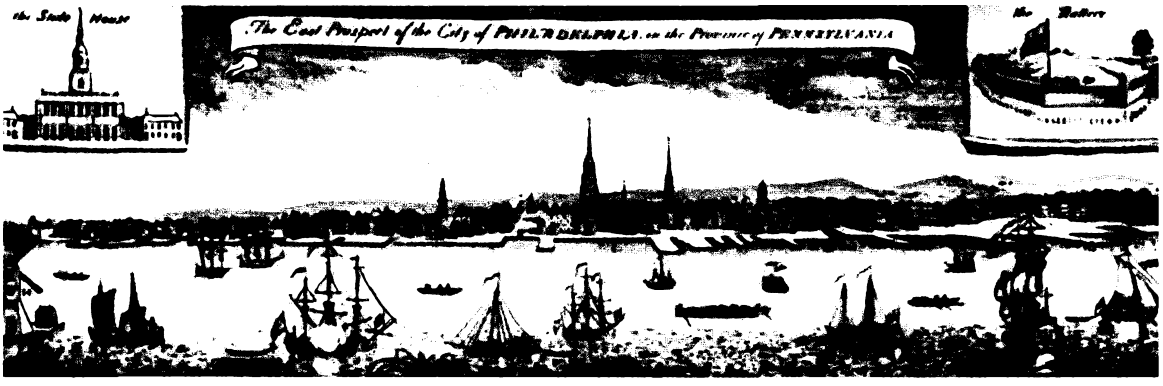

Philadelphia
A XVIII. század derekán készült rajz

A képviselők egy kisebb csoportja, Alexander Hamilton vezetésével, az angol mintájú alkotmányos monarchia megvalósítása mellett tört lándzsát, de támogatás hiányában a javaslat még csak megvitatásra sem került. Ugyancsak süket fülekre talált a konventben Franklin felszólalása, aki ellenezte a vagyoni cenzus felvételét az alkotmányba és szembefordult a rabszolgatartóknak tett engedményekkel.

Mivel a vagyoni cenzust illetően lehetetlen volt minden államra egyaránt érvényes egységes mércét találni, a cenzus megállapítását az államok hatáskörébe utalták. Az Egyesült Államok hárommillió főnyi lakosságából mindössze 120 000 kapott így választójogot. A legtöbb alkotmány egyébként földbirtokcenzust állapított meg, s ez — minthogy földet olcsón és könnyen lehetett vásárolni — valamelyest is tehetős emberek számára nem volt áthághatatlan akadálya a politikai jogok megszerzésének.

A „Konföderációs cikkelyek"-től eltérően az új alkotmány széles körű jogokkal ruházta fel a szövetségi kormányt. A törvényhozó szerv — a szenátusból és a képviselőházból álló kongresszus — jogot kapott az adókivetésre, az északnyugati területek állami földalapja feletti rendelkezésre, hadsereg és hajóhad fenntartására, a kereskedelem szabályozására, a pénzverésre, külföldi kölcsönök felvételére.

A nem közvetlen szavazással, hanem elektorok útján választandó elnök számára sokkal szélesebb jogkört állapítottak meg, mint amivel az angol király rendelkezett. Az elnöknek vétójoga van a törvényhozó testület döntéseivel szemben, noha a vétó hatályát veszti, ha a törvényt a két kamara tagjainak legalább kétharmadrésze elfogadja. Az elnök a hadsereg és hajóhad főparancsnoka, ő nevezi ki élethossziglan és a kongresszus utólagos megerősítésével a legfelső bíróság tagjait, valamint a minisztereket és a követeket is. Az alkotmány konzervatív jellege később még erősödött: a legfelső bíróság kisajátította magának az alkotmányértelmezés jogát, vagyis azt a jogot, hogy bármely törvényt alkotmányellenesnek minősítsen.

Az alkotmány létrehozóit a hatalmi ágak megosztásának és egyensúlyának montesquieu-i elve vezérelte. Ennek ellenére a nemzet megtestesítésére hivatott képviselőházzal szemben túlsúlyt biztosítottak az elnöknek, a szenátusnak és a legfelső bíróságnak.

Az alkotmány kizárta azt a lehetőséget, hogy az összes hatalmi szerveket egyidejűleg és teljesen leváltsák: kimondta, hogy az elnököt négy évre választják (ugyanazt a személyt legfeljebb kétszer egymás után), a szenátus hat évre választott tagjainak egyharmadát, a képviselőházat pedig teljes egészében minden második évben újonnan választják.

A rabszolgatartóknak tettek engedményt azzal, hogy a déli államok kongresszusi képviselőinek számát nemcsak a szabad lakosság arányában állapították meg, hanem a rabszolgákat is beszámítva. Emellett az alkotmány külön cikkelyeket tartalmazott a szökött rabszolgák elfogásáról és a rabszolgabehozatal húsz évre való engedélyezéséről.

A konvent által 1787. szeptember 17-én jóváhagyott úgynevezett második alkotmány tehát ténylegesen megcsonkította a népszuverenitást. Nem tartalmazta a polgári demokratikus szabadságjogokat biztosító „Jogok törvényét" (Bill of Rights) sem, noha e garanciák valamennyi állam alkotmányában benne foglaltattak. Az alkotmány életbelépéséhez azonban még az államok részéről való ratifikálásra volt szükség.

AZ AMERIKAI NÉP KÜZDELME AZ ALKOTMÁNY DEMOKRATIKUSABBÁ TÉTELÉÉRT

Az új alkotmányt az államokban külön e célra választott konventeknek kellett ratifikálniuk.

Az alkotmány ratifikálása ellen mindenütt széles körű mozgalom bontakozott ki. E mozgalom hívei a legnagyobb számban a farmerek közül kerültek ki, akik továbbra is kitartottak a „Konföderációs cikkelyek" mellett, noha a konföderációs államberendezés gyengéi már világossá váltak. Jelentős ellenzékiség mutatkozott az ültetvényesek és a burzsoázia részéről is. A ratifikáció csak öt államban ment végbe számottevő ellenállás nélkül, a többi nyolc államban viszont az új alkotmány ellenfeleinek népes tábora törvénytelennek minősítette a „Konföderációs cikkelyek" megtagadását, és új alkotmányozó konvent összehívását követelte.

A legnagyobb államokban az alkotmányt minimális szavazattöbbséggel ratifikálták: Virginiában 89:79, Massachusettsben 187:168, New Yorkban 30:27 arányban. Marylandben a nép fegyveresen követelte, hogy a konvent megválasztásában mindenki részt vehessen. Pennsylvaniában az alkotmány jóváhagyása után a tüntetők nyilvánosan elégették az alkotmány egy példányát és több ezer aláírást szedtek össze az alkotmányt megtagadó petícióra. Rhode Island népszavazás útján utasította el az alkotmányt és nem vett részt az első kongresszus megválasztásában; csak 1790-ben

lépett be újra a szovetségbe. New Yorkban július 4-én, a fuggetlenség kikiáltásának évfordulóján az új alkotmány egy példányát az osszesereglett tomeg előtt unnepélyesen elégették.

A ratifikáció folyamán nagyszámú módosítást, illetve kiegészítést vittek keresztul. A legtobb állam csak azzal a feltétellel hagyta jóvá az alkotmányt, hogy belefoglalják a „Jogok torvényét" is. 1789—1791-ben a kongresszus elfogadta és az államok ratifikálták az első tíz kiegészítést (a „Jogok torvényét"). A kiegészítések polgári demokratikus szabadságjogokat rogzítettek: szólásszabadság, sajtószabadság, gyulekezési szabadság, személyi szabadság, a petíciók szabadsága, fegyverviselési szabadság, eskudtbíróságok, az állandó hadseregről való lemondás, az egyház és az állam szétválasztása, az államok szuverenitásának biztosítékai. A „Jogok torvénye" a nép értékes vívmánya volt.

Az osszes módosítással és kiegészítéssel véglegesen jóváhagyott második alkotmány — noha sok tekintetben nem felelt meg a népakaratnak — megerősítette a polgári demokratikus koztársaságot és történelmileg haladó volt abban a korban, amikor a legtobb európai országban a feudális abszolutizmus uralkodott.

A szovetségi kormány a nemzeti kormányzatokat megillető jogokra tett szert, s most már rendelkezett a funkcióinak betoltéséhez nélkulozhetetlen anyagi eszkozokkel is.

Az alkotmány demokratikus elvek alapján szabályozta újabb államoknak az eredeti tizenháromhoz való csatlakozását: amennyiben népességuk száma eléri a 60 000 főt, a tobbi állammal egyenlő jogokat biztosított számukra. Ezzel az alkotmány elősegítette az Egyesult Államok hatalmas nemzeti állammá válását.

A második alkotmány életbelépése (1789) fontos állomás volt az észak-amerikai nemzet kialakulásához vezető úton. Az alkotmány megszuntette az egyes államok kulon vámhatárait és valutáit, amit a konfoderációs berendezés még meghagyott. Ez felbecsulhetetlen hatással volt a belső piac fejlődésére.

AZ AGRÁRKÉRDÉS AZ AMERIKAI POLGÁRI FORRADALOMBAN

Az 1775—1783. évi amerikai forradalom rendkívul fontos előfeltétele volt annak, hogy a mezőgazdaságban végképpen felulkerekedjen a kapitalista fejlődés farmer-típusú, „amerikai útja". A forradalom felszámolta az agrárviszonyok feudális elemeit; megszuntette az „elkotelezett szolgák" rabszolgaságát, és eltorolte a feudalizmus olyan maradványait, mint a majorátus, a parcellák elidegeníthetetlensége és a félfeudális rogzített járadék.

A forradalom a koronabirtokok és a tory magánlatifundiumok kisajátításával hatalmas lendületet adott a farmer típusú tőkés gazdaság kialakulásának, melyre az jellemző — mint Lenin megállapította —, hogy nincs „foldesúri gazdaság, vagy ha van, szétzúzza a forradalom, amely elkobozza és felaprózza a feudális birtokokat".[6]

A mezőgazdaság „amerikai utas" fejlődésére dontő hatással volt az északnyugati foldeknek a szovetségi kormány által 1787-ben végrehajtott államosítása. Lenin a fold nacionalizálásában látta a tőkés fejlődés amerikai útjának gazdasági alapját.[7] Az a korulmény, hogy az Egyesult Államok egy részén nem volt foldmagántulajdon, a további fejlődés során olyan sajátosságnak bizonyult, amely biztosította a kapitalizmus széles korű és gyors fejlődését: lehetővé tette, hogy a foldmagántulajdon már új, kapitalista alapon alakuljon ki.

Ezek az intézkedések hozzájárultak a foldbirtokos arisztokrácia politikai befolyásának felszámolásához — kivéve a déli rabszolgatartó államokat.

A gyéren lakott országban bőségesen volt szabad fold, melyből juttatni lehetett a volt „fehér

[6] *Lenin* Művei 13 kot Szikra 1954 242 old

[7] Lásd *Lenin* Művei 16. kot. Szikra 1955 117—118. old

rabszolgáknak", valamint az amerikaiak oldalára átállt angol zsoldosoknak. Földdel fizette ki a kongresszus a háború veteránjait — katonákat és tiszteket — is. Mindamellett a hatalomra jutott nagyburzsoázia nem adta a nép kezébe a földet, nem volt érdeke a nyugati vidékek gyors benépesülése, mert ez a régi államokban a munkabérek emelkedéséhez vezetett volna. Az agrárkérdés kapitalista módon való megoldása arra szorítkozott, hogy a földet adásvétel tárgyává tették, ebből viszont főként a nagy földspekuláns társaságok húztak hasznot, amelyek a kongresszusban hatalmas pártfogókkal rendelkeztek.

Az 1787. évi törvény a földspekulánsok érdekében elrendelte, hogy a nyugati államosított földalapból csak nagy, legalább 640 acre területű birtoktesteket lehet alacsony áron vásárolni. Kis farmerparcellákat az államokban elkobzott földekből, nyugaton pedig a „szabad" földekből lehetett szerezni. Nyugaton tehát a farmerek csak squatter-módon vagy földspekulánsok közvetítésével telepedhettek le. A farmerek előtt csak 1800 után tárták szélesebbre a nyugatra nyíló kapukat: ekkor a nyugati területek benépesítésének meggyorsítása érdekében csökkentették az eladható birtoktestek nagyságát.

A FORRADALMI FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚ EREDMÉNYEI

Az 1775—1783. évi forradalmi háború haladó jelentősége abban foglalható össze, hogy felszabadította az amerikai népet a gyarmati elnyomás alól, létrehozta a független nemzeti államot és szétzúzta az észak-amerikai nemzet termelőerőinek és kultúrájának szabad fejlődését akadályozó béklyókat.

Marx óriási haladó jelentőséget tulajdonított a köztársasági államforma létrehozásának az Egyesült Államokban, „ahol...először született meg egy nagy demokratikus köztársaság eszméje, ahol először bocsátottak ki kiáltványt az Emberi Jogokról és az első ösztönzést adták a XVIII. század európai forradalmának"[8].

Fontos polgári demokratikus vívmány volt az egyház és az állam szétválasztása is.

A néger rabszolgaságot azonban nemcsak hogy nem számolták fel, de ez a XVIII. század végétől kezdve az ipari forradalom nyomán felszökő angol gyapotkereslet hatására gyors ütemben újabb területekre is kiterjedt. Marx, aki először mutatott rá e két jelenség összefüggésére, megállapítja, hogy nagy jelentősége volt ebből a szempontból a gyapottisztító gép feltalálásának is (Eli Whitney, 1793).

Az angliai pamutipar szüntelenül növekvő gyapotkeresletének hatására az addig többékevésbé patriarchális jellegű rabszolgaság kereskedelmi kizsákmányoló rendszerré[9] alakult át, amelynek térhódítása utóbb már a szabad bérmunka rendszerét is veszélyeztette.

A forradalom alatt és közvetlenül utána valamennyi északi államban betiltották a rabszolgaságot, amely itt nem vert mély gyökereket. A szövetségi kormány egyik legfontosabb intézkedése volt az a rendelet, amely megtiltotta a rabszolgaságot az északnyugati területeken. A szubtropikus növények termesztésére alkalmas délnyugati területeken azonban engedélyezték a rabszolgaságot. Jefferson javaslatát, hogy az Egyesült Államokhoz csatlakozó valamennyi területen tiltsák meg a rabszolgaságot, 1784-ben mindössze egy szavazattöbbséggel vetették el; ez az egy szavazat — mint Jefferson felháborodva írta — még meg sem született emberek millióinak sorsa felett döntött.

A polgári demokratikus szárnyon, amely a kongresszusban erőteljes befolyással bírt és a háború alatt az államok többségében hatalmon volt, a rabszolgaságnak sok ellenfele akadt. Számos burzsoá

[8] *Marx—Engels—Lenin—Sztálin:* Proletár nemzetköziség és hazafiság. Szikra 1952. 28. old.

[9] Lásd *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 702. old.

demokrata viszont úgy vélekedett, hogy a politikai demokrácia és a rabszolgatartás nem képeznek kibékíthetetlen ellentétet. Ezek a magántulajdon álláspontjára helyezkedve, a rabszolgákat is a burzsoázia számára oly szent magántulajdon egyik formájának tekintették. Másrészt nem kívánták elveszíteni a rabszolgatartók szövetségét az Anglia elleni harcban.

Az amerikai függetlenségi háború változásokat idézett elő a nemzetközi erőviszonyokban. Elsősorban valamelyest meggyengült Anglia tengeri és kereskedelmi hegemóniája, s az angol háborús kudarcok hozzájárultak az írországi polgári hazafias mozgalom átmeneti fellendüléséhez.

Az észak-amerikaiak győzelmes felkelése ösztönző példát adott a latin-amerikai országokban akkortájt meginduló nemzeti-felszabadító mozgalomnak, amely a spanyol—portugál uralom ellen irányult.

Az amerikai polgári forradalom azonban a legmélyebb hatással kétségkívül Franciaországra volt, amely a forradalom küszöbén állott. Az Amerikából hazatérő radikális beállítottságú tisztek — La Fayette, Saint-Simon, a Lameth-fivérek és mások — a polgári demokratikus és a feudális-abszolutisztikus rendet összehasonlítva még erősebben meggyőződtek arról, hogy az utóbbi halálra van ítélve. Nem véletlen, hogy sokan csatlakoztak közülük a XVI. Lajos kormányzatával szemben álló nemesi ellenzékhez.

Amikor Franciaországban kitört a forradalom, a nép felhasználta és tökéletesítette az amerikaiak szervezeti tapasztalatait, megalakította a maga konventjeit és biztonsági bizottságait. A francia „Emberi jogok nyilatkozata" a „Függetlenségi Nyilatkozat" mintájára készült.

A francia forradalmi hadsereg átvette és tökéletesítette a szétszórt alakzat taktikáját. „Amit az amerikai forradalom megkezdett — írta Engels —, azt, katonai téren is, betetőzte a francia forradalom."[10]

Franciaország haladó szellemei — Mably, Concordet, Brissot, Sieyés — behatóan tanulmányozták az amerikai forradalom tapasztalatait, az Egyesült Államok alkotmányát, az egyes államok alkotmányait (különösen a legdemokratikusabbat — Pennsylvaniáét) és a polgári demokratikus köztársasági eszmék erős befolyása alá kerültek.

Marx, aki nemegyszer hangsúlyozta a forradalmi függetlenségi háború antifeudális jellegét, egy helyütt azt írta, hogy az „harci riadó volt az európai burzsoázia számára"[11].

Lenin kiemelte az akkor elnyomott észak-amerikai nemzet harcának gyarmatosításellenes, nemzeti-felszabadító jellegét, a függetlenségi háború igazságos voltát és az ehhez kötődő forradalmi hagyományokat. „Ez a háború — írta Lenin — az amerikai nép háborúja volt az angol rablók ellen, akik elnyomták és gyarmati rabságban tartották Amerikát..."[12]

Az amerikai gyarmatok forradalmi háborúja polgári forradalom volt, amelynek vezető ereje — akárcsak Franciaországban — a burzsoázia, hajtóereje viszont — amely a harcot az anyaországgal való szakításig vitte és kivívta a győzelmet a háborúban — a nép volt: a farmerek tömegei, a városi kispolgárság, a munkások, az „elkötelezett szolgák", a néger rabszolgák.

Az amerikai forradalom, amely mint antifeudális és nemzeti-felszabadító forradalom óriási jelentőségű volt a korabeli haladás szempontjából, megnyitotta az utat a tőkés társadalom szabad és gyors fejlődése előtt Észak-Amerikában.

[10] *Engels:* „Anti-Dühring". Szikra 1950. 172. old.
[11] *Marx:* A tőke. I. köt. 13. old.
[12] *Lenin* Művei. 28. köt. Szikra 1952. 49. old.

XXII. FEJEZET

A FEUDÁLIS ABSZOLUTIZMUS VÁLSÁGÁNAK KEZDETE FRANCIAORSZÁGBAN

1. FRANCIAORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A XVIII. SZÁZADBAN

A XVIII. század eleji Franciaország belső állapotait jellemezve a hadmérnök és közgazdász Vauban marsall jegyezte fel, hogy a lakosság egytizede koldul, a felét pedig szegénysége megakadályozza abban, hogy alamizsnát adjon a koldusoknak. A francia nemzeti vagyon erősen megcsappant. A parasztok és a városi plebejustömegek, akiket kétségbeesésbe hajszolt az adóteher meg a helyi hatóságok visszaélései, újra meg újra felkeltek elnyomóik ellen; a kormányzat a felkeléseket a reguláris hadsereg bevetésével fojtotta el.

Fénèlon „megkopott gépezetnek" nevezte a korabeli francia abszolutisztikus államot. Valóban már XIV. Lajos uralkodásának végén fenyegető előjelek utaltak a francia abszolutizmus közelgő összeomlására.

A RÉGENSSÉG IDŐSZAKA

XV. Lajos kiskorúsága idején, 1715-től 1723-ig, Franciaországot Orléans-i Fülöp herceg kormányozta mint régens. A francia kincstár ekkorra csaknem teljesen kiürült: állománya nem haladta meg a 700 000 livre-t, várható évi jövedelme pedig legfeljebb ötmillió livre lehetett. Az államadósság viszont elérte a 2,5 milliárd livre-t. A régens legfőbb feladata tehát az volt, hogy bármi módon is pénzt teremtsen elő. Kormányzásának első éveiben még néhány reformot vezetett be (enyhítette a cenzúrát, megszüntette a belső gabonakereskedelem korlátozásait, csökkentette az adókat). De a régens „liberalizmusának" hamarosan vége szakadt. A parlament jogait, amelyeket XIV. Lajos megsemmisített, a régens pedig uralma kezdetén helyreállított, 1718-ban ismét eltörölték; a külügyek és a különböző belügyek intézésére alighogy megszervezett állami tanácsokat feloszlatták, funkcióikat pedig újból az államtitkárokra bízták, akik közvetlenül a régensnek voltak alárendelve. A régens pazarlása, mértéktelen kicsapongása és a nép égbekiáltó nyomora XIV. Lajos uralkodásának legsötétebb napjait idézték fel.

A polgári forradalmat, amely ezt a velejéig rothadt rendszert szétzúzta, egész történelmi korszak készítette elő, melyet jelentékeny gazdasági fellendülés, éleződő osztályharc és a haladó szabadságeszmék kibontakozása és térhódítása jellemzett.

A feudális abszolutizmus fennállásának utolsó szakaszát a John Law nevéhez fűződő hatalmas pénzügyi összeomlás nyitotta meg.

A skót John Law (1671—1729) Angliából menekült el, ahol egy párbaj miatt börtönbüntetés várt rá. Sok európai országban megfordult, és mindenütt nagyban hirdette tervezetét, melyben az állam és a magánosok hitelének fellendítésére egy olyan bank alapítását javallotta, amely az ércpénzhiány pótlására papírpénzt bocsát ki. Az akkori széltében elterjedt merkantilista doktrína Law elgondolásaiban új alakot nyert. Law nem az ércpénzmennyiség, az arany- és ezüstkészlet gyarapítására törekedett, hanem az ezeket helyettesítő papírpénz megteremtésére, mégpedig a népesség számával arányos mennyiségben.

1716-ban a régens engedélyt adott Lawnak, hogy magánbankot alapítson. A bankot két év múlva állami bankká változtatták, maga Law a bank igazgatója lett, 1720-ban pedig „a korona tanácsadója valamennyi királyi tanácsban s a pénzügyek ellenőre". Ugyanennek az évnek a végén Law rendszere összeomlott: a papírpénz, amelynek nem volt valódi értékfedezete, elértéktelenedett, ezrek és ezrek mentek tönkre, a „korona tanácsadója" pedig megszökött Franciaországból.

Law rendszerének elméleti alapja téves volt: az ércpénzt helyettesítő papírpénz mennyiségét nem határozhatja meg a lakosság létszáma, tekintet nélkül az ország gazdasági fejlettségére. Nagy szerepet játszott az a körülmény is, hogy Law bankja kapcsolatban volt egy másik létesítménnyel, amelynek élén ugyancsak ő állott, s amely tisztán spekulációs célokat szolgált. Az úgynevezett Nyugati Társaság — más néven Mississippi Társaság — monopóliumot kapott a hatalmas északamerikai gyarmati területtel, Louisianával való kereskedelem lebonyolítására. Law hazug hírveréssel hajtotta fel a Mississippi Társaság részvényeinek árát: azt terjesztette, hogy Louisianában gazdag aranymezőket fedeztek fel. A párizsi Quincampoix utcát, ahol a bűvös „Mississippi-részvényeket" árusították, elözönlötték a könnyű meggazdagodás megszállottai. Itt egy szempillantás alatt gazdaggá lehetett kereskedő és arisztokrata, lakáj és kocsis, egyáltalán mindenki, aki kölcsön vagy zsarolás segítségével, földjét, házát, üzemét eladva, sőt akár becsülete árán meg tudta szerezni Law „mesés" papírdarabjait. A részvények árfolyama a kezdeti 500 livre-ről hamarosan csaknem 20 000 livre-re emelkedett. Ám a csalásra alapozott óriás-spekuláció elkerülhetetlenül bukással zárult. A felvert Mississippi-részvényárfolyamok zuhanása szükségképpen maga után vonta Law bankjának összeomlását is, minthogy a bank és a részvénytársaság hivatalosan is összefüggésben állott egymással: a bankjegyeket be lehetett váltani Mississippi-részvényekre és viszont.

A Law-féle rendszer megvalósítása messzemenő gazdasági következményekkel járt: a papírpénz segítségével a kincstárnak sikerült megszabadulnia az államadósság jó részétől; az adósságokkal megterhelt kereskedők a hirtelen általános drágulás következtében magasabb áron adhattak túl áruikon, s könnyűszerrel kielégíthették hitelezőiket. Sok meggazdagodott részvényvásárló szerzett ingó vagy ingatlan vagyont, s ez hozzájárult az áruforgalom gyors fellendüléséhez.

Law rendszere nem maradt hatás nélkül a francia mezőgazdaság fejlődésére sem. 1718 és 1720 között sűrűn cseréltek gazdát a földek, s ezt gyakran a nagy földbirtokok szétdarabolódása kísérte. A. Blanqui, a XIX. századi francia közgazdász szerint a földtulajdon a Law-féle spekulációk idején „szabadult fel első ízben abból a megmerevedett állapotból, amelyben a feudális rend oly sokáig tartotta". A föld „megszabadult a hűbériség kötelékeitől, amelyek elidegeníthetetlenségre kárhoztatták, s bekerült a forgalomba".

A XVIII. század harmincas éveitől kezdve Franciaországban meggyorsult a kapitalista viszonyok fejlődése.

Law bankjának bukása után az élelmiszerárak még hosszú ideig, 40 éven át, szakadatlanul emelkedtek, s ez előmozdította a parasztság további differenciálódását. Megjelentek a falusi gazdagok, akik politikai tekintetben továbbra is földesuruk jogfosztott hűbéresei maradtak ugyan, de — akárcsak sok városi polgár — terjedelmes nemesi birtokokat vettek bérbe, sőt vásároltak meg maguknak. A XVIII. század második felében megnőtt a vetésterület, és jelentősen emelkedett a bérleti díj. A legfelvilágosultabb nemesi földbirtokosok figyelme mindinkább Anglia felé fordult, ahol a XVIII. században már kialakult a tőkés bérleti rendszer.

Franciaországban a tőkés bérleti gazdálkodás még csak kialakulásának kezdetén volt. Először az ország északi részében jelentkezett. A jó talajművelés és magas terméshozam Észak-Franciaország némely vidékén még az angolokat is ámulatba ejtette. Doktor Rigby, aki 1789-ben Calais és Lille vidékén járt, feljegyezte naplójába: „A tájnak, melyen utazunk, legjellemzőbb vonása a csodálatos termékenység." De a földművelés belterjesebbé válását e területen széles paraszti rétegek helyzetének rohamos romlása kísérte. A földesurak könyörtelenül elkergették a földről a részes parasztokat és más kisbérlőket, hogy tőkés bérlőket ültessenek a helyükbe. A földesurak megfosztották a parasztokat ősi közös haszonvételi jogaiktól: megtiltották, hogy a learatott földeket legelőnek használják, hogy betakarítás után a tarlón maradt kalászokat összeszedjék, hogy a jószágot aratás után keresztülhajtsák a szomszédos községek földjein, megtiltották a rőzseszedést. 1770 és 1789 között legtöbb tartományban végrehajtották az úgynevezett „triage"-t, ami forma szerint a közföldek egyharmadának kihasítását jelentette a földbirtokos javára, valójában azonban a faluközösségi földek nagy részének rabló kisajátítására szolgáló eszköz volt a földesúr kezében.

Mezei munkák
Metszet az „Enciklopédiá"-ból

Franciaországban az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás az angliaitól némileg eltérő módszerekkel és jóval kisebb intenzitással ment végbe. Jellemző, hogy a „felosztás", azaz a faluközösségi földek kisajátítása éppen a kapitalista termelési mód hívei között talált a leglelkesebb hirdetőkre. Franciaországban azonban a parasztság proletarizálódása a XVII—XVIII. században — Angliával ellentétben — nem vált országos méretűvé, főként az ország északi, gazdaságilag fejlettebb körzeteiben haladt előre.

Az angol agrárrendszer meghonosítása Franciaországban, amiről egyes francia nagybirtokosok ábrándoztak, csak a feudális rend lerombolásával lett volna lehetséges. Angliában a polgári forradalom már a XVII. század derekán megtisztította az utat a kapitalizmus gyors fejlődése előtt — Franciaország még a XVIII. század derekán is feudális-abszolutisztikus állam maradt.

A feudális viszonyok egész rendszere ellentétben állott a kapitalista termelési mód követelményeivel. Angliában a tőkés fejlődés egyik legfontosabb előfeltétele volt, hogy a dolgozó tömegeket elválasztották a földtől és ezzel létrejött a szabad munkaerő piaca. Franciaországban viszont a parasztság túlnyomó többsége censitaire volt, azaz jogilag (személyileg) szabad, de földbirtoklási és igazságszolgáltatási tekintetben a földesúrtól függő személy. Helyenként — kivételképpen — még a személyes jobbágyi függés is fennmaradt.

A censitaire parasztokat arra kötelezték, hogy külön oklevélben erősítsék meg a földesúrtól való függésüket. A parasztok föld-adásvételi okiratait a földesúr őrizte. Ha az ilyen föld — a censive — gazdát cserélt, a földesúr a telek árának egytizenketted, sőt hatodrészét is kitevő illetéket hajtott be a parasztoktól.

Az egyszer s mindenkorra megállapított cens (cenzus, örökbérleti díj), amelyet általában pénzben fizettek, viszonylag nem jelentett nagy terhet, de ehhez még különféle súlyos természetbeni szolgáltatások is járultak. A legsúlyosabb a champart, a gabonajáradék volt; olykor a learatott termés negyed- vagy ötödrészét is megközelítette. A parasztnak ezen felül út-, híd- és egyéb vámokat kellett fizetnie a földesúr számára. Nyomasztó súllyal nehezedtek a parasztokra a hűbérúri banalité-jogok: a gabonaőrlés és a kenyérsütés, továbbá a szőlőprések, borpincék és kovácsműhelyek fenntartásának monopóliuma. Ráadásul a földesurak a banalité-jogok jelentős részének érvényesítését adóbérlőknek és uzsorásoknak engedték át, ami még inkább megnehezítette a censitaire parasztok helyzetét.

A nemesek évente 30—50 napig — amikor az értékesítési lehetőségek a legkedvezőbbek voltak — borárulási monopóliumot élveztek. Nagy károkat okozott a paraszti gazdálkodásnak a többi nemesi kiváltság is, például a kizárólagos vadászati jog.

A censive mellett a földesúri földek bérletének még különféle formái léteztek, de ezek is csaknem kivétel nélkül gátolták a mezőgazdaság fejlődését.

A XVIII. században, különösen a Law-féle csőd után, Franciaországban egyre rövidült a bérletek időtartama. De a földesúr gyakran még olyankor is, ha a bérlet (fermage) mindössze négy évre szólt, a határidő lejárta előtt visszavette a földet és önkényesen másnak adta bérbe.

Erősen elterjedt Franciaországban a részesbérlet (métayage); a földesúri földet megművelő paraszti részesbérlők a learatott termésnek mintegy a felét kötelesek voltak átadni a földbirtokosnak. Egészen 1789-ig még a vegyes — a métayage és a fermage elemeit egyesítő — bérleti formákban is a természetben és nem a pénzben fizetendő bérleti díj volt az uralkodó. A felesbérlőket súlyos, szolgai függés kötötte gúzsba; volt rá eset például, hogy fuvarozási kötelezettségüket a földesúr belátásán kívül semmi sem korlátozta.

A földművelési eljárások tökéletesítésében nem volt érdekelt sem a féljobbágyi sorban levő censitaire paraszt, sem a paraszti bérlő, aki sokhelyütt teljesen a földesúr önkényétől függött. A legtöbb bérlő a szükséges anyagi eszközökkel sem rendelkezett ahhoz, hogy fejlettebb mezőgazdasági technikára térjen át.

A mezőgazdaság kapitalista fejlődését és technikai haladását súlyosan akadályozta az is, hogy a földbirtokok szétaprózottak és területileg szétszórtak voltak. A nemesi és papi birtokok gyakran több körzetben, több tartományban fekvő részekből állottak. Gyakran még a paraszti birtokok sem voltak egy tagban. Clermont vidékén például mintegy két hektáros birtokok 46, 53, sőt 72 apró parcellára darabolódtak. Avrignyben (Île-de-France) egyes paraszti telkek nem haladták meg a 19 árnyi területet.

A földesúri kötelezettségeken kívül a parasztságra egyre növekvő súllyal nehezedtek az állami adók és az egyházi tized. A nép már a XVII. században minden adóemelésre heves elégedetlenséggel, gyakran fegyveres megmozdulásokkal válaszolt. A XVIII. században az adókérdés még jobban kiéleződött.

A XVIII. században kialakult történelmi körülmények között nemcsak a dolgozó tömegek, hanem a burzsoázia számára is elsőrendű fontosságú kérdéssé vált az adóteher viszonylagos nagysága, hogy ti. milyen hatást gyakorol a parasztok vásárlóerejére. „Nem szabad, hogy az adó pusztító hatású legyen és a nemzeti jövedelem teljes összegével ne álljon összhangban." Ezekkel az intő szavakkal kezdődik Quesnay francia közgazdász kézirata, melyet XV. Lajos számára készített, hogy ez házi sajtóján kinyomtassa (a nyomdászat a király egyik kedvenc időtöltése volt). De a feudális Franciaország uralkodói nem nagyon hallgattak felvilágosodott tanácsadóikra, akik — különböző mértékben — a maguk korában haladó polgári eszméknek adtak hangot. A legkülönfélébb adók és szolgáltatások — köztük az egyházi tized — szüntelenül emelkedtek. A parasztok között heves felháborodást keltett a klérusnak az az igénye, hogy az újonnan meghonosított növénykultúrák után is szedjenek tizedet. A birkagyapjúnak és a malacoknak tizedkötelezettség alá vonását pedig — joggal — kétszeres tizednek tekintették.

Az állami egyenes és közvetett adók — amint az 1789-es követi utasításokból is kitűnik — szinte elviselhetetlenül súlyosak voltak. A Sens városa közelében fekvő Villebougy falu parasztjai 1789-ben ezt mondták a legfőbb egyenes adóról, a taille-ról: „. . . A községet annyira megnyomorítja a taille elviselhetetlen terhe, hogy a lakosoknak csaknem a fele koldusbotra jutott." A parasztok a taille-on kívül azonban még fejadót (capitation) és úgynevezett huszadot is fizettek. A kirótt huszad felosztása az adófizetők között önkényesen történt. A nemesség a taille fizetése alól teljesen fel volt mentve, a fejadónak csupán csekély töredékét fizette (például 1789-ben Bretagne-ban $^1/_{14}$ részét).

A sóra kivetett súlyos közvetett adó — a gabelle — már önmagában is elegendő volt ahhoz, hogy időről időre parasztmegmozdulásokat váltson ki. A sókereskedelem az állam monopóliuma volt, s a kormány, mit sem törődve a parasztok valóságos szükségleteivel, arra kényszerítette őket, hogy fölös mennyiségben és felemelt áron vásároljanak sót. A taille mértéke 1715-től 1789-ig számottevően megnőtt, s szüntelenül emelkedett az összes többi adó is. Az adóteher súlyosbodása, az adók elosztásával kapcsolatos visszaélések, valamint az állandó jövedelembizonytalanság kedvezőtlenül befolyásolták a parasztok vásárlóképességét. A feudális kötelezettségek, az állami adók és a bírósági visszaélések korlátozták a belső piacot és megnehezítették az ipar fejlődését. Az ipar fejletlensége viszont fékezően hatott vissza a mezőgazdasági termelés fejlődésére.

A bő esztendők folytonosan rossz termésű, aszályos évekkel váltakoztak, amikor — mint egy tartományi közigazgatási tisztviselő írta 1739-ben — „az emberek úgy hullottak, mint a legyek". — Az éhséggel karöltve fellépő járványok hihetetlen gyorsasággal terjedtek a parasztok között. A dystrophiát[1] jellegzetes módon „népi betegségnek" nevezték abban a korban.

A FEUDÁLIS REAKCIÓ

Chérest francia történész a feudális kizsákmányolásnak az 1770—1780-as években ismét fellépő hirtelen fokozódását találóan feudális reakciónak nevezte el. Ezekben az években — írta Chérest — a földesurak „felülvizsgálták okmányaikat, felújították a földösszeírásaikat, előkotorták

[1] Dystrophia (görög szó) = elégtelen táplálkozás okozta fejlődésbeli rendellenesség, elmaradás. — *A kiadó.*

FRANCIAORSZÁG A XVIII. SZÁZADBAN

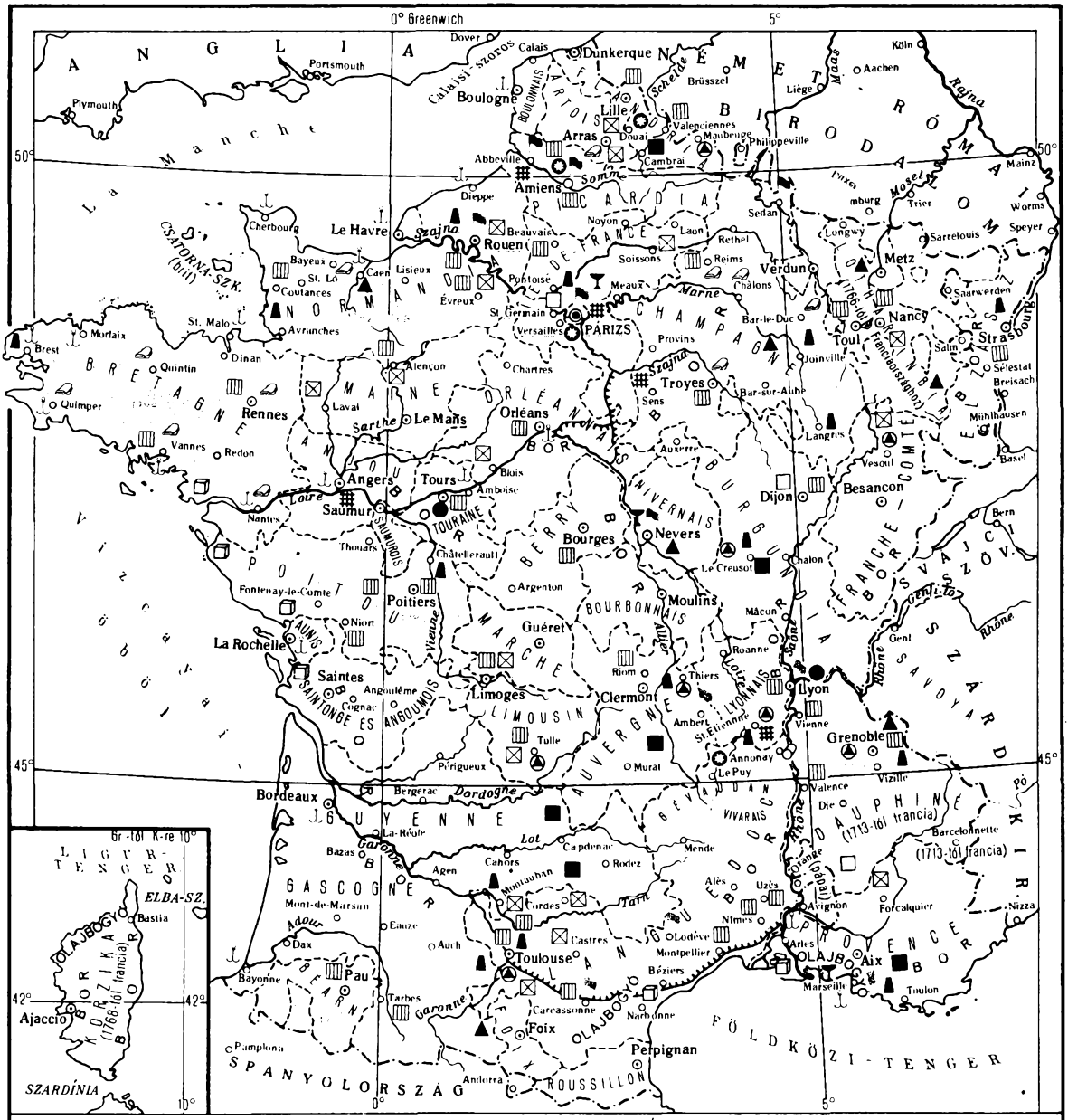

— · — Franciaország határa 1789 előtt

– – – – Tartományok (katonai körzetek) határai

⊙ Tartományi székhely

Megjegyzés: azokat a tartományneveket, amelyek a székhely nevével megegyeznek (Dunkerque, Havre, Párizs, Metz, Toul, Verdun) a térképen nem tüntetjük fel.

Manufaktúrák

- Gyapjú
- Vászon
- Pamut
- Selyem
- Csipke
- Díszítőtárgy (szőnyeg, gobelin stb.)
- Kohászat
- Fémfeldolgozás
- Tükrök és üvegáruk
- Fajansz
- Papír

Ásványkitermelés

- Kőszén
- Vas
- Só
- Nagy kikötők
- Csatornák
- BOR — A bortermelés fő területei
- OLAJBOGYÓ — Az olajbogyó-termesztés vidékei

Népmozgalmak a XVIII. század második felében

- Nagyobb parasztfelkelések (időponttal)
- Nagyobb kézműves és munkássztrájkok
- Pontoise — A városi szegénység felkelései

a feledés porából azokat az adósleveleket, amelyekről elődeik józan belátással lemondtak már, új kötelezettségeket eszeltek ki, minden eszközzel igyekeztek megtörni adósaik ellenkezését, véget nem érő pereket akasztottak a nyakukba és kérlelhetetlen harcot folytattak ellenük". A földösszeírások és az adóskötelezvények felújítása a parasztok kifosztását és fokozott kizsákmányolását célozta. A tőkés járadék franciaországi kifejlődését gátoló általános és alapvető körülményeken kívül a földesurakat más tényezők is arra késztették, hogy a gazdaságon kívüli kényszer régi gyakorlatát fenntartsák és még fokozottabban igénybe vegyék: az „angol" (kapitalista) viszonyokra való áttéréshez nem voltak meg a szükséges anyagi eszközeik és szakismereteik sem.

A hetvenes-nyolcvanas évekbeli feudális reakció fellépésében nagy szerepet játszott a mezőgazdasági termékek áresése is. A búza ára 1770-től 1780-ig — rövid drágulási időszakoktól eltekintve — általában csökkent, 1780-tól 1787-ig pedig viszonylag alacsony szinten maradt. Még erősebben estek ezekben az években a borárak és veluk a szőlőtermelők jövedelmei. A legfontosabb mezőgazdasági ágak tekintetében az 1770—1780-as években uralkodó kedvezőtlen piaci viszonyok is hozzájárultak a feudális kizsákmányolás fokozódásához.

Ugyanakkor viszont az előző évtizedekben, az élelmiszerárak szinte szakadatlan emelkedése közepette, Franciaországban már a tőkés bérleti rendszer számottevő elemei alakultak ki. Franciaországban még soha nem mutatkozott olyan élénk érdeklődés a fejlettebb földművelési eljárások iránt, mint az 1740—1760-as években. A század közepéig a francia tudományos társaságok szinte egyáltalán nem érdeklődtek a mezőgazdaság kérdései iránt, 1762-ben viszont egyszerre három tartományi akadémia is (a roueni, a bordeaux-i és a metzi) pályadíjat tűzött ki a talajjavítási eljárásokról szóló legjobb dolgozatra. A mezőgazdaság fejlesztésére irányuló törekvés egycsapásra hatalmába kerítette a francia társadalom legkülönbözőbb rétegeit. A „mezőgazdaság fanatikusai" közé tartozott például az öreg tudós Duhamel du Monceau, a francia és öt külföldi akadémia tagja, Rosier abbé, a limoges-i mezőgazdasági társaság kitüntetett tagja, Parmentier gyógyszerész, a Franciaországban akkortájt még kevéssé elterjedt burgonyatermesztés szenvedélyes szószólója és sok más lelkes ember, akik meleg rokonszenvre és támogatásra találtak a francia felvilágosodás képviselői részéről.

A feudális reakció ilyen körülmények között különösen nagy politikai jelentőségre tett szert: a várt reformok helyett, amelyek a mezőgazdasági újítások elterjedését segítették volna, országszerte erősödött a feudális elnyomás és kizsákmányolás, s a nemesek túlnyomó többsége minden addiginál féltékenyebben őrködött a feudális rend sérthetetlensége felett.

A fejlődésnek indult kapitalista viszonyok és a feudális-abszolutisztikus rendszer közötti ellentétek kiéleződésével elkerülhetetlenné vált a szakadás a kiváltságosok rendjén belül. A franciaországi társadalmi fejlődés e szakaszának új és rendkívül fontos objektív törvényszerűsége jutott kifejezésre a széles körű liberális áramlat megjelenésében, majd a polgári reformokat kívánó nemesek liberális politikai csoportosulásának kialakulásában.

A közvetlen gazdasági érdekeken kívül volt egy másik, nem kevésbé fontos tényező is, amely arra ösztökélte a nemesség és a papság leghaladóbb, legtisztábban látó képviselőit, hogy a halaszthatatlan reformokról gondolkozzanak és írjanak. A feudális reakció a végsőkig kiélezte a széles paraszti tömegek elégedetlenségét. 1782-től kezdve Franciaországban ugrásszerűen megerősödtek a parasztmozgalmak, melyek már alapjaiban fenyegették a nemesség és papság uralmát.

AZ IPARI FEJLŐDÉS. A TŐKÉS MANUFAKTÚRA

Franciaország a XVIII. században agrárország volt, kozelgő polgári forradalmának fő problémáját az agrárkérdés alkotta. Az ország gazdaságában azonban fontos hely illette meg az ipart is. A kereskedelem főintendánsa 1789-ben a következő számadatokkal jellemezte a mezőgazdaság és

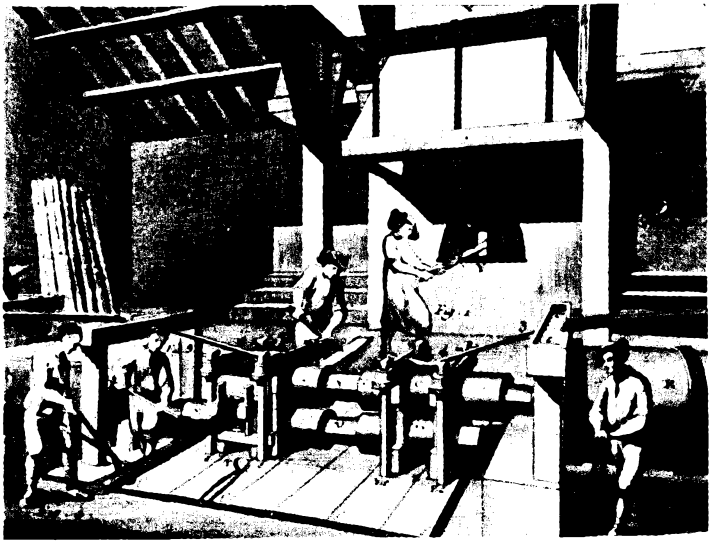

Kovácsműhely
Metszet az „Enciklopédiá"-ból

a feldolgozó ipar részesedését a francia nemzeti jövedelemben: a mezőgazdaságból származó jövedelem évi 1826 millió livre, a feldolgozó iparból pedig évi 595 millió livre.

A középkori város arculata — melyre a céhrendszer uralma nyomta rá bélyegét — a XVIII. századi Franciaországban a felismerhetetlenségig megváltozott. Igaz, a céhek a XVIII. század második felében is léteztek még, és a céhszabályzatok, korlátozva az igénybe vehető bérmunka mennyiségét, akadályozták a tőkés fejlődést. De az ipar uralkodó, a munka társadalmi termelékenységét felfokozó formája már a tőkés manufaktúra volt.

A gazdasági élet követelményeinek ellenállhatatlan nyomása alatt a francia kormány arra kényszerült, hogy nemcsak a falusi, hanem részben a városi ipart is kiszabadítsa a céhrendszer korlátai közül. A céhszabályok alól való mentesítés vagy bizonyos termelési ágakra vonatkozott, vagy bizonyos utcákra, melyekben meghatározott foglalkozást űző legények és mesterek laktak.

A manufaktúrában a vezető szerepet a leggyakrabban a kereskedő-iparos, az ipari nyersanyag tulajdonosa töltötte be, aki azt otthon dolgozó háziiparosoknak adta ki megmunkálásra.

Különösen gyorsan fejlődtek a XVIII. században a tőkés textilmanufaktúrák. 1701—1702-ben Normandiában megindult a pamutfonás a selyemmel kevert pamutkelmék előállítására, és az új iparág — a pamutipar — rövidesen már elkeseredett versenyben állott a Franciaországban erősen elterjedt régi gyapjú- és vászoniparral.

A roueni városi hatóságok már 1722-ben azon panaszkodtak, hogy a környező falvakban a parasztok elhanyagolják a mezőgazdaságot s inkább pamutfonással és kártolással foglalkoznak. A XVIII. század folyamán az itteni parasztok fokozatosan a roueni pamutfonó és pamutszövő manufaktúra állandó otthon dolgozó munkásaivá váltak. 1789-re e vidéken már csupán a fonómunkások száma mintegy 190 000-re rúgott. A roueni pamutáruk sok francia városban és vidéken találtak vevőre, és eljutottak külföldre is. Blois közelében egy manufaktúratulajdonos kereskedő 2100 embert foglalkoztatott: 1800 fonó-, 180 motringoló, 70 szövő- és 50 kikészítőmunkást.

A fejlett munkamegosztásra például szolgálhatnak a Thiers város környékén működő késipari manufaktúrák. A helyi manufaktúratulajdonosok szalagacélt vásároltak, ezt kovácsoknak osztották szét, akik késpengéket kovácsoltak a szalagból. A pengék ezután fúrósokhoz, köszörűsökhöz és fényezőkhöz kerültek, majd ezt a félgyártmányt a nyél- és markolatkészítők kapták meg. A thiers-i manufaktúrákban gyártott kések bel- és külföldi piacokon egyaránt kapósak voltak.

A nagy műhelyekben, egy födél alatt központosított manufaktúrák száma viszonylag csekély volt, gazdasági jelentőségük viszont annál nagyobb. A nagy „királyi" manufaktúrákon kívül, amelyek a szó szoros értelmében állami vállalatok voltak (például a touloni és bresti kohászati üzemek, a beauvais-i szőnyegmanufaktúrák, a híres párizsi Gobelin-üzemek), „királyinak" neveztek olyan nagy magánvállalatokat is, amelyek kincstári támogatásban részesültek vagy valamilyen kiváltságot kaptak a kormánytól. Az ilyen „királyi manufaktúrák" közül az abbeville-i van Robais-féle nagy-

üzem volt a legismertebb. A híres Le Creusot-i kohászati üzem berendezése több millió livre-be került. Le Creusot-ban a kőszénbányákhoz vasolvasztó, vasöntő és üvegfúvó üzemeket telepítettek. Egyedül a nyersvastermelésen 578 munkás dolgozott. Az anse-i kőszénbányákat kiaknázó részvénytársaság 1789-ben 4000 munkást foglalkoztatott, 12 gőzgépet működtetett, és jövedelme 1 200 000 livre-t tett ki.

Építkezés
Metszet az „Enciklopédiá"-ból

Még Bretagne-ban, az egyik legelmaradottabb tartományban is voltak már ekkor kapitalista gyapjúmanufaktúrák. A bretagne-i halászatban is tőkés viszonyok uralkodtak. A sok ezer helybeli halászt 30 breton kereskedő zsákmányolta ki; felvásárolták és — mint egy 1789-ből származó irat mondja — „gyártották" a szardíniát. A fogás megvásárlása, a hal sózása, sajtolása, csomagolása és eladása ezeknek a vállalkozóknak a monopóliuma volt, akiket az említett okmány is „kapitalistáknak" nevez.

PÁRIZS A XVIII. SZÁZADBAN

Párizs már a XVIII. század elején elkápráztatta a külföldieket meg a vidékről érkező franciákat pezsgő életével, emeletes házaival és egyéb nagyvárosi jellegzetességeivel, amelyekről pompás képet festett Montesquieu a „Perzsa levelek"-ben.

Különösen gyorsan fejlődött Párizs mint kereskedelmi és ipari központ a XVIII. század második felében. XVI. Lajos uralkodása alatt valóságos építkezési láz tört ki a fővárosban. Tőkés háztulajdonosok tűntek fel, akik csak azért építettek házat, hogy bérbeadják. Párizs már régóta különféle kézműves- és manufaktúraiparok központja volt. A párizsi manufaktúrák túlnyomó része kisüzem volt. A Saint-Antoine külvárosban működő bútorkészítő manufaktúrák közül például a kisebbekben 10, a nagyobbakban 30—35 munkás dolgozott. Egy-egy kárpitkészítő manufaktúrában 50—64 munkás dolgozott.

KÍSÉRLETEK A GÉPI-GYÁRIPARI TERMELÉSRE VALÓ ÁTTÉRÉSRE

A gépek meghonosítása a francia iparban — akárcsak a haladó, tudományos agronómiai eljárások alkalmazása a mezőgazdaságban — minduntalan a feudális-abszolutisztikus rendszerből fakadó akadályokba ütközött, amelyek fékezték a tőkés termelési mód kifejlődését.

A kereskedők és iparosok vállalkozói tevékenységét tömérdek feudális korlátozás szorította béklyóba vagy tette lehetetlenné. A hűbérúri jogok például megnehezítették a burzsoá vállalkozók számára, hogy kiaknázzák a kőszénbányákat; magas bányabért kellett fizetniük a földesuraknak. Ugyanakkor a földesúri erdőkben rablógazdálkodás folyt, az erdők pusztultak, a tűzifa szüntelenül drágult, a kohászati ipar pedig olcsó nyersanyag híján nem fejlődhetett megfelelő ütemben.

Feudális kölöncök nehezítették a pamutipar fejlődését is. Mint láttuk, ez az új iparág aránylag gyorsan fejlődött. De a roueni manufaktúratulajdonosok igényeit nem elégítette ki a francia gyapotbehozatal mennyisége. Kérelmekkel fordultak a kormányhoz: tiltsa meg, hogy a francia gyarmatok más államoknak adják el gyapottermésüket. Néhány befolyásos arisztokrata viszont érdekelt volt

a gyarmati kereskedelemben. XVI. Lajos kormánya tehát nem hogy megtiltotta volna a francia gyapot külföldieknek való eladását, de egyenesen mentesítette az angol kereskedőket mindennemű gyapotvásárlási korlátozástól nemcsak a francia gyarmatokon, hanem magában Franciaországban is. Az 1786. évi új angol—francia kereskedelmi szerződés, amelynek értelmében az angol árukra kirótt behozatali vámokat jóval alacsonyabban állapították meg, súlyos csapást mért a hazai iparra.

A „Jenny" nevű legegyszerűbb fonógép nem sokkal Angliában történt feltalálása után, vagyis jóval az 1786-os kereskedelmi szerződés előtt megjelent Franciaországban. Egy „Jenny"-nek rendszerint 30 orsója volt. Az 1789. évi forradalom előtt mintegy 1350 „Jenny" működött az országban, s ezek mintegy 40 500 kézi fonó munkáját helyettesítették. Ezek a számok arról tanúskodnak, hogy a pamutiparban kezdetét vette a technikai forradalom. De jelentősége egyelőre rendkívül korlátozott volt: az emberi erővel meghajtott „Jenny"-k alkalmazása csakúgy, mint a szintén kézi erővel működtetett pamutkártoló gépek bevezetése, még korántsem hozta létre a termelés új, gyáripari rendszerét. Ráadásul még az ilyen egyszerű gépek is ritkaságnak számítottak: ez idő tájt csak Normandiában sok százezer kézi pamutfonó munkás dolgozott.

Létrejöttek ugyan valóban gyári jellegű üzemek is, de ezek a feudális abszolutizmus viszonyai között — ritka kivételektől eltekintve — veszteségesnek bizonyultak és elsorvadtak. Az Arkwright-féle üzemek mintájára létesített pamutfonó gyárak közül csak egyetlenegy vészelte át az 1787—1788. évi gazdasági válságot és fejlődött tovább: a louvier-i gyár, amely egy részvénytársaság tulajdonában volt. De ezt a gyárat csak 1785-ben kezdték építeni. A feudális-abszolutisztikus Franciaország ipari és technikai fejlődésére fölöttébb jellemző az a sokatmondó tény, hogy a kor legtehetségesebb francia feltalálója, Vaucanson műszerész nevét kortársai főként játékautomatáiról ismerték: öt és fél lábnyi magasságú fuvolajátékosáról meg kacsa-automatájáról, amely járkált, evett, ivott, rugdalózott a vízben, csapkodott szárnyaival és hápogott, akár egy valódi kacsa. Viszont a Vaucanson feltalálta gépek — például a mechanikus selyemszövőszék — a forradalom előtti Franciaországban nem tudtak elterjedni.

A francia iparban megjelent gépek már az ipari forradalom előhírnökei voltak, de a forradalom előtti Franciaország társadalmi és politikai viszonyai között a teljes fordulat nem mehetett végbe.

A KÜLKERESKEDELEM, A KÖZLEKEDÉS ÉS A HITELÜGY

A XVIII. századi francia kül- és belkereskedelemről nem ismerünk pontos statisztikát. De valószínűleg megközelítően helyes képet adnak a külkereskedelem fejlődéséről az alábbi mutatók: 1716-tól 1789-ig a mezőgazdasági termékek kivitele 36 millió livre-ről 93 millióra, az iparcikkeké 45 millióról 133 millióra, a gyarmatáruké 15 millióról 152 millió livre-re emelkedett.

Noha Franciaország a hétéves háborúban elszenvedett veresége nyomán sok gyarmatát elveszítette, a francia gyarmati kereskedelem továbbra is nagy gazdasági jelentőséggel bírt. A XVIII. század második felében a francia kereskedelemben kiemelkedő fontosságra emelkedett az Antillák szigetcsoportja. A Guadeloupe-, Martinique- és San Domingo-szigetek cukornád- és dohányültetvényeiből nemcsak az ültetvényes birtokosok gazdagodtak meg, hanem kereskedő üzletemberek is. A legjövedelmezőbb kereskedelmi ügyletek maroknyi gazdag monopolista kezében voltak. Sok Le Havre-i, bordeaux-i és nantes-i hajótulajdonos-vállalkozó hatalmas vagyont szerzett a rabszolgakereskedelemből.

A kereskedelmi és ipari vállalkozók számára igen fontos levantei kereskedelmet kicsinyes és akadékoskodó szabályzatok kötötték gúzsba. A kortársak élesen kikeltek a francia diplomácia tétlen közönye ellen, mellyel ez Anglia, Oroszország és Ausztria közel-keleti sikereit szemlélte. A francia kormány 1784. június 30-i rendelete, fenntartva a nyugat-indiai kereskedelmi korlátozásokat a hazai polgársággal szemben, megnyitotta a nyugat-indiai francia gyarmati kikötőket Anglia és más külföldi államok hajói előtt.

Franciaország külkereskedelme a XVIII. század második felében viszonylag gyorsan fejlődött ugyan, de gyarapodása még erőteljesebb lehetett volna, ha az országban más, haladóbb gazdasági és társadalmi rendszer uralkodik.

A francia történetírók a XVIII. századot olykor „az utak századának", a nagyarányú útépítés korának nevezik. Valóban, a parasztok olcsó (részben kényszer-) munkájának felhasználásával ebben az időben viszonylag jó ütemben növekedett a nagy („királyi") utak hálózata. A megépített utakat azonban rosszul gondozták. Az útépítés felkarolásában a kormányt nem annyira gazdasági, inkább stratégiai meggondolások vezérelték. Az utasszállító járművek kényelmetlenek és lassúk voltak. Az út Párizsból Bordeaux-ba hat napig, Párizsból Marseille-be 11 napig tartott. A teherszállítás még lassabb volt. Az utak rossz állapota mindamellett csak egyike volt azoknak az okoknak, amelyek a belkereskedelem fejlődését hátráltatták. Még súlyosabban esett latba a tömérdek belső vám, valamint az egységes mérték- és súlyrendszer hiánya.

John Law pénzügyi rendszerének összeomlása megingatta a francia állam hitelképességét. Viszont az állam szükségletei és a magántőke érdekei egyaránt a hitelélet fejlesztését és a hitel olcsóbbodását kívánták. A kamatláb rendkívül magas volt; a kormány az államadósságok után 12 százalék kamatot fizetett. Az ipar és a kereskedelem fejlődése különösen nagyra növelte a különböző bankügyletek iránti keresletet. De egészen az 1780-as évekig a vidéki városokban — szórványos kivételektől eltekintve — egyáltalán nem voltak bankok; számuk kizárólag Párizsban növekedett gyorsan: 1703-ban 21, 1786-ban már 66 bank működött a fővárosban.

A párizsi bankárok és gazdag adóbérlők monopolhelyzete súlyos károkat okozott a francia pénzügyeknek és ellentétben állott az ipari és kereskedelmi burzsoázia gazdasági érdekeivel.

2. A FRANCIA ABSZOLUTIZMUS VÁLSÁGA

A XVIII. század második felében Franciaország népessége változatlanul három rendre oszlott, melyekből az első kettő — a papság és a nemesség — minden régi kiváltságát megőrizte. A burzsoázia, a parasztság és a városi plebejustömegek a harmadik rendhez tartoztak.

A KIVÁLTSÁGOS RENDEK

Bármilyen jelentéktelen volt is számbelileg a papi rend (a lakosság kétszázad része), az egész országra jellemző társadalmi ellentétek e renden belül is meglepően élesen jelentkeztek.

A falusi lelkészek zöme szegény volt, s származásánál fogva is közvetlenül a harmadik rendhez kötődött. Teljesen más volt az egyházi arisztokrácia helyzete. Ide tartoztak az érsekek és püspökök (összesen 135 ember), továbbá az apátok és apátnők, akik a 11 000 szerzetes- és 678 apácakolostor élén állottak (a szerzetesrendeknek összesen mintegy 60 000 tagjuk volt). Néhány érsek jövedelme elérte az évi 100—200 000 livre-t. Az érsekek és a püspökök — akárcsak a világi főurak — pompás palotákban éltek, lépten-nyomon fényűző fogadásokat adtak, dús ajándékokkal halmozták el kegyenceiket és kegyencnőiket. XV. Lajos idején a püspökök között még akadtak olyanok is, akik a harmadik rendből származtak, de utódjának uralkodása alatt, a nyolcvanas években, a nem nemesi származású papok elől nemcsak a püspökségeket, hanem minden valamelyest is jól jövedelmező egyházi méltóságot elzártak. XVI. Lajos, aki bizalmatlan volt az alsópapsággal szemben, megtiltotta az egyházközségi plébánosoknak, hogy az egyházmegyei hatóságok engedélye nélkül egyházközségi gyűléseket tartsanak. A püspökök kényük-kedvük szerint dobálták egyik egyházközségből a másikba a falusi lelkészeket.

A második rendet, a nemességet, két különböző csoport alkotta: a „kard nemessége" és

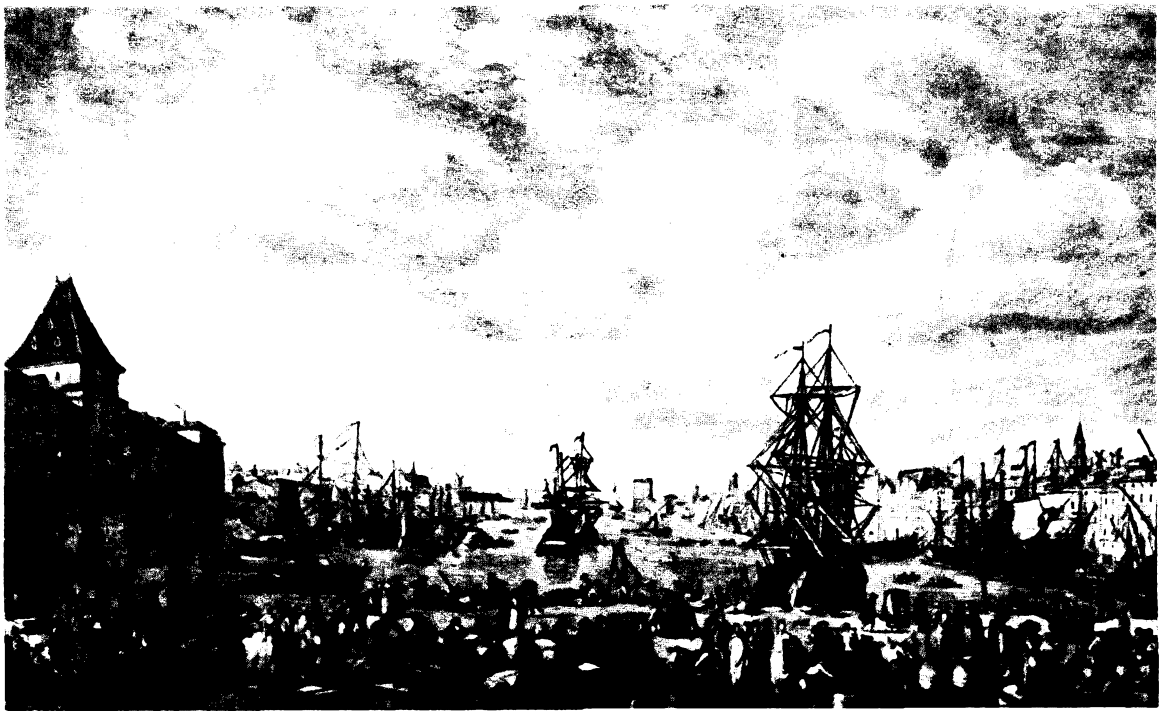

Marseille
Cochin metszete. 1760

a „talár'nemessége". A kard nemességének legfőbb kötelessége a katonai szolgálat volt. Lavoisier számítása szerint azonban 1789-ben a fegyverfogásra ténylegesen alkalmas nemesek száma mindössze 18 323 volt.

A kard nemessége, akárcsak a papi rend, nem volt egységes. Egyes nemeseknek még kardra sem futotta. Ugyanahhoz a rendhez tartoztak a föld nélküli és kisbirtokos nemesek, meg a több tízezer hektárnyi földdel rendelkező földesurak, elsősorban a főnemesi címekkel rendelkező seigneurök: hercegek, márkik, grófok és vicomte-ok. 1771-ben Franciaországban 70·000 nemes élt, közülük 3000 viselt főnemesi címet.

A királyi udvar — „a nemzet sírja", ahogy a kor haladó emberei nevezték — magához vonzotta az arisztokratákat, akik elhagyták birtokaikat, hogy Párizsban vagy Versailles-ban királyi adományokból és évjáradékokból élősködjenek. A gondtalan, kicsapongó élet és tökéletes henyélés elengedhetetlenül hozzátartozott az igazi úr fogalmához. A pazarlásban a király és a hercegek jártak az élen. Az Orléans-i herceg vagyonát — aki a Bourbon-ház ifjabb ágán a király rokona volt — 114 millió livre-re becsülték, adósságát 74 millióra. A király és a királyi kegyencek kegyeit hajszoló nemesek erejükön felül költekeztek, adósságokba verték magukat, nem csoda, hogy gyakran még a leggazdagabbak is tönkrementek.

A vidéki nemesség rosszallóan, sőt ellenségesen szemlélte az udvari nemességet, a régi arisztokrata családok pedig lenézték a felkapaszkodott kegyenceket, akik gyakran szereztek címeket és befolyást az udvarnál. A nemességet azonban ennél lényegesebb különbségek is megosztották: függetlenül családjuk régi vagy újabb voltától, egyes nemesek fanatikus védelmezői voltak a feudális viszonyoknak, mások viszont reformokra hajlottak, a parasztok kizsákmányolásában nem a feudális, hanem a kapitalista módszerek hívei voltak.

Egyes arisztokraták bekapcsolódtak a gyarmati kereskedelembe. Ezektől a magas rangú neme-

sektől cseppet sem állottak távolabb a bankügyletek, az uzsora, a kereskedelmi jellegű háztulajdon, a kitermelő és feldolgozó iparok, mint a jogfosztott harmadik rendhez tartozó üzletemberektől.

A talár nemessége a magas rangú bírákból, a legfelsőbb igazságszolgáltatási hatóságok — a parlamentek — és a legfőbb pénzügyi és közigazgatási szervek tagjaiból állott. A XVI—XVII. században ez a hivatalnok-arisztokrácia még a „taláros emberek" nevét viselte, és származását tekintve — a harmadik rendből eredt — élesen különvált a kard nemességétől. De kapcsolatuk a harmadik renddel fokozatosan elhalt és a „talár nemessége" — most már így nevezték — a feudális uralkodó osztály egyik rétege lett, amelynek legtekintélyesebb családjai a XVIII. században már szorosan összefonódtak a születési arisztokráciával.

A felvilágosodás képviselői izzó haraggal jellemezték a talár nemessége zömének társadalmi arculatát és reakciós szerepét. „A magas rangú bírák — írta Diderot — türelmetlenek, álszent képmutatók, ostobák; féltékenyen őrzik gót és vandál szokásaikat... mohón igyekeznek beleártani magukat mindenbe — vallásba, államügyekbe, pénzügyekbe, művészetbe és tudományba, s tudatlanságuk, kapzsiságuk és előítéleteik miatt mindig mindent összezavarnak."

A BURZSOÁZIA, AZ ELŐPROLETARIÁTUS ÉS A PARASZTSÁG

A nagyburzsoáziához tartoztak az adóbérlők, bankárok, hajótulajdonosok, nagykereskedők, tőkés háztulajdonosok és manufaktúratulajdonos nagyiparosok. Ezek közül is kiemelkedő mohósággal vetették rá magukat a jogtalan és egyre szegényedő nép kifosztásán alapuló gyors meggazdagodási lehetőségekre az adóbérlők. A francia társadalom haladó része nem is leplezte megvetését e népnyúzók iránt. Egy gazdag háznál összegyülekezett társaságban, ahová Voltaire-t is meghívták, minden vendégnek valami rablótörténetet kellett mesélnie. Amikor Voltaire-re került a sor, így szólt: „Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy adóbérlő... Uraim, a többit már elfelejtettem."

Az állam eladósodása tökéletesen megfelelt az adóbérlők, a bankárok és egyáltalán mindazok érdekeinek, akik hiteleztek a kormánynak. Ismeretes, hogy Marx az államadósságot az eredeti tőkefelhalmozás egyik legfőbb forrásának tartotta. A burzsoázián belül az állami hitelezők voltak a király leghívebb alattvalói. Csak az államcsőd veszélyének felmerülése változtatta meg azután a kormányzattal szembeni állásfoglalást a burzsoázia e rétegében is.

Seprűárus
F. Boucher rajza
a „Párizs hangjai" sorozatból

A kispolgárság népes rétegét céhmesterek, boltosok és tőkés jellegű kis műhelyek tulajdonosai alkották. A kispolgársághoz sorolható a szétszórt manufaktúrák munkásainak egy része is, így például sok lyoni selyemszövő mester, akiknek három-négy szövőszékük volt, s állandó takácssegédeket alkalmaztak. A kispolgári rétegek vagyoni helyzetük tekintetében alig különböztek egymástól, s egyek voltak a gyűlöletben, melyet a kiváltságosok uralma ellen tápláltak.

Az előproletariátus még nemigen vált ki külön rétegként a nép egészéből; viszonylag kis létszámú és gyenge volt. Kézművessegédek, napszámosok, inasok, manufaktúramunkások, kikötői rakodómunkások és bányászok alkották ennek az osztálynak egyes rétegeit. A francia parasztságot már jóval a forradalom előtt mélyreható társadalmi differen-

ciálódás tagolta kulonbozó rétegekre. A falusi népesség túlnyomó tobbségét a szegények alkották. A széles paraszti rétegek szornyűséges nyomoráról sok kortárs — koztuk kozigazgatási tisztviselők — feljegyzései tanúskodnak. Egy falaise-i hivatalnok 1742-ben a kovetkezőket írta fölöttes intendánsának: „Egyes egyházközségek igen keveset fizetnek (ti. adót), más kozségek viszont mértéktelenul megterheltetnek, szinte azt mondhatnók: agyonnyomoríttatnak, s lakosaikat pusztítja a nyomor. Ezek az emberek csupaszok, akár a férgek, feketék, akár a szerecsenek, és életuket a koplalás határán, a legsilányabb táplálékon tartják fenn."

TOMEGMOZGALMAK A XVIII SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A XVIII. század második felében városon csakúgy, mint falun, szinte egy pillanatra sem szuneteltek a népi megmozdulások. Egyedul Normandiában, ahol az éhség a helyi parlament beismerése szerint egész falvakat „állati eledelre" kényszerített, rovid idő alatt — 1752-től 1768-ig — hat parasztfelkelés robbant ki. A feudális reakció éveiben a paraszti lázongások — kulonosen Poitouban, Vizille-ban, a Cévennek hegyvidékén, Vivarais-ben, Gévaudanban — tovább erősodtek.

Meglehetősen gyakoriak voltak a városi mozgalmak is. 1770-ben Rouenban és Reimsben, 1775-ben Dijonban, Versailles-ban, Saint-Germainben, Pontoise-ban és Párizsban, 1782-ben pedig Poitiers-ben robbant ki a városi szegénység elégedetlensége.

A XVIII. században a tőkés manufaktúrák terjedésével osszefuggésben a tomegmozgalmak gyakran sztrájkharcok formáját oltották. A nevers-i munkások sztrájkjai és felkelései (a helyi hatóságok kifejezése szerint: lázadásai) az otvenes-hatvanas években szinte szabályosan, két-három évenként kovették egymást. 1744-ben Lyonban robbant ki kemény osszecsapás a munka és a tőke kozott, a lyoni selyemszovők jól szervezett sztrájkja. A helyi intendáns ezt írta a sztrájkoló takácsokról: „Nem raboltak és nem gyilkoltak. De erőszakkal arra kényszerítették a kereskedők vezetőjét, hogy írja alá azt a rendeletet... melyet ők diktáltak." A takácsok egy újonnan bevezetett szabályzat megszuntetéséért harcoltak, amely súlyosbította munkafeltételeiket. A sztrájkharcnak a szervezőket sújtó kegyetlen megtorlás sem tudott véget vetni.

1752-ben, 1759-ben, 1771-ben, 1774-ben, 1778-ban és 1786-ban Lyonban újabb sztrájkok tortek ki; az utóbbi a polgári történeti irodalomban az „1786-os lázadás" néven szerepel. A megmozdulások sorát a kőművesek sztrájkja nyitotta meg, akik a munkabérek kifizetésének rendezését kovetelték a vállalkozóktól. Ezután a fokozódó drágasag miatt kozos sztrájkba kezdtek a selyemszovők és kalapkészítők, akik a darabbérek felemelését kovetelték. A sztrájkolók rendezett sorokban tuntetve vonultak végig a városon. A katonasággal való véres osszecsapás után korulfogták a városházát és kényszerítették a helyi hatóságok képviselőit, hogy írjanak alá egy rendeletet a darabbérek felemeléséről. De a mozgalmat hamarosan elfojtották, a sztrájkolók vezetőjét, Pierre Sauvage-t kivégezték.

A FRANCIA ABSZOLUTIZMUS HANYATLÁSA A XVIII SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A XVIII. század második felében a termelőerők további fejlődése Franciaországban nem volt lehetséges mélyreható, forradalmi jellegű átalakulások nélkul. A francia abszolutizmus azonban ekkor már reakciós erővé vált. Ezért még azok a kormányintézkedések sem értek célt, amelyek látszólag az ipar fejlesztésére irányultak. Jóllehet a bankárok, adóbérlők meg a nagyburzsoázia más elemei támogatták az abszolutizmust s megfordítva, az utóbbi is pártfogolta ezeket az elemeket, mindez mit sem változtatott azon, hogy az abszolút monarchia lényegét tekintve a kiváltságolt foldesurak osztályérdekeinek védelmezője volt. Az abszolutizmus hanyatlását tobbek kozott az is mutatta, hogy képtelennek bizonyult az ország politikai és kozigazgatási egyesítésének betetőzésére.

A hatalomnak a tartományi intendánsok kezében való összpontosítása nem számolta fel Franciaország közigazgatási „tagosítatlanságát". A közigazgatási terminológia is a közigazgatási rendszer zavaros voltát tükrözte. Az intendatúra fogalma mellett az adóügyi kerület (généralité) és a tartomány (province) fogalma is használatos volt, s a „tartomány" elnevezést használták ez időben az adóügyi kerületekre, az intendatúrákra s a katonai kerületekre is. Franciaországban tehát még a XVIII. század végén sem hoztak létre pontos és világos közigazgatási területi beosztást.

Az ország nagyobb részét a hatalmasra duzzadt hivatali apparátus útján kormányozták, s csupán néhány vidék rendelkezett bizonyos — helyenként különböző — önkormányzati jogokkal. A városi igazgatás sem volt egyöntetű. A polgármesterek választhatóságát a legtöbb helyen felszámolták; a polgármesteri méltóságokat a királyok árusították.

A délen sénéchaussée-nek, északon bailliage-nak nevezett bírósági kerületek törvényszékeinek vezetése az intendánsok kezébe ment át. Az ítélkezésben a királyi törvényeken kívül az egyes területek történelmileg kialakult sajátos törvényeit és szokásait is irányadónak tekintették.

A néptömegek jogfosztottsága, az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban uralkodó összevisszaság hallatlan visszaéléseket tett lehetővé. A szörnyű önkény legszembeszökőbb megnyilvánulása volt a „lettres de cachet" (lepecsételt borítékba zárt parancsok), a királyi titkos parancsok intézménye. A „lettre de cachet" útján letartóztatásokat is foganatosítottak, ez különösen a XVIII. század második felében volt gyakori. Ez úton a miniszterek, intendánsok, udvari kegyencek és kegyencnők kényük-kedvük szerint megszabadulhattak politikai és személyes ellenfeleiktől. Mindössze az kellett, hogy a király aláírásával és pecsétjével ellátott parancsba beírják a kívánt nevet, és az illető minden bírósági eljárás nélkül meghatározatlan időre börtönbe került.

Franciaországban az egyedüli hivatalosan elismert egyház a katolikus volt. A nantes-i ediktum visszavonása (1685) után egész sereg kormányzati és egyházi intézkedéssel erősítették meg a katolikus egyház egyeduralmát. A protestánsokat különféle üldöztetéseknek vetették alá; megkorbácsolták, börtönbe vetették, gályarabságra ítélték őket. A keresztelőket és házasságkötéseket csak akkor ismerték el érvényesnek, ha a szertartást katolikus pap végezte. A protestáns családoknak azokat a tagjait, akik ezt megtagadták, a törvény minden állampolgári joguktól megfosztotta.

Az egyházi arisztokrácia az alsópapságot kirekesztette az egyházi gyűlésekről és a helyi önkormányzati szervekből, a tartományi rendi gyűlésekről is.

A trón legfőbb támaszának az egyház és a bíróságok mellett a hadsereget tekintették. A hadkiegészítés toborzás útján történt, a szolgálat időtartamát szerződésben rögzítették. XVI. Lajos uralkodása alatt a hadseregben fontos reformokat hajtottak végre. A hetvenes-nyolcvanas években Gribeauval, a tüzérség főfelügyelője, csaknem megkétszerezte a tüzérek létszámát, a hadsereg állományába vette a fegyverraktárak munkásait, felújította a tüzérségi felszerelést, új, tökéletesített ágyúfajtát vezetett be, egyszóval a kor követelményeihez képest kiváló tüzérséget teremtett.

A hadsereg parancsnoki kara azonban ugyanakkor fokozottan rendi, kasztjellegű testületté alakult. Az 1781-es katonai szabályzat értelmében azoknak, akik a gyalogságnál vagy a lovasságnál tiszti rangot kívántak elérni, okmányszerűen igazolniuk kellett, hogy családjuk négy nemzedékre visszamenőleg a nemességhez tartozott. A tisztikarból tehát nemcsak a harmadik rend fiait rekesztették ki, hanem azokat is, akiknek a nemessége 100 évnél fiatalabb volt.

XV. LAJOS KÜLPOLITIKÁJA

A francia abszolutizmus hanyatlásáról tanúskodtak külpolitikai kudarcai is, amelyek főként XV. Lajos önálló uralkodásának idejét (1723—1774) jellemezték. Maga a király, aki a reménytelen pénzügyi helyzet és az erősbödő tömegmozgalmak hatására meglehetősen sötéten ítélte meg az abszolutisztikus Franciaország legközelebbi jövőjét, „utánam az özönvíz!" jelszóval belevetette ma-

gát a szórakozásokba. Uralkodása alatt nagy befolyást szereztek az államügyekre kegyencnői — előbb Pompadour marquise, később pedig Du Barry grófnő. A francia külpolitikát ekkor az Angliával szemben fennálló gyarmati és kereskedelmi ellentétek további éleződése határozta meg, de ez a külpolitika kalandor jellegű volt, és nagy csalódásokat hozott a kormánykörök számára.

Franciaország kezdettől fogva részt vett az osztrák örökösödési háborúban (1740—1748), amelyben Poroszország oldalán küzdött az angol—osztrák koalíció ellen. A háború II. Frigyest a gazdag Szilézia birtokosává tette, Franciaország viszont Európában semmit sem nyert, gyarmati pozíciói pedig meggyengültek.

Az 1748-as aacheni békekötés ellenére az angolok és a franciák között Indiában és Észak-Amerikában tovább folytak a harcok. Az angol kalózkodás hatalmas károkat okozott a francia kereskedelmi flottának. Az 1753—1754-ben kiújult fegyveres összetűzések Kanadában, az Ohio völgyében és Indiában ugyancsak angol sikereket hoztak.

XV. Lajos kormánya ezért megkísérelte, hogy Anglia ellen ne a gyarmatokon, hanem Európában csikarjon ki döntést. Ez már eleve is durva számítási hiba volt. XV. Lajos Ausztriával lépett szövetségre az angol segítségre támaszkodó Poroszországgal szemben, s országát belerántotta a hétéves háborúba (1756—1763), amely aztán végérvényesen szétzilálta a francia pénzügyeket, és súlyos gyarmati veszteségekkel zárult Franciaország számára.

TURGOT REFORMJAI

1774-ben XVI. Lajos lépett Franciaország trónjára. Az új király ment volt XV. Lajos sok hibájától, de ostoba volt, lusta és akarat nélküli. Mirabeau kifejezése szerint XVI. Lajos családjában az „egyetlen férfi" a királyné, Marie Antoinette osztrák főhercegnő volt, aki a reakciós politika lelkévé vált.

XVI. Lajos uralkodásának első éveit mindazonáltal olyan reformok jelezték, amelyek — ha nem kerül sor oly gyorsan megsemmisítésükre — elősegíthették volna a kapitalizmus fejlődését Franciaországban. A pénzügyek főellenőréül Turgot-t, a nagy államférfit, a kiváló fiziokrata elméleti közgazdászt nevezték ki. Az ő nevéhez fűződnek az 1774 és 1776 között végrehajtott reformok. Turgot megszüntette a gabonakereskedelem korlátozásait, leszállította és a kiváltságolt rendekre is kiterjesztette a városokba szállított élelmiszerekre kirótt illetékeket. A kiváltságos rendeket ezenkívül útvámmal is megterhelték, a parasztoknak az állammal szemben fennálló kötelezettségét — az útrobotot — viszont megszüntették. 1776-ban Turgot a bortermelő földesurakat megfosztotta legfontosabb banalité-joguktól. Mindezzel kihívta maga ellen az arisztokrácia, sőt az egész nemesség heves elégedetlenségét.

Turgot a burzsoázia egy részét is magára haragította. Javaslatára a király 1776 januárjában rendeletet írt alá, amely megszüntette a céhtestületeket és a kereskedő gildéket. Négy-öt szakma kivételével mindenfajta ipari és kereskedelmi tevékenységet felszabadítottak a korlátozások és szabályozások alól. De, mint láttuk, a francia polgárság egy része hasznot húzott a monopóliumokból. Különösen nagy volt a felháborodás Párizs város úgynevezett hat gildéjében (szűcsök, gyarmatárukereskedők, rövidáru-kereskedők stb.). Michelet kifejezése szerint „a fennhéjázó örökölt szatócsbolt nem kevésbé tajtékzott, mint Versailles".

Turgot említett reformjai csupán az első lépéseket jelentették az általa tervbe vett további, nem kevésbé mélyreható átalakulások felé. A bírósági arisztokrácia jól tudta, hogy Turgot-tól nem remélheti a parlamentek helyreállítását — ezeket még előtte, Maupeou kancellár kormányzása idején számolták fel. A főpapság előtt ismeretes volt, hogy Turgot helyteleníti a nantes-i ediktum visszavonását: röviddel XVI. Lajos megkoronázása után nyújtotta át Turgot a királynak „Emlékiratát a vallási türelemről". A kiváltságos városi vezetők aggodalommal tekintettek a közigazgatási refor-

Quebec elfoglalása 1759. szeptember 13-án
Metszet. 1760

mok elé. Turgot ugyanis tervezetet dolgozott ki az egységes községi és városi önkormányzat megszervezésére. Elgondolása az volt, hogy az önkormányzati szervek hatáskörébe kell utalni az adók elosztását és a helyi közmunkák — elsősorban az útépítés — irányítását. Az önkormányzati szervek képviselőit a terv szerint nem a rendi elv alapján, a polgároknak kúriákba osztása nélkül kellett volna megválasztani. A földbirtokosok választójogát a terv meghatározott jövedelemnagysághoz kötötte.

A céhek felszámolásával és a helyi közigazgatási reformról szállongó hírekkel szinte egyidőben jelent meg Turgot barátjának és elvrokonának, Boncerfnek „A hűbéri jogok alkalmatlan voltáról" című bátor röpirata. Mindez megsokszorozta a reformpolitikus ellenségeinek számát, s egyesítette vele szemben az egyházfejedelmeket, a földesurakat, a talár nemességét és a pénzembereket. Boncerf röpiratát parlamenti ítélet alapján hóhér égette el. Turgot ellenfelei az 1775. évi élelmezési nehézségekkel kapcsolatos népi lázongásokat (az úgynevezett liszthábortút), használták ki arra, hogy megbuktassák a gyűlölt minisztert. 1776 májusában Turgot-t elbocsátották, helyét az udvari kamarilla tehetségtelen kreatúrái foglalták el, akik minden reformját érvénytelenítették.

A feudális-abszolutisztikus rend akadályozta a termelőerők fejlődését, gátolta az ipar gyarapodását és a munkaerőpiac szabad alakulását, fékezte a belső piac és a külkereskedelem szélesedését, megnehezítette a hitel fejlődését.

Mindezek a társadalmi és gazdasági körülmények, különösen pedig a hetvenes-nyolcvanas években kibontakozó feudális reakció elkerülhetetlenül az osztályellentétek kiéleződéséhez, hatalmas népi mozgalmakhoz vezettek. Az adott helyzetben szükségszerűen fokozódott az ideológiai harc hevessége is. 1787—1789-ben Franciaországban forradalmi helyzet alakult ki.

3. A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS

A XVIII. században valamennyi európai ország kultúrája — ha nem is egyenlő mértékben, de egyaránt — a felvilágosodás eszméinek jegyében fejlődött. De a felvilágosodás képviselőinek legnépesebb, legragyogóbb tehetségekben bővelkedő gárdája francia földön alakult ki; innen áradtak szét — magukon viselve a francia szellem bélyegét — a felvilágosodás eszméi egész Európában. Nem véletlen, hogy Marx és Engels, ha a XVIII. századi felvilágosodásról beszélnek, ezen elsősorban mindig a francia felvilágosodást értik.

„Azok a nagy férfiak, akik Franciaországban az elméket az eljövendő forradalom számára felvilágosították, maguk is felette forradalmian léptek fel. Nem ismertek el semmiféle külső tekintélyt, bármi lett légyen is az. Vallást, természetfelfogást, társadalmat, államrendet, mindent a legkíméletlenebb bírálatnak vetettek alá; mindennek igazolnia kell létezését az ész bírói széke előtt, vagy le kell mondania a létről. A gondolkodó értelem lett mindennek egyedüli mértéke."[2]

JEAN MESLIER

A XVIII. század francia gondolkodóinak sorában osztályhelyzetét tekintve különleges helyet foglal el a materialista világnézet korai hirdetője, az utópikus kommunista Jean Meslier (1664—1729). Egyházközségi plébános lévén, alaposan megismerte az alsó néprétegek életét, a tömegek szegénységét és nyomorát. Egyetlen ránk maradt munkájában, a „Testamentum"-ban nemcsak a feudális Franciaország társadalmi viszonyait illeti éles bírálattal, hanem az osztálytársadalom alapjait általában. Meslier könyve ítéletet mond Franciaország egész társadalmi rendje és államrendszere, az abszolút monarchia fölött. Az összes hatalmasok, írja, zsarnokok, akik a csalás és erőszak óriási rendszerére támaszkodva taszították nyomorba a népet. A világi és az egyházi hatalom úgy támogatja egymást, akár az egyik zsebmetsző a másikat.

Meslier, leleplezve a klérus képmutatását és kapzsiságát, feltárja az egyház társadalmi szerepét: a vallás a zsarnokság támasza, a nép elnyomásának eszköze. „A vallás — írja — a leghitványabb kormányt is támogatja, a kormány viszont hasonlóképpen a legostobább és legértelmetlenebb vallásnak is támogatását adja... A vallás szolgái, akik lelkiismeretünk felett uralkodnak, a legarcátlanabb népámítók, az uralkodók és más evilági hatalmasságok pedig, akik testünk és javaink felett uralkodnak, a legnagyobb tolvajok és gyilkosok, akik csak léteznek a világon."

Meslier a feudalizmus összes ellenfelei közül a legforradalmibb egyéniség. Voltaire, aki nagyra becsülte Meslier érdemeit a fennálló viszonyok bírálata terén, sok — szerinte szélsőséges — eszméjét rosszallotta. Midőn 1762-ben részleteket tett közzé a „Testamentum"-ból, gondosan mellőzte a legradikálisabb kitételeket.

Meslier nemcsak a feudális elnyomás ellen lépett fel, hanem ellensége volt a magántulajdonnak is, amelyben minden társadalmi baj forrását látta. Az emberi nem szerinte csak a magántulajdon megszűntével szabadulhat meg a nyomortól, zsarnokságtól és háborúktól. A „Testamentum" felvázolja az eszményi társadalmi rend körvonalait, amelynek alapja a köztulajdon és az általános munkakötelezettség. Meslier kommunizmusa utópikus jellegű. Véleménye szerint a forradalom megvalósításához és az új társadalom megteremtéséhez elegendő, ha felvilágosítják a népet.

Meslier filozófiai nézetei materialista és ateista jellegűek. Alapvető filozófiai eszméi azt hirdetik, hogy az anyagi világ végtelen, s hogy az anyag és a mozgás nem teremtés útján keletkezett. Tagadja, hogy a mozgásnak az anyagon kívül bármi más forrása lenne. „Világos — írja —, hogy a testek önmaguktól fogva képesek a mozgásra, és hogy mozgásuk okát nem kell másban keresni,

[2] *Engels:* „Anti-Dühring." Szikra 1950. 17. old.

mint magában az anyagban, amelyből minden test felépül." Meslier materializmusa — történelmileg adott korlátainál fogva — metafizikus jellegű. Ez a szerény falusi lelkész a francia felvilágosodás balszárnyának egyik kiemelkedő előfutára volt.

MONTESQUIEU

Charles Louis Montesquieu (1689—1755) arisztokrata család sarja volt. Tanácsnoka, majd elnöke lévén a bordeaux-i parlamentnek, közvetlen közelről ismerte meg a francia központi és helyi igazgatás egész nehézkes rendszerét. Műveiben — „Perzsa levelek" (1721), „Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól" (1734) és „A törvények szelleme" (1748) — a feudalizmus és az abszolút monarchia ellen hadakozik. Politikai eszményképe Anglia volt; a szigetország berendezkedése felelt meg leginkább politikai meggyőződésének. Montesquieu az állam három formáját különbözteti meg: a despotizmust, amelynek alapja a félelem, a monarchiát, amely a „becsület elvén" nyugszik és a köztársaságot, melyben a lakosságot a legmagasztosabb polgári erény, a hazafiság lelkesíti. Montesquieu az alkotmányos monarchia híve. Noha elméletileg a köztársaságot tartja a legtöbbre, az akkor erősen elterjedt nézeteknek megfelelően a demokratikus köztársaságot csak kis országokban véli megvalósíthatónak.

Charles Louis Montesquieu
Gérardin metszete

Politikai nézetei — többek között az a tanítása, hogy a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalomnak egymástól független, de egymást ellenőrző fórumok között kell megoszlania — haladó jellegűek voltak, a feudális abszolutizmus ellen irányultak. Álláspontjának mérsékelt volta — Montesquieut szoros szálak fűzték a hivatalnoki karhoz — a feudális monarchiával való kiegyezési hajlandóságában is megnyilvánult.

Igen érdekes Montesquieu társadalomelmélete, melyet „A törvények szellemé"-ben fejtett ki. Montesquieu deista, elfogadja istennek mint értelmi ősprincípiumnak és a világ teremtőjének létezését. A társadalmi fejlődés törvényszerűségeit kutatva azonban — a vallásos-idealista elképzelésekkel ellentétben — nem istennél keresi a megoldást, hanem a természeti összefüggések keretein belül talál magyarázatot. A teológiai történetszemlélettel vívott harcban a földrajzi környezetet emeli ki mint a társadalom jellegét meghatározó tényezőt. Álláspontja röviden az, hogy a különböző éghajlati viszonyok különböző szükségleteket szülnek, e szükségletektől függ az emberek életmódja, amely viszont meghatározza a törvényalkotás jellegét. „Szerencsés az az éghajlat, amely egyszerű erkölcsöket és törvényeket teremt" — mondja. Bármily téves is ez a szemlélet, Montesquieu elmélete fontos állomás volt a tudományos materialista történetfelfogás felé vezető úton.

A felvilágosodás képviselői teremtették meg a filozófiai regény, illetve elbeszélés műfaját. „E műfaj, balszerencséjére, könnyűnek tűnik — írja Condorcet, a felvilágosítók ifjabb nemzedékének képviselője —, holott kivételes tehetséget kíván az írótól, nevezetesen, hogy tréfákkal, a képzelet ecsetvonásaival vagy magukkal a regény eseményeivel fejezzen ki filozófiai eredményeket." Montesquieu az új műfaj egyik úttörője: filozófiai regénye, a „Perzsa levelek", két Európába látogató gaz-

dag perzsa levelezésének formájában fest szatirikus képet a francia szokásokról. Az író nevetségessé teszi a vallási türelmetlenséget, a papi nőtlenséget, a nemesi gőgöt, a kiváltságok nyomasztó súlyát, a tehetségtelen államigazgatást, a hivatalos tudomány üres rátartiságát és egyéb fonákságokat. A könyv az ember erkölcsi jogát hirdeti a polgári szabadságra.

Montesquieu-t, a haladó gondolkodót, a feudális reakció ostorozóját, a nemzetközi összeütközések erőszakos megoldásának ellenfelét, a népek közötti béke tántoríthatatlan védelmezőjét kiemelkedő hely illeti meg a társadalmi gondolat történetében.

VOLTAIRE

A francia felvilágosodás mérsékelt szárnyának vezéralakja Voltaire (Francois Marie Arouet) (1694—1778). Hatalmas tehetsége a legkülönfélébb irodalmi, filozófiai és történelmi művekben öltött testet. Ragyogó formai erényekkel ékeskedő munkáit a feudális állam és a vallási fanatizmus gyűlölete hatja át.

Voltaire fiatalon a politikai száműzött és harcos életútjára lépett. De ellenségeinek — kiknek oldalán állott erő és hatalom — ádáz gyűlölete nem tudta megtörni őt. Élete végéig küzdött a hűbéri rend és a szellemi rabszolgaság megsemmisítéséért. Filozófiai munkái közül a legjelentősebbek a „Filozófiai levelek", a „Newton filozófiájának elemei", a „Filozófiai szótár" és az „Értekezés a metafizikáról". Történelmi művei közül a „XIV. Lajos százada" és az „Értekezés a nemzetek erkölcseiről és szelleméről" a legismertebbek. Diderot-val és d'Alembert-rel együtt részt vett az „Enciklopédia" elkészítésében. Sokat tett a felvilágosodás alkotásainak kiadásáért és terjesztéséért Franciaországban.

A francia polgári forradalom ideológiai előkészítésében Voltaire mindenekelőtt a katolicizmus és általában a vallás leleplezésével játszott fontos szerepet. Ő maga azonban nem tudta teljesen leküzdeni vallási előítéleteit: deista, akárcsak mestere, Locke. Voltaire istene a világegyetem első mozgatója és törvényhozója, s a legfelsőbb értelmi és teremtő elv.

Voltaire szerint az istenhit nélkülözhetetlen, mint erkölcsi alap és zabla a néptömegek számára. „Ha nem lenne isten, ki kellene találni" — írta.

Voltaire deista nézetei a nagy gondolkodó bizonyos fokú következetlenségéről tanúskodnak. De a deizmus fegyverével is hatalmas erejű csapásokat mért a vallásra. A hit forrását az emberek tudatlanságában és a papság kapzsiságában látja, s rámutat, hogy az egyházi emberek a legkegyetlenebb eszközökhöz folyamodnak, hogy — szövetségben az arisztokratákkal — megőrizzék hatalmukat és gazdagságukat. Megsemmisítő szellemességgel bírálja a bibliát, s a csodákról szóló legendákat. Fáradhatatlan lendülettel harcol az egyházi fanatizmus áldozatainak védelmében.

Óriási hatást gyakorolt a történettudományra is. Az „Értekezés a nemzetek erkölcseiről és szelleméről" valósággal a XVIII. századi felvilágosodás történetírásának manifesztuma. Akárcsak a többi felvilágosító, Voltaire történetfelfogása is idealista. Minthogy a történelmi folyamat lényegét az értelemnek a tudatlanság és a fanatizmus elleni harcában látja, döntő szerepet tulajdonít a felvilágosodás terjedésének.

A XVIII. század második felében egész Európát bejárták Voltaire pezsgő elevenségű, szellemes, rendkívüli gondolatgazdagságú, kritikai szellemet árasztó filozófiai elbeszélései — a „Zadig", a „Micromégas", a „Candide vagy az optimizmus", a „Vadember", „A negyven talléros ember" stb. Voltaire, hőseinek fantasztikus hányattatásait, kalandjait mesélve, a felvilágosodás politikai, társadalmi és filozófiai eszméit fejti ki. A művészi képzelet teremtette világ — allegória, mely készségesen kitárja rejtett értelmét az olvasó előtt.

Voltaire hatvan éven át írt a színpad számára, s hatalmas drámai életművet hagyott hátra. Tragédiái — az „Oedipe" (1718), a „Brutus" (1730), a „Zaïre" (1732), a „Mahomet" (1741),

az „Irina" (1778) stb. — a klasszicizmus szabályainak keretei között a vallási türelem, az egyenlőség és a polgári szabadság felvilágosult eszményeit hirdetik.

A felvilágosítók a hősi eposz régi, klasszikus műfaját sem hagyták ki művészi alkotó munkásságuk köréből. Voltaire, aki — Goethe szavaival élve — Franciaország egész költői erejét megtestesítette magában, eposzában, az „Henriade"-ban, a francia történelem egyik fontos fejezetét örökíti meg. A XVI. századi vallásháborúk sötét korszakát festve megbélyegzi a vallási fanatizmust, és a vallási türelem eszméjét dicsőíti. Az eposzt — modorossága, a klasszicizmus szabályainak hű betartása ellenére — a kortársak elragadtatással fogadták; az „Henriade"-ot csaknem minden európai nyelvre lefordították (még latinul is megjelent). Voltaire komikus hőseposzt is írt. A „Pucelle" Chapelain művének paródiájául készült, aki 1656-ban Jeanne d'Arc „keresztényi hőstettét" énekelte meg. Voltaire a kacagás gyilkos fegyverét ragadja fel, s olykor meglehetősen drasztikus formában gúnyolja a vallásos aszkézist és képmutatást. Eszméinek hirdetésére minden költői műfajt felhasznált: a könnyed szárnyalású epigrammát éppúgy, mint a lírai szonettet és a költészetben általa meghonosított rövid filozófiai költeményt.

Voltaire
Houdon szobra

Voltaire munkássága felbecsülhetetlen hatást gyakorolt Franciaország határain túl, így Oroszországban is. Antiklerikális művei nagy szerepet játszottak a XVIII. századi orosz szabadgondolkodás kifejlődésében. Nemcsak Pétervárott és Moszkvában, hanem az orosz vidéki városokban is feltűntek a „voltairiánusok".

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

A francia felvilágosodás történetében új szakaszt jelent Jean-Jacques Rousseau-nak (1712—1778), a forradalmi kispolgárság ideológusának fellépése. Rousseau eszméi, melyeket munkáiban („Hozzájárult-e a tudományok és a művészetek haladása az erkölcsök megtisztításához?", „Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és okairól", „A társadalmi szerződés" stb.) kifejtett, a francia forradalom idején igen nagy hatást gyakoroltak a jakobinusokra, akik magukat Rousseau szellemi örököseinek vallották. Rousseau kemény életutat járt meg, gyermekkorától kezdve tanúja volt a nép szenvedéseinek. Műveit az elnyomók gyűlölete, a korabeli társadalmi és államrend, a társadalmi egyenlőtlenség és az elkorcsosult nevelés szenvedélyes bírálata hatja át. Leleplezi a képmutató és a nép érdekeivel ellentétes morált, a hazug művészetet és a hivatalos tudományt.

Rousseau nagy érdeme, hogy felvetette és megpróbálta megoldani a társadalmi egyenlőtlenség keletkezésének kérdését. E kísérletben érvényre jutnak Rousseau világnézetének dialektikus elemei, melyeket a metafizika uralmának idején különösen értékesnek kell tekintenünk. Rousseau vélemé-

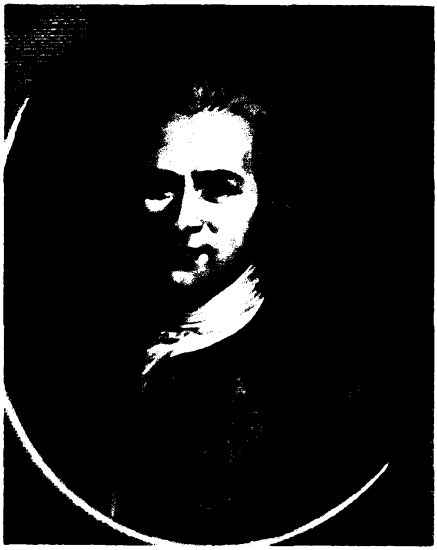

Jean-Jacques Rousseau
Saint-Aubin metszete La Tour festményéről

nye szerint az emberiség eredeti vagy természetes állapotát az emberek egyenlősége és ebből fakadó erkölcsi tisztasága jellemezte. A társadalom ősi állapotában nem létezett a magántulajdon, az emberek mindennemű függéstől szabadok voltak, de egymástól elkülönülten éltek. Ez volt az emberiség „aranykora", amikor még nem ismerték ugyan a civilizációt, de a társadalmi bajokat sem.

A természetes állapotból a polgári állapotba, az eredeti egyenlőségből az egyenlőtlenségbe való átmenetet Rousseau a munkaeszközök feltalálásához, a fémmegmunkálás tökéletesítéséhez, a földművelésre való áttéréshez köti. Az emberek letelepültek, mindinkább közeledtek egymáshoz, s nélkülözhetetlenné váltak egymás számára. Létrejött a magántulajdon és ennek alapján a polgári társadalom, amely természetüknél fogva szabad és független emberek társadalmi szerződésének eredménye. „Az első ember, akinek eszébe jutott, hogy egy darabka földet elkerítvén így szóljon: ez az enyém, s aki elég együgyű embereket talált, hogy ezt elhiggyék — volt a polgári társadalom igazi megalapítója. Mennyi bűntől, háborútól és gyilkosságtól, mennyi nyomorúságtól és borzalomtól mentette volna meg az emberi nemet, aki akkor kihúzza a karókat, betemeti az árkot, s azt kiáltja felebarátainak: »Őrizkedjetek attól, hogy erre a csalóra hallgassatok! Elvesztek, ha elfelejtitek, hogy a föld gyümölcse mindenkié, a föld pedig senkié!«" — írta Rousseau az egyenlőtlenség okairól szóló értekezésében.

Rousseau elmélete szerint a társadalom és az állam szerződés útján jött létre. Marx hangsúlyozta, hogy ez az elmélet nem az emberiség történelmi múltjának reális szemléletéből következik, hanem éppen fordítva, a „polgári társadalom" visszavetítése a múltba.[3] Rousseau, akinek gondolkodását korlátok közé szorították korának és osztályának előítéletei, nem volt képes a társadalmi fejlődés törvényeinek feltárására. De a társadalmi egyenlőtlenség eredetéről vallott nézetei értékes megsejtéseket tartalmaznak, kísérletet jelentenek e kérdések — különösen az államkeletkezés — történeti megközelítésére. Rousseau rendszerében az állam megjelenését megelőzte a magántulajdon és a társadalmi egyenlőtlenség kialakulása. Ez a gyümölcsöző koncepció nála az idealista szerződéselmélettel párosul, amelyet a XVII. század haladó gondolkodóitól vett át, s amelyet az állam isteni eredetét hirdető teológiai tanok cáfolatára használ.

Az állam mint tudatosan megkötött szövetség létrejötte Rousseau szerint a társadalmi egyenlőtlenség új lépcsőfokát jelentette: az uralom és alávetettség megszületését. A társadalmi egyenlőtlenség legmagasabb, az emberre nézve legpusztítóbb foka azonban az önkény alapján álló despotizmussal köszöntött be. Rousseau az egyenlőtlenség eredetéről írott művében megalapozza a despotikus rendszer megdöntésére irányuló népfelkelések jogosultságát.

Rousseau kísérletet tett arra is, hogy felvázolja az eszményi társadalmi és államrend alapvonásait. E ponton különösen világosan nyilvánul meg a rá jellemző demokratizmus, de ugyanakkor érvényre jut kispolgári korlátozottsága is. A magántulajdont vallja, melyet azonban egyenletesebben kell elosztani, megszüntetve a gazdagság és a szegénység szélsőségeit. Tanítása szerint az igazi igazságos és ésszerű rend támasza a személyes munkán alapuló kis magántulajdon.

„A társadalmi szerződés"-ben kifejtett államelméletének lényege a nép legfőbb hatalmának,

[3] Lásd *Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1951. 7. old.

az elidegeníthetetlen és oszthatatlan népfelség elvének megalapozása. A népfelség oszthatatlanságát vallva, a törvényhozó és végrehajtó hatalom különválasztása ellen foglal állást. Rousseau szerint az eszményi államforma a demokratikus köztársaság, melynek polgárai közvetlenül részt vesznek az államügyek intézésében. Ez azonban csak kis területű államokban lehetséges. Az örökletes arisztokráciát ezzel szemben a legrosszabb kormányformának tartja. A nagy államok számára egy bizonyos választott „arisztokráciát" ajánl, mint legjobbat az ott megvalósíthatók közül. E kormányforma azzal az előnnyel jár, hogy a szuverén nép a bizalmát kiérdemlő választott személyek kis csoportjára ruházza a végrehajtó funkciókat.

Rousseau nem volt materialista. Hitt a nem anyagi, halhatatlan lélek létezésében, az akaratszabadságban és az erkölcsi érzelmek velünk született voltában. Mélységes tévedése az volt, hogy a materializmust úgy fogta fel, mint kizárólag anyagi javakra való törekvést, a vallásban viszont igaz népi szükségletek kifejeződését látta. Ez volt a francia materialista iskola és Rousseau közötti ellentét elvi alapja.

A pedagógia történetében igen nagy jelentőségűek Rousseau haladó gondolatai a „természet parancsainak" követéséről és a munkanevelésről, amelyeket „Emil, vagy a nevelésről" című filozófiai regényében fejtett ki. Másik filozófiai regénye, „Az új Héloïse", két szerelmes (az arisztokrata Julie d'Étange és a plebejus Saint-Preux) tragikus sorsáról szól. Rousseau e művében korának sok fontos kérdését veti fel, s lándzsát tör a társadalmi egyenlőség mellett. A memoárirodalom kimagasló alkotása „Vallomások" című önéletrajza, amelyben meg nem alkuvó realizmussal ábrázolja az ember belső életét és a környező világgal való kölcsönhatását. A mindennapi élet számtalan apró részletének megjelenítése, a kor társadalmi viszonyainak jellemzése a „Vallomások"-at a XVIII. századi franciaországi és svájci népélet és szokások tanulmányozásának elsőrendű forrásává teszi.

Rousseau, a kiváló stiliszta, lírát és ékesszóló pátoszt vitt a felvilágosodás kissé száraz, racionalista prózájába. Kortársai rongyosra olvasták műveit, a forradalom napjaiban a párizsi utcákon felállított szónoki emelvényekről Marat olvasott fel részleteket írásaiból. Rousseau a francia szentimentalizmus egyik kiváló képviselője. Meggyőződése volt, hogy csak az egyszerű emberek, a szegények képesek mély érzelmekre, s ez a kiváltságuk magasan a vagyonos osztályok rideg és érzéketlen képviselői fölé emeli őket. „Ó, érzés! Van-e olyan kőszív, amely soha nem érezte hatalmadat?" — kiált fel. Rousseau műveivel a francia irodalomba bevonul a szenvedélyesen emelkedett hangú természetábrázolás mint a városi civilizáció romlottságának ellenképe.

A FRANCIA MATERIALISTÁK. AZ „ENCIKLOPÉDIA"

A felvilágosodás filozófiájának legjelentősebb irányzata a materialista iskola volt. Fejlődése Julien Offroy de La Mettrie (1709—1751) orvos működésével indult meg, aki számos orvostudományi és filozófiai munka szerzője volt („A lélek természettörténete", „Embergép", „Embernövény", „Epikurosz rendszere"). La Mettrie merész ateizmusa tajtékzó haragra gerjesztette az egyházi és világi reakciót. A filozófusnak el kellett menekülnie Franciaországból, s száműzetésben is halt meg.

La Mettrie a XVII. század materialista hagyományainak (Descartes fizikájának) folytatója. Általánosítja kora tudományos eredményeit, filozófiájában materialista módon értelmezi az embert és képességeit, a tudatot másodlagosnak, az agy funkciójának tekinti.

A francia materializmus további fejlődése Denis Diderot (1713—1784) nevéhez fűződik. Diderot mélyenszántó, rendkívül erőteljes és sziporkázóan szellemes okfejtésű filozófiai művei közül a legjelentősebbek: „Levél a vakokról azokhoz, akik látnak", „Gondolatok a természet értelmezéséről", „D'Alembert és Diderot beszélgetése", „Az anyag és a mozgás filozófiai elvei". Míg La Mettrie Descartes fizikájára támaszkodik, elvetve ugyan az önálló lelki szubsztancia descartes-i

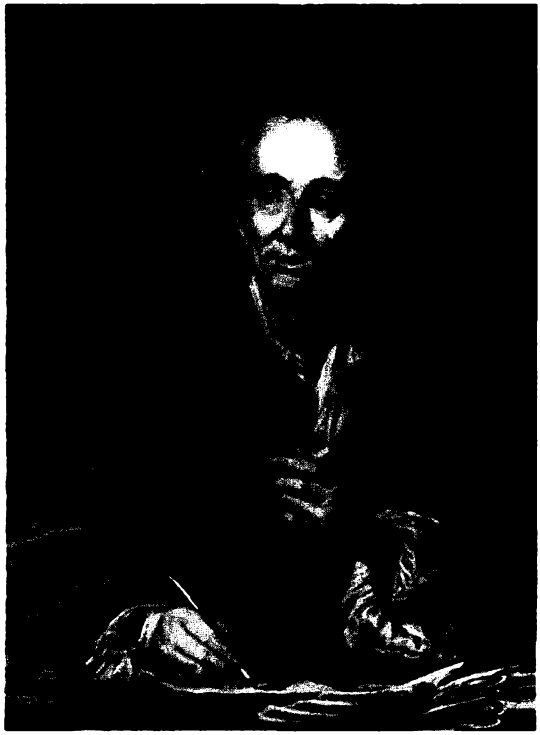

Denis Diderot
B. L. Henriquet metszete

elméletét, Diderot kiindulópontja az angol szenzualizmus, amelyet megtisztít Locke következetlenségeitől. „Az anyagot... érzeteink általános okának tekintjük" — mondja Diderot.

A materialista világszemlélet másik képviselője, Étienne Bonnot de Condillac (1715—1780), szintén Locke szenzualizmusát fejlesztette tovább, elvetve a belső tapasztalat (reflexió) elméletét. „Értekezés az érzetekről" című művében részletesen kifejti a gondolatot, hogy minden gondolatunk érzékszerveink benyomásaitól függ. Különleges fontosságot tulajdonított a tapintásnak. Condillac módszere elvont, s szenzualizmusának komoly hiányossága, hogy egyoldalúan ismereteink viszonylagosságát hangsúlyozza.

Diderot mellett a másik kimagasló materialista gondolkodó Paul Holbach (1723—1789). „A természet rendszere" című munkája, amely következetesen felépített szigorú rendszerbe foglalja a francia materialista iskola nézeteit, bizonyos fokig közös munka eredményének tekinthető; megalkotásában jelentős része volt egy egész körnek, amely Holbach házában rendszeresen összegyülekezett. Maga Holbach az ateista pamfletek mestere volt. Antiklerikális publicisztikájának legragyogóbb darabjai „A leleplezett kereszténység" és a „Zsebteológia". A materialista iskola nagy egyéniségei közé tartozik Claude-Adrien Helvetius (1715—1771). „A szellemről" című művét (1758) a pápa, a Sorbonne és a párizsi parlament is elítélte, másik munkája — „Az emberről, értelmi képességeiről és neveléséről" — csak halála után jelent meg. Műveiben kifejti az egyéni haszon, az „értelmes egoizmus" elvét, amit az egész történetfilozófia alapjának tart.

A francia materialisták tevékenysége a XVIII. század ötvenes-hatvanas éveiben érte el tetőfokát „A tudományok, művészetek és mesterségek enciklopédiájá"-nak kiadásával kapcsolatban. Ez a mű a felvilágosodás egész táborának eszmei középpontja lett. Az „Enciklopédia" 1751-től 1776-ig jelent meg Diderot és (1757-ig) d'Alembert szerkesztésében. Az egész gigászi vállalkozás lelke Diderot volt. Tárgyalt a kiadókkal, kiszemelte és buzdította a szerzőket, s maga is számtalan cikket írt igen fontos politikai, erkölcsi, művészeti, filozófiai, technikai és mezőgazdasági kérdésekről. Életéből több mint 20 évet áldozott az „Enciklopédiá"-ra.

Az „Enciklopédia" megalkotásában a legkülönbözőbb filozófiai és politikai meggyőződésű emberek vettek részt: tudósok, írók, orvosok, mérnökök, utazók, tengerészeti és katonai szakértők, akiket a feudalizmus és az egyház lelki terrorja elleni gyűlöletük egyesített. Előfizetési íveit sokan írták alá. A reakció „a bűn új Bábel tornya", „Isten, Király és Egyház ellenségei és eretnekek gyülekezete" nevekkel becsmérelte az „Enciklopédiá"-t. A megjelent köteteket Franciaországban elégették, sok cikket megcsonkított a cenzúra, de hála Diderot és legközelebbi munkatársai hősies erőfeszítéseinek, az „Enciklopédia" kiadása nem szakadt félbe.

1751-től 1772-ig 28 kötet látott napvilágot, ebből 11 kötet illusztrációkat és metszeteket tartalmazott; 1774 és 1776 között még öt kiegészítő kötet jelent meg. Az „Enciklopédia" különleges figyelmet fordított a technikára. Diderot manufaktúraműhelyekbe látogatott és tanulmányozta

az ott alkalmazott műszaki berendezéseket. A munkásokkal szétszedette, majd összeállíttatta a gépeket, hogy az „Enciklopédia" pontos leírásokat, vázlatokat stb. közölhessen ezekről.

Minden üldöztetés és megtorlás ellenére az „Enciklopédia" a középkori maradványok elleni harc félelmetes fegyverévé lett Franciaországban. „A francia materialisták — írta Engels — bírálatukat nem korlátozták csupán vallási dolgokra; koruknak minden tudományos hagyományát, minden politikai intézményét bírálat alá vették; elméletük általános alkalmazhatóságának bebizonyítására a legrövidebb utat választották: merészen a tudás minden tárgyára alkalmazták abban az óriási műben, amelyről elnevezték őket, az »Encyclopédie«-ben. Így vált a materializmus az egyik vagy a másik formában — mint nyílt materializmus, vagy mint deizmus — Franciaország egész művelt ifjúságának világnézetévé."[4]

Diderot-t 1749-ben a vincennes-i várbörtönbe zárták. A kegyetlen megtorlás nemegyszer fenyegette közvetlen közelről Holbachot és Helvetiust is. Jezsuiták és janzenisták egymással versengve rendeztek hajtóvadászatot a haladó gondolkodók ellen, és a legsúlyosabb büntetéseket követelték a fejükre, nem hagyva ki a kivégzést sem. Könyveiket a hatóságok elítélték és elégettették. A felvilágosítók alkotásait gyakran külföldön adták ki névtelenül, és titokban csempészték be Franciaországba. Volt, aki megroppant az üldöztetések súlya alatt. Így például a filozófus és matematikus d'Alembert (1717—1783), a felvilágosodás egyik kimagasló alakja, kivált az „Enciklopédia" kiadásának irányításából. Helvetiust „A szellemről" megjelenése után rákényszerítették, hogy megalázó módon megtagadja nézeteit, ő azonban nyomban másik, még merészebb műve — „Az emberről" — megírásához fogott.

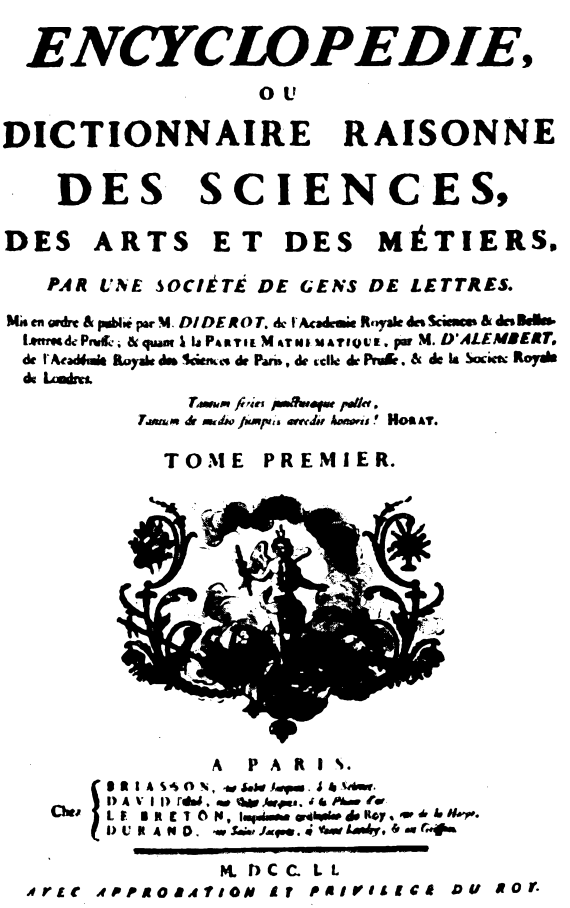
ENCYCLOPEDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNE
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHEMATIQUE, par M. D'ALEMBERT, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.
Tantum series juncturaque pollet,
Tantum de medio sumptis accedit honoris! HORAT.
TOME PREMIER.
A PARIS.
Chez BRIASSON, DAVID l'aîné, LE BRETON, DURAND.
M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Az „Enciklopédia" címoldala

A FRANCIA MATERIALIZMUS FŐ VONÁSAI

A felvilágosodás nagy elméit az a feladat vonzotta, hogy önmagából magyarázzák a természetet, s az embert mint a természet részét vegyék vizsgálat alá. Az újabb természettudományos eredményekre támaszkodva tovább fejlesztették a XVII. századi materialisták elméleteit. Az anyag elsődleges, nem teremtett és nem megsemmisíthető, az egyetlen valóság, amely az összes létező dolgok sokféleségének alapja. A tudat az anyag terméke, egyik tulajdonsága, mely a magas fejlettségű szervezetekre jellemző. A természet a létező dolgok összefüggő láncolata, mely saját törvényeinek engedelmeskedik. Az anyagra jellemző a mozgás. A világon az okság elve uralkodik, kizárja a csodá-

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 102. old.

kat és az emberi akaratszabadságot. „A világegyetem — mondja Holbach »A természet rendszeré«-ben —, minden létezőnek e kolosszális egysége, számunkra mindenütt csak anyag és mozgás; ez az összesség számunkra csupán okok és okozatok végtelen láncolatát mutatja."

A szkeptikusokkal ellentétben a francia materialisták nem kételkedtek a világ megismerhetőségében. A természet objektív világát tekintették a megismerés egyetlen tárgyának. Diderot, Holbach, Helvetius ismeretelméletét a materialista szenzualizmus jellemzi, amelyből kiküszöbölték Locke elméletének számos hibáját. A francia materialisták harcba szálltak a velünk született eszmék descartes-i elmélete ellen, amely a teológia nézeteivel volt rokon.

A MATERIALISTÁK HARCA A VALLÁS ÉS AZ EGYHÁZ ELLEN

Materialista természetfelfogásukból a felvilágosodás képviselői ateista következtetésekre jutottak. Az élénk, szellemes vallás- és egyházkritika, az obskurantizmus elleni elszánt küzdelem a XVIII. századi francia materializmus egyik legfőbb jellemvonása. Az egyház Franciaországban a leghatalmasabb földbirtokos volt, s egyben a feudális rend eszmei támasza, a rendi egyenlőtlenség és a királyi önkényuralom szentesítője. Feltétlenül meg kellett dönteni az egyház szellemi diktatúráját. Nem véletlen hát, hogy a valláskritika olyan fontos szerephez jutott a francia felvilágosítók műveiben.

Lenin rendkívül nagyra értékelte a francia materialisták ateista írásait, és szükségesnek tartotta, hogy a szovjethatalom megjelentesse e műveket és fegyverül használja a maga harcában a vallás ellen.

A francia materialisták halhatatlan érdeme, hogy felismerve koruk szükségleteit, leleplezték a vallásnak és az egyháznak mint a despotizmus támaszainak társadalmi szerepét. A vallás — meghatározásuk szerint — a valóságról, a természetről és az emberről alkotott fantasztikus és torz elképzelés, amely meghatározott kultusszal és szertartásokkal áll kapcsolatban. A vallás az ember tudatlanságának és a természet erőivel szembeni tehetetlenségének talajából sarjadt; az emberben a rettegés, a gyengeség és az engedelmesség érzését ülteti el és táplálja egy titokzatos, felsőbb erő iránt. Az istenről, a világmindenség teremtőjéről szóló mesét a gazdagok érdekében eszelték ki a nép, a nép szabadsága és boldogsága ellen.

A materialisták a vallás minden fajtáját elítélték, a korukban létezőket éppúgy, mint a történelemből ismerteket. Bírálatuk homlokterében azonban a kereszténység, mindenekelőtt pedig a katolicizmus állott. „A klérusnak rabszolgákra van szüksége, akik mindent az ő szemével látnak" — írta Holbach. A vallás megnyomorítja az embereket; arra törekszik, hogy kiöljön belőlük minden vágyat az életre, a tettre, a szabadságra — ez volt a materialisták általános következtetése.

Jacques André Naigeon, a francia materialisták ifjabb nemzedékének tagja, Diderot és Holbach elvrokona, „Az istentelen katona" című könyvecskében a következőket írta a kereszténységről: „Képtelennek és az emberekre romlást hozónak tartom e vallást, mely szolgáit ámításra, becsvágyra, kapzsiságra, családi titkok durva lemeztelenítésére ösztönzi, és kiapadhatatlan forrása a gyilkosságoknak, bűntényeknek, kegyetlenségeknek, melyeket nevében hajtanak végre." Néhány sorral alább így folytatja: „Ha egyszer ez a véleményem a ti vallásotokról, akkor nemcsak jogom, hogy megtagadjam, de feltétlen kötelességem is, hogy egyszer s mindenkorra leszámoljak vele, utálatot tápláljak iránta és szánalmat vagy megvetést azok iránt, kik hirdetik, és fennhangon megátkozzam azokat, akik erőszakoskodásokkal, üldözésekkel támogatják."

MOSÁS
J. S. Chardin. 1737

A FELVILÁGOSÍTÓK MATERIALIZMUSÁNAK KORLÁTOZOTTSÁGA

A XVIII. századi francia materialista filozófia minden haladó jelentősége mellett sem mentes komoly hibáktól és gyengeségektől. Engels a „Ludwig Feuerbach"-ban a felvilágosítók materializmusának három alapvető fogyatékosságát említi: metafizikus jellegét, mechanisztikus voltát és idealista társadalomfelfogását. A francia materialisták elméletének e korlátait világszemléletük osztálygyökerei és a természettudományok fejletlensége determinálták.

A klasszikus francia materializmus korlátozottsága, írja Engels, „abban mutatkozott, hogy képtelen volt a világot mint folyamatot, mint történelmi fejlődésben levő anyagot felfogni. Ez megfelelt a természettudomány akkori állapotának és a filozofálás ezzel összefüggő metafizikai, vagyis dialektikaellenes módjának. A természet, ezt tudták, örök mozgásban van. De ez a mozgás az akkori felfogás szerint örökös körforgás alakjában ment végbe és ezért sohasem jutott előre; mindig ugyanazokat az eredményeket hozta újra létre."[5]

Bizonyos korlátozottság jellemzi a XVIII. századi francia materialisták ateizmusát. is. Nem értették meg a vallás osztálygyökereit és osztálytartalmát, s korlátozottságuk kifejezésre jutott a vallás elleni harc módszereiről alkotott elképzeléseikben is. A XVIII. századi materialisták a felvilágosodás terjedésében, a tudomány fejlődésében, felvilágosult miniszterek és törvényhozók humanista tevékenységében reménykedtek. A kizsákmányolás feudális formájának megsemmisítését hirdetve nem látták, nem is láthatták még, hogy a vallás leküzdésének feltétele a termelési eszközök magántulajdonának, a kizsákmányolás és az elnyomás minden fajtájának megsemmisítése.

A FRANCIA MATERIALISTÁK TÁRSADALOMFELFOGÁSA

A francia materialisták helyesen oldották meg a filozófia alapkérdését: a lét és tudat viszonyának problémáját. Társadalomfelfogásukban azonban idealista illúziók tartották fogva őket. A társadalmi bajok legfőbb okának a tudatlanságot tekintik, a tudást és bölcsességet pedig a társadalmi haladás és jólét forrásának vélik. Társadalomelméletük kiindulópontja a magában álló egyén, az anyagi természet részét alkotó s törvényeinek alávetett ember.

Midőn vizsgálódásaikban az elszigetelt individuum, a társadalomból kiszakított Robinson valamiféle metafizikusan értelmezett, elvont „természetéből" indulnak ki, lényegében a polgári viszonyokat idealizálják. Az örök és változatlan emberi természetet tekintik a feudalizmus helyére lépő „ésszerű" társadalom kritériumának és alapjának. Az emberi természet tulajdonságai: az érzékenység, az örömre való törekvés, a szenvedéstől való irtózás és az úgynevezett érdek, amely az egész emberi tevékenység alapját képezi. A jövendő társadalomnak biztosítania kell az emberek számára a boldogsághoz való természetes joguk érvényesítését, s meg kell felelnie az igazságosság eszményének. A francia materialisták az emberhez méltó élet egyik legfontosabb előfeltételének a magántulajdon bírását tekintették, azt tartották, hogy csakis a magántulajdonon alapuló társadalom felel meg az emberi természetnek.

A francia materialisták azt állították, hogy az ember a társadalmi környezet terméke. Ez a tétel is haladó jelentőségű volt, s alapja lett a XIX. század elején fellépő utópista szocializmusnak. De társadalmi környezeten a XVIII. századi francia polgárság ideológusai csupán a politikai rendszert, az államot, ennek intézményeit és törvényeit s az uralkodó erkölcsöt értették. Az állam keletkezésének magyarázatában az abszolutizmus ellen irányuló társadalmi szerződés elméletet vallották.

A társadalmi környezetet a francia materialisták a törvényhozás termékének tekintették. Minthogy a történelemben csupán tévedések és véletlenek láncolatát látták, az elvont polgári „értelem"

[5] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 369. old.

szemszögéből elítélték az összes előző társadalmi formákat. A társadalmi reformokat egy humánus uralkodó, felvilágosult törvényhozó megjelenésétől várták.

A francia materialistáknál, noha az egész társadalmi rend gyökeres megváltoztatását követelték, hiába keresnénk közvetlen forradalmi felhívásokat. De minden tanításuk a forradalmat készítette elő. Egyébként a felvilágosodás számos képviselője nem ítéli el a forradalmat, melyet a nép szörnyű nyomora igazol a szemükben. Holbach, akinek véleményét Diderot és Helvetius is osztotta, ezt írja erről: „A népek boldogtalansága forradalmakat idéz elő; a nyomor elkeserítette emberek között forrongás kezdődik, s ennek elkerülhetetlen következménye az állam katasztrófája. . . A kétségbeesésbe és teljes boldogtalanságba kergetett népeknek még van egy utolsó eszközük: a fegyver, s létüket téve kockára, ezzel megkísérelhetik, hogy szenvedéseiknek véget vessenek."

Az ilyen és ehhez hasonló tételek azonban nem tartoztak a francia materialisták társadalomfelfogásának tulajdonképpeni rendszeréhez, alapjához. A forradalmi gyakorlat jelentőségét és a néptömegek történelmi szerepét nem értették meg. Eszméik haladó jellege mégis vitathatatlan. A XVII. század gondolkodóinak nyomdokain haladva, kidolgozták a társadalmi szerződés és a népfelség elméletét, amely a reakciós teológiai koncepciók ellen irányult. Társadalmi nézeteikben — ha elvont formában is — az adott viszonyok között óriási haladást jelentő polgári demokrácia alapkövetelései nyertek megfogalmazást.

A FIZIOKRATÁK

A francia felvilágosodás fejlődése során alakult ki a fiziokraták irányzata, amelynek fő képviselői — angol tudósokkal egyetemben — élesen bírálták az abszolutizmus gazdaságpolitikáját és lerakták a burzsoá politikai gazdaságtan alapjait. Maga az elnevezés is azt a meggyőződést fejezi ki, hogy a természet törvényei diadalmaskodnak a kormányok mesterséges, kieszelt törvényei fölött (a görög „fűzisz" = „természet" és „krateo" = „uralkodni" szavak összetétele). Marx azt írta, hogy a fiziokrata tan, amelynek hívei közül François Quesnay (1694—1774) és Anne Robert Jacques Turgot (1727—1781) a legkiemelkedőbbek, „megfelel... a polgári társadalomnak abban a korszakban, amelyben ez a hűbériségből kitör".[6] A fiziokraták a polgári magántulajdonra alapozott társadalomelméletet dolgoztak ki, állást foglaltak a bérmunkát alkalmazó tőkés nagygazdaságok fejlesztése mellett. Szabad gabonakereskedelmet követeltek, továbbá a céhszabályok eltörlését és azt, hogy az állam ne avatkozzék be a vállalkozók gazdasági tevékenységébe. Ez utóbbi — legáltalánosabb, gazdasági liberalizmusukat a legjobban tükröző — követelésüket tömör formában e híres mondatban fogalmazták meg: „laissez faire, laissez passer", ami megközelítőleg ezt jelenti: „ne zavarjátok a cselekvést, ne avatkozzatok be". A társadalmi gazdagság forrásának a földművelést tekintették, s arra törekedtek, hogy ezt kapitalista alapra helyezzék. A „felvilágosult abszolutizmus" hívei voltak, és a királyi miniszterré kinevezett Turgot személyében kísérletet tettek arra, hogy reformok útján, a feudalizmus alapjainak radikális felforgatása nélkül valósítsák meg gazdasági programjukat.

E kísérlet csődje napnál világosabban igazolta, hogy a polgári követelések megvalósításához és a régi rendszer ellentmondásainak kiküszöböléséhez forradalomra van szükség.

MABLY ÉS MORELLY EGYENLŐSÍTŐ KOMMUNIZMUSA

A felvilágosodás balszárnyán álltak — mintegy Meslier folytatóiként — Gabriel Bonnot de Mably (1709—1785) és Morelly, az utópikus kommunizmus kiváló képviselői, akiket a kialakulóban levő proletariátus ideológusainak tekinthetünk. Engels azt írta, hogy a burzsoázia minden nagyobb megmozdulását nyomon kísérik annak az osztálynak önálló fellépései, amely a burzsoázia

[6] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. I. rész. Budapest 1958. 18. old.

ellentéte és a modern proletariátus elődje volt. „A még ki nem alakult osztály e forradalmi zászlóbontásait megfelelő elméleti megnyilatkozások kísérték: a XVI. és XVII. században eszményi társadalmi állapotok utópikus leírásai, a XVIII. században pedig már kifejezetten kommunista elméletek (Morelly és Mably)."[7]

Mably és Morelly minden baj forrásának a magántulajdont tekintették. Tehát: ha boldoggá akarjuk tenni az embereket, meg kell semmisíteni a magántulajdont. A társadalom kommunisztikus felépítése a társadalmi tulajdon alapján, az elosztás egyenlősítő jellege — mindez közeli rokonságot teremt Mably és Morelly utópiája és Meslier eszményei között. Az abszolutizmus éles kritikája is Meslier-re emlékeztet. Mably hangsúlyozza, hogy egyedül a nép az igazi uralkodó, és a legfőbb hatalom a nép képviselőinek kezében kell hogy összpontosuljon. Mably, „Az erkölcs alapelvei", „A történelem tanulmányozásáról" és sok más mű szerzője, nemcsak a feudális elnyomás ellen küzd. Követeli, hogy a politikát erkölcsi elveknek rendeljék alá, követeli az emberi boldogság és az emberi természet ésszerű felfogását. Fellép az akkor keletkező burzsoá közgazdasági elméletek, a fiziokraták rendszere ellen is. Marx megemlíti „A tőké"-ben, hogy Mably feltárta a fiziokrata rendszer burzsoá jellegét. Élete alkonyán Mably szemlélete a pesszimizmus felé hajlott; kétségei támadtak a kommunizmus eszményének megvalósíthatósága tekintetében.

Gabriel Bonnot de Mably
XVIII. századi metszet

Morelly, „A természet kódexe, vagyis törvényeinek igazi szelleme" című könyv (1755) és a „Basiliade" (1753) című költemény szerzője, „mindent megfertőző pestisnek" nevezi az osztálytársadalmakban osztatlanul uralkodó magánérdeket, amely bűnökre és gaztettekre csábítja az embert. A kommunista társadalom Morely szerint a természet törvényeire alapozott rend megvalósulása. Már önmagában ez is társadalomfelfogásának idealista jellegét és szemléletének utópisztikus voltát mutatja. Elmélete azonban sok helyes elemet tartalmaz. A kommunizmus az ő szemében olyan társadalmi rendszer, amelyben nincs áruforgalom, nincs csere, a termékek közvetlenül kerülnek szétosztásra, a munka pedig a társadalom minden tagjának joga és kötelessége.

A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK SZÉPIRODALMA

A felvilágosodás korának szépirodalma nagy lépést tett előre a realista valóságábrázolás felé. Olyan világba vezette az olvasót, amelynek viszonyai közelebb álltak az emberek valóságos életéhez, és lerombolta a „magasrendű" és az „alacsonyrendű" műfajok közötti mesterkélt határokat, amelyeket a klasszicizmus teoretikusai húztak meg az abszolút monarchia virágkorában. A XVIII. századi francia irodalomra nagy hatással voltak a spanyol pikareszk regények realista hagyományai és olyan angol írók, mint Defoe és Swift. De a francia felvilágosodás irodalmának saját

[7] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 114. old.

Pierre Augustin Caron de Beaumarchais
XVIII. századi metszet

hazájában is megvoltak a maga közeli előfutárai. Köztük a legkiválóbb Alain-René Lesage (1668—1747). „A sánta ördög" című szatirikus regényében, kivált pedig a „Gil Blas de Santillane"-ban széles társadalmi körképet tár az olvasó elé, az egyszerű nép leleményes és éles szemű fiát állítja a cselekmény előterébe, leleplezi az arisztokraták, a hivatalnokok és a papok erkölcseit, fellebbenti a fátylat cselekedeteik igazi indítékairól.

A XVIII. század elejének másik jelentős írója, aki nem tartozik ugyan a felvilágosodás fővonalához, de szoros kapcsolatban áll a korabeli francia szellemi élet általános irányával, Prévost abbé (1697—1763). Többkötetes, szertelenül kusza és rosszul felépített regényei közül valóságos gyöngyszemként ragyog elő finom lélekrajzával a „Des Grieux lovag és Manon Lescaut története" (1731). A regény- és vígjátékíró Pierre Marivaux-t (1688—1763) szintén az emberek belső világa foglalkoztatja, főként szerelmi kapcsolataik tükrében („Marianne"). Néhány művében a kor életének reális vonásai is felbukkannak (például a „Felkapaszkodott paraszt"-ban).

Voltaire és Rousseau műveiben a francia szépirodalom közvetlenül összeforrott a felvilágosodás haladó társadalmi eszméivel. Az új esztétikai eszményekért vívott harc Diderot és az enciklopédisták tevékenységének fénykorában érte el csúcspontját. Diderot értékes esztétikai és kritikai munkássága mellett nagyszerű prózai műveket, valamint néhány drámát is írt. Regényei közül „Az apáca" az egyház bűneit leplezi le. Egy erőszakkal zárdába kényszerített fiatal lány sorsának elbeszélése során bemutatja a kolostori erkölcsöket, a beteges eltévelyedéseket, amelyek a természetellenes életkörülmények következtében uralkodnak a zárdák falai között. Másik két regénye, a „Rameau unokaöccse" és a „Mindenmindegy Jakab", csak halála után jelent meg. Ezekben pergő párbeszédek formájában (gyakran a filozófiai értekezések is párbeszédes formában íródtak) tárja fel a kor társadalmi fekélyeit. „Micsoda gyalázatos rendszer! Egyesek betegre eszik magukat, másoknak viszont, akiknek éppoly csillapíthatatlan étvágyuk van, egy falat sem jut" — mondja Rameau unokaöccse, a hasonló című regény hőse. Marx és Engels nagyrabecsülték ezt a művet, meglátva benne a dialektika figyelemre méltó felvillanásait a metafizikus módszer uralma idején.

A felvilágosítók második nemzedéke a drámaírásban elvetette a klasszikus tragédia műfaját, és a polgári dráma (a „komoly" vagy „könnyes komédia") felé fordult. E fordulat meghirdetője Diderot volt. Ne királyok vagy előkelők legyenek a drámák hősei, hanem közemberek, polgárok; a drámák ne az embernek a sorssal vívott küzdelméről szóljanak, hanem harcáról a társadalmi igazságtalanságok ellen. Diderot maga is írt drámákat, hogy gyakorlatban mutassa be elméletét. „A törvénytelen fiú" (1757) és „A családapa" (1758) nem aratott ugyan nagy sikert, de szerzőjük nyomdokait sok drámaíró követte.

Diderot drámareformja megnyitotta az utat Beaumarchais (1732—1799) számára, aki, midőn először lépett a nyilvánosság elé „Eugénie" című drámájával, bevezetőül elméleti fejtegetést bocsátott előre „a komoly drámai műfajról". Itt közvetlenül hivatkozik a „lángoló íróra, filozófusra

és költőre", a „hírneves Diderot-ra". Beaumarchais vígjátékai, „A sevillai borbély" (1772—1775) és a „Figaro házassága" (1782—1784) e műfaj legjobb alkotásai, noha némileg elütnek a műfajteremtők szentimentális „könnyes komédiáitól" (mellesleg szólva Beaumarchais trilógiájának záródarabja — „A bűnös anya" — erősen emlékeztet Diderot drámáira). A „Figaro házassága" éles hangú, a forradalom közeledtét jelző politikai színmű. A király hosszú ellenkezés után végül csak udvaroncai kitartó unszolásának engedve egyezett bele, hogy a darab színpadra kerüljön.

A KÉPZŐMŰVÉSZETEK ÉS A ZENE

A felvilágosodás eszméinek megtermékenyítő hatása nem múlt el nyomtalanul az építészet a festészet, a szobrászat és a zene fölött sem. Az előző évszázad pompázatos épületegyüttesei amelyek a művészet formanyelvén hirdették az abszolutizmus elvét, immár túlságosan hidegnek, csak a külsődleges hatásra törőnek tűntek. A XVII. században az építőművészek a homlokzatokra összpontosították figyelmüket — most különös gonddal fordulnak az épületek belső kiképzése és díszítése felé. Az egyenes vonal most túlságosan primitívnek és ridegnek tűnik, átadja helyét a tárgyak megformálásában és a stukkó-díszítésekben a hullámos-fodros vonalvezetésnek, mely annyira jellemző az új stílusra, a rokokóra (az elnevezés a francia „rocaille" = „kagyló" szóból származik). A belső terek cikornyás, rafináltan túlfinomult kiképzése, amely ennek a stílusnak sajátja, rendkívül jellemző az abszolutizmus bomlásának korára; ugyanakkor a haladó eszmeáramlatok képzőművészeti téren az antikvitás kultuszában jutottak kifejezésre. Voltaire — „Az ízlés temploma" című munkájában — határozottan elítélte a rokokót. A század második felének francia építészei, Gabriel, Soufflot, Victor Louis, nagyszerű épületeket emeltek antik stílusban (a Panthéon, a bordeaux-i színház, a versailles-i Kis Trianon). A felvilágosodás eszmei hatásának sodrába került építészek világosságra és egyszerűségre, a kompozíció összes alkotórészeinek harmóniájára és arányosságára törekedtek.

Nagyjából ugyanezt az utat járták a festők is. Az udvari körökben különösen nagy becsben állott Boucher (1703—1770) festészete. Képein keresett erotika, a női testben való gyönyörködés uralkodik („Vénusz születése", „A fürdő Diana"). Ugyanebben a modorban festett Lemoyne, Natoire, Lancret.

Diderot, aki 1759 és 1781 között kritikai szemléket írt a francia képzőművészeti kiállításokról (a „Szalonok"-ról), fellépett Boucher és a gáláns udvari festészet ellen. Az udvari festészet kimagasló képviselője Antoine Watteau (1684—1721), a kitűnő kolorista, aki a művészettörténészek megállapítása szerint „a legfranciább volt a XVIII. század valamennyi francia festője közül". Képeinek többségén Watteau a „gáláns ünnepségek festőjeként" lép elénk („Indulás Kythera szigetére", „Velencei ünnepély", „Beszélgetés a parkban"), noha már az egyszerű falusi élet témái is érdeklik. A demokratikus festészeti irányt Chardin (1699—1779) és Greuze (1725—1805) képviselték. Semmivel nem maradtak Watteau mögött a színkezelésben, viszont nem voltak olyan modorosak és keresettek. Nevüket a harmadik rend családi jeleneteit ábrázoló zsánerképek tették híressé. Diderot igen nagyra tartotta Greuze-t, nagyszerű portréit, a hétköznapi élet jeleneteit ábrázoló festményeit. E festő műtermének bejárata fölé szerinte e szavak illenének: „A boldogtalanok itt olyan szemekre lelnek, amelyek érettük sírnak." De még többre becsülte Chardint, aki ment volt a Greuze által kedvelt színpadias hatáskeltéstől. Chardinnek, „a festészet La Fontaine-jének" egyszerű és szelíd bája elragadtatott megállapításra késztette Diderot-t: „Chardin — műfajában maga a tökély."

Az antik művészet hatását mutatja Louis David festészete is, aki azonban már a század legvégén alkotta meg legkiválóbb képeit.

A XVIII. századi francia szobrászatot olyan kiváló művészek képviselik, mint Falconet

(1716—1791), Bouchardon (1698—1762), Pigalle (1714—1785), Houdon (1741—1828). Falconet készítette I. Péter híres pétervári lovasszobrát, a „Rézlovast". Houdon kiváló kortársai — Montesquieu, Diderot, d'Alembert, Rousseau, Buffon, Voltaire — portréit mintázta meg.

A gáláns irányzatot a zeneművészetben is fokról fokra kiszorította a demokratikusabb irány. A gáláns zene művelője volt Rameau (1683—1764), a „Castor és Pollux", a „Szerelmes Indiák" és más operák szerzője. Az újabb irányt a vígopera mestere, Grétry (1741—1813) képviselte. A vígopera az úgynevezett polgári dráma műfajával egyidejűleg fejlődött ki, a Diderot meghirdette színházi reform hatására. A felvilágosodás képviselői ezt a második, haladóbb zenei irányzatot támogatták. Voltaire a következő epigrammát írta Grétryről:

„Az udvar kifütyülte művedet,
De Párizs fellelkesült a csudán
Ó, Grétry, a nagyok füle
Gyakran bizony nagy fül csupán."

Rousseau vígoperát írt „Falusi jós" címen (1752). A felvilágosítók sokat írtak a zenéről (Rousseau „Levelek a francia zenéről", „Zenei szótár" című művei stb.).

A XVIII. század második felében a francia közvéleményt élénken foglalkoztatta a „gluckisták" és a „piccinnisták" harca. A Franciaországban élő nagy osztrák zeneszerző, Gluck operareformja szervesen összekapcsolta a szöveget és a dallamot. Az udvari szalonművészet hívei az olasz Piccinnit pártolták. Heves harc lángolt fel, amelyben a haladó közvélemény Gluck oldalán állott.

XXIII. FEJEZET

DÉL-EURÓPA ORSZÁGAI A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Dél-Európa országai — Itália és Spanyolország — között még a XVI. században közvetlen politikai kötelék létesült: az Appennini-félsziget nagy része a spanyol Habsburgok uralma alá került. Csaknem két évszázadon át egész Itália — északon Piemont, Közép-Itáliában a pápai állam, továbbá két városköztársaság, Velence és Genova kivételével — ténylegesen spanyol tartomány volt. A spanyol uralom — azon túl, hogy számos háborúba sodorta bele az országot, mely sokszor maga is hadszíntérré lett — erősen kihatott a gazdasági és kulturális fejlődésre is, előmozdítva a feudális reakció térhódítását és megszilárdulását.

1. ITÁLIA

AZ IDEGEN URALOM

A feudális reakció, amely Itáliában már a XVI. században kibontakozott, az egész XVII. századra és részben még a XVIII. századra is rányomta bélyegét. Itália jóval az itt tárgyalt időszak előtt elveszítette vezető szerepét az európai kereskedelemben. Ezzel egyidejűleg zuhanásszerűen visszaesett az iparűzés, még olyan nagy városokban is, mint Firenze, Velence vagy Milánó. A politikailag és gazdaságilag is széttagolt Itália nehéz helyzetét még csak súlyosbította a népre nehezedő idegen elnyomás és az ország területén szinte szünet nélkül dúló háborúskodás. A XVII. század második felében szakadatlan sorban követték egymást az itáliai uralkodók közötti fegyveres összeütközések. Főként olasz földön zajlottak Franciaországnak a Habsburgok elleni háborúi is. Ugyanebben az időben Velence még egyszer, utoljára, összeszedte minden erejét, hogy megvédje a törököktől a Földközi-tenger keleti medencéjében fekvő birtokainak maradványait (főként Kréta szigetét).

Különösen sokat szenvedett Itália a spanyol örökösödési háború idején (1701—1713), amikor az osztrák és a francia—spanyol seregek közti véres összecsapások színterévé lett. Akármelyik fél győzött is az ütközetekben, az olasz városokra mindenképpen hadisarcot vetettek ki, a parasztokat pedig kirabolták. Az intrikákkal próbálkozó, hol az egyik, hol a másik félhez csatlakozó itáliai uralkodók politikája új nyomorúságokkal tetézte a védtelen városok és falvak szenvedéseit. A háborúból — jókor átállva a franciaellenes koalíció oldalára — csak a Piemontban uralkodó Savoyai-dinasztia húzott némi hasznot: megkapta Szicília szigetét.

A spanyol örökösödési háború 1713-ban a franciaellenes szövetség győzelmével zárult. A

spanyolokat és a franciákat kiűzték az Appennini-félszigetről. Vereségüket azonban a szétdarabolt és tönkretett Itália nem tudta felhasználni arra, hogy végre megszabaduljon az idegen iga terhétől. Az 1714-es rastatti béke értelmében az itáliai spanyol birtokok (a nápolyi királyság, a milánói hercegség, Toscana egy része és Szardínia szigete) — s velük a félsziget fölötti hegemónia — az osztrák Habsburgok kezére kerültek.

Az egyik idegen elnyomást felváltotta a másik. Most már — az észak-itáliai kereskedelmi utak és a dél-itáliai kikötők birtokában — az osztrák Habsburgok uralkodtak a félsziget fölött. Egyes vidékeket közvetlen hatalmuk, másokat ellenőrzésük alatt tartva, könyörtelenül kifosztották az olasz dolgozó tömegeket.

A spanyol Bourbonok azonban nem nyugodtak bele itáliai birtokaik elvesztésébe. Már 1717-ben elfoglalták Szardínia szigetét, majd a következő évben Szicíliát is. Az európai nagyhatalmak követelésére innen ki kellett ugyan vonniuk csapataikat, de a következő évtizedekben újra meg újra betörtek a félszigetre. A Bourbonok és az osztrák Habsburgok közötti háborúskodás Itália területén — váltakozó hevességgel ugyan, de csaknem egyfolytában — egészen 1748-ig tartott.

E küzdelem utolsó szakaszához — az úgynevezett osztrák örökösödési háborúhoz — kapcsolódik a XVIII. századi olasz történelem egyik nevezetes epizódja: az osztrákok kiűzése Genovából.

1746-ban az osztrák sereg Genova falai alá érkezett. A városi patriciátus és a kormányzat, lemondva az ellenállásról, engedelmesen megnyitotta a kapukat a Habsburgok csapatai előtt. A megszállók súlyos hadisarcot vetettek ki a városra, fosztogatták a polgárokat, megalázó módon bántak, erőszakoskodtak a lakossággal. A hagyomány szerint a felkelésre egy Balilla nevezetű tizenkét éves fiú adta meg a jelet: kővel dobott meg egy osztrák tisztet. A kikötőmunkások, az utcai árusok, az iparoslegények fegyvert ragadtak; a város utcáit barikádok borították el. A városi előkelőségek sietve küldöttséget menesztettek az osztrák parancsnokságra, nehogy ez azt találja hinni, hogy akár a legcsekélyebb részük is van az eseményekben. A felkelők erőszakkal fegyvert szereztek a városi arzenálból. Csatlakoztak hozzájuk a környékbeli parasztok is. Hat napi véres harc után az osztrákok kiszorultak Genovából. Ekkor ostrommal próbálkoztak, de ismét kudarcot vallottak: a város elkeseredett ellenállása, másrészt a Provence-ban állomásozó francia—spanyol csapatok részéről fenyegető támadás veszélye visszavonulásra kényszerítette őket.

A genovai köztársaság függetlensége tehát fennmaradt. A hatalom azonban gyorsan kicsúszott a munkás- és kézműves elemek kezéből. A felkelés napjaiban a nép által létrehozott ideiglenes kormány mindössze néhány napig működött, hogy aztán önként átengedje helyét a dogénak és a patríciusokból álló szenátusnak.

Az 1748-as aacheni békeszerződésben a spanyol Bourbonoknak sikerült valamit visszaszerezniük itáliai befolyásukból, de ez csak árnyéka volt a hajdaninak. Délen feltámasztották a független Kettős Szicíliai Királyságot, amely Nápolyt és Szicíliát egyesítette; trónjára III. Károly (V. Fülöp spanyol király fia) került, aki lemondott a spanyol trónhoz fűződő jogairól. A félsziget északi részén viszont megszilárdult Ausztria uralma. Lombardia egyenesen az osztrák tartományok közé került, a toscanai trónra pedig egy Habsburgot ültettek. A többi olasz állam helyzete és határai nem változtak lényegesen. Itália az aacheni béke után is apró — nagyobbrészt Ausztriától vagy Spanyolországtól függő — államok konglomerátuma, következésképp az idegen intrikák és betörések védtelen áldozata maradt.

AZ AGRÁRVISZONYOK. A PARASZTSÁG HELYZETE

Az itáliai gazdasági élet ez idő tájt mélypontján állott. Az idegen betörések és a belviszályok tönkretették az országot, szétzilálták iparát és mezőgazdaságát. A XVIII. század derekán Itália — melynek városaiban hajdan először született meg a kapitalizmus — alapjában még mindig agrár-

ország maradt, melynek földjei túlnyomórészt a papság és a nemesség kezén voltak: Észak-Itáliában az egész megművelt földterületnek mintegy kétharmada, Közép- és Dél-Itáliában — kilenctizede. A déli feudális nagybirtokok némelyike olyan hatalmas volt, hogy két napi utazással sem lehetett a végére érni. Egy-egy ilyen latifundium lakossága tízezrekre rúgott.

A mezőgazdaság színvonala rendkívül alacsony, technikája kezdetleges volt. A földesúri juhnyájak telekről telekre kószálva letiporták a parasztok vetéseit. Sok föld maradt feltöretlenül; az ország gabonaszükségletének jelentős részét külföldről kellett importálni.

A nagybirtokok tulajdonosai nem törődtek a gazdálkodás racionális megszervezésével. Sok arisztokrata a nagyvárosokban élt, és soha még csak nem is látta azokat a földeket, amelyekről évről évre megkapta a szokásos bevételt. A nemesi birtokokat rendszerint kis parcellákban felesbérlőknek adták bérbe (mezzadria). A felesbérlők teljesen függő helyzetben voltak földesurukkal szemben. A bérlet fejében nemcsak a termés felét, sőt olykor kétharmadát kellett átengedniük neki, hanem ezenfelül az urasági földeken való munkára és egy sereg feudális szolgáltatásra is kötelezték őket.

A földesúr a legkülönbözőbb járadékokat szedte a parasztoktól. Fizetniük kellett a baromfi- és sertéstartás, a marhavágás jogáért, sőt még azért is, hogy kisöpörhessék a szemetet otthonukból. Kizárólag a földesurat illette meg a halászat, a vadászat, a sófőzés joga, valamint a folyók és patakok vizének felhasználása a földek öntözésére.

A parasztok sokféle szolgálattal is tartoztak földesuruknak. Gazdasági tevékenységükben erősen korlátozva voltak. Dél-Itáliában például a parasztok hozzá sem foghattak saját termésük learatásához, míg be nem takarították a gabonát uruk földjein, s egész 1759-ig csak földesuraknak adhatták el termésüket. A parasztokra nehezedett ezenfelül az állami adók terhe, és fizetniük kellett az egyházi tizedet is.

Dél-Itáliában, ahol a feudális viszonyok a legszívósabban és a legerőteljesebben tartották magukat, a kutatók megállapítása szerint százakra rúgott a parasztokra nehezedő különféle kötelezettségek, szolgáltatások és adók száma. A Kettős Szicíliai Királyság és Toscana egyes részein fennmaradtak a személyes jobbágyi függőség maradványai is: a parasztok egyes csoportjai itt röghöz kötöttek voltak. E parasztokat szökési kísérlet esetén életfogytiglan börtönbe vethették. A földesurak egyébként még ott is, ahol a parasztok szabad embernek számítottak, megőrizték a parasztok személyére vonatkozó számos feudális jogukat, elsősorban a bíráskodás jogát. Birtokaikon börtönöket létesítettek, fegyveres zsoldoscsapatokat tartottak, itt-ott még saját tüzérséggel is rendelkeztek. Ők ítélkeztek és ők is hajtották végre az ítéletet, a legkisebb vétségekért is bőkezűen osztogatva botbüntetést, pénzbírságot, börtönbüntetést.

Érthető hát, hogy gyakoriak voltak a parasztfelkelések és a kizsákmányolással szembeni ellenállás más formái. A XVII. század derekán több évig tartó vallási színezetű parasztháború zajlott le Savoyában (az úgynevezett valdens eretnekség). 1674—1676-ban Szicíliában került sor nagy felkelésre. Sok paraszt a földesúri elnyomás és az idegen megszállók elől — faluját elhagyva — hegyi ösvényeken Franciaországba, Ausztriába, Svájcba szökött át. Sokan a lakott helyekről hegyekbe és erdőkbe bújdostak, és országúti rablásból éltek. Országszerte csapatostul kóboroltak a koldusok.

KERESKEDELEM ÉS IPAR

Az olasz államok nem tudták kihasználni kedvező földrajzi helyzetüket az Észak- és Közép-Európát a Levantéval összekötő kereskedelmi utak mentén. Sem Velencének, sem Genovának, sem a Kettős Szicíliai Királyságnak nem volt már elég ereje ahhoz, hogy megvédje a tengeri útvonalak biztonságát. A Földközi-tengeren török és berber (észak-afrikai) kalózok garázdálkodtak, elfogták a kereskedelmi hajókat, fosztogatták a part menti településeket. A Földközi-tenger keleti

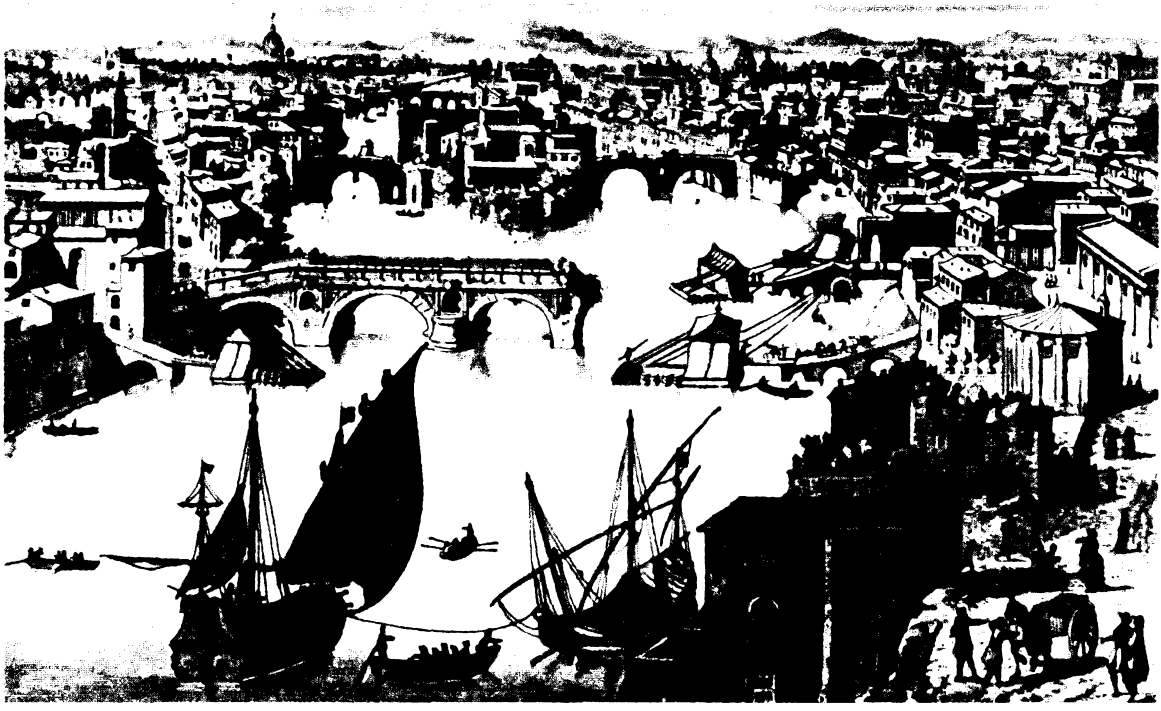

Róma
A XVII—XVIII. század fordulóján készült metszet

medencéjének piacairól, ahol egykor szinte korlátlan urak voltak, az olasz kereskedőket most egyre inkább kiszorították a fejlettebb nyugat-európai országok kereskedőcégei.

Magában Itáliában az adóktól megnyomorított parasztoknak szinte semmi lehetőségük nem volt iparcikkek vásárlására. A belső vámok csaknem száz százalékkal megdrágították az árukat. Vámhatárok választották el egymástól nemcsak az egyes államokat, hanem az egyes városokat, sőt olykor községeket is. Egyedül Dél-Itáliában 367 vámsorompó volt, ebből 122 állami és 245 magánkézben. Az átutazó kereskedőket szinte kilométerenként megvámolták, Nápolyban még akkor is, ha az egyik városnegyedből a másikba vitték át árujukat.

Mindehhez járult még az utak silánysága, az egységes súly- és hosszmérték, valamint az egységes pénzrendszer hiánya, továbbá a jogszabályok feudális zűrzavara és tarkasága — egészen más törvények voltak érvényben például Pisában, mint Sienában, és megint mások Firenzében. Nyomasztó teherként nehezedtek a gazdasági életre a kereskedelmi monopóliumok is, amelyek kiárusítása az olasz uralkodók állandó bevételi forrását képezte.

Ilyen körülmények között az egységes nemzeti piac kialakulása — amely sok más európai országban éppen a XVI—XVII. században nagy léptekkel haladt előre — Itáliában erősen visszamaradt.

Nehéz helyzetben volt az ipar is. Az áruk minőségét, szabványát, termelési folyamatát részletes rendelkezések szabályozták. A technikai fejlődést megnehezítették a céhtestületek, melyek gáncsoskodó módon igyekeztek érvényt szerezni annak a követelménynek, hogy minden egynemű termelési folyamat „egyformán" végeztessék. Az olasz ipar valósággal fulladozott a politikai széttagoltság és a feudális jellegű szabályozások szorításában. Egy-két nagyobb vállalat még megmaradt a régebbi időkből, de Velence, Genova, Firenze, Milánó ipari negyedeiben már rég híre-hamva sem volt az egykori pezsgő életnek. A félsziget déli részén elsorvadtak az ősi nápolyi mesterségek.

Az iparban országszerte megint a termelés kézműves formái jutottak uralomra, de a kézművesség is a hanyatlás állapotában volt. Egyedül a fényűzési cikkeket előállító iparok számíthattak biztos vásárlókra az udvari nemesség és a klérus köréből.

Milánóban a XVII. század elején évi 15 000 vég gyapjúszövetet állítottak elő, 1640-ben már csak 3000 véget, 1700-ban pedig alig 1000 véget. Cremonában a XVI. században 5000 szövőszék működött, 1749-re mindössze 60 maradt. A város lakossága egynegyedére csökkent. Az ipari élet elhalt, a munkások elköltöztek. A kortársak feljegyezték, hogy télvíz idején a város utcáin farkasok kóboroltak, az elhagyott házakban kígyók ütöttek tanyát.

A KIVÁLTSÁGOS RENDEK

Az egész társadalmi, politikai és kulturális élet a feudális reakció bélyegét viselte magán. A társadalmat rendi korlátok tagolták részekre. A papság és a nemesség — a „kiváltságosok" — mentesek voltak az állami adóktól. Csak nemesek tölthettek be magasabb tisztségeket a hadseregben és az államapparátusban. Egyes itáliai államokban külön bíróságok és külön törvények voltak a nemesek számára, másutt pedig előírták a bíráknak, hogy az ítélet kiszabásakor vegyék figyelembe a vádlott rendi állását. Azt a bűncselekményt, melyért a kézművest életfogytiglani gályarabságra ítélték, a nemes jelentéktelen büntetéssel megúszta. A kiváltságosok megkülönböztető módon ruházkodtak — bársonyban és selyemben jártak. A torinói királyi színházban csak nekik volt joguk a páholyokban ülni, a többi városi polgárnak födetlen fővel kellett álldogálnia a földszinten.

Különösen nagy befolyással bírt a hatalmas földbirtokkal és óriási kincsekkel rendelkező papság (Toscanában a klérus jövedelme négyszer annyi volt, mint az államé), amely a római pápa támogatását élvezte. Az országban csak úgy hemzsegtek a papok, szerzetesek, jezsuiták. Montesquieu itáliai útjáról írta, hogy itt akármerre fordítja is fejét az ember, mindenütt papot vagy barátot pillant meg. A pápai területen az egész hatalom a papok kezében volt, s sok más itáliai államban is a kezükben tartották a kormányzás titkos szálait. A papi rendet azonban mélyreható különbségek osztották meg: az egyházfejedelmek — a prelátusok — gazdagság és befolyás tekintetében semmivel sem maradtak el a leghatalmasabb világi feudálisok mögött, a szegény falusi papok élete viszont alig különbözött a parasztokétól, a városi klérus egy része pedig már az olasz társadalom polgári elemeihez kötődött.

A TŐKÉS VISZONYOK FEJLŐDÉSE A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A XVIII. század második felében Itália a hosszan tartó béke áldásait élvezte. Az ország kezdett magához térni a pusztulásból. Megindult a gazdaság és a kultúra újjáéledése. Szaporodásnak indult a lakosság, újra benépesültek az elhagyott városok és falvak, emelkedett a mezőgazdasági termékek kereslete s ezzel a földbirtokosok jövedelme is. A burzsoá vállalkozók egyre szívesebben fektették tőkéjüket a mezőgazdaságba, meghonosítva ebben a tőkés vállalkozás elemeit.

Az érvényben levő feudális korlátozások — a majorátus, a nemesi birtokok elidegeníthetetlensége stb. — megnehezítették a földszerzést a burzsoázia számára. A tőkés vállalkozónak többnyire meg kellett elégednie a nagybérlő szerepével. Dél-Itáliában, ahol a feudális termelési forma még úgyszólván érintetlen volt, és a mezőgazdaság lényegében naturális jellegű maradt, a földbérlő városi polgárok közvetítőként ékelődtek be a földesúr és a parasztok közé: a birtokostól bérbe vett földet parasztoknak adták ki. Megjelenésük itt mit sem változtatott a mezőgazdaság feudális jellegén, csak a parasztok helyzetét súlyosbította: most már nemcsak a földesúr, hanem a közvetítő polgár étvágyát is ki kellett elégíteniük.

ITÁLIA ÁLLAMAI A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Firenze
A XVII—XVIII. század fordulóján készült metszet

Észak- és részben Közép-Itáliában a mezőgazdaság — a városok fejlődése és a mezőgazdasági termékek növekvő kereslete következtében — árutermelő jellegűvé vált. A természetben lerótt bérleti díjat mindinkább kiszorította a pénzfizetés. Piemontban, Lombardiában, Toscanában a XVIII. század második felében mocsarakat csapoltak le, nagyszabású öntözési munkálatokat végeztek, növelték a vetésterületet. Észak-Itáliában különösen nagy arányokat öltött a puszta földek művelés alá vétele.

A földbirtokosok és a nagybérlők — hogy növeljék jövedelmüket — elkergették földjeikről a paraszti felesbérlőket és a kisbérletek helyén tőkés típusú nagybérleteket létesítettek, amelyekben béresek munkáját alkalmazták. Az ilyen bérletek leginkább a Pó termékeny völgyében terjedtek el, ahol a mesterséges öntözési rendszer kedvezett a nagygazdaságok létesítésének. E vidéken emelkedett a mezőgazdaság technikai színvonala és tetemesen megnőtt a terméshozam. Éppen itt, Lombardiában, indult meg legkorábban a mezőgazdasági burzsoázia és az agrárproletariátus kialakulása.

A XVIII. század második felében tehát jókora léptekkel haladt előre a kapitalizmus behatolása az olasz mezőgazdaságba. Ezzel összefüggésben nőtt a föld ára, s a bérleti díjak csaknem megkétszereződtek.

Az észak-itáliai nagybirtokosok és tőkés bérlők agrotechnikai újítások bevezetésére törekedtek. A városokban mezőgazdasági folyóiratok, füzetek, könyvek jelentek meg, élénk viták zajlottak különböző agronómiai kérdések körül. Mezőgazdasági akadémiák létesültek, amelyek azon voltak, hogy meghonosítsák a legújabb agrotechnikai vívmányokat. Néhány különösen fejlett vidéken az elavult ugaros vetésforgót felváltotta a többnyomásos vetésforgó, sőt egyes tőkés gazdaságokban tökéletesített mezőgazdasági eszközök alkalmazását is megkísérelték. Az Észak-Itáliában ez időben megfordult külföldi utazóknak is feltűnt az olasz mezőgazdaság haladása. Arthur Young, a neves angol mezőgazdász és utazó, aki az 1790-es években járt itt, elismeréssel nyilatkozott a lombardiai öntözőberendezésekről, Piemont kiválóan gondozott földjeiről.

A változások az ipart is érintették. Ez alapjában még kézműves és falusi jellegű maradt és Dél-Itáliában továbbra is pangott ugyan, Észak- és Közép-Itáliában azonban már fellendülésnek indult: a városokban és falvakban megnőtt az iparosok száma, újra kialakult az egyes vidékek specializálódása bizonyos termékek — kelmék, fémáruk, papír, üveg stb. — előállítására. Milánóban a selyemszövőszékek száma a XVIII. század második felében 500-ról 1400-ra emelkedett.

Ezzel egyidejűleg Lombardiában, Piemontban és Toscanában változások mentek végbe az ipar termelési szervezetében is: a szétszórt manufaktúra, főként a textiliparban, túlsúlyra emelkedett. Növekedett a manufaktúrák száma a kerámia-, a papírkészítő- és a fémiparban is. Falun főleg

nők és serdülők, a városokban pedig tönkrement kézművesek dolgoztak bennük. A XVIII. század végén Észak-Itáliában már tucatjával működtek központosított manufaktúrák is. Piemontban ezek főként selyemfonó üzemek voltak, melyek 70—100, sőt olykor 120 munkást foglalkoztattak. A kereskedelmi utak kereszteződésénél fekvő Milánóban, amely már régóta az ország egyik legnagyobb kereskedelmi és ipari központja volt, akadtak olyan tőkés vállalatok is, amelyekben egy fedél alatt 300, sőt 400 ember dolgozott. Ezek az üzemek még nagy számú otthon dolgozó munkást is foglalkoztattak egy-egy részművelet elvégzésére. Nagy központosított manufaktúrák jelentek meg más lombardiai városokban, valamint Piemontban és Toscanában is. A Firenze környékén működő virágzó porcelánmanufaktúra több száz embernek adott munkát. A nagy manufaktúrák munkásai rendszerint céhen kívüli kézművesekből kerültek ki, de külföldről is csalogattak az országba szakképzett munkásokat. Az olasz uralkodók támogatták a nagy manufaktúrák alapítását. 1752-ben Torinóban I. Károly Emánuel védnöksége alatt megalakult a Piemonti Királyi Társaság, amely selyemgyártással és -kereskedelemmel foglalkozott, s meglehetősen nagy — 600 000 lírás — tőkével rendelkezett.

A nagyipar fejlődését azonban fékezte a belső vámok rendszere és a szőrszálhasogató állami iparszabályozás, nemkülönben a belső piac szűk volta és az ország feudális széttagoltsága. E tényezők következtében az olasz ipar még sokáig a kézművesség és a szétszórt manufaktúra fokán maradt.

Mindazonáltal a kapitalista típusú üzemek — ha mégoly korlátozott — térhódítása is fontos társadalmi változásokat idézett elő. Lényegesen módosult az olasz burzsoázia összetétele. Az adóbérlők, a szolgáltatások behajtói és más olyan elemek mellett, amelyeknek a tevékenysége szorosan a régi feudális rendhez kapcsolódott, növekvő befolyásra tettek szert az új típusú üzletemberek. Az észak-itáliai városokban — főként Milánóban — már meglehetősen jelentékeny ipari és kereskedő burzsoá réteg volt kialakulóban. Ezek az üzletemberek — nem rendelkezvén még megfelelő tőkeerővel — kereskedelmi és ipari társaságokat alapítottak. Mindamellett az észak-itáliai nagyüzemek többségét ezekben az évtizedekben állami pénzen vagy külföldi tőkével hozták létre.

A nyerészkedési vágy a nemesség számottevő részét is magával ragadta. A növekvő mezőgazdasági kereslet arra sarkallta a nagybirtokosokat, hogy mind sűrűbben látogassanak el birtokaikra, és agrotechnikai újításokat alkalmazzanak a jövedelmezőség fokozása érdekében. Néhány nemes ipari tőkebefektetéseket eszközölt; birtokain manufaktúrákat létesített. Megindult — és Észak-Itáliában meglehetősen gyors ütemben haladt előre — a nemesség egy részének elpolgáriasodása.

A NÉPI ELÉGEDETLENSÉG FOKOZÓDÁSA

A néptömegek igen kevés hasznát látták a XVIII. század második felében bekövetkezett gazdasági megélénkülésnek. Most már nem taposták ugyan le a parasztok földjeit és nem égették fel vetéseiket, mint a háborúk idején; a parasztok és a kézművesek végre-valahára egy kis levegőhöz jutottak, sőt némelyikük tehetős gazdálkodóvá vagy manufaktúratulajdonossá emelkedhetett. De az erős feudális maradványok közepette a tőkés fejlődés rendkívül sok gyötrelemmel járt a néptömegek számára.

Az ipari és kereskedelmi fellendülés megdrágította a mezőgazdasági termékeket — különösen a gabonát —, vagyis a reálbér csökkenéséhez vezetett. A városokban a kézművesek jó része — nem bírva a versenyt a manufaktúrákkal — nyakig eladósodott, elvesztette gazdasági önállóságát és manufaktúramunkásnak szegődött. A falvakban eltűnőben volt a paraszti kisbirtok. A földről elűzött paraszti bérlők Piemontban és Lombardiában béressé lettek. Dél-Itáliában a nagybirtokosok rátették a kezüket a különböző közösségi területekre, megfosztva a parasztokat ősi községi jogaiktól (legeltetés, rőzseszedés stb.). A felesbérlőktől egyre nagyobb részt követeltek.

Arthur Young, aki Itália számos vidékén figyelte meg a parasztok életét, a legkedvezőbbnek a toscanai felesbérlők helyzetét találta: ezek búzakenyérrel táplálkoztak, újbort ittak, sőt hetenként egyszer még húst is ettek. De Lombardiában a parasztok kukoricával táplálkoztak, és boldognak mondhatta magát, akinek kenyere volt. Dél-Itáliában, valamint Szardíniában és Szicíliában a falvakban vadon termő füvekből főztek valami levesféleséget, és kenyér helyett — hogy ne kelljen őrletési díjat adniuk a földesúrnak — a tűzhelyen szárított gabonamagvakat ettek. A parasztok maguk szőtte szövetből készült, összevissza foltozott gúnyában, mezítláb jártak, füstös sötét viskókban szorongtak állataikkal együtt, és csak a legmódosabbak tudtak kunyhójukban válaszfalat keríteni az emberek és az állatok közé. „Szardíniában — írta Young — él egy szerencsétlen paraszti fajta, amely olyan kunyhókban lakik, ahol nincs tűzhely, s a füst kémény helyett egy lyukon távozik." Az olasz parasztok sokat betegeskedtek, korán meghaltak.

A szó későbbi értelmében vett proletariátus még nem volt. A városokban iparoslegényekből, háziszolgákból, napszámosokból és más városi plebejus elemekből álló tarka tömeg verődött össze. A falusi manufaktúrákban parasztok dolgoztak a mezei munkáktól szabadon maradó idejükben. De a tőkés fejlődés előrehaladtával a Pó völgyében megkezdődött a mezőgazdasági proletariátus, Észak ipari központjaiban pedig a központosított manufaktúrák munkáshadseregének kialakulása.

A városokban, a kézművesműhelyek és a központosított manufaktúrák szennyes, nyirkos helyiségeiben a munkanap pirkadattól alkonyatig, sőt néha éjfélig tartott. A munkások életszínvonala alig különbözött a legszegényebb paraszti rétegekétől.

A tömegek proletarizálódása gyorsabban haladt, mint a munkaerő-szükséglet növekedése; fokozódott a munkanélküliség, amely a városi munkásokat és a falusi béreseket is idegenbe kergette — Svájcba, Franciaországba, Németországba —, ahol idénymunkákkal keresték kenyerüket.

A néptömegek nyomorúsága végletekig fokozódott az aszályos, terméketlen esztendőkben. Alig volt év, hogy ne sújtotta volna rossz termés valamelyik itáliai államot; ilyenkor a falvakban a fák kérgétették, s a városok utcáit az éhező tartományokból menekülők tömegei árasztották el.

A vállalkozók már a legcsekélyebb zavar, fennakadás esetén tüstént bezárták a műhelyeket és a manufaktúrákat, szélnek eresztették legényeiket illetve munkásaikat.

A XVIII. század közepén Piemontban a selyemipar nyersanyaghiány, illetve a nyersanyag megdrágulása következtében válságba jutott, mely kisebb megszakításokkal egészen a század végéig tartott. 1787-ben ebben az iparágban a munkanélküliek száma — családtagokkal együtt — 62 000-re rúgott.

Országszerte nőtt és szélesedett az elégedetlenség. Mind gyakrabban követték egymást a népharag spontán kitörései. Falun a parasztok csendes, szívós harcban igyekeztek visszaszerezni a földesurak által elfoglalt közföldeket és parcellákat. A nemesek birtokait, udvarházait hol itt, hol ott fegyveres parasztok rohanták meg. A néptömegek társadalmi tiltakozásának egyik formája volt az útonállás is, amelynek mindig gazdagok estek áldozatul. A külvárosokban, ahol tönkrement kézművesek és falusi jövevények éltek, éhező, minden hatóságellenes megmozdulás támogatására kész tömegek verődtek össze.

1764-ben rossz termés volt Dél-Itáliában. A spekulánsok felverték a gabonaárakat, a szegények fűvel táplálkoztak, az országutakon és a városok utcáin az éhhalál áldozatainak tetemei hevertek. Ebben a nehéz esztendőben a Kettős Szicíliai Királyságban a városi és falusi szegény nép sokhelyütt megrohanta a gabonaüzleteket és a magtárakat, felgyújtotta és kirabolta a nemesek és spekulánsok házait.

1766-ban Toscanában, a hetvenes évek közepén pedig Piemontban és Palermóban (Szicília) törtek ki éhséglázadások. Az utóbbi helyen a felkelő szegénynép rohammal elfoglalta a börtönt és fegyvereket zsákmányolt az erődbástyákról. A nép halált kiáltott az alkirály fejére, benyomult palotájába, és az uralkodó életét csak az mentette meg, hogy a helybeli püspök védelmébe vette. Anti-

feudális megmozdulások zajlottak le Szardíniában és Calabriában is. 1781-ben a velencei tartományokban tört ki felkelés.

Észak ipari központjaiban a szegény kézműves népesség olcsó kenyeret követelt; a központosított manufaktúrák munkásai első, még bátortalan próbálkozásaikat tették arra, hogy munkaidőcsökkentést és béremelést vívjanak ki maguknak. Létrejöttek az első itáliai munkásegyesületek, „testvériségek", lezajlottak az első sztrájkok.

A hatóságok igyekeztek még csírájukban elfojtani a munkásmegmozdulásokat. Amikor 1780-ban Velencében sztrájkba léptek a munkások, a sztrájkot kíméletlen eszközökkel leverték, a fő szervezőket pedig a borzalmas ólomtömlöcökbe vetették.

ITÁLIA ÁLLAMAI A XVIII. SZÁZADBAN. A „FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS" POLITIKÁJA

A pápai államban az egyházi szertartások dús pompájával, az egyházfejedelmek káprázatos fényűzésével kiáltó ellentétben a nép szörnyű nyomorban tengődött, s az állam a mély gazdasági és kulturális hanyatlás képét mutatta. Az ipari és kereskedelmi fejlődésnek itt még a legelemibb előfeltételei sem voltak meg. Noha e kicsiny, még itáliai mértékkel mérve is elmaradott állam már régen elvesztette egykori politikai befolyását, továbbra is a pápai reakció és a nemzetközi intrikák központja maradt. Területén még a XVIII. században is vérengzett az inkvizíció: Róma utcáin és terein közszemlére tették az eretnekség miatt máglyán megégetett szerencsétlenek elszenesedett maradványait.

Az egykor oly gazdag és hatalmas kereskedő-köztársaságok, Velence és Genova, már régóta megmerevedett oligarchikus berendezésű államokká váltak. Kereskedelmük és iparuk egyre csak hanyatlott; a genovai köztársaság kormánya kénytelen volt külföldi vállalkozóknak bérbe adni a köztársaság tétlenül veszteglő kereskedelmi flottáját. A genovai kereskedők elhagyták városukat; Milánóba, Nápolyba, Torinóba költözködtek, ahol tág tér nyílt vállalkozói tevékenységük előtt.

Velence, miután a török háborúkban vereséget szenvedett és az 1718-as pozsareváci békében csaknem minden balkáni birtokát elvesztette, már meg sem kísérelte visszaszerezni a „tengerek királynője" hajdani dicsőségét és nagyságát. A következő évtizedekben zokszó nélkül tűrte a spanyol, osztrák, francia seregek sorozatos betöréseit és fizette a sarcot az észak-afrikai kalózoknak.

Igaz, a város tovább élte a maga pezsgő és külsőre fényes életét. A velencei bálok pompája elkápráztatta az idegeneket, akik Európa minden tájáról összesereglettek a híres-nevezetes karneválokra. De e fények már csak a kihunyó tűz utolsó felvillanásai voltak. A velencei patríciusok az apáik és nagyapáik felhalmozta kincseket tékozolták el. De — akárcsak a többi itáliai államban — Velencében is erősödött az a törekvés, hogy változtassanak a dolgok állapotán, és az új élet hajtásai minden akadály ellenére is utat törtek maguknak.

Mély hanyatlás lett úrrá Firenze városán is. Firenze már rég elvesztette egykori hírnevét, amelyre mint Közép-Itália ipari és kulturális központja tett szert, ámbár továbbra is a viszonylag nagy területű toscanai nagyhercegség fővárosa maradt. A XVIII. század első felében a Medici-ház leszármazottainak uralma alatt álló Toscana aprópénz gyanánt szerepelt az itáliai hegemóniáért torzsalkodó nagyhatalmak béketárgyalásain. 1735-ben Franciaország és Ausztria megegyezett abban, hogy Toscanát átadják Lotharingiai Ferenc hercegnek, Mária Terézia férjének, aki a Német-Római Birodalom trónjának várományosa volt. 1738-tól Ferenc helytartói útján kormányozta a hercegséget. Az utóbbiak tevékenysége lényegileg abban merült ki, hogy Firenzéből pénzt sajtoljanak ki és ezt Bécsbe továbbítsák. Az osztrák uralom végképp tönkretette ezt a hajdan virágzó területet. Toscana városaiba osztrák csapatokat kvártélyoztak be. A toscanai hercegség, noha névlegesen önálló állam maradt, ténylegesen az osztrák tartományok sorába került.

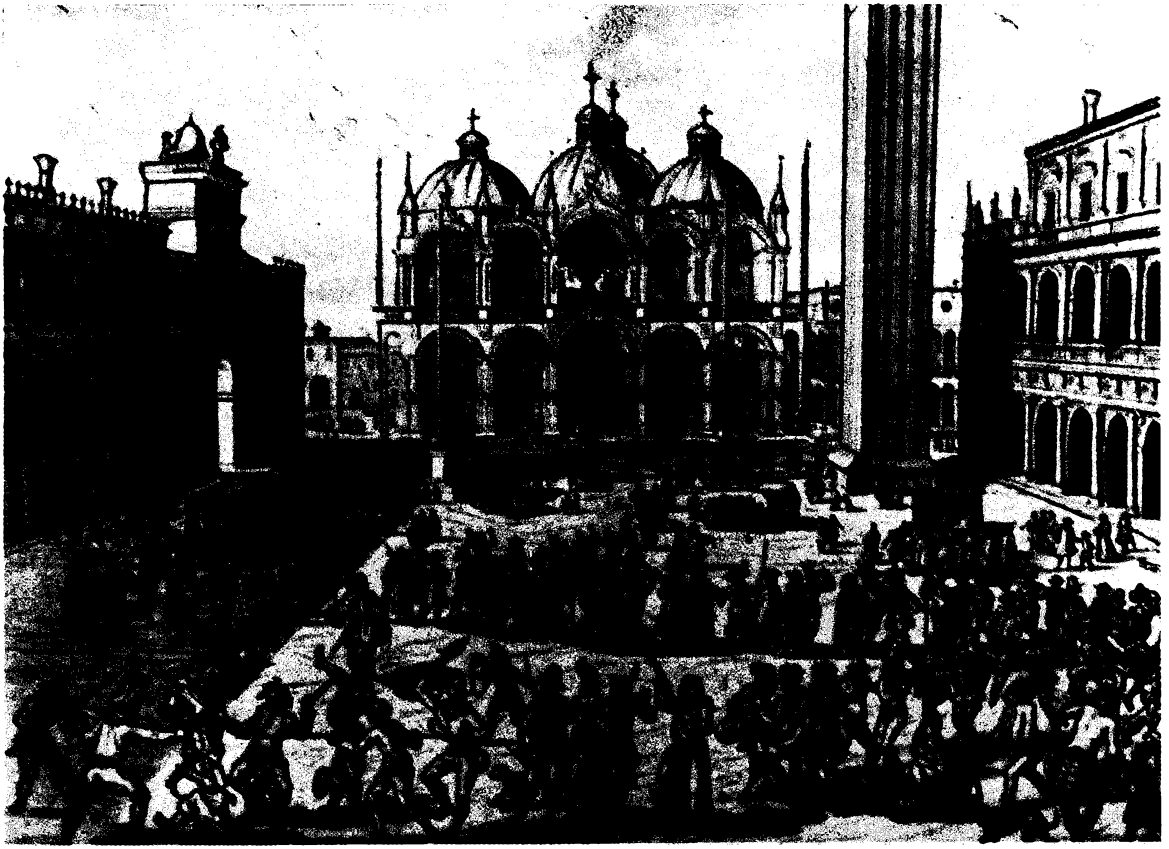

Velencei karnevál
Metszet. 1757

Még a XVII. század közepén ilyen tartománnyá vált — mégpedig nemcsak de facto, hanem de jure is — Lombardia (a volt milánói hercegség). Az osztrák uralom alatt álló Lombardia tönkretéve és területileg megcsonkítva került ki a XVIII. század első felének háborúiból. Parma és Piacenza külön hercegségként a Bourbonok egyik ágának birtoka lett, Lombardia nyugati területeinek egy részét Piemonthoz csatolták. A megmaradt területet Bécsből kirendelt kormányzók igazgatták.

Velencén kívül az egyetlen olasz állam, amely a XVIII. században önálló — és eredményes — politikát folytatott, Piemont volt. A piemonti hercegek, mesteri módon lavírozva az Itália földjén hadakozó nagyhatalmak között, maguk is bekapcsolódtak a háborúkba, s sikerült jelentékenyen megnövelniük birtokaikat. Az 1713. illetve 1714. évi utrechti és rastatti békeszerződések értelmében II. Viktor Amadé herceg királyi címmel megkapta Szicíliát, melyet ugyan rövidesen át kellett engednie Ausztriának, de cserébe megkapta Szardíniát (1720-ban), és dinasztiája számára a királyi címet. Európa térképén megjelent tehát a szárd királyság, amely később fontos szerepet játszott az itáliai politikában.

Az olasz államok uralkodói az 1760—1770-es években, mintegy leróva a maguk adóját a „felvilágosult abszolutizmus" eszméinek, a — fölöttébb mérsékelt — reformok útjára léptek. A „felvilágosult abszolutizmus" politikája a társadalom életének legkülönbözőb területeit érintette. Az itáliai kormányok pártfogolták a külkereskedelmet, közvetlen anyagi támogatással is ösztönözték a központosított manufaktúrák szervezését. Toscanában, Lombardiában, Piemontban mocsarakat csapoltak le, utakat építettek. Egyes államokban csökkentették a belső vámok számát, másutt

A San Lorenzo-kolostor fogadóterme
Metszet a XVII—XVIII. század fordulójáról

enyhítették a kereskedelmet megkötő szabályokat, Lombardiában és Toscanában megszüntették a céheket. Kísérleteket tettek a törvények kodifikálására, eltörölték a kínvallatást.

Néhány államban a kormányzat rossz szemmel nézte a klérus törekvéseit a világi hatalomtól való függetlensége és adómentessége megőrzésére, és korlátozni próbálta a papság kiváltságait. Nápolyban, Lombardiában és Toscanában megadóztatták az egyházi birtokokat, szűkebb körre szorították az egyházi bíráskodást, korlátozták az egyházi földbirtokok gyarapodását. Ezekben az államokban több kolostort bezártak és megkezdték a jezsuiták kiűzését. Lombardiában és Toscanában adót vetettek ki a nemesi birtokokra is.

Az olasz parasztok nyomora, egyre gyakoribb felkeléseik arra késztették az abszolutista kormányokat, hogy valamit könnyítsenek a parasztságra nehezedő terheken. Dél-Itáliában például, amely régtől fogva a parasztmozgalmak fő fészke volt, a kormányzat jónak látta, hogy az egyházi birtokok megadóztatásának számlájára némileg csökkentse a parasztság adóterhét. Más államokban korlátozták a nemesek feudális privilégiumait. Toscanában Lipót nagyherceg felszámolta a jobbágyok személyi függőségének maradványait, anélkül azonban, hogy a parasztoknak földet adott volna. Egyes uralkodók még azt is megkísérelték, hogy a paraszti földbirtok megnövelésével jómódú paraszti réteget hozzanak létre, amely támaszukul szolgálhat falun. Nápolyban például az elkobzott jezsuita földek egy részét a parasztoknak akarták eladni. Ám az árverésen áruba bocsátott föld felvásárlók és spekulánsok kezébe került, akik a parasztok földéhségét meggazdagodásuk forrásává tették. A „felvilágosult abszolutizmus" reformjai korántsem terjedtek ki valamennyi itáliai államra. A pápai államban és Genovában egyáltalán nem került sor ilyesmire, Velencében pedig a reformok legtevékenyebb híveit börtönbe vetették. De még ahol viszonylag a legnagyobb lendülettel hajtották végre a reformokat (mint például Toscanában), ezek ott is mérsékelt és kompromisszumos jellegűek voltak.

A „felvilágosult abszolutizmus" politikája végső soron azt a célt szolgálta, hogy kihúzza a talajt a polgári ellenzék lába alól, és — alamizsnával lecsendesítve a néptömegeket — megújítsa és megszilárdítsa a feudális monarchia roskadozó épületét. A főnemesi címmel rendelkező urak azonban e politikában szűk rendi érdekeik és kiváltságaik közvetlen sérelmét látták. A feudális nemesség tiltakozása egyre erélyesebb és állhatatosabb lett, s nyomása alatt — meg a francia forradalom fejleményeinek hatására — az 1790-es években a reformhullám lezárult, sőt itt-ott az elért eredményektől is visszaléptek. Parmában például visszaállították a korábban eltörölt inkvizíciót.

A „felvilágosult abszolutizmus" politikájának általános eredményei jelentéktelenek voltak; a népet és a burzsoáziát növekvő elégedetlenség töltötte el. Sűrűsödtek a paraszti megmozdulások; az olasz városok utcáin a fiatalok merész gúnydalokat énekeltek a nemességről és a papságról. Kézről kézre vándoroltak a kormány által betiltott könyvek: a felvilágosodás íróinak művei, arisztokratákról, miniszterekről, udvari kegyencekről és kegyencnőkről szóló szatírák. Padovában 1788-ban barikádharc robbant ki a diákság és a rendőrség között. Politikai erjedés kerítette hatalmába egész Itáliát.

A tőkés fejlődéssel kapcsolatos némi gazdasági élénkülés ellenére Itália továbbra is szegény or-

ság maradt, s gazdasága még jelentős mértékben megőrizte feudális jellegét. A felvilágosítók fellépése, a „felvilágosult abszolutizmus" legtöbb reformjának csődje, a néptömegekben pezsgésnek indult forradalmi erjedés, amely a burzsoázia egy részére is átterjedt — mindez a feudális rendszer válságának kezdetét jelezte.

A fiatal, éppen csak kialakulóban levő olasz burzsoázia túlságosan gyenge volt még ahhoz, hogy élére álljon a néptömegek harcának, és önállóan fellépjen a feudális társadalmi viszonyok ellen. Mindamellett az itáliai államok általános gazdasági, és politikai fejlődése előkészítette a talajt azokhoz a viharos eseményekhez, amelyeknek az Appennini-félsziget a XVIII. század végén, a nagy francia forradalom, majd a francia hódítás idején színtere lett.

AZ OLASZ FELVILÁGOSODÁS TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI ESZMÉI

A fiatal itáliai burzsoázia ideológusai — az olasz felvilágosítók — a XVIII. század második felében, a tömegek növekvő elégedetlenségére támaszkodva, a feudális berendezkedés éles bírálatával léptek a társadalmi élet színterére. A nemesi kiváltságok eltörlését, törvény előtti egyenlőséget követeltek. Soraik a kapitalista fejlődés előrehaladtával egyre gyarapodtak. Az új eszmék hívei kapcsolatba léptek egymással és a határokon túli elvrokonaikkal, tudományos társaságokat szerveztek, folyóiratokat indítottak. A nápolyi egyetemen az 1760-as években politikai gazdaságtani tanszék alakult, amelynek tagjairól Marx elismerően írta, hogy „többé-kevésbé találó ötleteikkel megközelítik az áru helyes elemzését"[1].

Milánóban ugyanezekben az években alakult ki egy polgári filozófusokból, közgazdászokból, irodalomkritikusokból, jogászokból álló kör, amelynek már a nevét is — „Società dei Pugni" (az „Ököl Társasága") — a régi feudális világ arcába dobott kesztyűnek szánták. A társaság folyóiratot adott ki „Il Caffé" („A kávé") címmel (Angliához és Franciaországhoz hasonlóan a kávéházak a XVIII. századi Itáliában is a politikai klubok szerepét játszották). A lap nagy népszerűségre tett szert, de nem sokáig jelenhetett meg: létezésének második évében az osztrák hatóságok betiltották.

Az „Ököl Társaságá"-nak lelke Cesare Beccaria volt (1738—1794), aki 1764-ben tette közzé értekezését „A bűntettekről és büntetésekről". Művében azt bizonyította, hogy a bűntettek legnagyobb részéért maga a társadalom felelős, amely lopásba, sőt gyilkosságba hajszolja a szegényeket. Azt hirdette, hogy a bűncselekmények száma csökkenni fog, ha megvalósul a törvény előtti egyenlőség. Beccaria könyvét számos nyelvre lefordították; a mű viharos sikert aratott, és nagy hatással volt a polgári jogszemlélet fejlődésére.

A fő feladat, amelyet az élet az olasz felvilágosítók elé kitűzött, az országnak az idegen uralom alól való felszabadítása, Itália politikai és gazdasági megújhodásának előmozdítása volt. Ezzel szükségszerűen összefonódott egy sor más feladat: fel kellett számolni a feudális viszonyokat a falun, meg kellett szüntetni Itália politikai széttagoltságát, fel kellett készülni a harcra a nemzeti függetlenségért és egységért.

„A természet éppen olyan bőkezű volt Itáliához, akár Angliához — írta az 1760-as években a piemonti Baretti —, miért van hát az, hogy Itáliának úgyszólván semmi befolyása sincs Európában, míg Anglia oly hatalmas befolyással bír?" „Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk — folytatta Baretti —, egész Itália vagy legalább az ország nagyobb részének népe egy kormány uralma alatt, egy néppé kell hogy egyesüljön..."

„A hazaszeretet, vagyis az egész nemzetünk javára való törekvés — írta Gian Rinaldo Carli lombardiai közgazdász (1720—1795) — ama Nap, amely bevilágítja és a maga körébe vonzza az itáliai városokat." Az osztrák uralom viszonyai között nem merészelve nyíltan követelni az ország

[1] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953. 39—40. old.

politikai egyesülését, Carli az olaszok erkölcsi egységének megteremtését hirdette, a nemzeti irodalom, művészet és tudomány fejlesztése útján. „Nem lombardiaiaknak, nápolyiaknak vagy toscanaiaknak — olaszoknak kell lennünk, ha továbbra is emberek akarunk maradni" — írta Carli.

A felvilágosítók, a politikai széttagoltság felszámolására törekedve, a belső vámok eltörlését, egységes törvényhozást, egységes mérték- és súlyrendszer bevezetését követelték. „Ha egész Itália egy uralkodónak engedelmeskedne, még csak eszébe sem jutna senkinek, hogy korlátozza az áruk szállítását egyik tartományból a másikba" — jelentette ki egy másik nagy közgazdász, a milánói Pietro Verri (1728—1797), az „Il Caffé" kiadója.

Az olasz felvilágosodás képviselői túlzott reményeket tápláltak az uralkodók iránt: arra szólították őket, vessenek véget egymás közti harcaiknak és viszálykodásaiknak, s „bármiféle formában egyesüljenek". „Ha ez megtörténnék — hirdette Antonio Genovese (1713—1769), a nápolyi egyetem professzora —, Itália, amely most széttagolt és oly gyenge, hogy mindenki, aki csak akarja, leigázhatja, hatalmassá és erőssé válna."

Itália újjászületéséhez azonban nemcsak a politikai egység megteremtésére volt szükség. Gaetano Filangieri (1752—1788) főművében, „A törvényhozás tudományá"-ban, keserűséggel eltelve írt a hatalmas földbirtokokról, melyeket néhány arisztokrata tart a kezében, s arról, hogy Itália nagy részében csak néhány ezer nemes és pap számít szabad embernek, a többiek rabok, olyan földhöz kötve, ami nem az övék. „A feudalizmus — esztelenség! Rosszabb a pestisnél!" — kiált fel Filangieri.

Semmisítsék meg a kapitalista fejlődést akadályozó feudális viszonyokat az olasz falvakban — szüntessék meg a jobbágyrendszer maradványait, csökkentsék a parasztokra nehezedő földesúri terheket, töröljék el a majorátust és a nemesi meg egyházi birtokok elidegeníthetetlenségét kimondó törvényeket —, ezt követelték az olasz felvilágosodás más képviselői is. Sokan közülük azt is szükségesnek tartották, hogy a nemesi és egyházi birtokok egy részét tulajdon vagy hosszú lejáratú bérlet formájában adják a parasztok kezébe. „Amikor az ember tudja, hogy munkájának gyümölcse egészen az övé lesz, még a sziklát is termővé teszi, de a termékeny földet is elhanyagolja, ha munkája gyümölcséhez — vagy akár csak egy részéhez — nem juthat hozzá"— írta Giuseppe Palmieri (1721—1793).

Az olasz burzsoázia ideológusai az uralkodókhoz fordultak: bocsássanak ki törvényt, amely földet ad a parasztoknak kihasználatlan, elhagyott területekből. „Majd mindenütt akadnak hatalmas megműveletlen földek — írta az 1770-es években egy névtelen nápolyi szerző —, lehetne-e méltóbbképpen felhasználni ezeket, mint hogy szétosztassanak a szegény földművelő családok között?... Ó uralkodó, adj népednek földet!"

A nagybirtokrendszer elleni tiltakozás az olasz felvilágosítókat elvezette az egyenletesebb vagyonelosztás szükségességének gondolatához. A feudális társadalommal — ahol a gazdagok pazarlását „a szegények szenvedése és nyomora" kíséri — az elképzeléseik szerint eszményi társadalmat szegezték szembe, amelyben a helyesen elosztott tulajdon „sokak kezében" lenne, s amelyben mindenki, aki dolgozik, ki tudná elégíteni a maga és családja szükségleteit. Ebben az államban, hangoztatta Filangieri, nem lesz vagyonegyenlőség — ez puszta agyrém —, viszont megvalósul a boldogság egyenlősége. „Ilyen állam megteremtése kell hogy az olasz törvényhozás, az olasz uralkodók célja legyen" — hirdette.

Az olasz felvilágosodás képviselői — akik elmaradott agrárországban éltek és jelentős mértékben a falusi burzsoázia törekvéseinek adtak hangot — ezt a boldog társadalmat főként mint a kis és közepes földbirtokosok társadalmát képzelték el. A régi rend elleni kritikájuk elsősorban a mezőgazdaságban található feudális maradványok ellen irányult. De sokan közülük követelték a kereskedelem feudális rendszabályainak eltörlését és az iparnak a céhrendszer bilincseitől való megszabadítását is. A vállalkozói tevékenységben „a civilizáció és a haladás tényezőjét" látták. Galiani például öröm-

mel üdvözölte a manufaktúrák megjelenését Itáliában és kifejezte reményét, hogy elterjedésük meghozza az emberiségnek a feudális rabságtól és babonáktól való szabadulást.

A XVIII. század második felében Itáliába mélyen és szélesen behatoltak a haladó francia polgári gondolkodók eszméi. Diderot „Enciklopédiá"-ját kétszer is kiadták olasz nyelven (először Toscanában, azután Luccában), a nagyszámú tilalom ellenére országszerte terjedtek Montesquieu, Voltaire, Helvetius, Rousseau művei. Az olasz felvilágosodás legnagyobb alakjai a francia gondolkodók követőinek és tanítványainak vallották magukat. Nézeteikben valóban sok volt a közös vonás. A fiatal olasz polgárság ideológusai, akárcsak francia tanítómestereik, szintén a „természetjog" elméletéből indultak ki, hittek az értelem végső diadalában, a feudális kiváltságok eltörlését követelték stb. Mindamellett a XVIII. század második felének olasz polgári filozófusai, közgazdászai, jogászai nem tekinthetők egyszerűen epigonoknak. A politikailag és gazdaságilag széttagolt Itália sajátos történelmi viszonyai arra késztették az olasz felvilágosítókat, hogy olyan kérdéseket is felvessenek, amelyek kívül maradtak a francia gondolkodók érdeklődési körén (például az ország politikai egyesítésének problémáját), a mindkét ország számára fontos agrárkérdés terén pedig jóval messzebb jutottak azoknál.

Akárcsak a franciák, az olasz felvilágosítók sem voltak forradalmárok. A változásokat az uralkodók törvényhozó tevékenységétől várták és „filozófus királyról" ábrándoztak, aki programjukat majd megvalósítja. De szubjektív tévedéseik és illúzióik ellenére is, az olasz felvilágosítók haladó nézeteket képviseltek, s szellemi hagyatékuk javarésze később az olasz polgári forradalom eszmei alapjának alkotórésze lett.

A TUDOMÁNY

A politikai és gazdasági hanyatlással megszűnt Itália egykori elsősége a tudomány és a kultúra terén is. Az irodalomban modoros nemesi irányzat uralkodott. A természettudományban Galilei követőinek nemegyszer meg kellett hátrálniuk a Vatikán támogatta áltudományos jezsuita skolasztika előtt. 1667-ben a pápai kúria erélyes követelésére Firenzében betiltották a tudomány történetében nevezetes szerepet játszó Természetkutatók Társaságát, amely feladatául tűzte ki, hogy kísérletek útján tanulmányozza a természetet.

Ám az egyháznak mégsem sikerült megfojtania a szabad gondolatot. A XVIII. század első felében a nagyobb városokban új tudós- és természetkutató-csoportok alakultak ki. Néhány egyetemen megindult a fizikai kísérletezés, amely már a század végén Galvani és Volta fontos felfedezéseihez vezetett.

Új szelek fujdogáltak más tudományágakban is. 1725-ben jelent meg Giambattista Vico nápolyi tudós (1668—1774) híres műve, „Az új tudomány". Vico kísérletet tett arra, hogy az ókori Görögország és Róma történeti és irodalmi forrásainak elemzéséből leszűrje a társadalmi fejlődés egységes, valamennyi népre érvényes törvényét. A velünk született eszmék descartes-i tanával szemben azt bizonyította, hogy az ember megértéséhez ismerni kell a társadalmat, amelyben él. Minden társadalom egyforma fejlődési fokokat fut be — az ősi barbárságból a „hősök korszakán" (feudalizmus) keresztül „az emberi korszakba", „a városok, a törvények és az értelem" korszakába jut el. A legfelső fok elérése után a társadalom széthull s elölről kezdődik a fejlődés — a barbárság és a papi uralom korától. Így megy végbe a történelem körforgása. Noha a körforgáselmélet nem volt helytálló, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek megállapítására tett merész kísérlet abban a korban nagy lépést jelentett előre.

Kortársai (az egy Montesquieu kivételével) nem tudták kellően értékelni Vico nagyszerű munkáját, melyben később Marx „a lángész nem egy felcsillanására"[2] talált. „Munkám — akár a

[2] *Marx—Engels* Művei. XXV. köt. 399. old. (oroszul).

pusztába kiáltott szó" — panaszolta Vico. Nyomorban, magányosan, megértést és elismerést nem találva élt és halt meg.

Itália gazdasági és politikai hanyatlása közepette a haladó értelmiség képviselői a múltban a nemzeti függetlenségért és a szabadságért vívott harc példáit keresték. „Fájdalmas sors jut annak a népnek, melynek hazája más állam tartománya lett" — írta a XVIII. század derekán a neves olasz történetíró, Muratori (1672—1760), aki sokkötetes olasz történelmét a nemzeti függetlenség és a béke emelkedett hangú dicsőítésével zárta.

A fennálló viszonyok bírálatát megkísérlő tudósokra üldöztetés várt. Muratori néhány helyen állást foglalt műveiben a római pápa világi hatalma ellen, s ez elég volt ahhoz, hogy eretnekséggel és istentagadással vádolják. Pietro Giannone (1676—1748), akinek művét, „A nápolyi királyság történeté"-t, a katolikus egyház és az idegen elnyomás elleni izzó gyűlölet hatotta át, tizenkét évi rabság után a torinói börtönben pusztult el.

A MŰVÉSZET A XVII. SZÁZADBAN ÉS A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN

A XVII. század elején végérvényesen kialakult az itáliai művészet új iránya. Kialakulásában különféle tényezők játszottak közre, s az új irányt a különböző tendenciák ellentmondásos összekapcsolódása jellemzi. Egyfelől áthatják a reneszánsz hagyományai, a nagy mestereknek a hajdani gazdasági és kulturális virágzást tükröző ragyogó öröksége. Másfelől viszont a XVII. század új életfeltételei között, a gazdasági bomlás és a feudális reakció felülkerekedésének időszakában az alkotók valóságszemlélete sok tekintetben gyökeresen eltér az előző korszakétól. Az itáliai művészetben megerősödnek az arisztokratikus tendenciák. Az építészetben ez a jelenség a templomok és paloták dús pompájú kiképzésében érvényesül; a festőművészetben megszűnik a szűkszavúság, a mértéktartás, bonyolultabbá válik a kompozíció, a festők az öncélú színhatásokat vadásszák; az irodalomban cikornyás, dagályos, mesterkélt stílus hódít tért, amelyet szülőatyjáról, a költő Marinóról „marinizmusnak" neveztek el; végül a színházművészetben az előadás tisztán külsőséges, látványos elemei nyomulnak előtérbe.

Az új művészetből hiányzik a reneszánsz korára jellemző harmonikus kiegyensúlyozottság. Az ésszerű struktúrát és a formák tökéletességét kiszorítja a grandiozitásra való törekvés, a szigorú szabályok helyét az alkotói képzelet szabad játéka, új, drámai, dinamikus, fokozottan érzelmi jellegű kifejezési eszközök keresése foglalja el. A XVII. század első felének egész olasz művészetét ezek a vonások jellemzik, a század végére azonban a drámaiság álpátosszá, az érzelmi telítettség pedig üres dagályossággá korcsosul. A művészet eszmei színvonala lehanyatlik.

A XVII. századi művészet — a barokk — legkimagaslóbb alkotásai az építészetben jöttek létre. E korszak palotái, templomai, színházai, városkörnyéki villái dekoratív pompában tündökölnek. A falfelület síkját számtalan kiszögellés, párkányzat, falmélyedés szakítja meg. Az alaprajzban és a díszítésekben a nyugodt egyenes vonalat szeszélyes görbék szorítják ki. Különösen gazdag a főbejáratok és az ablakok kiképzése. Az építőművész, a perspektíva-törvényeket felhasználva, mesterséges fogásokkal a tér mélységének benyomását ébreszti a szemlélőben.

Most először merül fel az építész előtt az a feladat, hogy egységes elgondolásnak alárendelt építészeti együttest alkosson, amelybe nemcsak maga a ház tartozik, hanem a környező térség is — utcák és terek, paloták és villák, barlangokkal, szökőkutakkal, lugasokkal, hidakkal díszített kertek. Az ilyen alkotásokban fokozatosan kialakul valamennyi képzőművészeti ág szerves egysége, az építészet vezető szerepével. A szobrászat és a festészet gyakran alárendelt funkciót tölt be, az építészeti kiképzés elválaszthatatlan részeként segíti az építőművészt elgondolásának megvalósításában, s ugyanazokat a vonásokat ölti fel, mint a barokk építészete. A reneszánsz szobrászattal ellentétben a XVII. századi mesterek felhagynak a meztelen test ábrázolásával. Az alakokat gazdag

redőzetű drapériákba öltöztetik; a szobrász a számtalan redő bonyolult elrendezésével fény-árnyék hatásra, mozgás-illúzió keltésére törekszik. A hatalmas festett mennyezetek és freskók, amelyeken a művészek az eget, felhőket, repülő alakokat, messzi távlatokat ábrázolnak, a tágas tér illúzióját keltik.

A XVII. század két legnagyobb építőművésze Lorenzo Bernini (1598—1680) és Francesco Borromini (1599—1667) volt. Az ő nevükhöz fűződik az itáliai barokk virágkora.

A kor egyik legtehetségesebb művésze, az egy személyben építész, szobrász és festő Bernini egész életében Rómában dolgozott. Az ő műve a Szent Péter-székesegyház pompás kolonnádja, a vatikáni palota lépcsője — amely a palotát a székesegyházzal köti össze —, a San Andrea al Quirinale templom stb. Bernini hatalmas szobrászati életművet is hagyott hátra. Antik tárgyú szobrai, szentábrázolásai, síremlékei, mellszobrai kifejezőek, finoman mintázottak.

A vatikáni Scala Reggia
L. Bernini alkotása

Borromini eredeti tehetsége megnyilvánult már legelső önálló munkájában, a római San Carlo alle Quattro Fontane templomban is. Művészetének legfőbb jellemzői: a fantázia gáttalan csapongása, a nemegyszer az épület egészének áttekintését zavaró formahalmozás, az építészeti szabályok teljes felrúgása. Kétségbevonhatatlan tehetsége ellenére Borromini alkotásaiban jóval világosabban jelentkeznek a barokk negatív vonásai, mint Bernini műveiben.

A XVII. század festészetét az előző század végén kialakult két irányzat harca jellemzi. Az akadémikus irányzatot a Carracci-fivérek bolognai iskolájának tanítványai és követői képviselték, a demokratikus irány elismert feje Caravaggio volt, aki óriási hatást gyakorolt Itália és más országok festészetére.

Az akadémikus festők — Guido Reni (1756—1642), Albani (1578—1660), Domenichino (1581—1641), Guercino (1591—1666) stb. — művészetének alapját a nagy reneszánsz mesterek tanulmányozása képezte: mindegyiktől igyekeztek átvenni azt, amit festészetében a legjobbnak tartottak. Ám a múlt örökségének epigon elsajátítása képeiken csak eklektikus stíluskeveredést eredményezett.

Caravaggio követői élénk érdeklődéssel fordultak az egyszerű, faragatlan népi típusok felé, és a természet hű ábrázolására törekedtek. Vásznaikat az egységes színhatás, a fény-árnyék effektusok gazdag alkalmazása jellemzi.

Caravaggio hatása alól nem vonhatta ki magát az akadémikus irányzat néhány művésze sem, így például Strozzi (1581—1644), Fetti (1589—1624), Crespi (1665—1747). Vallásos tárgyú képeik hátterét a kor életéből merítették, olykor pedig az életképfestészet területére is átrándultak.

A XVI—XVII. század fordulóján Itália zenei életének legnagyobb eseménye az új, összetett zenei műfaj, az opera megszületése volt. Hazája Firenze, ahol a műpártoló tudós humanista, Bardi

gróf köré csoportosuló zenészek és énekesek körében (a cameratában) először merült fel az olyan színielőadás gondolata, amely egyesítené az élőszót a zenével. Az opera megteremtői a görög tragédiát tanulmányozták és valami ehhez hasonló színpadi előadást akartak létrehozni, amelyben a zene a dráma keltette hatás erősítésére hivatott. Bardi körének azonban nem sikerült felélesztenie az antik tragédiát; az új műfaj első alkotása, Rinuccini „Dafne" című drámája, Peri zenéjével, lényegében a reneszánsz pásztorjáték műfajának továbbfejlesztése volt. Az opera műfaja gyorsan elterjedt egész Itáliában, mégpedig nemcsak az udvari színpadokon virágzott fel, hanem népszerűvé vált a tömegek körében is. Erről tanúskodik az operaházak nagy száma is: egyedül Velencében például nyolc operaház működött.

A XVII. századi olasz opera Claudio Monteverdinek (1567—1643), a velencei iskola fejének munkásságában érte el csúcspontját. Operáiban — „Orfeo", „Arianna" —, különösen utolsó műveiben — „Ulysses visszatérése" és „Poppea megkoronázása" — a ragyogó, életszerű dráma elhomályosítja a mitológiai vagy mesés alaptémát. Az előadás középpontjában a drámai konfliktus áll. A szöveget illusztráló zene olyan hátteret ad, amely segíti a színpadi történés hatásának befogadását.

Monteverdi után egy meghatározott operaműfaj-típus alakul ki. Az opera rendszerint mitológiai vagy legendás-történelmi témájú. Tragikus és komikus elemek — olykor némileg mechanikus — összekapcsolódása jellemzi. A parádés kivitelű előadást balettjelenetek tarkítják. Elmaradhatatlan kellékei a mindinkább öncélúvá váló látványos színpadi effektusok — repülések, csodás eltűnések, tűzvészek, földrengések stb.

A XVII. század utolsó évtizedeiben Nápoly lesz az operaművészet fejlődésének centruma. Itt formálódik ki a „komoly opera" (opera seria) típusa; hamarosan létrejönnek az operaalkotás szigorú szabályai, amelyek később sablonná merevednek. A szövegkönyv puszta ürüggyé válik, amely módot ad az énekvirtuózok művészetének csillogtatására és a színpadi effektusok felvonultatására. Rendkívül kedveltté válnak a kasztrált énekesek, akik magas hangjukkal még inkább kiemelik a színpadi történések mesterkélt voltát. Az operaelőadásból teljesen elsikkad az eszmei tartalom.

E korban azonban az énekesek előadóművészete, a zenei fogások kifinomultsága, a színpadi előadás ragyogása valóban magas tökélyre emelkedik. Az olasz opera egész Európában elterjed. Itáliai operatársulatok játszanak Párizsban, Bécsben, Madridban és más európai fővárosokban. Az olasz példa valósággal törvényerőre emelkedik a színielőadások és a színpadépítészet terén. Kiemelkedő hírnévre tettek szert a tehetséges Bibiena családból származó színpadépítészek és díszletfestők.

AZ OLASZ FELVILÁGOSODÁS MŰVÉSZETE

Az olasz művészet új fellendülése a XVIII. század derekán a polgári ideológia kialakulásához, a felvilágosodás eszméihez kapcsolódik. A felvilágosítók elvi ellenségei a XVII. század művészetének, amelyben meghatározó szerepet játszottak az arisztokratikus tendenciák. Arra törekednek, hogy a művészet hatékonyságát megnöveljék és a művészetet eszméik szócsövévé tegyék. Ehhez viszont az volt szükséges, hogy a művészet közelebb kerüljön az élethez, a kortársak érdeklődéséhez. Az olasz művészet fejlődésének e szakaszán megnő az irodalom és a színház jelentősége, háttérbe szorítva a képzőművészeteket.

A kor élenjáró eszméi jutnak kifejezésre az egyik legnagyobb olasz szatirikus költő, Giuseppe Parini (1729—1799) életművében. Állást foglal a rendi egyenlőtlenség ellen, együttérzéssel ír a társadalmi rend áldozatairól. Egy helyen így szól: „Nem tudom, igaz-e vagy sem, de azt beszélik, hogy volt idő, amikor az emberek egyenlőek voltak, s a »csőcselék« meg a »nemes« fogalmak ismeretlenek voltak..." „A nap" című kis eposzában, amelyet egy fiatal nemeshez intézett intelmek formájában írt, Parini az élősdi arisztokrácia létének értelmetlenségét ostorozza.

Az olasz színház megreformálása Carlo Goldoni (1707—1793) nevéhez fűződik. Velence,

A RIALTO HÍDJA VELENCÉBEN
A. Canale Canaletto

Goldoni drámaírói pályafutásának első színtere, már régóta a magas színvonalú, fejlett színházi kultúra hazája volt. A velencei színjátszás elválaszthatatlan kapcsolatban állott a rögtönzött jelmezes komédiával (commedia dell'arte). A jelmezes komédia, amelyet a XVI. században teremtett meg az olasz nép alkotóereje, Goldoni korában már elvesztette eleven kapcsolatát a jelen életével. De még sok figyelemre és tanulmányozásra méltó elemet tartalmazott, s színpadreformjában Goldoni e műfaj kritikai elsajátítása és átdolgozása útján haladt. Goldoni csak lassanként hagyta el a színészi rögtönzés módszerét. A jelmezes komédia hagyományos hősei lépnek színre az ő darabjaiban is, noha voltaképpen csak a nevük marad meg. Trufaldino, Brighella, Pantalone és a commedia dell'arte többi állandó figurája Goldoni darabjaiban realisztikus, világos társadalmi jellemvonásokat hordozó alakká válik.

Carlo Goldoni
M. Pitteri rézkarca

Goldoni az olasz felvilágosodás jellegzetes képviselője. Kigúnyolja az arisztokrácia és általában az egész nemesség tékozló, züllött, henye életét. Homlokegyenest ellenkezően vélekedik a polgárságról. Vígjátékaiban a polgárok rátermett, vállalkozó szellemű, erényes családi életet élő emberek. De kigúnyolja azokat a polgárokat, akik az arisztokraták kegyeit hajhásszák, vagy a patriarchális szokásokhoz és életmódhoz ragaszkodnak. Rokonszenvet táplál a nép iránt; a népi alakokat mindig meleg szeretettel formálja meg, becsületesnek, okosnak és erőteljesnek ábrázolja. Vígjátékainak hősei között kézműveseket, parasztokat, gondolásokat, halászokat találunk.

Goldoni vígjátékai rövid idő alatt Itália valamennyi színpadát meghódították. Magában Velencében azonban fellépett Goldoni ellen a Granelleschi-akadémia néven ismert arisztokrata író- és kritikuscsoport. Legtehetségesebb ellenfele, Carlo Gozzi (1720—1806), azzal vádolta őt, hogy hűtlen lett az olasz színpad népi hagyományaihoz és elszegényítette témavilágát. Goldoninak a köznapi életet megjelenítő vígjátékaival Gozzi a maga mese-darabjait szegezte szembe, ezekben próbálta új éltre kelteni a jelmezes komédiát. Gozzinak a szerelmet, a hűséget, az emberi méltóságérzetet dicsőítő művei nagy sikert arattak.

A jelmezes komédiát azonban nem lehetett újjáéleszteni. Noha Gozzi műveinek diadala Olaszország elhagyására késztette Goldonit, ez a diadal nem volt hosszú életű. Goldoni vígjátékai hamarosan újra visszatértek az olasz színpadokra, majd — fordításokban — szinte valamennyi európai színház színpadán megjelentek.

Az olasz tragédia megteremtője s egyben a XVIII. század utolsó negyedének legnagyobb költője volt Vittorio Alfieri (1749—1803). A francia forradalom előtt írt, klasszikus szerkezetű tragédiáit harcos pátosz hatja át.

Alfieri drámái a XVIII. század végi Olaszország életének sajátosságait és ellentmondásait tük-

Venus, Bacchus és Ceres
A würzburgi palota mennyezet-freskójának részlete
Giovanni Battista Tiepolo. 1750-es évek

rözik. Erre az időre a polgárság már annyira megizmosodott, hogy tettre hívó szózatot, a polgári bátorság és a hősi küzdelem dicsőítését várta a művészettől. Alfieri életműve megfelelt e követelményeknek. A zsarnokság elleni égő gyűlölettől áthatva az egyéni érdekek feláldozására szólít a szabadság nevében. Ezek az eszmék minden művét áthatják, különös erővel érvényesülnek olyan tragédiáiban, mint „Az idősebb Brutus", „Az ifjabb Brutus" és a „Virginia".

Alfieri munkásságában azonban egyszersmind az olasz burzsoázia gyengesége és korlátai is kifejezésre jutnak. Harcba szólít a szabadságért, de olyan szabadságról ábrándozik, amely csak a kiválasztottak osztályrésze lenne. Elítéli a zsarnokságot, de erősen hajlik arra, hogy az angol alkotmányos monarchiát tartsa a legjobb kormányformának. És ha „Az idősebb Brutus"-t Washingtonnak és az amerikai forradalomnak szenteli is, „Agis" című tragédiáját — a kivégzett angol király, I. Károly emlékének.

Alfieri életműve — minden ellentmondásossága ellenére — pozitív szerepet játszott, különösen később, az olasz egységért vívott harc idején.

Az operairodalomban már a XVIII. század elejétől kezdve új utakat kereső próbálkozások folynak. Céljuk: az előadás középpontjába drámai cselekményt, határozott, világosan kifejezésre jutó alapgondolatot helyezni. A szövegkönyvíróktól kiinduló ilyen irányú kezdeményezések azonban mindaddig csak próbálkozások maradtak, nem vezettek komoly eredményhez, míg meg nem alkotta első operaszövegeit a tehetséges költő, Pietro Metastasio (1698—1782). Már legelső művében, „Az elhagyott Didó"-ban, a hősök érzelmeit állítja előtérbe. Az opera mentesül mindenfajta természetfölötti elemtől. Az 1730—1740-es években írt műveit szabatos, egyszerű szerkezet, a hősök benső élményeinek finom ábrázolása jellemzi. Az antik Róma történeti epizódjaira alkotott hősi operaszövegei — „Cato Uticában", „Themisztoklész", „A kegyes Titus", „Attilius Regulus" — a zsarnokság elleni harcot és a polgári erényeket magasztalják; sok tekintetben az Alfieri-tragédiák előhírnökeinek tekinthetők. A XVIII. század első felének Itáliájában azonban a kortársak — Metastasio óriási népszerűsége ellenére — a heroikusaknál többre becsülték szentimentális-érzelmes operáit.

A Metastasio által elért eredmények halála után jórészt elkallódtak. A XVIII. század második felében a haladó irányzatok új műfajban születnek újjá — az opera buffában. Jellemzői: igénytelen, köznapi téma, gyorsan pergő cselekmény, a népi muzsikával való kapcsolat. Az opera buffa felvirágzása két zeneszerző — Giovanni Battista Pergolesi (1710—1736) és Nicolo Piccinni (1728—1800) nevéhez fűződik. Pergolesi „Az úrhatnám szolgáló" és „A szerelmes bátya" című operái e műfaj első klasszikus alkotásai voltak. Piccinni műveit érzelmesség és szentimentális moralizálás jellemzi.

A XVIII. század végén az opera buffa különösen népszerűvé vált Giovanni Paisiello (1740—1816) és Domenico Cimarosa (1749—1801) alkotásaival.

A képzőművészetek terén a XVIII. század második felében főként a festészetben mutatkozik fellendülés. A reneszánsz hagyományok kelnek új életre Giovanni Battista Tiepolo (1696—1770) életörömöt árasztó, fénnyel teli, levegős freskóin. A haza és a szülőváros szeretete árad Antonio Canaletto (1697—1768) realisztikus és festői tájképeiről, amelyek Velence utcai életét, gondolákat hordozó csatornáit, karneváli nyüzsgését örökítik meg. Eredeti tehetségről tanúskodnak a másik velencei tájképfestő, Francesco Guardi (1712—1793) művei, aki előszeretettel vitte vászonra a város sikátorait és szűk belső udvarait.

A XVIII. század második felének olasz építészetében és szobrászatában a formák egyszerűsödése, az antik szabályokhoz való visszatérés, a klasszicizmus fokozatos kialakulása figyelhető meg. Az új irány kimagasló képviselője Antonio Canova (1757—1822). Canova az antik művészet gondos tanulmányozása alapján megkísérelte, hogy a szobrászatot visszatérítse az antikvitás egyszerűségéhez, szigorúságához és összhangjához. Művészetét azonban hidegség, keresettség, külső csillogás jellemzi. Olaszországban a klasszicizmus lényegében mindvégig arisztokratikus irányzat maradt. A század végén a képzőművészetekben egyre inkább eluralkodik az epigonizmus, az alkotások jelentéktelenségbe, provincializmusba süllyednek.

2. SPANYOLORSZÁG

SPANYOLORSZÁG HELYZETE A XVII. SZÁZAD VÉGÉN

A XVII. század közepén Spanyolország — miután a Franciaországgal vívott hosszas küzdelemben vereséget szenvedett — elveszítette európai hegemóniáját és másodrangú hatalommá süllyedt. Az ország fölött osztatlanul uralkodott a földbirtokos arisztokrácia. A városok ipari fejlődését már korábban lehetetlenné tették a kézművességre és a kereskedelemre kivetett mértéktelen adók és az ország gazdasági fejlődését akadályozó számtalan korlátozás. A tengerentúli gyarmatokról beözönlő kincs a nemesség kezébe került, s külföldi luxuscikkekre, az élősdi papság eltartására folyt szét, vagy pedig a tömérdek, javarészt eredménytelen háború emésztette fel. A spanyol gazdasági élet egyetlen ága, amely a XVII. század második felében még fejlődött, a juhtenyésztés volt. Ez viszont, miközben gazdaggá tette a juhtenyésztő nagybirtokosokat, tönkretette a parasztokat, akik sehogyan sem tudták megvédelmezni vetéseiket az ide-oda vonuló falánk juhnyájaktól. Általános jelenséggé vált a csavargás. A nép elnyomorodása következtében nagy tömegek vándoroltak ki Amerikába.

A termelőerők hanyatlása, a pénzügyek ziláltsága és a közigazgatás terén uralkodó rendetlenség nem maradt hatás nélkül a hadsereg létszámára sem: a spanyol hadsereg háborús létszáma legfeljebb 15—20 000 katona, békelétszáma pedig mindössze 8—9000 volt. Jelentéktelen erővé zsugorodott a spanyol flotta is. Míg a XVI. században és a XVII. század első felében Spanyolország komolyan veszélyeztette szomszédait, a XVIII. század elejére annyira legyengült már, hogy Franciaország, Ausztria és Anglia részéről felmerült a spanyol birtokok felosztásának kérdése.

A SPANYOL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ ELŐKÉSZÜLETEI ÉS MENETE

Az utolsó spanyol Habsburgnak, II. Károlynak (1665—1700) nem volt örököse. A dinasztia várható kihalása arra késztette a nagyhatalmakat, hogy még Károly életében tárgyalásokat kezdjenek a spanyol örökség felosztásáról. Európa történetében addig még nem fordult elő ehhez fogható nagyságú örökség. Spanyolországon kívül magába foglalta a milánói hercegséget, Nápolyt, Szardíniát,

Szicíliát, a Kanári-szigeteket, Kubát, San Domingót (Haiti), Floridát, Mexikót Texasszal és Kaliforniával, Közép- és Dél-Amerikát (Brazília kivételével), a Fülöp-szigeteket, a Karolina-szigeteket és egyéb kisebb birtokokat.

A konfliktus a „spanyol házasságokkal" kapcsolatos dinasztikus jogokat érintő vita ürügyén robbant ki. XIV. Lajos és I. Lipót császár is II. Károly egy-egy nővérét vette feleségül. Mindkét uralkodó arra számított, hogy a spanyol korona az ő utódaira száll. Az örökösödési jogok körüli nézeteltérések leple alatt a legerősebb nyugat-európai államok hódító törekvései húzódtak meg. A háború igazi okai a Franciaország, Ausztria és Anglia közötti ellentétekben gyökereztek. Az 1699. évi karlócai békekongresszuson részt vevő orosz meghatalmazott, Voznyicin azt írta, hogy Franciaország nyugat-európai hegemóniára tör, „a tengeri hatalmak (Anglia és Hollandia. — *Szerk.*) és Ausztria pedig háborúra készülődnek, hogy ne engedjék beülni a franciát a spanyol királyságba, mert különben, ha azt megszerzi, valamennyiüket elnyomja".

II. Károly életének utolsó éveiben a franciák csapatösszevonásokat hajtottak végre a spanyol határon, a Pireneusoknál. A spanyol király és legbefolyásosabb főurai nem mertek ujjat húzni Franciaországgal. Elhatározták, hogy francia hercegnek adják át a koronát. Azt remélték, hogy Franciaország meg tudja majd védelmezni a többi nagyhatalommal szemben a spanyol birtokok egészét. II. Károly tehát trónját, vagyis Spanyolországot összes gyarmataival együtt, Anjou Fülöp hercegre, XIV. Lajos unokájára hagyta, azzal a kikötéssel, hogy Spanyolország és Franciaország soha nem egyesülhet egy uralkodó alatt. 1700-ban II. Károly meghalt, és Anjou Fülöp herceg elfoglalta a spanyol trónt. 1701 áprilisában Madridban V. Fülöp néven spanyol királlyá koronázták (1700—1746). Nem sokkal ezután XIV. Lajos külön oklevélben elismerte V. Fülöp jogait a francia trónra, és csapataival megszállta a spanyol Németalföld határerődítményeit. A spanyol tartományok kormányzói Madridból utasítást kaptak, hogy a francia király valamennyi parancsának feltétlenül engedelmeskedjenek, mintha csak a spanyol uralkodótól kapták volna azokat. Később eltörölték a két ország közötti kereskedelmi vámokat. XIV. Lajos — aláásni szándékozván Anglia kereskedelmi hatalmát — azt írta Madridba V. Fülöpnek, hogy itt az ideje „kizárni Angliát és Hollandiát az Indiákkal folytatott kereskedelemből". A spanyol birtokokon megszüntették az angol és holland kereskedők kiváltságait.

Franciaország meggyengítése érdekében a „tengeri hatalmak" szövetségre léptek Franciaország legnagyobb szárazföldi ellenfelével, Ausztriával. Ausztriának az itáliai és németalföldi spanyol birtokokra, valamint Elzászra fájt a foga. I. Lipót császár a spanyol koronát Károly osztrák főhercegnek akarta megszerezni, hogy így Spanyolország felől is fenyegethesse Franciaországot. A koalícióhoz csatlakozott Poroszország is.

A hadműveletek 1701 tavaszán indultak meg. Az angol flotta már a háború legelején megsemmisített 17 spanyol és 24 francia hadihajót. 1703-ban Károly főherceg szövetséges seregek élén partra szállt Portugáliában, amely tüstént behódolt Angliának, szövetséget kötött vele és kereskedelmi szerződést, melynek értelmében az angol árukat ezentúl vámmentesen lehetett bevinni Portugáliába. 1704-ben az angol flotta ágyútűz alá fogta Gibraltárt, majd csapatokat tett partra, melyek elfoglalták az erődítményt. A savoyai herceg, aki addig Franciaország szövetségében harcolt, átpártolt a császárhoz.

A franciák délnyugat-németországi támadását — mely szörnyű pusztításokkal járt — a Marlborough herceg parancsnoksága alatt álló angol—holland csapatok feltartóztatták. Az osztrákokkal egyesülve, Höchstädtnél súlyos vereséget mértek a franciákra. A francia hadsereg 1706-ban, Torinónál másodszor is nagy vereséget szenvedett, ezúttal a Savoyai Jenő herceg vezette osztrák hadaktól. A következő évben a császári seregek elfoglalták a milánói hercegséget, Pármát és a nápolyi királyság nagy részét.

A spanyol Németalföldön a franciák valamivel tovább tartották magukat, mint Itáliában.

Az utrechti békeszerződés aláírása
Metszet a XVIII. század elejéről

1706-ban és 1708-ban azonban Marlborough itt is két nagy vereséget mért reájuk — Ramilliesnél és Oudenaarde-nál — és kiszorította őket Flandriából. A Malplaquet falucska melletti véres ütközetben (1709), amelyben a szövetségesek hatalmas veszteségeket szenvedtek, a franciák visszavágtak ugyan, de ez nem változtatott a szövetségesek fölényén. Az angol flotta elfoglalta Szardíniát és Menorcát, Amerikában az angolok meghódították Acadie-t. Károly főherceg partra szállt Spanyolországban, és Madridban királlyá kiáltotta ki magát.

1711-ben azonban, amikor Károly elfoglalta az osztrák trónt is, kedvezőtlen szituáció jött létre Anglia számára: félő volt, hogy Ausztria és Spanyolország egy hatalommá egyesül. Másrészt a pénzügyi erőforrások kimerülése s az az elégedetlenség, amelyet Marlborough és más whigek sikkasztásai és korruptsága keltettek, a whig kormány bukásához és a toryk hatalomra jutásához vezetett, akik viszont a Franciaországgal való békekötésre hajlottak. Az angol és a holland kormány — Ausztria beavatása nélkül — titkos tárgyalásokba kezdett Franciaországgal és Spanyolországgal. 1713 márciusában aláírták az utrechti békét, amely véget vetett Franciaország nyugat-európai hegemón igényeinek. Anglia és Hollandia elismerte V. Fülöpöt Spanyolország királyának, azzal a feltétellel, hogy a maga és utódai nevében lemond mindennemű jogról a francia trónt illetően. Spanyolország az osztrák Habsburgok javára lemondott Lombardiáról, a nápolyi királyságról és Szardíniáról; Szicíliát a savoyai hercegnek, Geldernt Poroszországnak, Menorcát és Gibraltárt pedig Angliának engedte át.

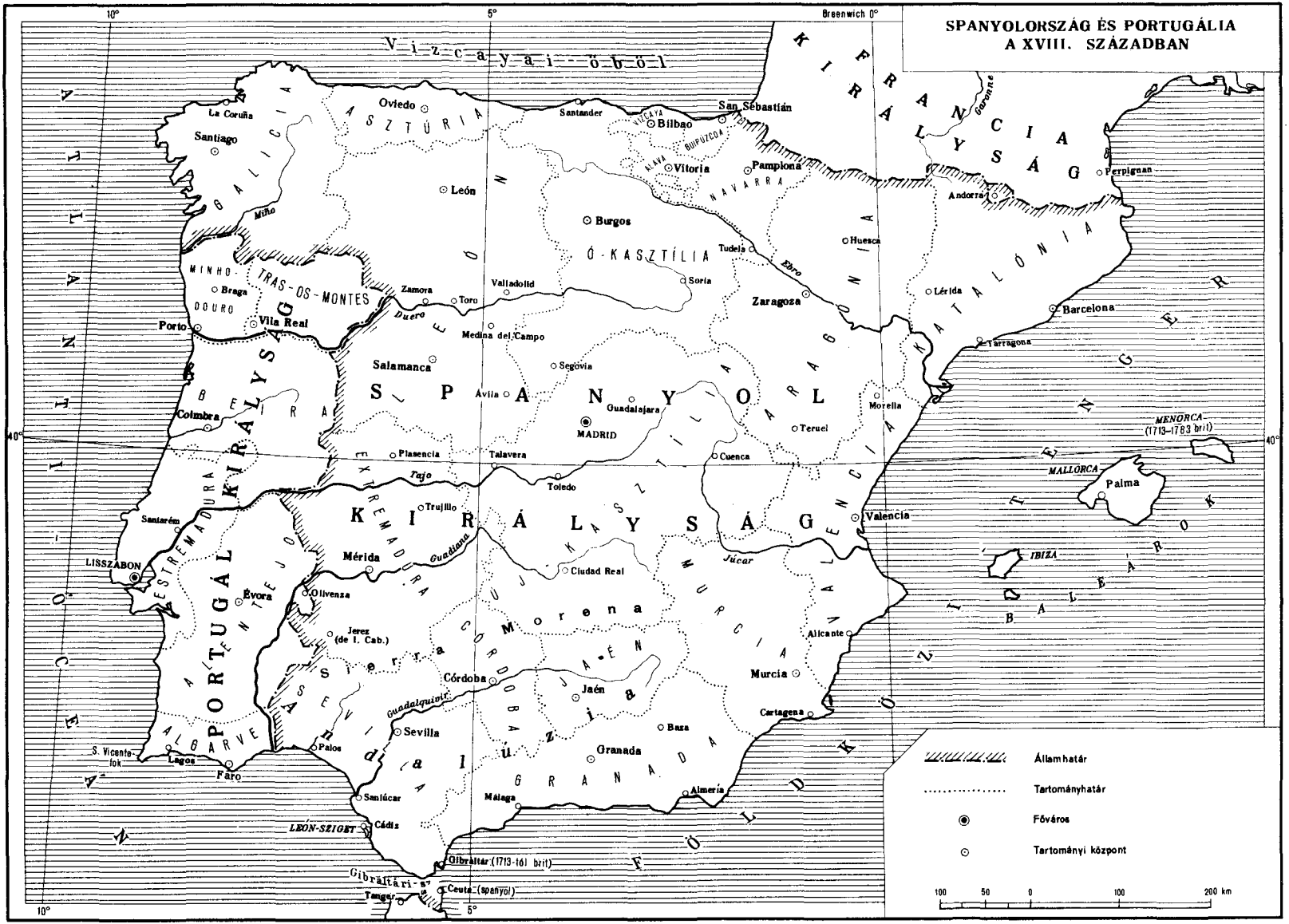
SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGÁLIA
A XVIII. SZÁZADBAN
Breenwich 0°
10°
5°
40°
Vizcayai-öböl
ATLANTI-ÓCEÁN
FRANCIA KIRÁLYSÁG
Garonne
Perpignan
Andorra
Barcelona
Tarragona
Lérida
Huesca
Zaragoza
Tudela
Soria
Burgos
Pamplona
Vitoria
Bilbao
San Sebastián
Santander
Oviedo
ASZTÚRIA
León
Valladolid
Toro
Zamora
Duero
Medina del Campo
Salamanca
Segovia
Ávila
Guadalajara
MADRID
Plasencia
Talavera
Toledo
Cuenca
Teruel
Morella
Valencia
Trujillo
Mérida
Guadiana
Ciudad Real
Jerez (de l. Cab.)
Olivenza
Évora
Santarém
LISSZABON
Jaén
Córdoba
Sevilla
Palos
Granada
Baza
Almería
Málaga
Sanlúcar
Cádiz
LEÓN-SZIGET
Gibraltár (1713-161 brit)
Ceuta (spanyol)
Tanger
Gibraltári-sz.
Lagos
Faro
S. Vicente-fok
Murcia
Alicante
Cartagena
Palma
MALLORCA
MENORCA (1713-1783 brit)
IBIZA
BALEÁROK
FÖLDKÖZI-TENGER
GALICIA
La Coruña
Santiago
Miño
MINHO-DOURO
Braga
Porto
TRAS-OS-MONTES
Vila Real
BEIRA
Coimbra
ESTREMADURA
ALENTEJO
ALGARVE
PORTUGÁL KIRÁLYSÁG
SPANYOL KIRÁLYSÁG
Ó-KASZTÍLIA
ÚJ-KASZTÍLIA
LEÓN
EXTREMADURA
ANDALÚZIA
SEVILLA
CÓRDOBA
JAÉN
GRANADA
MURCIA
VALENCIA
ARAGÓNIA
KATALÓNIA
NAVARRA
ALAVA
GUIPÚZCOA
VIZCAYA
Ebro
Tajo
Júcar
Guadalquivir
Sierra Morena
Andalúzia
Államhatár
Tartományhatár
Főváros
Tartományi központ
100 50 0 100 200 km

A XVII. századi Spanyolországban még osztatlanul uralkodtak a feudális viszonyok. Az ország agrár jellegű volt: a mezőgazdasági termelés még a XVIII. század végén is jelentősen (csaknem ötszörösen) felülmúlta az ipari termelést, s a mezőgazdasági népesség az iparinak mintegy a hatszorosát tette ki.

A megművelt földterületnek körülbelül háromnegyed része a nemesség és a katolikus egyház tulajdonát alkotta. A parasztok mind a világi, mind az egyházi földesuraknak a legkülönfélébb feudális szolgáltatások tömegével tartoztak. A közvetlenül a föld birtoklásáért járó fizetségeken felül fizetniük kellett az ún. laudemiát (telek juttatásáért vagy bérlet megújításáért), a cavalcadát (katonai szolgálat megváltása címén), és pénzszolgáltatással tartoztak az urasági földeken és szőlőkben végzendő robot helyett. A földesúr ezenkívül „terményrészesedést" (a termés 5—25 százalékát) és legelőhasználati illetéket szedett, s jövedelmeit egész sereg banalitás-jog gyarapította. Súlyos teherként nehezedtek a parasztságra az egyházi adók is, kivált a tized.

A bérleti díjat jórészt természetben rótták le, mivel a pénzviszonyok még viszonylag fejletlenek voltak. A föld ára a feudális földtulajdon monopóliuma következtében rendkívül magas volt, és a bérleti díjak szakadatlanul emelkedtek. Sevilla tartományban például a földbér egy évtized alatt — 1770-től 1780-ig — megkétszereződött.

A tőkés földművelés ilyen körülmények között nem volt kifizetődő. A századvégi spanyol közgazdászok megállapították, hogy Spanyolországban a tőke távol tartja magát a mezőgazdaságtól, és a gazdasági élet más területein keres elhelyezkedést.

A XVIII. századi feudális Spanyolország jellemző vonása volt a hatalmas — az egész parasztságnak mintegy a felét kitevő — föld nélküli napszámoshadsereg. Az 1797. évi összeírás adatai szerint az 1 677 000 főnyi falusi népességből (ebben a földesurak is benne foglaltattak) 805 000 a napszámos. Ezt a jelenséget a spanyol feudális földbirtokrendszer sajátosságai magyarázzák. Az egész országban, de főként Andalúziában és Extremadurában, óriási latifundiumok összpontosultak néhány arisztokrata család kezében, melyeknek — birtokaik roppant terjedelme, a mezőgazdasági árutermelés ki nem fizetődő volta és a rendelkezésükre álló különböző egyéb jövedelemforrások következtében — nem volt érdekük földjeik intenzív kihasználása. A nagybirtokosok még abban sem voltak érdekeltek, hogy földjeiket bérbe adják. Kasztíliában, Extremadurában és Andalúziában hatalmas szántóföldeket legelővé változtattak. A földesurak — személyes szükségleteik kielégítésére — csak a föld elenyészően csekély töredékét műveltették mezőgazdasági bérmunkásokkal. Ennek következtében a lakosság óriási tömegei — különösen Andalúziában — föld és munka nélkül maradtak; a napszámosok a legjobb esetben is csak évi négy-öt hónapon át jutottak munkához, az esztendő fennmaradó részében pedig koldussorban tengették életüket.

De a parasztbirtokosok helyzete sem volt sokkal jobb. Csak a bérleti díjra — nem is szólva a többi feudális szolgáltatásokról — termésüknek egynegyede-fele ment rá. A paraszti földhasználatban a rendkívül kedvezőtlen rövid lejáratú birtoklási-bérleti formák voltak túlsúlyban. A legsúlyosabb a kasztíliai és aragóniai parasztbirtokosok helyzete volt; valamivel jobb sorban éltek a parasztok Valenciában, ahol erősen elterjedtek a hosszú lejáratú bérletek, s az éghajlati körülmények is kedvezőbbek voltak. Viszonylag jó helyzetben éltek a baszk parasztok, akik között sok kisbirtokos és hosszú lejáratú bérlő akadt. Spanyolországnak ez volt az egyetlen vidéke, ahol ebben a korban elég erős jómódú parasztgazdaságok találhatók.

Kilátástalan helyzete a parasztságot harcra ösztönözte feudális elnyomói ellen. A XVIII. században a paraszti tiltakozás elterjedt formája volt az útonállás. A Sierra Morena és más hegységek szakadékaiban rejtőzködő híres útonállók bosszút álltak a földesurakon, és segítették a szegény parasztokat. Igen népszerűek voltak a parasztok körében, menedékre és támogatásra találtak náluk.

A spanyol parasztság nyomorúságos helyzetének és a feudális bérlet rendkívul súlyos formáinak kozvetlen kovetkezményeképpen a mezőgazdasági technika országszerte alacsony színvonalon állt. Tobbnyire a hagyományos háromnyomásos vetésrendszert alkalmazták; az ókorból maradt ontozőműveket a legtobb vidéken elhanyagolták és pusztulni hagyták. A mezőgazdasági eszkozok rendkívul kezdetlegesek voltak. A terméshozam továbbra is alacsony maradt.

AZ IPAR ÉS A KERESKEDELEM

A XVIII. szazadi spanyol iparban a céhes kézművesség dominált. Valamennyi tartományban apró műhelyek dolgoztak, amelyek helyi piacra termeltek rovidárut, bőrárukat, kalapokat, gyapjú-, selyem- és lenkelméket. Északon — elsősorban Vizcayában — kezdetleges módszerekkel vasat bányásztak. Főként a baszk tartományokban és Katalóniában terjedt el a fémfeldolgozó ipar, mely ugyancsak primitív eljárásokkal dolgozott. Az ipari termelés zomét három tartomány szolgáltatta: Galicia, Valencia és Katalónia. Az utóbbi Spanyolországnak ipari tekintetben legfejlettebb tartománya volt.

A kapitalista fejlődés egyik legfontosabb tényezője, a nemzeti piac, a XVIII. századi Spanyolországban még nem alakult ki.

A mezőgazdasági árutermelés (a juhtenyésztés kivételével) rendkívul kis méretű volt. A mezőgazdasági termékek értékesítése általában nem lépte túl a helyi piac kereteit, az ipari készítmények iránt pedig alig mutatkozott kereslet: a nyomorúságos sorban élő parasztságnak nem tellett iparcikkekre, a nemesség és a főpapság pedig szívesebben vásárolt kulfoldi árut.

A nemzeti piac kialakulását akadályozta az utak hiánya, a számtalan belső vám és az alcabala — az ingóságokkal kapcsolatos uzleteket terhelő súlyos adó — is.

A belső piac szűk voltára utal a csekély pénzforgalom is. A pénztőke még a XVIII. század végén is ritkaságnak számított. A gazdagság főként fold- és háztulajdonban testesult meg.

A belkereskedelem fejletlensége és a nemzeti piac hiánya megrogzítette az egyes vidékek és tartományok történetileg kialakult elzárkózottságát és elkulonulését. Kovetkezésképpen, ha az ország egyes vidékein rossz termés volt, itt katasztrofálisan felszoktek az élelmiszerárak és éhínség duhongott, még ha másutt aránylag kedvező volt is a helyzet.

A tengerparti tartományok meglehetősen élénk kulkereskedelmet bonyolítottak le, de Spanyolország kulkereskedelmi mérlege továbbra is erősen passzív maradt; a spanyol áruk — az elmaradott ipari technika kovetkeztében — az európai piacon nem voltak versenyképesek a fejlettebb országok áruival szemben.

1789-ben a spanyol kivitel értéke mindossze 290 millió reál volt, míg a behozatalé 717 millió reál. Spanyolország az európai országokba főleg finomgyapjút, néhány mezőgazdasági terméket, gyarmatárukat és nemesfémeket exportált. A legélénkebb kereskedelmi kapcsolatot Angliával és Franciaországgal tartotta fenn.

A XVIII. század második felében Spanyolországban megindult a tőkés ipar fejlődése, főként a szétszórt manufaktúra formájában. A kilencvenes években megjelentek az első gépek is, legelőször a katalóniai pamutiparban. Néhány barcelonai uzem munkáslétszáma elérte a 800 főt. A katalóniai pamutipar osszesen tobb mint 8000 munkást foglalkoztatott. Ezzel osszefuggésben Katalóniában a XVIII. század második felében számottevően gyarapodott a városi népesség. Katalónia fővárosa — s egyben az ország legnagyobb ipari kozpontja —, Barcelona lakossága 1759-ben 53 000 fő volt, 1789-ben már 111 000 fő. 1780 korul írta egy spanyol kozgazdász, hogy „mostanában Barcelonában, de egész Katalóniában is még erősen felemelt bérért is alig lehet mezőgazdasági munkást vagy házi szolgát kapni", s ennek magyarázatát a nagyszámú ipari uzem megjelenésében látta.

1792-ben Sargadelosban (Asztúria) kohászati uzem épult; itt helyezték uzembe az első spa-

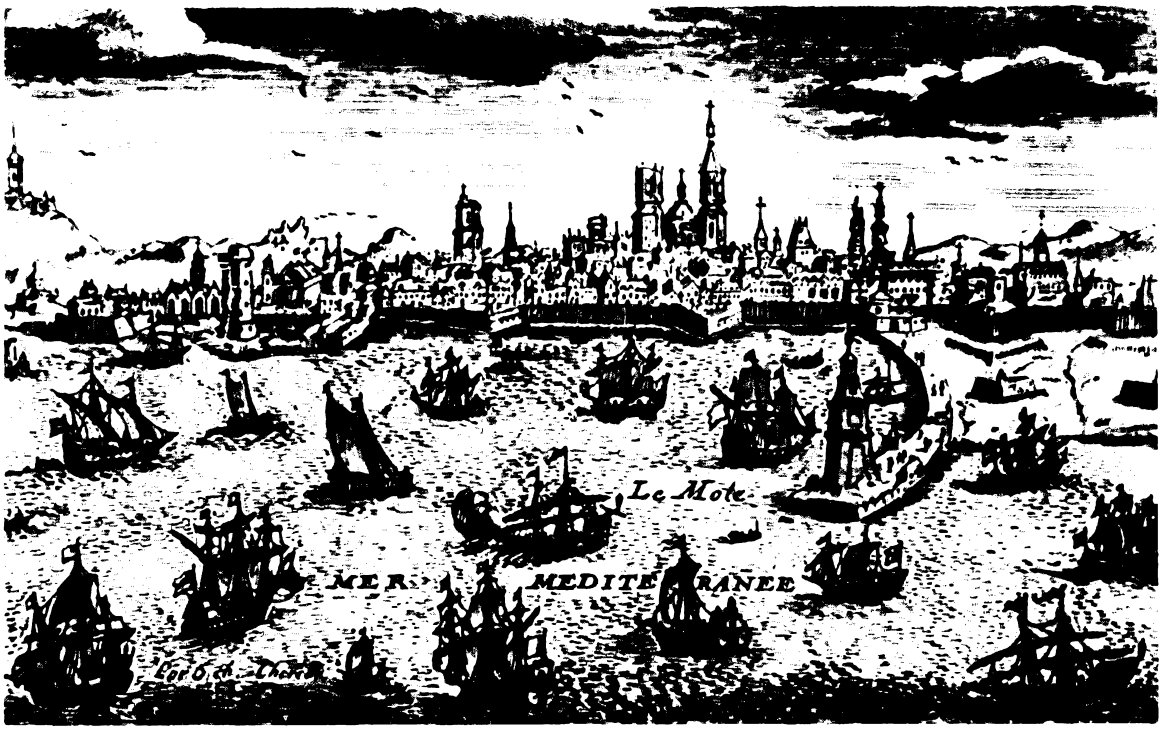

Barcelona
XVII. századi rajz

nyolországi kohót. Az ipari fejlődés és a fegyvergyárak növekvő szükségletei következtében fellendült az asztúriai szénbányászat.

A XVIII. század utolsó évtizedeiben tehát Spanyolországban a tőkés ipar bizonyos fejlődése tapasztalható. Erről tanúskodik a lakosság összetételének változása is: az 1787-es és 1797-es összeírásokból kitűnik, hogy egy évtized alatt az iparban foglalkoztatott lakosság 83 százalékkal nőtt. A század legvégén a csak a gyárakban és központosított manufaktúrákban dolgozó munkások száma meghaladta a százezret.

AZ AMERIKAI GYARMATOK SZEREPE A SPANYOL GAZDASÁGI ÉLETBEN

Az ország gazdasági életében fontos szerepet játszottak az amerikai spanyol gyarmatok. A spanyolok, miután a XVI. században nagy kiterjedésű és igen gazdag amerikai területekre tették rá a kezüket, legelőször is arra törekedtek, hogy ezeket különféle tilalmak segítségével a maguk zárt piacává alakítsák. 1765-ig az egész gyarmati kereskedelem egyetlen spanyol kikötőn keresztül bonyolódott le, mégpedig 1717-ig Sevillán, attól kezdve pedig Cádizon át. Az indiai kereskedelmi kamara megbízottai minden Amerikába induló és onnan érkező hajót átvizsgáltak. Az Amerikával folytatott kereskedelem gyakorlatilag néhány gazdag spanyol kereskedő monopóliuma volt, akik az árakat hihetetlen magasságokba tornászták fel és óriási nyereséget vágtak zsebre.

A fejletlen spanyol ipar még a szükséges áruk minimumával sem volt képes ellátni a gyarmatokat. A XVII—XVIII. században a spanyol hajókon Amerikába érkező egész árumennyiség felekétharmada külföldi készítményekből tevődött össze. A külföldi áruk nemcsak legális úton jutottak el a gyarmatokra: fantasztikus méreteket öltött a csempészkereskedelem. 1740 körül például az

angolok csempészúton ugyanannyi árut vittek Amerikába, mint amennyit a spanyolok törvényesen. Mindazonáltal az amerikai piac rendkívül nagy jelentőséggel bírt a spanyol burzsoázia számára. Míg a hazai piac fölöttébb szűk volt, az amerikai gyarmatok — ahol a spanyol kereskedők különleges előjogokat élveztek — előnyös felvevő piacot biztosítottak a spanyol iparcikkeknek. Ez a körülmény is szerepet játszott abban, hogy a polgári ellenzék Spanyolországban gyenge maradt.

Szintoly fontosak voltak a gyarmatok a spanyol kormány számára is, amely a XVIII. század végén — midőn az egész állami bevétel mintegy 700 millió reál volt évente — évi 150—200 millió reált kapott Amerikából, a gyarmatokon bányászott nemesfémek beszolgáltatásra kerülő hányada (quinto), illetve a számtalan adó és vám alakjában.

A SPANYOL BURZSOÁZIA GYENGESÉGE

A XVIII. században a spanyol polgárság — száma és befolyása tekintetében is — igen gyenge volt. A kapitalizmus fejletlenségénél fogva a polgárságon belül annak konzervatívabb csoportja, a kereskedőburzsoázia volt túlsúlyban, míg az ipari burzsoázia még éppen csak hogy kialakulóban volt.

Mivel a belső piac — mint láttuk — rendkívül szűk volt, a spanyol burzsoázia túlnyomó része a nemességet, a papságot, a hivatalnokokat és a katonatiszteket, azaz a feudális társadalom kiváltságos rétegeit látta el, tehát gazdaságilag ezektől a rétegektől függött. Ez a körülmény is a spanyol polgárság politikai konzervativizmusát táplálta. A burzsoáziát a gyarmatok kizsákmányolásának közös érdekei is összekapcsolták a feudális abszolút monarchia uralkodó rendjeivel; ez is korlátozta a fennálló rendszerrel való szembefordulását.

A spanyol burzsoázia konzervativizmusát erősítette a hatalom iránti vak engedelmesség hagyománya is, amelyet a katolikus egyház évszázadok óta ápolt.

A FEUDÁLIS NEMESSÉG

A spanyol társadalom uralkodó osztálya a feudális nemesség volt, amely még a XIX. század elején is az ország megművelt földterületének több mint a felét tartotta kezében, a megműveletlen földeknek pedig még ennél is nagyobb részét. Gyakorlatilag ide számíthatjuk még a megművelt terület 16 százalékára kiterjedő egyházi birtokokat is, minthogy a magasabb egyházi méltóságokat rendszerint nemesi sarjadékok töltötték be.

A földbirtokok és az ezekkel együttjáró feudális szolgáltatások, de az olyan kiegészítő jövedelemforrások is, mint az egyházi lovagrendek nagymesteri méltóságai vagy az udvari szinekurák stb. — túlnyomórészt a főúri címekkel rendelkező arisztokrácia (a „grandok") kezében összpontosultak. A spanyol nemesek többségének a majorátus következtében nem volt földbirtoka. A vagyontalan nemesek katonai és állami szolgálatban vagy a papság soraiban kerestek megélhetést. De számottevő részüknek nem jutott hely, s nyomorúságosan tengette életét.

A XVIII. századi spanyol abszolút monarchia a nemesség leggazdagabb részének, a nagybirtokos arisztokráciának az érdekeit képviselte.

A KATOLIKUS EGYHÁZ URALMA

A nemesség mellett a középkori viszonyok másik legfőbb társadalmi támasztópillére Spanyolországban a katolikus egyház volt, a maga mérhetetlen gazdagságával és papjainak hatalmas hadseregével. A XVIII. század végén a 10,5 milliós Spanyolországban a „fekete és fehér papság" (ti. a szerzetesek és a világi papok) együttes létszáma mintegy 200 000-re rúgott. 1797-ben 40 férfi szerzetesrend működött 2067 kolostorral és 29 apácarend 1122 kolostorral. A spanyol egyház

hatalmas földbirtokokkal rendelkezett, amelyek évente több mint egymilliárd reált jövedelmeztek.

Annak, hogy a spanyol papság — elsősorban a szerzetesrendek — létszáma ilyen rendkívüli méretűre duzzadt, egyik legfőbb oka a parasztság hihetetlen nyomora volt. De nemcsak azok vonultak kolostorba, akik másként nem tudták létüket fenntartani, hanem minden rendbéli élősdiek is, akik egyszerűen csak más munkájából akartak élni.

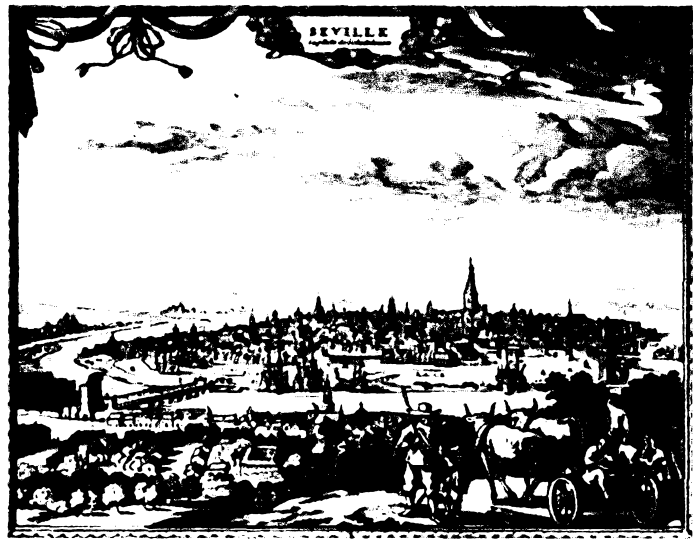

Sevilla
Metszet a XVII—XVIII. század fordulójáról

A gazdasági és kulturális tekintetben egyaránt elmaradott, feudális Spanyolországban — akárcsak addig — a XVIII. században is a katolikus egyház kezében maradt az ideológiai uralom. Spanyolországban a katolicizmus államvallás volt. Az országban csak katolikusok élhettek. Ha valaki nem vett részt az egyházi szertartásokon, eretnekség gyanújába került és magára vonta az inkvizíció figyelmét, ez pedig nemcsak vagyona és szabadsága elvesztésével járhatott, hanem életébe is kerülhetett. A hivatalba lépés fontos feltételének számított a „tiszta vér": egyházi és állami szolgálatba kizárólag minden „rossz fajú" beütéstől mentes „őskeresztények" kerülhettek, vagyis olyan személyek, akiknek ősei között egyetlen egy sem volt mór, zsidó, eretnek vagy az inkvizíció áldozata. A katonai iskolákba való felvételkor és más esetekben írásos tanúbizonyságot követeltek „a fajtisztaságról".

A katolikus egyház iszonyatos fegyvere volt a spanyolországi inkvizíció. A XV. században végrehajtott újjászervezése után egészen 1808-ig fennállott, főinkvizítorával, főtanácsával és — az amerikai különleges törvényszékek nélkül — 16 tartományi törvényszékével. Csak a XVIII. század első felében az inkvizíció több mint ezer embert ítélt máglyahalálra, s összesen mintegy 10 000 ember ellen folytatott eljárást.

Az egész hatalmas, szétágazó egyházi apparátus — a legmagasabb rangú egyházfejedelmektől kezdve a legutolsó kolduló barátig — éberen őrködött a középkori társadalmi rend sértetlenségén, minden eszközzel igyekezve útját állni a felvilágosodásnak, a haladásnak, a szabadgondolkodásnak. A katolikus papság ellenőrzést gyakorolt az egyetemek és az iskolák, a sajtó és a különböző tömegszórakoztatások fölött. Elsősorban az egyház bűne, hogy a spanyol társadalom még a XVIII. század végén is elképesztette elmaradottságával az idegen utazókat. A parasztság csaknem teljes egészében analfabéta volt és hihetetlenül babonás. Nem volt sokkal magasabb — kevés kivételtől eltekintve — a nemesség, a burzsoázia és az arisztokrácia kulturális színvonala sem. Az iskolázott spanyolok nagy többsége még a XVIII. század közepén is elvetette Kopernikusz csillagászati rendszerét.

A POLGÁRI FELVILÁGOSÍTÓK

A XVIII. század második felében a reakciós középkori ideológia ellen csatasorba álltak a spanyol felvilágosítók. Talán mondani sem kell, hogy ezek jóval gyengébbek voltak és bátortalanabbul tevékenykedtek, mint például francia elvrokonaik. A spanyol tudósok, hogy az inkvizíció üldözéseit

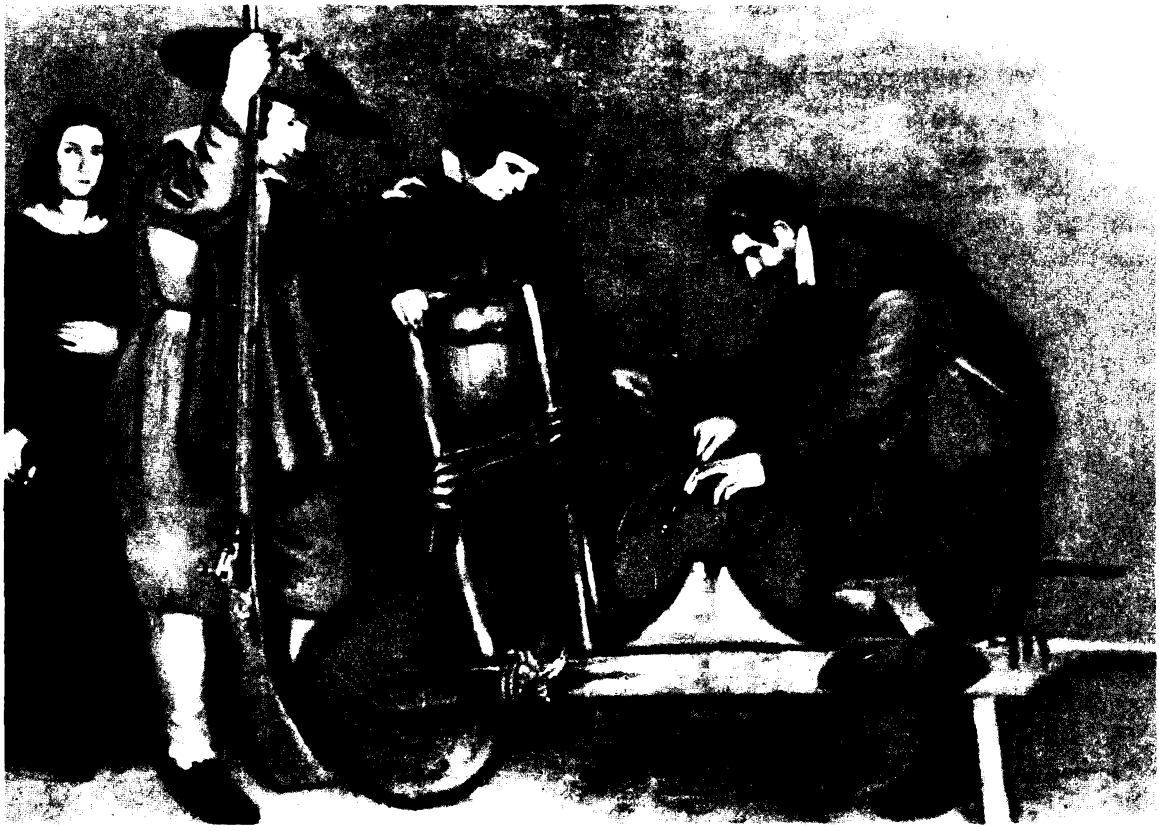

Utcai köszörűs
A. Puga. XVII. század közepe

elkerüljék, kénytelenek voltak nyilvánosan deklarálni, hogy a tudomány a legkevésbé sem érinti a vallást, s hogy a vallási igazságok fölötte állanak a tudományos igazságoknak. Ez tette lehetővé számukra, hogy többé-kevésbé nyugodtan műveljék legalább a természettudományokat. A tudomány csak a század vége felé tudta egyben-másban meghátrálásra kényszeríteni az egyházat. A hetvenes években néhány egyetemen tanítani kezdték a Föld forgásának tanát, Newton törvényeit és más tudományos elméleteket.

Spanyolország haladó szellemei nagy érdeklődéssel fordultak a gazdasági és társadalmi problémák felé. Elítélték a négerek és az indiánok bestiális kizsákmányolását, kétségbe vonták a nemesi kiváltságok jogos voltát, elemezni próbálták a vagyoni egyenlőtlenség okait. A XVIII. században kialakuló spanyol polgári ideológia elsősorban éppen a közgazdaság és a szépirodalom terén jelentkezett.

A spanyol burzsoázia forradalmi tudata a feudalizmus súlyos válságának időszakában született meg. Az elmaradott spanyol gazdasági élet és a legfejlettebb európai országok rohamos iparosodása között feszülő ellentét arra késztette a spanyol hazafiakat, hogy nyomozni kezdjék: milyen okok juttatták országukat ilyen szánalmas helyzetbe. A XVIII. században nagyszámú elméleti politikai gazdaságtani munka látott napvilágot — levelek és értekezések, amelyek a spanyol nemzetgazdaság fejlődésének problémáit, az elmaradottság okait és az elmaradottság leküzdésének módozatait taglalták. Ezek közé tartoznak Macanas, Ensenada, Campomanes, Florida Blanca (Moñino), Jovellanos és mások művei.

A XVIII. század második felében Spanyolország különböző vidékein egymás után alakultak meg „A haza barátainak hazafias (vagy — így is nevezték ezeket — gazdasági) társaságai", amelyek az ipar és a mezőgazdaság haladásának előmozdítását tűzték ki célul. Az első ilyen társaság Guipúzcoa tartományban jött létre 1748 körül.

A hazafias társaságok tagjai mélységes érdeklődéssel fordultak hazájuk múltja és jelene felé. Beutazták az országot, hogy jobban megismerjék valamennyi tájának állapotát, természeti kincseit; összehasonlították Spanyolországot a fejlettebb államokkal, s nem győzték hangsúlyozni elmaradottságát és fogyatékosságait, hogy ezekre összpontosítsák honfitársaik figyelmét. Küzdöttek azért, hogy a tudomány és az egyetemi oktatás nyelve a latin helyett a spanyol legyen; tanulmányozták a spanyol nép kulturális örökségét, régi szövegeket kutattak fel és tettek közzé. A XVIII. század második felében jelent meg először nyomtatásban a Cidről szóló hőseposz. A hazafias társaságok tagjai levéltári kutatásokat végeztek, hogy felderítsék az ország történetét, és kortársaikat a múlt nagyszerű hagyományainak példáján neveljék.

A hazafias társaságok az ipar és mezőgazdaság fejlődését előmozdító törvényeket és rendeleteket igyekeztek kiharcolni a kormánytól. A spanyol felvilágosodás egyik legkiválóbb alakja, Jovellanos (1744—1811), a madridi hazafias társaság nevében elkészítette híres „Jelentését az agrártörvényről", amely a felemelkedő burzsoázia követeléseit juttatta kifejezésre.

A hazafias társaságok létrejöttében és működésében a spanyol burzsoázia osztály- és nemzeti öntudatának növekedése nyilvánult meg.

A spanyol polgárság ébredő osztályöntudata a szépirodalomban is tükröződött. Olyan jelentős munkák jelentek meg ebben az időben, mint Feijóo „Egyetemes kritikai színház"-a (1726—1740), Cadalso „Marokkói levelei" (1793), Ramón de la Cruz „saineté"-i (rövid közérthető színdarabok), Iriarte és Samaniego meséi, az ifjabb Moratin drámái stb. Ezek a művek kigúnyolták a feudális társadalom előítéleteit és sötétségét, az arisztokrácia tudatlanságát és élősdiségét, a papság morális romlottságát, a királyi hivatalnokok visszaéléseit; a humanizmust hirdették és az emberi egyéniség tiszteletét; az arisztokráciából, a klérusból való negatív figurákkal a harmadik rend realista módon ábrázolt képviselőit állították szembe. A „francia szellem", a bírálat szelleme azonban e művekben elég bátortalanul jelentkezik, emlékeztetve arra, hogy a spanyol polgári ideológia kialakulása még csak a kezdet kezdetén tart.

A művelt spanyol társadalom nagy érdeklődést tanúsított az angol, francia és olasz felvilágosítók művei iránt. Noha a kormány megtiltotta Rousseau, Voltaire, Montesquieu és az enciklopédisták műveinek spanyolországi terjesztését, a hazafias társaságok könyvtárai e szerzők számos könyvét őrizték; sok spanyol előfizetett az „Enciklopédiá"-ra. A század vége felé — átbújva a cenzúra sorompói alatt — kezdtek napvilágot látni spanyol szerzőknek a felvilágosodás szellemében írt eredeti filozófiai művei is, például Pérez López munkája, „A filozófia új rendszere, avagy a természet legfontosabb elvei, amelyek a politika és az erkölcs alapját alkotják". E mű megjelenésének évében, 1785-ben indult meg Spanyolországban az első politikai folyóirat, a „Censor"[3], amelyet azonban a cenzúra rövidesen betiltott.

A haladó polgári eszmék Spanyolországban még a XVIII. század végén is felemás, kompromisszumos jellegűek voltak. Jovellanos például követelte, hogy szüntessék meg a föld elidegeníthetetlenségét, számolják fel a mezőgazdaság fejlődését feltartóztató, a kereskedelmet korlátozó feudális szolgáltatásokat és illetékeket, létesítsenek öntözőrendszert, építsenek utakat, gondoskodjanak a mezőgazdasági szakismeretek terjesztéséről. Programja azonban fel sem vetette a földesúri földek paraszti kézre adását. Jovellanos ellenzett mindennemű állami beavatkozást a magánszemélyek gazdasági viszonyaiba, és hasznosnak tekintette a vagyoni egyenlőtlenséget. Jovellanos — a nemességgel

[3] Censor — bíráló, kritikus. — *A kiadó.*

szoros gazdasági kapcsolatban álló spanyol burzsoázia ideológusa — nem mert a nemesi földtulajdon ellen törni. A forradalmi eszmék távol álltak tőle; csupán a kapitalista fejlődés néhány legfőbb akadályának kiküszöbölésére törekedett, felülről végrehajtott reformok útján.

A spanyol polgárság haladó csoportjai csak a század végén — különösen a francia forradalom hatására — kezdtek szélesebb körben foglalkozni a politikai reformok kérdésével, de általában még ekkor is monarchisták maradtak.

KÖZIGAZGATÁSI ÉS HADÜGYI REFORMOK

Spanyolországban az állami központosítás még a XVIII. század elején is igen gyenge lábon állott, meglehetősen erősek voltak a középkori széttagoltság maradványai. A tartományokban különböző pénzrendszerek, súlymértékek, eltérő törvények, szokások, adók, vámok voltak érvényben. Az egyes tartományok centrifugális törekvései szembeötlően jelentkeztek a spanyol örökösödési háború idején. Aragónia, Valencia és Katalónia az osztrák főherceg pártjára állottak, aki ígéretet tett, hogy tiszteletben tartja ősi kiváltságaikat. Aragónia és Valencia ellenállását sikerült letörni, statútumaikat és kiváltságaikat 1707-ben eltörölték, de Katalóniában még jó ideig elkeseredett küzdelem dúlt. Berwick herceg, a spanyolországi francia sereg fővezére csak a békekötés után, 1714. szeptember 14-én tudta elfoglalni Barcelonát. Az ősi katalán kiváltságleveleket (fueros) hóhér égette el, a szeparatista mozgalom sok vezetőjét kivégezték vagy száműzték. Katalóniában a kasztíliai törvényeket és szokásjogot vezették be, megtiltották a katalán nyelv használatát a bírósági eljárásokban. De ezután sem vált teljessé az országban a törvények, a súlymértékek, a pénzrendszer és az adók egysége; többek között érintetlenül hagyták a baszkok ősi kiváltságait.

Az államhatalom központosítása V. Fülöp fiai — VI. Ferdinánd (1746—1759) és III. Károly (1759—1788) — alatt tovább folyt. A legfontosabb igazgatási ágak (a külügy, igazságügy, hadügy, pénzügy, tengerészet- és gyarmatügy) királyi titkárai fokozott önállóságot kaptak, fokozatosan miniszterekké váltak, míg a középkorból fennmaradt tanácsok, az egy kasztíliai tanács kivételével, elvesztették jelentőségüket. A legfőbb polgári és katonai hatalmat valamennyi tartományban — kivéve Navarrát, melynek élén alkirály állott, valamint Új-Kasztíliát — a király által kinevezett tartományi kormányzók gyakorolták. A tartományi pénzügyi hatóságok vezetését — francia mintára — intendánsokra bízták. Megreformálták a bíróságokat és a rendőrséget is.

A központi hatalom megerősítését célzó intézkedések közé sorolhatjuk a jezsuiták kiűzését is. Erre azok a zavargások szolgáltattak ürügyet, amelyek 1766 március végén törtek ki Madridban és más városokban Squillace, a nápolyi származású pénz- és gazdaságügyi miniszter rendelkezései miatt. Squillace monopóliumot vezetett be Madrid élelmiszer-ellátására, s ennek következtében drágulás lépett fel. A miniszter népszerűtlenségét tovább fokozta, hogy megpróbálta megtiltani a spanyoloknak hagyományos öltözéküket, a bő köpenyeg és a széles karimájú kalap (sombrero) viselését. A néptömegek feldúlták Squillace madridi palotáját, s arra kényszerítették a királyt, hogy száműzze őt Spanyolországból. A „felvilágosult abszolutizmus" befolyásos híveinek egy csoportja, élén Aranda gróffal, a kasztíliai ta-

A jezsuiták kiűzése Spanyolországból
J. Mankur metszete

nács elnökével, kihasználta azt a körülményt, hogy a zavargásokban a jezsuiták keze is benne volt, és a kasztíliai tanácsban határozatot vitt keresztül, mely elrendelte a jezsuita rend tagjainak kiűzését Spanyolország és a spanyol gyarmatok területéről. Aranda fölöttébb radikális módon valósította meg ezt a határozatot. A jezsuitákat valamennyi spanyol birtokon egy és ugyanazon a napon fogták össze és indították útnak, vagyonukat elkobozták, irataikat lepecsételték.

III. Károly kormányzata nagy gondot fordított a spanyol hadsereg megerősítésére. Bevezették a porosz kiképzési rendszert; a hadsereg-kiegészítésben az önként jelentkező zsoldosok toborzásáról áttértek a sorshúzásos kényszersorozásra. Ez a reform azonban erős ellenállásba ütközött, s a gyakorlatban a kormány gyakran arra kényszerült, hogy letartóztatott csavargókat és bűnözőket sorozzon be a hadseregbe; ezekből természetesen nem váltak jó katonák.

Jelentéktelen eredményt hozott csupán a haditengerészeti reform is. A kormány nem tudta felélesztení a spanyol flottát; ehhez sem embere, sem pénze nem volt elegendő.

GAZDASÁGPOLITIKA

A XVIII. századi Spanyolországban egész sor államférfi lépett fel azzal a törekvéssel, hogy — kivált gazdasági és kulturális téren — a „felvilágosult abszolutizmus" szellemében fogant s az ország számára már nagyon is szükségessé vált reformokat vigyen véghez. Különösen energikus tevékenységre ösztönözte az iparban kibontakozó kapitalista fejlődés a XVIII. század második felében III. Károly miniszterei: Arandát, Campomanest és Florida Blancát. E három miniszter a hazafias társaságok közreműködésére támaszkodva egész sor gazdasági reformot hajtott végre, melyek részben a fiziokrata tanok hatásának bélyegét viselték magukon.

Figyelmük középpontjában az ipar állott, amelynek fellendülését különféle intézkedésekkel igyekeztek biztosítani. A munkások szakképzettségének fejlesztésére technikai szakiskolákat létesítettek, műszaki tankönyveket írattak illetve fordíttattak le, szakképzett mestereket hívtak be külföldről, és spanyol ifjakat küldtek ki műszaki tanulmányok végzésére. A kormányzat díjakkal és különböző kedvezményekkel jutalmazta azokat az iparosokat és vállalkozókat, akik sikereket értek el a termelés fejlesztésében. A céhek kiváltságait és monopoljogait eltörölték vagy korlátozták. Megpróbálkoztak protekcionista védővámok bevezetésével is, de ez az intézkedés a nagyméretű csempészet miatt nem sok eredménnyel járt. Nem járt sikerrel a kincstári mintamanufaktúrák létesítése sem: legtöbbjük hamarosan elsorvadt.

A kereskedelem érdekében utakat és csatornákat építettek, de rosszul, s így ezek rövid idő alatt tönkrementek. Megszervezték a postát és a postakocsikon való utasszállítást is. 1782-ben nemzeti bankot alapítottak.

A kereskedelem és az ipar fejlesztése szempontjából a legfontosabb Florida Blanca 1778-ban végrehajtott reformja volt, amely szabaddá tette a spanyol kikötők és az amerikai gyarmatok közötti kereskedelmet. Ez lényegesen megnövelte a spanyol—amerikai kereskedelmi forgalmat és fellendítette a katalóniai pamutipart.

A mezőgazdaság érdekében is tettek egyetmást. Engedélyezték a községi és közbirtokossági földek és nemesi majorátusok egy részének, valamint a papi testületek tulajdonában

Halásztelep Cádizban
A XVII—XVIII. század fordulóján készült metszet

levő bizonyos földbirtokoknak az áruba bocsátását. De a nemesség és a papság ellenállása következtében ezekkel a rendszabályokkal nem sikerült számottevő mértékben elősegíteni a földbirtokok mobilizálását.

A vetéseknek a kóborló juhnyájaktól való védelme érdekében törvényeket hoztak, melyek korlátozták a Mesta középkori jellegű jogait és kiváltságait, s megengedték a parasztoknak, hogy szántóföldjeiket és kertjeiket kerítéssel védjék meg a juhnyájaktól.

A kormányzat, hogy a racionális gazdálkodásra példát mutasson, a Sierra Morena puszta területein mezőgazdasági mintatelepüléseket létesített német és holland telepesekkel. A kísérlet kezdetben sikeresnek mutatkozott, a telepesgazdaságok szépen fejlődtek, de néhány évtized elteltével a telepek — főként a súlyos adóteher és a mezőgazdasági termékek értékesítését akadályozó úthiány miatt — hanyatlásnak indultak.

A haladó reformok megvalósításával próbálkozó miniszterek a reakció erőinek elkeseredett ellenállásába ütköztek. A miniszter által keresztülvitt reformot igen gyakran a reakciósok által kicsikart, a reform hatását korlátozó vagy teljesen megsemmisítő ellenintézkedés követte. Általában a kormány gyakran kényszerült arra, hogy a reakciós körök nyomására intézkedéseit korlátozza vagy hatályon kívül helyezze.

SPANYOLORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA

Az első spanyol Bourbon, V. Fülöp külpolitikájában döntő szerepet játszottak a dinasztikus szempontok. Egyrészt vissza akarta szerezni maga vagy fiai számára a francia koronát (ez arra kényszerítette, hogy — a francia Bourbonok ellen Anglia szövetségét keresve — engedményeket tegyen az angoloknak Amerikában); másrészt Spanyolország itáliai birtokainak visszaszerzésére törekedett. Számos háború és diplomáciai egyezmény eredményeképpen Fülöp egyik fiát, Károlyt, elismerték a Kettős Szicíliai Királyság uralkodójának (1734), a másikat, Fülöpöt pedig Parma és Piacenza hercegének (1748) anélkül azonban, hogy ezeket a területeket Spanyolországhoz csatolták volna. Sikertelenül próbálkozott Spanyolország azzal is, hogy kiszorítsa az angolokat Gibraltárból.

VI. Ferdinánd uralkodása idején az angol és a francia orientáció híveinek küzdelméből az előbbiek kerültek ki győztesen. Az eredmény: Spanyolország 1750-ben hátrányos kereskedelmi szerződést kötött Angliával.

1753-ban külön konkordátumban szabályozták — mégpedig Spanyolország javára — a spanyol monarchia és a pápaság közötti viszonyt. A király a konkordátum értelmében beleszólhatott a megüresedett egyházi méltóságok betöltésébe, részt kapott a felszabaduló egyházi vagyon sorsának eldöntésében stb.

III. Károly uralkodása alatt Spanyolország Franciaországhoz közeledett és szakított Angliával. A fordulatot az magyarázza, hogy a XVIII. század közepétől kezdve rendkívül megerősödött és módszeressé vált Amerikában az angol katonai és gazdasági agresszió. Tovább folyt és egyre fokozódott az angol csempészkereskedelem a spanyol gyarmatokon; az angolok telepet létesítettek a spanyol Hondurason, és megkezdték az értékes festékfák kitermelését. Ugyanakkor megtiltották a spanyoloknak, hogy az új-fundlandi partok mentén — akár az angol felségvizeken kívül is — halászatot folytassanak; a hétéves háború kitörése után pedig a nyílt tengeren felkutatták és elfogták a spanyol hajókat.

Spanyolország felhagyott a semlegességi politikával. Franciaországgal megkötötte a Bourbonok harmadik úgynevezett családi egyezményét (1761) — mely a két állam védelmi és támadó szövetségét rögzítette —, majd bekapcsolódott a hétéves háborúba: 1762 januárjában hadműveleteket kezdett Anglia ellen. Franciaország és Spanyolország azonban vereséget szenvedett. Az 1763. évi párizsi békeszerződésben Spanyolország átengedte Angliának Floridát és a Mississippitől keletre

és délkeletre levő területeket, lemondott az új-fundlandi halászatról és engedélyezte, hogy az angolok folytassák a hondurasi festékfák kitermelését; noha telepeiket fel kellett számolniuk. Franciaország, hogy megtartsa szövetségesét, átengedte Spanyolországnak Louisiana francia kézen maradt részét.

Spanyolország és Anglia között a párizsi béke után sem szűnt meg a feszültség. Voltaképpen az angol—spanyol ellentétek törtek felszínre azokban a gyakori spanyol—portugál konfliktusokban, amelyek a két állam dél-amerikai gyarmatainak határai miatt lobbantak fel, s 1776—1777-ben fegyveres összeütközésre vezettek Dél-Amerikában. Az évszázados határvitáknak az 1777-ben aláírt békeszerződés vetett véget, melyben Spanyolország megkapta a La Plata menti portugál gyarmatot, Sacramentót — a spanyol gyarmatokra irányuló angol csempészkereskedelem fontos központját —, amely már régóta a viszály almája volt a két ország között, s megtartotta Paraguayt is, amelyre Portugália fente a fogát.

1775-ben megkezdődött az észak-amerikai angol gyarmatok függetlenségi háborúja. Noha néhány spanyol politikus — köztük Aranda gróf — hangsúlyozta, milyen veszélyekkel járhat az észak-amerikaiak győzelme az amerikai spanyol uralomra, Spanyolország 1776-tól kezdve titkon pénzzel, fegyverrel és lőszerrel támogatta az amerikaiakat. De míg szövetségese, Franciaország, egyre inkább hajlott az amerikaiak oldalán való nyílt katonai beavatkozásra, és 1778-ban valóban hadba lépett Anglia ellen, Spanyolország megpróbált kitérni a teljesen határozott fellépés elől. Több ízben közvetíteni próbált a hadviselő felek között abban a reményben, hogy békítő szerepe jutalmául megkapja Menorcát és Gibraltárt. Az angolok azonban elutasították ezeket a kísérleteket, sőt tovább folytatták támadásaikat a nyílt tengeren haladó spanyol hajók ellen. 1779. június 23-án Spanyolország hadat üzent Angliának. Miután a szigetország fő erőit Amerika kötötte le, a spanyoloknak sikerült visszaszerezni Menorcát és Floridát, majd kiszorítani az angolokat Hondurasból és a Bahama-szigetekről. Az 1783-as versailles-i békeszerződés Floridát és Menorcát a spanyoloknak adta, Hondurasban korlátozta az angolok jogait, viszont a Bahama-szigeteket visszajuttatta Angliának.

Mindent egybevetve, a spanyol külpolitika XVIII. századi eredményei Spanyolország nemzetközi jelentőségének némi emelkedéséről tanúskodtak, de a gazdaságilag és politikailag egyaránt elmaradott ország csak másodrendű szerepet játszhatott a nemzetközi politikában.

3. PORTUGÁLIA

GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI FEJLŐDÉS

Portugália 1640-ben szabadult fel Spanyolország uralma alól. A spanyol monarchiával fennállott uniót Portugália népe nagyon drágán fizette meg. Ez a szó szoros értelmében is igaz: a spanyol kormány kivetette adók valósággal tönkretették az ország népét. Portugália kénytelen volt részt venni Spanyolország nagyszámú, többnyire eredménytelen háborújában. Az unió idején legtöbb gyarmatát elvesztette. Mezőgazdaságának és iparának fejlődése megrekedt, külkereskedelme erősen megcsappant. A portugál arisztokrácia, amely megszokta, hogy főként a gyarmati jövedelmekből éljen, fényűző életmódjában vetekedett a spanyol arisztokratákkal, s — miként ezek — ugyancsak mélységesen megvetette az iparűzést és a kereskedést. A spanyol uralom gyűlölete az országban olyan erős volt, hogy az 1640-es forradalom ideiglenesen a társadalom legkülönbözőbb osztályait egyesítette. Csak az arisztokrácia jelentéktelen töredéke és a főpapság érzett a spanyolokkal, de még ők sem mertek nyíltan hangot adni rokonszenvüknek.

Felszabadulásakor ez a kis ország igen súlyos helyzetben volt: elszegényedett, csaknem minden

gyarmatát elveszítette, külkereskedelmi összeköttetései nagyrészt megszakadtak. Nemzetközi helyzete sem mondható kedvezőbbnek. Angliával és Franciaországgal hamarosan diplomáciai kapcsolatot létesített ugyan, de Hollandia, amely a portugál gyarmatok nagy részét megszerezte, késlekedett az elismeréssel: attól tartott, hogy Portugália visszaköveteli elvesztett birtokait. Spanyolország csak 1668-ban ismerte el Portugália függetlenségét. Az országnak sikerült visszaszereznie gyarmatainak egy részét: Amerikában Brazíliát, Délnyugat-Afrikában Angolát, Délkelet-Afrikában Moçambique-ot, Indiában Goát és Diut, Kínában Macaut, továbbá Madeirát és az Azori-szigeteket. De Malakát és Indonéziát a Szunda- és a Maluku-szigetekkel együtt véglegesen elveszítette. E veszteségek hatására Portugália gyarmati és kereskedelmi politikájának súlypontja a nyugati féltekére, elsősorban Brazíliába helyeződött át. A XVIII. században Brazília területén nagy arany- és gyémántbányákat tártak fel, ami valóságos tőzsdelázat okozott az anyaországban, és a portugál telepesek újabb tömegeit csalogatta Brazíliába.

A megmaradt gyarmatok kizsákmányolása a XVIII. század folyamán óriási jövedelmeket biztosított az arisztokrácia és a kereskedők számára. Az államkincstárban nagy aranytartalékok halmozódtak fel, irigységet keltve a többi európai államban. Ennek ellenére Portugália a XVIII. század végére is megmaradt elmaradott országnak, amelynek mezőgazdaságában még mindig a hagyományos feudális formák uralkodtak, ipara pedig a kézművesség szintjén maradt. Néhány termelési ág — például a bortermelés, olajtermelés, hajóépítés — kivételével Portugália mezőgazdasága és ipara még az ország saját szükségleteit sem tudta kielégíteni, nem is szólva Brazília és a többi gyarmat szükségleteiről.

PORTUGÁLIA FÜGGŐSÉGE ANGLIÁTÓL

A XVIII. században Portugália gazdasági fejlődésének egyik legfőbb fékezője — a feudális-arisztokrata és klerikális klikk osztatlan uralma mellett — az volt, hogy az ország egyre fokozódó gazdasági függőségbe került a kapitalista Angliától. A portugálok már 1654-ben — az angol hadiflotta részéről fenyegető támadás nyomása alatt — kénytelenek voltak olyan szerződést aláírni Cromwell kormányával, amely értékes kereskedelmi kiváltságokat biztosított Anglia számára Portugáliában és valamennyi gyarmatán. Portugália függősége Angliától ezt követően tovább erősödött. Ebben egyrészt a kis ország gazdasági gyengesége játszott közre, másrészt rettegése Spanyolországtól, amely még sokáig nem mondott le arról, hogy visszaszerezze uralmát gyönge szomszédja fölött. A spanyol örökösödési háborúban Portugália — harcba kényszerülve Anglia oldalán — elveszítette fontos észak-afrikai kereskedelmi és stratégiai támaszpontját, Ceutát. Anglia már a háború kezdetén, 1703-ban ráerőszakolta Portugáliára a Methuen-féle szerződést (nevét szerzőjéről, Sir John Methuen lisszaboni angol nagykövetről nyerte), amelynek értelmében a portugál kormány — az angliai borvámok leszállítása ellenében — teljesen szabaddá tette az angol posztó és egyéb gyapjúáruk bevitelét Portugáliába és gyarmataira. A szerződés előnyös volt a portugál földesurak számára, akik nagy szőlőkkel rendelkeztek, de pusztító következményekkel járt az ország iparára és kereskedelmére nézve. Az amúgy is gyenge portugál ipar szinte teljesen elsorvadt. Sokat ártott a szerződés a földművelésnek is: a borkivitel gyors fellendülése következtében a szőlőművelés kezdte kiszorítani a gabonatermesztést, s az eltolódást megsínylette az olajtermelés, a selyemhernyó-tenyésztés és más mezőgazdasági ágazatok is. A földnélküli parasztok nagy tömegei arra kényszerültek, hogy kivándoroljanak a gyarmatokra. Az angol kereskedők ráadásul immár lényegében teljesen szabadon behatolhattak a portugál gyarmatokra — részint legálisan, részint pedig illegálisan, a kiterjedt csempészet útján, amellyel szemben a portugál kormány teljesen tehetetlennek bizonyult. Az Angliától való gazdasági függőség az ország politikai alárendelését is maga után vonta. A hétéves háborúban Portugáliának ismét Anglia oldalán kellett harcolnia, ha nem akarta megkockáztatni utolsó gyarmatainak elvesztését is.

Portugália függősége Angliától a nemzetközi kapcsolatok egyik jellegzetes sajátossága volt az újkorban, abban az időszakban, amikor a meggyengült régi gyarmattartó országok más, erősebb és iparilag fejlettebb államoknak kényszerültek átengedni a hegemóniát. Lenin a Methuen-féle szerződést Portugália leigázása eszközének nevezte; Portugália — látszólag fenntartva állami önállóságát — a spanyol örökösödési háborútól fogva valójában Anglia védnöksége alá került. „Anglia azért védte Portugáliát és gyarmati birtokait, hogy megerősítse saját pozícióját ellenfelei, Spanyolország és Franciaország ellen folytatott harcában. Anglia cserébe kereskedelmi előnyökhöz jutott, kedvezőbb feltételekhez a Portugáliába és annak gyarmataiba irányuló árukivitelre és különösen tőkekivitelre..."[4]

POMBAL REFORMJAI

A feudális arisztokrácia és a klerikalizmus uralma a XVIII. század közepén a tönk szélére juttatta Portugáliát. Óriási összegeket emésztett fel a királyi udvar fényűzése és esztelen pazarlása, a tömérdek pap eltartása, a római pápának járó hagyományos „ajándékok", a tizedből és más egyházi adókból a szentszék javára történő levonások. A nagyszabású kereskedelmi és uzsoraügyleteken meggazdagodott jezsuita rend, amely kezébe kaparintotta az iskolákat és a sajtót is, gyűlöletet ébresztett maga iránt a portugál társadalom legszélesebb köreiben. Az Angliától való gazdasági függés egyre türelmetlenebb panaszokat váltott ki a kereskedőkből és iparosokból. Végül már a nemesség — kivált a közép- és kisnemesség — nagy része is belátta, hogy az országnak reformokra van szüksége. Ezt a közhangulatot fejezte ki Pombal márki (Sebastião José de Carvalho e Melo), a portugál „felvilágosult abszolutizmus" politikájának legkiválóbb képviselője, aki I. József (José) Emánuel uralkodása alatt (1750—1777) 1750-től a külügyminiszteri, majd a miniszterelnöki tisztséget töltötte be.

A szinte diktátori hatalommal felruházott Pombal politikáját a „felvilágosult abszolutizmus" főbb általános vonásai mellett több olyan különös vonás jellemzi, amelyek Portugália sajátos helyzetéből következtek. Pombal politikája antiklerikális beállítottságú volt. Mindenekelőtt erélyes harcot indított a jezsuita rend ellen, amely az ország további fejlődésének komoly akadályává vált. 1759-ben sikerült keresztül vinnie a jezsuiták kiűzését Portugáliából, majd a rend óriási vagyonának elkobzását. Később Pombal csatlakozott a „felvilágosult abszolutizmus" politikáját folytató más nyugat-európai kormányok (többek között a spanyol kormány) követeléséhez, hogy teljesen számolják fel a jezsuita rendet. A jezsuiták elleni küzdelmében Pombalt a portugál klérus egyes befolyásos körei is támogatták. Egyebek közt az inkvizíció szerveit is felhasználta arra, hogy végképp megtörje a jezsuitákat és más ellenfeleit.

Pombal antiklerikális rendszabályai nem szorítkoztak a jezsuita rend elleni harcra. Csökkentette a kolostorok és a szerzetesek számát, megnyirbálta a Vatikánnak küldött összeget, lerakta a világi oktatás alapjait. Kormányzása idején mintegy 800 alsó- és középfokú világi iskolát létesítettek. A lisszaboni egyetemen megkezdődött a természettudományok oktatása.

Pombal — az abszolutizmus és a teljes politikai centralizáció híve — erős ellenállásba ütközött az arisztokrácia részéről. A nemesség haladó köreire támaszkodva azonban kíméletlenül leszámolt még a legelőkelőbb famíliákkal is, ha azok cselekvően felléptek a reformok ellen; az összeesküvések részvevőit börtönnel, száműzetéssel, vagyonelkobzással, halállal sújtotta. Az arisztokrácia hatalmának gazdasági alapjait a majorátus felszámolásával szándékozott aláásni.

Pombal az ország gazdasági elmaradottságának leküzdésén is fáradozott. Kezdeményezésére portugál társaságok alakultak az angliai borkivitel és a brazíliai kereskedelem lebonyolítására. Colbert példájára erőteljesen támogatta a selyem-, gyapjú- és pamutmanufaktúrák fejlődését. A ma-

[4] *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 273. old.

Sebastião José de Carvalho e Melo, Pombal márki
J. Covarle metszete

nufaktúratulajdonosoknak nyújtott segélyek mellett ezt a célt szolgálta a Pombal-kormány által bevezetett védővámrendszer, amely magas behozatali vámokat rótt a külföldi iparcikkekre és megtiltotta az ipari nyersanyagok kivitelét.

A hazai ipar fejlesztése érdekében szakképzett külföldi mestereket hívtak meg Portugáliába. Az 1755. évi földrengés által teljesen elpusztított Lisszabon Pombal kormányzása idején teljesen újjáépült, jórészt állami költségen.

Pombal, hogy biztosítsa az ország gabona-önellátását, ösztönözte a gabonafélék vetésterületének kiszélesítését, s megtiltotta, hogy szántóföldeket szőlővé, legelővé vagy parkká változtassanak. A parasztság érdekében azonban a miniszter-reformátor sem tett semmi lényegeset. A paraszti kisbirtok továbbra is nyomorúságosan tengődött. Folytatódott a hazájukban megélhetést nem találó parasztok kivándorlása a gyarmatokra. Pombal még támogatta is ezt a kivándorlást, abból a meggondolásból kiindulva, hogy ily módon gyarapodik Brazília lakossága és szorosabbra fűződnek kapcsolatai az anyaországgal.

Pombal számos intézkedést tett az államapparátus újjászervezésére (a bírói eljárás és a büntetésrendszer egységesítése, a kormányzók rendszeres elszámolási kötelezettségének bevezetése stb.), továbbá jól kiképzett és korszerűen felszerelt állandó hadsereg és új flotta megteremtésére.

Pombal reformjai bizonyos megélénkülést eredményeztek a portugál gazdasági és politikai életben. Egész sor intézkedése — a hazai manufaktúrák fejlesztése, a vetésterület növelése, a jezsuiták kiűzése, a világi iskoláztatás megteremtése, az ország védelmi erejének fokozása — égetően szükséges lépés volt, régen megérett igényeket elégített ki.

Pombal politikájának azonban nem volt kellő szilárdságú társadalmi támasza. A haladó ipari burzsoázia rétege Portugáliában még szerfelett gyenge volt és alig rendelkezett valami befolyással. A vidéki alsónemesség a hatalmas arisztokráciától függött. A klerikális elemek még óriási befolyással rendelkeztek az országban. A főpapság és az arisztokraták felkapaszkodott szerencselovagnak tekintették Pombalt, aki karrierjét kizárólag a király gyengeségének köszönheti. I. József Emánuel halála után a reakció erői összefogtak, és 1777-ben államcsínyt hajtottak végre. Pombalt megfosztották tisztségétől, letartóztatták és bíróság elé állították. Halálos ítéletét azután száműzetésre változtatták. Pombal sok reformját érvénytelenítették. Az országban ismét felülkerekedett a feudális reakció.

4. A PÁPASÁG A XVII—XVIII. SZÁZADBAN. A KATOLIKUS EGYHÁZ ELLENZÉKÉNEK ERŐSÖDÉSE

A PÁPASÁG NEMZETKÖZI SÚLYÁNAK HANYATLÁSA

A pápaság szerepe már a XVII. század derekára nagymértékben visszaszorult. Bármily szorgosan tevékenykedtek is a szentszék ügynökei a harmincéves háború idején, a vesztfáliai békeszerződés megkötésekor nem vették figyelembe a pápaság érdekeit, sőt még a véleményét sem. Ez súlyos sebet ütött a pápaság európai tekintélyén.

X. Ince erőtlen ellenlépést tett: 1648. november 20-i bullájában elítélte a békeszerződést, kinyilatkoztatva, hogy az „érvénytelen, jogtalan, bűnös, semmis, mindörökre hatályát vesztett". De már a múltba vesztek azok az idők, amikor a pápa ilyen lépései hatásosak lehettek. A fenyegető hangú pápai bullát III. Ferdinánd császár utasítására még csak ki sem hirdették Németországban. A pápaság tekintélye annyira meggyengült, hogy 1654-ben a birodalmi gyűlések korlátozták a németországi pápai nunciusok jogait: megtiltották nekik, hogy beavatkozzanak a bírói szervek tevékenységébe.

Ugyanilyen szembeszökően jelentkezett a pápaság tekintélyének hanyatlása Franciaországgal való viszonyában is.

VII. Sándor pápa (1655—1667) idején — aki pedig francia nyomásnak köszönhette megválasztását — a dolgok egészen a diplomáciai szakításig, sőt a fegyveres összeütközésig fajultak. A konfliktus közvetlen kiváltó oka az volt, hogy 1662. augusztus 20-án Rómában a korzikaiakból álló pápai testőrség és egy francia katonai osztag között — amely XIV. Lajos vatikáni követe körül teljesített személyes testőri szolgálatot — fegyveres összetűzésre került sor.

XIV. Lajos parancsot adott csapatainak, hogy foglalják el a pápa franciaországi birtokait (Venaissin grófságot és Avignont). Több mint egy évig tartó tárgyalások után 1664 februárjában a pápa kénytelen volt aláírni a pisai szerződést, amely hallatlan megaláztatást jelentett a római udvar számára.

Chigi bíboros Párizsba utazott, hogy személyesen tolmácsolja a pápai udvar bocsánatkérését az incidensért, amelyért Róma minden felelősséget magára vállalt. A pápa feloszlatta a korzikai testőrséget és kötelezte magát, hogy teljesen helyrehozza azokat a károkat, amelyeket XIV. Lajos szövetségeseinek és rokonainak itáliai városaiban a pápai testőrség okozott.

A pisai egyezmény csak rövid időre enyhítette a feszültséget Franciaország és a pápaság között; hamarosan újabb, hosszú évekig elhúzódó konfliktus robbant ki a pápa és a francia király között. Közvetlen okát a királynak a „regáliákra" való joga körüli vita szolgáltatta. A „regália" a francia király ősi joga volt, melynek értelmében Franciaország egyes tartományaiban őt illette az üresedésben levő püspökségek jövedelme, s a püspök halála esetén, utóda kinevezéséig, eladományozhatta a javadalmakat. 1673-ban XIV. Lajos ezt a jogot azokra a tartományokra is kiterjesztette, melyekre addig nem vonatkozott. Hosszan tartó vita kezdődött, amely különösen XI. Ince pápasága alatt (1676—1689) éleződött ki. Ince teljesen hajthatatlannak mutatkozott a regáliák kérdésében. 1679-ben e tárgyban külön brevét adott ki, melyet a párizsi parlament 1681-ben érvénytelennek nyilvánított. A francia papok többsége a királyt támogatta. Különleges papi gyűlést hívtak össze, amely „a gallikán (ti. francia) egyház szabadságainak" védelme jegyében egyházpolitikai reformprogramot dolgozott ki, az ún. „Deklaráció"-t (1682). Legfőbb tételei abban a négy cikkelyben fogalmazódtak meg, amelyek leszögezték a gallikán egyház tényleges függetlenségét Rómától s teljes alárendelését a királyi hatalomnak. A „Deklaráció" a francia abszolutizmus újabb győzelmét s egyszersmind a pápai hatalom újabb vereségét jelentette.

A pápa érvénytelennek nyilvánította a „Deklaráció"-t. Az elfogadásában részvevő vagy a

„Deklaráció"-hoz később csatlakozó püspököktől megvonta a kánoni jóváhagyást és érvénytelennek nyilvánította azokat az egyházi funkciókat, melyeket ők maguk vagy az általuk felszentelt papok végeztek. Ismét szakadás következett be a francia egyház és a pápaság között. Harmincöt francia püspök nem kapta meg a kánoni felszentelést. Utóbb aztán XIV. Lajos arra kényszerült, hogy lemondjon a regáliákra támasztott igényéről és visszaadja Avignont a pápának.

A spanyol örökösödési háború idején a pápaság eleinte a Habsburgok támogatására hajlott, de később, XIV. Lajos néhány engedménye után, Franciaország oldalára állt. Spanyolországban a pápa képviselője a francia vonal vezető személyisége volt, s határozottan kiállt Anjou Fülöp trónöröklése mellett.

XII. Ince pápának nem sikerült távoltartania magát a hadműveletektől. 1706-ban császári seregek vonultak be Parmába és Piacenzába, amelyek pápai hűbérbirtokok voltak, majd tovább nyomultak délre, Nápoly felé. A pápai seregek megkísérelték az ellenállást, de teljesen harcképtelennek bizonyultak: a pápa kénytelen volt szabad átvonulást engedni a császári seregeknek és elismerni Habsburg Károly jogát Spanyolország koronájára. Az utrechti békeszerződést a pápa teljes mellőzésével kötötték meg.

A PÁPASÁG KÜZDELME A JANZENIZMUS ÉS A QUIETIZMUS ELLEN

A szentszék tehát a XVII—XVIII. század fordulóján már teljesen elvesztette tekintélyét, mind nemzetközi síkon, mind pedig a vallásirányítás kérdéseiben. A pápák — mint régen — továbbra is egyre-másra adták ki a konstitúciókat, brevéket és ünnepélyes bullákat különféle vallási kérdésekről, most is tiltottak, elítéltek, kiátkoztak. De megnyilatkozásaiknak a hivők nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget.

A leghevesebb hitviták a XVII. század derekán, a janzenista eszmék gyors térhódítása nyomán lángoltak fel.

A janzenisták az ágostoni eszmék szellemében tagadták az ember szabad akaratát és az egyetemes predesztinációt hirdették — tanításuk bizonyos fokú rokonságban állott a kálvinizmussal, a kor haladóbb polgári köreinek ideológiáját juttatta kifejezésre vallási formában. Éppen ezért a jezsuiták és az ultramontánok (a pápa korlátlan vallási hatalmának hívei) — akik egyébként is minden új áramlatot ellenségesen fogadtak — kíméletlen hadjáratba kezdtek a janzenisták ellen.

A „fővádlók" a jezsuiták voltak. Unszolásukra VIII. Orbán pápa 1643-ban a „Tiltott könyvek indexé"-be sorolta Jansen „Ágoston" című könyvét. Ez azonban hatás nélkül maradt a párizsi Port Royal-kolostor körül csoportosuló janzenista körre. A könyvet még ugyanabban az évben újra kiadták, majd 1652-ben Antoine Arnauld, Jansen lelkes híve, szenvedélyes pamfletben kelt védelmére az „Ágoston"-nak, leleplezve a jezsuiták hazug, kétszínű morálját. Válaszul X. Ince pápa 1653-ban bullát adott ki, amelyben felsorolta a Jansen könyvében foglalt öt „eretnek" tételt.

A harcba bekapcsolódtak az egyetemek, valamint számos tudós és író. 1655-ben belépett a Port Royal janzenista közösségébe Blaise Pascal, a kiváló filozófus és tudós. 1656-ban az új pápa, VII. Sándor, ismét megerősítette a janzenizmus elítélését. Megkezdődött a hajsza és az üldözés. Antoine Arnauld-t, a Port Royal vezéralakját, a jezsuiták eltávolíttatták a Sorbonne-ról. Ezzel kapcsolatban tette közzé Pascal a „Vidéki levelek" első írását; pamfletsorozatában nagy meggyőző erővel leplezte le a jezsuiták tanait a dogmáról és az erkölcsről. A jezsuiták feldühödtek és sikerült elérniük, hogy Pascal könyvét eretnek, janzenista írásnak nyilvánítsák, s 1660-ban nyilvánosan elégessék.

A janzenizmus hatása alá került a kor legnagyobb francia gondolkodója, Descartes is. „A gondolkodás művészete" című művét janzenista logikának nevezték. Az inkvizíció 1663. november 20-i rendeletében a nagy filozófus hat művét indexre tette.

1667-ben a jezsuiták új támadásokat indítottak a janzenisták ellen és kísérletet tettek a Port Royal-kolostor bezárására. Ekkor azonban VII. Sándor pápa, a jezsuiták bábja, meghalt, utódja pedig, IX. Kelemen, a megbékélés híve volt.

Ám a jezsuiták nem hagytak fel intrikáikkal és titkos cselszövéseikkel a janzenisták ellen. A Port Royal-i közösség sok vezetője hamarosan távozni kényszerült Franciaországból. Hollandiába költözött Arnauld is, s élete végéig (1694-ig) innen irányította az egész mozgalmat, amely most már túlnőtt a janseni valláserkölcsi rendszer híveinek körén. A XVII. század végétől a janzenizmus zászlaja alá sereglettek mindazok, akik gyűlölték a jezsuitákat és az ultramontánokat, ellenezték a pápa mindenhatóságát, s azok is, akik a tudományokban és a filozófiában új eszméket hirdettek.

A XVII. század végén beállott némi lanyhulás után újult erővel lángolt fel a pápa hívei és a janzenisták közti küzdelem a XVIII. század elején, XI. Kelemen pápa idején. Ekkorra már a janzenizmus, amely határozottan politikai jellegű, az abszolutizmussal szemben álló irányzattá fejlődött, magára vonta a világi hatalom haragját is.

1709-ben a király parancsára lerombolták a janzenizmus fő tűzfészkét, a Versailles közelében fekvő régi Port Royal-apátságot (Port Royal des Champs). A kolostort és a mellette épült iskolát, valamint az öt évtized alatt összegyűjtött értékes könyvtárat megsemmisítették. A szerzeteseket és az apácákat más kolostorokba szórták szét. Sok janzenista külföldre menekült. A párizsi Port Royalt (Port Royal de Paris) már előzőleg — 1669-ben — feldúlták; ez központi jelentőségét a janzenista mozgalomban már akkor elveszítette.

A „Tiltott könyvek indexé"-nek címképe

A janzenisták elleni rendszabályok nagy felháborodást keltettek egész Franciaországban, Itáliában, Németországban és más országokban. De a jezsuiták még tovább mentek. Követelésükre XIV. Lajos a janzenisták ügyét átadta a pápai kúriának. XI. Kelemen 1713. szeptember 8-án közzétette a janzenizmust elítélő „Unigenitus" kezdetű bulláját, amelynek fontos szerep jutott a XVIII. századi vallásküzdelmek történetében.

A bulla körül ádáz harc lángolt fel, amely hosszú évekig tartott. A király utasítást adott a parlamentnek a bulla bejegyzésére és ezzel törvényerőre emelte azt. De sok püspök, a Sorbonne, a reimsi és a nantes-i egyetem, valamint számos tartományi parlament is kijelentette, hogy nem ért egyet a bullával. Számtalan pamflet és cikk jelent meg ellene. A felháborodás, amelyet a jezsuiták és a pápaság elleni gyűlölet táplált, a jezsuita rend megszüntetését célzó nyílt harcba nőtt át.

A pápasággal szembeni ellenzékiség nem korlátozódott a janzenizmusra, amely Franciaországban terjedt el a leginkább, hanem más európai országokra is kiterjedt. A janzenizmus elterjedésével csaknem egyidejűleg létrejött és gyors fejlődésnek indult egy másik tan, az úgynevezett quietizmus, amely a janzenizmustól eltérően misztikus jellegű volt, de ugyancsak a katolikus egyház számos dogmájának elutasítását fejezte ki.

Katolikus papok körmenete
Metszet. XVIII. század első fele

A quietizmus eszméit először a spanyol Falconi, majd a francia François Malaval fogalmazta meg. De a legnagyobb szerepet e vallási mozgalom fejlődésében egy Rómában megtelepedett spanyol pap, Miguel Molinos játszotta, aki 1675-ben Rómában adta ki „Lelki kalauz" című könyvét. E műben a keresztény vallás sajátos értelmezését fejtette ki, amelyet quietizmusnak neveztek el (a latin „quies" = „nyugalom" szóból). Alaptétele abban foglalható össze, hogy a keresztény ember fő feladata és az „üdvözülés" egyedüli útja a lélek abszolút nyugalma, a világtól való „eltávolodás", az „isteni akaratnak" való feltétlen engedelmeskedés, az élethez való misztikus-szemlélődő viszony. A léleknek, tanította Molinos, a legteljesebb nyugalom elérése után mintegy meg kell szüntetnie önálló létét az istennel való misztikus eggyéolvadásban. Ez a tan nyílt kihívást jelentett a „jócselekedetek" katolikus dogmája, a vallásosságnak a katolicizmusban nagy szerepet játszó külsődleges formái, a pompás misék, ünnepi körmenetek, általában a külsőségeket hangsúlyozó szertartások ellen. Molinos könyve óriási hatást ért el, különösen Franciaországban. Számos nyelvre lefordították, széles körben terjesztették és vitatták. Ez arra késztette a jezsuitákat, hogy fellépjenek a quietisták ellen. Molinos az inkvizíció kínzókamráiba került, és hosszú raboskodás után elpusztult (1697); valamennyi művét elítélték és indexre tették. A quietizmus eszméi azonban tovább terjedtek. 1699-ben a római kúria XIV. Lajos előterjesztésére megvizsgálta, majd elítélte és indexre helyezte Fénèlon érsek könyvét, amelyben a quietista tanokat védelmezte.

A quietizmus elleni hosszú harc során a pápaság ismét tanúbizonyságot tett önállótlanságáról, arról, hogy a jezsuitáktól és XIV. Lajostól függ, akinek követeléseit — politikai ellenségeskedéseik és nézeteltéréseik ellenére — kénytelen volt teljesíteni.

A JEZSUITÁK

A jezsuiták a XVII—XVIII. század folyamán tovább növelték súlyukat a katolikus egyházban és az egész társadalomban. Gátlástalanul kihasználták a vallási fanatizmust arra, hogy erősítsék szellemi hatalmukat a hívők fölött, befolyást gyakoroljanak lelkiismeretükre. Félelmetes fegyvert jelentett kezükben a gyóntatás és a bűnök alól való feloldozás. Az egyházi büntetések egész rendszerét alkalmazták, s gyakran vették igénybe a testi kínzásokat. Különösen nagy jelentőségű volt az általuk kidolgozott morál, amelyet a legelemibb erkölcsi követelmények semmibevétele jellemzett. A jezsuiták megengedhetőnek ítélték a hazugságot, az esküszegést, a hamis tanúzást, a legkülönbözőbb bűncselekményeket; erkölcsi tanaik a legalantasabb ösztönöket szabadították fel.

A XVII. században Escobar, Busenbaum és más jezsuiták „erkölcstant" dolgoztak ki, amelyben olyan fogalmakkal operáltak, mint a „probabilizmus" (a latin „probabilis" = „valószínű" szóból; ez azt jelentette, hogy az embernek joga van viselkedésében nem a keresztény morál tételeit követni, hanem bármelyik egyházi tekintély megfelelő kijelentéseinek a kívánt szellemben való értelmezése szerint cselekedni), a „laxizmus" (a latin „laxare" = „gyengíteni" szóból; az erkölcsi felelősség csökkentése „az emberi értelem tökéletlenségének" jelszavával: „nem tudják, mit cselekszenek"), meg a „gondolatban való fenntartás" (ez azt jelenti, hogy az embernek joga van hazug

vallomást tenni, ha az egy ki nem mondott fenntartással vagy megszorítással igaz lenne). Maguk a jezsuiták is „alkalmazkodónak" nevezték erkölcsrendszerüket, s ez az elnevezés találóan jellemzi e „morál" elvtelenségét. Ez a rendszer megkönnyítette számukra, hogy a hivőket elbolondítsák, s a legtorzabb elképzeléseket, a legvadabb babonákat plántálják tudatukba.

A XVII. században már a pápák is kénytelenek voltak hivatalosan elítélni a jezsuita „erkölcsrendszer" szélsőséges megnyilvánulásait. VII. Sándor 1665-ben összehívta a dominikánus rend egyetemes gyűlését, amely lényegében a probabilizmus ellen irányuló tételeket dolgozott ki. XI. Ince pápa 1679-ben a jezsuita írásokból kiemelt 65 tézist ítélt el, s ezek közül is elsősorban a gondolatban való fenntartás elvét. De a jezsuiták ezt a lépést nem vették komolyan, és — ha egyes esetekben látszólag engedetlenkedtek is a pápasággal szemben — továbbra is ők maradtak a militáns katolicizmus legszilárdabb támaszai.

A jezsuiták tevékenysége messze túllépte a hitterjesztés kereteit. Sőt tevékenységüknek ez az oldala a XVII—XVIII. század folyamán háttérbe szorult. Figyelmüket egészen más dologra összpontosították: különböző gazdasági műveletekre. Kereskedtek, földeket szereztek, ültetvényes gazdálkodást folytattak, sőt rabszolgakereskedelemmel is foglalkoztak, a pénzügyi és bankügyletekről nem is szólva. E tevékenységüket rendkívül nagy területen fejthették ki, hiszen misszionárius hálózatuk az egész világra kiterjedt.

A misszionárius tevékenységet, amelynek lobogója alatt folyt évszázadok óta a katolikus egyház terjeszkedése — a XVII. században a jezsuiták különösen fellendítették. Gossevin Nickel, a rend generálisa, „megalapozva" a jezsuiták lázas igyekezetét, hogy megvessék lábukat a világ távoli vidékein, Dél-Amerikában, Afrikában, Indiában és Kínában, kijelentette: „A kereszténység az egész világot otthonának tekinti, a nemzeti államok pedig létükkel akadályozzák a keresztény hit küzdelmét végső diadaláért."

A jezsuiták e keresztény kozmopolitizmus szellemében folytatták hittérítő tevékenységüket, amely számos országban gyors, de múló sikereket ért el.

A jezsuiták eleve lemondtak arról, hogy a megtérítettek benső meggyőződését átformálják, megelégedtek azzal, hogy azok néhány szertartásbeli formaságot teljesítsenek. Ez magyarázza, hogy a jezsuitáknak más hittérítőknél lényegesen gyorsabban sikerült — legalábbis névlegesen — „elültetniük" a kereszténységet olyan ősi kultúrájú országokban, mint India, Kína, Japán stb.

Indiában például a megkeresztelendőket nagy tömegekbe terelték össze, sebtében megtanították őket négy-öt szóra, amelyek bizonyos keresztény fogalmakat fejeztek ki. A térítés formuláját a következő kérdésre redukálták: „Kívánsz-e belépni a »prangi« kasztba?" A jezsuiták fogalmai szerint ez a kereszténység felvételét jelentette. Igenlő válasz, tömeges keresztelés a folyó vizében — s ezzel már készen is volt a „térítés".

A jezsuiták megengedték az újonnan „megtérteknek", hogy megtartsák ősi szertartásaikat és pogány kultuszaikat. Sőt maguk is utánozták az indiai brahmanokat: ugyanolyan öltözetben jártak, ugyanolyan szokásokat vettek fel, és megpróbáltak közel kerülni az előkelőkhöz — vagy pedig szabadságapostoli szerepet játszottak az „érinthetetlen" kasztok tagjai között.

De az „alkalmazkodásnak" ezek az — enyhén szólva — messzemenő „módszerei" felháborították a kevésbé sikeres konkurrenseket, a ferences misszionáriusokat, akik kieszközölték, hogy a pápa elítélje a jezsuiták praktikáit. Az utóbbiak sikersorozata megtorpant: a 3500 indiai jezsuita misszionáriusból a XVIII. század végére mindössze 300 maradt, s mindenféle spekulációs és kémtevékenységük következtében ezek is elvesztették tekintélyüket.

Kínában a jezsuiták ugyancsak erőteljesen éltek az „alkalmazkodás módszerével". Még attól sem riadtak vissza, hogy a keresztény istenfelfogást a konfucianizmus panteista fogalmaihoz idomítsák; megengedték az ősök kultuszának fenntartását, a természeti erők istenítését. Az Ég (Tien) és a Legfelsőbb Uralkodó (Santi) ősi pogány vallását, sőt a császár istenítését is a keresztény isten

imádásának formáivá minősítették. A jezsuiták itt is kipróbált módszereiket alkalmazták: igyekeztek beférkőzni a kínai uralkodók bizalmába. Egyiküknek, Beum páternek, sikerült megtérítenie a Ming-dinasztia utolsó császárának feleségeit és gyermekeit, s rávette az egyik feleséget — aki a keresztségben a Heléna nevet kapta —, hogy írásban fogadjon engedelmességet a pápának és biztosítsa ezt arról, hogy fennhatóságát egész Kína elfogadja. Ezt a hazug levelet éppen akkor íratta, amikor a mandzsuk elfoglalták Pekinget, és a császár öngyilkos lett. Egy másik jezsuita páter, a német Johann Adam Schall von Bell, aki jól értett a matematikához és a csillagászathoz, új naptárt dolgozott ki, asztrológiai jóslatokkal; Schallt legfelső rangfokozatú mandarinná és udvari főmatematikussá nevezték ki. Hamarosan a trónörökös nevelője lett.

Ugyanilyen kivételes helyzetet vívott ki magának később Ferdinand Verbiest belga jezsuita. Szintén a matematika és a csillagászat professzora volt, de ezenkívül jól értett a fegyverkészítéshez és az ágyúöntéshez is. Verbiest több mint százharminc ágyút öntetett a császár részére, később pedig Kína diplomatájaként szerepelt az 1689-es nyercsinszki orosz—kínai békeszerződés megkötésénél.

A jezsuitáknak már 1661-ben 38 kollégiumuk és rezidenciájuk, továbbá 151 templomuk volt Kínában, a „megtérítettek" száma pedig meghaladta a 230 000-et. A jezsuiták elérték, hogy 1692-ben a császár rendeletet adott ki, amely törvényessé nyilvánította Kínában a kereszténységet.

Az európai hódítók és gyarmatosítók közvetlen ügynökeiként működő jezsuiták tevékenysége általános elégedetlenséget keltett. Amikor a jezsuitákat pártfogoló Kanghszi császár meghalt, az európai misszionáriusok ellen felgyülemlett gyűlölet teljes erővel kirobbant. A hittérítőket mindenünnen kikergették, csak Pekingben maradhattak meg (1724). De Kanghszi utódai alatt befolyásuk itt is erősen megcsappant. 1772-ben pedig az összes hittérítőket, beleértve a jezsuitákat is, kiűzték Kínából.

A JEZSUITÁK PARAGUAYBAN

A jezsuiták gyarmatosító tevékenysége a legleplezetlenebb formában Paraguayban nyilvánult meg (1609—1768), ahol hosszú ideig szinte mindentől és mindenkitől teljesen függetlenül rendezkedhettek be; itt sem a helyi államhatalommal nem kellett számolniuk, sem pedig olyan mélyen gyökerező ősi szokásokkal és fejlett kultúrával, mint Kínában vagy Indiában. Itteni birtokaikat teljesen elszigetelve a külvilágtól, sikerült elzárniuk Paraguayt a többi rendbeli hittérítők és az európai gyarmatosítók elől.

A jezsuiták a XVII. század elejétől kezdve telepedtek le a La Plata vidékén. Itt hozták létre — mintegy hatvan indián falucskából — az első jezsuita telepeket, az ún. redukciókat (reducciones). A XVII. században a redukciók száma már meghaladta a harmincat, s mindegyikükben körülbelül 10 000 guarani indián élt. A jezsuiták magukat „Isten küldötteinek" nyilvánították és mesteri módon alkalmazkodva az indiánok vallási elképzeléseihez, hatalmat nyertek személyük és életük felett. Kíméletlen jobbágyi kizsákmányolás várt a guaranikra. Gyakorlatilag megfosztották őket a tulajdonjogtól, mivel minden számottevő értéket „az Isten tulajdonának" („tupambac") nyilvánítottak, melynek gyarapítására minden guarani heti négy napi munkára volt köteles. A redukciókban szarvasmarhát, lovat, juhot tenyésztettek, hatalmas ültetvényeken cukornádat, gyapotot, kukoricát, dohányt, kakaót, fűszernövényeket, teát, gyógyfüveket termesztettek. A kertekben zöldségfélék, virágok, narancs, citrom termett. A jó föld, a guaranik szorgos munkája és a gazdasági élet jól megszervezett központi irányítása igen jövedelmezővé tette a redukciókat ebben a sajátságos „államban", amelyet a jezsuiták a „keresztény kommunizmus" megvalósulásaként reklámoztak, de valójában nem volt egyéb, mint a becsapott bennszülöttek százezreinek jobbágyi, sőt szinte rabszolgasorba süllyesztése.

Egész hajó-flottillák járták az óceánt Paraguay és Lisszabon között, színültig megrakva a je-

zsuiták kereszt alakú jelét viselő zsákokkal és bálákkal. Lisszabonból a guaranik verejtékes munkájának gyümölcsei Európa minden részébe eljutottak.

A rend jövedelme szüntelenül növekedett, de e gazdagság létrehozóit, a bennszülötteket, a jezsuiták nyomorban és tudatlanságban tartották. Az iskolákban az indiánokat latinul tanították, de gondosan ügyeltek arra, hogy egyetlen európai nyelven se értsenek — főleg spanyolul vagy portugálul ne. Az indiánok nem is tudták, milyen fennhatóság alá tartozik országuk.

A jezsuiták senkit sem bocsátottak teokratikus államuk területére, amely csak formailag tartozott Paraguay spanyol kormányzójának fennhatósága alá. Az indiánokkal erődöket, fegyvertárakat, börtönöket építtettek, folyami hajóhadat szereltek fel, lovasságot és gyalogságot szerveztek.

A jezsuiták minden óvintézkedése ellenére államukban nem is egyszer robbantak ki fegyveres felkelések (1721—1725, 1733—1735), melyeket nagy üggyel-bajjal tudtak csak elfojtani. Ugyanakkor fokozódott a portugál rabszolgakereskedőknek, ültetvényeseknek és kereskedőknek a jezsuita redukciókra nehezedő nyomása. 1750-ben szabályos háború kezdődött a paraguayi és a spanyol—portugál seregek között, mivel a jezsuiták nem voltak hajlandók alávetni magukat a spanyol király döntésének, amely hét jezsuita redukció területét Portugáliának engedte át. A háború 1761-ben a jezsuiták vereségével végződött. 1768-ban a jezsuitákat végképp kiűzték Paraguayból. A redukciókat a spanyol, illetve portugál állam tulajdonának nyilvánították.

A katolikus hittérítők — kivált a jezsuiták — sok más vidéken is igyekeztek megvetni a lábukat: Ceylonban és a Fülöp-szigeteken, Indokínában, Afrikában és Kanadában. Működésükkel előkészítették a talajt az európai gyarmatosítók behatolása számára.

AZ INKVIZÍCIÓ

Jóllehet politikai pozíciói már a XVII. században meggyengültek, a pápaság továbbra is minden igyekezetével azon volt, hogy uralma alatt tartsa a nyugat-európai népek szellemi életét és a vallási fanatizmus szításával, tudatos népbutítással gátat vessen a haladó eszmék térhódításának.

A XVII—XVIII. században tovább folyt a pápai inkvizíció megtorló tevékenysége. Rendkívül pusztító hatású volt az inkvizícó kegyetlen cenzúrája. Az inkvizíció rendeletei és — különösen fontos esetekben — a pápai brevék nemcsak megtiltották a károsnak ítélt könyvek olvasását, hanem elrendelték az összes fellelhető példányok elkobzását és hóhér által való elégetését is. Számos egyéb módszer mellett a szellemi haladás elleni küzdelem hatékony fegyvere volt az inkvizíció kezében a „Tiltott könyvek indexé"-nek rendszeres újrakiadása. A XVII—XVIII. század legjobb művei szinte kivétel nélkül indexre kerültek — Descartes, Francis Bacon, Milton, Montaigne, Pascal, Fénèlon, Spinoza, Hume, Voltaire, Rousseau, d'Alembert, La Mettrie, Holbach, Helvetius művei. Indexre került a nevezetes „Enciklopédia" is, amelyet XIII. Kelemen külön brevében (1759. szeptember 3.) ítélt elégetésre.

Az inkvizíció „a hit tisztaságának" képmutató jelszava alatt kegyetlen irtóhadjáratot folytatott az eretnekséggel vádolt rengeteg ember ellen. Sokhelyütt az államhatalom az inkvizíciót is felhasználta arra, hogy leszámoljon politikai ellenfeleivel.

Spanyolországban az inkvizíció szinte teljes mértékben az államhatalommal kapcsolódott össze. Egészen a XVIII. század végéig nem szűnt meg itt az olyan büntetések alkalmazása, mint a gályarabság, az inkvizíció kínzókamráiba való bebörtönzés, a máglyahalál. Az utolsó autodafét 1826-ban tartották Valenciában. A XVIII. század második fele a tudósok és filozófusok vad üldözésének jegyében telt el: 1744-ben hajszát indítottak a történetíró Bellando ellen, 1768-ban a filozófus Campomanes ellen, 1770-ben Aranda, 1780-ban a természetfilozófus Clavijo y Fajardo, 1786-ban pedig Benito Baíls matematikus és Tomás de Iriarte író ellen.

Ugyanilyen engedelmes eszköze volt az uralkodó köröknek az inkvizíció Lengyelországban is.

Az inkvizíció funkcióit itt a jezsuitákkal kapcsolatban álló egyházi hatóságok látták el. Egyik leggonoszabb bűntettük az a per volt, amelyet a jezsuiták által istentagadással vádolt litván nemes, Kazimierz Łyszczyński ellen folytattak le. 1689. március 30-án Łyszczyńskit Varsó piacterén megégették.

Véres sorban követték egymást az inkvizíciós perek Franciaországban is. Az inkvizíció szerencsétlen áldozatainak nevét a fanatizmus és a vallási obskurantizmus ellen szenvedélyesen küzdő Voltaire örökítette meg.

1762: Jean Calas toulouse-i kereskedőt fiúgyilkosság hamis vádja alapján elítélik és kerékbetörik; 1766: egy de La Barre nevű fiatalembert máglyára vetnek, mert nem vette le a kalapját, amikor egy egyházi körmenet elhaladt előtte; 1770: egy hazugul anyagyilkossággal vádolt Montbailly nevű embert St. Omerben kerékbetörnek és megégetnek, feleségét megégetik (később mindkettőt ártatlannak nyilvánították). Mindezek csak kiragadott példák azoknak az áldozatoknak hosszú sorából, akiket „szentségtörésért" szörnyű kínhalálra ítéltek.

A BOSZORKÁNYPEREK

Az inkvizíció történetének legsötétebb lapjai közé tartoznak a boszorkánysággal, varázslással, bűbájossággal vádolt áldozatok ellen kimondott csoportos ítéletek, amelyek a XVII., de még a XVIII. században is igen gyakoriak voltak. Az egyház, amely tekintélyével szentesítette a legvadabb középkori előítéleteket, olyan erőt kölcsönzött ezeknek, hogy a varázserőben való hit és a „boszorkányok" elleni perek nemcsak a katolikus országokban, hanem a protestáns országokban is elterjedtek. A szörnyű járvány az egész világot a hatalmába kerítette: Franciaországban és Spanyolországban, Németországban, Itáliában és Svájcban, Angliában és Skóciában, az Egyesült Államokban és Mexikóban sok ezer ártatlan ember esett áldozatául, köztük fiatal leányok, sőt gyermekek is. Franciaországban 1680-ban elevenen megégettek egy La Voisin nevű nőt; 1691-ben nyolc Passy-en-Bris-ből való pásztort végeztek ki, mert „megrontották" a nyájat. A protestáns papság valósággal versengett a katolikusokkal. Iszonyatos „boszorkányvadászat" tette hírhedtté az észak-amerikai Salem városkát. 1692-ben itt tíz leányt és két öregasszonyt boszorkánysággal vádoltak meg. Ezt követően négy hónapon át több száz más, ugyanezzel a képtelenséggel vádolt szerencsétlent vetettek alá kínvallatásnak, s tizenkilencet közülük felakasztottak. Angliában az utolsó boszorkányégetés 1716-ban, Svájcban pedig 1782-ben volt.

De még ezek sem az utolsó megnyilvánulásai az egyház szörnyű kegyetlenkedéseinek: Mexikóban a XIX. század végén égettek meg öt „boszorkányt".

A POLGÁRI SZABADGONDOLKODÁS A XVII—XVIII. SZÁZADBAN

A polgári ideológia megerősödése Angliában, Hollandiában, Franciaországban csakúgy, mint a jezsuiták működése és általában az egyház reakciós politikája kiváltotta gyűlölet Európa-szerte előmozdította a szabadgondolkodás és az antiklerikalizmus térhódítását. Egyes gondolkodók, mint John Toland, Anthony Collins vagy Pierre Bayle, már az ateizmushoz közeledtek. Az egyház következetes ellenfelei még kevesen voltak, de minden világnézeti korlátozottságuk ellenére is a vallási előítéletek, a jezsuiták garázdálkodása, az inkvizíció gaztettei ellen irányuló bírálatuk és tiltakozásuk óriási szerepet játszott. Különösen vonatkozik ez a deistákra — a francia felvilágosodás képviselőire. Nagy művük, az „Enciklopédia", valóban éles és eredményes fegyvere volt az egyház elleni küzdelemnek. Története jól megvilágítja az egyház és ellenfelei közötti erőviszonyokat.

A jezsuitáknak 1759-ben sikerült elérniük, hogy az „Enciklopédia" további megjelentetését betiltsák. A sikertől megittasulva, e „dicső győzelem" emlékére külön érmet verettek, amely a tudományon és a filozófián taposó diadalmas egyházat ábrázolja. Az egyházat kereszt jelképezi, a tu-

dományt földgömb és könyv. Az érem felirata a következő: „Morosophia impia calcata" (megközelítőleg: „Az istentelen hamis tudomány letiporva fekszik"). Az érem azonban az egyház győzelme helyett vereségének emléke lett. Az „Enciklopédia" kiadását, mint ismeretes, hamarosan folytatták, majd befejezték, és az elsőt új kiadások követték mind Franciaországban, mind pedig más országokban.

D'Alembert, Diderot, Holbach, Helvetius és Voltaire ügye diadalt aratott. Végbement a nagy társadalmi forradalmat megelőző „szellemi forradalom". A pápaság gyenge volt ahhoz, hogy ezt megakadályozhassa.

A SZABADKŐMŰVESSÉG

A XVIII. században a pápaság ellenfelei között különleges helyet foglaltak el a szabadkőművesek. Szervezeteik, amelyeket a középkori kőműves céhtestvériségek mintájára hoztak létre, — korábbi előzmények után — a XVIII. század elején jelentek meg. Angliában 1717-től kezdve, majd hamarosan sok más országban is (Belgiumban 1721-től, Franciaországban 1726-tól, Oroszországban és Hollandiában 1731-től, Itáliában 1735-től, Amerikában 1733-tól) megalakultak ezek az új egyesülések, a maguk szigorú szabályaival. A szabadkőműves „páholyokba" a legkülönbözőbb vagyoni és társadalmi helyzetű emberek léptek be: arisztokraták és kereskedők, diplomaták és tengerészek, katonatisztek és vándorszínészek. A páholyoknak számos ismert ember is tagja volt: Montesquieu, Helvetius, Franklin és sokan mások. 1778-ban a párizsi „Kilenc nővér" páholyba Voltaire is belépett. De a mozgalom elsősorban mégis az arisztokráciát ölelte fel: a szabadkőműves páholyok élén többnyire grófok, hercegek, magas méltóságok viselői állottak, olykor még királyok is (1744-től II. Frigyes porosz király volt a berlini páholy nagymestere).

A szabadkőművesek kötelezték magukat, hogy páholyuk titkait megőrzik; ellenkező esetben — miként ezt a szabályzat és az esküszöveg előírta — „tépjék ki nyelvüket, döfjék át szívüket, temettessenek elevenen a tenger örvényébe, testük égettessék meg és hamvaikat szórják szét a szélbe".

A szabadkőművesek harcoltak az ortodox keresztény egyház és vallás ellen, noha maguk is mágiával, szimbolizmussal, asztrológiával párosult vallásos, misztikus elképzeléseket tápláltak. Etikai nézeteikkel — valamennyi ember „testvériségét és egyenlőségét" hirdették a „szeretet és kölcsönös segítség" alapján — hamis elképzeléseket ébresztettek holmi „szociális harmóniáról" s ezzel a társadalom kizsákmányoló rendjét erősítették.

A pápák erőteljes harcot folytattak a szabadkőművesek ellen. Több ízben elítélték a szabadkőművességet, 1738-ban pedig bullát adtak ki, amely a katolikusoknak — kiközösítés terhe mellett — megtiltott mindennemű érintkezést a szabadkőművesekkel. Az inkvizíciót utasították, hogy e bulla megszegését szigorú büntetéssel — ha kell halállal — torolja meg. V. Fülöp spanyol király szigorú rendeletet adott ki a szabadkőművesek üldözésére, az inkvizíció börtöneivel és életfogytiglani gályarabsággal fenyegetve őket. A küzdelembe a jezsuiták is bekapcsolódtak. A jezsuita Terrubia beférkőzött az egyik páholyba, kikémlelte összes titkait, teljes jegyzéket készített a spanyol páholyokról és vezetőikről, s mindezt átadta a spanyol inkvizíció legfelső bíróságának, amely több ezer ember ellen indított pert.

A szabadkőműveseket más államokban is üldözték. Mindez azonban vajmi keveset használt a — továbbra is a jezsuitákra támaszkodó — militáns pápizmus ügyének.

HARC A JEZSUITÁK ELLEN

A jezsuitákkal szembeni gyűlölet mind szélesebb körökön lett úrrá. Franciaországban a rend elleni küzdelemre valóságos harci front jött létre, amely a legkülönbözőbb irányzatok képviselőit egyesítette: a gallikán egyház híveit (köztük püspököket és néhány bíborost), egyetemi tanárokat,

szabadkőműveseket, királyi minisztereket, az udvaroncok egy részét, s végül haladó filozófusokat, tudósokat és írókat.

A jezsuiták elleni felháborodás olyan erővel tört fel, hogy a pápaság sem hagyhatta figyelmen kívül. XIV. Benedek pápa 1741. február 25-én bullát adott ki, amely minden papi személynek — kiközösítés terhe alatt — megtiltotta, hogy bármiféle kereskedelmi tevékenységgel foglalkozzék. A rend azonban nem törődött ezzel. A jezsuiták továbbra is uzsoráskodtak és kereskedtek, továbbra is pénzt csaltak ki „Istennek tetsző célokra" a hiszékenyektől, megígérve „a lelkiüdvösséget a túlvilágon és jó jövedelmet ezen".

Váratlan erővel bontakoztak ki az események Portugáliában. A jezsuiták és az egyház megpróbáltak szembeszállni Pombal miniszternek a „felvilágosult abszolutizmus" szellemében folyó reformtevékenységével. Vad hazugság- és rágalomhadjáratot indítottak Pombal ellen, de az — miután a királytól szabad kezet nyert — leszámolt velük. Minden birtokukat és vagyonukat elkobozták. 1759. szeptember 13-án a Portugáliában élő 1500 jezsuitát összeszedték, hajókon Civitàvecchiába szállították és a pápai állam területén tették partra. A pápa képviselőjét kiutasították Lisszabonból.

A portugál hatóságok ezután valamennyi portugál gyarmatról kikergették a jezsuitákat. Ideiglenesen megszakadtak a kapcsolatok Portugália és a szentszék között.

A jezsuita rendet más országokban is csapások érték. Franciaországban a jezsuiták gyarmati tevékenységéről érkező hírek olyan erős felháborodást keltettek, hogy 1754-ben a kormányzat hivatalos vizsgálatot rendelt el. Kiderült, hogy a jezsuiták Franciaország nyugat-indiai gyarmatain kiterjedt kereskedelmi tevékenységet folytattak, hatalmas ültetvényeik voltak, melyeket rabszolgákkal műveltettek; vagyonuk értéke majdnem egymilliárd livre-re rúgott és évente több mint négymillió livre-t jövedelmezett. A párizsi parlament ezután elmarasztaló ítéletet hozott a rend szabályzata és egy sereg jezsuita könyv ellen, megfosztotta a jezsuitákat az oktatás jogától, és megtiltotta a király alattvalóinak, hogy belépjenek a rendbe. A jezsuiták dühödt ellenállást tanusítottak. Sok püspök és a trónörökös is támogatta őket. De mindhiába: a jezsuiták elleni közfelháborodás hulláma magasra csapott, és a kormány cselekvésre kényszerült. 1762. augusztus 6-án a párizsi parlament határozatot hozott a jezsuita rend feloszlatásáról Franciaországban. A rend vagyonát elkobozták, szabályzatát törvénytelennek nyilvánították, szemináriumait bezárták. Megtiltották a rend öltözékének viselését. A jezsuitákat menteni próbáló harcias egyházi körök ellen összefogott Franciaország egész haladó közvéleménye, élén d'Alembert-rel, Voltaire-rel és a többi felvilágosítóval. A történelem egyik legnagyobb szellemi ütközete után 1764 novemberében végül is megjelent a királyi rendelet, amely jóváhagyta a párizsi parlament döntését.

„Bujaság"
C. Dusart karikatúrája a jezsuitákról. 1691

Portugália és Franciaország után felvette a harcot a jezsuiták és a pápaság ellen Spanyolország is, ahol pedig az egyház mindig különlegesen nagy hatalommal bírt.

A király miniszterelnöke, Aranda által előre kidolgozott terv alapján 1767. április 2-ról 3-ra virradó éjjel váratlanul valamennyi spanyolországi jezsuitát letartóztatták, hajókra rakták és pápai területre szállították. A király rendeletet adott ki a rend feloszlatásáról Spanyolországban; a jezsuiták vagyonát az állam javára elkobozták. Ugyanilyen módon szüntették meg a rendet Nápolyban, majd pedig 1768-ban Parmában és Piacenzában, e két volt pápai hűbérbirtokon. Az új pápa, XIV. Kelemen (1769—1774), megpróbálta kibékíteni a szemben álló feleket. Ez azonban már nem volt lehetséges. A pápa engedményekre kényszе-

rült; többek között megszüntette az „In coena domini" kezdetű híres bulla templomi felolvasását: e bulla a pápának a világi uralkodók politikájába való beavatkozási jogát hirdette.

XIV. Kelemen ezzel és ehhez hasonló engedményekkel próbálta a rend fennmaradását megvásárolni, de mindhiába: engednie kellett a kormányok erélyes követeléseinek — 1773. július 21-én aláírta a bullát, amely „mindörökre" megszüntette a „Jézus Társaságot". A döntés indoklásában hivatkozott a rend okozta viszályokra, arra, hogy amíg e rend fennáll, „lehetetlen megőrizni az egyház békéjét", s végül a jezsuiták kirívó visszaéléseire, amelyeket hivatalos vizsgálatok is megállapítottak.

Csak felszámolása után derült teljes fény arra, hogy a rend milyen mérhetetlen gazdagság ura volt. Nem teljes számítások szerint évi jövedelme Spanyolországban 2,5 millió frankot, Portugáliában több mint 4 milliót, Itáliában körülbelül 8 milliót, Lengyelországban 3 millió frankot tett ki. Az elkobzott rendi vagyon azoknak az államoknak a tulajdonába került, amelyeknek területén volt. Az ellenállási kísérletek megelőzése végett a társaság vezetőit letartóztatták. A rend generálisát, Riccit az Angyalvárba — a pápai börtönbe — zárták, ahol később meg is halt.

A rend csak két európai országban maradt fenn: Poroszországban és Oroszországban. A pápával viszálykodó II. Frigyes a jezsuitákat Róma ellen próbálta felhasználni, de — miután meggyőződött arról, hogy intrikáláson kívül semmire sem alkalmasak — rövidesen ő is kiűzte őket országából. II. Katalin — politikájának függetlenségét hangsúlyozandó — nem engedte kihirdetni a pápai bullát, sőt később még ki is terjesztette a jezsuiták jogait Oroszország nyugati területein.

A pápa csak számos európai állam erős nyomására oszlatta fel a jezsuita rendet. De ez a rendszabály távolról sem jelentette a jezsuiták erőinek teljes és tényleges megsemmisülését. A jezsuita öltözet viselését megtiltották ugyan, sőt nevük is tilalom alá került. Továbbra is léteztek azonban azok a szervezetek, amelyek szoros kapcsolatban álltak a megszüntetett „Jézus Társasággal" és amelyek védő leple alatt a jezsuiták át tudták menteni erőiket „jobb napokra", amikor (a XIX. század elején) a rendet visszaállították.

AZ EGYHÁZ SZEREPÉNEK VISSZASZORULÁSA

Az egyház veszteségei nem korlátozódtak a jezsuita rend megszűnésére. Az ezután következő esztendőkben számos európai országban olyan reformokat hajtottak végre, amelyeknek az volt a céljuk, hogy csökkentsék az egyház befolyását az állam kormányzására és a polgári életre.

Megreformálták az iskolákat, új oktatási módszereket, új, az egyházi szellemtől mentes tankönyveket vezettek be; korlátozták az egyházi bíróságok jogkörét és alárendelték ezeket a világi bíróságoknak; az egyházi cenzúrát állami cenzúrával váltották fel; megnyirbálták az inkvizíció jogait és számos esetben megszüntették az autodafékat. Franciaországban királyi rendelettel megszüntették a kolostorok nagy részét is, megszabtak egy minimális szerzeteslétszámot, amely a kolostor alapításához elengedhetetlen volt. Kilenc szerzetesrendet és kongregációt feloszlattak.

Az egyházra nemcsak a latin országokban zúdultak súlyos csapások; nem kevésbé jelentős veszteségeket kellett elszenvednie Németország katolikus részén és az osztrák tartományokban is. Lényegében itt is ugyanazok a folyamatok mentek végbe, mint Franciaországban: egyfelől fellépett a pápaság ellen a klérus egy része, amely meghirdette a nemzeti egyház megteremtésének és a püspöki önállóság megerősítésének programját, másfelől pedig itt is érvényesült a felvilágosodás szelleme, amely a XVIII. században a társadalmi élet minden területén utat tört magának.

XXIV. FEJEZET

A SKANDINÁV ORSZÁGOK A XVIII. SZÁZADBAN

Az 1700—1721. évi északi háború eredményeként a Balti-tenger Viborgtól Rigáig terjedő partvidéke Svédországtól Oroszországhoz került. De az 1721-es nystadi béke nem oldotta meg a Balti-tengert az Északi-tengerrel összekötő szorosok kérdését. Anglia, Hollandia és Franciaország kénytelen-kelletlen beletörődtek ugyan abba, hogy Oroszország kijutott a Balti-tengerhez, de továbbra is ellene szegültek annak, hogy a Baltikum nyugati része orosz befolyás alá kerüljön. A nagyhatalmak közötti versengés a XVIII. században mindvégig nagymértékben meghatározta a skandináv országok nemzetközi helyzetét, egyes esetekben pedig-erősen befolyásolta ezekben az államokban — különösen Svédországban — a belpolitikai pártküzdelmek kimenetelét is.

1. SVÉDORSZÁG

A „SZABADSÁG-KORSZAK"

Svédország történetében a XII. Károly halála után beköszöntött időszak a „szabadság-korszak" hangzatos elnevezést viseli. 1719-től 1722-ig Svédországot, noha formailag monarchia maradt, ténylegesen a nemesi oligarchia kormányozta. A harmincas évek végéig a nemesség általánosan elismert vezére és a svéd kormány feje Arvid Horn gróf volt. Horn kerülte a svéd—orosz viszony kiélezését, s ugyanakkor élvezte Anglia és Franciaország támogatását is. Midőn az angol—francia viszony hirtelen megromlott, Horn az angol orientáció fenntartása mellett döntött, Oroszország irányában pedig továbbra is barátságos politikát folytatott.

Az 1738. évi riksdagon Horn ellenfelei kerültek többségbe. Ellene fordultak a revansista érzelmű nemesek, de a nagykereskedők is, akik elégedetlenkedtek az angoloknak az ország gazdasági életébe való behatolása miatt. Az ellenzék arra számított, hogy Franciaország támogatásával Svédország visszaszerezheti korábbi nemzetközi súlyát és az északi háborúban elvesztett kelet-baltikumi területeket. Ily módon két nemesi párt alakult ki: Horn híveit megvetően „kalaposoknak" nevezték, ellenfeleit viszont „sapkásoknak". A „sapkások" pártja, mihelyt hatalomra került, Franciaország segítségében bízva erőteljes ütemben megindította az előkészületeket az Oroszország elleni háborúra. 1741-ben Svédország megüzente a háborút, de 1743-ban már el is vesztette, Finnország egy részével (a Kymmene- folyóig terjedő területtel) együtt, amely Oroszországhoz került. A háborús kudarcokat Svédországban súlyos belső megrázkódtatások kísérték. Még a háború

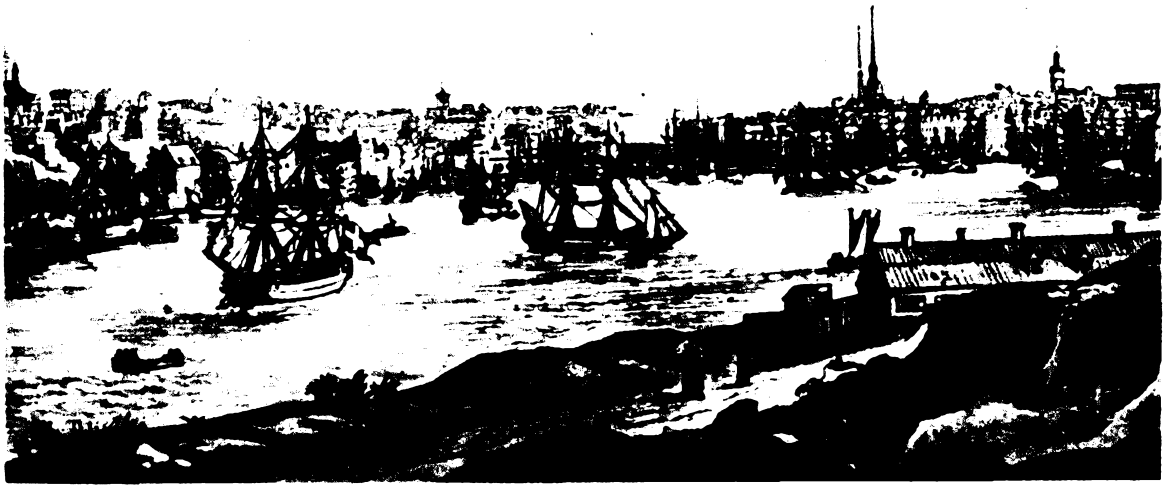

Stockholm
Martin metszete. 1790

alatt, 1743-ban kirobbant Dalarne tartományban a parasztok és az ércbányászok felkelése, amely „a nagy dalarnei tánc" néven került be a történelembe. A felkelők a főváros ellen vonultak, és Stockholm egy részét el is foglalták. A parasztfelkelés leverésében a cári csapatoknak egy Stockholm környékén bevetett osztaga is részt vett. Oroszország követelésére a Romanov-dinasztiával rokonságban álló Adolf Frigyes holstein-gottorpi herceget svéd trónörökösnek ismerték el.

Az ötvenes években Svédország ismét kísérletet tett arra, hogy az északi háborúban elvesztett németországi birtokait visszaszerezze. A hétéves háborúban Ausztriával, Franciaországgal és Oroszországgal lépett szövetségre Poroszország ellen. A háborús kudarcok és a súlyos pénzügyi válság ezúttal a „sapkások" kormányának bukásához vezettek. Új kormány alakult a „kalaposok" képviselőiből. Ez a kormány a hatvanas években a burzsoázia érdekeit szolgáló reformokat hajtott végre: korlátozta a nemesek hivatalviselési monopóliumát a hadseregben és az államapparátusban; 1766-ban törvénybe foglalta a sajtószabadságot. A hatvanas évek eseményei azt mutatták, hogy a burzsoázia ebben az időben már komoly politikai tényezővé emelkedett Svédországban. Sikereit az ország gazdasági életében végbement változások magyarázzák.

Svédország a XVIII. században agrárország maradt, de szép eredményeket ért el az ipari fejlődés terén is. A húszas években — az északi háború súlyos következményei ellenére — továbbra is nagy vas- és rézszállítóként lépett fel az európai piacon. A leggyorsabban azonban a textilipar fejlődött: termelése hamarosan elérte, majd elhagyta az összes többi iparágét. A XVIII. század ötvenes éveinek végén a gyapjú-, a len- és a pamutipar az egész ipari termelés értékének kétharmadát szolgáltatta és a manufaktúramunkások kétharmadát foglalkoztatta. A külkereskedelmi forgalom 1770-ben meghaladta a hatmillió tallért, ezen belül a kivitel értéke 500 000 tallérral múlta felül a behozatalt.

A tőkés ipar fejlődésével összefüggésben megváltozott a két párt osztályösszetétele. 1771-ben a riksdagban a három adózó rend és néhány kisnemes a „kalaposokat" támogatta, a nemesség többsége pedig a „sapkásokat". Ettől kezdve a „sapkások" az addiginál következetesebben mint reakciós nemesi párt, a „kalaposok" vagy „ifjú kalaposok" viszont mint mérsékelten haladó polgári párt léptek fel. A „kalaposok" az angol államrendet tekintették eszményképüknek. Programjukba ik-

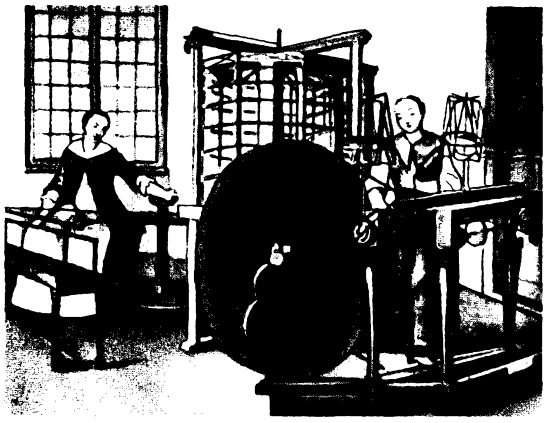

Stockholmi selyemszövő műhely
Rajz. 1760

tatták a nemesség rendi kiváltságainak eltörlését és sok más olyan intézkedést, amelyek megvalósítása elősegítette volna a kapitalizmus fejlődését a mezőgazdaságban. Követelésükre kezdetét vette a közösségi földek felosztása, ami a jómódú parasztságnak kedvezett. A pártok harca egyre élesebbé vált. A belpolitikai helyzet éleződése éhínséggel és paraszti zavargásokkal esett egybe (1771—1773). Ekkor hajtották végre Lengyelország első felosztását is, ami ijedelmet keltett Svédországban. Az adózó rendek erősbödő ellenzékisége arra késztette a nemességet, hogy támogassa a fiatal király, III. Gusztáv (1771—1792) abszolutisztikus terveit. A király 1772-ben államcsínyt hajtott végre: letartóztatta a riksråd tagjainak egy részét, és a hadseregre támaszkodva arra kényszerítette a riksdagot, hogy új, a királyi hatalmat megerősítő alkotmányt fogadjon el. A reakció támadása abban is megnyilvánult, hogy mindkét pártot feloszlatták, és az állami parasztokat megfosztották attól a jogtól, hogy telküket megválthassák. A riksdag azonban az államcsíny után is részese maradt a törvényhozó hatalomnak és megőrizte jogát az adók megvétózására.

A „FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS" REFORMJAI

A burzsoázia és a néptömegek megnyugtatására III. Gusztáv számos reformra kényszerült. Érvényben maradt a sajtószabadságról szóló 1766. évi törvény. Az állami hivatalok betöltése terén számos rendi korlátozást megszüntettek. Elismerték a vallásszabadságot, bár azok, akik nem tartoztak a hivatalos lutheránus egyházhoz, továbbra sem léphettek állami szolgálatba. A zsidóknak megengedték, hogy Stockholmban, Göteborgban és Norrköpingben megtelepedhessenek. Fokozatosan bevezették a szabad gabonakereskedelmet. Enyhítették a bűncselekményekre kirótt büntetéseket, eltörölték a boszorkányságért járó halálbüntetést.

Svédországban már régóta folyt a közösségi földek elkülönítése, de a földparcellák szétszórtsága és a közösségi birtoklás még távolról sem szűnt meg teljesen. Csak a déli vidékeken — és ott sem mindenütt — hajtották végre a közösségi szántóföldek és rétek felosztását és szüntették meg — részben — a parasztgazdaságok földjének szétszórtságát. Ezeken a vidékeken tért hódított a váltógazdálkodáson alapuló racionális földművelés. De az ország nagy részén a paraszti földek kicsiny, egymástól távol fekvő parcellákra voltak felaprózva. Nagy területek még felosztatlanul maradtak, ezeket közös legelőnek vagy rétnek használták. 1775-től kezdve a kormány erélyes intézkedéseket tett, hogy siettesse a közösségi földek elkülönítését és a szétszórtság felszámolását. A korábbi közösségi legelőkből és erdőkből új telkeket hasítottak ki, melyeket föld nélküli parasztok

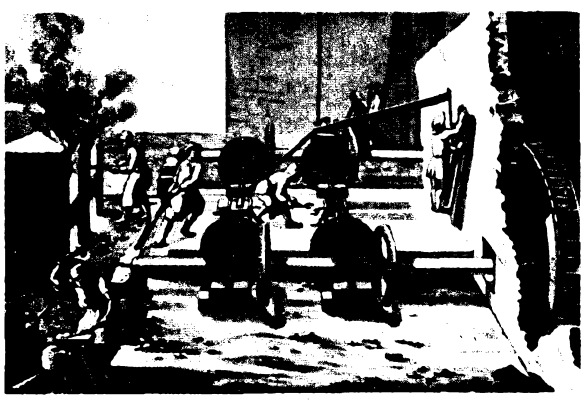

Vas vágása és hengerlése
Swedenborg rajza. 1723

kaptak meg. Észak-Svédországban és Finnország addig puszta vidékein sok új település létesült. A jelenkori svéd történeti irodalomban az a nézet uralkodik, hogy a „felvilágosult abszolutizmus" fennállásának tíz éve alatt (1775—1785) többet tett a földművelés föllendítése és a mezőgazdaság tőkés fejlődése érdekében, mint amennyi a „szabadság-korszak" ötven esztendeje alatt történt. A közösségi földek elkülönítése nyomán ugrásszerűen meggyorsult a parasztság társadalmi differenciálódása.

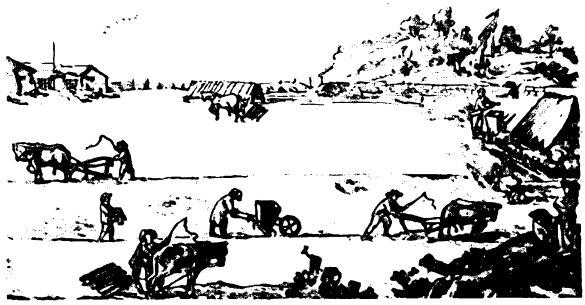

Korszerűsített eszközök alkalmazása a mezei munkákban
Jan Eric Rehn metszete. 1749

III. Gusztáv kormányzata a „felvilágosult abszolutizmus" szellemében gondoskodott a mezőgazdaság — különösen a nemesi és a gazdagparaszti gazdálkodás — fellendítéséről. Mindent elkövettek a külföldről behozott jobb gabonafajták elterjesztése érdekében; tenyészállatokat importáltak; serkentő jutalmakat és kitüntetéseket tűztek ki a legjobb gazdaságok számára; támogatták a mezőgazdasági termékek elhelyezését.

A svéd „felvilágosult abszolutizmus" reformjai lényegében a nemesség osztályuralmát erősítették, végső soron ennek az érdekeit szolgálta az abszolút monarchia államgépezete. A nyolcvanas években azonban a nemességen reakciós hangulat lett úrrá. A nemesek többsége — beleértve a hivatalnokokat és a katonatiszteket is — elégedetlenkedett a hadsereg és az államapparátus fegyelmének megszilárdítása, nemkülönben az állami kiadások terén bevezetett takarékossági politika miatt. Ezek a körök a „szabadság-korszak" nemesi előjogainak felélesztéséről álmodoztak. A reakciós nemesség zöme szembefordult a hetvenes évek „liberális" politikájával, s a polgárság és a parasztság követeléseire az elnyomás fokozásával kívánt válaszolni.

A belső nehézségek, a fenyegető méreteket öltő nemesi ellenállás külpolitikai kalandokba sodorták III. Gusztávot. 1788—1790-ben Oroszország és a vele szövetséges Dánia ellen viselt hadat. A király ellen összeesküvést szövő tisztek megtagadták a harcot Oroszország ellen. Mintegy százan közülük ilyen értelmű folyamodvánnyal fordultak II. Katalinhoz, Armfelt tábornok pedig a kormány háta mögött fegyverszünetet kötött Oroszországgal. Ugyanakkor Norvégián keresztül dán csapatok törtek Svédországba, és ostrom alá fogták Göteborgot. III. Gusztáv, akit a nemesség elárult, felhívást intézett a dalarnei parasztokhoz és bányászokhoz. Ezek hatezer főnyi sereget állítottak ki, és felmentették Göteborgot. Svédország csakis a francia forradalom kitörésekor előállott bonyolult nemzetközi helyzetnek köszönhette, hogy újabb területi veszteségek nélkül került ki a háborúból. A nemesi ellenzék a háborús kudarcot fel akarta használni arra, hogy korlátozza a királyi hatalmat. De a tiszti összeesküvést („Anjala-szövetség") nem koronázta siker. A burzsoázia, a parasztság, a papság, továbbá a kisnemesség és a hivatalnok-nemesség egy része a király oldalára állott, szembefordult a nemesi oligarchiával.

III. Gusztáv a kedvező politikai helyzetet felhasználta arra, hogy szétzúzza az ellenzéket és megszilárdítsa az abszolutizmust. 1789-ben az „Egyesítési és biztonsági törvénnyel" minden alkotmányos garanciát megszüntetett. E törvény a riksdag összehívását a király belátására bízta, aki ezentúl a riksrad kikapcsolásával kormányozta az országot.

A svéd királyságon belül különleges helyet foglalt el Finnország. Eléggé széles körű önkormányzattal és saját hadsereggel rendelkezett. Az összállami országgyűléseken a finn ügyeket a svéd ügyektől különválasztva tárgyalták, s a királyok időnként külön országgyűléseket hívtak egybe magában Finnországban is.

Mindamellett a finn népességre nyomasztó súllyal nehezedett a svéd fennhatóság. A svéd nemesség túlsúlyra jutott a közigazgatásban, elragadta a legjobb földeket, és megalázóan bánt a finn lakossággal. A svéd—orosz háborúk nagyrészt finn területen folytak, s ezt a helyi lakosság sínylette meg. E háborúk idején, a XVIII. század első felében, az országot többször is végigpusztították, gazdasági élete szétzilálódott.

Finnországnak kevés városa volt, azok is jelentéktelenek. A legnagyobb kereskedőváros, Åbo (Turku), a XVIII. század derekán mindössze 5700 lakost számlált. Csak a század utolsó negyedében indult meg a vasércfeldolgozás, ekkor jöttek létre az első tőkés manufaktúrák a fémfeldolgozó iparban.

A feudális oligarchia svédországi uralma idején Finnországban szélsőségesen kiéleződtek az osztályellentétek. Az 1772-es államcsíny alkalmával parasztmozgalmak robbantak ki. III. Gusztáv egyáltalán nem szándékozott csorbát ejteni a nemesség gazdasági érdekein, s érintetlenül hagyta a robotot és az egyéb paraszti kötelezettségeket. A parasztok között azonban olyan hírek kezdtek terjedni, hogy a földesúri adókat és szolgáltatásokat eltörölték. Megtagadták az adófizetést, egyes helyeken megverték a svéd hivatalnokokat, itt-ott felégették a nemesi udvarházakat, és megtagadták a szolgáltatások teljesítését.

Miután a parasztokat nem sikerült teljesen lecsendesíteni és a zavargások folytatódtak, III. Gusztáv kénytelen volt kielégíteni néhány követelésüket. Az 1789. április 21-i rendelet értelmében a parasztok jogot nyertek arra, hogy megváltás ellenében tulajdonukba vegyék a használatukban levő kincstári földparcellákat. Ez a törvény a módos parasztság gazdasági helyzetét erősítette meg. A torparok (a földesúrtól parcellát és házat bérlő parasztok) és a mezei munkások helyzete változatlan maradt.

A XVIII. század folyamán a finn mezőgazdaság erőteljesen fejlődött. A gabonatermelés — főként az ország nyugati részén — nemcsak hogy teljesen kielégítette a helyi igényeket, hanem még valamelyes felesleget is adott, amit Svédországba és külföldre szállítottak. III. Gusztáv Kelet-Finnországban is — ahol a XVIII. század közepéig földművelés szinte egyáltalán nem folyt — támogatta a mezőgazdaság fejlődését. A kormány 15—20 évre adómentességet adott azoknak a parasztoknak, akik új földeket törtek fel. Az intézkedés nyomán Kelet-Finnország addig lakatlan területein mintegy kétezer új gazdaság keletkezett. Az 1788—1790-es svéd—orosz háború azonban elpusztította Kelet-Finnországot és megakasztotta mezőgazdaságának fejlődését.

A háború éveiben a finn tisztikarban megerősödött az orosz orientáció. Hívei azt remélték, hogy orosz segítséggel kivívhatják az ország függetlenségét Svédországgal szemben. A finn tisztek egy része összeesküvést szőtt, melyhez III. Gusztáv politikájával elégedetlen svéd tisztek is csatlakoztak. Az összeesküvést felfedezték, vezetői Oroszországba szöktek és orosz állami szolgálatba léptek. A legjelentékenyebb egyéniség köztük Göran Magnus Sprengtporten (később orosz tábornok) volt. Azt javasolta, hogy Finnországot alakítsák autonóm nagyhercegséggé, amelyet Oroszországgal unió köt egybe. Sprengtporten programját valósították meg — ha nem is teljesen — 1809-ben, amikor Finnországot Oroszországhoz csatolták.

AZ ABSZOLUTIZMUS KIALAKULÁSA DÁNIÁBAN

A XVII. század közepéig Dániában a kis létszámú, de gazdaságilag és politikailag erős arisztokrácia uralkodott. Az államtanács — a rigsraad — útján ténylegesen ez a réteg kormányozta az országot. Mindaddig, amíg a földbirtokos arisztokrácia nem féltette uralmát, nem volt szüksége abszolutisztikus rendszerre, s ezért ellene szegült a királyi hatalom erősítésének. A XVII. század második felében azonban a helyzet gyökeresen megváltozott.

Miután Hollandia az Angliával folytatott háborúkban vereséget szenvedett, megnövekedett Dánia szerepe a balti-tengeri kereskedelemben. A dán városokban gazdasági fellendülés kezdődött. Nőtt a tőkés manufaktúrák száma, noha az ipar uralkodó formája továbbra is a kézművesség maradt.

A városok jelentőségének fokozódása merészebbé tette az úgynevezett adózó rendek politikai követeléseit, fellépésüket az arisztokrácia és a rigsraad nyomasztó hatalma ellen. Az ellenzék, amelynek élén gazdag kereskedők, hajótulajdonosok és manufaktúravállalkozók álltak, a Svédországgal vívott sikertelen háború (1657—1660) idején megerősödött. A háború gazdasági hanyatlást okozott, és súlyos pénzügyi helyzetbe sodorta az államot. Az ellenzék követelésére 1660-ban összehívták a rigsdagot (a parasztságon kívül az összes rendek képviseletét), amelyen a polgári rend a papsággal szövetségben lépett fel. Az ellenzék — a paraszti tömegek helyeslésétől kísérve — egy sereg nemesi kiváltság eltörlését követelte.

Az uralkodó osztály megrémült az adózó rendek együttes fellépésétől, s többé nem állta útját a királyi hatalom megerősítésének. Dániát 1660-ban örökletes monarchiává nyilvánították, 1665-ben pedig kiadták az úgynevezett „királyi törvényt", amely teljesen abszolút monarchiává alakította át az államot. A politikai hegemónia kicsúszott az arisztokrácia kezéből; az állami hivatalokat mindinkább a polgári rendből származó emberek töltötték be. A nemesség elveszítette a földtulajdon monopóliumát, és adófizetésre kötelezték.

Dánia azonban továbbra is a jobbágytartó nemesek állama maradt. A központosított, bürokratikus államgépezetet az uralkodó osztály érdekében, a paraszti ellenállás elfojtására használták fel. Az ipar és kereskedelem érdekében hozott egyes kormányintézkedések korlátozott jellegűek voltak. Csak azok a manufaktúrák részesültek állami támogatásban, amelyek a hadsereg és a flotta fegyverzetét készítették vagy fényűzési cikkeket gyártottak. 1625-ben megkezdte működését a Dán Kelet-Indiai Társaság, 1672-ben pedig megalapították a Nyugat-Indiai és a Guineai Társaságot. Az indiai és közép-amerikai dán gyarmatszerző kísérletek azonban végül is kudarcot vallottak. Az állami bevételek növelését célzó merkantilista politika a maga kicsinyes gyámkodásával inkább akadályozta a kereskedelem és az ipar fejlődését.

Ilyen gazdaságpolitikát folytatott az idősebb Bernstorff gróf is, aki 1751-től 1770-ig állott a kormány élén. Bernstorff támogatta új textilipari és fémmegmunkáló manufaktúrák alapítását, főként a hadsereg növekvő igényeinek kielégítésére.

A XVIII. század első felében törvényeket adtak ki az állami birtokokon élő parasztok felszabadításáról, akik jogot kaptak arra is, hogy telküket megválthassák. Ám a kormány ezzel csupán arra törekedett, hogy növelje az állami bevételeket. Az elidegenített paraszti telkek nagyrészt a nemesség kezébe kerültek. Az állami parasztok zöme elvesztette földjét, másrészt kiemelkedett a módos gazdák vékony rétege. Az állami földek rovására megnövekedett a nemesi földtulajdon. A nemesi birtokokon élő parasztság jogi és gazdasági helyzete a XVII. századhoz képest lényegesen romlott.

A fennmaradt feudális-jobbágytartó viszonyok nemcsak a néptömegek és a burzsoázia érdekeivel álltak ellentétben, hanem a nemesség jelentős részében is elégedetlenséget keltettek. A mezőgazdasági termények ára emelkedett ugyan, de a piacra termelő földbirtokosoknak nem volt módjuk a termelés fokozására. A nemesi gazdaságok számára különösen kedvezőtlen volt a faluközösség fennállása, amely súlyosan akadályozta a földesúri szántóterület növelését és a racionális földművelésre való áttérést. A jobbágyrendszert ezért mind a burzsoázia, mind a liberális nemesség képviselői részéről bírálatok érték.

A „felvilágosult abszolutizmus" reformjai VII. Keresztély (1766—1808) uralkodása alatt indultak meg. A reformok kezdeményezője Johann Friedrich Struensee, a király német háziorvosa volt, akinek rendkívül nagy befolyása volt Keresztélyre, s ily módon az államügyekre is. Keresztülvitte, hogy a király elbocsássa konzervatív miniszterét, az idősebb Bernstorff grófot, és felszámolja a minisztertanácsot, majd a saját kezében összpontosította az egész államigazgatást. Hatalmának szűkre szabott ideje alatt — 1770 szeptemberétől 1772 januárjáig — Struensee egész sereg fontos reformot hajtott végre. Felszámolta az elburjánzott szinekúra-rendszert; megszüntette azt a gyakorlatot, hogy a miniszterek arisztokrata rokonainak állami tisztségeket osztogassanak; újjászervezte a rendőrséget és a pénzügyigazgatást; csökkentette a királyi udvar kiadásait; megreformálta az igazságszolgáltatást; megszüntette a cenzúrát és bevezette a sajtószabadságot; újjászervezte az egyetemet. Másfél esztendős lázas tevékenysége során több mint ezer törvényt és rendeletet adott ki, amelyek az államélet valamennyi ágát érintették.

Ami a parasztkérdést illeti, Struensee 1771 februárjában rendeletben rögzítette a robot mértékét és megtiltotta a földesuraknak, hogy ezt önhatalmúlag felemeljék. A parasztok természetbeni szolgáltatásait pénzszolgáltatássá változtatta. Egy másik rendeletével megfosztotta a földesurakat attól a joguktól, hogy parasztjaikat katonának adják el.

Struenseenek azonban nem adatott meg, hogy egész reformprogramját megvalósíthassa. Az arisztokrácia köreiben összeesküvést szőttek ellene. 1772. január 17-ének éjjelén az összeesküvők behatoltak a király hálószobájába és kényszerítették a királyt, hogy írjon alá elfogatási parancsot Struensee és legközelebbi munkatársai: Brandt, Faldenscheld, Struensee bátyja és mások ellen. Struenseet azzal vádolták, hogy bizalmas viszonyban állott a királynéval, és április 28-án kivégezték. Ugyanerre a sorsra jutott legközelebbi segítőtársa, Brandt is. Struensee helyét a reakciós Guldberg foglalta el, aki 12 éven át, 1784-ig állt a kormány élén. Ezekben az években a belpolitikában a legsötétebb reakció dühöngött: Struensee reformjait eltörölték, és mindent elkövettek, hogy meggátolják a polgári liberális társadalmi mozgalom kibontakozását. Ezek a kísérletek azonban kudarcot vallottak.

Struensee letartóztatása
XVIII. századi freskó

Guldberg lemondásra kényszerült és az új minisztérium hozzálátott az agrárreform előkészítéséhez. A reformpárt élén Andreas Peter Bernstorff gróf, az idősebb Bernstorff unokaöccse, továbbá a Reventlow-fivérek és Colbjernson állott. Hozzájuk csatlakozott még Frigyes trónörökös is, aki 1784-ben a királyság régense lett.

1788. június 20-án rendeletileg felszámolták a parasztok röghöz kötöttsé-

gét. A 14 évnél fiatalabb és 36 évnél idősebb parasztok születési helyhez és földesúri birtokhoz kötöttsége azonnali hatállyal megszűnt; a többi paraszt röghöz kötöttsége — a reakció követelésére — 1800-ig még érvényben maradt. Számos kormányrendelet szabályozta a parasztok robotkötelezettségeit. E kérdés megoldásában azonban erősen érvényesült a nemesség befolyása: a rendeletek nem törölték el teljesen és azonnali hatállyal a robotot, csupán rögzítették mennyiségét és megszabták pénzre való átváltásának illetve megváltásának módját. A parasztságnak még húsz év multán, 1807-ben is több mint 35 százaléka végzett robotot.

Mezei munkák Vordingborg környékén
1754-ben készült rajz

Társadalmi és politikai téren rendkívül fontosak voltak azok az intézkedések, amelyek kisebb-nagyobb mértékben a földbirtoklás adott formáit érintették, mint például a közösségi földhasználat megszüntetéséről szóló 1792. évi törvény. Midőn felszámolták a learatott földek közös legelőként való használatát, egyszersmind tagosítást is végeztek: az egyes parasztgazdaságok nagyobbrészt összefüggő földet kaptak. A közösségi földhasználat megszüntetésével és a közösségi területek szétosztásával járó tetemes költségeket a parasztságra hárították. A paraszti földbirtoklást és tulajdont jelentékenyen megerősítette az állami hitelpénztár megalapítása és az az 1787. évi rendelet, amely korlátozta a földbirtokosnak azt a jogát, hogy elűzhesse földjéről a pénzbeli cenzust fizető telkesparasztot. A földesúr a cenzusfizető parasztot ezentúl csak a helyi bíróság döntése alapján foszthatta meg telkétől. A földesuraktól azt a jogot is elvették, hogy földjeiket bérbeadáskor maguk becsüljék fel: a bérlet megkötésekor ezután felesküdt becsüs állapította meg a föld, az épületek és a felszerelés értékét. A földbirtokost kötelezték, hogy felszereléssel, vetőmaggal stb. lássa el a bérlőt. A következő években (1790—1792) kiadott rendeletek megtiltották a paraszti porták lebontását.

Az agrárreform következtében elmélyült a dán parasztság differenciálódása. A világpiaci konjunktúra, a magas gabona- és állatárak, valamint az állami hitelpénztár kölcsönei lehetővé tették, hogy a parasztság egy része megváltsa és így teljes tulajdonává tegye telkét. A falun kialakult a kulákgazdák vékony rétege. Ugyanakkor a parasztság jelentős része a felszabadítás eredményeként nincstelen zsellérré, vagy némi földdel rendelkező urasági cseléddé vált. Amikor az 1786-ban létrehozott mezőgazdasági főbizottság megvitatta a robot kérdését, felvetették, hogy a parasztok robotmunkáját más olcsó munkaerővel kellene helyettesíteni. Javaslat született, hogy használják fel erre a célra zselléreket, mégpedig úgy, hogy adjanak nekik telket, de csak akkorát, hogy kénytelenek legyenek munkaerejüket áruba bocsátani. Az ilyen zselléreknek rendszerint a legrosszabb és legtávolabb eső földekből juttattak. A kapott földdarabka fejében kötelesek voltak a földesúri birtokon dolgozni.

DÁNIA KÜLPOLITIKÁJA ÉS NEMZETKÖZI HELYZETE

Dánia fontos kulcspozíciókkal rendelkezett a Balti-tengeren, s ez meghatározta nemzetközi helyzetét. A XVII—XVIII. században ezt a kis államot gyakran érték támadások azon nagyhatalmak részéről, amelyek uralkodó helyzetre törtek a Balti-tenger térségében.

A vesztfáliai béke után a svéd nagyhatalmi politika közvetlenül fenyegette Dánia létérdekeit. Svédország arra törekedett, hogy a Balti-tengert végképpen „svéd tóvá" változtassa; meg akarta sze-

rezni a Sund- és a Kattegat-szorosokat. Az 1657—1658. évi svéd—dán háborút lezáró roskildei békeszerződésben Dánia elvesztette összes dél-skandináviai birtokait. Svédország elfoglalta a Balti-tengert az Északi-tengerrel összekötő tengerszorosok keleti partját és Bornholm dán szigetet. De a balti-tengeri kereskedelemben leginkább érdekelt Hollandiának egyáltalán nem volt ínyére a háború ilyen kimenetele: Dánia oldalára állott. A háború még 1658-ban kiújult. Noha a svéd hadsereg újabb sikereket ért el és ostrom alá fogta Koppenhágát, a főváros lakosságának bátor helytállása és a holland flottának a tengerszorosokban aratott győzelme útját állta a svéd agressziónak. Az 1660-as koppenhágai béke értelmében Svédország visszaadta Bornholm szigetét és Trondheim norvég várost, viszont megtartotta a dél-skandináviai tartományokat. 1675—1679-ben Dánia Brandenburggal és Hollandiával szövetségben ismét háborút indított Svédország ellen e tartományok visszaszerzéséért, de az 1679. évi dán—svéd békeszerződés változatlanul hagyta a két állam határait.

Az északi háború idején Dánia Oroszország felé orientálódott. A szövetségesekkel kötött megállapodás értelmében 1700-ban hadműveleteket indított Svédország ellen, de vereséget szenvedett, és még ez évben különbékére kényszerült. A dán kormány csak a poltavai győzelem után újította fel a háborút Svédország ellen, Oroszország oldalán. A hadműveletek 1720-ig tartottak. Dánia, kihasználva Svédország vereségét, kényszerítette a svéd királyt, hogy mondjon le Schleswig hercegségre támasztott igényeiről.

Dánia ettől kezdve semleges politikát folytatott. Támogatta ebben Oroszország is, amely a dán semlegességet biztosítéknak tekintette arra, hogy az orosz hajók szabadon haladhassanak át a Balti-tenger szorosain. Az észak-amerikai függetlenségi háború idején, amikor az angolok nem tartották tiszteletben a semleges államok jogait és feltartóztatták hajóikat, Bernstorff dán miniszter 1778-ban meghirdette a nemzetközi jog öt alapelvét. Ezek az elvek képezték Oroszország 1780-as „fegyveres semlegességi" nyilatkozatának alapját. Oroszországon, Dánián és Svédországon kívül a semleges államok szövetségéhez csatlakozott Poroszország, Ausztria, Portugália és a Kettős Szicíliai Királyság is.

A dán külpolitika nagy sikere volt Holstein-Gottorp kérdésének megoldása. Oroszországgal folytatott hosszas tárgyalások eredményeként 1767-ben egyezményt írtak alá, amely szerint Dánia Oldenburg fejében megkapta a holstein-gottorpi hercegséget: Pavel Petrovics orosz trónörökös, akinek örökletes joga volt a hercegségre, nagykorúsága elérésekor, 1773-ban lemondott erről, Oldenburggal kapcsolatos jogait pedig átengedte német rokonainak. A cári kormány ezzel a tettével demonstrálta Dánia irányában folytatott barátságos politikáját és azt, hogy Oroszországnak nincs semmiféle területi érdekeltsége a Balti-tenger nyugati övezetében. Az 1788—1790. évi orosz—svéd háborúban Dánia ismét Oroszország oldalán lépett fel.

NORVÉGIA

A dán állam kötelékébe tartozó Norvégiában a XVIII. század derekán gazdasági fellendülés kezdődött. Számottevően megnőtt a külkereskedelmi forgalom: a kivitel értéke 1773-ban 1 400 000 birodalmi tallér volt, tíz évvel később pedig már több mint kétmillió tallér. A legfőbb kiviteli cikkek — csakúgy, mint addig — a hal, fa, érc és néhány állattenyésztési termék. A XVIII. század második felében sokat gyarapodott a norvég hajóállomány. A norvég külkereskedelemben Anglia és Hollandia állott az első helyen, de kivitelében fontos szerepet játszott Portugália, Spanyolország, Algír, Tunisz, Tripoli stb. is. A norvég behozatalt a dán hatóságok erősen korlátozták. Gabonát például, amiből Norvégiának állandó hiánya volt, csakis Dániából importálhatott. Ez a kereskedelmi politika, amely a dán földesurak érdekeit szolgálta, hátráltatta Norvégia gazdasági fejlődését. Ennek ellenére az országban kibontakozóban volt a tőkés ipar, főként a bányászat és kohászat. Az első helyen a vasipar állt: termelésének értéke a XVIII. század folyamán két és félszeresére nőtt. A második

helyen a rézbányászat állt. Fokozódott az arany-, ezüst- és cinkbányászat is. A kongsbergi ezüstbányában 1778-ban már háromezer munkás dolgozott.

A kereskedelem és a manufaktúrák fejlődése erősítette a norvég burzsoáziát, s megnövelte politikai öntudatát is. A nemzeti öntudat és ezzel együtt a dán uralom felszámolására irányuló törekvések különösen megerősödtek a reakciós Guldberg-kormány bukása után. A nemzeti mozgalom élén álló burzsoázia köreiben azonban nem volt teljes az egyetértés. A meggazdagodott norvég polgárság egyik része, amely szorosan összefonódott a dán hivatalnokréteggel, bizonyos önállóság mellett a Dániával fennálló unió fenntartására törekedett, másik része viszont a teljes politikai függetlenségre.

Ugyanezekben az években a dán uralom ellen megmozdult a norvég parasztság is. Norvégiában soha nem állt fenn a személyileg kötött jobbágyság rendszere, de a norvég parasztoknak és halászoknak sok szenvedést okoztak a hivatalnokok visszaélései, a súlyos adóterhek, a gazdag polgárok kereskedelmi és uzsoraüzletei. Az osztályellentéteket még mélyebbé tette a nemzeti gyűlölködés. A polgárok jó része és a felső hivatalnokréteg dán volt. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Norvégiában a XVIII. században egymást érték a népi megmozdulások. Az első a strilarok (nyugat-norvégiai halászok) mozgalma volt a hatvanas években az új fejadó ellen. 1762-ben Bergenben kétezer paraszt megrohanta a körzeti elöljáró házát, s az elöljárót kényszerítették, hogy adja vissza a tőlük behajtott adókat. Ugyanilyen parasztmegmozdulásokra került sor Stavangerben, Kristiansundban és Romsdalban is, ahol a parasztok az iparcikkek árának emelkedése és a súlyos adók ellen keltek harcra.

A dán uralom és a dán hivatalnoki kar elleni parasztmegmozdulások között kiemelkedő helyen áll az úgynevezett Lofthus-ügy (1786—1787). A magas gabonaárak és a dán hivatalnokok basáskodása viharos elégedetlenséget keltett a nedenaesi körzet lakosságában. A kormány bizottságot küldött ki az elégedetlenség okainak kivizsgálására, s ez kénytelen volt megállapítani, hogy a lakosság helyzete nyomorúságos, a favágók munka nélkül állanak, a dán hivatalnokok pedig megvesztegethetők és visszaéléseket követnek el.

Az elégedetlen lakosság megválasztott egy Lofthus nevű parasztot — aki eszével és erélyes fellépésével kivívta az egész körzet megbecsülését —, hogy vigye panaszaikat Koppenhágába. Noha 1744 óta királyi rendelet tiltotta, hogy norvégek közvetlenül a királyhoz forduljanak, Lofthusnak sikerült a panaszokat személyesen a trónörökösnek átadnia. A trónörökös azonban — arra hivatkozva, hogy a tényeket még tüzetesen ki kell vizsgálnia — kitért a határozott válasz elől.

Lofthust hazatérése után a dán hivatalnokok elfogatták és életfogytiglani börtönre ítélték. Néhány év múlva meghalt a börtönben. Letartóztatása országszerte hatalmas felháborodást váltott ki a parasztságból. Az ügyet felülvizsgálták, és néhány évvel Lofthus halála után a koppenhágai legfelső bíróság arra kényszerült, hogy az ítéletet igazságtalannak nyilvánítsa és megsemmisítse. A Lofthus-ügy erős ösztönzést adott a norvég nemzeti öntudat ébredésének.

A dán kormány 1788-ban kénytelen volt Norvégia déli részén eltörölni a gyűlölt gabonamonopóliumot. Megszüntették azt a rendszabályt is, hogy minden paraszt csak egy meghatározott városban adhatja el mezőgazdasági terményeit. 1797-ben egységes vámtarifát állapítottak meg Dánia és Norvégia számára. A norvégek azonban már nem elégedtek meg ezzel, és még állhatatosabban törekedtek a nemzeti önállóságra, valamint a demokratikus reformokra.

3. A SKANDINÁV NÉPEK KULTÚRÁJA

A XVIII. században a skandináv országokban lerakták a modern irodalmi nyelv alapjait, tudományos intézmények alakultak, s értékes — ha nem is teljesen önálló — művészeti alkotások születtek. A nemzetközi tudomány kimagasló alakjai között egyre gyakrabban tűntek fel skandináv tudósok nevei. A nemzeti kultúra művelői főként a polgárság és a papság köréből származó nem ne-

A SKANDINÁV ÁLLAMOK A XVII. SZÁZADBAN

Svédország területe a XVII. század elején

Svédország hódításai a XVII. században

Az 1617. évi sztolbovói béke értelmében Oroszországtól elcsatolt terület

Az 1645. évi brömsebrói béke értelmében Dániától és Norvégiától megszerzett területek

Az 1648. évi vesztfáliai béke értelmében megszerzett területek

Az 1658. évi roskildei béke értelmében Dániától megszerzett területek

Az 1629. évi altmarki és az 1660. évi oliwai béke értelmében Lengyelországtól megszerzett területek

1645 A hódítás éve

Svédország határa 1699-ben

Egyéb államhatárok 1699-ben

100 0 100 200 300 km

mesi értelmiségiek. Munkásságuk — eszmei tartalmát tekintve — mérsékelt polgári irányzatúnak tekinthető.

A XVIII. század kulturális felvirágzását még a XVII. század második felének eredményei készítették elő; nem ok nélkül kapta a XVII. század a dán történelemben „a tudomány százada" nevet. Az sem tekinthető véletlennek, hogy ebben az időben sok európai hírű ember látogatott el Koppenhágába és Stockholmba, sőt tobben le is telepedtek itt.

A XVII. században svéd állami szolgálatban álltak a holland Hugo Grotius és a német Pufendorf, e kiváló jogtudósok, továbbá Descartes, a nagy francia filozófus. Az ő eszméiken nevelkedett az új skandináv értelmiség első nemzedéke.

A dán Thomas Bartholin (1616—1680) felfedezte a nyirokérrendszert, honfitársa, Ole Romer (1644—1710) pedig meghatározta a fény terjedési sebességét. A XVII—XVIII. század fordulóján élt és munkálkodott Christoffer Polhem, a híres svéd mechanikus és feltaláló. A XVIII. századi svéd tudomány olyan kiváló nevekkel buszkélkedhet, mint a fizikában Celsius és Klingenstierna, a kémiában Wallerius és Scheele, a botanikában pedig Linné.

Az első tudományos társaságok Svédországban 1719-ben, Dániában 1742-ben, Norvégiában 1760-ban jottek létre. A XVIII. században a skandináv országokban terjedelmes, bár nem mindig eredeti kozgazdasági szakirodalom szuletett. Az első kozgazdasági folyóiratok Svédországban a harmincas, Dániában az otvenes években jelentek meg.

A XVIII. században virágzásnak indultak a képzőművészetek, elsősorban az építészet és a festészet. Svédországban 1735-ben, Dániában 1756-ban művészeti akadémiát alapítottak. A művészeti stílusok változása Skandináviában a XVII. században már teljesen párhuzamosan halad a nyugat-európai művészetekkel. A XVIII. század utolsó negyedét a neoklasszicizmus jellemzi, amely kulonosen a svédországi úgynevezett gusztaviánus (a mecénás-hajlamú III. Gusztáv királyról elnevezett) korszakhoz kotődik. A rokokó elsősorban a festészetben és a helyiségek belső kiképzésében érvényesul. A kor legnagyobb svéd művészei, az építész ifj. Nicodemus Tessin, a szobrász Johan Tobias Sergel, a festő Gustaf Lundberg és Alexander Roslin, európai hírnévre tettek szert.

A parasztság egy részének anyagi felemelkedésével osszefuggésben a XVIII. századi Skandináviában fellendult a népművészet: az iparművészet, a népi festészet és építészet is.

A XVIII. századi szépirodalom általában határozottan szakított a XVII. századdal, jóllehet a dán irodalomban még sokáig károsan éreztette hatását az álszent vallásos pietizmus uralma.

Az új irodalom megalkotói — a felvilágosodás képviselői — egyszersmind filozófusok, történészek, filológusok vagy jogtudósok is voltak. Ludvig Holberg (1684—1754), a dán és norvég irodalom klasszikusa, aki a norvég kispolgárságból származott, kora legfejlettebb országaiban, Hollandiában és Angliában tanult. Holberg, az angol filozófia lelkes híve, a kiváló szatirikus, a „Niels Klim foldalatti utazása" című latin nyelvű remek filozófiai regény és számos vígjáték („Jeppe a hegyekből", „Jean de France" stb.) szerzője nem lépett ugyan túl a „felvilágosult abszolutizmus" elméletének határain, de temérdek társadalmi visszásságot leplezett le és gúnyolt ki, s szemléletes életképeket festett a korabeli Dánia életéről. Nagy sikere volt Oroszországban is: „erkolcsi tanmeséit" Fonvizin fordította le, és vígjátékai is nemegyszer színre kerultek.

Ugyanilyen jelentős volt a svéd irodalomban Olof von Dalin (1708—1763) koltői és publicisztikai munkássága. Dalin is az angol polgári filozófia híve volt. Nevét elsősorban a „Svéd Argus" („Then Svanska Argus"), az első svéd irodalmi és szatirikus-didaktikai folyóirat kiadása (1732-től) tette híressé. Irodalmi és kiadói tevékenysége nagymértékben hozzájárult a svéd irodalmi nyelv kialakulásához. A svédekhez hasonló folyóiratok indultak Dániában is, például a „Spectator" („Figyelő", 1745-től) és a „Den patriotiske Tilskuer" („Hazafias Szemle"), melyet a hatvanas években adott ki a filozófus Frederik Christian Eilschov és a nyelvész Jens Schelderup Sneedorff. A modern irodalmi nyelv azonban Dániában később alakult ki, mint Svédországban.

Skandináviában a felvilágosodás irodalma és ideológiája a XVIII. század derekán és második felében virágzott fel. A kulturális fellendülést a burzsoázia gazdagodásán és erősödő nemzeti öntudatán kívül az is elősegítette, hogy a skandináv államokban a kor viszonyaihoz képest igen nagy fokú sajtószabadság uralkodott. E tekintetben csak Anglia állott előttük. A tudományos társaságok, irodalmi körök, társadalmi klubok működése már nem volt új jelenség Skandinávia számára. A felvilágosodás eszméi hívekre találtak Norvégiában és Finnországban is. Montesquieu, Voltaire, Rousseau műveit minden más filozófusnál jobban ismerték. A társadalomfilozófiai gondolat bizonyos radikalizálódása azonban nem szüntette meg az északi felvilágosodásra jellemző politikai mérsékeltséget. A publicisztika a „felvilágosult abszolutizmus" és az alkotmányos monarchia elméleteit hirdette. Csak a francia forradalom kezdete után jelentkeztek forradalmi hangulatok.

A XVIII. század második felében új műfajok honosodtak meg az irodalomban. Ilyen volt mindenekelőtt a szentimentális regény. Skandináviában a szentimentalizmus rendkívüli népszerűségre tett szert. Kiemelkedő képviselője volt Christian Braumann Tullin norvég költő, az első norvég újság kiadója. A költészetben azonban általában a klasszicizmus uralkodott, és a XVIII. század második felének irodalma — különösen Svédországban — erős francia hatás alatt állott. A klasszicizmus iránti lelkesedés az úgynevezett gusztaviánus költészetben volt a legerősebb. A klaszszicizmus bírálatával vált nevezetessé a dán irodalomban Johan Herman Wessel.

A XVIII. század utolsó évtizedében a skandináv irodalomban megjelent a romantika. Az új áramlat legmarkánsabb előfutára a tehetséges svéd költő, Carl Michael Bellman (1740—1795) volt, a „Fredman levelei" és a „Fredman dalai" című életvidám, népies és közérthető lírai ciklusok szerzője, aki verseihez dallamot is írt — vagy kölcsönzött. Megközelítőleg ugyanilyen jelentősége volt Dániában Johannes Ewaldnak és Jens Baggesennek.

Finnországban a XIX. századig nem volt világi irodalom, de a XVII. század második felében és a következő évszázadban a finn tudósok nagy munkát végeztek a nemzeti történelem és nyelv tudományos feldolgozása, továbbá a folklór-gyűjtés területén. Az úgynevezett „fennofilek" legnevesebb képviselője Henrik Gabriel Porthan (1739—1804), a felvilágosodás kiváló egyénisége. Porthan Finnország akkori egyetemi központjában, Åbóban 1770-ben megalapította az első irodalmi társaságot, az „Aurora-társaságot", és megindította (igaz ugyan, hogy svéd nyelven) az első újságot. Már a finn kultúra korai művelői is nagy érdeklődéssel fordultak az orosz irodalom felé. Porthant tudományos barátság fűzte az Oroszországban működő német történészhez, Schlözerhez. A XVIII. századi svéd kultúrának sok neves személyisége volt Finnország szülötte, így például A. Hidenius, a nagy közgazdász, aki bizonyos tekintetben Adam Smith előfutára volt.

A XVIII. századi skandináv filozófiai gondolat még jórészt epigon jellegű. Kivételt képez azonban a nagy svéd matematikus és technikus, Emanuel Swedenborg (1688—1772) szélsőséges idealista miszticizmusa. Swedenborg eredeti teozófiai rendszert épített fel, amely a maga idején jóval Svédország határain túl, így Oroszországban is népszerű volt.

A XVIII. század derekától megerősödtek a skandináv országok, kivált Svédország és Finnország kulturális kapcsolatai Oroszországgal. Lomonoszovot a svéd Tudományos Akadémia tagjává választották, Linnét viszont a pétervári Tudományos Akadémia tagjává. A finn újságokban megjelentek Szumarokov költeményeinek fordításai. Roslin egy ideig II. Katalin udvarában dolgozott. Dalin nagy művét, „A svéd állam történeté"-t (1747—1762) oroszra fordították.

XXV. FEJEZET

A FEUDÁLIS-JOBBÁGYTARTÓ RENDSZER BOMLÁSÁNAK KEZDETE OROSZORSZÁGBAN

1. OROSZORSZÁG GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉSE A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A XVIII. század második felében a tőkés viszonyok fejlődése Oroszországban kezdte aláásni a feudális-jobbágytartó rendszert. Az árutermelés behatolása a mezőgazdaságba meggyorsította a parasztság vagyoni differenciálódását, különösen azokon a vidékeken, ahol a termény- és pénzszolgáltatás uralkodott. Tönkrement parasztok százezrei szakadtak el a földtől és keresték megélhetésüket nem mezőgazdasági foglalkozásokban. Ezzel kialakult a munkaerőpiac a nagyipar számára, és létrejöttek a tőkés manufaktúra fejlődésének egyéb feltételei.

A jobbágyrendszer kezdődő bomlását jelezte, hogy sok földesúr mezőgazdasági újítások meghonosítására, kereskedelem- és iparűzésre törekedett. Ez arról tanúskodott, hogy a gazdaságszervezet és a kizsákmányolás hagyományos módszerei lényeges módosításokat követelnek.

AZ IPAR FEJLŐDÉSE

Oroszország a nagyipari termelés néhány mennyiségi mutatója tekintetében az egész kontinentális Európát, többek között Franciaországot, Hollandiát és Poroszországot is megelőzte. Az orosz kohászat továbbra is az európai országok vasszállítója volt, ugyanakkor azonban, midőn Anglia az ipari forradalom korszakába lépett, Oroszország ipari technikája a régi maradt. Elmaradottak voltak a termelési viszonyok formái is az olyan iparágakban, mint a kohászat vagy a textilipar. Az Urál bányaipara és az európai Oroszország posztóipara Lenin megállapítása szerint példája volt „az orosz történelem ama sajátos jelenségének, amely abban áll, hogy az iparban felhasználták a jobbágymunkát"[1].

1767-ben Oroszországban 385 manufaktúra (posztó-, vászon-, selyem-, üvegipari stb.) és 182 vasfeldolgozó és rézöntő üzem működött, vagyis összesen 567 iparvállalat. A XVIII. század végére a nagyüzemek száma megkétszereződött.

Erőteljes fejlődést mutatott az Urál ipara, amely megtartotta vezető helyét a kohászatban. A XVIII. század hetvenes éveiben az Urálban 84 rézolvasztó vaskohó és vasfeldolgozó üzem működött. A réztermelés 90 százalékát, a nyersvastermelés 65 százalékát ezek az üzemek adták. Az ország egész nyersvastermelése ötmillió pudot tett ki, 1800-ra pedig elérte a 10 millió pudot.

A negyvenes-ötvenes években bánya- és kohóüzem-építkezések indultak az Urál déli részén. Ezeket a magánvállalkozásokat elsősorban a külföldi vaskereslet növekedése idézte elő. Fokozódott

[1] *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 478. old.

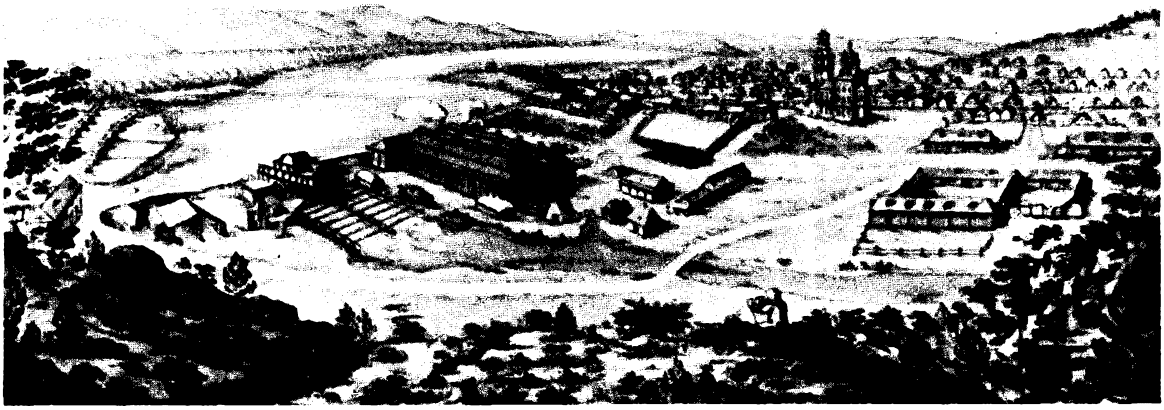

A bogoszlovói rézöntő manufaktúra az Urálban
A XVIII. század végén készült rajz

a fémek (különösen a réz) iránti igény az országon belül is. Arisztokraták mellett kereskedővállalkozók is építettek üzemeket: I. B. Tverdisev, I. Sz. Mjasznyikov, az Oszokin-család stb. A dél-uráli üzemek többsége kényszerített munkaerőt alkalmazott.

Minthogy a földesurak nagy nyersanyagtartalékokkal (len, kender, bőr, gyapjú, gabona stb.), továbbá ingyen munkaerővel rendelkeztek, a kedvező értékesítési lehetőségek arra ösztönözték őket, hogy uradalmi manufaktúrákat létesítsenek. Az orosz, ukrán és balti földesurak birtokain posztó- és vászonkészítő, bőrfeldolgozó, üveggyártó, szeszfőző és egyéb üzemek jelentek meg. A földesúri manufaktúrákban dolgozó jobbágyparasztok munkája a robot legsúlyosabb neme volt.

Noha a nemesi manufaktúrák abszolút száma megnövekedett, viszonylagos súlyuk a század végére csökkent a sokasodó kereskedői és paraszti manufaktúrákhoz képest, melyek a tőkés gyáriizem közvetlen előfutárai voltak.

A tőkés manufaktúrák, elsősorban a könnyűiparban, a leggyakrabban a paraszti iparűzésből nőttek ki. Az 1740-es évek végére kialakult ivanovói textilipari körzetben a manufaktúrák — kevés kivételtől eltekintve — már nem posszesszionális parasztok, hanem bérmunkások munkáját alkalmazták.

Az orosz könnyűipari manufaktúrák igen nagy méretűek voltak. Akadtak köztük olyanok is, melyekben mintegy 2000 vagy ennél is több ember dolgozott, a 300—400 munkást foglalkoztató üzemek pedig közepesnek számítottak. A Goncsarovok vitorlavászon-manufaktúrájában a XVIII. század végén 1624 munkás dolgozott, a Hovanszkij hercegek posztóüzemében pedig mintegy 2600.

A manufaktúratermelés kezdeti szakaszában a nagy könnyűipari üzemek főképpen városokban helyezkedtek el. A XVIII. század második felében az ipari tőke a falura is behatolt. A manufaktúra tulajdonosa nyersanyagot és munkaeszközöket adott a környékbeli parasztoknak, vagy pedig félgyártmányokat vásárolt fel tőlük. Az ilyesfajta szétszórt manufaktúrák, amelyekben csak a termelés végső szakaszát központosították, a leggyakoribbak a vászoniparban voltak. Az a körülmény, hogy a paraszti háziipar a manufaktúra függvényévé vált, a naturális gazdálkodás kezdődő bomlásáról és a parasztság differenciálódásának megindulásáról tanúskodik.

A XVIII. század második felében erősen megszaporodott a bérmunkások száma a manufaktúrákban, a kézművesiparban és a szállításban. A manufaktúra-kollégiumnál 1767-ben bejegyzett vállalatokban mintegy 18 000 bérmunkás, az otthon dolgozókkal együtt pedig közel 25 000 dolgozott. A magánföldesúri parasztok kényszerített munkája csak a posztómanufaktúrákban volt túlsúlyban, a többi termelési ágban viszont — a selyemszövő, vitorlavászon- és pamutiparban — a munkaerő tőkés kizsákmányolása volt az uralkodó.

Számottevő mértékben megnőtt a bérmunka aránya az ukrajnai (dohányfeldolgozó, szeszfőző, bőrfeldolgozó), az észtországi (üvegkészítő) és a lettországi (papírkészítő) üzemekben. A központi területeken a kapitalista, bérmunkát alkalmazó termelési formák nemcsak a könnyű-, hanem a fémfeldolgozó iparban is fejlődésnek indultak (Pavlovo, Vorszma). Kiterjedt körben alkalmaztak bérmunkát a paraszti kisüzemekben: malmokban, olajütőkben, bőrfeldolgozó, szappanfőző, gyertyamártogató, vasfeldolgozó üzemekben. Igen nagy szerepet játszott a bérmunka a vízi és — részben — a szárazföldi fuvarozásban, a hajóépítésben meg a ki- és berakodásnál. Az 1760-as években a bérmunkások száma összesen mintegy 220 000-re tehető, s ezek közül több mint a felét a vízi szállításban foglalkoztatták. A XVIII. század végére már mintegy 420 000 bérmunkás volt az országban.

A termény- és pénzszolgáltatással tartozó parasztok kénytelenek voltak mellékkereset után nézni, vándoriparos-munkát vállalni. Kibővült a munkaerőpiac. A parasztok egy része elszakadt a mezőgazdaságtól, különösen azokban a falvakban, melyek régóta nevezetesek voltak takács- és fémfeldolgozó iparukról. Ivanovo és Pavlovo falvak példája — ezek lakosai parasztoknak számítottak, de a XVIII. század végén már nem foglalkoztak földműveléssel — mutatja, hogyan alakul át a falu nagy ipari és kereskedelmi központtá, melyből később város lesz. Ezekre a helyekre áramlott a környék mellékkereset után kutató lakossága. Egyre hosszabb időtartamra adtak ki útleveleket meg elbocsátó írásokat, míg végül a pénzbeli úrbérrel tartozó parasztok Moszkva, Ivanovo vagy egyéb ipari központok állandó lakosaivá váltak. Azonban a parasztok, akik munkaerejüket vállalkozónak adták el, többnyire valamelyik földesúr jobbágyai maradtak.

A bérmunka térhódítása — amely még az uráli bánya- és kohóiparba is behatolt —, valamint a bérmunkára alapozott, a belső piacra dolgozó paraszti és kereskedői manufaktúra kifejlődése azt mutatja, hogy az orosz iparban a XVIII. század második felében megszületőben volt a bérmunkások tőkés kizsákmányolásának rendszere. Ennek ellenére a munkaerőpiac bővülése erősen elmaradt az ipar — különösen az uráli ipar — fejlődésétől. Az ipari vállalkozók, hogy a központi körzetekből idénymunkásokat vonzzanak magukhoz, gyakran előlegeket osztottak, s ez hátráltatta a tőke szabad áramlását. Sok manufaktúratulajdonos a nyári mezőgazdasági munkák idején kénytelen volt jelentős mértékben csökkenteni a termelés volumenét. Számos ipari vállalkozó nem tudta teljesen kihasználni üzeme termelési kapacitását. Ezenkívül a manufaktúratulajdonosnak profitján osztoznia kellett a földesúrral, mert a pénzszolgáltatással tartozó paraszt mint manufaktúramunkás bérének nagyságát nemcsak a létminimum határozta meg, hanem a földesúrnak járó pénzbeli úrbér összege is. A jobbágyrendszer tehát az iparban is gátolta a termelés fejlődését.

A BELSŐ PIAC FEJLŐDÉSE

A városok megsokasodása (számuk 1725-től a XIX. század elejéig megkétszereződött: 336-ról 634-re emelkedett), a kézműves és manufaktúratermelés fellendülése, a parasztok jelentős részének elszakadása a földműveléstől, számos falu átalakulása ipari központtá — mindez gyorsan növekvő keresletet teremtett a nem földművelő lakosság részéről a gabona és egyéb mezőgazdasági termények iránt. A gabonavásárlók számának gyarapodásához az is hozzájárult, hogy a nem feketeföldű kormányzóságokban a férfi lakosság 20—35 százaléka mellékmunkákra szegődött.

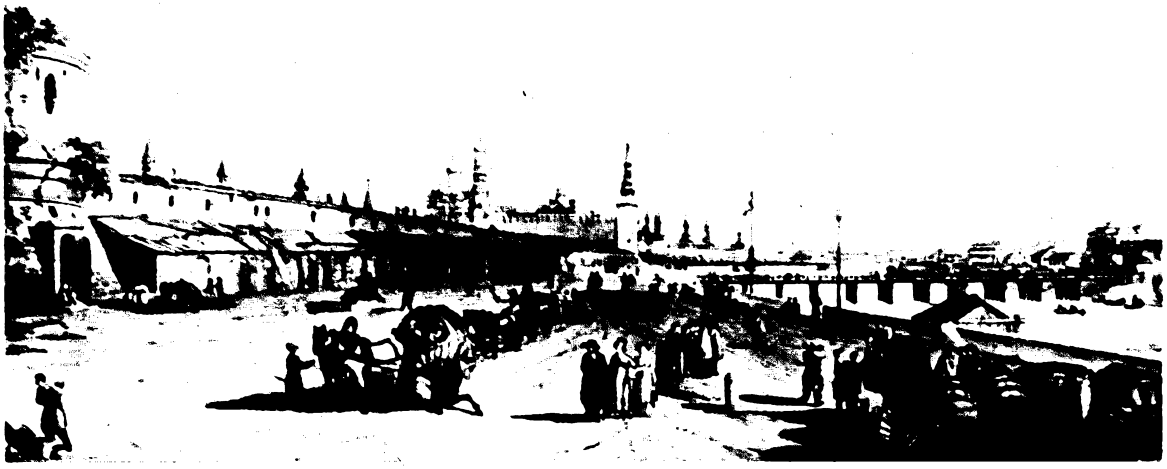

Gabonásbódék a Moszkva partján
De la Barthe festménye után készült metszet. XVIII. század vége

A XVIII. század derekán Oroszország éléstárai a központi feketeföldű körzetek voltak, különösen a belgorodi és voronyezsi kormányzóság, a század végefelé pedig már a Volga középső szakaszának vidéke is. A gabonát innen Moszkvába és Pétervárra, Jaroszlavlba és Kosztromába szállították. Gabonaárusítással földesurak is, parasztok is foglalkoztak. A földesurak azért adtak el gabonát és egyéb mezőgazdasági terményeket, hogy gyarapítsák pénzjövedelmüket. A paraszt viszont azért bocsátotta áruba az — esetleg a saját fogyasztásához is szükséges — gabonát, mert a pénzszolgáltatás és a fejadó megfizetésére, valamint a só és az iparcikkek megvásárlására kellett neki a pénz.

A parasztok elszakadása a földműveléstől és a háziipartól is fokozta az iparcikkek belső piacának felvevőképességét. A nagy fémipari üzemek és a vászonmanufaktúrák termékei fokozatosan behatoltak a paraszti és földesúri gazdaságba, kiszorítva a háziipari készítményeket. Ez a két iparág, amely termelésének nagyobbik felét régóta külföldre szállította, a belső piac bővülése nyomán közszükségleti cikkeket is kezdett készíteni.

A belső piac fejlődését jelezte a vásárok és hetipiacok növekvő száma, mely az 1770-es években már túlhaladta az 1600-at. A vásárok láncolata keletről Kjahtától és Irkutszktól kiindulva Irbiten, Troickon és a makarjevi vásáron keresztül húzódott nyugatra a szvenszki és kijevi vásárig, s a Volga melletti makarjevi vásártól az arhangelszki és pétervári vásárig északon és északnyugaton.

Nagy szerephez jutottak a belső piacon a kereskedő parasztok, akik között nemcsak állami, hanem magánföldesúri parasztokat is találunk. A nemesek nem akadályozták meg parasztjaikat a kupeckedésben, de — akárcsak a paraszti manufaktúratulajdonosokra — magas úrbéri terhet róttak rájuk.

Egyre inkább bekapcsolódott az osszoroszországi piaci kapcsolatokba Ukrajna, Belorusszia és Novorosszija (a Dnyeszter, a Don, a Fekete- és az Azovi-tenger kozotti teruletek). Az orosz manufaktúrakészítmények — kulonosen vas, festőanyagok, szerszámok, valamint papír — nagy tételekben érkeztek a Romniban, Poltavában és a balparti Ukrajna más városaiban évente négy-ot ízben tartott vásárokra. A kozponti és északi orosz kormányzóságok piacaira Ukrajnából uveget, posztót, gabonát, lábasjószágot, bőrt szállítottak. Az ukrajnai belső piaci forgalomban igen nagy jelentőségre tettek szert a csumakok (sóval és hallal kereskedő parasztok), akik rakományaikkal délre, a Fekete-tenger mellékére, meg északra, a nagyorosz kormányzóságokba tartottak. A megnovekvő teruletkozi kereskedelem elősegítette az Ukrajna egyes részei: a Hetmanscsina (a balparti Ukrajna), a Szlobozsanscsina (Szlobodszkaja Ukrajna) és Zaporozsje kozti gazdasági kapcsolatok megerősodését is. Hasonló folyamatok játszódtak le az Orosz Birodalom balti tartományaiban, Észtországban és Lettországban is. Livlandban 34 helyen tartottak vásárokat. A dorpati (Tartu) nagy vásárra nemcsak balti, hanem orosz kereskedők is jártak. Észtország és Lettország piacain orosz vasat, rezet, bőrt, prémet árusítottak. Észtország és Lettország uveget és uvegárukat, illatszereket, lábasjószágot szállított Oroszország belső vidékeire. A balti foldesurak az árugabona egy részéből vodkát készítettek s ezt a pétervári és pszkovi kormányzóságokba szállították.

Az országos piac kibővulése megkovetelte a kozlekedési útvonalak további fejlesztését. Az 1750-es években tokéletesítették a Visnyij Volok-i víziút-rendszert; új csatorna épult a Káma és a Vicsegda, továbbá az Északi-Dvina kozott. A kereskedelem számára még fontosabb volt a szárazfoldi szállítás. Nyáron és kulonosen télen végeláthatatlan szekérsorok kígyóztak a dűlőutakon és főutakon. Terebélyesedett a foldutak hálózata, megépultek az első műutak és országutak. A végeláthatatlan hosszúságú ohotszki országút nyugatról keletre átszelte egész Oroszországot, Pétervártól és Moszkvától a csendes-óceáni Ohotszk kikotőjéig. A kozlekedési utak, kulonosen a szárazfoldi úthálózat állapota azonban egészében nem volt kielégítő, s erősen fékezte a belső áruforgalom novekedését.

A BELSÓ VÁMOK ÉS MONOPÓLIUMOK MEGSZUNTETÉSE

A belkereskedelem fejlődése arra késztette a kormányzatot, hogy gazdaságpolitikájában mélyrehato változtatásokat eszkozoljon, mind a kereskedelmi monopóliumok és korlátozások felszámolását surgető kereskedő nemesség, mind a kereskedőréteg érdekeinek megfelelően.

A XVIII. század derekán 17 féle belső vámilletéket szedtek. A belső vámok akadályozták az országos piac kialakulását. Az 1753. december 20-i rendelettel a belső vámilletékeket megszuntették.

A kereskedelem és az ipar fejlődése szempontjából ugyanilyen jelentőséggel bírt, hogy egy 1767. évi rendelettel és 1775-ben kiadott manifesztummal megszuntették az ipari monopóliumokat, és kimondották az ipar és a kereskedelem szabadságát A parasztoknak engedélyezték, hogy akadálytalanul foglalkozzanak „kézműves mesterséggel" és iparcikkek eladásával. Ez meggyorsította a kisárutermelés átnovését tőkés manufaktúrává.

A zommel udvari kegyencek kezében levő monopóliumok eltorlése a kereskedők széles rétegei számára is előnyos volt. Az arhangelszki kereskedő-társadalom tuzijátékkal és kivilágítással unnepelte, hogy megszűnt P. I. Suvalov monopóliuma a fehér-tengeri fókavadászatra és a dohányárusításra. A kormány gazdaságpolitikája, noha végső soron nemesi jellegű volt, objektíve, az abszolutizmus és a nemesség akarata és szándéka ellenére is a tőkés viszonyok megerősodésére vezetett, elősegítette a parasztok kapitalista vállalkozói tevékenységét, és meggyorsította a feudális-jobbágytartó viszonyok bomlását.

Ezeknek az intézkedéseknek a progresszív jellege azonban korlátozott volt. Az abszolutizmus

A Téli Palota és az Admiralitás Pétervárott
F. J. Alekszejev festménye. 1800

még az ipari vállalkozásszabadság meghirdetésekor is elsősorban a nemesség érdekeit tartotta szem előtt. Az oroszországi rendiség korlátok közé szorította a parasztok bejutását a kereskedők közé. Az ipari tevékenység szabadságán a nemesi vállalkozás szabadságát értették. A kereskedők élesen felléptek a kereskedelmi és ipari szabadság e nemesi felfogása ellen, a kereskedelem- és iparűzést a maguk kiváltságának tekintették, s úgy vélték, hogy a nemesség „egyedül földműveléssel kell hogy foglalkozzék", hiszen a kereskedelem és az ipar egyáltalában nem „úrhoz való dolgok". Különösen sértette a kereskedők érdekeit a paraszti kereskedelem. A parasztok — mint mondták — csak műveljék a földet, „ez az ő sorsuk".

A gyorsan növekvő bel- és külkereskedelem arra késztette a cári kormányt, hogy a kereskedők érdekeire is figyelemmel legyen. Megalapították a Kereskedelmi Bankot a kereskedők hitelellátására; számos szerződést kötöttek a külkereskedelem fejlesztése érdekében; a kereskedők gyermekeit kincstári költségen külföldre küldték, hogy kitanulják atyáik mesterségét.

A KÜLKERESKEDELEM

1749-ben Oroszország árukivitele mintegy hétmillió rubelt tett ki, 35 esztendő múlva, 1781 és 1785 között évente közel 24 millióra rúgott, továbbra is jócskán meghaladva a behozatalt.

Az orosz kivitelben továbbra is a nyersanyagok és félkész áruk állottak az első helyen, a len, a kender és a kóc tette ki az egész kivitel 20—40 százalékát. Utánuk következtek a bőrök, kelmék, fa, kötél, sörte, hamuzsír, faggyú és szőrmeáruk.

A Kurakin-család „Nagyezsgyino" majorsága a szaratovi kormányzóságban
Ismeretlen művész képe a XVIII. század végéről

A kivitelben egyre nagyobb súlyra tettek szert az iparcikkek. A vas például 1749-ben az orosz kivitel 6 százalékát, 1796-ban pedig 13 százalékát tette ki. A vasexport 1794-ben érte el csúcspontját, ekkor majdnem 3,9 millió pudot szállítottak külföldre; a következő években a vaskivitel folytonosan csökkent. A gabonaexport a terméstől és a belföldi piaci áraktól, valamint a gabonakiviteli tilalmaktól függően ingadozott. 1749-ben például a gabonaexport teljesen jelentéktelen volt: 2000 rubel értékben szállítottak gabonát külföldre (az egész kivitel 0,03 százaléka). A hatvanas évektől kezdve a gabonakivitel gyors növekedésnek indult, s a kilencvenes évek elején elérte az évi 2,9 millió rubelt.

A behozatalban továbbra is a nemesség által igényelt cikkek voltak túlsúlyban: cukor, posztó, selymek, borok, gyümölcsök, fűszerek, illatszerek és egyéb hasonló áruk.

A hazai ipar fejlesztése érdekében a kormány továbbra is protekcionista politikát folytatott. A belső vámok eltörlésével a kincstár elesett a belkereskedelemből befolyó jövedelmektől. A veszteséget úgy hozták be, hogy 1757-ben 13 százalékos pótadót vetettek ki az importált és exportált áruk értékére. 1766-ban új vámtarifát vezettek be. Ez megtiltotta azon áruk behozatalát, amelyekkel „bőségesen rendelkezhetünk saját országunkban", viszont vámmentessé tette azokét, melyeknek „termelése vagy készítése az államban még nem indult meg".

Kibővült az Oroszországgal kereskedő országok köre. Köztük az első helyen Anglia állott. Az angol flottának hajófára, kenderre, vitorlavászonra stb. volt szüksége. A szigetország nagy mennyiségű uráli vasat vásárolt. Az angol—orosz kereskedelem mérlege mindig aktív volt Oroszország számára. Ezt az angolok a szállításból származó jövedelmekkel egyenlítették ki.

Az orosz exportáruk nagyobb részét — különösen a balti kikötőkből — angol és holland hajók vitték ki. Ez a közvetítés Oroszországot jelentős előnyöktől fosztotta meg. Ezért azon volt, hogy kifejlessze saját tengerhajózását s közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat építsen ki a külföldi országokkal.

Sorra alakultak az orosz társaságok a törökországi (1755), iráni (1758), hivai és buharai (1760) kereskedelem lebonyolítására. Ezek a társaságok közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat létesítettek a Kelet országaival. 1782-ben Oroszország kereskedelmi szerződést kötött Dániával, 1785-ben Ausztriával, 1786—1787-ben pedig Franciaországgal és Portugáliával.

A NEMESI FÖLDBIRTOK ÉS A FÖLDESÚRI GAZDÁLKODÁS

A fejlődő árutermeléssel szoros kapcsolatban álló jelenség volt az ún. nemesi vállalkozó szellem.

1765-ben megalakult a Szabad Közgazdasági Társulat, sorra jelentek meg „Munkálatai", folyóiratai stb. Számos nemes megpróbálkozott azzal, hogy áttérjen a többnyomásos vetésforgóra, új haszonnövényeket honosítson meg, tökéletesebb mezőgazdasági eszközöket alkalmazzon. De a földesúri gazdálkodás színvonalának emelésére irányuló minden kísérlet hajótörést szenvedett a megfélemlített, kiszipolyozott, jogfosztott jobbágyparasztok kényszerű munkájának csekély termelékenységén. A próbálkozások rendkívül csekély eredményeket hoztak. Még a leghaladóbb nemesek is, mint például A. T. Bolotov, lehetségesnek vélték, hogy javításokat eszközöljenek a mezőgazdaságban a jobbágyrendszer változatlan megőrzése mellett. De sem a gépek, sem a többnyomásos vetésforgó — ezekről sok szó esett az orosz folyóiratokban — nem kerülhetett felhasználásra a földesúri gazdaságokban, nem volt képes valamelyest is lényegesen növelni a jobbágymunka termelékenységét. A nemességnek nem maradt más hátra, mint hogy a parasztok „lustaságán és megátalkodottságán" meg „hanyagságán" siránkozzék, szigorú utasításokon törje a fejét, s különféle büntetéseket eszeljen ki. A nemesség, gazdálkodásának alapjain mit sem változtatva, jövedelmeit úgy igyekezett fokozni, hogy új területekre terjesztette ki a jobbágyviszonyt és növelte a saját kezelésű (majorsági) földeket. A nemesség körében valóságos mozgalom indult meg délre, a feketeföldű övezetbe, új földesúri gazdaságokat létesítettek az addig töretlen, jól termő földeken.

Az állami földekből hatalmas tömbök kerültek a nemesek — elsősorban arisztokraták és cári kegyencek — tulajdonába. 1762 és 1769 között 800 000 parasztot adományoztak a földesuraknak. Az Orlov fivérek, akik tevékenyen részt vettek II. Katalin trónra juttatásában, 45 000 parasztot kaptak, G. A. Potyomkin, II. Katalin kegyence, 37 000-et. A nemesek további földeket kaparintottak meg a Volga vidékén s Oroszország belső területeiről telepítettek ide jobbágyokat. A Volga mellékén megsokasodott az orosz lakosság, a mordvinok, marik, csuvasok egy része pedig a Volgán túlra és az Urál vidékére húzódott. Az 1760-as években a Volga vidékén a nem orosz népesség aránya 30 százalék alá süllyedt. A cárizmus támogatta a nemesség telepítő akcióit a Sztyeppés Ukrajnában, a Volga alsó szakaszának vidékén és Észak-Kaukázusban. Ezeken a területeken hatalmas földesúri gazdaságok létesültek.

A XVIII. század második felében a földesurak mégis súlyos gazdasági nehézségekkel küzdöttek. A nemességnek állandóan kevés volt a pénze, felemésztette a pompás udvarházak építése, a parkok létesítése, a fényűzési cikkek beszerzése, a fővárosi élet meg a külföldi utazások. A nemesség eladósodott, uzsorások karmába került, akik gyakorta a meggazdagodott jobbágyparasztok közül kerültek ki. A. T. Bolotov, a korszak neves emlékiratszerzője így írt: „Nemeseink zömének fényűzése és mérhetetlen pazarlása hamarosan arra vezet, hogy falvaink és községeink jó része gyárosok, kupecek, írnokok, titkárok, orvosok és felcserek kezére kerül, s nem mi, hanem ők lesznek az urak és birtokosok."

A cári kormány, hogy segítsen a nemességnek községei és falvai megtartásában, számos nemesi hitelintézményt létesített. Az 1754-ben alapított Nemesi Kölcsönbank azt a célt tűzte maga elé, hogy olcsó hitelt nyújtson a nemeseknek, s ezzel megszabadítsa őket a kapzsi uzsorásoktól. Erre a célra több más nemesi rendi hitelintézmény is alakult Pétervárott és Moszkvában. Mindegyikük évi hatszázalékos kamattal adott kölcsönt, melynek biztosítékául a földbirtok szolgált. A nemesek azonban az így kapott pénzt rendszerint nem a gazdaságba fektették, hanem felélték, megszokott életszínvonaluk fenntartására fordították.

Cseléd megbotozása a földesúr jelenlétében
Ch. Geissler metszete. XVIII. század vége

Míg a kereskedők részére létesített Kereskedelmi Banknak a kormány 500 000 rubelnyi tőkét bocsátott a rendelkezésére, és csak egyéves lejáratú kölcsönök nyújtását engedélyezte, a nemességet kiszolgáló bank tőkéje 750 000 rubel volt s három évre adott hitelt. A megkülönböztetésben kifejezésre jutott a kormányzat hitelpolitikájának reakciós jellege: mesterséges rendszabályokkal igyekezett támogatni a földesúri gazdaságot.

A PARASZTSÁG HELYZETE

Az 1780-as évek elején Oroszország lakossága mintegy 27—28 millió fő volt, vagyis az első revízió óta eltelt 60 év alatt megkétszereződött. Ez a gyarapodás egyrészt a természetes szaporulatnak tudható be, másrészt az új területek hozzácsatolásának és annak, hogy az összeírás kiterjedt néhány, az első revízió által nem érintett terület lakosságára (Ukrajna, Baltikum, Szibéria). A falusi lakosság legnépesebb kategóriáját a magánföldesúri parasztok alkották, számuk a harmadik revízió (1762—1766) adatai szerint 3 787 000 férfi lélek volt. Az 1760-as években belőlük került ki a nagyoroszországi parasztok majdnem 53 százaléka. Különösen nagy volt a földesúri jobbágyok száma Moszkvától délre, néhány feketeföldű kormányzóságban (tulai, kurszki). Az Orosz Birodalom kormányzóságaiban a magánföldesúri parasztok átlagosan az egész parasztság 45—70 százalékát tették ki, csak északon és Szibériában volt csekély a számuk.

A Seremetyevek, Razumovszkijak, Bezborodkók, Sztroganovok és a „katalini aranykor" többi főúri családjának mesébe illő fényűzését, akárcsak a vidéki köznemesek szerényebb életvitelét is a jobbágyok szörnyűséges kizsákmányolása biztosította.

A nyolcvanas-kilencvenes években a jobbágyok 56 százaléka robottal, 44 százaléka termény- és pénzszolgáltatással tartozott. Az Okától délre elterülő feketeföldű övezetben a robot uralkodott. Itt különösen érezhető volt a paraszti földszűke. A saját kezelésű urasági földet a paraszti telkek rovására terjesztették ki.

A robot mennyiségét nem szabta meg törvény, a földesúr önkényétől függött. A legközönségesebb a heti háromnapos robot volt, de olykor a parasztnak mind a hat napon át a majorsági földön kellett dolgoznia, a maga földecskéjét csak éjszaka meg az ünnepnapokon művelhette. A robotos parasztok egy részét „hónapos rendszerre" — „meszjacsinára" — fogták. Ezeknek egyáltalában nem volt telkük, állandóan a földesúrnak dolgoztak, s havi ellátmányt kaptak természetbeniekben.

Az északi, nem feketeföldű kormányzóságokban, ahol a gabona piacra való termelése nem volt túlságosan jövedelmező, s a majorsági föld az egész megművelt földterületnek csak 20—25 százalékára terjedt, a termény- és pénzjáradék volt túlsúlyban.

A termény- és pénzszolgáltatással tartozó parasztoknak nagyobb lehetőségük volt a gazdasági kezdeményezésre. A pénzszolgáltatás növekedése azonban — 35—40 év alatt (az 1760—1790-es években) 1—2 rubelről 4—5 rubelre emelkedett egy revíziós lélek után — lerontotta helyzetüket. A pénzszolgáltatásnak ez a növekedése részben a rubel értékcsökkenésével állott összefüggésben, de szerepet játszott benne a feudális kizsákmányolás fokozása is.

A jobbágyok jogait évről évre szűkebbre vonták, míg a XVIII. század második felében a jobbágyok teljesen a földesúr „megkeresztelt tulajdonává" váltak. 1760-ban a földesurak jogot nyertek arra, hogy jobbágyaikat Szibériába száműzzék, 1765-ben pedig, hogy kényszermunkára küldjék őket. Egy 1767. évi rendelet értelmében, ha a jobbágy bármilyen panaszt tett földesura ellen, ezt hamis feljelentésnek minősítették, s büntetése életfogytiglani száműzetés volt Nyercsinszkbe. A rendelet alkalmazásának első öt éve alatt csupán a tobolszki és jenyiszejszki tartományba több mint 20 000 jobbágyot küldtek a földesurak. A parasztokat úgy árusították, mint a barmot, seregestül hajtották ki őket a piacra. Egyes földesurak különleges büntetési utasításokat állítottak össze, ezekben pontosan megszabták, hogy milyen pénzbírságot vagy hány botütést kell kiróni az uradalmi rendtartás megsértésének különféle eseteiben. A földesurak önkénye, találékony kegyetlensége és zsarnokoskodása nem ismert határt. Egyáltalán nem volt kivétel az olyan szörnyeteg, mint Darja Szaltikova (Szalticsiha) földbirtokosnő, aki saját kezűleg kínzott halálra 38 jobbágyot, vagy Sensin orjoli földesúr, akinek fizetett hóhérai és különböző kínzóeszközei voltak.

A többi paraszti kategória legnépesebbike az állami parasztoké volt; a harmadik revízió adatai szerint 2 880 000 férfi. Azokon a területeken, ahol az állami parasztokat letelepítették, nem volt magánföldesúri birtok. Bár az állami parasztok magasabb fejadót fizettek, helyzetük mégis jobb volt, mint a magánföldesúri jobbágyoké.

Az orosz nemzetiségű állami parasztokon kívül e kategóriába tartoztak észak, a Volga-vidék és Szibéria úgynevezett jaszakos (jaszakkal adózó) népei: a mordvinok, marik, csuvasok, tatárok, udmurtok, burjátok, jakutok stb. A XVIII. század második felében a vadászgazdálkodás hanyatlásával és azzal összefüggésben, hogy e népek egy részénél kifejlődött a földművelés, a kormányzat fokozatosan valamennyiüknél áttért a pénzben szedett fejadóra.

Eléggé népes volt az egyházi és kolostori parasztok kategóriája, akiket az egyházi feudális urak birtokainak szekularizálása (1764) után kincstári parasztoknak neveztek. Később ezeket is az állami parasztok közé sorolták. Végül maradtak még udvari parasztok, akik a cári udvar tulajdonát képezték. Számuk több mint 487 000 volt.

Az árutermelés fejlődése nyomán végbement a parasztság egy részének szociális differenciálódása. A folyamat a jobbágyparasztokat is érintette, különösen a pénzszolgáltatással tartozókat. Az olyan parasztok mellett, akik, mint az egyik dokumentum mondja, „rettenetes nyomorúságban" éltek — s ez volt a többség —, akadt olyan is, „aki a muzsikok közt vagyonosnak számíthat, és gazdagabb akárhány nemesnél". A gazdag parasztok földet béreltek, a törvények megkerülésével jobbágyokat vásároltak maguknak, munkásokat fogadtak fel; csordáik meg nyájaik voltak, több tucat lovuk, méhészetük stb. Másrészt sok volt az olyan paraszt is, akinek egy tehene sem volt; az ilyen parasztcsalád egész „állatállománya" egy sertésből meg három-négy tyúkból állt. Voltak, akiknek még ennyijük sem volt.

A pénzszolgáltatással tartozó jobbágyok közül nőttek ki a kereskedelmet meg egyéb mesterségeket űző „gazdagok". A Butrimovok, Boriszovok, Gracsevek, Garelinek és más gazdag, vagy ahogyan akkor mondták, „kapitális" parasztok iparosok, nagy üzemek tulajdonosai lettek. Gracsev, a híres manufaktúratulajdonos, maga is Seremetyev jobbágya volt, ugyanakkor több mint 3000 gyesz-

Ebédelő parasztok
M. M. Sibanov. 1774

jatyina földet és mintegy 900 jobbágyot szerzett. 1795-ben 130 000 rubelért megváltotta a szabadságát. A vándoriparosok túlnyomó többsége azonban a falusi alsó réteghez tartozott, belőlük alakult ki a városi és falusi bérmunkások törzsgárdája.

A paraszti differenciálódás itt ismertetett jelenségei még nem terjedtek el szélesebb körökben. A jobbágyrendszer fékezte a differenciálódás folyamatát; egyrészt a szegényeket a földhöz kötötték, hogy megóvják az adózási egységet (tyaglo), másrészt a mértéktelen földesúri terhek a falusi felső rétegekből is sok parasztot tönkretettek.

A JOBBÁGYRENDSZER KIALAKULÁSA UKRAJNÁBAN

Az ukrán nép szabadságharca a XVII. század derekán meglehetősen meggyengítette a feudális-jobbágytartó rendszert a balparti Ukrajnában. A pravoszláv kolostorok, valamint a Hmelnyickij oldalára állt kisnemesek megtartották feudális földbirtokukat. Az összes többi földet „szabad kozák" földdé nyilvánították. Nemcsak a kozákok, hanem a közemberek (parasztok) is személyükben szabadok voltak, s joguk volt ingatlan tulajdonra.

Visszatérés a kanyevi vásárról
Rajz J. H. Müntz „Utazások" című albumából. 1780

A XVII. század második felében és a XVIII. században a balparti Ukrajna gazdasági és társadalmi fejlődését a jobbágyrendszer kialakulása jellemezte. Az ukrajnai feudális urak „majetnosć"-ait (birtokait) mindenekelőtt a hetmani földadományozások, valamint a közföldek — gyakran vásárlás formájába burkolt — megkaparintása gyarapította. Terjeszkedett a feudális földbirtoklás a szlobodák rovására is. A földbirtokos, midőn pusztán álló földeket vásárolt fel, ezeket szabad emberekkel telepítette be. Hogy a szlobodákba csábítsa őket, eleinte kedvezményeket adott nekik, később aztán fokozatosan „alattvalóivá" tette őket.

A szabad parasztok száma évről évre fogyott, részint ukrán, részint Ukrajnába tóduló orosz nemesek „örökletes birtokába" kerültek. A hetmani földadományozások óriási méreteket értek el. Razumovszkij hetman 13 év alatt (1751—1764) végrehajtott adományozásai után 6952 porta közül csak 2661 maradt, amely nem került magántulajdonba.

A kozák sztarsina és az ukrán nemesség támadást indított a közemberek jogai ellen. 1723-ban a kozák katonai főkancellária megtiltotta a parasztoknak, hogy tudta nélkül eladják telkeiket. Razumovszkij hetman 1760. április 20-i oklevele (univerzáléja) a közemberek költözését a birtokos írásbeli elbocsátó engedélyéhez kötötte, s az elköltöző paraszt elvesztette minden ingó és ingatlan vagyonát. Három évvel később II. Katalin megerősítette ezt az oklevelet. 1783-ban aztán az ukrán nemesség és a kozák sztarsina kívánságait teljesítve a cári kormány végleg megtiltotta a közemberek költözését — mindegyiküknek ott kellett tartózkodnia, ahol „a legutolsó revízió alkalmával beíratott".

Az ukrán és orosz földbirtokosok lázas törekvését jobbágyi munkaerő szerzésére az magyarázza, hogy fejlődött s mindjobban bekapcsolódott a piaci forgalomba az önkezelésű földesúri gazdálkodás. Jellemző e tekintetben a Bazilevszkij földbirtokos család története: a XVII. század végén még nem

volt betelepült földjük, az 1770-es években pedig már 12 falu birtokosai voltak, 10 634 jobbágyparaszttal. A majorsági föld és az állatállomány bőséges nyersanyagot kínált, hogy saját üzemekben dolgozzák fel. A Bazilevszkij-birtokokon voltak szeszfőzdék, olajütők, sörfőzdék, fűrészmalom, téglavető és kallózóműhely. A földesurak kiterjedt kereskedést űztek, uzsoráskodással is foglalkoztak. A saját kezelésű földesúri gazdálkodás feleslegeinek piaci értékesítési lehetőségei ösztönzően hatottak a jobbágyrendszer és a paraszti szolgáltatások fokozott kihasználására. A mezőgazdasági robotot az üzemekben végzett munka egészítette ki.

A csere fejlődése a zaporozsjei kozákoknál is éreztette hatását a gazdaság szervezetére. A sztarsinához tartozók meg a gazdag közkozákok téli szállásain százával tartották a lovakat és a szarvasmarhákat, ezrével a juhot és kecskét, hatalmas területeken termesztettek rozsot, búzát, árpát és kölest. E gazdaságok árufeleslegét a helyi piacokon, a balparti és jobbparti Ukrajnában, Nagyoroszországban és a Krímben értékesítették. Minthogy a Zaporozsjei Szics kozákjai közt a feudális viszonyok nem fejlődtek ki oly mértékben, mint a balparti Ukrajnában, az itteni nagy gazdaságokban nem volt ritkaság a bérmunka.

A parasztok és a kozákok elkeseredett ellenállást fejtettek ki a feudális urak térhódításával szemben. A balparti Ukrajna története a XVIII. század második felében bővelkedik a paraszti „engedetlenség" eseteiben, midőn a parasztok megtagadták a megnövekedett feudális szolgáltatások teljesítését. Gyakoriak voltak a fegyveres megmozdulások is. Így például a lubni ezredhez tartozó Klisinci falu parasztjai és kozákjai megerősített tábort építettek, és 13 éven át (1761—1774) szembeszegültek F. Liszenko földesúrral, aki jobbágyaivá próbálta tenni őket. Még élesebb formákat öltött Turbaji község felkelése (1789—1793), ahol a parasztok meg a kozákok saját önkormányzatot szerveztek, s felosztották maguk között a Bazilevszkij földesurak földjét és vagyonát. Mindkét felkelést fegyveres erővel verték le.

LETTORSZÁG ÉS ÉSZTORSZÁG A XVIII. SZÁZADBAN

Az északi háború nyomán Oroszországhoz csatolták Észtország területét és Lettország északi részét (Vidzeme) Rigával. Ezek a területek addig Svédország birtokai voltak. A XVIII. század második felében Oroszországhoz csatolták Latgaliát (1772) és a kurlandi hercegséget (1795).

Amikor Estlandot, Livlandot és Kurlandot Oroszországhoz csatolták, a cári kormányzat elismerte a helyi nemesség és a városok különleges jogait („privilégiumait"). Ezek olyan önkormányzati jogokkal rendelkeztek, melyek ismeretlenek voltak az orosz nemesség és városok előtt. A közigazgatási hatóságokban, a bíróságokon és az iskolákban az ügyvitel, illetve az oktatás német nyelven folyt. A lutheránus vallást Latgalia kivételével uralkodó vallásnak ismerték el. Birtokai és jobbágyai csak a külön lajstromokba, ún. matrikulákba bejegyzett nemeseknek lehettek. A helyi nemesség gyűlésein, a landtagokon, csak a matrikulákba felvett személyeknek volt szavazati joguk. Minden választott tisztséget csak helyi nemesek tölthettek be.

1710-ben, Riga és Reval kapitulációjakor I. Péter megerősítette azokat a kiváltságokat, amelyeknek értelmében csak a német származásúakat ismerték el teljes jogú városi polgároknak. Ezek saját monopóliumuknak tekintették a kereskedelem- és iparűzést. Sértetlenül fennmaradt a kézművesipar céhszervezete. A nagyvárosokban, például Rigában és Revalban, a kézműves céhek „kis gildében" tömörültek, melybe észt, lett és orosz kézműveseket nem bocsátottak be. A német kereskedők külön „nagy gildében" egyesültek, amely szintén szívós küzdelmet folytatott a nem német származású kereskedők ellen. A városi önkormányzat teljesen a csekély létszámú német városi tanács kezében volt. A jogfosztott nép — háziszolgák, napszámosok stb. — zömét lettek és észtek alkották. Maguk vagy őseik többnyire szökött jobbágyok voltak.

A cári kormányzat formálisan érvényben hagyta a svéd agrártörvényeket, de a paraszti ter-

heket rögzítő rendelkezések csak a kincstári birtokok bérlőire és jobbágyaira vonatkozólag voltak kötelező erejűek, a földesúri parasztokat teljesen kiszolgáltatták uraik önkényének. A kincstári birtokok a földtulajdonnak csak elenyészően kis részét tették ki, miután állományuk a XVIII. század folyamán csekély töredékére apadt: az állami földek a nagyszámú adományozás folytán a nemesek kezére kerültek.

Az Oroszországhoz való csatolás után a balti tartományok gazdasági élete felélénkült. A kedvező lehetőségeket mind a kereskedelmi tőke képviselői, mind a földesurak kihasználták. A balti bárók sok vodkát szállítottak a belső piacra, ezenkívül fokozták a len-, gabona- és faanyagexportot a nyugat-európai országokba, főként Hollandiába és Angliába. A nagybirtokosokat hatalmába kerítette a vállalkozás szelleme. Az árutermelés növekedését a robot fokozása kísérte. A jobbágyok testi fenyítése közönségessé vált. A livlandi nemesség képviselője, Rosen tartományi tanácsos (landrat) az ókori római rabszolgákkal azonosította a jobbágyokat. Azt bizonygatta, hogy Livlandban a jobbágy és vagyona a földesúr korlátlan tulajdonát képezi. A XVIII. század derekára ez a nézet általános elfogadást nyert az összes helyi közigazgatási és bírósági hatóságok részéről. A jobbágyrendszer a balti kormányzóságokban még keményebb formákat öltött, mint Oroszország többi részén.

A XVIII. század második felében évtizedről évtizedre erősödtek a parasztság mozgalmai. A lázongások különösen nagy lendülettel lángoltak fel 1784-ben, amikor a livlandi kormányzóság egész területét elborították a paraszti tömegek megmozdulásai. A születőben levő burzsoázia ideológusai egyre gyakrabban fogták éles bírálat alá a jobbágyrendszert. A reformköveteléseknek I. G. Eisen, G. I. Jannau, G. Merckel s a XVIII. századi francia felvilágosodás más hívei adtak hangot.

A livlandi landtag kénytelen volt néhány — teljesen jelentéktelen — engedményt tenni a parasztok javára. 1765-ben feljogosította a jobbágyokat arra, hogy földesuruk önkénye ellen a bíróságnál keressenek oltalmat. A nemesség ellenszegülése azonban semmivé tette ezt az engedményt. Fontosabb volt a helytartói közigazgatási rendszer kiterjesztése a balti kormányzóságokra: a közigazgatási és igazságszolgáltatási hatóságoknál a nemesség által választott tisztségviselőket a kormány kinevezte hivatalnokok váltották fel. A külkereskedelem támogatására 1765-ben kibocsátották a rigai kereskedelmi szabályzatot: számos középkori maradványt, amely a kereskedelem további fejlődését akadályozta, eltöröltek. 1787-ben kiterjesztették a balti városokra a városi önkormányzati reformot. A céhek zártságát felszámolták, s a Baltikum városaiban megjelentek az első tőkés manufaktúrák. A „keleti-tengeri privilégiumokat" megsemmisülés fenyegette. De I. Pál 1796. évi rendeletével visszaállította a régi közigazgatási rendszert.

2. AZ ÁLLAMSZERVEZET

A LEGFŐBB ÁLLAMI INTÉZMÉNYEK

Erzsébet (Jelizaveta Petrovna) halála (1761) után unokaöccse, Károly Péter Ulrik holsteini herceg lépett a trónra III. Péter néven. III. Péter gyűlölte Oroszországot és mindent, ami orosz, s egész életén át Poroszország és II. Frigyes porosz király lelkes tisztelője maradt.

III. Péter, remélve, hogy ezzel megszerzi a nemesség támogatását, teljesítette a kötelező szolgálat eltörlésére irányuló nemesi követelést. 1762. február 18-án hirdették ki a kiáltványt: „A szabadság és kiváltság adományozásáról az egész oroszországi nemességnek."

III. Péter azonban egyéb lépéseivel (például a gárda feloszlatásával) az oroszországi nemesség súlyát igyekezett csökkenteni; következésképpen helyzete a trónon megingott. Akárcsak a XVIII. század második negyedének palotaforradalmaiban, ezúttal is a nemesi gárdáé volt a döntő szerep.

A pétervári Téli Palota
V. V. Rastrelli alkotása. Metszet a XIX. század elejéről

1762. június 28-án a gárda III. Péter feleségét, II. Katalint ültette a trónra. III. Pétert letartóztatták, Ropsába vitték s ott megölték.

Amint II. Katalin (1762—1796) a trónra lépett, szemben találta magát az udvari arisztokrácia ama törekvésével, hogy a cári hatalmat a maga javára korlátozza. N. I. Panyin, a neves diplomata felvetette egy állandó császári tanács létrehozásának tervét. II. Katalin és a környezetét alkotó nemesek Panyin tervezetében felismerték a kísérletet, amely a befolyásos és gazdag arisztokrata családokból való új „főméltóságok" hatalomra juttatására irányult. A tervezetet elvetették.

„Minden oroszok korlátlan uralkodóinak" azonban mégis csak szükségük volt egy állandóan működő tanácsra, amely bizalmas embereikből állott. Már Erzsébet idejében létrehozták a legmagasabb udvari konferenciát, a külügyekre és egyes katonai kérdésekre terjedő hatáskörrel. III. Péter megszüntette a konferenciát, de egy idő múlva mégis kénytelen volt létrehozni a legmagasabb császári tanácsot, amely a konferenciához hasonlóan a hadügyeket intézte. 1768-ban II. Katalin is megalakította a császári tanácsot, mint a császárnő mellett működő tanácsadó szervet, a legfontosabb törvények és állami rendszabályok megvitatására. A császári tanács megalakulásával a szenátus jelentősége ismét lehanyatlott.

II. Katalin belpolitikáját közvetlenül a főügyész, a kollégiumok elnökei és a főkormányzók útján valósította meg. A császári tanács befolyásának növekedése és a szenátus szerepének csökkenése ugyanannak a folyamatnak a két oldala volt: megerősödött az abszolutizmus, fejlődött a bürokrácia és fokozódott az államgépezet központosítása.

A „FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS"

Az orosz abszolutisztikus állam története a XVIII. század második felében két időszakra osztható: 1. az 1773—1775-ös parasztháborúig terjedő időszak; ezt a periódust a „felvilágosult abszolutizmus" korának szokás nevezni, és 2. az 1789—1790-ben a francia forradalom hatására különösen megerősödő nyílt nemesi reakció időszaka.

Az oroszországi „felvilágosult abszolutizmus" virágkora az 1750—1760-as évekre esik. A korlátlan uralkodók liberális szólamai és demagóg módszerei ellenére az önkényuralom társadalmi lényege a „felvilágosult abszolutizmus" idején is nemesi maradt. Akárcsak a korszak sok más országában — Ausztria, Poroszország stb. — a „felvilágosult abszolutizmus" Oroszországban is az abszolutizmus politikájának sajátos formáját jelentette, amelyet az jellemzett, hogy a nemesi állam politikája valamelyest alkalmazkodott a felemelkedőben levő kapitalizmus követelményeihez.

A „felvilágosult abszolutizmus" másik szülőoka a társadalmi ellentétek, elsősorban a paraszti osztályharc kiéleződése volt. A „felvilágosult abszolutizmus" politikájának lényegéhez tartozott, hogy nemcsak elnyomta a parasztmozgalmakat, hanem részben igyekezett elejét venni kirobbanásuknak. A „felvilágosult abszolutizmus" továbbá intézkedéseket hozott annak érdekében, hogy megőrizze és kiszélesítse a nemesség kiváltságait, támogassa a nemességet abban, hogy alkalmazkodni tudjon a kifejlődőben levő tőkés viszonyokhoz.

A kormány abból a megfontolásból indult ki, hogy a néptömegek tiltakozásának erőszakos elfojtása nem mindig biztosíthatja a tartós nyugalmat. Ezért szükségesnek ítélte, hogy a parasztok bizonyos engedményeket kapjanak. Többek között megszüntették azt a gyakorlatot, hogy hozzáírják az állami parasztokat az üzemekhez, s a kolostori parasztokat a gazdasági kollégium ügyintézése alá helyezték (1764). Ezek az intézkedések nem érintették a feudális-jobbágytartó rendszer lényegét. II. Katalin, a „felvilágosult" uralkodónő uralkodása idején fantasztikus méreteket öltött a despotizmus és az erőszak, amelyet képmutatóan ezzel a demagóg szólammal takargattak: „mindent mindenki javára általában és minden egyes javára különösen". A francia felvilágosodás képviselőivel, Voltaire-rel, Diderot-val, d'Alembert-rel folytatott levelezésében Katalin a jobbágyrendszer ellenségének, az igazság hívének tüntette fel magát, s ugyanakkor rendeleteket írt alá, amelyek feljogosították a földesurakat, hogy parasztjaikat Szibériába száműzzék; felújította a politikai nyomozó hatóságok tevékenységét, hogy kegyetlenül leszámoljanak mindenkivel, aki az elnyomottak védelmére kel. A nyilvánosság előtt II. Katalin azt hangoztatta, hogy a művelődés hasznos, és hogy szükséges a népiskolák hálózatának bővítése — magánleveleiben pedig így írt bizalmasainak: „A csőcseléknek nem kell műveltséget adni; ha majd annyit tudnak, mint ön meg én, nem engedelmeskednek majd nekünk többé úgy, ahogyan most."

Katalin egész politikájával a nemesség helyzetét igyekezett megszilárdítani, mégpedig egy olyan korban, mikor már láthatóvá lettek a jobbágyrendszer bomlástünetei, s mikor a reakciós nemesi osztály uralma fokozta Oroszország elmaradását a fejlett európai országoktól.

AZ 1767. ÉVI TÖRVÉNYKÖNYVI BIZOTTSÁG

A „felvilágosult abszolutizmus" egyik legjellemzőbb megnyilvánulása II. Katalin idején az új törvénykönyv összeállítására hivatott bizottság összehívása volt. A kormányzat azzal magyarázta ezt az intézkedést, hogy rendszerbe kell foglalni a törvényeket, mivel az érvényben levő 1649. évi „Szobornoje ulozsenyije" ekkorra már teljesen elavult.

A bizottság küldötteinek megválasztása rendi alapon történt. A nemesek (földesurak) kerületenként, a városlakók városonként egy küldöttet választottak, ezenkívül bekerült a

bizottságba a szinódus, a szenátus és a kollégiumok egy-egy küldötte. Az utasítás előírta továbbá, hogy a kozákok, valamint a nem orosz nemzetiségek is válasszanak küldöttet (minden tartományból egyet). Az állami parasztoknak is voltak küldöttei, itt a választási korhatárt magasabban szabták meg és a választás három lépcsőben zajlott le. A földesúri és posszesszionális parasztok nem kaptak küldöttválasztási jogot. Minden küldött egy vagy több utasítást hozott magával. A bizottság irányadónak kellett hogy tekintse azt a külön utasítást, amelyet Katalin írt. Ez az utasítás hemzsegett a nyugat-európai felvilágosodás képviselőitől átvett divatos liberális szólamoktól.

A bizottság 1767 nyarán kezdte meg munkáját Moszkvában, A. I. Bibikov, a Pugacsov-felkelés majdani pacifikálójának elnöklete alatt.

Az utasítások felolvasása után a bizottság hozzálátott, hogy megvitassa az „előkelők", vagyis a nemesség, azután pedig a városi lakosság jogállását. Mind a nemesi, mind a kereskedői kiváltságok kibővítése a közvetlen termelők legnépesebb osztályának, a parasztságnak az érdekein ejtett csorbát. Ezért a parasztkérdés, ha nem is vették fel a bizottság tárgyalásainak napirendjére, központi helyet foglalt el. A földesurak felpanaszolták a parasztok tömeges szökéseit és „engedetlenségét", és megfelelő rendszabályok foganatosítását követelték. De egyes nemesi küldöttek, például a kozlovi kerület képviselője, G. Sz. Korobjin, a jobbágytartó rendszer kegyetlenségeit bírálták. Korobjin kijelentette, hogy a parasztok szökésének okozói „többnyire a földbirtokosok, kik olyannyira megterhelik őket uraskodásukkal". Korobjin szükségesnek tartotta, hogy pontosan szabják meg a földesúrnak járó paraszti szolgáltatások mértékét, és adják meg a parasztoknak a jogot arra, hogy ingatlan tulajdonuk legyen.

De még ezek a mérsékelt javaslatok is, amelyek csak enyhíteni, nem megszüntetni kívánták a feudális elnyomást, a leghatározottabb elutasításra találtak a nemesi küldöttek túlnyomó többségénél. A nemesség kizárólagos tulajdonjogot követelt a parasztok, a föld és a föld méhe felett, monopóliumot az iparűzésre, arra törekedett, hogy saját rendi politikai szervezetet hozzon létre s ennek adják át a helyi közigazgatást. A reakciós nemesi ideológia legtekintélyesebb képviselője a jaroszlavli nemesség küldötte, M. M. Scserbatov herceg volt.

A kereskedőknek az ország gazdasági és politikai életében betöltött növekvő szerepe tükröződött a városi képviselők állhatatos követeléseiben: erősítsék meg, sőt bővítsék ki a kereskedők régi jogait, teremtsék meg az ipar és kereskedelem fejlődésének feltételeit, védjék meg a kereskedőket a kereskedő nemesek és parasztok konkurrenciájától. Sőt mi több, a kereskedők jogot akartak szerezni arra, hogy jobbágyokat bírhassanak.

Az állami parasztok küldöttei többek között azt kérték, hogy könnyítsenek adóikon és szolgáltatásaikon, szüntessék meg a hatóságok önkényeskedését.

Ahogyan a bizottság munkája kibontakozott, egyre világosabbá vált összehívásának célja: a különböző társadalmi csoportok hangulatának felderítése. Az abszolút uralkodónő, miközben változatlanul fenntartotta a jobbágyrendszert, csak a látszatát igyekezett kelteni annak, hogy a „népről" gondoskodik.

Puskin utóbb „illetlenül megjátszott komédiának" nevezte a bizottság munkáját. 1768-ban Katalin a Törökországgal kitört háború ürügyén feloszlatta a bizottságot. Az abszolutizmus azonban kénytelen volt korlátozni a manufaktúratulajdonosok és földesurak önkényét; utasítást adtak ki, hogy a kalodába zárt embereken csak „nagy óvatossággal és körültekintéssel" szabad kínzást alkalmazni.

A „felvilágosult abszolutizmus" a fennálló rendet a megtorlások rugalmasabb alkalmazásával és liberális frazeológiával próbálta megerősíteni.

3. OROSZORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE AZ 1750—1760-AS ÉVEKBEN

Az orosz külpolitika a XVIII. század második felében a megelőző korszaktól örökölt hagyományos feladatok megoldására irányult: 1. valamennyi ukrán és belorusz terület egyesítése Oroszországgal; 2. a Fekete-tenger partvidékének megszerzése; 3. a Balti-tenger partvidékén szerzett pozíciók megszilárdítása.

Oroszország külpolitikáját az abszolutizmus hajtotta végre, s elsősorban a nemesek érdekei határozták meg. Az orosz cárizmus Lengyelország felosztásakor a legkevésbé sem a belorusz és az ukrán nép érdekeivel törődött. Törökország ellen sem azért háborúskodott, hogy felszabadítsa a transzkaukáziai vagy a balkáni népeket a török elnyomás alól. Az abszolutizmus külpolitikája mindenekelőtt azt a célt szolgálta, hogy megerősítse a feudális-jobbágytartó rendszert. A cári kormány szándékaitól függetlenül azonban az orosz külpolitikának számos esetben pozitív következményei voltak az idegen elnyomás alatt sínylődő népekre nézve.

POROSZORSZÁG LEGYŐZÉSE A HÉTÉVES HÁBORÚBAN

A tárgyalt időszak kezdetén Oroszország legfontosabb külpolitikai ténykedése az ún. hétéves háborúban való részvétele volt. Ezt a háborút az európai államok két szemben álló koalíciója viselte: Franciaország, Ausztria és Svédország az egyik oldalon, Anglia és Poroszország a másikon.

A hétéves háború 1756-ban indult meg. Bár Anglia és Oroszország között ún. szubszidionális egyezmény állt fenn, melyben az utóbbi kötelezte magát, hogy pénzbeli kárpótlás fejében expedíciós hadtestet állít ki a németországi Hannover védelmére, amely az angol királyé volt, Oroszország mégsem az angol—porosz szövetséghez csatlakozott, hanem éppen ellenkezőleg, Ausztriához és Franciaországhoz közeledett. Az orosz állásfoglalást az magyarázza, hogy Szilézia meghódítása után II. Frigyes porosz király fennhatósága alá akarta vonni Lengyelországot, s terveket szőtt Csehország és Szászország elfoglalására. Öccsét a kurlandi hercegség trónjára akarta ültetni, hogy megvesse a lábát a Baltikumban. Ez sértette a balti-tengeri orosz érdekeket.

Anglia, szövetséget kötve Poroszországgal Franciaország ellen, megkönnyítette a porosz király hódító terveinek valóra váltását. Ez a szövetség siettette Ausztria, Franciaország és Oroszország poroszellenes koalíciójának létrejöttét. Angliát ugyanakkor kereskedelmi érdekei arra késztették, hogy ne szakítsa meg kapcsolatait Oroszországgal.

Amikor II. Frigyes hadra kelt az ellenséges koalíció ellen, úgy számított, hogy villámgyors csapásokkal egyenkint zúzza szét ellenfeleit. Nagy létszámú, kitűnően felszerelt és begyakorolt hadseregének azonban súlyos fogyatékosságai voltak. A porosz hadsereg felerészben zsoldosokból állt, s kegyetlen pálcafegyelem uralkodott benne.

A franciák és az osztrákok felett aratott győzelmek után Frigyesnek meg kellett küzdenie a koalíció harmadik részvevőjével, Oroszországgal. 1757 nyarán az orosz seregek behatoltak Kelet-Poroszországba, 1758 elején elfoglalták Königsberget. A Gross-Jägersdorf (1757) és Zorndorf (1758) mellett lezajlott csaták megmutatták az orosz hadsereg kitűnő harckészségét. A döntő ütközet 1759. augusztus 12-én Kunersdorf mellett zajlott le.

A csata első óráiban a porosz seregek bizonyos sikert értek el. II. Frigyes befejezettnek vélte a harcot, s futárokat indított Berlinbe a hírrel: az oroszok teljes vereséget szenvedtek. Az orosz seregek azonban egy idő után ellentámadásba mentek át, s az ellenfél pánikszerűen megfutamodott. Egész ezredek adták meg magukat az oroszoknak. A harctérről elmenekülő porosz király fövege és távcsöve az őt üldöző kozákok zsákmánya lett. 28 zászló, 172 ágyú, 10 000 puska került a győztesek kezére. A porosz hadsereget teljesen szétverték. „A 48 000 főnyi hadseregből még 3000

sem maradt nekem... Nincs többé semmiféle eszközöm, s az igazat megvallva úgy vélem, hogy minden elveszett" — írta Frigyes.

1760-ban Csernisev tábornok hadteste elfoglalta Berlint. Az osztrákok azonban nem voltak hajlandók aktív hadművelet kezdeményezésére. Csupán ez akadályozta meg Oroszországot abban, hogy még ez évben győztesen befejezze a háborút.

1761. december 5-én Kolberg erődítmény helyőrsége megadta magát P. A. Rumjancev csapatainak. Kelet-Poroszország és Pomeránia az oroszok kezébe került. II. Frigyes helyzete majdnem teljesen reménytelen volt. De bekövetkezett „a brandenburgi ház csodája". Az éppen ekkor trónra lépett III. Péter éles fordulatot hajtott végre a külpolitikában. Békét kötött és katonai szövetségre lépett Poroszországgal, s megparancsolta az orosz hadseregnek, hogy haladéktalanul hagyja el Kelet-Poroszországot. Sőt mi több, egy 16 000 főnyi orosz sereg parancsot kapott, hogy készüljön fel a harcra az iménti szövetséges, Ausztria ellen. Végül: III. Péter azt javasolta II. Frigyesnek, hogy lépjenek fel együttesen Dánia ellen, hogy ennek a rovására kikerekítsék a holsteini hercegség birtokait. III. Péter tehát egy tollvonással semmivé tette az orosz hadsereg fényes sikereit. Ráadásul Oroszország külpolitikáját a Hohenzollernek érdekeinek szolgálatába akarta állítani.

Az 1762-es palotaforradalom után II. Katalin kormányzata, fenntartva a Poroszországgal kötött békét, felmondta a katonai szövetséget, de nem újította fel a hadműveleteket.

BELORUSSZIA ÚJRAEGYESÍTÉSE OROSZORSZÁGGAL

Midőn 1772-ben első ízben osztották fel Lengyelországot Poroszország, Ausztria és Oroszország között, Oroszország Lettország egy részét (Latgaliát) kapta meg, továbbá belorusz területeket, 1 300 000 főnyi lakossággal. Az Oroszországgal egyesített Kelet-Belorusszia területén, amely magába foglalta Vityebszket, Polockot, Mogiljovot, Gomelt és egyéb városokat, megalakították a mogiljovi és pszkovi (később polocki) kormányzóságokat.

Míg Ausztria és Poroszország főképpen lengyel és ukrán lakosságú területeket szereztek, Oroszország a testvéri belorusz nép lakta területeket kapott. Még a Lengyelország felosztását kezdeményező II. Frigyes is kénytelen volt elismerni, hogy „Oroszországnak sok joga van ahhoz, hogy így járjon el Lengyelországgal, de nem lehet ugyanezt mondani rólunk vagy Ausztriáról".

A belorusz nép egy részének egyesítése Oroszországgal kedvező hatással volt anyagi és szellemi kultúrájának fejlődésére. Bár a cárizmus fenntartotta a jobbágyrendszert és a helybeli nemesség kiváltságait, az Oroszországgal való egyesítés gazdasági fellendulést eredményezett. Kedvezőbb feltételek jöttek létre a belorussziai kereskedelem fejlődésére, minthogy megszűntek a Lengyelországban fennállott korlátozások. Belorusszia kezdett bekapcsolódni az összoroszországi piaci kapcsolatokba, közlekedési útvonalai megjavultak. A városokat kivonták a mágnások hatalma alól s az orosz kerületi városok jogállását kapták meg. Ez elősegítette a kézművesség és a kisárutermelés térhódítását. Kelet-Belorussziában megjelentek a manufaktúrák, előbb a földesúriak (posztó- és vitorlavászon-készítő, kötélverő üzemek stb.), később pedig a kereskedői manufaktúrák is. Jelentékenyen enyhült a nemzetiségi elnyomás.

AZ 1768—1774. ÉVI OROSZ—TÖRÖK HÁBORÚ

1768-ban az Oszmán Birodalom hadat üzent Oroszországnak. Csakhogy a törökök nem voltak eléggé felkészülve, s ezért csak a következő évben indították meg a hadműveleteket. Ugyanekkor a krími tatárok a szultán parancsára megtámadták Oroszország déli végeit. Az orosz történelemnek ezt az utolsó tatár betörését az orosz seregek visszaverték.

A Törökország elleni hadműveletek egyidejűleg három hadszíntéren folytak: délnyugaton

A csesmei ütközet
Canot és Wats metszete Paton festményéről. XVIII. század vége

(Duna), délen (Krím) és Transzkaukáziában, ahová az orosz csapatok 1769-ben Grúzia hívására nyomultak be.

Már az 1770. évi hadjáratra Oroszország szárazföldi és tengeri fölénye nyomta rá a bélyegét. Noha Törökország még képes volt arra, hogy óriási létszámú hadsereget állítson ki, gazdasági és katonai erőforrásai sok tekintetben elmaradtak Oroszország mögött. A délnyugati hadszíntéren küzdő orosz csapatokat vezénylő tehetséges orosz hadvezér, P. A. Rumjancev, okosan kihasználva az orosz reguláris sereg hadi erényeit, valamint a tüzérség és a kézi lőfegyverek terén mutatkozó túlsúlyt, a Rjabaja Mogilánál, a Larga- és a Kagul-folyónál szétverte a törököket. Ezek a győzelmek biztosították az orosz seregek kijutását a Duna alsó szakaszához.

Ragyogó győzelmet aratott az orosz hajóhad. A balti flottának a Szigettengerre (Archipelagus) indított expedíciója azt célozta, hogy harcra ösztönözze Törökország ellen a szláv népeket és a görögöket, elvonja a török hadsereg erőit a dunai főhadszíntérről, s elvágja Konstantinápolyt az Égei- és a Földközi-tengertől.

Az orosz hajóhad, G. A. Szpiridov, S. C. Greigh és A. G. Orlov parancsnoksága alatt, komoly nehézségek leküzdése árán átvágott a Balti- és az Északi-tengeren, kihajózott az Atlanti-óceánra, és a Gibraltári-szoroson keresztül bejutott a Földközi-tengerre. Az 1770. június 26-ra virradó éjszaka az orosz hajók a csesmei öbölben, Chios szigete mellett megtámadták és felgyújtották a török hajóhadat. Az oroszok, mint Szpiridov jelentette Pétervárra, „az egész Szigettenger urai" lettek. A Dolgorukov parancsnoksága alatt álló hadsereg az azovi flottillával együttműködve 1771-ben elfoglalta a Krímet. Törökország béketárgyalásokat kezdett, de osztrák, francia és angol sugalmazásra nem volt hajlandó elfogadni az Oroszország javasolta feltételeket, többek között azt a követelést, hogy az orosz hajók szabadon áthaladhassanak a tengerszorosokon. 1773 márciusában az orosz csapatok felújították a hadműveleteket. A Rumjancev parancsnoksága alatt álló seregek

PÉTERVÁR KÖRNYÉKI TÁJ
Sz. Scsedrin

átkeltek a Dunán. Tutrakan (Turtukaj), Hîrşova és Kozludzsi mellett A. V. Szuvorov verte meg a törököket.

1774. július 10-én, miután Törökország teljes vereséget szenvedett, Kücsük-Kajnardzsi faluban (a Dunától délre) aláírták a békeszerződést. A szerződés értelmében a krími, kubáni és egyéb tatárok függetlenek lettek Törökországtól, Oroszország megkapta a Krím-félszigeten Kercset és Jenikalét, a Dnyeper torkolatánál Kinburnt, valamint Kabardiát. Oroszország jogot kapott Azov megerősítésére. Törökország megengedte az orosz kereskedelmi hajók szabad áthaladását a tengerszorosokon, elismerte Oroszország védnökségét Havasalföld és Moldva fölött, és 4,5 millió rubel hadisarcot fizetett. A kücsük-kajnardzsi béke Oroszországot fekete-tengeri hatalommá tette, és jelentős mértékben megerősítette pozícióit Transzkaukáziában és a Balkánon.

A Fekete-tengerre való kijárat megszerzése és a déli területek biztos védelme a tatár betörésekkel szemben megnyitotta a földesurak előtt a Fekete-tenger partvidékének termékeny sztyeppjeit. A feudalizmus területi terjeszkedése lehetővé tette, hogy a nemesek megerősítsék gazdasági és politikai pozícióikat. A fekete-tengeri probléma megoldása ezen felül arra is lehetőséget adott, hogy jelentékenyen növeljék a mezőgazdasági termények kivitelét a Fekete-tengeren át. Ebben elsősorban a nemesség és a fejlődésben levő burzsoázia volt érdekelt.

A kücsük-kajnardzsi béke után 1775-ben felszámolták a Zaporozsjei Szicset és a zaporozsjei kozákhadat. A Szics az Orosz Birodalom belső területe lett, nem volt többé a tatárok és a törökök elleni harc előretolt állása. Másrészt a Szics létezése nyugtalanította a kormányzatot, minthogy a paraszti tömegek antifeudális harcának tűzfészke volt.

4. A PUGACSOV-FÉLE PARASZTHÁBORÚ

A PARASZTHÁBORÚ ELŐZMÉNYEI

Az 1707—1708. évi Don menti antifeudális mozgalom leverésétől az 1773—1775-ös parasztháborúig Oroszországban nem volt hasonló méretű népi mozgalom, de a parasztok és munkások elszórt helyi fellépései soha nem szüneteltek. Sűrűsödtek a megmozdulások az 1750—1760-as években, amikor a földesurak, gazdálkodásukat a kibontakozó áru- és pénzviszonyokhoz alkalmazva, fokozták a jobbágyok elnyomását. A „felvilágosult abszolutizmus" politikája nem tudta elejét venni a kérlelhetetlenül közeledő paraszthábornak.

Az ötvenes években egyes vidékeken parasztmozgalmak keletkeztek a kolostori birtokokon is. A jobbágyok gyakran hosszabb ideig is megtagadták az engedelmességet a kolostori elöljáróknak, s fellépéseik több esetben fegyveres felkelésbe csaptak át.

Különösen éles osztályharc dúlt a manufaktúrákban. A súlyos munkakörülmények, a nyomorúságos bér, az üzemtulajdonosok önkénye, a kegyetlen kizsákmányolás elkeseredett elégedetlenséget keltett a munkásokban, a hozzáírt és posszesszionális parasztokban.

1752-ben nagy felkelés tört ki a kalugai tartomány romodanovói járásának parasztjai között, akik a Gyemidov-üzemekben dolgoztak. A felkelés 27 falura terjedt ki. A Gyemidovok parasztjaihoz csatlakoztak Goncsarov vászonmanufaktúrájának munkásai. Kaluga városi lakossága is segítette őket. A kormánycsapatok csak véres ütközetben, tüzérség bevetésével tudták leverni a felkelést.

Feszült helyzet alakult ki az Urálban. Itt az ötvenes-hatvanas években a megmozdulások majdnem valamennyi magánkézben levő üzem bánya- és kohómunkásaira és hozzáírt parasztjaira kiterjedtek. Olykor évtizedeken át megszakítás nélkül folytatódtak a lázongások. A hozzáírt jobbágyok arra törekedtek, hogy megszabaduljanak az üzemben végzendő munkától, a munkások pedig

bérük felemelését követelték. A bánya- és kohómunkások s a parasztok kérvényeket írtak, szószólókat küldtek Pétervárra, mert még hittek abban, hogy a legfelsőbb hatalom igazságot szolgáltat számukra, és csak az üzemek tulajdonosait meg az üzemigazgatást tartották közvetlen ellenségüknek.

II. Katalin bevallása szerint trónra lépésekor, 1762-ben 150 000 földesúri és kolostori, valamint 49 000 hozzáírt paraszt leledzett éppen „engedetlenségben".

A parasztok lerombolták és felgyújtották a nemesi udvarházakat, felosztották maguk között uraik vagyonát, leszámoltak a földesurakkal, intézőikkel és a falusi elöljárókkal, csapatokba verődtek, melyek szívósan ellenálltak a katonaságnak. Csupán egy évtized leforgása alatt (1762—1772) a pétervári és a központi kormányzóságokban nem kevesebb, mint 50 parasztfelkelést jegyeztek fel. Egyre gyakrabban fordult elő, hogy a parasztok megölték földesuraikat. Ezt maga II. Katalin is kénytelen volt beismerni. Szumarokovnak arra az állítására, hogy a földesurak nyugodtan éldegélnek birtokaikon, az orosz császárnő azt válaszolta: „Csakhogy némelyiküket saját emberei gyilkolják le."

Különösen tartós felkelések támadtak a Volga középső szakaszának vidékén. 1765 és 1771 között 15 ízben lázadtak itt fel a magánföldesúri parasztok. A legnagyobb mozgalmak Znamenszkoje és Argamakovo falvakban zajlottak le. Az első több mint egy évig tartott. A felkelők megkísérelték, hogy saját hatalmi szerveket, saját bíróságot hozzanak létre. A Volga, Káma, Oka és Szura mentén nagy csapatok tevékenykedtek Karmakov, Kolpin és Roscsin vezetése alatt. Ezek a csapatok parasztokból, munkásokból és szökött katonákból verődtek össze. Nemcsak földesurakat és kereskedőket támadtak meg, hanem olykor gazdag parasztokat is. A környékbeli parasztok, munkások és hajóvontatók közéjük álltak vagy támogatták őket.

Kiéleződött az osztályharc a városokban is. A török frontról behurcolt pestis elsősorban a moszkvai városi lakosság alsó rétegeit fertőzte meg, s ez volt a kiindulópontja az 1771-es „pestislázadásnak", amelyben manufaktúramunkások, belső szolgák, pénzszolgáltatással tartozó parasztok és kiskereskedők vettek részt.

A XVIII. század második felében sokat romlott a Volga mellett és az Urál vidékén élő nem orosz népek helyzete. Baskíriában az erőd- és üzemépítkezéseket száz- meg százezer gyeszjatyina termékeny föld meg erdő elrablása vagy potom áron való felvásárlása kísérte. A papság a kereszténység felvételére kényszerítette a baskírokat, s az újonnan megkeresztelteket kifosztotta; a hivatalnokok az adóval együtt „ajándékokat" csikartak ki az emberektől. A baskírokat számos állami szolgáltatás terhelte, a legsúlyosabbik a postaszolgálat volt. Az egyszerű népet a baskír feudális urak is kizsákmányolták. A feudális urak, megnyergelve a néptömegek elégedetlenségét, a XVII. században és a XVIII. század első felében több felkelést robbantottak ki azzal a céllal, hogy mohamedán államot hozzanak létre török védnökség alatt. Az 1770-es évekre azonban a feudális-jobbágytartó viszonyok fejlődése kiélezte a baskír társadalom belső ellentéteit, és Baskíria dolgozó népe kezdett bekapcsolódni az orosz parasztság, a bánya- és kohómunkások mozgalmaiba.

Súlyos helyzetben volt a jaiki kozákok túlnyomó többsége is. A kozákság a kiváltságolt sztarsinára és a közkozákokra oszlott. A kormányzat évről évre szűkebb térre szorította a jaiki kozákság önkormányzatát, megtiltotta a vámmentes sókereskedelmet, súlyos szolgálattal terhelte meg a közkozákokat. A sztarsinához tartozó kozákok elfoglalták a Jaik mentén a legjobb halászó helyeket — a halászat a kozákok gazdálkodásának alapja volt —, megkaparintották a legjobb kaszálókat és legelőket; ők rendelkeztek a kozákok zsoldja és szolgálata felett. A paraszthábor előtti időkben a közkozákok elégedetlensége nemegyszer robbant ki felkelésben; a legnagyobb 1772-ben zajlott le.

A parasztok és munkások lázongásai az osztályharc újabb fellendülésének előhírnökei voltak, előkészítették a talajt a paraszthábor számára. Nem véletlen, hogy a felkelt parasztok és munkások vezérei, például Roscsin és Karaszev, a Pugacsov-féle felkelés aktív részvevői lettek.

1767-ben Katalin józanul ítélte meg az eseményeket, midőn kijelentette: „Valamennyi jobbágyfalu lázadása következik majd." A korszak ellentmondásai, amelyek alapja a néptömegek fokozódó kizsákmányolása volt, az 1770-es évek elejére a Volga vidékén és az Urálban jelentkeztek a legvilágosabban. Ezek az ellentmondások lobbantották lángra a Jemeljan Pugacsov doni kozák vezette parasztháborút.

A FELKELÉS KEZDETE

Pugacsov 1742 körül született a Don menti Zimovejszkaja sztanyicán, amelynek Sztyepan Razin is a szülötte volt. Tizennégy éves korától kezdve, miután atyja meghalt, ő tartotta el a családot. Pugacsov életútja nehéz volt. „Hol mindenütt nem voltam és miféle szükséget nem szenvedtem! Fáztam és éheztem, s hogy mennyit ültem börtönben — azt csak maga az úristen tudja" — mondta magáról.

1772-ben a jaiki kozákok között élő Pugacsovnak az az ötlete támadt, hogy III. Péternek adja ki magát, akiről az a hír járta, hogy megmenekült felesége, Katalin üldözése elől. Titokban Pugacsov köré kezdtek gyülekezni a kozákok. A Jaik mentén levő Talovij-vendégfogadóba, ahol a felkelés erőinek szervezkedése megindult, megérkezett I. Csika-Zarubin, T. Mjasznyikov, M. Sigajev, D. Karavajev és mások, akik később bizalmas munkatársai lettek. 1773. szeptember 17-én Pugacsovval az élén 80 főnyi kozák csapat indult a Tolkacsev-tanyáról Jaickij gorodokba. Ugyanezen a napon I. Pocsitalin kozák megírta az első pugacsovi kiáltványt. Kezdetét vette a hatalmas parasztháború.

A mozgalom első szakaszában (1774 márciusáig) elsősorban kozákok, baskírok, kazahok és tatárok csatlakoztak a felkeléshez. A második szakaszt (1774 március—július) az uráli üzemek munkásainak bekapcsolódása jellemzi, akik kiemelkedő szerepet játszottak a mozgalomban. Végül a harmadik szakaszban (júliustól a felkelés végéig) talpraállt az egész Volga menti jobbágyparasztság. A felkelés azonban, a résztvevők összetételének tarkasága ellenére, követeléseit és harci módszereit tekintve, elejétől végéig világosan és kifejezetten paraszti jellegű volt.

Pugacsov nem állapodott meg, hogy Jaickij gorodokot bevegye, hanem a Jaik mentén felfelé Orenburghoz vonult, a cári kormányzat délkeleti védbástyájához. Az útjában levő erődítmények nem szálltak szembe a felkelőkkel. Sőt a kozákok, a katonák és a lakosság kenyérrel és sóval, ünnepélyes harangszóval fogadta Pugacsov csapatait.

A felkelők soraiba szakadatlanul áramlottak a kozákok és szökött parasztok, bánya- és kohómunkások, katonák, baskírok, kazahok, tatárok, marik. 1773. október 5-én Pugacsov főerői Orenburg alá értek. Novemberben egy 2000 főből álló baskír csapat érkezett Szalavat Julajev vezérlete alatt. Pugacsov főhadiszállásán jelentkezett egy jobbágy, aki hosszú ideig az Urálban dolgozott: A. Szokolov, egyébként Hlopusának nevezték. Szokolov nemegyszer volt nyilvántartva mint szökevény, többször kényszermunkára is fogták már, a hóhérok elcsúfították; nehéz élet állott mögötte, s egész valójával gyűlölte a jobbágytartókat. Erélyes és okos ember lévén, aki kitűnően ismerte az Urál bányavidékét, a parasztháború egyik legtevékenyebb vezetője lett. A déluráli üzemekben az ő vezetése alatt robbant ki a felkelés. Hlopusa új vezetőket állított az üzemek élére, megpróbálta megszervezni a fegyvergyártást — többek között az ágyúgyártást —, a bányamunkásokból csapatokat szervezett.

Már ebben az időszakban kitűnt a felkelés antifeudális jellege. A jaiki kozákokhoz intézett kiáltványában (1773. szeptember 17.) Pugacsov nekik adományozta a folyót, földet, füvet, zsoldot, ólmot, lőport, kenyeret, vagyis mindazt, amit a kozákság óhajtott. A földet és a vizet, a füvet és az erdőt, a törvényt és a szabadságot, a hitet és a zsoldot, a szántót és a kenyeret adományozta Pugacsov a baskíroknak és a kazahoknak, a kalmüköknek és a tatároknak is. Ezt a kiáltványt tatár nyelven terjesztették az Urál és a Volga-vidék népei között.

A PUGACSOV-FÉLE PARASZTHÁBORÚ (1773–1775)

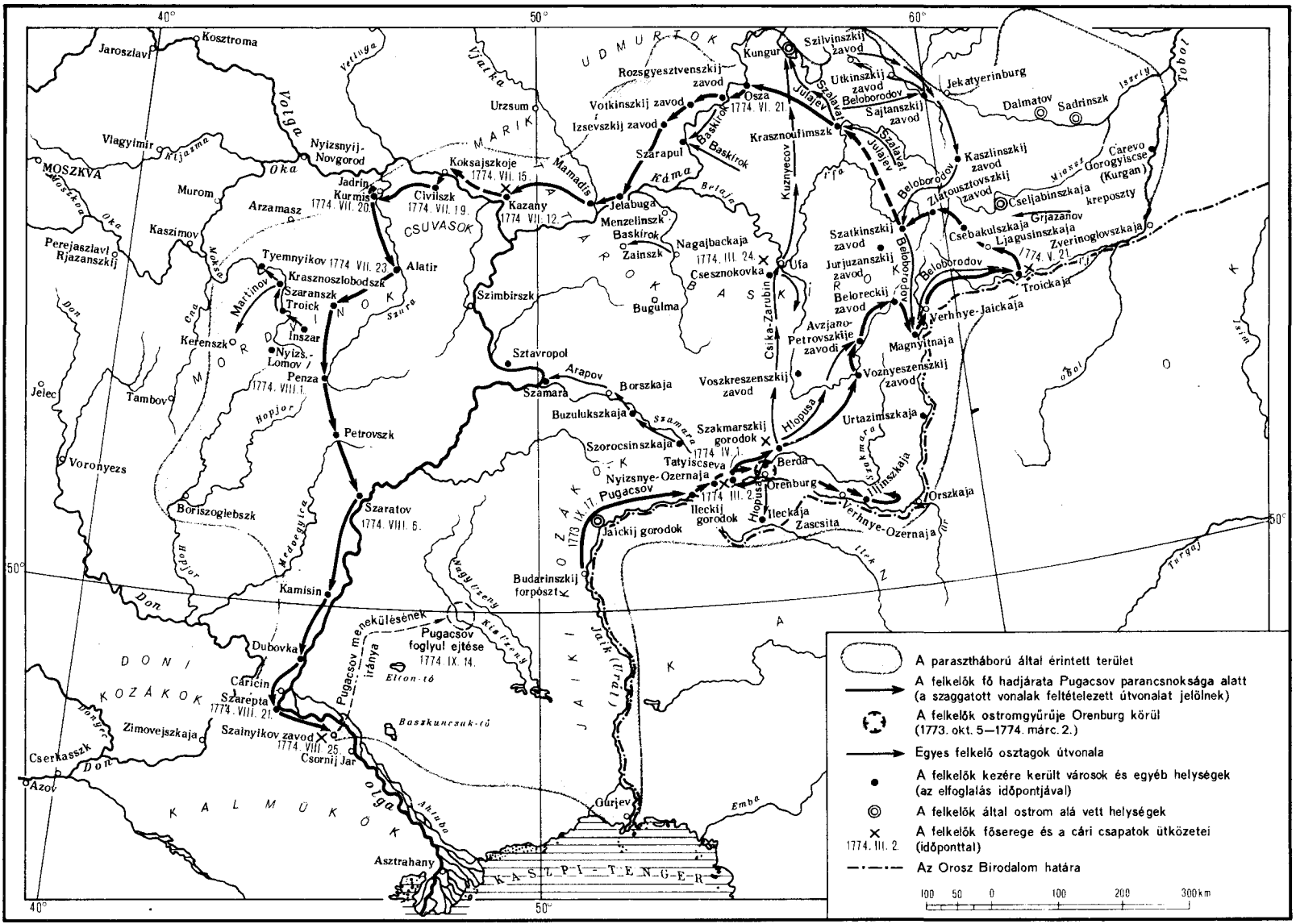

A felkelés céljait azonban a legteljesebben egy másik, 1774 július végén kiadott kiáltványban fogalmazták meg. Ebben Pugacsov a dolgozó népnek „szabadságot és kötetlenséget, valamint örökös kozákságot" adományozott, eltörölte az újoncszedést, a fejadót és minden egyéb adót, megajándékozta őket „a földek, az erdők, a kaszálók és a halászóhelyek, meg a sótavak birtokával vásárlás és obrok nélkül", és felszabadította őket „a gonosztevő nemesek és a megvesztegethető városi bírák által azelőtt a parasztokra és az egész népre kirótt adók és terhek alól". A kiáltvány a parasztok vágyait juttatta kifejezésre: a jobbágyi függés megszűnését, a földek és haszonélvezetek tulajdonbavételét, az adók és a szolgáltatások terhének lerázását, a szabad közösségi (kozák) önkormányzatot.

1773 november elején a felkelők szétzúzták az Orenburg felmentésére küldött kormánycsapatokat. Felkelt Baskíria, ahol a baskír nép hőse, Szalavat Julajev harcolt. Szalavat atyja, Julaj, felszólította a baskírokat, hogy „legyenek egyek" a harcra kelt orosz néppel.

Orenburg ostromának első napjaiban Pugacsovnak 2500 harcosa volt, 1774 januárjában 30 000, márciusban pedig már 50 000. Orenburg alatt kezdték a pugacsovi sereget — kozák mintára — ezredekre, századokra és tizedekre osztani, élükön ezredesekkel, kapitányokkal és zászlósokkal. A felkelőknek sok ágyújuk — köztük egészen újak is — és ügyes tüzéreik voltak. Kézi lőfegyverük azonban kevés volt, legtöbbjük fegyverzetét fejsze, kasza, vasvilla vagy vadászlándzsa alkotta.

Katonai kollégiumot hoztak létre, amely vezérkar s legfelsőbb bíróság volt egyben, és a felkelő hadsereg ellátását is irányította. Gondoskodott továbbá a zsákmány elosztásáról, rendeleteket és kiáltványokat dolgozott ki, fegyvert rendelt az üzemektől. A kollégium irányította a hadkiegészítést, kezelte a kincstárat, a takarmány- és élelemkészleteket. Összeköttetést tartott a felkelés egyes központjaival, harcolt a fegyelem megszilárdításáért és a fosztogatás ellen. A kollégium tevékenysége vitte be a mozgalomba a szervezettség és rend elemeit, amelyek például Sztyepan Razin felkelésében hiányoztak.

A katonai kollégium tevékenységében fontos szerepet játszott két üzemi munkás, G. Tumanov és A. Dubrovszkij. Pugacsov ezredesei között külön hely illette meg I. Beloborodovot. Üzemben dolgozó paraszt fia volt, példátlanul szívós, hidegvérű, kitartó, állhatatos és jó szervező, aki sokat tett a fegyelem megszilárdításáért és a felkelés katonai erőinek megszervezéséért. A kozákezredesek közül Csika-Zarubin tűnt ki aktivitásával, bátorságával és példamutató hűségével a felkelő nép ügye iránt.

PUGACSOV AZ URÁLBAN ÉS A VOLGA VIDÉKÉN

Amikor a kormányzat értesült, hogy Orenburg alatt szétzúzták a büntető osztagokat, Bibikov vezénylő tábornokot küldte a felkelők ellen. Parancsnoksága alá cári csapatokat rendeltek, ezenkívül felhatalmazást kapott, hogy szervezze meg a kazanyi és szimbirszki nemesség felkelését. Bibikov egyik csapata Orenburg alá nyomult és 1774. március 22-én Tatyiscseva erődítmény mellett vereséget mért Pugacsovra. Pugacsov kénytelen volt felhagyni Orenburg ostromával, visszavonult Szakmarszkij gorodokhoz, ahol újból vereséget szenvedett.

A felkelés új szakaszába ért: a déli Urál és Baskíria üzemei lettek a támaszpontjai. A felkelők sorait munkások, hozzáírt parasztok és baskírok csapatai egészítették ki. Pugacsov azonban nem tarthatta magát a feldúlt és elpusztított Urálban. Egyik üzem a másik után került a cári csapatok kezére. Pugacsov ezredeseivel együtt arra az elhatározásra jutott, hogy áttörnek Kazanyhoz, a Volga vidékére. A felkelők 20 000 főnyi serege véres harcokban átkelt az Urálon, fergeteges lavinaként zúdult Kazanyra és július 12-én be is vette a várost. Pugacsov nyomában a város alá érkeztek I. I. Mihelszon kormánycsapatai. Kazany mellett véres ütközetben szétverték Pugacsov seregét. A felkelők mintegy 8000 halottat és foglyot vesztettek. Pugacsov 500 főnyi csapattal átkelt a Volgán, és a jobb parti területre lépett.

Jemeljan Pugacsov
XVIII. századi metszet

Megkezdődött a felkelés harmadik szakasza. „Pugacsov menekült, de menekülése támadásnak tűnt" (Puskin). Nemcsak a Volga vidékén, de még a központi kormányzóságokban is pánik tört ki a nemesek között. Ezrével menekültek a felkelők elől. A cári udvar készülődött, hogy Rigába költözzék. Moszkvát és egész környékét magával ragadta a „lázadás szelleme", a dolgozó tömegek nyíltan készülődtek Pugacsov fogadására.

Pugacsov megjelenése a Volga sűrűn lakott jobb partján a mozgalom újabb fellendülését idézte elő. Ezrével özönlöttek a felkelők soraiba a földesúri, kincstári, udvari és állami parasztok. A felkelés kiterjedt a nyizsnyij-novgorodi és a voronyezsi kormányzóságra; orosz parasztokon kívül fegyvert fogtak a csuvasok és udmurtok, marik és mordvinok. A kormánykörök riadtan várták, hogy Pugacsov Nyizsnyij-Novgorod és Moszkva ellen vonuljon. Pugacsov azonban nem indult Moszkva ellen. A paraszthábórú során kétszer is elszalasztotta ezt az alkalmat. Első ízben Orenburg ostromával vesztegette a drága időt, mégpedig olyankor, mikor a cárizmus erőit a török háború kötötte le. Katalin „szerencsének" nevezte Pugacsovnak ezt a baklövését. Orenburg ostroma mellett a jaiki kozákok kardoskodtak: ebben az erődítményben látták teljes felszabadulásuk fő akadályát. Most, 1774 nyarán, Pugacsov ismét hibázott. A kazanyi vereség után nem nyugatra — Moszkvának —, hanem délre vonult. Ezúttal a kozákoknál keresett támogatást, a szabad kozák területekre igyekezett a Don, a Jaik, a Tyerek vidékére. Amikor néhány híve felszólította, hogy menjenek Moszkvába, azt válaszolta: „Nem, gyerekecskék, nem szabad! Legyetek türelemmel!"

A sok paraszti csapat — ha tervszerűtlenül és összeköttetés nélkül tevékenykedett is — meglassította a büntető osztagok mozgását. Pugacsov közben sebesen száguldott dél felé. Július 23-án elfoglalta Alatirt, augusztus 1-én Penzát, augusztus 6-án pedig már Szaratovban volt.

Közben a kormány felkészült, hogy végleg leszámoljon a Pugacsov-féle felkeléssel. Sietve békét kötött Törökországgal, s seregei erőltetett menetben vonultak a felkelés körzetébe. A szinódus és a kormány figyelmeztetéseket intézett a néphez. Pugacsov kézrekerítésére nagy pénzjutalmat tűztek ki.

A Volga alsó folyása mentén Pugacsovhoz hajóvontatók, valamint a doni, volgai, ukrajnai kozákok egyes csoportjai csatlakoztak. Vele tartott ide néhány parasztcsapat is, amelyek addig a Volga középső szakaszánál tevékenykedtek. Ukrán parasztok, hajdamákok és zaporozsjei csapatok is áttörtek a Volgához.

Augusztus 21-én Pugacsov Caricin alá ért, de a várost nem tudta elfoglalni, s három nap múlva Szalnyikova vatagánál, Csornij Jar közelében, vereséget szenvedett Mihelszontól. Pugacsov egy kis csapattal átkelt a Volga túlsó oldalára.

A gazdag jaiki kozákok, akik csatlakoztak ugyan a felkeléshez, de szívből gyűlölték a „csőcseléket", látván, hogy a felkelés vereséget szenved, 1774. szeptember 14-én Pugacsovot elfogták

és kiszolgáltatták a hatóságoknak, híveit pedig felkoncolták. Pugacsovot kalitkába zárva Moszkvába szállították, s 1775. január 10-én kínvallatás és bírósági tárgyalás után kivégezték.

A néptömegek harca Baskíriában, a Volga és a Káma vidékén, továbbá Ukrajnában egy ideig még Pugacsov kivégzése után is folytatódott. A baskíriai vadonokban különálló csapatok harcoltak. Szalavat Julajevet csak 1774 november végén fogták el. Ukrajnában a hajdamákok küzdelme 1775 augusztusáig tartott. De ezek már a nagy parasztháború utolsó fellángolásai voltak. Így végződött az orosz történelem utolsó parasztháborúja, amelyben a jobbágytartó rendszer ellen a dolgozó nép széles tömegei fogtak fegyvert.

AZ 1773—1775. ÉVI PARASZTHÁBORÚ SAJÁTOSSÁGAI

Pugacsov, ezredesei és a katonai kollégium kiáltványai, rendeletei és felhívásai, a mozgalom részvevőinek cselekedetei arról tanúskodnak, hogy a felkelés célja a feudális földtulajdon, a jobbágyrendszer, a nemzeti elnyomás felszámolása, az egész feudális rend szétzúzása volt.

Az 1773—1775. évi parasztháborút Bolotnyikov és Razin felkeléseitől a népi mozgalom jelszavainak pontosabban körülhatárolt volta különböztette meg. Ez az eltérés a gazdasági és politikai viszonyok magasabb fejlettségében gyökerezett.

Míg Bolotnyikov seregében számos nemes és bojár akadt, ami a pontos társadalmi elhatárolódás hiányáról tanúskodik, Pugacsov arra szólította a parasztokat, hogy „sújtsák halállal" az összes urakat, vagyonukat pedig „jutalomként vegyék el". Razin a vezetés megszervezése terén nem jutott túl a kozák gyűlésen, Pugacsov a kozák gyűlés mellett már létrehozta a katonai kollégiumot, vagyis első ízben tett kísérletet a felkelés központosított irányítására. A helyi községtanácsok (zemszkaja izba), amelyeket a felkelők a mozgalom különböző körzeteiben létrehoztak, a helyi közigazgatási szervezetbe bizonyos egységet vittek, s összekötő láncszemként szolgáltak a katonai kollégium és a parasztháború különböző tűzfészkei közt.

Az uráli bánya- és kohóüzemek és más iparágak munkásainak részvétele szintén sajátos színezetet adott a Pugacsov-felkelésnek. A munkásoknak nem voltak saját külön, a parasztokétól eltérő céljaik a mozgalomban. A pugacsovi kiáltványok és felhívások ezért nem adnak hangot a munkások sajátos társadalmi követeléseinek. A munkások azonban magukkal hozták a mozgalomba kitartó szívósságukat, állhatatosságukat, s bizonyos szervezettséget és összeforrottságot vittek bele, amelyet az üzemekben végzett együttes munka során szoktak meg. A parasztháború több vezetője közülük került ki.

A Pugacsov-féle parasztháborút viszonylag erős szervezettség jellemezte, ami a népköltészeti hagyományban is nyomot hagyott. A Razin-féle mozgalom a nép emlékezetében mint az ősi szabadságért vívott, bizonyos rabló vonásokkal színezett harc őrződött meg, a hagyományokban a kozák elemek kerültek előtérbe, Razin alakja pedig a „vakmerő fickó", az atamán vonásait viseli magán. A Pugacsov-féle felkelést viszont a népköltészet úgy ábrázolja, mint a parasztok és a munkások, a kozákok és a nem orosz nemzetiségű dolgozók harcát az egész feudális rendszer ellen, magát Pugacsovot pedig mint a néptömegek okos, leleményes, állhatatos és bátor vezérét.

Ennek ellenére a Pugacsov-felkelésre is jellemzők valamennyi parasztháború közös vonásai. Így például ez is cárhivő maradt, a parasztoknak a „jó cárba" vetett naiv hitére is támaszkodott. Pugacsov és híveinek cárhivő ideológiájában a parasztmozgalom korlátozottsága jutott kifejezésre. Hogy mi lesz győzelem esetén, arról magának Pugacsovnak és ezredeseinek is csak igen ködös elképzeléseik voltak.

5. A KORMÁNYZAT BEL- ÉS KÜLPOLITIKÁJA A PARASZTHÁBORÚ UTÁN

A KÖZIGAZGATÁSI ÉS RENDŐRI APPARÁTUS MEGERŐSÍTÉSE

A Pugacsov-féle felkelés leverése után az ország felett kegyetlen nemesi reakció lett úrrá. A Volga-vidéken büntetőosztagok garázdálkodtak, felégették a falvakat, megölték vagy testi fenyítékkel sújtották a felkelés részvevőit. A Volgán bitófákkal „ékesített" tutajok úsztak alá. Ezer meg ezer, a mozgalomban részes embert küldtek kényszermunkára vagy száműzetésbe.

A. V. Szuvorov
I. G. Schmidt festménye. 1800.
(Az elveszett eredetiről készült másolat)

Pugacsov szülőházát felgyújtották, a Zimovejszkaja sztanyicát, ahol született, Potyomkinszkajára keresztelték át. A jaiki kozákságot ezentúl uráli kozáksággnak nevezték, a Jaik-folyót pedig Urálnak. A Don vidékén a kozák önkormányzatot teljesen felszámolták, a balparti Ukrajnában megszüntették a kozák ezredeket, a Zaporozsjei Szicset feldúlták.

A félelmetes parasztháború, rémületbe ejtve az uralkodó osztályt és II. Katalin udvarát, tömörítette a reakció erőit. A felkelés kellős közepén Katalin tüntetően „kazanyi földesúrnőnek" mondta magát. De a „nemesség diadalünnepét" a „közös ellenség" felett — ahogy A. T. Bolotov emlékirataiban a Pugacsov-mozgalom felszámolását nevezte — csakhamar „igen nagy zavar" váltotta fel: a paraszti megmozdulások nem szűntek meg.

A vidéki hatalmi szervek megerősítése érdekében 1775-ben kormányzósági reformot hajtottak végre, amely jelentékenyen megerősítette a nemesség politikai pozícióit. Az addigi 20 helyett 50 kormányzóságot létesítettek, amelyek kerületekre oszlottak, mindegyikben 20—30 000 emberrel. A kormányzósági reform vezető szerepet biztosított a nemességnek a vidéki hatóságok egész rendszerében. A nemesség a kerület tényleges gazdája lett; a maga soraiból választotta meg a kerületi hatóságokat — a rendőrfőnököt és az alsófokú helyi (zemsztvo)-bíróság ülnökeit, akik közigazgatási és rendőri funkciókat gyakoroltak. Nemesek közül nevezte ki a kormányzat a városbírákat is. A nemesség külön igazságszolgáltatási szervezetet kapott, továbbá saját testületi szervezetet is, az ún. nemesi gyülekezetek formájában, amelyek élén a nemesség választott vezetői állottak. A hivatali apparátusban teljesített szolgálat erősítette a nemesség politikai hatalmát, s mellesleg kiegészítő jövedelmi forrást is jelentett számára.

Egy kortárs így írta le a tulai kormányzóság első nemesi választását: „A gyülekezet szerfelett népes volt, Tula eddig még sohasem látott falai között ilyen temérdek számban arisztokratákat, középnemeseket és kisnemeseket egyaránt." A nemesi választásokat káprázatos ünnepségek kísér-

ték, tűzijátékkal, különféle szórakozásokkal, zártkörű ebédekkel. A nemesség megemlékezett rendjének diadalünnepéről.

A XVIII. század nyolcvanas éveiben az összbirodalmi közigazgatási és igazságszolgáltatási berendezkedést kiterjesztették Ukrajna, Észtország, Lettország és Baskíria területére. A politikai szervezet helyi sajátosságainak felszámolása csökkentette e területek elzártságát Oroszország egyéb vidékeitől, s ugyanakkor megnövelte az új hatóságok függését a központi hatalomtól. Másrészt ez a lépés kedvezőbb feltételeket teremtett az orosz nemesség behatolására a Baltikumba és különösen Ukrajnába.

A nemesség helyzetét erősítő politikát II. Katalin 1785. évi „Kiváltságlevele az oroszországi nemesség szabadságjogairól és privilégiumairól" koronázta meg. Megerősítette a nemesség monopoljogát a parasztok, a föld és a föld méhének tulajdonára, a piac- és vásártartásra. Megerősítette a nemesek mentességét az adók és a testi fenyítés alól. A nemesség végképpen kiváltságos, különálló renddé alakult, amely minden jogot élvezett és minden kötelezettségtől ment volt. A nemesek tömegesen nyugdíjaztatták magukat és hazatértek birtokukra.

A kiváltságlevél egyenlővé tette Ukrajna, Belorusszia és a Baltikum nemességének jogait az orosz nemesség jogaival, s ezzel elősegítette az uralkodó osztály konszolidálódását.

A nemesi privilégiumok kibővítése következtében még inkább tönkrementek a néptömegek, szörnyűségesen fokozódott a földesúri önkény és erőszak. Kortársi feljegyzés szerint „büntetlenül árusították pénzért az igazságot; a kegyenc pártfogása alatt mintegy húsz oligarcha felosztotta egymás között Oroszországot: vagy maguk rabolták meg az állam jövedelmeit, vagy másoknak engedték meg, hogy raboljanak, s aztán hajba kaptak egymással a zsákmányon, amit a nyomorultaktól ragadtak el".

A VÁROSI KIVÁLTSÁGLEVÉL

Ugyancsak az 1785-ös évben tették közzé a városok kiváltságlevelét. A városlakókat hat osztályba sorolták. Az „igazi városi lakosok" első osztályába tartoztak mindazok, akiknek a városban ingatlanuk volt, akár nemesek, hivatalnokok vagy egyházi személyek voltak. A második osztályba sorolták a gildékhez tartozó kereskedőket, a harmadikba a céhes kézműveseket, a negyedikbe a más városokba valókat meg a külföldieket, az ötödikbe a „jónevű" polgárokat, vagyis a nagykereskedőket, akiknek tőkéje meghaladta az 50 000 rubelt. A „jónevű" polgárok sorába tartoztak továbbá a tudósok, művészek, „muzsikaszerzők". Végül a hatodik osztályba sorolták a városi lakosság fennmaradt tömegét, azokat, akik „mesterségből, kézművességből vagy egyéb munkából" éltek.

A felsorolt csoportok nem ölelték fel az egész városi lakosságot: a városi társadalomból kirekesztették a városokban lakó parasztokat. A reform mindazonáltal kibővítette a városlakók körét, amennyiben nem korlátozta azokra, akik a városi adót fizették, hanem kiterjesztette a szabad foglalkozásúakra is, valamint a városban lakó valamennyi földbirtokosra. E tekintetben a reform a nemesség egy részének bizonyos elpolgárosodását tükrözte, a földbirtokosok bekapcsolódását a kereskedelmi és ipari tevékenységbe.

A kiváltságlevél a városi önkormányzati szervek bonyolult rendszerét hívta életre: a városi közönség gyűlését, az általános városi dumát és a hattagú dumát. A városi közönség gyűlésén való részvételt magas vagyoni cenzushoz kötötték; nemcsak a hatodik osztályba tartozók, de még a céhbeli kézművesek sem kaptak részvételi jogot. A városi közönség gyűléseit három évenként egyszer hívták össze; ezen választották meg a polgármestert és a városi önkormányzat egyéb közigazgatási és bírói hatóságait. A legfontosabb választott tisztségeket tehát a kereskedők gazdag felső rétege tartotta a kezében.

Az általános városi duma választott képviselőkből állott. Felhatalmazását nem a városi közönség gyűlésétől, hanem mind a hat osztálybeli polgároktól nyerte. Végrehajtó szerve a hattagú duma

volt, amely a polgármesterből és hat esküdtből — egy-egy a hat osztályból — állott. A hattagú duma intézte a városi háztartás és a városrendészet ügyeit. A városi önkormányzati szervek jogai azonban valójában korlátozottak voltak, tevékenységük teljesen a kormányzóktól és a városbíráktól függött.

A városi kiváltságlevél jóval kevésbé felelt meg a városi polgárok vágyainak, mint a nemesi kiváltságlevél a nemesség érdekeinek. Számos olyan követelés nem valósult meg, amelyet a kereskedők még az 1767. évi törvénykönyvi bizottságban vetettek fel, többek között az, hogy korlátozzák a nemesek jogát a kereskedelem- és iparűzés terén. A városi reform ennek ellenére megnövelte a kereskedők szerepét az abszolút állam rendszerében.

A DIPLOMÁCIA ÉS A HÁBORÚK

Az 1770—1780-as években a kedvező nemzetközi helyzet lehetővé tette Oroszország számára, hogy külpolitikai kezdeményezéseket tegyen. Közvetlen szomszédai — Irán, Törökország, Lengyelország és Svédország — hanyatlóban voltak. Angliát lefoglalta az észak-amerikai gyarmatok függetlenségi háborúja, valamint a Kelet-Indiai Társaság birtokainak további kiterjesztéséért vívott háborúk Indiában; Franciaország a polgári forradalmat megelőző évek feszültségében élt. Ausztria és Poroszország között új konfliktus érlelődött. Ilyen körülmények között a nyugati hatalmak diplomáciája nem tudott tevékenyen fellépni a cári Oroszország külpolitikai pozícióinak megerősödése ellen.

Az egyaránt Bajorország rovására terjeszkedni akaró Ausztria és Poroszország egyensúlyának fenntartása érdekében Oroszország ultimátumban szólította fel a szemben álló feleket a harci cselekmények beszüntetésére. Oroszország kezességet vállalt az 1779-ben Teschenben (Těšín) megkötött osztrák—porosz szerződés megtartásáért.

Ugyanilyen fontos nemzetközi jelentőségű lépés volt, hogy 1780-ban, amikor Anglia harcban állt az észak-amerikai gyarmatokkal, orosz kezdeményezésre elfogadták a tengeri fegyveres semlegességről szóló deklarációt.

1783-ban Sagin-Girej, az utolsó krími kán lemondott, és a Krím-félszigetet Oroszországhoz csatolták. Törökország azonban nem volt hajlandó ebbe belenyugodni.

Az orosz—török ellentétek kiéleződése 1787-ben háborúra vezetett. Oroszország oldalán háborúba lépett Ausztria is, az osztrákok azonban passzívak voltak, s a háború egész súlya az orosz hadseregre nehezedett. A Szuvorov parancsnoksága alatt álló orosz seregek Focşani (1789 július) és Rîmnicul mellett (1789 szeptember) fényes győzelmet arattak a törökök felett.

Alekszandr Vasziljevics Szuvorov (1730—1800), aki közkatonából emelkedett az orosz seregek generalisszimuszává, sohasem szenvedett vereséget. Tömérdek ütközete közül mindössze két esetben rendelkezett olyan erőkkel, amelyek elérték vagy meghaladták az ellenfél erőit. Összes többi csatájában Szuvorov az ellenség számbeli túlsúlya ellenére győzött. A háborúban fő feladatának az ellenség emberanyagának megsemmisítését tartotta. „Ha az ellenség visszavonult, az kudarc; ha megsemmisült, az győzelem." Hadvezéri művészetét három elv jellemezte: „szemmérték, gyorsaság, előnyomulás".

Az 1787—1791. évi orosz—török háború legnagyobb ütközete, amelyben megmutatkozott Szuvorov kiemelkedő hadvezéri tehetsége s az orosz sereg hősiessége és kitűnő harci iskolázottsága, Izmail lerohanása volt. A törökök, német és francia mérnökök irányításával, hatalmas, magas sánccal és mély árokkal övezett erődítménnyé alakították Izmailt. A helyőrség 35 000 emberből állt. 1790. december 11-én Szuvorov 31 000 „csodahőse" rohammal bevette az erődítményt. „Izmail erődjét, amely olyannyira meg volt erősítve, olyannyira nagy volt s amelyet az ellenség bevehetetlennek hitt, a törökök által rettegett orosz szuronyok elfoglalták" — írta Szuvorov.

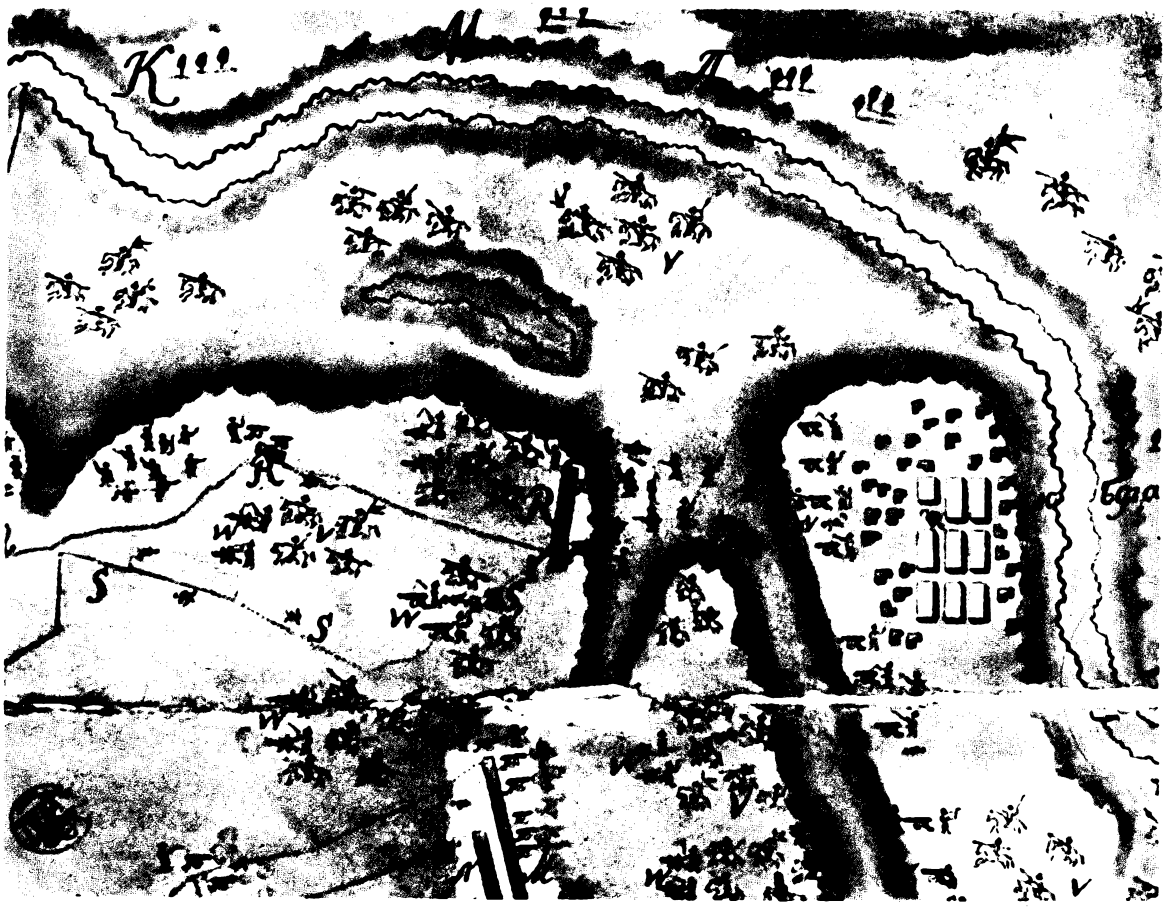

Ütközet az orenburgi helyőrség és Pugacsov csapatai között 1774. január 13-án 1775-ben készült rajz részlete. A Szovjetunió Központi Hadtörténeti Levéltárából

A tengeren ezekben az években számos győzelmet aratott a kiváló orosz flottaparancsnok, Fjodor Fjodorovics Usakov (1744—1817). Usakov elvetette a tengeri ütközet ósdi sortaktikáját, a csapást az ellenséges zászlóshajókra összpontosította, ezzel megbontotta az ellenséges hajók nyomdokvonal-hadrendjét s pontos céltávolba („pisztolylövésnyire") közelítette meg az ellenfelet. Usakov minden ütközete az új, eredeti taktika alkalmazására mutatott példát. 1790-ben a Tendra-sziget melletti ütközetben (a Fekete-tenger északnyugati partvidéke táján) Usakov menetből támadta meg az ellenséget, anélkül, hogy végrehajtotta volna hajóinak — a korabeli szabályzatok előírta — harci rendbe való átcsoportosítását. A váratlan rajtaütés biztosította a győzelmet az ellenséges túlerővel szemben. A Kaliakra-fok melletti ütközetben (1791) Usakov új taktikai fogást alkalmazott: a part felől támadt, és újból megverte a számbeli fölényben levő török hajóhadat.

1791-ben Törökország a háború folytatása mellett kardoskodó angolok tanácsa ellenére béketárgyalásokat kezdett. Az 1791 legvégén (az új, azaz nyugat-európai időszámítás szerint 1792 elején) aláírt iași-i béke Oroszországhoz csatolta a Fekete-tenger partvidékét a Déli-Bugtól a Dnyeszterig. A Fekete-tenger egész északi partvidékének megszerzése erősítette Oroszország helyzetét, új tengeri utakat nyitott meg előtte, elősegítette Novorosszija kiterjedt területeinek benépesítését és gazdasági hasznosítását. Bár az 1790-es években a fekete-tengeri kereskedelem az egész orosz külkereskedelemnek még csak két százalékát tette ki, gyorsan fejlődött, s nagy jövő állott előtte.

Az orosz—török háború kellős közepén, 1788 nyarán, a svédek is háborút kezdtek Oroszország ellen. Svédország célja az volt, hogy elfoglalja Pétervárat és elszakítsa Oroszországtól a Baltitenger partján elterülő birtokait. Svédország szövetségre lépett Törökországgal; Anglia és Poroszország, amelyek titokban támogatták Svédországot, azt követelték Dániától, Oroszország szövetségesétől, hogy lépjen ki a háborúból. A kikényszerített dán fegyverletétel ellenére a szárazföldi csapatok hadműveletei és különösen az orosz flotta sikerei békekötésre kényszerítették Svédországot. Az 1790-es väräläi békeszerződés értelmében a két állam határai nem változtak.

OROSZORSZÁG KAPCSOLATAINAK MEGERŐSÖDÉSE TRANSZKAUKÁZIA NÉPEIVEL

A XVIII. század második felében Transzkaukázia továbbra is Irán és Törökország uralma alatt állt. Ez államok általános hanyatlása fokozta a szabadságtörekvéseket a fennhatóságuk alá tartozó területeken. Transzkaukázia temérdek királysága, fejedelemsége és kánsága közt eléggé nagy államalakulatok jöttek létre, amelyek arra törekedtek, hogy saját vezetésük alatt egyesítsék a grúz, azerbajdzsán és örmény területeket, függetlenül Iránról és Törökországtól. Ilyenek voltak — többek között — az 1762-ben Kelet-Grúziában alakult kartliai-kahetiai királyság, amely formálisan Irán kötelékébe tartozott, ténylegesen azonban független volt; az imeretiai királyság Nyugat-Grúziában, amely úgy megerősödött, hogy a török hódítók elleni nyílt harcban is kipróbálta erejét; a kubai kánság Azerbajdzsánban, amely orosz segítséggel igyekezett elszakadni Iránról. Ezek az államok azonban nem voltak elég szilárdak ahhoz, hogy saját erejükből elérhessék a függetlenséget. II. Herakliosz király törekvésével, hogy központosított kartliai-kahetiai államot hozzon létre, a grúz nemesség jó része szembeszegült, mert félt kiváltságainak elvesztésétől. Miután II. Heraklioszsnak nem volt elég ereje ahhoz, hogy leszámolhasson a belső ellenzékkel, még kevésbé számíthatott sikerre a hódítók újabb betöréseivel szemben. Súlyos helyzetben volt Imeretia, melyet állandóan a törökök betörése fenyegetett, valamint a szakadatlan belső háborúk dúlta Azerbajdzsán is.

A grúzok, örmények és azerbajdzsánok között egyre több hívet szerzett az Oroszországgal kötendő szoros szövetség gondolata a török és iráni hódítók ellen. A transzkaukáziai népek fokozódó orosz orientációjához hozzájárult a gazdasági és kulturális kapcsolatok megerősödése. Azerbajdzsánból nyersselymet, selyemszöveteket és háziipari cikkeket vittek Oroszországba. Az orosz kereskedők orosz és nyugat-európai manufaktúrakészítményeket — posztót, vásznat, bőröket, üveget, festékanyagot, vasat — szállítottak Azerbajdzsánba és ezen keresztül Grúziába és Iránba. A török és iráni hódítók sanyargatásai arra késztették az örményeket, hogy elhagyják Kelet- és Nyugat-Örményország területét, és más országokba, különösen Oroszországba telepedjenek. Asztrahanyban, Moszkvában, Pétervárott, Kizljarban, Mozdokban elég nagy örmény telepek jöttek létre, lakosaik szőlőműveléssel, selyemhernyó-tenyésztéssel és kereskedelemmel foglalkoztak.

A transzkaukáziai népek törekvései Oroszország pártfogásának elnyerésére kedvező visszhangra találtak az orosz kormánynál. Pétervárott nagyon jól tudták, hogy a kaszpi-tengeri kereskedelem biztonsága közvetlenül függ attól, milyen erős az orosz befolyás Kelet-Transzkaukáziában. Ami Nyugat-Transzkaukáziát illeti, ennek ezen felül még nagy stratégiai jelentősége is volt; felvonulási terep lehetett a Törökország elleni harcra.

A transzkaukáziai népeknek az Oroszországhoz való csatlakozásra irányuló állhatatos törekvéséről tanúskodott a nagyszámú követség, amelyeket Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán uralkodói küldtek Pétervárra. A követségek útján javaslatokat tettek a csatlakozás feltételeire, továbbá segítséget kértek Törökország és Irán ellen.

A grúz követek 1752—1754-ben Pétervárott kijelentették, hogy „a menekülés csak úgy kép-

zelhető el, ha az orosz kormányzat segítő kezet nyújt Grúziának ellenségeivel szemben, akik még igen számosak". 1760—1762 során II. Tejmuraz kartliai király tárgyalásokat folytatott az orosz kormányzattal, hogy az nyújtson katonai és pénzügyi támogatást az Irán elleni hadjárathoz, és védje meg Kartliát a dagesztáni feudális urak támadásai ellen. Különösen megélénkültek az orosz—grúz kapcsolatok az 1768—1774-es orosz—török háború idején. Kelet-Grúziában ekkor szerződéstervezetet készítettek, melynek értelmében Oroszország védnöksége alá fogadja az országot. Örményországban a csatlakozási mozgalom kiváló alakja volt az örmény felvilágosodás nagy képviselője, Joszif Emin, aki tervezetet dolgozott ki egy föderatív örmény—grúz állam létrehozására orosz védnökség alatt.

A Kubán-vidék megszerzésével Oroszország déli határai közelebb kerültek a Kaukázushoz. Ezzel még inkább megnövekedett Oroszország vonzereje a transzkaukáziai népekre. II. Herakliosz kartliai-kahetiai király és az orosz kormány tárgyalásai a georgiai egyezmény aláírásával végződtek (1783), melyben Kelet-Grúzia Oroszország védnöksége alá került. Azonban az új orosz—török háború kitörésekor, 1787-ben az orosz csapatokat kivonták Grúziából. Grúziának Oroszországhoz való csatlakozása csak valamivel később, már a XIX. század elején valósult meg. Ennek ellenére az 1783-as georgiai egyezmény pozitív szerepet játszott az oroszok és grúzok további közeledésében. II. Heraklioszt példáját Salamon imeretiai király, valamint Transzkaukázia egyéb feudális uralkodói is követték. 1783-ban az örmények képviselői is azzal a kéréssel fordultak az orosz parancsnoksághoz, hogy küldjön orosz csapatokat Örményországba.

6. A SZABADSÁGESZMÉK KIALAKULÁSA OROSZORSZÁGBAN. RAGYISCSEV, AZ ELSŐ OROSZ FORRADALMÁR

A SZABADSÁGESZMÉK AZ 1760—1780-AS ÉVEKBEN. AZ OROSZ FELVILÁGOSÍTÓK

A XVIII. század hatvanas éveiben, akárcsak Nyugat-Európában, az oroszországi haladó társadalmi gondolkozásban is kezdetét vette a feudális viszonyok talajából sarjadt és e viszonyokat igazoló, megcsontosodott fogalmak és nézetek kritikai átértékelése. Ebben az európai mozgalomban kiemelkedő szerepet játszottak a francia felvilágosodás gondolkodói, akik előkészítették az elméket a közelgő forradalomra, és óriási hatást gyakoroltak a haladó eszmék kialakulására más országokban, többek között Oroszországban is.

Oroszországban a szabadságeszmék megszületése a paraszti jogfosztottság bírálatával szoros kapcsolatban ment végbe. A parasztmozgalmak fellángolása az 1750—1760-as években gondolkodóba ejtette a különböző társadalmi rétegek képviselőit a fennálló társadalmi berendezkedés felett. II. Katalin maga is kénytelen volt elismerni: „a földesúri parasztok állapota olyan válságos, hogy a lázadás másként, mint megbékítés és a hatóságok emberiessége által el sem kerülhető".

A legmesszebbre látó jobbágytartókat nyugtalanította a közelgő „lázadás" veszélye. Ezek a parasztok „lecsillapításával" együtt a mezőgazdasági munkatermelékenység emelését is meg akarták oldani. Már az 1760-as évek első felében tervezetek jelentek meg, amelyek azt javasolták, hogy a jobbágyrendszer alapjainak megőrzése érdekében enyhítsék a rendszer egyes visszásságait. Ilyen terveket dolgozott ki P. I. Panyin, aki később mint a Pugacsov-féle felkelés pacifikálója szerzett hírnevet, I. P. Jelagin, II. Katalin államtitkára és több más arisztokrata. Viszonylag legradikálisabb a franciaországi orosz követ, D. A. Golicin terve volt, aki azt javasolta, hogy magas váltságdíjért, föld nélkül szabadítsák fel a parasztokat. Mindezek a tervezetek a kormányzó körök képviselőinek szóltak, s nem jutottak a közvélemény tudomására.

A nemesség reakciós többsége nyíltan védelmezte a jobbágyrendszer sérthetetlenségét, a földesurak korlátlan hatalmát jobbágyaik felett, s határozottan követelte, hogy „a birtokosok kormányzását alattvalóik felett minden részletében hagyják meg a régi alapokon". A jobbágytartó urak előtt már az is az ősi földesúri jogok megsértésének tűnt, hogy egyáltalában szóba került a parasztkérdés. Az arisztokrácia ideológusa, a neves XVIII. századi történész, Scserbatov „Elmélkedések annak hátrányairól, hogy Oroszországban szabadságot adjanak a parasztoknak és szolgáknak, vagy hogy a földbirtokot tulajdonukba adják" című munkájában határozottan kikelt mindenféle kísérlet ellen, hogy a parasztkérdést a nyilvánosság elé vigyék, minthogy ez „mindenféle fecsegésekre, a lázongó fők felháborodására és engedetlenségére szolgáltatna alkalmat".

1767 és 1769 között A. J. Polenov jogász, J. P. Kozelszkij filozófus, Sz. J. Gyesznyickij, D. Sz. Anyicskov és I. A. Tretyakov, a moszkvai egyetem tanárai, továbbá a törvénykönyvi bizottság haladó érzelmű küldöttei, a szatirikus folyóiratokat kiadó N. I. Novikov és mások megkísérelték, hogy feltárják a társadalmi rendellenességek okait. A sajtó hasábjain, a bizottság vitáin, a Szabad Közgazdasági Társulat ülésein, az egyetemi előadótermekben a gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, közművelődési és kulturális kérdések széles körét tárgyalták meg.

A JOBBÁGYRENDSZER BÍRÁLATA

Az orosz felvilágosítók többsége az uralkodó társadalmi viszonyok igazságtalan voltát az idealista „természetjogi" elmélet alapján bizonyította. A felvilágosítók úgy tekintették a szolgaságot, mint eltérést az eredeti társadalmi szerződéstől, amely az egész társadalom érdekében hozott törvényeken alapult. Ezért úgy vélték, hogy ésszerű és igazságos törvények alkotása teljesen elegendő eszköz a közjólét megvalósítására.

A parasztok súlyos gazdasági helyzetét az orosz felvilágosodás gondolkodói éppen jogtalan állapotukkal magyarázták. „Nem találok sehol szegényebb embereket a mi parasztjainknál — írta Polenov —, akiknek a törvények a legcsekélyebb védelmet sem nyújtják, tehát a legkülönfélébb sérelmeket kénytelenek elszenvedni nemcsak vagyonukban, hanem puszta életükben is, s szűnni nem akaró durvaságoknak, kínzásoknak, és erőszakoskodásoknak vannak kitéve."

Az orosz felvilágosodás képviselői megértették, hogy a földesurak gazdagságát a parasztok munkája hozza létre. Korobjin azt bizonygatta, hogy „ha a parasztok tönkremennek, mindenki más is tönkremegy az államban". Novikov félre nem érthető jelmondatot választott első folyóiratának, a „Trutyeny"-nek („Darázs"): „Ők dolgoznak, ti meg az ő munkájukat eszitek". J. P. Kozelszkij, a törvénykönyvi bizottság küldötte rámutatott, hogy a földesúr gazdagságát parasztjainak kezemunkája hozza létre. Az ukrán felvilágosító, G. Sz. Szkovoroda, aki vándortanító és számos irodalmi mű szerzője volt, élesen elítélte az ukrán előkelők henyeségét és címhajhászását. Eszménye az olyan társadalom volt, amelyben mindenki dolgozik. Ez a társadalmi rend szerinte csak öntökéletesedéssel és a műveltség terjesztésével érhető el.

Az orosz felvilágosodás gondolkodói, a nyugatiakhoz hasonlóan, a szabad tulajdonra alapozott egyéni érdeket tekintették a haladás mozgatóerejének és a közjólét forrásának.

A tulajdon intézményének eredetéről és fejlődéséről a leginkább befejezett polgári jellegű elméletet a moszkvai egyetem első orosz jogászprofesszora, Gyesznyickij dolgozta ki, aki a nyezsini városi polgárságból származott. Élesen bírálta a természetjogot, a társadalom és az államformák történelmi fejlődését a tulajdon fejlődésével kapcsolta össze. Elmélete szerint a társadalom négy fejlődési fokon ment keresztül. Az első lépcsőfokon, amikor a vadászat és a gyűjtögető életmód uralkodott, egyáltalában nem is létezett tulajdon, közös volt a birtoklás és a fogyasztás. A következő — állattenyésztő — szakaszban megjelenik az ingóságok tulajdona, de a föld feletti tulajdon nem, mert a föld a nomád törzseknél csak ideiglenes birtoklás tárgya. Az ingatlan tulajdon létrejöttét

Gyesznyickij a földművelés kifejlődéséhez és a letelepült életmódhoz köti. Ez a társadalmi fejlődés harmadik foka, amikor a tulajdonnal együtt létezik még birtoklás is. A tulajdon fogalma a legteljesebben csak a negyedik és utolsó — „kereskedelmi" — szakaszban bontakozik ki, Gyesznyickij ezt tekinti eszményinek.

NOVIKOV ÉS A SZATIRIKUS PUBLICISZTIKA

1769 és 1774 között Oroszországban nem kevesebb, mint 15 szatirikus folyóirat jelent meg. Közülük a legnagyobb sikerük a leleplező jellegűeknek volt. Vezető hely illette meg Novikov (1744—1818) kiadványait. Szatirikus folyóiratai, a „Trutyeny" és a „Zsivopiszec" („Festő") egycsapásra magukra vonták a figyelmet az oroszországi társadalmi élet időszerű problémáinak felvetésével. Ostorozták a földesurak önkényét, lerántották a leplet a hivatalnokok korruptságáról és zsarolásairól, a nemesek tudatlanságáról és felfuvalkodottságáról, felfedték a jobbágyok jogtalanságát és nyomorát.

N. I. Novikov
D. G. Levickij portréja

A „Trutyeny" élénk polémiát indított a „Vszjakaja vszjacsina" („Mindenféle mindenfajta") folyóirat ellen — amelyet ténylegesen II. Katalin irányított —, s védelmezte a társadalmi visszásságok bírálatának jogát. A császárnő viszont mindenáron arra törekedett, hogy tompítsa a szatíra leleplező élét. Novikovot néhány más szatirikus folyóirat is támogatta, így a „Szmesz" („Egyveleg") és az „Adszkaja pocsta" („Pokolposta"). A novikovi szatíra, amely lelkes fogadtatásra talált az olvasóközönség soraiban, még a következő évtizedekben sem vesztette el hatását.

A sajtó sokkal élesebb fegyver, hatása összehasonlíthatatlanul erősebb volt, mint a törvénykönyvi bizottságban vagy az egyetemi katedrákon elhangzott beszédeké. Novikovot 1792-ben ítélethozatal nélkül, a császárnő személyes parancsára, 15 évre a schlüsselburgi erődbe csukták, ahonnan csak Katalin halála után, 1796-ban szabadult ki.

Novikov, Polenov, Gyesznyickij és a többi orosz felvilágosító működésének legfőbb erénye az a merészség volt, amellyel a jobbágyrendszert és a jobbágyok helyzetét leleplezték. Éles kritikájukkal azonban nem állott összhangban következtetéseik és gyakorlati javaslataik mérsékelt volta. Nem jutottak tovább annál, hogy törvényesen szabályozni kell a paraszti terheket, korlátozni kell a földesurak önkényét, s a parasztoknak jogot kell adni ingóságok tulajdonára és ingatlan vagyon örökletes birtoklására.

Osztálykorlátaik világosan megmutatkoztak abban, hogy nem követelték a jobbágyrendszer teljes és határozott felszámolását, nem értették meg a parasztfelkeléseket, és féltek is ezektől. A jobbágyság megszüntetését hosszadalmas folyamatnak képzelték, melyet a „felvilágosult uralkodó" valósít meg, s amely a tömegek előzetes nevelését követeli meg. A „felvilágosult uralkodóval" kapcsolatos hasonló illúziók a nyugat-európai felvilágosodás képviselőire is jellemzők voltak.

A XVIII. századi orosz felvilágosodás képviselői javasolta intézkedések ennek ellenére hozzájárultak a jobbágyrendszer aláásásához, megkönnyítették a polgári viszonyok kifejlődését, a jobbágyrendszer és a kormánypolitika merész bírálata pedig elősegítette a forradalmi ideológia létrejöttét Oroszországban.

RAGYISCSEV, AZ ELSŐ OROSZ FORRADALMI GONDOLKODÓ

Az oroszországi szabadságeszmék fejlődésének új szakaszát jelzi Ragyiscsev fellépése. Ragyiscsev az első orosz forradalmi gondolkodó, a nemesi forradalmárok, a dekabristák közvetlen előfutára volt. A felvilágosodás gondolkodóinak sorában egyike volt az elsőknek, akik a jobbágyrendszer elleni tiltakozást az önkényuralom elleni harccal párosították. A XVIII. századi felvilágosodás eszméit logikusan végigvezetve kimondta, hogy az elnyomottaknak jogukban áll, hogy az erőszakra erőszakkal válaszoljanak. Ragyiscsev forradalmi következtetései közvetlen kapcsolatban álltak korának viharos eseményeivel: az amerikai és a francia polgári forradalommal és a Pugacsov-féle parasztháborúval.

Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev 1749-ben született, földesúri családból. Az elmélyedő ifjú lelkében az igazság és a szabadság szenvedélyes vágyát nem tudta elfojtani sem a nemesi udvarház, ahol gyermekéveit töltötte, sem a nemesi Moszkva, ahol alsó fokú iskoláit végezte, sem az udvari környezet, ahol 17 éves koráig mint a kadétiskola növendéke tartózkodott. A lipcsei egyetemen folytatott jogi tanulmányai, megismerkedése a francia felvilágosodás irodalmával s a haladó orosz publicisztikával még jobban megerősítették benne a gyűlöletet az elnyomás minden formájával szemben.

Miután Oroszországba visszatért, Ragyiscsev a „Könyvek nyomtatásáról gondoskodó társulat" számára — amelyet Novikov szervezett — lefordította Mably „Gondolatok a görögök történetéről, vagy a görögök szerencséjének és szerencsétlenségének okairól" című művét. Ragyiscsev már e korai irodalmi fellépésében hangot adott az abszolutizmusról vallott nézeteinek: a fordítást saját megjegyzéseivel látta el, melyek egyikében kijelentette, hogy a nép az uralkodó bírája, s hogy az uralkodó igazságtalansága feljogosítja a népet, hogy mint bűnöst elítélje. Ezeket a gondolatokat Ragyiscsev későbbi, az 1773—1775-ös parasztháború és az észak-amerikai forradalom után írott munkáiban fejtette ki alaposabban.

Filozófiai mélységű és forradalmi pátoszú „Szabadság" című ódájában Ragyiscsev nyíltan hirdette az erőszakos forradalom gondolatát. Az óda leírja azokat a nyomorúságokat, amelyeket az uralkodói hatalom hoz a népre, s a népi felkelés szükségszerű és igazságos voltát hirdeti. Az óda a szabadságnak és a nép forradalmi erejének himnusza. Ragyiscsev a szabadság első prófétájának nevezi magát, s reméli, hogy az utókor ezért nem feledkezik majd meg róla. Az óda záró versszakaiban Ragyiscsev lelkesült szavakkal zengi az önkényuralom igáját lerázó hazájának eljövendő dicsőségét.

Ragyiscsev munkássága a nyolcvanas években élte virágkorát. Ez idő tájt fejezte be „Utazás Pétervárról Moszkvába" című híres könyvét, amelyben a feudális-abszolutisztikus Oroszország izzó hangú leleplezése elválaszthatatlanul összeforr a feudális rend megsemmisítésére szólító forradalmi felhívással.

Az „Utazás" elején a szerző kifejti az okokat, amelyek a könyv megírására ösztökélték, és a célt, mely írás közben lebegett előtte. Elmondja, hogy igyekszik tenni valamit az emberi boldogság eléréséért, mert az emberek szenvedései mélységesen megsebezték lelkét. Célja: feltárni az emberek előtt szenvedéseik okát, és emberekre lelni, akik eszméivel rokonszenveznek.

A szerző hol azoknak az elbeszéléseit tolmácsolva, akikkel az úton összetalálkozik, hol saját elmélkedéseit közölve azokról a dolgokról, amiket lát és hall, hol a kezébe került állítólagos ide-

V. J. NOVOSZILCEVA
F. Sz. Rokotov festménye. 1780

gen kéziratok szövegéből idézve tárja fel az abszolutisztikus-földesúri Oroszország bomlásának egész mélységét. A visszataszító valósággal a társadalmi berendezkedésről vallott saját forradalmi eszményeit állítja szembe.

Mindaz, amivel az utazó találkozik, kiáltó ellentétben van a katalini rendszer külső, parádés oldalával. A „felvilágosult uralkodónő" rendszerét az abszolutizmus hívei a „közboldogság" birodalmának hirdették. Ragyiscsev leleplezi ezt a látszólagos, hamis jólétet. A nemesek rabszolgaként bókolnak a hatalom előtt, és kegyetlen zsarnokok jobbágyaikkal szemben. Ragyiscsev a romlott nemesekkel a parasztokat állítja szembe, mint igazán nemes embereket. Az ő kezük munkája teremti meg az ország gazdagságát. Az utazó lépten-nyomon ezekbe a homlokegyenest ellenkező erőkbe ütközik.

Ragyiscsev egész arcképcsarnokot vonultat fel a bürokratikus hatalom ostoba, önelégült képviselőiből, akiknek a számára csak egyetlen érdek létezik: tulajdon hasznuk. Ugyanilyen leleplező erővel bélyegzi meg Ragyiscsev a jobbágytartó földesurakat. A „Ljubany" című fejezetben egy olyan földesúrról ír, akire heti hat napot dolgoznak a parasztjai, a „Visnyij Volocsok" című fejezetben pedig egy „serény" földesúrról, aki parasztjait megrabolta és meszjacsinára fogta.

A. N. Ragyiscsev
Ismeretlen XVIII. századi festő műve

Ragyiscsev nem úgy tekinti e földesurak cselekedeteit, mint személyes kegyetlenségük vagy kapzsiságuk eredményét. Az egész rendszer fekélyeit tárja fel; a rendszer szüli az aljas jellemvonásokat a jobbágylelkek felett uraskodó földesurakban. Az emberek feletti birtoklás törvényesen szentesített joga — ez a forrása Ragyiscsev igaz ítélete szerint a parasztok szolgasorsának és a földesurak vétségeinek.

Az „Utazás" felvonultat bátor, nemeslelkű férfiakat is, akik a szerzővel együtt szenvednek a környező erőszak és aljasság miatt: ilyen a „Kresztyci" fejezet földesura, aki fiait kötelességtudásra, becsületre, igazságosságra és bátorságra neveli; Kresztyankin, a büntető törvényszék elnöke, aki azon van, hogy igazságos bíró legyen; s ilyen a „Szabadság" óda fiktív szerzője. Ezek azok az „együttérzők", akikről Ragyiscsev ajánlásában és előszavában szól.

Ragyiscsev megnyerő vonásokkal rajzolja a paraszti alakokat. Anyuta, a parasztlány erkölcsi tisztaságát állítja szembe a hivatalnoklányok megvásárolhatóságával. A nyomorgó vak énekes, aki visszautasítja az utazó egyrubeles ajándékát; a parasztok, akik kiállnak a parasztlány-menyasszony becsületéért, amikor a földesúr fiai meg akarják becsteleníteni — csupa olyan figura, melyek élesen szemben állnak a bűneikbe süppedt nemes naplopókkal. Ragyiscsev haraggal és felháborodással írja le az éhező parasztok nehéz sorsát, akik nem találnak a maguk számára igazságot, s akiket úgy árusítanak a vásáron, mint a barmot.

Ragyiscsev, a társadalmi szerződés idealista, de a maga korában haladó elméletéből kiindulva, bűnnek tekinti a szolgasorba döntést. Fenyegetően mondja: „Rettegj, kegyetlen szívű földesúr, ott látom minden jobbágyod homlokán ítéletedet!" Mélységes meggyőződéssel hitte: szükségszerű és elkerülhetetlen, hogy maguk az elnyomottak döntsék meg a bűnre épült rendszert, hiszen „az áradat, ha futásában feltartóztatják, annál erősebbé lesz, minél keményebb ellenállásba ütközik".

A moszkvai egyetem
M. F. Kazakov alkotása. F. J. Alekszejev akvarellje a XVIII. század végéről

Ragyiscsev azonban félelem nélkül tekint a jövő elébe, midőn majd a gátját szakító áradat mindent lerombol, ami az útjába kerül. „Ó, ha a rabok, akiket súlyos bilincsek terhe nyom, felbőszülve, kétségbeesésükben széjjelzúznák a szabadságukat lenyűgöző béklyóval fejünket, embertelen uraik fejét és vérünkkel festenék pirosra földjeiket! Mit vesztene ezzel az állam?" Éppenséggel semmit — jelenti ki Ragyiscsev. Magából a népből támadnának nagy emberek, s az új társadalomban nem volna többé helye annak, hogy az egyik ember elnyomja a másikat.

Ragyiscsev elképzelése a győzedelmes paraszti forradalom lehetőségéről utópisztikus volt, s ezért a saját nézeteiben sem tudta elkerülni az ellentmondásokat. Hitt abban, hogy az új társadalom az általános munkán alapul majd, de a közjólét forrását a termelési eszközök szabad magántulajdonában látta.

Elmélete objektíve a feudális-jobbágytartó viszonyok, a feudális tulajdonforma legteljesebb és leghatározottabb felszámolására irányuló követelést jelentette. Nem tartotta kizártnak azt a lehetőséget sem, hogy a társadalmi átalakulás reformok útján menjen végbe. Erre utal az „Utazás"-ban kifejtett jobbágyfelszabadítás-tervezet s Ragyiscsev néhány más megnyilatkozása is. De a „felvilágosult" uralkodó reformjaiba vetett reményei jóval gyengébbek voltak, mint ama meggyőződése, hogy szükségszerű és elkerülhetetlen a jobbágyrendszer és vele együtt az abszolutizmus erőszakos megsemmisítése.

Ragyiscsev tisztában kellett hogy legyen azzal: milyen következményeket von maga után az „Utazás" kiadása, mégis bátran vállalta ezt a hősies tettet. A csapás, amelyet fellépése az abszolutizmusra mért, olyan erős volt, hogy Katalin személyesen foglalkozott az üggyel. „Ez lázadó, roszszabb Pugacsovnál" — volt végkövetkeztetése. A pétervári büntető törvényszék halálos ítéletét a szenátus szolgálatkészen jóváhagyta, lehetőséget hagyva a császárnőnek, hogy tanújelét adja állítólagos „könyörületességének", s a halálos ítéletet száműzetésre változtassa át. Ragyiscsevet 10 évre Szibéria egyik legtávolabbi helyére, Ilimszkbe száműzték.

De sem a letartóztatás, sem a Szibériába vivő nehéz út nem tudta megtörni a „Szabadság" szerzőjét. Az úton írt versében Ragyiscsev büszkén vallotta:

„Én az vagyok, ki voltam, s kell is mindig lennem:
Nem fa, nem jámbor állat, szolga sem, de ember!"

Ragyiscsev a távoli ilimszki száműzetésben sem hagyott fel az irodalmi tevékenységgel. Ebből a korszakból legjelentősebb munkája „Az emberről, halandóságáról és halhatatlanságáról" címen írt filozófiai értekezése. E művében is kifejezésre jut világnézetének ellentmondásos volta: elismeri ugyan az anyag objektív létezését és a világ megismerhetőségét az érzéki tapasztalat és a gondolkodás útján, de mégsem tudja rászánni magát arra, hogy elvesse a lélek halhatatlanságáról táplált hitet.

Az ilimszki száműzetésből csak II. Katalin halála után hívták vissza Ragyiscsevet. Pál császár lépését nem valamiféle irgalmasság vezette, hanem anyja emlékével szemben érzett gyűlölete. Ilimszk helyett Pál a kalugai kormányzóságban fekvő családi birtokára száműzte Ragyiscsevet, szigorú hatósági felügyelet alatt. Ragyiscsev azonban itt is folytatta irodalmi tevékenységét.

1801 márciusában Ragyiscsevet felmentették a felügyelet alól, s kevéssel rá kinevezték a törvénykönyvi bizottság tagjává. Ragyiscsevet megtévesztette I. Sándor liberális-demagóg gesztusa, és nagy lélekkel látott munkához, arra számítva, hogy felvetheti a jobbágyság reformok útján való megszüntetésének kérdését. De hamarosan meggyőződött arról, hogy Sándor látszólagos liberalizmusa csak felséges nagyanyja csalárd taktikájának megismétlése. Ez a felismerés cseng ki Ragyiscsev utolsó műveiből, különösen „Történeti ének" című elbeszélő költeményéből.

Ragyiscsev, úgy ítélve, hogy többé semmit sem tehet a nép javára, 1802. szeptember 11-én öngyilkosságot követett el. Nem sokkal halála előtt mondta: „Az utókor áll majd bosszút értem."

Az 1760—1780-as évek korai orosz felvilágosítói az orosz társadalom figyelmének középpontjába állították a parasztkérdést. Ragyiscsev, a nagy orosz forradalmi gondolkodó kísérelte meg először, hogy utat mutasson e probléma forradalmi megoldására. A „felvilágosodás századára" általánosan jellemző antifeudális eszmék tehát Oroszországban a sajátos történeti körülmények hatására sajátos vonásokat öltöttek: a haladó orosz gondolkodók úgy rajzolták meg az új társadalmi viszonyokat, hogy az alapkérdést a parasztok jóléte jelentette számukra.

Az a nagy figyelem, amelyet az orosz szabadságeszmék képviselői a parasztkérdésnek szenteltek, később hozzájárult az orosz szabadságmozgalom forradalmi demokratikus tradícióinak kifejlődéséhez.

7. AZ OROSZ TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A TUDOMÁNYOS ÉS TECHNIKAI FEJLŐDÉS. A KÖZOKTATÁS

Ahogyan az orosz ipar és kereskedelem fejlődött, olyan mértékben nőtt az igény a tudományos ismeretek, a technikai javítások, a természeti kincsek tanulmányozása iránt. Az 1760—1780-as években akadémiai expedíciókat küldenek ki a kereskedelem, az ipar, a közlekedési utak és a természeti kincsek állapotának tanulmányozására. Az expedíciók — résztvevőik közül említsük meg I. I. Lepehint, P. Sz. Pallaszt, N. J. Ozereckovszkijt és V. F. Zujevet — sokoldalúan tanulmányozták Oroszország egyes vidékeit, és hatalmas földrajzi, növénytani, néprajzi, geológiai és más anyagot gyűjtöttek össze. A tudósok sok esztendős utazásai nyomán felhalmozódott megfigyeléseket külön munkálatokban tették közzé.

1743-ban Kamcsatkából elindult Amerika partjai felé az első gazdasági célokat szolgáló hajó, 1780-ra pedig az orosz vállalkozók elérték a Yukont. G. I. Selehov, az „orosz Kolumbusz", 1784-

I. P. Kulibin
P. P. Vegyenyeckij portréja. 1790

ben megvetette Alaszkában az állandó jellegű orosz települések alapját.

A hatvanas években újból a pétervári Tudományos Akadémián dolgozott az Oroszországba visszatért kiváló matematikus, Leonhard Euler. 1768-tól itt működött C. F. Wolff, az organizmusok fejlődéstanának egyik megalapozója, aki — Engels szavai szerint — „. . . 1759-ben az első támadást intézte a fajok állandósága ellen és proklamálta a származástant".[2]

Megnőtt az érdeklődés a hazai történelem iránt. A korszak jelentős források kiadásával gazdagította a történettudományt. 1767-ben megjelent a „Russzkaja Pravda", 1770-ben I. Péter „Naplója, azaz mindennapos feljegyzései" stb. Egy kurszki kereskedő, I. I. Golikov, Péter lelkes tisztelője, 30 kötetben közzétette „Nagy Péter cselekedetei"-t és az ehhez fűzött „Kiegészítések"-et, N. I. Novikov 1773—1775 közt megjelentette a sokkötetes „Régi orosz könyvtár"-at, melyben sok történeti dokumentumot tett közzé. Ezekben az években indult meg V. N. Tatyiscsev ötkötetes „Orosz történelmének" kiadása, és jelent meg egy másik nemesi történész és közíró, M. M. Scserbatov „Oroszország történelme a legrégibb időktől kezdve" című munkájának hét kötete.

A műszaki tudományok fejlesztése, különböző gépek és mechanizmusok szerkesztése terén nagy szerepet játszott ebben a korszakban I. I. Polzunov, I. P. Kulibin és K. D. Frolov.

Ivan Ivanovics Polzunov (1728—1766), egy katona fia, gőzgépet szerkesztett. A gépet 1776-ban helyezték üzembe az Altajban. Ivan Petrovics Kulibin (1735—1818) egyíves Néva-hídra készített tervet. Matematikai számításait Euler ellenőrizte, s lelkes szakvéleményt adott. Kulibin feltalált jelzőkaros távírót és hozzávaló jelkulcsot, „vízenjáró" hajót, „öngördülőt", amely a kerékpár őse, fényszórót („Kulibin-féle lámpás") és számos egyéb bonyolult szerkezetet. Kiváló feltaláló volt még Kozma Dmitrijevics Frolov (1726—1800), egy üzemi műhelyfőnök fia. Frolov vízmotort szerkesztett, amely a Kolivano-Voszkreszenszkij üzem gépeit hozta mozgásba.

A műszaki újítások gyakorlati felhasználása azonban a jobbágyrendszer leküzdhetetlen akadályába ütközött. A jobbágyparaszti munka feleslegessé tette az uralkodó osztály számára a technika fejlesztését. A kiváló ötletek csak ritkán valósultak meg, a káprázatos tervek papíron maradtak, a nagy fontosságú találmányok feledésbe merültek, a feltalálók ismeretlenségben tengődtek, nyomorogtak, nélkülöztek, üldöztetés és gúny volt az osztályrészük.

Némi — igen szerény — eredmények születtek a közoktatás terén. A legnagyobb figyelmet a zárt nemesi tanintézetekre fordították, ahol a tiszteket és hivatalnokokat képezték ki. Az első gimnáziumokat csak az 1750-es években hozták létre; Moszkvában az egyetem mellett, valamint Kazanyban. Sokáig ezek voltak az egyedüli általános képzést nyújtó iskolák. Csak az 1780-as években indult meg az elemi és középiskolák szervezése minden rend számára, kivéve a parasztok gyermekeit. A XVIII. század végéig mindössze 316 ilyen iskola nyílt meg, 18 000 tanulóval.

[2] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 42. old.

A gazdag nemesek többnyire inkább ún. házi nevelést nyújtottak gyermekeiknek, külföldi nevelőket fogadtak fel, akik között sok tökfilkó és kalandor akadt. Ezek a nemesi gyermekek a leggyakrabban csak némi külső mázt szedtek fel magukra, s megtanulták a francia nyelvet.

A szolgáló és a kisbirtokos nemesek tudatlan „nevelő szolgákra" (gyagyka) bízták gyermekeik oktatását. Ami pedig a parasztokat illeti, közülük csak kevesen tanulhattak írást-olvasást a templomszolgáktól meg egyéb falusi írástudóktól. A nemesség és az államhatalom félt, hogy a műveltség terjedése nyomán az „elmék forrongása" üti fel a fejét a „köznép" soraiban.

A. P. Szumarokov
F. Sz. Rokotov portréja

AZ IRODALOM

A XVIII. század második felének orosz irodalmában a „felvilágosult abszolutizmus" eszméit hirdető klasszicizmus uralkodott. Ennek az irányzatnak egyik nagy képviselője volt A. P. Szumarokov (1718—1777). Ellentétben kortársaival, Lomonoszovval és Tregyiakovszkijjal — akik a népből származtak —, Szumarokov nemes volt, és a jobbágyrendszer híve. Véleménye szerint „a parasztok szabadsága nem pusztán ártalmas a társadalom számára, hanem egyenesen végzetes, s hogy miért végzetes, az nem is szorul magyarázatra". Szumarokov szinte valamennyi lírai műfajban írt, sok állatmesét („példabeszédet") hagyott hátra, s ami a legfontosabb, megteremtette az orosz klaszszikus drámaírás alapjait. Tragédiái, a „Horev", a „Szinav és Truvor", az „Ál-Dimitrij", a XIX. század elejéig állandóan műsoron szerepeltek az orosz színpadokon. Vígjátékai közül kimagaslik „A képzeletben felszarvazott férj", amely a mindennapi élet élénk színezetű ábrázolásával és erőteljes nyelvi jellemző készségével sok tekintetben már Fonvizin vígjátékait készíti elő.

A XVIII. század második felének nagy költője G. R. Gyerzsavin (1743—1816). Gyerzsavin változatos tematikájú és ragyogó nyelvezetű életműve tetőzte be a XVIII. századi orosz költészet fejlődését. Gyerzsavin irodalmi hírnevét „Felicia" című ódája alapozta meg, amelyben Katalin dicsőítését a császárnő kegyencei és a nagyurak leleplezésével párosította. A gyerzsavini költészet szatirikus vonala leginkább a „Nagyúr" című ódában jut kifejezésre, melyben kipellengérezi a „szánalmas félisteneket", a „játéktrónokon ülő álcárokat". Hazafias ódáiban Gyerzsavin az orosz fegyverek diadalát, Szuvorov hadvezéri művészetét dicsőítette.

G. R. Gyerzsavin konzervatív, sőt később egyenesen reakciós nézeteket vallott. D. I. Fonvizin (1745—1797) viszont a jobbágyrendszer bírálójaként lépett fel. Fonvizin tehetsége a drámaírás terén bontakozott ki, ahol rendkívül eredeti műveket alkotott. Fonvizin nem bűnöket vagy erényeket megtestesítő jelképes alakokat állított a színpadra, hanem élő embereket. Főműve „A kamasz" (1782), az első orosz társadalmi vígjáték, a műveletlen nemesekről írt szatíra, akik lábbal tiporják a jogfosztott parasztok emberi méltóságát. A jobbágytartói önkény ábrázolását szatirikus figurákba sűríti: a kegyetlen földesúrnő, Prosztakova vagy Szkotyinyin alakjába, aki többet törődik a sertésekkel, mint az emberekkel. A komédia nyelvezete népi, a szereplő személyek beszédmodora egyénített. „A kamasz" a jobbágyrendszer haragos leleplezése. Fonvizin még nem szakí-

G. R. Gyerzsavin
V. L. Borovikovszkij portréja. 1795

tott a klasszicizmussal, de lényegében a realizmus egyik első képviselője, Gribojedov, Puskin, Gogol közvetlen előfutára volt.

A polgári viszonyok fejlődése és az osztályellentétek kiéleződése válságba juttatta az orosz klasszicizmust. A XVIII. század utolsó harmada egy új irodalmi irányzat, a szentimentalizmus megszületésének és kibontakozásának jegyében múlt el.

A NÉPKÖLTÉSZET

A XVIII. század második felében a népköltészet élesen és határozottan antifeudális jellegű. A népdalok a súlyos szolgaságról énekelnek, a robotról, az elnyomó „bojárokról", a földesurak önkényeskedéséről. A kéziratos gyűjtemények szatirikus versei kigúnyolják az ostoba és úri naplopót, s szembeállítják vele a munkáját szerető, éles eszű parasztot. Ehhez az irodalomhoz tartozik a „Kamkin Pahrinszk nevű falvának története" és az „Elbeszélés Kiszeliha faluról".

Az antifeudális népköltészet legragyogóbb alkotása a „Zsellérek siralma". Ez a mű nemcsak a jobbágyparasztság sorsán szomorkodik, hanem felfedi a fennálló rend igazságtalan voltát, utal még az új törvénykönyv összeállítására kiküldött bizottság munkájára is. Bár hisz a „jó cárban", mégis arról az időről ábrándozik, amikor maguk a parasztok „szüntetnek meg minden igazságtalanságot és a gonosz uraknak kiirtják még az irmagját is".

„A népi ékesszólás bámulatos példái" (Puskin) a Pugacsov táborából származó kiáltványok, rendeletek, levelek és egyéb írások. Nyelvük világos és egyszerű volt, tisztán és tömören juttatták kifejezésre a parasztok, a munkások, a kozákok és az egész „szegénynép" vágyait, s arra szólították a népet, amiről a „Zsellérek siralma" álmodozott: könyörtelen harcra az évszázados elnyomók, a nemesek ellen.

A KÉPZŐMŰVÉSZETEK ÉS A ZENE

Noha a festők és szobrászok, építészek és zenészek tevékenysége a nemesi igényekhez kötődött, a művészetben, akárcsak az irodalomban, népies vonások jelentkeztek. A XVIII. század második felében a művészet új fejlődésszakaszba lépett. Az alkotók sorában feltűnnek a néptömegek képviselői. A szobrász Subin állami parasztcsaládból származott, a zenész O. Kozlovszkij kézműves fia volt, egy másik zeneszerző, I. J. Handoskin, jobbágyparaszti sarj. Az Argunov festő-család tagjai szintén jobbágyok voltak. Bazsenov, a híres építész, templomszolga fia volt, Kazakov írnoké. Az értelmiség soraiba tehát behatoltak a parasztok, a nem nemesi értelmiség (raznocsinyecek) és a mesteremberek leszármazottai. Nekik köszönheti a XVIII. századi Oroszország nemcsak tudományát, hanem ragyogó, eredeti művészetét is. Ők hozták be a népi motívumokat a művészetbe.

A nemzeti öntudat fejlődése a XVIII. század második felének Oroszországában sajátos és eredeti művészetet teremtett. Oroszország mindamellett egyáltalában nem szigetelődött el Nyugat-Európától. Az orosz festők eredeti nemzeti művészetük megalkotásában alkotó módon felhasználták a külföldi festészet vívmányait.

A szenátus épülete Moszkvában
M. F. Kazakov alkotása. 1776—1789

A XVIII. század második felének orosz nemzeti építészete számos nagyszerű alkotást hagyott ránk. Pétervárott olyan remekművek épültek ekkor, mint a Téli Palota, a Sztroganovok palotája, a Szmolnij-kolostor (V. V. Rastrelli), az Alekszandr Nyevszkij-kolostor székesegyháza (I. J. Sztarov). Kiemelkedő alkotás a Sztarov építette Tauriai Palota, az orosz klasszicizmus tipikus példaképe. A külső formák egyedülálló egyszerűsége és szigorúsága jellemzi. Ezekben az években „öltözött gránitba a Néva"; a híres ráccsal vették körül a Nyári Parkot, számos nevezetes épületet emeltek (a Művészeti Akadémia, a Vásárcsarnok, az Új-Hollandia épülete stb.).

D. V. Uhtomszkij és tanítványai klasszicista stílusban épült alkotásokkal ékesítették Moszkvát. Különösen kiemelkedő a lángeszű orosz építőművész, V. I. Bazsenov életműve. Bazsenov, a bolognai és firenzei akadémia tagja, a római akadémia professzora, alkotásaiban mélységesen nemzeti művész volt. A Kreml-palota tervét az elgondolás grandiózus volta és választékossága az egyetemes építészettörténet szintjén is számottevő eredménnyé emeli. Bazsenov elképzelése alapján épült fel Moszkvában a Paskov-féle ház (a Lenin-könyvtár régi épülete). Nagy moszkvai építész volt M. F. Kazakov is, aki számos nevezetes épületet alkotott: a moszkvai egyetem épületét, a Golicin-féle kórházat, a szenátus Kreml-beli épületét, a nemesi gyülekezet palotáját (ma: Szovjetek Háza) stb. A régi Moszkva építészeti arculatának kialakítása jelentős mértékben Kazakov munkásságának eredménye. Színvonalas épületeket emeltek vidéken is, megsokasodtak a kastélyok és kúriák a nemesi majorokban (például a Seremetyevek kastélya Osztankinóban, amelyet három jobbágy-építész, P. I. Argunov, G. J. Gyikusin és A. F. Mironov épített).

A XVIII. század második felében élt orosz építőművészek alkotásait nagy választékosság, egyszerűség és vonalharmónia jellemzi. Felhasználták a régi orosz építészet motívumait, és kritikus szemmel sajátították el más országok és népek klasszicista építőművészetének vívmányait.

Mély realizmus jellemzi a kor orosz szobrászatát. Csodálatos melegség és kifejezőerő a sajátja F. I. Subin (1740—1805) szobrainak. Maga is Holmogoriból való parasztfiú volt, s bámulatos mellszoborban örökítette meg nagy földije, Lomonoszov arcvonásait. Realista mellszobrokat

F. G. Volkov
A. P. Loszenko portréja. 1763

faragott az orosz hadvezérekről (Csernisevről, Rumjancevről). Ötvennyolc márvány féldomborműből álló sorozatot készített az orosz fejedelmekről, cárokról és császárokról. Különösen figyelemre méltó Alekszandr Nyevszkij és Dmitrij Donszkoj arcképe, akiket az orosz mondai hősök vonásaival ruházott fel.

Az orosz festészet fejlődését elősegítette a Művészeti Akadémia megalapítása 1757-ben. Különösen szép eredményeket értek el a festők a portré művészetében, melyet I. P. Argunov, F. Sz. Rokotov, D. G. Levickij és V. L. Borovikovszkij művelt. Bensőséges költőiség és nagy festői kifejezőerő jellemzi Rokotov portréit (Novoszilceváról, Majkovról, Szurovceváról). A díszportré kiváló mestere, Levickij alkotásai nagy kompozíciós és festői erényekkel ékeskednek (Gyemidov, II. Katalin, Lanszkoj arcképe). Levickij életművének csúcsai Diderot, Novikov, U. Mnyisek, Gyakova arcképei, melyeken nagy kifejezőerővel és pompás technikával a modellek lelkialkatának tükrözésére törekedett.

A. P. Loszenko és G. I. Ugrjumov vásznai az orosz történelmi festészet, I. M. Ivanov és Sz. F. Scsedrin alkotásai pedig az orosz tájképfestészet alapjait rakták le. Az 1770-es évek végén bontakozott ki F. J. Alekszejev városképfestői munkássága. Ebben az időszakban tűnik fel a festészetben a parasztok és a paraszti életforma ábrázolása, a jobbágyparaszt M. Sibanov ecsetjén („Paraszti ebéd", „Eljegyzés"), valamint I. A. Jermenyev képein. Jermenyev egy lovász fia volt, szemtanúja s talán részvevője is a Bastille ostromának. A parasztokat úgy rajzolta meg, amilyennek látta: elcsigázottnak, kifosztottnak, szegénynek („Parasztok ebéd közben", „Éneklő vakok", „Koldusok"). Az ilyen művész természetesen nem érvényesülhetett a feudális Oroszországban. Egyik képe nyomorban haldokló festőt ábrázol, ezzel a sokatmondó felirattal: „Előnyösebb dolog céhbeli szobafestőnek lenni, mint történelmi képek festőjének, pártfogók nélkül... Rájöttem, de sajnos későn." A kép és a felírás mintha csak tulajdon eljövendő sorsát jósolta volna meg.

Az orosz színművészet fejlődése Fjodor Grigorjevics Volkov (1729—1763) nevéhez fűződik. Jaroszlavlban Volkov állandó drámai színházat nyitott. A később Pétervárott megnyílt „Orosz tragédia- és komédia-színház" magvát a jaroszlavli színészek alkották. Igazgatója Szumarokov, a társulat vezetője Volkov lett, ez a ragyogó színész, költő, drámaíró, muzsikus, festő és szobrász.

Erősödtek az orosz kultúra kapcsolatai az Orosz Birodalom keretébe tartozó vagy vele szomszédos egyéb népekkel. Ukrajnában kibővült a tanintézetek hálózata, bennlakásos iskolák nyíltak, főképpen az ukrán sztarsina fiai részére. A kijevi papnevelő akadémia, megtartva teológiai tanintézet jellegét, a moszkvai egyetem hatására a tantárgyak közé felvette a matematikát, a földrajzot, a természetrajzot, az orvostudományt. Nem egy tanítványa a moszkvai egyetemen és a pétervári orvos-sebészeti akadémián folytatta tanulmányait, például a híres orvostudósok, P. A. Zagorszkij és N. M. Makszimovics-Ambogyik. Kiváló botanikus és vegyész volt az ukrán M. M. Tyerehovszkij. Az ukrán nép múltja és orosz kapcsolatai iránti megnövekedett érdeklődést mutatják G. Konyisszkij és A. F. Safonszkij művei. Erősödött az orosz kultúra hatása Belorussziában is.

A XVIII. század második felében — azzal összefüggésben, hogy kezdetét veszi a jobbágyrendszer bomlása, s a feudalizmus méhében tőkés viszonyok alakulnak ki — jelentékenyen meggyorsul az orosz nemzettéválás folyamata.

Az orosz nemzet egyes elemei, a nyelv, a terület és a kultúra közössége, már régóta megvoltak. Azonban a gazdasági közösség, amely nélkül lehetetlen a nemzetté válás, akkor még egészen kezdetleges állapotban volt. „Nemzeti kötelékekről a szó tulajdonképpeni értelmében az akkori időben aligha lehetett szó..."[3] — írta Lenin.

Csak a XVII. században, az árutermelés növekedésével és az egységes összoroszországi piac kezdődő kialakulásával erősödtek meg a gazdasági kapcsolatok, kezdett kialakulni a gazdasági közösség, s alakult fokozatosan az ország egységes gazdasági egésszé. Ezen az alapon fejlődhetett azután ki az orosz nemzet.

A körzetek közötti gazdasági kapcsolatok megerősödése, a kormányzat központosítása és a dolgozó lakosság nagy tömegeinek áttelepülése a központi területekről délre, a Volga-mentére, az Urálba és Szibériába a helyi (vidéki) nyelvjárások közeledéséhez, az új nyelvjárások képződésének megszűnéséhez vezetett. A nép élő társalgási nyelve egyre gyakrabban és egyre mélyebben behatolt az irodalmi nyelvbe, kiszorítva onnan az elavult egyházi szláv szavakat és kifejezéseket.

Az összorosz irodalmi nyelv megteremtésében és a „szlávizmusoktól" való megtisztításában fontos szerepet játszott az iskola, amely egyre inkább kikerült az egyház hatalma alól. Az iskola szekularizálása szoros kapcsolatban állt az új ábécé bevezetésével, a világi tartalmú könyvek, a tankönyvek, az első orosz újságok kiadásával.

Megtörténtek az első lépések az új, világi irodalom, festészet és építészet megteremtése terén, a tudás kezdett tudománnyá válni, az emberek kezdtek megismerkedni a nyugat-európai kultúra és tudomány vívmányaival. A XVIII. század első felében ez a folyamat összehasonlíthatatlanul erőteljesebben haladt előre, mint addig.

A XVIII. század második felében tért hódított a bérmunka a fejlődő iparban, eltörölték a belső vámokat és monopóliumokat, hitelintézeteket és kereskedelmi társaságokat hoztak létre, javult a közlekedés, s mindennek megfelelően új szakasz kezdődött az összoroszországi piac fejlődésében és a gazdasági közösség kialakulásában.

Ezen az alapon ment végbe az orosz irodalmi nyelv közeledése a beszélt nyelvhez, ami már Kantyemir és Tregyiakovszkij életművében, Poszoskov, Tatyiscsev s más irodalmárok munkáiban és a társadalmi és politikai gondolkodás más képviselőinél is kifejezésre jutott. Tregyiakovszkij egyenesen kijelentette, hogy könyvét „mindenki számára érthetővé" akarja tenni, és „szinte a legegyszerűbb orosz nyelven, vagyis amelyen egymás között beszélünk", írja meg. Az össznépi irodalmi nyelv kialakulásában kivételesen fontos szerepet játszott Lomonoszov. Irodalmi és tudományos alkotásai jelentős mértékben gazdagították az orosz nyelv tudományos szókincsét, az 1750-es években pedig ő állította össze az első orosz nyelvtant.

Fonvizin, Novikov, Gyerzsavin, Ragyiscsev művei, az új műfajok (a regény, a katonaének, az elbeszélő költemény stb.) keletkezése arról tanúskodtak, hogy a XVIII. század végére fő vonásaiban már kialakult az összorosz irodalmi nyelv.

Minthogy az orosz nemzet kialakulása olyan időszakban ment végbe, amikor éleződött a jobbágyság küzdelme a földesurak ellen, amikor az abszolutizmus nemcsak hogy fenntartotta, hanem ki is szélesítette a jobbágytartók jogait, az orosz kultúrában egyre határozottabban előtérbe kerültek az antifeudális tendenciák. Az orosz kultúra legjobb képviselőinek a nemzeti kultúra és tudomány fejlesztéséért, a műveltség terjesztéséért vívott harca a jobbágyrendszer minden megnyilvánulása elleni küzdelemmel fonódott össze.

[3] *Lenin* Művei. 1. köt. Szikra 1951. 153. old.

XXVI. FEJEZET

A TECHNIKA ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

A XVII. század második fele a tudományban a heliocentrikus rendszer, a Galilei-féle dinamika és a karteziánus fizika (így nevezték Descartes és követői iskoláját) teljes győzelmét hozta. A XVII. század első feléhez képest sok tekintetben pontosabb lett a világról alkotott tudományos elképzelés; jellege most már nem annyira szemléltető ábrához hasonlítható, mint inkább grafikus ábrázoláshoz, amely elvont, matematikai formában mutatja ki a természeti jelenségek közti összefüggést. A természettudományokban számos olyan elmélet keletkezett, amely a jelenségek között pontos mennyiségi viszonyokat fedett fel.

A TUDOMÁNY ÉS A TECHNIKA FEJLŐDÉSÉNEK ÁLTALÁNOS VONÁSAI A XVII—XVIII. SZÁZADBAN

A természettudományok alapkövetelménye e korban a tudományos következtetések szigorú egyértelműsége, mennyiségi meghatározottsága és kísérleti megalapozottsága lett. A természet végtelen bonyolultságát igazában csak később, a XIX. században ismerték fel; a XVII—XVIII. században úgy gondolták, hogy a természetben minden összefüggés, a természet egész sokrétű világa a vonzás és taszítás mechanikai erőire vezethető vissza, s a kémiai, sőt a biológiai folyamatok is maradéktalanul, abszolút pontossággal ábrázolhatók olyan anyagi részecskék egyszerű, mechanikai helyváltoztatásainak formájában, amelyek nem bírnak minőségi sajátosságokkal. Ez a gondolat már a XVII. század első felében tért hódított, de új formát öltött akkor, amikor a mechanikai modellek helyére a klasszikus mechanika egyenletei, a bizonyos fokig szükségképpen határozatlan leírások helyére a pontos kísérleteken és méréseken alapuló mennyiségi számítások léptek.

Ám a tudományos gondolkodás a fantasztikus hipotézisek jogos elutasítását odáig vitte, hogy egyáltalában minden hipotézist elvetett; a tudomány kísérleti megalapozását durva empirizmussá süllyesztette; az önkényes kozmogóniai elképzeléseket elutasítva, a világ változatlanságának metafizikus elképzelését hirdette; a matematikai absztrakciókat hovatovább a megismerés a priori formáinak tekintette. Másrészt viszont a XVII—XVIII. században tovább élt a természettudományban a merev, metafizikus válaszfalakat romboló, a világ egységének eszméjét, az anyag és a mozgás megmaradásának és átalakulásának gondolatát előkészítő és kifejlesztő dialektikus irányzat. E gondolatoké volt a jövő — konkretizálásukhoz, megalapozásukhoz és győzelmükhöz azonban még igen sok megfigyelésre és kísérletre volt szükség, amelyek a differenciálódó természettudomány különböző ágaiban gyűltek, sokasodtak.

A természettudományok fejlődésének alapját a XVII. század második felében és a XVIII. században főként a manufaktúraipar technikája és kiváltképpen energiaellátása terén elért eredmények, majd pedig a XVIII. században bekövetkezett technikai és az ennek alapján lezajlott ipari forradalom alkották. Már a manufaktúra keretein belül végbement a termelési folyamat viszonylag elemi műveletekre való szétbontása. De ezek a műveletek kézműves jellegűek maradtak, s ezért nem hozták napvilágra a természeti jelenségek közti egyszerű mechanikai összefüggéseket. Marx a következőket írta a manufaktúra kézműves alapjáról: „Ez a *szűk technikai bázis* kizárja a termelési folyamat valóban tudományos elemzését, hiszen minden részfolyamatnak, amelyen a termék átmegy, kézműszerű részmunkaként kivitelezhetőnek kell lennie."[1]

A XVII. század második felében és a XVIII. század első felében a természettudomány fejlődése szempontjából nem a manufaktúraipar technológiájának volt a legnagyobb jelentősége (ez, noha a munkafolyamatot részekre bontották, lényegében mégis kézműves jellegű maradt), hanem a manufaktúraipar energiaellátásának, amelyben gépeket alkalmaztak. Igaz ugyan, hogy a manufaktúra-korszakban a gépek másodrangú szerepet játszottak, s felhasználásuk még csak szórványos jelenség, de még a XVII. században bekövetkezett ilyen sporadikus feltűnésük is — Marx szavaival élve — „e kor nagy matematikusainak gyakorlati támaszpontot és ösztönzést nyújtott a modern mechanika megteremtésére".[2] A hidraulikus hajtómű készítette elő a gépi ipart. Marx véleménye az volt, hogy eltekintve a puskapor, az iránytű és a könyvnyomtatás feltalálásától — a kapitalista társadalom kifejlődésének ezektől a szükséges előfeltételeitől — az óra és a malom az a két anyagi alap, amelyeken a manufaktúrán belül a gépi ipar előkészítése végbement volt.[3]

A legfontosabb mechanikai problémákat a hidraulikus hajtómű állította a tudomány elé; ez volt a kiindulópontja a mechanika tudományát megalapozó kutatók legfontosabb koncepcióinak. A különböző gépi berendezések — ha mégoly szórványos — alkalmazásának talaján formálódtak ki a tehetetlenség, a gyorsulás és az erő mechanikai fogalmai. Éppen erről a területről merítette a XVII—XVIII. századi tudomány a mechanikai modelleket, amelyeket széles körben alkalmazott a csillagászati, fizikai, kémiai, és geológiai folyamatok magyarázatára.

Rendkívüli fontossággal bírt az, hogy lehetővé vált a pontos időmérés és ezzel kapcsolatban az egyenletes, valamint az egyenletesen gyorsuló mozgások komoly kísérleti tanulmányozása. A régi órasúlyos óraszerkezetet Christiaan Huygens holland tudós ingával egészítette ki (1657—1658); e tökéletesített órák módot nyújtottak a tudósoknak arra, hogy a fizikai folyamatok sebességét vizsgálják. A hajókon az óra a földrajzi hosszúság meghatározásának legfőbb eszközévé lett. Huygens az inga elméletét is kidolgozta. A súlyok tökéletesítése lehetővé tette a fizikusok és – különösen — a vegyészek számára, hogy a kísérletezések során pontos mennyiségi adatokra támaszkodjanak.

A tárgyalt időszakban igen nagy szerepet játszottak a vízi energiaforrások; ez természetesen serkentőleg hatott a hidrodinamikai problémák tanulmányozására és kidolgozására. Az e téren folytatott elméleti kutatások a technika elért eredményeire támaszkodtak, de egyben kijelölték további fejlődésének útját. Így például Daniel Bernoulli „Hidrodinamika" (1738) és Bernard Belidor „Hidraulikus építészet" (1757) című munkája után a XVIII. század derekán láttak napvilágot Leonhard Euler művei, amelyekben először nyer kifejtést a vízturbinák elmélete.

A tudományokban lendületesen tért hódított a kísérletező módszer. James Smithson megszervezte a vízikerekek és a szélmalom-mechanizmusok laboratóriumi vizsgálatát, s megfigyeléseinek eredményeit „A víz és a szél erejére vonatkozó kísérleti vizsgálatok" című könyvében publikálta (1759). Különösen megnőtt a kísérletek szerepe az építészeti mechanikában, amely külön

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 317. old.

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. 327. old.

[3] Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 158. old.

elméleti és alkalmazott tudományággá vált. Galileinek a tartógerendák problémakörére vonatkozó első elméleti következtetései (1638) után az építészeti mechanika kérdéseinek kidolgozása a XVII. század második felében Robert Hooke, Edmé Mariotte és számos más tudós kutatásaival folytatódott. A XVIII. században Jakob Bernoulli, Leonhard Euler és Charles Coulomb elvégezték a rugalmasság elméletének matematikai kidolgozását. E téren már rendszeres kísérletezés is folyt: Pieter van Musschenbroek holland fizikus kutatásai (1729), különböző fafajták kipróbálása a hajóépítésre való alkalmasság szempontjából (G. L. Buffon és H. L. Duhamel kísérletei a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején), különböző kőzetfajták kipróbálása (E. M. Gauthey). Az építőművészet fejlődésének ebben az új szakaszában — az építészet ettől kezdve egyre inkább pontos számításokra és módszeres kísérletezésre támaszkodik — meglehetősen sűrű egymásutánban jelentek meg a különböző kézikönyvek és egyéb művek, mint például Belidor „Mérnöki tudományok" című munkája (1729), Gauthey „A mechanika alkalmazása boltívek és boltozatok építésénél" (1772) vagy Coulomb „A maximumok és minimumok szabályainak az építészet statikai problémáira való alkalmazásának tapasztalatai" (1773—1776) című műve.

A tengeri kereskedelem kibővülésével összefüggésben tökéletesedett a hajóépítés technikája, a navigáció terén új számítási módszerek alakultak ki. A technikai és elméleti ismeretek új színvonalát tükrözi Euler klasszikus műve, „A hajózás tudománya", amelyhez 1737-ben fogott hozzá a pétervári Tudományos Akadémia megbízásából, s amelynek első kiadása 1749-ben Pétervárott látott napvilágot.

A TECHNIKA FEJLŐDÉSE

Az Engels által ipari forradalomnak nevezett folyamat kiindulópontja a munkás „leváltása" volt azon funkcióiból, amelyekben közvetlenül hat a munka tárgyára — vagyis a munkagépek, más szóval gépi szerszámok megjelenése.

Marx, az ipari forradalom menetét és eredményeit elemezve, igen erőteljesen hangsúlyozta azt a fontos körülményt, hogy a gép a termelést elemi fizikai, illetve kémiai folyamatokra bontja fel. Ez rendkívül mozgékonnyá teszi a termelést. „A munkaeszköz, mint gépi berendezés, olyan anyagi létezési módra tesz szert, amely az emberi erőnek természeti erőkkel, a tapasztalatszerű gyakorlottságnak pedig a természettudomány tudatos alkalmazásával való helyettesítését feltételezi."[4] A termelésnek egyes műveletekre való szétbontása adta meg az alapot a technológiai eljárások szakadatlan forradalmasodásához.

Az új technika — elsősorban a gőzgép — a molekulák mozgástörvényeinek széles körű felhasználását jelentette. Ez a körülmény igen fontosnak bizonyult a fizika új ágazatainak kifejlődése szempontjából, de a tárgyalt időszak folyamán a természettudományban még mindig azok a tendenciák uralkodtak, amelyek történetileg a vízikerekek építésével és súlyos tömegek különböző mechanikai mozgásainak ipari alkalmazásával állottak összefüggésben. Az ipari forradalom abban az időben nem nyújthatott alapot a természettudomány mechanikai korlátozottságának leküzdéséhez. A gépi ipar, amely Angliában jelent meg, s a kontinensen első lépéseit tette, olyan követelményeket támasztott a tudománnyal szemben, amelyek főként a mechanika fejlődését serkentették — igaz: egyszersmind megteremtette az előfeltételeket ahhoz, hogy a tudomány majd új, magasabb fokra emelkedjék.

A manufaktúramunkásnak munkagépekkel való helyettesítése a termelés energetikai bázisának gyökeres megváltozásához vezetett. Az első gyárakban vízikereket alkalmaztak. A hidraulikus hajtómű azonban nem volt képes az ipari forradalom során felmerült feladatok megoldására. A vízienergia felhasználása mellett a gyárak méreteinek gátat szabott a folyók kapacitása, a gyárakat

[4] *Marx:* A tőke. I. köt. 359. old.

csak folyók mellé telepíthették, s ez akadályozta az iparnak a városokban való összpontosítását. E nehézségektől a gőzgép szabadította meg az ipart.

Az ipari forradalmat megelőző időszak (a XVII. század második fele és a XVIII. század első fele) történeti szerepe többek között éppen abban áll, hogy a manufaktúra-technika méhében — a matematikai és kísérleti módszert alkalmazó természettudomány fejlődésével elválaszthatatlan összefüggésben — kialakultak a feltételek az első munkagépek megszerkesztéséhez. E gépeket kezdetben csak szórványosan alkalmazták; nagyobb arányú elterjedésüket csak bizonyos társadalmi feltételek tették lehetővé. A termelés egész rendszerét átalakító találmányok sorát a fonógépek megalkotása nyitotta meg; ezt a szövés gépesítése követte. A technikai forradalom szükségessé tette az ipar energetikai bázisának átalakítását: az univerzális hajtóerő a gőzgép lett.

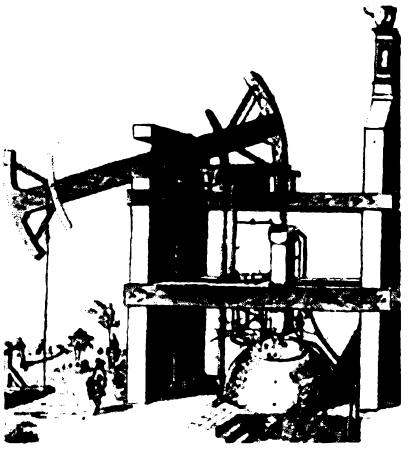

Newcomen gépe
G. Baton metszete. 1717

A gőzgép konstrukciója abban az alakjában, amelyet a XVIII. század második felében nyert el, egész sereg kutatás és fokozatos tökéletesítés eredményeként jött létre. Engels teljes joggal állapíthatta meg: „A gőzgép volt az első valóban nemzetközi találmány".[5] Ha figyelmen kívül hagyjuk az ókori játékszert, Hérón „labdáját", amelyet a vízgőz energiája tartott forgásban, a kutatások megindulása egybeesik a manufaktúra-korszak kezdetével.

Az első gőzgépeket főképpen arra használták, hogy kiszivattyúzzák a vizet a bányákból. Ilyen volt Thomas Savery (1650—1715) gőzszivattyúja, valamint a Thomas Newcomen devonshire-i kovács és lakatos (1663—1729) által szerkesztett gőzgép. Mindkét gép a XVII—XVIII. század fordulóján született meg Angliában. Newcomen gépén a gőz dugattyút hoz mozgásba, amely egy nagy, fából készült lengőkarral van összekapcsolva; ennek másik végére ellensúlyt rögzítenek. A gőz felemeli a dugattyút Ekkor a csap, amelyen keresztül a gőz a hengerbe jut, elzáródik, a hengerbe hideg víz áramlik, hatására a gőz lecsapódik és a hengerben légritka tér keletkezik. Eredetileg Newcomen gőzgépét vízikerekek működtetéséhez használták fel: segítségével szivattyúzták a vizet azokba a tartályokba, amelyekből a vízikerék lapátjaira vezették. De már az 1760-as években számos kísérletet tettek arra, hogy megszerkesszék az univerzális gőzgépet, amely most már nemcsak szivattyúnak használható, hanem a legkülönbözőbb munkavégző mechanizmusokat mozgásba hozó hajtóműnek is. A legkorábbi ilyen konstrukció minden valószínűség szerint I. I. Polzunov orosz műszerész gépe volt, amelyet 1766-ban helyeztek üzembe Barnaulban. Az angol James Watt 1764-től dolgozott Newcomen gépének tökéletesítésén; elválasztotta a kondenzátort a hengertől. Watt 1784-ben megszerkesztett második gőzgépében már a gőz a dugattyúnak váltakozva hol az egyik, hol a másik oldalára gyakorolt nyomást. „Watt lángelméje — írja Marx — megmutatkozik az 1784 áprilisában kiváltott szabadalom részletezésében, amelyben gőzgépét nem mint egy különös célokra szolgáló találmányt, hanem mint *a nagyipar általános szereplőjét* írja le."[6]

1775-től 1800-ig Watt és társa, Boulton birminghami gyárai a pamutipar részére 84 gőzgépet szállítottak, összesen 1382 lóerő teljesítőképességgel, a gyapjúipar részére 9 gőzgépet, kőszénbányáknak 30, rézbányáknak 22 és kohászati üzemeknek 28 gőzgépet.

[5] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 120. old.
[6] *Marx:* A tőke. I. köt. 352. old.

A nürnbergi csillagászati obszervatórium
Épült 1716-ban. J. A. Delsenbach metszete

A gőzgépeket kezdetben kézműves módszerekkel állították elő. Ahhoz, hogy gépi úton gyártsanak gépeket, előbb nagy teljesítményű erőgépre volt szükség. A gőz hasznosítása lehetővé tette ilyen erőgép megkonstruálását. A gyárakban gőzkalapácsok és egyéb olyan gépek jelentek meg, amelyek a nagyipari gépgyártás alapjait képezték. A század végén Henry Maudslay a megmunkáló (esztergályozó, forgácsoló) szerszám beszorítására, befogására megszerkesztette a szupportot; ez automatikusan a megmunkálandó felülethez nyomja a szerszámot, azaz helyettesíti a szakmunkás kezét.

A XVIII. században az angol kohászatban fa helyett kőszenet kezdtek használni tüzelőanyagként. Európa más országaiban is végbement a kohászatnak új, racionális alapon való tökéletesítése. Franciaországban szép eredményeket ért el e kérdések kidolgozásában René-Antoine Réaumur (1683—1757), aki 1722-ben tette közzé „A kovácsolt vas acéllá alakításának és a nyersvas kiizzításának művészete" című munkáját. Réaumur precíz kísérletek segítségével igyekezett tisztázni a vas, a nyersvas és az acél készítésének technológiai kérdéseit, tanulmányozva ezek fizikai és kémiai tulajdonságait.

A legkülönbözőbb területeken figyelhető meg tehát mind szorosabb kölcsönhatás a tudomány és a technika között.

A TUDOMÁNYOS KUTATÁS ÚJ FORMÁI

A tudományos kutatás terén új szervezeti formák alakultak ki és hódítottak teret. A XVI. században és a XVII. század első felében az akadémiák sokkal inkább „szabad tudós társaságok" voltak, mint a szó mai értelmében vett tudományos akadémiák. A XVII. század második felétől kezdve jelentek meg Európában az első nemzeti tudományos akadémiák. Közvetlen elődjük a firenzei Kísérletek Akadémiája (Academia del Cimento) volt, amely 1657-től 1667-ig működött. Ez az akadémia kezdettől fogva a kollektív kutatást tekintette feladatának. Jellemző, hogy az akadémia által végzett kísérletek leírását tartalmazó könyv nem említi meg névszerint azokat a tudósokat, akik az egyes kísérleteket javasolták vagy végrehajtották; az akadémia mint egységes kollektíva tette közzé munkája eredményeit. 1662-ben Londonban megalapították a Royal Societyt (Királyi Társaság), 1666-ban Párizsban a francia Tudományos Akadémiát. Ezt követte a berlini (1700), a pétervári (1725) és a stockholmi Tudományos Akadémia (1739) megalapítása. Ekkortájt létesítették az első állami csillagvizsgálókat is (1672-ben a párizsit, 1675-ben a greenwichit).

Nagyobb szabásúak s egyben szervezettebbek lettek a tudományos expedíciók is. A nagy cayenne-i csillagászati expedíció (1671—1673) meg az ezt követően a Föld legkülönbözőbb pontjain végrehajtott csillagászati és geodéziai expedíciók egész sor tudományos probléma pontosabb kidolgozását és megoldását tették lehetővé. Így például a franciák perui (1735—1743) és lappföldi expedíciója (1735—1737) nyomán a valóságot jobban megközelítő képet alakítottak ki a Föld alakjáról. Az 1750-es években a Jóreménység fokán és Berlinben végzett párhuzamos megfigyelések a Föld—Hold távolság pontosabb meghatározását eredményezték. 1769-ben Európa különböző országaiban — többek közt az európai Oroszország területén és Szibériában — koordinált megfigyeléseket végeztek a Vénusznak a napkorong előtti áthaladásáról.

A XVIII. század folyamán a földrajzi expedíciók munkájának eredményeképpen lényegesen gyarapodtak a Föld addig ismeretlen vagy alig ismert vidékeire vonatkozó ismeretek. Francia, angol és más nemzetiségű tengeri utazók alaposan átkutatták az Indiai-óceán déli részét, Óceániát és Ausztráliát, továbbá Amerikában a Hudson-öböl környékét. Gyarapodtak a Kínára vonatkozó ismeretek is. Nagy lépéssel jutottak előre a földrajzi kutatások Oroszországban is: 1720—1727-ben szervezték meg az első szibériai expedíciót, melynek feladatai között különböző természettudományi problémák tanulmányozása is szerepelt — ezzel a munkával Daniel Gottlieb Messerschmidt tudományos kutatót bízták meg. A szibériai expedíciót nyomon követte a kamcsatkai expedíció (1725—1730), a nagy északi expedíció (1733—1734), valamint az úgynevezett akadémiai expedíciók (1768—1774), amelyek hatalmas tudományos anyagot gyűjtöttek az ország különböző vidékein. Ez expedíciók mindegyike szervezett, kollektív jellegű kutatómunkát végzett.

A kornak a tudományos és technikai eredmények összegezésére irányuló tendenciái világosan kifejezésre jutnak „A tudományok, művészetek és mesterségek enciklopédiájá"-ban, melynek kiadása 1751-ben indult meg.

A technikai haladás ösztönző hatására a XVIII. század második felében sűrű egymásutánban jöttek létre a szakjellegű tudományos és oktató intézmények, például a párizsi bányászati szakiskola (1747) és Királyi Mezőgazdasági Társaság (1761), a freibergi bányászati akadémia (1765), a pétervári bányászati szakiskola (1773).

A XVIII. század haladó természettudománya meglehetősen határozottan és bátran elutasította a teológiai elképzeléseket. A kialakulóban levő precíz, zárt világképben már nem maradt hely az isten számára. Az egzakt tudomány jórészt szakított a metafizikával is. Marx a következőket írta: „A metafizika a XVII. században (gondoljunk Descartes-ra, Leibnizre stb.) még *pozitív*, profán tartalommal vegyül. Felfedezéseket tett a matematikában, fizikában és más határozott tudományokban, amelyekről úgy látszott, hogy körébe tartoznak. Ez a látszat már a XVIII. század elején megsemmisült. A pozitív tudományok különváltak a metafizikától és önálló köröket vontak. A metafizika egész gazdagsága már csak gondolati lényekből és mennyei dolgokból állt, éppen amikor minden érdeklődés a reális lényekre és a földi dolgokra kezdett összpontosulni. A metafizika ízetlenné vált."[7]

A XVII. századi tudományokra rendkívül nagy hatással bíró karteziánus fizika, amely tele volt fantasztikus, a kísérleti bizonyítást teljesen nélkülöző hipotézisekkel, s amely nem mert nyíltan szakítani a vallás dogmáival, a XVIII. században már elavulttá vált. Az a kor, melyben a haladó gondolkodók kinyilatkoztatták az ész szuverenitását, s ideológiai tekintetben objektíve az 1789-es forradalom közvetlen előkészítésén munkálkodtak, egyszersmind a karteziánus konstrukciók elvetésének kora volt. A természettudomány ebben az időben még nem szakadt el Descartes fizikájától, de már nem mondható karteziánusnak; nyíltan fellépett a teológia ellen, s emellett nagymértékben felhasználta a newtoni klasszikus mechanika eredményeit.

NEWTON

Isaac Newton 1643. január 4-én született Woolsthorpe községben, Cambridge-től 75 kilométerre. Egyetemi tanulmányait Cambridge-ben végezte, ahol a matematika professzora, Isaac Barrow (1630—1677), rendkívül nagy hatással volt rá. A hatvanas évek végén átvette Barrow tanszékét, amelyet több mint 30 évig vezetett. Newton életének legterményebb időszakát a hetvenesnyolcvanas évek hozták; ekkor születtek meg alapvető felfedezései a matematika, a mechanika és az optika területén. Életének utolsó évtizedeit Londonban élte le; 1696-tól a pénzverde igaz-

[7] *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 125. old.

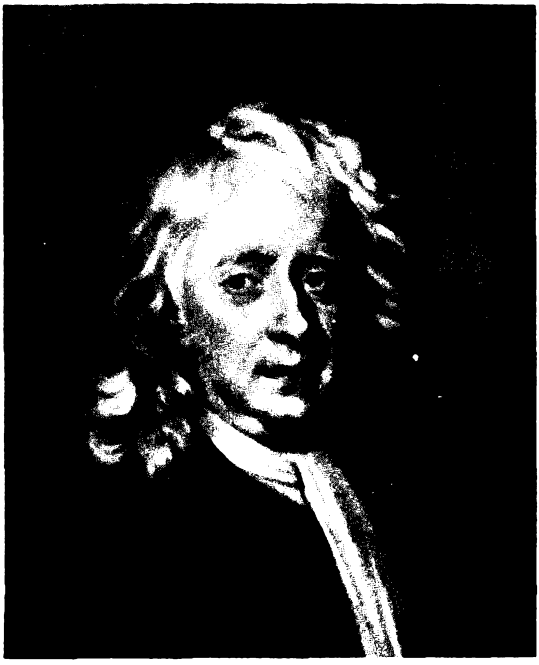

Isaac Newton
MacArdell metszete

gatója volt, majd 1703-ban a Royal Society elnökévé választották. 1727. március 31-én halt meg; a Westminster-apátságban temették el. Klasszikus munkájának — „A természetfilozófia matematikai alapelvei" („Philosophie naturalis principia mathematica") — első kiadása 1687-ben jelent meg.

Az „Alapelvek"-ben a tudományos alkotómunka új, már meglehetősen elterjedt vonásai teljesen kiforrott, következetes és világos formában érvényesültek. Newtonnak az első kiadáshoz írt előszava többek között szól a természettudomány feladatairól. A konkrét mozgási jelenségek megfigyelése után, írja Newton, mindenekelőtt meg kell keresni azokat az erőket, amelyek e mozgások kiváltó okai, azután pedig a megtalált erőkből kiindulva le kell vezetni a konkrét mozgásokat. Az „Alapelvek" első könyve a testek centrális erők hatására történő mozgását tárgyalja, a második könyv az ellenállást kifejtő közegben történő mozgást, a harmadik könyv pedig („A világ rendszeréről") a korábban megfogalmazott törvények alapján levezeti az égitestek kölcsönös vonzását és mozgásukat előidéző erőket. Az „Alapelvek"-ben megfogalmazott mozgástörvények a következők: 1. a tehetetlenség törvénye („minden test megmarad nyugalmi állapotában vagy egyenesvonalú egyenletes mozgásában, amíg egy reá ható erő nem kényszeríti ennek az állapotnak a megváltoztatására"); 2. az arányosság törvénye, amelynek értelmében a gyorsulás az előidéző erővel arányos; 3. az akció és reakció (hatás és ellenhatás) egyenlőségének törvénye. E törvények és az ugyancsak általa megalkotott gravitációs törvény alapján Newton logikusan felépített rendszert dolgozott ki. Bebizonyította, hogy a Földön megfigyelhető nehézségi erő azonos azzal az erővel, amely a Holdat a Föld körüli mozgása során állandó pályáján tartja, és azzal, amely a Földet a Nap körüli keringése során elliptikus pályáján tartja; kimutatta, hogy ez az erő tartja elliptikus keringési pályáján az összes többi égitestet is. Bebizonyította, hogy ez az erő egyenesen arányos az egymást vonzó testek tömegével és fordítottan arányos a köztük levő távolság négyzetével. A gravitációs erő egyetemes jelentőségének gondolatához számos XVII. századbeli tudós eljutott, de Newton volt az első, aki a nehézségi erő törvényszerűségeit szabatosan megfogalmazta, pontos számításokkal bizonyította, és a gravitáció törvényéből levezette az égitestek mozgásának már ismert, Kepler által megállapított törvényeit.

Az „Alapelvek" — különösen 1713-ban megjelent második kiadása, amelyhez Roger Cotes írt élesen antikarteziánus előszót — élénk visszhangot keltett és elkeseredett harcot indított el az európai természettudományban. A karteziánusok nem adták fel békésen pozícióikat, de a newtoni elmélet feltartóztathatatlanul haladt a teljes győzelem felé. Angliában Newton tételeit nyomban elfogadták. Az alkalmazott mechanika fejlődése által életre hívott newtoni mechanika maga is a további technikai haladás rugójává lett. Másfelől az angol uralkodó osztályok a newtoni tanokban a vallás védelmének eszközét látták. Az említett Cotes-féle előszó megemlíti, hogy „Newton kitűnő munkája a legbiztosabb védelem az ateisták támadásaival szemben", s hogy „sehol sem található jobb fegyver e becstelen banda ellen, mint ebben a tegezben". Newton „Alapelvei"-ben

valóban számos teológiai szellemű kijelentés és tan található, például a világegyetemet mozgásba hozó isteni eredetű „első lökés" tétele. A Newton világnézetében fellelhető teológiai tendenciák ellenére azonban tudományos eszméiből csakhamar vallásellenes, materialista következtetéseket vontak le. Az 1730-as években Voltaire a „Filozófiai levelek"-ben szellemes, szemléletes, népszerű előadásban, harcos szellemben fejtette ki a newtoni tanokat — a katolikus egyház ezt annyira veszélyesnek találta, hogy Voltaire könyvét 1734-ben a párizsi parlament hóhér általi megégetésre ítélte.

LEIBNIZ

A lendületesen fejlődő természettudomány a XVIII. század első felében más európai országokban is harcba szállt a teológiával. Spinoza már a XVII. század második felében radikális materialista következtetéseket vont le a karteziánus fizikából, s ez heves reakciót váltott ki. A vallás összes védelmezői, még a deisták is felemelték szavukat Spinoza ellen. Engesztelhetetlen ellenfelei közé tartozott Leibniz is, a monadológia idealista filozófiai rendszerének megalkotója, a differenciál- és integrálszámítás lángeszű felfedezője, akinek nevéhez számos új gondolat fűződik a mechanikában is.

Leibniz — ellentétben Descartes-tal — a világegyetem alapjának nem az anyagi testek mozgását tekintette, hanem a kiterjedés nélküli lényeket — a monászokat. E tant Christian Wolff népszerűsítette és foglalta rendszerbe.

LOMONOSZOV TUDOMÁNYOS ESZMÉI

Midőn Wolff a marburgi egyetemen tartott előadásaiban kifejtette a kiterjedés nélküli elemekre épülő metafizikájának alapjait, egyik fiatal hallgatója már harmonikus rendszert dolgozott ki magában az akkor ismert természettudományos tények összességének magyarázatára, mégpedig a kiterjedéssel rendelkező anyagi részecskék — „fizikai monászok" — azaz molekulák és atomok konfigurációi és mozgása segítségével.

Mihail Vasziljevics Lomonoszov — ő volt ez a fiatalember — nem fogadta el Leibniznek és Wolffnak azt a nézetét, hogy a testek kiterjedés nélküli elemekből épülnek fel, hanem leszögezte, hogy a természettudomány a reális, kiterjedéssel bíró világot vizsgálja, s hogy minden természeti jelenség alapja az anyagi testek, az anyag kiterjedéssel bíró részecskéinek mozgása. Már korai munkáiban (1741—1743) „érzékelhetetlen részecskékről" írt, amelyeknek mozgása magyarázza a kémiai reakciók lefolyását, a hang-, fény- és hőjelenségeket, a tömegvonzást, a mágneses és elektromos jelenségeket. Lomonoszov írt továbbá a molekulákról (ő a „korpuszkula" — „testecskék" — kifejezést használja), amelyek kisebb részecskékből: atomokból („elemek") állnak, s az összetett aznyagok kémiai tulajdonságainak eltérő voltát a molekulák különböző összetételével magyarázta. E gondolatokat továbbfejlesztve, Lomonoszov a makroszkopikus testek látható mozgásának a részecskék belső, láthatatlan mozgásába való átmenetéről beszélt. E gondolatában a mozgás megmaradásának elvéből indult ki, melyet egy általánosabb törvény speciális esetének tekintett; 1748-ban egy Eulerhez intézett levelében szól „egy általános természettörvényről, amelynek maguk a mozgástörvények is engedelmeskednek" — azaz az anyag és a mozgás megmaradásának törvényéről. Lomonoszov a tömegvonzással, a mágnességgel, a fénnyel és az elektromossággal foglalkozó műveiben egy az éterre vonatkozó elképzelést fejtett ki és ennek alapján dolgozta ki elektromosságelméletét. Lomonoszov a kozmosz, a Föld és a földkéreg evolúcióját hirdető elméletek előfutára volt.

A DIFFERENCIÁL- ÉS INTEGRÁLSZÁMÍTÁS ÉS A MATEMATIKAI TERMÉSZETTUDOMÁNY

A XVII. században, az analitikus geometriának Descartes által történt kidolgozása és más tudósok kutatásai után Leibniz és Newton egymástól teljesen függetlenül kidolgozták a differenciál- és integrálszámítást. „A fordulópont a matematikában — írta Engels — Descartes *variábilis* (változó) *mennyisége* volt. Ezzel bevonult a matematikába a *mozgás*, és *ezzel a dialektika*, és *ezzel rögtön szükségessé vált a differenciál- és integrálszámítás* is, melyet azonnal meg is kezdtek; Newton és Leibniz nagyjából befejezi, nem felfedezi."[8]

A XVIII. században a tudomány fejlődésének egyik fő iránya a matematikai analízis és a matematikai természettudomány harmonikus rendszerének megalkotása volt. A svájci származású, Berlinben és Pétervárott dolgozó Leonhard Euler (1707—1783) műveiben vannak olyan fejezetek a differenciál- és integrálszámításról, valamint a mechanika köréből, amelyek ma is szinte teljesen változatlan formában szerepelnek a tankönyvekben. Euler „Differenciálszámítás" című műve (1755) és négykötetes munkája, az „Integrálszámítás" (1780) a matematikai természettudomány új módszereinek valóságos kincsestárát jelentette.

Joseph-Louis Lagrange francia matematikus (1736—1813) „Analitikus mechanika" című, 1788-ban megjelent műve összegezte a klasszikus mechanika első évszázadának eredményeit — 1687-től, Newton „Alapelvei"-nek megjelenésétől fogva. Lagrange tisztán analitikus formában, rajzok nélkül fejtette ki a mechanikát.

A XVIII. században nemcsak a tudósok között, hanem a közvélemény szélesebb köreiben is óriási hatást keltettek azok az esetek, amikor sikerült elméleti úton előre kiszámítani csillagászati jelenségek bekövetkeztét, illetve időpontját. Clairaut (1713—1765) 1759. április 13-án fejezte be számításait a Halley-üstökös visszatérésének időpontjára vonatkozólag, s egy hónap múltán az esemény bekövetkezte igazolta, hogy számítása helyes volt. Lenyűgöző bizonyítéka volt ez a tudomány hatalmának és a tudomány által alkalmazott mechanikai és matematikai módszerek pontos és megbízható voltának.

Minden egyes ilyen felfedezés, akárcsak Lagrange, Clairaut, majd később Laplace műveinek szigorú rendszert alkotó felépítése, egy-egy lépést jelentett a természettudományoknak a teológiai elképzelésektől való megszabadulása felé, afelé, hogy az isten teljesen kiszoruljon a természetből. Igen jellemző e tekintetben d'Alembert munkássága; az egész mechanikát egyetlen (az ő nevét viselő) elvre építette, amely lehetővé teszi a dinamika bármely feladatának a megfelelő statikai feladatra való visszavezetését. D'Alembert az „Enciklopédiá"-ba írt cikkeiben a mechanikai természettudományt határozottan szembeállította a vallással.

A tudományos kutatás pontosabbá válása a XVIII. században nemcsak a matematikai apparátus fejlődésén alapult, hanem a megfigyelések és a mérések tökéletesedésén is. Ez mindenekelőtt a csillagászatban érvényesült, amely a mechanikai-matematikai módszerek legelső próbaköve volt. A század utolsó harmadában születtek meg William Herschel (1738—1822) felfedezései. 1781-ben tükörteleszkóp segítségével felfedezett egy addig ismeretlen bolygót — az Uránuszt. Ettől kezdve a tükörteleszkópok sikerrel vették fel a versenyt a lencsés csillagászati távcsövekkel (refraktorok). Tükörteleszkópjával Herschel azt is megállapította, hogy a Szaturnusz gyűrűje két koncentrikus részből áll; később felfedezte a Szaturnusz két új holdját és az Uránusz hat holdját, elkészítette a kettős csillagok katalógusát és bebizonyította, hogy a kettős csillagok esetében is a gravitáció newtoni törvénye érvényesül.

[8] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 268. old.

LAPLACE CSILLAGÁSZATI RENDSZERE

A csillagászat fejlődésének csúcspontját a XVIII. században a francia Pierre Simon Laplace (1749—1827) könyve, „A világ rendszerének kifejtése" (1796) jelentette. Ez a mű — amelyet Laplace többkötetes „Égi mechaniká"-ja követett — nagy hatást gyakorolt a tudósok világnézetére. Alapeszméje a világegyetem mechanikai stabilitása. Laplace, „az értelem századának" gyermeke, messze túllépett azon a newtoni elképzelésen, amely szerint ismételt isteni beavatkozásra van szükség, hogy periodikusan újra meg újra helyreállítsa a világ stabilitását. A XVIII. század legnagyobb gondolkodói azt bizonyították, hogy a világegyetem mindennemű külső, nem anyagi beavatkozás nélkül is stabil lehet. A bizonyítások a gravitáció newtoni törvényéből indultak ki, melyet a csillagászati problémák egyre szélesebb körére alkalmaztak következetesen. Laplace műve, „A világ rendszerének kifejtése", azon a meggyőződésen alapul, hogy a newtoni gravitációs törvény feltétlenül, mindig és minden körülmények közt érvényes, és e törvényből valamennyi csillagászati jelenség magyarázata — mint mechanikai-matematikai feladatok rendszere — levezethető.

Laplace agyában született meg ama hipotetikus lény alakja, aki egy adott pillanatban a világ összes anyagi részecskéinek koordinátáit és sebességét ismeri és ebből abszolút pontosan képes megjósolni a világ egész további fejlődésének bármilyen kis részletét, beleértve az emberi történelem eseményeit is. Ez volt a XVIII. századi mechanikai alapon nyugvó természettudomány eszményképe. A fejlődés törvényszerűségei természetesen nem redukálhatók a mechanikai törvényszerűségekre. Laplace elmélete nagy hatással volt a társadalom szellemi fejlődésére. Igen nagy jelentőséggel bírtak azok a következtetések, amelyeket ő maga vont le a tudományos mechanikából, Napoleonnak adott híres válaszában. A tudóstól — aki brumaire 18-a után miniszter, majd a császárság idején gróf és a restauráció idején márki lett — Napoleon megkérdezte: milyen szerepet szánt Istennek a világ rendszerében. Laplace gőgösen így válaszolt: „Fenség, erre a hipotézisre nem volt szükségem."

A tudomány mechanikus korlátozottsága következtében a differenciálódó XVIII. századbeli természettudomány valamennyi területén a természet változatlan voltát valló helytelen felfogás jutott uralomra. Egyszersmind azonban az egységes tudományos világképre való törekvés, a fizikai, kémiai és biológiai ismeretek felhalmozódása lehetővé tette a világegyetem, a naprendszer, a Föld, a földkéreg, a földfelület és a földi élővilág valóságos fejlődését felvázoló elméletek kidolgozását.

A NAPRENDSZER ÉS A VILÁGEGYETEM VÁLTOZÓ VOLTÁNAK GONDOLATA

A világegyetem fejlődésének kérdését közvetlenül felvető csillagászati munkák közé tartozott Immanuel Kant műve: „Az ég általános természettörténete és elmélete, avagy kísérlet a világegyetem felépítésének és mechanikai eredetének ismertetésére Newton elvei alapján" (1755). E könyvnek tragikus sors jutott osztályrészül. Már nyomdában volt, mikor a kiadó csődbe jutott és raktárát a könyv ott tárolt példányaival együtt lepecsételték. Később, 1763-ban Kant „Az ég általános természettörténeté"-nek fejtegetéseit egy kisebb terjedelmű munkába összesűrítve adta ki, „Az egyedül lehetséges alap Isten létének bizonyítására" címen. Kant kozmogóniai elmélete, teológiai burka ellenére, valójában szemben állt mindenfajta teológiával. Kant azonban félt a vallással való szakítástól, s ez a félelem idővel még inkább elhatalmasodott rajta. „Az ég általános természettörténete és elmélete" eredeti megfogalmazásában Kant még arra törekedett, hogy a Newton-féle „első lökést" elvetve, a bolygók mozgását kizárólag mechanikai okok alapján magyarázza. Magyarázat-kísérletében a molekulák mechanikáját használta fel. A molekulák vonzása és taszítása irányította — úgymond — a kozmikus ősköd elemeinek mozgását. Ezek az elemek egyesültek, a részecskék taszítása a felhő belső mozgását forgó mozgássá alakította, amely fokozatosan az

egész ősköd általános forgásává alakult át. A köd központi része izzó golyóvá alakult, míg kívülebb gravitációs központok jöttek létre, amelyek maguk köré vonzották az anyagot és bolygókká váltak. A bolygók mozgása tehát magukkal a bolygókkal együtt született meg. Ugyanígy magyarázta Kant a bolygók holdjainak keletkezését. Másfelől — így vélekedett — a Nap maga is egy nagyobb, magasabbrendű rendszerbe tartozik, amely ugyancsak egy gigászi kozmikus felhőből keletkezett. Ezt a rendszert megint egy nagyobb keringő rendszer foglalja magában, és így tovább a végtelenségig.

A világegyetem és a naprendszer evolúciójának gondolata tehát már Kantnál a molekuláris mozgásról alkotott elképzeléssel összefüggésben merült fel. De a molekulák mozgásáról még keveset tudtak. A XVIII. században a molekula- és atomelmélet terén még csak a legelső lépéseket tették. A modern tudomány adatai nem igazolják Kant hipotézisét, amely azonban a maga korában feltétlenül előremutató jellegű volt.

A GÁZELMÉLET ÉS A HŐTAN FEJLŐDÉSE

Még a tárgyalt korszak legelején születtek meg Otto von Guericke (1602—1686) jelentős felfedezései — többek között a légszivattyú feltalálása. Robert Boyle (1626—1691) és Edmé Mariotte (1620—1684) munkássága a gázelmélet alaptörvényének felfedezéséhez vezetett, amely szerint állandó hőmérsékeleten a gázok térfogata és nyomása fordított arányban áll egymással. A hőtanban csak az 1720—1740-es években következett be számottevő fejlődés, midőn Daniel Gabriel Fahrenheit (1714-ben), René-Antoine Réaumur (1730-ban) és Anders Celsius (1742-ben) elkészítették hőmérőiket.

A kalorimetria terén (vagyis a hőjelenségek mennyiségi oldalának vizsgálatában) Georg Wilhelm Richmann pétervári akadémikus (1711—1753) klasszikus munkáinak, majd — valamivel később — Lavoisier és Laplace kutatásainak nyomán a megfigyelések technikája meglehetősen gyorsan fejlődött.

Lomonoszov a műveiben a kinetikus hőelméletet védelmezte és fejlesztette tovább, amely szerint a hő: az anyagi részecskék mozgása. 1741—1743-as korai cikkeiben, majd az „Elmélkedések a meleg és a hideg okáról" című munkájában (1745) arra a nagyszámú esetre hivatkozott, amikor a mechanikai mozgás hővé, illetve a hő a test látható mozgásává alakul át. A részecskék Lomonoszov szerint többféle mozgást végeznek. A hőt a részecskék forgó mozgásával azonosította, míg rendezetlen előrehaladó mozgásukkal magyarázta a gázok nyomását. Lomonoszovnak és a kinetikus (mechanikai) hőelmélet más híveinek munkáit a kor sok kiváló fizikusa ismerte. Ám a XVIII. század második felének tudományában még a „hőanyag"-teória uralkodott, mely szerint a hő egy különleges, súlytalan anyag. A hőanyag-elmélet hívei közé tartozott Joseph Black skót fizikus és vegyész is (1728—1799), akinek nevéhez a fajhő fogalmának megalkotása és az úgynevezett rejtett (latens) hő felfedezése fűződik. Csak a XIX. század első felének nagy felfedezései — amelyeket Robert Mayernek az energia megmaradásáról és átalakulásáról szóló klasszikus munkája tetőzött be — szorították ki a tudományból a hőanyag fikcióját és eredményezték a mechanikai hőelmélet végérvényes elfogadását.

A FÉNYTAN

Korszakunk elején az optika terén végzett legnagyobb szabású kísérletek Newton nevéhez fűződnek. Newton üvegprizma segítségével felbontotta a napsugarat és megállapította, hogy az különböző mértékben megtörő színes sugarakból tevődik össze. Megmérte a fénytörést a spektrum különböző részein. Ezt a jelenséget és a többi, általa felfedezett optikai jelenséget azzal a hipotézissel magyarázta, hogy a fényforrásokból egészen apró fénykorpuszkulák (testecskék) repülnek

ki; ezek keltik a szem recehártyáján a fény érzetét, mégpedig a legnagyobb részecskék a vörös szín érzetét, a legkisebbek pedig az ibolyaszínét. A newtoni korpuszkuláris fényelmélettel szemben állt a fény hullámelmélete, amelynek megalkotásában kiemelkedő szerepet játszott Christiaan Huygens (1629—1695). „Értekezés a fényről" című munkája 1690-ben jelent meg. Huygens a XVII—XVIII. századi természettudomány általános gondolatából indult ki: minden jelenség oka az anyag mozgása. Véleménye szerint a fény nagy terjedési sebessége, továbbá az a körülmény, hogy a fénysugarak áthatolnak egymáson, azt bizonyítja, hogy a fény nem magyarázható részecskék helyváltoztatásával. Következésképpen a fény az éterben mozgó hullámok útján terjed, hasonlóan ahhoz, ahogy a hang a levegő hullámmozgása által. A fényhullámoknak az éterben való terjedési mechanizmusával kapcsolatban Huygens felállította a hullámelvet, amely szerint „az anyagnak, amelyben a hullám terjed, minden egyes részecskéje nemcsak a fényponttól húzott egyenesen fekvő legközelebbi részecskének kell hogy átadja mozgását, hanem feltétlenül átadja a vele érintkező és őt mozgásában akadályozó összes többi részecskének is. Így tehát minden egyes részecske körül hullám keletkezik, amelynek középpontja az illető részecske." Huygens a hullámelmélet segítségével magyarázta a fényvisszaverődés és a fénytörés jelenségeit is. A korpuszkuláris elmélet és a hullámelmélet híveinek harca a következő évszázadban is folytatódott.

Guericke kísérlete

Metszet Guericke „A légüres térrel végzett új, úgynevezett magdeburgi kísérletek" című könyvéből. 1672

A XVIII. századi tudomány általános fejlődési tendenciája — a jelenségek mennyiségi vizsgálatának előtérbe kerülése — jutott kifejezésre abban, hogy Pierre Bouguer (1698—1758) és Johann Heinrich Lambert (1728—1777) megteremtették az optika új ágát, a fény intenzitásának mérésével foglalkozó fotometriát.

A HANGTAN

A tárgyalt időszakban a hangtant (akusztikát) ugyanazok a vonások jellemzik, mint a fizika más ágait: a kísérleti technika tökéletesedése és a matematikai analízis. A XVIII. század elején végezte tudományos munkásságát Joseph Sauveur (1653—1716); kísérletileg megállapította a különböző magasságú hangoknak megfelelő rezgésszámokat és behatóan tanulmányozta azokat a kiegészítő hangokat, amelyek megadják a hangszínt (felhangok). A XVIII. század első felében Brook Taylor, d'Alembert és Euler matematikailag kidolgozták a húr rezgésének elméletét. A XVIII. század második felében kiemelkedő jelentőségűek Ernst Friedrich Chladni (1756—1827) akusztikai kutatásai. Chladni rezgő lemezeket tanulmányozott; azokat a később róla elnevezett ábrákat vizsgálta, amelyek a rezgés hatására a lemezek felületére szórt porban képződnek.

A XVII—XVIII. század folyamán rendkívül gyors ütemben fejlődött az — ahogyan ma nevezzük — elektrosztatikus jelenségekkel foglalkozó tudomány. A XVIII. század második felében különösen híres volt egy Guericke által szerkesztett készülék: állványon forgó kéngömb, amely kézzel való megdörzsölés hatására elektromos taszítás- illetve vonzás-jelenségeket produkált. (Guerickének e készülék leírását magában foglaló könyve elsősorban a légszivattyúval végzett kísérleteiről, a légnyomással kapcsolatos kutatásairól számol be, a légüres tér természetéről szóló filozófiai fejtegetéseket tartalmaz.)

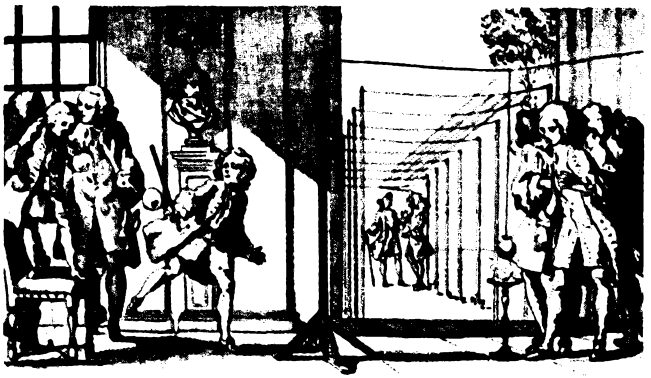

Az elektromossággal végzett kísérletek (1740)
Cochin metszete. XVIII. század

A XVIII. század elején az angol Francis Hauksbeenek üveggömb segítségével sikerült viszonylag nagy elektromos szikrákat fejlesztenie. Az 1720-as években nagy felfedezések fűződnek Stephen Gray (1696—1736) nevéhez. Gray elektromosságot vezető testeket szigetelt, majd villamossággal telített. Észlelte az indukció jelenségét is, vagyis azt, hogy az elektromossággal feltöltött testek közelében fekvő testekben is elektromosság jelentkezik. Megfigyelték, hogy az elektromosságnak egyik testből a másikba való átjutásakor a töltések megsemmisülnek, vagyis a két elektromosság ellentétes mennyiségként viselkedik. E megfigyelések nyomán a francia du Fay (1699—1739) kidolgozta a két elektromosság elméletét. A jelenség jellemzésében az „üvegelektromosság" és a „gyantaelektromosság" fogalmát használta és törvényként szögezte le, hogy az egynemű elektromossággal töltött testek taszítják, a különnemű elektromossággal töltött testek pedig vonzzák egymást.

Az 1740-es években kidolgozták a tökéletesített elektromos gépet — először üveghengerrel, majd üvegkoronggal. 1745-ben Ewald Jürgen von Kleist (1700—1748) és Pieter van Musschenbroek (1692—1761) egymástól függetlenül elektromos kondenzátort szerkesztettek, az úgynevezett „leydeni palackot". A Richmann által ugyancsak ezekben az években megalkotott elektrométer segítségével megkezdődhettek a mennyiségi vizsgálatok az elektrosztatika terén.

Ez idő tájt jelentős eredményeket hozott az elektromos töltések kutatása is. Benjamin Franklin, Lomonoszov és más fizikusok munkássága nyomán megszületett a légköri elektromosság elmélete. Lomonoszov és Richmann a légköri töltéseket maguk szerkesztette „mennydörgésgépekkel" tanulmányozták; ezek háztetőre szerelt fémrudak voltak, amelyeket fémhuzal segítségével különleges elektromos mérőműszerekkel kötöttek össze. Lomonoszov és Richmann felfedezték, hogy a légkörben nemcsak vihar idején van elektromosság. Richmannt az egyik megfigyelés alkalmával villámcsapás ölte meg — ő volt a légköri elektromosság tanulmányozásának első áldozata (1753). Később Lomonoszov tágabb körű, az elektromos jelenségek egész területére kiterjedő általános következtetésekhez jutott, s kidolgozta azt a maga korában haladó elméletet, amelyet az elektromosság éteri koncepciójának neveztek el. Az éter elektromos mozgásainak elmélete Eulert is foglalkoztatta.

Az elektromosságtan fejlődésében újabb lépést jelentett előre Franz Theodor Aepinus (1724—1802) „Értekezése az elektromosság és a mágnesség elméletéről", amelyet a szerző 1759-ben tett közzé, miután Berlinből Pétervárra költözött. Aepinus megállapította, hogy az elektromos és a

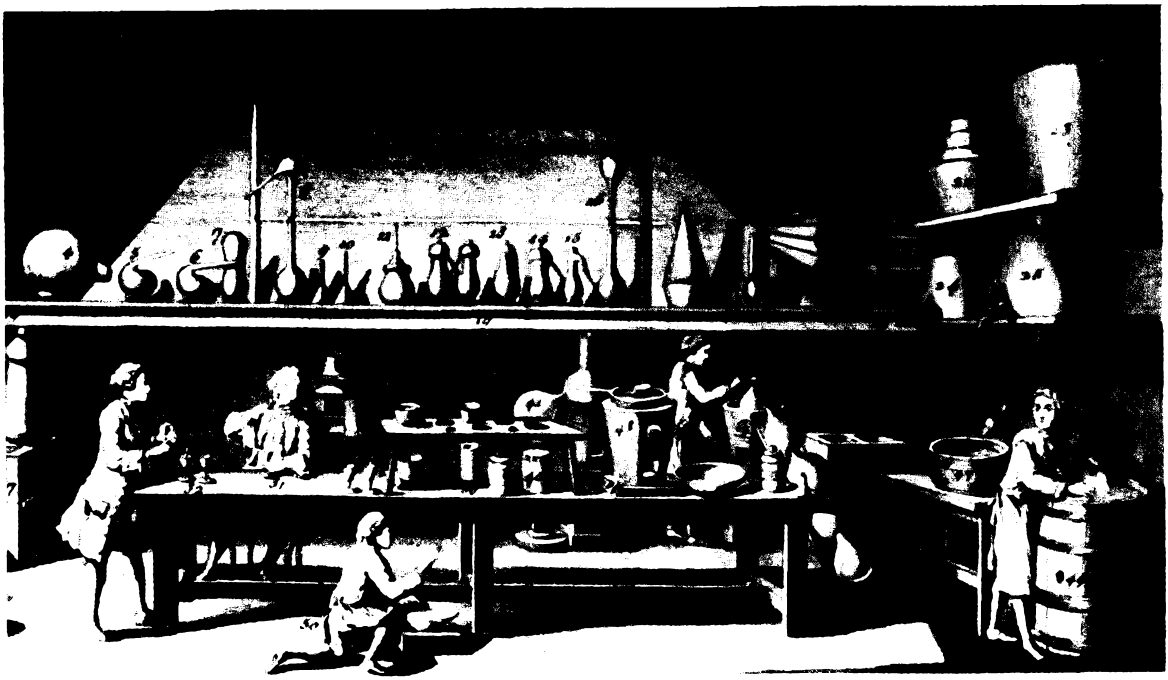

Kémiai laboratórium
Metszet az „Enciklopédiá"-ból

mágneses jelenségek között kapcsolat áll fenn, és kidolgozta e jelenségek első mennyiségi elméletét, elméleti számításokat alkalmazva ott, ahol előtte beérték az empirikus mérésekkel.

Az elektrosztatika a francia Charles Coulomb (1736—1806) klasszikus kísérletei nyomán nyerte el teljesen befejezett, kiforrott alakját. Coulomb 1784—1789-ben kimerítő bizonyítási eljárással kimutatta az elektromos töltések nagysága és a közöttük fellépő erő közötti összefüggést. Az ezen összefüggést kifejező törvény ma is Coulomb-törvény néven ismeretes: két pontszerű elektromos töltés egymásra kifejtett ereje egyenesen arányos a töltések nagyságával és fordítottan arányos a köztük levő távolság négyzetével.

A KÉMIA FEJLŐDÉSE

A XVII. század második felében Robert Boyle, fellépve az alkimista tradíciók ellen, túlvitte a kémiát az alkalmazott feladatok körén. Boyle kísérletet tett a kémiai koncepciók harmonikus, egymással összehangolt részekből felépített rendszerének megalkotására. A kémiai elem problémáját helyezte előtérbe. Egyik legfőbb feladatának tekintette, hogy leküzdje azt a felfogást, amely szerint a kémiai elem valamiféle nem anyagi „princípium". Boyle szerint a kémiai elem nem más, mint olyan anyag, amely vegyileg nem bontható tovább egyszerűbb anyagokra. Boyle arra törekedett, hogy az összetett anyagokat kémiai elemekre bontsa fel, ily módon megállapíthassa a vegyületek kémiai természetét, elvégezhesse minőségi analízisüket. Ez az, amiért Engels Boyle-t a tudományos kémia megalapozójának tekintette.[9] Boyle-nak a kémiai reakciók jellegéről alkotott konkrét elképzelései azonban még jórészt a képzelet területén maradtak. Az empirikus ismeretek további felhalmozására és rendszerezésére volt még szükség, elsősorban az égési, oxidációs és re-

[9] Lásd *Engels:* A természet dialektikája. 196. old.

dukciós folyamatokra vonatkozólag. Erőteljes ösztönző hatással volt ez irányban a tudományra az ipar, kivált a kohászat fejlődése.

Az első általános elmélet, amely a tudományban és a gyakorlatban ismert valamennyi égési, oxidációs és redukciós jelenség magyarázatára igényt támasztott, a Johann Joachim Becher (1635—1682) és Georg Ernst Stahl (1660—1734) által kidolgozott flogisztonelmélet volt. E szerint létezik egy különleges anyag, a flogiszton, amely a vegyületekből elégésükkor kiválik. A XVII. század második felében és a XVIII. század első felében a flogisztont a legtöbb kutató súlytalannak tekintette, sőt voltak hívei annak az álláspontnak is, hogy a flogiszton, a testekkel egyesülve, csökkenti súlyukat. Ám ahogy a kémiában egyre inkább tért hódítottak a pontos mennyiségi mérések, ahogy a vegyészeti laboratóriumokban egyre terjedt a súlyok használata, s a — növekvő pontosságú — súlyok a laboratóriumok nélkülözhetetlen eszközeivé váltak, egyre szaporodtak az olyan megfigyelések, amelyek sehogyan sem fértek be a flogisztonelmélet kereteibe.

Az 1770-es években rohamosan fejlődött a gázok kémiája. Az 1750-es évek közepén Joseph Black felfedezte a széndioxidot, 1766-ban Henry Cavendish a hidrogént, 1771—1772-ben Carl Wilhelm Scheele és Joseph Priestley az oxigént, 1774-ben Scheele a klórt. E vegyészek jó néhány más gázt is felfedeztek.

A gázok kémiájának eredményeit hamarosan a gyakorlatban is alkalmazták. 1783-ban a levegőbe emelkedett a Montgolfier-fivérek első léggömbje, amelyet felhevített levegővel töltöttek meg. Ugyanebben és a következő esztendőben kísérletek történtek arra, hogy a léggömbök töltésére hidrogént alkalmazzanak (Franciaországban J. A. C. Charles, Angliában az olasz V. Lunardi).

A gázok kémiájában elért eredmények lehetővé tették a növények légzési folyamatának közelebbi vizsgálatát. Priestley kimutatta, hogy a növények széndioxidot nyelnek el és oxigént választanak ki (1722). Jan Ingenhousz e felfedezést fontos megfigyeléssel egészítette ki: ez a folyamat csak napfény hatására megy végbe (1779).

Az oxigén felfedezése és a kvantitatív analízis módszereinek tökéletesedése nyomán Antoine-Laurent Lavoisier (1743—1794) véglegesen bebizonyította a flogisztonelmélet tarthatatlanságát és tisztázta az égési és oxidációs folyamatok valódi természetét. Lavoisier munkái gyökeres fordulatot jelentettek nemcsak az égésről alkotott elképzelésekben, hanem az egész kémiában is. 1777-ben Lavoisier „Az égésről általában" című előadásában megfogalmazta az új elmélet főbb tételeit: 1. égéskor az égő testek semmiféle alkotórészüket nem veszítik el, sőt éppen ellenkezőleg, a légkörből oxigént vesznek fel, amely növeli súlyukat; 2. égés nem mehet végbe oxigén nélkül; 3. a széndioxid az oxigénnek szénnel történő egyesüléséből keletkezik; 4. a reve (a vas- és acélolvasztás során az öntvények felületén képződő réteg) nem egyszerű test, ahogy azt a flogisztonelmélet hívei gondolták, hanem a fémnek oxigénnel alkotott vegyülete.

A kémiai elem fogalmának precizírozása és az égés új (oxigénes) elméletének kidolgozása nyomán sürgető szükségességgé vált a kémiai elnevezések gyökeres reformja. A tudományban akkor használatos anyagnevek közül némelyeket a népnyelvből vettek át, mások szorosan kapcsolódtak a flogisztonelmélethez. Sem ezek, sem azok nem tükrözték az anyagok közti valóságos kapcsolatokat. 1787-ben Franciaországban Lavoisier, L. B. Guyton de Morveau, C. L. Berthollet és A. F. Fourcroy részvételével bizottság alakult, s ez kidolgozta egy új — lényegében ma is érvényben levő — kémiai terminológia alapelveit. A cél az volt, hogy racionális elnevezés-rendszert építsenek fel, amely tükrözze a megnevezett anyagok természetét és egymáshoz való viszonyukat. A rendszer alapjává, kiindulópontjává az egyszerű testek (elemek) elnevezéseit tették. Ezek megfelelő kombinációiból alkották meg az összetett testek (vegyületek) elnevezéseit. Ha ugyanazok az anyagok többféle vegyületet alkottak egymással, ezeket megfelelő toldalékokkal vagy végződésekkel különböztették meg (a magyar szaknyelvben ennek az elvnek az alkalmazására például szolgálhatnak a következő terminusok: -oxidul, -oxid, -peroxid, -szulfid, -szulfát stb.). Az új terminológia kikü-

szöbölte a tudományból az olyan közkeletű kifejezéseket, mint „vitriololaj" (kénsav) vagy „deflogisztált levegő" (széndioxid). Az új kémiai nomenklatúra, amelyet eredetileg a francia nyelvre dolgoztak ki, hamarosan nemzetközileg is elfogadottá vált, természetesen minden országban az adott nyelv felépítésének és sajátosságainak megfelelő módosításokkal.

A GEOLÓGIA

A XVII. század második felében számos munka foglalkozott a geológiai változások kérdéseivel. Talán a legjelentősebb ezek közül a dán Niels Stensen (1638—1686) műve volt. Stensen (inkább a latinos Nicolaus Steno néven ismert), Toscana talaját megvizsgálva, bebizonyította, hogy számos kristályos kőzet oldatok leülepedéséből keletkezett. Azt állította, hogy a felsőbb rétegek fiatalabbak az alsóbb rétegeknél, továbbá, hogy a rétegek eredetileg szigorú sorrendben helyezkedtek el, keletkezésük történelmi egymásutánjának megfelelően, de a földfelszín gyűrődései s a hegyképződések nyomán összekeveredtek és széttöredeztek. Stensen a Föld geológiai történetét hat periódusra osztotta, a földkéregről (és konkrétan Toscana földrétegeiről) vallott koncepcióját megpróbálva összeegyeztetni a Föld teremtéséről és a vízözönről szóló bibliai elbeszélésekkel.

A XVIII. század tudósainak már nem feleltek meg az ilyesfajta elképzelések. Antonio Vallisneri például (1661—1730) „A hegyeken található tengeri testekről" írt munkájában (1728) képtelenségnek ítélte, hogy a hegycsúcsokon talált szerves maradványokat a bibliai özönvízre hivatkozva magyarázzák, amely mindössze 40 napig tartott. Merész, „eretnek" nézeteket fejtett ki a Föld fejlődésére nézve Benoit de Maillet francia tudós (1656—1738) is, a szerző halála után, 1748-ban megjelent művében. Georg-Louis Leclerc de Buffon (1707—1788) ugyancsak tárgyalt kozmogóniai és geológiai kérdéseket „Természettörténet" című művében (1749—1788). Buffon egész rendszerének kiindulópontját az anyag és a mozgás elválaszthatatlanságának gondolata képezte. A természeti erőket az anyagi mozgás megnyilvánulásainak tekintette, és kísérletet tett arra, hogy megrajzolja a világegyetem keletkezésének és fejlődésének kinetikus képét. Buffon a Föld történetét hét szakaszra osztotta. Az első periódust a Föld és a többi bolygó keletkezése alkotja (Buffon szerint a bolygók egy üstökössel való összeütközés hatására szakadtak ki a Napból); a hetedik szakaszban megjelenik a Földön az ember.

Buffon, midőn megrajzolta a Föld keletkezését meg a növény- és állatvilág megjelenését a Föld felszínén, különös figyelmet fordított az élettelen természetből az élő természetbe való átmenetre. Koncepciója szerint az állatok és a növények szerves molekulákból épülnek fel, míg a holt természet szervetlen molekulákból áll. A szerves molekulák elpusztíthatatlanok; egyik kombinációból a másikba átmenve ezek hoznak létre minden életjelenséget.

Buffon biológiai kutatásainak alapeszméje a szerves természet egységének gondolata. E gondolat kifejtése során igen gyakran hangsúlyozta a közbülső, átmeneti formák létezését, példái azonban olykor egészen önkényesek, mai szemmel nézve megmosolyogtatóan naivak: a pingvint például a halak és a madarak közti átmeneti fokozatnak, a denevért az emlősök és a madarak közti átmeneti formának tekintette. Minthogy akkor még nem létezett a szerves természet egységének gondolatából kiinduló valóban tudományos osztályozás, Buffonnak az állat- és növényfajok fejlődéséről alkotott elképzelései szükségképpen igen zavarosak voltak. Viszont teljesen helyesen rámutatott az élő szervezetek és környezetük közötti kapcsolatra. Minden egyes állat- és növényfajnak meghatározott földrajzi környezete van, s ez a földrajzi környezet — a hely jellegével, az éghajlattal, a táplálékkal stb. összefüggő állandó fizikai és kémiai jelenségek összessége — meghatározó módon hat az élő szervezetek felépítésére.

Ezek a — hagyományos bibliai teremtés-koncepcióval szöges ellentétben álló — kozmogóniai nézetek Buffon könyvével együtt rendkívül széles körökben ismertté váltak. A reakciós — kivált

Georges-Louis Leclerc de Buffon
V. Vangelisti metszete. 1777

egyházi — körök dühödt felháborodással fogadták a „Természettörténet"-et. A párizsi Sorbonne azt követelte, hogy a könyvet tiltsák be, a szerzőt pedig sújtsák szigorú büntetéssel.

Lomonoszov a „Néhány szó a fémeknek a földrengés során való keletkezéséről" című dolgozatában (1757), továbbá „A föld rétegeiről" írott művében (1763) fejtette ki koncepcióját a földkéreg különböző elemeinek keletkezéséről, felépítéséről és fejlődéséről. A következőképpen fogalmazta meg a világegyetem, a Föld és a földkéreg változó voltának elvét: „Szigorúan szem előtt kell tartani, hogy a Földön látható anyagi dolgok és az egész világ nem volt a kezdetektől, a teremtéstől fogva olyan, amilyennek most találjuk, hanem nagy változások mentek benne végbe; ezt mutatja a történelem és a régi földrajz — ha a jelenlegivel összevetjük —, és ezt mutatják a Föld felületének korunkban végbemenő változásai." Ha „a világ legnagyobb testei, a bolygók, de még maguk a mozdulatlan csillagok is változnak — eltűnnek az égben, majd ismét feltűnnek", lehetetlenség, hogy a Föld is ne legyen kitéve szüntelen változásnak — érvelt Lomonoszov. A „tudományok gyarapodására" nézve rendkívül káros az a tétel, mely szerint „mindent, amit csak látunk, a teremtő alkotott az idők kezdetén".

A XVIII. század második felében a geológiai változásokat előidéző tényezők kérdésében a tudósok két nagy csoportra oszlottak. A „neptunisták" álláspontja az volt, hogy a Földön minden geológiai folyamat a víz hatására vezethető vissza. E nézet legkimagaslóbb képviselője Abraham Gottlob Werner (1750—1817), a freibergi bányászati akadémia tanára volt. A „neptunisták" ellenfeleit „vulkanistáknak" nevezték; álláspontjuk a geológia magasabb fejlettségi fokát képviselte, mint a neptunizmus. A skót James Hutton (1726—1797) „A föld elmélete" című munkájában, amelynek első — nem teljes szövegű — kiadása 1785-ben jelent meg, Edinburgh környékén végzett megfigyelései alapján arra az eredményre jutott, hogy a kőzetrétegeket az esők, a folyók és a hullámverés munkája, a Föld magas belső hője és egyéb jelenleg is ható tényezők alakították ki. A két legfőbb tényező szerinte a következő: 1. a folyók kimossák a hegyek kőzetanyagát és e kőzetek maradványait a tengerbe viszik; 2. a belső vulkanikus erők hatására a földkéreg felemelkedik s így ismét szárazföld képződik. Az ellentétes tényezők harca (a folyók pusztító munkája a hegyi kőzetekben és új kőzetek képződése a vulkáni tevékenység következtében) magyarázza a Föld felületének és belsejének evolúcióját. Ez a magyarázat megköveteli, hogy a Föld létezését évmilliós vagy még nagyobb nagyságrendben számítsák. A XVIII. században még sok geológus hajlott a hagyományos bibliai nagyságrend elfogadására, amely a Föld korát ezredévekben mérte s néhány ezer évben szabta meg. Hutton tárta fel a geológia előtt az évmilliókat, és -százmilliókat felölelő földtörténeti korszakok szédítő perspektíváját.

Akár a természettudomány más ágazataiban, a geológiában is napirendre kerültek az osztályozás problémái. Werner kísérletet tett arra, hogy kidolgozza az ásványok természetes tulajdonságaikon alapuló osztályozásának rendszerét. A legfontosabbnak a belső kémiai ismérveket tartotta, de minthogy ezek megállapítása nagy nehézségekbe ütközött, a gyakorlati szükségnek engedve,

külsődleges, látással, tapintással stb. megállapítható tulajdonságokra kellett támaszkodnia. Az ásványok fizikai ismérveinek, azaz mágneses, elektromos stb. tulajdonságainak a rendszerezésben Werner nem juttatott lényeges szerepet. Az ásványok külső jegyeinek leírásában számos olyan kifejezést és fogalmat használt, mint például: „tömör", „zárványos", „füstszínű", „erezett" stb., hogy a lehető legpontosabban határozhassa meg a különböző színeket, árnyalatokat és egyéb tulajdonságokat. E meghatározások — minden fogyatékosságuk ellenére — nemcsak egy leíró ásványtanhoz szolgáltak alapul, hanem néhány elméleti általánosításhoz is. Werner úgy gondolta, hogy a szénrétegek öngyulladásából keletkező földalatti tűzvészek megolvasztják a leülepedett kőzeteket, s ezek ily módon vulkanikus kőzetekké válnak.

Az ásványok osztályozásának — legalábbis ideiglenes — megoldásával párhuzamosan előrehaladt az 1770—1780-as években a kristálytan kialakulása (J. B. L. Romé de Lisle és R. J. Haüy munkái).

A geológia fejlődése szempontjából igen nagy fontossággal bírt, hogy a XVIII—XIX. század fordulója körül nagy területeket felölelő leírások készültek a földfelszín alatti rétegekről. Oroszországban például fontos geológiai adatokat gyűjtött össze P. Sz. Pallasz (1741—1811) az 1768—1774. évi akadémiai expedíció során. Pallasznak a földben található szerves maradványokkal kapcsolatos megfigyelései sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a bizonytalan természetfilozófiai sejtések logikus tényekkel megalapozott geológiai elméletté alakuljanak át. E tények önmagukban még természetesen nem zárták ki a fantasztikus hipotéziseket: Pallasz magyarázata szerint például a mammutok, orrszarvúak és bölények geológiai katasztrófa következtében kerültek Szibériába; a trópusi égöv alatt — úgymond — hatalmas vulkánkitörések zajlottak le, ezek hatására az Indiai-óceán vize északra zúdult, délszaki növényeket és állatokat sodorva magával.

A BIOLÓGIA FEJLŐDÉSE

Az élő anyag tanulmányozása csak a mikroszkóp feltalálása után vált lehetségessé. A mikroszkóp alkalmazása és a tudományos biológia kialakulása közötti szoros kapcsolat világosan kimutatható a mikroszkopikus anatómia egyik megalapozója, Marcello Malpighi (1628—1694) munkássága alapján. Ez az olasz tudós először a — megítélése szerint — legegyszerűbb jelenségeket (a növények és az alacsonyabb rendű állatok anatómiáját és fiziológiáját) akarta tanulmányozni, hogy ezek után térjen át a bonyolultabb életjelenségek vizsgálatára. Malpighi kezében a mikroszkóp olyan eszközzé vált, amely hozzáférhetővé tette a vizsgálat számára a növényi és állati szervezetek szabad szemmel nem látható parányi elemeit is. Malpighi legfontosabb botanikai munkája „A növények anatómiája" (1675—1679). Világnézetének megfelelően Malpighi arra törekedett, hogy a növényeket egységes, összefüggő egészként szemlélje és vizsgálja; nagy figyelmet fordított hát az egyes növényi szervek funkciójára is. Anatómiai leírásaihoz mindig szorosan kapcsolódnak a fiziológiai folyamatok meghatározására tett kísérletek. A növényekről szóló műveiben leírja, hogyan jutnak el a tápanyagok a levelekbe, hogyan dolgozza itt fel a növény a tápanyagokat a hő és a levegő hatására, s hogyan tér vissza ezután a teljesen kész, tápláló nedv a levelekből a növény valamennyi sejtjébe. Malpighi tehát tudta, hogy a növényben két áramlás megy végbe: az egyik alulról felfelé, a gyökerektől a levelekhez, a másik felülről lefelé, a levelektől a gyökerekhez.

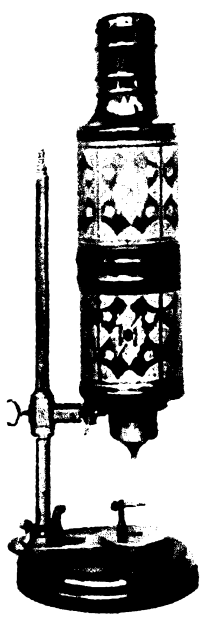

Hooke mikroszkópja

Antony van Leeuwenhoek
Vercollier festménye. 1686

Malpighi az állati és az emberi szervezetet is tanulmányozta mikroszkóp segítségével. Az anatómia és a fiziológia minden területén fontos felfedezések fűződnek nevéhez. Feltárta a tüdő, a vese és a bőr szerkezetét s fényt derített az e szervekben lezajló főbb fiziológiai folyamatokra.

Nagy szolgálatot tett a tudomány fejlődésének Robert Hooke angol természettudós (1635—1703); rendszertelen, de a jelenségek óriási tömegét felölelő képet rajzolt a mikroszkóp feltalálásával feltáruló világról. 1665-ben jelent meg „Mikrográfia, azaz a legparányibb testecskék fizikai leírása nagyító üvegek segítségével" című munkája. Hooke a legkülönbözőbb tárgyakat helyezte a mikroszkóp lencséje alá: fémtűket, cérnát, szövetet, homokot, kristályokat, penészt, a csalán bolyhszőreit, póklábat, a méh szívókáját, növények részeit stb. — s mindezekről fölöttébb részletes és színes leírásokat készített. A biológia még igen messze volt a mikroszkóp módszeres alkalmazásától — viszont éppen az első mikroszkópos megfigyelések rendszertelen sokfélesége vezette el Hooke-ot fontos tudományos felfedezéséhez: a legkülönbözőbb növények legkülönbözőbb részeit (bogáncs szárát, páfrány bolyhszőreit, farostot stb.) egymás után megvizsgálva, felfedezte a növények sejtes felépítését.

Óriási jelentőségű felfedezésre jutott a mikroszkóp segítségével Antony van Leeuwenhoek holland biológus (1632—1723). Felfedezéseit folyóiratokban publikált „leveleiben" ismertette, minden logikai sorrend nélkül. Az egyik „levélben" például ismerteti a por összetételét, szól a növények fiziológiájáról, a borban található üledékekről, a vérkeringésről, a rovarok életéről stb. A kristályok elemzéséről áttér a rovarok szerveinek leírására, majd erről a legkülönbözőbb egyéb témákra. Különösen sokat foglalkozott a holland tudós a rovarok szervezetének felépítésével. Leeuwenhoek tökéletesítette a mikroszkópot, s ennek eredményeképpen 150—300-szoros nagyítást ért el. Legnagyobb felfedezése a biológiai jelenségek egészen új területét vonta be az emberi megismerés szférájába: 1675-ben mikroszkópjának lencséjén keresztül megpillantotta a mikroorganizmusok — köztük a baktériumok — mindaddig teljesen ismeretlen, senki által nem látott világát.

Malpighi és Leeuwenhoek munkássága természetesen nem csupán a mikroszkóp feltalálásán és tökéletesítésén alapult, hanem a maguk számára kidolgozott kutatási módszereken is. A mikroszkópos kutatás metodikájának legnagyobb mestere a holland Jan Swammerdam (1637—1680) volt. Kísérleti módszereinek finomsága lehetővé tette számára, hogy megpillantsa az organizmusok legparányibb anatómiai részleteit is, s ez a biológiai ismeretek jelentős kibővülését eredményezte. Swammerdam a biológiai jelenségek új területét: a parányi szervezetek élettevékenységével kapcsolatos jelenségeket tanulmányozta.

Malpighi, Hooke, Leeuwenhoek és Swammerdam mikroszkópos kutatásai nyomán a tudomány pontosabb képet nyert az élő szervezetek és az egyes szervek, különösen az ivarszervek felépítéséről. A tudomány fő feladata most már az lett, hogy ezeket az anatómiai és fiziológiai isme-

reteket a botanikusok és a zoológusok által gyűjtött roppant mennyiségű, szüntelenül gyarapodó tapasztalati anyag rendezésére használja fel. Felmerült a kérdés: mire épüljön a rendszerezés? A természetes osztályozásnak — vagyis az olyan osztályozásnak, amely a szervek összességéből indul ki, s egymáshoz ténylegesen (valamennyi főbb ismertetőjegyük tekintetében) közelálló növényeket és állatokat sorol egymás mellé — még nem értek meg a feltételei. Ebben az időben még hittek a fajok változatlanságában, s az egyes fajokat formálisan, a tényleges rokonságot nem tükröző módon csoportosították, egy-egy többékevésbé önkényesen kiragadott ismérv alapján.

A viszonylag mégis legjobban kidolgozott és gyakorlatilag leginkább használható mesterséges osztályozás — amely összegezte korának biológiai ismereteit, és rendkívül széles körben elterjedt — Carl Linné svéd tudós (1707—1778) nevéhez fűződik. Linné a tények rendszerezését tekintette a tudomány fő feladatának: „A tárgyak módszeres felosztásuk és ennek megfelelő elnevezésük révén különböztethetők és ismerhetők meg. Következésképpen tudásunk alapja a felosztás és a megnevezés."

Carl Linné
Craft festménye. 1774

A növényeket Linné a virág bibéinek és porzóinak száma, nagysága és elhelyezkedése szerint osztályozta. Rendszere a növények óriási tömegét ölelte fel. Az 1760-as évek elején a Linné által leírt növényfajok száma megközelítette a 9000-et. Az állatok Linné által javasolt osztályozása ennél kevésbé mesterkélt, egyben azonban jóval felületesebb volt — különösen az alsóbbrendű állatok tekintetében, minthogy Linné jóformán egyáltalán nem vette figyelembe a mikroszkópos kutatások eredményeit.

Linné rendszerének kiinduló fogalma a faj. Az ő megfogalmazásában a faj: változatlan ismérvekkel rendelkező egyedek csoportja, mely egyedek az Isten által teremtett első pár megismétlődései. Ebből következik ismert formulája: „Annyi faj létezik, amennyit az idők kezdetén a Végtelen Lény megalkotott." A rokon fajok nemeket alkotnak. „Minden nem a teremtés által olyan, aminőnek mi ismerjük." A nemeket Linné rendekbe, a rendeket pedig osztályokba sorolta. Egy osztályba tartoznak azok a rendek, melyek az ivarszervek felépítése tekintetében megegyeznek egymással. A fajok változatlanságát kategorikusan leszögező tételek mellett azonban elvétve találhatók Linnénél egészen más jellegű megjegyzések is, mintegy a nézeteivel ellentétes álláspont megsejtései. Az 1750-es években írta néhány egymással hasonlóságot mutató fajról, hogy „azok mind egy egységes fajból származtak egykor". „Hogy hogyan jött létre az egyik faj a másikból — fűzte hozzá —, azt a jövő fogja felderíteni számunkra..."

Linné tudta, hogy mesterséges osztályozása csak az első lépés a természetes osztályozás felé. Ő azonban nem rendelkezett elegendő ismerettel a szervezetek felépítéséről ahhoz, hogy megállapíthassa természetes összefüggéseiket és az egyes fajok természetes választóvonalait. „Természetes rendszeremhez nem tudom megadni az alapokat — írta Linné —, de azok, akik utánam jönnek, meg fogják találni ezeket az alapokat, és meggyőződnek arról, hogy igazam volt."

Linné kortársa, Bernard Jussieu francia botanikus (1699—1777) tett elsőnek kísérletet arra, hogy a növényeket természetes rendszerben helyezze el (1759). E rendszer alapelveit később, 1788-ban, unokaöccse, Antoine Laurent Jussieu (1748—1836) fejtette ki részletesen, felhasználva Linnének a természetes osztályozásra vonatkozó elgondolásait is.

AZ EMBRIOLÓGIA KEZDETEI

A XVIII. századi biológusoknak az ontogenezisre (az állati illetve növényi szervezet individuális fejlődése a megfogamzás pillanatától élete végéig) vonatkozó koncepcióit az élet formái változatlanságának és egyszerű megismétlődésének gondolata hatotta át. Az élő organizmus fejlődését úgy ábrázolták, mint a kifejlett lényhez teljesen hasonló csíra tisztán mennyiségi jellegű növekedését; az élő organizmus — úgymond — a csírában már tulajdonképpeni megszületése előtt létezik, más szóval preformált.

A preformizmus hívei közé tartozott Leibniz is. Az utána következő nemzedékben e tan legkimagaslóbb híve Albrecht von Haller (1708—1777) volt. Haller azt állította, hogy a petesejtek magukban foglalják a második nemzedék miniatür, de már teljesen kialakult organizmusait, amelyek természetesen csírasejtjeikben megint magukban foglalják a harmadik nemzedék teljesen kialakult organizmusait és így tovább.

Az embriológia, ahogyan mind több kísérleti adatot halmozott fel, egyre erőteljesebben fellépett a preformizmus elmélete ellen. Az első nagy sikereket e téren Caspar Friedrich Wolff (1734—1794) érte el, aki először Németországban, majd 1766-tól haláláig a pétervári Tudományos Akadémián folytatta munkásságát.

Wolff a preformizmus gondolatában a természet igazi törvényeinek tanulmányozását akadályozó reakciós tényezőt látott, és — ami a legfontosabb — világosan látta a preformizmus összefüggését a természet változatlanságáról alkotott metafizikus elképzelésekkel. „Azelőtt olyan természetről volt szó — írta Wolff —, amely szüntelenül teremtette és pusztította önmagát, ezáltal örökös változásokat okozva és mindegyre új meg új színben jelenve meg; most meg valami élettelen tömegről van szó, amelyről egymás után válnak le részei, míg csak az egész ócskaság végképp el nem kopik."

A preformizmus elméletével Wolff az epigenezis elméletét állította szembe. E szerint a szervek a csíra (embrió) kifejlett organizmussá válása során a csírában levő egyszerűbb elemekből fejlődnek ki. A preformizmus elméletének cáfolatára törekedve, elvetette Wolff azt a felfogást is, hogy az embrió, szervezetét tekintve, nem különbözik a kifejlett organizmustól. Ebből aztán önként adódott az a tétel, hogy az organizmusok fejlődésének kiindulópontja a szervetlen anyag. A gyakorlatban azonban ez a felfogás számos fantasztikus hipotézis megszületésére adott alkalmat, arra vonatkozóan: hogyan alakul át a szervetlen anyag élő szövetté.

A laikus közvélemény világszemléletét közvetlenül nem annyira a Wolff embriológiai munkáihoz hasonló, aggályosan lelkiismeretes tudományos kutatások befolyásolták, mint inkább a földi élővilág evolúciójáról szélesen, nagy vonásokban felvázolt képek, mint például Buffon már említett „Természettörténet"-e.

A XVII—XVIII. századi természettudományok egyik megkülönböztető vonása, mint már mondottuk, a természeti jelenségek mechanisztikus magyarázatainak uralma volt. Igen jellemzőek e tekintetben azok a próbálkozások, amelyek — meglehetősen nagy számban — az élő szervezetekben végbemenő fizikai-mechanikai folyamatok behatóbb tanulmányozására irányultak. Galilei tanítványa, az olasz Gianalfonso Borelli (1608—1679) „Az állatok mozgásáról" című munkájában kísérletet tett arra, hogy rendszeres vizsgálat alá vegye az élőlények mozgásait a mechanikai törvények szempontjából. További lépést jelentett ebben az irányban az angol Stephen Hales (1671—

1761) „Növényi statika" című műve (1727), amely a víznek, illetve a nedveknek a növényekben való mozgásával foglalkozott. A vérnek a véredényekben való mozgását behatóan tanulmányozták a hidrodinamika törvényei szempontjából Daniel Bernoulli és Euler pétervári akadémikusok az 1720-as évek végén, valamivel később pedig egy másik pétervári akadémikus, Josiah Weitbrecht, aki számos tekintetben javított az eredetileg meglehetősen vulgáris-mechanikus szemléleten.

*

Röviden áttekintettük a természettudomány fejlődését a XVII—XVIII. század folyamán. Láttuk, hogy e természettudomány alapját még a Newton—Linné-féle világkép, vagyis a változatlan természet koncepciója alkotta. De a tudományos gondolkozás néhány kimagasló eredménye már a XVIII. században rést ütött ezen a világképen. Egészében véve a XVII—XVIII. századi természettudomány — olykor kitérőkkel, tévedésekkel, időnként a teológiával is kompromisszumot kötve — rendületlenül haladt előre az objektív igazság megismerése felé, és közelebb jutott a helyes természetfelfogáshoz.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT.

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE.

NÉVMUTATÓK.

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE.

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

IDŐRENDI TÁBLÁZAT[1]

NYUGAT- ÉS KÖZÉP-EURÓPA

1588—1679	— Thomas Hobbes
1599—1658	— Oliver Cromwell (1653-tól Anglia lordprotectora)
1608—1674	— John Milton
1609—1657 után	— Gerrard Winstanley
1618—1657	— John Lilburne
1619—1683	— Jean-Baptiste Colbert
1621—1695	— Jean de La Fontaine
1622—1673	— Jean-Baptiste Molière
1625—1649	— I. Károly angol király
1626—1691	— Robert Boyle
1628	— Az angol parlament elfogadja a „Jogok kérvényét"
1632—1677	— Baruch (Benedictus) Spinoza
1632—1704	— John Locke
1632—1723	— Anthony van Leeuwenhoek
1635—1703	— Robert Hooke
1636—1711	— Nicolas Boileau
1636—1699	— Jean Racine
1640—1660	— Az angol polgári forradalom
1640 április—május	— A rövid parlament
1640—1653	— A hosszú parlament
1640—1688	— Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem
1641 november	— Az angol parlament „Nagy tiltakozása"
1642 augusztus	— A polgárháború kezdete Angliában
1643—1645	— Népi mozgalmak Franciaországban
1643—1715	— XIV. Lajos francia király
1643—1661	— Mazarini régenssége a kiskorú XIV. Lajos mellett
1643—1727	— Isaac Newton
1644. július 2	— A parlamenti hadsereg győzelme I. Károly hadai felett Marston Moornál
1645. június 14	— A Naseby melletti csatában a parlamenti csapatok szétzúzzák I. Károly seregét
1646—1716	— Gottfried Wilhelm Leibniz
1647 október	— A hadseregtanács konferenciája Putneyban
1648—1653	— A franciaországi „Fronde"
1648	— A vesztfáliai béke
1648. december 6	— A „Pride-féle tisztogatás" az angol alsóházban
1649. január 30	— I. Károly kivégzése

[1] A legfontosabb dátumok felsorolása. Az évszámok uralkodók esetében uralkodásuk időtartamát, tudósok, írók, művészek, politikusok esetében születésük és haláluk évét jelölik.

1649 — Digger-mozgalmak Angliában
1649. május 19 — Angliát köztársasággá nyilvánítják
1649—1650 — Cromwell írországi hadjárata
1650-es évek — Parasztháború Savoyában (az úgynevezett valdens eretnekség)
1650—1672 — Jan de Witt Holland tartomány nagy pensionáriusa
1651 — Az angol „Hajózási törvény" (Navigation Act)
1651, 1653 — A városi alsó rétegek felkelései Hollandiában
1651—1657 — Császári rendeletek a reformáció ellen Csehországban
1652—1654 — Az első angol—holland háború
1653. április 20 — Cromwell szétkergeti a „csonka parlamentet"
1653. december 16 — Az angol köztársaság új alkotmánya („A kormányzás eszköze")
1654 — Angol—portugál kereskedelmi egyezmény
1654 — Rendelet Skóciának és Írországnak Angliával egy államban való egyesítéséről
1655 — Az angolok elfoglalják Jamaica szigetét
1655—1657 — Parasztmozgalmak Hollandiában
1656 — A lovagi birtoklás megszüntetése Angliában
1657 — A wehlaui szerződés megszünteti Poroszország hűbéri függését Lengyelországtól
1657 — A firenzei Kísérletek Akadémiája (Academia del Cimento) megalapítása
1658—1705 — I. Lipót német—római császár
1659 — A pireneusi békeszerződés Franciaország és Spanyolország között
1660. április 4 — II. Károly „Bredai nyilatkozata"
1660. április 25 — Az angol alkotmányozó parlament határozata a Stuartok restaurációjáról
1660—1685 — II. Károly angol király
1660—1731 — Daniel Defoe
1662 — Plebejus és parasztfelkelések Franciaországban
1662 — A londoni Királyi Társaság (Royal Society) megalapítása
1664—1729 — Jean Meslier
1665—1667 — A második angol—holland háború
1665—1700 — Habsburg II. Károly spanyol király
1666 — A párizsi Tudományos Akadémia megalapítása
1666—1667 — Magyarországot osztrák csapatok szállják meg
1666—1669 — Az Antoine de Roure vezette parasztfelkelés Roussillonban
1667 — A bredai békeszerződés Anglia és Hollandia között
1667—1668 — A devolúciós háború
1667—1745 — Jonathan Swift
1668 — A devolúciós háborút lezáró aacheni béke
1668—1744 — Giambattista Vico
1672—1674 — A harmadik angol—holland háború
1672 — A városi alsó rétegek felkelése Hollandiában. Az Orániai-párt hívei meggyilkolják Jan de Wittet
1672—1678 — Franciaország háborúja Hollandia és Spanyolország ellen
1672—1685 — Magyar és szlovák parasztok felkelése a Habsburgok ellen
1674—1675 — Plebejus és parasztfelkelések számos francia tartományban
1674—1702 — Orániai III. Vilmos Hollandia helytartója (1689—1702: I. Vilmos néven angol király)
1678 — Franciaország Nymwegenben békét köt Hollandiával és Spanyolországgal (1679-ben a Német—Római Birodalommal)
1679 — A Habeas Corpus Act
1679—1680 — Parasztfelkelések Csehországban
1680 — A városi alsó rétegek felkelése Rotterdamban
1680 — I. Lipót császár robotpátense
1683 szeptember — Sobieski János osztrák—lengyel hadai Bécs alatt döntő győzelmet aratnak a török hadsereg fölött
1684 — Megalakul a „szent liga" Törökország ellen
1684 — A regensburgi szerződés Franciaország, másrészről Spanyolország és a Német—Római Birodalom között

1684—1721 — Jean-Antoine Watteau
1684—1753 — George Berkeley
1685 — A nantes-i ediktum eltörlése
1685—1688 — II. Jakab angol király
1685 május — A skót presbiteriánusok (whiggamorok) mozgalma II. Jakab ellen
1685 — Monmouth herceg felkelése Angliában
1685—1750 — Johann Sebastian Bach
1685—1759 — Georg Friedrich Händel
1686 — Az augsburgi liga megalakulása
1687 — Buda bevétele. A törökök kiszorítása Erdélyből
1688—1689 — Az angliai „dicsőséges forradalom"
1688—1697 — Háború Franciaország és az augsburgi liga államai között
1688—1713 — III. Frigyes brandenburgi választófejedelem (1701-től I. Frigyes néven porosz király)
1689—1755 — Charles Louis Montesquieu
1694—1764 — William Hogarth
1694—1774 — François Quesnay
1694—1778 — Voltaire (François Marie Arouet)
1695—1696 — A városi alsó rétegek felkelése Amsterdamban
1696—1770 — Giovanni Battista Tiepolo
1697 — A rijswijki béke Franciaország és az augsburgi liga között
1697 — Román és magyar jobbágyok felkelése Nyugat-Erdélyben
1699 — Törökország Karlócán aláírja a békeszerződést Ausztriával, Lengyelországgal és Velencével
1700—1746 — Bourbon V. Fülöp spanyol király
1701 — Az angol „Trónöröklési törvény"
1701—1713 — A spanyol örökösödési háború
1702—1704 — A camisardok felkelése Languedocban
1702—1714 — Anna angol királynő
1703 — A Methuen féle szerződés Anglia és Portugália között
1703—1711 — A Rákóczi-szabadságharc
1704 — Anglia elfoglalja Gibraltárt
1704—1770 — François Boucher
1707—1754 — Henry Fielding
1707—1778 — Carl Linné
1707—1783 — Leonhard Euler
1707—1788 — Georges Louis Leclerc de Buffon
1707—1793 — Carlo Goldoni
1709—1785 — Gabriel Bonnot de Mably
1711—1713 — Parasztmozgalom a magyar földesurak ellen Szlovákiában
1711—1740 — VI. Károly német—római császár
1711—1776 — David Hume
1712—1778 — Jean-Jacques Rousseau
1713 — VI. Károly császár „Pragmatica sanctiója"
1713 — Szövetségi és kereskedelmi szerződés Anglia és Portugália között
1713 — Franciaország Utrechtben békét köt Spanyolországgal, Hollandiával és Angliával
1713—1740 — I. Frigyes Vilmos porosz király
1713—1768 — Laurence Sterne
1713—1784 — Denis Diderot
1714 — A rastatti békeszerződés Franciaország és a Német—Római Birodalom között
1714—1727 — I. György angol király. A Hannoveri-dinasztia uralkodásának kezdete Angliában
1714—1787 — Christoph Willibald Gluck
1715 — A jakobiták lázadása Angliában
1715—1774 — XV. Lajos francia király
1715—1723 — Orléans-i Fülöp régenssége a kiskorú XV. Lajos mellett
1715—1771 — Claude-Adrien Helvetius
1716—1791 — Etienne Maurice Falconet

1717—1783 — Jean Le Rond d'Alembert
1718 — Törökország Pozsarevácon (Passarowitz) békét köt a Habsburg-birodalommal és Velencével
1723—1774 — Oliver Goldsmith
1728—1789 — Paul Holbach
1723—1790 — Adam Smith
1723—1792 — Joshua Reynolds
1724—1804 — Immanuel Kant
1727—1788 — Thomas Gainsborough
1729—1781 — Gotthold Ephraim Lessing
1732—1799 — Pierre Augustin Caron de Beaumarchais
1732—1809 — Joseph Haydn
1733 — Az angol John Kay feltalálja a repülő vetélőt
1733—1788 — Edward Gibbon
1735 — Angliában bevezetik a kőszenes vasolvasztást
1740—1748 — Az osztrák örökösödési háború
1740—1780 — Mária Terézia német—római császárnő
1740—1786 — II. Frigyes porosz király
1743—1794 — Antoine-Laurent Lavoisier
1744 — A lyoni takácsok sztrájkja
1745 — Különbéke Poroszország és a Habsburg-monarchia között. Sziléziát Poroszországhoz csatolják
1745—1765 — I. Ferenc István német—római császár
1746 — Népi felkelés Genovában az osztrákok ellen („Balilla-felkelés")
1746—1759 — VI. Ferdinánd spanyol király
1748 — Az aacheni békeszerződés a Habsburg-birodalom, Anglia és Franciaország között; az osztrák örökösödési háború lezárása
1749—1803 — Vittorio Alfieri
1749—1827 — Pierre Simon Laplace
1749—1832 — Johann Wolfgang von Goethe
1750—1777 — I. József (José) Emánuel portugál király
1751—1777 — Pombal Portugália miniszterelnöke
1751—1776 — „A tudományok, művészetek és mesterségek enciklopédiájá"-nak megjelenése Franciaországban
1756—1763 — A hétéves háború
1756—1791 — Wolfgang Amadeus Mozart
1757—1822 — Antonio Canova
1759 — A jezsuiták kiűzése Portugáliából
1759—1788 — III. Károly spanyol király
1759—1796 — Robert Burns
1759—1805 — Friedrich Schiller
1760—1820 — III. György angol király
1761 — A Bourbonok harmadik „családi egyezménye" Spanyolország és Franciaország között
1762—1814 — Johann Gottlieb Fichte
1763 — A hétéves háborút lezáró párizsi békeszerződés
1765—1790 — II. József német—római császár
1760—1770-es évek — A jezsuita rend működésének betiltása Franciaországban, Spanyolországban és számos olasz államban
1771 — Az első angliai fonógyár megalapítása
1773 — XIV. Kelemen pápa feloszlatja a jezsuita rendet
1774—1792 — XVI. Lajos francia király
1774—1776 — Turgot reformjai Franciaországban
1775 — Városi népmozgalmak Franciaországban
1775 — Parasztfelkelés Észak-Csehországban és Morvaországban
1775 — Mária Terézia csehországi robotpátense
1775—1783 — Anglia háborúja az észak-amerikai gyarmatok ellen

1776—1777 — Spanyol—portugál háború Amerikában
1780—1783 — Franciaország, Spanyolország és Hollandia háborúja Anglia ellen
1781 — James Watt szabadalmat nyer a tökéletesített gőzgépre
1781 — A jobbágyok röghözkötöttségének megszüntetése Csehországban
1783 — Anglia Versailles-ban békét köt Franciaországgal és Spanyolországgal. Anglia elismeri az Amerikai Egyesült Államok függetlenségét
1783 — A Montgolfier fivérek léggömbjének első repülése
1784 — A párizsi angol—holland békeszerződés
1784 — A fémkavarásos (buzgatásos) eljárás bevezetése Angliában
1784 — Parasztfelkelés Erdélyben a Habsburgok ellen
1785 — A jobbágyság röghözkötöttségének megszüntetése Magyarországon
1786 — A lyoni munkások sztrájkja
1786 — Francia—angol kereskedelmi szerződés

LENGYELORSZÁG, A BALTIKUM, SKANDINÁVIA

1650-es évek — Parasztfelkelések Svédországban
1648—1654 — Az ukrán nép háborúja Bogdan Hmelnyickij vezetése alatt a lengyel uralom ellen, Ukrajnának Oroszországgal való újraegyesítéséért
1651 — Parasztfelkelés Nagy- és Kis-Lengyelországban
1654—1660 — X. Károly Gusztáv svéd király
1654—1667 — Lengyel—orosz háború Ukrajnáért
1655—1660 — A svédek betörése Lengyelországba. Az első északi háború
1656—1658 — Svédország háborúja Oroszország ellen
1657—1660 — Dán—svéd háborúk
1660 — A koppenhágai békeszerződés Svédország és Dánia között
1660 — Az első északi háborút lezáró oliwai béke
1660—1697 — XI. Károly svéd király
1661 — A kardisi béke Svédország és Oroszország között
1666—1667 — Lengyel—török háború a jobbparti Ukrajnáért
1667 — Az andruszovói fegyverszünet Lengyelország és Oroszország között
1670—1680-as évek — A redukció lebonyolítása Svédországban
1674—1676 — Lengyel—török háború
1674—1696 — Sobieski János lengyel király
1675—1679 — Svédország Franciaország oldalán hadat visel Brandenburg, Dánia és Hollandia ellen
1679 — A lundi békeszerződés Svédország és Dánia között
1697—1718 — XII. Károly svéd király
1697—1733 — II. Ágost lengyel király és (1694-től) szász választófejedelem
1699 — Dánia, Oroszország és Szászország szövetséget köt Svédország ellen
1700—1721 — Az északi háború
1704 — A varsói konföderáció detronizálja II. Ágostot és Leszczyński Szaniszlót választja lengyel királlyá
1706 — Az altranstädti békekötés XII. Károly és II. Ágost között
1707 — Parasztfelkelés Žemaitiában (Litvánia)
1709 — II. Ágost visszakerül a lengyel trónra
1712 — A vilnói plebejustömegek harca a városi patríciátus ellen
1718—1722 — „A szabadság korszaka" Svédországban
1721 — A nystadi svéd—orosz békeszerződés
1735—1763 — III. Ágost lengyel király és (1733-tól) szász választófejedelem
1741—1743 — Svéd—orosz háború
1743 — Parasztok és bányászok felkelése a svédországi Dalarne tartományban
1764 — A konvokációs országgyűlés Lengyelországban. A „liberum veto" korlátozása és egyéb reformok
1764—1795 — Poniatowski Szaniszló Ágost lengyel király
1768 — A bari konföderáció Lengyelországban

1768 — Ukrán parasztfelkelés a bari konföderáció ellen (koliwszczyzna)
1771—1792 — III. Gusztáv svéd király
1772 — Lengyelország első felosztása
1788—1790 — Svédország háborúja Oroszország és Dánia ellen

OROSZORSZÁG[2]

1645—1676 — Alekszej Mihajlovics cár
1648 — Népi felkelések Moszkvában, Szol Vicsegodszkajában, Velikij Usztyugban, Kozlovban, Kurszkban, Voronyezsben és más városokban
1648 — Habarov hadjárata az Amur vidékén
1648—1654 — Az ukrán nép háborúja Bogdan Hmelnyickij vezetése alatt a lengyel uralom ellen, Ukrajnának Oroszországgal való újraegyesítéséért
1649 — A „Szobornoje ulozsenyije"
1650 — Népi felkelések Novgorodban és Pszkovban
1653 — A vámszabályzat. Az egységes rubelvám bevezetése
1654 január — A perejaszlavi nagygyűlés. Ukrajna újraegyesülése Oroszországgal
1654 — Nyikon pátriárka egyházi reformjai. Az egyházszakadás (raszkol) kezdete
1654—1667 — Háború Lengyelország ellen
1656—1658 — Háború Svédország ellen
1661 — A kardisi béke Svédországgal
1662 — Városi felkelés Moszkvában („rézlázadás")
1667 — Az új kereskedelmi szabályzat
1667 — Az andruszovói fegyverszünet Lengyelországgal
1668—1676 — Felkelés a Szoloveckij kolostorban
1670 — Szpafarij küldöttségének elindulása Kínába
1670—1671 — A Sztyepan Razin-féle parasztháború
1676—1681 — Háború Törökország ellen
1676—1682 — Fjodor Alekszejevics cár
1681 — A bahcsiszaraji békekötés Törökországgal
1682 — A sztrelec-lázadás
1682—1689 — Zsófia nagyhercegnő régenssége a kiskorú Iván és Péter károk mellett
1682—1725 — I. Péter cár (1721-től császár)
1686 — Az orosz—lengyel „örök békeszerződés"
1687 és 1689 — Az orosz seregek krími hadjáratai
1689 — A nyercsinszki békeszerződés Kínával
1696 — Azov elfoglalása
1700 — Békeszerződés Törökországgal
1700—1721 — Az északi háború
1703 — Pétervár megalapítása
1703. január 2 — Az első nyomtatott újság, a „Vedomoszty" („Közlöny") megjelenése
1705—1706 — Népi felkelés Asztrahanyban
1707—1708 — Felkelés a Don mentén Kondratyij Bulavin vezetése alatt
1709. június 27 — A poltavai ütközet
1711 — A pruti hadjárat
1711 — A szenátus létrehozása
1711—1765 — M. V. Lomonoszov
1714 — A hangöuddi tengeri csata
1718—1721 — A tizenegy kollégium létrehozása
1719 — A területi reform
1721 — A nystadi békeszerződés Svédországgal
1721 — Oroszország kikiáltása birodalommá
1722 — A „Rangtáblázat"

[2] Az orosz történelem dátumait a régi időszámítás (juliánus naptár) szerint közöljük.

1722 — Rendelet a kézművescéhek megszervezéséről
1722—1723 — I. Péter perzsa hadjárata
1725 — A Tudományos Akadémia megalapítása
1725—1730 — Az első kamcsatkai expedíció
1728 — A kjahtai szerződés Kínával
1728—1766 — I. I. Polzunov, az univerzális gőzgép egyik feltalálója
1730—1740 — Anna Ivanovna császárnő; a „bironovscsina"
1730—1800 — A. V. Szuvorov
1732 — A resti szerződés Iránnal
1733—1743 — A második kamcsatkai expedíció
1735 — A gandzsai szerződés Iránnal
1735—1739 — Háború (szovetségben a Habsburg-monarchiával) Torokország ellen
1737—1799 — V. I. Bazsenov
1738—1812 — M. F. Kazakov
1739 — A belgrádi békeszerződés Torokországgal
1741—1761 — Erzsébet (Jelizaveta Petrovna) császárnő
1743—1816 — G. R. Gyerzsavin
1744—1818 — N. I. Novikov
1745—1792 — D. I. Fonvizin
1749—1802 — A N. Ragyiscsev
1753 — A belső vámilletékek megszuntetése
1755 — A moszkvai egyetem megalapítása
1756—1762 — Oroszország részvétele a hétéves háborúban
1761—1762 — III. Péter császár
1762 — Rendelet az egyházi foldek szekularizálásáról
1762—1796 — II. Katalin császárnő
1767—1768 — Bizottság az új torvénykonyv osszeállítására
1768—1774 — Háború Torokország ellen
1773—1775 — A Pugacsov-féle parasztháború
1774 — A kucsuk-kajnardzsi békeszerződés Torokországgal
1775 — A Zaporozsjei Szics felszámolása
1780 — Oroszország meghirdeti a fegyveres semlegességet
1783 — A Krím-félszigetet Oroszországhoz csatolják
1783 — A georgiai szerződés. Kelet-Grúzia Oroszország védnoksége alá kerul
1783 — Az ukrajnai parasztok roghozkotése
1785 — A nemesi és a városi kiváltságlevél
1787—1791 — Háború Torokországgal
1788—1790 — Háború Svédországgal
1790 — A varalai békeszerződés Svédországgal
1791. december 29 — A iași-i béke Torokországgal

AZ OSZMÁN BIRODALOM (A BALKÁN-FÉLSZIGETTEL)

1645—1669 — Torok—velencei háború Krétáért
1651 — A dél-iraki arab torzsek felkelése
1660 — Ahmed Koprulu damaszkuszi pasa seregeinek betorése Libanonba
1676—1681 — Torok—orosz háború
1681—1730 — Ahmed Nedim
1681 — A bahcsiszarajı békeszerződés Torokország és Oroszország kozott
1683—1698 — Torokország háborúja a Habsburg-birodalom, Lengyelország, Velence és 1686-tól Oroszország ellen
1688 — Felkelés Északnyugat-Bulgáriában
1688—1689 — Felkelés Szerbiában és Makedóniaban
1690—1701 — Az iraki arab torzsek felkelése a torok uralom ellen
1697—1735 — Danilo Petrovic Njegos metropolita uralma Montenegróban

1699 — Törökország Karlócán békét köt a Habsburg-monarchiával, Lengyelországgal és Velencével
1700 — Török—orosz békeszerződés
1703—1730 — III. Ahmed török szultán
1710—1711 — Török—orosz háború
1711 — Az arabok győzelme a törökök felett Ajn-Dar mellett; a törökök kiűzése Libanonból
1722—1798 — Paiszij Hilendarszki
1723 — A törökök betörése Grúziába
1727 — Az első nyomda Isztambulban
1730—1731 — A városi szegényrétegek, kézművesek és janicsárok felkelése Isztambulban
1730—1754 — I. Mahmud török szultán
1732 — A hamadáni békeszerződés Törökország és Irán között
1735—1739 — Török—orosz háború
1739 — A belgrádi békeszerződés Törökország és Oroszország között
1742—1811 — Dositej Obradović
1747—1788 — A vahabiták harca a Nedzsd egyesítéséért (Arábia)
1747—1765 — Mohamed ibn Szaud nedzsdi emir
1748—1833 — Adamantiosz Koraisz
1757—1774 — III. Musztafa török szultán
1757—1798 — Galip sejk
1768—1774 — Török—orosz háború
1769—1774 — Felkelés Szíriában és Palesztinában a török uralom ellen
1769 — Ali bej mameluk kormányzó (1769—1772) kikiáltja Egyiptom függetlenségét
1770 — A török flotta veresége a csesmei tengeri ütközetben
1772 — A török uralom helyreállítása Egyiptom felett
1774 — A kücsük-kajnardzsi békeszerződés Törökország és Oroszország között
1774—1789 — I. Abdul-Hamid török szultán
1787—1791 — Török—orosz háború
1792. január 9 — A iasi-i békeszerződés

IRÁN, TRANSZKAUKÁZIA ÉS KÖZÉP-ÁZSIA

1599—1753 — Az Astarhanidák dinasztiája a buharai kánságban
1645—1680 — Abdul-Aziz buharai kán
A XVII. sz. közepe — — kb. 1700 — Turdi
1683—1685 — A dzsungárok elfoglalják a Hétfolyóközt
1694—1722 — Huszein Szefevida iráni sah
1637— megh. 1707 és 1711 közt — Szajido Naszafi
1709 — Az afgán gilza törzs felkelése. Kandahar elszakad a Szefevida-birodalomtól
1716—1723 — A dzsungár feudális urak hadjáratai a kazahok ellen
1722 — Az afgánok elfoglalják Iszfahánt. Mir Mahmudot kikiáltják iráni sahhá
1722—1729 — Az afgán kánok uralma Iránban
1726 — Iráni—török háború
1727 — Békeszerződés Irán és Törökország között
1729 — Nadir kán kiűzi az afgán hódítókat Iránból
1731 — A kis zsuz, valamint a középső zsuz egy része Oroszország fennhatósága alá kerül
1732 — A resti szerződés Irán és Oroszország között
1730—1740-es évek — Örményország, Grúzia, Azerbajdzsán és Dagesztán népeinek szabadságharca az iráni hódítók ellen
1730—1780-as évek — Mahtum-Kuli
1735 — A gandzsai szerződés Irán és Oroszország között
1736—1747 — Nadir iráni sah
1738—1744 — Felkelés Dagesztánban Nadir sah ellen

1740 — Nadir sah indiai és közép-ázsiai hadjáratai
1740-es évek eleje — A dzsungár feudális urak újra megindítják támadásaikat a kazah földek ellen
XVIII. század — Mirza Mehdi kán
1747 — Az afgán állam megalakulása
1747—1773 — Durrani Ahmed afgán kán
1747—1760 — Feudális belharcok Iránban
1753—1920 — A Mangit-dinasztia a buharai kánságban
1758 — A Csing-birodalom meghódítja a dzsungáriai államot
1760—1779 — Kerim Zend kán Irán uralkodója
1763 — Az első nem egyenlő jogú szerződés Irán és Anglia között
1783—1797 — A kis zsuz-beli kazahok antifeudális népi mozgalma Szrim Datov batir vezetése alatt
1795—1797 — Aga-Mohamed iráni sah, a Kadzsar-dinasztia megalapítója

KÍNA. KELET-ÁZSIA

1644 — Parasztfelkelés Kongzsuban (Korea)
1645 — A mandzsu seregek elfoglalják Nankingot
1646 — A mandzsuk betörése Szecsuanba
1646 — A népfelkelők szárazföldi és tengeri haderőinek harca a mandzsuk ellen Csöcsiangban
1647 — A mandzsuk elfoglalják Kantont
1648—1652 — Mandzsuellenes városi és parasztfelkelések Csianghszi, Kuangtung, Szecsuan, Senhszi, Sanhszi és Kanszu tartományokban
1662—1722 — Kanghszi kínai császár
1673—1683 — Mandzsuellenes felkelés Kína déli tartományaiban
1674 — A „Szanhohuj" nevű titkos társaság megalakítása a mandzsuk elleni harcra
1689 — A nyercsinszki békeszerződés Kína és Oroszország között
1716—1751 — Yoshimuna shogun kormányzása Japánban
1720 — A kohongok megalakítása Kantonban
1728 — A kjahtai szerződés Kína és Oroszország között
1757 — Kína valamennyi kikötőjét (Kanton kivételével) lezárják a külföldi kereskedők elől
1758—1759 — A Csing-birodalom meghódítja Dzsungáriát és Kasgariát
1769 — Burma hűbéri függésbe kerül Kínától
1772 — Az európai misszionáriusok kiűzése Kínából
1774—1775 — A „Pajliencsiao" nevű titkos társaság által szervezett fegyveres megmozdulás a mandzsuk ellen Santungban
1788—1790 — A kínai csapatok benyomulnak Vietnam területére. Vietnam elismeri Kína hűbéri fennhatóságát
1796—1800 — Parasztfelkelések Hopej, Honan, Sanhszi, Szecsuan, Kanszu tartományokban

INDIA. DÉLKELET-ÁZSIA ORSZÁGAI. AUSZTRÁLIA ÉS ÓCEÁNIA

1658—1707 — Aurangzeb indiai padisah
1666—1678 — Afgán felkelések a nagymogulok uralma ellen
1671—1772 — Agra-Delhi körzet dzsat parasztjainak felkelése a feudális rend és a mogul uralom ellen
1674—1680 — Shivaji, Maharashtra uralkodója
1674 — Népi felkelés Trundjaj vezetése alatt Jáva és Madura szigetén a holland gyarmatosítók ellen
1675—1708 — Govind Singh a szikh szekta guruja. A szikhek antifeudális harca Punjabban
1684 — A holland uralom létrehozása Bantamban; az angolok kiűzése Jáva szigetéről
XVII. század vége—1719 — Népi felkelés Jáva szigetén Surapatti vezetése alatt a holland gyarmatosítók ellen
1710—1715 — A punjabi parasztfelkelés
1721—1740 — Bajee Rao, a marathák államának pesvája
1724 — Hyderabad független fejedelemség létrejötte
1730-as évek — A nagy maratha fejedelemségek létrejötte

1739 — Nadir sah seregei elfoglalják Delhit
1740, 1750—1757 — Népi felkelések Jáva szigetén a hollandok és a helyi feudális urak ellen
1751—1761 — Punjab afgán uralom alatt
1752 — Az angolok győzelme a franciák felett a Trichinopoly melletti ütközetben
1757 — A plasseyi csata. A Brit Kelet-Indiai Társaság meghódítja Bengáliát
1761 — A marathák veresége az afgánok elleni ütközetben Panipat mellett
1761 — Az angolok elfoglalják Pondichéry francia telepet Indiában
1763 — Felkelés Bengáliában az angolok ellen
1764 — Az angolok Buxar mellett szétverik az oudhi nábob és az afgánok egyesített erőit
1767—1769 — Haidar Ali mysore-i szultán háborúja az angolok ellen
1768—1771, 1772—1775, 1776—1779 — James Cook angol tengeri utazó három expedíciója Ausztráliába és Polinéziába
1769 — Burma hűbéri függésbe kerül Kínától
1774—1785 — Warren Hastings az indiai angol birtokok főkormányzója
1775—1785 — Angolellenes parasztfelkelés Bengáliában a szanijaszi („háznélküli") szekta vezetése alatt
1782 — A salbai békeszerződés a marathák és az angolok között
1782—1799 — Tipu szultán, Mysore uralkodója
1784 — Az angol parlament törvénye az indiai kormányzati rendszerről
1780-as évek — Anglia megkezdi Ausztrália gyarmatosítását

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

1706—1790 — Benjamin Franklin
1722—1803 — Samuel Adams
1732—1799 — George Washington
1737—1809 — Thomas Paine
1765 — Az amerikai angol gyarmatok képviselőinek kongresszusa New Yorkban. Az angol áruk bojkottjának kezdete
1765 — A „Szabadság fiai" elnevezésű titkos forradalmi szervezet megalakulása
1765 — A „Bélyeg-törvény"
1767 — A Townshend-féle törvény vámmal sújtja az amerikai gyarmatokra irányuló tea-, festék- és üvegbehozatalt
1770 — Véres összetűzés Bostonban az angol katonasággal
1772 — Az első „összekötő bizottság" létrehozása Bostonban
1773 december — Bostonban megsemmisítik a Brit Kelet-Indiai Társaság egyik tearakományát (a „bostoni teadélután")
1774. szeptember 5 —október 26 — Az amerikai gyarmatok első Kontinentális Kongresszusa
1775—1783 — A függetlenségi háború. Az Amerikai Egyesült Államok megalakítása
1775 április — A felkelő csapatok győzelme az angol seregek felett Lexington és Concord mellett
1775 — A második Kontinentális Kongresszus
1776. július 4 — Az Amerikai Egyesült Államok „Függetlenségi Nyilatkozata"
1777. október 17 — Burgoyne angol tábornok Saratoga mellett leteszi a fegyvert
1778 — Szövetségi és kereskedelmi szerződés Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok között
1778 — A „Konföderációs cikkelyek"
1780 — Oroszország és más államok meghirdetik a „fegyveres semlegességet"
1781 október — Cornwallis angol tábornok kapitulációja Yorktown mellett
1783 szeptember — A versailles-i békeszerződés Angliával. Anglia elismeri az Egyesült Államok függetlenségét
1786—1787 — Felkelés Massachusettsben Daniel Shays vezetése alatt
1787 — Az Egyesült Államok második alkotmánya (1789-ben lépett életbe)
1789 — Az amerikai kongresszus elfogadja az alkotmányhoz fűzött kiegészítéseket — a „Jogok törvényét"
1793 — Eli Whitney feltalálja a gyapottisztító gépet

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAI

Marx: Das göttliche Recht der Hohenzollern. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 12. Dietz Verlag 1961. S. 95—101.

Marx: A brit uralom Indiában. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 350—356. old.

Marx: A burzsoázia és az ellenforradalom. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 51—53. old.

Marx: Herr Vogt. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 14. Dietz Verlag 1961. S. 492.

Marx: A tőke. I—III. köt. Budapest 1961.

Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 329—334. old.

Marx: Über P.-J. Proudhon. (Brief an J. B. v. Schweitzer.) Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 16. Dietz Verlag 1962. S. 31—32.

Marx: Die Ostindische Kompanie, ihre Geschichte und die Resultate ihres Wirkens. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 9. Dietz Verlag 1960. S. 148—156.

Marx an Engels; 1856 Februar 12. Lásd *Marx—Engels:* Briefwechsel. Bd. II. Dietz Verlag 1949. S. 133—138.

Marx—Engelshez. 1856. december 2. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 105—107. old.

Marx: An Abraham Lincoln, Präsident der Vereinigten Staaten von Amerika. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 16. Dietz Verlag 1962. S. 18—20.

Marx: Das revolutionäre Spanien. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 10. Dietz Verlag 1961. S. 433—442., 445—446., 450—451., 471—473.

Marx: Die russische Frage. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 9. Berlin 1960. S. 233—237.

Marx: Értéktöbblet-elméletek. (A „Tőke" IV. könyve.) Első rész. Budapest 1958.

Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra 1953.

Маркс: Хронологические выписки по истории Индии (664—1858 гг.). М. 1940.

Engels: „Anti-Dühring." Szikra 1950.

Marx: (Die Mission der Grafen Orlow — Russische Kriegsfinanzen.) Lásd *Marx—Engels* Werke Bd. 10. Dietz Verlag 1961. S. 53—56.

Engels: A természet dialektikája. Szikra 1952.

Энгельс: Заметки о Германии. 1500—1789. — «Архив Маркса и Энгельса.» Т. X. с. 343—347.

Engels: Zur Geschichte der preussischen Bauern. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 21. Dietz Verlag 1962. S. 238—243.

Engels: Was hat die Arbeiterklasse mit Polen zu tun? Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 16. Dietz Verlag 1962. S. 160—162.

Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 323—356. old.

Engels: A mark. Lásd *Engels:* A német parasztháború. III. melléklet. Szikra 1949. 153—172. old.

Engels: A vég kezdete Ausztriában. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 480—482. old.

Engels an Marx; 1851. Mai 23. Lásd *Marx—Engels:* Briefwechsel. Bd. I. Dietz Verlag 1949. S. 251.

Engels: Az oroszországi társadalmi viszonyokról. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 48—49. old.

Engels: Anglia helyzete. I. A tizennyolcadik század. Lásd *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 550—567. old.

Engels: Németország állapota. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 529—532. old.

Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 215—237. old.

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 287—295. old.

Engels: Das Vordringen Russlands in Zentralasien. Lásd

Marx—Engels Werke. Bd. 12. Dietz Verlag 1961. S. 599—600.
Engels: Die türkische Frage. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 9. Dietz Verlag 1960. S. 22—23., 26—27.
Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 442—452. old.
Маркс и Энгельс: Маркс и Энгельс о реакционном пруссачестве. Изд. 2. доп. М. 1943, с. 8—19.
Marx—Engels: A német ideológia. Lásd *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 57—59., 401—405. old.
Marx—Engels: Recenziók a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" második, 1850 februári számából. *Guizot:* „Pourquoi la révolution d'Angleterre a-t-elle réussi?" Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 201—206. old.
Marx—Engels: A szent család. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 123—133. old.
Marx: Traditionelle englische Politik. Lásd *Marx—Engels* Werke. Bd. 11. Dietz Verlag 1961. S. 573—576.
Lenin: A zemsztvo üldözői és a liberalizmus Hannibáljai. Lásd *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 31. old.
Lenin: A falusi szegénységhez. Lásd *Lenin* Művei. 6. köt. Szikra 1953. 440—443. old.
Lenin: Hogyan összegezik a szociálforradalmárok a forradalom eredményeit, és hogyan összegezte a forradalom a szociálforradalmárok eredményeit. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 341. old.
Lenin: A II. Internacionálé csődje. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 208—209. old.
Lenin: A hűbériség liberális szépítgetése. Lásd *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 605—606. old.
Lenin: Materializmus és empíriokriticizmus. Lásd *Lenin* Művei. 14. köt. Budapest 1954. 26—29., 109—128., 246—250. old.
Lenin: Junius brosúrájáról. Lásd *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 321—324. old.
Lenin: A harcos materializmus jelentőségéről. Lásd *Lenin* Művei. 33. köt. Szikra 1953. 219—229. old.
Lenin: A „baloldali" gyerekességről és a kispolgáriasságról. Lásd *Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 340—341. old.
Lenin: A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 94. old.
Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 405—411. old.
Lenin: Levél az amerikai munkásokhoz. Lásd *Lenin* Művei. 28. köt. Szikra 1952. 49—58. old.
Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 178—180., 185—187., 343—344., 385—387., 391—393., 431—432., 435., 462—464. old.
Lenin: Beszéd a Sztyepan Razin kivégzésének helyén emelt emlékmű leleplezése alkalmából. Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 334. old.
Lenin: A marxizmus három forrása és három alkotórésze. Lásd *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 3—8. old.
Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra 1954.
Lenin: Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? Lásd *Lenin* Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 140—141. old.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK A KÖTET EGÉSZÉHEZ

Általános jellegű irodalom

A keleti országok újkori története. 1. köt. Szerk. I. M. Rejsznyer, B. K. Rubcov. Budapest 1955.
Hajnal István: Az újkor története. Budapest 1936. Egyetemes történet. 3. köt.
Marczali Henrik: Az absolutismus kora. Lásd *Marczali Henrik:* Nagy képes világtörténet. Budapest, é. n. 9. köt.
E. A. Razin: A hadművészet története. II. köt. A háború feudális korszakának története. Budapest 1961.
В. П. Волгин: Очерки по истории социализма. Изд. 4. доп. М.—Л. 1935.
История дипломатии. Т. 1. Под ред. В. П. Потемкина. М. 1941.
Н. И. Кареев: Западноевропейская абсолютная монархия XVI, XVII и XVIII вв. СПб. 1908.
Н. И. Кареев: История Западной Европы в новое время. Изд. 5. Т. 2—3. СПб. 1913—1915.
Книга для чтения по истории нового времени. Под ред. М. В. Бердоносова и др. Т. 2—3. М. 1911—1912.
И. В. Лучицкий: В кн.: *Э. Зеворт:* История нового времени. Т. 1. Киев 1883. [Главы, посвященные обзору экономической жизни европейских народов в новое время, с XV до конца XVIII в.]
Cambridge modern history. Ed. by Ward a.o. Vol. 5—7. Cambridge 1907—1909.
W. C. Abbott: The expansion of Europe. A social and political history of the modern world. 1415—1815. 2d rev. ed. Vol. 2. New York 1938.
M. Dobb: Studies in the development of capitalism. London 1947.
H. Hauser: Les débuts du capitalisme. Nouv. éd. Paris 1931.
M. Immich: Geschichte des europäischen Staatensystems von 1660 bis 1789. München—Berlin 1905.
J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Neue Ausg. Bd. 2. München 1958.

E. Lavisse—A. Rambaud: Histoire générale du IVe siècle à nos jours. T. VI. Louis XIV. 1643—1717. T. VII. Le XVIIIe siècle. 1715—1788. Paris 1895—1896.

P. Muret: La prépondérance anglaise (1715—1763). Avec la collaboration de Ph. Sagnac. 3e éd. rev. et augm. Paris 1949. (Peuples et civilisations. Histoire générale. XI.)

D. Ogg: Europe in the seventeenth century. 5th ed. London 1948.

Ph. Sagnac: La fin de l'Ancien régime et la Révolution américaine (1763—1789). Paris 1947. (Peuples et civilisations. Histoire générale. XII.)

Ph. Sagnac et A. Saint-Léger: Louis XIV (1661—1715). 2e éd. refondue et augm. Paris 1944. (Peuples et civilisations. Histoire générale. X.)

E. Soreau: L'agriculture du XVIIe siècle à la fin du XVIIIe. Paris 1952.

W. Sombart: Der Bourgeois. München 1913.

W. Sombart: Der moderne Kapitalismus. Bd. 1. München 1928.

G. Zeller: Les temps modernes. II. De Louis XIV à 1789. Paris 1955. (Histoire des relations internationales, publ. sous la dir. de Pierre Renouvin. T. 3.)

Kultúrtörténeti munkák

Egyetemes filozófiatörténet. Kossuth Könyvkiadó 1963.

A filozófia története. 1. kötet. 2. kiad. Budapest 1959.

Major Máté: Építészettörténet. Feudális társadalmak építészete. Budapest 1955.

М. В. Алпатов: Всеобщая история искусств. Т. 2—3. М. 1949—1955.

Е. М. Браудо: Всеобщая история музыки. Изд. 2. Т. 2. М. 1930.

Ю. Б. Виппер, Р. М. Самарин: Курс лекций по истории зарубежных литератур XVII в. М. 1954.

А. К. Дживелегов: История западноевропейского театра. От возникновения до 1789 г. М. 1941.

История западноевропейского театра. Под общ. ред. С. С Мокульского. Т. 1—2. М. 1956—1957.

Т. Ливанова: История западноевропейской музыки до 1789 г. М.—Л. 1940.

P. Hazard: La crise de la conscience européenne (1680—1715). T. 1—3. Paris 1935.

P. Hazard: La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing. T. 1—2. Paris 1946.

R. Mousnier: Les XVIe et XVIIe siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492—1715). Paris 1954. (Histoire générale des civilisations. T. 4.)

R. Mousnier et E. Labrousse: Le XVIIIe siècle. Révolution intellectuelle, technique et politique (1715—1815). Paris 1953. (Histoire générale des civilisations. T. 5.)

Források

А. А. Аникст, Л. Н. Галиский, М. Д. Эйхенгольц: Литература восемнадцатого века. Хрестоматия по западноевропейской литературе. М. 1938.

С. Мокульский: Хрестоматия по истории западноевропейского театра. Изд. 2, испр. и доп. Т. 2. М. 1955.

Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время. Под ред. В. П. Волгина. М.—Л. 1929.

Annual register. Vol. 1—26. London 1761—1785.

Historiográfia. Bibliográfiák

В. В. Бартольд: История изучения Востока в Европе и России. Изд. 2. Л. 1925.

О. Л. Вайнштейн: Историография средних веков. М.—Л. 1940. [Книга охватывает период до французской революции 1789 г.]

International bibliography of historical sciences. Ed. by the Intern. committee of hist. sciences. Vol. 1—14. (1926—1939); 16—30. (1947—1959). Paris etc. 1930—1942., 1949—1962.

C. Bloch et P. Renouvin: Guide de l' étudiant en histoire moderne et contemporaine. Paris 1949.

E. Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. 3. Aufl. München—Berlin 1936.

J. Giraud: Manuel de bibliographie littéraire pour les XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles français. (T. 1—2. 1921—1945.) Paris 1939—1956.

E. Préclin et V. Tapié: Le XVIIe siècle. 2e éd. rev. et corr. Paris 1949. („Clio". Introd. aux études historiques.)

E. Préclin: Le XVIIIe siècle. T. 1—2. Paris 1952. („Clio". Introd. aux études historiques.)

J. Sauvaget: L'introduction à l'histoire de l'Orient Musulman. Éléments de bibliographie. Paris 1946.

J. W. Thompson: A history of historical writing. With the collab. of B. J. Holm. Vol. 1—2. New York 1942.

G. Wolf: Einführung in das Studium der neueren Geschichte. Berlin 1910.

Kézikönyvek. Történelmi atlaszok

Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Szerk. Hajdu Gyula. Budapest 1958.

Дипломатический словарь. Глав. ред. А. Я. Вышинский и С. А. Лозовский. Т. 1—2. М. 1948—1950.

Cambridge modern history atlas. Ed. by W. Ward a.o. 2d ed. Cambridge 1925.

European history atlas. Ed. by J. H. Breasted a.o. 9th rev. ed. Chicago 1951.

E. Bourgeois: Manuel historique de politique étrangère. T. 1. (1610—1789.) 9e éd. Paris 1925.

Az I—III., XX. fejezethez

ANGLIA A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Általános jellegű irodalom

A. L. Morton: Az angol nép története. 1—2. köt. Budapest 1947.

М. М. Ковалевский: История Великобритании. СПб. 1912.

Political history of England. Ed. by W. Hunt and R. L. Pool. Vol. 8—10. London 1905—1910.

W. Cunningham: Growth of English industry and commerce in modern times. Pt. 1. The mercantile system. Cambridge 1925.

J. R. Green: A short history of the English people. Enl. ed. London 1929.

E. Lipson: The economic history of England. Vol. 2—3. 3d ed. rev. and enlarged. London 1943.

Bibliográfiák. Kézikönyvek

Cambridge bibliography of English literature. Ed. by F. W. Bateson. Vol. 1—2. Cambridge 1940.

Dictionary of national biography. Ed. by L. Stephen and S. Lee. Vol. 1—21. Supplement Vol. 22. London 1950.

C. L. Grose: A select bibliography of British history, 1660—1760. Chicago 1939.

Az I—III. fejezethez

AZ ANGOL FORRADALOM

Az I—III. fejezetre vonatkozó részletes bibliográfiát lásd Английская буржуазная революция XVII в. Т. 2. М. 1954. с. 247—318.

Az alábbiakban megadjuk 1. az orosz és magyar nyelvű általános munkákat, 2. az 1953 után megjelent részletfeldolgozásokat.

Általános jellegű irodalom

Christopher Hill: Az angol forradalom. 1640. Budapest 1948.

Английская буржуазная революция XVII в. Под ред. Е. А. Косминского и Я. А. Левицкого. Т. 1—2. М. 1954. (АН СССР. Ин-т истории). [Библиография в конце 2-го тома.]

С. И. Архангельский: Аграрное законодательство английской революции. Ч. 1—2. М.—Л. 1935.

В. М. Лавровский и М. А. Барг: Английская революция. М. 1958.

А. Н. Савин: Лекции по истории английской революции. Изд. 2. Под общ. ред. Е. А. Косминского. М. 1937.

Részletfeldolgozások

Oliver Cromwell beszédeiből, leveleiből. Összeáll. Makkai László. Budapest 1960.

С. И. Архангельский: Движение крестьянской бедноты в графстве Норсемптон в первой половине XVII в. В. кн.: Из истории социально-политических идей. М. 1955. с. 205—212.

М. А. Барг: Английская революция и судьбы крестьянского землевладения. (О так называемой «отмене рыцарского держания»). В кн.: Средние века. Сборник. Вып. 5. 1954. с. 32—58.

Г. Р. Левин: Вторая гражданская война в Англии и левеллерское движение. — «Ученые записки Ленингр. гос. пед. ин-та.» Т. 102. Ист. фак-т. 1955. с. 313—340.

Я. А. Левицкий: Борьба левеллеров в Англии после провозглашения республики и до конца 1649 г. — «Ученые записки Моск. обл. пед. ин-та.» Т. 22. Труды кафедры ист. средних веков. Вып. 2. 1955. с. 51—76.

Н. М. Мещерякова: О промышленном развитии Англии накануне буржуазной революции XVII в. В кн.: Средние века. Сборник. Вып. 7. М. 1955. с. 174—198.

Ю. М. Сапрыкин: Борьба Гаррингтона и его группы за республику. В кн.: Средние века. Сборник. Вып. 9. М. 1957. с. 355—383.

Ю. М. Сапрыкин: О классовой сущности политических взглядов Гаррингтона. В кн.: Средние века. Сборник. Вып. 4—5. М. 1953—1954.

J. Frank: The levellers. Cambridge 1955.

W. Haller: Liberty and Reformation in the Puritan revolution. New York 1955.

W. G. Hoskins: English agriculture in the 17th and 18th centuries. Lásd Relazioni del X Congresso Internazionale di scienze storiche. Vol. 4. Firenze 1955. p. 205—226.

M. F. Keeler: The Long Parliament, 1640—1641. A biographical study of its members. Philadelphia 1954.

I. Morley: A thousand lives. An account of the English revolutionary movement, 1660—1685. London 1954.

J. Thirsk: The restoration land settlement. — Journal of Modern History 1954. Vol. 26. No. 4. p. 317—328.

Irodalom

Lutter Tibor: John Milton, az angol polgári forradalom költője. Budapest 1956.

История английской литературы. Под ред. М. П. Алексеева и др. Т. 1. Вып. 2. М.—Л. 1945. (АН СССР. Ин-т Мировой лит-ры.)

М. М. Ковалевский: От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Т. 2—3. М. 1906.

Cambridge history of English literature, ed. by A. W. Ward and A. R. Waller. Vol. 7—8. Cambridge 1951—1952.

English biography in the seventeenth century. Selected short lives. Ed. by V. de S. Pinto. London 1951.

G. P. Gooch: The history of English democratic ideas in the seventeenth century. 2d ed. London 1927.

D. Masson: The life of John Milton. New and revised ed. Vol. 1—7. New York 1946.

J. N. Summerson: Architecture in Britain, 1539—1830. London 1953.

C. V. Wedgwood: Seventeenth century English literature. London—New York 1950.

P. Zagorin: A history of political thought in the English revolution. London 1954.

Források

J. Milton: Elvesztett és újra visszanyert paradicsom. Debrecen 1874.

Дж. Уинстенли: Избранные памфлеты. Пер. с англ. Под ред. и с коммент. А. С. Самойло. М.—Л. 1950.

T. Hobbes: Leviathan. London 1651. — Oroszul: *Т. Гоббс:* Левиафан. Предисл. и ред. Ческиса. М. 1936.

T. Hobbes: De cive. Amsterdam 1647. — Oroszul: *Т. Гоббс:* Философские основания учения о гражданине. Пер. с латинск. М. 1914.

J. Harrington: The commonwealth of Oceana. London 1656.

A XX. fejezethez

ANGLIA A XVIII. SZÁZADBAN. AZ IPARI FORRADALOM KEZDETE

Irodalom

A. J. Toynbee: Anglia gazdasági forradalma a 18. században. Budapest 1909.

В. М. Лавровский: Парламентские огораживания общинных земель в Англии конца XVIII—начала XIX вв. М.—Л. 1940. Прил.: Карты парламентского огораживания.

М. П. Лесников: Джемс Уатт. М. 1935.

Th. S. Ashton: An economic history of England. The 18th century. London 1955.

L. Brentano: Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands. Bd. 1—4. 1927—1929. Oroszul: *Л. Брентано:* История развития народного хозяйства Англии. Т. 3. Полутом. 1. Пер. с немецк. С предисл. Е. А. Косминского. М.—Л. 1930.

W. Cunningham: The industrial revolution. Cambridge 1917.

C. W. Eldon: England's subsidy policy towards the continent during the seven years' war. Philadelphia 1938.

J. L. Hammond and B. Hammond: The skilled labourer. 1760—1832. 2d ed. London 1920.

J. L. Hammond and B. Hammond: The town labourer, 1760—1832. London—New York 1941.

J. L. Hammond and B. Hammond: The village labourer, 1760—1832. London—New York 1928.

F. G. Kay: Pioneers of British industry. London 1952.

P. Mantoux: La révolution industrielle au XVIIIe siècle. Paris 1905.

L. W. Moffit: England on the eve of the industrial revolution. A study of economic and social conditions from 1740 to 1760. London 1925.

J. U. Nef: La naissance de la civilisation industrielle et le monde contemporain. Paris 1954.

J. H. Plumb: England in the eighteenth century. Harmondsworth 1951.

J. E. Thorold Rogers: Six centuries of work and wages. The history of english labour. London 1884.

B. Williams: The whig supremacy 1714—1760. Oxford 1942.

Források

В. М. Лавровский: Аграрный переворот в Англии. М. 1925. (История в источниках.)

В. М. Лавровский: Промышленный переворот в Англии. М.—Л. 1925. (История в источниках.)

Ch. Jenkinson: A collection of all the treaties of peace, alliance and commerce between Great-Britain and other powers, from the treaty signed at Munster in 1648, to the treaty signed at Paris in 1783. Vol. 1—3. London 1785.

Bibliográfia

Bibliography of British history: the eighteenth century. 1741—1789. Ed. by S. Pargellis and D. J. Medley. Oxford 1951.

T. S. Ashton: The industrial revolution. A study in bibliography. London 1937.

AZ ANGOL KULTÚRA A XVIII. SZÁZADBAN. A FELVILÁGOSODÁS

Irodalom

A. A. Аникст. История английской литературы. M. 1956.

Б. P. Bunnep: Английское искусство Краткий ист. очерк. M. 1945.

История английской литературы. Под ред. M П. Алексеева и др. T. 1. Вып. 2. M.—Л. 1945. Ч. 5. (АН СССР. Ин-т мировой лит-ры.)

A. Digeon: L'école anglaise de peinture. Paris 1955.

S. P. Lamprecht. The moral and political philosophy of J. Locke. New York 1918.

C. A. Moore. Backgrounds of English literature, 1700—1760. London 1953.

I. Procter. Masters of British painting. New York 1956.

R. Quintana The mind and art of J. Swift. London 1953.

J. Seth English philosophers and schools of philosophy. London—New York 1912.

E. Short: A history of British painting. London 1953.

W. R. Sorley History of English philosophy. Cambridge 1937.

L. Stephen English literature and society in the eighteenth century. London 1904.

L. Stephen History of English thought in the eighteenth century. 3d ed. Vol. 1—2. New York 1949.

J. Summerson Architecture in Britain, 1530—1830. London 1953.

Források

D. Defoe Robinson Crusoe yorki tengerész élete és kulonos, meglepő kalandjai. Budapest 1960.

H. Fielding Tom Jones. 1—2. kot. Budapest 1961.

H. Fielding Jonathan Wild. Budapest 1954.

A. Smith. A nemzetek gazdasága, e gazdaság természetének és okainak vizsgálata. Budapest 1959.

J. Swift: Gulliver utazásai. Budapest 1952.

J. Swift Szatírák és röpiratok. Budapest 1961.

H. Fielding The complete works. Vol. 1—12. London 1808.

J Locke Essay concerning human understanding. Vol. 1—2. London 1690.

S Richardson Pamela. Vol. 1—2. London 1740.

T. Smollett Peregrine Pickle. London, 1751. Oroszul: *T Смоллет.* Приключения Перигрина Пикля M. 1955

T. Smollett Roderick Random. London 1748. Oroszul: *T. Смоллет* Приключения Родрика Рэндома M. 1949.

T. Smollett The expedition of Humphrey Clinker. London 1771. Oroszul: *T. Смоллет* Путешествие Хамфри Клинкера M. 1953.

L. Sterne: The sentimental journey through France and Italy. London 1768. — Oroszul: *Л. Стерн:* Сентиментальная путешествие. Воспоминания. Письма. Дневник. Пер и прим. A. Франковского M. 1940.

J. Swift: Political tracts. 1711—1713., 1713—1719., London 1951—1953.

A IV. fejezethez

HOLLANDIA A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Irodalom

C. И. Архангельский: Англо-голландская торговля с Москвой в XVII в. В кн Исторический сборник. № 5. M —Л. 1936.

C. Г. Лозинский: История Бельгии и Голландии в новое время. СПб. б. г

И. И. Любименко: Московский рынок как арена борьбы Голландии с Англией. В кн.: Русское прошлое. Ист сборник. Кн. 5. Пгр.—M. 1923. с. 3—23.

И. И. Любименко Торговые сношения России с Англией и Голландией с 1553 по 1649 г. — «Изв АН СССР. Отд-ние общественных наук» 1933. № 10. с. 729—754.

Algemene geshiedenis der Nederlanden. Onder red van J. A. van Houtte e. a. Deel 6—7. Utrecht 1953—1954.

E. Baasch· Hollandische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927. Oroszul: *Э. Баш* История экономического развития Голландии в XVI—XVIII вв Пер с немецк. под ред. и со вступ. статьей Я Я. Зутиса. M. 1949.

V. Barbour Capitalism in Amsterdam in the seventeenth century. Baltimore 1950.

J. E. Barker: The rise and decline of the Netherlands. London 1906.

P. J. Blok Geschichte der Niederlande. Im Auftrag des Verfassers verdeutscht durch O. G. Houtrouw. Bd. 4—5. Gotha 1910—1912.

J. E. Elias De treede Englische vorlog als het keerpunt in onzre betrekkingen met England. Amsterdam 1930. (Verhandlungen der Kon. Akad. van Wettenschappen te Amsterdam. Deel 29. N. 5.)

K. Fischer Spinozas Leben, Werke und Lehre. 6. Aufl. Munchen 1946.

M. Francès Spinosa dans les Pays Néerlandais de la seconde moitié du XVIIe siècle. Pt. 1. Paris 1937.

H. A. E. van Gelder Histoire des Pays-Bas du 16e siècle à nos jours. Paris 1936.

P. Geyl Democratische tendenzies in 1672. Amsterdam 1950.

O. Pringsheim Beitrage zur wirtschaftlichen Entwicklungs-

geschichte der Vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jh. Leipzig 1890.
M. C. Trevelyan: William the Third and the defence of Holland, 1672—1674. London 1930
Lásd még a XV. fejezethez adott irodalmat.

Források

Spinoza: Politikai tanulmány és levelezés. Budapest 1957.
Spinoza műhelyében. Összeáll. Nádor György. Budapest 1963.
Letters and papers relating to the First Dutch war (1652—1654). Ed. by S. R. Gardiner and C. T. Atkinson. Vol. 1—6. London 1899—1930.
L. van Aitzema: Saken van staat en oorlogh in ende omtrent de Vereenigde Nederlande. Deel 1—6. 's Gravenhage 1669—1672.
P. D. Huet: Mémoires sur le commerce hollandais dans tous les états et empires du monde. Amsterdam 1717.
Spinoza: Opera. T. 1—4. Heidelberg 1925.
J. Thurloe: A collection of the State papers of J. Thurloe. Ed. by T. Birck. Vol. 1—7. London 1742.
J. de Witt: Brieven... 1652—1669. Deel 1—6. 's Gravenhage 1723—1725.

Kézikönyvek

Nieuw Nederlandsch biografisch woordenbock onder red. van P. C. Molhuysen en P. P. Blok. Deel 1—10. Leiden 1911—1937.
K. Ter Laan: Woordenbock van de Vaderlandes geschiedenis. 's Gravenhage — Batavia 1939.

Az V. és XXII. fejezethez

FRANCIAORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Általános jellegű irodalom

A. Д. Люблинская, Д. П. Прицкер, М. Н. Кузьмин: Очерки истории Франции. Л. 1957.
G. Hanotaux (éd.): Histoire de la nation française. T. 4., 5., 7., 9—11., 13—15. Paris 1922—1929.
E. Lavisse (éd.): Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution. T. 7—9. Paris 1905—1911.
E. Levasseur: Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789. 2e éd. T. 1—2. Paris 1900—1901.
E. Levasseur: Histoire du commerce de la France. Pt. 1. Avant 1789. Paris 1911.
M. Marion: Histoire financière de la France depuis 1715. Paris 1927.
E. Martin-Saint-Léon: Histoire des corporations de métiers. 4e éd. Paris 1941.
Ph. Sagnac: La formation de la société française moderne. T. 1—2. Paris 1945—1946.
H. Sée: Histoire économique de la France. T. 1. Le moyen âge et l'ancien régime. Publ. avec le concours de R. Schnerb. Paris 1948.

Általános jellegű források

С. Д. Сказкин: Старый порядок во Франции. М.—Л. 1925. (Иистория в источниках.)
Les droits féodaux. Instruction, recueil des textes et notes. Publ. par la Commission de rech. et de publ. des doc. relatifs à la vie écon. de la Révolution. Paris 1924.
Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française. Publ. sous les auspices de la Commission des archives diplomatiques au Ministère des affaires étrangères. T. 1—25. Paris 1889—1929.

Historiográfia. Bibliográfiák

В. М. Далин: Мануфактурная стадия капитализма во Франции XVIII в. в освещении «Русской школы». — «Источник-марксист». 1929. Т. 14. с. 68—116.
Répertoire méthodique de l'histoire moderne et contemporaine de la France. Réd. sous la direction de G. Brière, P. Caron e. a. Années 1898—1914. Paris 1899—1918; années 1912—1914 réimp. 1932. (Ennek folytatása P. Caron és H. Stein Répertoire bibliographique című munkája, lásd lent.)
Les sources de l'histoire de France depuis les origines jusqu'en 1915. Pt. 3. Le XVIIe siècle (1610—1715). Par E. Bourgeois et L. André. V—VIII. Paris 1926—1935.
P. Caron et H. Stein: Répertoire bibliographique de l'histoire de France. T. 1—6. Années 1920—1931. Paris 1923—1938.
A. Franklin: Les sources de l'histoire de France. Paris 1877.
Ch. du Peloux: Répertoire général des ouvrages modernes relatifs au dix-huitième siècle français (1715—1789.). Paris 1926.

Az V. fejezethez

A FEUDÁLIS-ABSZOLUTISZTIKUS FRANCIAORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Irodalom

Р. В. Лившиц: Народное восстание в Париже в 1648 г. (Из истории Фронды.) — «Ученые записки Ленингр. гос. пед. ин-та.» Т. 68. 1948. с. 214—234

Б. Ф. Поршнев: Восстание в Бордо в 1675 г. — «Доклады и сообщения ист. фак-та Моск. гос. ун-та.» Вып. 2. 1945. с. 3—11.

Б. Ф. Поршнев: Народные восстания во Франции при Кольбере. В кн.: Средние века. Сборник. Вып. 2. М.—Л. 1946. с. 373—404.

Б. Ф. Поршнев: Народные истоки мировоззрения Жана Мелье. В кн.: Из истории социально-политических идей. М. 1955. с. 313—337.

Б. Ф. Поршнев: Цели и требования крестьян в бретонском восстании 1675 г. — «Труды Моск. гос. ин-та истории, филос. и лит-ры.» Т. 6. М. 1940. с. 42—118.

А. Н. Савин: Век Людовика XIV. М. 1930.

L. André: Louis XIV et l'Europe. Paris 1950.

P. Boissonnade: Colbert. Le triomphe de l'étatisme. Paris 1932.

Ch. W. Cole: Colbert and a century of french mercantilism. Vol. 1—2. New York 1939.

P. R. Doolin: The Fronde. Cambridge—London 1935.

E. H. Kossmann: La Fronde. Leiden 1954.

W. H. Lewis: The splendid century. London 1953.

J. Lough: An introduction to seventeenth century France. London—New York—Toronto 1955.

G. Martin: La grande industrie sous le règne de Louis XIV. Paris 1898.

Ch. Normand: La bourgeoisie française au XVIIe siècle. Paris 1908.

G. Pagès: La monarchie d'ancien régime en France. 2e éd. Paris 1932.

G. G. Picavet: La diplomatie française au temps de Louis XIV, 1661—1715. Paris 1930.

H. Sée: Les idées politiques en France au XVIIe siècle. Paris 1923.

Források

Saint-Simon herceg emlékezései. Vál. Győry János. Budapest 1960.

Correspondance des contrôleurs généraux des finances avec les intendants des provinces (1683—1715). Publ. par A. M. Boislile. T. 1—2. Paris 1874—1897.

Les soupirs de la France esclave qui aspire après la liberté (attribués à P. Jurieu). Amsterdam 1689.

Mémoires complets et authentiques du duc de Saint-Simon sur le siècle de Louis XIV et la Régence. Vol. 1—20. Paris 1856—1858.

P. Boisguillebert: Détail de la France. Factum et opuscules divers. Lásd Economistes financiers du XVIIIe siècle. 2e éd. Paris 1851. p. 149—416.

H. Boulainvilliers: L'état de la France. T. 1—2. Londres 1727.

F. Fénèlon: Écrits et lettres politiques, publ. par Ch. Urbain. Paris 1921.

S. Vauban: Projet d'une dîme royale. Lásd Economistes financiers du XVIIe siècle. 2 éd. Paris 1851. p. 7—148. (1e éd. 1707).

A FRANCIA KULTÚRA A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Irodalom

В. Р. Гриб: Лекции о Расине, Мадам де Лафайет и Мольере. В кн.: *В. Р. Гриб:* Избранные работы. М. 1956. с. 303—390.

История французской литературы. Глав. ред. В. М. Жирмунский и др. Т. 1. М.—Л. 1946. (АН СССР. Ин-т рус. лит-ры [Пушкинский дом].)

С. С. Мокульский: Мольер (1622—1773). М. 1936.

С. С. Мокульский: Расин. Л. 1940.

Н. А. Сигал: Пьер Корнель. 1606—1684. Л.—М. 1957.

A. Adam: Histoire de la littérature française au XVIIe siècle. T. 3—4. Paris 1952—1954.

F. Brunot: Histoire de la langue française... T. 4. La langue classique (1660—1715). Pt. 1—2. Paris 1924—1925.

L. Dimier: Histoire de la peinture française. T. 2. Paris—Bruxelles 1927.

H. G. Lancaster: A history of French dramatic literature in the seventeenth century. Pt. 1—5. Baltimore 1919—1946.

H. Lemonnier: L'art français au temps de Louis XIV (1661—1690). Paris 1911.

E. Rigal: Molière. T. 1—2. 1908.

Romain Rolland: [Lully.] Musiciens d'autrefois. Paris 1908.

Források

A korai francia felvilágosodás. Összeáll. Gorilovics Tivadar. Budapest 1961.

J. de La Fontaine: Állatmesék. Budapest 1957.

Molière: Válogatott vígjátékai. 1—2. köt. Budapest 1954.

J. Racine: Összes drámai művei.

P. Corneille: Oeuvres complètes. Vol. 1—12. Paris 1862—1868.

F. Fénèlon: Télémaque. Paris 1699.

J. de La Fontaine: Fables avec les dessins de G. Doré. Paris 1886.

Molière: Oeuvres complètes. Vol. 1—13. Paris 1873—1893.

J. Racine: Oeuvres complètes. Vol. 1—8 Paris 1865—1870.

A FRANCIAORSZÁGI FEUDÁLIS-ABSZOLUTISZTIKUS RENDSZER VÁLSÁGÁNAK KEZDETE

Irodalom

П. Н. Ардашев: Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка, 1774—1789. Т. 1—2. СПб.—Киев 1900—1906.

Г. Е. Афанасьев: Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение. Одесса 1884.

Г. Е. Афанасьев: Условия хлебной торговли во Франции в XVIII в. Одесса 1892.

Ф. Вольтерс: Очерки по истории аграрных отношений и аграрного вопроса во Франции, 1700—1790 гг. М.—Пгр. 1923.

Н. И. Кареев: Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII в. М. 1879.

М. М. Ковалевский: Происхождение современной демократии. Т. 1. Изд. 3. испр. и доп. СПб. 1912.

А. И. Коробочко: Восстание камизаров (1702—1705 гг.). В кн.: Средние века. Сборник. Вып. 3. М. 1951. с. 13—28.

И. В. Лучицкий: Крестьянское землепользование во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене). Киев 1900.

И. В. Лучицкий: Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789—1793 гг. Киев 1912.

Н. А. Сидорова: Деревенская промышленность в Шампани накануне революции 1789 г. — «Ученые записки Моск. гор. пед. ин-та.» Т. 3. Кафедра ист. фак-та. Вып. 1. 1941. с. 99—152.

С. Д. Сказкин: Дифференциация крестьянства во Франции накануне революции 1789. г. — «Историк-марксист.» 1936. № 2. с. 22—43.

С. Д. Сказкин: Отражение феодальной реакции в наказах некоторых бальяжей Шампани и Северо-Восточной Франции накануне Великой революции. В кн.: Памяти А. Н. Савина. 1873—1923. М. 1926. с. 281—294.

С. Д. Сказкин: Февдист Эрве и его учение о цензиве. В кн.: Средние века. Сборник. Вып. 1. М.—Л. 1942. с. 185—201.

Histoire du commerce de Marseille. Publ. par la Chambre du commerce de Marseille sous la dir. de G. Rambert. T. 4. (1599—1789.) Paris 1954.

Ch. Ballot: L'introduction du machinisme dans l'industrie française. Lille—Paris 1923.

K. Carré: La noblesse de France et l'opinion politique au XVIIIe siècle. Paris 1920.

A. Chérest: La chute de l'ancien régime. Vol. 1—2. Paris 1884—1886.

C. J. Gignoux: Turgot. (24e éd.) Paris 1945.

C. E. Labrousse: La crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la Révolution. I. Paris 1944.

C. E. Labrousse: Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle. T. 1—2. Paris 1933.

P. C. Léon: La naissance de la grande industrie en Dauphiné (fin du XVIIIe siècle — 1869). T. 1. Paris 1954.

Gaston Martin: L'ère des Négriers (1714—1774). Paris 1931.

Germain Martin: Les associations ouvrières au XVIIIe siècle (1700—1792). Paris 1900.

Germain Martin: La grande industrie sous le règne de Louis XV. Paris 1900.

H. Sée: La France économique et sociale au XVIIIe siècle. Paris 1925.

H. Taine: Les origines de la France contemporaine. Vol. 1—11. Paris 1875—1894.

Ch. A. H. Clérel de Tocqueville: L'ancien régime et la révolution. Paris 1856.

Források

Extraits des mémoires du temps de Louis XV recueillis par J. B. Ebeling. T. 1—2. Paris 1938.

R. L. Argenson: Mémoires et journal inédit du marquis d'Argenson, ministre des affaires étrangeres sous Louis XV. T. 1—9. Paris 1857.

A FRANCIA KULTÚRA A XVIII. SZÁZADBAN. A FELVILÁGOSODÁS

Irodalom

G. V. Plehanov: A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Szikra 1950.

G. V. Plehanov: Adalékok a materializmus történetéhez. Szikra 1951.

В. П. Волгин: Развитие общественной мысли во Франции в XVIII в. М. 1958.

Вольтер. Статьи и материалы. Под ред. М. П. Алексеева. Л. (Труды Научн. сессии, посвящ. Вольтеру. 1694—1944.)

Вольтер (1694—1778). Статьи и материалы. Под ред. В. П. Волгина. М.—Л. 1948.

И. К. Луппол: Дени Дидро. М.—Л. 1934.

Х. Момджян: Монтескье. — «Коммунист», 1955. № 4. с. 55—65.

Х. Момджян: Философия Гельвеция. М. 1955.

Г. В. Плеханов: Французская драматическая литература и французская живопись XVIII в. с точки зрения социологии. — Соч. Т. 14. М. 1925. с. 95—119.

М. Н. Розанов: Ж.-Ж. Руссо и литературное движение конца XVIII и начала XIX в. Т. 1. М. 1910.

A. Шахов: Вольтер и его время. Лекция по истории французской литературы XVIII в. Изд. 2. СПб. 1912.
L'„Encyclopédie" et le progrès des sciences et des techniques. Paris 1952. (Centre international de synthèse. Section d'histoire des sciences.)
F. Brunetière: Histoire de la littérature française classique (1515—1830). T. 3. Paris 1913.
R. Dérathé: Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps. Paris 1950.
Ch. Des Granges: Histoire de la littérature française des origines à nos jours. Rev. par Boudout. Paris 1954.
G. Desnoireterres: Voltaire et la société française au XVIIIe siècle. 2e éd. T. 1—8. Paris 1871—1876.
G. R. Havens: The age of ideas. From reaction to revolution in eighteenth-century France. New York 1955.
P. Jamot: La peinture en France. Paris 1934.
G. Lanson: Voltaire. Paris 1906.
G. Lanson: Histoire de la littérature française. Paris 1924.
H. Lefèbvre: Diderot. Paris 1949.
K. Martin: French liberal thought in the eighteenth century. London 1954.
D. Mornet: Les origines intellectuelles de la Révolution française (1715—1787). Paris 1933.

Források

A francia enciklopédia. Összeáll. Győry János. Budapest 1962.
Francia irodalmi szalónok. Összeáll. Madácsy László. Budapest 1963.
D. Diderot: Válogatott filozófiai művei. Budapest 1906.
P. H. Holbach: A leleplezett kereszténység, vagy a keresztény vallás alapelveinek és hatásainak vizsgálata. Budapest 1949.
Meslier testamentuma. Kossuth Könyvkiadó 1961.
Ch. Montesquieu: A törvények szelleméről. 1—2. köt. Budapest 1962.
J.-J. Rousseau: Emil, vagy a nevelésről. Budapest 1957.
J.-J. Rousseau: A társadalmi szerződés. Budapest 1958.
J.-J. Rousseau: Vallomások. Budapest 1962.
A. R. J. Turgot: Észrevételek a javak képződéséről és eloszlásáról. Lásd Quesnay és Turgot munkáiból. Ford. Fenyvessy Adolf. Budapest [1890].
Voltaire: Válogatott levelek. Összeáll. Gyergyai Albert. Budapest 1962.
Вольтер: Избранные произведения. Сост. и ред. Е. Книппович и Б. Песис. Вступ. статья В. П. Волгина. М. 1947.
Вольтер: Письма. (Новые тексты переписки Вольтера.) Публикация, ввод. статьи и примеч. В. С. Люблинского. М.—Л. 1956.
К. А. Гельвеций: О человеке, его умственных способностях и его воспитании. М. 1938.; Об уме. М. 1938.; Счастье. Поэма. Вступ. статья и пер. М. А. Дынника. М. 1936.
Ж. О. Ламетри: Избранные сочинения. Пер. с франц. с предисл. А. Деборина. М.—Л. 1925.
Г. Б. Мабли: Избранные произведения. Пер. с франц. и коммент. Ф. Б. Шуваевой. Вступ. статья В. П. Волгина. М.—Л. 1950.
P. A. C. Beaumarchais: Oeuvres complètes. Paris 1875.
D'Alembert: Essai sur les éléments de philosophie. Paris 1805. (Oeuvres philosophiques, historiques et littéraires T. 2.)
D. Diderot: Correspondance. Ed. établie, annotée et préfacée par G. Roth. I. 1713—1757. Paris 1955. (További kötetek megjelenés előtt.)
C. A. Helvétius: Oeuvres complètes. T. 1—3. Paris 1818.
P. Holbach: Ethocratie, ou le Gouvernement fondé sur la morale. Amsterdam 1776.; La morale universelle. T. 1—3. Paris 1820.; La politique naturelle. T. 1—2. Londres 1773.; Système de la nature ou des lois du monde physique et du monde moral. Londres 1770.; Système social. T. 1—3. Londres 1773.
J. O. de Lamettrie: Oeuvres philosophiques. T. 1—2. Berlin 1751.
G. B. de Mably: Oeuvres complètes. T. 1—12. Paris 1794—1795.
Ch. L. Montesquieu: Oeuvres complètes. Texte présente et annoté par R. Caillois. T. 1—2. Paris 1949—1951.
Morelly: Le code de la nature. Amsterdam 1755. Oroszul: *Морелли:* Кодекс природы или истинный дух ее законов. Пер. с франц. под ред. и с коммент. Ф. Б. Шуваевой. Вступ. статья В. П. Волгина. М.—Л. 1956.
F. Quesnay: Oeuvres économiques et philosophiques. Frankfurt a/M. 1888.
J. A. Naigeon: Le Militaire philosophe. Paris 1786. Oroszul: *Ж. Нэжон:* Солдат-безбожник. Пер. с франц. М. 1925.
J.-J. Rousseau: Oeuvres complètes. T. 1—26. Paris 1823—1827.
Voltaire: Oeuvres complètes. Nouv. éd. T. 1—52. Paris 1874—1885.
[*Voltaire:*] Voltaire's correspondence. Ed. by Th. Bestermanx. Vol. 1—16. Genève, 1953—1956. (Publications de l'Inst. et Musée Voltaire.)

A VI. és XXIV. fejezethez

SVÉDORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. A BALTI KÉRDÉS KIÉLEZŐDÉSE. A SKANDINÁV ORSZÁGOK A XVIII. SZÁZADBAN

SVÉDORSZÁG

Irodalom

Э. Н. Берендтс: Государственное хозяйство Швеции. Ч. 1. СПб. 1890.
Э. Н. Берендтс: Меркантилисты и физиократы в Швеции в XVIII в. Ярославль 1892.

О. Л. Вайнштейн: Экономические предпосылки борьбы за Балтийское море и внешняя политика России в середине XVII в. — «Ученые записки Ленингр. гос. ун-та.» № 130. Серия ист. наук. Вып. 18. 1951. с. 157—184.

Р. Ю. Виппер: Первые проблески просвещенного абсолютизма. — «Изв. АН СССР. Серия истории и философии.» 1947. № 1. с. 27—48.

А. С. Кан: Две тенденции в дворянском хозяйстве Швеции XVII в. — «Вопросы истории» 1954. № 3. с. 131—144.

Е. В. Тарле: Карл XII в 1708—1709 гг. — «Вопросы истории», 1950. № 6. с. 22—56.

Г. В. Форстен: Сношения Швеции и России во второй половине XVII в. (1648—1700). — «Журнал Мин-ва нар. просв.» 1898. № 2. с. 210—277.; № 4. с. 321—354.; № 5. с. 48—103.; № 6. с. 311—350.; 1899. № 6. с. 277—339.; № 9. с. 47—92.

Den Svenska utrikespolitikens historia. I, 3. (1645—1697) II, 1 (1697—1721). Stockholm 1952—1953.

Sveriges historia genom tiderna. Under medverkan av H. Arbman e. a. Red. av H. Maiander. Del. 3. Stockholm 1948.

I. Andersson: Sveriges historia. 4-de uppl. Stockholm 1953. Oroszul: *И. Андерссон:* История Швеции. Пер. с шведск. Под ред. и с предисл. Я. Я. Зутиса. М. 1951.

S. Bobery: Gustaw III och tryckfriheten, 1774—1787. Stockholm 1951.

S. Carlsson: Ståndssamähllе och ståndspersoner, 1700—1869. Lund 1949.

E. F. Heckscher: Sveriges eokonomiska historia. Del. 1. Bok 2.; Del., 2. Bok 3. Stockholm 1935—1949.

E. Hoffstedt: Sveriges utriskepolitik under krigsåren, 1675—1679. Uppsala 1943.

A. Isberg: Karl XI och den livländska adeln, 1684—1695. Lund 1953.

C. T. Odhner: Sveriges politiska historia under konung Gustaf III regering... Del. 1—2. Stockholm 1885—1905.

J. Rosén: Skånska privilegie och reduktionsfrågor, 1658—1686. Lund 1944.

A. Soom: Der Herrenhof in Estland im 17. Jh. Lund 1954.

L. Stavenow: Geschichte Schwedens (1718—1772). Deutsch von S. Koch. Gotha 1908. (Allg. Staatengeschichte. Abt. 1.)

L. Thanner: Revolutionen i Sverige after Karl XII: s död. Uppsala 1955.

J. Vasar: Die grosse livländische Güterreduction. Tartu 1931.

Források

Prästeståndets riksdagsprotokoll. Del. 3. 1668—1678. Utg. av S. Olsson. Uppsala 1956.

Sveriges tractater med främmande makter jemte andra dithörande handlingar. Del. 8.: 1—3 (1723—1771). Utg. av B. Boëthius. Stockholm 1915.

Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719. Del. 23. 1760—1762. Utg. av S. Landahl. Stockholm 1955.

Historiográfia. Bibliográfia

О. Л. Вайнштейн: Русско-шведская война 1655—1660 гг. (Историогр. обзор.) — «Вопросы истории», 1947. № 3. с. 53—72.

Svensk historisk bibliografi. Utg. av Svenska historiska föreningen genom P. Elfstrand. Stockholm 1935.

S. Hedar: Enskilda arkiv under karolinska enväldet. Stockholm 1935. (Levéltári és kiadott források bibliográfiája.)

K. Setterwall: Svensk historisk bibliografi. (Del. 1—3. 1771—1920.) Uppsala 1907—1937.

FINNORSZÁG

Irodalom

A. R. Cederberg: Suomen historia vapandenajalla. I—II. Pervoo—Helsinki 1942—1947.

M. G. Schybergson: Geschichte Finnlands. Deutsche Bearbeitung von F. Arnheim. Gotha 1896.

Bibliográfia

A. Maliniemi ja E. Kieikoski: Suomen historiallinen bibliografia 1901—1925. I—II. Helsinki 1940.

Vallinkoski J. ja H. Schauman: Suomen historiallinen bibliografia 1926—1950. I. Helsinki 1955.

DÁNIA ÉS NORVÉGIA

Irodalom

И. В. Лучицкий: Крестьяне и крестьянские реформы в Дании XVI—XVIII вв. — «Северный вестник», 1890. № 12. с. 85—161.

Det Danske folks historie. Skrevet at danske historikere. Red. af A. Friis o. a. Bd. 5—6. København 1928—1929.

J. H. Birch: Denmark in history. London 1938.

E. Holm: Danmarks-Norges historie. 1720—1814. Bd. 1—7. København 1891—1902.

O. A. Johnsen: Norwegische Wirtschaftgeschichte. Jena 1939.

A. Nielsen: Dänische Wirtschaftgeschichte. Unter Mitarbeit von E. Arup u. a. Jena 1933.

Források

E. S. P. Reverdil: Struensée et la cour de Copenhague 1760—1772. Mémoires... suivis de lettres inédites. Publ. par A. Roger. Paris 1858.

A VII., XVI. és XXV. fejezethez

OROSZORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Általános jellegű irodalom

Л. Г. Бескровный: Русская армия и флот в XVIII в. М. 1958. История Москвы. Т. 1—2. 1952—1953. (АН СССР. Ин-т истории.)

В. О. Ключевский: Курс русской истории. Ч. 3—5. Переиздание. М. 1937.

П. Г. Любомиров: Очерки по истории русской промышленности XVII, XVIII и начало XIX в. М. 1947.

П. И. Лященко: История народного хозяйства СССР. Изд. 4. Т. 1. Докапиталистические формации. М. 1956.

Очерки истории Ленинграда. Т. 1. Период феодализма (1703—1761 гг.). М.—Л. (АН СССР. Ин-т истории.)

Очерки истории СССР. Глав. ред. Н. М. Дружинин и др. М. 1954—1957. (АН СССР. Ин-т истории.) — Период феодализма. XVII в. М. 1955. — Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. М. 1954. — Период феодализма. Россия во второй четверти XVIII в. Народы СССР в первой половине XVIII в. М. 1957. — Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. М. 1956.

С. А. Покровский: Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М. 1947.

С. М. Соловьев: История России с древнейших времен. Кн. 3—4 (т. 14—18). Изд. 3. СПб. 1911.

С. Г. Струмилин: История черной металлургии в СССР. Т. 1. Феодальный период. (1500—1860 гг.). М. 1954.

В. Н. Яковлевский: Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. М. 1953.

Általános jellegű kultúrtörténeti irodalom

Б. В. Варнеке: История русского театра. Изд. 2. Доп. СПб. б. г.

В. Всеволодский: (Гернгросс): История русского театра. Предисл. и общая ред. А. В. Луначарского. Л.—М. 1929.

История русской литературы. Глав. ред. П. И. Лебедев-Полянский и др. Т. 2. (ч. 2), 3—4. М.—Л. 1941—1948. (АН СССР. Ин-т рус. лит-ры (Пушкинский дом).)

История русской экономической мысли. Под ред. А. И. Пашкова. Т. 1. Ч. 1. IX—XVIII вв. М. 1955. (АН СССР. Ин-т экономии.)

Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР. Под ред. Г. С. Васецкого и др. Т. 1. М. 1955.

Очерки по истории русского искусства. М. 1954. (Акад. художеств. СССР. Научн.-Исслед. ин-т теории и истории изобр. искусств.)

Г. В. Плеханов: История русской общественной мысли. — Соч. Т. 20—22. М.—Л. 1935.

М. Финдейзен: Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII в. Т. 1. (вып. 3) — 2 (вып. 4—7). М.—Л. 1928—1929.

Általános jellegű források és forráskritikai munkák

Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 1. köt. Budapest 1956.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. 1—25. СПб. 1830.

Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. Ч. 4—5. М. 1928.

Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 4—5. СПб. 1842.

Дополнение к Актам историческим. Т. 3—12. СПб. 1848—1875.

Крепостная мануфактура в России. Ч. 1—5. Л. 1930—1934. (АН СССР. Труды Ист.-археогр. ин-та.)

Ф. Мартенс: Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. Т. 1—2., 5—6., 9 (10), 13. СПб. 1874—1902.

Л. Г. Бескровный: Источниковедение русской военной истории. М. 1958.

А. Нарочницкий: Русские документальные публикации по вопросам внешней политики России и международных отношений нового времени, изданные до 1917 г. — «Ист. журнал», 1945. № 1—2. с. 62—73.

М. Н. Тухомиров: Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. М. 1940.

Bibliográfia

С. В. Вознесенский: Материалы для библиографии по истории народов СССР XVI—XVII вв. Л. 1933.

История СССР. Аннотированный указатель литера-

туры для учителей средней школы. Изд. 3. Под ред. А. М. Панкратовой. М. 1955. (Гос. публичная историческая библиотека.)

История СССР. Указатель советской литературы за 1917—1952 гг. Под общ. ред. К. О. Симона. I. История СССР с древнейших времен до вступления СССР в эпоху капитализма. М. 1956. — Приложение. (АН СССР. Фунд. б-ка общ. наук.)

A VII. fejezethez

OROSZORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Irodalom

К. В. Базилевич: Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г. М.—Л. 1936.

К. В. Базилевич: Элементы меркантилизма в экономической политике Алексея Михайловича. — «Ученые записки Моск. гос. ун-та.» Вып. 41. История. Т. 1. 1940. с. 3—34.

С. В. Бахрушин: Научные труды. II. Статьи по экономической, социальной и политической истории русского централизованного государства XV—XVII вв. М. 1934.

А. И. Заозерский: Царская вотчина XVII в. Изд. 2. просм. и испр. М. 1937.

П. П. Смирнов: Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. Т. 2. М.—Л. 1948.

М. Н. Тихомиров: Новгородское восстание 1650 г. — «Ист. записки». 1940. Т. 7. с. 91—114.

М. Н. Тихомиров: Псковское восстание 1650 г. М.—Л. 1935.

Н. В. Устюгов: Солеваренная промышленность Соли Камской в XVII в. М. 1957.

В. И. Шунков: Очерки по истории земледелия в Сибири (XVII век). М. 1956.

Lásd még *Н. А. Смирнов:* Россия и Турция... (a IX. fejezethez).

Források

Аввакум: Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения. Ред., вступ. статья и коммент. Н. К. Гудзия. М. 1934.

Акты хозяйства боярина Морозова. Ч. 1—2. Под общ. ред. А. И. Яковлева. М.—Л. 1940—1945. (АН СССР. Ин-т истории.)

Г. Котошихин: О России в царствование Алексея Михайловича. Изд. 4. СПб. 1906.

Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборик документов. Т. 1—2. (ч. 1). М. 1954—1957. (Глав. архив. упр. Центр. гос. архив древних актов СССР. Ин-т истории АН СССР.)

Б. Г. Курц: Состояние России в 1650—1655. гг. по донесениям Родеса. М. 1914.

Б. Г. Курц: Сочинения Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича. Киев 1915.

А. Мейерберг: Путешествие в Московию в 1661 году. М. 1874.

Соборное Уложение царя Алексея Михайловича 1694 г. Под ред. К. А. Софроненко. М. 1957. (Памятники русского права. Т. 6.)

AZ OROSZ KULTÚRA A XVII. SZÁZADBAN

Irodalom és források

А. С. Орлов: Древняя русская литература XI—XVII вв. [Изд. 3. доп.] М.—Л. 1945.

Т. И. Райнов: Наука в России XI—XVII вв. Ч. 3. М.—Л. 1940.

Русская демократическая сатира XVII в. Подготовка текстов, статья и коммент. В. П. Адриановой-Перетц. М.—Л. 1954. (АН СССР. Литературные памятники.)

Русская повесть XVII в. Тексты и переводы. Подготовка текстов, статья и примеч. Н. И. Тотубалина и др. М. 1954.

A XVI. fejezethez

OROSZORSZÁG A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. I. PÉTER REFORMJAI ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK

Irodalom

П. Т. Арутюнян: Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в. М. 1954.

Д. Бабурин: Очерки по истории «Мануфактур-коллегии». М. 1939.

М. М. Богословский: Областная реформа Петра Великого. Провинция. 1719—1727. гг. М. 1902.

М. М. Богословский: Петр I. Материалы для биографии. Под ред. В. И. Лебедева. Т. 1—5. М. 1940—1948.

Е. И. Заозерская: Развитие легкой промышленности в Москве в первой четверти XVIII в. М. 1953.

Б. Б. Кафенгауз: Внешняя политика России при Петре I. М. 1942.

Т. К. Крылова: Россия и «Великий союз». — «Ист. записки.» 1941. Т. 13. с. 84—129.

Т. К. Крылова: Русско-турецкие отношения во время Северной войны. — «Ист. записки.» 1941. Т. 10. с. 251—279.

В. И. Лебедев: Астраханское восстание 1705—1706. гг. — «Ученые записки Моск. гор. пед. ин-та.» Т. 2. Кафедра истории СССР. Вып. 2. 1941. с. 3—32.

В. И. Лебедев: Башкирское восстание 1705—1711 гг. — «Ист. записки.» 1937. Т. 1. с. 81—102.

В. И. Лебедев: Булавинское восстание. М.—Л. 1934.

В. П. Лысцов: Персидский поход Петра I. 1722—1723. М. 1951.

П. Н. Милюков: Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII ст. и реформа Петра Великого. Изд. 2. СПб. 1905.

Л. А. Никифоров: Русско-английские отношения при Петре I. М. 1950.

Н. И. Павленко: Развитие металлургической промышленности в России в первой половине XVIII в. М. 1953.

С. М. Соловьев: Публичные чтения о Петре Великом. СПб. 1903.

Б. Тельпуховский: Северная война. 1700—1721. М. 1946.

Л. В. Черепнин: Классовая борьба в 1682 г. на юге Московского государства. — «Ист. записки.» Т. 4. с. 41—75.

В. Шутой: Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700—1709. М. 1958.

Források

Булавинское восстание (1707—1708 гг.). М. 1935. (АН СССР. Труды Ист.-археогр. ин-та. Т. 12.)

Н. А. Воскресенский: Законодательные акты Петра I. Под ред. и с предисл. Б. И. Сыромятникова. Т. 1. М.—Л. 1945.

Ч. Витворт: Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе. — «Сборник Рус. ист. о-ва.» Т. 50. СПб. 1886. с. I—XII, 1—558.

П. Гордон: Дневник ген. Патрика Гордона [1655—1699 гг.]. Пер. с немецк. Ч. 1—2. М. 1892.

Грамоты и другие исторические документы XVIII ст. относящиеся к Грузии. Под ред. А. А. Цагарели Т. 1—2. СПб. 1891—1902.

И. Г. Корб: Дневник путешествия в Московию (1698 и 1699). Пер. и примеч. А. И. Малеина. СПб. 1906.

Материалы по истории крестьянского и помещичьего хозяйства первой четверти XVIII в. Подгот. к печати К. В. Сивков. М. 1951. (АН СССР. Ин-т истории. Комис. по истории земледелия в СССР.)

И. И. Неплюев: Записки. (1693—1773.) Новое полное изд. с примеч. СПб. 1893.

Письма и бумаги имп. Петра Великого. Т. 1—10. СПб.—Л.—М. 1887—1956.

Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях. М. 1946.

Г. Эзов: Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы. СПб. 1898.

Т. Юзефович: Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб. 1869.

Ю. Юль: Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709—1711 гг.). Пер. с датск. М. 1899.

AZ OROSZ KULTÚRA A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Irodalom

Г. В. Балицкий: Зарождение периодической печати в России. СПб. 1908.

А. В. Ефимов: Из истории великих русских географических открытий в Северном Ледовитом и Тихом океанах. XVII—первая половина XVIII в. М. 1950.

История Московского университета. Т. 1. М. 1955.

Б. Б. Кафенгауз: И. Т. Посошков. Изд. 2. М.—Л. 1951. 204 с.

Г. Е. Лебедев: Русская живопись первой половины XVIII в. Л.—М. 1938.

Д. М. Лебедев: География в России петровского времени. М.—Л. 1950.

А. А. Морозов: Михаил Васильевич Ломоносов. 1711—1765. С предисл. С. И. Вавилова. Изд. 2. Доп. и перераб. Л. 1952.

Н. П. Пекарский: Наука и литература в России при Петре Великом. Т. 1—2. СПб. 1862.

Русская архитектура первой половины XVIII в. Исследования и материалы. Под ред. И. Э. Грабаря. М. 1954.

Források

А. В. Кокорев: Хрестоматия по русской литературе XVIII в. М. 1956.

М. В. Ломоносов: Сочинения. Т. 1—8. СПб.—Л. 1891—1948. [Академия наук СССР издает Полное собрание сочинений М. В. Ломоносова. Вышли тт. 1—10. М.—Л. 1950—1957.]

И. Т. Посошков: Книга о скудости и богатстве и другие сочинения. Ред. и коммент. Б. Б. Кафенгауза. М. 1951.

Ф. Прокопович: Правда воли монаршей. М. 1722.

A XXV. fejezethez

A FEUDÁLIS-JOBBÁGYTARTÓ RENDSZER BOMLÁSÁNAK KEZDETE OROSZORSZÁGBAN

Irodalom

В. А. Бильбасов: История Екатерины Второй. Т. 1—2. СПб. 1890—1891.

Ю. В. Готье: История областного управления от Петра I до Екатерины II. Т. 1—2. М. 1913—1941.

Е. И. Дружинина: Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение). М. 1955.

Я. Я. Зутис: Остзейский вопрос в XVIII в. Рига 1946.

Б. Б. Кафенгауз: История хозяйства Демидовых в XVIII—XIX вв. Т. I. М.—Л. 1949.

Н. Коробков: Семилетняя война. М. 1940.

И. В. Мешалин: Промышленность России во второй половине XVIII в. и ее территориальное размещение. — «Изв. Всес. геогр. о-ва.» 1941. Т. 73. Вып. 2. с. 259—268.

А. Н. Петров: Вторая Турецкая война в царствование имп. Екатерины II, 1789—1791. Т. 1—2. СПб. 1880.

Н. Рубинштейн: Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. М. 1957.

В. И. Семевский: Крестьяне в царствование имп. Екатерины II. Т. 1. (изд. 2. испр. и доп.) — 2. СПб. 1901—1903.

Е. В. Тарле: Чесменский бой и первая русская экспедиция в Архипелаг. 1769—1774. М.—Л. 1945.

А. В. Флоровский: Из истории екатерининской Законодательной комиссии 1767 г. Одесса 1910.

А. В. Флоровский: Состав Законодательной комиссии. Одесса 1915.

Н. Д. Чечулин: Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762—1774. СПб. 1896.

Е. Н. Щенкин: Русско-австрийский союз во время Семилетней войны. 1746—1758. СПб. 1902.

Források

Адмирал Ушаков. Под ред. Р. Н. Мордвинова. Т. 1—2. М. 1951—1952.

Акты царствования Екатерины II. Учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам. М. 1907.

Архив Государственного совета. Т. 1. Совет в царствование Екатерины II (1768—1796 гг.). Ч. 1—2. СПб. 1869.

А. Т. Болотов: Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные самим им для своих потомков. 1738—1793. Т. 1—3. М.—Л. 1931.

Екатерина II: Записки. Пер. с подлинника, изд. Акад. наук. СПб. 1907.

Исторические сведения о екатерининской Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. — «Сборник Рус. ист. об-ва.» Т. 4., 8., 14., 32., 36., 43., 68., 93., 107., 115., 123., 134., 144., 147. [Дневники заседаний и депутатские наказы.]

Наказ имп. Екатерины II. данный Комиссии о сочинении проекта Нового Уложения. Под ред. Н. Д. Чечулина. СПб. 1907.

Материалы по истории крестьянской промышленности XVIII и первой половины XIX в. Т. 1—2. М.—Л. 1935—1950. (АН СССР. Труды Ист.-археогр. ин-та. Т. 15.)

Пугачевщина. Т. 1—3. Подготовлены к печати С. А. Голубцовым. М.—Л. 1926—1931. (Центрархив.)

Семилетняя война. Материалы о действиях русской армии и флота в 1756—1762 гг. С предисл. и под ред. Н. М. Коробкова. М. 1948. (Главн. архивн. упр-ние МВД СССР. Центр. гос. воен.-ист. архив СССР.).

Н. А. Румянцев. Под ред. П. К. Фортунатова. Т. 1.—2. М. 1953.

А. В. Суворов. Под ред. Г. П. Мещерякова. Т. 1—4. М. 1949—1953.

AZ OROSZ KULTÚRA A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Irodalom

B. G. Kuznyecov: Lomonoszov élete. Budapest 1950.

П. Н. Берков: История русской журналистики XVIII в. М.—Л. 1952.

Д. Д. Благой: История русской литературы XVIII в. Изд. 3. переработ. М. 1955.

Н. А. Елизарова: Театры Шереметевых. М. 1944.

Т. Н. Ливанова: Русская музыкальная культура XVIII века в ее связи с литературой, театром и бытом. Исследования и материалы. Т. 1—2. М. 1952—1953.

Г. П. Макогоненко: Николай Новиков и русское просвещение XVIII в. М.—Л. 1952.

Г. П. Макогоненко: Радищев и его время. М. 1956.

А. И. Михайлов: Баженов. М. 1951.

Проблемы реализма в русской литературе XVIII в. Сборник статей. Под ред. Н. К. Гудзия. М.—Л. 1940. (АН СССР. Ин-т мировой лит-ры.)

Русское искусство. Восемнадцатый век. Под ред. А. И. Леонова. М. 1952.

К. В. Сивков: Из истории крепостной школы второй половины XVIII в. — «Ист. записки.» 1938. Т. 3. с. 269—294.

Források

A. N. Ragyiscsev: Utazás Pétervárról Moszkvába. Budapest 1951.

Ф. Г. Волков и русский театр его времени. Сборник материалов. М. 1953. (Центр. гос. лит. архив СССР. Ин-т истории искусств АН СССР.)

Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в. Т. I—2. М. 1952. (Моск. гос. ун-т. Кафедра ист. русской философии.)

А. Н. Радищев: Полное собрание сочинений. Т. 1—3. М.—Л. 1938—1952. (АН СССР. Ин-т рус. лит-ры [Пушкинский дом].)

Русская проза XVIII века. Подготовка текстов и примеч. А. В. Западова и Г. П. Макогоненко. Т. 1—2. М.—Л. 1950.

Сатирические журналы Н. И. Новикова. М.—Л. 1951 (АН СССР. Ин-т рус. лит-ры [Пушкинский дом].)

A VIII. fejezethez

AZ UKRÁN NÉP SZABADSÁGHARCA. UKRAJNA ÚJRAEGYESÜLÉSE OROSZORSZÁGGAL

Irodalom

Тезисы о 300-летии воссоединения Украины с Россией (1654—1954 гг.). Одобрены ЦК Коммунистической партии Советского Союза. М. 1954.

Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. Київ 1954. (АН УРСР. Ин-т історії.)

Воссоединение Украины с Россией. 1654—300 лет — 1954. Сборник статей. М. 1954. (АН СССР. Ин-т истории, Ин-т славяноведения. АН УССР. Ин-т истории.)

И. Греков, В. Королюк, М. Миллер: Воссоединение Украины с Россией в 1654 г. М. 1954.

А. И. Козаченко: Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. М. 1954.

І. П. Крип'якевич· Богдан Хмельницький. Київ 1954.

Освободительная война 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. Киев 1954. (АН УССР. Ин-т истории.)

Б. Ф. Поршнев: К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — «Вопросы истории», 1954. № 5. с. 44—58.

Források

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. Т. 1—3. М. 1953. (АН СССР. Ин-т истории. АН УССР. Ин-т истории.)

A IX. fejezethez

AZ OSZMÁN BIRODALOM BOMLÁSÁNAK KEZDETE. A BALKÁNI ÉS AZ ARAB NÉPEK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Irodalom

А. Ф. Миллер: Мустафа паша Байрактар. М.—Л. 1947.

В. Д. Смирнов: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. СПб. 1887.

В. Д. Смирнов: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII ст. Одесса 1889.

В. Д. Смирнов: Кучибей Гёмюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции. СПб. 1872.

В. Д. Смирнов: Очерк истории турецкой литературы. В кн.: Всеобщая история литературы. Под ред. В. Ф. Корша и А. Кирпичникова. Т. 4. СПб. 1892. с. 425—554.

Н. А. Смирнов: Россия и Турция в XVI—XVII вв. Т. 2. XVII век. — «Ученые записки Моск. гос. ун-та.» Вып. 92. М. 1946. с. 1—172.

N. Çağatay: Osmanlı imparatorluğunda reayadan alınan vergi ve resimler. (Az Oszmán Birodalom lakosságától szedett adók és illetékek.) — Lásd Dil ve terih coğrafya fakültesi dergisi Ankara Üniversitesi, 1947. Cilt 5. No. 5. s. 483—511. (törökül).

Ismail Hami Danişmend: Izahlı Osmanli tarihi kronolojisi. (Az oszmán történelem annotált kronológiája.) Cilt 1—4. Istanbul 1947—1955 (törökül).

J. Hammer—Purgstall: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 5—10. Pest 1829—1835.

N. Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 3—5. Gotha 1910—1913.

A. La Jonquière: Histoire de l'empire Ottoman. Nouv. éd. T. 1—2. Paris 1914.

I. Mouradgea d'Osson: Tableau général de l'empire Ottoman. T. 1—7. Paris 1788—1824.

M. L. Shay: The Ottoman empire from 1720 to 1734 as revealed in despatches of the Venetian baili. Urbana 1944. (Illinois studies in the social sciences. Vol. 27. No. 3.)

I. H. Uzunçarşılı: Osmanlı tarihi. (Oszmán történelem.) Cilt 3. Istanbul 1954 (törökül).

A. Vandal: Une ambassade française en Orient sous Louis XV. Paris 1887.

Források

Abdi tarihi. (Abdi története.) Ankara 1943. (törökül).

Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman recueillis et publ. par G. Noradounghian. T. 1—2. Paris 1897—1900.

Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères par I. de Testa, continué per A. de Testa et L. de Testa. T. 1—2., 4—5., 9—10. Paris 1864—1901.

[*Evliya Çelebi*]: Evliya Çelebi seyahatnamesi. (Evlija Cselebi utazásainak könyve.) Cilt 1—6. Istanbul 1314/1315 (1896/1897)—1318(1900). (törökül).

[*A. Nedim*]: Nedim. Istanbul 1953. (Türk klasikleri, 32.) (Nedim. Török klasszikusok. 32.) (törökül).

[*Mehmed Raşid*]: Tarih-i Raşid. (Raşid története.) Cilt 1—6. Istanbul 1282 (1865). (törökül).

Ahmet Refik: Hıçri on ikinci asirda Istanbul hayati, 1100—1200. (Isztambul élete a hidzsra XII. században 1100—1200. [A török állami levéltár dokumentumainak gyűjteménye]) Istanbul 1930. (törökül).

Ahmed Vasif: Tarih. (Történelem.) Cilt. 1—2. Istanbul 1219 [1804]. (törökül).

A BALKÁNI NÉPEK

Irodalom

Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. 2. kiad. Budapest 1886.

Г. Д. Гълъбов: За основаните начала на поземлената собственост в Османската империя и специалю в Болгария пол турско владичество — «Годишник на Софийская ун-т. Историко-филологически фак-т.» 1947. Т. 43.

Л. Добров: Южное славянство. Турция и соперничество европейских правительств на Балканском полуострове. СПб. 1879.

И. Дутчев: Чипровець и възстанието презъ 1688 г. София 1938.

В. Н. Златарски: Български възстания и опити за възстания до средата на XIX в. В кн.: България. 1000 години 927—1927. I. София 1930. с. 707—735.

История Болгарии. Т. 1. М. 1954. (АН СССР. Ин-т славяноведения.)

История на България. Т. 1. София 1954. (Българ. акад. на науките. Ин-т за българ. история.)

Н. Станев: България под иго. Изд. 3. София 1947.

Феодальные отношения в Молдавии в период XIV—XVIII вв. (Сборник статей.) Под ред. А. Д. Удальцова и Л. В. Черепнина. Кишинев 1950.

Н. Филиповић: Поглед на османски феодализам (са нарочитим обзиром на аграрне односи). В кн.: Историско дружтво Босне и Херцеговине. Сарајево. Годишник. Год. 4. 1952. с. 5—146.

H. W. Duda: Die ersten Friedensführer der Pforte nach der Eroberung von Berlin im Jahre 1717. Lásd Documenta islamica inedita. Berlin 1952. 263—272. old.

H. Hadžibegić: Odnos Crne Gore prema Osmanskoj državi polovicom XVIII v. Lásd Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom. 3—4 (1952—1953). Sarajevo 1953. 485—508. old.

E. Haumant: La formation de la Yougoslavie (XVe—XXe siècles). Paris 1930.

Források

Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Съст. и ред. Н. Тодоров. София 1953.

G. Elezović: Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme defteri. Beograd 1951.

E. Hurmuzaki: Documente privitóre la istoria Românilor. T. 1—3. București 1878.

AZ ARAB NÉPEK

Irodalom

А. Адамов: Ирак арабский. СПб. 1912.

К. Базили: Сирия и Палестина под турецким правительством. Изд. 2. СПб. 1875.

Ibrahim al Aszvad: Kitab tanvir azhan fi tarih Liubnan. (Könyv az elmék felvilágosítására Libanon történetéről.) Beirut 1925. (arabul).

Mohamed Kurd-Ali: Kitab hutat as-Sam. (Szíria tartományainak könyve.) 2. köt. Damaszkusz 1925. (arabul).

P. Dehérain: L'Egypte turque. Paris 1934. (G. Hanotaux: Histoire de la nation égyiptienne. T. 5.).

H. A. R. Gibb and H. Bowen: Islamic society and the West. Vol. 1. Islamic society in the eighteenth century. London 1950.

P. K. Hitti: History of Syria. London 1951.

H. Lammens: La Syrie. Précis historique. T. 2. Beyrouth 1921.

G. H. Longrigg: Four centuries of modern Iraq. London 1925.

J. Philby: Arabia. London 1930.

Források

Description de l'Egypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Egypte pendant l'expédition de l'armée française, publ. par les ordres de l'empereur Napoléon le Grand. T. 11., 12., 17., 18. Paris 1821—1829.

Abd-ar-Rahman al-Dzsabarti: Adzsaib Al-Aszer fi-t-taradzsim va-l-ah-bar. (Csodák hagyományai életrajzokban és hírekben.) Kairó 1879—1880. (arabul). Francia fordítása: Merveilles biographiques et historiques ou

Chroniques du cheik Abd el-Rahman el-Djabarti. T. 1—6. Paris 1888—1892.
C. F. *Volney:* Voyages en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785. 2e éd. rev. et corr. T. 1—9. Paris 1787.

A X. fejezethez

IRÁN A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Irodalom

M. P. Арунова, К. З. Ашрафян: Государство Надир-шаха Афшара. (Очерки общественных отношений в Иране в 30—40-х гг. XVIII в.) M. 1958.
К. З. Ашрафян: Антифеодальные движения в империи Надир-шаха (1736—1747). — «Ученые записки Ин-та востоковедения АН СССР.» Т. 8. Иранский сборник. М. 1953. с. 166—204.
К. Ашрафян: Падение державы Сефевидов (1502—1722 гг.). В кн.: Очерки по новой истории стран Среднего Востока. Под ред. И. М. Рейснера и Н. М. Гольдберга. М. 1951. с. 188—210.
М. С. Иванов: Очерк истории Ирана. М. 1952.
История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Под ред. В. В. Струве (отв. ред.), И. А. Орбели, И. П. Петрушевского. Л. 1958.
С. О. Кишмишев: Походы Надир-шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис 1889.
В. И. Левиатов: Очерки по истории Азербайджана в XVIII в. Баку 1948. [Историографический обзор. с 5—23.]
Н. Д. Миклухо-Маклай: Из истории афганского владычества в Иране (20-е годы XVIII в.). — «Ученые записки Ленингр. гос. ун-та.» № 179. Серия востоковедч. наук. Вып. 4. 1954. с. 133—158.
Г. М. Петров: Краткий очерк развития русско-иранских экономических и политических отношений в XVIII в. — «Советское востоковедение» VI. М.—Л. 1949. с. 327—335.
И. П. Петрушевский: Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX в. Л. 1949.
И. М. Рейснер: Падение державы Сефевидов и нашествие афганцев на Иран (1722—1729 гг.). — «Доклады и сообщения Ист. фак-та Моск. гос. ун-та.» Кн. 10. 1950. с. 62—77.
E. Bayani: Les relations de l'Iran avec l'Europe occidentale à l'époque Safavide. Paris 1937.
L. Lockhart: Nadir-Shah. A critical study based mainly upon contemporary sources. London 1938.
J. Malcolm: The history of Persia... Vol. 2. London 1815.
Mirza Mohamed Szidik Musza Iszfahani: Tarih-e-giti-gosa där tarih-e hanedan-e-zänd. (A Zend-dinasztia történetéből.) Teherán 1938. (perzsául).
Lásd még *В.П. Лысцов:* Персидский поход... (a XVI. fejezetnél).
И. М. Рейснер: Развитие феодализма и образование государства у афганцев... (a XII. fejezetnél).

Források

A chronicle of the carmelites in Persia and the papal mission of the XVIIth and XVIIIth centuries. Vol. 1—2. London 1939.
J. Chardin: Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient. T. 1—4. Amsterdam 1735.
J. Hanway: An historical account of the British trade over the Caspian sea. 2d ed. Vol. 1—2. London 1754.
Ibn Abd el-Kerim Ali Rizâ von Sirâz: Das Târikh-i Zendîje. (A Zendek története.) Hrsg. von E. Beer. Leiden 1889. (perzsául).
Tadhkirat al Muluk: A manual of Safavid administration (circa 1137—1725). Transl. and expl. by V. Minorsky. London 1943.

A XI. fejezethez

KÖZÉP-ÁZSIA ÉS KAZAHSZTÁN A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Irodalom

В. В. Бартольд: Киргизы. Фрунзе 1943.
Н. Я. Бичурин (Иакинф): Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV ст. до настоящего времени. СПб. 1834.
В. В. Вельяминов-Зернов: Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Средней Азией со времени кончины Абул-хайр хана (1748—1765). Т. 1—2. Уфа 1853—1885.
Н. И. Веселовский: Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве с древнейших времен до настоящего. СПб. 1877.
М. П. Вяткин: Батыр Срым. М.—Л. 1947.
Б. Г. Гафуров: История таджикского народа. Изд. 3. испр. и доп. Т. 1. М. 1955.
П. П. Иванов: Хозяйство джуйбарских шейков. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVII вв. М.—Л. 1954.
История Казахской ССР. Т. 1. Алма-Ата 1957. (АН Казах. ССР. Ин-т истории, археол. и этногр.)
История Киргизии Т. 1. Фрунзе 1956. (АН Киргиз ССР Ин-т истории.)

История Туркменской ССР. Т. 1. Кн. 1. Ашхабад 1955. (АН Туркм. ССР. Ин-т истории, археол. и этногр.)
История Узбекской ССР. (Изд. 2. испр.). Т. 1. Кн. 1—2. Ташкент 1955—1956. (АН УзССР. Ин-т истории и археологии.)
А. Мирзоев: Сайидо Насафи и его место в истории таджикской литературы. Сталинабад 1947.
В. П. Наливкин: Краткая история Кокандского ханства. Казань 1886.
А. Попов: Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом. СПб. 1853. [Документы, с. 83—188.]

Források

Амин-н Бухари Мир Мухаммед. Убойдуэла-наме Пер. с таджик. с примеч. А. А. Семенова. Ташкент 1957.
Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Под ред. А. К. Арендса. Вып. 1. Акты феодальной собственности на землю. XVII—XIX вв. Подбор документов, пер., введ. и примеч. О. Д. Чехович. Ташкент 1954. (АН УзССР. Ин-т ист. и археол. Ин-т востоковедения.)
Из истории Казахстана XVIII в. — «Красный архив.» М. 1938. Т. 2. с. 129—173.
Из истории сношений казахов с царской Россией в XVIII в. Вводная статья В. Лебедева. — «Красный архив.» М. 1936. Т. 5. с. 187—225.
Из истории сношений России с туркменами в XVIII в. Вводная статья В. Разумовской — «Красный архив.» М. 1939. Т. 2. с. 209—225.
К истории каракалпаков XVIII в. Вводная статья А. Бирзе. — «Красный архив.» М. 1938. Т. 6. с. 225—254.; 1939. Т. 1. с. 177—214.
Материалы по истории каракалпаков. Сборник. М.—Л. 1935. (Труды Ин-та востоковедения. Т. 7.)
Материалы по истории туркмен и Тукрмений Т. 2. XVI—XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. Под ред. В. В. Струве и др. М.—Л. 1938. (Труды Ин-та востоковедения. XXIX. Источники по истории народов СССР.)
Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. 1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI—XVIII вв. Л. 1932. (АН СССР. Труды Ист.-археогр. ин-та и Ин-та востоковедения. Материалы по истории народов СССР. Вып. 3.)
Мухаммед Юсуф мунши: Муким-ханская история. Пер. с таджик., предисл., примеч. и указатели А. А. Семенова. Ташкент 1956.
А. А. Семенов: Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре. — «Советское востоковедение.» 1948. Т. 5. с. 137—153.

A XII. fejezethez

A NAGYMOGUL BIRODALOM FELBOMLÁSA ÉS INDIA MEGHÓDÍTÁSA AZ ANGOLOK ÁLTAL

Irodalom

Baktay Ervin: India művészete a történelem és művelődés keretében az őskortól a XX. századig. Budapest 1958.
Н. М. Гольдберг: Русско-индийские отношения в XVII в. — «Ученые записки Тихоокеанского ин-та.» Т. 2. М.—Л. 1949. с. 129—148.
Е. Я. Люстерник: Из истории захвата Бенгалии англичанами. — «Ученые записки Ленингр. гос. пед. ин-та.» Т. 62. Кафедра новой истории. 1948. с. 173—218.
И. М. Рейснер: Крестьянское движение сикхов во второй половине XVII и в начале XVIII в. — «Ученые записки Ин-та востоковедения.» Т. 3. М. 1951. с. 191—224.
И. М. Рейснер: Некоторые данные о разложении деревенской общины маратхов в XVII—начале XIX в. — «Ученые записки Ин-та востоковедения. Т. 5. М. 1953, с. 176—224.
И. М. Рейснер: Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М. 1954.
Cambridge history of India. Vol. 5. British India. 1497—1858. Ed. by H. H. Dodwell. Cambridge 1929.
R. Dutt: The economic history of British India. From the rise of the British power in 1757 to the accession of queen Victoria in 1837. London 1902.
M. A. Macauliffe: The Sikh religion, its gurus, sacred writings and authors. Vol. 1—6. Oxford 1909.
W. H. Moreland: From Akbar to Aurangzeb. A study in Indian economic history. London 1923.
Jawaharlal Nehru: The discovery of India. London 1951.
J. Sarkar: Fall of the Mughul empire. Vol. 1—4. Calcutta 1938—1950.
J. Sarkar: History of Aurangzeb. Vol. 1—5. London 1920—1925.
J. Sarkar: Shivaji and his times. 2d ed. rev. and enl. London 1929.
K. Singh: The Sikhs. London 1953.
N. K. Sinha—A. C. Banerjee: History of India. Calcutta 1952. Oroszul: *Н. К. Синха и А. Ч. Банерджи:* История Индии. Пер. с англ. Ред. и предисл. К. А. Антоновой. М. 1954.
A. L. Srivastava: The Mughúl empire. (1526—1803). Delhi 1952.

Források

F. Bernier: Voyages de Bernier, contenant la description des États du Grand Mogol, de l'Hindoustan etc. Paris 1699. Oroszul: *Ф. Бернье:* История последних

политических переворотов в государстве Великого Могола. Пер. с франц. М.—Л. [1-е франц. изд. 1669 г.]
W. Bolts: Etat civil, politique et commerçant du Bengal, ou Histoire des conquêtes et de l'administration de la Compagnie anglaise dans ce pays. T. 1—2. La Haye 1775.
K. Khafi: Aurangzeb. Calcutta 1952. (The history of India as told by its own historians. The Muhammadan period. The posthumous papers of H. M. Elliot. Ed. by J. Dowson. Vol. 1.)
K. Khafi: Later Moghuls. Calcutta 1952. (The history of India as told by its own historians. The Muhammadan period. Vol. 3.
N. Manucci: Storia do Mogor; or, Mogul India, 1653—1708. Transl. and ed. by W. Irvine. Vol. 1—4. London 1907—1908.

A XIII. fejezethez

KÍNA A MANDZSU DINASZTIA URALMA ALATT

Irodalom

G. V. Jefimov: Kína újkori és legújabbkori története. Budapest 1951.
Kína rövid története. Budapest 1960.
Н. Я. Бичурин (Иакинф): Китай, его жители, нравы, обычаи, просвещение. СПб. 1840.
В. Горский: Начало и первые дела Маньчжурского дома. — «Труды членов Росс. духовной миссии в Пекине.» 1852. Т. 1. № 1. с. 1—188.
Л. И. Думан: Аграрная политика Цинского (Маньчжурского) правительства в Синьцзяне в конце XVIII в. М. 1936.
И. Захаров: Поземельная собственность в Китае. — «Труды членов Росс. духовной миссии в Пекине.» 1853. Т. 2. с. 1—96.
Б. Г. Курц: Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII ст. Харьков 1929.
А. Н. Радищев: [Письмо о китайском торге.] Полное собрание сочинений. Т. 2. М.—Л. 1941. с. 5—35.
Л. В. Симоновская, Г. Б. Эренбург, М. Ф. Юрьев: Очерки истории Китая. М. 1956.
Csu Csie-csin: Cseng Cseng-kung soufu Tajvan sicsi. (A dicső tettek, amikor Cseng Cseng-kung meghódította Tajvant.) Sanghaj 1956. (kínaiul).
Fan Ven-lan: Csungkuo tungsi csienpien. (Kína általános történetének vázlata.) Sanghaj 1950. (kínaiul).
Liang Csi-csao: Csing taj hszüesu kaj lun. (A tudománytörténet általános vázlata a Csing-korszakban.) Sanghaj 1954. (kínaiul).
Li Hszün: Ming Csing si. (A Ming- és Csing-dinasztiák története.) Peking 1956. (kínaiul).
Sang Jüe: A tőkés termelés csíráinak megszületése és fejlődése Kínában. Lásd Lisi Jencsiu 1955. No. 3. 85—134. old. (kínaiul).
Sang Jüe: Csungkuo lisi kangjao. (Kína vázlatos története.) Peking 1954. (kínaiul).
Teng To: Vanlitól Csienlungig: a kapitalizmus kezdeteiről Kínában. Lásd Lisi Jencsiu 1956. No. 10. 1—31. old. (kínaiul).
V. de Brunem: Histoire de la conquête de la Chine par les tartares mancheoux. Lyon 1754.
H. Cordier: Histoire générale de la Chine et dex ses relations avec les pays étrangers. III. Paris 1920.
B. Favre: Sociétés secrètes en Chine. Paris 1933.
H. A. Giles: China and the Manchus. Cambridge 1912.
L. C. Goodrich: Literary inquisition of Ch'ein-Lung. Baltimore 1935.
J. Ross: The Manchus, or the reigning dynasty of China: their rise and progress. London 1880.

Források

Ю. В. Арсеньев: Статейный список посольства Н. Спафария в Китай (1675—1678 гг.). СПб. 1906.
Н. Бантыш-Каменский: Дипломатическое собранче дел между Российским и Китайским государствами с 1619 по 1792-й год. Казань 1882.
А. Леонтьев: Китайское уложение. [Сокращ. пер. с китайск.] Ч. 1—2. СПб. 1778—1779.
Н. Г. Спафарий: Описание первыя части вселенныя, именуемой Азии, в ней же состоит Китайское государство с прочими его городы и провинции. Казань 1910.
Csing si-kao. (A Csing történelem vázlata.) H. é. n. (kínaiul).
Ku Jin-taj: Ming si csi si penmo. (Feljegyzés a Ming történelemről.) H. n. 1658. (kínaiul).
Ming csi nan mo je. (Adatok a Ming-dinasztia utolsó éveihez Dél-Kínában.) Összeáll. Csi Liu-csi. Peking 1671. (kínaiul).
Ming csi pej mo je. (Adatok a Ming-dinasztia utolsó éveihez Észak-Kínában.) Összeáll. Csi Liu-csi. Peking 1671. (kínaiul).
Ming si. (Ming történet.) H. n. 1739. (kínaiul).
Tung hua lu. (A Csing-dinasztia története.) H. é. n. (XVIII. sz.) (kínaiul.)
P. L. Le Comte: Nouveaux mémoires sur l'état présent de la Chine. T. 1—2. Paris 1696.
J. A. M. Mailla de Moyriac: Histoire générale de la Chine, ou Annales de cet empire. T. 10—11. Paris 1779—1780.
P. J. d'Orléans: Histoire des deux conquérants tartares qui ont subjugué la Chine. Pt. 1—2. Paris 1688.

Bibliográfiák

П. Е. Скачков: Библиография Китая. 1730—1930. М.—Л. 1932.
H. Cordier: Bibliotheca Sinica. Dictionnaire bibliographique. 2e éd. T. 1—4. Paris 1904—1907. Supplément. Fasc. 1—4. Paris 1922—1924.

A XIV. fejezethez

AUSZTRÁLIA ÉS ÓCEÁNIA NÉPEI AZ EURÓPAI GYARMATOSÍTÁS KEZDETÉN

Irodalom

B. B. Бунак и С. А. Токарев: Проблемы заселения Австралии и Океании. В кн.: Происхождение человека и древнее расселение человечества. М. 1951. с. 497—522. (Труды Ин-та этнографии АН СССР. Т. 16.)

А. Н. Максимов: Материнское право в Австралии. М.—Л. 1930.

А. Н. Максимов: Накануне земледелия. — «Ученые записки Ин-та истории.» Т. 3. М. 1929. с. 21—34.

Народы Австралии и Океании. Под ред. С. А. Токарева и С. П. Толстова. М. 1956.

В. К. Никольский: Антинаучность буржуазного мифа об исконности семьи и частной собственности. — «Ученые записки Моск. обл. пед. ин-та.» Т. 14. Труды кафедры ист. древнего мира. Вып. 1. 1950. с. 3—66.

В. К. Никольский: История первобытного общества. М. 1949.

Очерки общей этнографии. Под ред. С. П. Толстова, М. Г. Левина и Н. Н. Чебоксарова. Общие сведения, Австралия и Океания, Америка, Африка. М. 1957.

H. Cunow: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Bd. 1. Berlin 1926.

A. P. Elkin: The Australian Aborigenes. Sydney 1938. Oroszul: *А. П. Элькин:* Коренное население Австралии. Сокр. пер. с англ. Под ред. и с предисл. С. А. Токарева. М. 1952.

Te Rangi Hiroa (P. Buck.): Vikings of the Sunrise. New York. 1938.

Források

N. N. Mikluho-Maklaj: Pápuák között. Budapest 1962.

Ф. Ф. Беллинсгаузен: Двукратные изыскания в Южном Ледовитом океане и плавание вокруг света в продолжение 1819, 20 и 21 гг., соверменное на шлюбках «Восток» и «Мирный». Изд. 2. М. 1949. [1-е изд. СПб. 1831.]

В. М. Головнин: Сочинения. М.—Л. 1949.

Я. Лисянский: Путешествие вокруг света на корабле «Нева» в 1803—1806 гг. М. 1947. [1-е изд. СПб. 1812.]

Н. Н. Миклухо-Маклай: Собрание сочинений. Т. 1—5. М.—Л. 1950—1954.

L. A. de Bougainville: Journal de la navigation autour du globe de la frégate La Thétis et de la corvette L'Espérance pendant les années 1824—1825 et 1826. Paris 1837.

J. Cook: Journal of a voyage round the world in the „Endeavour", 1768—1771. (First voyage.) London 1771. Magyarul: *J. Cook:* Utazások a világ körül. Első utazás. 2. kiad. Budapest 1962.

J. Cook: A voyage towards the South Pole and round the world in the „Revolution" and „Adventure". 1772—1775. (Second voyage.) Vol. 1—2. London 1777.

J. Cook: Journal of Captain Cook's last voyage to the Pacific Ocean 1776—1779. (Third voyage.) Newbery 1781.

G. Forster: Johann Reinhold Forsters Bemerkungen auf seiner Reise um die Welt. Bd. 1—3. Berlin 1784.

W. Mariner: An account of the natives of the Tonga islands. 2d ed. Vol. 1—2. London 1818.

A XV. fejezethez

AZ EURÓPAI HATALMAK GYARMATPOLITIKÁJÁNAK EREDMÉNYEI A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

Irodalom

Н. Борецкий-Бергфельд: Колониальная история западноевропейских континентальных стран. СПб. 1914.

О. Л. Вайнштейн: Французские торговые колонии на Леванте при старом порядке и в эпоху революции. — «Новый Восток», 1929. № 25. с. 216—235.; № 26—27. с. 210—235.

А. А. Губер: Индонезия. М.—Л. 1932.

Н. И. Радциг: Страница из истории французского империализма XVIII в. Дюпле в Индии 1722—1754. Ярославль 1929. (Труды Ярославск. пед ин-та. Т. 4. Вып. 1.)

А. С. Самойло: Колониальный вопрос в дипломатии О. Кромвеля. — «Изв. АН СССР. Серия истории и философии.» М. 1945. № 4. с. 266—274.

Cambridge history of the British Empire. Gen. ed. J. H. Rose a. o. Vol. 1., 4. Cambridge 1929.

Geschiedenis van Nederlandisch Indie. Onder leiding van F. W. Stapel. Deel 3—4. Amsterdam 1939.

Ch. M. Andrews: The colonial period of American history. Vol. 4. New Haven—London 1943.

P. Bonnassieux: Les grandes Compagnies de commerce. Paris 1892.

H. B. Gibbins: British commerce and colonies from Elizabeth to Victoria. 3-d edition. London 1899.

L. H. Gipson: Zones of international friction: the Great Lakes frontier, Canada, the West Indies, India, 1748—1754. New York. 1942.

G. Hanotaux, A. Martineau (éd.): Histoire des colonies françaises et de l'expansion de la France dans le monde. T. 1—6. Paris 1929—1933.

G. L. Jaray: L'empire français d'Amérique (1534—1803). Paris 1938.

J. O. Mac Lachlan: Trade and peace with old Spain, 1667—1750. Cambridge 1940.
G. Martin: Histoire de l'esclavage dans les colonies françaises. Paris 1948.
P. Masson: Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle. Paris 1896.
P. Masson: Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle. Paris 1911.
R. Mukherjee. The rise and fall of the East India Company. Berlin 1955.
R. Pares: War and trade in the West Indies 1739—1760. Oxford 1936.
I. M. Penson: The colonial background of British foreign policy. London 1930.
P. E. Pieris: Ceylon and the Hollanders, 1658—1796. 3d ed. Colombo 1947.
J. Saintoyant: La colonisation européenne du XVe au XIXe siècle. T. 1. Les formations des empires (XIVe—XVIIe siècles). Paris 1947.
J. Saintoyant: La colonisation française sous l'ancien régime (du XVe siècle à 1789). T. 1—2. Paris 1929.
J. R. Seeley: The expansion of England. London 1921.
A. P. Thornton: West-India policy under the restoration. Oxford 1956.
B. H. M. Vlekke: Nusantara. A history of the East Indian Archipelago. Cambridge, Mass. 1945.
H. Weber: La Compagnie française des Indes (1604—1875). Paris 1904.
E. Williams: Capitalism and slavery. 1945. Oroszul: *Э. Вильямс:* Капитализм и рабство. Сокр. пер. с англ. Предисл. А. Самойло. М. 1950.
J. B. Wolf: The emergence of the Great powers, 1685—1715. New York 1951.

Források

English historical documents. Ed. by A. C. Douglas. Vol. 9. American colonial documents to 1776. Ed. by M. Jensen. London 1955.
Royal instructions to British colonial governors, 1670—1776. Coll. and ed. by L. W. Labaree. Vol. 1—2. New York—London 1935.

A XVII. és XVIII. fejezethez

NÉMETORSZÁG A XVII. SZ. MÁSODIK FELÉBEN ÉS A VIII. SZ.-BAN. POROSZORSZÁG FELEMELKEDÉSE. — A HABSBURG-MONARCHIA. AUSZTRIA, CSEHORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG A XVII. SZ. MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZ.-BAN

Általános jellegű irodalom

B. Erdmannsdörffer: Deutsche Geschichte vom Westfalischen Frieden bis zum Regierungsauftritte Friedrichs des Grossen, 1648—1740. Bd. 1—2. Berlin 1892—1893.
F. Hartung: Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jh. bis zur Gegenwart. 6. Aufl. Stuttgart 1950.
P. Kampfmeyer: Deutsches Staatsleben vor 1789. Berlin 1925.
F. Lütge: Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1952.
D. Schafer: Deutsche Geschichte. 10. Aufl. Bd. 2. Neuzeit. Jena 1932.
G. Schmoller: Umrisse und Untersuchungen zur Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte besonders des preussischen Staats im 17. und 18. Jh. Leipzig 1898.

Általános jellegű források

Die Relationen der Botschafter Venedigs über Oesterreich im 18. Jh. Hrsg. von A. Arneth. Wien 1863. (Fontes rerum austriacarum. Vol. 22.)
Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Oesterreich im 17. Jh. Hrsg. von J. Fiedler. Bd. 1—2. Wien 1865. (Fontes rerum austriacarum. Vol. 26., 27.)
S. de Monzambano (S. Pufendorf): De statu imperii Germanici liber. Weimar 1910. (1. kiad. Genevae 1667.)

Bibliográfiák. Kézikonyvek

Jahresberichte fur deutsche Geschichte. Hrsg. von A. Brackmann und E. Hartung. Jg. 1—15/16 (1925—1939/40). Leipzig, 1927—1941 (1942). Neue Folge. Jg. 1 (1949)—2 (1950). Berlin 1952—1953.
F. Ch. Dahlmann und G. Waitz: Quellenkunde der deutschen Geschichte. 9. Aufl. Hrsg. von. H. Haering. Leipzig 1931. — Registerband. Bearb. von H. Haering. Leipzig 1932.
B. Gebhardt: Handbuch der deutschen Geschichte. Hrsg. von H. Grundmann. 8. vollstand. neu bearb. Aufl. Bd. 2. Stuttgart 1955.
H. Rössler und G. Franz: Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte. Munchen 1953.

POROSZORSZÁG

Irodalom

Mehring: A Lessing-legenda. Budapest 1950.
Н. С. Гольдин: Падение сословного земского строя в прусской монархии. Харьков 1916.
И. В. Лучицкий: Раздел общинных земель в Германии XVIII в. — «Вестник Европы», 1909. Кн. 7. с. 131—165.
В. Н. Перцев: Германия в XVIII веке. Минск 1953
А. С. Трачевский Германия накануне революции и ее объединение СПб. 1898.

M. Braubach Der Aufstieg Brandenburg-Preussens, 1640 bis 1815 Lásd *Hugo Hantsch* Die Entwicklung Osterreich—Ungarns zur Grossmacht. Freiburg im Breisgau 1933, 165—381. old.
W. L. Dorn The Prussian bureaucracy in the eighteenth century. — „Political science quarterly". 1931. Vol. 46. p. 403—423.; 1932. Vol. 47., p 75—94., 259—273. old.
R. Dorwart The administrative reforms of Frederick William I of Prussia. Cambridge, Mass. 1953.
S. B. Fay The rise of Brandenburg-Preussen to 1786. New York 1937.
G. F. Knapp Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den alteren Theilen Preussens. Bd. 1—2. Leipzig 1887—1888.
E. Lavisse Études sur l'histoire de Prusse. Paris 1879.
O. Rocholl Das stehende Heer als Stutze der feudalen Reaktion. Ein Beitrag zur Heeresgeschichte vornehmlich des 17. Jh. — Lásd. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl Marx Universitat. Leipzig 1952—1953. Hf 9—10., S. 499—510.

Források

Acta Borussica. Denkmaler der Preussischen Staatsverwaltung im 18. Jh. Hrsg. von der konigl Akademie der Wissenschaften. [I.] Die einzelnen Gebiete der Verwaltung. Berlin 1892—. [II.] Die Behordenorganisation und die allg. Staatsverwaltung . Berlin 1892—.
Preussische Staatsschriften aus der Regierungszeit Konig Friedrichs II. Hrsg. von J. G. Droysen und M. Duncker. Bearb. von R. Koser. Bd. 1—3. Berlin, 1877—1892.
Urkunden und Aktenstucke zur Geschichte der inneren Politik des Kurfursten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Tl. 1—2. Leipzig 1895—1909.

AUSZTRIA

Irodalom

И Лучицкий Крестьяне и крестьянская реформа в Восточной Австрии — «Киевская старина», 1901 № 3 с 316—351 ; № 5 с 214—226
П Митрофанов История Австрии Т 1 СПб 1910
П Митрофанов Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и ее враги (1780—1790). СПб 1907
I. Beidtel Geschichte der osterreichischen Staatsverwaltung, 1740—1848. Bd. 1. 1740—1792. Innsbruck 1896.
H. Benedikt Kaiser Joseph II. 1741—1790. 2. Aufl. Wien 1947.
Ch. M. Braubach Versailles und Wien von Ludwig XIV. bis Kaunitz. Bonn 1952.
F. Fejtő Un Habsbourg révolutionnaire, Joseph II. Portrait d'un despote éclairé. Paris 1953.
K. Grunberg Die Bauernbefreiung und die Auflosung des gutsherrlich-bauerlichen Verhaltnisses in Bohmen, Mahren und Schlesien. Bd. 1—2. Leipzig 1893—1894.
H. Hantsch Die Geschichte Osterreichs. 2. Aufl. Bd. 2. Wien—Koln 1955.
A. Hoffmann Werden. Wachsen. Reifen. Salzburg 1952. (Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberosterreich. Hrsg. von V. Kotzina. Bd. 1.)
E. Link The emancipation of the Austrian peasant, 1740—1792. New York 1949.
E. Priester Kurze Geschichte Osterreichs. Bd. 1—2. Wien 1946—1949. Oroszul: *Е. Прицтер* Краткая история Австрии Сокращ пер с немецк Ред и предисл М А. Полтавского М 1952
R. Waddington La guerre de Sept ans. T. 1—5. Paris 1899—1914
E. Winter Der Josefinismus und seine Geschichte. Beitrage zur Geistesgeschichte Osterreichs, 1740—1848. Brunn 1943.

Források

Fontes rerum austriacarum. Osterreichische Geschichtsquellen. Hrsg. von der Hist. Kommission der k. Akademie der Wissenschaften in Wien. Abt. 2. Diplomataria et acta. Bd. 17 , 32., 38., 47 , 53., 54. Wien 1857—1901.
Th. Fellner und H. Kretzschmayr Die osterreichische Zentralverwaltung Abt. 1. Bd. 2—3. Aktenstucke. Wien 1907.

Bibliográfiák. Kézikonyvek

R. Charmatz Wegweiser durch die Literatur der osterreichischen Geschichte. Stuttgart—Berlin 1912.
K. Uhlirz Handbuch der Geschichte Osterreichs und seiner Nachbarlander Bohmen und Ungarn. Bd. 1—2. (Tl. 1.) Wien—Leipzig 1927—1930.

CSEHORSZÁG

Irodalom

История Чехословакии Под ред Г Э Санчука и П Н Третьякова Т 1 М 1956 (АН СССР. Ин-т славяноведения)
J. Jakubec—A. Novák Geschichte der tschechischen Literatur. Leipzig 1913.
O. Janáček Povstání nevolníků v českých zemích roku 1775. Praha 1954.
R. J. Kerner Bohemia in the eighteenth century. A study in political, economic and social history. New York 1932.

A. Klíma Manufakturní období v Čechách. Praha 1955.
J. Kočí Boje venkovského lidu v období temna. Povstání nevolníků v XVII. a XVIII. st. Praha 1953.
J. Prokeš Počátky české společnosti nauk do konce XVIII. st. Díl. 1. 1774—1789. Praha 1938.
A. Přibram Zur Geschichte des bohmischen Handels und der bohmischen Industrie in dem Jahrhundert nach dem Westfalischen Frieden. Praha 1898.
A. Salz Geschichte der bohmischen Industrie in der Neuzeit. Munchen—Leipzig 1913.

Források

Naše národní minulost v dokumentech Chrestomatie k dějinám Československa. K vyd. připr. V. Husa. Díl 1. Praha 1954.

MAGYARORSZÁG

Irodalom

Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Szerkesztette Spira Gyorgy. Budapest 1952.
Acsády Ignác Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest 1886.
Acsády Ignác Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720—1721. Budapest 1896.
Acsády Ignác Magyarország története I. Lipót és I. József korában. 1657—1711. Budapest 1898 (A magyar nemzet története VII.)
Acsády Ignác A magyar jobbágyság története. Szikra 1950.
Aggházy Mária A magyarországi barokk művészet. Budapest 1960.
Angyal Dávid Késmárki Thokoly Imre. 1654—1705. 1—2. kot. Budapest 1888—1889.
Barokk és felvilágosodás. Szerk. Wellmann Imre. (Budapest 1943.) (Magyar művelődéstörténet IV.)
Benczédi László A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest 1953.
Eckhart Ferenc A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában Budapest 1922.
Esze Tamás—Kopeczi Béla Esze Tamás. 2. kiad. Budapest 1952.
Gálos Rezső Bessenyei Gyorgy. Budapest 1951
Garas Klára A magyarországi festészet a XVIII. században. Budapest 1955.
Hadrovics László—Wellmann Imre Parasztmozgalmak a XVIII. században. Budapest 1951.
Heckenast Gusztáv A Rákóczi szabadságharc. Budapest 1953.
Horváth Mihály Magyarország történelme. VII. kot. Pest 1873.
Kopeczi Béla—Várkonyi Ágnes II. Rákóczi Ferenc. Budapest 1955.
Makkai László A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Budapest 1952.
Marczali Henrik Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. (1711—1815.) Budapest 1898. (A magyar nemzet története. VIII.)
Mód Aladár 400 év kuzdelem az onálló Magyarországért. 7. kiad. Szikra 1954.
Pach Zsigmond Pál Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Szikra 1952.
Pauler Gyula Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeeskuvése 1664—1671. 1—2. kot. Budapest 1876.
Salamon Ferenc Magyarország a torok hódítás korában. 2. kiad. Budapest 1886.
Sinkovics István—Wittmann Tibor—Makkai László—Heckenast Gusztáv—Ember Győző—Wellmann Imre—H. Balázs Éva Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Budapest 1962. (Magyarország története 2.)
Szabó Dezső A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terezia korában. Budapest 1933.
Várkonyi Ágnes Vak Bottyán. Budapest 1951.
Waldapfel József A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Budapest 1954.
Wellmann Imre Tessedik Sámuel. Budapest 1954.
Н Борецкий-Берефельд История Венгрии в средние века и новое время СПб 1908

Források

Bethlen Miklós onéletírása. 1—2. kot. Budapest 1955.
Kemény János onéletírása és válogatott levelei. Budapest 1959.
Evlia Cselebi torok világutazó magyarországi utazásai. 1660—1664. Budapest 1904. (Torok—magyarkori történelmi emlékek.)
Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. Összeáll. Esze Tamás. Budapest 1955.
Ráday Pál iratai. Szerk. Benda Kálmán stb. 1—2. kot. Budapest 1955—1961.
II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Budapest 1951.
II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Összeáll. Kopeczi Béla Budapest 1958.
„Tépjétek le a sotétség bilincseit!" XVIII. századi magyar ropiratok a feudális egyházról. Szerk. Kató István. Budapest 1950
Zrínyi Miklós osszes művei. 1—2. kot Budapest 1958.

Bibliográfia

Kosáry Domokos Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. 1—3 kot. Budapest 1951—1958.

A NÉMET KULTÚRA A XVIII. SZÁZADBAN. A FELVILÁGOSODÁS

Irodalom

F. Mehring: Irodalmi tanulmányok. Budapest 1950.

M. Saginyan: Goethe. Budapest 1952.

Vajda György Mihály: Lessing. Budapest 1955.

В. И. Герье: Лейбниц и его время. СПб. 1868.

В. Р. Гриб: Жизнь и творчество Лессинга. В кн.: *В. Р. Гриб:* Избранные работы. М. 1956. с. 15—150.

Т. Н. Ливанова: Музыкальная классика XVIII века (Гендель, И. С. Бах, Глюк, Гайдн). М.—Л. 1939.

Н. Г. Чернышевский: Лессинг, его время, его жизнь и деятельность. — Полное собрание сочинений. Т. 4. М. 1948. с. 5—221.

А. А. Шахов: Гёте и его время. Изд. 4. СПб. 1908.

Ф. П. Шиллер: Фридрих Шиллер. Жизнь и творчество. М. 1955.

K. Biedermann: Deutschland im 18. Jahrhundert. Bd. 1—2. (Tl. 1—2.) Berlin 1880.

G. Dehio: Geschichte der deutschen Kunst. Bd. 3. 2. Aufl. Berlin—Leipzig 1931.

W. Dobbek: Johann Gottfried Herder. Weimar 1950.

E. Ermatinger: Deutsche Kultur im Zeitalter der Aufklärung. Hf. 1—8. Potsdam 1935. (Handbuch der Kulturgeschichte.)

K. Fischer: G. W. Leibniz. 4. Aufl. 1902.

K. Justi: Winckelmann und seine Zeitgenossen. 2. Aufl. Bd. 1—3. Leipzig 1898.

H. Korff: Geist der Goethezeit. 2. Aufl. 1. Sturm und Drang. Leipzig 1955.

F. Ueberweg: Grundriss der Geschichte der Philosophie. Tl. 3. Völlig umgearb. von M. Frischeisen-Köhler und W. Moog. Berlin 1924.

O. Walzel: Deutsche Dichtung von Gottsched zur Gegenwart. I. Wildpark-Potsdam. (Handbuch der Litteraturwissenschaft.)

Források

J. W. Goethe: Faust. Budapest 1961. 1—2. köt.

J. W. Goethe: Válogatott művei. 1—3. köt. Budapest 1930.

J. W. Goethe: Válogatott versei. Budapest 1959.

G. E. Lessing: Laokoon. — Hamburgi dramaturgia. Budapest 1963.

F. Schiller: Válogatott esztétikai írásai. Budapest 1960.

F. Schiller: Válogatott művei. 1—2. köt. Budapest 1955.

И. И. Винкельман: Избранные произведения и письма. Вступ. статья и ред. В. Пшибышевского. М.—Л. 1935.

И. В. Гёте: Избранные произведения. Сост., предисл. и коммент. Н. Н. Вильмонта, М. 1950.

Ф. Шиллер: Избранные произведения. Вступ. статья Н. Н. Вильмонта. М. 1954.

Goethes Briefwechsel mit Schiller. 4. Aufl. Bd. 1—2. Stuttgart 1881.

J. W. Goethe: Sämtliche Werke. Bd. 1—143. Weimar 1887—1920.

G. E. Lessing: Sämtliche Werke. Bd. 1—25. 1925—1935.

F. Schiller: Sämtliche Werke. Bd. 1—22. 1910—1926.

J. J. Winckelmann: Sämtliche Werke. Bd. 1—11. Dresden 1808—1820.

A XIX. fejezethez

LENGYELORSZÁG HANYATLÁSA

Irodalom

Perényi József: Lengyelország története. Budapest 1962.

К. Г. Воблый: Очерки по истории польской фабричной промышленности. Ч. 1. (1764—1830). Киев 1909.

С. Ф. Иваницкий: Значение Барской конфедерации и истории крестьянского восстания на Украине 1768 г. — «Ученые записки Ленингр. гос. пед. ин-та.» Т. 19. 1939. с. 233—246.

С. Ф. Иваницкий: Основные вопросы крестьянского восстания на Украине в 1768 г. — «Ученые записки Ленингр. гос. ун-та. Серия ист. наук.» Вып. 7. 1941. с. 117—138.

С. Ф. Иваницкий: Польша в половине XVIII в. и возникновение Барской конфедерации. — «Ученые записки Ленингр. гос. пед. ин-та.» Т. 22. 1939. с. 103—187.

О. Е. Иванова: К вопросу об упадке крестьянского хозяйства в Польше во второй половине XVII—первой половине XVIII в. — «Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР.» Т. 6. М. 1952. с. 284—301.

История Польши. Т. 1. Изд. 2. доп. Под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. М. 1956. (АН СССР. Ин-т славяноведения.)

Н. И. Кареев: Исторический очерк польского сейма. М. 1888.

Н. И. Кареев: Польские реформы XVIII в. СПб. 1890.

В. Д. Королюк: Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия. — «Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР.» Т. 3. М. 1951. с. 176—219.

В. Д. Королюк: Речь Посполитая и начало Северной войны. — «Ученые записки Ин-та слаяноведения АН СССР.» Т. 5. М. 1952. с. 259—295.

В. Д. Королюк: Речь Посполитая и подготовка Северной войны. — «Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР.» Т. 4. М. 1951. с. 190—236.

Н. И. Костомаров: Последине годы Речи Посполитой. — Собрание сочинений. Кн. 7. Т. 17—18. СПб. 1905. См. Введение.

М К. Любавский История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков) Изд 2 М 1918
А Я. Манусевич Очерки по истории Польши М 1952
Д П Похилевич Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVII вв Львов 1957
С М Соловьев История падения Польши — Собрание сочинений СПб 1901 стб 113—246
Historia Polski Pod. red. H. Łowmiańskiego T. 1. cz. 2. Łódź. 1955. (Polska akad. nauk. Inst. historii.)
St. Arnold, J. Michalski, K. Piwarski Historia Polski Od połowy XV. w. do roku 1795. Warszawa 1953.
B. Baranowski Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII. w. Łódź 1952.
J Bieniarzówna Projekty reform magnackich w połowie XVIII w. (Nowe dążenia ekonomiczne.) Lásd Przegląd Historyczny 1951. T. 42. s. 304—330.
A. Bruckner Dzieje kultury polskiej. T. 3. Kraków 1931.
J. Feldman Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704—1709. Kraków 1925.
J. Feldman Stanisław Leszczyński. Wrocław—Warszawa 1948.
W Konopczyński Dzieje Polski nowożytnej. T. 2. 1648—1795. Warszawa—Kraków 1936.
T. Korzon Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Wyd. 2. T. 3. Lwów—Warszawa 1923.
T. Korzon Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. Wyd 2. T. 1—6. Warszawa 1897—1898.
L Kubala Szkice historyczne. Ser. 1—6. Kraków—Lwów 1901—1922.
S. Kutrzeba Historya ustroju Polski w zarysie. Lwów 1905.
J. Marchlewski Fizjokratyzm w dawnej Polsce. Lásd *J. Marchlewski* Pisma wybrane. T. 1. Warszawa 1952. 1—123. old.
J. Rutkowski Historia gospodarcza Polski. T. 1—2. Wyd. 3. Poznań 1947.
J. Rutkowski Poddaństwo włościan XVII w. w Polsce. Poznań 1921.
J. Rutkowski Sprawa włościańska w Polsce w XVIII i XIX w. Warszawa 1912.
Wl. Smolenski Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Wyd. 3. Warszawa 1949.

Források

Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей Подбор и ред текстов, вступ статьи и примеч И. С. Миллера и И С Нарского Т. 1 М. 1950.
Historja Polski. 1764—1795. Wybór tekstów. Oprac. J. Michalski. Warszawa 1954.
Konfederacja Barska. Wybór tekstów, wstępem i objaśnieniami zaopatrzył Wł. Konopczyński. Kraków 1928.
Próby reform włościańskich w Polsce XVIII. w. Wybór zródeł. Oprac. i wstępem zaopatrzył Inglot. Wrocław 1952.
B. Baranowski i W. Lewandowski Nietolerancja i zabobon w Polsce w wieku XVII i XVIII. Wypisy źródłowe. Warszawa 1950.
F. Feldman Czasy saskie. Wybór źródeł. Kraków 1928.
J. Sawicki Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego T. 1. Cz. 1—2. Warszawa 1951—1952.

Bibliográfia Kézikonyvek

Bibliografia historii polskiej. Za rok 1948—1951. Oprac. J. Baumgart. Kraków 1952—1955.
Polski słownik biograficzny. T. 1—7. Kraków 1935—1949. (Polska akad. umiejętnosci.)
K. Estreicher i St. Estreicher Bibliografia polska. T. 1—34. Kraków 1870—1951.
L. Finkel Bibliografja historji polskiej. Wyd. 2. T. 1. Lwów 1937.

A XXI. fejezethez

AZ ÉSZAK-AMERIKAI ANGOL GYARMATOK FUGGETLENSÉGI HÁBORÚJA. AZ AMERIKAI EGYESULT ALLAMOK MEGALAKULÁSA

Irodalom

H. Aptheker Az amerikai négerek történetéből. Budapest 1953.
W. Z. Foster Az amerikai foldrész rovid politikai története. Budapest 1952.
А В Ефимов Очерки истории США От открытия Америки до окончания гражданской войны М 1955
М Н Захарова О генезисе идеи Томаса Джеффер сона — «Вопросы истории», 1948 № 3 с 40—59
The American nation A history. Ed by A B Hart. Vol. 8—10. New York—London 1933
C. M. Andrews The colonial background of the American revolution. New Haven 1924.
C. A. Beard and M R. Beard The rise of American civilization. New ed. rev and enl. New York 1942
A. Bimba History of the American working class. New York 1927.
E. C. Burnett The Continental congress New York 1941
S. F. Bemis The diplomacy of the American revolution. New York 1935.
D. E. Clark The West in American history. New York 1937.
M. E. Curti The growth of American thought. 2d ed. New York 1951.
Ph. S. Foner: History of the Labor movement in the United

States. From colonial times to the founding of the American Federation of Labour. New York 1947.
W. Z. Foster: The Negro people in American history. New York 1954.
L. J. Greene: The negro in colonial New England, 1620—1776. New York 1945.
J. Hardy: The first American revolution. New York 1937.
J. F. Jameson: The American revolution considered as a social movement. Princeton 1940.
M. Jensen: The new nation. A history of the United States during the Confederation 1781—1789. New York 1950.
D. Malone: The story of the Declaration of independence. New York 1954.
J. C. Miller: Origins of the American revolution. Boston 1943.
J. C. Miller: Sam Adams. Pioneer in propaganda. Boston 1936.
L. Montross: The reluctant rebels. The story of the Continental congress. 1774—1789. New York 1950.
H. M. Morais: The struggle for American freedom. New York 1944.
A. Rochester: American capitalism 1607—1800. New York 1949.
N. W. Stephenson and W. N. Dunn: George Washington. Vol. 1—2. New York 1940.
G. Stourzh: Benjamin Franklin and American foreign policy. Chicago 1954.
C. Van Doren: Great rehearsal. The story of the making and ratifying of the Constitution of the United States. New York 1948. (Mellékletben dokumentumok, 255—320. old.)

Források

Franklin: Számadása életéről. Budapest 1961.
A documentary history of the negro people in the United States. Ed. by H. Aptheker. New York 1951.
Documents illustrative of the formation of the Union of the American States. Washington 1927. (U. S. Library of Congress. Legislative reference division.)
Documents of American history. Ed. by H. S. Commager. 3d ed. New York 1945.
The Federalist. A commentary of the Constitution of the United States ... agreed upon Sept. 17, 1787 by the Federal convention. From the original text of A. Hamilton a. o. Washington 1937.
Sources and documents illustrating the American revolution 1764—1788 and the formation of the Federal constitution. Selected and ed. by S. E. Morison. 2d ed. Oxford 1929.
Franklin: Autobiographical writings. Selected and ed. by C. Van Doren. New York 1945.; Writings. Coll. and ed. with a life and introd. by A. H. Smyth. Vol. 1—10. New York 1905—1907.
[*Jefferson*]: The Complete Jefferson. Containing his major writings... Assembled and arranged by G. K. Padover. New York 1943.; Papers. J. P. Boyd ed. Vol. 1—2. Princeton 1950.
H. Lee: Memoirs of the war in the Southern department of the United States. Vol. 1—2. Philadelphia 1812.
J. Madison: Papers. Vol. 1—3. Washington 1840.

Bibliográfiák. Kézikönyvek

Dictionary of American biography under the auspices of the American Council of learned societies. Ed. by A. Johnson and D. Malone. Vol. 1—20. New York 1928—1936.
Harvard guide to American history by O. Handlin a. o. Cambridge 1954.

A XXIII. fejezethez

DÉL-EURÓPA ORSZÁGAI A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

ITÁLIA

Irodalom

A. K. Dzsivelegov: A commedia dell' arte. Budapest 1962.
H. Bédarida et P. Hazard: L'influence française en Italie au XVIIIe siècle. Paris 1934.
N. Bianchi: Storia della monarchia piemontese dal 1773 sino al 1861. Vol. 1. Roma—Torino 1877.
L. Bianchini: Della storia delle finanze del regno di Napoli. 3a ed. Napoli 1859.
P. Colletta: Storia del reame di Napoli dal 1734 al 1825. Pt. 1. Milano 1930.
B. Croce: La letteratura italiana. T. 2. Il seicento e il settecento. Bari 1956.
B. Croce: Storia del regno di Napoli. 4a ed. Bari 1953.
L. Dal Pane: Storia del lavoro in Italia. Dagli inizi del secolo XVIII al 1815. Milano 1944.
A. Fanfani: Storia del lavoro in Italia. Dalla fine del secolo XV agli inizi del XVIII. Milano 1943.
P. Orsi: L'Italia moderna 1750—1928. 6a ed. Milano 1928.
E. Rota: Le origini del Risorgimento (1700—1800). 3a ed. Pt. 1—2. Milano 1948.
L. Salvatorelli: Il pensiero politico italiano del 1700 al 1870. 3a ed. Torino 1942.
L. Salvatorelli: Sommario della storia d'Italia. Torino 1939.
C. Tivaroni: L'Italia prima della Rivoluzione francese (1735—1789). Torino 1888.
L. Vernon (Violet Paget): Études sur le XVIIIe siècle en Italie. Paris 1880.

Források

C. B. Beccaria: Bűntett és büntetés. Budapest 1887.
G. Vico: Az új tudomány. Budapest 1963.
К. Гольдони: Комедии. Пер. с итал. Под ред. и вступ. статьей А. К. Дживелегова. Т. 1—2. Л. 1953—1956.
К. Гольдони: Мемуары. Пер. введ. и примеч. С. С. Мокульсково. Т. 1—2. М.—Л. 1933.
К. Гоцци: Сказки для театра. Вступ. статья, коммент. и ред. переводов с итал. С. Мокульского. М. 1956.
V. Alfieri: Tutte le tragedie. Milano 1955.
G. Filangieri: La scienza della legislazione. T. 1—4. Milano 1784—1786.
A. Genovesi: Lezione de economia civile... Lásd Biblioteca dell'economista. Ser. 1. Vol. 3. Torino 1852. p. 1—390.
C. Goldoni: Opere. Vol. 1—53. Firenze 1827.
C. Goldoni: Mémoires pour servir â l'histoire de sa vie et à celle de son théâtre. T. 1—3. Paris 1787.
C. Gozzi: Opere. Vol. 1—14. Venezia 1801—1802.
P. Verri: Meditazioni sulla economia politica con annotazioni di G. R. Carli. Lásd Biblioteca dell'economista. Ser 1. Vol. 3. Torino 1852. p. 545—648.
A. Young: Voyages en Italie et Espagne pendant les années 1787 et 1789. Trad. de Lesage. Paris 1860.

Bibliográfia

P. M. Pasolini: Sommario della storia d'Italia con guida bibliografica. Torino 1928.

SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGÁLIA

Irodalom

B. M. Мирошевский: Освободительные движения в американских колониях от их завоевания до войны за независимость (1492—1810 гг.). М.—Л. 1946.
B. M. Пискорский: История Испании и Португалии. Изд. 2. доп. СПб. 1909.
F. Almeida: História de Portugal. T. 4—5. Coimbra 1926.
R. Altamira y Crevea: Historia de España y de la civilisación española. 4a ed. T. 3—4. Barcelona 1928. A 3. kötet rövidített orosz fordítása: *P. Альтамира-и-Кревеа:* История Испании. Т. 2. Под ред. и с предисл. З. В. Мосиной. М. 1951.
M. Cheke: A life of the marquis of Pombal, 1699—1782. London 1938.
G. Desdevises du Dezert: L'Espagne de l'ancien régime. I—III. Paris 1897—1904.
M. Lafuente y Zamalloa: Historia general de España. T. 12—14. Barcelona 1922.
A. G. Mattoso: História de Portugal. Vol. 2. Lisboa 1939.
J. Sarrailh: L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIIIe siècle. Paris 1954.
G. Ticknor: History of Spanish literature. 6th ed. Boston 1888.

Források

G. M. Jovellanos: Informe de la sociedad económica de esta Corte al real y supremo consejo de ley agraria. Madrid. 1795.
H. Swinburn: Travels through Spain, in the years 1751 and 1776. London 1779.
J. Townsend: A journey through Spain in the years 1786 and 1787. Vol. 1—3. London 1791.

Bibliográfia

A. B. Sanchez: Fuentes de la historia española e hispanoamericana. 3a ed. Vol. 1—3. Madrid 1952.

A PÁPASÁG ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ

Irodalom

M. M. Sejnman: Fejezetek a pápaság történetéből. Szikra 1955.
Д. Е. Михевич: Очерки по истории католической реакции. (Иезуиты). Изд. 2. М. 1955.
Н. Сперанский: Ведьмы и ведовство. М. 1906.
M. Boehmer: Die Jesuiten: eine historische Skizze. 4. Aufl. Leipzig 1921.
M. Fassbinder: Der „Jesuitenstaat" in Paraguay. Halle (Saale) 1926.
I. G. Findel: Geschichte der Freimaurerei. 7. Aufl. Leipzig 1900.
F. Heer: Europäische Geistesgeschichte. Zürich 1953.
J. A. Llorente: Histoire critique de l'Inquisition d'Espagne. T. 1—4. Paris 1817—1818.
A. Mater: Les jésuites. Paris 1932.
O. Panizza: Deutsche Thesen gegen den Papst und seine Dunkelmänner. Berlin 1940.
L. Pastor: Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Bd. 14—15. Freiburg im Breisgau 1932—1934.
E. Preclin et E. Järry: Les luttes politiques et doctrinales aux XVIIe et XVIIIe siècles. Saint-Dizier (Haute Marne) 1955.
L. Ranke: Die römischen Papste, ihre Kirche und ihr Staat im 16. und 17. Jahrhundert. Bd. 1—3. 1834—1836.
A. H. Rowbotham: Missionary and mandarin. The jesuits on the court of China. Bekkerley—Los Angeles 1942.

Források

Вольтер: Избранные произведения по уголовному праву и процессу. Пер. с франц. Под ред. и с предисл. А. Герцензона. М. 1956.

Geheime Erinnerungen der Gesellschaft Jesu. Leipzig 1747.

Index librorum prohibitorum Benedicti XIV. pontificis maximi jussu recognitus, atque editus. Romae 1764.

Ch. Motty: L'ambassade du duc de Créqui. T. 1—2. Paris 1893.

A XXVI. fejezethez

A TECHNIKA ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNY EURÓPÁBAN A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Irodalom

K. L. Bajev: Az új asztronómia megteremtői. Budapest 1952.

M. Laue: A fizika története. Budapest 1960.

D. J. Struik: A matematika rövid története. Budapest 1958.

Székely Sándor: Az orvostudomány története. Budapest 1960.

Л. Д. Белькинд, И. Я. Конфедератов, Я. А. Штейнберг: История техники. М.—Л. 1956.

История естествознания в России. Под ред. Н. А. Фигуровского (гл. ред.) и др. Т. 1. Ч. 1. М. 1957. (АН СССР. Ин-т Истории естествознания и техники.)

П. С. Кудрявцев: История физики. Изд. 2. Т. 1. От античности до Менделеева. М. 1956.

В. В. Лункевич: От Гераклита до Дарвина. Очерки по истории биологии. Т. 2. XVII и XVIII вв. М.—Л. 1940.

Б. Н. Меншуткин: Химия и пути ее развития. М.—Л. 1937.

П. Таннери: Исторический очерк развития естествознания в Европе. Пер. с франц. Под ред. и с предисл. С. Ф. Васильева. М.—Л. 1934.

J. D. Bernal: Science in history. 2d ed. London 1957.

A. Berry: History of astronomy. London 1898.

F. Dannemann: Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung und in ihrem Zusammenhange. 2. Aufl. Bd. 1—4. Leipzig 1920—1923.

S. F. Mason: A history of the sciences. London 1953.

A. Wolf: A history of science, technology and philosophy in the eighteenth century. New York 1939.

Bibliográfiák

История естествознания. Литература, опубликованная в СССР. Отв. ред. А. Т. Григорьян, Д. Д. Иванов и Н. А. Фигуровский. [Т. 1—2. 1917—1950 гг.] М.—Л. 1949—1955.

История техники. Библиографический указатель. Под ред. В. В. Данилевского. [Т. 1—4. 1946—1950 гг.] М.—Л. 1950—1955.

NÉVMUTATÓ

Abbasz, I. — 238, 249
Abbasz, II. — 238
Abd al-Aziz ibn Szaud — 235
Abdul-Aziz — 259
Abdul-Hamid, I. — 216
Abdul Hamid Lahari — 293
Abdulkadir Bedil (Mirza Abdulkadir Bedil) — 262, 292
Abdul Kerim — 260
Abdullah *(Abdalla)* — 276
Abdurrahim — 260
Abdus Samad *(Abdusz Szamad)* — 276
Ablaj — 257
Abulfajz — 259—260
Abulgazi — 259, 262
Abulhair — 254
Adams, Samuel — 503—504, 506, 508—510
Adil sah (előbb: Ali Kuli kán) — 247—248
Adolf Frigyes — 609
Aepinus, Franz Ulrich Theodor — 678
Afzal al-Huszeini — 250
Aga Mohamed — 249
Aga-Reza Abbaszi — 250
Ágost, II. — 152—153, 358, 372—373, 376, 390, 450, 459, 461—463
Ágost, III. — 390, 419, 463, 465
Ahmed, III. — 210
Ahmed (Dzsezzar) — 232
Ahmed ibn Szaid — 234
Ahmed kán — 247 — L. még Durrani Ahmed sah
Ahmed Köprülü — 230
Ahmed Nedim — 218
Ahmed Reszmi — 218
Ajcsuvak — 257
Akbar — 271—272, 293
Alam ad-din — 230
Alam ad-din-nemzetség — 230
Alba (Don Fernando Alvarez de Toledo) — 76
Albani, Francesco — 575
Alekszej Alekszejevics — 173
Alekszej Mihajlovics — 162, 167—168, 170, 181—182, 184, 197
Alekszej Petrovics — 372, 385
Alekszejev, F. J. — 626, 658, 664
Alekszejev, Fedot (Popov) — 159
Alembert, Jean le Rond d' — 546, 549—551, 558, 603, 605—606, 636, 674, 677
Aleppói Pál — 236
Alfieri, Vittorio — 577—578
Ali bej — 229, 232
Ali Hazin — 249
Ali Kuli kán — 246—247 — L. még Adil sah
Ali Mohamed — 276
Ali Murad — 249
Ali Reza Sirazi — 249
Allen, Ethan — 514
Amurszan — 311
Andalib Mohamed Garib — 262
Anjou Fülöp — 132, 580, 598 — L. még Fülöp, V.
Anna angol királynő — 478
Anna Ivanovna — 385—386, 388
Anna Leopoldovna — 386
Anna Petrovna — 378

Anusa — 259
Anyicskov, D. Sz. — 394, 654
Apafi Mihály — 445, 448
Aprakszin, F. M. — 361, 385
Aranda, Pedro Pablo Abarca y Bolea — 590—591, 593, 603, 606
Argunov-család — 662
Argunov, I. P. — 664
Argunov, P. I. — 663
Argyll (Argyle), Archibald Campbell — 76
Arisztotelész — 82
Arkwright, Richard — 474, 482, 536
Armfelt, Gustaf Mauritz — 611
Arnauld, Antoine — 598—599
Arnold, Benedict — 516
Arnold, Gottfried — 414
Arnold, Richard — 56
Asraf — 240—241
Astarhanida-dinasztia — 259—260
Aszim Cselebi-zade — 218
Atekaj (Ateke, Atjak batir) — 258
Atlaszov, V. V. — 383
Attucks, Crispus — 508
Auenbrugger, Leopold — 433
Aurangzeb — 270—272, 274—275, 293
Ausztriai Anna (XIII. Lajos felesége) — 118—119
Aveelen, Johannes van der — 144
Aveline, Antoine — 137
Avvakum Petrovics — 174—175, 184, 186

Babur — 272
Bach, Johann Sebastian — 414, 417—419
Bacon, Francis — 82, 84, 415, 504, 603
Baggesen, Jens — 620
Bahadur (Muazzam) — 275—276
Baíls, Benito — 603
Bajee Rao *(Badzsi Rao)* — 277
Bajkov, Fjodor — 308
Balajee Vishvanath Bhat *(Baladzsi Visvanath Bhat)* — 277
Balbin, Bohuslav — 442
Balilla (Giovanni Battista Perasso) — 560
Baltadzsi Mehmed — 376
Baltimore, Charles Calvert — 512
Balts — 285
Balzac, Honoré de — 494
Banda — 275—276
Banfield — 287
Bardi, Giovanni — 575—576
Barebone — 65—66
Baretti, Giuseppe — 571
Barrow, Isaac — 671
Barry, Jeanne Bécu du — 542
Bartholin, Thomas — 619
Bastwick, John — 41
Batasov-család — 362
Battala — 218
Baxter, Richard — 53
Bayle, Pierre — 134, 604
Bazilevszkij-család — 632—633
Bazsenov, V. I. — 662—663
Beaufort, François de Vendôme — 118
Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de — 556—557
Beauplan, Guilleaume — 187
Beccaria, Cesare de — 571
Becher, Johann Joachim — 429, 680
Beethoven, Ludwig van — 433, 435
Bekovics-Cserkasszkij, A. — 380
Belidor, Bernard — 667
Belinszkij, V. G. — 85, 392, 394, 492
Bellando — 603
Bellman, Carl Michael — 620
Beloborodov, I. — 645
Belotto, Bernardo (Canaletto) — 470
Benedek, XIV. — 606
Beneveni, Florio — 253
Benoist, Antoine — 122
Benserade, Isaac de — 136
Bercsényi Miklós — 449
Berges, V. — 504
Bering, Vitus — 14, 392
Berkeley, George — 490
Berkeley lord — 31, 39
Bernier, François — 268
Bernini, Lorenzo — 575
Bernoulli, Daniel — 391, 667, 687
Bernoulli, Jakob — 668
Bernstorff, Andreas Peter — 614, 616
Bernstorff, Johann Hartvig Ernst — 613—614
Berthollet, Claude Louis — 680
Berwick, Jacques Fitz James — 590
Besir (I.) — 216
Besir (II.) — 216
Bessenyei György — 454
Bethlen Gábor — 445

Beum — 602
Bezborodko-család — 629
Bezobrazov, A. I. — 155
Bhim Sen *(Bhim Szen)* — 269
Bhonsla *(Bhonszla)*-dinasztia — 277
Bhusan — 293
Bibiena-család — 576
Bibiena, Ferdinando Galli — 434
Bibikov, A. I. — 637, 645
Bihari Lal — 292
Biron, Ernest — 386, 393
Black, Joseph — 676, 680
Blackgrave, Joseph — 80
Blackstone, William — 491
Blake, Robert — 70
Blake, William — 495
Blanqui, Jerome Adolphe — 528
Bocskai István — 445
Bodmer, Johann Jakob — 417
Boerhaave, Hermann — 106
Bogun, Ivan — 195—196
Bohomolec, Franciszek — 470—471
Boileau-Despréaux, Nicolas — 138—139, 142
Boisguillebert, Pierre Le Pesant de — 112
Bolingbroke, Henry Saint-John — 491
Bolotnyikov, I. I. — 647
Bolotov, A. T. — 628, 648
Boncerf, Pierre François — 543
Bondarenko, I. — 468
Borbély Balázs — 449
Borelli, Gianalfonso — 686
Boriszov-család — 630
Borovikovszkij, V. L. — 662, 664
Borromini, Francesco — 575
Bosse, Abraham — 112, 116—117
Bossuet, Jacques Bénigne — 134
Bouchardon, Edme — 558
Boucher, François — 539, 557
Bougainville, Louis Antoine — 14, 325, 333
Bouguer, Pierre — 677
Boulainvilliers, Henri de — 135
Boulton, Matthew — 669
Bourbon-dinasztia — 129, 132, 411, 538, 560, 569, 592
Boyle, Robert — 676, 679
Bradshaw, John — 67
Brandenburgi Albert — 399
Brandl, Peter — 444
Brandt — 614
Branicki-család — 463
Branicki, Ksawer — 468
Branković, Đorđe (Brankovics György) — 224
Bratyiscsev, V. F. — 244
Braun, Matyás Bernard — 444
Breitinger, Johann Jakob — 417
Brîncoveanu, Constantin — 225, 376
Brissot, Jacques Pierre — 526
Buchanan, George — 35
Buchholtz, I. — 383
Buck, Peter — 326 — L. még Te Rangi Hiroa
Buckingham, George Williers — 38, 40—41
Buffon, Georges Louis Leclerc de — 558, 668, 681—682, 686
Bulavin, K. A. — 368
Bunyan, John — 86
Burcev, Vaszilij — 183
Burgoyne, John — 514—515
Burke, Edmund — 287
Burns, Robert — 495
Burton, Henry — 41
Busenbaum, Hermann — 600
Bussy-Castelnau, Charles Patissier de — 281
Bute, John Stuart — 507
Butrimov-család — 630
Buturlin, V. V. — 197
Bück, E. — 412
Bürger, Gottfried August — 422
Byron, George Gordon — 495

Cadalso, Vazquez José — 589
Calas, Jean — 604
Campomanes, Pedro Rodriguez — 588, 591, 603
Canaletto (Antonio Canale) — 579
Canaletto l. Belotto
Canot — 640
Canova, Antonio — 579
Cantacuzino, Şerban — 223, 225
Cantemir, Dimitrie — 225, 227, 376
Cappellen, Jan Derk van der — 102
Caraffa — 448
Caravaggio, Michelangelo Amerighi da — 575
Carli, Gian Rinaldo — 571, 572
Carracci-fivérek — 575
Castiglione, Giuseppe — 316
Cavendish, Henry — 680

Celsius, Anders — 619, 676
Černohorský, Bohuslav — 444
Chambers, kereskedő — 41
Chambers, William — 496
Champaigne, Philippe de — 136
Chapelain — 547
Chardin, Jean Baptiste Siméon — 557
Charles, Jacques Alexandre Cesar — 680
Chatterton, Thomas — 495
Chérest, André — 531
Chigi, Flavio — 597
Chin Kulich *(Csin Kulics,* Nizam-ul-Mulk) — 277
Chladni, Ernst Florens Friedrich — 677
Chodowiecki, Daniel Nikolaus — 409, 418
Churchill, John l. Marlborough
Cimarosa, Domenico — 579
Clairaut, Alexis Claude — 674
Clarendon, Edward Hyde — 71—73
Clark, Rogers — 519
Clavijo y Fajardo, José — 603
Clinton, Henry — 514
Clive de Plassey, Robert — 283—286, 289
Cloşca, Ioan — 453
Cochin — 538, 678
Colbert, Jean-Baptiste — 122—126, 128, 138, 595
Colbjernson — 614
Collins, Anthony — 490, 604
Compradon — 379
Condé, Henry II. — 118
Condé, Louis II. — 130
Condillac, Étienne Bonnot de — 550
Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat — 526, 545
Congreve, William — 86
Conti, Armand de — 118
Conti, François Louis — 459
Cook, James — 14, 332—333
Cooper, Samuel — 50
Coote, Eyre — 281
Corneille, Pierre — 137—138, 470
Corneille, Thomas — 137
Cornwallis, Charles — 287, 519
Cort, Henry — 483
Cotes, Roger — 672
Coulomb, Charles Augustin — 668, 679
Covarle, J. — 596
Crabbe, George — 494
Craft, Adam — 685
Crespi, Giuseppe Maria — 575
Crişan, George — 453
Crnojević, Arsenije (Csarnojevics Arzén) — 224—225
Cromwell, Oliver — 45—46, 48—52, 54—58, 61—62, 65—70, 72, 80, 120—121, 594
Cromwell, Richard — 70
Cruz, Ramón de la — 589
Czapliński, Daniel — 190
Czarniecki, Stefan — 196
Czartoryski-család — 463, 465, 467
Czechowicz, Szymon — 470

Csang Hszien-csung — 296, 298, 300
Csapan Oglu-nemzetség — 218
Csarnojevics Arzén, l. Crnojević
Cseljuszkin, Sz. I. — 392
Cseng Cse-lung — 297, 299, 313
Cseng Cseng-kung (Coxinga) — 299—300, 313—314
Cseng Csing — 300
Csernisev, Z. G. — 639, 664
Csienlung — 311, 313, 317—318
Csika-Zarubin, I. — 643, 645
Csing- (mandzsu) dinasztia — 14, 294—295, 298, 301—303, 305—311, 313, 315, 317—318
Csirikov, A. I. — 392
Csisztoj, Ny. — 166
Csizsinszkij, Sz. — 184
Csou-dinasztia— 315, 317
Csou Hszi — 307, 317
Csu Ji-kuan — 314
Csü Si-sze — 297

Dabney, Austin — 518
Dagir — 231—232
d'Alembert l. Alembert
Dalin, Olof von — 619—620
Dalrymple, Alexander — 332
Damad (Nevsehirli) Ibrahim — 216
Danijol — 261
Danilo Petrović (Séepčević) Njegoš, l. Njegoš
Dara Shikoh *(Dara Sikoh)* — 271
Darby, Abraham — 483
Daskov, G. — 392
Daud bég — 245
Daud kán — 276
Davenant, Charles — 72

David, Louis — 557
De Bussy l. Bussy
Deeken, Agatha — 107
Defoe, Daniel — 475, 492—493, 555
De la Barthe — 624
De-Lancey-család — 503
Delen, Dirk van — 96
Delsenbach, J. A. — 670
Descartes, René — 105, 416, 489, 549, 573, 598, 603, 619, 666, 671, 673—674
Deshoulières asszony (Antoinette du Ligier de La Gorde) — 136
Dickinson, John — 511
Diderot, Denis — 325, 434, 539, 546, 549—552, 554, 556—558, 573, 605, 636, 664
Dientzenhofer, Kilian Ignaz — 444
Dionisziosz — 225
Dippel, Johann Konrad — 414
Dobner, Felix Jakab (Gelasius a Santa Catharina) — 442—443
Dobrovský, Josef — 443
Dobusz, Aleksa — 460
Dolgorukij-család — 385, 387
Dolgorukij, A. G. — 385
Dolgorukij, I. — 392
Dolgorukij, J. V. — 368
Dolgorukov, V. M. — 640
Domenichino (Domenico Zampieri) — 575
Doolittle, A. — 510
Dorgun — 294, 298
Dow — 286
Drużbacka, Elżbieta — 470
Dryden, John — 86
Du Barry l. Barry
Dubrovszkij, A. — 645
Du Fay, Charles François — 678
Dugonics András — 454
Duhamel du Monceau, Henri Louis — 668
Dunmore, John Murray — 518
Dupleix, Joseph François — 281
Durrani Ahmed sah (előbb: Ahmed kán) — 278—280
Durych, Václav — 443
Dusart, C. — 606
Dvořák, Antonín — 444
Dzsafar — 380
Dzsalaljan l. Eszaja Haszan
Dzsezzar l. Ahmed
Dzsingisz — 257
Dzsingiszidák — 261

Eady, John — 518
Edel — 333
Edelmann, Johann Christian — 416
Effen, Justus van — 100
Ehrenskjold — 378
Eilschov, Frederik Christian — 619
Eisen, I. G. — 634
Eliot, John — 40
Elliger — 366
Emin, Joszif — 653
Engels, Friedrich — 6, 10, 33, 74, 79, 82, 97, 105, 116, 376, 413, 424, 481, 484, 489, 526, 544, 551, 553—554, 556, 660, 668 — 669, 671, 674, 679
Ensenada, Cenon de Somodevilla — 588
Epikurosz — 419
Erzsébet, I., angol királynő — 33, 36—38, 477
Erzsébet (Jelizaveta Petrovna), orosz cárnő — 386—387, 412, 634, 635
Escobar y Mendoza, Antonio — 600
Essex, Robert Devereux — 48—50
Esterházy hercegek — 434
Esterházy Pál — 450
Estève — 229
Eszaja Haszan Dzsalaljan — 245, 381
Esze Tamás — 449, 451
Euler, Leonhard — 391—392, 660, 667—668, 673—674, 677—678, 687
Everard, William — 61
Ewald, Johannes — 620

Fagel, Kaspar — 96
Fahr ad-din, II. — 230
Fahrenheit, Daniel Gabriel — 676
Faidi — 292
Fairfax, Ferdinand — 49
Fairfax lord — 512
Fairfax, Thomas — 49—53, 55, 65
Falconet, Etienne Maurice — 557—558
Falconi, Juan — 600
Faldenscheld — 614
Faruk-hsiar *(Farruk hszajjar)* — 276
Fay l. Du Fay
Feijóo y Montenegro, Benito Jeronimo — 589
Felton, John — 41

Fénèlon (François de Salignac de La Mothe) — 135, 141, 527, 603
Feofan Prokopovics — 383
Ferdinánd, III., német—római császár — 597
Ferdinánd, VI., spanyol király — 590, 592
Ferenc István, I., Lotharingiai — 411, 431
Ferguson, Adam — 491
Fetti, Domenico — 575
Feuerbach, Ludwig — 32, 553
Fichte, Johann Gottlieb — 425
Ficquet, Étienne — 140, 415
Fielding, Henry — 493—495
Filangieri, Gaetano — 572
Filatyev-család — 160
Filatyev, J. — 160
Filmer, Robert — 82
Fischer, Chr. — 398
Fischer von Erlach, Johann Bernard — 434
Fjodor Alekszejevics — 162
Fjodorov, Vaszilij — 173
Florida Blanca, Don José Moñino y Redondo — 588, 591
Fontenelle, Bernard Le Bovierde — 134, 142
Fonvizin, D. I. — 619, 661, 665
Fouquet, Nicolas — 122
Fourcroy, Antoine-François — 680
Fox, Charles James — 291—292
Fox, George — 50
Francis, Philip (Junius) — 486
Franklin, Benjamin — 393, 503, 516, 522, 605, 678
Fredro, Andrzej Maksymilian — 470
Freneau, Philip — 503, 520
Frigyes Ágost szász hg. — 459 — L. még Ágost, II.
Frigyes, III., brandenburgi választófejedelem l. Frigyes, I., porosz király
Frigyes, dán trónörökös — 614
Frigyes V., pfalzi választófejedelem — 38—39
Frigyes, I., porosz király — 403, 414
Frigyes, II., porosz király — 408—413, 422, 431, 542, 605, 607, 634, 638—639
Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem — 399—400, 402—403, 458
Frigyes Vilmos, I., porosz király — 408—410
Frolov, K. D. — 660
Furetière, Antoine — 140, 142
Fülöp, IV., spanyol király — 129
Fülöp, V., Anjou, spanyol király — 132, 580—581, 592, 605
Fülöp, Orléans-i — 527
Fülöp, pármai és piacenzai hg. — 592

Gabriel, Jacques — 557
Gadsden, Christopher — 506, 509
Gaekwar-dinasztia — 277
Gagarin, M. P. — 358
Gainsborough, Thomas — 495—496
Galiani, Ferdinando — 572
Galilei, Galileo — 573, 666, 668, 686
Galip — 218
Galvani, Luigi — 573
Gancsikov, Gavrila — 367
Gannett, Deborah — 518
Garczyński, Stefan — 465, 470
Garelin-család — 630
Garrick, David — 495
Gassendi (Pierre Gassend) — 134, 139—140
Gaston, Orléans-i — 118
Gates, Horatio — 515
Gauden, John — 85
Gauthey, Emiland Marie — 668
Gay, John — 495
Geissler, Ch. — 629
Gelder, Aert de — 106
Genovese, Antonio — 572
Genyin, V. I. — 384
Giannone, Pietro — 574
Gibbon, Edward — 492
Gizali — 292
Glamorgan, Edward Somerset — 48
Gluck, Christoph Willibald — 419, 433—435, 558
Godwin, William — 491—492
Goethe, Johann Wolfgang von — 319, 418, 420, 422—424, 547
Gogol, Ny. V. — 662
Goldoni, Carlo — 576—577
Goldsmith, Oliver — 494—495
Golicin-család — 385, 663
Golicin, D. A. — 653
Golicin, D. M. — 385
Golicin, V. V. — 180, 355
Golikov, I. I. — 660
Golovin, F. A. — 164, 309, 357—359
Goncsarov-család — 622
Goncsarov, A. A. — 641
Gondomar, Diego Sarmiento de Acuna — 37

Gorkij, Makszim — 494
Gottsched, Johann Christoph — 416—417
Govind Singh *(Govind Szingh)* — 272
Gozzi, Carlo — 577
Gömürdzsini Kocsi — 203
Gracsev-család — 630
Graff, Anton — 418, 420
Grasse, François Joseph Paul de — 519
Gravesande, Wilhelm Jacob's — 106
Gray, Stephen — 678
Gray, Thomas — 494
Greene, Nathaneel — 519
Gregori, Johann Gottfried — 184
Greigh, S. C. — 640
Grenville, Bevil — 507
Grétry, André Modeste — 558
Greuze, Jean-Baptiste — 557
Gribeauval, Jean-Baptiste Vaquette de — 541
Gribojedov, A. Sz. — 662
Grimm, S. — 473
Griva l. Hriva
Grotius, Hugo (Hugo de Groot) — 619
Guardi, Francesco — 579
Gucht, M. — 493
Guercino (Giovanni Francesco Barbieri) — 575
Guericke, Otto von — 676—678
Guldberg, Ove Höegh — 614, 617
Gunst, P. L. — 79
Gunya, Dmitro — 190
Gusztáv Adolf, II. — 145
Gusztáv, III. — 610—612, 619
Guyton de Morveau, Louis-Bernard — 680

Gyakova, M. A. — 664
Gyemidov-család — 362, 641, 664
Gyemidov, Gavrila — 169—170
Gyemidov, N. A. — 362, 641, 664
Gyerzsavin, G. R. — 661—662, 665
Gyesznyickij, Sz. J. — 394, 654—655
Gyezsnyov (Gyezsnyev), Sz. I. — 159, 392
Gyikusin, G. J. — 663
György, I. — 378, 412, 476
György, III. — 286, 291, 476, 487, 505, 509, 511, 513, 515

Habarov, J. P. — 159
Habsburg-dinasztia — 13, 38, 129—130, 132—133, 206, 223—225, 227, 395, 399, 411—412, 426—433, 438—439, 441—442, 444—454, 559—560, 579, 581, 597
Hadzsi Cselebi — 246
Hadzsi Halife — 220 — L. még Katib Cselebi
Hafiz — 249
Haidar Ali *(Hajder Ali)* — 291
Hajdar — 230—231
Hájek, Václav — 443
Hales, Stephen — 686
Haller, Albrecht von — 686
Hals, Frans — 106
Hamann, Johann Georg — 423
Hamilton, Alexander — 522
Hamilton, James — 57
Hammer-Purgstall, Joseph von — 208
Hampden, John — 40, 42, 45, 47—48
Hancock, John — 510, 516
Han-dinasztia — 315, 327
Handoskin, I. J. — 662
Hannoveri-dinasztia — 476, 479, 487
Hanway, John — 246
Hardouin-Mansard, Jules — 135
Haritonov, Mihail — 173
Harrington, James — 83, 85, 504
Harrison, Thomas — 61
Harrison, William — 28
Hartley, David — 490
Haselrig (Haselrigg), Arthur — 67
Hastings, Warren — 287, 289—291
Haszán — 233
Haszán Murtaza al-Huszein — 249
Hattak-Hushal — 272
Hauksbee, Francis — 678
Haüy, René-Just — 683
Haydn, Franz Joseph — 419, 433—435
Hazin — 241
Händel, Georg Friedrich — 414, 417—419, 434
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich — 492
Heinse, Wilhelm — 422
Heinsius, Anton — 96
Heléna — 602
Helst, Bartholomeus van der — 106
Helvetius, Claude-Adrien — 550—554, 573, 603, 605
Henriette-Marie — 41
Henrik, VIII., angol király — 30, 37, 77
Henrik, IV., hollandiai helytartó — 102
Henrik porosz hg. l. Hohenzollern Henrik

Henry, Patrick — 506, 509
Herakliosz, II. — 652—653
Herder, Johann Gottfried — 411, 421—425
Herman Farhat — 235
Héron — 669
Herschel, William — 674
Hertz, Georg — 378
Hewson, John — 50
Hidenius, A. — 620
Hildebrandt, Johann Lukas von — 434
Hitz, J. — 518
Hlopusa l. Szokolov
Hmelnyickij, Bogdan — 168, 176—177, 189—191, 193—198, 631
Hmelnyickij, Jurij — 198
Hmelnyickij, Tyimos — 196
Hobbes, Thomas — 12, 82—83, 414, 488
Hodzsa Nepesz — 261
Hogarth, William — 474, 476—477, 495—496
Hohenzollern-dinasztia — 399—400, 639
Hohenzollern Henrik — 412, 520
Holbach, Paul — 550—552, 554, 603, 605
Holberg, Ludvig — 619
Holkar-dinasztia — 277
Holles, Denzil — 52
Hondemir — 249
Hondius, Willem — 190
Honta, Iván — 468
Hooge, R. de — 207
Hooke, Robert — 668, 683—684
Hoppner, John — 496
Hopton, Ralph — 49
Horia, Vasile (Nicolae Ursu) — 453
Horn, Arvid — 608
Houdon, Jean-Antoine — 547, 558
Hovanszkij hercegek — 622
Hovanszkij, I. — 169
Hölty, Ludwig Christoph Heinrich — 422
Hörnigk, Philipp Wilhelm von — 429
Hriva (Griva) — 460
Huang Cung-hszi — 313—314, 317
Huang Tao-csou — 297
Huj Tung — 317
Hume, David — 425, 490, 492, 603
Husain *(Huszein)* — 276
Husz János (Jan Hus) — 437, 443
Hutcheson, Francis — 491
Hutchinson-család — 503
Hutchinson, Thomas — 506
Hutton, James — 682
Hu Vej — 317
Huygens, Christiaan — 667, 677

Ibn Hallikan — 236
Ibrahim kán — 246, 248
Ibrahim Müteferrika — 218, 220
Ibrahim Nevsehirli — 210 — L. még Damad Ibrahim
Ibrahim pasa — 179
Ilbarsz — 242, 260
Inajat — 293
inakok dinasztiája — 261
Ince, X. — 597—598
Ince, XI. — 597, 601
Ince, XII. — 598
Ingenhousz, Jan — 680
Irdani — 258, 260
Ireton, Henry — 54, 56, 61
Iriarte, Tomás de — 589, 603
Ishvar Das *(Isvar Dasz)* — 293
Iszlam-Girej — 196
Iván Alekszejevics — 162—163, 225, 270, 355
Iván Antonovics — 386
Ivanov, I. M. — 664
Izmail, I. — 249
Izmail, III. — 248

Jacobi, Friedrich Heinrich — 423
Jahandar *(Dzsahandar)* — 276
Jahangir — *(Dzsahangir)* — 293
Jai Singh *(Dzsaj Szingh)* — 292
Jakab, I. (VI.), angol és skót király — 35—40
Jakab, II., angol király — 71, 75—78
Jang *(Dzsang)* — 279
Jang So-csü — 317
Janinai (Tepeleni) Ali — 218
Jannau, G. I. — 634
Jánošík, Juraj — 460
János Kázmér — 178, 196, 457—458
Jansen, Cornelius — 134, 598
Jar — 260
Jefferson, Thomas — 503, 509, 513, 524—525
Jelagin, I. P. — 653
Jelizaveta Petrovna l. Erzsébet
Jemeljanov, F. — 161

Jenkins, Robert — 480
Jermenyev, I. A. — 664
Jersov, V. Sz. — 361
Joly, Claude — 135
Jones, Inigo — 496
Jovellanos, Gaspar Melchor de — 588—589
Joyce — 54
József, II. — 431—433, 442, 452, 454
József (José) Emánuel, I. — 595—596
Julaj — 645
Julajev, Szalavat — 643, 645, 647
Jungcseng — 311, 313, 318
Junius l. Francis, Philip
Junusz — 257
Jurieu, Pierre — 134—135
Jussieu, Antoine Laurent — 686
Jussieu, Bernard — 686
Juszuf Nabi — 218

Kabai Márton — 448
Kadzsar-dinasztia — 249
Kalinowski-család — 187
Kalinowski, Marcin — 196
Kallos — 453
Kálvin János — 34, 68
Kampen, Jacob van — 105
Kanghszi — 308—311, 313, 318, 602
Kant, Immanuel — 414—415, 424—425, 675—676
Kantyemir, A. D. — 392, 665
Kara Musztafa — 207—208
Karaoszman Oglu-nemzetség — 218
Karaszev — 642
Karavajev, D. — 643
Karmakov — 622
Károly, I., Stuart, angol és skót király — 38—43, 45—47, 49, 54, 57, 63, 72, 85, 119, 495, 578
Károly, II., angol és skót király — 70—71, 73—77, 83, 98, 121, 130
Károly, IV., Luxemburgi, német—római császár — 411, 444
Károly, V., német—római császár — 129
Károly, VI. (III.), német—római császár és magyar király — 372—373, 431, 580—581, 598
Károly, II., spanyol király — 132, 579—580
Károly, III., spanyol király — 560, 590—592
Károly, X., Gusztáv, svéd király — 149, 177, 445, 457—458
Károly, XI., svéd király — 149—150
Károly, XII., svéd király — 152, 373—376, 378, 462, 608
Károly Emánuel, I. — 566
Károly Péter Ulrik — 634 — L. még III. Péter orosz cár
Károlyi Sándor — 451
Kaszimov, Mohamed Juszuf — 270
Katalin, I. — 385
Katalin, II. — 213, 225—226, 258, 371, 412, 466—468, 516, 607, 611, 620, 628, 632, 635—637, 642—643, 646, 648—649, 653, 655, 658—659, 661, 664
Kate, Lambert ten — 106
Katib Cselebi (Hadzsi Halife) — 220
Katzonisz, Lambrosz — 226
Kazakov, M. F. — 658, 662—663
Kazinczy Ferenc — 454
Kelemen, IX. — 599
Kelemen, XI. — 599
Kelemen, XIII. — 603
Kelemen, XIV. — 606—607
Kelemen László — 454
Kelin, A. Sz. — 375
Kepler, Johannes — 672
Keresztély, VII. — 614
Kerim Zend — 248—250, 344
Kesab Das *(Keszab Dasz)* — 293
Khafi — 275, 293
Kikin, A. — 372
Kip, J. — 73
Kirillov, I. K. — 361, 381
Kis Albert — 449
Kisiel-család — 187
Kisiel, Adam — 187, 193
Kleist, Ewald Jürgen von — 678
Kleopin, N. — 384
Klingenstierna, Samuel — 619
Klinger, Friedrich Maximilian von — 422
Klopstock, Friedrich Gottlieb — 417, 422
Knutsen, Matthias — 415, 416
Kochowski, Wespazjan — 469
Kołłątaj, Hugo — 470
Kolpin — 642
Komenský, Jan Amos (Comenius) — 437
Konarski, Stanisław — 465, 470
Konicz, Tadeusz (Kuntze) — 470
Koniecpolski-család — 187
Koniecpolski, Aleksander — 187—188, 190, 193

Konyisszkij, G. — 664
Kopernikusz (Mikołaj Kopernik) — 587
Koraisz, Adamantiosz — 227
Korobjin, G. Sz. — 637, 654
Korobov-család — 184
Kotov, F. A. — 182
Kozacsinszkij, Emanuil — 227
Kozelszkij, J. P. — 654
Kozlovszkij, O. — 662
Köprülü-család — 206, 216
Krasenyinnyikov, Sz. P. — 392
Krasicki, Ignacy — 471
Krasiński-család — 470
Krecsetnyikov, P. N. — 468
Krishna Das *(Krisna Dasz)* — 293
Krisztina — 145
Krivosapka — 193
Kudaj — 258
Ku Jen-vu — 313
Kulibin, I. P. — 660
Kung Sang-zsen — 318
Kupe — 330
Kurakin-család — 627
Kurakin, B. I. — 378
Kurbatov, A. A. — 361

La Barre, de — 604
La Bruyère, Jean de — 141—142
La Fayette, Marie-Madeleine (Pioche de La Vergue) — 137
La Fayette, Marie Joseph Paul (Yves Roch Gilbert du Motier) — 519, 521, 526
La Fontaine, Jean de — 139—140, 142, 557
Lagrange, Joseph-Louis — 674
Lairesse, Gerard de — 106
Lajos, XIII. — 118, 121
Lajos, XIV. — 73—74, 76—78, 98, 117—123, 125—126, 128—130, 132—137, 350, 399, 402—403, 406, 447, 451, 492, 527, 537, 546, 580, 597—600
Lajos, XV. — 463, 527, 531, 537, 541—542
Lajos, XVI. — 515, 526, 535—536, 541—542
Lally de Tollendal, Thomas — 281—282
Lamb, John — 506
Lambert, John — 66
Lambert, Johann Heinrich — 677
Lameth-fivérek — 526
La Mettrie, Julien Offroy de — 549, 603
Lancret, Nicolas — 557
Langendijk, Pieter — 107
Lanszkoj, Sz. Sz. — 664
La Pérouse, Jean François — 14, 333
Laplace, Pierre Simon — 674—676
Laptyev, D. J. — 392
Laptyev, H. P. — 392
Largillière, Nicolas de — 136
La Rochefoucauld, François de — 137
Lascy, P. P. — 391
Łaszcz, Samuel — 188
Lau, Theodor Ludwig — 416
Laud, William — 41—42, 44
Lavoisier, Antoine-Laurent — 538, 676, 680
La Voisin — 604
Law, John — 528—530, 537
Lawrence, Thomas — 496
Lebalpe — 127
Lebrun, Charles — 136, 139
Leclerc, Sébastien — 125, 139
Lee, Charles — 514
Leeuwenhoek, Anthony van — 684
Lefort, F. J. — 357
Leibniz, Gottfried Wilhelm — 393, 409, 414, 415, 419, 425, 671, 673—674
Lemoyne, François — 557
Lenin, V. I. — 6, 58, 482, 516, 524, 526, 552, 621, 665
Le Nôtre, André — 135
Lenz, Jakob Michael Reinhold — 422
Leonardo da Vinci — 393
Leontyev, Alekszej — 309
Leontyev, M. I. — 390
Lepautre, Pierre — 109, 141
Lepehin, I. I. — 659
Lesage, Alain-René — 140, 556
Lespinasse — 393
Lessing, Gotthold Ephraim — 414, 417—418, 420—424, 434
Leszczyński Szaniszló — 390, 461—463, 465
Le Vau, Louis — 135
Levickij, D. G. — 664, 665
Lewenhaupt, Adam Ludwig — 374—375
Li Ce-cseng — 296—298
Liharjov, J. — 383
Likhudi-testvérek — 183
Li Kuo — 296
Lilburne, John — 41, 44, 53—54, 59, 61—62, 82—84

Lillo, George — 495
Lincoln, Benjamin — 521
Linné, Carl — 619—620, 685—687
Lipót, I., német—római császár — 132, 207, 428, 437, 446—447, 449, 580
Lipót, toscanai nagyhg. — 570
Liszenko, F. — 633
Liszjanszkij, J. F. — 331
Li Ting-kuo — 298
Livingston-család — 503
Locke, John — 12, 488—491, 504, 513, 546, 550, 552
Lofthus, Christian Jensen — 617
Lomonoszov, M. V. — 12, 183, 392—394, 663, 665, 673, 676, 678, 682
López, Pérez — 589
Lorrain, Claude — 136
Loszenko, A. P. — 664
Lotharingiai Ferenc l. Ferenc István, I.
Louis, Viktor — 557
Louvois, François Michel Le Tellier — 126
Łubomirski, Stanisław — 470
Lully, Jean-Baptiste — 136
Lunardi, Vincent — 680
Lundberg, Gustaf — 619
Luther Márton — 399, 406
Łyszczyński, Kazimierz — 604

Maan-nemzetség — 230
Mably, Gabriel Bonnot de — 492, 513, 554—555, 656
Macanas — 588
MacArdell — 672
Macpherson, James — 494
Maes, Nicolaes — 106
Magalhães, Fernando (Magellán) — 320, 332
Magnyickij, L. F. — 383
Mahmud, I. — 210—211
Mahtum-Kuli — 262
Mahajev, M. I. — 370
Maillet, Benoit de — 681
Majkov, V. I. — 664
Makariosz — 236
al-Makkari — 236
Makszimovics-Ambogyik, N. M. — 664
Malaval, François — 600
Malek Mahmud Kijani — 241
Malenykij, Szemjon — 270
Malpighi, Marcello — 683—684
Manap — 258
Manchester gr. — 50
mandzsu dinasztia — 254, 257, 294 — L. még Csing-dinasztia
Mangit-dinasztia — 260
Mangku Negoro — 338
Mankur, I. — 590
Mansard, François — 136
Marat, Jean-Paul — 549
Mária, III. Orániai Vilmos felesége — 77—78
Mária Terézia — 411, 431—433, 442, 453, 568
Mária Terézia, XIV. Lajos felesége — 129
Marie Antoinette — 542
Marino, Giambattista — 574
Marion, Francis — 519
Mariotte, Edmé — 668, 676
Marivaux, Pierre Carlet de Chamblain de — 556
Marlborough (John Churchill) — 78, 478, 580—581
Marselius — 366
Martin — 609
Marx, Karl — 6, 27, 38, 74, 82, 84, 91—92, 94, 97, 113, 205, 208, 264, 280, 282, 336, 349, 373, 400, 420, 473—474, 478, 482, 484, 487, 491—492, 497, 500, 503, 525—526, 539, 544, 548, 554—556, 571, 573, 667—669, 671
Mátyás, I., magyar király — 445
Maudslay, Henry — 670
Maupeou, René-Nicolas de — 542
Mayer, Julius Robert — 676
Mazarini, Giulio (Mazarin) — 118—122, 129
Mazepa, I. Sz. — 358, 374—376, 384
McAdam, John London — 483
Medici-család — 568
Medvegy — 460
Mehmed Resid — 218
Mehmed Szokollu — 216
Melhem Maan — 230
Mendaña, Alvaro de — 332
Mendelssohn, Moses — 420
Menezes, Jorge de — 332
Mengs, Anton Raphael — 418—419
Mensikov, A. D. — 358, 360—361, 376, 379, 384—385, 387
Mensikov Mária — 385
Merckel, G. — 634
Meslier, Jean — 134, 544—545, 554—555
Messerschmidt, Daniel Gottlieb — 671

Metastasio, Pietro — 434, 578
Metcalf, John — 483
Methuen, John — 594—595
Meyerberg — 155
Michalet, Jules — 542
Micler, Wawrzyniec — 471
Mignard, Pierre — 136
Mihail Fjodorovics — 162—163, 167
Mihelszon, I. I. — 645—646
Mihnyenko — 193
Milescu l. Szpafarij, Nyikolaj
Miller, Gerhard Friedrich — 392
Miloszlavszkij-család — 156
Miloszlavszkij, I. D. — 170
Milton, John — 35, 82, 85—86, 417, 492, 504, 603
Ming-dinasztia — 294—297, 300—301, 312, 315, 602
Minnich, Burhard Hrisztofor — 386, 390—391
Mirabeau, Honoré Gabriel Victor Riquetti — 408, 542
Mirhond — 249
Mir Jafar *(Mir Dzsafar)* — 284, 288
Mir Kasim *(Mir Kaszim)* — 288—289
Mir Mahmud — 241
Mir Mohamed Amin-i Buhari — 259, 262
Mironov, A. F. — 663
Mir Vejsz — 240
Mirza Abdulkadir Bedil l. Abdulkadir Bedil
Mirza Mehdi — 249
Mirza Mohamed — 249
Mjasznyikov, I. Sz. — 622
Mjasznyikov, T. — 643
Mnyisek, U. — 664
Mogila, P. Sz. (Petro Mohyla) — 181
Mohamed Ali — 287
Mohamed Amin Jarokcsi — 261—262
Mohamed bin Vali — 262
Mohamed Haszán — 248
Mohamed ibn Abd al-Vahab — 234—235
Mohamed ibn Szaud — 235
Mohamed Juszuf Munsi — 262
Mohamed Kazim — 244, 249
Mohamed, mogul sah — 242, 276
Mohamed Rahim — 260
Mohamed Zaman — 250
Molière, (Jean-Baptiste Poquelin) — 107, 136, 139—140, 142, 470
Molinos, Miguel — 600
Molyneaux — 501
Monceau, Duhamel du — 533
Moñino l. Florida Blanca
Monk (Monck), George — 70
Monmouth, James Scott — 76—77
Montaigne, Michel Eyquem de — 603
Montbailly — 604
Montesquieu, Charles Louis — 13, 419, 491, 504, 535, 545, 546, 558, 563, 573, 589, 620
Monteverdi, Claudio — 576
Montgolfier-fivérek — 680
Moratín, Leandro Fernández de — 589
Morelly — 492, 554—555
Morozov, B. I. — 156, 167
Morve, M. — 469
Moszolov-család — 362
Mosztoufi Muhszin — 249
Mozart, Wolfgang Amadeus — 419, 433—435
Muazzam l. Bahadur
Mukanaram Chakravarti *(Mukanaram Csakravarti)* — 293
Munro — 289
Muratori, Lodovico Antonio — 574
Murshid Kuli *(Mursid Kuli)* — 277
Musschenbroek, Pieter van — 668, 678
Muszavver, Reza — 250
Muzsilovszkij, Sz. — 194
Müntz, J. H. — 632

Nádasdy Ferenc — 446
Nadir — 14, 209, 234, 241—242, 244—247, 249—250, 254, 260, 278—279
Nadir Mohamed — 260
Nagy Abbasz l. Abbasz, I.
Nagy Károly — 129
Nagy Péter l. Péter, I.
Nagy Szulejmán l. Szulejmán, II.
Naigeon, Jacques André — 552
Naima — 218
Nanak — 272
Nanda Kumar (Nuncomar) — 284, 290
Nanteuil, Robert — 118, 123
Napierski, Kostka — 195
Napoleon, I., Bonaparte — 675
Nariskin-család — 186
Nartov, A. K. — 384
Naruszewicz, Adam — 471
Natalja Alekszejevna — 384
Natoire, Charles-Joseph — 557

Nejib ud-Dowlah *(Nedzsib ud-Daula)* — 280
Neumann, Johann Balthasar — 418
Neville, Henry — 83
Newcastle, William Cawendish — 49
Newcomen, Thomas — 669
Newton, Isaac — 393—394, 415, 504, 546, 588, 671—676, 687
Nicke — 393
Nickel, Gossevin — 601
Nicolai, Friedrich — 420
Nizam ul-Mulk — 277. — L. még Chin Kulich
Njegoš, Danilo Petrović (Sćepčević) — 224—225
Norblin — 457, 462, 464
Norris — 378
Noszov, Jakov — 367
Novikov, N. I. — 654—656, 660, 664—665
Nuncomar l. Nanda Kumar
Nurali — 257
Nurhaci — 294
Nuyts — 333

Nyebaba, Anton — 193
Nyecsaj, Danyilo — 195
Nyepljujev, I. I. — 361
Nyikityin, G. — 160
Nyikityin, I. M. — 384
Nyikityinov, G. — 182
Nyikon (Nyikita Minov) — 174

Obradović, Dositej — 227
Odigeot, Bernard — 126
Odojevszkij-család — 156
Ogilvie, William — 492
Oliver-család — 503
Omichund *(Omicsand)* — 282—284
Oráníai-dinasztia — 95—96, 102
Oráníai Vilmos l. Vilmos
Orbán, VIII. — 598
Orfelin, Zaharij — 227
Orford (Robert Walpole) — 475
Orgyin-Nascsokin, A. L. — 162, 178
Orléans-i Fülöp l. Fülöp
Orléans-i Gaston l. Gaston
Orlov, A. G. — 229, 640
Orlov-fivérek — 628
Ossoliński, Jerzy — 193
Ostade, Adriaen van — 94
Ostade, Isaak van — 88
Ostrogski-család — 187
Ostroróg, N. — 193
Oszipov, A. — 383
Oszmán-dinasztia — 216
Oszman Pazvan Oglu — 218
Oszokin-család — 622
Osztrjanyin, Jakov (Osztrjanyica) — 190
Otis, James — 503
Ottens, Frederik — 90—91
Overton, Richard — 59, 83
Ozereckovszkij, N. J. — 659

Ömer — 220
Ömer Pazvan Oglu — 218

Paine, Thomas — 491, 511—514
Paisiello, Giovanni — 579
Paiszij Hilendarszki — 227
Pál I., (Pavel Petrovics) — 616, 634, 659
Palej, Semen (Szemjon) — 460—461
Pallasz, P. Sz. — 659, 683
Palmieri, Giuseppe — 572
Palmquist, E. — 181, 356
Pankratyev-család — 160
Panyin, N. I. — 635
Panyin, P. I. — 653
Parini, Giuseppe — 576
Parker, Henry — 35
Parmentier, Antoine-Augustin — 533
Pascal, Blaise — 137—138, 598, 603
Pasek, Jan Chryzostom — 470
Patkul, Johann Reinhold — 153
Paton — 640
Patrona Halil — 210—211
Pavel Petrovics l. Pál, I.
Pelcl, František Martin — 442—443
Penn, William — 498, 512
Pepperrell, William — 512
Pergolesi, Giovanni Battista — 578
Peri, Jacopo — 576
Perrault, Charles — 142
Perrault, Claude — 136
Péter, I., (Pjotr Alekszejevics), Nagy — 153, 163, 208—209, 225, 227, 238, 240, 253, 355—358, 361—362, 367, 369, 371—373, 375—379, 381—387, 389—392, 394, 450—451, 461—462, 558, 633, 660

Péter, II. (Pjotr Alekszejevics) — 385—387, 392
Péter, III. (Károly Péter Ulrik) — 412, 634—635, 639, 643
Petty, William — 84, 491
Pfalzi Frigyes — l. Frigyes, V.
Philip — 347
Picard, P. — 364—365, 374
Piccinni, Niccolo — 558, 578
Pigalle, Jean-Baptiste — 558
Pigot, George — 288
Pir Mohamed al-Hafiz — 250
Pitt-család — 480
Pitt, Thomas — 480
Pitt, William, id. — 480—481, 506
Pitt, William, ifj. — 292, 519
Pitteri, M. — 577
Platón — 394
Plescsejev, orosz tiszt — 231
Plescsejev, L. Sz. — 167
Pocsitalin, I. — 643
Pogankin-család — 169, 184
Pojarkov, Vaszilij — 159
Polenov, A. J. — 654—655
Polhem, Christoffer — 619
Polockij, Szimeon — 184
Polzunov, I. I. — 660, 669
Pombal (Sebastião José de Carvalho e Melo) — 595—596, 606
Pompadour (Jeanne-Antoinette Poisson) — 542
Ponet, John — 35
Poniatowski Szaniszló Ágost — 465, 468
Poniński, Antoni — 470
Poot, Huibert — 107
Popławski, Antoni — 465
Popov l. Alekszejev
Poquelin, Jean-Baptiste l. Molière
Porthan, Henrik Gabriel — 620
Poszoskov, I. T. — 359, 383, 665
Potocki-család — 187, 463
Potocki, Mikołaj — 191
Potocki, Wacław — 469
Potyomkin, G. A. — 628
Pöppelmann, Matthäus Daniel — 418
Prévost d'Éxiles, Antoine François — 556
Pribilov, G. L. — 14
Price, Richard — 491
Pride, Thomas — 50, 57—58
Priestley, Joseph — 489—491, 680
Prince — 59
Procházka, Jiří — 444
Proncsiscsev, V. — 392
Prynne, William — 41
Puchmajer, Jan — 443
Pufendorf, Samuel — 619
Puga, A. — 588
Pugacsov, J. I. — 11, 213, 255, 257, 441, 637, 641—643, 645—648, 651, 653, 656, 658, 662
Puget, Pierre — 136
Puskin, A. Sz. — 393, 637, 646, 662
Pym, John — 40, 47

Quesnay, François — 531, 554
Quinault, Philippe — 137
Quirós, Pedro Fernandez de — 332

Racine, Jean — 138—139, 142
Radcliffe, Ann — 495
Radziwiłł-család — 463
Radziwiłł, Janusz — 177, 457
Ragib — 216
Ragyiscsev, A. N. — 653, 656—659, 665
Rainborough (Rainsborow) Thomas — 54, 56
Rajić, Jovan — 227
Rákóczi Ferenc, I. — 446, 449
Rákóczi Ferenc, II. — 449—451
Rákóczi György, I. — 445
Rákóczi György, II. — 445—446, 458
Raleigh, Walter — 37
Rameau, Jean-Philippe — 558
Ranjit Roy *(Randzsit Roj)* — 283
Rastrelli, C. B. — 391
Rastrelli, V. V. — 384, 393, 635, 663
Razin, F. T. — 173
Razin, Sz. T. — 11, 167, 172—175, 186, 199, 643, 645, 647
Razumovszkij-család — 629,
Razumovszkij, K. G. — 387, 632
Réaumur, René-Antoine Ferchault de — 670, 676
Reed, Joseph — 516
Regnard, Jean-François — 140
Rehn, Jan Eric — 611
Reiner, Vavřinec — 444
Rembrandt, Harmensz van Rijn — 103, 106
Reni, Guido — 575

Retez, Ynigo Ortiz de — 332
Révai Miklós — 454
Reventlow-fivérek — 614
Revere, Paul — 507—508, 510
Reynolds, Joshua — 495—496
Reza Abbaszi l. Aga-Reza Abbaszi
Reza Kuli Hedajat — 238
Reza Muszavver l. Muszavver Reza
Ricci Lorenzo — 607
Richardson, Samuel — 493—495
Richelieu, Armand Jean du Plessis de — 116, 118, 126
Richmann, Georg Wilhelm — 676, 678
Ricskov, P. — 253
Rigaud, Hyacinthe (Hyacinthe Rigau y Ros) — 136
Rigby — 529
Rinuccini, Ottavio — 576
Rittenhouse, David — 503
van Robais — 124, 534
Robertson, William — 492
Rochefoucauld l. La Rochefoucauld
Rokotov, F. Sz. — 661, 664
Romanov-dinasztia — 162, 609
Romanov, Mihail l. Mihail Fjodorovics
Romé de Lisle, Jean-Baptiste-Louis — 683
Romney, George — 496
Romodanovszkij, G. G. — 179
Roscsin — 642
Rosen — 634
Rosier — 533
Roslin, Alexander — 619—620
Rosszohin, Illarion — 309
Roure, Antoine de — 126
Rousseau, Jean-Jacques — 13, 135, 410, 421—422, 425, 489, 513, 547—549, 556, 558, 573, 589, 603, 620
Römer, Ole — 619
Rumjancev, P. A. — 212, 639—640, 664
Rupert — 49
Rush, Benjamin — 503
Ruysdael, Jacob van — 106
Ruyter, Michiel Adrianszoon de — 98
Rzewuski-család — 463
Rzsevszkij, T. I. — 367

Saadat *(Szaadat)* Ali — 277
Sadasheo Bhao *(Szadaseo Bhou)* — 279—280
Safirov, P. P. — 361, 377
Safonszkij, A. F. — 664
Sagin-Girej — 650
Sah-Jahan *(Sah-Dzsahan)* — 270—271, 292—293
Sah-Murad — 261
Sahruh — 260
Sahu *(Szahu)* — 275, 277
Saint Leger, Barry — 514—515
Saint-Simon (Louis de Rouvroy) — 135
Saint-Simon, Claude Henri de — 526
Salamon — 653
Samal Bhatt *(Szamal Bhatt)* — 293
Samaniego, Felix Maria de — 589
Sambaji *(Szambadzsi,* Szambhudzsi) — 275
Sándor, I., orosz cár — 659
Sándor, VII., pápa — 597—599, 601
Sang Ko-hszi — 299
Sapieha-család — 463, 465
Sauvage, Pierre — 540
Sauveur, Joseph — 677
Savery Thomas — 669
Savoyai-család — 559
Savoyai Jenő — 580—581
Schaffer, J. — 445
Schall von Bell, Johann Adam — 602
Scheele, Carl Wilhelm — 619, 680
Schemberg, A. — 386
Schenk — 359
Schiller, Johann Christoph Friedrich — 418, 420—424
Schleien — 416
Schlözer, August Ludwig von — 620
Schlüter, Andreas — 417—418
Schmidt, I. G. — 648
Schmutzer, I. M. — 432
Schröder, Wilhelm — 429
Schubart, Christian Friedrich Daniel — 422
Scott — 67
Scrope, Adrian — 61
Scsedrin, Sz. F. — 664
Scserbatov, M. M. — 637, 654, 660
Sears, Isaac — 506
Selehov, G. I. — 659
Sensin — 630
Seremetyev-család — 629, 663
Seremetyev, B. P. — 358, 367, 631
Sergel, Johan Tobias — 619
Seth *(Szethf)* fivérek — 282, 284
Sévigné asszony (Marie de Rabutin-Chantal) — 137
Sexby, Edward — 56, 68

Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper — 75—76
Shakespeare, William — 420, 423
Shays, Daniel — 521—522
Shelley, Percy Bysshe — 495
Sheridan, Richard Brinsley Butler — 495
Shivaji *(Sivadzsi)* — 274—275, 277, 293
Sibanov, M. M. — 631, 664
Sickerpart, Ignatius — 316
Si-cu l. Sun-cse
Sidney, Algernon — 75—76, 83, 504
Sieyès, Emmanuel-Joseph — 526
Sigajev, M. — 643
Sihaba-nemzetség — 230, 236
Si Ko-fa — 295
Silo — 468
Simon, J. — 360
Sindhia- *(Szindhia)*dinasztia — 277
Skippon, Philip — 61
Škréta, Karel — 444
Smetana, Bedřich — 444
Smith, Adam — 490—491, 620
Smithson, James — 667
Smollett, Tobias — 493—494
Sneedorff, Jens Schelderup — 619
Sobieski János — 207—208, 223, 458, 470
Soufflot, Jacques-Germain — 557
Spence, Thomas — 492
Spenser, Edmund — 35
Spinoza, Baruch (Benedictus) — 12, 103—105, 414, 416, 421, 603, 673
Sprengtporten, Göran Magnus — 612
Squillace — 590
Stahl, Georg Ernst — 680
Stanhope, James — 479
Stensen, Niels (Nicolaus Steno) — 681
Sterne, Laurence — 494
Stolberg-fivérek — 422
Stolberg, Friedrich Leopold — 422
Stosch, Friedrich Wilhelm — 416
Strafford (Thomas Wentworth) — 41—45
Strangeways — 45
Stranitzky (Straniczkỳ), Joseph Anton — 434
Stránskỳ, Pavel — 437
Strozzi, Bernardo — 575
Struensee, Johann Friedrich — 614
Stuart-dinasztia — 30, 36—37, 39—40, 63, 70—74, 80, 85, 98, 120—121, 129, 476, 478—479
Stuart Mária — 36
Subin, F. J. — 394, 662—663
Suffren, Pierre André de — 291
Sullivan, Lawrence — 290
Sun-cse (Si-cu) — 294
Sundar *(Szundar)* — 292
Sunderland, Charles Spencer — 479
Suraj Mall *(Szuradzs Mal)* — 278—280
Suraj-ud-Dowlah *(Szuradzs ud-Daula)* — 283—284
Surapatti — 338
Sur Das *(Szur Dasz)* — 292
Suvalov, P. I. — 625
Swammerdam, Jan — 684
Swedenborg, Emanuel — 610, 620
Swidde, Willem — 148
Swift, Jonathan — 493—494, 555
Sylvestre, Louis de — 470

Szaadi — 249
Szaib Iszfahani — 250
Szajido Naszafi — 252, 259, 262
Szalontai György — 448
Szaltikova (Szalticsiha), Darja — 630
Szam Mirza — 244
Szamojlovics, I. — 179
Szaud-dinasztia — 235
Szavva Vlagyiszlavics — 309
Szefevida-dinasztia — 238—240, 245, 247—249
Szefi — 238
Szelim-Girej — 179
Szergyukov, M. — 384
Szijjab-nemzetség — 232
Szkoten, G. — 220
Szkovoroda, G. Sz. — 654
Szofja Alekszejevna l. Zsófia
Szofronij (Sztojko Vladiszlavov) — 227
Szokolov, A. (Hlopusa) — 643
Szpafarij, Nyikolaj (Milescu) — 308
Szpiridov, G. A. — 640
Szrim-Datov — 257
Sztarcsenko, Gavrila — 368
Sztarov, I. J. — 663
Sztojanov-család — 161
Sztojko Vladiszlavov l. Szofronij
Sztroganov-család — 629, 663
Szubhan Kuli — 259
Szulejmán, bagdadi pasa — 233

Szulejmán Busatli, shkodrai pasa — 224
Szulejmán (Szolimán), Kánúni, II., Nagy — 206—207, 217
Szultán Huszein — 238, 240—241, 244, 249—250
Szumarokov, A. P. — 392, 620, 642, 661, 664
Szung-dinasztia — 317
Szurhaj — 245
Szuvorov, A. V. — 212—213, 641, 648, 650
Szuvorov, Makszim — 227
Szvetyesnyikov, N. — 161

Tabari — 249
Tagi — 244
Tahmaszp, I. — 249
Tahmaszp, II. — 240—241
Taj Csen — 317
Tallemant, Paul — 393
Tasman, Abel Janszoon — 333
Tatyiscsev, V. N. — 383—384, 392, 660, 665
Tauke — 254
Taunly, Ch. — 424
Taylor, Brook — 677
Tejmuraz — 181
Tejmuraz, II. — 653
Telot, I. A. — 403
Tempel, Abraham — 106
Teotokisz, Nikiforosz — 227
Tepeleni Ali l. Janinai Ali
Te Rangi Hiroa (Peter Buck) — 326—327, 330
Terrubia — 605
Tessin, Nicodemus, ifj. — 619
Thám, Václav — 443
Thomson, James — 494
Thököly Imre — 206, 446—448
Thurloe, John — 68
Thyssen — 333
Tiepolo, Giovanni Battista — 578—579
Tipu — 291
Tischbein, Johann Friedrich — 418
Toi — 330
Tokaji Ferenc — 448
Tokugawa — 340
Toland, John — 489—490, 604
Tolsztoj, P. A. — 361, 385
Tompson — 61
Torres, Luis Vaez de — 332—333
Tott, François de (Tóth Ferenc) — 215
Townshend, Charles — 475, 479, 507
Tregyiakovszkij, V. K. — 392, 393, 661, 665
Trembecki, Stanisław — 471
Tretyakov, I. A. — 654
Tromp, Maarten — 98
Troost, Cornelis — 106
Trundjaj — 338
Tryon, William — 498
Tschirnhaus, Ehrenfried Walter von — 416
Tudor-dinasztia — 32, 36
Tukaram — 293
Tull, Jethro — 473
Tullin, Christian Braumann — 620
Tumanov, G. — 645
Tumasev-testvérek — 157
Tupac Amaru — 348
Turdi — 262
Turenne, Henri de La Tour — 130
Turgot, Anne Robert Jacques — 542, 543, 554
Tverdisev, I. B. — 622
Tyerehovszkij, M. M. — 664

Ubajdulla — 259, 262
Ugrjumov, G. I. — 664
Uhtomszkij, D. V. — 663
Ukraincev, J. I. — 372
Ulászló, IV. — 193
Umar — 261
Unkovszkij, I. — 383
Urfi — 292
Usakov, F. F. — 651
Usakov, Sz. F. — 186
Uszov-család — 159—160

Văcărescu, Ienăchiță — 224
Vagenaar, Jan — 106
Vahtang, VI. — 381
Vali, kán — 257
Vali, költő — 293
Vallisneri, Antonio — 681
Van Diemen, Anthonis — 333
Van Dyck, Anthonis — 495
Vang Csuang-san — 313
Vangelisti, V. — 682
Vang Hsziu-csu — 295
Vang Tö-zsen — 298
Vankuli — 220

Vauban, Sébastien le Prestre — 135, 527
Vaucanson, Jacques de — 474, 536
Vegyenyeckij, P. P. — 660
Velde, Willem van de — 68
Vemana — 293
Veng Csing-csung — 299
Verbiest, Ferdinand — 602
Vercollier, I. — 684
Verlan — 460
Verri, Pietro — 572
Vico, Giambattista — 573—574
Vigovszkij, Ivan — 198
Viktor Amadé, II. — 569
Villalobos, Ruy López — 332
Vilmos, II. Orániai, hollandiai helytartó — 95
Vilmos, III. Orániai, hollandiai helytartó, angol király — 77—79, 96—97, 132, 476, 478
Vilmos, IV., hollandiai helytartó — 102
Vilmos, V., hollandiai helytartó — 102
Vimina — 190
Vinnius, Andreas — 157
Volinszkij, A. P. — 238—239, 386
Volkov, F. G. — 664
Volney, Constantin François — 214
Volta, Alessandro — 573
Voltaire (François Marie Arouet) — 13, 319, 400, 410, 415, 417, 470, 475, 492, 504, 539, 544, 546—547, 556—558, 573, 589, 603—606, 620, 636, 673
Voss, Johann Heinrich — 422
Voznyicin, P. B. — 357, 580
Vulgarisz, Evgenosz — 227
Vu Szan-kuj — 295, 298—300

Wagner — 392
Waller, Edmund — 45, 49—50
Wallerius, Johan Gottschalk — 619
Walpole, Robert — 479—480
Walwyn, William — 59, 83
Warren, Joseph — 508—509
Washington, George — 510, 512—514, 516, 518—520
Waterspoon, John — 503
Watson, Charles — 283—284
Watteau, Jean-Antoine — 136, 557
Watt, James — 474, 483, 669
Wayne — 519
Weerdt, A. de — 104
Weitbrecht, Josiah — 687
Wenner, Thomas — 72
Wenthwort, Thomas l. Strafford
Werff, Adriaen van der — 106
Werner, Abraham Gottlob — 682—683
Wesley, John — 489
Wesselényi Ferenc — 446
Wessel, Johan Herman — 620
Weston — 42
Whitney, Eli — 525
Wieland, Christoph Martin — 417
Wildman, John — 65
Wilkes, John — 486—487
Winckelmann, Johann Joachim — 414, 419—421, 434
Winstanley, Gerrard — 61—62, 84
Winthrop, John — 503
Wiśniowiecki-család — 187
Wiśniowiecki, Jeremi — 193
Wiśniowiecki Mihály — 458
Witsen, Nicolaes — 106
Witt, Jan de — 94—96, 102
Wolff, Caspar Friedrich — 660, 686
Wolff, Christian — 414—415, 419, 424—425, 673
Wolff, Elisabeth — 107
Wren, Christopher — 496
Wycherley, William — 86

Young, Arthur — 565, 567
Young, Eduard — 494

Zagorszkij, P. A. — 664
Zaliznyak — 468
Załuski, Józef Andrzej — 470
Zamoyski-család — 187
Zasławski, D. — 193
Zend-dinasztia — 249
Zeno, Apostolo — 434
Zibelin, Sz. G. — 394
Žižka, Jan — 443
Zrínyi Miklós — 445
Zrínyi Péter — 446
Zubov, A. F. — 377
Zujev, V. F. — 659
Zulfikar — 276
Zsila — 460
Zsófia (Szofja Alekszejevna) — 179—180, 184, 355—356, 358

FÖLDRAJZI ÉS ETNIKAI NEVEK MUTATÓJA

Aachen — 130, 281, 431, 480, 542, 560
Abbeville — 124, 534
Abesszínia (Etiópia) — 216
Åbo (Turku) — 377, 391, 612, 620
Acadie (New Brunswick) — 133, 350, 581
Acapulco — 332
Adriai-tenger — 223, 430
Afganisztán — 14, 239, 242, 246, 270, 278, 280, 340
afgánok — 12, 209, 237, 240—242, 247, 250, 263, 270—272, 276, 278—279, 289, 381
Afrika — 10, 14, 24, 79, 91, 124, 133, 233—234, 264, 328, 339—340, 346, 348, 481, 594, 601, 603
afsarok — 241, 244, 247
Agra — 265—266, 270, 272, 278, 280, 291—293
Agvan — 245
Ahmadnagar — 274, 275
Ahtirka — 361
Ajdin (Aydin) — 214
Ajn-Bark — 235
Ajn-Dar — 230—231
Akka (Akra) — 231—232
Akszu (Új-Semaha) — 244
Alaj-hegység — 258
Åland-szigetek — 378
Alaszka — 14, 660
Alatir — 173, 646
Albánia — 218
albánok — 210, 220—221, 224, 226
Albany — 503
Albazin — 308, 309
Al-Duna — 223
Aleppo (Haleb) — 235—236
Algéria — 14, 228
Algír — 616
algonkin indiánok — 322
Alleghany-hegység — 350, 505, 509, 515, 519—520
Altaj-hegység — 660
Altranstädt — 373, 462
Amboise — 125
Amerika — 6, 10—11, 13—14, 24, 40—41, 43, 63, 69—70, 72, 79, 81, 91, 102, 133, 159, 211, 327, 344, 346, 354, 392, 407, 481, 487, 497, 499—506, 508—509, 511—520, 522, 524—526, 578—579, 581, 585—587, 591—594, 604—605, 656, 659, 671
Amerikai Egyesült Államok — 11, 14, 310, 334, 346, 497—526
Amoj — 299—300
Amritsar *(Amritszar)* — 272
Amsterdam — 87—88, 92, 94—95, 100, 102—103, 105—106, 337, 378
Amu-Darja — 251—252, 260—261
Amur — 159, 308—309
Anadir — 392
Anandapur — 272
Anatólia — 214—215, 218
Andalúzia — 236, 582
Andizsan — 258
Andruszovo — 178—179, 458
Angara (Felső-Tunguszka) — 159
Anglia — 6—7, 12—14, 21—88, 90, 92, 94, 97, 99, 100, 102, 108, 111—112, 114, 118—121, 124, 129—130, 132—133, 135, 142, 208, 211—212, 282, 289,

291, 310, 332, 334—335, 339, 344, 348, 350, 354, 357, 363, 376, 378, 391, 404—407, 410, 412—413, 415, 429, 434, 462, 472—497, 499—505, 507—516, 519—521, 525—526, 528—530, 536, 542, 545, 571, 579—581, 592—595, 604, 608, 613, 616, 619—621, 627, 634, 638, 650, 652, 668, 672, 680
Angola — 594
Ankara — 215, 218
Antarktisz — 14
Antillák — 114, 124, 346—348, 536
Antwerpen — 92
Appennini-félsziget — 559—560, 571
Arábia, arab országok — 217, 227—236, 346
Aragónia — 583, 590
Aral-tó — 383
Arcot *(Arkat)* — 281
Ardebil — 240, 244
Argamakovo — 642
Arguny-folyó — 309
Arhangelszk — 90, 143, 158, 161—162, 363—364, 371, 624
Artois — 129
Asztrabad — 240—241, 246
Asztrahany — 158, 172—174, 182, 270, 367, 368, 380—381, 652
Asztúria — 584
atbánok — 234
Athén — 208
Atlanti-óceán — 123—124, 350, 480, 497, 505, 515, 640
Aubenas — 126
Augsburg — 132, 208, 396—397, 405
Ausztrália — 14, 320—322, 324, 332—333, 347, 671
Ausztria — 10, 13, 149, 179, 207—213, 223, 225, 227, 350, 356—357, 390—391, 395, 397, 403, 410—412, 426—435, 439, 448—449, 452, 458—463, 466—468, 536, 542, 560—561, 568—569, 579—581, 609, 616, 628, 636, 638—639, 650
Auvergne — 117
Avignon — 597
Avrigny — 530
Azerbajdzsán — 182, 239—242, 244—249, 380—381, 652
azerbajdzsánok — 381, 652
Azori-szigetek — 594
Azov — 175—176, 178, 184, 208, 212, 356—359, 368, 371—372, 377, 390—391, 640—641
Azovi-tenger — 175—176, 356, 371, 376, 625
Ázsia — 10—12, 14, 79, 90, 157, 159, 180, 203, 205, 210, 232, 264, 327, 335, 342, 382, 398, 488
Bácska — 225, 227
Badahsan — 251, 253, 260
Bagdad — 232—233
Bahama-szigetek — 593
Bahcsiszaraj — 179, 390
Bahmut — 368, 388
Bahrein-szigetek — 234
bahtijárok — 244, 247
Bajkál-tó — 392
Bajkálontúl — 159, 308, 384
Bajkál-vidék — 158
Bajorország — 397, 404, 406, 411, 650
Baku — 172, 240—241, 245, 270, 381, 390
Balh — 253, 260, 270
Balkán-félsziget — 11, 208—209, 211—213, 217, 220—227, 341, 376, 426, 568
Balkán-hegység — 222
balparti Ukrajna (Hetmanscsina) — 158, 178, 187, 388, 458, 462, 625, 631—633, 648
Baltikum — 10, 12, 24, 69, 88—89, 97, 143—153, 178, 371, 376—377, 379—380, 390, 396, 458, 608, 625, 629, 634, 638, 649
Balti-tenger — 13, 90, 143, 149, 152—153, 175, 177—178, 363, 371, 378—379, 458, 461, 608, 613, 615—616, 638, 652
Bánát — 227 l. még temesi bánság
Banbury — 61
Bantam — 336
Bar — 467
Bara — 276
Baranya — 225, 227
Barbados — 24, 77, 346, 350
Barcelona — 584, 585, 590
Barnaul — 669
Baroda — 277
Baskíria — 368, 369, 388, 642, 645, 647—648
baszkok — 583—584, 590
Baszra — 211, 232, 248
Batávia (Dzsakarta) — 90, 323
Batog — 196
Béarn — 126
Beauvais — 534
Bécs — 206—208, 212, 225, 357, 372, 428—430, 432—435, 444—445, 447—449, 453—454, 462—463, 469, 568, 576
beduinok — 229, 233—234
Beirut (Beyrouth) — 209, 211, 232

Békés megye — 453
Belaja Cerkov — 195
Belgium — 605
Belgorod — 165, 173, 358, 624
Belgrád — 208, 212, 223, 225, 391, 426
Beloozero — 373
Belorusszia — 175—178, 182, 187, 191, 193, 197—198, 468, 624, 639, 649, 664
beloruszok — 177—178, 187—189, 191, 193—194, 460
Belső-Afrika — 14
Beludzsisztán — 242
beludzsok — 263
Bengália — 24, 263, 265, 267, 270, 276, 278, 280—293, 335—336, 338, 340—341, 350
Bengyeri (Benderi) — 376
Berar — 275, 277
berberek — 561
Beresztyecsko — 195—196
Bergen — 617
Bering-szoros — 159
Berjozov — 385
Berlin — 399, 402, 405, 408, 410, 412, 416, 417, 418, 605, 638—639, 670, 674, 678
Besztercebánya (Banská Bystrica) — 450
Bihar (India) — 263, 265, 267, 277, 280, 285, 287
Bijapur *(Bidzsapur)* — 274—275, 293
Bilandzsik — 246
Birbhum — 282, 285
Birmingham — 472, 483, 669
Birže (Birzăi) — 461
Bismarck-szigetek — 325
Blekinge — 149
Blois — 534
Bobrujszk — 193—194
Bogoszlovo — 622
bolgárok — 181, 208, 221—222, 224, 226—227
Bologna — 393, 575, 663
Bombay — 269—270, 290, 350
Bordeaux — 113, 120, 126, 533, 536—537, 545, 557
Boriszov — 178
Bornholm — 616
Borovszk — 160
Boston — 501, 506—508, 511, 514, 521
Bosznia — 208, 426
Boszporusz — 210
Boulonnais — 125
Bourbonnais — 126
Bourges — 125
Brabant — 93, 101, 130
Braclav (Bracław, Braszlav) — 187—189, 194, 196
Brandenburg — 13, 149, 395, 397, 399, 400, 402—403, 405, 407, 428, 458, 616, 639
Braunschweig — 386, 397, 407
Brazília — 14, 90, 344, 346, 348, 350, 580, 594—596
Breda — 70—71, 98
Bréma (Bremen) — 97, 378, 396
Brest — 481, 534
Breszt (Brześć-Litowski) — 188, 193
Bretagne — 123, 126—127, 531, 535
Bridgwater — 77
Brielle — 94, 98
Bristol — 26, 49, 70, 346
Brjanszk — 161
Brno — 439
Brussza (Bursa, Bursza) — 215
Buckinghamshire — 47, 61
Bucsacs (Buczacz) — 458
Buda — 207, 448—449
Bug — 175, 212, 651
Buhara — 158, 252—253, 258—262, 270, 628
buharai kánság — 242, 251—254, 259—262
Bukarest — 226
Bukovina — 212
Bulgária — 221—223
Bunker Hill — 511
Bur — 309
Burdwan — 282
Burford — 61
burgundok — 117
Burhanpur — 270
burjátok — 158—160, 630
Burma — 300, 311
Busire (Bender Busire) — 344
Buxar — 289
Bytów — 458

Cádiz — 40, 585, 591
Cadzand — 98
Calabria — 568
Calais — 496, 529
Calcutta *(Kalkutta)* — 270, 282—285, 350
Cambridge — 45, 49, 52, 83, 504, 671

Camden — 519
Canterbury — 41
Caricin — 172, 367, 646
Carisbrooke vára — 57
Carnatic *(Karnatik)* — 275, 281, 287—288
Carolina l. Észak-, ill. Dél-Carolina
Carszkoje Szelo — 393
Cayenne — 670
Celebesz (Sulawesi) — 331
Cetinje — 224
Ceuta — 594
Cévennek — 128, 540
Ceylon — 14, 90, 99, 335, 344, 350, 603
Chandernagor *(Csandernagor)* — 270, 282, 284, 350
Charleston — 507, 519
Chełm — 468
Chełmnói vajdaság — 468
Chesapeake-öböl — 519
Chinsura *(Csinszura)* — 269, 282
Chios — 640
Ciechanów — 195
Ciprus — 231
City (London) — 32, 37, 46—47, 63, 70, 476
Civilszk — 173
Civitàvecchia — 606
Clermont — 530
Coalbrookdale — 481
Cobham — 61
Concord — 510, 521
Connecticut — 499, 507
Cornwall — 49
Creek Bridge — 511
Cremona — 563
Cromford — 482
Curaçao — 350
Czorsztyn — 195

Csardzsou (Csardzsuj) — 260
Csehország — 11, 38, 412, 426, 430, 433, 435—444, 454, 638
Csendes-óceán — 13, 154, 159, 320, 330, 344, 625
Cserdiny — 168
Cserkasszk — 367, 368
Csernyigov — 183, 187, 194, 199
csesmei öböl — 212, 217, 640
Csianghszi — 297—299, 305, 316
Csiangjin — 297
Csiating — 297
Csientang-folyó — 297
Csigirin — 179, 190
Csimkent — 257
Csing-birodalom — 14, 306—308
Csingtöcsen — 305, 316
Csinmin — 299
Csiprovci — 208, 223
Csiulinsan-hegység — 312
Csornij Jar — 646
Csöcsiang — 297—299, 305
Csudnov — 178
csukcsok — 159
Csungmingtao-sziget — 299
Csuvas-föld — 173
csuvasok — 158, 172—174, 388, 628, 630

Dacca *(Dakka)* — 264, 282, 289
Dagesztán — 182, 239—242, 244—246, 653
Dagö — 378
Dahbed — 259
Dalarne (Dalekarlien) — 609, 611
Dalmácia — 208, 224
Damão — 270
Damaszkusz — 230—232, 236, 340
Dánia — 69, 97, 143, 146, 149, 152—153, 358, 373, 376, 461, 611—620, 628, 639, 652
Dar al-Kamar — 230
Dareja fejedelemség — 235
Darfur — 228
Darnétal — 112
Dauphiné — 126
Dauria — 159
Debrecen — 453
Dekkan — 265, 267, 271, 274, 277, 281—282, 293, 336, 350
Dél-Amerika — 14, 98, 327, 332, 344, 347—348, 350, 354, 580, 593, 601
Delaware-folyó — 514
Dél-Carolina — 500, 513, 518—519, 521
Dél-Európa — 559—607
Delhi — 242, 264—266, 270, 272, 276—280, 289, 291—293
Dél-Németalföld l. spanyol Németalföld
délszlávok — 174, 220—222, 224, 226—227
Derbent — 172, 240—241, 381, 390
Derby — 473, 482

Deshima *(Desima)* — 340
Devonshire — 76, 669
Dharmat *(Dharmat)* — 271
Dieppe — 113
Dijon — 114, 540
Diu — 270, 594
Djilolo l. Halmahera
Dnyeper — 154, 175, 178—179, 189—191, 206, 212, 376, 391, 468, 641
Dnyeszter — 213, 625, 651
Dobroje — 391
Don — 154, 166, 172—178, 356, 363, 366—368, 371, 384, 625, 641, 643, 646, 648
Don-medence — 384
Dorpat (Derpt, Jurjev, Tartu) — 625
Dorset (Dorsetshire) — 52, 76
Dover — 74
drahimi sztarosztaság — 458
Drezda — 411, 418
Drogheda — 62
Dubica — 223
Dubrovnik (Ragusa) — 222
dumbuli törzs — 244
Duna — 140, 207, 218, 426, 428, 449, 640, 644
Duna-medence — 223, 426, 428
Dunántúl — 453
Dunbar — 63
Dunkerque — 70
Durham grófság — 43, 52
Dvina — 468
Dynów — 463
Dzsanik hegy — 246
dzsari tartomány — 245—246
dzsat állam — 280
dzsatok — 271—274, 278, 279
dzsavaszok — 234
Dzsinih — 246
Dzsulfa — 247
Dzsungária, dzsungáriai kánság — 14, 254, 257—258, 260, 309, 311
dzsungárok (ojrátok) — 254, 258, 260, 262, 311

Ecly — 125
Ecuador — 327
Edgehill — 48
Edinburgh — 63, 682
Edirne — 215
Égei-tenger — 229, 640
Égei-tengeri szigetek — 209, 226
Egyesült Németalföldi Tartományok l. Hollandia
Egyiptom — 14, 227—230, 232, 234, 326, 340—341
Elba — 129, 400, 403
El-Mahalla el-Kubra — 228
Elzász — 399, 580
Emba — 254
Epeirosz — 218
Erdély — 208, 224, 426, 444—453, 458
Érsekújvár (Nové Zámky) — 451
Essex — 28, 49, 52, 70
Estland — 152, 149—151, 378—380, 461, 633
Észak-Afrika — 227, 561, 568, 594
Észak-Amerika — 11, 13—14, 37, 81, 91, 97—99, 124, 291, 322, 344, 347—353, 407, 411, 481, 486—488, 497—526, 542, 593, 616, 650, 656
Észak-Carolina — 498, 506, 519, 521
Észak-Circars — 281
Észak-Európa — 89, 143, 561
Északi-Dvina — 158, 625
Északi-tenger — 69, 400, 608, 616
észtek — 143, 379, 633
Észtország — 150, 623, 625, 633, 649
Eufrátesz — 232
Európa — 5—14, 21—22, 24, 34, 42, 74, 79, 81, 87—90, 92, 94, 97—100, 106, 126, 129, 132—133, 142—143, 155, 157, 159, 178—180, 188, 203, 205—206, 208—209, 211—213, 217, 220—222, 224, 227—228, 232, 234, 237, 244, 250, 252, 263—264, 316, 319—320, 336, 338, 340, 348—351, 353, 356, 365, 379, 381—382, 390—392, 399, 402, 403, 408, 411—415, 428, 433, 436, 439, 456, 469, 478, 480, 481, 499, 500, 512, 513, 515, 542, 544, 546, 560, 568—569, 576, 579, 597, 602—604, 607, 609, 619, 621, 638, 653, 666—687
evenkik (tunguzok) — 159
Exeter — 26, 78
Extremadura — 583

Falaise — 540
Falmouth (Portland) — 511
Falun — 144
Fanar (isztambuli városnegyed) — 221
Farsz — 244
Fehér-tenger — 158, 175, 363, 625
Fehrbellin — 403

Fekete-tenger — 12—13, 175—176, 178, 211—213, 225, 340, 356, 390—391, 625, 638, 641, 651
Felső-Magyarország — 446—447
Felső-Tunguszka l. Angara
Ferahabad — 173
Fergana (Kokand) — 251, 253—254, 258, 260—261
Fiji-szigetek — 324—325, 330, 333
Fili — 185—186
Finnország — 377—378, 391, 608, 611—612, 620
Finn-öböl — 175, 178
Firenze — 559, 562, 565—566, 568, 573, 575, 663
Fiume — 430
flamandok — 106
Flandria — 36, 130, 581
Florida — 14, 344, 519, 580, 592—593
Focşani — 213, 650
Fokföld — 14
Fokváros l. Kaapstadt
Földközi-tenger — 89, 97, 124, 213, 217, 328, 340, 481, 520, 559, 561, 640
Franche-Comté — 130, 132
Francia Guayana — 14
Franciaország — 6, 10—13, 30, 36, 40—41, 46, 49, 69, 73—75, 78, 81, 90, 92, 97—99, 102, 108—143, 149, 152, 180, 206, 208, 211—213, 281—282, 291, 310, 334, 344, 350—351, 353, 363, 378, 390—391, 395, 399, 402—404, 406—407, 411—413, 415, 418, 420, 429, 449—450, 458—459, 461, 463, 475, 478, 480—481, 486—487, 496, 503, 505, 515, 519, 526—561, 567—568, 571, 579—581, 584, 592—600, 604—608, 621, 628, 638, 650, 653, 670, 680
Frankföld — 397
Frankfurt-am-Main — 396
Freiberg — 671, 682
Friesland — 102
Frýdlant — 438
Fucsien — 297—299, 305, 312
Fülöp-szigetek — 331—332, 335, 344—345, 580, 603
Fűszer-szigetek l. Maluku-szigetek

Gabrovo — 222
Gajdacs — 198
Galícia — 426, 468
Galicia (Pireneusi-fsz.) — 584
Galics — 160
Gambia — 346
Gandzsa — 241, 245, 381
Gangesz — 263, 265, 270, 278
Gascogne — 117, 126
Gdańsk — 149, 390, 458, 463, 468
Gdov — 169
Gelderland — 93, 101
Geldern — 402, 581
Genf — 34, 68
Genova — 559—562, 568, 570
Georgia — 502, 509, 513, 518—519, 521
Gévaudan — 540
Gibraltár — 133, 350, 478, 515, 580, 581, 592—593, 640
Gilbert-szigetek — 320, 331
Gilián — 240—241, 248, 381, 390
gilza törzs — 240
Gloucester — 23, 27, 49
Goa — 270, 344, 594
Goes — 101
Golconda — 264, 274, 293
Gomel — 193, 639
Gondwana — 277
Gottorp — 609, 616
Görögország — 174, 225, 226, 420, 573
Göteborg — 144, 610—611
Graz — 434
Greenwich — 670
Grenada — 481
Grodno — 177, 373
Groningen — 93—94
Gross-Jägersdorf — 412, 638
Grönhamn szigete — 378
Grúzia — 182, 213, 236, 239—240, 242, 245—246, 248—249, 358, 380—381, 640, 652—653
Guadeloupe szigete — 350, 536
Guam-sziget — 332
guaranik — 602
Guayana — 24, 114
Guinea — 613
Guipúzcoa — 589
Gujarat *(Gudzsarat)* — 265, 275, 277
Gurdaspur *(Gurdasz pur)* — 276
Gurjev — 158, 367
Guyenne — 119, 126
Gwalior — 277, 291

Haarlem — 88, 102
Habsburg-birodalom — 10, 129, 180, 426—454

Habusán (Kucsán) — 247
Hága — 96—97, 100—102
Haiti (Hispaniola) — 70, 518, 580 — L. még San Domingo
Halberstadt — 400
Halland — 149
Halle — 414
Halmahera (Djilolo)-sziget — 331
Hamadán — 237, 240—241, 246—247
Hamburg — 70, 97, 396
Hampshire — 24
Hamptoncourt — 37
Han-birodalom — 315, 317
Hangcsou — 296, 298
Hangöudd (Hanko)-fok — 377—378
Hannover — 378, 397, 412, 479, 638
Haszbeja (Haszbaja) — 230
Havasalföld — 212—213, 216, 221, 223, 225—226, 376, 390, 426, 444, 641
Haverhill — 501
Hawaii-szigetek — 320, 330
Hawaiki (Raiatea) szigete — 330
Hedzsász — 233—235
Hegyalja — 448
Helsingfors (Helsinki) — 377
Herat — 270
Hercegovina — 225
Hertford (Hertfordshire) — 28, 49, 52
Hessen — 397, 407, 516
Hétfolyóköz (Szemirecsje, Dzseti-Szu) — 251, 254, 258
Hetmanscsina l. balparti Ukrajna
Hillford — 499
Hindusztán — 265, 274, 276—280, 338
Hîrşova — 641
Hispaniola l. Haiti
Hisszár — 261
Hiva — 242, 251—254, 259—262, 380, 628
Hódmezővásárhely — 453
Hodzsent — 260—261
Hoj — 244
Hollandia (Egyesült Németalföldi Tartományok) — 5, 7, 12—14, 26, 36—37, 63, 65, 67, 69—70, 72—74, 76—77, 81, 87—107, 114, 124, 129—130, 132, 134, 149, 152, 165, 208, 291, 310, 334, 349—350, 357, 376, 378, 396, 399, 402, 411, 415, 429, 459, 478, 487, 515, 580—581, 594, 599, 604—605, 608, 613, 616, 619, 621, 634 — L. még Németalföld
Hol land tartomány — 91—92, 95—96
Holmby — 54
Holmogori — 158, 663
Holstein — 378, 609, 616, 639
Honan (Luojang) — 295, 314
Honduras — 344, 592—593
Hopjor — 368
Horaszán — 241—242, 244, 247, 260—261
Horezm — 251—252, 260
Horní Litvínov — 439
Horvátország — 208, 426, 452
Hotyin — 391, 394
Höchstädt — 449, 580
Hszian — 298
Hsziangjang — 314
Hszincsiang (kínai Turkesztán, Kelet-Turkesztán) — 257, 258, 311, 315
Huaj-ho — 295
Hudson-folyó — 514—515
Hudson-öböl — 671
Hukvaldy — 438
Hunan — 298, 300, 313, 315
Huntingdon grófság — 52
Hunyad megye — 453
Hupej — 296, 314—315
Hurst-Castle — 57
Húsvét-sziget — 320, 326, 328
Huzisztán — 240
Hyderabad *(Hajderabad)* — 277—278, 280—281, 293

Iaşi — 181, 213, 226, 651
Île-de-France — 530
Ilimszk — 658—659
Imeretia, imeretiai királyság — 652
India — 12—14, 24, 37, 69, 72, 90, 99, 124, 132, 182, 228, 238, 242, 244, 247, 252, 262—293, 326—328, 335—340, 344—351, 367, 394, 407, 411, 476—481, 488, 515, 542, 585, 594, 601—602, 613, 650
Indiai-óceán — 340, 671, 683
indiánok — 346—349, 499, 504—505, 514—516, 519, 602—603
Indokína — 311, 316, 327, 603
Indonézia — 69, 98—99, 320, 324, 327, 336—339, 350, 594
indonéziaiak — 90, 324—326, 336
Indore — 277
Indus-folyó — 242, 265, 278—279
Ingermanland (Ingria, Izsor-föld) — 143, 149—150, 152—153, 378

Ingolstadt — 405
Innsbruck — 434
Ipek l. Peć
Irak — 14, 227, 232—233, 235
Irán — 10, 12, 14, 90, 158, 172—173, 176, 180—182, 209—210, 232, 237—250, 252, 254, 260—261, 270, 278, 340, 344, 346, 380—381, 390, 478, 628, 650, 652—653
Irbit — 624
Irián l. Új-Guinea
Irkutszk — 624
Írország — 43, 45, 53, 59, 62—63, 65—67, 71, 75, 81, 487—488, 493, 516, 526
Irtis — 255
Iszfahán — 237, 239—241, 247, 249, 270
Isszik-Kul tó — 258
Isztambul (Sztambul, İstanbul, Konstantinápoly) — 188, 203, 205, 208—210, 213, 215, 218—221, 229, 233, 236, 247, 372, 376, 381, 640
Itália — 6, 13, 81, 106, 113, 130, 132, 180, 419, 426, 496, 559—580, 604—605, 607
itelmenek (kamcsadalok) — 159
Ivanovo — 623
Izland — 87
Izmail — 213, 650
Izmir (Szmirna) — 209, 211, 215, 340

Jaffa — 232
Jaickij gorodok — 172, 643
Jaik (Urál)-folyó — 158, 172, 173, 252, 254—255, 646, 648
Jaipur *(Dzsajpur)* — 292
jakutok — 158, 160, 630
Jakutszk l. Lenszkij osztrog
Jamaica — 70, 346, 350
Jangce — 294—297, 299, 327
Jangcsou — 295, 297
Japán — 10, 12, 14, 308, 317, 340—341, 349, 601
Jaroszlavl — 157—158, 161, 270, 367, 372, 389, 624, 664
Jáva — 90, 336, 338, 340
Jekatyerinburg — 364
Jelgava l. Mitava
Jemen — 233
Jenikale — 641
Jenyiszej — 159
Jenyiszejszk — 159, 630
Jereván — 245, 385
Jezd (Yezd) — 240
Jihlava — 441
jobbparti Ukrajna (Szlobozsanscsina) — 178, 187, 208, 376, 391, 458, 461, 468, 633
Jóreménység-foka — 350, 670
Jozgat (Yozgat) — 218
juhoti járás — 358
Jumna *(Dzsamna)* — 263, 278
Jünnan — 296, 299—300, 314

Kaapstadt (Fokváros) — 91
Kabardia — 358, 391, 641
Kabul — 242, 270, 278, 340
Kadom —173
kadzsarok — 241, 244, 247—249
Kaffa (Feodoszija) — 176
Kagul — 640
Kahetia — 181, 245, 652
Kairó — 228—229, 236, 340
Kaliakra-fok — 651
Kalifornia — 580
Kálló (Nagykálló) — 450
Kalózpart (ma: ománi imámság) — 234
Kaluga — 158, 184, 641, 659
Kalw — 405
Káma — 625, 642, 647
kamcsadalok l. itelmenek
Kamcsatka — 159, 383, 392, 659, 671
Kamenyec Podolszkij (Kamieniec) — 179, 187, 208
Kanada — 14, 113, 124, 133, 350—351, 481, 488, 501—502, 508—509, 514, 519, 542, 603
Kanara — 275
kanarák — 263
Kanári-szigetek — 580
Kancsou — 297
Kandahar — 240, 242, 247, 270, 340
Kanszu — 298, 314
Kanton — 295, 297—299, 310, 311, 340, 520
Kanyev — 632
Karabah — 246
karakalpakok — 251
Kardis — 149, 178
Karélia — 143, 153, 361, 364, 378, 383
karélok — 143, 148, 158
Karib-tenger — 91, 350, 481
Karintia — 429—430

Karkara-folyó — 258
Karlóca (Sr. Karlovci) — 208, 227, 371, 426, 448, 580
Karnal — 242
Karolina-szigetek — 320, 331—332, 580
Kárpátok — 187, 460
Kárpát-Ukrajna — 444, 449, 452—453
Karsz — 214
Kartlia — 245, 652—653
kartliai-kahetiai királyság — 652
Kasan — 240
Kasgaria — 260, 311
Kasimbazar — 282
Kasira — 157
Kasmír — 263, 264, 278—279
Kassa (Košice) — 450
Kaszpi-tenger — 14, 172, 209, 240, 245—246, 251, 261, 380—381, 383, 390, 652
Kasztília — 583, 590
katalónok — 590
Katalónia — 81, 584, 590
Katar-fsz. — 234
Kattegat-fsz. — 144
Kattegat-szoros — 616
Kaukázus — 14, 154, 158, 182, 217, 233, 245, 380—381, 628, 653
Kaukázusontúl l. Transzkaukázia
Kaunas l. Kovno
kazahok — 251—255, 257, 260—262, 643
Kazahsztán — 251—262
Kazany — 158, 164, 270, 359, 361, 364, 371, 645—646, 660
Kazi-Kumuh — 245
Kazvin — 240, 247
kecsua (quechua) indiánok — 327
Kegen-folyó — 258
Kelet-Ázsia — 97
Kelet-Európa — 7, 81, 100, 108, 154, 158, 176—177, 198, 206, 363
Keleti-tenger — 150—152, 634
Kelet-Turkesztán l. Hszincsiang
Kent — 23, 28, 62, 78
Kerbela — 232
Kercs — 208, 641
Kercsi-szoros — 356
Kermán — 237, 240, 249
Kermánsah — 241
Keswick — 24
Kettős Szicíliai Királyság („két Szicilia királysága") — 560, 561, 567, 592, 616
Kety-folyó — 159
Kexholm (Korela) — 376
Khyber-hágó — 242
Kijev — 158, 178—179, 181, 183—184, 188—189, 194, 199, 227, 371, 458, 462, 624, 664
Kilva — 346
Kín — 228
Kína — 10—12, 14, 24, 160, 180, 252—254, 294—319, 327, 340—341, 344, 349, 478, 594, 601—602, 671
kínai Turkesztán l. Hszincsiang
Kinburn — 641
kirgizek — 251—254, 257—258, 262
Kisázsia — 176, 203, 341
Kis-Lengyelország — 456, 457, 459, 460
Kis-Oroszország — 199, 388
Kis-Valahia (Olténia) — 225
kizilbas-törzs — 241
Kizljar — 652
Kjahta — 309—310, 624
Kleve grófság — 400
Klisinci — 633
Kockenhausen l. Koknese
Kodak — 190
Kokand l. Fergana
kokandi kánság — 14, 251, 258
Koknese (Kockenhausen) — 177
Kokuj — 180
Kolar — 265
Kolberg (Kolobrzeg) — 639
Kolima — 159
Kolomenszkoje — 170, 358
komik (zürjének) — 158
Kongsberg — 617
Konstantinápoly l. Isztambul
Kopet-Dag — 253
Koppenhága (København) — 149, 153, 373, 616, 617, 619
Korea — 14, 308, 311, 340—341
korjákok — 159
Koromandel-part — 264—265, 269—270, 280—281, 350
Koroncó — 449
Korszuny — 173, 191, 193
Kosztroma — 161, 624
Kotel — 222
Kotlin szigete — 373
Kouřím — 441

Kovno (Kaunas) — 177
kozákok — 158—159, 172—179, 184, 189—191, 193—199, 207, 358, 367, 368, 388, 641, 643, 646, 648
Kozlov — 168, 368, 637
Kozludzsi — 641
Kozmogyemjanszk — 173
Köln — 397
Königsberg — 638
Közel-Kelet — 475, 536
Közép-Amerika — 14, 332, 344, 580, 613
Közép-Ázsia — 10, 14, 158, 180, 242, 246—247, 251—255, 260—262, 270, 306, 308, 311, 367, 380, 383, 388
Közép-Európa — 7, 13, 206, 363, 395, 403, 426, 501
Krajna — 429—430
Krakkó (Kraków) — 149, 195, 457, 460—461, 468, 470
Krasznij Jar — 367
Krasznojarszk — 159
Krasznoje Szelo — 195
Krefeld — 405
Kréta — 559
Krím-félsziget — 172, 175—176, 178—180, 191, 194, 212—213, 356, 369, 390—391, 633, 639, 640, 641, 650
krími kánság — 176, 178—179, 189, 191, 194—196, 198, 206, 208
krími tatárok — 175—176, 178—179, 188, 190, 196, 199, 376, 390, 641
Kristiansund — 617
Kronstadt — 373
Kuanghszi — 297—298, 314
Kuangtung — 297, 299—300
Kuba — 344, 580
kubai kánság — 652
Kubán-folyó — 213
kubáni kánság — 641, 653
Kucsán l. Habusán
Kujávia (Kujawy) — 468
Kujcsou — 296, 298—300, 313—314
Kujlin — 297, 299
Kujtö — 295
Kulikovo — 384
Kum — 240
Kunersdorf — 412, 638
kungrat törzs — 261
Kura — 173
Kurdisztán — 233, 240
kurdok — 232, 244, 247—248
Kuril-szigetek — 383
Kurland — 151, 385—386, 412, 633, 638
Kurmis — 173
Kurszk — 168, 629, 660
Kusz — 228
Kuwait — 234
Kücsük-Kajnardzsi — 212—213, 226, 641
Kymmene-folyó — 391, 608

Ladoga-tó — 363
Lahore — 242, 275, 279, 340
La Manche-csatorna — 70, 515
Lamu — 346
Lancashire — 52, 57, 473, 485
Lancaster (USA) — 520
Lancsou — 298
Languedoc — 126, 128
Languedoc-csatorna — 123
La Plata — 593, 602
Larga — 640
La Rochelle — 40
Latgalia — 143, 468, 633, 639
Latin-Amerika — 354, 499, 526
Lębork — 458
Le Creusot — 535
Leeds — 23, 472
Le Havre — 536
Leicester (Leicestershire) — 28, 39, 473
Leiden — 87, 93—94, 100, 102
Lekki — 346
Lena — 158—159
Lengyelország — 10—11, 143, 149, 151—153, 170, 176—180, 187—188, 191, 193, 196—199, 206, 208, 213, 373, 376, 390, 399, 402, 412—413, 426, 445, 450—451, 455—471, 603, 607, 610, 638—639, 650
Lenszkij osztrog (Jakutszk) — 159
Lesznaja — 375
lettek — 143, 379, 633
Lettország — 623, 625, 633, 639, 649
Leuthen — 412
Levante — 24, 113—114, 209, 211, 344, 536, 561
Lexington — 510—511
Libanon — 227, 230—232, 235—236
Lille — 130, 529
Limoges — 533
Lincolnshire — 49
Linn — 501

Lipcse (Leipzig) — 416, 656
Lipeck — 364
Liszkovo — 173
Lisszabon (Lisboa) — 594—596, 602—603, 606
Litoměřice — 439
Litvánia — 151, 168, 177, 457—458, 465—466
litvánok — 158, 177, 189, 196, 460, 465—466, 604
Liverpool — 346, 480, 500
Livland — 143, 149—153, 378—380, 461—462, 625, 633—634
Livónia — 149
Lombardia — 411, 426, 560, 565—567, 569—572, 581
London — 22—27, 32, 36—37, 40, 42—43, 45—49, 52—54, 56—62, 70, 75, 77—78, 80, 97—98, 281, 287, 290, 346, 434, 473, 478, 483, 485—486, 495, 508, 511, 670—671
Long Island — 514
Louisburg — 351, 481
Louisiana — 124, 344, 350, 528, 593
Louvier — 536
Lőcse (Levoča) — 451
Lublin — 465
Lubni — 633
Lucca — 573
Lungcsüan — 305
lúrok — 244
Luzon — 332
Lübeck — 396
Lvov (Lemberg) — 177, 188—189, 194, 458, 468
Lyon — 539, 540

Macau (Makao) — 311, 344, 594
Madagaszkár — 124
Madeira — 594
Madras *(Madrasz)* — 24, 266, 270, 281, 283, 287, 290, 350—351, 480
Madrid — 132, 576, 580—581, 589, 590
Madura — 266, 338
Madzsahapit-állam — 325
Magdeburg — 400, 677
Magrib (Maghreb) — 228
Magyarország — 11, 13, 187, 206—208, 224, 227, 426, 430, 433, 438, 444—454, 633
Maharashtra *(Maharastra)* — 265, 274—275, 277, 280, 290
Maine (Franciaország) — 126
Maine (USA) — 512
Mainz — 397
Makarjev — 161, 363, 624
Makarjev-kolostor — 173
Makasszar — 335
Makedónia — 223—224
Malabar-part — 270, 274
Malaka — 14, 341, 594
malájok — 324, 327 — L. még indonéziaiak
malayalamok — 263
Malbork — 468
Malda — 282
Malindi — 346
Malplaquet — 581
Maluku (Molukka, Molukki, Fűszer)-szigetek — 90, 97—98, 336, 344, 594
Malwa — 265, 275, 277
Manchester — 483
mandzsuk — 12, 14, 254, 257—258, 295—319, 340
Mandzsúria — 14, 301, 309
Mangislak-fsz. — 261
mangit törzs — 260
Manila — 332
Mantua — 133
maorik — 328, 330
marathák, maratha államok — 263, 271—274, 277—280, 290—292
Marburg — 673
Mariana-szigetek — 320, 332
marik — 158, 172—173, 388, 628, 630, 643
Mark grófság — 399
Marokkó — 14, 24, 228, 236
Maros—Tisza köze — 426
Marquesas (Marquises)-szigetek — 332
Marseille — 113, 537—538
Marshall-szigetek — 320, 332
Marston Moor — 49
Martinique — 350, 536
Márvány-tenger — 218
Maryland — 502, 512, 523
Massachusetts — 502—503, 506—508, 512, 521, 523
Massachusetts-öböl — 502
Masulipatnam *(Maszulipatnam)* — 264
Maszkat — 234, 244
Mataram — 336, 338
Mathura *(Matbura)* — 272
Maverannahr — 260
Mazanderán — 240—241, 244
Mazóvia — 195, 460

Mecklenburg — 386, 395, 397, 403
Medina — 216, 234
Medvegyica — 368
Mekka — 216, 234, 236
Meknes — 236
Melanézia — 320, 324—326, 330, 332
melanéziaiak — 322, 324—326, 331
Menorca — 133, 478, 519, 581, 593
Merv — 241, 261
Meshed — 241
Mesztákon — 453
Metz — 533
Mexikó — 14, 332, 344, 499, 580, 604
Mezőtúr — 453
Middelburg — 94, 101
Middlefields — 347
Mihmandoszt-folyó — 241
Mijankali-völgy — 252
Mikronézia — 320, 330, 331
mikronéziaiak — 331
Milánó — 426, 559, 560, 562—563, 565—566, 569, 571—572, 580
milánói hercegség — 133
Minden — 400
ming törzs — 251, 260
Minszk — 177—178
Mississippi — 124, 519—520, 592
Mitava (Jelgava) — 393
Moçambique — 594
Mogadisu (Mogadiscio) — 346
Mogiljov — 177—178, 639
Mohács — 444
Moldva, moldvai fejedelemség — 176, 181, 212—213, 216, 221, 225—227, 358, 376, 458, 641
Mombasza — 346
Monghyr — 288
Mongólia — 254, 306, 308, 309
mongolok — 298—299, 306, 309, 311
Montenegro (Crna Gora) — 221—222, 224—225
Montpellier — 125
Montreal — 514
Moon-sziget — 378
mordvinok — 158, 172—174, 628, 630
Morea — 208—209, 224—225
mórok — 587
Morva-folyó — 449
Morvaország — 438, 441
Moszkitó-part — 344
Moszkva — 24, 153, 156—158, 160—164, 166—168, 170, 173—174, 178, 180—184, 186, 193—194, 196—199, 261, 270, 309, 355—359, 362—365, 367, 371—372, 374, 379, 382—386, 389, 393—394, 547, 623—625, 629, 637, 642, 646, 652, 654, 656, 658, 660, 663—664
Moszkva-folyó — 170, 363, 624
Moszul — 232
Moulins — 113
Mozdok — 652
Mozir — 193—194
Mugani-puszta — 241, 246
Mukden (Senjang) — 315
Munkács (Mukacsevo) — 451
Murcsehurt — 241
murgabi oázis — 261
Murshidabad *(Mursidabad)* — 284, 288
München — 405
Münster — 87
Mysore *(Majszur)* — 280, 288, 290—291, 338

Náchod — 441
Nagpur — 277
Nagyalföld — 448
Nagy-Britannia l. Anglia
Nagy Csatorna — 295, 297, 299
Nagy-Lengyelország — 456, 458—459, 461, 468
Nagy Menderesz — 218
Nagymogul Birodalom — 14, 242, 263—293
Nahicsevan — 245
Nancsang — 299
Nanking — 295—297, 299, 305
Nantes — 113, 127, 133, 142, 536, 541, 599
Nápoly — 426, 560, 562, 568, 570, 572—574, 576, 579, 598, 606
nápolyi királyság — 133
Narva — 363, 373, 462
Naseby — 51
Navarra — 590
Närke — 148
nedenaesi körzet — 617
Nedzsd — 234—235
Nedzsef — 232
Negapattinam — 90, 99, 270
négerek — 11, 133, 346, 348—349, 480, 498—500, 516, 517—518, 525—526, 588

Németalföld — 5, 80, 87, 95, 103, 114, 130, 132 — L. még Hollandia, spanyol Németalföld
német fejedelemségek — 13, 132, 152, 206
Németország — 10, 12—13, 36, 81, 97, 129—130, 132, 143, 146, 148, 206, 393, 395—425, 430, 436, 577, 597, 599, 604, 607, 638, 686
Német-Római Birodalom — 13, 87, 118, 129, 132, 397, 399, 411, 427, 431, 568
Néva — 177, 372, 660, 663
Nevers — 540
New Hampshire — 507, 521
New Yersey — 521
New York — 91, 98, 498, 503, 506, 507, 512—514, 519, 521, 523—524
Niger — 346
Nílus — 228
Ningpo — 310
Nisapur — 238
Norfolk grófság — 23, 28, 49
Normandia — 119, 126, 534, 536, 540
normannok — 83, 117
Norrköping — 610
Northamptonshire — 28, 39, 51, 62
Northumberland grófság — 43, 52
Norvégia — 378, 161—620
Norwich — 23, 26, 472—473
Nottingham — 23, 47, 473
Novgorod — 158, 161, 169, 376
Novij Jeruszalim — 358
Novogyevicsij-kolostor — 356
Novorosszija — 625, 651
Nöteborg (Oresek, Schlüsselburg) — 177, 373, 655
Nuha — 246
Nuku Hiva — 330
Nürnberg — 396, 405, 670
Nymwegen — 99, 128, 132, 403
Nystad — 378—380, 608
Nyemirov — 391
Nyenskans — 177, 373
Nyercsinszk — 159, 309, 602, 630
Nyezsin — 199, 654
Nyizsnyij-Novgorod — 158, 161, 173—174, 646
Nyugat-Afrika — 97—98, 500
Nyugat-Európa — 5, 7, 13, 81, 97, 108, 129, 132, 163, 179—180, 216, 310, 357, 362, 366—367, 369, 379, 382—383, 389, 391, 426, 562, 580—581, 603, 619, 634, 651—653, 662, 665
Nyugati Beszkidek — 460
Nyugati-Dvina (Daugava) — 177
Nyugat-indiai szigetek — 24, 37, 70, 344, 348, 351, 499—501, 505, 508, 515, 517—518, 521, 536, 613

Ob — 159
Óceánia — 14, 320, 322—333, 671
Ocsakov — 175, 391
Odera — 396, 400
Ohio — 542
Ohotszk — 159, 625
Ohrid — 222
Oka — 160, 629, 642
Olaszország l. Itália
Oldenburg — 616
Oliwa — 149, 178, 458
Olomouc — 436
Olonyec — 157, 361, 373
Olténia l. Kis Valahia
Omán — 234
Ónod — 451
Ontario-tó — 514
Opoa — 330
Opočné — 441
Orenburg — 252, 255, 388, 643, 645, 646, 651
Oresek l. Nöteborg
oriják — 263
Orissa *(Orisszá)* — 263, 266, 277—278, 280, 285, 287
Orjol — 630
Orléans — 121, 125, 538
Ormuz — 344
Oroszország — 5—7, 10—14, 90, 97, 100, 143, 149, 151—199, 208, 211—213, 217, 221, 223—227, 232, 236, 238, 240, 245—247, 252—254, 258, 261, 270, 306, 308—310, 319, 355—394, 407, 411—412, 442, 450—451, 457—459, 461—463, 465—468, 483, 504, 515, 520, 536, 547, 605, 607—609, 611—612, 616, 619—665, 670, 671, 683
Oszmán Birodalom — 13—14, 176, 179, 187, 203—236, 245, 341, 344, 639
Osztankino — 663
Osztrov — 169
Oudenaarde — 581
Oudh *(Audh)* — 277—278, 280, 288—290
Overijsel — 93
Oxford — 31, 35, 48—49, 61

Öregrund — 146
örmények — 158, 181—182, 238, 246—247, 344, 367, 380—381, 652—653
Örményország — 182, 239—240, 242, 245—246, 380—382, 652—653
Ösel (Saaremaa) — 143, 378

Padova — 570
Palermo — 567
Palesztina — 231
Palmaris — 348
Pamír — 251
Pamír-vidék — 251
Panipat — 280, 282
pápai állam — 180, 188, 559, 563, 568, 597—607
pápuák — 324
Paraguay — 593, 602—603
Párizs — 6, 110, 113, 117—121, 126, 128, 134, 136, 434, 515, 519, 528, 534—535, 537—540, 542, 550, 576, 593, 597—598, 605—606, 670—673, 682
Parma — 569—570, 580, 592, 598, 606
Passarowitz l. Pozsarevác
Passy-en-Bris — 604
Patna — 282, 289
Pavlovo — 156, 623
Peć (Ipek) — 222, 224
Peking — 294—295, 297—298, 300, 306, 308—309, 318, 602
Pennsylvania — 498, 502, 512, 514, 521, 523, 526
Penza — 172—173, 646
Perejaszlav — 197—199
Perekop — 180, 390
Perevolocsna — 376
Peru — 327, 332, 348, 499, 670
perzsák — 172—173, 262, 292, 380—381, 546
Perzsa-öböl — 211, 234, 340, 344
Perzsia — 244
Peshawar *(Pesavar)* — 242, 266, 278
Pest — 207
Pétervár (Szentpétervár) — 214, 226, 240, 261, 309, 359, 362—366, 370—373, 376, 379—382, 384—385, 393, 463, 468, 547, 624—626, 629, 635, 640, 644, 652, 656, 658, 663—664, 668, 670—671, 674, 676, 678, 686—687
Petrozavodszk — 364
Pfalz — 38, 130, 132, 395
Philadelphia — 498, 503, 509, 520, 522
Piacenza — 569, 592, 598, 606
picardok — 117
Piemont — 559, 565—567, 569, 571
Piljavci — 191, 193
Pinszk — 193—194
Piotrków — 195
Pireneusok — 121, 129, 132, 580
Pisa — 562, 597
Piszkorszk — 157
Plassey — 284, 286
Plenty-öböl — 330
Plymouth (USA) — 502, 515
Plzeň — 441
Pó — 565, 567
Podgórze — 457, 460
Podhale — 195, 460
Podlasie — 460
Podólia — 179, 189, 208, 458—459
Poitiers — 540
Poitou — 119, 126, 540
Polinézia — 320, 325—332
polinéziaiak — 324—331
Polock — 639
Poltava — 187, 189, 199, 374—377, 384, 451, 462, 465, 616, 625
Pomeránia — 149, 377, 395, 400, 403, 459, 468, 639
Pondichéry — 124, 270, 281—282, 350
Pontoise — 540
Poona *(Púna)* — 277
Poroszország, porosz királyság — 10, 13, 213, 350, 376, 378, 391, 395, 399, 403—404, 407—408, 410—413, 431, 451, 459, 461—463, 465—468, 542, 580—581, 607, 609, 616, 621, 634, 636, 638—639, 652
Portland l. Falmouth
Port Royal-kolostor — 134, 598—599
Portugália — 69, 334, 344, 345, 347, 349, 580, 593—596, 603, 606—607, 616, 628
Potsdam — 406, 410
Potyomkinszkaja l. Zimovejszkaja
Poznań — 457, 460—461
Pozsarevác (Požarevac, Passarowitz) — 209, 426, 568
Prága — 411, 441—444
Preobrazsenszkoje — 184, 355—356, 371
Preston — 57
Princeton — 503
Privas — 126
Provence — 117, 126, 560

Prut — 209, 225, 369, 376—377, 391
Pszkov — 158, 161, 169—170, 184, 383, 625, 639
Pulo Ran-sziget — 98
Punjab *(Pandzsáb*, Pendzsáb) — 242, 252, 265, 272, 275—276, 278—280, 338
Pusztozerszk — 175
Putney — 56
Putyivl — 361

Quebec — 514, 543

Raiatea l. Hawaiki
rajasthaniak *(radzsasztániak)* — 263
Rajna — 40, 132, 396, 399—400, 405, 449
Rajputana *(Radzsputana)* — 252, 265, 272, 277, 293
Ramillies — 581
Rarotonga — 327
Raseja (Rasaja) — 230
Rastatt — 132, 569
Rasztak — 234
Ravensberg — 400
Regensburg — 132, 398—399
Reims — 540, 599
Rennes — 127
Rest — 172, 240, 381
Reval (Tallinn) — 151, 363, 376, 633
Rhode Island — 521, 523
Riga — 151, 177, 180, 363—364, 373—374, 376, 378, 608, 633, 646
Rijswijk — 132
Rîmnicul (Rimnyik) — 213, 650
Rjabaja Mogila — 640
Rohilkhand — 276, 279—280, 290
rohilok — 276, 280
Róma — 188, 235, 423, 492, 562, 568, 573, 575, 597, 600, 607, 663
román fejedelemségek — 221—223, 226
románok — 426, 449, 452—453
Romhány — 451
Romni — 625
romodanovói járás — 641
Romsdal — 617
Ropsa — 635
Rosetta — 228
Roskilde — 149
Rossbach — 412
Rosztov — 160, 183, 358, 392
Rotterdam — 88, 94
Rouen — 112, 533—535, 540
Rouergue — 118
Roussillon — 126, 129
Rózan — 195
Rtyně — 441
Rueil — 119
Rumélia — 203, 214
Russza — 468
Rügen — 403

Saaremaa l. Ösel
Saberan — 245
Sack — 173
Sacramento — 593
Sahriszabz — 261
Saint-Antoine — 535
Saint-Germain — 540
Saint-Omer — 604
Salamon-szigetek — 332
Salem — 604
Salisbury — 67
Salzburg — 397, 434
Samoa-szigetek — 330
Samugarh *(Szamugarh)* — 271
Sandomierz — 461—462, 468
San Domingo (Haiti) — 344, 346, 350, 536, 580
Sanhszi — 298, 314—315
Santa Cruz-szigetek — 332
Santung — 295, 300, 314
Saohszing — 297
Saratoga — 515, 517
Sargadelos — 584
Sárospatak — 448, 451
Šauliai — 466
Savannah — 519
Savoya — 561, 580
Schelde — 98
Schleswig — 616
Schlüsselburg l. Nöteborg
Schönbrunn — 434
Seki — 246
seki kánság — 245
Semaha — 182, 239, 245—246, 270, 381
Senhszi — 296, 298, 315
Sens — 531
Sevilla — 557, 582, 585, 587

Sheffield — 472
Shimabara — 340
Siena — 562
Sieradz — 195
Sierra Morena — 583, 592
Sind *(Szind)* — 278
sindiek — 263
Sinop — 176
Siráz — 237, 248—250
Sirhind *(Szirhind)* — 275, 278—279
Sirvan — 241, 244—246
sirvani kánság — 245
Skandináv-félsziget — 145, 520, 608—620
Skåne — 146, 148—149
Skhodra (Üszküdar) — 224
Skócia — 34—37, 40, 42—43, 49, 62—63, 65—67, 70—71, 75—76, 81, 475, 604
Skuodas — 466
Småland — 148
Somerset (Somersetshire) — 23, 36, 52, 76—77
Sopron — 446
spanyol Németalföld — 13, 99, 129—130, 132, 133, 399, 402, 411, 426, 580
Spanyolország — 6, 13—14, 37, 40—41, 46, 69—70, 81, 87, 95, 99, 113, 120—121, 126, 129—130, 132, 291, 334, 344, 347—349, 354, 411, 478—480, 487, 515—516, 519, 559—560, 579—595, 598, 603—604, 606—607, 616
Spárta — 423
Spitalfields — 485
Spitzbergák — 87
Springfield — 521
Staffordshire — 23
Stájerország — 429—430
Stavanger — 617
Stettin (Szczecin) — 377, 403
St. George's Hill — 61
St. Malo — 113
Stockholm — 144, 180, 393, 609—610, 619, 670
Strassburg (Strasbourg) — 132, 399
Suffolk — 24, 28, 49, 52, 70
Sulawesi l. Celebesz
Sund-szoros — 99, 616
Surat *(Szurat)* — 24, 270
Suriname — 14, 91, 98, 350
Surrey — 23, 61
Sussex — 23
Svábország — 404
Svájc — 561, 567, 604, 674
Svédország — 10, 13, 74, 81, 97, 130, 132, 143—153, 165, 169—170, 176—178, 180, 213, 358—359, 361, 364, 372, 376, 378—379, 391, 395—396, 400, 402, 405, 412, 451, 458, 461—462, 483, 608—620, 633, 638, 650, 652

Szaadabad — 209, 211, 218
Szabad Ukrajna l. Szlobodszkaja Ukrajna
Szafad fejedelemség — 231
Szaida (Szidon) — 232
Szakmarszkij gorodok — 645
Szalmasz — 244
Szalnyikova vataga — 646
Szaloniki — 209
Szamara — 158, 173
Szamarkand — 252, 258—259
Szamszun — 218
Szaranszk — 173
Szaratov — 173, 627, 646
Szardínia — 133, 426, 560, 567—569, 579, 581
szárd királyság — 411, 569
szari-bagis törzs — 258
szászok — 152—153, 207, 373, 377, 444, 459, 461, 469
Szászország — 153, 373, 397, 405, 411—412, 416, 419, 461—462, 638
Szatmár (Satu Mare) — 451
Szaud-állam — 235
Szécsény — 451
Szecsuan — 296, 298, 300, 314
Szefevida-állam — 237—241, 245, 381
székelyek — 444
szeldzsukok — 203
Szelenginszk — 309
Szenegál — 481
Szentgotthárd — 206
Szent Lőrinc-folyó — 481
Szentpétervár l. Pétervár
szerbek — 181, 208, 221, 224—227, 376, 395, 426, 452, 453
Szerbia — 205, 208, 221—225, 376, 391, 426
Szerémség — 208, 225, 227
Szerpuhov — 157
Szeverszkaja Zemlja — 458
Szibéria — 12—13, 106, 154, 158—161, 164, 251—252, 306, 308, 360, 367, 371, 392, 629—630, 636, 658, 665, 670—671, 683

Szicília — 559—561, 567, 569, 579, 581
Szidon l. Szaida
Sziget-tenger (Archipelagus) — 640
Szilézia — 403, 410—411, 413, 431, 457, 459, 542, 638
Szimbirszk — 172—174
Szir-Darja — 251—252, 254, 257, 260
Szíria — 227—228, 230—232, 234—235, 341
Szisztán — 246
Szisztovo (Szvistov) — 213
szlávok — 13, 178, 183, 188, 205, 393, 395, 426, 428, 433, 442, 447, 640, 665
Szlavónia — 208, 426
Szliven — 222
Szlobodszkaja Ukrajna (Szabad Ukrajna) — 173, 625
Szlobozsanscsina l. jobbparti Ukrajna
Szlovákia — 447, 449, 452
szlovákok — 426, 445, 449, 452—453
szlovének — 426
Szmolenszk — 158, 161, 165, 175—176, 178, 193, 371, 374, 388, 458
Szofala — 346
Szol Kamszkaja (Szolikamszk) — 157—158
Szoloveckij kolostor — 175
Szol Vicsegodszkaja (Szolvicsegodszk) — 161
Szomolány — 449
Szreńsk — 195
Sztarokonsztantyinov — 193
Sztavucsani — 212, 390
Sztolbovo — 169
Szubbotov — 190
Szucsou — 305
Szudán — 228
Szuhona — 158
Szulejmán-hegység — 271
Szunda-szigetek — 90, 97, 594
Szura — 642
Szurat — 338
Szuzdal — 161
Szvenszk — 161, 363, 624
Szvinoj-sziget — 173
Szvir-folyó — 371

tadzsikok — 251, 259—260, 262
Taganrog — 359
Tahiti — 330
Tajvan — 299—300, 309, 314, 331
Tala — 246
Tallinn l. Reval
Tambov — 172, 368
tamilok — 263, 292
Tanta — 229
Tarnogród — 462
Tartu l. Dorpat
Taskent — 254, 257, 260—261
Tasmania (Van Diemen-föld) — 322, 324, 333
tatárok — 158, 172—174, 179—180, 188—189, 191, 195—197, 270, 358, 376—377, 388, 390—391, 630, 639, 641, 643
Tatyiscseva — 645
Távol-Kelet — 308, 341, 349
Tbiliszi — 240, 380—381
Tebriz — 237, 239, 244—245, 340, 381
Teherán — 240
teluguk — 263, 274, 292
temesi bánság — 208, 225
Temesvár — 426
Temze — 68, 98
Tendra-sziget — 651
Tengermellék (Pomorje) — 155, 157, 158, 160, 161, 393
Tepelena — 218
Ternate — 339
Teschen (Těšín) — 650
Texas — 580
Thiers — 534
Tholen-sziget — 101
Tibet — 14, 311
Ticonderoga — 514, 516
Tien-San — 251, 258
Tirol — 395, 429, 430
Tisza — 208, 426
Tiszahát — 448
Tlemszen (Tlemcen) — 236
Tobolszk — 630
Tokaj — 448
Tokelau — 332
Tonga-szigetek — 330, 333
Torcsin — 468
Torino — 563, 566, 568, 574, 580
Tor-öböl (Torbay) — 78
Toruń — 468
Toscana — 560—561, 563, 565—570, 572—573, 681
Toulon — 534
Toulouse — 604
Töhua — 305

Törökország — 10, 13, 175—176, 178—180, 189, 198, 203—236, 240, 246—248, 340, 341, 369, 372, 376, 379—381, 390—391, 426, 451, 458, 461—462, 466, 468, 628, 637—641, 646, 650—652
Trabzon (Trapezunt) — 218
Transzkaukázia (Kaukázusontúl) — 12, 158, 181, 209, 245—246, 248, 270, 380—381, 638, 640—641, 652—653
Trapezunt l. Trabzon
Travendal — 373
Trencsén — 451
Trenton — 514
Trichinopoly *(Tricsinopoli)* — 281
Trier — 397
Trieszt — 430
Tripoli — 616
Tripolisz — 232
Troice-Szergijev-kolostor — 155, 356
Troick — 255, 624
Trondheim — 616
Tula — 157, 160, 362, 364, 384, 629, 648
tunguzok l. evenkik
Tunisz — 14, 228, 236, 616
Turbaji — 633
Turkesztán — 257
Turku l. Åbo
Turov — 193—194
Tutrakan (Turtukaj) — 641
türkmének — 241, 251—254, 259, 261—262
Türkménia — 254, 262
türkök — 251, 262
Tűzföld — 320
Tyemnyikov — 173
Tyerek — 646
Tyihvin — 157, 160—161

udmurtok — 630
Ufa — 369
Új-Amsterdam l. New York
Új-Anglia (New England) — 41, 498—499, 502, 504—505, 514, 515, 521
Új-Dél-Wales — 333
Új-Fundland — 133, 592—593
Új-Guinea (Irián) — 320, 324—326, 332—333
Új-Hebridák — 325
Új-Hollandia — 91, 333
Új-Kaledónia — 234, 329, 333
Új-Kasztília — 590
Új-Semaha l. Akszu
Új-Urgencs — 252
Új-Zéland — 320, 324—328, 330, 333
Ukrajna — 11—12, 149, 154, 163, 168, 175—179, 182—183, 186—199, 206, 358, 361, 368, 373—374, 376, 388, 391, 457—458, 460—462, 468, 624—625, 628—629, 631—633, 647—649, 664
ukránok — 173, 178—179, 181, 186—199, 227, 375, 426, 460, 468, 622, 631—632, 639, 646, 654
Ulja-folyó — 159
Ulm — 405
Umany — 468
Urál — 251, 255, 361, 363—364, 373, 383—384, 388, 621—622, 628, 641—643, 645, 647—648, 665
Urál-folyó l. Jaik
Urál-vidék — 159, 251
Ura-Tübe — 261
Urgencs — 252
Usztyug — 158—159
Usztyuzsna Zselezopolszkaja —160—161
Utrecht — 99, 132, 345, 426, 569, 581

Üszküdar l. Skhodra
üzbégek — 247, 251, 258—262

Vág — 449
Valencia — 583—584, 590, 603
Valley Forge — 516
Van — 214
Van Diemen-föld l. Tasmania
Varsó (Warszawa) — 149, 177, 450, 457, 460—461, 464, 470, 604
Vásárhely l. Hódmezővásárhely
Vatikán — 573, 575, 595
Vazir — 252
Värälä — 652
Velence — 23, 37, 123, 126, 179—180, 190, 208—209, 211, 223, 224, 356—357, 559, 561—562, 568—570, 576—577, 579
Velikije Luki — 358
Velikij Usztyug — 158, 161, 168
Veluwe — 101
Venaissin grófság — 597
Verden — 378
Vereja — 160
Verhnyeugyinszk — 309

Versailles — 121, 135—138, 141, 417, 520, 538, 540, 542, 557, 593, 599
Vesztfália (Westfalen) — 87, 119, 129, 143, 206, 395—400, 597, 615
Vetés — 450
Viborg — 363, 376, 378, 608
Vicsegda — 625
Vidin — 218
Vidzeme — 150, 633
Vietnam — 308, 311, 340
Villebougy — 531
Vilno (Vilnius) — 177, 457, 466
Vinceby — 49
Vincennes — 551
Vinnyica — 195
Virginia — 24, 500, 502—504, 506, 508, 510—512, 518, 519, 523
Visnyij Volok — 625
Visnyij Volok-i csatorna — 363, 384
Visztula (Wisła) — 457
Vityebszk — 177, 639
Vivarais — 540
Vizcaya — 584
Vizille — 540
vjatszki vidék — 158
Volga — 172—173, 255, 261, 270, 358, 360, 363, 366—368, 381, 384, 388, 624, 628, 630, 642—643, 645—648, 665
Volga-vidék — 154—156, 158, 160—161, 166, 172—173, 363
Volhínia — 193, 195, 459
Vologda — 158
Vordingborg — 615
Voronyezs — 157, 168, 358—359, 364, 368, 624, 646
Vorszma — 61
Vörös-Oroszország — 459
Vörös-tenger — 340
Vraca — 227

Walcheren-sziget — 93, 98
Waldeck grófság — 407
Wales — 44, 57
Wandewash *(Vandevas)* — 281
Warmia — 468
Wehlau (Veljava) — 399
Weser — 396, 400
Westchester — 498
Westminster — 44, 47, 98
West Point-erőd — 516
Wexford — 62
Wigan — 57
Wight-sziget — 57
Wiłanów — 470
Wiltshire — 23, 61
Windsor — 57
Wizna — 195
Wolbórz — 195
Woolsthorpe — 671
Worcester (Worcestershire) — 28, 65
Württemberg — 395, 397, 405
Würzburg — 418, 578
Wyszków — 195

Yap-szigetek — 331
York — 26, 43, 49, 71, 75—76
York-fsz. — 321
Yorkshire — 23, 49, 73, 473
Yorktown — 519
Yukon — 659

Zaandam — 88, 357
Zaikonoszpasszkij-kolostor — 183
Zamość — 194
Zanzibar szigete — 234
Zaporozsje — 190, 212, 368, 625, 646,
Zaporozsjei Szics — 189—190, 633, 641, 648
Zaránd megye — 453
Zborov — 194—196
Zeeland — 92, 101
Zeja-folyó — 159
Žemaitia — 466
Zemljanij gorod (Moszkva) — 180
zendek — 247—248
Zenta (Senta) — 208
Zeravsan — 251
Zimovejszkaja (Potyomkinszkaja) sztanyica — 643, 648
Znamenszkoje — 642
Zorndorf — 638
Zürich — 417
Zvenyigorodka — 468
zsidók — 103, 244, 344, 400, 587, 610
Zsoltije Vodi — 191
Zsvanyec — 196

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. A XVII. századi angol polgári forradalom (1642—1646 közötti időszak) ..... 48—49
2. Európa a XVII—XVIII. század fordulóján ..... 128—129
3. Oroszország a XVII. században (1618—1689) ..... 160—161
4. Az Oszmán Birodalom a XVII. század második felében ..... 208—209
5. India a XVIII. század közepén ..... 280—281
6. A Csing-birodalom a XVII. század második felében és a XVIII. században ..... 296—297
7. Az Orosz Birodalom a XVIII. század első felében ..... 368—369
8. Az 1700—1721. évi északi háború ..... 376—377
9. Európa a XVIII. század közepén ..... 408—409
10. Anglia a XVIII. század végén ..... 472—473
11. Az észak-amerikai angol gyarmatok függetlenségi háborúja. Az Amerikai Egyesült Államok megalakulása 512—513
12. Az Orosz Birodalom a XVIII. század második felében ..... 632—633

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

1. Csendélet
Willem Claes Heda. Moszkva, Állami Szépművészeti Múzeum ..... 96—97
2. Reggel a kikötőben
Claude Lorraine. 1645—1650. Leningrád, Állami Ermitázs ..... 136—137
3. Teherhordók a hegyekben
Indiai miniatúra. XVII. század eleje. Moszkva, Keleti Kultúrák Állami Múzeuma ..... 264—265
4. Iskola
Festett tükörvédő huzat. XVII. század. Moszkva, Keleti Kultúrák Állami Múzeuma ..... 288—289
5. Részlet az „Egy karrier története" című selyemfestményből. 1669.
Moszkva, Keleti Kultúrák Állami Múzeuma ..... 304—305
6. Teáskanna
Kantoni festett email. XVIII. század. Moszkva, Keleti Kultúrák Állami Múzeuma ..... 312—313
7. I. Péter
I. Nyikityin portréja. 1721. Leningrád, Állami Orosz Múzeum ..... 340—341
8. A Lesznaja melletti ütközet 1708. szeptember 28-án
Ifj. Pierre Denis Martin. Leningrád, Állami Ermitázs ..... 384—385
9. Kovácsműhely
Joseph Wright. 1773. Leningrád, Állami Ermitázs ..... 488—489
10. Társaság a parkban
A. Watteau. Leningrád, Állami Ermitázs ..... 544—545
11. Mosás
J. S. Chardin. 1737. Leningrád, Állami Ermitázs ..... 552—553
12. A Rialto hídja Velencében
A. Canale-Canaletto[1]. Leningrád, Állami Ermitázs ..... 576—577
13. Pétervár környéki táj
Sz. Scsedrin. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 640—641
14. V. J. Novoszilceva
F. Sz. Rokotov. 1780. Moszkva, Állami Tretyakov Galéria ..... 656—657

[1] Más források szerint a festmény Michele Marieschi alkotása.

TARTALOM

Bevezetés 5

I. RÉSZ

AZ ANGOL POLGÁRI FORRADALOM.
A FEUDÁLIS-JOBBÁGYTARTÓ RENDSZER EURÓPÁBAN
A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

I. FEJEZET

ANGLIA A FORRADALOM ELŐESTÉJÉN 21

1. Az angol forradalom gazdasági előfeltételei 22

Az ipar és a kereskedelem fejlődése — 22. Az angol falu — 27. A parasztság differenciálódása — 28.

2. Az osztály-erőviszonyok alakulása Angliában a forradalom előtt 30

Az új nemesség — 30. A régi nemesség — 31. A polgárság és a néptömegek — 32.

3. A forradalom eszmei és politikai előfeltételei 33

A puritanizmus — 33. I. Stuart Jakab gazdaságpolitikája — 35. A Stuartok és a puritanizmus — 37. I. Jakab külpolitikája — 37. A polgári ellenzék előretörése a parlamentben — 38. Az osztályellentétek kiéleződése. Népi felkelések — 39. Politikai válság a XVII. század húszas éveiben — 40. Parlament nélküli kormányzás — 41. A skót háború. Az angol abszolutizmus veresége. — 42. A forradalmi helyzet kialakulása — 43.

II. FEJEZET

AZ ANGOL POLGÁRI FORRADALOM (1640—1660) 44

1. A hosszú parlament és harca az abszolutizmussal 44

A hosszú parlament tevékenységének első szakasza — 44. Az ír felkelés. A „Nagy tiltakozás" — 45. A néptömegek harca az ellenforradalmi államcsíny-kísérletek ellen — 46.

2. Az első polgárháború 47

Presbiteriánusok és independensek — 48. Az első polgárháború két szakasza — 48.

3. A néptömegek harca a forradalom további elmélyítéséért. Szakadás az independens pártban. A levellerek 51

A presbiteriánus parlament népellenes politikája a polgárháború idején — 51. Népmozgalmak. Forradalmi mozgalom a hadseregben — 52. A levellerek — 53. A néptömegek forradalmi kezdeményezése — 54. A putneyi konferencia — 56. A második polgárháború. A király kivégzése — 57.

4. Az independens köztársaság és bukása 58

Az 1649. évi köztársaság és osztályjellege — 58. Az independensek és levellerek végleges szakítása — 59. A diggerek mozgalma — 61. Írország leigázása — 62. A skót háború — 63. Az independens köztársaság bukása — 65.

5. Cromwell protektorátusa 66

A protektorátus első parlamentje — 67. A belpolitikai helyzet — 67. A protektorátus osztályjellege — 69. A második parlament. A protektorátus bukása — 69.

III. FEJEZET

A STUARTOK RESTAURÁCIÓJA ÉS AZ 1688. ÉVI ÁLLAMCSÍNY 71

1. Anglia a restauráció éveiben 71

Reakció Angliában a restauráció első éveiben — 71. A politikai harc élénkülése. A parlamenti ellenzék fellépése — 73. A reakció megerősödése II. Jakab idején — 76. Az 1688. évi államcsíny. A fordulat társadalmi és politikai következményei — 78. A XVII. századi angol polgári forradalom történelmi jelentősége — 79.

2. Az angol kultúra a XVII. század második felében 82

A filozófia és a politikai tanok — 82. A politikai gazdaságtan — 84. Az irodalom — 85.

IV. FEJEZET

HOLLANDIA A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN 87

1. Hollandia a XVII. század második felében. Az angol—holland háborúk 87

Hollandia gazdasági helyzete — 87. A néptömegek helyzete és az osztályharc — 92. Politikai harcok Hollandiában — 95. Az angol—holland versengés. Háborúk Angliával és Franciaországgal — 97.

2. Hollandia hanyatlása a XVIII. században 99

Gazdasági hanyatlás — 99. Társadalmi és politikai harcok — 101.

3. A holland kultúra a XVII. század második felében és a XVIII. században 102

Spinoza — 103. A képzőművészet — 105. A tudomány és az irodalom — 106.

V. FEJEZET

A FEUDÁLIS-ABSZOLUTISZTIKUS FRANCIAORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN 108

1. Társadalmi és gazdasági fejlődés 108

A feudális rend. A parasztság helyzete. — 108. A papság és a nemesség. Az uzsoratőke szerepe falun — 110. A tőkés viszonyok érlelődése. A városi kézművesség. A manufaktúrák. — 111. A burzsoázia — 113. A francia abszolutizmus — 115. A francia nemzet kialakulása — 117.

2. XIV. Lajos uralkodásának kezdeti időszaka. A Fronde és következményei 118

A Fronde — 119.

3. XIV. Lajos abszolutizmusa. A colbertizmus 121

XIV. Lajos abszolutizmusának jellege — 121. A colbertizmus — 122. Népi felkelések — 125. A camisardok felkelése — 128. Az abszolutizmus hatalmi apparátusa — 128. A kulpolitika — 129.

4. A társadalmi és politikai eszmék. A kultúra 133

A katolicizmus és bírálata — 133. Az abszolutista és abszolutizmusellenes ideológia harca — 134. Az irodalom és a művészet — 135.

VI. FEJEZET

SVÉDORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. A BALTI KÉRDÉS KIÉLEZŐDÉSE 143

Svédország gazdasági fejlődése a XVII. század második felében — 143. Az agrárviszonyok és a parasztság helyzete — 145. A redukcióért folytatott harc kezdete — 148. X. Károly háborúi — 149. A redukció lebonyolítása és eredményei — 149. A jobbágyrendszer megszilárdulása a balti svéd tartományokban — 150. A balti kérdés kiéleződése a XVII. század végén és a XVIII. század elején — 152.

VII. FEJEZET

OROSZORSZÁG A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN 154

1. A földesúri-jobbágytartó gazdaság. Az összoroszországi piac kialakulásának kezdetei 154

A feudális gazdaság — 155. Manufaktúrák létrejötte és a kisárutermelés fejlődése — 157. Oroszország gazdasági körzetei — 157. Szibéria — 158. Az összoroszországi piac kialakulásának kezdetei — 160.

2. A feudális abszolút monarchia kialakulásának kezdetei 162

A cár és a bojár duma — 162. A rendi országgyűlések — 163. A prikaz-rendszer. A vajdák — 164. A hadsereg — 165. A nemesség megerősödése — 166.

3. Népi felkelések 166

A parasztság és a városi alsó rétegek helyzete — 166. A városi felkelések — 167. Az 1649. évi törvénykönyv (Szobornoje ulozsenyije) — 168. A pszkovi és a novgorodi felkelés — 169. A „tézlázadás" — 170. A Sztyepan Razin-féle parasztháboru — 172. Az egyházszakadás (raszkol) — 174.

4. Oroszország nemzetközi helyzete 175

Azov ostroma. Az 1642. évi országgyűlés — 175. Háború Lengyelországgal Ukrajna és Belorusszia birtoklásáért — 176. Az orosz—svéd háború — 177. Az 1667. évi andruszovói fegyverszünet — 178. Az 1676—1681. évi orosz—török háború — 178. Az 1687. és 1689. évi krími hadjáratok — 179. Oroszország nemzetközi kapcsolatai — 180.

5. Az orosz kultúra a XVII. században 182

A művelődés — 182. Az irodalom. A színház — 183. Az építészet és a festészet — 184.

VIII. FEJEZET

AZ UKRÁN NÉP FELSZABADÍTÓ HÁBORÚJA. UKRAJNA ÚJRAEGYESÜLÉSE OROSZORSZÁGGAL 187

Ukrajna Lengyelország uralma alatt — 187. Bogdan Hmelnyickij — 190. Az ukrán csapatok győzelmei a Zsoltije Vodi, Korszuny és Piljavci mellett — 191. A felszabadító háború menete 1649-től 1651 elejéig — 194. Az antifeudális mozgalom megélénkülése Lengyelországban — 195. Az ukrajnai hadiesemények 1651—1653-ban — 195. Az 1653. évi rendi országgyűlés — 196. A perejaszlavi nagygyűlés — 197. Ukrajna és Oroszország újraegyesülésének történelmi jelentősége — 198.

II. RÉSZ

ÁZSIA ORSZÁGAI A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN. AUSZTRÁLIA ÉS ÓCEÁNIA. AZ EURÓPAI HATALMAK GYARMATPOLITIKÁJA

IX. FEJEZET

AZ OSZMÁN BIRODALOM SZÉTHULLÁSÁNAK KEZDETE. A BALKÁNI ÉS AZ ARAB NÉPEK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN 203

1. A török katonai-feudális állam hanyatlása 203

A katonai-hűbéri földbirtokrendszer felbomlása — 203. A törökök katonai erejének hanyatlása. A bécsi vereség és következményei — 206. Patrona Halil felkelése — 209. A nyugati hatalmak törökországi befolyásának megerősödése. A „keleti kérdés" kialakulása — 211. Az Oszmán Birodalom gazdasági és politikai válsága a XVIII. század végén — 213. A kulturális hanyatlás — 218.

2. A balkáni népek a török uralom alatt 220

A balkáni népek helyzete a XVII. század második felében és a XVIII. században — 220. A balkáni népek felszabadító küzdelmei a török iga ellen — 222. A balkáni népek nemzeti megújulásának kezdetei — 226.

3. Az arab országok a török uralom alatt 227

Egyiptom — 228. Szíria és Libanon — 230. Irak — 232. Arábia. A vahabita-mozgalom keletkezése — 233. Az arab kultúra a XVII—XVIII. században — 235.

X. FEJEZET

IRÁN A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN 237

A Szefevida-állam gazdasági helyzete — 237. A Szefevida-állam hanyatlása — 238. A Szefevidák bukása — 240. Irán az afgán hódítók uralma alatt — 240. Nadir kán felemelkedése — 241. Irán Nadir sah uralkodása idején. Nadir hódító hadjáratai — 241. A néptömegek helyzete. Népi felkelések — 244. A kaukázusi népek szabadságharca. Nadir bukása — 245. Nadir sah birodalmának széthullása — 247. Kultúra — 249.

XI. FEJEZET

KÖZÉP-ÁZSIA ÉS KAZAHSZTÁN A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN 251

Gazdasági élet — 251. A feudális-nemzetségi arisztokrácia megerősödése. Politikai változások Közép-Ázsiában — 253. A dzsungár betörés. A kis és középső zsuz orosz fennhatóság alá kerülése — 254. Kazahsztán a XVIII. század második felében — 255. A kirgizek — 257. Buhara és Hiva — 259. Kokand — 260. Nadir sah betörése — 260. A Mangit-dinasztia uralma Buharában — 260. Kokand és Hiva a XVIII. század második felében — 261. Orosz kapcsolatok — 261. A közép-ázsiai népek kultúrája — 262.

XII. FEJEZET

A NAGYMOGUL BIRODALOM FELBOMLÁSA. INDIA MEGHÓDÍTÁSA AZ ANGOLOK ÁLTAL ... 263

1. Gazdasági változások a Nagymogul Birodalomban 263

A földművelés és a kézművesség — 263. Új jelenségek a gazdasági életben — 264. A faluközösség bomlása — 266. A nagymogulok földbirtokpolitikája — 267. A Nagymogul Birodalom gyengülése — 269.

2. A Nagymogul Birodalom felbomlása 269

A kelet-indiai társaságok gyarmatosító tevékenysége — 269. Orosz—indiai kapcsolatok a XVII—XVIII. században — 270. Aurangzeb sah uralkodása — 271. A mogul uralom elleni mozgalmak a XVII—XVIII. században. A szikhek és a dzsatok — 271. A marathák felkelése — 274. Shivaji politikája — 274. A punjabi parasztháború — 275. A marathák felemelkedése a XVIII. század kezdetén — 277.

3. Az angol hódítás 278

Az afgán betörés és az észak-indiai maratha uralom bukása — 278. Küzdelem az angolok és a franciák között India birtokáért — 280. Bengália meghódítása a Brit Kelet-Indiai Társaság által — 282.

4. Bengália kirablása. India népeinek harca az angol gyarmatosítók ellen 284

A bengáliai angol gyarmatosítás módszerei — 284. A hűbéres fejedelemségek kirablása — 287. Felkelések Bengáliában az angol gyarmatosítók ellen — 288. A „kettős kormányzás" — 289. Az 1774. évi törvény. Warren Hastings — 289. A Kelet-Indiai Társaság háborúja a marathákkal és Mysore-ral — 290. Az 1784. évi törvény — 291. Az indiai kultúra — 292.

XIII. FEJEZET

KÍNA A MANDZSU DINASZTIA URALMA ALATT 294

1. A kínai nép harca a mandzsu hódítás ellen 294

Háború Közép- és Dél-Kínában — 294. A délkeleti és déli tartományok védelme — 296. A felszabadító kuzdelmek új fellendulése a negyvenes évek végén — az otvenes évek elején — 298. Harcok a partvidéken. Kína teljes leigázása — 299.

2. Kína gazdasági helyzete a XVII. század végén és a XVIII. században 300

A foldbirtokrendszer — 300. A városok — 304.

3. A Csing-birodalom államszervezete és külpolitikája 306

A kozponti és helyi igazgatás — 306. A birodalom rendi szervezete — 307. A Csingek kulpolitikája. Orosz kapcsolatok — 308. Kína és a nyugat-európai államok — 310. A Csing-dinasztia háborúi — 311.

4. A kínai nép küzdelme a mandzsu uralom és a feudális rendszer ellen 312

Harcok a mandzsu uralom ellen a XVIII. század második felében — 312. Népi felkelések a XVIII. században — 313.

5. Kultúra 315

A képzőművészet és az alkalmazott művészetek — 315. Filozófia — 316. Filológia — 317. Történetírás. Konyvtárak — 317. Szépirodalom — 318.

XIV. FEJEZET

AUSZTRÁLIA ÉS ÓCEÁNIA NÉPEI AZ EURÓPAI GYARMATOSÍTÁS KEZDETÉN 320

1. Ausztrália népei 320

Az ausztráliaiak technikája és gazdasága — 320. A társadalmi rend — 321. Az ausztráliaiak hitvilága és szellemi kultúrája — 322. A tasmaniaiak — 322.

2. Óceánia népei 322

Az óceániai bennszulottek technikája és gazdasága — 322. A melanéziaiak — 324. A polinéziaiak — 325. Polinézia benépesulése. A polinéziaiak eredete — 326. A mikronéziaiak — 331.

3. Az óceániai szigetek és Ausztrália felfedezése, gyarmatosításuk kezdetei 332

XV. FEJEZET

AZ EURÓPAI HATALMAK GYARMATPOLITIKÁJA A XVIII. SZAZAD VÉGÉIG 334

Az európai gyarmatpolitika kovetkezményei a keleti országokban — 335. India és Indonézia népeinek kuzdelme az európai gyarmatosítók ellen — 338. Az európai tőke behatolása a Kelet fuggetlen országaiba — 339. A portugál és spanyol gyarmatbirtokok — 344. A rabszolgamunka. A rabszolgakereskedelem fejlődése — 346. Az őslakosság kiirtása az észak-amerikai gyarmatokon — 347 Az amerikai népek kuzdelme a gyarmatosítók ellen — 347. Harc a gyarmatokért. A kereskedelmi háborúk — 348.

III. RÉSZ

EURÓPA GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI FEJLŐDÉSE A XVIII. SZÁZADBAN. AZ ÉSZAK-AMERIKAI ANGOL GYARMATOK FÜGGETLENSÉGI HARCA. FRANCIAORSZÁG A POLGÁRI FORRADALOM KÜSZÖBÉN

XVI. FEJEZET

OROSZORSZÁG A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. I. PÉTER REFORMJAI 355

1. Oroszország bel- és külpolitikája a XVII. század végén 355

Az azovi hadjáratok — 356. A „nagy követség" — 356. Az 1698. évi sztrelec-lázadás — 358.

2. Oroszország gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első negyedében 358

A mezőgazdaság. A parasztok helyzete — 358. A nemesség — 360. Az ipar fejlődése — 361. Az iparpolitika. A merkantilizmus — 362. A bel- és külkereskedelem — 363. A városok és lakosságuk — 364.

3. A néptömegek harca a feudális elnyomás ellen 366

Az 1705—1706-os asztrahanyi felkelés — 367. Az 1707—1708. évi doni felkelés — 368. Az 1705—1711. évi baskíriai felkelés — 368.

4. Az abszolutizmus megszilárdulása 369

A központi és helyi államigazgatás megreformálása — 369. A hadsereg átszervezése és a hadiflotta megteremtése — 371. Az egyházigazgatási reform — 372. Alekszej cárevics ügye — 372.

5. Az északi háború. Oroszország külpolitikája a XVIII. század első negyedében 372

Az északi háború kezdete — 373. A poltavai ütközet és történelmi jelentősége — 374. A pruti hadjárat — 376. Az északi háború folytatása — 377. A nystadi béke — 378. A perzsa hadjárat. Transzkaukázia népeinek szabadságharca — 380.

6. Oroszország kultúrája a XVIII. század első negyedében 382

Tudomány és iskolák. Technikai fejlődés — 382. Képzőművészet és irodalom — 384.

7. Oroszország a XVIII. század második negyedében 385

Harc a hatalomért az uralkodó osztályon belül — 385. A nemesi kiváltságok kiszélesítése és a feudális elnyomás megerősödése — 387. Az ipar és a kereskedelem — 388. A külpolitika — 390. A kultúra — 391. Lomonoszov — 393.

XVII. FEJEZET

A NÉMET FEJEDELEMSÉGEK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN. A POROSZ KIRÁLYSÁG 395

1. A német fejedelemségek a XVII. század második felében 395

A harmincéves háború gazdasági és társadalmi következményei — 395. Németország politikai rendszere. A fejedelmi abszolutizmus kifejlődése — 397. Brandenburg területi gyarapodása, gazdasági fejlődése — 399.

A központi kormányzat és hivatalszervezet kiépítése — 402. A brandenburgi választófejedelemség átalakulása porosz királysággá — 402.

2. Németország gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése a XVIII. században. Poroszország és Ausztria küzdelme a közép-európai hegemóniáért 403

A jobbágyrendszer (Leibeigenschaft) uralma — 403. A korai tőkés ipar fejlődése — 405. A német nemzet kialakulásának kezdetei — 406. A fejedelmi kisállamiság a XVIII. században — 406. A porosz „felvilágosult abszolutizmus" — 407. Poroszország harca Ausztria ellen — 411.

3. A német kultúra. A felvilágosodás 413

A német felvilágosodás sajátosságai — 413. Vallási mozgalmak — 414. Leibniz filozófiája — 414. A materialista irányzat — 415. Az irodalom — 416. A képzőművészet és a zene — 417. A művészetelmélet. Winckelmann — 419. Lessing — 420. Herder — 421. A „Sturm und Drang" — 422. Goethe és Schiller — 423. Kant — 424.

XVIII. FEJEZET

A HABSBURG-BIRODALOM (AUSZTRIA, CSEHORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG) A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN 426

1. Ausztria 426

A Habsburg-monarchia területi gyarapodása — 426. A központi kormányzat és a bürokratikus államapparátus kiépítése — 427. A merkantilista gazdaságpolitika — 429. Az agrárviszonyok — 430. A „Pragmatica sanctio" — 431. Az osztrák „felvilágosult abszolutizmus" és a XVIII. század második felének reformjai — 431. A kultúra — 433.

2. Csehország 435

Csehország gazdasági fejlődése a XVII. század második felében — 435. A parasztság helyzete — 437. A katolikus reakció — 437. Antifeudális mozgalmak a XVII. század végén — 438. Az ipari fejlődés a XVIII. században — 438. Parasztmozgalmak a XVIII. században — 441. Az 1775. és 1781. évi pátens — 442. A kultúra — 442.

3. Magyarország 444

Magyarország a Habsburgok és az Oszmán Birodalom uralma alatt — 444. Zrínyi Miklós. Nemesi összeesküvések — 445. A kurucok. Harcaik az 1670—1680-as években — 446. A Habsburg-hatalom kiterjesztése egész Magyarország és Erdély területére — 448. A Rákóczi-szabadságharc — 448. A felkelés veresége — 450. A magyar nemesség megalkuvása a Habsburgokkal — 452. Az erdélyi parasztfelkelés — 453. A magyar nemzeti kultúra fellendülése — 454.

XIX. FEJEZET

LENGYELORSZÁG HANYATLÁSA 455

A mezőgazdaság és a parasztság helyzete a XVII. század második felében — 455. A városok, a kézművesség és a kereskedelem — 456. Lengyelország politikai hanyatlása — 456. Lengyelország gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében — 459. A belpolitikai küzdelmek és Lengyelország nemzetközi helyzete — 461. Gazdasági fellendülés és reformkísérletek a XVIII. század második felében — 463. Litvánia a lengyel állam keretében — 465. Lengyelország első felosztása (1772) — 466. A lengyel kultúra — 468.

XX. FEJEZET

ANGLIA A XVIII. SZÁZADBAN. AZ IPARI FORRADALOM KEZDETE 472

1. Anglia gazdasági helyzete az ipari forradalom küszöbén 472

Az eredeti tőkefelhalmozás folyamatának elmélyülése — 472. Az angol ipar — 473. Az előproletariátus — 474.

2. Anglia politikai fejlődése a XVIII. században 475

A burzsoázia és a földbirtokos arisztokrácia szövetsége. A politikai rendszer — 475. Toryk és whigek — 476. A kormány társadalom- és gazdaságpolitikája — 476. A whigek harca a hatalomért — 478. Walpole politikája — 479. A gyarmatokért vívott harc kiéleződése — 480.

3. Az ipari forradalom kezdete 481

A technikai forradalom. A gyári termelés győzelme — 482. Az ipari forradalom társadalmi következményei — 484.

4. Az osztályharc kiéleződése. Politikai válság Angliában az 1760—1780-as években 484

A munkásmozgalom kezdetei. A tönkrement parasztok és kézművesek harca — 484. A politikai pártok válsága. A Wilkes-ügy — 486. Megtorló intézkedések a népi mozgalmak ellen — 486. Az ír nép küzdelme — 487. Anglia a XVIII. század végén — 488.

5. Az angol felvilágosodás 488

Filozófia — 488. Politikai gazdaságtan — 490. Politikai elméletek — 491. Történetírás — 492. Szépirodalom — 492. Drámairodalom és színjátszás — 495. Képzőművészet — 495.

XXI. FEJEZET

AZ ÉSZAK-AMERIKAI ANGOL GYARMATOK FÜGGETLENSÉGI HÁBORÚJA. AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK MEGALAKULÁSA 497

1. Az észak-amerikai angol gyarmatok a XVIII. században 497

A mezőgazdaság. A farmerek harca a földért — 497. Az indiánok és a négerek helyzete. Az ültetvényes gazdálkodás — 499. A fehér rabszolgák — 500. Anglia iparkorlátozó politikája a gyarmatokon — 501. A belső piac kialakulása — 502. A gyarmatok politikai rendszere — 502. Az amerikai nemzeti kultúra kialakulása — 503.

2. Az amerikai polgári forradalom 505

A gyarmatok és az anyaország közötti viszony kiéleződése — 505. Tömegmozgalom a bélyegilleték ellen — 506. Az összekötő bizottságok — 508. Megtorló intézkedések Boston ellen — 508. Az első Kontinentális Kongresszus — 509. A függetlenségi háború kezdete — 509. A második Kontinentális Kongresszus — 510. A függetlenség kikiáltása — 513. A hadiesemények 1775—1778-ban — 514. A köztársaság nemzetközi helyzete — 515. A szemben álló hadseregek — 516. Az Amerikai Egyesült Államok első alkotmánya — 517. A négerek a függetlenségi háborúban — 517. A háború utolsó szakasza — 519. Cornwallis kapitulációja. A békekötés — 519.

3. Az osztályharc kiéleződése az Egyesült Államokban a függetlenség kivívása után 520

A monarchisták összeesküvése — 520. A nagyburzsoázia gazdasági hatalmának növekedése — 520. A Shays-

felkelés — 521. A második alkotmány elfogadása. A nemzeti kormány létrehozása — 522. Az amerikai nép küzdelme az alkotmány demokratikusabbá tételéért — 523. Az agrárkérdés az amerikai polgári forradalomban — 524. A forradalmi függetlenségi háború eredményei — 525.

XXII. FEJEZET

A FEUDÁLIS ABSZOLUTIZMUS VÁLSÁGÁNAK KEZDETE FRANCIAORSZÁGBAN 527

1. Franciaország gazdasági fejlődése a XVIII. században 527

A régensség időszaka — 527. A Law-féle rendszer és bukása — 528. A mezőgazdaság. A parasztság helyzete — 529. Az egyházi tized és az állami adók a XVIII. században — 531. A feudális reakció — 531. Az ipari fejlődés. A tőkés manufaktúra — 533. Párizs a XVIII. században — 535. Kísérletek a gépi-gyáripari termelésre való áttérésre — 535. A külkereskedelem, a közlekedés és a hitelügy — 536.

2. A francia abszolutizmus válsága 537

A kiváltságos rendek — 537. A burzsoázia, az előproletariátus és a parasztság — 539. Tömegmozgalmak a XVIII. század második felében — 540. A francia abszolutizmus hanyatlása a XVIII. század második felében — 540. XV. Lajos külpolitikája — 541. Turgot reformjai — 542.

3. A francia felvilágosodás 544

Jean Meslier — 544. Montesquieu — 545. Voltaire — 546. Jean-Jacques Rousseau — 547. A francia materialisták. Az „Enciklopédia" — 549. A francia materializmus fő vonásai — 551. A materialisták harca a vallás és az egyház ellen — 552. A felvilágosítók materializmusának korlátozottsága — 553. A francia materialisták társadalomfelfogása — 553. A fiziokraták — 554. Mably és Morelly egyenlősítő kommunizmusa — 554. A felvilágosodás korának szépirodalma — 555. A képzőművészetek és a zene — 557.

XXIII. FEJEZET

DÉL-EURÓPA ORSZÁGAI A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN 559

1. Itália 559

Az idegen uralom — 559. Az agrárviszonyok. A parasztság helyzete — 560. Kereskedelem és ipar — 561. A kiváltságos rendek — 563. A tőkés viszonyok fejlődése a XVIII. század második felében — 563. A népi elégedetlenség fokozódása — 566. Itália államai a XVIII. században. A „felvilágosult abszolutizmus" politikája — 568. Az olasz felvilágosodás társadalmi és politikai eszméi — 571. A tudomány — 573. A művészet a XVII. században és a XVIII. század elején — 574. Az olasz felvilágosodás művészete — 576.

2. Spanyolország 579

Spanyolország helyzete a XVII. század végén — 579. A spanyol örökösödési háború előkészületei és menete — 579. Az agrárviszonyok — 583. Az ipar és a kereskedelem — 584. Az amerikai gyarmatok szerepe a spanyol gazdasági életben — 585. A spanyol burzsoázia gyengesége — 586. A feudális nemesség — 586. A katolikus egyház uralma — 586. A polgári felvilágosítók — 587. Közigazgatási és hadügyi reformok — 590. Gazdaságpolitika — 591. Spanyolország külpolitikája — 592.

3. Portugália 593

Gazdasági és politikai fejlődés — 593. Portugália függősége Angliától — 594. Pombal reformjai — 595.

4. A pápaság a XVII—XVIII. században. A katolikus egyház ellenzékének erősödése 597

A pápaság nemzetközi súlyának hanyatlása — 597. A pápaság küzdelme a janzenizmus és a quietizmus ellen — 598. A jezsuiták — 600. A jezsuiták Paraguayban — 602. Az inkvizíció — 603. A boszorkányperek — 604. A polgári szabadgondolkodás a XVII—XVIII. században — 604. A szabadkőművesség — 605. Harc a jezsuiták ellen — 605. Az egyház szerepének visszaszorulása — 607.

XXIV. FEJEZET

A SKANDINÁV ORSZÁGOK A XVIII. SZÁZADBAN 608

1. Svédország 608

A „szabadság-korszak" — 608. A „felvilágosult abszolutizmus" reformjai — 610. Finnország — 612.

2. Dánia és Norvégia 613

Az abszolutizmus kialakulása Dániában — 613. A „felvilágosult abszolutizmus" reformjai — 614. Dánia külpolitikája és nemzetközi helyzete — 615. Norvégia — 616.

3. A skandináv népek kultúrája 617

XXV. FEJEZET

A FEUDÁLIS-JOBBÁGYTARTÓ RENDSZER BOMLÁSÁNAK KEZDETE OROSZORSZÁGBAN ... 621

1. Oroszország gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század második felében 621

Az ipar fejlődése — 621. A belső piac fejlődése — 623. A belső vámok és monopóliumok megszüntetése — 625. A külkereskedelem — 626. A nemesi földbirtok és a földesúri gazdálkodás — 628. A parasztság helyzete — 629. A jobbágyrendszer kialakulása Ukrajnában — 631. Lettország és Észtország a XVIII. században — 633.

2. Az államszervezet 634

A legfőbb állami intézmények — 634. A „felvilágosult abszolutizmus" — 636. Az 1767. évi törvénykönyvi bizottság — 636.

3. Oroszország nemzetközi helyzete az 1750—1760-as években 638

Poroszország legyőzése a hétéves háborúban — 638. Belorusszia újraegyesítése Oroszországgal — 639. Az 1768—1774. évi orosz—török háború — 639.

4. A Pugacsov-féle parasztháború 641

A parasztháború előzményei — 641. A felkelés kezdete — 643. Pugacsov az Urálban és a Volga vidékén — 645. Az 1773—1775. évi parasztháború sajátosságai — 647.

5. A kormányzat bel- és külpolitikája a parasztháború után 648

A közigazgatási és rendőri apparátus megerősítése — 648. A városi kiváltságlevél — 649. A diplomácia és a háborúk — 650. Oroszország kapcsolatainak megerősödése Transzkaukázia népeivel — 652.

6. A szabadságeszmék kialakulása Oroszországban. Ragyiscsev, az első orosz forradalmár ... 653

A szabadságeszmék az 1760—1780-as években. Az orosz felvilágosítók — 653. A jobbágyrendszer bírálata — 654. Novikov és a szatirikus publicisztika — 655. Ragyiscsev, az első orosz forradalmi gondolkodó — 656.

7. Az orosz tudomány és kultúra a XVIII. század második felében 659

A tudományos és technikai fejlődés. A közoktatás — 659. Az irodalom — 661. A népköltészet — 662. A képzőművészetek és a zene — 662.

XXVI. FEJEZET

A TECHNIKA ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A XVIII. SZÁZADBAN 666

A tudomány és a technika fejlődésének általános vonásai a XVII—XVIII. században — 666. A technika fejlődése — 668. A tudományos kutatás új formái — 670. Newton — 671. Leibniz — 673. Lomonoszov tudományos eszméi — 673. A differenciál- és integrálszámítás és a matematikai természettudomány — 674. Laplace csillagászati rendszere — 675. A naprendszer és a világegyetem változó voltának gondolata — 675. A gázelmélet és a hőtan fejlődése — 676. A fénytan — 676. A hangtan — 677. Felfedezések az elektromosság területén — 678. A kémia fejlődése — 679. A geológia — 681. A biológia fejlődése — 683. Az embriológia kezdetei — 686.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT 691

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE 701

NÉVMUTATÓK 731

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE 769

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE 770

FORDÍTOTTA:

DOLMÁNYOS ISTVÁN (I—XI. fejezet), FENYŐ GYÖRGY (XII—XV. fejezet), GÁLL ÉVA (XVII., XX—XXIV., XXVI. fejezet), NIEDERHAUSER EMIL (XVI., XVIII., XIX., XXV. fejezet)

A SZÖVEGET SZAKMAILAG ELLENŐRIZTE ÉS

„*A KIADÓ*" MEGJELÖLÉSSEL ELLÁTOTT LAPALJI JEGYZETEKET ÍRTA:

PACH ZSIGMOND PÁL

EGYETEMI TANÁR

A MUTATÓKAT ÖSSZEÁLLÍTOTTA:

VARGA ISTVÁN

SZERKESZTETTE: KENDE LÁSZLÓ. A KÖTÉSTERV ÉS A BURKOLÓ LENGYEL LAJOS MUNKÁJA. A SZÍNES TÉRKÉPEKET A KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT KÉSZÍTETTE. MŰSZAKI VEZETŐ: SZÉCSI ANDOR. MŰSZAKI SZERKESZTŐ: RUDAS LÁSZLÓ. 63.4766 – KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST, V. ALKOTMÁNY U. 3. — A SZEDÉST 1963. XI. 4-ÉN KEZDTÉK MEG. MEGJELENT 1964. VI. 24-ÉN 30 500 PÉLDÁNYBAN. TERJEDELEM 98 (A/5) ÍV.

PL—38—G—6469